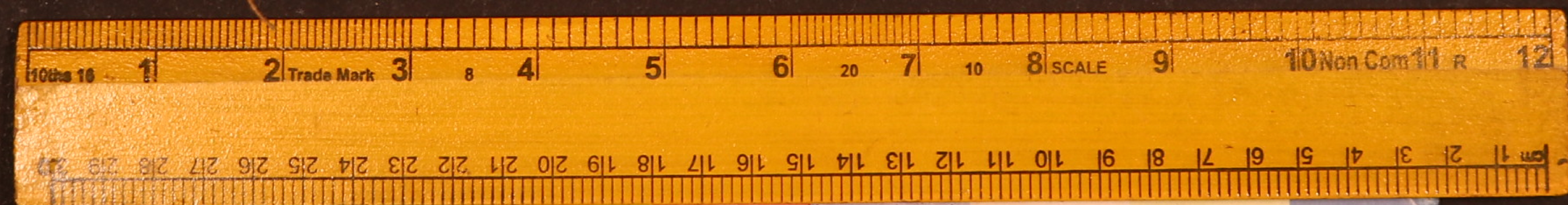
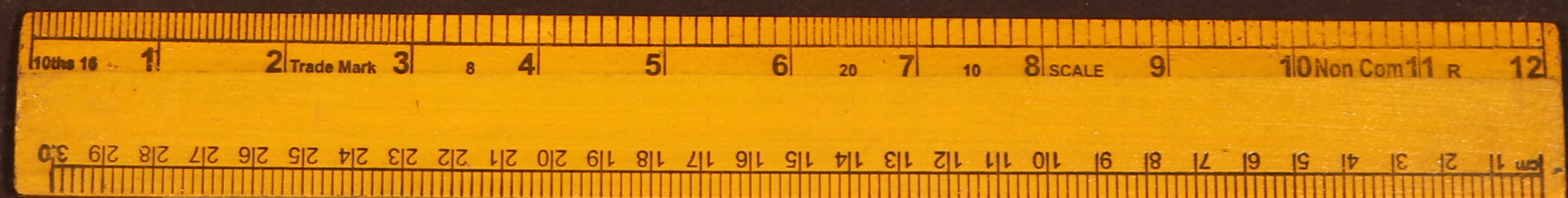
न॰ २३३६-ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिनी॰

10ths 16
Trade Mark
SCALE
Non Com

ॐ प्र भि सू १

ॐ नमो महामायेश्वर्यै ॐ नमः शिवाय सशिवाय शिवदाय नमो नमः ॐ क-
थञ्चिदासाद्य महेश्वरस्य दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन् समस्तसम्पत्सम-
वाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि १ कथंचिदित्यादिवृत्तिः परमेश्वरप्रसा-
दादेव लब्धात्यन्तदुर्लभतद्दास्य लक्ष्मीरहमेकाकिसम्पदा लज्जमानो ज-
नसमीपमखिलं स्वस्वामिनं वक्ष्यमाणोपायेन प्रत्यभिज्ञापयामि येनत-
स्यापि परमार्थलाभेन परितृप्येयम् १ ॐ कर्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे
महेश्वरे अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं वा विदधीत कः २ कर्तरीतिवृत्तिः सर्वेषां
स्वात्मनः सर्वार्थसिद्धिसमाश्रयस्य तत्तत्सर्वार्थसाधनान्यथानुपपत्त्याकोडी-
कृतसिद्धेः स्वप्रकाशस्य प्रमात्रेकवपुषः पूर्वसिद्धस्य पुराणस्य ज्ञानं क्रिया च स्व-
संवेदनसिद्धमैश्वर्यं तेनेश्वरस्य सिद्धौ निराकरणे च जडानामेवोद्यमः २॥
ॐ किन्तु मोहवशादस्मिन् दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञो-
पदर्श्यते ३ किन्त्वित्यादिवृत्तिः केवलमस्य स्वसंवेदनसिद्धस्येश्वरस्य मायाव्यामो-
हादहृदयङ्गमत्वादसाधारणप्रभावाभिज्ञानेन ख्यापनेनेदा॰ निश्चयरूपं प्रत्य-
भिज्ञानमात्रमुपदर्श्यते ३ ॐ तथाहि जडभूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया ज्ञानं क्रि-
या च भूतानां जीवतां जीवनं मतम् ४ तथाहीत्यादिवृत्तिः वस्तूनां जडाजडभे-
देन द्वैविध्ये तत्र जडस्वरूपस्य जीवन्निष्ठा सिद्धिः जीवतां पुनर्जीवनं जीवत्वं ज्ञानं क्रि-
यैव ४ ॐ तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धं क्रिया कायाश्रिता सती परैरप्युपलक्ष्यते तया
न्यज्ञानमूह्यते ५॥ तत्रापि प्रत्यक्षात्ज्ञानमात्मसंवेद्यं परत्रापि क्रिययैव प्र-
सिद्ध्यतीति सिद्ध एव स्वसंवेदनसिद्धतया स्वपरयोरीश्वरत्वेनैव यदात्मा तस्य
मायाशक्त्या निसर्गतिरोधानादेव विमतिः उपोद्घातः॥ ॐ ननु स्वलक्षणा-
भासं ज्ञानमेकं परं पुनः साभिलापं विकल्पाख्यं बहुधा नापि तद्द्वयम् ६॥ ॐ नि-
त्यस्य कस्यचिद्द्रष्टुस्तस्यात्रानवभासतः अहंप्रतीतिरप्येषा शरीराद्यवसायिनी ७
ज्ञानमेकं स्फुटावभासस्वलक्षणानुभवरूपं निर्विकल्पकं ते कथयन्ति अपरं
तु शब्दार्थघटनायां स्मृतिसंशयोत्प्रेक्षादिबहुभेदं विकल्पसंज्ञकं उभयमप्येतत्तु
ज्यते बाधरूपज्ञानान्तरविकल्पानामस्य संवेदितया तस्यानुपलब्धेः कोऽसौ स्थिर आ-
त्मा साभिलापाहंप्रत्ययेनापि शरीरादिकवेद्यवस्तुगोचरेण वेदयिता कश्चिल्लोके
ऽपवार्यते ७॥ ॐ अथानुभवविध्वंसे स्मृतिस्तदवरोधिनी कथं भवेन्न नित्यस्स्यादा-
त्मा यद्यनुभावकः ८ स्मृतिकाले पूर्वानुभवनाशात्कथं पूर्वानुभवावष्टम्भस्य स्मृ-
तिर्जायेत यदि तदापि तदनुभवबोधेनानुवर्तितं पश्चानेककालस्थायी बोधः
स एवात्मानुभविता ८ ॐ सत्यप्यात्मनि दृङ्नाशात्तद्भावाद्दृष्टवस्तुषु स्मृतिः केन ॥१०॥
अर्थाभासनाशात्तेनावालम्बनीयाः विषयाप्यर्थाना कि स्मृतिरित्येकबोधात्म-

नित्यस्यात्मनि मा भूद्विषयेष्वेवेति व्यवहारोच्छेदः अस्मतोऽर्थानुभवस्य विष-
येणास्मा विषयवती यदि अथ यद्येवानुभवस्तदेव स्मायेतास्मि पूर्वानुभवसं-
स्कारात्स्मृतिसंभवः यद्येवमन्तर्गडुनाकोऽर्थः स्थायिनात्मना अनुभवा-
त्संस्कारः संस्काराच्च स्मृतिर्जायमाना तं पूर्वानुभवमनुकुर्वती अवगाहित-
विषयं तमनुभवमाभासयत्येवमात्मस्थैर्यस्य किमनुपयोगिनां संस्कारस्या-
त्मवादेऽङ्गीकरणेनैव च सिद्धेः ९ ॐ तेनाभिन्नरूपस्य पुनस्तत्स्वरूपविशे-
षतः संस्कारात्स्मृतिसिद्धौ स्या[illegible]त्मा द्रष्टैव कल्पितः १० स्वबुद्धः स्वलक्षणा-
दिभिन्नधर्माश्रयत्वेनाप्यात्मनोऽनुपयोगाभिन्नैर्धर्मैः संभिन्नस्यानुपजातवि-
शेषस्य स्मृतावव्याप्तेः तद्रूपत्वकल्पनामात्रमेतदात्मा स्मर्तेति १० ॐ ज्ञा-
ने च चित्स्वरूपं चेत्तदनित्यं किमात्मवत् अथापि जडमेतस्य कथमर्थप्रका-
शता ११ चित्त्वाभावो ज्ञानस्य चेत्यधर्मदेशकालावेशायोगादात्मनश्च
नित्यतादिप्रसङ्गः जडत्वे कथमर्थस्यासौ प्रकाशः ११ ॐ अथार्थस्य यथा
रूपं यत्ते बुद्धिलसत्यात्मनः चैतन्यमजडं संवेज्जाडं नार्थप्रकाशता १२॥ ज्ञाने
बुद्धिस्थाज्जडापि यथा विषयरूपच्छायां धत्ते तथात्मनोऽपि चैतन्यच्छायामतो
सा वस्तुप्रकाशः न चाचेतनस्याश्रितस्वरूपतास्यात् एवं ज्ञानं मदपि नान्यसम्ब-
न्धितयानुपपत्तेः क्रियात्मस्वरूपाणात्त्विनान्यसम्बन्धितया १२ ॐ क्रिया
प्यर्थस्य कायादेस्तत्तद्देशादिजातता नान्या दृष्टेः न साप्येका क्रमिकैकस्य चो-
दिता १३ क्रियापि सर्वापरीभूतावयवैकाकारकव्यापाररूपा न युक्ता क्रमिक-
स्यानेककालस्पर्शः स्वात्मैकत्वायोगात् नापि कालक्रमव्यापी चैकस्वभावश्च
तस्या आश्रयो युक्तः केवलं गमनपरिणामादिरूपा सा क्रिया कायादीनां तत्तद्भि-
न्नदेशकालगतार्थसत्तामात्रमेतदतिरिक्तस्यान्यस्यानुपलम्भात् १३ ॐ त-
त्र तदस्थिते तत्तद्भवतीत्येवदृश्यते नान्यत्रान्योऽस्ति सम्बन्धः कार्यकारणभाव-
तः १४ पूर्वस्मिन्सति परस्य सत्तेत्येतावन्मात्रेऽनुभवः क्रियावस्त्वन्तक्रियाकार-
कादिसम्बन्धः कश्चित् भिन्नस्याप्यनुपलम्भात् कार्यकारणभावादतेनान्य-
द्वस्तूनां ज्ञातेयमिति १४ ॐ द्विष्ठस्यानेकरूपत्वात्सिद्धस्यान्यानपेक्षणात् पार-
तन्त्र्याद्ययोगाच्च तेन कर्तापि कल्पितः १५ सम्बन्धो द्विष्ठो न चैकेनात्मनोभय-
त्रस्थितिमुक्ता न च द्वयोः सिद्धयोरन्यान्यापेक्षे नापस्वात्ममात्रनिष्ठयोः पारत-
न्त्र्यरूपः सम्बन्धः ततो यथा ज्ञातृत्वं कल्पितं तथा कर्तृत्वमपीति कथमात्मा सर्वे-
श्वरऽति १५ ॐ सत्यं किं तु स्मृतिज्ञानं पूर्वानुभवसंस्कृतेः जातमप्यात्मनिष्ठ-
तन्नाद्यानुभववेदकम् १६ पूर्वानुभवसंस्कारप्रबोधजन्मापि स्मृतिरात्ममात्र-
निष्ठत्वात्स्वरूपसंवेदिकैव न तु पूर्वानुभवावेशाभावात्स्वानुभूतार्थव्यवस्था-
पिका घटते १६ ॐ दृक्स्वाभासैव नान्येन वेद्यारूपदृशावदृशः रसेसंस्कारजन्मे

द्वितीयमाह्निक ॥ सू २॥

ॐ
प्र·भि·
वृ·
२

न्तेतत्तत्त्वेन तद्गतिः ७ सर्वा हि ज्ञप्तिः स्वसंवेदनैकरूपा नान्यसंवेद्या
रूपरसज्ञानयोरन्योन्यविषयवेदनमपि स्यात्तत्रेन्द्रियनियमाभावः पूर्वा
नुभवसंस्कारजत्वेन तत्साद्रूप्यमात्रे न तत्पूर्वानुभवावगतिः तदभावात्तत्सा
द्रूप्यमपि नावसेयम् ७ ॐ अथातद्विषयत्वेपि स्मृतेस्तदवसायतः दृष्टालम्ब
नता भ्रान्त्या तदेतदसमञ्जसम् १८ न चापि भ्रान्त्या पूर्वानुभवं तद्विषयं च ।
गृह्णीतोऽस्मृतमिवाभासं वेद्यमानमध्यवस्यतीति स्मृतिस्तद्विषया १८ ॐ स्मृति
तैव कथं तावज्ज्ञाने स्वार्थस्थितिः कथम् पूर्वानुभवसंस्कारापेक्षा च किमि
तीष्यते १९ पूर्वानुभवाप्रकाशात्तद्विषयसंप्रमोषाध्यवसायमात्रात्स्मृतिर्वे
न युक्तम् न च भ्रान्त्या पूर्वानुभूतार्थव्यवस्थापने पूर्वानुभवस्पर्शो च तल्लिङ्गं ।
योगक्षेमाया भ्रान्तेः संस्कारजत्वेको ग्रहः १९ ॐ भ्रान्तित्वे चावसायस्य न ज
डाद्विषयस्थितिः ततोऽजाड्यान्निजोल्लेखनिष्ठान्नार्थस्थितिस्ततः २० अध्य
वसायाख्यभ्रान्त्या विषयव्यवस्थापको न तत्स्वसंवित् स च जडः कथमर्थ
व्यवस्थाया हेतुः चिद्रूपोप्यसौ नार्थमाभासयेदवास्य स्वात्मोल्लेखमात्रप्रका
शत्वान्न तद्धेतुः २० ॐ एवमन्योन्यभिन्नानामपरस्परवेदिनाम् ज्ञानानाम्
अनुसंधानजन्मा नश्येज्जनस्थितिः २१ ज्ञानानि स्वाभासमात्रपरिनिष्ठितानि
स्वसंविद्रूपतया न परसंवेद्यानि तेषामन्योन्यविषयसङ्घट्टनामयः परमा
र्थोपदेशपर्यन्तो लोकव्यवहारः कथम् २१ ॐ न चेदन्तःकृतानन्तविश्वरूपो
महेश्वरः स्यादेकश्चिद्वपुर्ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमान् २२ चिन्मात्रमेव विश्वरू
पमतोऽतिरिक्तस्यानुपपत्तेर्बोधपदार्थज्ञानानामन्योन्यानुसंधानमस्यैव ।
ज्ञानादिकाः शक्तयः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चेति सूत्रम् २२ ॐ स हि पू
र्वानुभूतार्थोपलब्धा पुरतोपि सन् विमृशन्नस्तीति स्वैरी स्मरतीत्युपदिश्यते
पश्चादपि पूर्वानुभूतार्थानुभवितृत्वात्स्वानुभूतार्थप्रकाशनस्वप्रमोषणो
तस्यैकस्य विभोः कर्तुः स इत्यत्र पूर्वानुभूतत्वेन प्रत्यवमर्शः स्मृतिर्नाम व्यापा
रः २३ ॐ भासयेच्च स्वकालेर्थं पूर्वाभासितमात्मना स्वलक्षणं घटाभास।
मात्रेणाथाखिलात्मना २४ स्मृतिशक्त्या स ईशः पूर्वानुभूतस्वलक्षणं प।
रामृष्टाञ्चाभासयत्येवान्यथाप्रकाशितस्य परामर्शोन्नकृतः स्यात्स्वमतीका
लप्रवचते न स्मरणकाले नष्टस्याप्याभासेन दृश्यते कदाचित्त्वर्थितावशा
द्घटकाञ्चनद्रव्यसत्तादयन्यतमैकाभासरूपेणैवास्यास्फुटावभासोन्यदा तु
सर्वात्मनार्थिकत्वेन तथैवातिशायिनिरन्तरावहितचेतसस्तद्दृष्टार्थप्रत्य।
क्षीकार एव २४ ॐ न च युक्तं स्मृतेर्भेदे स्मर्यमाणस्य भासनम् तेनैक्यं
भिन्नकालानां संविदां वेदितैष सः २५ पूर्वानुभूतस्यार्थस्यानुभवेन सहैत
कालिकस्मृतिप्रकाशेवभासमानः स्मृत्या भिन्न एव प्रकाशाद्भिन्नस्य प्र।

दृ

अडीयमा
(कभ

२३

प्रकाशमानतानुपपत्तेः एवं चानुभवस्मृत्यादिसंविदामेकः स एवात्मा वे
दकः तथा हि २५ ॐ नैव स्यादनुभवो भाति स्मृतौ पूर्वार्थवत्पृथक् प्रागन्व
भूवमहमित्यात्मारोहणभासनात् २६ स्मृतौ स्मर्यमाणानुभूतार्थो यथा।
पृथग्भूतो भाति न तथानुभवः स्वात्मन एवाहन्ताप्रत्ययस्यानुभवमयत्वे
न प्रथनात् यस्मानेककालोहं वेद्यर्थीः स एवात्मा २७ ॐ योगिनामपि
भासन्ते न दृष्टादर्शनान्तरे स्वसंविदेकमानास्ता भान्ति मेयप्रदीपिका २७ ।
सर्वज्ञानामपि प्रमात्रन्तरगतोपलम्भाः स्वसंविन्मात्रवेद्यस्वभावाः स्वात्म
रूपा एवावभासेरन् अतश्च तेषां योगिना परात्मतयापि निवेदितत्वम् प्रमेयक
ल्पा वामपि घटादिवद्भान्ति स्विकेन स्वबोधात्मना रूपेणावभासेरन् यदि
तथा सम्भवेत् २७ ॐ स्मर्यते यद्दृगासीन्मे सैवमित्यपि भेदतः तद्व्याकरणा।
मेवास्या मया दृष्टमिति स्मृतेः २८ मया दृष्टमिति प्रमात्रन्तर्गतदर्शनपरा।
मर्शात्मिका या एव स्मृतेर्विभज्य कथनमेतदेवमनुभवो मे ममाभूदिति भे
देनापि निर्देशः २८ ॐ या च पश्याम्यहमिमं घटोयमितिवावसा मन्यते सम
वेतस्याप्यवमातरि दर्शनम् २९ पुरः स्थितार्थे विकल्पनेपि घटमिमं पश्या
मि घटोयमिति वा प्रमात्मयमेव दर्शनप्रत्यवमृश्यते २९ ॐ तन्मया दृश्यते।
दृष्टोयं स इत्याद्या परामर्शोऽपि ग्राह्यग्राहकताभिन्नावर्थौ भातः प्रमातरि ३० चतुर्थमाह्निकम् ४।
तस्मादृक्का रामर्शप्रसरायास्तेता विकल्पमात्रेवा दृक्को द्वानुवेधं विना
पि स इत्ययमिति वार्थमात्रनिर्देशः सर्वत्रैकप्रमातृलीनावेवानुभाव्यानुभाव
कौ मायाकृतविच्छिन्नावभासावपि प्रकाशेते ३० ॐ वर्तमानावभासानां भ
वानामवभासनम् अन्तःस्थितवतामेव घटते बहिरात्मना ३१ प्रमन्तोपि
यावदर्थानामभेदेनावभासः प्रमात्रन्तर्लीनानामेव सतो युक्तः ३१ ॐ प्रागि
वार्थोप्रकाशः स्यात् प्रकाशात्मतया विना न च प्रकाशो भिन्नः स्यादात्मार्थ
स्य प्रकाशता ३२ प्रमातृसंज्ञप्रकाशस्वरूपतां विना यथा प्रागघटोऽस्पष्टोऽनवभात
स्तथा ज्ञानकालेपि स्यात् प्रकाशमानता चार्थस्य प्रकाशः स्वरूपभूता न
तु भिन्नः ३२ ॐ भिन्ने प्रकाशे चाभिन्ने संकरो विषयस्य तत् प्रकाश्यात्मा प्रकाश्ये
र्थोनाप्रकाशश्च सिद्ध्यति ३३ प्रकाशमात्रे चार्थाभिन्ने सर्वार्थसाधारणे तत्स्या
द्घटस्य प्रकाशोयमयं घटस्यैवेति विषयनियमो न निर्वहत्यतः तस्मादर्थसि
द्धिः प्रकाशात्मतायत्ता ३३ ॐ तदा कस्मिकाभासो वाह्यं चेदनुमापयेत्
न ह्यभिन्नस्यैवास्य विचित्राभासहेतुता ३४ जडानामाभासमात्रेणैवास्तुतेव
सत्तासिद्धिः सा चाभासनेव ततश्च बोधमात्रमेकमेवावतत्वं तस्याविशेषपि
क्रमेण विशिष्यमाणोर्थावभासः स्ततोऽन्यमप्रकाशमाने हेतुतया वाह्य

६

मर्थसमूहेयदिंद्रियवत् ३४ ॐ नवासनाप्रबोधोत्रविचित्रोहेतुतामियात् तस्या
पितत्प्रबोधस्यवैचित्र्येकिंनिबंधनं ३५ विचित्रवासनाप्रबोधः नवोपाद्भिन्न
न्नस्यापिवैचित्र्येकोहेतुः ततोवाह्यएवार्थोभिन्नाभासहेतुः ३५ ॐ स्यादे
तदवभासेषुतेष्वेवावसितेसति व्यवहारेकिमन्येनवाह्येनानुपपत्तिना ३६
आभासमात्रैरेवार्थैर्व्यवहारः तेचाभासात्मकाः सन्तुकाक्षतिः तत्किंवाह्ये
नकार्यम् नावभासोलोकयात्रासमाप्तेः वाह्यश्चार्थः प्रमाणाद्वाधितः सावयवो
विरुद्धधर्माध्यासादेः निरवयवश्चदिक्षट्कयोगादेवदूष्यः ३६ ॐ चिदात्मैव
हिदेवोन्तःस्थितमिच्छावशाद्वहिः योगीवनिरुपादानमर्थजातंप्रकाशयेत्
चित्तत्त्वमेवेश्वरत्वात्स्वात्मरूपतयापुनराभासरूपमनन्तशक्तित्वादिच्छाव
शात्स्वदादिकारणंविनैववाह्यत्वेनघटपटादिमर्थराशिंप्रकाशयेत् ३७
अनुमानमनाभातपूर्वेनैवेष्टमिंद्रियम् आभातमेवबीजादेराभासाद्धेतुवस्तुनः
३८ पूर्वाभासान्तःस्थितएवार्थेनान्तरीयकार्थदर्शनवशान्मनसादेशकाला
दियोजनयाविमर्शनमनुमानम् इंद्रियमप्यनुमीयतेकिंचित्तत्रनिमित्त
म् तच्चबीजाद्याभासादाभासितमेव ३९ ॐ आभासःपुनराभासाद्वाह्यस्या
सीत्कथंचन अर्थस्यैनैवतेनास्यसिद्धिर्नाप्यनुमानतः ३९ घटाद्याभासा
द्वाह्यस्यानुपपत्तेः नासीदाभासस्ततस्तत्रनानुमानादपिसिद्धिः ३९ ॐ स्वा
मिनश्चात्मसंस्थस्यभावजातस्यभासनम् अस्त्येवनविनातस्मादिच्छामर्शः
प्रवर्तते ४० चिदात्मनश्चेश्वरस्यात्मनीवाभेदेनार्थेष्वपिप्रकाशोस्त्यन्यथाप्र
तिभासमानार्थैकविषयोविमर्शस्तात्मयोविमर्शइच्छारूपोनस्यात् ४० ॐ स्व
भावमवभासस्यविमर्शंविदुरन्यथा प्रकाशोर्थोपरक्तोपिस्फटिकादिजडो
पमः ४१ प्रकाशस्यस्वरूपमात्मा प्रत्यवमर्शः तंविनार्थभेदिताकारस्यापि
स्वच्छतामात्रेणजडात्चमत्कृतेरभावात् ४१ ॐ आत्मातएवचैतन्यंचित्क्रि
याचितिकर्तृता तात्पर्येणोदितस्तेनजडात्सहिविलक्षणः ४२ आत्मद्रव्य
स्वभावात्मकमप्येतज्जडाद्भेदकतयाविमर्शाख्यमस्यस्वरूपमुक्तंचैतन्यंचि
तिशक्तिमत्त्वमितिति साचेतनक्रियाचितिकर्तृतैव ४२ ॐ चितिःप्रत्यवमर्शा
त्मापरावाक्स्वरसोदिता स्वातंत्र्यमेतन्मुख्यंतदैश्वर्यंपरमात्मनः ४३ अभि
न्वाच्याद्यावागेषानित्यचित्स्वरूपत्वेनानाद्यन्तापरतंत्रेभावान्तरानपेक्षं
मुख्यमेतत्स्वातंत्र्यमैश्वर्यसंज्ञकं ४३ ॐ सास्फुरत्तामहासत्तादेशकालाविशे
षिणी सैषासारतयाप्रोक्ताहृदयंपरमेष्ठिनः ४४ स्फुरत्तास्फुरणकर्तृता अ
भावाप्रतियोगिनी अभावव्यापिनीसत्ताभवत्ता भवनकर्तृता नित्यादेशा
कालास्पर्शात्सैवप्रत्यवमर्शात्मा चितिक्रियाशक्तिः साविश्वात्मनःपर

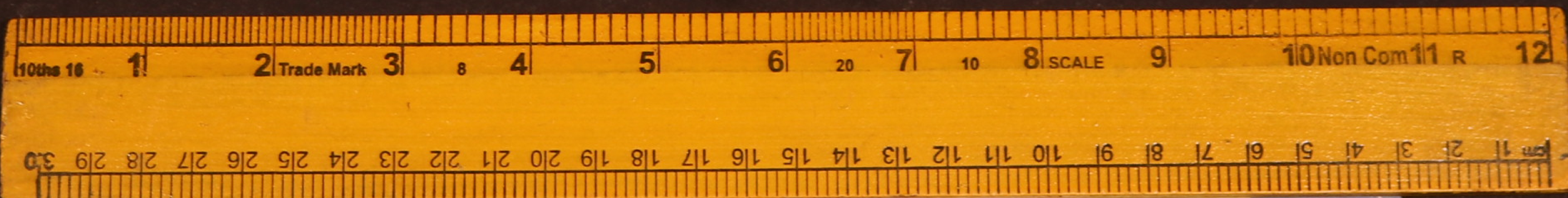
श्वरस्यस्वात्मप्रतिष्ठारूपाहृदयमिति तत्तत्तदागमेषुनिगद्यते ४४ ॐ आत्मान
मतएवायंज्ञेयीकुर्यात्पृथक्स्थिति ज्ञेयंनतुतदौन्मुख्यात्खंड्येतास्यस्वतंत्रता
एतादृगस्यहस्वातंत्र्यवशएवमेघतदाद्यप्युगोवलब्धप्रतिष्ठंवस्त्वेत्यपिज्ञेयमा
त्मानमनियंत्रितप्रभावतयाज्ञेयीकरोति भिन्नंज्ञेयमप्रेक्षत्वेज्ञानकर्तृतास्त्वा
येत ४५ स्वातंत्र्यामुक्तमात्मानंस्वातंत्र्यादद्वयात्मनः प्रभुरीशादिसंकल्पैर्नि
र्मायव्यवहारयेत ४६ अतएववेद्यैकीभावलक्षणाद्वाहीनामयात्स्वातंत्र्यादा
नीलवेदमेववेदकमात्मानमीश्वरः शिवोवेदितेत्येवमादिविकल्पैराभासयति
भावनादिव्यवहारात् ४६ ॐ नाहन्तादिपरामर्शभेदादस्यान्यतात्मनः अहं
मृश्यतयैवास्यसृष्टेरिष्टाहिवाह्यकर्मवत् ४७ वर्तमानप्रमातृभावेनाहितप्रत्यव
मर्शनास्यप्रमेयत्वेनभेदेनाविमर्शभेदेचाभासभेदेचप्रमातेवेश्वरत्वाहेनसृष्टाहं
परामर्शाव्यवधानेनकेवलंयथाक्रियादिशब्देनक्रियादयउच्यन्ते पचत्यादिवत्
पचनादिस्तुखेनत्यभिधानात् ईश्वरशब्दाद्वात्मशब्दाद्वाहमितिपरामृष्टात्मान
मेवेति नसाक्षात्प्रतीतिस्वस्त्येवसृष्टेपदानुभवमुखेनानुभूतस्य ४७ ॐ माया
शक्त्याविभोःसैवभिन्नसंवेद्यगोचरा कथिताज्ञानसंकल्पाध्यवसायादिनामभिः
प्रकाशात्मनःपरमेश्वरस्यमायाशक्त्यास्वात्मरूपंविश्वंभेदेनाभास्यते ततःसैव
चितिर्ज्ञानमध्यक्षे तस्यैवभिन्नस्याभातस्यस्मृतिः संकल्पाध्यवसायामनोबुद्धि
तिरूपेणनापिचितिरेव ४८ ॐ साक्षात्कारक्षणेप्यस्तिविमर्शः कथमन्यथा
धावनाद्युपपद्येतप्रतिसंधानवर्जितम् ४९ साक्षात्कारक्षणेज्ञानेपिचितोर्थप्र
त्यवमर्शोस्तिसूक्ष्मः वाचनधावनादौशीघ्रक्रियातत्तद्दृश्यमानेदष्ट्राद्युपादिना
जिह्मानुसंधानतोहिभवेत् ४९ ॐ घटोयमित्यध्यवसानामरूपातिरेकिणी
परेशशक्तिरात्मेवभासतेनत्विदन्तया ५० अयमितिघटःइतिवाध्यवसायो
भिन्नप्रकाशमाननामरूपातिरिक्तचितिशक्तिमयएवात्मेवाभेदेनावभासते ५०
ॐ केवलंभिन्नसंवेद्यदेशकालानुरोधतः ज्ञानस्मृत्यवसायादिसक्रमंप्रतिभा
सते ५१ चित्तत्वस्यमायाशक्त्याभिन्नेघटादिसंवेद्यतत्तद्देशकालभिन्नप्रकाशए
ते यस्याभेदेनावहृत्माहिभिन्नदेशकालादिनाज्ञानस्मृत्याद्यवभासते ५१
ॐ अहंप्रत्यवमर्शोयःप्रकाशात्मापिवाग्वपुः नासौविकल्पःसह्युक्तोद्वया
क्षेपीविनिश्चयः ५२ प्रकाशस्यात्मन्यहमितिपरावाग्रूपत्वात्साभिलापो
पिस्वभावभूतःप्रत्यवमर्शोनविकल्पइत्युच्यते सहिप्रतियोगिनिषेधपूर्वोनि
श्चयो नचात्रप्रतियोगिसम्भवः ५२ ॐ भिन्नयोरवभासोहिस्याद्घटाघटयोर्द्व
योः प्रकाशस्येवनान्यस्यभेदिनस्त्ववभासनम् ५३ प्रकाशाद्वितीयस्यभिन्नस्यप्र
तियोगिनोप्रकाशसंज्ञस्यानवभासनेप्रकाशेनत्वेनस्यानस्यानाभासेव्यपोहना
योगाद्विकल्पताहानिः ५३ ॐ तत्तत्प्रतिभाभाजामात्रैवान्तव्यपोहनात् तनि

प्र॰
भि॰ हृ॰
४

श्रयनस्मृतौहिविकल्पोयदहत्ययम् ५४ प्रमातुरेवस्वातंत्र्यात्तल्लीनतदर्था
भासस्यातदपोहनेनव्यवस्थितिनिश्चयोनामविकल्पोव्यापारः ५४ ॐचित्तत्वमा
ययाहित्वाभिन्नएवावभातियः। देहेबुद्ध्यथवाप्राणेकल्पितेनभसीववा ५५
प्रमातृत्वेनाहमितिविमर्शोन्यव्यपोहनात् विकल्पएवसपरप्रतियोग्यवभा
सजः ५६ चित्तत्वस्यैवेश्वरस्यमायाशक्त्याभेदावभासिनी निराकारेबुद्ध्यावान्तरे
स्पर्शे तद्वतीशिवाकाशवच्छून्यएवकल्पितेहमितिप्रमातृभावेनविमर्शः
तत्तदाभासमानशरीरादिप्रतियोग्यपोहनकरणाद्धटोयमितिवद्विकल्पए
५६ व ॐकदाचित्काव्भासस्यापूर्वाभासादियोजना संस्कारात्कल्पनाद्युक्तापि
भिन्नावभासिनि ५७ विच्छिन्नविच्छिन्नेषुशून्यदेहाद्याभासभेदेषुपूर्वाभासा
द्याहंकाराणामैक्ययोजनान्तःपूर्वावभासस्थितिलक्षणासंस्काराश्रिता।
प्रमातृव्यापाररूपाकल्पनैवप्रत्यभिज्ञाख्या ५७ ॐतदैवव्यवहारेपिप्रभु
र्देहादिमाविशन् भान्तमेवान्तरर्थौघमिच्छयाभासयेद्बहिः ५८ आदिस
र्गेव्यवहारकालेपिवामहेश्वरोमायाशक्त्यादेहादिमात्मत्वेनाभितिविश्य
प्रमात्रभेदेकर्वन्नन्तःस्थितंविभान्तमेवतत्तदर्थक्रमेणवहीरूपंकरणेशक्त्याभा
सयति यथावभासनेनवोत्पादनमस्यदेहाद्यनाविष्टस्यतुयुगपदहमिदमि
तिसर्वार्थप्रकाशः ५८ ॐएवंस्मृतौविकल्पेवाप्यपोहनपरायणे ज्ञानेवाप्य
न्तराभासःस्थितएवेतिनिश्चितम् ५९ सर्वसंवित्त्वसर्वार्थाभासःप्रमातृ
संलीनःचित्तत्ववदात्मरूपेणप्रकाशमानःसदास्थितएव ५९ ॐकिंतुनैसर्गि
कोज्ञानेबहिराभासनात्मनि पूर्वानुभवरूपस्तुस्थितःसस्मरणादिषु ६०
ज्ञानेबहिराभासनात्मनिरूपेसहजएवचित्तत्वस्यान्तरर्थाभासःस्मृत्यादौतुपू
र्वानुभवात्मा ६ तएवस्मृतिसंस्कारजोच्यते ६० सनैसर्गिकएवास्तिविक
ल्पेस्वैरचारिणि यथाभिमतसंस्थानाभासनाद्बुद्धिगोचरे ६१ स्वातंत्र्यात्।
विकल्पस्वातंत्र्याद्यगोचरमपिबुद्धिविषयतापादनेनयथारुचिपूर्वमनुभूत।
त्वाविमर्शनेनवमेवतंतमसाभासयति सन्निवेशविशेषंचतत्राभासार्थः
सहजएवास्ति ६१ ॐअतएवयथाभीष्टसमुल्लेखावभासनात् ज्ञानक्रि
येस्फुटेएवसिद्धेसर्वस्यजीवतः ६२ अपूर्वार्थनिर्माणज्ञानसामर्थ्याद्धवि।
कल्पएवसर्वस्यसर्वज्ञत्वेसर्वकर्तृत्वेचस्फुटे ६२ ॐयाचैषाप्रतिभातत्तत्प
दार्थक्रमरूषिता अक्रमानन्तचिद्रूपःप्रमातासमहेश्वरः ६३ तत्तत्पदार्थ
क्रमाकुरितरूपैषातौःस्थितएवाभासः सर्वसंवित्कालव्याप्यक्रमानन्त
चिन्मयआत्मतेजः प्रमाता सोगभूतेप्रमेयेनिर्माति तयामहेश्वरस्त्र।
६३ ॐतत्तद्भिन्नसंवित्तिस्वैकप्रमातरि प्रतितिष्ठत्स्वभावेष्वज्ञाते
यमुपपद्यते ६४ अनेकसंवित्स्रोतोतास्वैरेकप्रमातृसिद्धमपली

स्फुटमस्मा
क्रिकम् ९१

यभावभेदाः कार्यकारणतादिव्यवहारसमन्वयंभजंते ६४ ॐदेशकालक्रम
जुषामर्थानांस्वसमाप्तिनांसकृदाभासःसाध्योसावन्यथाकःसमन्वयः ६५
स्वरूपस्वभासनेचभावानांस्वात्मपरिनिष्ठितमेवयुगपदेकाभासनिबंध
नेष्वेषांसमन्वयः सोभिन्नः प्रमातृरूपेणतयाकल्पते ६५ ॐप्रत्यक्षानुप
लम्भानांतत्तद्भिन्नांशपातिनाम् कार्यकारणतासिद्धिहेतुतैकप्रमातृजा ६६
कार्यकारणतासिद्धिहेतुःभावाभावतस्तिद्धिरपिप्रत्यक्षानुपलम्भैरेकप्रमा।
तृस्वभावेनसमन्वयमागतास्समन्विताः प्रत्यक्षानुपलम्भाः क्रमिकस्वविषय
मात्रज्ञानपरिक्षीणानान्योन्यापेक्षाहोपलब्धृणाहताः ६६ ॐस्मृतौयेवस्व।
संवित्तिःप्रमाणंस्वात्मसंभवे पूर्वानुभवसंस्कारापेक्षनैवनापरम् ६७ पूर्वा
नुभवस्वसंवेदनस्याभावात्स्मृतिस्वसंवेदनमेवाकेकार्याभाससमयप्रमातृरूपं।
स्मृतिस्वरूपेएवप्रमाणंस्मृतेः पूर्वानुभवाभासाभावेकार्यकारणाभावासिद्धेः
नकार्यलिंगता ६७ ॐवाध्यवाधकभावोपिस्वात्मनिष्ठाविरोधिनाम् ज्ञाना।
नामुदियादेकप्रमातृपरिनिष्ठितेः ६८ भिन्नस्वाभासमात्रनिष्ठानांज्ञानानां।
कोविरोधः तत्कथंवाध्यवाधत्वमेकप्रमातृविश्रान्तौत्पुनःक्रमम् ६८ ॐविवि।
क्तभूतलज्ञानंघटाभावमितिर्यथा तथाविशुक्तिकाज्ञानंरूप्यज्ञानाप्रमात्ववि।
त ६९ इहभूतलेघटोनास्तीतिघटाभावज्ञानेकेवलभूतलज्ञानमेव भूतलभूत
लमेवघटाभावरूपत्वात् तथैवयदिशुक्तिकाज्ञातयोः अपरस्परात्मकत्वा
च्छुक्तिज्ञानमितिप्रसक्तबाधकम् ६९ ॐनैवंशुद्धस्य लज्ञानास्तिद्येनसाघटा
त्मना तद्रूपलब्धियोग्यस्याप्यत्राभावोघटात्मनः ७० केवलभूतलज्ञानाद्भूत
लस्याघटात्मतासिद्ध्यति नतत्राधारेभिन्नोदर्शनयोग्योपिघटोनास्तीति ७०
ॐविविक्तभूतलेशस्यज्ञानंवानोस्वात्मनिष्ठितेः तत्कथंज्ञानज्ञानंभिन्नस्याभा
वसाधनम् ७१ भूतलमभूतलविविक्तसदेवतत्कथंतज्ज्ञानंकदाचिदेवतत्रभि
न्नघटाभावंसाधयेत् भिन्नघटविविक्तताचभूतलस्यकदाचित्केरूपस्याघ।
दिघटसहिततापिकदाचित् स्वरूपंभवत्त्वेवंपदार्थाह्यावस्वात्मपरिनिष्ठि
तौ साहित्यनततदतिरिक्तस्यभयात्मक[illegible]रूपंज्ञानमेकंरूभयात्मक।
यौभासम
संसर्गात्मकमप्येकाभासेज्ञानान्तराभावरूपंवस्तुपुनःस्वात्मनिष्ठमेवपरि
छिन्नतीतिनवस्तुवलेनप्रदेशादर्शनात्प्रदेशासिद्धिवद्घटाभावसिद्धिरुभयाभास
ना
केकज्ञात्मककार्याभाववत्तस्यात्तचैवंव्यवस्थानेनप्रतीतिःप्रदेशादर्शनादेवन।
घासिद्धेः ७१ ॐकिन्त्वालोकचयोन्यस्पर्शीवास्मादिकोस्फुटः तत्रास्तिसाधये
नेस्यस्वज्ञानमघटात्मताम् ७२ प्रदेशेष्वालोकप्रसरेसत्यमसेस्फुटमस्मादिकंस
र्शीवाघटरूपस्पर्शाभावात्मकमनुभूयालोकादिकृटाभावोत्रास्तिघटोनास्ती
तिव्यवहरत्येवुक्तम् ७२ ॐपिशाचःस्यादनालोकोप्यालोकाभ्यन्तरेयथा अट।
श्यात्मतलस्याकारनिषेधःससर्वथा ७३ नचैवमालोकस्यापिशाचात्मत्वात

ऽपि शाश्वनिषेधप्रसंगः सत्यरूपेणान्यत्वेपि यथाभूगोलकस्यान्तरनिवार्य
त्वयालोकस्यान्तरेनतत्स्यान्यमतत्त्वात्मन्यतेपिनादृष्टत्वाभावसिद्धिः ७३
ॐ एवं रूप्यविदाभावरूपा शुक्तिमतिर्भवेत् नत्वादिरजतज्ञानस्याप्रामाण्य
वेदिका ७४ शुक्तिज्ञानमेव रजतज्ञानाभावरूपं सिद्ध्यति तदानीं न तु शुक्ति
ज्ञानस्याप्रामाण्येसा ७४ ॐ धर्मासिद्धेरपि भवेद्बाधा नैवानुमानतः स्वसंवेदन
सिद्धा तु युक्तामेकप्रमातृजा ७५ शुक्तिज्ञानकाले च न पूर्वं रजतज्ञानमस्ति
ततस्तद्धर्मो न सिद्ध इति नानुमानेन बाधा एकप्रमातृमयसंवेदनत्वेके दे
शावष्टम्भमयज्ञानसमस्तवहेभासनान्निष्पत्ति पश्चात्संवादप्रत्ययेन।
संवेदने पूर्वस्यापि तस्याभासनादेकप्रमाणामितरदन्योन्यमिति भवति संवा
दोप्येकप्रमातृकृतः ७५॥ ॐ इत्थमत्यर्थभिन्नार्थावभासखचिते विभौ
समलो विमलो वापि व्यवहारोनुभूयते ७६ मायाशक्त्याभेदविषयायं सर्वो
व्यवहारः तथा ज्ञानिनां शुद्धो ज्ञानिनो नु मलिनस्तत्र हि नार्थावभासभाजि
भगवति समस्तो व्यवहारोनुभवेन ७६ ॐ तात्कालिकाक्षसामक्ष्यसापेक्षाः केवलं
क्वचित् आभासा अन्यथान्यत्र त्वनुसन्धानमात्रतः ७७ आभासाः कदाचि
त्सन्निहितप्रत्यक्षविषयापेक्षितमिति व्यवहारहेतोरन्धतमसादौ तु पूर्वानुभवा
र्पिताः ७७ ॐ विशेषोर्थावभासस्य सत्तायां न पुनः क्वचित् विकल्पेषु भवेद्भा
विभवद्भूतार्थगामिषु ७८ सत्तास्वेनादौ रूपेषु प्रत्यक्षप्रपातितेष्वन्येषु
वान्येषु विकल्पेषु कालत्रयविषयेष्वर्थावभासेन तुल्य एवावस्थितः ७८ ॐ सु
खादिषु च सौख्यादिहेतुष्वपि च वस्तुषु अवभासस्य सद्भावेप्यतीतत्वान्न तत्स्थितिः
सुखदुःखादय आभासास्तत्साधनाभासाश्च संवेदनान्तः सन्तोपि न तथा ह्लादिमयीं
स्थितिं कुर्वन्त्यतीतत्वाद्बहिस्तदानीमभावात्तदात्वविधिष्ठानां च तथाकारित्वात्
ॐ माभूत्स्पष्टाभिलप्यमानेन विकल्पेन सुखादिके तथा स्थितिस्तथैवस्यात्स्फुट
मस्योपलक्षणात् ८० कुतश्चित्संयत्नविशेषात्सुतेत्रकल्पे लिखिते स्फुटमेव सु
खादिजाते तथाविकाशादिहेतुः ८० ॐ भावाभावावभासानां बाह्यतोपाधिरि
ष्यते नात्मा सत्ता ततस्तेषामान्तराणां सतां सदा ८१ भावाभावावभासानां भा
वाभावविषयाणामवहीरूपत्वेपि सत्तामेव वसत्त्वादौ बाह्यत्वं हि तेषामुपाधि।
न स्वरूपमभावाभासस्यान्तः सत्तायामपि बहिरभावात्तथात्वम् ८१ ॐ अन्त
रेवात्मा मात्रैक्येनैषां भेदनिबन्धना अर्थक्रियापि बाह्यत्वे साभिन्नाभासभेदतः
अन्तःस्थसर्वेषामेव नीलसुखाद्याभासानां सचमत्वेपि प्रमातृमात्ररूपत्वात्का
र्यकारणादिभेदाश्रयानार्थक्रियाप्रमातृभेदेपि बोधश्चाद्वयत्वादिभेदेनाभास
भेदादाभासाच्छिन्नार्थकारितापि भिद्यते रूपादीनाम् ८२ ॐ चिन्मयत्वेवभासा
नामन्तरेवस्थितिः सदा मायया भासमानानां बाह्यत्वाद्बहिरप्यसौ ८३ चित्स्व
रूपत्वेनाभासमानानां सदान्तस्तत्त्वमेवस्थितिः मायाशक्त्या बहिः प्रत्यक्षत्वे।

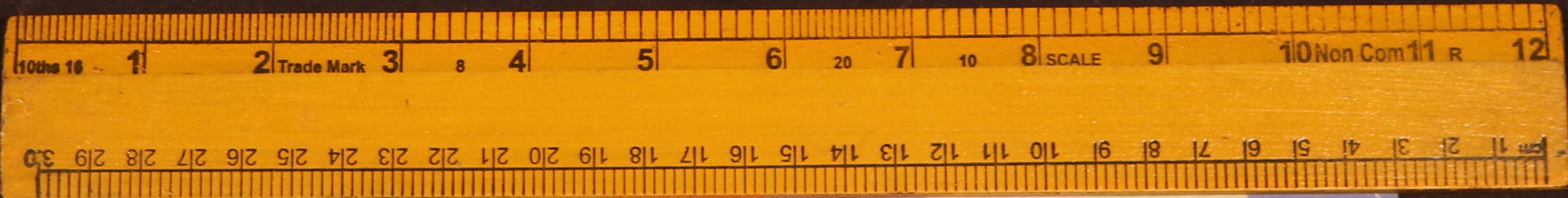
नप्रकाशमाने ह्यप्रकाशाव्यतिरिक्ते ह्यबहिराभासः इत्युच्यते तदापि तेषा
मान्तरत्वमेव सिद्धं स्वादीनां भावानामपि ८३ ॐ विकल्पे योयमुल्लेखः सो
पि बाह्यः पृथक्प्रथः प्रमात्रैकात्म्यमान्तर्यं ततो भेदो हि बाह्यता ८४ विक
ल्पे घटाद्युल्लेखस्तत्रापि गोचरोपि पृथगाभासाद्बाह्य एव अहं विमर्शी
स्यान्तरत्वमिदमिति तु बाह्यता एवं घटादीनामुभयी बाह्यान्तःकरणद्व
यीवेद्यता स्वसंवादेस्त्वेकान्तःकरणवेद्यतैव ८४ ॐ उल्लेखस्य सुखादेश्च
प्रकाशो बहिरात्मना इच्छातो भर्तुरध्यक्षरूपोक्षादिभुवां यथा ८५ उल्ले
खस्य सुखदुःखादीनां चेश्वरस्य साक्षात्काररूपो बाह्यः प्रकाशः ८५
ॐ तदैक्येन विना नास्ति संविदां लोकपद्धतिः प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं मा
तैकः स इति स्थितम् ८६ तत्र हि छिन्नसंविदामनुसन्धानेन व्यवहार एक।
स्वप्रकाशात्मा तदनुसंधानरूपस्स एवैकः प्रमाता परमात्मसंज्ञः ८६
ॐ स एव विमृशत्त्वेन नियतेन महेश्वरः विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रियेय
तः ८७ स परमात्मा चिद्रूपो विमर्शात्मैव नत्वेव स्वभावेनाव्यभिचारिणा
महेश्वरः चित्तत्वस्य विश्वात्मनः शिवसंज्ञस्याहं विमर्शेन एव शुद्धे ज्ञानक्रि
ये भिन्नाभिन्नेतरकार्यगते त्वेवस्य शुद्धाशुद्धे भिन्नार्थविषयत्वेपि सः
सत्त्वरजोवृत्तिरूपप्रकाशप्रवृत्तिसंज्ञे तमसा संकुचिते अशुद्धे एव ज्ञानाधि
कारः ८७ ॐ अत एव यदप्युक्तं क्रिया नैकस्य सक्रमा एकेत्यादि प्रतिक्षिप्तं
तदेकस्य समर्थनात् ८८ एकचित्तत्वसमर्थनात्स्वकस्य क्रमवती व्यापार एकप
वेति क्रियाप्यपाकृतदूषणा ८८ ॐ सक्रमत्वं च लौकिक्याः क्रियायाः का
लशक्तितः घटते न तु शाश्वत्याः प्राभव्याः स्यात्प्रभोरिव ८९ मायाशक्त्या
भिन्नावभासानां क्रियाकालशक्तिवशात्सक्रमा न त्वात्मविमर्शरूपानादि
निधनाप्रभोः स्वभावभूता ८९ ॐ कालः सूर्यादिसंचारस्तत्पुष्पादिजन्म
वा शीतोष्णे अथवा तत्तल्लक्ष्यः क्रम एव स तत्त्वतः ९० साक्षात्प्रसिद्धा क्रियाकालः
शीतादिवा तदुपलक्षितः सर्वभिन्नावभासमानाभावोपाधिभूतः क्रम एवा
सौ न स्वरूपोपयोगात् ९० ॐ क्रमो भेदाश्रयो भेदोप्याभाससदसत्त्वतः आभा
ससदसत्त्वे तु विच्छिन्नाभासकृतः प्रभोः ९१ अन्योन्याभासशून्यभिन्नभावावभा
सैव चित्रक्रियेव प्रभो भावेषु क्रमहेतुः ९१ ॐ मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममप्या
भासयत्यसौ क्रियावैचित्र्यनिर्भासात्कालक्रममपीश्वरः ९२ अनेकस्यान्योन्य
भेदाभासाद्देशक्रमः क्रियायास्त्वेककालक्रमोपि एकस्य तत्स्वभावस्य तत्तज्जन्मसं
तानपरिणामादिक्रियाभेदात्कालक्रम एव ९२ ॐ सर्वत्राभासभेदोपि भवेत्का
लक्रमाकरः विच्छिन्नभासः शून्यादेर्मितस्यानुभवात्प्रमातुः ९३ सर्वत्रा
र्थे विच्छिन्नावभासः शून्यदेहादेरेव प्रमातुः कालक्रमाभासहेतुः सहिप्राक्

लोनतथा तदानीं भासते स्मृतिविज्ञाय स्वस्ववर्तमानापेक्षयाचाभासमतभवि
ष्यत्वेव व्यवहरति स कृद्विभातस्यानन्तभासमानक्रियाविच्छेदाद्व्यवस्थितिगता।
नाभावादात्मनीवार्थेष्वपि न कालभेदः ९३ ॐ देशक्रमोऽपि भावेषु भाति माता
हितात्मनः स्वात्मेव स्वात्मनापृथगाभावा भान्त्यमितस्य तु ९४ परिमितप्रमा
तारमपेक्ष्य भावास्तस्मात्तेऽन्योन्यं च भिन्नाः इत्यादिव्यपदेशभाजश्च प्रकाशैकरू
पत्वेन तु ईश्वरस्य न क्वापि प्रकाशाच्च तस्य नात्मनो भिन्नं इदं वान्यापेक्षयान्यतो वा कि
चिदाभाति ९४ ॐ किं तु निर्माणशक्तिः साप्येवंविदुष ईशितुः तथा विज्ञा
यविज्ञेयभेदो यदवभास्यते ९५ एवं पूर्णतया प्रकाशमानस्यापि परमे
श्वरस्येषा स्रष्टिशक्तिर्यज्ज्ञातृज्ञेयस्वभावाभावाः स्वतोऽन्योन्यं च विभागे
नावसीयन्ते न च तथावसायेन स्वरूपस्थितिस्तिरोधीयते ९५ ॐ क्रिया

(क्रियाधिकारे प्रथममाह्निकम् ॥१॥)

सामान्यसम्बन्धद्रव्यदिक्कालबुद्धयः सत्याः स्थैर्योपयोगाभ्यामेकानेका
श्रया मताः ९६ क्रियावदन्येऽपि सम्बन्धादयः एकानेकविषया अपि सत्याभा
साः सर्वदोपयोगिनामेषामर्थवत्त्वेनापरिहरणीयत्वात् ९६ ॐ तत्रैक
मान्तरं तत्तत्तदैवेन्द्रियवेद्यताम् सम्प्राप्यानेकतां याति देशकालस्वभा
वतः ९७ अभिन्नमेव तत्त्वं अन्तर्बहिराभासभेदादेकानेकं बहिर्देशका
लस्वभावभेदाभासस्य भेदभासानामनेकत्वात् ९७ ॐ तद्द्वयालम्बना एता
मनोऽनुव्यवसायिनीः करोति मातृव्यापारमयीः कर्मादिकल्पनाः ९८
मध्यस्थतयान्तर्बहिस्तत्त्वविषया मानस्यः क्रियादिकल्पना मातृव्यापार
रूपाः ९८ ॐ स्वात्मनिष्ठा विविक्ताभा भावा एकप्रमातरि अन्योन्यान्वय
रूपैक्ययुजः सम्बन्धधीपदम् ९९ राज्ञः पुरुष इत्यादिसम्बन्धधियोऽन्त
स्समन्वयादैक्यं बहिस्सम्बन्धिभेदं चालम्बन्ते ९९ ॐ जातिद्रव्यावभासा
नां बहिरेकरूपतां अन्तरेकदेशतां भेदं चाप्यालम्बन्ते विकल्पनाः १००
गावश्चैत्र इति च मतयो बहिरपि गोमात्रैकत्वं तत्तद्व्यक्तिविशेषाकाराभासे
कं स्वलक्षणावयवाभासवत्त्वं च परामृशन्ति १०० ॐ क्रियाविमर्शावि
षयः कारणानां समन्वयः अवध्यवधिमद्भावो वा त्वयालम्भादिगादिधीः
काष्ठस्थालीदेवदत्तादीनां पचतीत्यत्र समन्वयात् बहिर्भेदाश्चैकानेक
विषया क्रियामतिः देशकालक्रमोऽपि भाति भावानामवध्यवधिमद्रू
पाणामन्योन्यापेक्षासमन्वयभेद एव तथ्यैकानेकमयः जातिद्रव्यक्रि
यासम्बन्धादिमतयः सर्वा एव सम्बन्धविशेषसमवायविषया एव १०१
ॐ एवमेवार्थसिद्धिः स्यात्मातुरर्थक्रियार्थिनः भेदाभेदवतार्थेन तेन न
भ्रान्तिरीदृशी १०२ एकानेकरूपैरेव क्रियादिभिरवभासैरवभासमानस्वरूपः
प्रमातृस्तदर्थिनोऽर्थक्रियासंवादः ततो न तद्बुद्धयो भ्रान्ताः १०३ कायात

भेदाभेदविमर्शनं द्वितीयमाह्निकम् ॥२॥ इदमेतादृगित्येवं यद्वशा
द्व्यवतिष्ठते वस्तु प्रमाणं तत्सोऽपि स्वाभासोऽभिनवोदयः सोऽन्तस्तथाविम
र्शात्मा देशकालाद्यभेदिनि एकाभिधानविषये मितिर्वस्तुन्यबाधिता ॥
यदायत्ता हि वस्तुनः स्वरूपाणां नित्य- दिविशेषोऽवस्थाप्यमानता
स प्रमाता स्वतेनापूर्वतत्त्ववभास एव स्थित इति प्रमाणम् स एव चाभासोऽय
मिति निमृशन्निव तथैव बहिष्क्रियाभिनवत्वेन च प्रमातृरूपानुरागाद्विमर्श
रूपतामापन्नो विमर्शभेदात्मा सार्थैकैकशब्दवाच्यः पृथग्व्यवतिरस्कृत
देशादिभेदस्तस्मिन्नाभात एव सामान्यरूपे वस्तुनि स्वकार्यार्थं क्रियापन्नः
प्रमाणान्तरेणाबाधितस्थैर्यः प्रमितिः प्रमातृव्यापारः ४ ५ यथारुचिय
थार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते आभासोऽप्यर्थ एकस्मिन्ननुसंधानसाधिते ॥
एकस्मिन्नेव चैकप्रत्यवमर्शसामर्थ्योपपादिते वस्तुनि स्वेच्छावशादर्थित्वा
न्वेषणाद्वा नैपुण्यवशाद्वावभासभेदाः ६ तथा हि दीर्घवृत्तोर्ध्वपुरुषधूम
चान्दनतादिभिः यथावभासा भिद्यन्ते देशकालाविभेदिनः ॥ तथैव सं घट
द्रव्यकाञ्चनोज्ज्वलतादयः आभासभेदा भिन्नार्थकारिणस्तेऽपदं ध्वनेः ॥ एकस्मि
न्नेव घटादावर्थे तथाविधिप्रत्नावशाद्दीर्घताऽऽध्वता पारिमाण्डल्यादि चाभाति ॐ
चिह्नव्यवधानच्छायामात्रार्थितया पुरुष एवोर्ध्वमात्रं भाति न स्वकार्या
र्थितायां तत्र व्यवहृतो तन्मात्रस्य पुरुषोऽपि मात्रमेव कस्यचिदाभासते न हि द
त्तत्वान्तापि मणिरूपादिविशेष एवभावः स च तथाभिद्यमानोऽपि देशका
लभेदं न स्पृशति तथैव घट एव सन्निधाभासोऽन्याहृदगेव घटाद्यनन्तोऽप्येषा
र्थमात्रसाधारणस्तन्मात्रसाध्यमनवरामर्शायार्थक्रियाकारी तत्रैव घट इति
चाभासोऽन्तर्बहिष्करणज्ञेयः पृथुबुध्नोदराकारार्थसामान्योऽन्य एव यः पटादि
षु नास्ति काञ्चन इति च स्वर्णमयादिनाम्नुनास्ति तथार्थिता दिवसादेर्दिग्घ एव
वज्ञायते एकैकस्याभासावाभास एकैकशास्त्रेण व्यवहारार्थं तत्तन्नियतार्थक्रि
यार्थिभिर्घट इति सम्यगभिधीयते न काञ्चन इति घटाभासश्चेत्तु इति वा स्या
दिसाधारणो देशादिरहितस्तथैव वचनतोऽर्थक्रियाभिन्ना ८ आभासभेदाद्व
स्तुनो नियतार्थक्रिया पुनः सामानाधिकरण्येन प्रतिभासादभेदिनाम्
एकस्मिन्नेव स्वलक्षणे प्रत्याभासे नियतशक्त्या कार्ये नियमिते तथाभूतानेक
कार्यकृदाभासभेदाधिकरणमेकं च सामानाधिकरण्याभासवशाद्वस्त्वनेक
स्यैकता हि सामानाधिकरण्यम् ९ ॥ इष्टार्थदीपप्रकाशानां स्वात्मसाधारणेय
था अतिरिक्तावभासानामेककार्यातिशयकारी ॥ भिन्नाः प्रदीपप्रभा अपि भा
गेनावभासन्ते नदीप्रवाहाः सिन्धुहृदमानके च तेऽवसाः तथा योगज्ञानसहस्त्राप
टाद्यवभासाः परस्परानुप्रवेशक्षमाः न तु नीलपीताद्यवभासाः तन्नैदेकका

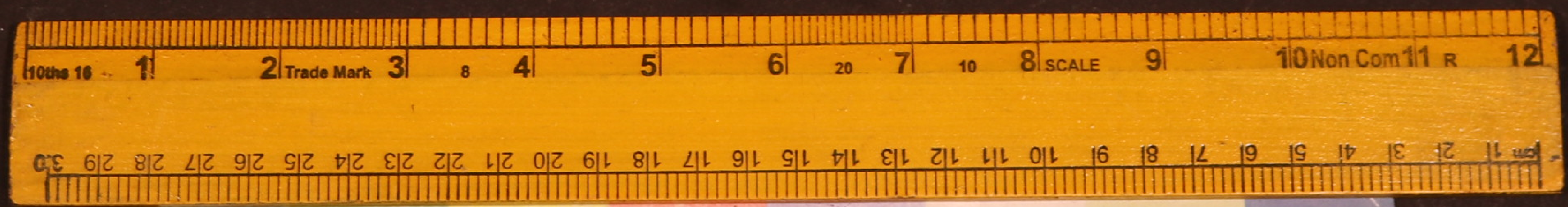
ई॰ प्र॰ ज्ञा॰ टी॰ ७

यैकद्वयाभासभावेनकल्पनेप्रत्यक्षएवतत्सामानाधिकरण्यम् ०९
ॐतत्राविशिष्टेवह्न्यादौकार्यकारणतास्मृता तत्रचाप्येतादात्म्यात्प्रमाणा
देकतोमानः ११० कदाचिद्देशादिसहभावावच्छिन्नस्वलक्षणरूपविशेष।
त्यागेनैकसामान्यरूपाग्न्याभासमात्रएवत्रैलोक्यत्रैकाल्यगामित्वेननिज
प्रमाणादेकस्मादेवविशिष्टकार्यकारणसोऽर्थभाग्निशाद्वाच्यतादिसि
द्धिः ११ ॐमातृदेशादिकाध्यक्षान्तरभिन्नस्वलक्षण तात्कालिकीप्रवृत्ति
स्यादर्शिनोऽपन्नमानतः ११ कार्यप्रवृत्तिपुनर्देशकालादिप्रत्यक्षभेद।
साहित्यतस्वलक्षणपतदर्शितयाप्रमाणसमूहादेवानुमानादपिपरि
प्रत्यक्षाविशिष्टादेवप्रवृत्तिः ११ ॐहृदान्तिकतयार्थानांपरोक्षाध्यक्षता
मता बाह्यान्तरतयादेहव्यंजकस्यान्यथापिवा ११२ ॐभिन्नावभासच्छाया
यामपिस्थाय्यावभासतः एकप्रत्यवमर्शाख्यादेकत्वमनिवारितम् ११३
ह्रदान्तिकादिषुस्फुटत्वास्फुटत्वादिनावहिरन्तश्चरत्वेनवाभासस्यच्छाया
मात्रेभेदेपितस्व भावरूपप्रत्यवमर्शैक्यादर्थानामेकत्वमपवाधितम् ११ ७ न्म
ॐअर्थक्रियापिसहजानांर्थानामीश्वरेच्छया नियतासाहितेनास्यानाक्रि
यातोन्यथाभवेत् ११४ उह्नेखघटादीनांवाह्यार्थक्रियाविरहेपिघटादि
तैवस्वाभाविकत्वात्तस्यार्थस्येश्वरेणप्रभासेनियमितायाः ११४ रजतेका म ७
र्थोपिशुक्तौनरजतस्थितिः उपाधिदेशासंवादाद्विचन्द्रेपिनभोन्यथा ११५
रजतेशुक्तौचरजतविमर्शेकेनरजतत्वेपिपुनः शुक्तिदेशासंगतिबाधेन
नोपाधिसंवादाभावात्तद्वद्विरस्यैयोज्ञोनाहिचन्द्रेपिनभोदेशासंवादात्ति
घ्या ११६ ॐगुणैःशब्दादिभिर्भेदोजात्यादिभिरभिन्नता भावानामित्थमेक
त्रप्रमातर्युपपद्यते ११७ भावानांपार्थिवरूपसंस्थादिनाभेदाक्षेपःजात्या
दिनाचैकताक्षेपश्चनश्यमानःप्रमात्रैकेघटते अन्योन्यभेदव्यवस्थापन
संधानायत्ता ११८ ॐविश्ववैचित्र्यचित्रस्यसमभित्तितलोपमे विरुद्धाभाव
संस्पर्शेपरमार्थसतीश्वरे ११९ ॐप्रमातरिपुराणेतुसर्वदाभातविग्रहे किंप्र
माणेनवाभासःसर्वप्रमितिभागिति १२० अपूर्वाभासस्यासिद्धवस्तुसाध
नात्प्रित्याभासितःप्रमातैवप्रमाणोपयोगः तत्रत्रैवावभासतास्यप्रमाण
ताकामेतप्रमाणमन्यस्यस्यादन्यस्यात्मनः सदासिद्धस्यकेवलंविमर्शः प्रमितौ
स्वातन्त्र्यात्प्रमातेवतत्तविचित्रविश्वाभासास्तित्वस्याविनिवेचित्र्येनोपपद्यते
तदिच्छतोपरावभासमानार्थानांतत्तद्रूपस्यचमर्यादाशक्तिवशादन्य ७
त्रतननिमज्जनेतत्तत्स्ययापराधीनामन्त्रासदातनीपुराणतनीविरुद्धस्याक्र
धेस्याभावादियोगात्सोपियावदुपदिश्यतेभावाभावाभ्यांतावत्सएवप्रमाता
तांभजते उपदिदिक्षोरभावादुपदेशानुपपत्तिः १२० ॐअप्रवर्तितपूर्वे

त्रोकेवलंस्वेच्छावशात् शक्तिप्रकाशेनेशादिव्यवहारःप्रवर्तते ११९ ॥
मायावामोहवशात्केवलमस्मिन्नात्मनिप्रमातृरूपेशिवस्थादिव्यवहा
रोऽत्रप्रवर्तितःसम्प्रदस्यातैश्वादिहतत्प्रदर्शनेनभावनायुपदेशायस्या
प्यते १२० ॐएषचानन्तशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून् भावानिच्छावशा
देषाक्रियानिर्मातृतास्यसा १२० प्रमाताचिद्रूपोऽनन्तशक्तिरीश्वरःस्व
च्छावशानानाभासानाभासयेत् सैवचेच्छाशक्तिःनिर्मातृताख्याक्रिया
तस्य १२ जडस्यतुनसाशक्तिःसत्तायदसतःसतः कर्तृकर्मत्वतत्त्वेवकार्य
कारणतायतः १२१ जडंप्रधानपरमाणुवीजादित्वनशक्तममतोनिर्मा
णे कर्तृत्वमेवहिकारणत्वंकर्मत्वेवचकार्यत्वेनतत्त्वन्यत् १२१ ॐयदसत्
दसद्युक्तानासतःसत्त्वरूपता सतोपिनपुनःसत्तालाभेनार्थोऽथचोच्यते
कार्यकारणतालोकेसान्तविपरिवर्तिनः उभयेन्द्रियवेद्यत्वंतस्यकस्य।
पिशक्तितः १२२ असतःसत्त्वभावताविरुद्धा सतश्चसिद्धा सिद्धस्यवा
न्तर्बाह्यान्तःकरणद्वयीवेद्यतापादनमीश्वरेणोत्पादन १२३ ॐएवमेका
क्रियासैषासक्रमान्तर्बहिःस्थितिः एकस्यैवोभयाकारसहिस्नोरुपपा
दिता १२४ सैषाक्रियान्तर्बहिःस्थितिरूपतयासक्रमाप्येकस्यस्वसंवि
त्सिद्धस्यकर्तुराभासच्छायाभेदेनैकत्वेनप्रत्यवमर्शरूपकर्मणश्चैकस्यसं
बंधिनीतदभिन्नाश्रयत्वादेकत्वेनसाधिता १२४ ॐबहिस्तस्यैवतत्का
र्ययदन्तर्यदपेक्षया प्रमात्रपेक्षयाचोक्ताद्वयीवाह्यान्तरस्थितिः १२५
अर्थस्यबाह्यतापादनंततोबाह्यताकार्यताचेकापेक्षाप्रमातारमपेक्ष्यचा
न्तर्बहिर्व्यवहारः ॐमातैवकारणंतेनसचाभासद्वयस्थितौ कार्यस्यास्थि
तएवैकस्तदेकस्यक्रियोचिता १२६ एवंप्रमातैवकारणं सचवाह्यान्तरका
र्याभासक्रमेऽप्येकएवेत्येवमप्येकस्यकर्तुःक्रियासिद्धा १२९ ॐअतएवा
ङ्कुरेपीष्टोनिमित्तंपरमेश्वरः तदन्यस्यापिवीजादेर्हेतुतानेवयुज्यते १२७
वाह्याभासतापादनमुत्पादनमितिचिद्रूपस्यैवकारणता ततोङ्कुरादेः
निमित्तकारणत्वेनेश्वरःकैश्चिदिष्टः नचापिवीजादेर्जडस्यकारणतानिर
वसंधानस्ययुक्ता १२ ॐतथाहिकुंभकारोसावेश्वर्येव्यवस्थया तत्तत्स्र
दादिसंस्कारःक्रमेणजनयेद्घटम् ॥ कुंभकाररूपेप्रमातरिकारणस्थितौ
पिमृदादिसंस्कारापेक्षयाघटस्यस्वकृतनियतिसंज्ञमर्यादयानस्वभा
वेन १२८ १२९ योगिनामपिमृद्वीजेविनैवेच्छावशात्तत् घटादिजायतेतत्तत्स्थि
रस्वार्थक्रियाकरम् ॥ मृदायनपेक्षयोगिनामिच्छामात्रेणघटादेःस्थि
रस्यघटाद्यर्थक्रियाकारिणश्चनिर्वृत्तिः १३० योगिनिर्माणताभावेप्रमा
णान्तरनिश्चितेकार्यहेतुःस्वभावोवातएवोत्थितिमूलजः ॥ अतएवका

क्रियादिकोभानतत्त्व
लक्षणनिरूपणोत्तरं
यमाह्निकम्
२

१२२

प्र०
वि० ह०
८

र्यस्वभावोवातदुत्पत्तिरगर्भीयोगिनिर्मितत्वाभावनिस्त्र्याभावोत्तेत्वाभा
सतस्त्रिश्रयेनपुनरीश्वरनित्यापेक्षयाहेतुतास्यात् ३१ भूयस्तत्वमात्रे
कवह्न्याभासादितोभवेत् परोक्षस्याप्यपिपनेर्धूमाभासादिनूतनम् ॥क
धमधर्मिचार्यस्यलिंगामन्यप्रमात्रगात् तदाभासेस्तदाभासादेवतदपिप।
तेःपरः॥ वह्न्याभासस्फुरणात्पूर्वकोपिजायमानोधूमाभासोहृदीनिय
तशक्त्याकृतसामर्थ्यदग्न्याभादेवतत्रदेशगततत्वमात्रस्यसाधारणात्।
सेवसाव्यभिचारेणगमकः जातः ३७ स्वधूमाभासस्यहृद्याभासस्यान्त
परितयाततत्वमात्रान्तरगाद्धूमाभासादेवअस्मिन्सतीदमस्तीतिकार्यका
रणतापिया स्याप्यपेक्षाविहीनानांजडानांनोपपद्यते॥अस्मिन्सतीदंभवती
तिनियतेपौर्वापर्येहकृतिकारो हि एषुदयपोरकार्यकारणयोरप्यस्तीतिपूर्व
स्यसामर्थ्यपरस्यसत्तेतिस्यात्कार्यकारणभावः तच्चापेक्षारहितानांजडानां
नयुक्तंएतावदेतत्स्यात् पूर्वस्यसामर्थ्यपरस्यसत्तानेचैवं किंचिद्युक्तंस्यात् न।
चपूर्वस्यसामर्थ्यलक्षणःस्वभावःपरसत्तारूपः ३४ नहिस्वात्मैकनिष्ठानामन
तेषामनवर्जिनाम् सदसत्तापदेष्वेषसमन्वयः प्रकल्पते" सदसद्वाकार्यकारण
मप्यात्मपर्यवसितेजडमवभासेपानस्वकृत्यनान्यापेक्षस्वभावेततस्तनात्रप्रथा।
नापेक्षामयोगणविमर्शार्थाघटते ३५ अतएवविभक्तार्थःप्रमात्रेकसमा
श्रयः क्रियाकारकभावाख्योयुक्तोभावसमन्वयः॥ एकप्रमात्रसंलग्नत्व
क्रियाकारकभावाख्योविमर्शार्थोस्मिन्बीजोदकादीनांसमन्वययुक्तोनत्व
प्युक्तोन्यःकार्यकारणभावः ३६ परस्परस्वभावत्वेकार्यकारणयोरपिएक
त्वमेवभेदहिनेवान्योन्यस्वभावता॥ कार्यकारणयोरूपोन्यरूपत्वेएकतेव
स्यात्तत्तद्भावः ३७ एकात्मनोविभेदनक्रियाकालविभागिनी हेतोःस्या
त्कर्तृतेवेवंतथापरिणामतया ॥ एकस्वभावस्यभेदेनस्थितिःपरिणा
मःकालकलितःक्रियेवततःपरिणामिस्वतेत्रस्यशक्तिमतःकर्तृतेवहेत
ता ३८ ॐ नचयुक्तंजडस्येवंभेदाभेदविरोधतः आभासभेदएकत्रचिदात्मनित
युज्यते १३८ जडस्याभिन्नात्मनोभेदेनावस्थितेर्विरोधादयुक्तम् स्वच्छेचिदात्म
न्येकस्मिन्नेवैकप्रतिबिम्बधारणेनाविरोधाद्युज्यते ३९ ॐ वास्तवेपिचिदेकत्वे
नस्यादाभासभिन्नयोः चिकीर्षालक्षणैकत्वपरामर्शविनाक्रिया १३९ एक
स्मिंश्चिन्तत्वेष्येकस्यदाभासभेदोनघटते नचतत्रक्रियात्वं यदातु सचिदात्मात
थाचिकीर्षयापरामृश्यान्बहिराभासयति तदातद्घटप्ययते जडस्यापिव्यक्ति भवती
त्यस्यामपिसत्ताक्रियायांभ्रूषायोगेनस्वातंत्र्याभावात्कर्तृत्वं तेनप्रमातैव
तंभावयतितेनतेनवाह्मिमाचलादिरूपेणसभवतीत्यत्रपरमार्थः १३९ ॐ इ।
त्थंतथाघटपटाद्याभासजगदात्मना तिष्ठासोरेवमिच्छैवहेतुताकर्तृताक्रिया
चिद्रूपस्यस्वतन्त्रस्यविश्वात्मनाकर्तुमिच्छैवजगत्प्रतिकारणतातकर्तृतारूपासे

१०

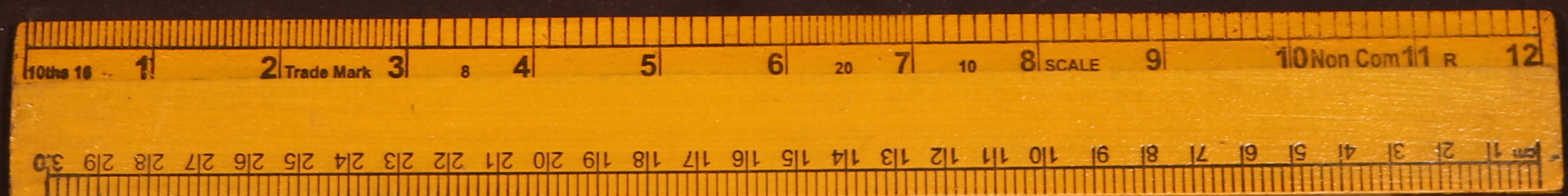
वक्रियाशक्तिः एवंचिद्रूपस्यैकस्यकर्तुरेवचिकीर्षाख्याक्रियामुख्यानाकर्तृत्वक
मोक्तिकर्मादीनांकर्तृत्वमुपचारतः १४०॥ ॐ क्रियाधिकारः समाप्तः ॥

चतुर्थमाह्निकम् ४। १४१

ॐ एवमन्तर्बहिर्वृत्तिःक्रियाकालक्रमानुगा मातुरेवतदन्योन्यावियुक्तेज्ञानकर्मणी
प्रमातुरन्तःस्थितस्यात्मनोबहिष्कारणएवक्रमानुगताक्रियेतिपरस्पराविरहितेतस्य
ज्ञानक्रिये १४१ ॐ किंत्वान्तरदशोद्रेकात्सादाख्यंतत्त्वमादितः बहिर्भावपरत्वेतुप
रतः पारमेश्वरम् १४२ ईश्वरतत्त्वंबहिःस्थितावन्तर्भावप्राधान्येपुनःसादाख्येत
त्वमपरंबहिर्भावोद्रेकादैश्वरम् १४२ ॐ ईश्वरोबहिरुन्मेषोनिमेषोन्तःसदाशिवः
सामानाधिकरण्यंचसद्विद्याहमिदंधियोः १४३ उन्मेषनिमेषौबहिरन्तःस्थितीएवे
श्वरसदाशिवौवाह्यान्तरयोर्वेद्यवेदकयोः एकचिन्मात्रविश्रान्तेरभेदात्समाना
धिकरण्येनेदंविश्वमहमितिविश्वात्मनोमतिःशुद्धविद्या ४३ ॐ इदंभावोपपन्नानां
वेद्यभूमिमुपेयुषाम् भावानांबोधसारत्वाद्यथावस्त्ववलोकनात् ४४ भिन्नवेद्यभू
माविदन्तयाहन्तयापादितानांभावानांचिन्मात्रसारत्वादहमिदमितितत्प्र
तिपत्तिःशुद्धतात्त्विकी ४४ ॐ अत्रापरत्वंभावानामनात्मत्वेनभासनात् परताहन्त
याच्छादात्परापरदशाहिसा ४५ अत्रेदन्तामतेरपरत्वमहन्तयासर्वस्यवेद्यस्याच्छा
दनात्परतेतिपरापरावस्थैषा ४५ ॐ भेदधीरेवभावेषुकर्तुर्बोधात्मनोपिवा मा
याशक्त्येवसाविद्येत्यन्येविद्येश्वरायथा ४६ बोधकर्तृतामयस्यापिभेदनविश्व
दर्शनंविद्येतिकेचित् मायाशक्तिरूपावाविद्यासंसारिणीतिकेचित् नेत्रस्था
मेत्रेश्वरविद्येश्वराः ४६ ॐ तस्यैश्वर्यस्वभावस्यपशुभावेप्रकाशिका विद्या
शक्तिस्तिरोधानकरीमायाभिधापुनः ४७ संसारिणामैश्वर्यस्यात्मनःप्रतिभि
ज्ञानेविद्यायापशुभावेर्मायया ४७ ॐ भेदेत्वेकरसेभातेहन्तयानात्मनीक्षिते।
शून्येबुद्धौशरीरेवामायाशक्तिर्विजृम्भते ४८ यदाभावाभेदेनेदन्तयैवभासते
हमितिप्रमातृत्वेनचदेहादिस्तदाविमर्शदृढयहेतुर्मायाशक्तिर्विमोहिनी
नामविजृम्भा १४८ ॐ यश्चप्रमाताशून्यादिःप्रमेयव्यतिरेकिणि मातामेयः
सन्कालादिकपंचकवेष्टितः १४९ यश्चव्यतिरिक्तेप्रमेयजातेप्रमाताशून्या
दिःसइदमितिवेद्यएवसन्ततःकालाद्यैःपंचभिश्च्युतःत्वेनीकृतः तत्रकालकला
हर्तेमानाभासेनतस्यक्रमतमविष्वन्तंभवः नियतेःकार्यकर्मफलनियमःरा
गाद्वेषादिषंगःविद्याकलाभ्यामचिदात्मनोस्वतंत्रस्याप्यत्यल्पज्ञानक्रियेचित्स्वा
तंत्र्यरूपे १४९ ॐ त्रयोविंशतिधामेयंयत्कार्यकरणात्मकं तस्याविभागरूप्येकं
प्रधानंमूलकारणं १५० ॐ त्रयोदशविधाबाह्यान्तःकरणावली कार्यव
र्गस्तदशधास्थूलसूक्ष्मत्वभेदतः १५१ कार्याणिद्विधाशब्दस्पर्शरूपरसगंधास्तिस्र।
त्वेततन्मात्रसंज्ञानिपंचअन्योन्यसूक्ष्मरचनासम्बन्धेनस्थूलानिपृथिव्यादिसंज्ञानि
तान्येवपंचश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वानासिकेतिपंचबुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपा

रूपस्यानिपंचकर्मेंद्रियाणि मनोबुद्ध्यहंकारवृत्तित्रियान्तःकरणमिति च।
योविद्यानिभेदस्यकार्यकारणात्मनः प्रमेयस्यमलमूर्तेकाविभागदशाप्रधा
नाख्या॥५१ ॐतत्त्वेतन्मात्रतामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयब्रह्म
विष्णुव्यवस्थितौ। ५२ ॐशून्येपुष्टकार्यर्थसूक्ष्मदेहपवन्नाप्रमात्रमात्रेस्थितौ।
अन्यप्रमेयोपसंहारेरुद्रोपिध्याताभिन्नप्रमेयाभासेसर्गस्थितिहेतुब्रह्मविष्णु
ॐपषप्रमातामायान्धःसंसारीकर्मबंधनः विद्याभिज्ञापितैश्वर्यश्चिद्घनोमु
क्तउच्यते ५३ मायीयश्शून्यादिप्रमाता नियतिनियमितस्संसारीविद्यावशाद
त्मतत्त्वाभिज्ञयामुक्तः ५३ ॐस्वांगरूपेषुभावेषुप्रमात्मकथ्यतेपतिः मायातो
भेदिषुक्लेशकर्मादिकलुषःपशुः ५४ ऐश्वर्यदशायांप्रमातात्तविश्वशरीरतयाप
श्यन्पतिःपुंस्त्वावस्थायांतुरागादिक्लेशकर्मविपाकाशयैःपरीतःपशु १५४
ॐस्वातंत्र्यहानिर्वोधस्यस्वातंत्र्यस्याप्यवोधता द्विधाणवंमलमिदंस्वस्वरूपापहा
रितः ५५ स्वतंत्रबोधःपरमार्थत्वयाद्रूपत्वादेवरूपः तस्यस्वातंत्र्यादेवतव्यक्तया
स्वातंत्र्यविनाबोधमात्रनिर्माणेबोधतांविनास्वातंत्र्यमात्रनिर्माणेवाशरीरत्वाभावे
नपरिमितत्वाद्द्विधाणवत्वम् नाविकल्परूपविपर्यासात्मलत्वम् ५५ ॐभिन्नवेद्य
प्रथात्रैवमायाख्यंजन्मभोगदम् कर्तर्यबोधेकार्मंतुमायाशक्त्यैवतत्त्रयम् ५६
अत्रैवंद्विधाणोर्वैवेद्यमभिन्नमपिभेदेनयदाभातितदतोपिविपर्यासमनात्मामायी
यमलम् अहंतानामपिकर्मणांजन्मादिहेतुभावेविपर्यासाद्बोधात्मककर्तृत्वे
नतेकार्मम् तन्मलत्रयनिर्माणेप्रभोरिच्छामायाशक्तिरुच्यते ५६ ॐशुद्धबोधात्म
कत्वेपितेषांनतोमकर्तृता निर्मिताःस्वात्मनोभिन्नाःभर्त्रातेकर्तृतात्ययात् ५७
वेद्यानपरकबोधानामपिपूर्णकर्तृत्वस्वरूपात्स्वरूपादन्यत्वेनप्रथनानिर्माणे ५७
बोधादिलक्षणेपितेषामन्योन्यभिन्नता तत्त्वेश्वरेच्छाभेदेनतेचविज्ञानकेवलाः ५८
शुद्धबोधानांबोधवन्नित्यत्वाद्युभयमन्योन्यभेदस्तथैवेश्वरेणनिर्माणात्तत्रान्यथा
तेचमात्रबद्धरूपप्रायाविज्ञानकलाउच्यन्ते १५७ ॐशून्याद्यबोधरूपास्तुक
र्तारःप्रलयाकलाः तेषांकार्ममलोप्यस्तिमायीयस्तुविकल्पितः ५९ शून्यप्रा
णादौदेहरूपतातिक्रमेणाहन्तयास्थिताःप्रलयकेवलिनः तेषामणवंमलमात्रक
र्मसंस्कारोस्ति मायामलस्तुवेद्ययोगायोग्याभ्यांविकल्पितः ५९ ॐबोधानामपि
कर्तृत्वजुषांकार्ममलत्वतो भिन्नवेद्यजुषांमायामलेविद्येश्वराश्च ते १६०
कर्तृयोगेपिबोधानांकर्मसंस्काराणांविद्येश्वराख्यानांभिन्नवेद्यभाक्त्वेनमायाम
लम् ६० ॐदेवादीनांचसर्वेषांभविनांत्रिविधंमलं तत्रापिकार्ममेवैकंमुख्यंसं
सारकारणम् ६१ कलादिवलितमेतच्चचित्तत्वंकर्तृतामयम् अचिद्रूपस्यशू
न्यादेर्मितंगुणतयास्थितम् १६२ ॐमलस्याख्यंकर्तृतायास्तुबोधस्यचचिदात्मनः
शून्यादौतद्गुणत्वेनेवमावेशनलक्षणम् ६३ ॐशून्येवुद्ध्यायभावात्मन्यहन्ता।

कर्तृतापदे अस्फुटारूपसंस्कारमात्रिणिज्ञेयशून्यता ६४ ॐप्राणाद्यनामान्तरी
भूतिःप्राणादिप्रेरकात्मता जीवनाख्याप्यथवाप्राणेरूह्नापर्यष्टकात्मिका १६५
तावन्मात्रस्थितौप्रोक्तंसौषुप्तंप्रलयोपमं सवेद्यमपवेद्यंचमायामलयुतायुते
मनोमात्रपथेपिदिविषयत्वेनविभ्रमात् स्पष्टावभासाभावानांसृष्टिःस्वप्नपदंम
तम् ६७ ॐसर्वाक्षगोचरत्वेनयातुवाह्यतया स्थिरा सृष्टिःसाधारणीसर्वप्रमातृणां
सजागरः ६८ हृयात्रयीयंप्राणादेःप्राधान्यात्कर्तृतागुणा तद्भोगापचयमायत्र
स्वप्नःस्वादियोगतः ६९ प्राणापानमयःप्राणःप्रत्येकंसुप्तजाग्रतोः तच्छेदात्मा
समानाख्यःसौषुप्तेविषुवत्स्थित ७० ऊर्ध्वंगमःसदानाख्यस्तुरीयोऽङ्गतत्समयः
विज्ञानाकलमंत्रेशोव्यानोविश्वात्मकःपरः ७१ स्वात्मेवसर्वजंतूनामेकएवमहे
श्वरः विश्वरूपोहमिदमित्यखंडामर्शबृंहितः ७२ तत्रस्वसृष्टेदंभागेबुद्ध्यादिग्राहका
त्मना अहंकारपरामर्शपदंनीतमनेनतत् ७३ स्वस्वरूपापविज्ञानमयोनेकःप्रमातृतः
तत्रसृष्टौक्रियानंदोभोगोदुःखसुखात्मकः ७४ स्वांगरूपेषुभावेषुपत्युर्ज्ञानंक्रिया
चया मायात्रतीयेतेपवपशोःसत्त्वरजस्तमः ७५ भेदस्थितेःशक्तिमतःशक्तित्वं
नापदिश्यते एषांगुणानांकरणकार्यत्वपरिणामिनाम् ७६ सत्त्वानन्दःक्रियाप
स्पन्दभावोपिसापशोः दुःखात्मताज्ञानोऽज्ञः विश्लेषिस्तत्तयोमयम् ७७ येपसा
मयिकेदंतापरामर्शमवःप्रभोः तेपिमिश्राविभिन्नाश्चतथाचिद्रावभासिनः ७८
तेद्विभिन्नावभासार्थीःप्रकल्प्याःप्रत्यगात्मनः तत्रद्विभिन्नसंज्ञाभिःस्मृत्युत्प्रेक्षा।
दिगोचरे ७९ तस्यासाधारणीसृष्टिरीशसृष्ट्युपजीविनी सेषाप्यज्ञानयाम विश्वा
शान्नात्तदात्मनः ८० स्वविश्रान्त्युपरोधायाचलयाप्राणरूपया विकल्पक्रिययात
तद्गुणैर्वैचित्र्यचित्रया ८१ साधारणोन्यथाचैषःसर्गःस्पष्टावभासनात् विकल्प
हानेनैकाग्र्यात्क्रमेणेश्वरतापदम् ८२ सर्वोममायंविभवइत्येवंपरिजानतः वि
श्वात्मनोविकल्पानांप्रसरेपिमहेशता ८३ मेयंसाधारणोमुक्तःस्वात्माभेदेनम
न्यते महेश्वरोयथाबद्धःपुनरन्यतमभेदवान् ८४ ॐसर्वथाप्यन्तरालीनानन्ततत्त्वौघनि
र्भरः शिवश्चिदानंदघनःपरमाक्षरविग्रहः ८५ एवमात्मानमेतस्यसम्यग्ज्ञानंक्रिये
तथा पश्यन्यथेप्सितान्भावान्जानातिचकरोतिच ८६ इतिप्रकटितोमयासुघटए
षपषमार्गोनवोमहागुरुभिरुच्यतेस्मशिवदृष्टिशास्त्रेयथा तदत्रनिदधत्पदं
भुवनकर्तृतामात्मनो विभाव्यशिवतामयीमनिशमाविशन्सिध्यति ८७ तेनेत
रपुण्ययाचितेरूपतलभ्यः स्थितोप्यन्तिकेकान्तोलोकसमानएवमपरिज्ञातोन
रन्तुंयथा लोकस्यैषतथानवेक्षितगुणःस्वात्मापिविश्वेश्वरोनैवालंनिजवैभवा
यतदियंतत्प्रत्यभिज्ञोदिता ८८ ॐजनस्यायत्नसिद्ध्यर्थमुदयाकरसूनुना ईश्वर
प्रत्यभिज्ञेयमुत्पलेनोपपादिता १८९ ॥ इतिश्रीमत्स्वन्दरभट्टारकेनप्रत्यभि
ज्ञाहृतिसप्तसप्तत्यांकृतेतिश्रमसत्त्वदेवादीनांमादष्पकीटकानाम् ॥

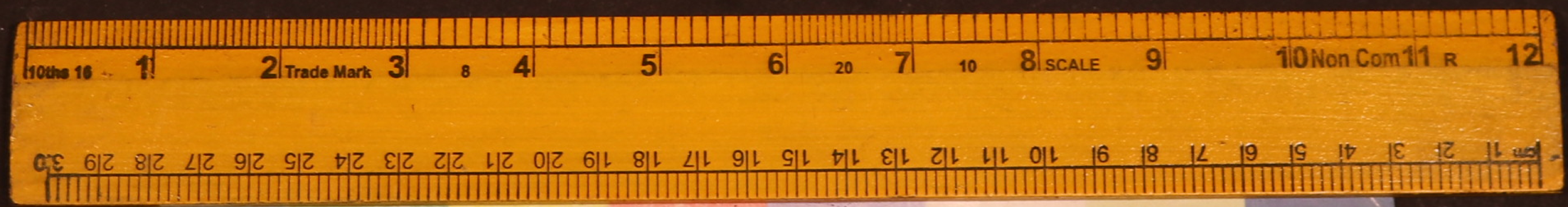

ई अवर प्रत्यगि ण्या पत्र ३१२

श्लोक सं रव्या प्रति पत्र ६६

२०५२६ बीस हजार पांचसो छबी

न० ४

१

प्र· ज्ञा·
वि· वि·
१

ॐस्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॐनमो प्रणवार्थाय शुद्धज्ञानैकमूर्त्तये
निर्मलाय प्रशान्ताय श्रीदक्षिणामूर्त्तये नमः ॐनमः शिवाय ॐश्री
गुरवे नमः ॐश्रीमल्लक्ष्मीविद्याहृदयाय गुरवे नमः ॐश्रेयोस्तु ॐनम
श्शिवगुरुस्वरूपेभ्यः ॥ ॐश्रीशक्तिचितिनया वियोगिहृदयं बिभ्रन्नदेका
त्मसाक्षात्कारनिर्भरवदात्मभावनिभृतोल्लासावविस्पन्दितम् श्रीमद्दे
रवधामतहिजयतां भक्तान्तरात्मस्फुरत्तोत्रप्राभृतसंग्रहोन्मुखतया
यद्विश्वरूपायते ॥ लब्ध्वानुग्रहमीश्वरान्निजमहः सम्भारसंदीपि
नो देहेस्मिन्नरसिंहगुप्तघटिते लब्धास्पदः पश्चिमे श्रीमल्लक्ष्मण।
गुप्तदर्शितपथः श्रीप्रत्यभिज्ञाविवृतिटीका प्रविमर्शिनीं रचयते।
वृत्तिप्रशिष्यो गुरोः ॥ चटयति परिपाकं शास्त्रवृत्ते प्रमाणे विचार
यति च भूयोभ्यस्तसंग्रामसंविताम् अभिनवमतिरेवं चेश्वरप्रतिभि
ज्ञाविवृत्तिपदविमर्शिन्येव भोगापवर्गौ ॥ निजानुजमनोरथप्रार्थि
तसत्पथाभ्यर्थनावशाभिनवगुप्तमस्मत्पदनिवेशितस्वात्मकः प्र।
काशयति मार्गमेनममुनाजनोप्युन्मनाप्रयाति शिवधाम तन्मयि।
तयस्मृतोहृष्टः ॥ हृषीव्याकरणावगाहनपचितस्तर्कमूलोन्मि
षत्प्रज्ञाकल्पलता विवेकजलसेकसंभृत्यैरुदेवताम् पीयूषासवसा
रस्वंदरमहासाहित्यसौहित्यभाग्विश्राम्यन्त्यमृतभीश्वराद्वयक
थाकान्ताम [ ]वः साम्प्रतम् अस्तमनन्तमनुत्तरमचोरखोऽय
कप्रोक्तिचक्रगतम् ॐनमनमपदनिश्शङ्कप्रपम्मोपोद्घातकं वेदे ॥
इह एक एव श्रीमदस्मत्परमेष्ठिश्रीसोमानन्दपादप्रसादसादितसं
कोचः श्रीमानुत्पलाचार्यः प्रागुक्तकारो विकस्वरस्वहृदयकमल
परिमलपरिवासितदिगन्तः सूत्रं वृत्तिं टीकां चेश्वरप्रत्यभिज्ञानसिद्ध
ये कृतवान् तत्र सूत्रकारभूमिकावस्थितः कथंचिदित्यादिना।
महेश्वरं प्रतिप्रह्वं स्वात्मानं परामृशन् शास्त्राकापदनपरः सर्वभावन
वृत्तेरवश्यंभाविताप्रपन्नवृत्तेर्वृत्तिकारपदावस्थितः प्रवृत्त्यन्तरेणाप
मेश्वरप्रह्वतां स्वात्मनिसततवाहिनीमपि परामर्शपसूत्रकारपदेवे
तद्भूमिकापन्नोवर्तेत इति दर्शयितुं यदपि वृत्तौ सहसामानाधिकर।
ण्येनेदं दर्शितं प्रत्यभिज्ञापयामि परिच्छेदमित्यादिना अन्यथा
सूत्रकृदेवं करोतीति वक्तव्यं स्यात् तद्दर्शने च प्रयोजनं वृत्तिकृतः
सूत्रार्थानवबोधसंभावनानिरासः तत्र वृत्तिर्देशोपि नायं वीतार्था
कमापायः स्फुटीभवेदर्थव्याख्यानाय पर्यायदानमात्रेणतुकं पृथु

प्र·ज्ञा·
१

कम् यथा काव्यटीकाव्याख्यानप्रक्रियां विदितं कोण्यथा काशिन्नमेस्तार्थाः प्रवृत्त
य इत्यत्र भगवद्वक्ताव्याख्यायमानायाममनकेचनस[ ]प्रव्यापारा इति टीकाकारो
व्याचख्यानोपि न भगवत एवाभिन्न इति प्रतीयत इति संभाव्येतापि नमस्कारान्त
रान्तराकरणात्केवंपंसूत्रकरणपूर्वकसमनन्तरतत्र तत्र वृत्तिग्रन्थकरणात्मिका
प्रवृत्तिराचार्यस्यैकतां गमयत्यन्यथैवंभूतेकप्रवृत्तिनिर्वाहासंभवात् टीकाका
रपदमपिशयानस्तु शास्त्रकारो व सर्वप्रवृत्त्यन्तरेणायुज्यते तत्र च मङ्गलश्लोकपादो नप
वंभावीतस्य स्ववतारणक्रमो वर्षयवक्तव्याः प्रवृत्त्यन्तरे चावश्यंभाविनि परमेश्वरप्र
तिप्रह्वतापरामर्शः पुनस्तथा नसंभेयः यद्ययमस्य प्रत्यभिज्ञाते महेश्वरशक्तिविजृं
भारूपसमस्तस्वपरात्मपरिनिष्ठितवेद्यवेदकप्रपंचस्योन्मिषितमात्रमपि नपर
मेश्वरभावापन्नमतिरिक्तं किंमपीश्वरशक्तिप्रत्यभिज्ञानरूपप्रमाणपरिचयेन
तथापि राज्ञोन्तःपुरवालेकारर्द्धपीनभर्त्तृकामदनोत्सवसंभोगन्यायेनावश्यंप्र
मग्रतन्मात्स्य तत्स्वरूपपरामर्शो कर्त्तव्यम् प्रवृत्त्यारम्भवालपातिमविघ्नव्यू
तिसाफल्यभावनाय एकग्रन्थकारकृतं तं त्वं स्वयमेवाव्याख्यास्यति तत्र्यं तथा वाची
त्यादिना तत्राद्यग्रन्थकारश्च टीकाकारपदप्रतिपन्नो वस्तमाणशास्त्रमर्मगतम्पा
येन परप्रतिपादनायामवश्यकर्त्तव्यमपि स्वं यदनन्यतिलेपप्रमृततिवृषकं कक
पलालप्रायमवधीर्य तत्स्थिरूपं परममुपादेयं परमस्वरूपं नमस्कारं करोति ॥
स्वेच्छेत्यादिना ॥ स्वस्मादित्यात्मनः सकाशात्स्वस्मिन्नित्यात्मन्येव स्वयेवेच्छ
यावभासमाना अन्योन्यावस्थानेनभेदात्मनानिर्भासमानाः संपादिता अशेषाः सु
खाश्च हमिश्ररूपा लोकाः प्रमातृप्रमेयात्तेषां च यात्राः क्रमयः परस्परसंबंधाः
कार्यकारणभावक्रियाकारकभावविचारयस्तेषामात्मा पारमार्थिकः स्व
भावोयः स एव शिवः ॥ एकमपि चेदं पदशक्तिभेदात्तेत्रा दाहृत्वे वीप्सात्मापि
देवाधियज्ञादिमंत्रार्थवद्द्वृत्तेर्थानीकरोत्यकेनिश्रयारोहयोगपद्यसिद्धये
चैवं प्रयुज्यते यद्वक्ष्यति श्लेषयेति यथैवंभूतो भगवांस्तस्मै नम इति तद्वि
ययप्रह्वीभावं योजयति नमः शब्दः ॥ ननु स्वरूपावस्थितमशेषं वेद्यवेदक
प्रपंचं ततः स्वरूपाद्बहिर्भावेन निजेच्छयाव बहिर्भावयन्नसौ बहिर्भूता
नपि स्वात्मन्येवावभासयति तथावभास्यमानानामपि तेषां स एवात्मेति स
र्वमिदं विरुद्धमालक्ष्यते तथा हि समस्तेयं लोकयात्रा भूते एव चिदात्मनि
स्वरूपाविश्रान्ते तदेव नाधकं प्रत्येयम् तदेवं चेवचेच्छयायदि बहिरवभा
स्यते तदिदानीं नैव स्वात्मन्यवभास्यते इति किमेतत् स्वात्मन्यविभेदेन हि
यदवभासनं न तद्धि रूढं बहिरवभासनम् नहि यद्भासमानं तत्तेनैव भाति तन्नदे
वतह बहिर्भूतं युक्तम् घटेश्वरहंतात्मभूतं तस्य हृदहिर्भूतं नस्य किंच तथाभासमा
नानामप्येषां स एव शिव आत्मेति नितरामप्रतीतिकम् तथा भासमान
त्वेहि भेदावभासनेनत्वात्मम् शिवात्मकत्वे चैषामेकात्मकत्वेनतद्विरुद्धे
नत्वात्मम् तत्रानानात्मनैश्वकालानवच्छ्रयुगपदेवामीभावास्तु क्रमम् कः प्रतीया
तं

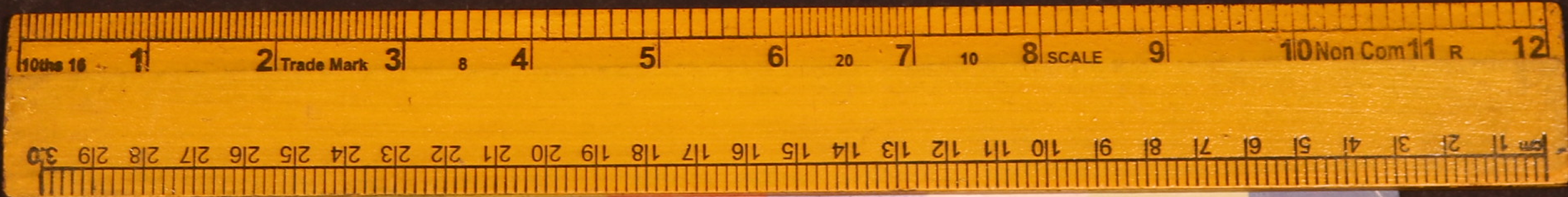
प्र·
ज्ञा· वि·
वि·
२

स्वात्मनि च व्यवस्थितं वेद्यवेदकराशिं बहिरवभासयितुं किमर्थमस्येच्छोत्पद्यते
निष्कारणमेव वा तदिच्छोत्पादाभ्युपगमे सततमेव वा तथाभावः स्यान्न कदाचि
देति तत्सर्वमिदमसङ्गतप्रायमित्याशङ्क्याह ॥ प्राग्वदिति ॥ यत्तावदुक्तं
शिवात्मन्येव विश्वं विश्रान्तमिति कथमेतदिति तत्रोच्यते इह भावानां स
त्त्वमसत्त्वं वा व्यवतिष्ठमाने संविद्विश्रान्तिमन्तरेण नोपपद्यते संविद्विश्रा
न्ता हि भावाः प्रकाशमाना भवन्ति प्रकाशमानता चैषां संविदभेद एव प्र
काशरूपसंबिध्यतः तत्प्रकाशादति[illegible]विच्छिन्ने च प्रकाशन्ते चेत्युच्यमाने नी
लस्वरूपाद्व्यतिरिक्तमथ च नीलमित्यप्युच्यते तदमी संविद्विश्रान्ता भावाः ; तावद्धि
संविदनपि कल्पत्वयस्त्यापायानाम् नच संविदो भेद उपपद्यते प्रकाशैकरूपायां
हि संविदि संविदन्तरात्स्वरूपभेदकृते भेदव्यवहारे प्रकतरत्र प्रकाशरूपत्व
स्यैकस्यादित्यसंविद्रूपत्वमापतेत् वेद्याश्रामीतत्स्वरूपे कात्स्न्यभाजस्त्वयं
भिद्यमानत्वे चेत्सहैव तत्समहिम्ना संविदं भेदयेयुरपि तत एव पुनस्तेभ्यो
भेदमात्मन्यभिन्नं समर्थाः अथ संवेदनत्वैतएवैषां भेदाः स्वस्पष्टमन्योन्या
श्रयम् देशकालत्वपि वेद्यराशिमपि शयानो वेद्यत्वादवसंविन्नादात्म्य
मभिधावन्तो कथं कामं तां संविदं भिन्नाम् वेद्यराशिर्हि समस्त एव प्रकाशाद
भिन्नो यत्प्रकाशते तत्प्रकाशादभिन्ने संवित्प्रकाश इव न हि प्रकाशभिन्नस्या
प्रकाशमानस्य प्रकाशमानता युक्ता विरोधादित्येव प्रकाशमानत्वे प्रका
शाभिन्नत्वादिपक्षत्वात्स्वभावविरुद्धमप्रकाशमानतामजेव हास्यदामवा।
पार्थवावृत्तं प्रकाशाभिन्नत्वेन व्याप्यत इति व्याप्तिसिद्धौ स्वभावहेतुः संविद
स्त्वप्रकाशात्मसमसहमाना अपि नैव प्रतिच्छिमाप्तत्वाः तद्देशभेदवेदेश।
कालभेदोऽपि न संविदो भेदकः किंच वेद्योदेशकालस्पष्टतयैवोपपद्येत।
जातं चित्स्वरूपाभिन्नभावमेतं न पराक्ताः केवलं स्वरूपभेदो भवन्नेव तैः
परिनिष्ठीयते नच संविदि कथञ्चिदपि स्वरूपभेदः प्रकाशैकरूपत्वा
दिति स्थितम् तदमी प्रकाशएव तत्त्वविश्रान्ता भावाः प्रकाशश्च विम
र्शस्वभावो भवति ततश्च विमर्श एव भगवत इच्छा नित्यैव रूढ देवैस्तत्प्रमा
तृवर्गस्य बहुः स्वनीलपीतादिप्रमेयसञ्चयं चावभासयतीति तथावभा
समानमपि च संविन्नये प्रकाश एव विश्रान्तं तत्प्रथानतथात्वे संवासं
कल्पत्वात् न च प्रकाशमात्रतामुज्झति प्रकाशादतिरिक्तस्यानाभा
त्रस्याप्रकाशानुप्रसंगात् तदेवं मूर्तनिर्भासमानेकथमपहूयतां
मिति विरोधोऽप्युत कश्चित् यदि हि नीलमनुज्झितनीलप्रकाशभा
वमेवानीलप्रकाशनया निर्भायात्कनीलानीलयोरपि विरोधवैरुद्धयम
होऽपेयेत इह पुनर्नीलादयो नुज्झितनीलादिभावा एव प्रकाशमानाः स
ना प्रकाशाभेदमयाः तदिदमेव भगवतः स्वातन्त्र्यम् यत्संविदात्मकएवम
व स्थितिचित्र प्रमातृप्रमेयात्मना संविद्रूपानधिकेनापि संविद्रूपाधिकतया

प्रे ज्ञा·
२

निर्भासमानत्वस्वप्रकाशाते च तथाविस्फुरति च प्रत्येकमपि कस्याप्यधिकस्यैवमास
तेऽस्वच्छभावत्वात्तेदर्पणस्येवमहि प्राकारगगरूपस्यस्वप्ररूपघटकर्मकारभेदे स्वग्रह।
तावयवावयविभावापात्रं कार्यभावकार्यकारणभावप्रभृतिभिन्नव्यवहारनिर्व
र्मनात्माज्ञमपि स्वरूपानतिरिक्तविवचयतिर्भासते तदेवं स्वच्छरूपत्वमुच्यते।
केवलमस्य तथा विमर्शाभावादस्वातन्त्र्यम् जडत्वे परमेश्वरस्तु तथाभासमान
मात्मानं विस्फुरयन्नपि संविदो विमर्शपर्यन्तत्वात् यथाक्रमम् सर्वदैव तथाभा।
समानं स्यादिति तत्र सर्वदेति कदाचिदेतिच यदि कालः कश्चित्रिर्भासनिर
पेक्षः स्वतन्त्रस्तत्र दवलसनेनचोद्येत तत्रापि नैवेवम् तथा ह्यस्मिन्काले योऽना
देतौ स्पृशेद्द्रष्टार्थोऽन्यः कश्चिदितेतथाभासमानात्सूर्ये परिस्पन्दितात्तदेतदु
क्तंस्यात् तत्सूर्यादिविस्पन्दितमहभावेनैव कस्मान्नीलादि विश्वं न भासत इति
तदिदमपि किं न चोद्यते नीलमेव पीतं किं न भातीति तत्त्वेवं न नीलभासिते
स्वायत्तेवमन्यथाभासने तदेव तत्सूर्यविस्पन्दितेनावभातमेव स्यात्समार्गेण वा।
मेलन निर्भासितेषु हि प्रलयदिनमेवायतने दिनस्यामायितते दिनम् तज्ञव
तद्भयात्मनापि नचातिरिक्तेनवपुरुषाभातिपरमेश्वरइतिन किञ्चिदत्रा
प्रातीतिकम् संवेदनस्यैव हिस्वभसंकल्पप्रा[illegible] निर्माणादौ तत्तदेतदेव स्थिता
भावसम्भावबहि[illegible]क्रियायामप्यनतिरे
कोऽदृष्टइति प्रत्युत प्रतीतिबहिः कृतपरिकल्पनमप्रातीतिकम् तेनप्राग्व।
दिति कालपरिच्छेदासंभवो व्यनेनेति स्वरूपानतिरेकः स्वच्छेत्यनतिरिक्तत्व
व्यतिरिक्तताभाससंभवः स्वच्छेदेति विमर्शस्वातन्त्र्ययोगो वृत्तिपदेनेषां
रूपाणां भगवतिप्रश्लिष्टमतिशिवेतादात्म्यावभासः उक्तः प्राग्वदिति का
लापरिच्छिन्ना अत्तात्रास्वरूपान्यथाभावमनागप्यभजमाना स्वच्छा अ
धिकनिर्भासनमिवसहमाना स्वच्छन्दा पायन्तिकप्रतिष्ठास्थानविमर्शाश्र
यतया तद्विमर्शस्यानान्तरोपयाङ्गीलक्षणपारतन्त्र्यवियुक्ता वृत्तिर्वर्तनं
स्वरूपस्यान्दितमेवयस्मस्यवापि शिवरूपसांसारिकमोहापहस्तनयोगाद
नन्दसारभोगापवर्गरूपपराश्रेयः परमार्थतया शिवः परमेश्वर।
स्तस्मैनमइति शास्त्रकृतात्मनः कायानां तत्स्वहूतामाविष्कोति प्र
हूता चोक्तरूपा भगवत्स्वरूपोत्कर्षदर्शनेन तदिच्छावशाविष्टीर्णशरी
रप्राणादिकल्पितप्रमातृभावनासंस्कारात्मकशेषवृत्तिसंभवेऽस्यान
समयसंभाव्यमानस्यशरीरादिगतप्रमातृताभिमानोद्रेकस्यापासनेनमा
याप्रमातृभिमानातिरेकत्याभावितसंविदात्मकस्वस्वरूपतायातन्मयता
त्मकः समावेशः नाटयाशिवस्वरूपं प्रधानप्रमातृतयापि परियेन्यक्षरोमि

उ
प्रथा।

प्र॰
ज्ञा॰ वि॰
वि॰
२

मायाप्रमातृभावाभिमानमित्यत्वनिपातत्वद्योतकरूपत्वायं नमःशब्दः य[illegible]त्वन।
मःशब्दस्य स्वरूपपरत्वमभिधीयते तन्नमनोरमम् नमो भगवते नमःशब्दस्वरूपा
र्थेनानकिंचित गीतन्यायेनहि नमःशब्दःश्रूयमाणो भगवतिपरितोषमाधत्त इ
तिपापप्रश्नहेयोयमर्थः स्वाहादीनामपि होमदीदीक्षाभिगृह्यदेवतार्पणात
र्पणप्रभृतिर्योन्यत्वार्थोन स्वरूपनिष्ठता चादिनिपातवत् स्वरूपपरत्वेनच:प
ठित इतिवस्तुस्वरूपतायामनन्यथात्वे स्यात् लिंगसंख्यादियोगप्रसंगात् अर्थे
स्यचप्राचुर्येन कोयोग इति तद्योगी चतुर्थी विधेयेन नमस्करोतिनमस्यतीति
नमः शब्दस्य च्चारयतीत्यर्थपर्यवसानेपरमेश्वरमितिवाह्यकर्मसंबंधसूप
पतिःवाचिकएववचनदानमस्कारोमानसोपिवास्याति कायकोनमस्कारः
कथमितित्रिविधप्रसिद्धयोगः असत्यत्वेतन्नेमेसावाचाकायेनसात्मानेप्र।
ह्वीकुर्वेत्याभावयन्भगवंतमुत्कर्षयतीतिनमस्यतेर्थ इतिसर्वमुपपन्नम् य
द्वक्ष्यति जयन्नमस्काराद्यभियोनेनापीश्वरस्योत्कर्षः ख्यापनीयःस्वात्म
नश्चतन्त्वगानेति आगमेष्वपिनमःस्वाहावौषडादीनोविविधसिद्धिजनने।
पयोगीनयाजातिशब्दवाच्यानां तत्तदर्थद्योतकत्वमेवाभिधीयते समभवत्ते
चार्थोपकारमनाहत्यस्वरूपकृतोपकारसमाश्रयेकोग्रहः तदेवंयतोविश्वं
निर्भासतेय्यत्रचविश्रान्तेनिर्भासते यदिच्छयाचप्रकाशतेयश्चविश्वेप्यपिनिर्भासमा
नेनाहृतमेवानाधिक्यंनापिचयत्रविश्वं यस्यसान्तं व्याप्तादधिकमिवनिर्भासते।
तदेवपरमार्थतत्त्वंप्रधानत्वोयोत्कृष्टमन्यत्ततस्तदादितत्त्वरामित्यमत्रप्रधाना
भिधेयः शास्त्रार्थोहृदयेप्रवेशितः येनविवर्तपरिणामप्रसृष्टतिपत्त्यन्तरप्रति
क्षेपः विवर्त्तेह्यसत्यरूपनिर्भासान्मेरुक्रमम् निर्भासते[च]सत्यंचेतिकथ।
मितिनुनचिन्तितम् परिणामेतुरूपान्तरंतिरोभवतिरूपान्तरंचप्रादुर्भवतीत्यु
क्तम् प्रकाशस्यतुरूपान्तराभावान्तत्तिरोधानेस्यादान्ध्यम् अप्रकाशश्चप्रादु
र्भवन्नेवप्रकाशेनेत्यमयद्यपिसर्वंजगत्स्यादितिनपर्यालोचितम् प्रतिबिम्ब
वादेचस्वरूपमात्रसंवेदनस्यनस्वातंत्र्यमितितत्समर्पकवस्त्वन्तरपर्येषणाकृता।
त्वा अविद्याचानिर्वाच्यावैचित्र्यंचापन्नइतिव्याहतम् पारमेश्वरीशक्तिरेवेयमि
तितुहृदयावर्जकःक्रमः तस्मादनपह्नवनीयः प्रकाशविमर्शात्मासंवित्स्व
भावः परमशिवोभगवान्स्वातंत्र्यादेवरुद्रादिस्थावरान्तप्रमातृरूपतयानील
सुखादिप्रमेयरूपतयाचानतिरिक्तयाप्यतिरिक्तयेवस्वरूपानाच्छादिक।
यासंविद्रूपनान्तरीयकस्वातंत्र्यमहिम्नाप्रकाशतइत्ययंस्वातंत्र्यवादःप्रोन्मी
लितः ॥ एवंपरमेश्वरस्वरूपस्यास्याविश्वग्रन्थकारःस्वग्रन्थस्यपूर्वपद्येनापरपदैः
समस्तहाटयिष्यंस्तत्रकौप्रतिष्ठइति प्रतिष्ठत्वाश्रयास्मानमतःकरिष्यतिमतःके

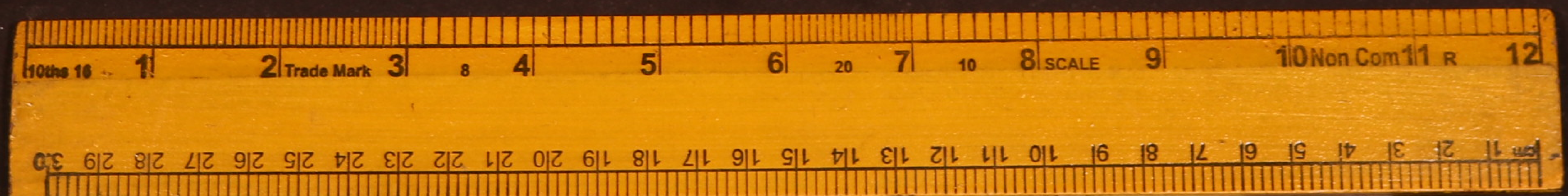
प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
३

दि॰

सम्प्रकाशमा
नस्यास्यापुं
विश्व॰

स्यात्तनयोनस्थवानितिस्वशक्तिप्रदर्शनमात्रंसारत्वयागोमयपायसीयंन्यायोयह्वा
सेनपरमार्थानुपयोगिनाअहोपिरव्याख्यात्पग्रहमितमहेवाकभूतकम् अहोतर्कस्या
नःक्वचिदपिनलब्धप्रसराविश्रुपेतितत्कारितत्तद्देषित्वार्थवेशस्य योगादप्रामाणि।
कंवह्निर्नैयस्यसलिलमिति अवद्याभिधानमात्रमत्रसंभावीतिश्लोकत्रयेणाचष्टय
ति ॥एवंप्रयत्नकर्त्रमित्यादिना ॥ एकोपिशाक्षोभिन्नक्रमः तथैतिचेदशकाले
प्रमातरिचसर्वत्रासत्त्वेनविदिते [एवं]प्यसपितत्संपादयितुम् तथापरःस्फुरद।
पिसर्वस्यवर्त्तमानतयादेशानेकदेशेनचप्रकाशमानम् अतएववस्तुयत्तदप्यसत्संपाद
यितुंप्रश्नरहंप्रभवनशीलः संजगादिदंभावाभावरूपेचकिंतमिवस्वरूपेअनवस्थि
तमिवकरोमीतिसामर्थ्यमात्मनिसंभावये वादस्यपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्य आरंभका
लेचिकीर्षायाम् यद्यथापक्षतयावाप्रतिपक्षतयावाकर्तुमिच्छामि तन्मेतथा
संपद्यतइति एषायस्योक्तिस्तथेतिस्वसामर्थ्यप्रथनाभिप्रायप्रकोपेण सस्फुटमेवात्म
नोनिंदांकरोति यदर्थरहितमभिधेयप्रयोजनशून्यवचनममसमासेचपरिनिष्ठिता
भिधेयंनियमनिदानाभिधानाभावाश्चासंभावितोपरमे ममप्रेक्षापूर्वकारिता
विरहात्यसरति स्वयमेवप्रवर्तते तत्रचप्रकुपितांतरवाताभिधानपात्रप्रद्वे
भएवनिमित्तंभवतियोहितदेवनीलंपीतमितिनतनीलंपीतमिति ननीलेन।
पीतमिदमितिवाब्रूयात्तनन्मतयोरेयइतिप्रसंसामस्त्यानस्तुत्यंन्तुरपात्रंभवे
त् तदीदृशेनपथास्वसामर्थ्यप्रदर्शनमुन्मादप्रदर्शनमेवेतितात्पर्यम् ।
नचकेवलमुन्मादमात्रेयावत्स्वरोपमस्तनामार्गणानीयमानः वितावितःस्यादि
तिमहत्स्यानकार्जनमितिदर्शयितुमाह ॥ जडभ्रामिति ॥ उपयुक्तप्रमा
णाहृताअपिहिगुरुसेवाशास्त्रशीलनादिप्रयत्नक्लेशेनरक्षचयएवमप्रेक्षापूर्व
कारिणस्तएवजडास्तेषांयेतदुपयुक्तशास्त्रार्थसम्यकस्वीकारविरहलक्षणाप
रिणामप्रभवातज्ज्ञारभ्यानीयवातप्रतिलोभप्रलापाः तेहिविनारुचिःस्वादी।
निःपरमार्थस्वरूपलक्षणायस्याः यस्यांचासतारूपेणतस्यसतःपारमार्थि
कस्यरूपस्यसंकीर्णत्वेनामिश्रत्वेयत्नसामर्थ्यात्सातादृशीअर्थ्यारणामर्ष्यायि।
तृणांश्रमातृणामर्थ्यमानानामर्थमाणानांचप्रमेयाणामावलिःपरस्परोन्म
खोपियुगलकमयःसमूहःपरितोम्लायत्तुन्मुखतोडुरकंयस्तोहित्वाअव
नमतीवस्वकर्तव्योदासीन्यप्रतिपद्यते यथामन्दाग्नीनासौदरिकाणामतिभो
जनाजरणाजनितेनरूक्षोरेभीगोनकापिकाचिन्मन्याःसर्वत्रभोगेनीह्लादा
वपसताअष्टुहेतरूपेणासंकीर्णतामिवोल्लिखन्त्यनएवविनाक्षितोभजना
द्यभिलाषाआरोचकदोषणम्लानिंप्रतिपद्यते एतदुक्तंभवति मुग्धमतेर्लौ
कस्यलौकिकंवैदिकंप्रभृतिरद्धादृष्टप्रयोजनकर्तव्यविशेषविषयमतन्तिप्रवृ
त्तिभाजस्ताहृशास्वापोऽपत्यप्रलापैर्भग्नरसारुचिर्जायते नचपरमार्थतत्वेक

त॰
३॰
९१

प्र·
ज्ञा·वि·
वृ·
४

चनावतार्यते अप्रतिष्ठानात्तस्मादीश्वरेणेत्यात्मवृत्तमादर्शयितापरमप्रकर्षवताच
किंपोडितेनेदं दर्पणं ज्ञात्तयुक्तमित्याह ॥ यथावक्ष्यामोहेति ॥ यद्यप्यज्ञानस्य तस्यो
त्कर्षमुद्रेकमुन्मग्नतां चरस्ता ज्ञानामसौ प्रतिपाद्या इत्यत्रार्थे तत्पयोगीश्वरपदानह
षणा सिद्धान्तसमर्थनात्मा तत्समर्थाशस्तात्तदाणीयः प्रयोजकत्वापारस्तत्त्वग्रहो
रसः सएव भक्त्या प्रकाशस्यैनातिशयेन सततं चविघ्यते यस्मात्तादृशोपावसतं नवि
द्वांसमेवेति नत्वन्यथा तत्पन्नपापप्रपन्नमच्छन्दते विद्वांश्च प्रेक्षापूर्वका
रीतत्र स्थितानत्र विश्रान्ता सा अर्थावली विगतप्रशान्ताशंका यस्याः यस्यां च सा
त्मिं प्रमातृप्रमेयवर्गा[illegible]का आश्यमिति कर्तव्यपरिलोपयोगाभावो लौकिका
लौकिकदृष्टादृष्टविषयेतरमोक्षपरमार्थतत्त्वविषये चप्रतिभावभातियतस्मा
दुष्टो विद्वान्सर्वस्य विविक्तत्वे विवेके भिन्नविषयतया विरोधपरिहारं दर्शय।
कारमेवस्वफलं प्रपन्ददाति तथा हि यच्य यथा प्रकाशते तत्तथा प्रकाशस्ये
वमहिमेति दृष्टौ सूक्ष्मत्वतारतम्यप्रकाशात्किं नपरमाणावत्वे सुखादि।
जनकत्वात्किं नतादात्म्यम् संवेदनाभावे किं नान्यतमस्य प्रायस्त्यम् शा
रीरत्वे चघटादेः शारीरप्रमातृमात्रविडम्बो वार्थीलाङ्गनापामरादेरपरलौकि
कत्वे स्फुरति हि यस्तावदहं सोऽहं देहरूप इत्यस्मीभावे नकश्चिदिति परमेश्वरसंवि
दाभेदभाजो भावा अपिपरमेश्वरस्वरूपः प्रमातारोपीति विचित्रशक्तिपरिस्फु
रणामेषां परमामंडना नत्वल्पापि खंडना केवलं तावन्मात्रभागपरिग्रहग्रा
हिका विवदन्ते अंधा इव हस्तिशरीरेकरपुच्छादिभागस्पर्शनद्वारोत्पन्नसमुचि
तकरिविकल्पा स्तदपि विवदनमेषां परमेश्वरशक्तिविजृंभामात्रं न केवनेदा
घलेशमावहतीति यथाचसाम्मुक्तासारमतिः काचनतत्साजडेडङ्करव्यामा
दृशार्कें नचित्तदभिप्रायवेदिना[illegible]सेमतेनजडेनसह विविक्तत्वेहरत्वंमापा
द्यते अविदग्धलोकहितांस्त्यायतीयमरीचकेनेतिपरंपश्यति नत्वजड।
डाङ्गारजनितत्वमरुचे[illegible]विति जानीयात्मापि चैवमेवेति यदाकृतं तां कुलामव
भोजनादेर्यद्यहस्तुतत्रतद्यो न्मार्थस्वीकारतिशुणांतत्हृदयंग्रहेणगाढिनसंपा
स्व द्यते तदास्या निजरुचिप्रबोधादाहैमितितत्सान्नितिस्पजति कोचनचकुमारी
प्रबोधाभिमुखमदनांकुरोपकरणाकलितहृदयापि तथाभूतो दारिको
ज्ञारहृषितरुचिरेवेभूताः खलपुरुषाभवंतीतिस्मात्तिनीता केनचिद्धिद
ग्धेनविविक्तेविगताशंकातदेकाग्रवबद्धप्रेमपरतंत्राकृतालौकिकभोज
नादिभोगरसत्तालोकान्तररतिरस्तास्वादाभिज्ञाचसंपाद्यते तथापर।
प्र·ज्ञा· मार्थपंडितेनापि सिद्धिमोक्षलक्षणापरापरश्रेयः प्राप्ताने दोचिताप्रमा
४ तृप्रमेयमयी त्रिलोकी संपाद्यते नित्ययोगाद्यभिधानायलाघवप्राप्तम
पि तदस्यास्मि त्रित्येनावतिष्ठतार्थे विहिते बडबीहिमपहायनत्पुरुषा।

त्सत्वर्थीयप्रयोगः कृतः जयरथनाम्नोद्वारीति वक्तृवचनेनतात्पर्यं प्रचुरतामा
परिनिष्ठां चाभिधत्तः विद्वधीतित्तेहेपरीत्यनपकत्वविव[illegible]तथा परमार्थपंडि
तः परमार्थविदग्धश्च ड्डलंभइत्युक्तम् कस्मिंश्चिदितिलोकेमेव नन्वतार
गंसोयदि कश्चिदेवत्वदसंभावनीयएवास्तित्वेनस्याशंकयाह नेत्यप्रमाः कि
लेति एतदुनीयएवास्तित्वेनेत्याशंकमवति परमेश्वरेस्वेचस्वरूपप्रच्छाद
नेचस्वरूपप्रकटनेचविदधत्ति अवधपेतार्थे प्रशस्तेतपरमार्थपंडिते केव
लेमायावाशिमस्यान्विद्यावदानन्नतन्वमंतेजः तथा हि रोदसीशब्दवाच्या
स्यद्यावापृथिवीद्वयस्यपद्धिमजनत्मसंकीर्णात्वज्ञानेविशेषणाच भजनम
पात्तकनयासवेनेभोगयोगपत्वमत्रकात्स्न्यसमकूलपर्वताः स्वमाः स
मर्यादानिर्मिता पर्वतप्रान्तराण्येपिजीवलोकेसंभवतापिकाः नचान्यन्त
तनिर्मिताः रात्रिदिनस्यचतमः प्रकाशरूपस्यसत्कारेचंद्रार्कौद्वावेवत
त्वमणिप्रभृतिविकृतत्वेतजोवर्गस्याप्यत्रशक्तिः नचैतोनस्पष्टौ यदि हिसू
र्योनस्याद्रात्रिरेवस्यात्तापिवानभवेत्प्रकाशरूपत्वात्तानेहितदभावस्तम
इतिज्ञानस्म जात्यभ्यो प्रत्यः संकल्पात्रूपरूपादिप्रकाशोज्ञानेनैवहि
तदप्रकाशमन्यतमसंवेत्ति सम्यक्र्ह्वितनतायामन्यतमसस्यप्रथमप्रवे
शाएवप्रकाशसंस्कारवशादवभासोनत्ततदेकावशीभावावस्थायां तदा
हि नकिंचिनिर्भातमितिचसंस्मरणं सर्वशून्यसंवेदनमोवदयत नचान्ध
तमसंसर्वशून्यमेवेतिवक्तव्यमः तथा हि कापिलेच्छायामप्रतिघवस्तु
धर्मदृष्टौ आमिषधर्मिकेस्थानमोहूपमेदएव निमीलितनेत्रस्यापि हि वहि
रन्यतमसमितितप्रतिपत्तिरपिहन्मीलितदृशाप्रवालोकशून्यतायां
तेऽत्रनप्रंपश्यामीतिसंविन्न[illegible]म् पश्यामीति यदिचसूर्यैकरस्फु।
टस्वभावएवस्यात्तदिनमेवस्यात्यदाचस्वरश्मिसंक्रमणात्सूर्यमाणमंड
लाभोगश्चेद्भास्तिक्रूपेनजपवत्तथावेचिश्रुणास्मे येनमदृष्यमस्तितवनद
रात्रिरितीसमभाति अनयाभंगया निशाकरत्वं चंद्रस्यानन्तुसूर्यादयदिनमिव।
चंद्रोदये निशान्त्येवमत्रविवक्षितमन्तव्यम् यथाचकुलपर्वता यथा चंचं।
द्राकौतथमश्वरेणैव विश्वधारकत्वाशानामदमतायुकाद्युक्तयाभीवाभाव
योश्चविवेककरणाशाविपि विचलान्यायस्तत्रकश्चिद्वनसंवीविप।
श्चिज्ञः समनकाशंपश्यन्निश्चित्वेनस्पष्टेनतत्त्वनस्पष्टः कैल्लेतिसंभावनाया
म् अपोढध्यावन्तितेगाढमनादिकालसंसारवासनावशप्रद्ध्मपितिमि
भिं रमुख्यातिलक्षणं यथा प्रकृष्टज्ञानलक्षणाप्रयार्चिषाज्ञयाभास्वरः।
स्वयमननमोरूपः परंचस्वरूपमज्ञानेनातितिमिरंप्रकाशमयंकुर्वन् अयमिति
गुरुप्रवंधेप्राच्यकालेभासमानरूपंस्वात्मानेवर्तमानेपिध्यप्रशिष्यस
त्तानेचभाविनेपश्यन्नविच्छिन्नविद्यावभासनः परमेश्वरइतिदर्शयति
विशेषेणपश्यतीतिविपश्यःपरमसर्वज्ञः तद्दाचरन्भावतत्त्वेचेतत्ति

यः स्वविमर्शित एवं विमर्शनं स्वगतवदिति चेत्यते विमर्शिदिति हि स्व
ञ्जतः स्वपरविमर्शात्मचिन्तनस्तुतः स्यादिविमर्शिदिति एवं विमृशतीति
तिविक्तिपिपरं विमृशतीति चिद्रूपेतिशब्दार्थस्य तिपादः एवं क्रमेण
स्वात्मपरतयापरमेश्वरवतिष्ठते न तु सर्वथैवासंभवो स्याद्ये स्वतन्त्रं भ
वति एवं तत्वनिष्ठमेव पारमार्थ्यम् न त्वपरिनिष्ठितमेवमन्यत्रोपकार
निष्ठं भवतीत्यभिप्राय करिष्यमाणटीकाप्रयोजनेन स्ववृत्तिटीका
नां चैकग्रन्थकारनिमित्तमेकवाक्यप्रयोजनत्वपि च ग्रन्थभेदनिर्माण।
साफल्यं दर्शयितुमाह अथ्यं गावचीतित्रयोवयवाः पश्यन्तीमध्यमा
वैखरीनियमाः सा त्रयी परामर्शरूपा क्रोडीकृताभिन्नसमस्तपरा
मर्शनीयराशिः परा भगवती वाक् स्वरूपं विमृशतीति वाक् तस्या
वपनदिति परिहृष्यमाने वाङ्मये प्रमितिलक्षणपरामर्श रूपसं।
वेदनात् विहतयाशाखानेकशरीरं विस्फुरप्यायक्रमेण विकसितेन पश्य
न्तीं विकासोन्मुखं मध्यमायां विकसितैर्यथापृथक्रयापरामृश्यमा
नत्वेन लब्धविकासे यह स्थगायत्री अपि कृत प्रमाणनिर्माणेन विशु
णनिजहृदयगगनमदोचितवाचादिप्रभाप्रतिभारूपा अस्य
त्रेतामुष्मिकफलदाननिमित्तं यदिवा अस्य त्र विस्फुरसिद्धेन्तः प्र
णावनिर्गमात्मनिक्रमेण विकसिता अन्तरितिकरवैखरीतिसंक
ल्पभूमौ विकासोन्मुखो कर्मप्रारम्भकाले ओमित्यभ्युपगम
रूपतयामंत्रशाखामयप्रयत्नरूपतयाच विकसंती ततः कर्मसम्पा
दनवेशसमयेऽस्य गजः सामतन्त्रमद्दायललक्षणत्रयीसं
पाद्यहोत्राध्वर्यवौद्गात्रत्रयान्वस्फुटीभावावस्थायालब्धवि
कासेति लौकिकफलभूत वैचित्र्यं वैदिकं चेतत्कारणभूत
हृष्टात्मत्वेनोक्तम् यदिवाग्निनरादित्रये अस्य त्रयपश्यन्त्या
दिके त्रये क्रमविकसिता गायत्रीति अथवान्तः प्राणवृत्या
वस्यान्तर्मध्ये पत्रिगात्मात्मकं त्रयं ऋग्गादिस्त्रवस्थानोद्भूतं त्रब्रह्म
प्रवस्त्राद्वविशीयतेनेनयेनप्रणवनादात्म्येन सर्वे वेदा इ ति तय
न चैतत्रयस्थागायत्रीकत्वप्रारंभप्रतिभारूपाक्रमेण विकासमे
ति सा हि प्रतिभासामसूगीतिरूपेष्वनादात्मताग ज्ञानीऽन्ते
कर्मगुणदेवता प्रशेषात्मकारूपतां गता सती करोति यजुषां
कर्णव्यात्मना स्फुटी भवति वह्ययमर्यगुणायेनिरूप्यगम्यतेति निगमो वेदः।
तद्देश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रवृत्त्योः स्फुरितहृदयाधामाह विवृत्त्याव्याकृतास्ता
ण्येतेः क्रमेणाऽऽश्वरः प्रत्यभिज्ञायते यथा ह कक्रियात्मक प्रत्यभिज्ञान।
दर्शितया प्रतीपमभिमुख्येन ज्ञायोपायभूतया यात्मानीश्वर स्वस्व व्याहार
सायत्प्रसरणपद्धत्या स्यात्त्र स्फुरदहृदयाद्दृत्तौ स्फुरितसारविवृत्तो

त्र्यक्षा सर्वजनगोचरतां गतास्फुरणप्रारंभः स्फुरणानिर्वाहस्तत्र तावितिपर
मार्थतस्थेकस्मिन्नयोरेककालकृतत्वाद्विभागकल्पनयाऽभेदस्तन्निदर्शितम् प्रत
ड्रक्तं भवति यथा परवाक् तत्त्वविभागहान्या विमृश्यास्थितम् पश्यन्त्यामस्यैति।
तभेदं मध्यमायामुन्मीलितभेदं वैखर्यां भिन्नपरामृश्यमानरूपतया स्फु।
टीभूतभेदावभासं तत्रैव भिन्नानामपि कारिणां भिन्नामर्थक्रियाविधानेन तथा
परवाक्रूढस्थानेषि वाभिन्नप्रमातृकासंवेदनेन तादात्म्येन यद्वर्तमाने परमार्थ
तत्त्वस्मारती श्रीशहृदयशब्दवाच्य तत्परप्रतिपाद्यजनविषयतापतियोग्यलक्षण
स्फुरणात्मकभेदास्तत्राणयास्थिते सूत्रे वृत्तौ मनाग्देवोन्मीलिते विवृत्तौ तोद्धप
प्रतिसमापादनादिप्राग्स्फुटीभूते सर्वजनप्रतिपत्तियोग्यतालक्षणभेदं भवती
ति तस्य तस्याधिकारिणो विविधफलदावितयास्थग्रहीतदर्शनान्तरजनि
तभेदवासनाग्रहाः सूत्रमात्राद्वृत्तिसहितादभिविनीताः सन्तो वृत्त्यनपदेस्व
त्रार्थमात्रपरिशीलनद्विशापरापरसिद्धिभाजो जायन्ते तीर्थान्तरपरिशील
नोर्थितमिथ्यादृष्टवस्तुविवृत्तिरूपयाटीकयापसारितत्पाविपविमोहाः
सूत्रवृत्त्यर्थविश्रान्तहृदयाः क्रमेण सूत्रार्थभावनावियोगाविश्रान्त्या तथैव
शास्त्रकारसंवेदनरूपपरहृदयाविभक्ततत्त्वतया सिद्ध्यतीति यथाच प्रतिभा
त्मनि सर्वः कर्तृकलापो गलितभेदः क्रमेण कर्मारम्भपर्यन्ततां प्रतिपन्नो वि।
श्वव्यवहारसिद्धिहेतुः एवमात्मसंवादो गुरुहृदयविश्रान्तः सूत्रादिक्रमेण
स्फुटीभूतः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावेन निःशंकेन निर्विवादेन च स्फुरत्तां प्र
तिपद्यत इति सूत्यतेऽर्थो येन तत्सूत्रम् सूत्रस्य स्वाभिधेयवर्तनं वृत्तिः तत्प्रतिपा
दकत्वात् सूत्रार्थो ह्येतेनोग्रन्थोऽपि वृत्तिः शास्त्रार्थस्य संवृतस्याच्छादितस्येव प्रकाशः।
मानपरमतपांसुराशिप्रायावरणापसारेण परानावृतात्मविवरणं विवृत्तिः
तत्प्रतिपादकत्वाद्ग्रन्थोऽपि स एव टीकाटीक्यते अवगम्यते हृदयभूमिसंचर
णाच्चार्थ्यपूर्वयोग्यपार्थः क्रियते यया इति तथा च वक्ष्यति टीकायामस्य च क्रमोपचय
वदिति यदि तु क्रियाः खलु नो विप्रतिषेधो नेति लक्ष्येनाद्रियते तदा वृत्तिशब्दो
विवृत्तिशब्दस्त्रकरणो व्युत्पाद्यः वृत्तिशब्दस्त्वपि करणव्युत्पत्त्याथ ऐतदाग्र।
न्य उपचारादेव वृत्तिः एवमियता टीकापि ग्रन्थकारेण बहुकृते स्वकं भवती।
तत्र न्यप्रमातृतन्त्वेन पश्यन्ती मध्यमे प्रमात्रन्तरविश्रान्ता चैव वैखरीति संभवति।
नाप्यन्यस्यकर्मोपक्रमोऽन्यस्य कर्तृत्वनिर्वाहणमितिसंभवोऽस्ति यत्रापूर्वमेकैका
व्यसमस्यात्मत्ववरकपटसमापनादोषः स्यात् तत्रापि मूलस्फुरितताद्येकाभिप्रा
यनिर्वाहएव तयाऽनुभवत्येकी कारणं प्रवृत्तौ न्यायेति तदनेन सूत्रवृत्तिविवृत्तित्रि
तयविचारेणेन सर्वमुपकृतो भवतीति प्रदर्श्यप्रयोजननिरूपणपुरःसरं तात्प
र्याभिधानद्वारेणादि वाक्यमवतारयति शास्त्रारंभेऽस्मादिना अविनेकर्तव्येय।

प्र. ज्ञा. वि. वि. ९

हि ग्रन्थप्रमनेन तद्यत्नोपार्जनीयमिति शास्त्रारंभपदम् यदाहुः श्रेयांसि ब
हुविघ्नानीति विघ्नैर्विलम्बनिकत्वमिति विघ्नाश्च आध्यात्मिकादयो नव
दानदोषादयश्च त्रिविधा उपद्यानान्तरादपि शास्त्रारंभदेवताविशेषाः तेच प्रक्षीण
मोहस्याभिमायाशेषसंस्कारस्य विनिहतत्वशरीरस्याणुप्रभृतिनिगतप्रमातृभावस्य
प्रत्यगात्मनः प्रभवेयुरपीच्छाविघातायविशेषतः समस्तलोकमनुग्रहीतुं
परिगृहीतोयमस्य लोकगतधर्माधर्मपरिस्पन्देन तदपि शास्त्राच्च देवताहृन्देन
मे मा ग्रपरिग्रहणा [illegible] परिगृहीतलक्षणेनावश्यंप्रविघ्नसंघसंघटना क्रिय
ते यथोक्तं विघ्नायुतसहस्रैस्तु परोत्साहसमन्वितम् प्रहरत्यनिजं जन्तोः स
हस्रभिन्नवक्षसश्च विशेषतो भवो भाविसमस्तनरकारिणं इत्यादि तद्दोषो वि
घ्नसंघातोयदि परं नाहृत्या लौकिकोद्योगयोजकेन भगवतैवानुग्रहात्मकच
रमनिजकृत्यनिर्वाहकारिणा विहन्येत नाकाल इति प्रत्यगात्मनिशरीरादौ
तद्रूपतातिरस्कारेणावनतिरूपेण प्रथमसमयपरमेश्वरस्वरूपोत्कर्षणापरा
मर्शनात्मसमावेशपोषस्वयमेवकर्तृतया इत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणःस्वीकार्यः
तत्र हि सति विघ्नमपि स्वात्मानं तत्समभिन्नस्यान्तेऽसंविन्मात्रपरमार्थं भवतीति।
कः कस्य कुत्र विघ्नः अनेनैतदुक्तं ग्रन्थकरणकाले यद्यपि प्रत्यगात्मप्राधान्य
मेवानुसंधेयमन्यथा क्षेपवशीपर्यन्तशास्त्रनिर्वाहप्रसङ्गविरचनानुपपत्तेः त
थापि तत्समावेशसंस्कारमहोजोजाज्वल्यमाननिजोजः समनुज्ञासितमेद
ग्रहतयानप्रभवन्ति विघ्नाः नच मायाधिकारिणाम्बद्दृत्तविसंवादानुचितसमावेश
इति परमग्रहणम् प्रतिःलक्षणेनेह हेतुनायतः प्रकृतं भवति अन्यथा नस
मेन्हलेवाप्रामाणिकस्य प्रकृतोचिता इत्यंभूता ख्यानेवाविषयविषयि
भावे प्रतिःप्रकर्षेणाऽन्यन्यतिरस्कारेणाहूयतिष्ठाहूयतिताहूपं परामृशति
तद्गुणानुप्रवेशश्यार्थीवानिवेतिप्रहः आत्मनीतिशरीरादौ प्रत्यगात्मनि तथा
हि स्पन्दबुद्धिप्राणकारणादेहे सति निर्वाशेषशास्त्रसंपादनमनन्यनिरोधेन पर
मार्थावमायेन शब्दनिर्माणेन परोपदेशेन चेति तत्रावष्टम्भावलम्बनी
ये दल्लकल्पाय मेश्वरस्वरूपमनुप्राणकेवेधकत्वेन समाश्रीयते परामृश
न्निति शाद्वेऽन्यये नेदमाह आसाद्येति यद्यपि पूर्वकाले यात्वर्थेव
र्तमानताऽहोऽनोर्भावेक्कापत्यायो विधीयते तथापि धातूसम्बन्धबलात्तदा
व्यापर्थानुप्राणकत्वेन क्तान्तार्थः प्रतीयते पूर्वमासवेपिवति ततोगाय
तीति हि वाक्ययादृशोः क्रिययोः पौर्वापर्यमात्रं प्रतीयते ततादृशमेवा
सवेपीवागायतीत्यपितु तदा सवपानमुपकारकत्वेन प्रधानवाक्या
र्थानुप्राणकत्वेनानुयायीव भाति केवलं पूर्वीन्यतया मात्रं पौर्वकालो
नृ त्यात्रैवनिरन्वयः प्रविलयस्वभेवं जातेचैव स्यरमेशदास्यासादने तत्त्वा।

प्र ज्ञा. ९

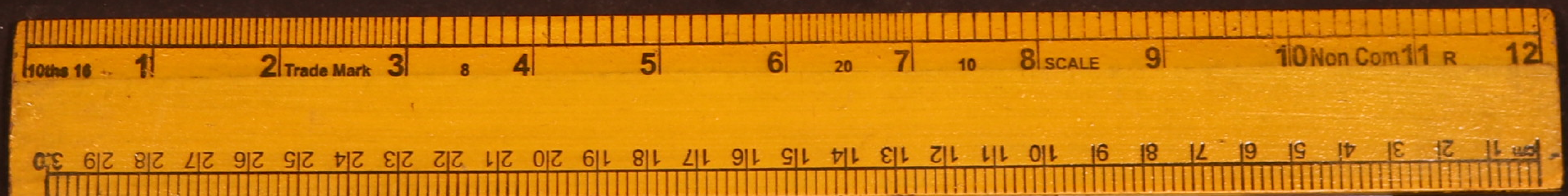
जनेन न विलम्बः कर्तव्यः विलम्बे मायासंस्कारतिरस्कारेणाग्रोक्तिनोपनतपर
मेश्वरतादात्म्यापवर्गसंभावनया परोपकारसंपन्नेन भाव्यारत्नासादिततत्स्वरूप
स्यानुग्राहकत्वेन प्रतमकत्वादवष्टम्भासादनस्यानेनैतत्योगो वा परोपकारकरणा
नुचितम् नतु विलम्बनीयम् तेन परमेशगुरुप्रसादोचितसुदसुहृदादिकार्ये
ष्टदाभिवक्दविश्वविनिर्मलगुणीयरमेश्वरदास्यासादनम् सज्जनत्वला
भपूर्वकस्य परोपकारैषणानिमित्तकस्य स [illegible] संपदवाप्तिप्रयोजनोपायस्ये
श्वरप्रत्यभिज्ञोपपादनस्य प्रत्येकं निर्वाहकत्वेन वर्तितइत्यासाद्येति एकवाक्य
ताप्रयोगेणोक्तमिति शाब्दविक्षेदाभावोलक्षणत्वेहेतुत्वे च प्रकृतापरामर्श
स्यैषोनितिमिति प्रयोजनमेव प्राधान्येन प्रवर्तकम् ततआह प्रहृत्येति ।
तत्र फले प्रधाने तथा वाक्यार्थ इति दर्शितेन प्रयोजनमेव फलरूपं वाक्यार्थे ८
प्रपादनस्यानन्यफलहेतुभूतप्रत्यभिज्ञाकर्मकस्यतत्रैव विश्रान्तेः कर्मवाक्यार्थ
मतेपि कर्मार्थत्वात्क्रियाया अभिधेये प्रत्यभिज्ञालक्षणे कर्मार्थे यद्यपि शाहू।
ज्ञ इति प्राधान्यं प्रतीयते तथापि तस्य सम्यहेतुतयाविशेषणात्समपद
वप्रधानत्वेन भाति एवं क्रियावाक्यार्थवादेपि सात्विकर्मार्थाफलत्वे च तत
अभिधेयं रूप क्षिपते प्राप्यापि फलोपायस्य उष्टत्वासाधकीति परप्रतिपाद
नोपाय रूपं मोहापसारणफलं मत्वसुविस्मितेश्रस प्रकारोऽपि प्रमाणत्वमेह।
श्वरस्याथ्यते सपदं परोहदृष्टसाधर्म्यादितिन्यायेनठ्यवहारसाधनेप्रमाणोपाय
रूपं यतेऽपदिशति अयमाशयः नेह कलहपूर्वक एव प्रस्तावपूर्वक एव वा।
कौनाशनादिषु महत्तोपरक्षुत्पादः तत्पदेशापितु बलात्तेनैव नियोजयेदिति
कारुणिकत्वेन तत्र च आर्तैकतावद्रूपलाल्यापि प्रवर्तनीयः इत्येवं वितत वि
ततपरार्थानुमानस्वभावेशात्मेऽसू लम्भसौ प्रवर्तकं प्रयोजनमभिधातव्यम्
ततएवसमग्रयादिशेषाऽशेषपदार्थहृष्टान्तिरूप्यमाणोन्यायः परंसमयवस्तु।
स्यादयतीत्यपादत्तिनिरूपितामेवहृष्टिमनुजनत्समयवस्तुत्पादकः।
शास्त्रकारःउच्यते सौगतप्रभृतयस्ततत्कारिणाश्च नहि विशारदाःपत
श्रमयाक [illegible] वतिलके विनम्यनिरूपितम् अन्येषां तत एव अप्रवेशणा
मभंगीणप्रपन्नकश्चिद्वात्मसे दिन्याप्राये नटीकाकारस्ततत्समर्थातोऽकरोति
जयनमस्कारादीति आदिपदेन वन्दनप्रधानप्रभृतिगद्यतेऽर्हद्धयनि
हेयरूपंतदन्यतरमुखेन प्रतिपाद्यमानस्य समयविश्रान्तोपर्यवसाय
यितव्यम् घटोऽभासते घटोपपत्तीति हि घटे निर्भासमाने निर्भासयतीत्य
र्थप्रतिपत्तिः उभयनिष्ठं च प्र [illegible] त्वमस्येति तत्कर्षश्चोत स्येति तज्जयति
जयसि जयेति शब्दप्रयोगे परमेश्वरोत्कर्षमुखेन प्रहृतेपि स्वात्मनिम्नभव
तात्मकं प्रकृत्वमालम्बनीयम परस्योत्कर्षस्यानिर्वाहात एवं नमानमामि।

तथाचववतं ... त्यादि शास्त्रकाराः

वंदे इत्यादिप्रयोगे स्वात्मन्यप्रभावत्परामर्शमुखेन प्रह्वत्वेपि ईश्वरोत्कर्षविश्रांतिराश्रय
णीया तदिदमुभयमेकमेव वस्तुद्वयोपममपि सत् इह श्लोके व्यासमंताहेदितेशब्दे
न सम्यक्स्वीकर्तव्य समस्तश्रोतृजनस्फुटपरामर्शयोग्यं कृतं अर्थादिमंहिन
सर्वस्य गोचरः अत्यन्तदुर्लभं दास्यमिति कथञ्चिदित्यनेनोक्तमिति स्वात्मा
त्मविषयेत्यप्रभावत्वात्मकमुक्तम् महाफलत्वाद्दास्यमितीश्वरस्योत्कर्षः चौदौ
सत्वादेव स्वामिनीश्वरे लब्धे पुनरीश्वरपदं माहेश्वर्यपर्यवसितमेव महाफलप
देन टीकाकारः समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुमिति पदं प्रत्यभिज्ञाविशेषणमपि दास्य
विशेषणमिति दर्शयति वृत्तौ च सूचितोयमर्थो दास्यलक्ष्मीरित्यनेन दास्यप्र
भवा लक्ष्मीः समस्तात्संपदः परमेश्वरप्रसादाल्लभ्याये नेति अन्यथा लक्ष्मी
शब्दोपादानम् असंगतं स्यात् हर्षविषयताप्रकटीकरणं च वाचापि वेत्यपि शब्दा
त्कायेनापीति मंतव्यम् तथाहि प्रह्वता चोत्कर्षणं च तथा प्रकाशपरामर्श
नरूपे मानसे संवेदने तत्सारवद्रूपे च वा...कृते विश्रांते न तु जडे शरीरे तेन म
नो वागात्मकं यदा विभक्तेन सं विभक्ते स्वदेवार्पयता भक्तेन विश्वमर्पितं
भगवति भवतीति तदागमे स्वात्मानं च निवेदयेदर्पयेन्निश्चयेन विद्यामये च
कुर्यादिति कथितम् न तु तत्तन्नान्तरीयकत्वाद्देहशरीरधनदारादीनामपि
तत्रार्पणं जायते इति एजेन हवनयोर्विमनाष्टांगप्रणिपातनादि तदनुमाने इ
कृतयोपचारात्मणाम इति व्यवह्रियते ममत्वतया सत्यमिति कामं विद्वद्दासम
नमियते व सम्पद्यते अधिकं तु प्रयोजनमादौ पठितस्य तत्प्रह्वतानिवेपस्य श्लो
कवाक्यैकदेशस्येति अद्यापीति अविच्छिन्नतया प्रस्तुतक निवेशाहोरणांवे
यु हृदयसंक्रान्तेः नन्वेवस्वावेदितत्वस्योपयोगो नात्मनीति भावव्याख्यानं
पदमाभ्यर्हितमिति पूर्वं प्रत्यभिज्ञोपपादने हि अनुमीयते ईश्वरसांमुख्यम्
ईश्वरसांमुख्यपूर्वकमिति नन्वव्याख्यानविप्रत्येकमेतद्दर्शानुप्रवेशा... चितम
नत् श्रोतृणामिति तत्कथम् नहि श्रोता प्रत्यभिज्ञामुपपादयति न च दास्यमितं
तः पृथक्परामर्शो युक्तो वाक्यार्थपरामर्शैक्यात् श्रोतापि प्रथमतपत्तदाकं
पठन्नेव एवमंतः परामृशत्यहमप्युत्ता एवंविधलोकोत्तररहस्योपदेशभाज
नत्वप्राप्स्यन्नमितादेव परमेश्वरप्रसादान्माहेश्वरदास्यप्रापणापूर्विका प्रत्य
भिज्ञायां प्रमन्नताव्याख्योपपाद्यते तत्राद्येद्यतत्समर्थाचरणाद्रूपं प्रयोजक
व्यापारं करोमि येनाहमप्याचार्यपदप्राप्तियोग्यतया परमेश्वरदास्यं...ता
ञ्जनेन तदप्रपद्यजनेनोपकारमिच्छन्निति तेषां च रहस्यप्रणावा... मंत्र
वीजार्थमविद्वानपि तदनुचिंतनात्तत्फलमासादयत्येवं विशेषोपि अत्रं...ग्वसाय
योगाभावाद्विवुद्धिलक्षणं प्रमातारमनारूढं प्रमेयो वास्तवे प्रमातविवि
आप्यति नस्य प्रमातरस्य च परामर्शस्य वस्तुत्वेपकत्रूपत्वात्स जानीयद्दयान्त

ध्यवते हि लोष्टजलादिषु जडेषु महाभूतेष्वपि दृष्टम् तथा च ज्ञानमसंकुचितनिर्विक
ल्पकसंविद्रूपं पौरुषं शास्त्रव्यतिरिक्तदीक्षाद्युपायकमपि तदपरमध्यवसायपदप्राप्ते
त्वसंकुचितसंविद्रूपं बोद्धम् यदंशं प्रत्युच्यते अज्ञानमपि संकुचिताविकल्पसंवेदन
रूपं पुरुषनिष्ठम् संकोचा...वसायमपास्य...तु बुद्धिनिष्ठमिति द्विधा मन्यंते आग
मिका इति श्रीमन्मतंगादिशास्त्रमनार्थे पर्येषणम् तदनुद्धिपूर्वकमपि शिष्या
णामितत्परामर्शमयसंवेदनमयतान्नायते स्वापमदयोः कर्तव्यपरामर्शमयसंवे
दनवत् आसादयेति प्रत्यभिज्ञामुपपादयामीति च द्वौ णिचौ वृत्तावप्येकाकिसं
पदेति वचनेन परस्यापि तदेव परमेश्वरप्रसादैकहेतुकं तद्दास्यसंपत्संचारणेन सूचि
तमिति मासादयेति णिजन्तव्याख्यातः प्रत्यभिज्ञापयामीति च णिजन्तव्येवृत्तौ
यावेदवचेर...स्यो...पदेशयोग्यतावाप्त्यनुमेयो माहेश्वरः प्रसादस्तावदात्मपरो
पकारककरणसमर्थोहं जात एवेति वृत्तोक्तेर्देवैः संपन्नः शालय इति वदयमनुचित एव
शिष्यस्य परामर्शो वस्तुनः चैकात्मतान्तत्प्रकाशनाविच्छेदस्यैव च मोहाषमाणा
नसंपादयत्वान्न्युन्यकारस्यान्वयमेवो यमीमत्परामर्शमयाः प्रत्येकं सर्वसंपत्ता
म् धारास्वकारवदेव च व्याख्यातृणामपि शिष्यान्प्रति सततमेव युक्तः सत्वमत्वेग
तोजंतमुक्तः इति हि महाव्याप्तिभावनेयमेव तात्पर्यार्थः एवंरूपत्वहृदयपादपराम
र्श एव श्रोतृणामपि परमेश्वरसंमुखीभावे दास्येव किंच व्याख्यात्रापि
एवं माने सूत्रवृत्तिग्रन्थे दुर्लभेश्वरदास्यासादनाद्वारेण जनस्यायमुपकारमि
च्छंस्तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयतीति एवंभूतमर्थं प्रतिविम्बकल्पं विम्बस्या
त्मीया...उत्तमपुरुषार्थात्मनि संक्रमणावशाद्यात्नेप्रतिपाद्यापिका विद्रूपता
संवेदनात्मनो जायमानो यः कश्चि...होपकार्यस्तदुर्लभेश्वरदास्यासादनेनोप
पिकामनेनोपपाद्यमानामुपपन्नाख्यास्यमाने प्रत्यभिज्ञामहमप्युपप...स्याः
हृदये स्थापयामि तामुपपत्तिमवधारयमाणश्लीयत्प्रतिपत्तिपर्यंतप्रतिप
त्तिः अत्र तावच्छ्रोतृणां संक्रामतोपि परामर्शस्तास्पंदर्शितम् अन्यत्रापि स्येवम्
यत एष एवापिकार्थेनधिकारिणोर्विशेषः तथाहि ग्रांथकेनुपदिश्यामीति व्याते
यथार्थमवबुध्यमानस्यैव ग्रन्थेनुपदिशति इति तत्र हितीयं प्रतिसंक्रमेण सोपानमारू
ह्य तदुच्छामीति तृतीयपदमासाद्य वाक्यार्थज्ञो भवति अनधिकारी तु प्रथमसोपा
न एव विश्राम्यति एवमर्थं विवक्षितेनेनेरयति अपि भवतामवान्तरेणैव कृतमभिसं
हितम् कर्तव्यत्वेन तत्र विश्राम्यतीत्यलमवान्तरेणात्म सर्वथा श्रोतृपदमुपपन्नं।
यमेव आदिग्रहणाच्छ्रवणादि इति मंतव्यम् एवमपूर्वे श्लोकमभांगी समर्थ्या
तद्वाक्यपादं च सप्रयोजनीकत्य कथंचिदिति सोत्रे विवरीत्तेयाह इतिः परमेश्व
रप्रसादादेवेति तां व्याख्यानुमाह यश्चेदमिति चकारः प्रमेयान्तरव्याख्ये(यम्॥)

इत्येवंरूपा त्वात्मन त्वदितात्सदहितनउ पकार्य॥

प्र. ज्ञा. वि. ८

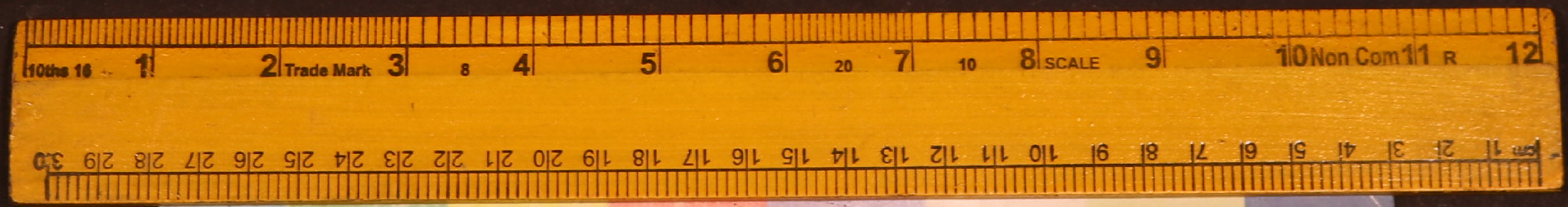
समं चिनोति भक्त्येति तत्स्वरूपसमावेशबलाद्धि तस्मिन्परमार्थतः स्वस्वरूपे भ
गवति प्रकाशमाने भोक्तृतापारमार्थिकात्माभिमानतच्छुतावेदनोदयात्तेनैव सते
पूर्णानंदरूपेण तत्समावेशप्रावल्यं विशेषलक्षणो भक्तिः तयानन्तफला।
प्ति तेन मोक्ष[illegible]लक्षणोपायप्रसादः परिपूर्णविश्वरूपतामयोऽहंक्रियात्मा
विमर्शः सएव प्रकृतोऽयत्र तेनकारणादेतौ वदाकर्षात्मानमोक्षस्याह मोक्षस्य
चयत्रास्वादएवं भक्तो साविशेषेण विमर्शः भक्त्याहि तत्परमेश्वरविषयैवैवपसमा
वेशरूपपर्यायः स्वात्मप्रकाशः सएवनाशेकामानुपन[illegible]त्यानन्तयामोक्षः धर्म
स्येति पुराणापरनाम्न इतियावत् मायोतरं मायामध्ये चारयति भ्रमयति मा
यान्तरेवचरति मायात्त्वं हि धर्मादीन्मायतनेबध्नि तत्तेनु विभ[illegible]वस्थानमिति
निर्णीयते अत्रहेतुर्नियति शानैयास्थापितम् अस्येमयात्कृता येथिवासः संकु
चितं संविन्नवेसतत्स्मिन्संकोचभागोमायात्म नितिविषइतियुक्तेनसंविज्ञागे सं
को[illegible]चापरामेतत्तदर्भवात् सएवचतुर्हावध्यवमायथोभपतयाविकस्वरस्वरूपः
फलायेति तस्यधर्मस्यमायावृहिगन्तस्य नियतितत्त्वम् नियामिका पारमेश्वरी
शक्तिः अन्यादिशास्त्रप्रसरमयी निमित्तम् एतदुक्तं भवति मोक्षास्वादसविधस्य
परमेश्वरवैवरूपसमावेशमयस्य मायोत्तीर्णत्वं व्यापकम् तद्धि तत्वं च मायान्त
र्वर्तित्वे तस्यकारणधर्मः कथंस्वकार्यो विरुद्धव्यापकं च प्रतिहेतुतोगकेन तदये
प्रयोगः न भक्तिवैवरूप्यधर्मफलेमोक्षास्वादमयत्वेपलम्बादिनियमफलत्व।
व्यापकमायान्तर्वर्तित्वविरुद्धमायोत्तीर्णताव्याप्तस्य मोक्षास्वादमयत्वस्योपल।
ब्धिः स्वव्यापकविरुद्धव्याप्तस्य धर्मफलत्वस्य निषेधं करोति विश्वं खलः स्व नियति
कल्पितधर्मा[illegible]पेक्षोयईश्वरस्य प्रसादो मायापटप्रच्छन्नतात्मकस्वस्य तेन व्यापक।
ल्पितकालव्यापसारणेन स्वस्वभावप्रकटनात्मकेन [illegible]मयोयोऽहमेतन्त्यमा
[illegible]रूपतया प्रच्छन्नः स्वस्वरूपगोवप्रकाशे विमर्शाभिचेमेवं रूपः तयोरपतात्मना
प्रकारविशेषेणानान्येन लौकिकेन प्रकारेणातत्वतमसर्वं संभाव्यम् सर्वथा नैमल्य
त्वाप्रसादो भगवद्रूपताता दात्म्यमोक्ष एव ततश्च मायासेस्कारः इहनुसायिन दिक्षु
येवलोकानुग्रहहृत्य निर्वाहणकारिणपस्तीति पात्रतारूपेणानिलोकाप्रसिद्धप्र
कारविशेषणमनुपातुम मायीयो हि कार्यकारणभावः स्वभावतजलालच्छटन्यायेन
स्वातंत्र्यसारत्व्याभासनरूपसे विनिहपारमार्थिककर्तृत्वात्मककार्यकारणभाव
मितिविश्रान्तो मायायामपेलोके हृदयंगमसत्वात्रसिद्धः सतुयत्र नोपपद्यते तत्रसपा
रमार्थिकएवेति इतियद्व्याख्यातेन तत्र हेतुसूत्रे अत्रेनलाङनेन हृतिकारइतिसर्वत्र
विहृतिकारसम्पोक्ती धर्माधर्मादिफलेऽपि वक्तव्यात्तिधर्मा[illegible]पिष्टा[illegible]वृविम
दपिहृतान्तत्वीयक परमेश्वरप्रसादपर्योमासा[illegible]काएवकारो हेतोर्व्याख्या
तत्र विश्वं खल शब्देन केनचित्कारणेन स्यकथंपंचव्याख्या व्याख्यानेऽमिम्याप्तका

प्रत्ना. ८

त्रिथासमर्थ्यते प्रकारत्वविशिष्टार्थाभिधायिभ्यः किंमादिभ्यः स्वार्थे थमुप्रत्य
यो विधीयते कः प्रकारः कथम् तस्यत्तु वाक्यसमन्वयोपपत्तेर्योचितविभक्त्यर्थः क
ल्प्यते इहचहेतुरूपताप्रकृतवान्यवमपर्योपवोचितेनानन्तर तीयार्थे नियमेनान्व
प्रविष्टोऽत्रैकः प्रकारः अथथयथाभाववचनानामित्यत्र भावकर्तृकाणामि
त्ययमर्थो वचनशब्देकर्तृसाधने प्रकृत्यर्थोपशस्योपायमात्रस्य विवक्षणादेव
प्रकारवचनस्यत्रवचनशब्देकरणसाधनेकरणरूपता एव प्रकारार्थविशिष्टायाः
प्रकृतेस्थस्ः तथाचतृतीयान्तेनैव प्रसिद्धो विग्रहः एवमपिहेतुरेवस्तुप्रकारण
त्वेन विवक्षितः इतिप्रतिपादयितुं हेतौहेतुत्मसमर्द्दिग्पामभिधानात्तंपंचमीप्रयुक्ते।
ति हितीयाव्याख्या अनयोर्हेयोरपिव्याख्ययोर्हेतुविशेषणएव हेतुप्रकारउक्तः।
अथाप्येवंस्यात्प्रकारइति प्रकृष्टः कारः प्रकृष्टा क्रिया विशिष्टः क्रियाभेदउच्यते
अतत्स्त्रैवयेनद्रव्यगुणादिभेदमात्रेणाप्यत्रः प्रयुज्यते प्राहइति किंगुणोद्रव्यंकर्म
वेत्यत्रार्थे कथंप्राहइतिप्रयोगाभावात्तदाहेतुप्रकारः कथं प्राहेनेनोच्यते अपितु
क्रियाप्रकारएव क्रियाचेहआस्वादनक्रिया तस्याः प्रकारोहेतुभेदकृतएव
परमेश्वरदास्यास्वादनेहि अन्यदेव आर्तिजिज्ञासाफलोत्सुक्यादिनिमित्त
मयत्वमन्यएवास्वादनेभेद इतिकथंचिदितिप्राहआस्वाद्यप्राह्नेनसहमिलितोव्या
ख्यातव्यः महेश्वरप्रसादहेतुकास्वादनेभेदोयंसर्वभावीहतो व्याख्यातोलव्य।
प्राह्नेन [illegible]न्तेनपौर्वकालिकत्वस्यव्याख्यानात्समासेनचक[illegible]शरीरात्तप्र
वेशाकाविणाकर्तृद्वारेणवाक्यार्थान्वयगुणकत्वात्स्फुटीकरणसमानक
र्तृकत्वस्य यात्वर्थस्तस्वंधस्यच आस्वादनभेदेनास्वाद्येतिसामान्यविशेषभा
वेनक्रियाकारणभावत्तउपलक्षणोपलक्षणभावोवानसंधेवेति एवकारे।
णान्यानपेक्षो[illegible] ययेत्यादिना फलनिरूपणा[illegible]णफलाभिसंधाना
भावउक्तः तज्ञावंतदास्वादलाभेन तदावेशवैवश्यंगतेमानसमेषाभि
तिभक्तेः स्वरूपमुक्तम् अलब्धतदास्वादस्यापितु तत्रप्राभिग्रहः अहंनितदा
ऊः अर्हं[illegible]फले भक्तिरुक्ता तद्विनानाभितुचेदइति अपगतस्यापुपकारमिच्छ
न्निति सूत्रोशोहत्निमहमेकाकिसंपदालज्जमानइतीमोव्याख्यानुमुपक्रमते
सज्जनेनचेति चः प्रमेयान्तरसमुच्चये ऊर्ध्वंस्वर्वक्ष्याख्येयान्तरक्रमयोतकः
ईश्वरदास्यास्वादनादेवपूर्णतात्मक सज्जनभावः अपूर्णाखवहिस्वात्मानेम
वेतः पूरयिष्यामीति न परमुपकरोतित्वात्ततोदुर्जनः अतएवभावमित्या
वशाकेणएतत् आत्मसम्भारिणानेनावपूर्णत्वभूयत इति अहमिति पूर्णताविदम
परामर्शः ननु लब्धडुर्लभत दास्योऽहमेकाकिभक्तोऽइति वक्तव्यम् किंलक्ष्मी
सस्यस्वद्वाभ्यां समस्तेति सोत्रस्य प्रत्यभिज्ञाविशेषणस्य विशेषणता पिश
नसूचनम् तत्र यास्यातेरेणोत्तापांक्याह संपदिति ऐश्वर्यमयी महेश्वरसमा

वेशरूपया प्रकृष्टाभक्तिः फलोयस्याभाव्यभिमतानीवहूलमभक्त्यंतरविलक्षणावि
वक्षतालक्ष्मीशब्देनसंपत्पदेनचसमस्तेत्यस्यदासविशेषणानामस्यचनेननिर्दिष्टा
संपत्तदेव्याख्येयप्रत्यासन्नेः पूर्वमुपात्तम् तस्यसंगमानुचरमंलक्ष्मीशब्दः ननुप्रकृ
ष्टाभक्तिःफलामित्रंसंधिवेध्या कथंसमस्तेतिविशेषणंविरुद्धम् सहतदृष्ट्याशं
क्याह यतइति समस्तमनवच्छिन्नत्वंसंपदोनस्तुपरमेश्वरावेशावशादेवतिना
त्रविरोधः यतएवंभूतापरमेश्वरापत्तिरूपाभक्तिःप्रकृष्टा ततएववहूर्थशे
हुनिर्लक्ष्मीशब्द इतिहेयागतदासस्येवलक्षणः यस्येतिसर्वथासम्यत्वत्रसं।
वादोक्तेरन्यस्तयोजनेचमीतमितिगुरुकृतंप्रति चतुर्विधाभजंतेमोजनाःसु
कृतिनःसदा आर्तोजिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीचेति ॥ दुःखनिराकरणाकारणा
तानिश्चयेनवाप्तुवसंपत्तिहेतुतानिश्चयेनवा तदुभयविषयार्थसंशयेनवा
जिज्ञासाशब्दवाच्येन तत्वज्ञाननान्तरीयकतयावापरमेश्वरविषयःप्रह्वीभा
वोजायते तदाहमामिति प्रविभक्तेदेनप्रकाशमानेनपरमात्मानेसाधारणपूर्वं
चरमेनिरूपणंभजनेनमेवलतेकार्षयंतितेनमकाशत्वविधाणेषामध्येज्ञानी
नित्ययुक्तोनित्यम् मय्यावेशमनोयमामित्युक्तेनसमावेशयोगेनयुक्तो
नित्यंचमक्त्यायुक्तः तत्वादृत्रितयवत्फलप्राप्तौविवर्तमानभक्तिः तथाएक
त्रपरमेश्वरेएवमक्तिर्यस्य ननुप्राधान्येनफलेसविशिष्टतर इति परमेश्वरावेशा
रूपतायाएवसमस्तसंपन्निमित्तभावेनविशिष्यते इतिसंवाद इतिग्रन्थका
रः प्रकृष्टतोनिरूप्यपरमेश्वरावेशरूपतयासमस्तसंपन्निमित्तभावेसंवाद
दयति ज्ञानीत्वात्मैवमे इतिममप्रत्यभिज्ञातपरमेश्वरात्मनोज्ञानीआत्मा
स्वभावःपरमेश्वर इत्ययमर्थोभंग्योक्तोनतुज्ञानिनोहमात्मेति एतदेवस्फु
टयति ज्ञानीहिभक्त इति ज्ञानित्वेनामभक्तिरितियावत् ईश्वरोचिता ई
श्वरतादात्म्यनान्तरीयिकाः वहूकं[illegible]स्यहृन्निर्वृत्तश्रीर्हितस्य नचानभिधान
म् कत्वभावादेवबहुत्वावगतेः लक्ष्मीशब्दाल्लाहिनयुतत्वनित्येकपिसिद्धे न
रःप्रभृतिषुसमानत्वात्रोर्लक्ष्मीरित्येकवचनान्तानोपात्तःतेनैवनिःकपदृष्या
स्यात्हिबहुवचनान्तत्वेनतु विभाषेति इयतामहेश्वरदास्यमहेश्वरप्रत्यभिज्ञान।
प्राणित्वेभक्तत्वमात्मनोज्ञानमितिप्रत्यभिज्ञागतमपिसमस्तत्पादिविशेष
णंकथंचिदितिविवेदितेज्ञानिमाहारायुते दास्येवलादेवसंक्रान्तमित्युक्तम्
ईदृशेनयएकाकिसंपदालजते ततएवा[illegible]शयः सरमविमलहृदयेतएव
विश्वरूपपरमेश्वरसमावेशोचितहृदयस्तेनशेषःप्रत्यभिज्ञातस्वस्वभावं
परमेश्वरतादात्म्यापत्तेजनेनभक्तायःकश्चिदन्योभूतभविष्यद्वर्तमानप्रमा
तृप्रबंधरूपोजनस्तस्यनिजत्वचितोयःप्रभुःप्रत्यभिज्ञापयितुश्चनिजस्त।
हिषयाभूतोनुसंधेरुद्धार्योज्ञानिनाचतुरस्तोहूतानित्यागमःतस्यप्रभोःसोस
ब्व

न्यःप्रत्यभिज्ञा[illegible]प्रत्यभिज्ञेयतालक्षणोमहाफलःसमस्तसंपदवाप्तिहेतुः तस्येति
वाप्रत्यभिज्ञापयितुराष्ट्रीशायस्यरेश्वरसमावेशात्सर्वशक्तेर्जनेर्यः समत्वन्यःप्र
त्यभिज्ञाप[illegible]प्रत्यभिज्ञापिलक्षणः एतत्तुव्याख्यानद्वयमपिटीकाकारस्या
स्यानेपुनरुक्तमावहम् तस्यापिपरमार्थतिहृन्निवृत्त्याख्यानेहीदमुचितेचव
द्यतेच ईश्वरप्रत्यभिज्ञापिजनस्योत्तमफलेति तस्मादाईशायगतत्वेनेवस्य
व्याख्येयम् तस्याईशायस्यसर्वशक्तेरीश्वरस्यचयः आद्याशायगतत्वेनेवत्य।
त्रएवकारेणाधिष्ठाव्यावर्त्तते अस्याविति प्रभुदासभावलक्षणःसम्बंधः
समहाफलोवितत्तफलःस्वात्मोपकारस्वपरोपकारोपिपर्ययवस्यापेव तेनस।
मस्तस्यसंपदइत्यपिसूत्रार्थेहृतोचयकाकिपोत्रूनस्त्वचितमेतत् यथाचप्रसिद्धः
स्वजनोपेक्षावशेनपरमेश्वरस्यास्मिदासएकाकीनसंपदोभंजेअपितुज
नमपिप्रत्यभिज्ञापयामि येनास्यापिलाभेनतुष्येयमितिप्रशास्त्यापि त
थाकथंचिदित्यात्माशयवशान्महतईश्वरस्यदास्यामित्यादि[illegible]पादयामी
त्येतेविमृशति तथाहेविमृशामिस्वजनस्वभाववत्वादितिव्याप्तिघटना
पिसूत्रवत्त्रिभंगोक्तेतिविद्वणोति। योहीति। यायःस्वजनोलब्धेश्वरताप
परिचयोदीयतेस्मसर्वमितिदासशब्दवाच्यः सएवंविमृशति स्वजनस्याग्रे।
थ्यकृदितिस्वभावहेतुः अनेनैवविमर्शकत्वेहिसौजन्यविरुद्धंदौर्जन्यमिति
स्वभावविरुद्धोपलम्भात्सौजन्येहेतुर्विपक्षादनेनैवविमर्शकत्वाद्याहृतमे
वेविमर्शकत्वेनसाध्येनव्याप्यत इतिव्याप्तिसिद्धिःपरिचयपदेनप्रक्रियावि
रहितोदासभावोदृष्टान्तोव्याख्यातःप्रसिद्धस्यात्मएवप्रत्यभिज्ञापनायांकर्तृ
कर्मणोःनतुस्वात्मकर्मणःईश्वरमितिप्रसिद्धमपिमायावरणादप्रसिद्ध
मितिभावःतंप्रतीति अन्यजनम् ननुदृष्टान्तेईश्वरःकर्तृकर्मप्रकृतेतुस्व
त्वात्मकर्मेतिपक्षसाम्यमात्रेसाध्यस्य तत्तश्चयथायोगमानयेदेशाव्यवहृ
[illegible]तेजायोगादितिदृष्टान्तेयोस्समत्वव्यवहारेणव्याप्तोसाध्यधर्मिणि
माहेशीमत्वव्यवहारोनसिध्यति तथाप्रकृतेपीत्याशंक्याह उभयोरपि
ति नात्रैवैषम्योकिंचित्प्रत्यभिज्ञापनेहिकर्मकमुपकारकंसंपाद्यत्वेनस्व
जनोविमृशतीतिहिव्याप्तिः ततःपक्षधर्मतावलाद्विशेषायेनासौहेतु
साध्ययोःकंचिद्दोषमाधत्ते अतएकोयमर्थोहिपाविशास्पततइत्युभयोरर्थइत्यु
क्तम् जनस्यप्रयोज्यकर्मताप्रकृतेस्वामिनंप्रत्यभिज्ञातीहि स्वामिनःप्र
प्रयोज्यकर्मता दृष्टान्ते [illegible]मिमंकृत्स्नेषुस्वप्रत्यभिज्ञानाद्दासामीति
पर्यायेणप्रयोज्यकर्मता[illegible]संज्ञापनवत्स्वमभिमूर्त्वोजानातितेनुद्धा
र्यहृत्याशंकतेआह बुद्ध्यर्थत्वादितिज्ञातस्यापिमोहवशादज्ञातस्येवा

भिमुख्येन हृदयङ्गमीभावेन ज्ञानेन प्रत्यभिज्ञानम् । नन्वव्याप्तिविषये प्रदर्शितेन सूत्रेण
दृश्यते तत्कथं हृत्तावित्याशंक्याह तेन तस्य चेति एतदर्थं हृदयविषये सम्बन्धसामा
न्यविवक्षया षष्ठी तया सह यः समासस्तत्रयोर्थे हृदयस्य संबंधकषाद्ववाच्य
तान्मासंबंधस्तो तद्धेतोः सूत्रेपपादनरूपमयोयमर्थ इति पूर्वेणासंबंधः नन्वप्रत्यभि
ज्ञापनेयहृत्तावुक्तम् यत्रपर्यायेणाम्न्युपकर्मयोगः तत्सूत्रेणोपादानम् तत्रसु
पपादनमुक्तं प्रत्यभिज्ञाकर्मकमित्याह ॥ प्रयोजकेति ॥ अनेन सूत्रेउपादानइति
संबंधः नन्वसूत्रेउपपादेति न प्रत्यभिजानातेस्तत्कथमेकार्थमित्याशंक्या
ह प्रत्यभिज्ञोपायेति प्रत्यभिज्ञापने हि प्रयोजकव्यापारो न च प्रत्यभिजानातेष्ठि
तिष्ठेष्यार्थेषणन्हेपेसाविहापि ततस्समर्थाचरणालक्षणाः प्रत्यभिज्ञायाश्च ।
यत्तत्समर्थाचरणं तदुपपत्त्यात तत्सम्भवनिरूपणं नान्यत् अतः प्रत्यभिज्ञाम
पपत्त्यानिरूपयामि न हि विषयानुपायान्प्रदर्शयामि संभवंतीति संभावया
मि प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि प्रत्यभिज्ञापयामीत्येकपदार्थः तथा च वदामो
णोपायेनेति हृत्तिकृपपादयामीत्यस्य व्याख्यायतउपपादयामीत्यस्य नहि विषया
नुपायान्प्रदर्शयामि तत्तदुपपादयामि ह्यस्य व्यवस्थमाणो व्याख्यानेस्मत्वचनेचेदं
समस्तसंपदित्यस्य तथा हि प्रतीपज्ञानस्यापि विस्मृतस्यैव स्मृत्यादि तस्यैव पुनः ।
भिमुख्येन नन्तस्मर्यमाणतयापि तु स्फुटत्वेन ज्ञानेन प्रत्यभिज्ञानम् स एवायमिति
मातमासमानान्वसंधाने स्थिरस्य पुनाततनकालव्यापिनोपिज्ञातत्वमेव अयम
सावयसयाप्रत्यभिज्ञातात इत्यत्रापि तु ऊत छिन्नामान्याकोरणाज्ञानमभेदेव
एवमात्मनि सततं भान्यपि मोहाद्यादाहृत इव पुनराभिमुख्येन ज्ञानम् तत्रचोपा
यः समस्तस्यनीलसुखादेः सम्पत्तिः सिद्धिस्तस्याः सम्यगवाप्तिश्चलविमर्शेणारो
हः अतोयमर्थः समस्तसंपदवाप्तिः हेतुरुपायो यस्याः प्रत्यभिज्ञायाः नादृशी
तदुपायिकामुपपादये उपपादनेच प्रत्यभिज्ञायां विश्रान्तमिति तत्प्रयुज्य
मानेतान्यविशिष्टं प्रयुक्तां फलतः करोतीति नसूत्रार्थ हृत्यर्थ वैशम्ये किंचित्
धात्वि हकक्रियात्वेतत्रेतदीश्वरः पुराणागमसिद्धस्वप्रमाणतत्त्वे चैवमेवतावन्मात्र
लक्षणोचेश्वर्यम् पुराणादिसिद्धे पीश्वरे नज्ञक्रियमाणाग्रहयामनसंडलेश्वर प्रसिद्धेप
हिषयाप्रतिहतज्ञानकरणापैश्वर्यस्यलक्षणेनेच प्रमात्र तन्त्रे सर्वविष
येषुप्रतिहते एवेति अपिशब्दोभिन्नक्रमः न केवलं मममहाफलाः यावा
ज्जनस्यापि इयता समस्तेत्यस्योभयविशेषणत्वं स्फुटीकृतम् नन्वसमस्त
संपदः फलत्वेन सूत्रिता वृत्तौ तु परमार्थलाभमात्रे फले विहृतमिति किमे
तत आह यद्वेति समस्तसंपद्योगेन पूर्णतालक्षणे राज्यभोगस्वर्गभुवनभो
गप्राप्त्यावापि अनवरोधेस्तनीयमस्यवैकः पूर्णतावकाशः परमेश्वर्यनीये
यतः परमर्थनीयान्तरेनास्ति तस्मिन्परमेश्वरभावे ॥

त्मा तदेवलक्षणरूप मभिज्ञानं यद्यज्ञाने क्रिया॥

प्र·ज्ञा· १०

समासादितेकिमाशंसनीयं परस्यादिनातात्पर्यम् ॥ एतावतानाचेति ॥ सूत्रवृत्तिग्रन्थेन
ननु लोकगतः पुरुषार्थलाभः शास्त्रकृतः कथं प्रयोजनमाह प्रवृत्तिहेतुत्वेति
न हि प्रयोजनस्यान्यदंगमस्ति यदेव हि प्रवर्तकं तदेव प्रयोजनम् एवमर्थमपि कृत्येति
वदन्तीष्टलक्षणत्वादिति च लोकफलसिद्धौ शास्त्रकृतः किमिति चेत्स्वगतफल
सिद्धौ शास्त्रकृतः किमिति चेत्स्वगत। फलसिद्धावप्यस्य किम् तस्योपरितु
ष्यतीति चेदिहापि समानमित्याशयेनाह ॥ शास्त्रकृतस्त्विति ॥ ननु परि।
तोष्यमिति हृत्पाकः सूत्रेऽशेषाव्याख्यानत इत्याशयेनाह अनेनेति स्वात्मनिनि
राकांक्षत्वेनेति विशेषविषयोनिषेधः शेषमभ्यनुजानाति इतीच्छारूपायाश्च
कांक्षायाः स्वांतरविरहात्परपवविषयोभवति न च परोपकारविषयासौ युक्ता
तस्यापूर्णत्वात्मकेरेषणीयत्वाद्दस्य तु ईश्वरदास्येनसमस्तसम्पत्प्राप्तिसिद्धेस्तुनापरि
पूर्णत्वमस्वात्मनि किंचिदपि कर्तव्यमेषणीयं नास्ति अप्रतिहता च चिन्त्यमाव
त्वादिच्छासापरार्थविषयैव बलात्संपद्यते स्वसंपादितयैवोचिता हि परस्यप
चिकीर्षितस्य संपाद्या भवेन बलादेवपरोपकारविषयासा भवति यथोक्तमस्यैव
श्रीषडर्धश्लोकवार्त्तिके तत्रालोके स्वकर्तव्यं किमपि कलयल्लोक एषप्रय।
त्नान्नोपारार्थ्यप्रतिघटयते कांचनस्व वृत्तिम् यस्तुप्रक्षालिलभवमलः
शांतसेपूर्णबोधः कृत्यं तस्य स्फुटमिदमियल्लोककर्तव्यमात्रमिति । तेनात्म
नो शेषसंपन्निधान महादेवदास्यलाभात्संपन्ने तदुपकारे परस्यापि तमिच्छा।
स्वीयप्रतिहतेच्छाप्रसरत्वादेव परितोष्यामीति प्राप्तकाललोपुक्तामेत्राशुप।
रितोषरतिप्राप्तकाले लिट् तदेतदुपकारमिच्छन्नित्यस्यव्याख्यानेपरित
ष्येयमिति प्रसरंत्याहीच्छायाअनिरोधः परितोषः परोपकारे समर्थस्तद्विष
यामिच्छां प्रसरेतीति स्वार्थसंपादनप्रावल्येनवा स्वार्थप्रतिघातपराकरणा।
तात्पर्यैणवानाशंकितप्रसरनिरोधांकथंकारंनिरुन्ध्यामिति तात्पर्यम् ॥ एवं सूत्रवृत्ती ॥
व्याख्याय वृत्तिकारः तदधुनाव्यवहारमात्रस्यापीत्यादिना ग्रन्थेन निरूपयति य
दुक्तवानत्रावतारणोपक्रमे श्रोतृजनप्रवृत्तये प्रयोजनं कथयतीति तथा हि
केचिन्मन्यन्ते पुरुषवचसां सत्यासत्यत्वावलोकनाद्दाक्यावगमितेपि प्रयोज
ने संदेहे तदुपजायमानोर्थे प्रयोजनम् संशयरूपत्वात्प्रवर्तकः संभावनाप्रत्यय
रूपत्वादाह यतः शीलसमाचारोषशास्त्रकारस्यावगतोनेदं जनेन सह तेव्यवहारमा
त्रस्यापीत्यादिना इहार्थित्वमिति तदुपायलाभेपि जनस्य कथं प्रवृत्तिर्भवेदि
त्यतो नेवस्याख्येन यापा प्रवृत्तिका रणामुपायवेदनेन केवलं प्रवर्तमानस्य विषय
सर्पयन्तरावलमानमायन्ते तत्राप्यत्वव्यवहारो व्यवहर्तास्ववर्णागूढपरीक्षादी
स्ववर्णाकार्यवेकत्रिकोदरपि वचःप्रमाणे नाभिमन्यते किमंग शास्त्रकारस्य परमेश्व

प्र. ज्ञा. वि. वि. १९

स्वप्रसादत एवासौ परमेश्वरस्वरूपावेशात्मनि प्रयोजने सति दुर्मनायते उपायमवि
दंस्तत् किं करुतामिति कान्दिशीकोऽत डि...वाक्यस्यावधार्य तेनैव निःशंकः
तदाह ॥ दृष्टश्चेति ॥ अनपह्नवनीयोयमर्थः अत एवाभ्यस्ते विषये स्वत एव प्रामा
एयमभ्युपागमन् शास्त्रादिनिर्दिष्टादिति म...मात्रमेव ह्यवलोकयन्नवर्त
ते न तु लोकं पृष्ट्वा उपायाय ते वाशंको वा प्रशान्तो भूत्वा ततः सत्यतो प्रतीयादिति
एतत्प्रयोजनेनेत्यर्थी जनोयः कश्चिदित्यपिकाशितो ... न्यो नियम इति ॥ अव
र्तनामिति ॥ अर्हेति प्रवर्तितमेतत्प्रशास्त्रस्य श्रवणे इति विस्पष्टमर्थः प्रयो
जनेयस्य प्रयोजनं निवेदनस्य तस्य नानर्थकत्वम् ॥ अत्रैवेति ॥ कश्चिदिति श्रो
के हृतिकारो हि प्रत्यभिज्ञां ग्रन्थकार उपपादयतीति ब्रूयात् ...उपपादयामीति
न तु हृतिकारोन्यथा ... नवबोधादिनाप्रयोजनेन ब्रूयादित्याशंकातो नाशास्य
नम् तद्यदि विप्रतारकतया हृतिकारःशंक्यते इदमपि कस्मान्नाशंक्यते उप
पादयतीति वक्तव्ये हृतिकृद्धितार्थम् उपपादयामीत्युक्तवानित्याशंका
ह ॥ प्रसिद्धेरिति ॥ मूलग्रंथकारसमानकालभाविनो हि सा...तं...र्शिनः
क्रमेणैतां प्रसिद्धिं प्रसारयंति न तु प्रसिद्धिर्नाम न किंचन प्रमाणं यदि प
रंकल्पितःस्वभावहेतुर्न च कल्पनया परमार्थव्यवहाराः सिध्यन्तीत्या
शंक्याह यद्दृश्यत इति व्याख्यास्यते आगमविचारे वितत्येत दित्यर्थः न
हि मूलहृतिग्रंथयोरेतद्विघ्नातीति नैयत्तत्त्वमेते टीकावचनम् अपि त्वागम
ग्रंथवाक्यम् तस्य पाठमात्रेऽहृच्चार्य चतुलेप्व ... इतिकथम् अग्रे हि वक्ष्य
मेतदित्यपि वक्तव्यं स्यात् तस्मादेतदर्थः प्रमाणलक्षणावसरे इदमेतादृशि
त्यत्र व्याख्यास्यत इत्यर्थः तत्र हि दृष्टानुनीलनीयविमर्शाध्यायकं प्रमाणम्
तथा च प्रसिद्धिः स्वयमेव विमर्शिनी विना आगमप्रमाणरूपेणेति वक्ष्यते इति
मानितिस्यार्थदत्त ... वलम्बोयथार्थ स्वाहृदयायागमः ॥ इतरइति ॥ त्वाया
न्त्वारहीत इयन्ति ... भुवनानीत्यादि तत्र आरभ्य तेषां तत्त्वानां भुवनानां च तेषा
मेतेर्मैरेतावतीभिराहृतिभिः ... हिरवनं चैककवलनं लक्षणं भवति तत एवैशि
वयोजनेत्यादिनागमः स एवंरूपो विद्यायामपवर्गरूपस्वरूपलाभोपाय आ
विद्यायां संसारभव भोगोपाये युक्तिमान्न्यायाहृत्मी हिंसानन्तत्वधर्म इति उपका
रविना हि निर्मलममलरूपात्मादक फलमितिसंभावनानुमानम् नियुक्तिकः
द्वात्तानाहमेदीदितस्यापर्मो दानादिति ॥ अविगानत इति ॥ प्रामाण्यहेतुःवि
गानं तद्विमर्शात्मलनेनतविमर्शान्तरस्याभावात्प्रामाण्यं तदुदयतत्र प्रा
माण्यमेव न तु स्वआगमः ऊतः अथातआह पेश्वरीर्यस्यादागतमामस्मावा
क अतश्चैवे येन निरुक्तिना पितनिरो हुंपाक्ता अत एवद्युविगीतो विरुद्धविमर्शी

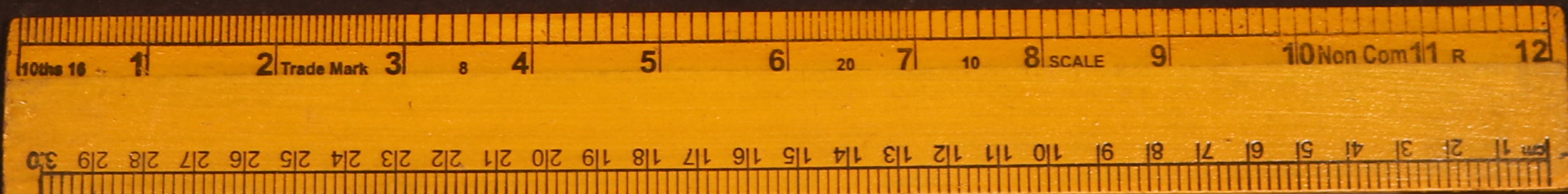
प्र. ज्ञा. ११

न्नन्मूलितविमर्शा तया प्रसिद्धरूपया पेश्वर्यो वाचायत्रापि काऽपि विघ्नो देशो च
ये देतिकाले यदिति प्रमेयसिद्धे विमर्शाभूमि प्राप्तेऽस्य दयको देवेहृदकृतत्र ...
निरूढिं केनादिति तदेषा तदपिकारि तत्कालक प्रमेय प्रमेयरूपमप्रो किं तेरित्यर्शा
कितत्वादेव ग्राह्ये नेन न ग्राह्यम् अन्यहृच्चमि केदेन्यदितिन्यायेनाश्रयणीय इ।
त्यर्थः तेन विकल्पजे तो ज्ञानस्यातिरिक्तत्वाद्वाचोयुक्तिः प्रसिद्धिप्रागतप्राणोजीव
लोके कस्य विकाचिदेव प्रसिद्धिर्लि नैव प्रतिविम्बितैवत्तिदितेवांतर्नि
विष्टैवेति नित्यायेन हृदयमिनाशुत्पादनशानैरपि हृदयमनुनन्मूलनाप
मर्यतीत्याशयेनाह वोह स्यापीति महितस्याविशुद्धे विषयहृदयेशास्त्र
परिग्रहम चिकीर्षोः सहिकालःस्याद्यदाशास्त्रानावाधनमित्याह तथा त
द्विरोपेनचिन्तायास्ता त्सिद्धाभीष्टयोगात्ः तृतीयस्यानमेक्रांतो न्यायः।
शास्त्रपरिग्रह इति तत्र च महत्त्वमपि गत्वाक एव मेतत्त्रिंशयम् येनैव प्रत्यक्षान
मानावगमसेया गतमेतद्विषयहृदयमवितथैकमृपितम् तेनैवायंतद्विषय
स्तृतीयस्यानात्मा विषयो भाषिता इति न ह्यत्र संभवान्नुमानमपि वीतवा
गसर्वज्ञन्यायेन सम्भवदिति विनाटको... पिकोऽपि तन्मध्ये चेत्यवतं... नादित्याद्य
पैक्षीदिति संभावनानुपगमादयं वृद्धेनेदं भाषितमिति स्वयं पश्यपरयाज्य।
प्रसिद्धिरनन्तिशंकनीयोच्यते तदस्माहुक्तमन्यत्राभागीरुहणामतदलमत्र।
स्यानविवेकयेति एवं प्रयोजनं प्राधान्येनोक्त्वा ... त्विकं समस्तसंपदिनित।
त्संपादकं रूपपादयामीति तयोश्च साध्य साधनभावः सम्बन्धः अभिधेयात्प्र
भिज्ञातस्याः शास्त्रस्य च वस्तुत्वायद्वस्तुत्वादकतासंबन्धः तदुपायत्वाच्छास्त्रस्या
भिधानमीश्वरप्रत्यभिज्ञेति ... वक्रमत्वितिप्रकटित इति शास्त्रनोरनिरू
पयिष्यते आगमार्थाभिधान प्रसंगात् व्यवहारसाधनप्रमाणचिंतावसरे तु
किं तेन न हि वचनबलाद्धि सिद्धेहेतोः स्वरूपं वा परमार्थानुमाने च सर्वमेवागमरूप
तानपेक्षम् केवलं मोहव्यपोहनमात्रमत्र फलम् धर्मिणो हेतोश्च मेरुसिद्ध
या अपि मोहस्यापादनरूपतामनकल्पनाप्रसंगानमापफल्पाकेवलं दृष्टमाप
र्शाभ्यामर्थेन समर्पणं इति न्यायेन धर्मसिद्धो हेतुसिद्धो व्याप्तिसिद्धो वापरस्य
वचनमात्रस्यानुपयोगाद्वचनप्रत्ययवागमरूपत्वस्याशास्त्रानुमानमिति तदि
ह्यात्मानीश्वररूपतया स्वयंप्रकाशमाने मोहापसरणे व्यवहारसाधकप्रमाण
व्यापारेण तत्ववतां को प्रतिष्ठेइतिनावतारीति मौलिकसंवेदनपरिच्छेदनाहुदाय
तयाभासमानत्वादिति न्यायेन नैत्येत त्रिं... पश्चात्परत्वात्ममुउ
पगमादित्यादि वत्स्यानुमववाह्यस्य विकल्पमात्रोपरचितम् तत एवतद्
दृष्ट आगमोपयोगो हलकोत्ति ति कथं चिदित्यनेन न वर्गैः पर्वक्रमोपि न तु महवि
तः दुर्लभो हि सद्गुरुसंप्रदायः अन्यतश्री मत्पतंगादौ तत्संबंधोतीव दृश्चेद इति हृ
न्तो च गुरुभट्टारको पि परमेश्वरशाखैनैव निर्दिष्टः आचार्यस्य च संत्रस

ई. प्र. वि. वि.
१२

शास्त्रस्य च शिवस्य च नानात्वेनैव कर्तृत्वेति विद्येशादिष्वागमः टीकाका
रोपि चस्मात्तात्कृतपरमेश्वराकारे द्रिति वदति तन्वृत्तिकारः कथं प्रत्य
भिज्ञापयामीत्यहंभावनिष्ठत्वेन ब्रूयादित्येन हि वक्तव्यं प्रत्यभिज्ञापयेदिति परि
त्यज्येदिति चेत्याशंक्याह ॥ तत्र वृत्ताविति अत्र सूत्रे याह वृत्तिस्तस्यां सूत्रस्य
अवतीर्णस्यानुसारेणाहं तेनात्मपदनिर्देशेन तत्स्वात्मनिष्ठताभिप्रायेण
कस्मात्सूत्रस्यानुसरणमित्याह संहृतेत्यध्यास्थितत्वेनानन्यथाकृतोपः
सूत्रगतो निर्दिश्यमानोर्थस्तस्या विवृत्तिर्भञ्जनेनान्वेव यतो व्याख्या
पारः यदि सोऽहंनिर्देशमन्यथाकुर्यात्तर्हि वादिप्रतिवादिनोः सिद्धान्तपूर्वप
क्षगतयोरूपणेनाभावेनतत्रप्रतिवादिकृतस्याक्षेपस्य पुनस्तत्तीयस्या
नेवाङ्गीकृतस्य प्रतिसमाधानस्य करणे स्यात्तथा करणे टीकैव स्यान्न वृत्तिः सू
र्वचोक्रमशोनेः सूत्रवृत्त्योरिति तत्र आत्तेपाद्यकरणे प्रयोजनेन पूर्वपदा
द्यनुस्यापनेन तदर्थं च संहृतत्वेऽत्र विवरणेन तत्तो हेतोः सूत्रानुसरणम् तत्तो
हेतोरुत्तमप्रयोगः उपपादयामीति हि सूत्रेऽनस्तमारान्तु हेतोः प्रत्यभिज्ञापयामीति
एतेच्छायाप्रसंगादविलेख्यापरिवेष्टयमित्यपि प्रयोगः इच्छानिमेतत्सूत्रांशभ
ञ्जनावसरेपि एवमुत्तमपुरुषनिर्देशस्य प्रधानेप्रयोजनमाख्यायान्यदप्याह ॥
सूत्रकारस्यैवेति ॥ः प्रमाणमाकलय्य प्रमाणमान्तरज्ञापिते तत्त्वेर्थे तपोवलेकोप्यय निर्दे
शः स्यन्वाच यस्य सूत्रनार्थस्थकारः एतस्य पूर्वमुत्तमेव ॥ आदिवाक्यम् ॥ मोलि
कद्दृढप्रमाणप्रभावप्रकाशमानतायोगिनिवस्तुनि व्यवहारसाधनरूपप्रत्यभिज्ञा
नेमोहापसारणफलेकामेकेवलेनिरूप्यता पूर्वं प्रकाशस्यसिद्धिरूपत्वात्तत्रैव
वभासस्यैव नत्वज्ञत्वेत्रमौलिकेनावत्यमाणेवाच्यम् तत्र त्वनिरूपितेपि योमो
हः स्यात्तदपासनाय भवत्यव्यवहारसाधनमितिमात्रशब्दाभिप्रायः तेनसे
वेत्यत्रैवकारः प्राथम्ययोतयति सातावत्प्रथमं साध्या तत ऊर्ध्वं तो प्रत्यभि
ज्ञेति व्यवहारसाधनविषयतायाव्यापकमेवभासमानत्वं तद्धि विरुद्धं चानव
भासमानत्वमत्रोपलभ्यत्वे तद्व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ईश्वरो नव्यवहारसा
धनप्रमाणमात्रविषयः कथंचिदप्यनवभासमानत्वात् नहीश्वरो विश्वत्रक
कस्यचित्कदाचिन्नास्त्येत स्याशयेनाह ॥ नत्विति ॥ सिद्धसत्ताकस्येति स
त्तेवात्र सिद्धेति प्राक्सिद्धत्वमत्र प्रकाशमानत्वम् ॥ सैवेति ॥ सत्ताऽसंख्यो
अपूर्वप्रकाशरूपतत्त्वज्ञानं यतो भवति तादृक् प्रमाणं वक्तव्यम् तथा चो
द्योतकारादय ईश्वरसिद्धिरिप्सेवैव्यवहारमकार्षुः अथ चेतनतया कर्तृत्व
याच सामान्यरूपेण सावयवत्वादिधर्मकर्तृत्वं तु भुवनादिकर्तृस्वरूपमवभा
तम् एवं व्याप्तिग्रहसमयात्प्रभृतिसामान्यात्मना सर्वं प्रतिभातमिति विशि
ष्टत्वेन तु हि भानमानस्यापूर्वप्रमेययोगात् इतीश्वरेकोतिशयः अथ तत्कालापरिच्छि
न्नमयोगव्यवच्छेदाद्यपूर्वमत्र प्रमेयम् प्रकृतेपि तर्हि तत्त्वादिनिर्माणेचि

तज्ज्ञानक्रियासामर्थ्याधातमेव प्रमेयमितीश्वरसिद्धिर्वाचितानेश्वरप्रत्यभिज्ञाप।
तन्निराकरोति ॥ नेति ॥ अत्र हेतुः सर्वात्मरूपतयेति अवघृणे हि किंचिन्नाप्य।
ता किंचित्सिद्धमुपगम्य साध्यतो हि साध्य विन्दमापनयमिप्रकाशनपद्धवनी
योन्यथा सर्वस्यादिन्यजालं तदपि वा न स्यात् किंचित्सिद्धं न तर्हि प्रकाशमानेप्र
काश्यतिरेकि प्रकाश एव च विश्वात्मा परमेश्वर इति सर्वस्य यावदसौ आत्मरूपः पार
मार्थिकः स्वभावः तावत्किंचित्सिद्धमंगीक्रियते तस्मिंस्तु सिद्धे एवात्मेश्वरस्य सम
सिद्धिः सद्भावप्रकाशाद् इति किमपूर्वमप्रकाशितं प्रकाश्यतामिन्द्रचिते वेश्वरप्र
त्यभिज्ञावाचोयुक्तिः एवं यदाशंकितेपूर्वपक्षे संक्षेपेण तमेतन्नान्यदिति ह
ततु आह स्फोटकेनेति सूत्रवृत्त्योः समानार्थत्वपिण्डीकरणमिति टीकायोऽस्योकावत
रणमितिप्रोलीटीकाकारस्य ननु सूत्रे स्वात्मनीतिसिद्धस्वरूपानिर्दिष्टे सर्वपामि
ति सर्वं पिपदं यदुक्तम् तत्कृतमात्मीयस्यापोकमात्रनञ्जाह ॥ स्वेति ॥ आत्मपद
पिय द्युष्यात्मा वस्तुस्वभाव इति हस्त्या स्वभाववाची सर्वं पिपदनुग्रायापिवेष्ट
षिकादिदृष्टि स्वत्र यवात्म पदार्थ इति प्रोक्तोतापि स्वशब्दोपादाने तु स्वभाव
वचनत्वमपगम्यते ननु स्वीयपात्मीयस्तदात्मनाय सर्वस्यैव स्वभावस्य तात्मा
र्थप्रकृतिवाचः स्वभाव एवेति स्वभावस्य स्वभाव इत्ति किंचिदुक्तं स्यात् सर्वं
किंनात्म पदे उच्यमाने ह्यगो वात्मपदार्थो चद्रष्यानीयः प्रतीयते स्वशब्देन तु स्व
वस्त्वमित्यत्र यथान्यलग्नत्वं प्रतीयते आत्मीयं वस्त्वमित्येवमात्मीय आत्मेति
कस्यात्मीय इत्यवतरत्याकांक्षा नच किंचिदुपात्तं इति सर्वस्यात्मीय आत्मे
ति गम्यते तत्रात्मीयार्थोपि य आत्मार्थः स एकरूप एवोपदेशपादत्तया
अन्यथा हि न सर्वस्यापि प्रतीतिर्भवेदिति सर्वेषामात्मनीत्यादिशब्दान्तरसमाश्र
येपि संयोगित्वादिसम्बन्धान्तरशोकान्तनिवर्तेत आत्मीयत्वेन त्वव्यभिचारणीय
त्वमनन्यापेक्षत्वं स्वविश्रान्तत्वं गम्यते इत्येतदर्थं स्पष्ट एव भेदेनात्मा उपदेशस्य प्र
कृतसिद्ध्यर्थस्यान्यथानुपपत्तेः सर्वस्यात्मा इत्यपि हि स्पष्ट एव भेदः स्वभावव्य
तिरेकिणः सर्वस्याभावात् सर्वत्र हि शब्दशक्त्यानुपातिनि वस्तुशून्ये विकल्पयमे।
वक्रमः वस्तुशून्यत्वं च पारमार्थिकरूपप्रत्ययापेक्षयोच्यते स्फुरमानत्वेन
हि विकल्पिकवस्त्वेवेति वक्ष्यामः स्वातंत्र्यमुक्तं इत्याद्यंतरे तैर्दर्शयस्वशब्दः सर्व
थाकर्षणमात्रोपयुक्तोयं सर्वं पिनामाकर्षति स नियतस्तावत्त्रभवत्यन्त।
कृत्वाद्यप्रकरणा एतत्त्वाश्वेति सर्वं एव प्रतीयते अन्यथा घनादिति शब्देन प्र।
करणेनवा सर्वान्तर्भावादिति चोद्यम् यद्यसाविति सिद्धान्तः तत्र चोद्येनाव
दयमाशयः अनियतात्मसंबंधिनो निखिल एव जड आजड आभाववर्गः प्र।
तीयते तत्राजडानां स आत्मा चेतन्यलक्षणः कदाचित्केषांचिदभिधानेंज
डानां सोहं कदाचित् ख्रिन्नस्वरूपाकथमेकात्मानः पृथक् स्वभावानामे।

६।
प्र. ज्ञा.
वि. वि.
१३

कस्वभावत्वविरोधादिति तेनरूपत्वयमाशयः॥ इहस्वात्मेति॥स्वश्चात्मनः
स्वसामान्यलक्षणार्थक्रियाकारित्वादेवस्यपेक्षस्य सम्बंधी आत्मीयो तन्याप
स्तोनोपाधिकोभवति तत्रयेजडास्तेयावज्जडाभिमताः तावत्सदसत्त्वमेयैते
ऽर्लभमाः निकानुकथानीलपीतसुखदुःखादिवत् तथात्मनिसम्म
ययसन्त्यात्किमस्यैष्येत् तथैवा र्थक्रियांकुर्यादितिचेत्कोनीलेवेय
दिस्यात्तर्हिकिंस्यात् तथैवप्रकाशेनेतिचेत्प्रकाशमानताकिमस्यस्वमहिमा
॥येंमिति चेत्मप्रकाशतेचैत्रस्यप्रकाशतइतिकथंसंगच्छताम् प्रति
पत्तीसाप्रकाशतेतिचेत्प्रतिपत्तर्ययसौ तत्रस्पर्शसाकिंभवतुतदप्रकाशस्यप्र
काशनइतित्वद्दर्शयुक्तिरेवेहिस्थेतवशात्पीतेस्थेततत्रप्यपिस्यात् यद्यपा
त्मीयेतहृष्टात्दन्यत्रनभवतिनीलत्वेपीते तथाचप्रकाशरूपता प्रमातृरा
त्मीयेतिकथंसानीलेभवेत् तत्र [illegible] वत्स्यतादात्म्यंव्यापकत्यथानीलेपिपी
तेतत्वादिस्वरूपस्वप्रकाशत्वमासमञ्जसं [illegible] व्यापकस्यनियमस्यावि
कद्वेप्रसज्येत तस्यतादात्म्यस्यविरुद्धमन्यात्मत्वेतदेवचान्यदीयत्वमन्यथा
स्यस्यतस्य [illegible] स्वंधीतिकथम् नचेदंनीलादेःप्रकाशमानत्वेविनाकिं
चित्रिजजीवितमस्तीत्यनपह्नवनीयप्रकाशमानतावलात्प्रमातृप्रका
शतादात्म्यमस्यस्याङ्गीकार्यमितिवाध्यमानएवनीलादयोपि नत्वेषामन्य
दृष्टिरितितेषाम [illegible] मेवस्वात्मामहेश्वरइतीष्टमेवकः प्रसंगार्थः अनि
ष्टापत्तिर्हिप्रसंगः॥तदेतदाह॥ अस्तांलोष्टादिरिति तस्यपरिस्फुटप्रकाश
मानस्यकोवात्मतायांविवादः अभावोपियस्तुच्छोननुकिंचिदित्येवं
कस्यापिसंमतः सोपियावदेवमितितचकास्तितावत्पादस्यास्त्यात्मेतदेव
ऊतोभवेदितिवुध्यमानस्यैतदस्यापिमहेश्वरएवस्वात्मा अथाबुध्यमानोसाव
भावस्तर्हिनकश्चिदसाविति कस्यासौतदानीस्वात्माप्रसज्यते एवंनीलाद
रप्यबुध्यमानस्यकःस्वात्मेतिबुध्यमानपदम्॥ एतदुक्तंभवति, यदाचोद्यं
क्रियतेनीलतदभावादेरपिस्वात्मामहेश्वरःप्रसज्यतइति तदाबुध्यमानत्वस्या
ङ्गीकारएवोत्तरम् अन्यदानिराश्रयं चोद्यमिति नन्वेवंमहेश्वरस्यैत्रीलस्या
त्मापीतस्यापिसएवेति नीलमिदंपीतमिदमितिकुतोविभागइत्याह॥
सर्वमेवेति॥ यस्माद्विरूपस्यात्मनःप्रकाशरूपस्यस्वस्वभावस्यसर्वमेव।
वेद्यंशरीरमिव यथाशरीरंवेद्यमप्यहमित्यवष्टम्भादनुपचरितात्स्विरू
पान्नविद्वंतथैववेद्यम् नहिकम्बलादिवद्देहेऽप्यकरणत्वाडुपचरितत्वा
द्दंभावस्यलोकेभासते पृथगात्मतानिनामपिएवंचविरूपतानुवेधाद्य
थासैविहिम्बरूपावदस्मात्मानयेन तथानीलपीतादिभावावस्थापीत्यन
भिमतएवास्माकंविभागः एतदेवान्तवाक्यग्रन्थवचसासंवादयति श्री।

हि। पस्ता४

दीपोपीति यथाचघटाकाशोपटाकाशमित्याकाशस्यघटादियोगेनकल्पिताः
प्रदेशाआकाशस्याखण्डरूपंविमलत्वादितेनानूनाधिका एवंब्रह्मणोऽपिरूपत्वेनव्या
पकस्याहंरूपकत्वेनविश्वस्वरूपव्याप्यनविधायिनःप्रकाशरूपस्यस्वरूपाकिंप्रत्यव
भासितनीलाद्युपाधिकृताप्रदेशानीलप्रकाशाः पीतप्रकाशइत्यादयस्तैतत्र
स्वरूपयत्स्वाद्वैतरूपंसर्वप्रकाशविभागाविरूत्ताविवक्षप्रकाशमानतामात्ररूपेणाप्र।
तियोगिविकल्प्यादौपदर्शनीयाभावविकल्परूपत्वाप्ययोगादप्रतियोगिसंवेदनरूप
मविकल्प्यत्वम् तत्प्रत्येकमनतिक्रान्तास्तेतोमनागपन्यूनाधिकाःस्वरूपयमेवा
न्येहेतुहेतुमद्भावेद्योतयति नन्वेवमविभागरूपतामल्युपपत्तिपतितताय
त्स्वयंनीलेपीतमितिवेद्येचेदोहमेवोऽहमितिवेदकेविभागप्रतिभासस्तत्कथं
समर्थयामहइत्याह॥केवलमिति॥जडइति जडत्वेनान्याधीनप्रकाशतयाभा
समानइत्यर्थः॥वस्तमानेति॥ हेयाश्रयीयंप्राणादेः प्राधान्यात्कर्तृत्वा [illegible]
न्यत्रवदयते परमेश्वरप्रकाशएवस्वमायाशक्त्यानिडचेदकारित्वस्वातन्त्र्यरूप।
यास्वरूपमोनाच्छादितमप्याच्छादितमिवावभासयति तत्रानाच्छादितप्रधान
तायांसदाशिवेश्वररूपतासमावेशदशा आच्छादितभागावभासप्रधानतायांमा
याविज्ञानमात्ररूपासंसारिदशा ततोनीलमित्यादिवेद्यभेदः आभासमानकार्यभेदो
पलक्षितनदुर्हिमाणागुर्यष्टकाद्युपाधिभेदात् धितेचेतन्मच्छायाकृतोवेदकभेद
इतिभेदविज्ञानमायामायाप्रमातृत्वेकायोऽनृपोभिषिक्तःकथाचतद्वक्ष्येदादेवप्र
भृतिमोहव्यवहारः तत्रतत्रैवेकरणंपमोक्त इत्यादौतत्त्वाथान्यमस्यसूचयति॥
कायोपिवेति॥ अयमितिपूर्वप्रकाशरूपत्वास्थिरूपएवस्यातेआदेच्यतोनीतइति
लोष्टादिवदेवावेद्यएवसन्नानात्मकभावापहरूपनेनेवाहमितिसंवेदनतादात्म्य
मपिप्राप्यितः॥ आत्मनितिनिमज्जयेति॥ नीलादिर्नीलरूपत्वेप्रकाशेनिमज्जय
ति येनप्रकाशवलान्नीलमिदमितिप्रकाशःपरिमितोभवति येनवेद्यधर्मत्वेन
प्रकटायमर्थोहृष्टःप्रमेयइतिभाति कायस्यनिमग्नःमोहमितिप्रकाशःपरि
मितवुपपत्तिदेशभेदेनातीतादिकालकलनयाहम् इदानीमनतदावान्तरप्रकार
प्रमातृरूपेणास्वरूप [illegible] भेदेनात्मदेशकालस्वरूपविविक्तत्वेनभाति य
दानदेतिमिपारीवाकार्ष्ण्यस्वरूपपरामर्शो यत्सरिमितीकरणमेतत्तस्मारोपन्या
[illegible]पकंमोहनम् मायाव्यापारः तदभिप्रायेणोक्ति संसारमोहमभिप्रेयान्ये
यानेविषयत्वेनयस्तेनोक्तं गुणानवभवतावासुदेवेनाज्ञेनप्रतितदुक्तंसंधा
नेनतहिवदयेतिहेतन्तनीयावा येचैवसात्विकाभावाराजसास्तामसाश्चये।
मत्तएवेतितान्विद्धि इत्यनेनसर्वमिदंवेद्यरूपंवेदकरूपंचप्रकाशात्तदभावतदुभ
यस्वलनमयतयाविचित्रमहमितिशुद्धस्वभावादेवसंवेदनात्मस्वतमिति
भिधायप्रसरस्याभेदावभासप्राधान्येदहंप्रकाशस्यचभिन्नस्वरूपदेशाको

ई॰
प्र॰ त्ता॰
वि॰ वि॰
२६

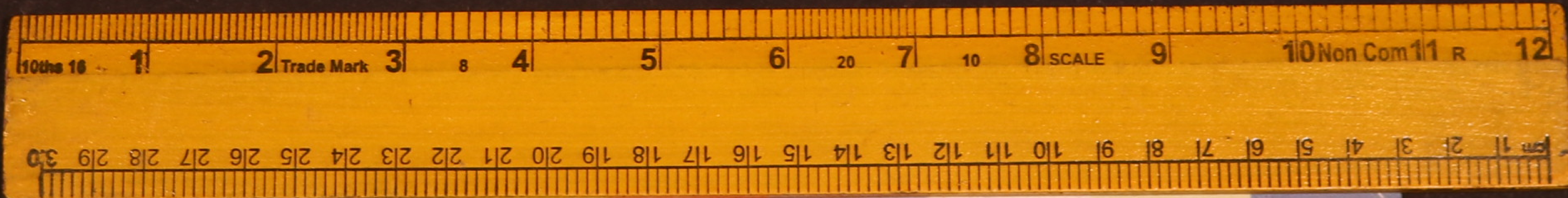
लोकरूढानन्तप्रसरेऽरूढो भवति यथा न रूढो भवति प्रसरस्य हि मद्रूपताच्छादनमात्रमेव
प्राणाः मयि नु रूढिं विना तेन किंचन स्यादप्रकाशत्वायोगेः न तैर्विना स्वतन्त्राहं
प्रकाशस्यावेदनाकाचित् संसारमोहाभिप्रायेणैव च सर्वं ब्रह्मणो किं विधेयं।
किमनुवदितव्यमिति विचारयितव्यम् तत्र यद्यपि पूर्वं सिद्धं ब्रह्म तदन्यथा पूर्वं तत्
न सर्वं तस्य वेद्यवेदकरूपं विधेयं ब्रह्मैव सर्वं भवति नान्यत्किंचन सर्वं ब्रह्म किल
सर्वशक्ति इति विप्रानुवादो तथापि परस्योपदेशस्य ब्रह्मणा किंचित्सिद्धम्।
येनानूद्यते सर्वं तस्य वेद्यवेदकरूपं सिद्धमिति तदन्यथास्य ब्रह्मणो दात्म्यमुच्य
ते यत्सर्वमिदं दृश्यते तस्यान्तर्मात्मा सोऽस्य रूपमनुप्रविश्य विचार्यमाणं प्रकाशप
रामर्शरूपमेवावशिष्यते ततयुक्तं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति तत एव सर्वभागस्य
यदिदं शक्यतेनानारूपं तन्निषेधति नेह नानास्ति किंचनेति इह दृश्यमाने स
र्वशब्दस्यापदेशानानायत्प्रकाशेन सहत्वं भवति प्रकाशनादात्म्येन न नव भेते
न किमपि रूपं नान्यत्प्रकाशमानस्य शपथैर्यप्रत्येयत्वात् शपथो हि
तत्प्रकाशनाकार्यो भवति ननु यदि भेदांशप्राधान्यावभासः संसारत्वं हि त
द्धि निर्भेदस्य प्रकाशाभेदभागस्य प्राधान्ये किमित्याह ॥ कर्तरि ज्ञातरीति॥
वैश्वरूप्यमिति शुद्धस्वरूपस्पर्शे प्राग्भासादापि वैश्वरूपतया वैश्वरूप्यं यथे
हग्रंथकार आह तथान्याप्याहतं प्रकारमन्योऽप्याह इति वा तेन वा स्मद्ड क्तेन
न्यायप्रकारेणान्योऽपेतदाह ॥ तदाहेत्येवम्॥ तथाचाह इति वचनान्तरेणास
वादनेव वचनान्तरस्य वा सजीवताकरमनन्यार्थं त्वं भ्रूयो भिव वचनेनेदर्श्यते मात
मामिति अहं रूपमनन्यापेक्षप्रकाशमनन्यविमर्शमयं स्व प्रकाशविमर्शप्र
काशं सर्वज्ञ सर्वोपदेष्टेपायः पश्यति नीलमिति हि प्रकाशमानेनैव नीलं प्रकाश
ते इति इयदहं प्रकाशयामि प्रकाश एव प्रकाशितो भवति प्रकाशं च सर्वज्ञः
पश्यति न प्रकाशस्य देशो कालो स्वरूपे वा वेडनात्मा व्यवच्छेदकीति स।
र्वीन्द्यात्म संवेदनप्रकाशेच तदविनिर्भक्तं सर्वं प्रकाशितं भवतीति त।
थानीलादिकमात्म प्रकाशाभिन्नो रूढं चकास्तीति यः पश्यति तस्याह
मिति प्रकाशेन प्रणश्यति नखेडनाति कारमन्यं प्रकाशरूपत्वाच्च
ते अहं च तस्य विश्वेश्वररूप एवात्मा न प्रणश्यामि नाच्छादितो भवामि
तथा सोऽपि वेदृष्टा ममेति शुद्धप्रकाशात्मनः परमेश्वरस्य न प्रणश्यति
नाच्छादितो न भवति तत्र परमेश्वर एव भातीति अनेनैव चात्मनाच्छादितस्य
स्वभावावभासनेन निर्भासस्य त्वं सप्रत्यगात्मन याप्य विप्रुकर्रेश्वरमेवात्मा
नं मन्यते परमेश्वरस्यापि तत्र प्रच्छन्नैव चकास्ति येन परमेश्वरो न प्रसीदती
ति कथं क्रियते सर्वं भूते शुपरमार्थरूपेषात्मा प्रकाशास्तिष्ठति विशेष
विसामान्यं सर्वाणि भूतान्यात्मन्येव तिष्ठन्ति यः सर्वं पश्यति त्येवं स

वैश्वविनब्रह्मस्वविनवामसर्वव्यामिकहृतकन्वानित्यत्वन्यायेन विप्रानुवा
दयोर्नास्ति विचित्रम् वैचित्र्यपि वक्तभेदः प्रवेशावैचित्र्यादधिकः तेन सर्वमिति
सर्वं ब्रह्मेत्युपक्रमो वास्तदेव सर्वमिति मध्यः सर्वं तस्य मित्यन्तो यस्मद्व्योप
देशास्ततयः एवं सर्वभागे प्रकाशभागे चास्थिते गुणप्रधानता कृतेः संसा
रासंसाररूपत्वं प्रतिपादितम् गलितेन समस्तभेदलेशोऽपरमशिवदशा ने
ह वितानिता तावत्सर्वात्मरूपतास्विनतत्प्रत्यभिज्ञानोपक्रमात् नत्वा
त्मशब्द एवात्मावस्त्वस्वभावश्चेति सिद्धया स्वभाववाचीव्याख्यायिष्यते किं
स्वग्रहणेनेत्याह ॥ स्वशब्द इति॥ शास्त्रे तत्तावत्कारणादिदर्शनप्रसिद्धएवात्मा
लभ्यते लोकेऽपि स्वभावो नीलादीनां नीलादिरूपतेत्वात्मेति प्रसिद्धो नील
मात्मनार्थक्रियाकारिणा सन्त्रपररूपेणेति तदुभयमपि स्वशब्देनाभि
चरणीयम् प्रतिष्ठस्थानत्वादपर्यनुयोज्यम् स्वं रूपमभिरथता निरस्यते
नन्वकिंतत्त्वाभूतं रूपम् तथा हि सर्वभावानां परमाण्वादिवा प्रधानत्वा स
त्ववाक्यत्ववादावार्थप्रलेक पक्षे तेजड मेव स्वरूपं तद्धिशप्यवकल्प्यचिद्रूप।
स्वात्मनीत्याह ॥ तस्येति ॥ ज्ञातरि कर्तरीति संक्षेप ज्ञानक्रियास्वातंत्र्यम
नन्यवदनावलोकि जानामिकोरमीन्येवंरूपं स्फुरन्त्येव चिद्रूप इति रूप्य
मानेनीलरूपस्येतत्तत्स्यात् ततश्च पुनरपि चिद्रूपत्वं ज्ञातृकर्तृत्वयोः
संक्रामयितव्यम् ॥ इयमेवेति॥ रूढ्ना व्यपदेशानि काररमात्र न्यावद्वया।
णीयःस्वात्मा तत्र ज्ञानाकारेणैश्वर्यमेव हि विश्रान्तिधाम तान्मा विधेयत्वेने
दं तेवाश्मीलत् जानाति करोतीत्यपि प्रतीतेनीलतीतिवर्नोऽस्याम् जानामि
इत्यपि कल्पिताहंता न च सर्वथा व्यतिरिक्तमिदं नाम प्रान्यपदेशता प्रसंगादिति
यावद्भतिसारद्वाणीया तत्र भूतविभक्तियोगो बहिः प्राधान्यत्वककारेणत्ता
रूपविश्रान्तो ह्यभावस्पर्शरूपो भातीति सम्बंधविचारो वक्ष्यते इत्येवकारार्थः
॥ अयमीति ॥ अन्वय्यमानपरमतो पक्रमेऽपीत्यर्थः ॥ अतएवेति॥ यतो ज्ञानक्र
तो च स्वातंत्र्यमेव चित्त्वं ततः कर्तृशब्देनाभुज्यते न क्रियासामान्याभिधा
या करोति प्रकृतिकेन वा क्रियाविशेषापापि सम्बन्धपकालस्थानारूषितत्वा
तंत्र्यमभिदधता तेज्ञितिलग्नेज्ञानस्वातंत्र्यप्रोषणाचनिमोत्वमस्य तदविनाभा
वितां दर्शयिते यत्तत्परिमृहीतेनन तत्स्वैक निर्माणस्वातंत्र्य सूक्तम् ॥ अन्व
येति ॥ यद्येषशुद्धस्वातंत्र्यप्रतिपादनाभिप्रायो न स्यात्तज्ज्ञानपूर्वकं निर्माण
दृष्टमस्मविद्रूपस्य कारणत्वं हृदयिष्यते न च तत्निर्माणं अपेक्षाभीतिप्राग्
दिश्यते न त्वेवं जानामि करोमीत्युचित प्रतिभासे स्वातंत्र्यैकरूपसंवेदनात्मनित
त्वेकथम पिकरणाभावः पारतंत्र्यप्राप्तिर्निहि कारकान्तराणांततम् मन्ये विश्वं
मयि विश्वे भवादावपि हि स्पष्टएवास्मदर्थः परमार्थिकमहन्तारूपं तत्रमयि

प्र॰ त्ता॰
वि॰वि॰
१५

विश्वमिति प्रकाशो विमर्शात्मा इत्येवंरूपं तत्कथं सममीत्याशङ्क्याह परम।
तेनेति॥ परो हि तद्विषये साधकं बाधकं वाभिदधत् सिद्धिमस्तीति प्रकाश
व्यवहारस्य रूपं निषेधं वा नास्तीति तत्स्वरूपं व्यवस्थापनस्य प्रकाशव्यवहारस्य रूप
कर्तृत्वमुक्तः स एवं जानाति प्रमाणस्य तत्त्वतया असिद्धिनिषेधयोर्विषय
तयाधिकरणमीश्वरं प्रमेयम् परं तत्रैव वाभिमन्यते स एवं मन्वानो नाद्धि:
ताड्यत्वस्य विधीयते परमतेन सिद्धिविषयत्वस्य चितेनस्सुपपद्यते तत्र
मात्रैकरूपत्वादित्यत्र तात्पर्यसंगतिः ननु हि निग्रहे कथं न सममी करणेनाह
नौ न्विति॥ स एवेति॥ अनुपपद्यमानत्वमस्य विषयभावो विपरीत्यते षष्ठ्या
तामेव सिद्धिसम्बन्धित्वेनान्तःप्रवेशय षष्ठ्या स एव विषयभावः क्रिया।
अवपिनिरोधानान्तःस्वभावकल्पनो नीतइति निकटीभाव्यते सिद्धि
नः कथं स्वभावम् तथा अहं प्रमातृमात्रतायायडुपपादने पूर्वग्रेथ्यन
सर्वार्थसिद्धीत्यादिनोक्तत्वम् तेनानुपपद्यमानता कथं विवृता आह रूपेण
नजडनामेव बोध्यमसत्येनेन॥ एतदुक्तं भवति सिद्धेरीश्वरो विषयइतिवद
त्वनुयोज्यः किमसौ सिद्ध्यप्रकाशस्वभावः नवा तत्र यदेतेनैव सिद्धःस्या
त् आ येयदेतेनस्वभावस्य किं मात्यते पूर्वमसत्त्वेति चेन्न सिद्धोऽनर्थस्य स्व
रूपेप्रविष्टतल्लक्ष्येत नीलादयोपि हि यद् केचन प्रकाशादिति तद्वयेसम
र्थ्यार्थ इदं नासन्नर्थो व्यस्वयमपसतोज्ञातृकर्तृरूपमहं प्रकाशविश्रान्त
मेवकरोतीति सर्वेषां स्वात्मनइत्यादि हि जीवाकंयतो व्याख्येयतयोपक्रा
न्तम् तन्नस्तेनेत्यादिवाक्यान्तरैर्भाविति प्रसङ्गादिहव्याख्यायमानेन तवि
तो भविष्यत्यसंगो विपरीत्यतेइति ननु व्याख्याने हि पि वाक्ये षष्ठेवास्ति
तत्र विषयाकाङ्क्षष्ठ्येवक एवमेवमुक्तेत्याशंक्याह स्वात्मनइति विति क
र्तृ ये षा षष्ठी तत्कर्तृके क्रिया ने कस्मां च न तत्सम्बन्धषष्ठी एवं प्रसङ्गाद्विवा
क्यषष्ठीं विचार्य पूर्वाधेर्तं तस्य च चित्स्वभावत्वमित्यादिय दुक्तं तदुपसंहर।
ति॥ तदेवमिति॥ यदिमि मते प्रस्तुतेप्रतिपाद्ये ज्ञातृकतृत्वा भ्योल्लस्यते
शुद्धेस्वातंत्र्यमिति तत्र हस्तव्यमित्युक्तेन यमेवशाप्यस्तुपक्रमेण विपरीत्यन इष्यते
न व्याख्याय क्रमेण निर्वाह मित्यर्थः ननु प्रमाणं यत्प्रत्यक्षान्तरस्तेनोक्तेन तेन कर्तृत्वम्
तस्य स्वतेकथाद्वेनपरास्तेन तत्कि मेतदित्याशंक्याह॥ क्रियाहीति॥ निष्ठामेवमि
श्चेव है तेकर्तृता क्रियाइत्यताम्रतिहतप्रकाशस्वातंत्र्यमेवकरणक्षितिवस्यते
तेत्वेवं निर्माणं तापि चक्षुषनिर्देशादिति किमर्थं वृथा व्याख्यातम्॥ एवं मन्यते॥ उक्तं
मकारादिप्रवृत्तिरूपमपि यद्वेदनेन निर्मातृत्वं च कास्थितदपि प्रकाशमानताप्रा
णतया परमेश्वरशक्ति विजृंभितं नास्माकमन्यत्तायोपेक्षणीयमिति अतएवैक
प्रोक्तेनकर्तृतानियाकरोति अपितनियमस्तद्विपक्षाश्च कल्प्यते न विरोधिनइ।
तिन्नायेनप्रमातृतात्मकस्वातंत्र्यविरुद्धाप्रमेयतात्मिकापरतंत्रतामेव॥ तथाचाह॥

अतएवेति यतःस्वातंत्र्यं चिन्मत्वमिति पूर्वेणासम्बन्धः प्रमेयत्वाभावे चननत्रप्र
माणाक्षयोगि इत्यपन्निमद्धायतः प्रमाणत्वमेकार्थत्वे नास्यदुनएव प्रमेयतास्य निर
सिध्यते ननु कार्यता अन्यथा प्रमेयत्ववदस्य कार्यत्वमपि प्रमाणाक्षकारणमपि
निषिध्यतेति तु व्याख्यानेन तथाहृदयग्राहि न हि कार्यत्वम् परमतेष्यस्ति भगवता
इति ननु यस्य प्रमातृत्वेवरूपं तत्तावत्प्रमाणस्य न विषयः यथाचैवं तत्र व्यवहारपदं
पिशाचवत् न हरेस्समस्वेदनसिद्धत्वमस्यवक्तव्यं चित्ते ननु सर्वथैव प्रमाणाविषय
तत्वाह॥ नचेति॥ ननु पूर्वसिद्धतायामपि पूर्वमस्य प्रमाणाविषयत्वस्यात् यथा
ग्रेःपूर्वसिद्धोऽप्यप्रमयत्याशंक्याह॥ एतदुक्तमिति॥ यदायदेत्युक्तमस्तदातदा॥
पूर्वसिद्धत्वमित्यपेक्षात्रपरमार्थस्तत्रीलेइव नात्र व्यतिरिक्तं प्रमाणम् नपिचि
न्ते चेत्रवत्स्वयं प्रकाशात्वेपि ननु तथा पूर्वं प्रकाशरूपत्वेन स्वसंवेदनम् इदं तो
देशकालस्वरूपनियमाद्धारम् प्रथममस्य नीलस्याद्यादिकस्य तत्स्यभावस्तन्नि
षेधोपलक्षितः सत्प्रमाता प्रकाशते च प्रकाशिष्टाच प्रकाशिष्यते चेति यावत्
अतएव पुराणाः पूर्वसिद्धस्तैर्निपर्यायो पुराणोपि हि न पूर्वसिद्धः पिशाचश्च
पूर्वसिद्धोपिनपुराणः प्रमस्वेत्युभयोक्तिः॥ कविं पुराणमिति॥ पुराणं तत्र
वैतेनाग्येनाभिनवतेजसाम् क्रियते चार्थ्यतेतेजस्कृत्यापातिभैरवात्मकमितीति
ह्रासनस्फुरद्वुक्तं संवादयति सम्यगस्य तमभिमतं पुराणमुक्तौ येजल्पइति
ग्रथवापूर्वसिद्धत्वेवागमेषु पुराणता नत्वाकाशादिवस्थिरतत्त्वमात्र
म् प्रकाशावेशास्पन्दम् तेन संवादयति समन्ततुल्यमर्थमभिधापयतीति प
तेश्चेति पूर्वसिद्धत्वमस्य प्रमानुभवति सर्वेतस्मात्प्रमानुरनन्येयथाष्टोयासि
द्धि: प्रकाशमानतात्स्यायतः सप्रमाता निर्वचने विश्रान्तिस्थाने विमर्शरूप
तयासमाश्रयः तेनकृत्वा सर्वार्थेत्यादि पूर्वसिद्धत्वेहेतुत्वेन व्याख्येयमित्याश
यः ननु सिद्धिः संवेदनरूपा तस्याश्च किमाश्रयेणान्येनेत्याह॥ यत्किंचिदिति॥
तथात्वे स्फुरदूपत्वेदाह्यमचलत्वानीलमिति यत्स्फुरितं तत्त्वपीतादि
नचनत्वीलं नापिनस्फुरितमिति सिद्धिर्वस्तुनः कंचिदिति प्रमातारम् एवं
स्वभावत्वादिति ममनीलंस्फुरति चेत्रस्य नीलं स्फुरतीति हि स्फुरणम्
ननु नीलं स्फुरतीत्येतावत् अतएव सौगतैः सन्तानरूपो विकल्प्यो वापूपमे
कः प्रमाता कल्प्यतेन पह्नवनीयत्वादेवं स्फुरितस्य॥ अतएवेति॥ यतएवं स्फु
रति दार्ढ्यमस्य वस्यते इति विश्वं वैचित्र्यचित्रमस्समभिर्मितलोपमइति द्वि
तीयेप्यधिकारे नन्वेतावता स्तु प्रमाताभिन्नो विकल्प्यो वा विकल्पकल्पितो
वा पूर्वसिद्धत्वमुक्तं तत्रत्वनुयोगं कथ्ययति॥ तेनेचेति॥ न हि साध्यतानाम
साध्येनिरूपणे स्वपदस्थापनिवभाति अपितु ममेदं साध्यमिति साधयितरि
साधयितेति अहं प्रमात्मानं निराकरोमीति हि स्वनिराकरणेऽपि प्रमाते
वप्रत्यक्षात्मरूपा निराक्रियते परं विकल्पितो वा कल्पितप मीवा आ

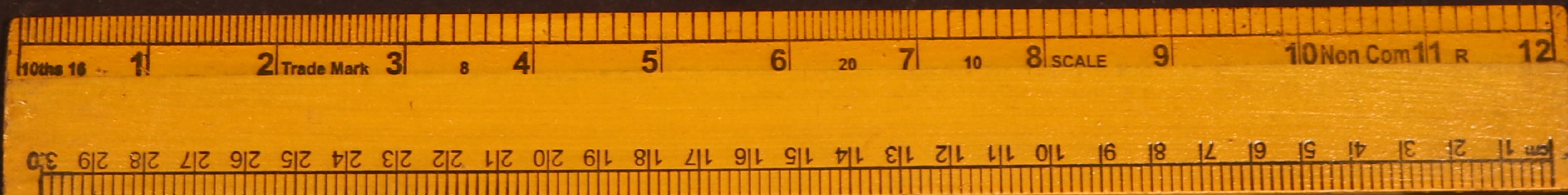

ई.
प्र.ज्ञा.
वि.वि.
१९

विमावर्णभाविनीत्वेनांगीकृतासिद्धिः प्रकाशमानतायेनाहमात्मानेसाधया
मिनिराकरोमिवानीलंवेत्तहि॥ यदाहमिति॥ ननन्वहंसापकल्पमपितत्प्र
काशएवायम् नचेदंतयासाभाति तथात्वेहिपृथकसिद्धिनिबंधनार्थानरा
त्वेषएवाहमिति एतदेवकथंभवेत् नन्वहमितिविकल्पमात्रम् तत्रसेनानएव
कल्पितोव्यवसीयते संवेदननिष्ठत्वेनजडनिष्ठाप्रमेयाणाम् नचतुकार्यमा
सिद्धिर्व्यवस्था तत्संवेदनमात्रमस्तु किंप्रमात्राकल्पितेनभवनेवासौ तथापि
संविदाधारमात्ररूपोसौकाणादवत्संविद्रूपोपिवाविमर्शाश्रून्यएव॥ सौख्यवद्
स्थितिति॥ संवेद्येणावोद्धकाणादकापिलव्यामोहंविहन्तुमाह संविन्निष्ठा
हिइति प्रमेयाणांभावानांसंविन्निष्ठायासिद्धिरुच्यते मानसंविदि आका
रार्पणात्मा एकसामग्रीकतयाजनकत्वेनवायोनुप्रवेशो विषयतापत्तिस्ता
वन्मात्रतत्वाहि यदिस्यात्तत्पदार्थास्तावन्मयादृष्टानन्त… त्याणादिविशे
षारजतिभेदेनप्रतिष्ठानभवेत् नहिपदार्थमात्रंकिंचिदस्तिपृथग्वि…
शेषतः यदाकारमयेन्तमानसामग्रीकंवास्याज्ज्ञानकेवाभवेद्विशेषस्ये
वपरमार्थशत्वात् सदापिसामान्यंतारास्यपहृत्तिवासमवायवृत्तिवानवि
शेषनिष्कृष्टप्रतिभानयोग्यंभवति गौएष्यंभलीवर्गोनपदास्पष्टत्वम्स्यादि
बुद्धौअपिपरिदृष्टविशेषोल्लेखनप्रवृत्तत्वैव सामान्यावभासः॥ यद्वक्ष्य
ते टीकाकृदेकतमसिभानतथैगमित्यादि तत्मार्गेणाधावतोप्रतिष्ठित
मेवपदार्थतत्वम् नत्वेकतत्वहिसंविन्निष्ठासिद्धिरभिमेत्यभ॥ त्याणामिदमि
त्यादि॥ योविमर्शः सएवप्रकृतः परमार्थस्वभावोयस्यप्रकाशस्य तत्रस
मार्गवृतेविश्रमणं संविदि निश्चयेनस्था॥ नमितिनिष्ठोच्यते नत्वेवंपदार्थ
मात्रत्वेपितर्हिसंविदिनिष्ठाभ्यासियाइत्याह पदार्थमात्रत्वेनत्वित्यादि पदा
र्थीयमित्यपिहिविमर्शएव नन्वेतावतानिश्चयात्छिता निष्ठानतप्रमात्रसि
द्धिरित्याह॥ यएवचेति॥ विमर्शः प्रकृतः स्वभावसन्नोयस्यताद्रूपः प्रका
शः सम्बंधीयत्रसमुपन्यस्तोन्तर्मुखः सएवप्रमातायस्मादेवसंवेदनमात्रा
तिरिक्तः प्रमातासिद्धोति ततएवसपरोतद्रूपस्तावन्नोपपद्यते काणा
दवदिति प्रमेयानंतरहेतौसमर्थितोनिश्चकारः नत्वियतानत्काणानोप्रका
शविमर्शात्मानामप्रमाताः पुनः कथंप्रकाशविमर्शरूपेनेत्याह॥ तस्य
चेति॥ त्वाणामितियोविमर्शमयः प्रकाशः सयदिप्रमेयशरीरनिष्ठितस्त
त्मेमेतिप्रत्यवभासेनभवेदेवस्यात्ततन्यवहितदात्वणांस्फुरेत् नचैवम्॥
ततस्त्वाणामिदमितिप्रकाशविमर्शौतोत्वाणांशाड्नीर्णीसंविज्ञागम
वलम्बते तयोश्चतत्रगयोः प्रकाशविमर्शीनायोगप्रकाशानविमर्शीना
पर्यवसानेवापुनरपिनकिंचिद्भवेत् तेनत्वाणामिदमित्ययंविमर्शः स्वात्मन्ये
विश्राम्यति यत्तदहमित्युच्यते॥ यथोक्तम्॥ इदमित्यस्यविछिन्नवि

संवेदनवि
मर्शरूपंता
वत्किंचि
त्॥

मर्शस्यकृतार्थतायास्वस्वरूपेविश्रांतिविमर्शः सोहमित्ययमिति॥ एतदु
क्तंभवति विमर्शमयात्मायोस्यान्तेस्य प्रमातृतास्वरूपप्रकाशात्मिति कथंसंवे
दनमात्रेणदापरमात्रेनिर्विमर्शत्वेविपक्षरूपेवासिद्ध्यादिति योहिप्र
पर्यंतप्रकाशविमर्शात्माहमितिवेद्यावभासभिन्निभृतत्स्यवेद्यतारू
पदंत्याभावादेशकालभेदाभावेस्वरूपभेदाभावेचैकत्वव्याप्यत्वेनित्यत्वेन
यत्नान्तरमवलम्बते नीलसुखादिप्रमेयव्यवहारः प्रकाशविमर्शात्मकसिद्धि
निबंधनम् तत्प्रमात्रविनाभावीप्रमेयव्यवहारत्वात् यः किलप्रकाशविमर्शात्म
कसिद्ध्यधीनोनभवति नासौप्रमेयताव्यवहारः वीजांकुरादीनामिवकार्यकारण
भावः तेनोक्तरूपप्रमातृविरहेणाभवनाद्धिपक्षात्प्रमेयव्यवहारस्तद्व्यापकानियम
वत्तविरुद्धानियमवत्त्वप्रसंगाद्व्याहृतेः प्रमातृविरहाभावेनेतव्याप्यत्वेनइतिव्याप्तिसि
द्धौस्वभावहेतुः पूर्ववदिति यथाविमर्शमयप्रकाशानन्वग्रहात्सर्वमसौनसिद्धस्त
थातदनुग्रहेपिनसिद्धएवभवेत्॥ विशेषाभावात्॥ तेनहितदानीमपिनस्यभावस्य
प्रकटता…रूपंज्ञानम् सर्वात्मनितथाप्रसंगात् नकेचनप्रतिवा नन्वेतावता
स्वसंवेदनेतत्रप्रमाणांसिद्धिविनत्वित्याह एनचेतिप्रमेयत्वेहिस्यात्तेत्रविद्युतेतदेव।
तत्रैवा स्यात्तत्रपारंतत्र्ययोर्विरोधात् एवंप्रमेयंपरतंत्ररूपंविभिन्नेस्वतेत्तप्रमातरिविश्राम्य
त्यमेयंभवति नचनीलेस्वात्मनिप्रकाशविमर्शमयेविश्रमयत्यमातास्वात्मानेप्र।
काशविमर्शान्तरविश्रमयदनवस्थानात् नचप्रकाशविमर्शान्तरमप्यस्तिस्वरूपदे
शकालभेदासंभावात् तदयंप्रमातानन्याधीनस्वाभाविकप्रकाशविमर्शमयः
प्रमेयताकथंयायात् प्रमेयेचप्रमाणचिंतातदयंप्रयोगः प्रमेयप्रतिष्ठानेयतः
प्रमातानतः प्रमेयोनभवति प्रमेयतायाव्यापकंपारतंत्र्यंतद्धिहदेतनचप्रमेयप्र।
तिष्ठानत्वेस्वातंत्र्यणाव्यापनम् पारतंत्र्येनवस्थानात् प्रमेयप्रतिष्ठानायोगात् न।
दिवंव्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः प्रमातरिप्रमेयतांनिषेधति स्वप्रकाशोचि
तएवपरामर्शोहमित्युच्यते ननूक्तः प्रमातरिप्रमेयताव्यवहारउपदेशादौनासौ
प्रमातर्यपितुनीलादिस्थानीयेसएवस्वतंत्रएववन्नचेदेशाहितत्वमविछिन्ना
वभासत्वेषागाद्विछिन्नयावभासन्नकृतपुनरर्थप्राणत्वनिषेधपर्यवसितानकृद्धि
भानरूपताप्रमात्रत्वेचकथंस्पष्टसंभवेत्कथंचातोवाक्यान्त्रमातर्यात्मनिप्रतिप
त्तिर्भवेत् सत्यमेवंकिंतस्यप्रकाशस्वभावोनन्याधीनाहमितिविमर्शीयश्चप्रमा
तातत्स्वात्मन्याकृदितोयोमेयः सतमेवमूलत्वेनावलम्बमानोद्रूपविकल्पकी
कारन्यायेनविकल्परूपयास्पष्टतात्स्वप्रकाशरूपैकीकारगोवरस्त्यते तदेत।
दाह अपित्वहंताव्यवधानेनेति ननुप्रकाशेन अपित्वात्मैव अहंपरामर्शीसोपा
नव्यवधानेनन यथागुणाः क्रियासंयोगाइतिशाब्देर्गुणात्पृथः गुणोयंक्रियेयं।
मितिहिविकल्पयेत्स्पष्टम् शुक्लः पटः पचतीत्येतद्धिकल्परूपव्यवसानपर्यवसानेन।
स्त्र्यते यो हि परामर्शीयत्परामर्शान्तरंरनियमेनमध्येसोपानीकृत्यपराम।
र्शनीयसमारोहणेनकृतकृतामेति सतेनव्यवहितउच्यते नन्वहमयशशाणि
कारणानशाब्दाहेथीकृतेस…स्यर्यमेः सर्वत्रसमानशाद्वरूपितेचविकल्पके।

विज्ञानमिति किं कस्य व्यवस्थापकम्॥ भवेदेवम्॥ यदि समयमनुव्यवस्येत्
बाह्यार्थव्यवहारो भवेत् यावता समये विस्तृपे प्रामाणिककल्पे यदि हि मर्शो रूपं त्वेष।
हूनात्मत्वम् तत्तावदसौ केतिकमिति वितन्यवद्यते तत्संकेतानपेक्षमहू
ज परामर्शो चितेयदेतदूहूने तदेव संकेतकृतानां च बाह्यानतराणां चत्
दुपजीविनां च विकल्पानतराणां तद्धि कल्पविकल्पनीयतत्याद्रष्टाना
चभासान्तराणां भिन्नि विकल्पहेतत निर्भासमानं व्यवस्थापकमित्यभि
धीयते तथाहि॥ आत्मा पर इति संकेते हस्तान्तः प्रवेशमिव बहि
र्निर्गममिव हृष्टिवक्त्राङ्गुल्यादिक्रियाविशेषविभावकं परामृशान्तर्भावो
भाति॥ तत्र च॥ अहंहं अस्फुरणेति एषः पदं एतो इति च सोदराः संके
ता आत्मा पर इत्यादयस्तु तद्व्यवहिताः इति युक्तम् संकेतवदनावलोकन
प्रमाणतमात्र बाह्यार्थव्यवहारवादिनापि लोकरूढनिरूढव्यवहारसिद्ध
संकेतकेरव बाह्ये स्त हि कल्पे स्वव्यवहितावसामयिकप्रायाः संकेताभा
त्तिपचतिशब्दः पद इति लोकनिरूढबाह्यव्यवहारो यविपाकः पच नेकि
याव योगात्य यमे इति पार्षदप्रायसंकेतोपजीवी नि बाह्यानतराणि तत्रापि पूर्व
दोपि संकेताचा संकेताचादिनाभेदाः तथाच कुञ्चिकाणो ... युगंधरानीत्यनि वक्र
न्दो न वसनीति॥ यत्वन्नेति॥ अभिलाषसम्भोगविप्रलम्भाभिनेकाश्रम
विभावानुभावेत्यादिसामान्यलक्षणानां तिस्यादिभावप्रभवइत्यादिविशेषल
क्षणानां तावता स्वंगारबाह्यस्यार्थ संकेतनमिति लौकिकादाक्षणात्पेदिणि ल
क्षणावाक्यार्थे लोकनिरूढपदवचनं पार्षदप्रायमिति सोदाहरणलक्षणावा
क्यश्रवणात्प्रमेयेकावारसे ... दिपाहोनिवरिनोपि नादरवाक्याचितापरा
मर्शो व्यवहितमिव प्रतीतिं जनयिषुरपि नियतं केचिद्वाक्यं लौकिकम्।
तस्मारयितुं समाम्नायमलभमानः सर्वोपायात्मनाप्रयत्नेन्यायेनप्रधान।
ब्रह्मभावापन्नमवन्यायेनच विशेषोल्लेखमाध्यस्तादार्थ्येक्रियायोगपराम
र्शी संपादनासमर्थत्वात्मनाद्दवाचक एव यत्रानुपरामर्शनीयतिष्ठविशिष्ट
रूपतास्य गतमेव परामर्शी चित्यस्योजीवितम् तत्रसमस्तभावनिर्भासात्मकमे
विन्त्यपरमेश्वरपरामर्शो दोवाक्यार्थपदवच्चतवर्णावचनम् तदेशावचन
मितिवान्यायेन प्रणवादिवीजपिंड तदेशागतमेवप्रत्यन्तमनुखेवाचकत्वम् खं॰
॥ यथाहुर्गुरुः॥ तस्य वाचकः प्रणव इति तदलमवान्तरेणबहुना।
स्थितमेतद्व्याक्रियाजातिप्रोतभ्यो व्यवधानेनार्थप्रत्ययइति॥ स्मरणोपि
नार्थस्या पूर्वः प्रकाशोपि तत्पूर्वप्रकाशस्येवोन्मीलनमिव पूर्वप्रकाशं स्वासा
वनभव इति स्मृतावव्यवधीनानुभवव्यवधानेनभातिनसाक्षात् तथ्येवेदंतापरामृ
शेपानसाक्षात्प्रमातेति साक्षात्प्रमातरि प्रमेयरूपतानिषिध्यते इदंतानिर्देशो
तं॰ नप्रमाताप्रमेयत्वादिति प्रमातृत्वव्यापकस्यस्वातंत्र्यविरुद्धेनपारतंत्र्येणव्याप्ते
प्रमेयत्वस्योपलभ्यमाने प्रमातृनिषेधव्यवहारं करोतीति व्यापकविरुद्धव्याप्तो
पलब्धिः तत्रस्वसंवेदनं प्रमाणं प्रमेयशून्यत्वात् प्रमाणव्यापकस्यप्रमे

यत्वस्य विरुद्धं तच्छून्यत्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः तन्न न कर्मकार
भावो वास्तवः ततः किम् ततः संविदः प्रकाशनेन प्रमेयता॥ घटवत्॥
प्रमातृत्वाच्चैव घटसंवेदनवदिति को विरोधः॥ तत्रेह॥ एवमपीति॥ रूप
हितया सिद्धो ग्राह्यत्वमात्रमेवता सिद्धेन वस्तु किंचित् नहि प्रकाशमानते
वप्रमेयत्वमपि तत्स्वाधीनसिद्धिकत्वमिति स्वाधीनसिद्धिकं कथं प्रमेयं स्यात्।
उपचारात्तु प्रमेयत्वं भवेत् अपूर्वं हि प्रकाशमानं प्रमेयं दृष्टमिति अपूर्वत्वाका
लिकप्रकाशमानता साम्यात्प्रमेयत्वमारोपितं भवेत् प्रमेयत्वारोपणाच्च।
प्रमाणतानामारोपितैव तस्तु व्यापयस्य उपचरितोपि अयं प्रकार उपचारबीज
स्य स्वभेदस्य निमित्तप्रयोजनरूपस्याभावेन निराकरिष्यते नापि प्रकाशा
त्मत्वादिति तथापीयन्नावतरः प्रतिपद्यतामिति विवेकावतारणाय स्वा
त्वनिषेधं तावत्करोति॥ तथाहि॥ एकसामग्र्यधीनतया वा जनकत्वेन वा
कार्यकभावेन वायात प्रमुख्य प्रमेयत्वम् अत्र च कस्मादनेनास्याक्षिप्यपक्षस्य।
मत्यापेक्षा॥ विज्ञानदर्शनेपि॥ यदाभासे प्रमेयं तदितिस्थित्या वाह्यत्व
भेदोपक्षपीयः स च नीलबोधे नीलभागांश बाह्यरूपमिव बोधांशमन्तस्त्वे च
स्वीकुर्वाणया कल्पनया हि लिख्यते स्वसंवोधेपि सा न तत्संवेदनतोभ्यासाद
पि व्याहृतिभेदा न तु संवेदनांशो कथं चिदप्ययं पन्थाः समर्थीनाहं इत्युपचारि
कं प्रमेयत्वम् एवं संवेदनस्य प्रमात्मैगीकृत्य प्रमेयता मुख्या न युक्तेत्युपपा
दितम् अधुनात्र प्रमेवास्यास्ति च्छ परपर्यायानयुक्तेत्युपपाद्यते साक्षीति सि
द्धिः नीलसुखादेर्हि वास्तवे बाह्याहृति समुल्लिखिता वा विहरता नव्याना
दिदशायां तस्येवास्ति दस्यान्यथा सिद्धिः प्रमातृरूपातुरूपान्तरमनुच्चाताम्
साचन स्वात्मनि विश्रान्ता युक्ता पूर्वमपि साक्षात् तत्त्यात्वे पुनैव सिद्धिरि
ति हि न स्यान्नतत्र स्वात्मा व्यतिरिक्ते प्रकाशरूपे संविदात्मत्वेना जडत्वादन
न्यो[illegible]न्म स्वस्वकृत यान्याकारधारिणी वासनावासितेत्वेनान्याकार।
धारिणी [illegible] निर्भासवति वा भवतीति सिद्धर।
स्यापेक्षैव प्रमेयत्ववदेव॥ साक्षीति सिद्धिः॥ परमिति स्वात्मव्यतिरि
श्री क्तम् अभ्यासप्राह्यो वैभाषिकवैशेषिक पारमार्थिको ज्ञातिकोयगाचारवि
ज्ञाननयेषु साधारणा टीका कृता यथायोगं तदेतन्मुख्यतत्प्रकाशात्तत्त्व
निविषवतदुल्लेखेषु प्रयुक्तः स्वात्मेति संवेदनम्॥ असिद्धस्येति॥ नीला
देर्या सिद्धत्वमप्यस्ति इति नीलादिरूपाधिकासिद्धिरुच्यते कामम् सं
वेदनस्यानुतद्रूपातिरिक्तेन किंचित्सिद्धत्वं लभ्यत इति संवेदनेस्व संवेदन

ई॰
प्र॰ श्रा॰
वि॰ वि॰
१८

सिद्धमिति परं शाद्वस्वाभितेनार्थसमन्वंख्यातिरचयति अक्षान्तर्हि नीलवेदेवा
प्रकाशमानता बोधस्येति लब्धान्तरं वैशेषिकं प्रबोधयति॥ तस्यापीति॥ बो
धोयत्र बोधान्तरे विश्रान्त्या सिध्यति तच्चेत्र सिद्धं तर्हि वेद्य विश्रान्तस्य धर्मस्य
प्रकाशमानत्वाभिधानस्याभावे तदपि बोधान्तरं यदि न प्रकाशते तदा न विष
योर्नैष्ठ्यं न मनोनात्मा नैबोधः प्रकाशतइति महामोहोहेतु जगद्व्यवस्थाया
बोधान्तरकल्पनायां चानिष्ठा तस्यमेववार्ता तत्त्वस्पर्शे द्वियादि चेज्ज्ञायते
ज्ञानमात्मनि॥ ततोपीच्छा॥ ततः प्रयत्नस्ततोपि देहक्रिया ततः संयोग
स्ततः स्वस्वमितीयतीजगद्यात्रा किमस्मात्कंस्मातिस्मात्मप्रकाशत्वाभावे
संवेदनस्य तत्त्वबोध्यते नैयायिकग्रामणीस्मन्यः वीजमंकुरः कांडः पला
शः पुष्पंफलानीतियः कार्यक्रमोयस्त्रायं भवडक्तपतयोरपि विशेष एक
त्रजाडमपरत्र चाजाडमिति कुतः ज्ञानमेवाजाडमिति चेत् वीजमेवाजा
डमित्यपि किं न भवेत् परनिष्ठत्वाभावे प्रकाशमानत्वाभावे च यस्य कस्यचि
द्विशेषस्यासत्त्वसमत्वादिति नन्वेवं किं संवेदनमप्रमाणकमेवास्तु प्रमेयस
प्रमेयान्तरं विना किं दुष्यति संवेदनस्यापि प्रमाणेन विना किं व्यसनमासीद
तीति तावतैव सर्वमिष्टं लब्धम् संवेदनेन प्रमाप्रमेयत्वव्यवहारपदमितरान
पेक्षत्वात् तद्व्यवहारपदत्वे हि इतरापेक्षया विनापि यदि भवेत्तद्बुद्ध्यन्तरागतेपिस्य [?]
न्नैवेवमिति ह्यपरा तल्लभात्तत्तत्पाक्तनमिति निश्चितेकारणाविरहोनल्लक्षिदे
षा नतस्वात्मना सिद्धाभावाइतिकथमेषव्यवहारःस्यादिति परा शंकां शमयति
॥केवलमिति॥ यथा वीजं वीजात्मना सिद्धं निष्पन्नं स्वात्मनि तथा प्रमाता स्व
संवेदनात्मना निष्पन्नः स्वात्मनीत्यपि स्याद्यद्यनित्यो भवेत् नित्यस्य सैदेश
कालस्वरूपभेदाभावस्योक्तत्वाद् इदस्य माणत्वाश्च नन्वेव त्वदेतेनित्यः प्रमातासोग
तस्यपुनन तथेति तस्यतावत्संवेदनेष संवेदनसिद्धता व्यवहारो नायुक्तोने।
त्याह॥ न चतथेति॥ तथेतितेनोत्पत्तिप्रकारेणा सिद्धिःसात्मनि संवेदनात्मना
निष्पत्तिरित्येवं यास्व संवेदनसिद्धिःसातस्य संवेदनस्य स्वरूपमुक्तंभवेत्तत्
प्रमेयता प्रमेयइति व्यवहारः प्रमासम्बंधमुत्तनयासिध्यति प्रमेयता हिन
कार्यता पितज्ञाप्यता साचनास्तितत्तस्य संवेदनेन प्रमाणेन संवेदनेभातीति
यन्त्येरेणोक्तम् तदपसारितमेव भवति यदिवा तथा सिद्धिर्यासास्वसंवेदन
सिद्धिरेवतोच्यते या प्रमेयतायाः प्रयोजिका नन्वेवेहस्य मतेनाभ्रसंविदा
त्मनि प्रमेयत्वम् तदविनाहंते चमाभूत्स्याख्यप्रमाणत्वेवकर्तव्यतन्निष्ठा
पदस्यास्मन्नस्वेप्रमाणत्वप्रमेयत्वधर्मद्वयकल्पनावीजस्यवाह्यत्वैदयस्य

स्मृत्यति [?]

चेदे

स्वसंवेदनमात्रमप्र
माणस्य समर्थनं प्र
काशमानत्वेनैकात्म
कं हि तदिति ५॥

प्रकाशैकरूपेकल्पयितुमशक्यत्वात् ईश्वरात्मवादिनस्तु मायाप्रमातृत्वरमा
र्थप्रमातारं चभेदेनांगीकुर्वतः संवेदनमपि स्वत्येष्यदिदंभातितया तिरिक्तं यत्तदस्मि
ति प्रसंख्यानवतो प्रमातृभावेन निर्भासमानेवा प्रमाणं कुंचितोत्त मित्यात्मतया संम।
तोभ्यादिग्रहणाद्युत्स्वस्वरूपमिम्बादौ गर्दहादेत्तेनतिभौ मिसिध्यति इत्याप्रों कोपदास्यति
॥यथाहि॥ शरीरं जडरूपं वेद्य प्रतिष्ठास्थानं तया नाधकनीयम् तथाशून्या
दिकमपि पर्द्यतेन प्रमेयप्रतिष्ठास्थानम् यथा शरीरं तथा च शून्यादिप्रति
ष्ठास्थानेवेहि जडेदम्यो व्यापकस्य क्वचिदेवोपलंभइत्येवं रूपस्य नियमस्यानुप
लस्मात्प्रसज्यमानाद्धेतोर्वाधितत्त्वइति॥ अजत्वेन बाध्यते॥ तदि रूढं चैकत्वमि।
तिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः तेनसंविदेवसर्वत्रप्रतिष्ठास्थानम् सापरं शून्या
दो मायाशक्त्या संसारोधतइति संकुचितोच्यते यदजडप्रमातृसिद्धिः यथा
र्थ इस्थितिः प्राणपुर्यष्टकनियंत्रितेजीवेनिरूढा तत्रापि परमात्मनिमास्थि
ता तदात्मनैव तस्यस्मात्कथं प्रमाणेनयंत्रणा इति तथानार्थव्यवस्था प्रमाणादा
वहं भावनिरोधतः प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरहंभावोहि कीर्तितइति तस्यैवे
ति स्वस्यादेः तमितिप्रकाशम् प्रमाणाविषयतेति प्रमाणानाविषयता च प्रका
शात्मत्वादिति ज्ञेयधर्मो वाचाविकत्वस्यापूर्वमप्रवृत्तस्यनिषेधहेतुः धर्मोत्तरा।
भावेहियदेकमेवमनूयोधिः स्वभावे रूपचर्यते तत्र निमित्तभेदप्रयोजनभेदे
चास्मेभवति शाह्न गुरुमात्रमुपचारो जायते स्वात्मन्यन्ये चक्रवर्तीदासस्येति
पिहिविरुद्धरूपोपचरणे परायत्तत्वापकरणात्व धर्मद्वययोगानिमित्तमदीन
त्वपूर्णप्रभुत्वमभिमानाभावान त्योस्वत्वाभावप्रभुत्तिव प्रयोजनं भिन्नम
स्त्येवं नन्वेवंप्रकाशैकरूपे संवेदने धर्मांतरमस्ति उक्तनीत्याच प्रमातृप्रमाण
मेयत्वानामुपचारे चिकीर्षिते ततो धर्मषट्कमुपयोगि ग्रथ्यस्यात्मप्रतिष्ठेन।
भइति न्यायेनस्वसंवेदनसिद्धमिति भंग्या संवेदनमनुपयुज्यमानानुपपद्यमान
प्रमाणमित्युच्यते तदियमः संदृष्टिः तथा च चतुर्विधं प्रत्यक्षमिति स्वसंवेद
नस्य प्रमाणमेकम् न नान्यपतिः प्रमाणाविषयत्वमिति विषयत्वाभा
वोपसंहारे प्रमातृत्वप्रमाणत्वाभावो प्युपसंहृतोमन्तव्यः सोगतस्य तस्या
दप्युपचारवीजे प्रमेयतायां पूर्वानधिगतत्वे अपूर्वत्वे च तत्कालोचितस्य सं
वेदनस्य सतिच प्रमेयतोपचारवीजे प्रकाशात्मत्वात्प्रमाणत्वमप्युपचर्यते
अन्यानपेक्षतां प्रतिपादयितुम् एतदपितुन कथंचिदपास्तमन्मतइति दर्श
यति अपूर्वरूपत्वाभावादिति प्रमाणाविषयत्वमिति वा पाठे नापि प्रमा।
णाविषयत्वमितिवा पाठे नापि प्रमाणाविषयत्वमिति स्वात्मनि सम्बंधः कथं
तत्प्रमाणविषयत्वे प्रोक्तानत्वाह प्रकाशमानत्वात् मिन्नादेकस्यापि चिन्त्वे।

दं

६
प्र. ज्ञा.
वि. ॰वि
२९

मिति विषयत्वमपूर्वतायां घटेत विषयत्वे च प्रमाणत्वमित्येतद्दित नोति ॥ अन
धिगतेति ॥ अनधिगतविषयमिति विषयस्तु विना ज्ञानेति विषयनिष्ठप्रका
शात्मकस्वरूपमस्विन्नदित्युक्तं गौणं लक्षणं दयं प्राथमिकत्वाभ्यां विषयपुरःप्र
रीकारेणास्वरूपेऽपि शेषविषये तत्त्वाभावेन तु निदानेन तत्र प्रमाणत्वे इति क्रमे
ण विशेषणे च कस्य तात्पर्यं मीमांसकलक्षणे ननु आत्मनो यद्यपि नित्यत्वा
दपूर्वत्वं नास्ति प्रमेयत्वोपचारनिदानेन तथापि पूर्वानधिगतत्वं भविष्यती
त्याह ॥ अत्रैवेति ॥ स्वग्रहणे परमात्मनो पूर्वानधिगतत्वेनावदिति कर्त
व्यमपि न कृतम् स्वपरविभागसिद्धे दर्शने त्वात्मिकत्वात् संवेदनस्यैकमेवप
रमार्थतः कल्पितशून्यप्राणशरीरादिमायाप्रमातृविषयतया तु स्वपरव्यव
हार इति हि पुरस्तादभिधास्यते तत आत्मनस्तु सामान्याकारे वयुक्ता अपूर्वप्र
काशत्वमिति निश्चयस्य कारणभूतः पूर्वतायां घटः प्रकाशित इति निश्चयः तस्य
व्यापकं तद्घटप्रकाशरहितता दृष्टान्तादेशप्रायवस्तु रूपस्य पूर्वकालस्य स्मरणा
त् तदभावे पूर्वमिति न प्रकाशित इति च भूतकालप्रतीत्यभावाद्रूपप्रदमेवस्या
त् घटप्रकाशशून्यकालोऽनुभावश्च तत्स्मरणस्य कारणमिति तावदेतत्स्यात् तद्
न्यो न भवेत् तत्सद्भावेऽपि अपूर्वप्रकाशितमनुभवत्व इति कथम् ततस्त्वपूर्वप्र
काशोऽहमननुभवितपुनः प्रकाशेन पूर्वेण प्रकाशित इति संवेदना हि भिन्ना पू
र्वकालस्मरणेन तत्कालस्मरणेन तत्कालानुभवश्चापि दिष्टमात्रेणानुभवितरपूर्व
प्रकाशितो वापद्यापते तामावतरणकाले नाहमभव मित्यपि हि तस्य कालस्या
नुभवो वक्तव्यः आगमात्तत्कालज्ञानमिति चेत् आगमो पि वक्तुरनुभवमपि तदनुभव
पतित तदनुभवविज्ञानावष्टम्भमिति ननु कालीकिस्तावतानुभविना सिद्धिः ना
स्सदादिः स्यान्नेप्रश्नः किं तत्संवेदनात्मनो हि विमर्शस्यनावद्वियता संभावः स
दानतः सिद्धेः संवेक एव परमार्थप्रमाता यदि परप्राणाबुद्धिपुर्यष्टक श
रीरादयो भिन्नास्तत्र दृष्टतः स्व प्रमात्व भेदव्यवहारहेत्विति तत्त्वरीरादय
तं तत्तस्मिन् कालेनाभूदिति तदवतत्त्वम् प्रलयकाले स्रष्टिस्मृत्वानां
रम्भे च न वयं कस्मिन्निति अन्यथा कालविशेषो दोषलुप्तोनस्यात वयं
न वभूविमेत्यत्र प्रतीतेर्लिङ्गस्य यात्तत्तीतभूतकालावभासनदिष
स्येव तर्हीयं न प्रतीतिः प्रतीतिस्त्रानानुभवरूपेयम् तथात्वे योगिनः संवेदा
नीपूर्वकालविषयस्फुरणप्रत्यवभासप्रसंगात् तदियं स्मृतिरेव भवेती
पूर्वानुभवसापि पत्येव तत्रेदापि भवेती स्मरणमनुभवेवाच्ये त्ततो वक्तव्यते ण॰
त्यं न तु अत्वनमस्तान्नवप्राइवाल्पत्वासम्भवेत् केवलं दृष्टसंवेदनमात्रस्यका
लोपरागश्रून्यत या स्वरूपत्वानिरे किंवदवभासासम्भवेन च तद्भयात्तु।

प्राणितत्त्वपास्फुरितिर्न सम्भवतीति शरीरादयुपरागत एव सा इति प्राच्यशरी
रोपरागश्चैतच्छरीरोपराविभिन्नश्चेत एवमुपरागद्वयस्फुटीकारणेयागात्तत्स्फु
टं स्मृतित्वम् अतिविशिष्टतापदानभूतत्वयुक्तः अनेनैवापूर्वत्वं नाशितस्तत्राभिमा भ॰
नो गाढः शरीरे तत्रैवैकरूप्याभिमानत्वाच्छरीरे प्राग्वर्तमानत्वेनाभिमन्यमाने स्फु
टस्मृत्यनभिमानः इत्यलं वहुना स्थितमेतदात्मनो पूर्वत्वेनैवतया प्रकाश इ
ति अपूर्वत्वमिति निषेधतया अपूर्वप्रकाशत्वमित्यधिगमेन अत्र च चार्थोम
न्तव्यः अतएव विभजति न चात्मनापूर्वमसत्ता न चमतोद्भवनुभव इति व
स्तुतस्तस्यापि प्रकाशाविश्रान्तत्वेन सत्तापूर्वप्रकाशपूर्वत्वायोम व
ति अभ्युपाती नाशयेन सामान्यपिकल्पनमेव युक्तं प्रतिपद्यन्ते मितिचक्रा
रोत्तमयुक्ताः प्रमात्मगतो पूर्वप्रकाशत्वव्यवहारः प्राक्प्रमातृरसद्भाव
न भवति प्रमातृसमायन्नपूर्वकालस्मरणापेक्षत्वात् तदसद्भावे भवतस्य
व्यापकं तदायत्तरूपानपेक्षत्वं घटस्यैवमरूपिंडाभावेनक्षितचनदायन्तरूपा
पेक्षत्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः तथयं प्रमातृसद्भाव एव प्रमातुरपू
र्वप्रकाशव्यवहार इत्यपकः एतदपि कथम् नहि सम एव पूर्वप्रकाशते पुनश्चा
पूर्वप्रकाश इति संगच्छते विरोधात् तदयं भिन्नविषयतया विरोधः परिहर्तव्यः
आरोपितप्रकाशाभावो देहादिरपूर्वप्रकाशः सत्यप्रमाणप्रकाशे परमार्थ
प्रमातरि इत्यवतिष्ठन्ते पारमार्थिकप्रमातृरूपतयेश्वरो कथमपि दपूर्वप्रकाशस्त
द्विभिन्नाश्चसर्वप्रमातारइतिवस्तुतोनापूर्वप्रकाशता ॥ यद्वीत ॥ नहेवा
ज्ञानुत्तरेत्यनेनेनतापिमः नैवंकत्वा विष्यामः इति अनेन तत्त्वात्मनि
परमात्मप्रमातरि कालत्रयाविच्छिन्नप्रकाशत्वमुक्तम् तदभेदादन्येषाम
था॰ प्युक्तम् मया प्रमातर्यपूर्वप्रकाशता भावेऽपि न प्रकाशप्रमाणाम्ब्ध्यपि
त्वेवयापेमेवंदं भावभागिनामिति ग्रन्थस्य तात्पर्यार्थः सर्वत्रैवका
रेण परमार्थप्रमातुरभेदमाह अर्वाचीनप्रमेयमपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥
आत्मनः इति वोध्यापेन तत्संवेदनस्यापूर्वप्रकाशत्वाविश्वेदौपचारिकी प्रमे
यता यतः स्वसंवेदने प्रमाणमित्युच्यते इत्याशयः ओपचारिकमपि प्रमाण
विषयत्वेनोपपद्यते इत्यवीतप्रमेयमपसंहृत्य प्रकृतं प्रमेयत्वाभावल
क्षणं महाप्रमेयमपसंहरति ॥ तदेवमिति तस्माद्युक्तिकलापादेवं भूतेनसदाप्र
काशात्मनात्मन इति प्रमेयत्वं विनिस्थितमित्यर्थः ननु आत्मगतनित्यतादिविचा
रे वप्रमात्मात्मा प्रमेयएवेत्याशंक्याह ॥ वैकल्पिकेति तत्रापि विचारयिता पूर्वसिद्ध
एव अन्यथा विचारायोगादित्येवमात्मा विचार्यमाणोऽपि स्वविमर्शयैव प्रमा
तापदाक्रमणात् इदमपक्रामतीति केवलमात्मानं प्रयुक्तमात्मानमितिभावितेयन ।
तत्र प्रमेयमभूतोप्युक्त प्रमातुरूपमभिमतादात्म्यः स्फुरन इति प्रमेयत्ववम् तत्रप्र

मातृतायां विश्राम्यति तस्यापि वस्तुतो हृदयङ्गमीकरणोऽन्यव्यवहार्यत्वात्
यस्य प्रकाशितस्य हृदयंगमीकरणाय परिहृतमुपादीयते न तत्र निरूढत्वेन प्रति
ष्ठालभते प्रत्यक्षादेर्मेयत्वम् तथा च प्रमातृतादृग्हृदयंगमीकरणाय
प्रमेयता वैकल्पिकी प्रतिष्ठालाभे कारणम् तदीयमानं पूर्वप्रकाशितेऽप
र्वतत्त्वाख्यमेयत्वमत एव हि रूढं च प्रकाशितत्वमिति करणं किं हेतोपलब्धिः त
तुपि शाहात्म्यम् एवं विचारकाले य यत्र यत्र तथापि शुद्धात्ममेयता हि शु
द्धात्मप्रमातृत्वादेव विशेषः इति द्योतयति विशुद्धे हि प्रमेये यत्वे घटस्यैव चैव यत्व
मिवाग्रे विशुद्धेन प्रमातृत्वे च घटे प्रमेये हृम्भावस्यानु भवेत्प्रतिपत्त्यवत्त्वमिव
घटस्य इदंतासिद्धे प्रमातृप्रमेयरूपत्वे प्रमातृतात्प्रधानेन तदुच्छ्वप्रति घट
स्य प्रत्यक्षतानुमेयत्वे प्रत्यक्षत्वप्रधानमिव साक्षात्कारात्मा साक्षात्करण
रूपमनुमानेऽविरुद्धमपि तेन व्यवहारयत्येव तन्निषेधादहं गौर इति अहंभावा
हि रूढमपि दर्पणोऽग्रे यं गौर इतीदं नाज्ञानमिवेति तन्निषेधमपि यदि व्यव
हारयेन्न कचिदपि व्यवहारकत्वं स्यादिष्टं च तदिति तावन्मात्रनिमित्तं तस्य
व्यापकस्य प्रमाणविरोधभयेनावश्यंगीकार्यस्यानुपलब्धिप्रसंगात्तन्निष्ठत्वम
व्यवहारकत्वाद्धि पश्चादपास्तं तेनाप्येनाव्यवहारकत्वेन व्याप्यत इति व्याप्तिसिद्धे
स्वभावहेतुः एवमादिसिद्धेतितस्योत्तरपदपर्यायं पूर्वसिद्धस्येत्यध्याय क्रोडी
कृतेन सिद्धकत्वे ॥ यदुक्तम् ॥ वज्राधारादिसिद्धत्वस्फटिकरणाभिप्रायेण तदधुना
स्फुटीभूतमिति वितत्य वक्तुमुपक्रमः ॥ एवमिति एतावति प्रमेये स्थिते या
वतावच्छिद्यावधूपभावयोतत्कोऽत्र तत एव कर्तरि त्वपादाने तस्य सिद्धिक्रोडी
कारो हि विपिपत्तिः अवश्यपरिप्रमीयते तावत्किंचिदियता च सर्वं सिद्धमि ति
प्रमाणं विषयं प्रमेयस्य तामात्मा प्रमेयो वित्तात्तस्य प्रमात्र्या सिद्धिः ॥ तेष्विती
ति प्रमाणान्तरे प्रति प्रमेये यत्र स्थितिवस्त्वग्रहणं मात्रपर्यायः ॥ अत एवेति य
तस्सत्तामात्रमपि तत्र विश्रान्ते प्रमेयं भवति ततो हेतोस्तेन प्रमात्रासत्तामनेनो
जस्य रूपस्य सिद्धिः प्रकाशः प्रमेयसिद्धेव क्रोडीकृताक्रोडपत्त्वितत्र हृदय
रूपतांगमात्कृता हृदयंगमीकृतान्यर्थः ॥ उक्तेति हृते ॥ प्रकाशरूपताव्यव
नवच्छिन्ना प्रमातृगता प्रमेयत्वेकत्वेऽस्तनाम् अनवच्छिन्नापि हि साधने प्रय
तामस हि स्मृतिर्निदर्शयति आसंतावदिति दृष्टपीयस्यापेयतायत्नमात्रमि
दमिति यावत् ननु चक्षुरादिप्रमाणेन तत्रानुमानाद्यपेक्षमित्याह प्रमिते
साधकतमत्वमिति न तत्प्रमाणमित्याशयः अकृतस्य प्रमाणं प्रत्यक्षस्य
प्रमेयस्योपादेयात्मनः सिद्धिः स्यात् ॥ अत एवेति ॥ यतः प्रमाणं प्रमाणा
न्तरापेक्षिणा जडेन वस्त्वा ततः कयाचिदिति विषयापरामादन्वेन देशका
लसंकोचेन नीलप्रकाशो हि मितविषयवहिर्मुखतासंकुचितस्वरूपि तिः
प्रमातृप्रकाशविश्रान्तेषु हि प्रमाणादिसंकोचभाजनेऽपि अनन्तसंविन्मात्र
संकोचयोगाऽभयतोऽस्मद्वैसंकोचनीलप्रकाशौ ॥ ॥

स्त्यावित्तेन अत एव विषयावभासनयोग्यता न्यग्विप्रत्यमात्मनि मेमेति स्वेनाव
भासमानतया विश्रान्तिमत्त्वात्मनि ज स्फुरितपात्रता त्वविमर्शफलो नीले वरि:
सर्वसाधारणाभासे प्रमेये प्रमाणमिति वक्ष्यते इदमेतादृगित्यवमित्यत्र तत्त्व
निर्भासमानमेव चक्षुरादि प्रमाणमभिधत्ते तत्कथमनवस्थायत्तया न तदे
उस्य प्रमाणत्वमित्याशंक्याह न हि कारणमात्रमिति कारणविशेषः करण
मिति मात्रशब्दः अयेनेति ॥ कारणमात्रं कारमित्यन्येनातिशयेः तथापि
करणम् अपि तु प्रकृष्टोपकारकत्वं करणता तत्र अकृत्रिमापायमात्रतेवनासन्न
ततः किमित्याह ॥ कर्त्तेति वक्ष्यमाणत्वेनेति इत्यतत्त्वात्त्वचरपदात्ममात्मसंगतात्
त्वनातिष्ठामेभवेमिद्धेवेहेतुता कर्तृता क्रियेति हि वक्ष्यते ततोऽपि प्रकृते किं
मित्याह स चेति चेतनः यावत्क्रियायामुपयोगी संचेतितेनावत्यगुके न तत्प्र
काशमिति संबन्धः जडे न चेतनः अयुक्ते अप्रकाशमानत्वादिति कारणाविक
होपलब्धिः प्रकाशमानता हि प्रयोगे कारणं तदभावे प्रयोगस्याभावात्
तमेव दर्शयति ॥ अन्यथेति ॥ तेनात्पन्नपरोक्षाणां मनोबुद्धिकालाकाशा
दीनां सामग्री प्रमाणमपवादत्वेऽपि कर्तृप्रयोज्यत्वेनावश्यमपनम् न त्वस्पर्शवि
शेषादिनाने त्र गोलकपलभ्यात्मेषयति तेवास्य प्रयोज्यता ततो नीलदर्शन
मिति जडस्याप्रकाशमानत्वमसिद्धमित्याशंक्यानामेवानवस्थास्यारचितसा
ह ॥ तस्यापीति स्पर्शविशेषोऽपि स्पर्शनेन ज्ञातव्यः तदप्यन्येन जडेनेत्यति
ष्ठा ननु मस्पर्शः स्पर्शज्ञानेन ज्ञापयिष्यते तस्य स्वसंवेदनसिद्धमिति कानव
स्थेत्याह ॥ पर्यन्तेनेति ॥ प्रकाशलक्षणमिति नीले नीलप्रकाशप्रवर्त्तकरणत्वं
स्पर्शश्च स्पर्शप्रकाशः ननु पर्यन्तावलम्बनेऽप्यमतत्त्ववकृतत्वमिति को
ऽयं नियमः इत्याह ॥ आसादीति तथा हि छिदत्वेन दात्रे करणत्वं तरणेऽछा तं
स्यास्वसंवेदनं पर्यन्तकरणं न चेयता छेदनमेवेच्छा करणके दंडोपादि
त्यया देडमिति त्या भविनमन्हेतिमत्पम् वहिर्निष्ठायां क्रियामेवमप्य
यते छेदने हि काष्ठनिष्ठा द्विधाभावफले नीलवेदने त्वप्रमातृविश्रान्त
नीलविमर्शफलम् यथाहमस्त्रेणहस्त्रा तत्र न वास्ये करणं हरहतिजव्य
ते नन्वेहरहतित क्रजापरा व्यतीत्याशंक्याह ॥ तद्धि नियोगादिति ॥ इंद्रि
यविनियोगात्सर्वमेव घटविमर्शक्रिया प्रमितिरूपानिष्ठान्तरस्याम
त्तरकालभावि प्रयोज्यता कमिंद्रियकर्णकरणम् न त्विंद्रियप्रयोगात्
त्तरसोदीत्याशंक्याह घटप्रमितेरिति घटविमर्शो भवतादिति हि घटही
नाइंद्रियव्यापारयेदमथानियतमिंद्रियंनियतेदेशकाले च कथं व्याप
रयेदिति एवं च घटाविमर्शो भेदभिसंहितो विस्पष्टो घटः प्रकाशितस्तु घ
टः अन्यथा घटप्रमितिस्यभिसंधाने कि तत्र भवेत् तेन च घटविमर्शस्तदभिसं
धानवलाच्च तत्स्फुरितः तदन्यथानुपपत्त्या परमार्थेन घटोऽपि स्फुरितः
घटस्फुरणमेव घटप्रमितिरिति तात्पर्यम् यद्यपि नियोगात्सर्वमेवा

६
प्र.ज्ञा.
वि.वि.
२१
उरोर्वीर्त्ति

तत्त्वणंकारणत्व
मुपपन्नमितिपत्त
त्परिहरति तदिति
कार्यप्रयोज्यत्वे

तिनतत्कार्यंबीजमिवनांकुरकार्यम् इन्द्रियविनियोगास्तु पूर्वमेव
घटस्फुरणमितितत्कार्यतान्याप्यकंहितत्प्रकाशावित्वेनहि स्फुटं चेत्
त्तूविभावितमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः तत्र घटमात्रस्फुरणेस
त्यमाद्यवस्थि तत्रतावन्मात्रमेव घटप्रमाविवक्षिता अपितु सजा
तीयविजातीयव्यावृत्तिस्वलक्षणस्फुरणम् तच्चेन्द्रियविनियोगस्याप
स्यादेवएतदाह ॥ अथघटेति चोद्यते यत इन्द्रियस्यकार्त्रीनियोज
तेततः कार्यप्रयोज्यत्वेनहिपरोक्तमप्रकाशमानं चतेनप्रयुक्तमिति
युक्तम् तन्मात्रत्कार्यप्रयोज्यत्वंनकरणलक्षणंतद्धितसर्वत्रानिर्व
हति अभेनकर्मणाभुंजेमुक्लेस्तकल्पिष्टतीत्यादौतदसंभवात्
क्रियायांप्रकृष्टोपकारकमितितुकरणलक्षणंयुक्तमव्याप्तिदोषात्
त्वबादित्याशङ्क्याह ॥ तापीति ॥ प्रकर्षोहिद्वयान्तंभाव्यते तस्मिन्स
तिसएवभाति तस्मिन्सत्येवभाति तस्मिन्सतिसभात्येव तस्मि
न्नेवसतिभातीतित्रयाप्रकर्षनिराकरोति ॥ तापीति॥ तस्येन्द्रियस्य
नन्वमहत्त्वाकरणमेवत्वा दियर्मपदार्थेपेक्षयाप्रथमः प्रकर्षो
भविष्यतीत्याशङ्क्यपूर्वकमपाकरोति ॥ पदार्थेति अर्थितामितिवि
शेषमाध्यार्थक्रिययात्वयापिहिवयमिदमेवपूर्वपक्षेतुप्रक्ताः अथचे
दाभिमतेपानेपीत्यादिनेत्यत्रापायविशेषाः तन्नुपदार्थमात्रमपि अस्ति
त्वमात्रसाध्यपरमार्थपरिहारार्थक्रियार्थिनास्तप्रयोगस्यात्किंतुस्वलक्ष
वता घटावभासनेविशेषस्याध्यार्थक्रियार्थितंप्रतीन्द्रियस्यसव्यापारः प्र
कर्षः समर्थितोभवेत सार्वत्रिकंचप्रत्यक्षेइन्द्रियस्यकरणत्वंसमर्थितो
यम् तच्चात्र समर्थितमेव ॥ तदेतदाह ॥ अथापीत्यादितथापीत्यत्र
वस्थेदंहृत्वार्थितामिष्टासिद्धिरितिपूर्वेणसंबंधनीयम् तथापीत्य
स्पष्ट तच्चात्यस्य सहयोजनेप्रथमप्रकर्षसमर्थापित्तंयत्परेणतदस्प
तिसमाधायद्वितीयप्रकर्षनिराकरणेतोत्तरदातेनातीवसंगतिःस्फु
रयतीति द्वितीयप्रकर्षनिराकर्तुमाह प्रभास्वरादिति प्रथममिति
कालांतरेतुभवतुतामप्रवृत्तेपित्विन्द्रियेपदार्थविमर्शोनोदेतीतिभ
वत्येवेतिप्रकर्षोनसिध्यति प्रकर्षस्यविशेषात्मनः सामान्यात्मनो
वा अपिभिन्नक्रमः तस्येन्द्रियस्यात्रेतिपदार्थावमर्शफलेकर्मणे अ
व्यवहितोपकारिताभवत्येवेति द्वितीयप्रकर्षरूपतायाकासापीह
नाप्नोतीतिसत्संबंधः तस्मिन्नेवसतिभातीतितृतीयप्रकर्षरूपंतदपि
त्तितम् प्रसिद्धोस्यदर्शनेयमर्थः मंत्रमहेश्वरादियोगिपर्यन्तप्रमा
त्रप्रेक्षयाविनापीन्द्रियव्यापारेणदृष्टः साक्षात्कारइति तन्नुप्रभास्वरा
दृष्वरकप्रविष्टस्यविश्रमस्यमीलनावस्थादेति तत्रेन्द्रियेसतिभव
त्येवतील विमर्शरूपाप्रमेत्यायमहत्यतिशयः यत्तुप्रथमसमयेता

८०

स्तित्रप्रमापिपविपाकमिन्द्रियंसमर्थितजातं विशिष्टस्येवस्वेन्द्रियस्यकारण
त्वंतुमः तेन्द्रियमात्रस्यतेनसहकारिसंपातएवयोविशेषस्तदभावेयत्कारण
त्वहृषणम् तत्तदिन्द्रियस्यकारणत्वंहृषयित्वमलम् किंच॥ इन्द्रियस्यता
व्यवहितोपकारित्वेसुतेकेनचिद्व्यथात्राभावम् तदेवचचक्षुरिकरणंभविष्य
तीतुभयहृषणमित्याशङ्क्याह बोधावभासचेति इहप्रमात्मकंफलमुद्दि
श्यकरणस्यातिशयोनिरूपणीयः प्रमाचवस्तुपरिच्छित्तिः वस्तुचार्थक्रिया
योग्यम् अर्थक्रियाअर्थितोभेदेकवस्यप्रमात्मत्वादर्शनेनप्रमात्वेन
सहव्यवजिहीर्षोः अर्थक्रियायोग्यत्वाचवाह्यतायांविश्रांता अर्थक्रियाया
अपिवाह्यरूपतयेवप्रार्थनीयत्वादितिवाह्यताचप्रमाणार्थीतिविवक्षिता तच्चस
परमार्थप्रमाणःप्रकाशात्मकाद्युपपद्यते अप्रकाशनप्रसंगात् अप्रकाशमान
स्यचार्थक्रियायामयोग्यत्वात् तदिदमभयंसमर्थनीयम् प्रकाशमानत्वंचवाह्य
त्वंच तत्रायंपारमार्थिकशिवसदाशिवेश्वरात्मकप्रमातृरूपाभेदेनघटते वा
ह्यतातुकल्पितप्रमातृभावमायीयंशरीरप्राणादिमपेक्षत्वंसंवाभ्यते एवंचमा
यीयस्यप्रमातुर्बोधरूपतावसायएवतोलस्यप्रमातृचाप्रकाशमानस्यावस्तुभू
तापिर्वीप्रत्युपता अवमायेनापिवितरीतंप्रकाश्यामित्यभावेयथमपविकल्पतावि
त्रस्त्रैभवत एतश्चभाति तेचावसायस्येत्यत्रतिरालम्बनताभिमातिकाध्यवसाय
रूपएतेनचिततिष्ठते तस्मात्मीलेतनतावत्प्रकाशितत्वंप्रथममप्रकाशनेचाप्र
परमार्थप्रमातरिशिवेहमितिसदाशिवमेमोइदंमंत्राम्स्फुटतयाअहमिदमि
ति ईश्वरमेविस्फुटेदसंमत्रोनाहमिदमिति एतावज्ज्ञानशक्तिमात्रमभवभासः
इयत्तांमूलाविदमंशस्यपृथक्केवलास्ति अहंतोतद एण दिवतीलस्यततःपृथ
क्तोल्लासेपि अपृथक्कयाचेतत्पादिवदेहस्यएषाविद्यास्मिरुच्यते अथापिचमंत्र
महेश्वरमंत्रभेदेनावान्तरभेदद्वयाभासाधिकारवित्तनिष्पततेततः संकुचितात्र
मातेः अपृत्त्यरूपस्यसर्वमिदंयतत्तदहमित्येवंरूपस्यविज्ञानकेवलरूपत्वस्योदये
तदाविमृष्टप्रकाशोतादात्म्यभूत्यापेक्षयात्तुवाह्यतयाप्रकाशः एतस्मात्तद्विरूपम
संकुचितप्रकाशस्तवेद्यप्रलयकेवलेततोपितहेहरूपेसकले शंत्यमेवतादा
त्म्यवाह्यत्वाभ्यांप्रकाशः वाह्यत्वेनचप्रकाशोयोविमर्शाभागोव्यभिचारीसविक
ल्पइतिव्यवस्थाप्यियिष्यते प्रकाशस्यचविमर्शएवजीवितं सचात्रविकल्परूपतांभ
जति यामकप्रमातरूपातिरेकादायितीतिमोव्यवसायइतिव्यवह्रियते प्रकाशमा
नरूपाधिकंचवाह्यत्वमितिवाह्यत्वस्यनप्रकाशमात्रमुच्यते अपितुव्यवसायः तो
द्वात्म्यतेनुप्रकाशनंप्रकाशांशएव नचतस्यशिवात्मभेदेतिसकलांतेपिप्रमात
त्विकश्चिद्भेदोस्ति तत्रचविमर्शोनप्रकाशातिरिक्तःकिंचित्करोतीति तिर्विकल्प
कंप्रकाशइत्यनुभवइतिचोच्यते एवंस्थितेवाह्यताध्यवसायरूपायाः प्रमायाबुद्धि
व्यापारस्यचांतरालवर्तिनीयाशिवसदाशिवेश्वरविद्यारूपानिर्विकल्पानुभव
दशासेवास्याः व्यवहिताप्रमायांप्रभास्वरादयवरकप्रवेशोपियस्यापितीलायव

६
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ ०वि॰ प्रा॰
२२

सायः प्रमातीलानुभवानन्तरभावी चासाविती ष्टमेव ततश्च न क्वचिदपीन्द्रिय-
व्यापारस्याव्यवहितोपकारितेति स्थितम् याचासौ व्यवधात्रीदशानमाजडरू-
पापित्रसंविद्भिर्द्येवेति ॥ युक्तञ्चैतत् प्रकाश एव हि कयाचिदपेक्षया भेदमानीय
प्रमितिकरणीकर्तुं युज्यते न जडवदिति ॥ तदेतदाह ॥ बोधावभासस्यै-
त्यादिना चकारेणानुवंसङ्ग्रहिण्वपूर्वपक्षाशंकां सूचयति साचोक्तैव ॥ बो-
धरूपस्यवस्तुनो ऽवभासस्यावरणयानिकर्षेण पूर्णतयाभासमानस्य नील-
स्यसंकोचरूपेष्वर्थयोगादाभासादिशब्दवाच्यो ऽस्य वाह्योऽयंमन्तःस चार्थो ऽव-
लम्बनत्वेनेत्येवंयोऽध्यवसायो नीलस्यैषोऽर्थोध्यवसीयमानता तस्यां प्रमाणरूपायां
प्रमाणं विचार्यते लौकिकैः यश्चासौ वाह्यरूपतावसायश्चेन्द्रियव्यापारस्यान-
न्तरवर्तिपरस्परमतः सर्ज्जनशक्तिकल्लासमात्ररूपान्नीलप्रकाशरूपात्पर-
सदाशिवादिनिष्ठादहमित्येवंरूपादागतो योऽमंत्रेश्वरादि शुद्धविद्यामयस्त-
तनिर्विकल्पेनाभेदविमर्शेन प्रकाशमात्रजीवितेनानुभवशब्दवाच्येन तम-
ध्यवर्तिनाव्यवहितात् इत्यतो हेतोः स एवैतस्य भेदविमर्शमयः प्रकाशः प्रमा-
णं युक्तम् वाह्यार्थावसायरूपायां प्रमायां निमित्तभूतः निमित्तत्वं दर्शय-
ति ॥ यत एवमिति प्रमातावभासमानमिति प्रमातृत्वलग्नः प्रकाशकरणम्
ततो हेतोर्नीलमेतद्बाह्यमित्यध्यवसायः प्रमा नीलं प्रमेयम् एतच्च इदमे-
ताहगीत्येवमित्यत्रोपपादयिष्यते यदि वेन्द्रियव्यापारापेक्षयेदमुच्यते ते-
न्द्रियव्यापारेण नीलमिदमिति व्यवस्थाप्यते येन तद्व्यवस्थापनात्मिकां
प्रमां कुर्वतस्तस्य प्रमाणं पर्यशंक्यते किंतु ते निर्विकल्पेन व्यवस्थापयिष्य-
ते एवमुपपत्त्यानिरूप्य ॥ यदुक्तं प्रमाणमपि ॥ यावन्न पृथक्किल हितं
प्रमाणमापतेदिति तन्निगमयति । ततस्तस्येति ॥ अर्थावभासस्येति ।
नीलप्रकाशरूपस्यानुभवस्य प्रमितिक्रियाकरणस्येति प्रमाणस्य पुनः
प्रमाणं हि द्वितीयं प्रमाणमनवस्थापादकं प्रतिनापेक्षा ॥ अत्र हेतुः स्वप्र-
काशात्मन इति अत्रापि हेतुर्बोधात्स्वप्रकाशाद्विभिन्नस्याव्यतिरिक्त-
स्य नन्वयं च संसारिणः कथमिवं शिवसदाशिवेश्वरदशा ययाव्यवधानेन भ-
वेदित्याशंक्याह तस्याहीति येयमध्यवसायस्य पूर्वभावित्वमुक्तं तस्यामीश्व-
रइतिईश्वरस्यायं भावइति भावइति नाम संवेदनम् शिवदशा चैकरसाहमा-
त्मानेचात्रार्थोन्मीलनम् इति तस्याश्चिंताया प्रागुपयुक्ता तेनेश्वरो-
भावइत्युक्तम् ततो ऽन्तरं हि पूर्वं पूर्वेणाविभक्तमिति पश्चादपि मायादशा-
पतितस्य विश्वेश्वरादिपूर्वदशायानवियोगात् पश्चात्प्रकाशनप्रसंगात् य-
तईश्वररूपता तेनतस्याकालकलायां तत्कालवर्तिनिवेशश्च अभेदैकरसे स्व-
प्रकाशे सा व्यावहारिकाः स्वस्वरूपव्यवहारः परस्परव्यवहारो भेदप्रधानः प्र-
योजनं यस्या इदं प्रमाणम् इदं प्रमेयमिति व्यवस्थाया विचित्रस्यावस्थानस्य भेदरूपस्य
तस्या तावकाशः अभेदरूपेणाभेदस्य विरोधात् निर्विकल्पदशायां तान्यत्प्रमाणमभेदैक-

चा॰

रसत्वात्प्रमाणं हि प्रमेयसत्ताभिज्ञेदमस्मवेनव्याप्तंतद्विरुद्धं भेदैकरसत्वमिति व्या-
पकविरुद्धोपलब्ध्या प्रमाणान्तरापेक्षा प्रमाणे निवारिता भवति तन्वेवं सत्यादशा
अहमिदमिति रूपा तस्याश्च कथंकारमत्ता अहंभावो हि स्वतंत्रः प्रमाता न प्रमाण-
म् अथ तत्प्रमाणं तर्हि प्रमातृरूपं वक्तव्यमित्याशंक्याह पदार्थावभासरूपत्वमात्रे-
णोवतिति तथाहः प्रमाणात्प्रमातुर्विशेषो येन एव विशेषांशं कां सूचयति असदी-
श्वरदशारूपाद्बोधावभासादहंभावसामानाधिकरण्यम् आपन्नादपि अहमिद-
मित्येवंरूपात्प्रमातृगर्भवेदपि विशेषः कथं विशेषश्चाह ॥ पदार्थेति ॥ नीलस्ययोऽव-
भासस्तद्रूपत्वमात्रेण नीलं हि तत्राधिकमस्तितेन प्रमाणता प्रमातातु नैवंविध इति
वक्तुं हेतुतागर्भमस्य विशेषणमाह अहंभावे यएकोरसो विश्रान्तिस्तत्स्वभावो य-
तः प्रमाता अतएव पूर्णेन प्रमाणतया संकोचकलात्र काचित् अर्थरागाद्धोः सर्वस्या-
ज्ञाहंमयत्वात् अपिशब्द भेदानवकृप्तिमाह एतदर्थमेवमात्रग्रहणम् यत एवं
प्रमाता अहमित्येतावन्मात्ररूपस्ततोऽधिकाशंईश्वरदशा इति अतो हेतोस्तस्यैवे-
श्वरदशापन्नस्य बोधस्य प्रमाणत्वं स्थितम् यत्र नानवस्थानन्तु शिवरूपतां प्रमा-
तृतया प्रमाणतया च सदाशिवादिदृशां लोकः प्रतिपद्युते कएवमाहनप्रतिप-
द्यते निर्विकल्पकमिदमित्यपि किं लोकः प्रतिपद्यते युक्त्यानुभवो व्यवस्थाप्यत
इति चेद्यद्व्यापितसमानम् ॥ तदाह तदेतदिति ॥ संसारव्यवहारं पतितो मायामय-
त्वंभेदैकरसत्वमाहूयमाणेनैतएवाभेददर्शी भवतीमपितद्दुपयोगि मायादशा-
तिहृतामवर्ज्जनो भूयत्वात्पश्चात्युपश्चत्तस्यापि वास्तवं पारमार्थिकं रूपमुक्तम् ये-
न प्रमात्रादिव्यवस्थाप्यते अनवस्थादिदूषणेनाभिश्रूयते यस्मादनेन वास्तवेन
रूपेण विनाभ्युत्पादेः प्रमातुः प्रमात्वतानोपपद्यते एकांततो वेद्यरूपत्वेन जडत्वप्र-
सक्तस्वसिद्धौ प्रमात्रंतरापेक्षणात् इंद्रियादेश्च करणरूपस्य स्वमतस्य करणतानो-
पपद्यते प्रकाशितस्य कर्तुः प्रयोज्यतया करणत्वं तज्ज्ञाने करणान्तरापेक्षयानवस्था-
नात् अपिः समुच्चये वाशरीरस्य प्रमातृतां प्रतिहन्ताहेतियातज्ज्ञतवास्तवप्रमातृता-
नोचित्यसूचनेवा अनवस्थामेव सूचयति प्रकाशानुप्रवेशइत्यादिना अनेनतप्र-
कृतार्थसिद्धिरेवनोपपद्यत इति यदुक्तं तन्निर्वाहितम् तेन पर्यन्ते प्रमात्रन्तरायत्तपे-
क्षणे विश्रान्तेस्या नेश्वरं परीक्षा परिनो विचारस्य पा - - - परिवर्ज्जनाय चोपादेयस्य-
क्षाप्रमातृप्रमाणयोः सम्भवमुपपादयंती प्रमेयस्याप्युपपादयति न पुनर्हानि-
कादयाः वर्जनं हि भेदैकरसे मायापदे विश्रान्तत्वादेषाम् यथास्थितएवततद्व्यव-
हारा एवमिति शिवरूपे विश्वप्रमातरि सदाशिवरूपे च विश्वप्रमाणे सत्युपपद्य-
ते एवं प्रमाणतत्त्वे च ज्ञाते विसंवादे बाधकयोगानामस्तियेनाप्रमाणतास्यादिति वि-
ततेदमेतादृगित्यत्र प्रमाणलक्षणोपवद्यते ॥ एतदुक्तं भवति ॥ भेदैकरसो भेदार्थी
तथाविधप्रमातृसहस्रमध्यगतोऽयतो यं मायीयः प्रमाणतानतो दृष्टनिरूढि

६
प्र· प्रा·
वि· वि·
२५

स्यानमपिपकान्तेवयतयात्पंतजडतांभूत्यशरीरप्राणेन्द्रियवर्गस्यात्म
रूपर्शत्वादिकियन्मात्रावेशनेनायस्पंदीकुर्वदपिपरमशिवसदाशिवा
दिपदमवर्जनीतेस्तर्वेकरसइवजनोदुःखस्यानन्तामर्थकामार्जनादेः अ
तएवनत्समभवोपदेशएवावयानयोगेमुपायः॥ यदुक्तम्॥ ग्राह्यग्राहक
संवित्तिः सामान्या सर्वदेहिनाम् योगिनांतु विशेषोयंसंबंधेसावधानतेति सं
प्रदायमिमंभद्रेषु मुतस्पगवदास्पहम् केवलंजायतेसयोतिनेत्रयोस्तव्य
मात्रयोरित्यादिचेत्यलंबहुनान्तरप्रसक्त्यावहूतवप्रमेयमयंप्रकृतंसूत्रार्थम
नुसन्धापिततन्निगमयति॥ तदेवमिति ननुयदिनप्रमाणप्रेक्षातर्हि किम
तेनशास्त्रेणततःकथमुक्तंप्रत्यभिज्ञामुपपादयामीत्येतदशंक्याह॥ वक्ष्य
माणेति सममनन्तरमेवहिवक्ष्यते किंतुमोहवशादित्यादिविश्ववैचित्र्येश्वरप्र
पक्रम्यप्रवर्तितशृवेवित्रेत्यादिच तन्वेतावतास्वतंत्रेरूपआत्मासिद्धोनत्वीश्व
रइत्याह॥ स्वतंत्रमात्रेति॥ एवंस्वातंत्र्येप्रकाशितेज्ञानक्रियेअपिप्रकाशि
तेएव तदेवचैश्वर्यमितिकिमन्यदप्रकाशितंस्यात् यथावदात्मतत्त्वस्य
प्रकाशितंभवति अप्रकाशितत्वे अतावदात्मकत्वस्यविरुद्धस्यप्रसंगा
त् ज्ञानक्रियैश्वर्यलक्षणस्वातंत्र्यमयत्वस्वात्मेतिव्यापकविरुद्धोपल
ब्धिः निषेधोयथासाधयितिंनयोरपोनचशक्यस्तथासिद्धिरपि अनेनसूत्रे
विधिनिषेधेदृष्टांतदार्ष्टान्तिकभावेनान्योन्यंव्याख्येयावितिदर्शयति।
वाशब्दोहितदर्थएववहसूत्रे अजडात्मेतिव्याहृष्टेसचेतनामितिप्रमाणि।
कानाम् निरात्मानइतितिः स्वभावाद्घटादयःजडशब्देनतावदियदुक्तम्
॥ इदंतुबुध्यते॥ जडानांतावदयमनुयमोपुक्तःअसिद्धस्वात्मनाम् एतदपि
चकथंस्यात् जडस्यस्वयमलब्धसिद्धिरन्यस्यचविधिनिषेधौकर्तुमुप
युक्तेति तदयमयोगःअजडस्यात्मासिद्धः किमीश्वरस्यासिद्धंयेनसिद्धंकुर्या
त्किंवातदभावेसिद्धियेनतन्निराकरणंकुर्यात्ततश्चेश्वरसिद्धिरीश्वरतिर
करणेइत्येतत्सर्वस्ववचनप्रसिद्धिप्रत्यक्षानुमानादिवाधितमेवेतिख
रविषाणप्रायमेवेतियुक्तमादिसूत्रेतत्प्रतिभिज्ञामुपपादयामीति॥
॥ २ ॥ वक्ष्यमाणश्लोकार्थसंक्षेपेणा
वतारयति एवमपीतिप्रागुक्तंयत्प्रयोजनंतत्प्रतिभिज्ञामिति अस्मिं
श्चटादिकेदृष्टेपिमोहवशादनुपलक्षितेअत्यंतोपादेयव्यवहारसाधनेतत्स्व
शक्त्याविष्कारेण.....तिअपप्रदर्शनमितिलोकेदृष्टम् तथायमात्मा
ईश्वरोदृष्टोपितथानुपलक्षितइतिस्वभावहेतुः अत्यंतोपादेयस्यदृष्टस्या
एवविमृष्टस्यकथमनुपादानंस्यादिति नुपादानव्यापकस्यानुपलब्धिप्रसंगा
द्विपक्षतोव्यवहारसाधनाविषयत्वरूपाद्व्याहृत्तोहेतुः प्रकृतेनसाध्येन

तूर्व
तूर्व
वित्र:
काशिते
नाप्र।।

नव्याप्यते इत्येवंसूत्रस्योक्तात्पर्येनेयम् प्रश्नयोगपत्तांद्योतयति॥ किमित्यनु
विशेषं तेनकिंवितिअसमाप्तवक्तव्यतांद्योतयन्नन्यप्रमेयाभिधानावकाशमा
ह ननुस्वप्रकाशात्मनीश्वरस्यघटनेनोपपादितम् तत्कथमुक्तमस्मिन्नीश्वरेदृष्टे
पीतिआह दृष्टशब्दोयमितिउपचरितंयत्कर्म आतिदेशिकंयद्गात्मनेपदादिदि
तत्रोदाहरणमात्रंभिन्नःकुसूलः स्वयमित्यपिदर्शनात् यदिवेपचरितंदृशःकार
स्वभावकतायांगौण्याभृत्याश्रितंकर्मतत्साधनंयस्यसतथा तत्रोपचारेमु
ख्यार्थबाधंबीजमादर्शयत्यसम्भवादितिनहिदृष्टेतस्मिन्ननवस्थानादिप्र
कमसहदृश्यतेचतिमित्रंचप्रकाशमानत्वप्रयोजनंचस्फुटदृष्टाभिमत
घटादितुल्यताप्रतिपादनेनानपह्नवीयत्वप्रख्यापनम् यथाहदृष्टोर्थोविमर्शे
विनानसुखविश्रमार्थक्रियास्वतथात्मापीतिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकताव्याप
नमपिप्रयोजनम् तेनैतसूत्रंहृन्निअप्रयद्यपिप्रकृतविषयेतथाप्यर्थद्वयसाध्यार
णेयोज्येततएवटीकायांदृष्टस्यापीत्यादिसंहितातदृष्टं तेनप्रत्युतयादृष्टांतवि
षयं॥ तदाहवाचोयुक्तीति एतदेववाचोयुक्तेर्वैचित्र्यंयत्पविमितेनयत्नेनप्रतिपा
द्य॥।।।।।। सुसंग्रहः स्वसंवेदनसिद्धस्येत्यपिचूर्णमोणांदृष्टव्यं स्वात्मादिव
दनपहृवनीयतांतिरूपयितुंपूर्वंहिस्वसंवेदनसिद्धत्वेनापिस्वसंवेदनसिद्धत्वमा
त्मनइत्यादितादूषितम् सूत्रेतिभिन्नार्थसम ''' नयामीश्वरोदृष्टोप्यनुपलक्षि
तस्ततःप्रत्यभिज्ञाप्रदर्श्यते सामर्थ्यान्नस्यैवेतिलभ्यते सएषसामर्थ्यलभ्योर्थः
षष्ठ्यार्थतोव्याख्यातः तिमिन्नसममर्थ्यवस्त्रसदयंगमत्वादितिर्हितुपोचमा
व्याख्यातः .... सूत्रेसमस्यादर्शितोहृत्तावपिषष्ठ्याव्याख्यातः मायाकृतो।
व्यामोहोमायाव्यामोहः मायाचपरमेश्वरस्यैवशक्तिः एतेअस्मसूत्रेयुक्तम् मोह
वशादितिमोहयतीतिमोहः ईश्वरस्तस्यवशः सामर्थ्यमायाशक्तिस्ततःमोहय
त्यनेनशक्तिविशेषेणेतिवामोहोमायाशक्तिस्तस्यावशः सामर्थ्यंमोहतत्कार्यप्रत्य
क्रे विरामो यथो [illegible] मायाविमोहनीना
मेति सूहिर्शीमोहआवरणंतस्यवशोविच्युतिरितिक्रियपाशक्तिस्तयाचशक्ति
मानाक्षिप्यतेतेनेपशुप्रमातृणामख्यातिरूपोमोहःकारणंचास्यैश्वरशक्तिः।
रितिस्वरूपतःकारणतश्चानिर्वाच्येतेवनत्वल्वतिर्वाच्याकारःकश्चिदविद्या।
त्मामोहोवस्तुत्वेनास्यइयेहेचिद्रूपाद्यनसामर्थ्यासम्भवात् संभवेवाप्रमाणमेववस्तु
त्वेनानिर्वाच्यतानापिसांख्यदृशीवरजस्तमोहृत्तिर्मोहस्तस्यजडत्वेनग्रहतिनि।
हृत्तिवैचित्र्यानुपपत्तिर्यद्वस्तस्मात्परमेश्वरस्वातंत्र्यमेवमायाख्यंमोहयतीत्याश
येनाह॥ नत्वत्यर्थेति॥ ननुदृष्टत्वादनुपलक्षितंचेतिकथमित्याशंक्याह दृष्ट
स्यापीतिरूदयंविमर्शस्तत्प्राप्तिपर्यंतंदर्शनमनुपलक्षितत्वंतस्मिन्सतिसमनुचि

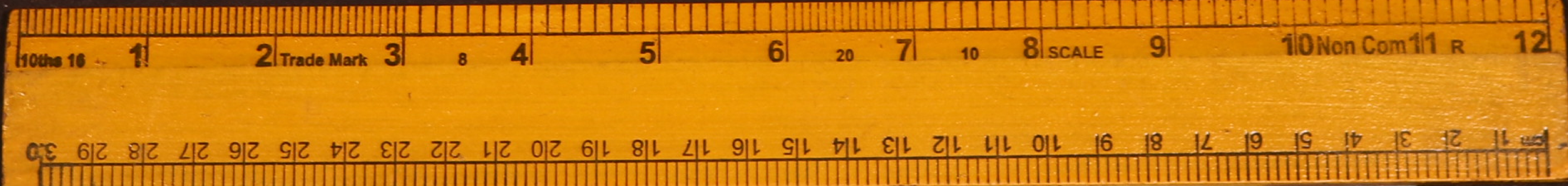
तव्यवहारेप्रयोजनंतान्यथामार्गहष्टेतृणादाविवतेनहृदयेनसहसात्मतात्रात्मरूप
तासाकल्यादात्मरूपताव्यवसायोवासात्मेतिसाकल्यादावव्ययेभावे····तिनिवा
दार्व्याचष्टेप्रमात्रावेशादितिहृदयविश्रांतिर्हृदयंगमत्वंचनामकिमित्याहप्रका
शमुपारूढानांप्रमातृप्रकाशवलेनप्रकाशमानानांततस्वयांपन्नदर्थमेवोक्तंप्र
मात्रावेशादिति ततहृदयंगमत्वंतिप्राप्नोतीतिहृदयंगमंकथंचपरामर्शोहृदयमि
त्याह परामर्शलक्षणंहीतिचितिः प्रत्यवमर्शात्मा परावाक्स्वरसोदितेत्य
पक्रम्यमेषेत्यन्तम् एतत्तात्पर्येणव्याचष्टेनीलादीतियथासत्त्वंलक्षुप्रकाश। द्यौं
कमितिज्ञानंलक्षणिकंकार्यकारणमित्याद्येकस्यैवतिरिंशस्यतत्तस्यांहज्ञिवलेन
धर्मिणोधर्माणांचान्योन्यंभेदः कल्प्यते ततदंशाविमतिशान्त्येतथाप्रकाशरूपेसं
वेदनेवभासविमर्शादीनांप्रत्यतइहदर्शनेयथयथावभास्यतेतत्तथास्तदितिपरोपदेश
कालेस्पष्टोयंधर्मधर्मिभेदः पारमार्थिकएवयथैवचस्पष्टस्तथैवंपारमार्थिकइत्य
भेदविश्रांतेनेवतथैवस्पष्टोन्यथाघटपटवत्कोधर्मधर्मिभावः स्यात् एतदपिप्रत्या
ह्राव्यतिविक्तोपीति एतदुक्तेपावसाय्यतेइतिच अवसाय्यते इत्यनेन विकल्परूपेमा
यीयोयंव्यापार इत्याह उपदेशावस्थायामिमायेवसाकेवलंपरमार्थमार्गावगाहनसो
कार्येणअयुक्तविधेयेतिवद्यते इदंनीलमवभासतइतिबोधबहिर्भूतंअयुक्तंयदिमितिसंम
ते ततसामानाधिकरण्येनावभासःस्फुरति ममेदमवभासतइत्यत्रहिममेत्यंशोविश्रां
तं अहम्भावेतिगीर्णमिवनीलंप्रकाशास्तत्वंधितावभासलक्षणेनधर्मेणस्पृष्ट
तइतिनातीवस्फुटम् वेद्यबहिर्भूतेतत्अयुक्तेवभासोयत्प्रकाशतेसामानाधिकरण्येनयतः
केषांचिदर्थगताप्रकटतेतिमतम् ततोबोधस्तमवभासंस्थात्यमिवविरुद्धसंक्रमण
शीलम्भयवेतेनयाव्यभिचाविंशंकते अहंविमृशामीतितुविमर्शभूमिरियम।
स्फुर्यपरूपेवनवहिर्मुखतांस्पृशत्यतएवनीलस्यतत्रकर्मत्वेवविमृश्यतइत्यप्रती
ते इयंमायाविमृश्यतइत्यस्यांचतुर्दशायांदशान्तेबहिर्मुखतानिभासात इदंनीलंभा।
तीतितुममेत्यपिसंवेदनस्पर्शेवहिर्मुखताप्राधान्यमेवहशाःस्फुरति ततएवाहं
ताग्रणास्तातोममेत्यनुवचनस्थानमिदंघष्टातिदिश्यते॥ एतदुक्तंभवति॥
प्रकाशस्वातंत्र्यमिहबोधसंवेदनादिशब्दवाच्यम् स्वातंत्र्यंचनामयथेच्छं त
त्रेच्छाप्रसरस्याविघातः तेनस्वयंप्रकाशतेपरमात्मना प्रकाशतेइत्यनेनवक्ष्ये
दन्तयाप्रकाशमानानांदिवस्वातंत्र्यंपरमात्मना प्रकाशतइत्येतदेवोच्यते परंप्रका
शयतीति एतदेवहिराजःस्वतन्त्रंयुद्धेस्वातंत्र्यंयत्सुद्धतेयैर्य यतिचेतितत्स्वयंति
ष्ठभासते तिर्भासमानंचघटादिकंतिर्भासयतीतिइयतिक्रिया समुदाये······
संविदादयोवर्ततइतिताव्यत्ममस्त्रांशास्वीकारेणविमृशामीतिवर्तमानंधर्मि
रूपमात्रमाभासतइतितुभागमात्रंधर्मइतिप्रकाशस्वातंत्र्यबोधधर्मिणोयाव

भासोधर्मस्तत्तुत्कृष्यतेविमर्शइतिसंबद्धातत्त्वविमर्शस्तावस्कुद्दलमवलि
ताप्रतिपत्तिः नचसंवेदनेशाहमस्मि अविकल्पनीयत्वेनसंकेतविषयत्वभावा
त यत्रचसंकेतोपयुज्यतेर्थेतत्रयोविमर्शइदमितिसनीलेनेवसामानाधिकर
णयमविकलमवलम्ब्यते यदुक्तंविमृशामीत्यंतत्स्नुखित्वेनचकास्तीतितद
वभासेपितुल्यमवभासयामीत्यंतरवेविश्रांतेस्तत्कथमुक्तंविमर्शोनकदाचि
दिदंतांभूमिमास्कन्दतीत्याशंक्याह स्वतोपिविशुद्धस्येति अपिशब्दलक्षणप
लयासमर्थ्येस्मिन्नपियोविमर्शोयोपिचइदंनीलमितिविभिन्नेनीलेमम्बुभ
योपिप्रमातृमात्रेप्रमातर्युवविश्राम्यतितत्तत्प्रमेयइतिसंबद्धःशुद्धस्येतिकर्त
रिषष्ठीशुद्धत्वेननीलाद्युपरक्तात्प्रमाणरूपात्प्रकाशात्तद्वदुपरक्ततयाप्रमा
तुर्विशेषउक्तः अहमित्यविच्छेदप्रकाशाविश्रांतिलक्षणेनएवचसतोस्वंजात
स्यकरणांसंरम्भोहमसोनीलादेर्भोक्तेतितत्त्वहमितिशाद्वानंसांकेतिकंसंकेत
भावेसंकेतास्यतोचकथंस्यात तेदंसांकेतिकमित्याहप्राणाभृत्तइत्याप्रभृतो
व्यतिरिक्तः॥अत्रहेतुः॥जडेति॥ जडाद्धिचेतनस्यविमर्शकृतएवविशेषाः अ
न्यथाप्रकाशादप्रकाशस्यकथंभेदे तदाकारत्वेतज्जन्यत्वेतदाकृष्टत्वेतत्समानता
मग्रीकृतेजडस्यापिदर्पणप्रमातृयोरभादेनस्तिनचवाच्यंविमर्शस्याप्यविमर्श
त्कथंभेदइतिविमर्शस्यपार्यंतिकविश्रांतिस्थानत्वेनापर्यन्तयोज्यत्वात् नीलं।
हिकुतः तथाप्रकाशतेयतस्तदपिकुतः तथाविमृश्यतेयतएतावतिपर्यव
सितेप्रमेयस्यप्रमेयत्वंप्रमातुश्चप्रमातृत्वमितितात्पर्यमप्युपपाद्यते अपिश
ब्देनप्रमेयस्यहितिवंसंभाव्यमानत्वेनाह अहंतविमर्शमयइतियदुक्तमिदमित्य
स्वविच्छिन्नविमर्शस्यतस्यादितिमीलयहिनयनेनीलमिदमितिविमृशति त
त्रचायंपरमार्थः अहंनीलप्रकाशतयाप्रकाशइतितावनेत्यधिकांतपेक्ता।
माह विशुद्धेनीलाद्युपरागशून्येप्रमातरियावितत्त्वरूपताविमर्शमयत्वेततत्रसा पा
त्मताआत्मतामाहृश्यंआत्मरूपतासंपत्तिरात्मरूपतासाकल्पे आत्मताविश्रां
तिरात्मरूपताध्यवसानंकिंबहुनाआत्मतितिविमर्शस्यस्वरूपेमर्वथानिमज्ज
नेमेकीभावायुक्तस्यतस्यांसत्यांमर्थस्यासौप्रमाताभवति यःशुद्धप्रमाता॥
एवंचसत्ययोगपत्तामात्रेणयन्नीलादिप्रमेयमस्तुतद्धत्ततः प्रमाविषयता।
पत्याप्रमेयंभवति॥ अत्यथेति यदिविमर्शरूपतानभवेद्विमर्शसामान्याभा
वेतद्विशेषोव्यवसायात्मकोनिश्चयोनभवेत् व्यापकसामान्याभावेव्याप्य
विशेषासत्ताप्रसंगात् ततश्चविषयःसन्नसन्नीलोनानीलइहनेदानींनतदानीं
मयादृष्टोमुनादृष्टइत्येवमन्यतरेणापिरूपेणनकश्चिदंसास्यादिति द्विविध
स्वभावेनयाथात्म्यस्वरूपतात्मनादेशेनकालेनविषयतायावनकश्चिदस्पष्टरूप
तत्वमवतिष्ठतेनकिंचित्वमपिनावतिष्ठते अनैकांतिकरूपतापिनपर्य

वस्येत्तु दाह्रदोलायमानतैवेति शुद्धस्य प्रमातुस्तस्य तदोलायमानतांशका
अविरतप्रकाशत्वात् अर्थप्रमातृत्वस्य देयमेवाविचलताया प्रमेयस्य तत्त्वा
त्याकाचिदितिकाचिदिति अतः साम्पूर्ण्येनोपसंहृतालोकस्य च वाह्यार्थस
ध्यामर्थक्रियां प्रतिभरतोपसंहारः कृतः उपक्रमे च प्रमातैव प्रथपति
ततः प्रमाताप्रमाता भवतीत्युक्तमत्वाच येन च तत्र प्रमेयम् अहमित्युपक्र
मातीलंजनामीतिमध्यानीलमेतदर्थक्रियाकारीत्युपसंहारालोकस्य
प्रतीतिः ननुमार्गगतोत्पन्नाद्यवभातं च न विमृष्टमित्याशंक्याह गच्छा
गमनादौ चेति ॥ एतदपीति ॥ अपिशब्देनेदमाह रथ्यागमनेनयत एवतृ
णादिमात्रमप्यभातं त्वणादिरूपेणाविमृष्टत्वात्ततएव भातं विमर्शोप्य
तिभातं भवति ॥ इदंतांशमात्रेणेति अतो व्यतिरेकोन्वयश्चात्रैव प्रदर्शितो
त्रेशक्यावेव प्रकाशविमर्शायोरिति एवं व्यवस्थितयादृष्टांतदृष्टेत्त्रत्वदृष्टमर्थ
योजनं टीकाहृतान्कृतम् तत्संगेन तद्दृष्टांतत एवमायाप्रमातृदृष्टेएत
द्वेदार्ष्टांतिके योजयति एवमस्येति ॥ यथाप्रमेयं विमृष्टं प्रमेयं तस्य चेत
द्वविमर्शनम् यन्नीलप्रकाशरूपोहमित्यात्मनि प्रमातृरूपविमर्शनेरूप
मेवमस्यापि प्रमातृरूपस्येदमेव विमर्शनं यद्धि शुद्धेश्वरसदाशिवरूपतोप
क्रमपरमशिवात्मकस्वतंत्रस्वस्वभावविमर्शनम् यथा च नीलमात्रेण
स्थितस्तत्प्रमातृत्वे विहष्यमातमपि नीलविमर्शप्रत्युपकरणीक्रियमा
णात्वेनाविमृष्टं भवत्येवं नीलतत्प्रमातृतामात्रेण चास्थितः परमेश्वरत्वतं
त्रस्वस्वभावावमर्शतं भवदपि अर्थनीयवोद्ध्यार्थक्रियांप्रतिसततवाहिदेह
ग्रहग्रस्ततया असंचेत्यमानत्वेनापि स्वरसं वैवश्येन हृदादेवमायाप्रमातृ
रूपकरणीभावं प्रपद्यतो संकल्पम् पूर्णतितीलाय संकोचितो योहम्मा
वाख्यो विमर्शस्तत्त्वभावेयश्चमत्कारानंदतात्मा परमेभोगस्तस्य याप्राप
तिः प्राप्तिः पूर्णाहंभावस्यवाया चमत्कारापत्तिः प्रथानतया विमृश्यमानता
पत्तिस्तयोपलक्षितोयः स्वात्मरूप ईश्वरस्तत्तोपलक्षणं सेवैवेश्वरस्यल
क्षणं नित्यत्वविभुत्वसर्वकर्तृत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वप्रभृतिभिरतीश्वरः
साधारणैः धर्मैः स्वस्वभावीकृतैरिति परामृष्टतया येन स्वात्मनः स्वभावा
अभवत् प्रकाशविमर्शसारत्वाद्धत्तव्यवस्थायाः अत एव हि नेश्वरविवे
कः पारमार्थिक एव विद्योदये तत्प्रादुर्भूतैस्तैः स्वस्यात्मनः स्वभावतामा
पादितैर्भवति किं तदुपलक्षणमुच्यते इत्याह तदिति भैरवीश्वरलक्ष
णोर्थः स्वस्य गावेशा आसमंतात्कर्तृकः स्वीकारस्तस्य योरसः प्रवाहस्तस्य
यदासमंतात्स्वादनं परामर्शनं अहमेवंभूतोप्रतियोगिरूप इत्यविकल्पकं
नत्तु शरीरप्राणबुद्ध्यादिना नीलादिना च वेद्येनोपश्यमपतया विमृश्यमान

त्वेनत्यक्रूरणंतस्य लाभ इत्येतदुपलक्षणां रूढयस्य आवर्ज्जनेन तदुन्मुखीक
रणंस त्येतत्तद्रूपमिति रूढये णाभवं चोच्यते ननु कथं तैरेवंभूतैरनात्मस्वादितपूर्व
मैश्वर्यभास्वादगोचरी भवतीत्याशंक्याह ॥ रूढयेति ॥ भवेदिति । संभाव्यमेवा।
स्य भवनमिति यावत् अमायाप्रमातरीश्वरे यदस्याभ्यंजात्वकर्तृत्वादितदेवा
भित्तानम् एकयमात्मकस्वारूप[illegible]धर्मैर्विचित्रवस्तुस्वरूपप्रवेशास्यापा
यः अमितः स्वरूपमस्य स्वीकारेण वस्तु जायते । येनेति । तस्मा[illegible]पनेन प्रथन
या अनेन शक्त्याविष्करणेनेति विहृतम् ॥ इयमिति । दृढशब्देन प्रत्यभिज्ञाति
भावसाधनतेति अयशब्देन ननुत‥त्येव स्वप्रकाशत्वात्तस्याविम्रिष्ठत्रात्म
पनस्य काख्यापनेनेत्याशंकां प्रदर्शयंश्शामयति ॥ यद्यपि चेति वक्ष्यमाणनये
नेतिकलोहलितमेतस्य चित्तत्वं कर्तृतामयम् अपिरूपस्य स्वात्पादेर्मितंरण
तयास्थितमितिव[illegible]ते प्रथांनीयते इति अत्रापि वक्ष्यमाणनयेति सम्बंधः
वक्ष्यते हि स्वाच्छंत्वं कर्तृतायास्तु बोधस्य च विदात्मनः सूत्पादोदितहृणेज्ञानंत
त्समावेशलक्षणामि तिक्केदं चिद्रूपस्यात्मन्यत्रानुपकरणीकरणं शरीरादौ काद्य
प्राणादे[illegible]कायादिरूपतानिमज्जनेन चिद्रूपताद्रेचनमिति एतदेव प्रभावः
प्रकाशणायद्धशात्वाद्यतेन्यविलक्षणतया च कर्तृत्वभावयतीति एतस्य पराप्र
सिद्धिप्राधान्येनेति वच्यामः सिद्धस्येति स्वरूपतो ज्ञातमितस्य ननु च सिद्धवस्तुनि प्र
त्प्रमाणं तत्किल व्यवहारसाधनमिति प्रसिद्धम् ततश्च तदस्तुमात्रेणैव हृत्तोवा
च्यं प्रत्यभिज्ञानमात्रं साध्यत इतीत्याशंक्याह सर्वेति जडपदार्थविषये हि सिद्धे
पि घटप्रमाणं व्यवहारसाधनं तेन तद्वपुषमपि सिद्धस्य कस्यचिदंशस्यातततस्था
प्राप्योपाय्यारूपस्य व्यवहारस्य प्रतिमपूर्वीकरोति आत्मति त्वीश्वरे तत किंचि
दसंपन्नं साध्यमस्ति प्राप्योपाययोरपि सिद्धत्वात्तदसिद्धो प्रमेयलेशस्यापि
हि न काचित्सिद्धिरिति क्रमम् अतस्तद्व्यवहारमात्रमपि तेह साध्यते पिरूपांश
श्चात्रैस्थितेसत् उपसमीप इति रूढयसंगमनेन प्रधानतया दर्श्यते आत्मनी
श्वररूपेये प्राप्योप[illegible]तेसात्यत्र देहादौ नीलादौ चोपकरणी‥भवतापित्तते
एव प्रधानतया पश्यतेति तेन हृत्तौस्तत्रानुसारेणैवापदर्श्यतस्तत्क्रमम् लोके ज
डविषये यद्यव्यवहारमात्रस्य साधनं तत्तदपि इह जडे क्रियमाणं प्रदर्शितेन समम्।
विकल्पं प्रदर्शितमात्रावशेषं प्रदर्शितेन च यस्य यशपेत्स्वदानदायनतारूपेणात्
ल्पम् तदत्र सूत्रे दृष्ट इति कर्मणि दृष्टांतावेशेनाकर्मकत्वात्कर्तृर्येव दार्ष्टां
तिकाभिप्रायेण व्याख्यातेति निर्विवादसिद्धतातामदृष्टत्वमस्य भयत्र तुल्यम्
॥ ३ ॥ भावविस्त्रार्थसंक्षेपेणाति रूपयति ॥ एवं चेति ॥ आ
त्मैवेश्वरः स च सिद्ध इति यदुक्तं तत् एवं तस्य या प्रत्यभिज्ञा करणभावसाध
नत्वेन आविष्क्रियमाणा शक्तिस्तत्कृतस्य दृढत्तिश्च यत्तद्वपेवमित्येत
दल्लसोपपत्तिकं कृत्वा निश्चयपर्यंतं दर्शयितुमाह न पोह्यातानंतरंव

स्यमाणस्य शास्त्रस्य सा प्रत्यभिज्ञैव ज्ञानक्रियाशक्तिरूपा अर्थाभिधेयः ज्ञा
नक्रियाधिकाराभ्यामागमसंवादितार्थसंग्रहनिरूपिततात्पर्याभ्यां ज्ञानक्रि
याशक्त्योर्विस्तरतो निरूपणात् इच्छनिस्य यस्य समस्तस्य शास्त्रस्य प्रयोजन
म् जडभूतानां जीवदाश्रयं प्रतिष्ठानम् जीवतां च जीवनं ज्ञानक्रिये एवं य
स्माज्ज्ञातृत्वस्यात्मैवेश्वरः सदाशिव इति हि शह्योहेतुहेतुमत्[illegible]वं द्योत
यति आत्मनः सिद्धत्वमैश्वर्यं च युक्तम् ॥ कर्तरि ज्ञातरीति तेन प्रकारेण
यस्मादिदं सकललोकसंमतं जडानां जीवन्मूला सिद्धिर्जीवतस्य ज्ञानक्रिये
तत्वमित्युपपद्यते तत्र जडाजडस्वरूपस्यैवायं हेतुर्ज्ञातो निरूपितो न त्वन्यस्य सम
स्तस्य अन्यस्तु न कोप्यस्तीत्याह इति किं तस्यानामिति नन्वेवं सर्वभावानां य
दि हेतुत्वं तदा क्रियासंबंधसामान्यद्रव्यत्वादौ हृद्यात्मा तद्ध्वजोडुः (विश्लेषि
सत्वतमोमयमित्यादौ वक्ष्यती यरासि संभवो वक्ष्यते स कथमित्याशंक्याह
टीकाकारः ॥ भावाभावयोरिति ॥ नीले हि तत्स्वरूपं वः तस्य भावविनाभूताश्च
पीतादय इति तन्नीलं तेनापि तेनीलम् किं त्वाभासपरार्थोपवर्सर्वेप्या इति आ
भासस्यानेप्रमातविसामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा नीलानीलेत
वहिराभासनप्रमातृविश्रान्तं च वस्यानापारमार्थिकं रूपम् तस्य तत्समत्व
यशाहृत्तेनोक्तम् तस्मिन्रूपे सति तथैव यद्वाप्यत्वेनाध्यवसीयते तदपि प्रमाता
ततत्कालस्पृष्टमपि व्यवसितमीश्वरस्पृष्टवस्तुदृष्टे तथैवार्थक्रियाकर
णाहत्वेव भगवच्छिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्यामायास्पृष्टिप्रमातृस्पृष्टिश्चे
त्यादि हि सत्यासत्यतस्तु[illegible] यादिरूपेणेति वक्ष्यामस्त[illegible] यालम्बनादित्यादौ त
तश्च यदा वैयधिकरण्येन संजायते सः स्वार्थरूपं नीलस्या नीलं कार्यकारणं
सहकारिविरोधिव्यवधिवाधारस्यादि तदा वहिरसौ संबंधः सामानाधिक
रण्यस्पृष्टावपि पारतं[illegible]त्रेण स्पृष्टो चित्रं रूपम् पटस्य रूपं यदेव नीलं तदेवा
नीलमिति अत्र तत्वतः संबंधः स्पृष्टपकार्थसमवायो वा पकानेकचित्रवा
दे तच विरोधस्तस्यानाभासनसारस्य प्रमातृकृतत्वादनाभासनाभावेत
दभावात् स्वातंत्र्येण निर्माणेव य विरुद्धत्वम् घो नीलः पटः स एवानील इति य
द्यपि परमाणोरपि चित्रतोपराताकाशदेशापिच्छेदेन संयोगः पटेन विभागस्
तिगुणपद्विरुद्धसंयोगतदभावमयता तथापि सकलप्रमातृगोचरे वस्तु
विचारो यत्र च परमाणुकशादिप्रतिपत्ति[illegible]कि की मापि च योगिनां त[illegible]द्वा
रिकेवल्यवयविपदं द्रव्यविशेषणम् पृथग्नेवबाद्रव्यग्रहणं तत्संग्रहार्थ
म् प्रसिद्धत्वेन प्राधान्यात्तु इत्थं गवयविपदमुपात्तम् उपलक्षणं वा वय
विद्रव्यं पदम् अत्र च सर्वत्र प्रमातृविश्रान्तिरूपः समत्वयएव प्राणितम् व
ह्यपि च तथैवार्थक्रियाकरणवस्तुतेवात्रेत्याह ॥ वस्तुसंभवेदिति ॥ तत्वे
वं तृतीयराशेरुभयात्मनो वा संभवे विपक्षाद्व्यावृत्तो न साध्येन व्याप्यते गमं

तत्स्वयायोगात् नते ‥‥ नीलाद्याहं त्ते हितीलानीलादपि व्याहतं नील
मपिहितत अन्तर्भयरूपंपाशवविकल्पस्पृष्टमेव भवति ॥ नवाश्यमिति तत्रा
पि न शंकितव्यम् किं चान्तमानस्येश्वरनियत्युपजीवनेन प्रामाण्यं वक्ष्यते यो
गितिर्माननताभावश्यत्या[illegible]रूपेशोयुनियतिश्च प्राच्यप्रसिद्ध्युपजीवतीन विप
त्तव्याहतिं प्रधानत्वेनोपजीवति तदस्त्वत्रात्तीयोरा[illegible]शिः चित्तत्वे तु भावा
नो विश्रान्ति[illegible]त्तचित्तत्वस्यान्यत्र येन चिदचितोः सामानाधिकरण्यं तान्य
थावा नीलानीलवत्तृतीयराशिरुन्मीलेत तन्नु भगवत्परमशिवविज्ञ
स्वरूपाच्छादितत्वादेवास्य सदाशिवेश्वरविद्यास्वभूमिषु परापरदशायां
सामानाधिकरण्येनाहमिदमिति च वक्ष्यते सामानाधिकरण्यं च सद्विद्ये
ह्येमायापदे प्राक्शून्यधीप्राणदेहादेश्चिद्रूपताभिषेकेण चिदचिद्रूपता वक्ष्यते ।
तथा च नेश्वरविवेकेन वश्चिदचिद्रूपा इति महाप्रमातरि च माया प्रमातृ
प्रमेययोर्योगपद्यप्रकाश इति निरूपयिष्यते ग्राह्यग्राहकतामिन्नावर्थाभा ।
तः प्रमातरीति तत्कथमुक्तं नतु चिदचितोरपरचित्तत्वानुप्रवेश इति अत्रोच्य
ते इह तावस्यरधा स्थितं किंचिज्जडं नाममायापदे तु नीलादयः स्पृश्यते तेषां
चायमेव स्पृष्टिर्यदन्यत्वात्तस्मिन्रूपाश्रनेति वहूपाख्येने वेविज्ञेनाभासनमि
येहि सापूर्णत्वा व्याप्तिरिति वक्ष्यते अत्रापि तु सदेन चित्तत्वस्य स्पृष्टिः काचि
तथा त्वे जडतापत्तेः अहमिदमिति च प्रकाशेयोर्हसंशः स परमशिवएव पूर्ण
त्त्वत्रय अमिदमंशः उन्मीलनहसंशएव प्रतिष्ठां लभते ॥ यद्वक्ष्यते ॥ अत्रा ।
परत्वमित्युपक्रम्य परताहं तयाच्छादादिति तहि हि चिद्रूपचिद्रूपयोस्तुल्यका ।
स्पता चिद्रूपस्य तु नतेहे चित्रविरहः कदाचित्सामानाधिकरण्यं न तु वैयधिक
रण्यध्यतिष्ठितरूपथ्यकप्रकाशाभावमात्रे[illegible]पचरितम् तत्र तु आ[illegible]हंते दंतयोस्तृ
तीयमधिकरणं किंचित्समानमस्ति न च यथा नीलमेवा नीलमनीलमेव
नीलमित्येकस्याणीकरणोपितद्विभक्तोभयरूपप्रकाशः तद्वयोहं[illegible] नीलंय
नीलेन दहमितिप्रकाशेऽपि तु नीलमेतत[illegible]यंतिः सामसहं प्रकाशा प्राणि ।
तेमेवेति अतएवाणं यश्चिदचिद्रूपं यत्र चिन्नादेको महेश्वरः तेन के[illegible] वि
द चित्वादित्युक्तम् मायाप्रमातृत्स्वयः प्रकाशः परमेप्रकाशेन मत्तो स्थ्या[illegible]ता ।
स्य चिद्रूपस्यापि तु शरीरप्राणादेर्वैद्यरूपस्यैव तस्य तु प्रमातृता परमशिवप्र
काशएवमायाकृता त्वभिमानमात्रा तस्य चिद्रूपताकल्पनं तत्ताविकम् तथा
हि जडप्रमातृसिद्धिर्यपूर्णेस्थितिः प्राणपुर्यष्टकनियंत्रितं जीवेति कृष्टा
तत्रापि प्रमातन्निमास्थितातदात्मनेवतस्य स्यात्कथंप्राप्येनयंत्रणेत्यादिप
तश्च सर्वं चितत्वस्य स्वयंप्रकाशत्वादित्यनेनोक्तम् यत्स्वयमेव प्रकाशते ता
त्वत्रप्रकाशतएव च न तु प्रकाश्यते त्येत तदेव तत्वतस्मिन्रूपं न स्यकथं त्रत्या ।

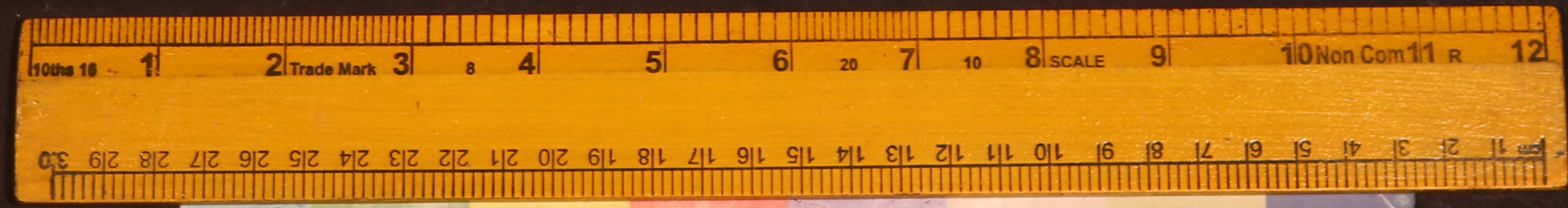
६०
प्र॰ ज्ञा॰ वि॰ वि॰
२७

ज्ञाभासतमन्यत्वततत्त्वसिद्धिरिति। मायीयेति भेदव्यवहारो ग्राह्यग्राहकभावा-
लक्षणः सर्वस्य प्रसिद्धस्तदपेक्षयातदवादेनतत्त्वोपदेशः कर्तव्य इति हि विषयस्तु
क्रमम् तत्र पंचभूतानीत्याहुः पंचानां भूतग्राह्यवाच्यत्वमित्यादौ तत्र कथम् उक्तं स्त-
त्र्येभूतानांजीवतामिति एतदाशंक्याह जीवोपि चेति सिद्धं भवति क्रियाकर्तृरू-
पं हि भूतमुच्यते तत्परमार्थतो जीवतु एवं भूतत्वमुचितं तस्मादेतत्त्वपरस्य
पार्षदसमयस्त्वतियतः सोपि चात्रास्त्येव भगवद्गीतासु च यद्यपि बुद्धिबुद्धि
मतामस्मीत्यादौ सम्बन्धषष्ठी तथापि बाहुल्येन निर्धारणषष्ठ्याप्याप्यांडवा
नां धनंजय इत्यादयः प्ररूप्यंते समानजातीयानामेव च निर्धारणमिति
चेतनापि भूतरूपैवेति वस्तुग्रहणमिति हेतोनं तदपेक्षयैवेति साउक्तस्य
वीयापेक्षा लोकयात्रापेक्षा रूपा गुणभूतापि वा लोकयात्रा उद्दिष्टा पृथक्त्वा-
त्परामृष्यत इति षष्ठीसमासः लोकयात्रायां लोकव्यवहारे हि ग्राह्यग्रा-
हकव्यतिरिक्तेन वस्तु भातिसंसारिणामिति तत्त्वप्रत्यभिज्ञानेनानुग्राह्या-
णामित्यर्थः साक्षात्कारेन भावात्म नियतप्रतिभासतेतदेव वस्त्विति दृष्ट-
संभावितपृथक्त्वाकत्वेन चिद्रूपे यत्नेन प्रवेशनीयमिति यावत् ननु स्त-
र्यमभ्या विकल्पमातादेरप्यर्थस्य चित्प्रवेशो निरूप्य एव तत्र केवलम-
नुभूयमानस्यैवेत्याशंक्याह। ननु दृतिरिक्तमिति अन्तु भववासनोपा-
जीवितात्स्फुटेर्मनोराज्योत्प्रेक्षादिविकल्पनां च ननु द्विचार इति अस्फु-
टतो हि कथं भेदाभेदादिनिरूप्येते ननु ग्रामस्थितानां यज्ञातितल्लिकमिदा-
नीं चिद्रूपाभिन्नमेवास्त्वित्याशंक्याह शास्त्रसंस्कृतानामपीति सांख्य-
स्य यद्यपि पंचविंशतिस्तत्त्वानि स्फुरंति तथापि पंचैव भूतानि चेतनाचे-
तनतावत्मात्रे तावत्सात्कारूपात्भवो नाधिकेन तावता तत्र वर्तितो यातु
षं कोतिरूपएव विश्वं निरूपितं भवतीत्याशयेन तत्स्मी तोयमः सं-
भावनानुमानागमजनितेष्वपि ज्ञानेषु तदेवभासते केवलं योजनामा-
त्रमधिकं यथा पृथिव्येवयास्त्वस्पृष्टं दिविचित्रगं यानत्रैव विशेष
त्यागेन सोदरेण च गंध तन्मात्ररूपतेति अनन्तुभूतमेवेति अथास्तस्वा
देनैव स्तूतम् स्वावडुः खमोहात्मनां हि गुणानां साम्यव्यापकत्वादि समारोप्य प्रथा
नम्नु पकल्पितम् तत्र च सर्वमननुभूतमेव स्ववादितावदिष्टमेव साम्यं चम
धुरकटुकादेरदृष्टं व्यापकत्वं च पटे रूपस्येति। तस्मादिदं तात्पर्यम्। इह ह
यीगातिः प्रधानमिदमिति किं चित् स्फुरति चेद्रूपादिमयमेव अथनेद
न्तयास्फुरत्पृथ चस्फुरति तद्दृतेयैवा पृथक्त्वयावागत्यं तराभावात् अथन
स्फुरतितन्न किंचित् ननु स्फुरति चेदं तया न व्यपायति रिक्तं च तत्पृथैवोत्प्रेक्षित
त्वात् सत्यं तथापि तु जातिममांतरेतत्स्फुरति प्रमात्रेतः स्फुरत्येव चोप

ना

देशणप्रमात्रैकात्म्यमंतर्यमितिति हि वक्ष्यते सा चेत्सिद्धा किमन्येन। अतएवाह स्वकोरेति
स्वकं सर्वजनवेद्यं प्रमातरि अंतर्भावनमस्पृष्टं भावनं यस्य तत्तथा यत स्तदवस्तुना
एवषष्ठ्यादिर्वाहृत्यत्तत्त्वमितिनन्दद्व्यपदितस्य प्रमात्रपेक्षया द्वयं प्रमातरभि-
न्नत्वसाधयितुमारभ्यते तदाद्येभ्यः प्रमातृभ्यः पृथक्प्रधानेभ्यो नास्त्येव लक्षणप
स्यात्तथा हि एवषष्ठ्यं प्रमातु न्नं पृथगित्युक्ते च घटादेर्निर्भासमानस्य तादृग्रूपत्वमु-
पपादितं भवतीति यस्य चावषष्ठ्यस्योपपादितं न तत्पृथग्बुद्ध्या कश्चन प्रतिपद्यते
कथं स्वकरप्रमात्रंतर्भावतमित्याह। तथा हीति येषां विकल्पनमेकं प्रयोजनं तेन
तु वाह्यं किंचिद्विकल्पतएव च ये भवान् तत्तु वहि स्तत्रास्फुरणाद्वैकल्पिकात्ते-
षामात्मरूपाणां ज्ञानाकारमयानामवभासं भूपसेति सौगतवेदांतादिदृष्टप्र-
तिपन्नाः भ्रान्तिः सा वासनामयीत्युक्तत्वात् तन्वात्मा वा ज्ञानं तद्वासनावा तदा-
कारो वा तेत्व न न भात्यपि त्विदं रजतमितीदं रूपबाह्याकारेण संवेद्यामसत्रसतश्च
कोन्तर्भावइत्याशंक्याह। संख्यातावपीति इह नां तर्भावेन न किंचित्कल्पनम् केवा-
लमात्मैवास्तितत्त्वन्यदितिपृथक्त्वेन हेतपरिवर्जनमुपदेशरूपभवस्तुनस्त्राव-
स्तत्वात्पृथक्त्वपरिवर्जनं स्वतः सिद्धमेव तत्र यद्यपि तदवस्त्वैकल्पिकं तथा-
पि वाह्यरजततयातदध्यवसीयते सा चास्त्वेत्यवस्तुभूता कथमित्याशंक्याह ह्य
ध्यवसायापेक्षयापि चेति अध्यवसायेन न वस्तु स्पृष्टं क्वाप्यमस्य न हुस्तुतावित-
रेदितिन्तावदास्तामिह प्रधानविकल्पे त्विदं तद्धा संघटादिमध्यनिविष्टप्रथा-
नमित्यध्यवसायो नास्ति विकल्पांतरमूलतायांत्वनवस्थेति इयतोर्थस्य द्योत-
नायापिशब्दः चशब्दः पूर्वं लशंकां समुच्चयत्यमेयं समुच्चिनोति॥ न किंचिदि-
ति प्रधानादेस्तेनादृशं रूपं किंचिद्यत्स्फुटेण यत्नेति रूपेणोतपविद्यते द्वौ
रूपेण पृथक्त्वेन परिवर्ज्यते सांख्यैश्चात्मानेवाप्राये नानुमानागमादिवेद्यत्वेपि
प्रधानादेरसंवेद्यएव त्वं प्रदर्शितम् स्मरणाविकल्पनादावियादेतन्न किंचि[...]
[...]रिहारं स्यादित्येतस्य अत्यस्यरइति शुद्धेन हेतुरूपतां योतयन्नाह। पयो-
गमाह तिः सन्देहप्रसिद्धत्वे साक्षात्कारज्ञेयत्वेन किंचित्प्रत्यसिद्धत्वे चोपपाद-
यितव्यमिति उपपादतां हि यत्नेनेत्याशयः उक्तं भवतीति सूत्रहृत्स्थापिति विशेषः
एवं दृष्टन्याय चटतोक्तं तावत् यद्यत्र लोकस्यासिद्धं तत्तत्रयत्नेनोपपाद्यं नील-
स्येवतीलत्वम् तथा च प्रधानमाधावत्पृथक्त्वमिति यत्नेनोपपाद्यस्य व्यापक-
मप्रसिद्धत्वं प्रसिद्धत्वेपि हि यदि स्यात्तत्सर्वत्र भवेदिति न जातु तत्रलीकोजनः
स्यादिति तद्व्यापककादाचित्कत्वविरुद्धसार्वत्रिकत्व प्रसंगादप्रसिद्धत्वे तत्र
साध्यता व्याप्ते तस्य च विरुद्धं प्रसिद्धत्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः अथयेद
दृष्टन्यायनिर्वंधत सहेतेक्रपालोऽस्त्वननुगुणत्याया मस्ताप्रतिसार्वलेह पक्षोत
ं परिग्रहस्यसूत्रहृन्नी व्याचष्टे॥ अथवेति भूत ग्राह्येन सूत्रे भवतीति श्रुत्या।
न्निर्भा[...]वस्त्वग्राह्येनह्येतोवसतीति श्रुत्यन्ने न किं किं न संग्रहीतमिति यावत्
प्रत्यक्षं पृथिव्यादिपरोक्षंतद्गतं देशकालावस्थाभिन्नं वैचित्र्यमत्वं तावचीन्द्रि-
यं चास्मदाद्यपेक्षयानन्तु मंत्रेश्वराद्यपेक्षया प्रधानादि संवेद्य लक्षणमिति जड
ग्राह्येन विशेषणादिति भावः तथा निर्देशात्तति सूत्रे जड भूतानामिति वस्तु-

सहिविकल्पक
दर्शनमूलत्वमस्येक
नास्ति

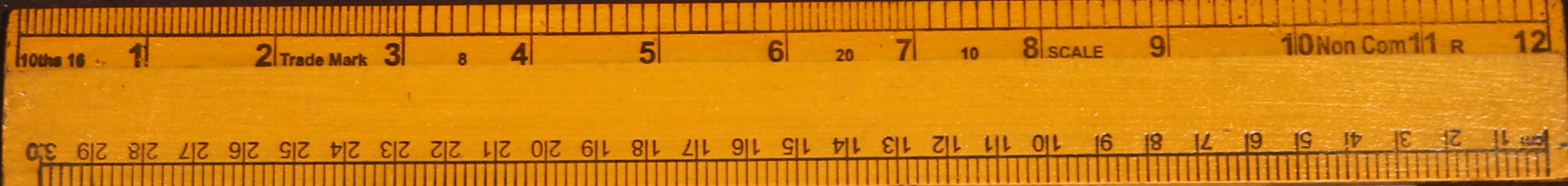

प्र॰ वि॰ वि॰ २८

नाजडेतिहृत्तौ तन्तु बहूनां तन्तुकरणम्भवतादिरूपाणां वेद्यानां ब्रह्मादी
नां स्थावरान्तानां वेदकानां च तेनैव रूपेणाभ्युपगमे कात्मकत्वं किं नोच्यते किम
वान्तरेण जडाजडतया वर्गद्वयसिद्धये जडजीवद्वयग्रहणं हृत्तौ च जडाजडभेद
पदमित्याशंक्याह । द्वैरूप्येन चेति । चकारः प्रमेयं समुच्चिन्वानः पूर्व
पदे द्योतयत्येव मत्पन्नापि यद्यप्ययोग्यं योज्यम् अयं भावः निःसंख्याकात्र
प्रमीभावास्तावज्जडमजडमितीयता रूपेण विमृश्यन्ते च प्रकाशन्ते च त
द्विमर्शप्रकाशपरं शास्त्रं बहुत्वमनुजितवाद्वैयशिष्यते तदेकतापि भिन्न
दुर्लभा प्रकाशविमर्शरूपाश्चेश्वर एव स्वतन्त्रमूला नानात्मभूतान्यथाह चिरन्च
यति नेषां किमपि प्रान्ते स्वि किं तत्त्वमिति चेद्धिति चेन्नान्तानामेकं कथम्
गीकृतं तेरूढयमित्यपि वरीकरणम् ननु जडो वर्गः पूर्ववाच्यः श्रौत्यादि
तितिराकरोति जडस्येव चेति जडं हि पूर्वसिद्धमन्तश्चिद्रूपेण भावनीयं य
त्तेन तत्त्वचिद्रूपस्य चिद्रूपतां तन्मीवनं यत्र सत्त्वम् आमोहात्तु यत्तत्रानेम्स
र्थं बहुत्वं चाभिमन्यते तत्केवलमपसारणीयम् तेन यत्तत्साम्यं विदन्ता
भावतं पूर्वं जडस्य [illegible] षम् तत्रेति हृत्ति पदं पठितव्याख्या चतुर्थे ॥ तयोर्जडा
जडयोरिति शक्तिचात्रावतारणिका विश्वस्य तावदीश्वरमयत्वं वक्तव्यम्
तत्र जडस्येश्वरमयत्वे प्ररूप एवेदं सर्वमित्यादित्यायेत वक्तव्ये किमन्तरा
लतिरूपितया जीवत्वग्रहणतयेति तत्रो जडात्मन इति अनिरूपितस्य प्रका
शितस्य च जडस्य [illegible] प्रतिमादपि शोच्यस्य किं निरूपितो प्रकाशवि
मर्शो वितन्तस्य पतिजो मम प्रकाशेत मया विमृश्यत इति हि व्यवहारः नन्वी
श्वरसदाशिवशक्तिषु अहमिदमिति प्रकाशविमर्शतादात्म्यमेव भावाना
मित्याशंक्याह । तत्राचेति तत्र च किं हेतत्तातेरपासनेन तस्याभावादेवे
त्याशयशेषः अयत्विति मायापदे यत्नापदेशपतादशायाम् हेतवादिभि
रपि यद्गीकृतं संविन्निष्ठत्वं विषयेष्वाताततक्रमेण संविन्नादात्म्यं पर्यव
माययेति जीवत्वरतं ग्राजीवल्लग्राजीव [illegible] तमग्रेत्यादिना निष्ठा हि तदा
यत्तत्वं तदर्पितं हि भ्रान्तताप्राणं पिच तदं तल्लीनत्वमिति जीवत एवं भूतत्वा
वस्तुत्वमवशिष्टं तत्र संतत्व्याख्यातपदेम् तथा [illegible] सूपायः सिद्धपरतंत्रभा
वाइति परैरर्पितावदेषां संवित्यावतंत्रमङ्गीकृतं यस्तु लाभः संवित्तादात्म्य
मायातीत्यर्थः वक्ष्यमाणनयेनेति प्रकाशात्मा प्रकाशोऽध्यान्ना प्रकाशश्चासि
ध्यतीति अजडप्रमातृसिद्धिरपि एवमात्मन्यसत्कल्पाः प्रकाशस्यैवमत्य
मीजडा इति अनेनेति जडानामं तथालेजीवनिष्ठतानिरूपणेन अमुमेव जी
वत्सोपानारोहणहारेण जडानामीश्वरभावोपदेशमभिप्रेत्य तत्वार्थसंग्रहा
धिकारे आत्मैव सर्वजन्तूनामेकमेव महेश्वर इति जन्तुग्रहणमात्मैव सर्वभा
वेष्विति शिवदृष्टौ समस्यार्थयत्रस्वीकृतं व्याख्यातं पठिष्यति मतान्वा विशेषी
तितान्यदेषां जडानां हेलत्वापकाविरूपमित्याभिप्रायः जीवनसम्बन्धं यइत्यनेन

ननु जीवनं यदि ज्ञानक्रियेतदा तत्संबंधः स्यात् अस्यैरन्यैरिति किं केन संगतमित्याशंक्याह । ९

क्रियासंबंधोऽत्र प्रहृत्तिनिमित्तिरूढिं निधाय समासकृत्ता दिते च संबन्धाभिधानमि
तिमन्यमानः शास्त्रे तं जीवस्य ग्रहं साध्यमानानुपरतजीवनक्रियावदभिधायकं स्त
चयति जीवतामित्युपक्रम्य जीवनं ज्ञानक्रिये श्लेषेकवचनेन तत्संविदे [illegible] पारमार्थि
कमाह । तेपवहि स्वातंत्र्यं वदंतीति चितिः प्रत्यवमर्शात्मा परावाक्स्वरसोदि
ता स्वातंत्र्यमेतन्मुख्यं तदैश्वर्यं परमात्मनः इत्यत्र हि प्रकाशरूपं ज्ञानं विमर्शरूपा
च क्रियेत्येतदेव स्वातंत्र्यमिति निर्णीयिष्यते ननु भवता ज्ञानक्रिये स्वातंत्र्यं जीव
नं तत्त्वेनेति कुतस्तत्त्व हि प्राणधारणमात्रमित्याशंक्याह । जीवनं हेति । हि शब्देना
स्य ग्रंथस्य प्राग्[illegible] ज्ञानक्रियात्मकजीवनसमर्थनाय हेतुतां द्योतयति यत्पूर्वपा
ठाशंकां सूचयति सत्यं प्रसिद्धं प्राणधारणत्वेन जीवनम् प्राणशब्दस्त्वत्र प्राणा
दिपंचकेऽस्ति तस्य च धारणं यथा स्यात् यथा क्रियं चाविचलरूपताकरण
म् तच्च श्रवक्त्रादीनां च बुद्धीन्द्रियाणां वागादीनां च कर्मेन्द्रियाणां मनोहंकार
बुद्ध्यात्मनां तातः करणत्रयेण सह मिलितानां त्रयोदशानां बाह्यरूपदर्शनादेः श
होश्चारणादेर्लीलादिसंकल्पादेश्च हानिविशेषाद्यान्याश्रन्तरी हन्ति विशक्ति वि
शेषान्याद्विविक्षितरूपदर्शनादिबाह्यहत्तिविघ्ने प्रतिहत्यमाना ह
तिः संरम्भोद्यमनप्रयत्नादिपूर्वया तया हि एववशीकृतो वायुर्नेमर्त्ति कीर्तिर्दं
कातिमवष्टभ्य [illegible] प्राणादिपंचकात्मतां
भजति संरम्भोद्यमनप्रयत्नाश्च ज्ञानरूपाः परामर्शात्मानश्चेति तत्रा
जीवेन जीवनव्यवहारे ज्ञानक्रियायोस्तल्लीनता अस्ति [illegible] नाभिधानात् नर
क्षवादीनाम् ननु जाग्रत्स्वप्नयोः ज्ञानक्रियेस्तः सुषुप्ततायां तु गाढनिद्रारूपा
यां कथं तेन च तदानुजीवतीति व्यवहार इति शंक्याह । सुषुप्तावस्थायामपी
ति । अत्र हेतुमाह बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां मिलितानां सतां त्रयोदशानां ध
स्मात्कार्यं सुषुप्तावस्थायामपि प्राणादिपंचकप्रेरणं तस्माज्ज्ञान न क्रिया
त्मकम् बुद्धीन्द्रियकार्यं हि ज्ञानं कर्मेन्द्रियकार्यं च क्रिया नन्वेवं ज्ञाना
मिकरोमीति सुषुप्तेऽपि भासेत अज्ञासिषमकार्षमिति च स्मर्यते नचैवमि
त्याशंक्याह ॥ अंतर्लीनेइति । अनुद्भिन्नविशेषेइत्यर्थः एतदुक्तं भव
ति । त्रयोदशानामिन्द्रियाणां सामान्यरूपायां प्राणनेद्राणायां हृत्तौ जाग्रतीव
गुणप्रधानभावाभावात् समानाभिहारादव्यवस्थामीयान्दानन्दज्ञानन
क्रियावाहि वामीयं ते ये विशिष्टा ज्ञानक्रियाभेदास्तेषामन्यतेमितोद्रिक्तात
या भातीति न विशेषांशोल्लेखेन विनास्फुटस्तत्प्रत्यवमासः सामान्यरू
पतया तु ज्ञानक्रिये स्त एव नहि प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शोऽग्रहमित्येतद्रूपेव
स्थितं स्वपतहृदितमपूर्वमिति भाति । एतञ्च वितत्योक्तम् तदात्मविविक्तपू
र्वकालस्मरणेन तत्र जाग्रत्स्वप्नयोरपि माता हृष्टः सामान्यज्ञानक्रियारूपाजी

ई. प्र. ज्ञा. टी. २९

वत्साक्षित्वे विशिष्टविशेषणान्तरीसामान्यकल्पाद्धितस्यैव केवलं तद्रूपं तथा
नभाग्रमहिम्नावाह्याकम्पा चिन्द्रियस्पहृत्विकल्पसृति ततः सैव स्फुटत्वेन भाति तत्सा
मान्यरूपशाब्दलेयप्रतीताविवर्गोत्तम् तेनेदं तत्र सूक्ष्मावस्थायामपीति सामान्याधि
करणेनापि योजनम् तज्जीवनं जाग्रदादावपि सूक्ष्मावस्थैकरूपं यदुक्तम्।
यावदप्राप्ते तज्ज्ञानक्रियात्मकमेव ननु बुद्धिप्राणादौ अहंमर्शवशाभिषेकोऽभ
गवन्मायाशक्त्युपकल्पितो जीवनम् अहमित्येव च ज्ञानक्रिये तत्रैव संसर्गिकावे
वेते तत्र बुद्धिकर्मेन्द्रियकायत्वे कथम्॥ सत्यम्॥ किं तु संसारविजनोऽङ्गीकृत।
भेदग्रहं हि प्रतिबोध्यते न च तस्य भगवच्छक्त्यादि किंचिद्विदितमिति तेन रूपे
ण कथं प्रतिबोध्यताम् विदितत्वेवा किमन्यत्प्रतिबोध्यताम् सर्वत्र चेश्वरेणाव
स्थिके स्वातंत्र्ये स्थितेऽपि न त्रियतिपाक्रिमहिम्ना वा तत्प्रायं कार्यकारण
भावो निर्भासमानत्वेन सत्यं रतिस्माप्युक्तिक्रियत एव तत्र चावबुद्धिकर्मेन्द्रि
याणां बहिर्हि त्रियथा घटमध्यवस्यामीत्यादिकात्तथा न हि रविन्नविशेषान्त
पि जीवनरूपस्य पूर्वे तिन किं चिद्रूपस्यम् नत्वेवं स्वात्मवर्तिन एव ज्ञानक्रिया
त्मनो जीवनस्यावभासनं स्यात्॥ ततः किम्॥ एवं जीवनं तत्रैश्वर्यसंकं स्यात्
ततोऽपि किं न हि देहतन्मात्रतो भोः प्रामाणिकाः यदि तत्पेऽजीवतो जीवनस्याभा
ति तदमी जडास्तेषां च जीववत्त्वं तेषां तत्र निकल्पते हेतम् अत्यभीक्ष्णं यथापि जी
वनं ज्ञानक्रिये एवेति कथं हेतम् भान्तीत्येव च पक्षोयुक्तः जीवति विपरीते च व्य
वहारभेदात् नन्वाभ्यन्तरीहृत्तिर्जीवनरूपासाकक्षं परमेवेद्येत्याशंक्याह॥ बहिर
पीति॥ अंतस्तावज्जीवनं दर्शितम् बहिरपि विषयहिशेषवृत्तिरूपेवचनादानादि
दपि विशेषस्य सामान्याविनाभावात्सामान्यपरिणाम तावद्धि जीवनरूपं न केवलं
स्वसंवेद्यं यावत्परेरपि संवेद्यते अत्रार्थे तत्र भवद्भर्तृहरिपठितमागमे लिखति।
तदुक्तान्ता विति॥ अर्थक्रियास्तु वाक्यतत्वामीहयतिदेहिनः सैषा संज्ञाविरणा
संज्ञा बहिर्गच्छ प्रवर्तते तस्मादुत्क्रमणो काष्ठकुड्यतुल्योऽयं नष्टसंज्ञ इति प्रत्यक्ष
तोऽवदृश्यते तच्छुतं नष्टमिति भातियत्सदितिप्रत्यक्षेऽनोऽवभाति तेनवाणादिहारेण
तन्मात्रान्त्ययत्नम् आन्तरमपि जीवनं प्रत्यक्षत्वेनैवाभिमन्यते ननु बुद्धिस्थै
क्रियादृष्टा स्वदेहेस्य ततद्भाक्कल्पते यदि धीर्वितिनीत्याकेवलानुमानगोचरत
यैवेति॥ एतदुक्तं भवति॥ परशरीरेऽपि यावज्जीवत्वं पश्यामस्तावद्दृष्टासुखदुःखा
दिवैयग्र्यं नतस्मात्तदन्यजडवज्जीवति प्रतिविम्बितं भाति जीवनं ज्ञानक्रियारूपे
स्वात्मतादात्म्येनैव न च पश्यामस्तस्य च प्रमातृभेदोऽनूलन फलस्यभेद्देविद्या
रूपस्य संभवत्यपि तत्परमायापदं आवहते इति लोको अबुद्धिपूर्वमिति तेय
नानुमानमेवमात्रिपायेनिबन्धादेराभवति ॥ ॥ ३ ॥ : ननु ज्ञान
क्रियात्मकप्राक्त्राभिज्ञानहेतुनात्मन्यैश्वर्यव्यवहारः साध्यतोनाम सएव च

हेतुः कथं सिद्धस्तस्या शंक्य। तत्र ज्ञानमिति॥ यत्तद्वन्तं तत्संक्षेपाभिप्रायं टीका
कारो निरूपयति। एवं चेति। तदेतत्तयोर्मध्ये स्वात्मनिष्ठान्तस्वप्रकाशं क्रिया
प्यान्तरीसंवेदनादव्यतिरिक्तविमर्शरूपास्वप्रकाशात् सैव शरीरपर्यन्ती
भूता तु बाह्यदर्शनस्पर्शनादि नाम्यापि परप्रमातविन्न कार्यपर्यन्ती भूता व्या
पारव्याहारूपादर्शनादि प्रमाणभावमापन्ना तादात्म्यात्तत्कार्यत्वाद्वान्तर
संवेदननिर्भासमपि करोतीति स्वपरप्रमात्रपाते जीवनं ज्ञानक्रियात्मपि
हेहेतुत्वं एतत्त्वपश्चैश्वर्यव्यवहारसाधनमिति श्लोकस्यतात्पर्यार्थः इरसत
इति तात्त्वमेयतामात्रं परसंवेदनस्येत्याह ॥अहं तत्तर्कणं संभावनमित्यत्रा
शोरिन्द्रियव्यापारणमध्यक्षि ततश्च साक्षात्कारस्तुपलक्षतयत्पूर्वः सोऽपि विष
यमार्थेतः परसंवेदनेऽस्ति एवं तत्तु मायाप्रमोहहतो तस्माभिमानतमोत्रमारमिति
ह्युक्तमवतारणिकायां स्वपरोपक्रमोऽपि स्वसंवेदनसिद्धमिति समाप्त्या
भिधानात् ननु ज्ञानं विषयप्रकाशसमये तेन काले न प्रकाशते अपितु वि
षयः प्रकाशते तत्प्रकाशः सत्तु यदा प्रकाशते तदा ज्ञातता तत्र आश्रितेषे वे
त्यात्तपादीयमाशंक्याह एवमपि तत्प्रकाशनमिति हि यदि विषयस्य धर्मस्त
न्मैमेति नियमेन प्रमातृत्वलग्नता न स्यात् प्रमातृकार्यत्वेन तन्नयतीति चेन्न का
रणेन कार्यस्य तल्लग्नता वभासनियमकरणं न दृष्टं यतः एवं हि मतिरूपवि
नष्टस्येव घटइतिस्यात् प्रमातृलग्नता भावे च मम विषयप्रकाशः सर्वाभाति
नेकं चिद्धाप्रतीतिः सर्वज्ञं सर्वाजगत्स्यात् अथ प्रकाशते इति तायं विषयस्य थ
मेस्तहिं कस्य अथ मम इति चेद्धि विषयः प्रकाशतेऽस्यात्म निरूपं समवेतमिति आ
त्मा विषयप्रकाशमयत एवेत्यापाद्यते मया तथात्वे च तस्य चात्मनो न भासते तन्मदत
स्याभूतन्नरूपमात्मकोऽस्य विशेषः शुक्लगुणयोगाद्धि यः शुक्लः पटः स यथा
ऽशुक्लत्याप्रकाशमानत्वेस्वात्मव्यविरहात् तथात्मापि भवेत् विषयप्रकाशयो।
गएव वा स्वत्वेन हन्तेन भवत्युड्डत्वादात्मानं रक्तीति चेदस्त्वेवं तावत् तथापि
तु स्वात्मपरात्मविवेको न स्यात् परात्मापि हि वा स्तवेन विषयप्रकाशात्मक
ज्ञानगुणसमवायवलेन ज्ञाता चेतनो न च प्रकाशते स्वात्मैवमिति अहं।
जानामीति यदा तु तिस्वात्मन्यमनुभूयते परात्मविवेके तत्कथमत उपप
ते स्वात्मनि ज्ञानान्तरेण ज्ञातृतानुपपन्नते तेन परात्मनि तत्कथं न स्वात्मन्यपात्म।
नोर्विवेकः तदपि ज्ञानान्तरयोग्यस्य ज्ञानमपेक्षते तदनवस्थानात् तथापि च स्वा।
त्मपरात्मविवेकसिद्धिस्तत एवोक्तम् विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति किं
च विषयस्यतावन्न प्रकाशो धर्मं इति सत्तावत्प्रकाशते विषयप्रकाशरूपमपि
कल्पितानामाति तद्ग्राहकज्ञानान्तरमालापि कल्पितानाभाति तत्समवायि
कारणभूतोऽप्यात्मा न प्रकाशते तत्प्रकाशरूपमपि ज्ञानं न स्वयं भाति तज्ज्ञाना
न्तरमालाप्येवमित्यनवस्थानान्न किंचिज्जातीत्यंजगत्स्यात् तदेतदाह

तत्पर्यन्ता

विषयप्रकाशनात्

ज्ञानेन प्रकाशते ... तरमालापि

१२

प्र. ज्ञा.
वि. वि.
१२

तावदमस्य ज्ञानम् अयमहं प्रमाता ममेदं ज्ञानमिति तैरिदंताप्रतिभासो विकल्पेनावष्टब्धो
विकल्परूपं व्याप्तिविकल्पमूले चानुमाने तत्कथं न तज्ज्ञानयोरिदंतया प्रतिभास इ
त्याशंक्याह न हि विकल्प इति स्वयं यत्स्वरूपपरिकल्पितो यः स्वभावः प्रमातुरह
मिति अनवच्छिन्नप्रकाशस्वातंत्र्यात्मा ज्ञानस्य च वेद्योन्मुखत्वावच्छिन्नप्रकाश
स्वातंत्र्यलक्षणः स यस्मान्नैव विकल्पे प्रकाशते पि तु शरीरप्राणाद्युपाधिनि
हत एव प्रमातृनीलादिप्रमेयाकारप्रच्छन्न एव च ज्ञानस्य स्वभावो भाति तस्मा
त्प्रमातृज्ञानवेद्यतामापद्येत इति संगतिः नन्वेवं तर्हि प्रमातृज्ञानमनुमीयेते ज्ञा
नं चानुमीयत इति कथं यत्किल नयोः प्रातिस्विकं वपुस्तदनुमानविकल्पे
न भात्येव यच्च भाति तन्मेयतन्न तदावरणरूपं शरीरादि नीलादि वा न च तत्र किं
चिदमानेनक्रमं प्रत्यक्षादिनापि सिद्धत्वान्न च तज्ज्ञानमितं तत्संवेद्यते अपि च स
र्वेषां प्रमातॄणामेष्टव्यं ज्ञानक्रियायोगादनुमीयत इति प्रकृतमिह तत्र क्रियावि
शेषाणां भेदाहमितिगोप्यात्मनो बहवइति तन्निष्टमेष्टव्यमपि भिद्येतेति कथ
मेकेश्वरसिद्धिरिति शंकां पराकर्तुमाह तथापि एवं चेति न शरीरादिप्रमा
तृरूपमनुमीयते नापि ज्ञानरूपं नीलादि अपि तु यादृगेव प्रमातृज्ञानस्य च स्व
भावः स्वात्मन्यनन्यतनाहमिति स्वप्रकाशनया विमृष्टस्तथाविध एव विषयीक्रियते
नुमानेन तु इदंताग्राहित्वापि न विदनाहन्तयोः पारतंत्र्यस्वातंत्र्यरूपयोर्विरोधात्के
वलमतदित्याह ।। अहं तेनेति ।। अहमित्यव्ययमव्यतिरिक्ते प्रकाशे वर्तते तस्य भावो
हमिति विमर्शस्वरूपमहन्ता स एव प्रकाशस्य स्वभावो निजलक्षणमप्रकाश
इदंकं तेनैयद्यावद्यानेन इदं संवेदनमित्यनुमानसंवेदनानंतरमवश्यं भावि।
त्येनाहंताविश्रान्तं वेदनं ह्युत्पद्यते यो तत्स्वयं करोति जानाति च ततः संवेदन
मस्य करोमि जानामि हमित्येतद्रूपविमर्शोचितमेतत्सर्वमहं जानामि।
मत्प्रकाशाविश्रान्तं मत्प्रकाशविमर्शमात्रमयमिति पर्यन्ते प्यनुमाताहं
प्रकाशविमर्शमयत्वेन भातीत्येवं पार्यंतिकं यत्प्रतिष्ठितं रूपं तत्स्वप्रकाश
मेव प्रकाशितं भवति ननमयेयत्संवेदनस्येदंतया संवेद्यत्वं तस्य पार्यंतिके
अहंताविश्रान्तित्वं विरुद्धम् न हि मध्ये नीले पीततया विश्राम्यतीत्युचितमेत
त्परिहरति ।। स्वात्मनोपीति ।। एतदेव स्वातंत्र्यं यदतिदुर्घटकारित्वं दुर्घटं च त
न्नियतिशक्तिकृतादेव मायादशायां विरोधात् स्वातंत्र्यपारतंत्र्ये चातिविरु
द्धे अप्यन्योन्यमिति यद्घती अप्यनुत्तरस्वातंत्र्यात्परमेश्वरो योजयतीश्वर आत्मे
त्यादि विकल्पस्पृष्टो तथाहि तत्रेदंतोपयोगात्त्वसृज्यत्वोपदेश्यत्वाद्युप
पत्तिरनाच्छादिताहंतांशयोगात्पारमार्थिकतद्रूपप्राप्तिरिति विवक्षणे स्वातं।
अमुक्तमानात्मानं स्वातंत्र्यादहमात्मनः प्रभुरीशादि संकल्पे निर्मायव्यवहारये
दिति ।। एवं चेति ।। वक्ष्यमाणाहंकारस्य स्वातंत्र्यसंघट्टनोपपत्तिलक्षणान्यायान्पर

ज्ञा४

परतंत्र४

शरीरेतानेप्रमातृरूपं चानुमीयमाने प्रमं भेदनाविषयीकृतेयद्यपि तथापि प
र्यंते स्वप्रकाशमेव सिद्धं भवति ननु साध्यमिति संभाव्यते यत आदिसिद्धं प्रमाणं
तैरसाध्यं क्रियया च सहव्याप्तिग्रहणकाले अनुमानकाले च स्वसिद्धं चेतन्यस्वभा
वम् यदनुसंधानेन नीलादिजडप्रतिष्ठात्मकं अहमिति रूपं तदेव प्राधान्येन रूपं।
यस्य प्रमातृत्वस्वभावं तत् एतच्चाहं तो सिद्ध एव न तु साध्यत्वेन दर्शितम् ।
सिध्यतीति यदि हृतो स्वप्रकाशतां प्राधान्यायोक्तम् अनुमाने ह्यत्र विषुत्वभान्या।
येनमध्ये परमिदंताभासयति मूले व्याप्तिग्रहणावसरे पर्यंते च अनुमितप्र
तिपत्तिप्रतिष्ठाकाले अहमित्येवैव विश्रांतत्वाद्यथा हि नीलाद्यपि प्रमेयं प्रमा।
तर्येव विश्राम्यति तथानुमानप्रमेयमपीति तत्रासाविदंतांशोनुमातृग।
तायामहंतायामेव लीनः धर्मिभेदोपि इदंतारूपत्वात् संविन्मात्र एव विश्राम्यति
अहंताभागस्तु नाहंतांतराकांक्षिते संवेदनस्य देशकालाभ्यां वेद्यारूपतया संवे
दन एव निमग्नाभ्यां भेदप्रकाशत्वात् संवेदनस्य च संवेदनांतरात्स्वरूपभेदस्तत्संवेदन
ताप्रसंगात् नीलस्यापि नीलांतरात्नीलाभासेन न भेदो नीलाभासस्यैव कल्प्येते
लोकयोरेकत्वात् नवाभासेहि संवेदने नाभासान्तरव्याप्तिग्रहणमिश्रीकार्यत्वेन विदं
तोपेक्षया संवेद्यत्वसंवेदनत्वायोगात् संवेद्यत्वेपि संविद्विश्रान्तत्वमेव तदभिन्नमेव सं
वित्तत्वम् परमार्थतः सिध्यति अन्यस्याप्यनुमातेर्वेव संवत्प्रमादपि हि अनग्निव्याहृ
त्तिमात्रे सिध्यत्पारमार्थिकपर्वतकांतारमहानसप्रभृति धर्मिभेदवशाद्भिद्यतानाम
इहत्वधर्मिणोपि शरीरादेः सतोन किं चित्पारमार्थिकं वपुरस्ति संवेदनमात्र
विश्रांतत्वात् केवलं स्वशक्त्यावतत्संवेदनं विचित्रवेद्यावभासमलामयद्धर्मादि।
कल्पनामपि नामसत्तां दर्शयति अपरस्पृष्टिवेदेवेतिमध्यवर्ती भवत्वपि अयमनुमा
नव्यवहारोनाभेदं बाधते सर्वोप्ययं प्रमाणाकृतोभेदव्यवहारः परमार्थसंवेदनए
व विश्राम्यति यथा च दिक्कालाकाशसामान्यादिनैयायिकैस्तल्लिंगानामपूर्वापर।
विरुद्धिप्रशाह्याभिधानप्रत्ययाभेदादिति नामविशेषादेकमि
त्रिसाधितं तथात्मलिंगानां ज्ञानक्रियादीनामप्यविशेषात्किं नेकात्म एव।
स्याच्च दिगादिष्वपि दृष्टोपाधिकताचात्मन्यपि न तु समसमर्थीति सिद्धमीश्वर
एकएवेति सौगतानामप्यनुमितमपोहरूपसर्वस्वप्रदर्शमलक्षणारूपतादृ
वसायविश्रांतमेवार्थक्रियार्थिनामर्थनीयं प्रवर्तकं च भवति तेषां तत्स्वल
क्षणात्मकनिरंशवस्तुवादिनां समर्थयितुमशक्यम् गिरिवर्तिनोदृष्टत्वादन्य
थवसेयत्वान्महानसवर्तिनश्चततो न्यत्वात् अस्माकं तु वह्न्याभासएव वस्तु चे
कश्च सर्वत्रेति न दोषः तदेत्युक्तेप्यनुमितमहमिति यदात्मसलक्षणस्वतंत्र
रूपप्यवसायेनैव परः प्रमातानुमितो भवति व्यवहारसाधनेषु च प्रमाणेषु मौलि
कप्रमाणसिद्धमेव रूपं प्रतयति तदिहापि मौलिकं स्वप्रकाशत्वमेव विजृंभते

प्रसंगा४

ता४
तरेद्देशकालाद्यनाभेदा
निराभासे४

६
प्र ज्ञा॰
वि॰ वि॰
२२

परस्यैवोपपादनादनन्तरमप्रमाणव्यतिरिक्तानि प्रमाणाङ्गानि तथापि पर।
मार्थतयकत्वरूपाणीत्युक्तम् विशेषेणोच प्रमाणज्ञानद्वयोपक्रमेष्येकतराभिधा
नेवस्ततयकत्वरूपतां प्रतिपादयितुम् ज्ञानमिति हि ज्ञातृत्वे वेद्यापरज्ञानमी
यमानात्वम् नाप्रमाणरूपतत्त्वमिति यावत् अथवा एवं चेति वाक्येन प्रमा
तृदृष्टान्तेन ज्ञानस्यैव तद्रूपत्वमुक्तमिति द्वयस्यैवोपक्रान्तस्याभिधानेधर्मिन्नेव
नच तदेव रूपं निरूपयितुम् ननु यथात्मा ईश्वरः सर्वः सर्वज्ञो न कस्मात् ।
सर्वइति यदि प्रमातृभेदाशयेनोक्तिस्तदसत् प्रमातृभेदस्यापारमार्थिक
त्वात् केवलं स्वातन्त्र्यशक्त्यैव तद्भेदावभासनम् एकत्वप्रमात्राशिवादिस्था
वरान्तः सचसर्वज्ञ एवेति एतदाह सर्वप्रमातॄणामिति वस्तुतः संविदभे।
दात् तदुक्तं श्रीपरमेष्ठिपादैः शिवदृष्टौ घटोमदात्मनावेत्ति वेद्म्यहं च घटा
त्मना सदाशिवात्मनावेद्मि स वावेत्ति मदात्मना नानाभावैः स्वमा।
त्मानं ज्ञानस्वात्मस्वरूपशिव इति ननु एवादि सिद्धत्वान्समर्थनावसरे यदुक्त
माभावनावशात्काले नाहं वस्तुवेत्यज्ञापि प्रमात्रन्तरसंवेदनात्मनावेत्त्येव ।
तत्कालानुभविते तत्तदिदानीमयत्नेचेटितमिति एतत्तत्र सार्वज्ञ्यसमर्थ।
नार्थमुक्तं सर्व एव हि सर्वज्ञो मनःसंकल्पनावशात् सर्वभावग्रहणतायोग्य
त्वादुक्तमस्थितेः अत्यन्तं परोक्षरूपायेवानिरूपायत्नया पिवेति तन्माया पद
पि इहत्वपरमार्थविचारे पिवैकात्म्यकत्वमेवेति तद्रूपद्वितेगुरूणामेतदपि।
णवस्त्वभिधानेनोक्तिवैचित्र्यपोषणामात्रफलमपि त्वविपिकाविशिषेतो
ऽशक्तिपातेपारदभ्रमभङ्गीभवत्यप्रमोहावरणमनुपयोगि पूर्वपक्षोपक्षेप
तित्वपेविस्तरमनुग्रहीतुमिति दर्शयति एतावतैवेति ईश्वरत्वप्रदर्शनेन।
व्यवहारसिद्धिनिर्बन्धनेप्रमाणान्तरतो या प्रतिपत्तिरीश्वरताविमर्शरूपा प्रमा
त्मिकात्तस्यादार्ढ्यापरविकल्पबाधकाभासेन स्खलयितुमशक्यत्वेनतेनो
हेतोरीश्वरप्रत्यभिज्ञाहृतो भगवदयाजीवन्मुक्तिविभूतिलाभलक्षणः ख्यात
णांभवतीति ग्रन्थकारकस्यतन्त्र प्रत्यभिज्ञोपपादनात्मकमभीष्टं मेषएवमेव तत्त्वे
वंसमानं शास्त्रमित्युक्तमन्यग्रन्थेनकिमिमाशङ्कामाह अतिमात्रतियमन्दशक्तिपा
तास्तेषां सातिशयं प्रदर्शितोमायाकृतस्त्रिविधः स्वात्मसंकोचवेद्यमेदस्फुरणतद
क्तताद्वभासलक्षणोमलस्तत एवप्रतिपदमसावुन्मूलनीयः अन्यथाहि एवं
प्रांस्वं तदाह्निकयानतिर्हलितः सएवस्वयं वापरप्रबोधनया वाप्रवृत्यमहसघेदेव
स्वरातानिश्चयमस्य यथोक्तं श्रीभट्टनारायणेन नमस्ते भवसंभ्रान्तभ्रान्तिमुद्भ
व भिन्नतइति तेष्वतिकर्णिणिकर्तृविचक्षेपणामष्टौ यःस्वपरयोरहं मात्रप्र
त्येयत तथानिर्भासनयोपपादनएवसमाया पाशक्तितिरोहितेर्इविसमर्थतउक्तः
रूपविरहेन रूपेणाभिमन्यते सएवचस्वरोविप्रतिपद्यते तस्यैव सर्वज्ञक

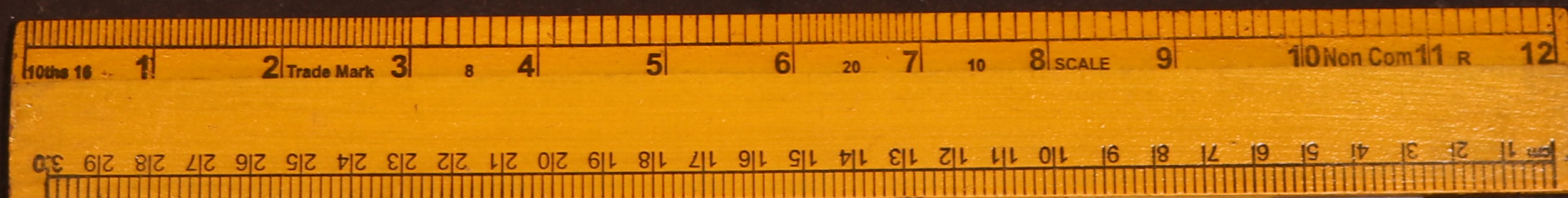
टिवाडुभयत्र मायाशक्तिकृतमावरणावभासनेहेतुः यच्छिवदृष्टिःवा
दिप्रतिबाधनेकस्मात्स्थिततात्त्विनिविति एवमिति वस्तुमानाणार्थवक्तरूप
तयाज्ञपोष्ठ्यसंक्षेपणकृष्णमादोहूनपेतमप्ततेटंकृतेचार्थाचेनेत्युपोद्घातः इति
शिवम् अविरतकल्लोलप्रत्यर्थमायावशंगतः ईश्वरप्रत्यभिज्ञायामुपोद्घाते
व्यपावृणोत् ॥ इतिश्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविर।
चितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यामुपोद्घातविमर्शः प्रथमः
ॐ नमः शिवाय ॥ ॐ आनन्दमस्तत्वगोसामततमेयपदेपरेसत्यमच्
टिनात्वत्तरहष्कृतमनिरुद्धिभाजे शिवेवन्दे ॥ आत्मन एव सत्त्वावेद्यवि
प्रतिपन्नास्त एव केचितस्यैश्वर्यमुपगच्छेयुरिति तएव हमूलानि
पक्षात्तत्रलोकायतिकाःस्वपक्षस्थापना विहीनाः परपक्षमपकर्षि
हृषयेयुः प्रमाणादिप्रक्रियामर्यादानुप्रवेशेनतत्त्वषणात् तदनुप्रवेशेनचार्वा
कता हानिरिति सौगतएवेत्त्पूर्वपक्षवादिनः येह्यात्मानमपर्यन्तेनेकमनी
श्वरं चैकंवाऽऽक्षेप्स्यंयेते नावज्ञात्पन्तायेद्धहवं नि दितः अप्रकाशवाणानयमे
णधर्मिणांगीकरणेनाङ्गीकृतधर्माभ्युपगमेनाहिस्वकथाः ननु सर्वथान्तु
गमइति सौगतीयमेव पूर्वपक्षम् ननुस्वलक्षणाभासमित्यादिना तेन कर्त्रापि
कल्पितत्वेने श्लोकेकादशकेनाह तथाचवक्ष्यति तदर्शनापेक्षयैवाथम दे
पइति तत्र श्लोकद्वयेनप्रत्यक्षात्मवादीत्यपोपलव्यातादेरन्यथासिद्धतो
वदन्नात्रेयण ज्ञानादीनांगुणानां बुद्धिसिद्धिरित्यपि वदन्नेकेन तत्यतात्मनि
धर्मिणोनिराकृते ज्ञानक्रियासम्बन्धलक्षणमैश्वर्यं व्यवहारसाधनेरन्ते नि
राकर्तुं ज्ञानस्वरूपमस्मतेश्लोकद्वयेनानुपपन्नमावेद्यते क्रियासंबन्धोन्त।
साधकाभावाद्बाधकयोगाच्च नकाचिदुपपद्यते तत्त्वात्मनएश्वर्यमिति त्र
येणोतिसंगतितात्पर्यम् ॥ आत्मनइत्यादिना धर्मिणोहेतुव्यवहार्यत्वेन
साध्यं च बुवतापदत्रयेणासिद्धांतिमतेपूर्वपक्षवादीत्वमतेसार्धश्लोकोक्तं
संक्षिप्यदर्शयति तत्राहुः स्वपक्षस्यविशेषयोतनयत्रापपन्नतांधनत्सिद्धा
न्तिमतस्यदूषणाणान्तसूचयति सिद्धांती खल्वनुपलब्धेरसिद्धतांदूष्या
दिनाशोक्यस्यश्लोकं तुतत्स्यार्थसंक्षेपणाह अहंप्रत्ययेनाधीत्यादिना
आदिशब्देनेन्द्रियप्राणज्ञानादिसंतानस्य संगतः इत्याहेति एतदुक्तश्लो
कद्वयेनोद्दस्यार्थः कथमाक्षिपन् आक्षेपणाल्लक्षितावचनाक्रियेयमि
तियावत् अनेनतत्वशाहृस्याक्षेपयोतकर्त्राव्याख्यातः आक्षेपणाचपूर्व
पक्षीयुक्तिविदंयमन्यत ऽतोन्तद्वयोत्रविप्रतिपन्नाप्यत्वेनस्वाभिमि
वेशात्सोऽजन्यांगीकृतपरोपकारप्रावाप्यनसिद्धांतिनानिर्वर्तितइतिसूच
यन्नजन्मसंख्यायोदंडाशुपिकंयेवेदकृत्वाप्याययेतइति दर्शयति स्वमात्मात्मीयमे
वलक्षणायस्यातिस्वरूपेणतद्रूपाधिष्ठानेदयाकालाभ्याययत्सर्वेष्वेवसे।

एक

निराक्रियतेऽस्मन्
मेयात्मवादीनस्म
न्यत्वमन्या

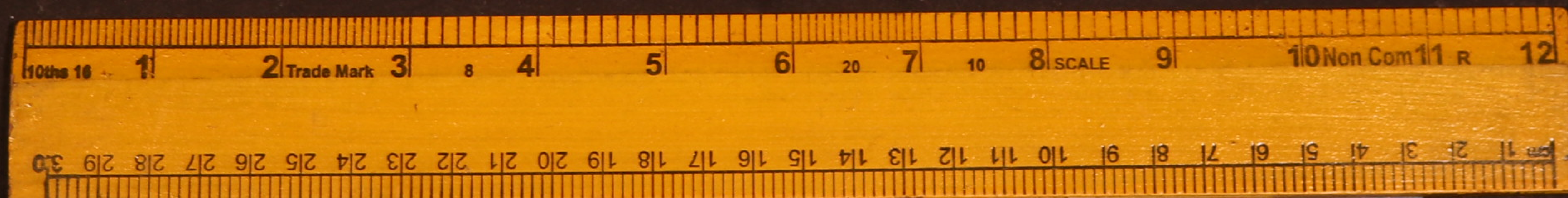
इत्याणाय संक्षेपणा
नुभाषते आत्मेव
त्वित्यादिनापूर्वपक्ष

५०

कुचितं समानमिन्नाद्याकारैर्नतन्त्राशंकर्ष्याचन भेदानां वक्तुं भेदानां तेनैक
स्मिन्नेयोगात्‌: तद्रूपं सर्वतो भिन्नमिति प्रतिपादिकनस्फुटैः कल्पनाव्यापि।
सामान्येनैव वृत्तिरिति स्वसामर्थ्यार्थं निर्विकल्पकज्ञाने कल्पनालक्षणीयम्।
कम्‌ तदाभासते प्रतिभासते यस्मिन्स्तत्तिं तत्स्ववाभासाग्रहणाद्याकारो
यस्मिंज्ज्ञाने तत्स्वैकम्‌ ज्ञाताविकवचनम्‌ यथाभिप्रायेण चैकथा वृ: तेन खल
क्षणप्रतिभासानि निराकारवादिमते स्वलक्षणाकारा गिसाकारवादिमते
ज्ञानानीत्येकोयमविकल्पकराशि: एकशब्देन वा अविकल्पकज्ञानस्य विष
यभेदकृतं भेदं दर्शयाविकल्पवत्स्वरूपनिष्ठावांतरजात्यर्थापको भेदो नास्ती
त्युच्यते तेनैव हि विषये स्फुटतिरूपा विकल्पानभ्यथा तन्मैव ज्ञानानुरूपप्रज्ञानप्येत स्व
वस्तायविषयाभेदेपि स्वरूपएव तमेव विकल्पस्यैव विभ्रमः अनुभवस्तनीलेनक
क्षितस्य कारां तर व्यक्तानेतत्प्रतिभासत्वात्तदाकारत्वाद्धा एकशब्दो वा अन्यथा
चीपकं किंचिदिति यावत्‌ मध्यमस्पष्टाद्री कावृतानाम्‌ वेयोजितः पश्य भिन्न
न्यतत्रभः वान्तरकालभाविवनद्धपजीविनाल्पर्वैविकल्पनाम मिलप्यते आ
भिमतेन विषयविषयिपरत्वशात्तात्म्ययोगेनेवाय स्वानैवशब्देनचविषयस्यता
दात्म्यापादनेनव्यवहारतया प्रमातृभिः शाकार पर्यंतत्वयोरच्यते परामृश्यते येनसोभिला
प: अंतरशब्दोल्लक्षणा: संजल्प: यदाह भेर्दैः [illegible] रिणाद्य: सोयमित्यभित्यभिसंस्वपा
रूपमीकीकृतं यदा शब्दस्यार्थेन तेशब्दमभिजल्पश्चवक्तीति तेन सहवर्तते इति
अनेन सोयमितिसंवंधात्मकसंकेतमुत्पत्तिकालव्यवहारकालानुगामित्वेवि
षयस्य वदतासामान्यविषयत्वं दर्शितम्‌ बहुत्वाच्चावांतरजातिभेदकृतेयुक्ति:
स्वचिता सहृत्पन्नु संयानेस्टति: सोयमित्यन्नैवेशाव्यभिजामस्तावायमित्यनेरोप
तत्वेनाश्रयवायमित्यन्वेयोगैव वक्ष्येदस्तादयोविकल्पभेदा अभिलापभेद
स्तलापव स्फुत्वेनोदिष्टावांतरजातिभेदयोगोपि विकल्पलक्षणम्हासामान्य
योगस्त्वपि साभिलापशब्देनसहचितम्‌ स्तीयेषपदोविश्रृनिकृतास्फुटीकृत:
अपिशब्दोभिन्नक्रम: इयमपितन्ननिस्यस्य कस्यचिद्दृष्टशब्दवाच्यस्य पेरह
पगतस्य संबंधित्वेन युक्तम्‌ तस्य नित्यस्यार्थत्वान द्वयेभासमानेमिति अत्र।
द्वयेश्राथाश्रतयाचपरेणस्वप्रकाशातात्मपगतप्रकाशभावेयोस्यापा।
प्रकाशनात्‌ तस्येतिवाज्ञानद्वयस्य अज्ञात्मत्याथारेन वभासात्‌ स्वतंत्र
येवतज्ज्ञानद्वयंभाति ननुकश्चित्रित्ये आश्रितं सदित्यर्थ: ननुवह्नंचदंजा।
नासीतिघटत्वर्तज्ञानवत्तेहसो आत्माहमित्यभात्येवेत्यनुपलंभोसिद्धि: उच्यते
एषतावद्विकल्पानावस्थंप विषयतद्यात्मा विकुरुते भवतुवाप्रमाणात्
घाप्यत्वकृपादिसामानाधिकरण्यं चेज्ज्ञाति कृशोहं जानामीति तावत्खरी
रमेवर्ष्यं ज्ञानेन सहैकसामग्र्यधीनतया ध्यवसीयमानत्वेन प्रतिभासते अ
घापिशरीरातिरिक्तं तदपि ज्ञानसंतानमात्रमत्रवनेहस्त इति यथेत्यापिपा।

द्यर्थ: टीकाकारो विकल्पकमाद्रीमूयाचेष्टत तदपेक्षम विकल्पकस्य प्रमाणादि
पमितिपरकीयमतमा [illegible]मृ येंद्युचित विकल्पजननात्नीलं यो प्रमाणमविक
ल्पकं तदभावात्प्रमाणं नभवतित्वाणिकत्वापीनीलाभ्यातिविकिरिणग्रहीतेपितद्भ
चितविकल्पसंपादनात्प्रमाणं स्थिरत्वाद्येशाइतिहि परो मन्यते गृहस्थकवाकेप
चविहृतिगतेयदविकल्पकंपदितंतत्रावष्टंपनिषेधत्वेन पूर्वं विकल्पोव्याख्येय:।
विकल्पकइतिकर्ट प्रत्ययेन विकल्पज्ञानसो वस्तातेश्चाकर्टतापोपाद्विक
ल्पकत्वमितिवदन्विकल्पोर्थापकोन्य: प्रमातप्तीति संभावनापरस्य परास्पति
सकलंकालं नतदविनाभावात्कालोपलक्षितेचेदपायधर्मांतरंचयकृच्छतितंतान।
आवर्तते तात्पर्यं यदपोहरूपंज्ञात्वाकारमात्रमनेनतत्वेही रूपं वा आरोपितनील
रूपमभिमननमात्रापपादितशब्दार्थवचनतएव नि:स्वरूपमाववृष्टभापोगक्रमा।
क्रमयोगेदशासंकोचाद्भावाद्यापकत्वेनकालसंकेचाभावात्तित्यत्वेनव्याहत्य
योगात्तनाश्च पर्संकोचैवकल्पाद्यन्यानुयायित्वेनाध्यवसीयमानेसामान्यतदेवस्व
लक्षणापरामर्शावैध्यत्वात्त्वान्ततत्प्रतिभासते ग्राह्यत्वेनयस्मिंस्तद्विकल्पकमि
तिविषयोस्यनिर्दिष्ट: यत स्पष्टामेवेविधोविषयस्ततोयंविकल्प: शब्दसंवेपितव्य
वहारंशब्दाभिजल्पमानतांमहते साहिनज्ञानस्य विकल्पात्मनोपिसात्मनिस्व।
लक्षणस्वभावेस्वसंवेदग्राह्यग्राह्यमानत्वायोगात्‌ यदाहस्वादीनांस्वसंवेदन
सविकल्पकमपवाक्यममयोरात्मास्ववादीनामनन्यभागिति अपितुविषयस्ये
वतस्यापिस्वलक्षणस्य देशकालयर्मसंकुचितेतत्रसंकेतस्यकर्तुमशाक्यत्वाद्ध
वहारकालपर्यंतमसंभवेनानुपयोगात्‌ च नीलक्षणायात्मायाअनीलव्यावृत्तेर
पोहरूपायापवविकल्पनमहिम्नुत्वेन संकेतकरणायोगपायव्यवहारकालान्
गामिन्याश्च सायुक्तानतत्कालिकमिति तस्मिन्नेवकालेभयंनकालान्तरमनु
वर्तते अत: संकेतमुत्पन्नेय: कालो दृष्टाविकल्पनेशब्दसंकेतनमित्येवंरूपस्त
नस्पृशति तेमेवयोनस्पृशतिसव्यवहारकालेस्पृशतीति कासम्भावना तदेव
मनुपपद्यमानसंकेतेवचसोकेगम्यमानतवेनानुपपद्यमानसंकेतत्वपरिस्फु
टमितिदेशनियतव्याहृत्तिनियतं चेति देशांतरधर्मान्तरानुगमनायोग्यत्वादप्य
नुपपद्यमानसंकेतेयदीदृक्स्वलक्षणंतदाभासम्‌ तदाकारत्वेनतदेकसा
मग्र्यधीनतयातज्जत्वेनतन्निर्भासित्वेनवातदाभास्यतेसाक्षात्क्रियतेयेन
तथा स्वलक्षणविषयमित्येवमस्पष्टम्‌ कस्मान्नोक्तमित्याशंक्याह ॥
विकल्पेपीति तेनापिस्वलक्षणमध्यवसीयते प्रवृत्तिप्राप्त्यादिव्यवहा
रात्‌ अनुभवरूपस्त्वसौस्वलक्षणो न भवति योन्हिभवन्नेवतत्स्वलक्षणम्‌।
मनुकरोत्यनुकुर्वन्नेव च भवति अर्थस्य सामर्थ्येन समुद्भवादिति न्यायेनानि
राकारतायां तत्रानुभवमात्रेणाज्ञानस्यस्पष्टशात्मन: भावात्तेनात्मनायेन
प्रतिकर्मविभज्यते इति नीलासाकारतायामसौवोधोनुभवतीत्युच्यते त।

६·

प्र ज्ञा·
टि·टि·
३५

याचविनिश्चयेज्ञानप्रतिभासमात्मनोन्वयव्यतिरेकावनुकारयतीत्यनुभवस्या
नुकारत्वमक्रमम् नचैवंविकल्पः अतएवेति अनुभवरूपत्वेनयदर्थसामर्थ्याद्
वलम्बितम् ततएवस्फुटोदेशकालाकारनियतोऽत्रार्थोभाति नन्वेवंज्ञानमि
न्द्रियज्ञानेनीलपीतादिज्ञानभेदोनकश्चिदितिबोधरूपत्वात्मेवापन्नकोभवति स्व
सृतयोरित्याशंक्योपशमयति तस्यचेति अनुभूयेतिव्याचष्टे विकल्पस्यत्विति
नन्वविषयभेदेनेति तस्यनिर्विषयत्वादध्यवसेयविषयाभेदेपिस्मारणात्मेत्या
दीनांस्वरूपेणावैचित्र्यादित्याशयः तथाचेतिपातञ्जलंमतेसंवादकत्वेनोप
न्यस्यति विकल्पादिति विकल्पविशेषादितिभावः भेदेप्यभेदस्याभेदेपिभे

वि·

दस्याकल्पनात्तत्र कल्पनेऽज्ञानस्येतिस्वरूपेणानुभूतावभासरूपत्वाद्वि
कृतिस्तथाहिभाष्यम् शाब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्पः अनुभूतवि
षयासंप्रमोषः स्मृतिरिति नन्वेवंभवतानहिविकल्पनेवस्तुतः कथमक्त
त्याशंक्याह वाचकेति वाचकेनतस्यास्मृत्यात्मनाशब्दरूपेणाह्नेनेननुल्लक्षणा
रूपेणासंकेतयितुमशक्येनसंसर्गः शाबलीकरणेनैकज्ञानावभासत्त्रयो
गेणार्थानुगामित्वेनावस्तुरूपोप्यर्थत्वेनाध्यवसीयमानस्तस्यात्रप्रतिभासरू
पत्वेनेदंलक्षणंविकल्पस्यशाब्दज्ञानानुपातीतिविकल्पविशेषस्यकल्पना।
परपर्यायस्यलक्षणमित्यभिप्रायविशेषः शाब्देवेति लक्ष्यनिर्देशात्सर्वमित्य
र्थः नन्वयद्येषविकल्पानुभवयोर्भेदस्तर्हि द्वयस्यापिज्ञानत्वमेकंरूपंतुल्यमित्य
स्त उभयमिति एवमित्यनेनप्रकारेणबोधरूपमित्यनेनद्वयस्यसिद्धान्तिनाम
दीयपक्षमनुभाषमाणेनवक्ष्यते द्रकस्वभासेवत्यत्र ततस्माउभयमपिज्ञान
मितिपदयोजना एतदुक्तंभवति अवान्तरभेदेप्यनयोः स्वस्यैवप्रकाशः स्वा
वप्रकाशः स्वस्यप्रकाशएवस्वयंवास्यप्रकाशेनधः स्वस्यात्मप्रकाशएव
इति यद्बोधलक्षणंसिद्धान्तिनोप्यभिमतंतदस्त्येवेति उभयोरपिज्ञानत्वमुक्तं।
म् तदेवतस्मीत्माभविष्यतीति आहतस्येति उभयंनिर्विकल्पकंस्ववि
षयमात्रमि - - - - - - - विषयेऽज्ञाननन्वयायीतिप्रति।
लक्षणंविभिन्नलक्षणं इतितदप्यस्थिरं तथाविकल्पकमप्यध्यवसे।
यंविषयभेदत् तथास इति अयमित्याद्यभिलापभेदान्नीलपीता।
दिविषयंभिन्नम् एकस्थिरनीलाध्यवसायपिप्रतिलक्षणभेदाङ्कि।
न्नमित्युभयथापिपरमंमतम् नित्यादिधर्मयोगित्वमात्मलक्षणं।
नास्ति द्वितीयस्यचेति उभयस्यापिभिन्नभिन्नस्वभावत्वंतावदेकंद्व।
यंनवस्तद्वितीयाभवेद्यद्यभिन्नस्वभावोवायोभवेदित्याशयेनतत्ती
यस्येतिस्वकम् बो ॥

वक्तव्येद्वितीयस्ये·

यातिविक्तस्येतिद्वन्तिर्व्याख्यातुंज्ञानेकज्ञातीयतयावाविकल्पाविकल्पसंवप
एकोराशिरित्यभिप्रेत्यद्वितीयस्येति ज्ञातृवितिज्ञातिरिक्तस्यस्वानुभावेत्येनेनद ना·
स्पत्वसंभावनमाह तस्येत्यात्मनोनुपलब्धेः तस्येतिवाउभयस्यअत्यसंवेपित
यानुपलब्धिरितिद्वन्तियोजनातेयेरूपंइति ततप्रमाणविषयतोपततज्ञात
रूपेकश्चिदित्यत्रतात्पर्यंतत्रयशाह्यस्य ततजनेडेकंरूपवाचीनेयशाह्येत्रज्ञात
मेतातस्यजडत्वाभावात अतएवोक्तंद्वयोकश्चिदिति तदेवाउटीकायांविपर्यय
प्रदर्शितद्वारेणव्याख्यातम् सूत्रेस्वरूपप्रतीतिरपीतिविधिद्वारेणस्यानुपलब्धिः
सूचिता सास्वकण्ठेनतैर्व्याख्यातातदोरेणनुयः सूत्रेर्थाविध्यात्मास्त्रचितःस
टीकायांस्वकण्ठेनव्याख्यातइति एवंतत्रसूत्रद्वन्तिटीकास्ववधातव्यम ननुभवा।
तायदिव्यतिरिक्तोनावधार्यतेनावताप्रादेशिकानुपलब्धिर्नाभवंसार्वत्रिकंग।
मयेत। यदाह। तस्मादयमात्मोपलम्भनितिद्वन्तिमेवप्रमाणयन्प्रतिक्षिपति
साचविप्रकृष्टेष्वप्यस्ति नचतेनमेत्यात्मशंकायत्नोकेवितिद्वन्तावुक्तम् ततसर्वप्र
मातृभिरित्यनेनव्याख्याय। तदेतदाह सजातीयेरिति तत्रापिहेतुःसर्वव्यवहा
रेति अन्यथाहिनीलमपिकस्यचिदपिनीलतयाँनीत्यपिभवेत ततश्चतादात्म्या।
भावव्यवहारोपिनसिद्ध्येदित्कश्चित्नैवभार्वेव्यवस्थाइत्याशयः तदुक्तंप्रत्यक्षतिद्व
न्तिरेवानुपलब्धिरभावस्यापनीसकलकारणकस्यार्थसत्तायाभावसंभवार्थतत्राद्वी
वदर्शनस्यात्मप्रत्यक्षनिद्वन्तिप्रमाणयतस्तद्रूहणयोग्यप्रतिषेधोप्युक्तइतितन्वात्मे

स्पास्पा·

तित्स्वत्रस्मृवितोर्थःस्पष्टीकृतःयथोक्तलक्षणइति देशकालाकारसंकोचासहिष्णु
तादिक्षिद्धत्वाद्यपयुक्तप्रमाणव्यापारः स्वतंत्रज्ञानात्मकत्वतापरमार्थइत्यर्थः नन्वहं
प्रत्ययशब्देषाभिलापग्रहणंविशेषणंहेतोकिमर्थमित्याह। साभिलापेति॥ नीला

के·

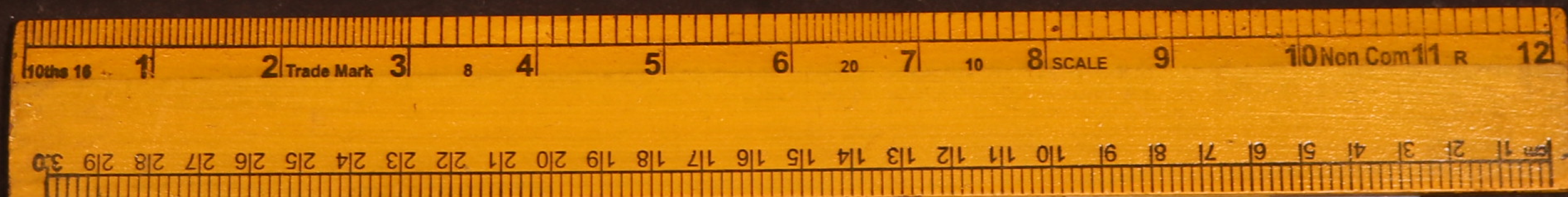
नुभवोयमित्यत्रनिर्विकल्पेपि नीलशब्दोविषयस्वरूपमवधारयितुंयथोपात्तस्त
थाचाप्यहंशब्दइति कश्चित्तमाशंतमस्तूत्रेवसायिनीतिपदेनप्रत्यायितस्तस्येवार्थो
द्देनोसाभिलापपदेनव्याख्यातः सिद्धांतिनिद्रप्रमाणस्यवात्मप्रमायकस्येदोवि
ल्पतिवेदस्तेनपूर्ववदक्षिणस्वपक्षेवलवत्वमाविष्कृतम अवस्पतितम्छीलेति
प्रत्ययभागेततान्छीलयतिमित्नानपेक्षित्वपर्यवसितमभिद्धतानुभवानुसा
र्यध्यवसायरूपत्वाभावनिरूपणाद्यपवादहंशब्दस्यवाहंप्रातनेचज्ञातादयःश्रे
वमादेःप्रत्ययस्यस्थिरगुणिरूपतातिष्ठयनेनकल्पनामात्रमेवेत्युक्तम् द्वयावपि
स्वहशब्देनाहंप्रतीतेरभिलापाव्यभिचारोदर्शितइतिव्याख्येयम ॥ अतएवाह॥
कल्पनात्वेनेति निर्विकल्पकात्मस्मरणविरुद्धस्यातेद्वयोगेनाहंप्रतीतेर्वस्तुव्यव
स्थापनायासहेत्वंत्वंस्चितं। लेशेनापीति तत्कंतचिदस्तायावणेतथर्मेणाति
त्यत्वाद्यतेमेतेतियावत समयशब्देनोपपत्तिविरहउक्तः यद्यपिशास्त्रसमयप्र
तिष्ठानामपितल्लौकिकातिविक्तोवभासइत्युक्तम् पूर्वंशास्त्रसंस्कृतानामपीत्यादिनात
थापिशास्त्रवासनाजनितगाढविकल्पवलाययवंब्रूयात्स्थिरोममात्मानुभावे

१
प्र॰ वा॰
वि॰ पि॰
३५

भात्येवेति मलौकिकप्रमाणं तत्साधारणप्रतिभासमुपगमनायैव प्रत्यायइ
तिटीकाकारस्याशयः तदयं प्रयोगः॥ नास्तीहात्मा नित्यत्वादिलक्षण
योगी उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरिति ॥ ३ १
॥ ॥ घटादिविषयाः सर्वेऽनुभवास्तत्पन्नापवर्गि
णस्तावत् अनुभवं चानुरुध्यमाना स्मृतिर्दृष्टा अन्यथायत्रैव कुत्रचि
त्स्यात् न चानुभवो द्रवमात्रात्मा भवति चैत्रस्य दृष्टे मैत्रस्य तदाभावात् त
दयमनुभवो बहिर्मुखेन वपुषा ध्वस्तोऽप्यन्तर्मुखेनात्मस्वरूपेणोपगन्तव्य इ
तिपरस्य सिद्धान्तो मतम् अथ ग्राह्यापेति तत्संभावनारूपामंकोपलब्धिं
कारितयाऽपूर्वपक्षवाद्याहेति संगतिः तदनुभवेति तस्य ध्वस्तस्यानुभ
वस्य यो विषयस्तम् अनुभावस्याविशेषेऽनुभवस्याकारान्तराग्राहित्वे।
हीननियतविषया स्मृतिः केन प्रकारेण भवेद्यदि तदनुभवान्तर्मुखरूपा
नुभविता स्थिर आत्मा न स्यात् अस्ति चेयं स्मृतिः तेनेनापि भवितव्यमिति
यदि परो ब्रूयादिति कारिकार्थः स्मृतिकाल इति यः संभावितः कालः त
दुपस्थितायां स्मृतावित्यर्थः नानुभवपूर्वभावि निपश्चाद्भावमात्रेण तदनु
रूपित्वमिति दर्शयति इति हेतुस्वेर्वीयाद्य विषयानुभवस्य यो वष्टम्भ
तद्रूपापरित्यागः स्वभावीयस्याः तदापीति स्मृतिकाले स्मृतिरूपताया
मित्यर्थः यदि कश्चिदाचक्षीत अर्थानुभवप्रवाहीति विषयो विशिष्टः।
स्मृतिरुच्यते तत्किमस्या अनुभवविरोधित्वेन विषयस्यास्वरूपेणैव स्वी।
कारादिति तत्प्रतिस्मृतेरनुभवरूपत्वेनावतिष्ठते निराकरोति अनुभवविषयस
इति स्मृतेर्ज्ञाने किं घटयति अर्थेति अर्थस्य सन्निधानेनेह सत्तायां जनकतया
असत्तायामपि विषयतयोपयोगः सन्निहितइति सन्नेव साक्षाद्दर्शनस्व
रूपोऽपि विषयतां स्वात्मनः प्रापयइति यावत् साक्षात्कार इत्यपि विकल्प
त्यर्थः विकल्पस्तावत्तु विषयं साक्षात्स्वीकरोति अथाकस्माद्वादेनर्थेय
तइति एतदाह अपिवेति अनुभूयमानतयेति अनुभवायमानो वास्तव
मनुभवरूपो वा विकल्पायमितिभवेत् ननु नष्टत्वेन पूर्वानुभवो दृष्टेरेवन्नष्ट
इत्येवं भवेद् एतदेव च स्मृतेः प्रतिनिवर्तिकं रूपं न तत्र यदि स्मृतिव्यामेकालक्षणानु
भवस्तर्हि न स्मृतिः तद्व्यापकः स इति प्रत्ययविरुद्धायमिति प्रतियोपलब्धिः
विरोधश्चास्य स्वपरस्वविषयस्वीकारयोर्विरोधात् तद्रूपत्वाश्चेदभावात
ज्ञावप्रतीतेः तस्मादयं प्रयोगः स्मृतिकालेन प्रतीयमानोऽन्यार्थः स इति प्रत्यय
विषयत्वात् अस्ति तेऽर्थस्य प्रतीयमानस्य अयमिति प्रत्ययविषयत्वेन व्याप्तत
विरुद्धस्येयमुपलब्धिरिति जितवनष्टवस्तुविषया स्मृतिः कथं प्रत्यक्षा
दिप्रमाणान्तरविरुद्धमनुमानम् सेवम् स्मर्यमाणो हि सर्वः पूर्वानुभूतएव सत्वन

रूपवत्त्वात् क्षणिकत्वादिति तल्लक्षणं नन्वत्र सद्भावः कृतोपयोगी भवतु स्थिरो योऽपि घटा
दिः साक्षाद्बुद्धिनिष्ठोऽपि सत्कोपस्थापनद्वारा भेगोपन्यासमनजनकत्वेन तद्विषय
तां तां स्मृतेरात्मप्रतिलब्धुमलमिति दर्शयति मन्यपीवेति निपातनाभ्याम् नेतत्त
मपि भ्रान्तरूपतामिवोदायमित्याह अनुभवाभावादिति स्मृतेरनुभवरूपत्वाभावादि
त्यर्थः अनुभवविषयत्वेनेति स्मृतिज्ञाने स्वात्मनो विषयीत्वेनयोगातिः स्थिराय
वबोधः विषयोपनिपातकृतं तदाकारत्वम् अन्यनिर्भासत्वेनाविषयपरमपि।
विषयान्तरपातेपि च न स्पृशति एवं सम्वर्त्तमानविषयसाक्षात्कारित्वे तु वर्तमा
नानां च भावानां यावदर्थक्रियान्तरपरस्परापेक्षोपरर्थक्रियाविशेषयोग्यता
साप्यन्तर्नेमेत्या साक्षात्कृता भवतीत्यतोऽतीतविषयमपीत्यवधेऽर्थं समं
संवेदनमित्यकागतिः आस्थिरोपि नीलविषयोऽनुभवो नीलेयुक्तः समनन्तरप्र
त्ययत्वेनेनेलसाक्षात्कारं तीमन्यजनमेव बोधयोरपि सन्निपाते स्वार्थक्रियास
नतियोग्यताक्रान्तीन विषयमध्यारभते इत्यवेद्यान्तरेऽपि इत्यपरा तदेत
दुभयं टीकायाम् एवं प्रवृत्तमस्तदापि पूर्वानुभवरूपेति स्थिते सन्ताने चप्र
वेधग्राहः एवं सदासर्वज्ञे देशतो यत्तु जिज्ञासितमसर्वज्ञः मय देवयदेव दृश्यते
तदेव तदेवापूर्ववेनानुमानिकानां तत्र प्रत्ययवत्प्रतिभानेनेमेत्या जानाती
तिल्लतीयादाह तत्कालादितोवेत्यादि एतास्मृतिस्मृष्टिपरातिष्ठस्वात्मना वि
षयस्वीकारेनुभवा हेतुव्यापकारिया स्मृतेः स्वरूपमुच्यते पूर्वानुभवमुखेन
विषयलाभादनुभवस्य विषयस्य योऽसंप्रमोषोऽनपहारोऽनुभूततत्त्वेय प्रकाशनइ
ति तदेव विशेष्टेन एवं स्वात्मना विषयस्वीकारेण युक्तः स्मृतेर्विरुपसंहारेणानु
वदन्ना तदिति अर्थस्य तिरोधानेऽस्वात्मना विषयता ततो स्मृतेरनुभव
विशेषरूपतावत्तुभवति अनुभवं चोपजीवत्यसाभ्यतेन स च शोच्यो नष्टः कथमनु
पजीव्य इति कश्चिद्देशास्यन्तनमनष्टः ननु विषयव्याप्तेनावहिर्मुखताक्षायव।
ननष्ट इति युक्तं स्मृतिर्वाभावप्रसंगादिजपनुभवस्य योऽनुभवः स्वसंवेदनात्मेति
नेत्यवः सतनष्ट इत्यायातम् सर्वेण हि प्रकारेण तदनन्वये यदि स्मृतिरुदियात्क्व
चिदृष्टेऽपि मैत्रस्योदियात् नियमनिदानाभावात् नहि हास्वदृष्टेऽपिनोदियात् सर्व
णप्रकारेणोपजीवनेयस्य धर्मत्वात् उच्यते नियमः तदन्वयाविनाकेनचि
दप्रधर्षेण न रूपेणाभावमेव तत्त्वनुभवस्यानुभवरूपो बोधः किन्नैयायिकव
ज्ज्ञानान्तरस्वभावः नेत्याह स्वसंविद्रूपोऽन्तर्मुखइति अर्थप्रतिभासवत्त्वमेवास्य
स्य व्याप्टत्वं बहिर्मुखत्वम् बहिरिति स्वरूपव्यतिरिक्तेऽर्थे मुखं प्रधानेन प्रकाशना
लक्षणं रूपं यस्य तत्तया बुद्धेर्नीलसंवित्तेः सेव ग्राहिकाततः आत्मनि ज्ञानरूपे
न मुखमन्तरिति आत्मनि निक्ते रूपे मुखं प्रकाशित्वं यस्याः चकारो योग्यापद्य
धर्महयस्याहेतोः ननु स्वभावेदन्तर्मुखोऽपनुयायी सिद्धान्तेन तत्किं सिद्ध
तीत्याह अन्तर्मुखस्वचेति वक्ष्यमाणेनात्मेति चेत्यधर्मदेशकालानावशेषापि व

नेयेति यावत्
प्रतीतस्यार्थस्य
कालान्तरभाविनि
स्मृतेऽस्मिन्विषय

नित्यत्वसिद्धेरिति ॥ एवं सिद्धांतिमतं संभाव्य दर्शितमधुनेन तन्निराकरणप्र
कारं स्वयमेवाये वक्ष्यतीत्याशयेन सिद्धांतिनं पूर्वपक्षवादी पृच्छति सत्यमा
त्मनीत्यादिना केनेत्यन्तेन प्रश्नस्य चायमाशयः इहानुभवस्य नीलप्रका
शता चेति धर्मद्वयं व्याहृत्य परिकल्पितं वा वास्तवं वेति तावदास्ताम् किम् ।
स्यानेनेन विकल्पितेन इदं तु विकल्प्यम् स्मृतेरपि विषयतालाभाय नीलप्रका
शतोपजीवितव्यः नात्मसंवित्त्वप्रकाशतोपि तस्य विषयविशेषसमर्प
णायोग्यत्वेप्रमात्रभेदाभेदयोर्नीलादेरिवेत्यस्य विशेषप्रसंगात् सचाय
जीवनीयोर्थस्याभावाद्वा संनिकर्षाद्वेन्द्रियव्यापाराभावाद्वा आदिपदा
द्दृश्यमानात्सर्वज्ञोतोपयोगपरिहृष्टिनैमित्यसमाधानाद्वाभावाद्वा नष्ट एव अ
र्थ आभासते यावता सामग्र्येणाकेन तस्याभावे तावन्नीलानुभवरूपादर्शनत्वा
यतानष्टात्सैव च केवला अविच्छिन्नबोधमात्रोपयोगमनपेक्षमाणावलम्ब
नेहमनुणायानुभूतवस्तुविषयतालाभयस्याः स्मृतेः सासत्यप्यात्मनिति
विषयग्रहात्मसंवसंवेदनेप्यनुगुणानेकेन प्रकारेणातिनकश्चिदस्तोऽप्रकाशेति
येन तस्मात्स्यात् ततोनेव भवेदिति तत्रावतारणिकयार्थः अन्तर्मुखः स्थित्त
वोधः किंस्मृतेपि तत्पृथग्ज्ञानवाचीत स्त्रीमार्मीनेतनाशयेननमानु रयति न
तस्येति व्यवहारो लौकिकस्तावदवश्यमसमर्थनीयः सचस्मृत्या विनाकथम् आ
त्मव्यवहारोपि च तया स्मृतिद्वारेणाकर्तृमारब्धः स्मृतिस्तदन्तरोपिनी कथं भवेन्नि
त्याः स्यादात्माय दीति अथ सिद्धांतिनोवचनेन इदयस्य संभावनयापन्यस्यति अथया
तिᵛ देवानुभवस्तत्पदेवसे एतदूहितिकृत्याचष्टे असतोपीति यदिशब्देनाथशब्दस्य संभाव
नीयोत्पत्वेनाह कथं तस्य नष्टस्याविषयेन विषयवतीति अत्रहेतुमाह यतः पूर्वानु
भवसंस्कारात्स्मृतेः संभवस्तस्मात् हि विषयेण तत्पदेवसा हि यस्मादेवं तस्मात्केन
हेतुनापोस्य स्मृतिरितिपर्यनुयोगासंभवस्त्वाशयपोषिपि शब्देनदर्शयति परोलब्धा
नकोपशत्राह एवंयदुच्यते तर्हि न तदनुनाकल्पनाशल्पदापिनाकश्चिदप्यनुपयो।
गिनाकोर्थः आत्मनास्थिरेणानकश्चिदिति यावत् तमनुभावमभासयतीति नेन्तु
नीलवत् किं विषयतया नेत्याह किं तदपूर्वानुभवानुकरणेन तत्स्वरूपशब्देन संस्का
रजत्वेन प्रतिलब्धेन नैरन्तर्येन तत्सादृश्यात् हि सा सचनीले विषयत्वेनावगाढत्वादि नि
तिसापि न तथाभातीति तेनैव चेतिसंस्कारेण टीकाकारोप्ययमेवत्या।
देशयेवमित्यन्तस्य स्मृतेरस्य तात्पर्यम् पूर्वार्थेत्यादिना विषयवत्ताभी
हाविरत्वेनानाख्यायकोर्थ इत्यादेराह आत्मोपगमोव्यर्थ इति शब्देन अर्थाव
भासकृत्तावासनासंस्काररूपायस्यात्मनोन्तर्मुखबोधरूपस्य सयदा।
तादृशादर्शनकृतवासनाप्रबोधद्वारेण प्रबोधितो भवति तदा तस्मिन्नपा
दाने तदंगीकारेणात्मसंवेदनान्तर्मुखवोधलक्षणे आत्मनि कार्यरूपा।
स्मृतिर्जायते अनुभवसदृशत्वेन च भाति इति सविष ॥

ᵛअभीष्टशब्देन यदि
शब्दार्थो व्याख्यातः
एवं शब्दस्य सम्या
उपगमशब्देन अन्त
र्गडुशब्दस्यार्थः इत्य
नेन कोर्थ इत्यस्यᵛ

यत्वमियदेवास्याः अनुभवान्यथा ... पास्मादरप्रत्ययात्स्वरूपादात्मनिवासनात्मा सं
स्कारस्तस्य सदृशादृष्टादेः प्रबोधस्ततः स्मृतिरिति इयत्सिद्धान्तिनोमतमङ्गीकारस्यापि
तमाह एवं चेति एतदुक्तं भवति बहिर्मुखत्वेनाशादेव ज्ञानीयात्मविषयतास्य
स्याप्रतिलब्धयान च समानष्टायुज्यते नचाप्यनष्टादन्तर्मुखत्वेनाशात् न च बहिर्मु
खत्वेनाशस्याप्यनाशेस्मृतिस्वरूपमात्रम् अनुभवपक्षस्यादित्युक्तम् तदयुक्त।
हिर्मुखत्वेनाशेन नष्टाप्यनष्टश्चेति द्वेतीस्वरूपत्वम् नष्टश्च कथमनष्टो भवति
यदि तदनुकरणेन तत्सदृशे ज्ञानान्तरं जनयितुं योग्यतानभवेत् सएवतस्यनष्ट
स्याप्यनाशः जीवति द्रोणाचार्योयस्याश्वत्थामा प इति हि व्यवहारः स्मृति
रूपतीयमनुकरणमवशिष्यत इतीदृक सदृशात्वं मुख्यसंस्काररूपत्वे।
उपचारान्तज्जननयोग्यतापि संस्कारः यावदप्रबुद्धातज्जनकत्वाप्रतत्वेतप्र
बुद्धः संस्कारः यदिवाप्रबुद्धस्तमानामेप्रबुद्धस्तु संस्कारः स्मरणमिव तस्ये
वानुभवानुकरणात्स्वरूपताद्विपर्यं भूतवहिर्मुखत्वस्यानुकरणमात्रेणावसिष्य
माणतात्स्वपसंस्कारलक्षणोर्थ आत्मवादिनाप्यवश्यपायांतव्य इदृस्य वोधमात्र
स्यान्तर्मुखस्यतदहिर्मुखतारूपताद्रूपतात्वत्पहृत्तिर्वेन न्यायायातत्वविच्छेद
स्याविच्छेदः कस्मादुपपत्याकल्प्यत इति नत्वतदभावे कश्च संस्कारः आत्मज्ञानत्त
णोति नीलानुभवाज्जीलप्रकाशरूपात्समनन्तरप्रत्ययात्प्रत्यापीतानन्तरविषयोऽनु
वाङ्गन्नितराणां नीलप्रकाशरूपोपि भवति तावन्तं तदृशत्वात्पीतविषयोऽद्का
हूनतथाभाति अविद्यादृष्टादिमाहात्म्याहम्यत्रिप्रकाशोपि संवेदने यदलि
तेन भान्त्वं दशिकत्वाद्वेशस्यानिर्भासनात् संस्कारस्तदाकरणात्सर्वे ज्ञाति
ज्ञानमिति ततःपीतप्रत्ययाद्धरितप्रत्ययो नीलपीतहरितप्रकाशानपाति भा
नपिहरितप्रकाशएवं क्रमेकेत्वावदेशापरिपाटी यावन्नीलस्य तज्जातीय
त्वात्सादृश्यतहिरोधादिनाकिंचित्सवंदृष्टं भवति ततस्तादृशात्पत्वलदिनाः
ᵛ संवेदनरूपात्सदृशादर्शनात्समनन्तरप्रत्ययाद्धि विषये केचिदप्युत्पद्यत
माणात्सर्वेतन्निनीलप्रत्ययानुकारी प्रत्ययो त्पद्यते सप्रवुद्धसंस्कारउ
च्यते स्मरणमिति तदुक्तमनुभवः पटीयान्स्मृतिबीजमादत्तेतादृशादर्शनाद
स्य प्रबोध इति प्रबोधश्चास्यैव स्मृतिरेव अनुकरणमात्रावशेषतादृशसंस्का
रइत्युक्तमाचार्यपादैः तेन यदाशंकिते तादृशादर्शनात्तत्राप्यस्य संस्कारस्य।
प्रबोधः नतावत्सर्वविज्ञानगतस्यतद्धिनष्टेनोत्तरविज्ञानेगतस्य नीलतादृशा
ज्ञानात्वंपीतज्ञानेन बालासंचितिते नीलसंस्कारप्रबोधाभावादिति सम
र्थ्यते च नीलताहशादर्शनेन नीलविकल्पः प्रबुद्धसंस्कारजनितः स्मृतिं करोती
ति तदसदेव अन्योन्याश्रयापत्तेः नीलविकल्पाद्यभिलापस्मरणात् न
दपि संकेतस्मृतेः सापि नीलार्थस्मरणादिति वहिर्मुखो मुखे विभ्रमः द्वितीयं

ᵛ पत्तᵛ

ᵛअविद्यायै निवृत्तौ तु
नैर्मल्याद्युच्यतेᵛ

३॰ प्रज्ञा॰ दि॰ पि॰ ३७

तादृशादर्शने यत्र प्रबुद्धसंस्कारता ततो नीलाद्यर्थस्मरणमित्यपि कल्पनेस्तव।
णास्य विकल्परूपत्वेनाभिलापसंकेतस्मरणपूर्वभावितापाया तत्राप्येवमित्यन
वस्थाऽप्यास्तां तावदिह अप्रस्तुतः। एतद्विचारयिष्यते स्थितेन तावेदं तदनु
करणरूपा स्मृतिः साच विकल्पपर्यन्तपूर्वदर्शिनमनुकरोतीति विषयप्रकाशरू
पासाभिलापा चनान्यदियमुपयाचतं इतिपरोक्षरूपादानेनामतम् ननु
स्थिरे मल्लानवाहिनि तदनुकरणता दृष्टा तिलानां हि स्थिराणां मालतीकु
सुमसौरभानुकारित्वं दृष्टमित्याह भूर्जपत्रमपीति पेलवावयवत्वात्संभाव्य
मानावयवस्फुटने क्रियाविभागसंयोगविनाशक्रमेण नश्यति अन्यदस्य।
यते भूर्जदलमित्यपि पाठः तस्याभिप्रायः संवर्त्तिते चिरकालं ततोऽपि प्रसारि

चतत्

ते पुनः पूर्वसन्निवेशमेति तेन कूटस्थं स नित्यमपि सन्तानं नित्यम् कूटेरा
शिरूपे तिष्ठति न किंचिदस्य चलति कूटेकं च नानन्तमीलनीये निष्ठति न

लङ्कु

केनचिदन्यथाकर्त्तुं शक्यम् कूटे विध्वस्तो दाहे विनाशकारणोपनिपातेऽपि ति
ष्ठति कूटे वा जेऽपि अपकृत्वात्मनि क्रियमाणे तिष्ठति नान्यथाभवतीत्यच
लरूपतया भवत्कूटस्थनित्यमुच्यते एतदुक्तं भवति तिलेषु तावन्न कश्चित्
संस्काराधायी उपगतः स्थिरपदार्थवादिभिः सहजमकरन्दसंयोगोहितत्र संयु
क्तसमवायादुपलभ्यते निर्गंधेऽपि जलेश्वेतिनचात्र भावनाकल्पनासाध्या न
न्यैव वेगास्थितस्थापको नु सक्रिय विषयो कथं स्यातामिति न तिलेषु संस्का
रः कश्चित् तस्यापि निसंस्कारो भवति तिलादावित्यसदेव वेगस्तावन्नयाम।
स्थिरायां शरादौ च पवनजवक्रियासंभवसंभाव्यमानावयवविभागनानत्वी
यकेनापि शब्दान्तरहेतुत्वात्पतनपवस्थितस्थापको पि भूर्जपत्रे तदन्तानसंता
नेऽपि भावनात्मको भविष्यति अनुकरणमेव हि वस्तुतः संस्कारः शिवस्यापि
प्रयत्नकृतमक्रियत्वानुकरणम् अत एव स्थितेः पूर्वरूपस्थापयतीति स्थि
तस्थापकत्वेन संस्कारस्य परमार्थः देशान्तरगतस्तद्रूपस्थापन विशेषानुवेगः
इत्युच्यते भावना तु न सक्रियत्वानुकाररूपा स्थितस्थापकस्तु सन्निवेशा
नुकार इति वस्तुतो नुकरणमेव संस्काराः नचात्र नित्यत्वस्य लेशेनाप्युप
योगः यद्यावत्तेवासिद्धं तत्तद्दोषकेकल्पइति अङ्कुर इव बीजादिना तथा च स्थितेः सं
स्कारेणेति अ[illegible]पिककल्पनस्य हिकार।
णातावत्तेवासिद्धत्वम् अन्यथाविकल्पनानविरमेद्धि इति स्वास्यापिका
दृष्टेऽवतद्धि कृतैश्चेहोपलभ्यत इति ॥ १० ॥ ननु संस्कारोपपत्तिरूपो गुणः नसते
इइति धर्मिणास्य भवितव्यम् ज्ञानसंतान एवास्य धर्मीति चेत् न तावत्संतानः कश्चि
दन्यो ज्ञानेभ्यस्तत्र यदि ज्ञानेष्वेव संस्कार उच्यते तदयुक्तम् न यज्ञानुभवरूपता अ

त्र्यं

न्यत्र संस्कारः अन्यत्र स्मृतिरिति युक्तम् प्रसिद्धे चेन्नु मेत्रादि प्रमातृभेदपवेवि

यन्नृतानानवलोकनात् तस्मादनुभवसंस्कारयोरभेदः समर्थनीयः सच
स्वरूपेणानोपलभ्यते तो विलक्षणत्वादिन्याश्रयाभेदादेकार्थसमवायलक्ष
णादेवसमसिद्ध्यति अनुभवसंस्कारस्याश्रयद्वारेणाभेदसिद्धेस्वादीनामपि

मय

प्रतिसंधिः सिद्ध्यत्येव सर्वस्य प्रतिसंधेर्यपवादः स्वात्मानुभवेन स्त्यात्मभवस
पवेक्षाभिद्धःखेदेष्वपि स्वाहे हसुख चादाहोहान्तवाक्यतनूत्पादेः समणसा
रत्वात् अनेनेवाशयेन सन्दत्तपठ्या ख्यारूपायामवताविद्य संस्कारस्यायमेते
ख्याख्याते नस्वादीनां पृथक् तस्मात्संस्कारस्याश्रय एकः एकत्वादेव च स्थि
रोयः स एवात्मेति पूर्वपक्षवादिनामतमाशंक्य कारिकां संदत्तपठ्याचष्टे
पूर्वकारिकार्थमेवोपजीवन तदेवमिति यतो नित्यमात्मा तोयथासा
वनादितसंस्कारोपिनसन्तानोव्यापरिष्ठ तथादि तसंस्कारोपिनस्थास्थियेजत
स्वरूपस्यापोनापि वैलक्षण्यात् वैलक्षण्ये हि संस्कारपक्षत्वात्तत्तनेवाद्य
तिरस्कर हितेतस्य पूर्वरूपापायादनित्यत्वम् व्यतिरिक्ते तु न तस्य तत्किं चित्
स्यात् ततः संस्कारस्य किमाश्रयेणास्तु तोजन्यायामनुपपुक्तेनेतिमात्रयदि
उभयमपीह कल्पनारूपकं वलेपूर्वसिद्धत्वादेकं तत्रउपमानेनैवनोक्तमिमाय
नाह दृष्टा यस्माच्चेति ततश्चात्मनोव्यतिरिक्तगुणमेषु संस्कारादिषु समवायिक
तिरिक्तेवसमवायेसत्यपितस्यात्मनःस्वास्मित्वसम्बन्धादित्संस्कारादिधर्मी स्वरू
पात्र विशेषः विशेषः नित्यत्वम् तस्मात्संस्कारादेव पूर्वोक्तन्यायेन स्मृतिः सि
द्धा संस्कारभावाभावाभ्यां प्रमातृभेदभेदव्यवहारः तावद्युपादाने ... पा
देयाभावत्तदभावकृतोयात्वसंस्मर्यतेऽभिभासते तत्र तावदस्मावहप्रतीतिरेव
नात्मावलक्षणिकत्वादस्थिरत्वात् तत्राप्ययं तु वस्तुस्वलक्षणाय दिश्यनुभवगो
चरीकृतेभाति तद्ध्यस्थिरमेव अथवा विकल्पस्य तत्कारिसंतानोवेति तथापि वे
द्यवेदनादिरिक्तोऽनकश्चिद्वेदकः स्वदृष्ट्वरूपोभाति ततोऽभिन्नो घटितपू
र्वपक्षस्तुवकोवेनसिद्धान्तोपयोगित्वेन च सत्तूक्तम् तत्राद्ये न रूपेणतावद्रू
तिकृद्याचष्टे सुखदुःखेच्छादिस्वभावदये हि धर्माः प्रतिसंधीयमाना दृष्टास्ते
षां च भिन्नानां कथं प्रतिसंधिरित्याश्रयएकोवाच्यः अत एव टीकाकारोव्याचष्टे

त्यं

परस्परमसंमयोनस्यादिति अथसिद्धान्तोपयोगित्वेन व्याकरोति भिन्नेषु धर्मे
संभिन्नस्यैति अलब्धतदावेशमस्यैतियावत् एतट्टीकायां नैवेन तेति बहुवचनेन
तव्याख्यातम् भिन्नानामेकतादात्म्यैवातस्यो भिन्नस्य कथमेकत्वमित्याशयः

कथं बहुत्वमनेकतात्र्यं

तत्कृतायः सुखादीनामपकारविशेषः संस्कारजन्मा प्रतिसंधिलक्षण
लक्षणस्यात्मनोऽनुपयोगात्तत्रासौ तत्रोपयुज्यत इति यावत् गुणकृता ह्याप
युङ्क्ते स्वीकरोति एवं सुखादिप्रतिसंधानो वन्नात्मिकोऽप्युपयोगः नके
वलंसुखादिभिरविशेषितत्वात्संस्कारेणाचासौप्रतिसंधानायावत्संस्का
रस्य यत्नलमनुभवात्मकं तेनाप्यस्य न कश्चिद्विशेषः कृतः इति कथमसौ
स्मृतिं जनयेदित्याह निर्विशेषस्य चेति अनेनस्मृतावव्याप्टतेरितिहृति

६
प्र.ज्ञा.
वि.वि.
३८

ग्रस्यं प्रसज्यते आत्मनो विशेषणत्वेनेति तत्र समस्य परार्थ्यमाचष्टे असंभि
न्नत्वेनानुपजातविशेषणत्वात् इति संभावात्मनोनुपयोगः स्वतावद्व्याप्तत्वा
अशरीरस्यैव सर्वापिनीम्ब्यत्वपदं [illegible] र्थस्याग्रहणेन तद्दूषणदित्यादि
दृन्तिष्टीकायां तव्याख्याता [illegible] दयं संदेषः यत्कल्पितमपियत्सि [illegible] यनसं
भवति [illegible] ततन्नसिद्धये प्रकल्प्यते विषयमपि
वाङ्कुरसिद्धये तथा च नित्यः कश्चिदात्मा स्मरणप्रतिसंधिसिद्धयेऽस्तु हि क
ल्पनायां नियमवत्त्वं व्यापकम् अन्यथा मानविरोधात् यदि च तदप्यभिसं
तत्सिद्धये कल्प्यते तद्व्यापकमप्यासीयेनेति तत्सिद्धये प्रकल्पते तस्य भवि
ष्यविषयत्वेन व्याप्तेतस्य व्यापकमिहेनोपलभ्यते इति व्यापकानुपल
ब्धिः तदाह वर्धा [illegible] पाभ्यां किं वोक्त्वा स्वमीरपप्सितयोः फलम् चेमोपम
स्त्रे नित्यः स्वतन्त्रत्वस्येदमस्तस्मइति यस्मिन्सति भवत्येव यत्तेनान्यस्य क
ल्पनेत हेतुत्वेन सर्वत्रहेतुनामनवस्थितिरित्यादि ॥११॥ एवं पर्मैवतावत्
दात्मना [illegible] लीतिकृत्त्वेहपन्यासे रैरस्यं प्रसाध्येनेतस्मात्ज्ञान क्रियायोगादि
तियोहेतुकलनिराकर्त्तुंज्ञानमेव परस्यानोपपन्नंजडत्वेनाजडत्वेनवेति
परस्परसंगापादनेकत्तेम् कारिकाद्वयम् प्रसंगविपर्ययेणास्वमतलाभाय
न् तथाहि ययाश्वत्मात्मनिनित्यत्वंज्ञानमपि न नित्यकस्मान्नियत्वेन।
स्यात् दितिकथम् ततोपर्मिहेतुस्वरूपयोमन्योन्यस्वरूपविरोधेनाश्रया
श्रयिभावविरोधेनच सिद्धिरिति तत्रप्रथमं जडस्वरूपत्वे ज्ञानेसिद्धान्तिनो
नोपपद्यतइतियत्प्रतिज्ञेरोगाच्यते तत्संदेशोगावतभ्यति आत्मनइति हेत्र
अनित्यमिति प्राधान्यदुपात्तंपमीनतराएणपिवेलक्षणकारीणपलक्ष
यति इत्याभयेन हेतुविकल्पेनेति सामान्येनाह आत्मापि चित्स्वभावो ज्ञान
मपि ततोप्हितेनान्यत्वेन तनित्यत्वानित्यत्वलक्षणोन पर्मधर्मिभावेनच या
कल्पनाकृता सानुपपन्नाप्रमाणाप्रमाणात्मलक्षणाभावान्नवक्तव्यापनी
त्येतद्व्याह ज्ञानंचेति चकारः सिद्धान्तिनंप्रतिअनुपपत्त्य [illegible] तंसमस्त्रिनो
ति ज्ञानस्य यदि चिद्रूपता आत्मनइवस्वभावकीतहितकिमनित्यम्।
नैवानित्यमात्मवदेवचित्स्वभावत्वस्य स्वप्रकाशत्वलक्षणस्य हि विरुद्धे
यरूपत्वपरप्रकाश्यत्वरूपेणात्तंप्रपातंअयोर्विरोधात् वेद्यत्वेनचव्या।
सोदेशकालयोगइतिव्यापकविरुद्धस्य स्वप्रकाशत्वस्योपलब्धाज्ज्ञान
तिरुद्धव्याप्तस्य देशकालयोगस्यनिषेधः देशकालयोगएव चानित्यत्वम्।
नियतेहियद्भवतिनतत्नभवतिकथंचिन्नित्य यश्चक्वचिद्भवतिकदाचिच्च
भवति तदन्यदात्यदाचनभवत्यपीतिननियतंभवम् सकलदेशकालयो
गोपिवस्तुतत्वदयोगएव यदिहितत्तदेशेकदाकालेनतानस्यस्वरूपमा।
विप्रपते तन्न [illegible] देतिवाकृतः आहृतइतिचात तेनयआत्ममंताहुतत्तस्यक
यमस्येनतपारणामकृतंयवर्ष [illegible] मः सकथमन्यावह्मसंसहेत ततए

स्वकपकोवयवीवङ्कसवयवेष्वित्यादिसर्वमनुपपन्नम् एवंयदि चित्स्वरूपंज्ञानं
नन्नित्यविभ्नरूपंतदपीत्यात्मान्तरवंतदितिज्ञानेहेतुः स्वरूपासिद्धः अथजडं तन्न
स्त्रीर्थ्यप्रतिनस्यप्रकाशरूपताकथमितिसूत्रार्थः नवचिदितिज्ञानमुच्यते नच
वैशेषिकादीनोतदात्मनाः स्वरूपम् धर्मोहितदस्यतत्कथमस्तकमात्मानश्चि
त्स्वरूपत्वेयथानित्यत्वेतथाज्ञानस्यापिस्यादित्याशंक्याह परप्रकाशताभा
वादिति ज्ञानसिद्धनीलादिप्रकाशितउच्यते सचआत्मनोमनःसंयोगादिकृतः
कदाचित्कोधर्मः सत्वकारणाभावेयदानभवतितदा आत्मानीलादिप्रका
शास्फुरितोनभवतीतिस्वरूपमस्यकोपलयापवर्गादौस्वात्मनाप्रकाशस्वभा
वोपिजडउच्यते रूपेणत्वस्य स्वप्रकाशमेवनाकाशकालदिगादिजडरूपव्याप
कवर्गतत्वम् अपवर्गस्य फलत्वेपुरुषार्थताप्रसंगात् शून्यवादिवत् ततएव।
भासस्सर्वज्ञाचार्यप्रभृतयोनैयायिकाएवमेवाभ्युपजगमुः नित्यज्ञानानंदव
त्वेनापवर्गोआत्मनः समर्थितम् ततआत्मायथाप्रकाशस्वभावः किं।
मनित्यः नानित्यः अपितुनित्यः तद्वत्नीलज्ञानमपिनीलप्रकाशस्वभावं किं
मनित्यम् नानित्यम् नित्यमेवस्तुपपन्नोदृष्टान्तः अयथवेति भवच्छवैशेषिका
नामचित्स्वभावआत्मा किमस्यान निबंधनेन आत्मवादिनोहिमयापर्य
नुयोज्याः अतोन्यस्वप्रकाशात्मवादिनइह प्रसंगापादनेन निराकरिष्यन्तइ
तिदृष्टान्तइतिवैधर्म्यग्रहणमत्रनप्रयुक्तंदृष्टान्तस्यसर्वस्यसाधर्म्यप्राणत्वात् आ
त्मवच्चित्स्वरूपंचेदितिवैधर्म्यणायोजनेपिनिषेध्येनहिनित्यत्वधर्मेणानुकल्पते
च्यते अनित्यः शब्दः आकाशादिवदित्यनेन तथाचदृष्टान्तस्यवैधर्म्येनिषेध्येनास्य
प्रयोगानुपपन्नः नहिभवतिअनित्यः शब्दः कृतकत्वादाकाशवदिति अपितु
नित्यमकृतकमाकाशमिवेति यदि वैधर्म्येदिनित्येनभवतितत्कृतकमपिन
भवति आकाशवदिति यदिवाकृतकत्वादाकाशवन्नित्यःशब्दइति ततएव।
यंव्यतिरेकभागेभवेद्दृष्टान्तः साधर्म्येणोदभवति इत्यर्थस्तल्लार्थयोःसाधर्म्यमेव
हि सर्वत्रपरमार्थः तेनानेवधर्मित्वयोः केवलंसाधर्म्यस्याव्यतिरेकनिष्ठत्वम
भिधानेविशेष्यमपदिश्यतेवैधर्म्यदृष्टान्तोयमिति तस्मादिहेवंप्रयोजना किं
शब्देनकाकानिषेधोभिधीयते आत्मवत्किमनित्यम् आत्मवन्नानित्यमिति
यावत् अथवा किमित्यनेनानुपपत्तिसंभावपर्यनुयोज्यधर्मत्वमभिधीयते
तेनयथा आत्मा किमनित्यः तथाज्ञानमपि किमनित्यम् उभयोरपि अनित्य
ताधर्मानुपपद्यमानत्वेनपर्यनुयोगमात्रमिति यदि वास्वप्रकाशो न [illegible] न्य
र्थः प्रसज्यप्रतिषेधेपिवा अकर्त्तरीत्यत्रकारकप्रश्नोपादानलिंगसमर्थितोसम
र्थसमासः ततश्चनिषेध्येनतुल्यता आत्मवन्नित्यकस्मान्नभवतीतिचित्स्व
रूपत्वेनहस्तादृष्टा एवंतन्नत्वजेनायामवधारितक्रमम् तथाचहृत्स्थिरात्मनइ
वनित्यतादिप्रसंगानिर्जितानीयाः पुरुषस्वमितिरूपमेवस्वकार्यवस्था

स्व

स्व

६ प्र.ज्ञा. वि॰वि॰ २५

भिन्नेष्वभ्युपगते सांख्यस्य संवेदनमात्ररूपमपरिणामिनम् तत्र चिद्रूपो ऽपि अचिद्रू
पधर्मानामनुप्रवेशः कल्पया देशकालाविच्छिन्नतापि धर्मिणां नानुप्रवेशयुक्तमि
ति तत आह तेषां हीति कापिलानां तावन्नित्यपुरुषो जैमिनीयानामपि चिद्रूपा
ऽत्मनित्यः अवस्थाभेदानवनित्य इति एवं संवेदनस्य कार्यं व्याख्यापयितुम्।
विकल्पपूर्वकता गर्भव्याप्त्या इव चिदचित्परामर्शमिति अभ्युपगते व्यापकनियतज्ञानमां
गीकृते तत्र प्रकाशनेनैवेति एतत् प्रसाधितम् इति व्याहतम् अत्रेति द्वयोः पक्ष
योर्मध्ये सांख्यदर्शने यथा चिद्रूपपरागेणाप्यकुषप्रति विद्वेन प्रकाशनात्तथा
नेह अपितु तं विना स्वत एवेत्येषयदि प्रथमः पक्षः स हि व्याप्त्वे देशेनावच्छेदः नि
त्यत्वं कालेन आदिग्रहणाद्देकत्वं स्वरूपेण स्यादिति आत्मनः प्रकृष्टरूपधर्मः
सज्ज्ञानस्यापि प्रसज्यते वा हेतोः यस्माद्देशविशेषायोगेन व्यापित्वं कालविशे
षायोगेन च नित्यत्वम् देशकालोपलक्षितस्वरूपविशेषयोगाच्चानामिनत्वमि
त्यादिग्रहणात् विशेषशब्दो वा स्वरूप एव स्वरूपविशेषवाची नन्वस्ति चिद्रूपस्य देश
कालैर्नावच्छेदो भासनीयो तावन्मात्रं संकोचको भविष्यतः तत्संकोचाच्च स्वरूपसंको
चो ऽपि भवेदित्याशंक्याह न च बोधरूपस्येति एतेन ज्ञानरीत्या ज्ञानगुणे ऽपि न संकोचः
प्रपद्यते स्याद्यस्य तत्त्वं वा दिति निर्दिश्यते तावेत्यर्थ मन्यादि हि निर्गुणं गुणविषयत
या व्यावृत्त्याभावेन एतदुक्तं भवति बोधेन तावन्निर्भासनेयदि चिद्रूपदर्पणा इव विश्वं
तत्प्रकाशते तावद्रूपस्य कः संकोचः अथापि वेद्यता वहिर्भूतेन तदनालिंगितेव स्या
दिमात्रं स्वरूपं संवेदनं बोधस्य बोधरूपस्य तेन तथापि कः संकोचः परस्य स्वरूप
मलने हि यो व्यन्यान्यमन्यथाभावेन संक्रान्ते यथा स्फटिकादेः उपाधिनः परस्परनिरूपादि
तो एको ऽपि न शुक्लः स्यात्स्वयं तेषां संकोचको ऽपरस्परतः आयोगरूपभेदापरोदेश
भेदः तत्रापि सिद्धत्वेन गुणभेदः श्रुत इति साध्यत्वे कर्मभेदः सकलतीति सिद्धत्वे व्याति
रिक्त [illegible] व्यतिरिक्तत्वे तत्त्वेषु पदम् इति साध्यत्वे व्यतिरिक्त [illegible] व्यतिरिक्तत्वे गच्छ
तीति अत्र संकोचात्वे संकोचकत्वे सामान्येन पृथग्व्यवस्था व्याख्यातृनिकल्पिते वा स
मवायेन तादात्म्येन वा इति किं सिद्धा वान्तरेणान्तराप्यव्यतिरिक्ततया भासमानम्
यदुक्तं सिद्धसाध्यरूपत्वे देवानां व्यतिरिक्तभावे ऽपि भासन्ते वाह्यो देशकालौ भवे
देव [illegible] दिति जडे हेतीति तस्मादावेशकृतः संकोचः आत्मन्येतत् प्रवेशात् आवेशः
अवेशो ऽपि तत्त्वकत्वेन यस्य हि येन समानेन कदा स्यात् तेन तावद् विप्रते भिन्नकः।
देशादिना वेशात्र संकोच्यते संकोचव्यापकनियमविरुद्धानियमप्रसंगात्।
न च पाताललग्राहेनेन ह्रासः संकोच्यते संवेदनास्य भिन्नाकस्माद्देशकालयोर्बोध
योः कदाहि प्रकाशस्यानम् देशकालौ वहिः प्रकाशेते अर्थं च घटस्य देशो वा का
लो वा इति इदंतया प्रकाश एव हिर्भाव विसर्पात्मतया व्यतिरिक्तप्रकाशपरते स्वरूप
व्यतिभासमानत्वात् प्रकाश स्तत्व्यतिरेकेणाहमिति तस्माते भातीति यद्येन
भिन्नकस्यनतत्त्वस्य संकोचकेपाताल मिवदिवः तथा बोधेन देशकालादी

स्वा

मा

तिसंकोचकत्वव्यापकाभिन्नकदाचविरुद्धोपलब्धिः बोधात्मता प्रकाशमाना
द्भिन्नाकस्माद्देशकालयोः इदंतया प्रकाशमानत्वात् बोधाद्भिन्नतयोः कदा
स्यादिदन्ता प्रकाशमानत्वविरुद्धमिदन्ता प्रकाशमानस्याधिकव्याप्तिसिद्धास्वभावहे
तुः बोधस्य यद [illegible] इति बोधरूपादव्यतिरिक्तस्य स्वप्रधानेत्र संवेदनलक्ष
णो ऽनन्त्रे देशकालयोर्न प्रकाशो व्यतिरेकेण बोधाद्वहिस्तयोः प्रकाशनात् वहिः
वितत बोधेन नन्वेवं देशकालौ कस्य संकोचकौ भवताम् आह स्वस्वभावेति चेत्
ते यस्मादिहेति वेद्यधिकरणेन देशसंकोचः स इति एवमनुसन्धानमर्थमामा
भावधारीरानुप्रवेशेन व्यामिश्रीकृते देशकालाववेशात्तदैति वेद्यधिकरणेन का
लविशेषयोगाद इत्येवमनुसरन्त्ये तत्रैतद्दर्शितम् कथादनन्या व्यतिरिक्ता विस्फुरमा
मानतया निःश्रीयमानौ देशकालौ घटाद्येवं व्यतिरिक्तौ निश्चयस्यैव तत्त्वक
स्य स्वभेदाय स्वरूपसंकोचनाय पर्याप्तौ तस्मात्स्वसंवेदनेतयोः प्रकाशः ते
न बोधस्य तन्तोत्कल्पकत्वाविति संगतिः स्वभावपव स्वाभाव्यम् यदि वा स्व
भावस्यापि वहिःस्वं खतायां वहिःरूपविषयगतदेशकालसंकोचापत्तिः वि
षयोपाधिकृतेनेति कस्यापि प्रकाशस्य घटाद्यवस्थाते केवलं भिन्नसंवेद्यदेशका
लानुरोधतः ज्ञानस्य तिव्रसाधाद्धिक्रमसंप्रतिभासेते इति तामपरकं स्वभावस्य
भाव इत्यत्र रूपासहिस्थता मिधानाय भावप्रत्ययः नन्वकिमस्त्युपचरितेव बोधरू
पत्वमस्ति येन तत्स्वकाशमनायविच्छेदेनावपचरितबोधं प्रसिद्धिति शक्ति
रूपरिणामिनीत्यादिस्थाने व प्रसिद्धं तत्ज्ञानेव्यवहारः कृतस्त्यामाशंक्याह सां।
ख्यानां हीति प्रधानस्य यः प्रथमो विकारो महानिति तत्स्य कारणाद्बुध्यापाया
बुद्धिशब्दवाच्यः करणात्मकः सप्रधानविकारत्वाज्जडो ऽपि चिदात्मकपुरुषप्रतिवि
म्बयोगात्स्वतनवज्ञास्माते उपचरितबोधस्वभावो ऽस्य वपायस्वर्षदर्शनेयत एव त
स्माद्उपचारः शंकाशमनेकतामेव तन्नुपरितबोधरूपमेवत इज्ञानेम विष्यति।
यत्रनित्यतास्यात्मधर्मप्रसंगदोषान् भवतीत्याशंक्याह नाहमीचेतिममनेनेतर।
रूपरूपव नन्वचित्तत्वरूपस्यास्मनो ऽपि देशादियोगाभावात्पत्वतकथं तद्रूपस्थाने तद।
योगप्रसंगाज्ज्ञानगुणस्यनित्यतादिप्रसंजनम् तथाहि यथा इह घट इदानीं च
इति प्रतीतिस्तथा इह ज्ञानामिदानीं ज्ञानामितिज्ञाजानन्म ज्ञातास्मीत्य
स्ति प्रतिपत्तिः सत्यम् सा तु शरीरादिनिष्ठा शरीरादेरेकसामग्र्यधीनतादि
ना ज्ञानस्य न्यावसायेन तद्रूपाविवेशेनत्त्ते ज्ञातरि प्रतिभाति तेन चितव
स्य यनत्वमत्रोपचरितं स्वसंवेदनप्रकाशरूपमेतत्संवेदनं दिशादेशादि।
पयाकालेन वावच्छेदः संभवति पूर्वोक्तयुक्त्यातन्नेतन्नतः उक्तमन्तरम
प्याह बोधेकात्म्यन इति दिक्कालौ हि व्यतिरिक्त विशेषाभिधानेन किं
चित्वाविव विशेषणौ भवतः नाकिंचित्करावतिप्रसंगात् तथाहि देशवशा
लोहवहादीनां विशेषः कालवशाश्च जरा विषादीनां रूपव चिद्रूपे तु प्र
काशैकरूपत्वेनापि केवलप्रकाशरूपत्वेन चिद्रूपकस्य मिश्रीभवेत हिवे

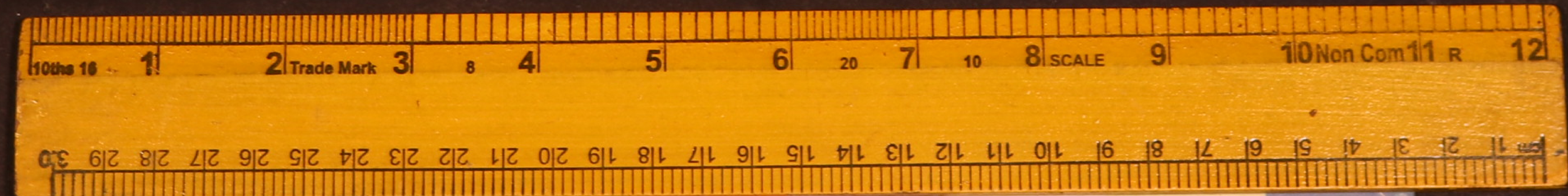
तदेत द्वाह नेचेति

शं

च

री

ए

यत्वमेवस्य प्रागतेऽवहिर्भावमेवावलम्बते नन्वनीलेऽपि विशेषो नीलत्वादि
कत्वेनानीलरूपः कथं समाविष्टेन उच्यते सिद्धान्तदर्शनेतावदनन्तआभा
सर्वेषां नियतिशयाभिनिवेशिभिस्तः सन्दार्थार्थक्रियाकारीतस्य रुचितेन
प्रानव्यपदेशो भवति सौगतमतेऽपि निरंशस्वभावोऽपि ननस्ततो व्याहृतः प
दार्थानामाकारणसामग्रीजन्यरूपभेदव्याहृतिभेदेऽध्यवसीयमानेसहृतएव
ज्ञानेनस्वप्रकाशो विषयस्य च प्रकाशरूपं तदस्य व्याहृतिसंवीकारेणापि वि
कल्पेनयः कश्चित्तद्देशावत [illegible] लत्वादिरूपो विशेषोऽध्यवसीयते स्वप्रकाश
रूपंदंभासमानविवृत्तिवा [illegible] एवबहिर्भावमेवप्रतिपद्यते ननु यथा सस्मरनीलेभा
सनीलमत्रनीलमधुनानीलमितिवेस्वरूपदेशकालविशिष्टानि भिन्नानि
नीलानि तथा बोधा अपि भविष्यन्ति नचान्यस्य भ्यांत्रिबोढेति कथमात्मन
इवेति दृष्टोऽयुक्तम नत्वस्यमनन यतो नीलेनासोकरूपं विशेषपरिहरेण न।
किंतवरमिति तथा भूतान्येव तानि नीलानि तानि मे तिऽयुक्तम नतस्य आहृ बोधान
नेकत्वे चित्रमसहत्वादिति बोधः पुनः समसमाधानादिष्वेवेभ्यो नीलस्वादि
भ्योदेशकालेभ्यश्चतदनन्तरं जकेभ्यो निर्भक्त एव प्रकाशमात्ररूपः स्वार्थो [illegible] तस्यैव
स्वात्मनाभाति नदेवास्य पारमार्थिकं रूपमित्यपि केनतावहि म तमेव
यद्यस्य निजं रूपं तत्तेनैव सततं भाति नरूरविषयावादिमद्विशेषात्मनान
चदेशकालादिविशेषैः सदा बोधो भातीति सदा तथा नाभासे पिपरदिनिजे
रूपमिति स्यात्कदाचित्पटस्माहित्स्य नचघटोभावत इति पटोऽस्य स्वरूपस्यापि
नियमउपलब्धेन नियमस्य व्यापकोदृष्टइति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रसंगा
द्धिपदस्य ज्ञिकावर्तमान निजरूपत्वेसतततयाभासमानत्वेनव्याप्यतेइ।
तिव्यापकानुपलब्धिः योयद्विशेषरूपः सतदन्यतम निर्भक्तो नभवति
नरूरविषयवादिनिर्भक्तो न च भवति विशेषनिर्भक्तो बोधः समाधानस्तु
प्रसृक्तीदाविति नीलत्वाद्यादिविशेषरूप इत्यपि व्यापकानुपलब्धिरेवभवति
च विशेषनिर्भक्तो बोध इति प्रयोगे व्यापकविरुद्धोपलब्धिः प्रयोगभे
दकृतएव सौसेदः वस्तुतस्त्वेकमेवेति सिद्धं नास्ति बोधविशेषस्पर्शो
इतितदेतदयुक्तम् बोधैकात्मन इति विशेषानुपरक्तस्य बोधमात्रस्यै
वभानस्योत्पत्तेः तथा च तेऽस्य विवेकः नहि यथा गोत्वशावलेया
दिविशेषरूपमेव तथा नीलपीतादिविशेषमयमेवत् दिति उपपद्य
न्तरमप्यत्रसमस्तिनोति आभासमसात्वेनचतिआभासैतेनिर्मा[illegible]मा
[illegible] ईश्वरस्यैकोचेनभासमानप्रकाशानामस्मभंतत्वेपरमार्थोदेश।
क्रमस्यकालक्रमस्य च एतदयुक्तं भवति क्रमरूपेणादेशकालभेदको
भवतः ॥

देशभेदो हि गंतविस्फुटो भवति यातेरेकदेशासंबंधस्यैकदेशा इति नह्य
सनयानिष्टत्वपि देशभेदः कैमालह्यैव परमार्थ एव कालभेदस्तु क्रमा
त्मैव भाति परा क्रमप्रत्ययसावेद्यसो तथाहि परोऽयमस्मात्पूर्वोऽयं अ
परायोमस्मात् पूर्वो [illegible] वेति जन्मतः क्रमवत्तानन्त [illegible] अतिव प्रसक्तेरभी
वविकारस्य निर्भासते योऽपरापेक्षोऽपि क्रम एव परमार्थः अन्यापेक्षत्वाद्धि
यः क्रमस्तस्य तत्कल्पनाभासितत्वस्य [illegible] तावतिप्रत्ययाभविष्यत्
मयोस्यतावशेन [illegible] कालप्रत्ययानपरमार्थतः कालभेदोऽसौ तथा
ऽनित्यत्वेऽपि चिरक्षिप्रप्रत्ययावपि क्रमस्य भूयसोऽल्पस्य चावगते [illegible] बलादेव
तद्दति क्रमपरमार्थो दिक्कालोद्धास्ति इहनन्तदानीं नासीदिदानीमस्ती
त्येवं रूपश्च क्रमः अस्तित्वनास्तित्वयोश्च व्यवहारो भात्यपेक्षभ [illegible]।
वाद्यमितिनिमित्तम् तज्ज्ञासनमभासेनमान्तरेवमन्तरं क्रमस्योत्या।
एकैवविचित्रस्याभासेनेकपरमार्थो न चित्ररूपेऽर्थदर्शस्यानाभासेन।
भागस्याभावान्निराभासे आभासनानिष्ठत्वे तेप्रकाशैकरूपे कथं क्रमयोगः
अत एव कारणादेरपि कारणं कालाख्यमित्यवदद्भिः कार्येष्वेव कालभेद
इतिदर्शितं भवति प्रमाणान्तरेण कालेन संयोगमात्रं वस्तु वलमत्र कालभे
दः कालेनासंयोगेऽपि चाकाशादेर्घटाद्यपेक्षया यः कालभेदः कवि
दुरणमिति व्यवहार कालेसघटादि कार्यनिष्ठ एव वस्तुत इति निराभासे
अकार्यरूपे तावदात्मनि न देशकालभेदः ततो न चित्ररूपेदेशकालक्रम।
श्चिदेकरूपत्वादिति कारणविरुद्धोपलब्धिः देशकालक्रमस्य काशांप्रका
शनाप्रकाशनरूपत्वेन तद्धि तदेवंप्रकाशैकरूपत्वमिति एवमात्मनो नित्यत्वे विभुत्वे
चोपपादितम् कालदेशायोगात् देशकालभेदोऽपि भावापेक्षया चित्ररूपस्य नभा
वाभासे चिदनवभासा भावात् तदनवभासे हि घटपटयोरिव देशकालभेदस्य व्या
पकस्य हेतोरनुपलभ्यते चित्ररूपस्य च स्वरूपेणाभेदे तदपेक्षया पिनासौ घटस्यैव स्तोप
क्षया ततएव भेदे न्यो न्याश्रय मिति स्वरूपाभेदमप्युक्तोपपत्त्युपजीवनेना ह्य।
तएवेति यत एव देशकालाभेदेनाक्षेपकाला [illegible] यविशेषासर्पणी निराभास
त्वादिति [illegible] एवात्मनो वक्तव्ये चेत्रमैत्रादिष्वस्वरूपाभेदः कथं स्वाभाविक
त्वभावे हि भिन्नेस्वाभाविकः स्यात् चिदेवतत्र यत्ररूपं तत्रकोन्यः स्वभावोऽशोऽस्ति
योऽभिद्येततेनदेशतः कालतश्च स्वरूपतस्त्वात्मनस्तावत्रकश्चिद्भेदः अत्र
च सर्वत्र चिद्रूपत्वेकारणम् [illegible] तस्याविकलत्वेन ज्ञानगुणापीति तेनापि नित्यत्व
[illegible] व्यापकत्वेनैकेन च भविष्यत्युक्तमिति तत्र नित्यत्वापि त्वं परेणात्मनाङ्गीकृत
एकत्वमपि सर्वत्र अक्रमस्पन्नविद्भिः येनापि नोपगतं तं सांख्यादिना सोऽप्युप
पत्त्योपगमयितव्यः एतच्च सर्वज्ञत्वेनापि प्रसज्यत इति प्रसंगएवायम।

ई. श्व.
प्र. ज्ञा.
वि. वि.
५२

दर्शितमेव ग्रन्थकारेणाहातोपपत्तिः पूर्वपक्षवादिपक्षेऽनेनैव निरूपिता प्रथम
भूतोज्ज्ञानानामात्मना हि न सिद्धान्ते स्वीकरिष्यते तत् किमसत्प्रसंगः कदिर्षष्ठी
त्यभिप्रायेण तदीयो हि प्रसंगो यः सांख्यादीन् प्रति य तत्त्वासमञ्जससिद्धान्तेन
न किंचिद्दुष्यतीति पूर्वपक्षवादी चेयन्निहरेत्प्रसंगविपर्ययत्वमाभाषायां।
पि रूढः तथाह्ययं प्रसंगविपर्ययः न च चिद्रूपमपि ज्ञानं नित्यव्यापकाद्वैत
रूपे सम्पन्नं भवतां तदान्यापि चिद्रूपः कथमेवं भवेत् तथा चिद्रूपत्वेनावि
शिष्टत्वे देशकालभेदवत्स्वभावभेदोपि कथमात्मनो येन बहुत्वं स्यात्
अथ चिद्रूपत्वेपि बहुत्वमभ्युपगम्यते नानाव्यवस्थात इति जननमरणाक
रणानां प्रतिनियमादिति तर्हि देशकालभेदेपि भवेदिति एवं प्रथमस्य
कार्यव्यापकत्वात् द्वितीयं व्याचष्टे अथेत्यतदिति एतेषां नित्यत्वव्यापित्वाद्वैतानां
यः प्रसंगः बलादेवापतितः स एव दोषः स्वपक्षोपमर्दनात् ततोभीरुणाम
वादिना जडैकरूपं यदि ज्ञानमेवं गी क्रियते तदानीं लेयथानपीतस्य प्रकाश
तद्रूपं भवति तथा ज्ञानमपि न स्यात् तत्र जडोपि प्रकाशो भवति आदित्या
ग्न्यादिरित्याशंक्याह प्रकाशश्चैव भवति नत्वालोकमात्र एव निर्मलस्व
प्रभारूपो वोयोभविष्यतीत्याशंक्याह तथात्व इति आलोकादिवदीपरूपे
रत्नप्रभादिमप्रवेश इत्यर्थः एतदपीति सत्यमालोके प्रमातर्यविद्यमा
नेनार्थोभाति स एव पितृप्रमातरि प्रदीपकल्पे तज्ज्ञानेन भासेनेवार्थः प्रदी
पस्थानप्रज्वालनेपि न भात एव योर्थः स ज्ञानेनाह शेवकस्माज्ज्ञातेयेयथाजा
तीयसन्निधाने यथा न भवति स तथा भवेत् हि लतलाणजातीयसन्निधिमव
द्योतयति यथा शीतलजललहिमवायुसन्निधावपि घटो रक्तेन नाभितो
रक्तो भवत्तु सवह्निसन्निधिपिंजं जातीयसन्निधौ च भावो हृष्यमानत्वाद्वसी
यमानत्वव्यवहार्यतां रूपं विशेषमप्रतिलभ्य कदाचन प्रतिलभमानो जड
जातीयसन्निधिमव द्योतयति विपर्ययो नैनिमित्तेन प्रसंगाद्यकाद्यभि
सिद्धो स्वभावहेतुः संविदि अनुभवनिश्चयरूपायां विष्ठा अन्यानपेक्षिणी
विश्रान्तियां सा नाविषयाणां नीलादीनां व्यवस्थितयो विविधेन असंकी
र्णानामनावस्थानात्तिता व्यवस्थितीकथमम् ततो क्तो नीलादिप्रायः प्रयु
जीतव्यवस्थापयेत्र व्यवस्थितीरिति .... प्रधानम् व्यवस्थितीः संपादय
दिग्पर्यः सामान्यविशेषभावेन वा निर्देशः हृतप्रायिकाः शायथति स्वरू
मदइति यथाय दिवा विचित्राणि यान्यवस्थानानि नीलपीतमिति तानि
व्यवस्थापयति नियमयति नीलमेवेदमिदमेव नीलमिति तदचेतनस्याप्र
काशरूपस्य कथं संभाव्यत एव तदेव हि प्रकाशान स्वरूपम् उत्तरकारिका
यामिति जाड्येनार्थप्रकाशतेति सांख्यचिद चिद्रूपत्व हि वारिनमपि प्रति

यदृश्यते तत्र ह्ययमत्यन्तविरुद्धमेकस्य नपामापि क्रमप्रमितिर्नयेन
यदि जडमस्पावास्तवं वस्तुत्वं कथमर्थस्य प्रकाशानरूपामाविति व्याख्य।
स्या प्रभावदोषाय इहेक्तो वाचयन्त्यामि अभ्युपगमितं जडज्ञानरूपामि
प्रत्याययितेस्मन् अपि योजनीयः एतत्सर्वं पक्षवादं सर्वे प्रोक्तं निगमय।
तिमदिति यदेतदुक्तं तस्मादेतत्कलापाद्भयथापीति चिद्रूपत्वेना चिद्रू
पत्वेन च व्यतिरिक्तस्यात्मनो व्यतिरिक्तो धर्मो ज्ञानाख्ये न युज्यते चिद्रूपत्वे
नित्यव्यापकस्वभावस्य तत्ताद्दृशेन कश्चिन्मयोगोपि परेणाभ्युपगतः।
किमर्थो धर्मधर्मिभावः चिद्रूपस्येव च विषयव्यवस्थास्थानतो किमन्येन
चिद्रूपेणाचिद्रूपेणावा धर्मेणापरिकल्पितेनेति ज्ञानक्रियायोगादित्यत्र
हेतो ज्ञानयोगादित्यमेषाज्ञानस्य स्वरूपेण संभावात् तत्सर्वं पक्षचा
त्यन्तासिद्धोव्यपि स्वरूपविपरीतस्साधनत्वात् हि विरुद्धतद्धोरणाच्चयमित्यत्र
एवापतनादाश्रयासिद्ध इति ॥२॥ चिद्रूपस्याचिद्रूपं वा [illegible] ज्ञानं समभ्यु
क्तदोषात् चिदचिद्रूपत्वं भविष्यतीत्यापोकमात्मवादिपक्षे पूर्वपक्षवा नमा४
दी हृष्यत्यनुतरेणाह अर्थार्थस्य यथाह रूपं तत् इति आसार्थं संक्षेपेणादौ का
कारेव्याचष्टे सांख्याय मपीतिसस्य कल्पा नित्यप्रकृतिपुरुषयोर्विवेक
संख्यानेन परिणामेन तत्त्वभेदानां संख्या तदपि प्रकृतेपुरुषतोत्रान्यः सां
ख्यः तत्र बुद्धितत्त्वस्य प्रकृतित्वात् अक्रमम् वर्णने वृत्तिः परिणामविशेषः
कांचित् एवं रूपं हि तिरोदयत [illegible] परिणामो मायः सिद्धाकारतया भाति स्ववाग्स्यव
ऊंडलता [illegible] यः [illegible] भाति [illegible]।
[illegible] यस्त्वतिरोदयत्वाद्याकारतेनगच्छति कुण्डलतयेति यथासद्व
त्वपरिणामः तथाहि वर्णनेनात्मस्यैव तत्रेति बुद्धिरूच्यते एवं वेदवेति चिद्ग्रा
गहोरणानित्यतादिदूषणम् जडभावादिशाविषयव्यवस्थानायोग इति
अथेति परस्य स्वभावनोद्योतयति बुद्धिः स्कंध्री अर्थस्य नीलादेस्तत्त्वेपि रू
पं प्रति बिम्बात्मकं येन प्रकारेण स्वच्छतात्मना सत्तातिशयकृतेनध
त्ते धारयति तेनैव स्वच्छताप्रकाशकात्मतः पुरुषस्य संबोधिचैतन्यं प्रति
बिम्बात्मतापन्ने अन्तर्वर्हिश्च सर्वतः स्वच्छत्वादिति संख्याक्तिः संभा
व्यते तत्रापि दूषणमाह एवं चैतन्य प्रतिबिम्बेन संविद्रूपाज्जातप्रका
शा प्रतिबिम्बेनैव जले प्रकाशरूपम् [illegible] चिद्रूपा
[illegible] एवं हि दृष्टि त्रिस्त्रिरूपः।
पज्ञानात्मिका ततश्च पूर्वोक्तनित्यव्यापित्वादिदोषः सांख्यद
र्शने चितदोषान्तरयोगाश्चेत्याशयपरोषः स्तत्रान्तरकारणे अथ्यतेन

४कश्चित्परिणामः काष्ठ
भस्मवत्सकार्यपरिणा
मउच्यते यस्त्वतिरोदय
त्वयमं ५४

ई॰
श्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ वि॰ वि॰
५२

तिबिम्बेपिनतद्रूपतापत्तिः अग्निप्रतिबिम्बेपिदर्पणस्यदाहकत्वादृष्टेः तर्हि
साकाङ्क्षिरर्थश्चित्प्रतिबिम्बद्वयग्रहणोपिजडेवृत्तस्यैवदोषोविषयव्यवस्था।
ततः कथमितिसूत्रार्थः सूत्रेर्थस्यत्पादिनाचेतन्यमित्यन्वेनयदुक्तंतज्ज्ञा।
नस्यस्वरूपमितिप्रकरणेनचावलेनलब्धंहृदितस्यस्फुयतिज्ञानेबुद्धिविति
नन्वैशेषिकादयोपिबुद्धिरूपत्वंविज्ञानमित्यनर्थान्तरंमन्यन्तेतत्को।
स्यवादस्यपूर्ववादाद्विशेषः संवित्स्वभावैवात्मतिउपगतेकिमन्येन।
ज्ञानेनात्मंउपगतेनबुद्धिपर्यायेणज्ञानेनकिमन्येनात्मनाकृत्यमित्याशंका
आह संभवस्यति वैशेषिकादिदर्शितज्ञानमात्मनोधर्मः इहतुनतथेति
भेदइत्येकमंशोकांतिस्मात्स्वच्छस्वभावसंविन्नार्थप्रकाशइतिद्वितीयाजडप्र
धानविकल्पबुद्धिस्वभावाज्जडज्ञानेनस्वतः प्रकाशरूपमितितृतीये।
तितात्पर्यार्थः अहंकारवपादानमनेनोपचर्यमाणायाबुद्धे[illegible]मांश्येतव
पदम् मात्रग्रहणेनतस्यधर्मान्तरयोगंनिराकरोति तथाहियमा[illegible]घन्तो
पयन्तस्थमितिगोपिकर्षंचिन्नादात्म्यंविश्रामान्नित्यतामायान्नितत
त्त्वदभावैवपरमार्थतोनित्यआत्मसंवेदनशक्तिलक्षणः नन्वेसौगतेपिसं
वेदनेलक्षणात्मात्मनस्यांशोक्यात् तेनोपसंदर्शनस्यभेदमाह अनन्येव।
मितिस्वप्रकाशमात्ररूपमेवात्मतत्त्वमाख्यातासौगतानांतुस्वप्रकाश
त्वेनात्मत्वेवास्यनीलादिप्रकाशत्वेनचैवहिस्वत्वेनचेकस्यान्तर्वहि
स्वत्वेनोपपन्नास्वपरयोरेकत्वापत्तिप्रसंगात् नचसायुज्यतेवाग्र्यस्यार्थस्य
ग्राहकाहिच्छेदेनावभासादितिग्राहकोन्तस्वेवरूपः अतएववाह्यत्वग्राह्य
त्वयोगात्तेनतल्पकल्पनयापरंकिंचनचकास्ति तत्कल्पकल्पनाप्रति
भासकृतस्तुगुणभावप्रधानभावाभ्यांयथेमिभावविशेषाणांविशेष्य
भावापर्येनोपपर्ययभावादिर्व्यवहारः तथाचपटोयंशुक्लइतिपटाभास।
शुक्लाभासयोर्बहिर्मूमोन्तल्पदत्ताग्राह्यभावेनस्थितयोः पटाभासोपर
क्तः शुक्लाभासोविपर्ययोवाभवतीतियुज्यते तेनात्रगुणभूतोविशेषण
मन्यापर्येयरूपत्वात् अन्यान्तरूपव्यतिरिक्तस्वपर्येयस्यात्मनोनरंजनीयरू
पंविशिष्टलक्षणं येनेतिप्रधानभूतस्त्वविशेषः अन्येनोपर्येयंविशेषणेनो
परंजनीयंरूपमस्येतिएवंचविशेषविशेष्यभावस्यैवेनयोर्व्यवहारः स्यात्म
तिनोपपद्यतेइतिनासौकस्यचिद्धर्मोनापितस्यकश्चिद्धर्मइतिज्ञानेनात्मयद्य।
पिबुद्धिर्ध्वंतथापिनात्मनोधर्मइतिनैयायिकादिभ्योभेदः नन्वेवमस्यैवग्रह।
णेस्त्वकिमन्येनज्ञानेनेतिशंकित्वाह ज्ञानेपुनरितिमहिम्ना[illegible] प्रकाशस्तेन
वपुषायद्यर्थोत्मप्रकाशः स्यात्तत्स्यरूपस्यमात्रेणाप्यन्तत्त्वापिकरूप

त्वात्सदासर्वस्यावभासनेकस्यचिद्वाकदाचिदप्यनवभासनेभेदेदिसर्वज्ञमज्ञे
वाज्ञराज्ञेवत् तस्माद्घटसंवेदनमितिचघटाभासोदयोघटसंवेदनमितितदाभास
प्रत्येयपटाभासोदयेचभवतिनचघटपटाभाससंभेदचिन्मात्ररूपपुरुषः स
द्भेतेनचसंवेदनेविषयस्यस्वरूपंजडाजडयोरूपयोर्विरोधात्सर्वंवन्मावेज्ञा
ज्ञत्वप्रसंगाच्चतदिदंविषय प्रकाशनेइतियत्प्रकाशनेनतस्युरुषः नापितज्ञी
लादीतिपुरुषस्यप्रकाशरूपस्यच्छायेयमिन्यायातम् नचसंवेदनमात्राद
वविषयोच्छायायामर्थयत्यन्याद्यभावप्रसंगात् नापीन्द्रियवृत्त्येडिवसर्वेनति
स्त्रयेप्रसंगेनालोचनासम्भवापत्तेः यएवएषपामिसएवस्पृशामीत्याद्यनुस
न्धानाभावप्रसंगाद्घादीन्द्रियाव्यापारस्वप्रसंकल्पस्मरणा[illegible]तदयप्रसंगाच्च
तत्कुचनवस्तुन्तरेस्यपुरुषस्यच्छायासंक्रामतितनचास्मिन्नगृहीतविषयप्रति
बिम्बपुनरपिविषयस्याप्रकाशतापत्तेरितियदेवतहतत्त्वनावंचैतन्यविषया
त्मकोभयच्छायाग्रहणासमर्थंतनएवमतप्रधानबुद्धिशब्दवाच्यमन्तःसंधान
कारित्वादेकंतस्यजानामीत्येवंभूताजिह्वृक्षाप्रयत्नोपक्रमाविषयालोचनप्र
रातिश्चिनोमीत्यवसानापूर्वापरीभूतातावद्धिषयाध्यवसायफलेकेयनप्रका
तद्धर्मिपरामर्शमनिरोदयतीक्रियात्मविशिष्टापवृत्तिमपरस्यराज्ञानात्वात्
निर्वर्त्यतेतथावस्थानमुच्यतेकाष्ठस्याहिभस्मनवृत्तिः काष्ठपरामर्शस्यतिरो
धानात्नापेक्षयवदत्तोणोवृत्तिः तत्रहिअयमित्यस्यवर्ततेइतिकोविभागः तद।
नेकएवदत्तोणोधर्मिपरामर्शमनिरोदयत्फलवलनेकल्पितविचित्रमर्यादः।
क्रियात्मापरिणामोवृत्तिः चेत्रेगच्छतीतिवत्साचवृत्तिविषयस्याध्यवसाय
पर्युषितरूपापुरुषच्छायावलेनप्रकाशरूपतामुपगताज्ञानमुच्यतइति।
पिंडार्थः तदेतदाह ज्ञानंपुनरित्यादिना पुनः शब्दः पुरुषादिभ्योविशेषद्योतकः सतत
मितिप्रवहद्रूपेणाविच्छिन्नेनिद्रादावपिहिप्रत्ययरूपत्वमस्ति[illegible]इतियावः
धात्वंजलिप्रश्नेनयः अवोध्येत्यवमर्शात्स्वमुस्वापमित्यादप्रत्ययविशेष
एवतिष्ठेत्यादितिरूपयत्तः एवंदेशकालादियोगेनसमर्थमानतयावर्तमा
नेदेशकालादियोगेनानुभूयमानतयातद्वययोगेनप्रत्यभिज्ञायमानत।
यावर्तमानत्वविच्छेदयोगेनसंभाव्यमानतयाभूतस्यवर्तमानस्यवाभविष्य।
द्योगेनयदिवाकेवलभविष्यद्योगेनोत्प्रेक्ष्यमाणतयातत्रापिस्फुटास्फुटादि
तयाआभासवैचित्र्येणप्रमातरादिसाहित्येनचेत्यादिनावैचित्र्यसहस्त्रस
म्भेदनविचित्रयेआभासाअतएवगुणवाचिनातच्छब्देनतत्प्रकारयोर्यदितत्के नकर्मधारयेणवातत्त्वस्थ
दे नत्वपदिष्टाच्चघटपटादीनांवाह्यानांस्वपिमआभासभेदाः प्रतिबिम्बविशे
षास्तेषामुदयलययोर्व्यक्त्यविलययोर्यविर्येते यस्मिन्नतएवाम्यइतिबुद्धि।
तत्त्वाद्व्यतिरिक्तोवास्यइतिचित्तत्वादन्यायोविषयैनीलादिस्तत्रयातन्मात्र

३ स्या.प्र. ज्ञवि ५३

नातदन्वयव्यतिरेकानुविधानं ततो हेतोर्यदायत्तं ज्ञानं तस्य न चितो नाप्यपि
स्य किंतु हि हितत्त्वस्य पश्यामि जानामि निश्चिनोमी त्येवं भूतः पूर्वापरीभू
तावयवो व्यापारः क्रिया तत्स्वभावत्वेन हेतुना वृत्तिर्वर्तनमित्यनया भाषयासौ
ख्यापदर्शिते वृत्तयः पंचतयः प्रमाणविपर्ययेति स्वालक्षणे प्रवृत्तिस्तस्य स्यात्
दिषु स्यात्तेषु नतु तदन्तसारेण हेतुनापि हि वृत्तिरन्यस्येन भाव्यमिति बुद्धिज्ञान।
मितिकथं सामानाधिकरण्येन निर्देशः अत्राह केवलमिति बुद्धेर्वृत्तिर्बोध।
नं संवेदनं दर्शनमिति हि प्रत्यासत्त्या समाकृष्टा याः शाब्दान्तरसन्निधिनाच्च।
दुर्बलाया अप्यवयवप्रसिद्धेश्चावृत्तालीनैव क्रियाभासते ततश्चाजडसंवेद
नात्मके तज्ज्ञानमित्याशंक्यते सामानाधिकरण्येन तु बुद्धिप्रावृत्त्यावयवप्रसि
द्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी त्वं बाधितेनन्यायेन त्वेकावयवस्य सामान्य
प्रसिद्धौ जडरूपाणामभिधायिनः सामानाधिकरण्ये ज्ञानेजडरूपमन्यक्तं भवति
इति वृत्तिवृत्तिमतोश्च किं कारणादवास्तसमवायरत्यपि शंकासामानाधिकर
णेनाव्यतिरेकपर्यवसायिना निराकृता भवति सामानाधिकरणं च समु
दायप्रसिद्धिमुणे हलयहोयतां शंकांपराकरोति यथातत्वं दव्यतिरेक
मपि प्रतिपादयेदित्याह अतएवचेति अभेदोयः प्रतिपादितस्तेनैवप्रम
तेर्बोधतांशंकाप्यास्पतीत्येवकारः समुदायप्रसिद्ध्याचेति चकारः वृ
त्तितद्वतोरभेदं प्रतिपादयता सामानाधिकरण्येनोबोधतांशंकानिरस्तेति
व्याख्यानं ज्ञान दर्शनामतम् ननु पूर्वापरीभूतानां क्षणानां फलमेकम
वलोकयन्तेकत्वमर्यादाकल्प्यते ग्रामप्राप्तिफलेन गमनमर्यादादृष्टेः इ
हतज्ज्ञानरूपायाः क्रियायाः किं फलमाह तस्याश्चेति च पदार्थसंनोह
चयति तस्यायः सज्जनसंस्थाभोगोंशः सोपि गमक्रियायाः फलत्वं प्राप्तः फ
लत्वं प्राप्तः फलभूतः ननु सत्वभागाइति तदा बुद्धेर्यदि भागान्तस्येपोस्या
स्यात् अत्रोत्याह त्रिगुणायानतु सत्वरजस्तमांसि त्रीणि यस्यास्तद्रूपं तस्
त्वभावएवकस्मात्फलम् इत्याशंकायांतत्वकोपिभागः अत्रोत्तरमाह प्रस
न्नदेशतो यतः प्रकाशस्वभावः सत्वंलघुप्रकाशमिति सांख्याः ननु नीलादेर
पिचेगुण्यस्यात्मत्वात्तदीयापि सत्वांशस्तथा कर्मात्मभवति उच्यते स्वच्छत्वा
दिति रजस्तमोभ्यामनभिभूतत्वेन स्वच्छत्वात् तदेवप्रख्यारूपं हि चि
तःसत्वमित्युक्तम् ननु परप्रकाशात्मा चेत्सत्वभागो युगपदेव विश्वक
स्मान्नचकास्यात् सत्वस्यैव वायोपयोगानिरूपितेगुणत्रयमन्यत्किमर्थ
स्यादस्याशंकाद्वयमपि शब्देनैव व्याकरोतिपरिहरति रजस्तमोभागाभ्यामि
ति सत्वं प्रकाशरूपं निर्मलनभः प्रदेश सवितोजलदपटलेनेवावरणात्मना
तमसा समाहृतेचास्मिन् तत्रचमाहतस्यानीयेप्रवृत्तिस्वभावेरजः।

क्रियात्मकतयाक्रमेणतमोजलदमपसारयतित्यभावयति अतश्च
सविशेषणस्वप्रकाशात्मापि भवन्सैषसत्वभागः क्रमेणनीलादेर्बाह्य
स्यस्वस्वादेश्चान्तरस्यप्रकाशरूपं जायत इतियुक्तं युक्तमेवैतद्गुणापयोगः
नतु प्रकाशरूपोयस्यैषसत्वभागोबाह्यालोकस्यानीयोजडएवतदेषकथं
कार्यनिराकांक्षीभवेत् येन पार्यन्तिकफलत्वमस्योक्तं किंचनीलप्रकाश
रूपः स्वस्वप्रकाशात्मावाय सत्वभागः सनीलस्वरूपप्रतिबिम्बोपरक्तो
ज्ञानात्मिका चवृत्तिः क्रियास एवकथं फलं स्यात् उच्यते आत्मनः संविद्
पस्यतस्मिन्नच्छेयतः समच्छिधाने प्रतिबिम्बेन विश्रान्तिस्ततः संवेद्यमान
ताप्रतिपद्यते ननु केनात्मेन तस्य संवेद्यनवहि बुद्धितत्वान्तरमस्तिनचपुरुष
पेक्षया संवेद्यमानतोपपन्नातथात्वे नीलादेरपितथैवसा स्वित्यत्तं बुद्धितत्व
कल्पनाया मैनमाह प्रकाशमानतेनैव संवेद्यतानापराकाचित् अपितसंवि
च्छायया नुग्रहात्प्रकाशाद्वृडितः स्वनिर्भासाकवसत्वभागोन प्रकाशान्त
रमपेक्षते इत्येषैवसंवेद्यतापतद्रक्तं भवति सर्वतः स्वच्छात्मनि बुद्धिसत्वे
विषयप्रतिबिम्बभागोज्ञानक्रियासंविच्छायाभाभास्तफलम् यदुक्तंफ
लमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोध इति नत्वात्मच्छायावशाद्विषयएव
प्रकाशमानतास्तु किमन्तरालकल्पितेनबुद्धितत्वेनलोकेचविषयएव
प्रकट इति व्यवहारः तथाचजैमिनीयाअर्थदृष्टतामेवफलंमन्यते अत्रा
ह यदिविषयएवप्रकटतेत्युच्यतेतदासविषयस्तादृशो जातः सकथं क
स्यात् नहि कारणापन्नतद्रूपंकारणमेवप्रतिनधाभवति एवंहि क्रमभक
रमेवप्रतिक्रमः क्रमोभवेत् अन्यथान्यतक्रमः ननुयथाहितं कस्यचित्मा
न्तरपेक्षाबुद्ध्याजातेनचसर्वान्प्रमातृन्प्रतिभातिअपितुतमेवतथाप्रकटता
यदात्मगतभावनात्मकक्रियासन्निधानाज्ञाता तमेवप्रतिभविष्यतीति
आशंक्याह प्रकाशसंज्ञकेति हित्वं हिजातेन प्रकाशस्वभावमपितत्मा
त्मज्ञानगुरःसंबद्धित्वगुणज्ञातानीह इच्छेरति रतिज्ञानेनमवितव्यम् ततश्चात
त्रेहितोन्मत्तविवतत्मामात्मज्ञानोत्पन्नावपि अपेक्षाबुद्धेर्निमित्तत्वेनचसा
प्रमातृत्रेरसंभवति प्रकार्थसमवायाद्येज्ज्ञानयोः कार्यकारणभावः इ
हत्वप्रकटताचोज्ज्ञातानन्त्यदपेदमस्ति तत्रापिज्ञेयायोप्रकटतान्तरान
वस्थाप्रसंगात् तस्माद्विषयःप्रकट इतिबुद्धितत्वप्रतिबिम्बितस्यविषयस्य
संविन्प्रतिबिम्बमेलनमेवेदमुच्यते नतुबाह्यस्यप्रकटताकाचिद्धर्मः नतु
मात्मू हिंविषयनिष्ठाप्रकटता आत्मनिष्ठेवभविष्यतिसमप्रकटोयंदृष्टा।
तत्रपसंहारदर्शनात् किंबुद्धितत्वेन उच्यते आत्मासंविन्मात्रस्वभावः
साक्षाद्रष्टा केवलं तस्यविषयप्रकटतानाम यत्संविदोपिकंतज्ञानं त्वक

६ वि॰ प्र ज्ञा॰ भि॰ ४४

यं स्वरूपं स्यात् कथं तर्ह्यसौ विषयबोधे द्रष्टा साक्षी चेत्याह हेतुद्वावेव स्त्या
म् नन्वसमभूत् तत्र चिदात्मनि तिष्ठेसि अपि कें किंचन विकारापायि प्रकटात्म
कं फलं स एव तत्र भविष्यति आह निर्विकार एवासौ यदि नीलप्रकाशात्मा हि
नीलस्यैव विषयस्यासौ न तथा स्यात् प्रकाश एव हि नीलप्रकाशः पीतप्रका।
शाद्व्यावर्तते अत एवेति यस्मान्न विषये प्रकटतालक्षणो भोगो विश्रान्तो
नाप्यात्मनि अपि तु विषयात्मनो भोगो योगव्यवहारः ततस्त्वर्थः बुद्धिरू
पेयत्स्वं तस्य यत्नो नैर्मल्यपरिणामसारणा हि स्यात् तानेदयत्तमे भागस्य नत्र
नीलादाकारेण परिणामस्य ... यत्वे ततो हेतोरुभयीमप्यात्मनो विषयस्य
च संबंधिनी रूपच्छायां संवेदन नीलमयतामन्तकरोति तदाकारधारित।
याभासते नीलरक्तपटमध्यगतसितवस्त्रवत् ततो हेतोस्तत्र प्रतिबिम्ब आत्म
विषयप्रतिबिम्बयुक्तो गृह्यते ततो विषयबोधस्वभावो भोगः सिध्यति स हि
ग्राह्यस्य च ग्राहकस्य च यो मेलनात्मा संबंधस्तद्रूपतयैव लब्धितो नान्यदस्य रू
पमित्याशयः ननु बुद्धौ यदि द्वयप्रतिबिम्बयोगात् आत्मनो विषयस्य च कथं
भोक्तृभोग्यरूपव्यवहारस्तत्राशंक्याह साचेति सा भोगसिद्धिः भोक्तृभोग्य।
भावे आत्मा भोक्ता विषयो भोग्य इति व्यवहारे हेतुः हि यस्मात् नयोरात्मवि।
षययोर्भोक्तृभोग्यतायोग्ययोर्बुद्धितत्वे संबंधो यावद्गति परस्परस्य रूपमे
लनात्मा वा सरहरूवस्तेनार्थः स एव भोक्तृभोग्यभावः ननु संवित्तावप्र
काशात्मकं तत्र चेद्द्विषयप्रतिबिम्बपतितं ज्ञातो विषयप्रकाशतात्ववहा
रः किमन्येनात्मप्रतिबिम्बकल्पनेनेत्याशंक्यावारयति विषयोपरागवदि
ति स हि सत्वप्रकाशो वा स्यालोककल्पो जडस्तस्मात् बोधावेशेनेति बोधसं
सर्गो ननु यथा तण्डुलानामयमेव पाके कर्मभावो या विक्लित्तिलक्षणः।
विशेषः नत्वेव विषयस्यापि गृह्यमानतायां केन चिद्विशेषेण भाव्यम् सैव प्र
कटता भविष्यति भवेदेवं यदि निर्वर्त्यविकार्य एव कर्मणि स्यात् न तु आप्ति व
त्पदपि प्राप्यं कर्म यत्र तत्कार्ये कर्मसंसर्गापेक्षो न कश्चिद्विशेषः ग्रामं गच्छती
ति यथा तदाह नहीति बोधसंसर्गोत्मा च बोधावेशो यमेवोच्यते यो बोद्धापरू
पेण बुद्धेर्विषयस्य संसर्गः अत एवेति सांख्यस्य यदेतद्विगादि आरभ्य पूर्वोक्तम
पयोगिप्रमेयं बुद्धितत्त्वसद्भावे हेतुत्वेनोपजीवति यत आत्मा निर्विकारो न च ता
दृशस्तु विषयप्रकाशः विषयस्य च न प्रकटता नैसर्गिक्युपपन्ना न चात्मसन्नि।
धानतो नापीन्द्रियसन्निधानमात्रात्ततो बुद्धिसंज्ञकं सत्त्वम् एवं तेन वस्तुरूपेन
त्वात्मनो यथा वैशेषिकवत् नापि विषयस्य जैमिनीयवत् नेन्द्रियाणां बाह्यस्य
वत् इतीयती सांख्यस्य मर्यादा प्रमेयव्याप्तिः बुद्धेश्छायापत्तिः स्वरूपाहं तत्पर्यं
यं व्यावृत्त अतः उभयच्छायापत्तेरात्मदर्शो बुद्धिरर्थस्य प्रकाशस्तत्फलपर्यं

तोपि गमस्त्वर्थः ननु एवं बुद्धितत्त्वं निर्मलत्वात् सदास्थितं ततस्तदुभयप्रतिबिम्बधारि
त्वेदेवेति तावता तावत् स्वार्थं संबन्धो कस्यचित् न हि शिशिरस्माकृतस्पिलीभू
तस्य तत्त्वमहान् हि निजमानी शाकल्कप्रतिबिम्बि ...ख्येत्रं: पीतत्वप्रासमनुभवेत
नापि तत्तुषारशाकल्ककमुपचरितोपि वंधः स्यात् यदि उपचरितात्प्राभवनत्यति वि
स्थिते चेत्रेणोपपत्तिर्विमेत्रं नच बुद्धिर्भृत्यावुभौ यस्तोषाप ... चरतिमाहतत्यतीयो
स्ति अस्तीत्याह अहंकारतत्वमिति करोति क्रियासामान्यमहं करोमीति
जानामि भुंजे वेत्यर्थः तथाहि आत्मा बुध्यतः इत्यपेक्षा विषये भेदेरिति तत्सुखदुः
खसाधनविषये यो व्यवहारः प्रतीतिः प्रत्यवमर्शोऽस्मत्तद्रूपाहृत्तिर्वर्त्तने व्यापारो
स्य तत्त्वावाह्यविश्लेषोक्तारिच निराशासिकथमहंकार एव व्यवहरेत् आह उप।
कारकत्वेबोधः भोगश्च बुद्धिगतियत आत्मनस्तेनैव समध्यारोप्य व्यवहरतीत्यनु प
कारकत्वं तत्रास्य कथं उच्यते तत्सन्निधौ यतो बोधो ज्ञानं भोगो भयात्मता विभ।
क्तो बुद्धौ सिध्यति नतु परिणामसधर्मतालक्षणा क्रिया साक्षादात्मनो वास्तवी भ।
तृत्तापि तु किन्तर्परमार्थिकी ओमित्याह नत्वात्मन इति चिन्मात्रे तत्त्वनविषयो।
पभेतृता नचतद्विक्त स्वरूपमव्यवितमिति सुक्तं विस्तरतः नन्वहंकारो।
वसात्मा भक्तृत्वेनाभोक्तेवत्सद्व्यवह्रियताम् व्यवह्रियमाणस्य तु कथमसौ भ।
गो भवेत् उपचारे हि नोपचार्यस्य स्वात्मनि विशेषः कश्चित् अपि उपचरितेऽत्व
नप्याभूत तद्वद्विशाद्विशेषप्रतिलम्भात्माव्यवहारः अन्यथा तु प्रमात्वभेदेन
युगपदुपचर्यमाणाग्निजलादिविरुद्धाभावभेदितत्वधर्माणामेकाधिकरणं तत्तविरुद्ध
पतामिक ज्ञापितालोप्रतिपद्यते तदेतत्परिहरति अहंकारव्यवहार्यो आत्मना इति
केनैतदुक्तं चिद्रूपताधिकः कश्चित्पुरुषस्य भोगा इति बुद्धिबोधो हि यदात्मन्यवि
शिष्टतया अहंकारो व्यवहरति स एवार्यभोगः चिन्मति विम्बयोगिनि विषयप्रति
विम्बवति च बुद्धितत्वे हम् इदं जानामीति चेतनाचेतनप्रतिबिम्बद्वयमेलनाव्य
वहारकारिणाहंकारतत्त्वेन योऽभिमानो जनितः स एव बुद्धितत्वात् द्रष्टृपथ्यव।
सायगोचरीकृतस्तद्बुद्धिप्रतिबिम्बितचित्तत्वेन सहंकाराश्रयतालक्षणसंयोगं
भजमानश्चितत्त्वस्य चिन्मतिबिम्बादनध्यवसितभेदत्वेन भोग इत्युच्यते कारणा
दादिदर्शने पिहिज्ञानात्मको गुणात्मनोऽत्यः कथं तस्य भोगः समवाया द्विति
चेत्संबंधमात्रे तत्र हि भोगाद्वत्पत्तयो कारणमित्युक्तं भवति इहापि च दर्शितः
सम्बंधश्चिन्नन्वादनध्यवसितभेदस्य चिन्मति विषयप्रतिबिम्बेन सहाहंकारसं
लितस्य तयैव बुद्ध्याध्यवसितस्य एकबुद्ध्याश्रयत्वलक्षणासंयोगा इति संसर्गस्य
त्र प्रभावितैर्येभोगव्यवहारः सर्वत्र संसर्गस्त्प्रामिलक्षणः संयोगस्तु समवायो।
वाभिमानेनतनावान्तरेण यद्विवा तथाभूत तस्य संयोगस्य पूर्ववत् पूर्वप्रलयमहा
प्रलयेषु अपि प्राप्त्यनावधार्यतत्त्वनादिः संयोगो भवन्समवायान्न विशि।

विम्बस्य'

६
प्र. ज्ञा
वि. वि
४५

ध्यतेबुद्धितत्त्वस्यचसर्वोपिधर्मः धर्मधर्मिणोश्चयःसम्बन्धःसंयोगइतिवाना।
दात्म्यमितिवासमवायइतिवोच्यताम् वस्तुनिलब्धेहिसंज्ञामात्रेचक्रियास्तुचके।
भिनिवेशास्तत्त्वचिन्ताकाराणाम् यस्मिन्नेवचबुद्धिप्रदेशेचित्तत्त्वप्रतिविम्बयो।
गाश्चिदविशिष्टता तत्रैवनीलप्रतिविम्बयोराइत्याधाराधेयभावाद्यपकमिति
भ्यांसमवायताप्युच्यताम् कोविरोधः सर्वथातावत्सर्वदर्शनेषुसंसर्गस्तत्र
योर्माग व्यवहारः यदाह परोपाधोसर्वार्थीव्यवहारविकी अथयाप्यर्षीतिव्यवहारो
तेदतत्सर्वमनवकॢप्तमित्यात्मकेनवाशङ्केनाहसंयोगात्समवायाद्वेति अहंकारो
भिजानामिश्रत्येवम् तेनरूपेणाहंकारतत्त्वस्ययाद्युनिमित्तयाव्यवहारणायोव्य
वहारणाज्ञानाभिधानलक्षणायोगपआत्मास्वरूपेयस्यबुद्धिर्वायस्यबुद्धिसंक्रा
न्तस्यविषयप्रतिविम्बचित्प्रतिविम्बमेलनस्यतस्यचिद्रूपाणपुरुषेणासह
योभेदाध्यवसायाभावः प्रकाशता येनवेलनचतावन्मात्रेणस्त्रीकल्पविश्र
मितमयोगइति अभेद[illegible]वसायेप[illegible]वस्यपुरुषस्यभोगइत्युच्यतेसंयो।
गादस्तुसमवायाद्वेतिकिमनेनेतिपतञ्जलिवचनेनसंवादयति तथाच
तिसत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययविशेषोभोगः परार्थत्वात्स्वार्थसंयमा
त्पुरुषज्ञानमितिसूत्रम् तस्यार्थः सत्त्वेयद्बुद्धिशब्दवाच्यः पुरुषस्तयोर्जडचि
द्रूपतयानीलपीतवदितिवदन्योन्यमभिन्नकक्ष्योपिश्रायेणनान्योन्यापृथक्ता
लक्षणासंकरमसहमानयोरपियः प्रत्ययेबौद्धेध्यवसायेश्र विशेषोभेदा
नध्यवसायेनाभेदाध्यवसायविश्रान्तेनव्यवह्रियमाणमेकंसएवभोगः स
एवबुद्धिवर्त्यपिभवन्भोक्तरिपुरुषेचिद्रूपत्वादुचितइतिपरार्थउच्यते तत्त्वस्य
वविषयपुरुषसंसर्गवलप्रभावितोभोगः किंत्वेषसंसर्गोनादिः कथंविच्छेदेतेय
नमोक्षावकाशोभवेदित्याशंक्याह यदात्विति प्रधानेनावडुपादानकारणे।
महदादिकार्यात्मनापरिणामेतेनत्रचास्यजडत्वेसुत्वायात्मनावयङ्गोगपत्वेभो
गपेयाभपत्वान्तसहकारिकारणेनचगुणानामन्यान्यभोगयोगपत्वमसुचितेज।
डत्वाद्भोक्तृभोगपत्वयोरेकत्रविरुद्धत्वादित्यस्मदेवचिद्रूपत्वप्रतियोगपत्वमस्थि
ते [illegible] तत्त्वचिद्रूपंभोगवैचित्र्योपलम्भादनेकंयदाहजन्ममरण
करणानांप्रतिनियमादिति नचास्यभोगसंयनमेवभोक्तारंप्रतिभोगपतेजिति
यमनियामकस्तितत्सर्वान्प्रतितज्ञोगपम् भोक्तृतांचैषांस्वप्रतिविम्बा पेणे
नबुद्धिप्रदत्तिसमस्तप्रपंचावभासनेस ``प्रपंचेबुद्धितत्त्वेसंकीर्णेपिसंयोग
महिम्नाचित्तत्त्वेनपरमार्थतोनसंकीर्णः तत्संकीर्णतायावच्छिन्नप्रतिविम्ब
वलान्निर्भासतेतावत्संसारः यदापुनरसंकीर्णतातदाविवेकज्ञानमेतज्ज्ञा
नम् तत्संकीर्णासंकीर्णरूपत्वमितिविवेकंदर्पणस्तितस्ययस्यसमस्थीयतेचपाद
स्थापिपरार्थ्ये तथापीति अ[illegible]पगमस्यवादोयेनसोपपत्तिकरत्वपर्यः अतएव

वेतिसत्त्वेत्रपराशंकायोत्तकं यत्कतैतेनास्यवादस्या[illegible]पगमस्याप्येतद्वच्येतेन
तुप्रतिविम्बवादेयमुपपद्यतेअत्यन्तादरोपिवृत्तिस्तत्पप्रमिप्रायस्याटीकाङ्कन
स्यबुद्धिप्रतिविम्बवादस्यानुपपत्तिबहुप्रामंवादर्शयंस्तथापीतिवृत्तिग्रन्था
र्थस्याकूटंस्फुटयति नचेति स्वच्छमपिराधिकस्वच्छमपेक्ष्यास्वच्छेनापि
कस्वच्छंस्वप्रतिविम्बस्वीकरोतिक्षितडराखमिवस्फटिकमणिः तथाचबु
द्धितत्त्वंपुरुषापेक्षयातथास्याल्लोकोपिबुद्धिप्रकाशमपेक्ष्यास्वच्छः तथा
सोपिपुरुषप्रकाशमपेक्ष्यपुरुषप्रकाशोहिसर्वतःस्वच्छस्तस्यानन्याये।
नत्वादेवसंविद्रूपत्वेयतःयथायथास्मिस्फुटोवद्यतातथातथास्वच्छताभा
वः एवमधिकस्वच्छेनप्रतिविम्बस्वीक्रियते अस्वच्छस्येतिप्रतिविम्बस्वी
करणेयत्कारणंतहिहलूमिहास्वच्छत्वमितिकारणविरुद्धोपलब्धिः प
वेचवदतष्टीकाकारस्याप्यमाशयः सोगतएवसोध्यमतेहषयन्मात्पदत्तस्या
वकाशादास्यतिसर्वतःस्वच्छेचिद्रूपेविम्बेप्रतिविम्बितमर्हतीतिसोगातस्या
पिचसंविदिम्बिवेद्यप्रतिविम्बमर्पयति नतुसंवेद्यसंविदितिस्वपदत्तसिद्धि
राशेयाविपरिवर्त्ततएवअथपरोमन्यते नस्वच्छत्वेनामपारिभाषिकं किंच
नयदेवचान्यप्रतिविम्बग्रहणासमर्थं तदेवस्वच्छंबुद्धितत्त्वंचसन्त्यतिवि।
म्बग्रहीत्वसमर्थमेव तदपिकिंतस्वच्छमित्तितत्राह समानतयमपिवेति
इतिहप्रतिविम्बग्रहणेनियमेदृष्टः तथाहि दर्पणोमपर्यगुरुत्वादिनप्र।
तिविम्बति अपितुरूपसंस्थानमात्रम् निर्मलेचास्यविजातीयरूपेसजाती
याभावेस्त्राकल्पितेतिविडंसंहननेरूपमुपलभ्यदाभवतितदाप्रतिवि
म्बयोगः वाष्परजोरूपान्तरेस्तविजातीयैरतिविडस्यपुटत्वादिनासजाती
याभावेः कलुषितेतस्मिन्नरूपेणभवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगमहे ।
प्रतिविम्बार्पकाणेक्षायास्यस्वच्छताख्यापमस्तत्प्रतिविम्बात्मकरणे।
विशेषतिष्ठः सएवप्रतिविम्बंगृह्णातिएवंस्वच्छत्वेगुणेसमानेविशेषरूप
तायोपर्यवसायितमित्यष्टृथयोवोपसंहरिष्यति एवंसमानगुणएवेति न
यथाहिपार्थिवेभूमिरूद्धिमेवज्ञवत्तादिमयेदर्पणेआप्ये निस्तरंगजला
शयेतैजसेचचन्द्रगोलकान्तर्वर्त्तिदृष्टिमंडलेरूपाख्यगुणास्तत्सन्निवेश
श्चसंस्थानात्मागुणोस्तिस्वच्छप्रायाणामपिरूपवत्त्वादितितेषुरूपसं
स्थानप्रतिविम्बमेवोपरोहति नात्यन्तरूतत्वस्पर्शादियथोक्तं मयेवंप्रच्छ
नाकामिनीकान्तप्रतिविम्बितासुन्दरम् मकरंकृतचक्रंभाभ्यांसपृशान्प
पिनस्पृशतीति व्योमावकाशेचपरिछिन्नदीर्घवह्नेलोकोयदादित्यतै।
जोनास्तितीव्रतामिमन्दंवाचन्द्रतेजोवातत्रशरीरसंस्थानप्रतिविम्बदृश्य
ते छायापुरुषोपदेशापरिशीलनेन लोहदर्पणादितैजसमिति

दृ॰
स्व प्र॰
त्तावि॰
५६

मन्तव्यम् तदपि वायोः पार्थिवमेवेत्यभिधार्मिकाः आकाशे च शब्दगुणो वक्र
शब्दस्य प्रतिविम्बितः प्रतिश्रुत्काररूपेण निर्मलेन रसात्मना ह्यग्राहिणा रसेन
मधुररसस्य समाक्रान्ते च रसनेन्द्रिये तस्यापि पिष्टानेदन्नोदके निर्मलरसगुणाभु
क्तमिति तत्र कटुतिक्ताम्लादयो रसा परेणास्वाद्यमानाः पिप्पलीति
न्त्वादाडिमादिषु वर्तमानानां तदास्वादानुमानपूर्वकत्वेन प्रतिविम्बम्।
पियेति स्मर्यमाणाग्रहणमनसूतत्वे पितदानीमसाध्वात्क्रियमाण
तामात्रमुपलक्षयति तेन स्पृश्यमाणा अनुमीयमानाः समुत्पद्यस्पर्शा
णा वा रसस्पर्शादयः प्रतिविम्बग्रहणानीति तथा च शरीरस्य केचि
तालुतलादय॰
दानन्दस्यानन्दरूपाग्रायामाः कन्दस्पन्दयुक्तेषु मिथुनेषु भोगसम्भावितस्पर्शा।
त एव वानन्दभूयमानो मानुमीयमानस्मर्यमाणोऽन्नरूपमाणादिरूपः प्रति
संक्रामतीति येन तथानुस्पन्दस्वरूपस्यापि स्यात् केचित्तडः खाद्यपरामन्तर्गंधज्ञ ह
रक्तमनाडीकण्ठप्रभृतयः … भूयमानाः स्वरूपेणास्वाद्यन्तेऽदिसन्ति।
यापितावाकन्नाचातस्थूलादिस्पर्शामृक्षोडः खादिकारिणः परान्नभ
वस्त्रप्रतिविम्बितस्यात स्पर्शादेग्रहणं प्रतिकेवलं सहकारितां करोत्येवयथा
नमूढोऽद्यमानः तेनेदंनेत्वाद्यमनाह्यद्यमानोपि केनापि दाडिमरसोदृ।
न्नोदके किन प्रतिविम्बतीति यतः प्रतिविम्बतेवासावनवधानात्तेनन्नदो
नापितथास्वव्यहितः स्वजन्मभोगाजनः परेणास्पृष्यमाणमपि तीव्राक राठ
ऊं॰ त्र
माकाग्रेणपृष्णन्त्वेष्वमाविशन्त्येकमापिपतास्त्रकेषांचिन्केचिदाधाराश्र
कल्पष इतितत्प्रतिविम्बयोर्विचित्राद्दर्पणते गंधस्तेऽन्नेपितीव्रविरचनापि
द्रव्यगंधः प्रतिविम्बमर्पयन्त्येव येनतदन्तःपद्मणि मिवसर्वेमभिमन्यते ननुस।
ह्येनद्रव्येणाप्रतिहतानयनरश्मयः परावृत्तास्स्वमेव मुखंगृह्णान्ति दर्पणेम
खमिति तन्मुखनाक्लिरियम् नवस्तव्यसत्वाल्लव्यातिरेकेणान्यो राशिः प्रति
विवनामपेयोऽस्ति तृतीयः सेयम् एवं हि सति ममैतन्मुखं स्वरूपं वदितेऽपि भा
सते पराङ्मुखस्य तत्र दोषावविम्बप्रतिविम्बहयेद्दर्पणे अन्योन्यसंमुखोदर्शनम
यस्तस्येवं बद्ध तत्र स्वमुखग्रहणं कुतः भ्रांतिरियमिति चेन सैवास्तु किंसत्यस्य।
स्वग्रहणाभ्युपगमेन संवेद्यमानेन तत हि शुक्तिकारजततनिर्भासेस्तु परजतनि
र्भासोऽपरोक्षपगतः भ्रान्तावपि च किं दर्पणपक्षस्वत्वेन भाति … तत्स्वमुखं
परमुखत्वेन पूर्वस्मिन्कल्पे दर्पणे न कश्चिद्भासते शुक्तिरजेकचंद्रादिवत्र
द्रा॰
तस्यैव द्वित्वचंद्रादिते न भासमानः अत्र च दर्पणस्य नतदृष्टेनाभ्यन्तरेण पश्चाद्भागेन।
मुखमस्तीति प्रतिपत्तिः दर्पणस्याविकल्पसन्निभासात् यदि तत्स्वमुखं
परमुखत्वेन भासते तेन रागशुक्तिः यथा रजतमपि यामहदाजितस्वमुखं दर्प
णस्तन्निहितेपरमुखपि यारहणीयादितितत्राय मुदासीनभावमवल

स्वमालेख्य … रूपविन्यासप्रसाधनादिना द्रियेत प्रतिफलितानां च स्वदेहस
म्बन्धिभूतानां रश्मीनां चाक्षुषाणां ग्रहणात्स्वशरीरेणात्मना प्यधिष्ठाने
तदहमिन्येव प्रतिपत्तिः स्यात् न त्वन्योयमिति अनुत्पन्नस्य हि बालादेरय।
मिन्येवकरस्य प्रतिपत्तिः स्वमुत्पन्नस्य तदमेव शरीरमत्र प्रतिसंक्रान्तमिति मन्यतां
नाम नत्वस्य विम्बाभेदेन प्रतिपत्तिः प्रतिविम्बेनापि शरीरेणात्मनापिष्ठितास्ते व
प्रमयः पराङ्मुखेन गृह्णान्तीति चेत् तदेहस्य भोगायतनत्वं स्यात् तमन्तरे।
णापि वहिर्देहिभिर्भोगोदयात् दर्पणाभावेपि च तथा प्रसंगात् स्वशरी
र चादेहोसीन्यापत्तेः योगिवत्स्वशरीरानपेक्षसंवेदनप्रसंगात् जलतेजोभि
श्च चाक्षुषाणां रश्मीनां प्रतिघाते न प्रतिफलनं क्विडः शिलातले विनिस्व
च्छेदाभिधानम् स्वरणाक्ष्याणादिषु चार्थाकारं पयप्रतिप्रमातानचतत्रेनेत्र
रश्मीनां कोपि व्यापारोऽस्ति संभवनियमो वा न चासावव्याप्य पवपारमार्थिक।
आकारः वाह्यत्वेनाभिमानात् अन्यदापि वाह्यापह्नवप्रसंगात् अथास्तिसंभ
वः यद्याकारोयमसौ न मुखोन च तन्मात्रदर्पणप्रतिविम्बनापि किमपराद्धं पत्रत्रा
पि स्वमुखग्रहणमेव मत्त्रं सुनिनाक्वचिदपि निरूपितमपि दुर्ग्रहादाक्षपादैः स
मर्थ्यते प्रतिष्ठाकारो दोषाज्ञादेनप्रतिफलनमिति तत्राप्य प्रतिविम्बितासमर्प
यितव्या ननु तत्र मुखस्य पाह्यादिरूपतेव मभिव्यक्तिर्दर्पणस्य वादो न प्रतिपद्यते।
न प्रतिविम्बापह्नवः इति परेषां नैयायिकादीनामाशयः तमेव प्रकटयन्ति के
चिदिति प्रतिसंक्रमणेन कृत अवगमस्य इति प्रतिश्रुत्कास्यापि वृजः र
सोऽपि दन्तोदके संवेधीनिम्बादिरसस्य रसनेन निमित्तेन विकृतः समयन्नः कटु
तिक्ताम्लादिरसभावपवस्पर्शो … विषयः गंधस्ते … निष्टस्पर्श
पविशेष इति तेन यथास्यपाह्यादयो मुखवस्तु स्वभावान्न तु तत्प्रतिविम्ब।
त्वात्तस्तद्वत्प्रतिश्रुत्कादयः … कस्यचिदप्यभावात् रसा कस्य॰
वेशाद्वेनदन्तोदके स्ववसोनिर्विष्टः … यद्विवापरामृश्योगा
रसावेशाद्वदिति प्रतिविम्बवाचित्वेन प्रयुक्तः परोपर्यवसावेशो रसप्रतिविम्ब
स्ववस्तु भूत॰
मन्यतेस्मेवयुक्तः नचवापि ततद्विज्ञानग्राह्यं प्रतिविम्बमिति युक्तम् सर्वस्य।
तथाल्वापत्तेः ननु दर्पणोपि हि रूपसन्निवेशमात्रस्वभावे पर्वतादिवत्तदाकारमेवा
ल्पतन्त्रापि प्रतिविम्बांगीकरणं … जयतीयेनाह दर्पणादेधनरिति नता ०पं
वद्दर्पणाक्रान्तेनावरेवाकाशदेशे हस्तिपर्वतयोरुन्मज्जियुक्ता तस्याकाश
दृ॰
देशस्येकेन स्वेतेनदर्पणेनाक्रान्तस्य मुखाक्रान्तरेणाकम्प्रितुमशक्यत्वात् मु
खीनां समानदेशत्वविरोधात् समस्तनगरप्रतिविम्बयुक्ते च दर्पणे द्रष्टप्रमा
तेनावनामतीनां कथमेकाकाशदेशानेति यात स्वामिखप्रस्थदेशानुप्रवेशावि
कल्पनाप्रसंगः न च दर्पणस्य पृष्ठे तडसन्निः दर्पणादेशास्य परिमितत्वात्

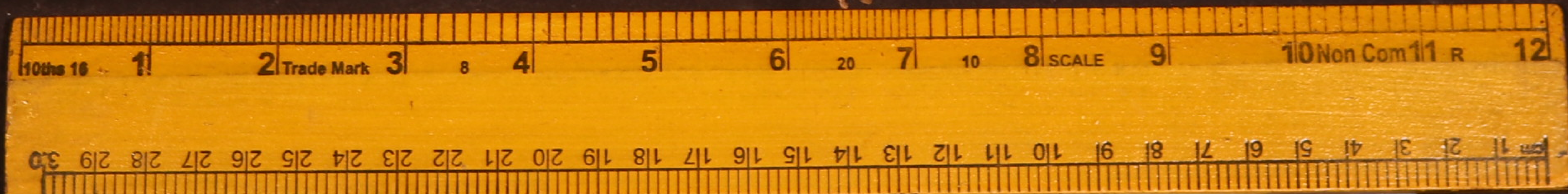
३
प्र.ज्ञा.
वि.वि.
५०

दर्पणादर्शनप्रसंगश्चनचदृष्टतोसौदृश्यते दृश्यतेमुखंनान्तरेनचतस्यदर्प
णेऽप्रमेयेनानःप्रवेशशक्यः नचास्यभंगोमनागप्युपलक्ष्यते दर्पणा
पेक्षयाहूरतरदेशवर्तीवपर्वतादिरूपलभ्यते नचाप्यवकाशाण्डमात्रेदे
शेऽप्यवलोक्यते नकृत्स्नं विरुद्धपरिमाणश्रवज्ञदर्शनलादिप्रपर्वतादि
सद्रूपाणांभावानांनास्तिसंभवः सप्रमाणाधेयमाधारम् तदयमर्थः
दर्पणादौसंक्रान्तस्यद्रष्टव्यस्यवस्तुनोऽवशेषक्ष्यते तत्राधेबाधइति तावन्नि
तिदर्पणपरिच्छिन्नोनभेदग्रोवादर्पणाभ्यन्तरदृष्टतदन्तवर्तनस्याभ्युपगा
दिवी किंच यावत्कालकलामात्रेणद्रष्टव्यमस्तितावदेवचयोविशि
ष्टदेशसंबन्धोस्यदृश्यतेसोपिनोपपद्यते [illegible] नहिस्वकार
णाद्विनातस्यभावस्योत्पत्तिर्युक्ता नचप्रसिद्धवस्तुभूतद्रष्टिपर्वतादि
गतकारणजातीयमिहकारणमुपलभ्यते तावताचप्रसिद्धद्रष्टस्यावंभ
कावयवपरिणामानोऽन्तदवयवानांयःसंबंधःसंयोगनैरन्तर्यादिस्वयः
स्मान्नोपपद्यते नसंभवतितज्जातीयदेशकारणाभावेचकार्यमपितज्जा   काल
तीयंकथंस्यात् अन्यत्रस्यचावयवविभागाद्यभावेष्टतमनाद्रूतपवक
येभ्यजग्रस्तस्यैकपदेनिरन्वयीविनाशः क्षणिकवादेतस्यानिरन्वयनाशी
तायामपिविभागस्तत्पश्चान्तरदर्शनप्रसंगः दर्पणान्नस्यभूतेचोत्पन्नेभूते
लादिवान्यत्रापिसंचरेत् तत्रस्ययावद्दर्शोदृश्यते तावदस्यतेनैवदेशेनद
र्पणावच्छिन्नेनयःसंबंधःसकथम् रूपसन्निवेशोवकाशोरूपत्वेनयव
त्वादिविशिष्टोऽस्यस्पर्शरहितोऽनन्दृष्टोनचेहपर्वतस्यप्रतिबिम्बितस्यका
ठिन्यस्पर्शःप्रादिपदेनजलाग्न्यादिप्रतिबिम्बस्पर्शोनोष्मादिःवस्तुभूत
तेनान्यप्रसिद्धतद्वस्तुजातीयेनभवितव्यंयुक्तमन्यथाघ्राणस्यापिविषा
णमस्त्रूपस्पर्शादिकंवस्तुभूतमसत्तीमुच्यमानेइदमेववस्तुनेदमितिय
न्नियमवन्नव्यापकंवस्तुत्वमस्योपलभ्यते येनविनावस्तुत्वमपिवचन
मात्रसारंस्यात् नहीयतेनिव्यापकानुपलब्धिप्रसंगश्चलेनवस्तु
त्वमन्यवस्तुतज्जातीयत्वाभावादिपदार्थाद्भूतेनसाक्षेनान्यतेद्वस्तु
[illegible] जातीयत्वेनव्याप्यते इतितदनुप
लम्भवस्तुत्वाभावसिद्धिव्यापकानुपलब्धेरितितत्स्थितमेतत्
प्रतिक्षणकादिग्राह्यजग्राह्यादिरूपमेव तत्रप्रतिबिम्बताकाचित्
दर्पणादौतस्मात्केवलंस्वसंवेदनमेवतद्ग्राह्यग्राहकभिमन्यतेदर्पणेन
गृहीतमितिकेनापिकृतोविभागः एनंविभागंदृष्यतितदितियउक्तंप्र
तिक्षणकादिवत्तवदर्पणेहस्तादिवद्वस्तुत्वात्प्रतिबिम्बसस्तुतावदिप्र
तिहिभागेनायुक्तंन्यायस्यमास्यात् तदेवाहद्रष्टापीति अपिशब्देनन्याय।

साम्यमाह इहप्रतिक्षणकार्यसमावेशादिवियोगातावत्प्रतिक्षणकत्वाकासाय।
दिग्रन्थग्राह्यजग्राह्यवद्वस्तुत्वस्यात्सापिहस्तादिवदेवतस्यग्राह्यजातीयेष्वभवेत्
ग्राह्यजेचग्राह्यान्तरभेदीभांकाचादिचरमेमन्दतमप्रायेयत्रदेशेसमाकापि।
तेतत्रतेतेःप्रमात्रभिरायोमातीव्रतमःग्राह्यग्राकर्षीते नापितदायशाह्या
कर्षीनवह्निःसोल्योमन्दः एवंप्रतिक्षणकापिअर्वाग्भवस्थितेष्वयत्नश्रूय
ते तत्स्यतत्तद्विपर्ययस्यात् यदिवस्तुभूतापाह्यग्राह्यरूपास्यात् अस्माकंविम्ब
त्वेनप्रतिबिम्बदात्त्वेनाभिमतोनएवसत्ताः ग्राह्याकारःपरपदेत्तअर्थ्या
सोजनकरूपःग्राह्यःसयेनेक्षतःतद्रूपमाणेतःप्राणिभिस्तैःश्रूयतेतस्याप्र
तिक्षत्कतिसंबंधःअपिशाह्यविपर्ययंत्सूचयति येस्तत्रअर्वाग्देशावस्थितैः
सत्राद्यःशाह्यःश्रुतस्तैर्नश्रूयतेतस्यार्थः एवमस्कृतविम्बाभिमतेत्यादिना
वस्तुभूतग्राह्यान्तरविजातीयत्वेनतत्पर्ययोग्यक्रमः नतत्प्रतिबिम्बतामाप
नेयेद्देतत्वेदक्रतमस्वग्राह्येनश्रूयतइति नहिप्रतिबिम्बस्यायंनियमो
दृष्टविवेननावलोक्यते यथाक्रमंयेवश्रीतत्रालोके स्रावग्रहत्वापिवि
नाप्रतिबिम्बग्रहोभवेत् पश्चाद्गतश्रियप [illegible] हृदि तमक्तरेपुर इतितस्मा   प्रयं
द्वस्तुभूतग्राह्यजग्राह्यजातीयत्वानुपलब्धप्रतिक्षणकापिनवस्तुप्रसिद्ध
हस्त्यादिप्रतिबिम्बस्तावत्काप्येवश्रीतत्रालोकेदर्शितम् नचासोग्राह्य
जःग्राह्यग्राह्यत्वेनसंश्रवात् पिठरा [illegible] प्रधानोग्राविविचित्रछिद्रसंगतो।
चित्रताभ्यासस्यग्राह्यस्यप्रतिबिम्बत्वादिवत् इदमन्यस्यैवयस्यरूपमित्यवभा
सते यथादर्शेतथाकेनाप्युक्तमाकारोपियेत्विति नियमाद्धिम्बसामस्त्र्येप्रति
बिम्बस्यायन्नतः तन्मध्यगास्वश्यावतिप्रमाता नहरंगाः अतःकूपादिपिठ
राकाशेतत्प्रतिबिम्बितम् वक्त्राकाशोसमग्राह्यसंज्ञातितत्परंतत्रवत् यथा
स्तु   चादर्शपाश्चात्यभागा [illegible] वेतितेनास्तुवम् तथातथाविधाकाशपश्चाद्भागेवति
सुषनिमग्राह्योनचानभिव्यक्तःप्रतिबिम्बतितद्वम् अभिव्यक्तोश्रुती
तस्यसमकालद्वितीयके तोगतत्प्रतिबिम्बत्वेश्रुतिस्त्वसमकालके तत्य।
कालद्वितोहस्मत्तच्छायारूपनिश्चयस्यादिना।। एवंप्रतिक्षणकायाःप्रति
बिम्बतोसायपितुवस्तुभूतग्राह्यजेवेलत्तापिनावस्तुत्वमुपपाद्यसप्रतिवि
म्बस्यापितदुपपादयति कटुतिक्तादीति पिप्पलीनिम्बदाडिमादितावत्।
स्यकटुकप्रभृतेतारसस्यसमवायिकारणम् तत्संयोगासमवायवलाश्चदन्तोद
केसम्बन्धदृष्टइहतत्परेणादाडिमेचकरोमागोनास्तिस्तद्धस्वकःकथंस्यात् अथा
पिपतिक्षयरूपेणपरि [illegible] च्छ मागोनापिदाडिमरसेनदन्तोदकसंयुक्ता
त्तसंयुक्तसमवायज्ञातेयेनपरंदन्तोदकेपितद्रसत्वाभिमानोप्यस्त्वःत
हिसर्वस्यसमस्तवस्तुभूतस्यमहत्त्वसपर्शाव्यभिचारोद्दष्टइतिस्वीकृत

ज्ञातीयत्वावष्टम्भावापन्नेर्दन्तोदकस्य विषयवर्तिनास्पर्शनेनदाडिमस्पर्शो ।
पिप्रतीतादिग्व्यस्तेनैवम् ननु विचित्रावस्तुशक्तयस्तथापिपतितेषाम्
तेनरसेनसंयुक्तस्य समवायाभिमतोपकल्पितोवरसमात्रेणैवदन्तोदकेरस
स्योत्पादः यदिवातत्रदन्तोदके पारमार्थिकएवोत्पादः तत्कटुकादिरस
मात्रयुक्तस्यद्रव्यान्तरस्य तेनैवादन्तोदकेरसान्तरस्य यथाहिगुणविनि
योगेनतन्मधुरएवाम्लरसइतिनियमोयुक्तइतिएवंतर्हिवक्तव्यमपिचर्वि ।
णप्रवृत्तोपिकान्तादन्तोदकेतत्रसतमत्वंभवेत् तत्रसंक्रान्तस्यदन्तोदका
न्तरव्यामिश्रीभावात्स्वरसव्यक्तिरोधीयतइतिचेन्नैवंतर्हिप्रमाणाताहृष्टाद ।
प्रवृत्तेपिदाडिमास्वादनप्रवृत्तेपुंसिस्वकदन्तोदकस्यापिरसेनस्पृष्टा
परापरकारित्वेनवा कूपजलवर्णोदकतत्त्वप्रवृत्तान्तत्वात्स्वरसः कालान्त
रेपनभ्यते कालान्तरेनानुवर्तितेसोसंस्कारदाढ्यभावादसइतिचेत् ।
तत्कालएवतर्हिभुज्यमानमेकरसमपियुक्तंदन्तादिविचित्ररसान्तरदन्तो
दकसाम्मिश्रीभूतेपिरवविरोणीमिश्रितमिवस्वादुकट्वादिरसंपरेणाभुज्यतइति
प्रकारेणकेवलंदर्पणादौहस्त्यादिरूपेणैवायोयावदेवप्रतिक्रान्तस्तस्य
देशानामप्येवंप्रकारोयमसमावितियस्त्वयानासीतिममभाविसमभा ।
विसंवादोस्येवेतिकथंवस्तुभूतस्यापिननुप्रतिविम्बत्वमप्युत्पद ।
र्पणादस्यादावपिपरः प्रतिघातमात्रेणापहूवीतप्रतिविम्बव्यवहारे मिला
शयः नत्वेवंवस्तुवेलक्षणादवस्तुत्वेपि किंनजनवज्ज्ञानतामभविष्यति
तथापिकथंप्रतिविम्बतादृष्टाशंकयाह अतएवचेतिनानेनवाधउपजीव्यते
एवंहिभ्रान्तित्वाभावेसा बाधसंभवोविरुद्धोहेतुस्स्यात् तस्मात्सर्वोके
त्रत्यैयहेलक्षणंपरामृश्यमानत्वेनस्थितंतदुपजीव्यते ततश्चायमर्थोयथा प्र
सिद्धवस्तुसाजात्याभावान्नवस्तुत्वम् तथाप्रसिद्धभ्रान्तिसाजात्याभावान्न
भ्रान्तित्वमितितदेवदर्शयति तस्योहीत्यादिनाअतएवेत्यनेनत्वानिरा ।
चिकीर्षितभ्रान्तित्वस्यपरेणाशंक्यमानतायांपूर्वोक्तोवाधहेतुत्वेनोप
जीव्यते सहेतुकस्यभ्रान्तित्वस्यनेतिनिराकरणंक्रियते निराकरणेचहे
तुस्त्रस्योहीत्यादिनोच्यते चकार शंकांद्योतयति अतएववाधयोगा
द्धेतोरेवादर्पणाहस्त्यादिरसावेशादिरूपाभ्रान्तिर्भविष्यति नप्रतिविम्बमि ।
त्यपियत्परेणाशंकातेतदपिनहि यस्मात्ज्ञानावारोप्यमाणमेवप्रतिभा
सते ननुवस्तुतत्वस्यनामापिस्फुरतिसंस्थानेहिरूपधर्ममात्रेणप्रतिरोधो
तदपिकिंचित् वस्तुधर्मत्वेपिवासंस्थानस्यसमस्तधर्मस्पर्शेणविस्तरस्त्वपराम
मनागपिवेपरीत्येवस्त्वन्तरमेवनिर्भातंभवेत् ननुतत इहत्वादन्तादिरसो
मस्मिन्नोविकारलेशोनापियुक्तोभाति किंतुस्पएवभातिभात्यवसः य

दिचदन्तोदकंतत्कटुकादिरसयुक्तस्यैवाभासे तत्स्मिन्नुत्पादोदनरसो
पिविचित्ररसोपिनिर्भासते पीतरसेपिप्रतिभातेहिनस्वरूपस्वरूपान्वाम
देवकरः प्रतिभाति तस्माद्यथानदर्पणस्पष्टत्वेवान्तर्बाघ्यस्थावाधव्यवा ।
ग्यत्रवाहस्तीकश्चिदस्तिभातिच तदीयस्वरूपतामहिस्वान्तथारसादिरपि
नदंतोदकादेरितिविम्बितेनवास्यायुक्तान्तस्यैवचनप्रतिच्छा त्रिनेत्ररश्मि
परिगृहीतत्वमुखादियहणमसंवेद्यमानंयुक्तंकल्पयितुमितियुक्तः
रति तस्माच्छहूनभास्तिस्पर्शः क्वचिदायारचक्रेरूपदर्पणादौरसोदन्ताद
केगंधस्तल्तेक्षचित्तलेपाहर्षमिति यथायोगंस्वरणान्तभेवान्यद्वाद्यभिव्य
क्तंप्रतिविम्बरूपयाभाति भासमानस्यारेतेवहिप्रतिविम्बतेति तिकथ
मव्याप्ततत्तद्विषयचेतनस्कस्यप्रतिविम्बसत्ताव्यवहारः एतदुक्तंभवति
यदिकश्चिं द्यात् ननुयथानिर्मलाद्दर्पणाग्रतदवक्ष्यसन्निहितमत्रम ।
तिविम्बतामेति तथैवदन्तोदकादिषुरसादिप्रतिविम्बानिसन्तेनचतथा
निष्पत्तमवभासन्तेइतिसवाच्यः इहावभासनसारमेवप्रतिविम्बत्वंयथो
क्तश्चोत्तेत्रालोके तदेषणानाहूपंतचसमयोगतपरिमानचान्योन्यास
योगानचतदपहानिनेचतता नचावस्तुसस्यान्नचकिमपिसारनिजमिति
अतएवमाहः प्राप्यदिति निश्चयदिदर्पणादिरूपिमिति अवभासनेचैतत् ।
हिविषयग्राहकेन्द्रियाद्वग्राहकान्तःकरणापिष्ठानायत्तम् तथाहिदर्पणे
सन्निहितेन्तःकरणव्यापारप्रयुक्तेनेत्रव्यापारव्यापोहनेकोप्यस्वप्रतिविम्ब
व्यवहारः कोहिवदान्यतमेप्यस्वमेकान्तरत्ने एवंदन्तोदकेरसरत्नेत्रेरसने
न्द्रियाधिष्ठानभूतेप्रतिविम्बितोरसस्तत्तद्विषयवर्तिरसनेन्द्रियप्रेरणान्तःक
रणाकृतमन्तरेणाकथंभासते नचान्यप्रमात्रिन्द्रियगोचरीकार्यतत्प्रति
विम्बदर्पणस्थानेदर्पणावष्टब्धगोलकवद्धा येनास्यस्वयमग्रहेणप्रमात्र
न्तरेन्द्रियव्यापारान्निर्भासनेभवेत् किंत्वन्तदेहवृत्तित्वादंतोदकोदरसादि ।
देशस्थनपरप्रमात्रगोचरताशंक्यानचान्तःकरणप्रेरितस्वेन्द्रियव्यापारम
न्तरेणतन्निर्भासनेयुक्तम् निर्भासनसारमेवप्रतिविम्बमितिनकश्चिद्दो ।
षावकाशः अत्रमस्त्वदीनान्तामिति अव्याप्ततचत्वघमिति लक्षणायायम
र्थः समस्तवमस्तिलक्षणतेइति संस्थाचीनत्रादर्शः सचयोनकस्तासेक्रति
बाधितत्वमितितेननेमत्स्यादिविषयग्रहणात्तमत्वंलक्षणतात्वाप्तेन्द्रियत्वस्त ।
क्तंभवति अन्यतद्दर्शनइतिकर्मसाधनमपितत्वपिकरणसाधनमेवनिम
त्वंते एवंस्वपदस्तुपसंहृ स्वपरपत्ताद्योगागमप्युपसंहरति सव्येत्यादिना
स्वात्मस्थाहृस्याउक्ताः यन्स्वदेशम्लदेशान्तरालव्यतिरिक्तदेशाद्वृत्तिम
गहरोदरान्तः प्रमात्रभिमत्तशब्दः श्रूयते तदेवाभिधेयतानादसेव ।

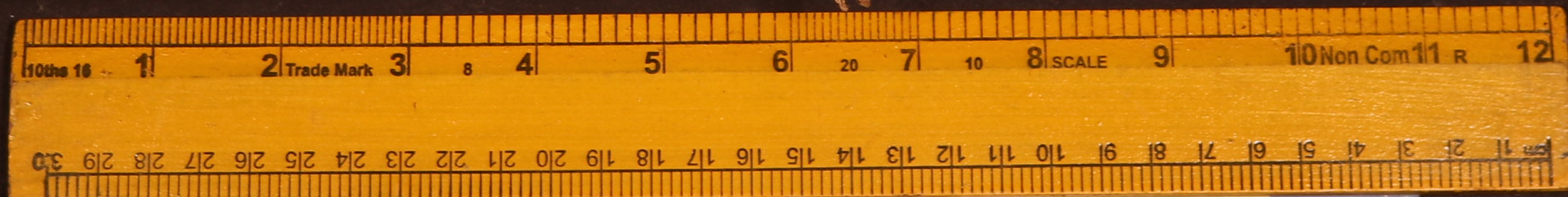
अवगतौ तीव्रमन्दादिविशेषस्योपलम्भो भवेत् न चैतदस्ति सोपि पिपरिच्छ्व
नावस्थायामनेन गन्धेन गंधोपि तद्देशावस्थित्वादस्येः प्रमातृभिः स्पर्शो।
पिपस्कीयहस्तस्पर्शादिरुपलम्भो भवेदिति प्रसिद्धतज्जातीयवस्त्वन्तरवि
षयेयावन्तो प्रमातृभावस्तावतामत्रापिस्यादित्येवतान्यर्थेणामवशाद्
रसगंधस्पर्शाश्च यथायोगं वातपित्तादिप्रकोपप्रशमस्वकार्यकारि
णोभवेयुः पादोपितद्धस्तावमीजातोत्रुटितप्रायस्यापि ततीव्रतमभाव।
तीव्रतरादिमन्दतमान्तभावपंचकारम्भकस्यादितिशङ्कायाः एवमसम
पिश्र्यते तस्मादस्ति प्रतिबिम्बलक्षणाकृतौ यथा राशोलस्य च समानगु
णोस्वच्छे च निर्भासते नेदृष्टमिति स्वच्छत्वसमानगुणत्वलक्षणं कारणं प्र
तिबिम्बस्वीकरणे वस्तूनामिति सिद्धं तदिहरुद्धं बुद्धेरात्मापेक्षया अस
मानगुणत्वमस्वच्छत्वेच कारणविरुद्धमुपलभ्यमानमात्मप्रतिबिम्ब।
ग्राहित्वस्य स्वविरुद्धकार्यस्य निषेधं करोति एतदुपसंहरति एवं समा
नगुणएवेति स्वच्छत्वे गुणानिष्ठमेवेति पूर्वं समानधर्मेणैव चेत्पश्चात्कमि
तिपृथगिहनोक्तम् प्रतिहत्वेलक्षणमपि यत्नेगुणात्मकेनेनभोक्तृत्वा
दात्मतश्चैतन्येऽगुणएव न भोक्तृत्वादिति का समानगुणत्वसम्भावनापीतिभावः
ननुसोयान्तिकाःसंविदितीलादिप्रतिबिम्बमुपयान्ति न च सा तेः सम
नगुणा तद्वास्मनायोगादनादिप्रवृत्ता त्वसमानगुणत्वं बुद्धावपि भविष्य
तीत्याशंक्याह प्रतिबिम्बेपि वेति एवं वदन्नपि दृढेतावत्सोरब्धः स्पष्टः
विषयस्य व्यवस्थापने दर्शनपरामर्शनात्मकं यदुच्यते तन्मत्वामजड
रूपं किं भोक्त्री चितिशक्तिमपेक्षते नाविनान भवतीति उमिति चेत्
पुरुषएव तर्हि दर्शनपरामर्शनस्वभावोऽस्तु पर्याप्तं तद्धः किमन्यपरायमा
नासंवेद्यमानबुद्धिः प्रतिबिम्बितचितिशक्तिवादेन अथबुद्धिगतेन चि
त्प्रतिबिम्बेन तन्निर्वहतितन्नहि जडमेव न विरूपमिति बुद्धिरेवताद
शात्येगुणाणामनसुक्ताकल्पनतो याविषयव्यवस्थापयिष्यतीत्यलपुरु
षकल्पनया यदाहदेववलाचार्यः पुंसि कर्तृत्वमारोप्य बुद्धावपि चिदात्म
ताम् इति अत्यन्तस्वच्छैव चैतन्यमेव प्रतिबिम्बीभूत तत्र तथाकरोतीति मुच्यते तद
युक्तम् अन्यत्र प्रतिबिम्बेन तददृष्टेः नहि दर्पणप्रतिबिम्बितोवह्निस्तमेवदर्प
णमपि तावन्नापयेत् किमङ्गान्यत्र तदर्थप्रसवेत उक्तं च तज्जातीयेन प्रसिद्ध
स्यतज्जातीयरूपेणोवभवितयुक्तमिति बुद्धिपुरुषद्वयकल्पनमकिंचित्क
रमेव तदाह प्रतिबिम्बेपि वेत्यादि अपिशब्देनाभ्युपगमं दर्शयति वा शब्दस्तम
मानगुणत्वमेव प्रतिबिम्बे कारणमित्येतत्प्राकृदियामहेपीत्यतादृशम् तत्रेति
बुद्धौतस्याः इति पुंस्प्रतिबिम्बवत्या अपि बुद्धेः एतच्छ्रयपि पूर्वमुक्तं एवं च

बुद्धेर्जडत्वमित्यादिनातथापिदृष्टणान्तरावकाशायोक्त
म् तत एव बहुप्राखणपक्षिसिद्धान्तान्तरमपि समस्त्वयेनाह
बुद्धेश्चेति स्वकारणे प्रधाने चित्प्रतिबिम्बस्य चिद्रूपस्यवान।
प्रातिस्विकस्यासम्भवः तत्रापि चात्मकृतत्वयमेवदोषः बु
द्धिपरिकल्पनावैयर्थ्यं चाधिकम् कारणे न चासम्भवद्रूपेन।
कार्ये समाधीयते इति तदात्मकार्यप्राप्तमित्यात्माकारणम्भ
वेदिति न प्रकृतिर्नविकृतिः पुरुषः इति त्यक्तं भवेत् तत्रैस्यात्म
नि ततश्चात्मन एव प्रथमो विकारो बुद्धिरिति प्रधानकल्पनेव्यक्त
स्यात् ननु यथा घटस्य पिंड एवोपादानकारणं दण्डचक्रदेशका
लकुम्भकारादिकेवले तदुपादानकारणासम्भवादिति तत एव घोषाश्र
द्भावाच्च विशेषमात्रं विदधत्सहकारि तद्वदात्माशेषानुग्रहकारि
त्वमात्रात्सहकारी स्यान्नतोपादानम् उपादानेच कार्यमस्ति न सहका
रिषु अनन्तकार्योदयप्रसंगादिति परमतमाशंक्याह सत्कार्यवादिने
ति यदितावदुपादानात्संभवति निविशेषोपि न व्याप्रियन्ते सहका
रिणस्तदलमेतैः अथ तेजनयन्ति तदसन्तमेव चेत् उपादानस्यापि।
पापाकृतः पापोयं यदन्तः कार्यभावो स्यात्प्रसज्यते असदकार
णादित्यादेर्न्यायस्यतत्वात् तस्मात्सामग्री रूपकारणान्तर्व
र्तीकार्यस्वभावोभ्युपगन्तव्यः सत्कार्यवादिनाधर्मसंचयरूपः न
चैककोपादानकारणान्तर्वर्ती सहकारिणामन्यपयोगप्रसंगा
त् ननुकानिचित्सहकारीणि उपादानरूपपापविशान्त्येव कारणा
तो प्रतिपद्यन्ते जलभूम्योः परिणामिको हि रसऊष्माणावेराव
ताकालप्रभावितेनवीजान्तर्वर्तिनामेवोपयापति तावताविचि

६
सां० प्र०
भा० वि०
६०

त्रस्याङ्कुरस्य स्वरूपलाभात् अन्यानि तु पर्यायधर्मपुरुषार्थप्रसूतीनि अ
भिव्यक्तिमात्रे व्याप्रियंते तेषु कार्यविशेषानुगमनचिन्तायामेवमभि
व्यक्तिर्न कार्यशेष इति तत्र व्याप्रियमाणानामेषां दीपचक्षुरादीनामि
व कथंकारं कारणतापरिणामेन भवेत् कार्यशेषः से इति चेत् तर्हि सती
ह्येवेनोतानि यथार्थापयन्ति तथोपादानमपि मृद्व्यक्तकार्यमत्राप्य
येदित्युक्तं चित्तस्य कार्यवादव्यसनेन तदाह अभ्युपेयेति [illegible]
यत् ननु इति कार्यशेषह्रतादापिकादात्मनि चिन्मात्रता कथं स्यात्
ननु तावद्रूपत्वमात्मनोऽभविष्यति किं हि दुष्यति तावता किं वा दुष्यति
चिन्मात्रतयेत्यत आह कैवल्यावस्थायां चेति अभ्युपेतचिन्मात्रतात्या
गएव तावदपसिद्धान्तस्सत्वपसिद्धान्तान्तरमप्यानयतीति च शङ्कः न
ह्याहि कैवल्यदशायां न चित्यति विषयं बुद्धावुदेतीति तदापुरुषोकारणस्व
भावस्ततः प्रतिविम्बात्मककार्यशेषवियुक्तः पूर्वं तु युक्त इति योगविभागो
भावाभावत्वेन विरुद्धौ ततश्च विरुद्धधर्मयोगादेकां कूटस्थेनस्यात् इसः अथा
नस्यापि हि चकोटस्थेरुदमेव निमित्तं नान्यत् ननु कैवल्यावस्थायामप्यस
योगएत्वमनिवृत्तं तदेव च कार्यशेषानुगमनं प्रधानस्येव महाप्रलय इत्या
शंक्यमध्येप्रमेयानन्तरे हेत्वन्तरेणोपपत्तिपदि नहीति अन्तरमिति कः।
दाचिदपीत्याशयः चेटेपिपटयोगपताभवेत् पुरुषेपियामहदादिजनन।
योगपतेतिकारणत्वयोगपतारूपं नियमवत्ते न व्यापकेन कार्यपूर्वभावि
ताविरुद्धाद्विपत्तादपमावितं कार्यपूर्वभावित्वेन व्याप्यते तेऽश्च हेतोपलभ्य
ते इति व्यापकानुपलब्धिः नकेवलपुमान्यति विम्बकारणं कार्यपूर्वभा
वित्वात् कार्यपूर्वभावित्वस्य च व्यापकं कार्यपश्चाद्भावस्तद्विरुद्धस्तदद
भावः कार्यपूर्वभावित्वं निषेधयति नकेवलं कार्यपूर्वभावी पुरुषः कदा
चिदपि कार्यपश्चाद्भावाभावादिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः कदाचिद
पिकार्यपश्चाद्भावसंभावनायां तु कैवल्यं नाम्नीत्येवोक्तं स्यादित्याश
यशेषः यदि वा चिन्मात्रताहानिरित्यत्रायमाशयशेषः यत्र श्चिन्मा
त्राद्विरूपात्मकापादपि केन तु कथं भोक्तः स्वरूपं भवेत् विरुद्धध
र्मापत्तेर्हि पुंसोनतिव्यामिश्ररूपमितयुक्तं परिणामित्वं व्यापोहितु

म् अथ चिदचिद्रूपं चैकं चेत्यपि भवति तदापुंसश्च निर्विवेकसमर्थनं
व्यर्थमिति एवं कार्यशेषात्वभावेन पुंसि स्वरूपमुक्त्वा अभ्युपगमवादेन
रूपणान्तरमाह कैवल्यावस्थायां चेति मा भूद्धात तत्र कार्यशेषानुगमो।
वस्तुत्यापि कारणाकारणतातिरेकेण आत्मनो न कारणतात्वरूपा
न्तरमस्तीन प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति वचसा सर्वविधकर्तृत्वनि
षेधाभिधानात् पुरुषार्थ एव हेतुरित्यनेन तु प्रधानस्य विम्बत्रोपादा
नकारणस्य स्वाव्यापात्मकत्वेन यङ्गोगणताख्यं ह' त्वेनामस्वरूपं तदेवनि
मित्तकारणत्वेनोक्तं तत्स्वात्मापेक्षत्वेनोपपद्यते भोग्यस्य भोक्तृरूपविरो
धादिति चिद्रूपमजडं भोक्तारं पुरुषं प्रतीतिसमध्यमानं विशेषाभावा
त्सर्वपुरुषात्मनीति अवस्थाप्यते ननु पुरुषः कदाचिदपि किंचित्क
रोतीति परकीयं मतमनुभाष्य दूषयति बुद्धिसञ्ज्ञावपीति ननु तत्स
न्निधानमिति निमित्तत्वेन सम्मार्थ्येनेति प्रतिषेधयति एतदुक्तं भवति वंध
मोक्षव्यवस्थासिद्धये यदुक्तं कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं साधारण।
त्वादिति तत्र तेपुरुषं प्रतीति कर्मप्रवचनीयविभक्तियोगाद्यः संबंध
स्स चेत्रवास्तवः तर्हि न किंचिदुक्तं स्यात् वास्तवत्वे तु सन्निधानस्य नि
मित्तकारणतयामुच्यमानायां कथमकारणस्वभावतां पुंसः सिद्ध्येत्
कारणस्वभावत्वे सदातनमोक्षायोगः कदाचिदकारणस्वभावत्वे विरु
द्धधर्मयोगात्कूटस्थताहानिरिति एवं नचात्यन्तशुद्धमित्यादिनानत
त्सन्निधानेन तदङ्गत्वः स्यादित्यन्तेन टीकाग्रन्थेन सह ग्रोक्त मनादरास्पद
त्वं हृतेनोतथापीत्यर्थेन तथा चेत्यनेनाभ्युपगम्यवादाभिधायि
नाहुतत्वमिति किं परपक्षान्वपपत्याबङ्गशास्त्राया प्रदर्शितयास्फु
टीकृताभिप्रायत्वेन विवृतम् अथ नातस्या चित्स्वरूपतास्यादिति रूनि
परिजिहीर्षिनोपि विरुद्धधर्मा[illegible]सा बलादेतीत्येवं भंगपन्तरेणाचा। रमा
चष्टे आत्मेति एवंचात्रविकल्प्यम् अयं चित्स्वभाव आत्मा इयं च चि
च्छायापारिणी धीरिति किमिदमनुभवबलाद्व्यवस्थाप्यते कस्य

६
षर · प्र ·
ज्ञा · वि · -वि ·
पं ·
५१

विदर्थस्यान्यथानुपपत्त्यावात्तत्त्वमेकत्वेऽहमयति आत्मप्रति
विम्बयोगादिति यथानुभवमिति अनुभवानुसारेण अनुभवस्य
योगपद्यमनुभवेनानुभवेच एकमेव सुखाद्यात्मकं स्वप्रकाशतया चैतन्य
रूपं तत्त्वं वस्तुस्तु तमवतिष्ठते अनुभवरूपाबाधितप्रमाणबलेनैव
र्यमवलम्ब्यते चोपपद्ये आत्मानं चैतन्यप्रतिविम्बार्पकं तत्त्वन्तु
द्वौ प्रतिविम्बमप्यंगीकृत्य एतदुक्तं भवति आत्मच्छायाकृतेऽपि।
चैतन्ये चिद्रूपत्वं च सुखाद्यात्मकत्वेन सामानाधिकारमेकं बुद्धि।
संज्ञकं तत्र संगीकृते विरुद्धधर्माभ्युपगमभीरुभिरपि परामर्शः
ततश्च प्रतिभासबलात् देवग्राहकरूपं भविष्यति इहाहं जाना
मीति हि सर्वस्याबाधिता प्रतिपत्तिः तत्रेदमंशो बाह्योऽप्याभाति स
र्वप्रमातृसाधारणरूपक्रयविक्रयादौ आत्मत्वप्रतिविम्बितो
पि असाधारणो मनोराज्यसंकल्पादौ विकल्पेच तत्रयुक्तं नहि
घयापि तद्रूपप्रतिविम्बं बुद्धाविति अहमिति यदिदं बुद्धौ बुद्धे
स्वरूपं प्रकाशते चाध्यवसीयते च तदेव सुखाद्यनुभवेनैव भाति।
यदाह इदमेव च नः सुखं यत्संवेदनमिति अहमिति च रूप
मनुभवतः कश्चिदनुभूतं येन तदपि तत्त्वबुद्धितत्त्वे स्यात् न चापि प्रक।
ष्यतद्रूपमिष्यते ऽहंकारवृत्तित्वेनाऽसंदिग्धत्वात् अहमिति इदमि
ति च सत्कालत्वात्तस्य न कस्यचिदनुभवः किंच आत्मानेऽ।
हितत्वेन पश्यति येन जानीयादेतदीयमेवेदं चैतन्यच्छायेति न
चात्मानयोः सतीयो दृष्टास्ति यस्तथाध्यवस्यत्येव स्वरूपं चेद्वा
न च सुखादिरूपस्य चैतन्येन विरोधः सुखादेः स्वप्रका
शस्वभावत्वेन निर्भासनात् स्वप्रकाशत्वस्यैव च चैतन्य।
रूपत्वात् केवलेस्व[illegible] ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वादिरूपस्यान्यमपि विषयग्रहणमात्ररूपं संवेदनमुपलभ्यते तस्य च या।
संख्या चित्तरूपविशेषकत्वमभिधानमभिधर्मादौ सुखादयश्चेत्या अतिबाध
क्रियेत संवेदनमात्रं तत्त्वचित्तमिति तत्रानुभवबलेन पृथक्कृता विच्छायते।
व्यवतिष्ठते न तत्त्वबुद्धिपृथक्त्वया परस्परं संसर्गादिश्च भाति: सुखमेव च स्वप्रका
शमिति उक्तमत्र संसर्गादविभागश्चेदयोगलक्षणं द्वित भेदाभेदश्च वस्य
यम्तु पत्रासर्ववस्तुषिति कस्यचिदेव्याप्तिः सत्त्वादिः पृथक्त्वमपरस्परमतः न चान्य
तीय[illegible]संसृष्टं द्वितयग्राही कश्चिदस्तीत्युक्तम् एक[illegible]मेवेति।
न तत्त्वबुद्धिपृथक्त्वद्वयरूपेणापि संसर्गीकृतस्याभ्यनेकरूपमिदमित्यनुभवगोच
रापत्त्या नचैतेयं संविद्रूपस्वप्रकाशमिदमिति असत्यार्थस्य वा संविद्रूपेत
तएव च विषयभेदात्सुखदुःखादिनाकारेण चैतन्यरूपेणानपेक्षेणाप्यपि
केनैव विशेषणाववर्तमानत्वाच्च प्रतीतेरभिन्नसंतानान्वयरूपाप्रवहत्त्यवशणामः
सर्वेषां प्रमातृणां तदिति विज्ञेनास्त्यनुभवइति एकपदेन विवर्ते।
पदेनद्वितीयविवर्तेनवाऽपिनान्यः सिद्धइतिधनति एवंप्रथमस्तावत्कल्पो।
नयुक्तः द्वितीयोऽपिनोपपन्नइत्याह तावन्मात्रएवेति मात्रग्रहणेनस्वप्रका
शत्वविषयग्राहित्वस्थानादिरूपत्वादियावदस्यव्याहृतिभेदोपकल्पितं रूपं भाति
तेनतनास्यभेदः कश्चिदितिदर्शयति एवकारेणाधिकनिषेधयति अ
र्थभोगस्यइदमहंजानामीत्यनपह्नवनीयस्यपरिशेषेनरूपेण संपत्ता
या अभ्यान्ततया आप्तिसंपत्तिः तेनतस्मादर्थभोगरूपायाः सवित्तेः संब
धी संसर्गसमवायादिना वर्तमानः कश्चिदात्मास्तीति कस्यार्थस्यान्यथानु
पपत्त्या कल्प्येत एवमियताहतिगतमनुपपत्तेरितिपदं व्याख्यातम् एवमिति।
सूत्रद्वयोक्ताभियुक्तिभिर्यः प्रसंगात्कृतोहिपर्यायेणानित्यरूपस्यान्यानाश्रि
तस्य ज्ञानस्य सिद्धेरित्यर्थः एवं ज्ञानक्रियायोगादित्यत्रहेतौ ज्ञानभागं विचा
र्य तदवलग्नत्वेनैव क्रियाविवे[illegible]हेतुभंगायेति प्रितयत्तस्मदपीति ज्ञातावपि
रूपं तत्र कारिकाव्याख्यानाय आपिशाहृपैहिकमकार रूपसत्त्वेतावदन्यवसर्ग
योनतयनन्यस्यानुसत्त्वमपिनापियं अनुशाकामिति प्रकटयति नथाचटीकाकार एव।
मेव विवरीष्यति क्रियात्विस्यादिना अपिशाहृ इत्येतेन अतएवोत्तरकारिकार्थो
हि त्रिकृतासंदेहोऽपिहेतुव्याख्यानात् यथेति येनन्यायप्रकारेणार्थमेवमाह स
इयता ग्रन्थेन निर्णीतं इतियावत् तत्रेतिमत्पदे रत्यनपह्नवनीयप्रकाशविव
षयोपलम्भेऽर्थभोगात्सतितिमिन्नतया स्थिते समाप्तः सम्यग्गाप्तः सिद्धः स्वा
त्मनि तस्य प्रकाशान्तररूपविकल्पनलक्षणः एवंतथा प्रकाशसंक्रमणका
दिप्रतिपादनलक्षणो प्रबोधोपाख्यायाहृवाच्यत्वात् सर्वकस्यप्रवृत्तिप्राप्स्यर्थिक्रि

नेकेत्वा

यालक्षणो व्यवहारः प्रमातृप्रमेययोर्बहुप्रकारः परस्परप्रसिद्धप्रत्ययतो
हेतोश्चैतन्यं चितिशक्तिमात्रे प्रकृतलक्षणधर्मान्तरप्रतीतेस्तेन प्राणो न भाव
प्रत्ययांस्तेनाभिधानप्रत्ययं प्रयुज्यते तदपार्थकं निष्प्रयोजनं तेनानेन विना किं
चित्प्रयोजनं न सिद्ध्यति यदन्यथानुपपत्त्या न कल्प्यते तदपार्थः तदयं प्रयोगः
अर्थसंवेदनमध्येनात्मा विकल्पनीयः अनुभवान्यथानुपपत्त्यत एवानुप
लब्धेरिति कारणानुपलब्धिः अपि कोऽहि महानसेऽपि विरोधिमोऽग्निः ।
पर्वते च न रूपशिलादिषुः अनुभवेन धूमान्यथानुपपत्त्या वा कल्प्यत इति
तत्कारणिका कल्पना अकारणकत्वसामान्यकारणकत्वस्य वा कल्पनोप
रि दृश्यमाननियमायोगादिति नन्वेवमनुभवानुसारेण व्यवस्थायां ।
नीलमहं वेपीतं दृश्यमित्येतावन्मात्रं प्रकाशमानमंगीकर्त्तव्यं अहमिति
तु विकल्पमात्रेन तत्त्वतोऽधिकं च काऽपि नीले हि प्रकाशमाने नीलप्रकाशः
कश्चित् तज्ज्ञानेपि कः पक्षपातः येन करणायमानस्वसदपीति त
दभ्युपगमेऽपरः कार्यादि पार्श्वं काह ज्ञानस्य समवायामिति भवेतेव युक्ते
नीलप्रकाशात इति तदत्र प्रकाशाने इति वियोगः स नीलशरीरप्रमा।
र्थ एव वेति यथा नीले सर्वप्रमातॄन्प्रति भवति न भवति वा तथा सोऽपि
स्यात् तदेतदाह नह्यन्त्यादिना रूपवत्स्यादिति भवने भवने वा समाने
मंतव्यम् तदेति निपातस्तस्मादित्यर्थे वर्त्तमानः स्यात् इति प्रसंगस्यैवे
तस्य स्वविपर्ययरूपस्य परिदृश्यमानत्वेनावधारणी कार्यस्य हेतुतामाह
यतो ज्ञातत्वेन सर्वप्रमातॄन्प्रति अपि तु कंचिदेव प्रमातारं प्रति ततो हेतुर्ज्ञा
नमेव न तु विषयस्वरूपं ज्ञाततेत्यर्थः नन्वेवं भवतु ज्ञानम् प्रत्यक्षं तु न तः
विषयगतप्रकटतात्मकफलानुमेयम् अनाश्रितस्वप्रकाशमेव ज्ञानं
कफलानुमेयं वा तदित्याह अज्ञातेऽर्थे न कश्चिद्बुद्धिमुपलभते ज्ञाते त्वनु
मानादवगच्छतीति तथा नान्यथार्थसंभावो दृष्टस्समुपपद्यते ज्ञाते चे
त्येतः पश्चात्प्रमाणमुपकल्प्यतामिति नेतनस्वरूपमात्रे नीलस्य ज्ञातता य
न सर्वप्रमातॄन्प्रतीति चोद्येत अपि तु तत्प्रकटताऽतस्सविनिर्वीज्ञाततायास्त्वाश
क्याह अतएवेति अनेनैव बाधकप्रमाणसिद्धान्ततामाह यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः
स हेत्वत्र हि हेतुर्यच्छब्देनैव निर्दिष्टः स हेत्वत्ररूपश्चाभत्तत्वे तकत्ते हेतुसाध्ययोर्र्थउक्त
इति प्रसज्ञार्थत्वाविरोधः हेतुरपि वा प्रमाणमहत्त्वादुपगमरूपतासिद्धान्ततो नज
ह्यति यदि वा यत्साध्यसिद्धावित्यत्र साध्यते येन हेतुराकृष्ट इति विशिष्टहेतुकप
व साध्यस्योपयति लभ्यम् अत एव हेतोः सर्वप्रमातृनिष्ठकाज्ञानमेव ज्ञाततानात्र
प्रकटतास्सविनिर्वीज्ञातनतियहत्तनो हेतोः तत्ज्ञानं प्रत्यक्षं स्वसंवेदनसिद्धमभ्यु
पगन्तव्यम् यदेतियदित्यस्यार्थे तदेतितत इत्यस्यार्थ इति यद्वा तु विशिष्ट।

[left margin:] नापि सर्वप्रमातॄ न्प्रति

[side note:] नतानकांक्षमाणस्य प्रवृत्तिर्यतः कांक्षितं तद्व्यवसायेन ज्ञानमेव ज्ञातम् ॥

हेतुः सिद्धं ततो हेतोः प्रत्यक्षत्वमिति यस्माद्धेर्थे तथाख्यायमाने यस्मादेवमिति
एवमिति यद्धस्तत्वस्य न हेतुत्वमुक्तं भवेत् अपितु एवमिति विस्पष्टेया न्यः कश्चि
द्धेतुस्तस्य प्रकृते साध्ये हेतुत्वमुक्तं स्यात् धूमवान्यतस्तस्मादग्निमानिति संज्ञ
स्यैवेन प्रतीतिः येन हेतुना धूमवान् यं संपादितः अथवा ज्ञातः सोऽग्निमत्वे
हेतुरिति तन्नैवेत द्विवक्षितम् अपितु धूमवत्त्वस्यैव हेतुत्वमग्निमत्त्वे विभि।
प्सितम् तस्माज्ज्ञस्तानाता वा कात्मतीयते तेन विवक्षितोऽर्थ एवं स
ष्टा वाचो युक्तिः धूमवान्यतस्मादग्निमानिति अ[illegible]वदनकाले हि स्वरूप
मात्रमस्यपरामृष्टम् न तु हेतुभावः सन्निपत्तान्नक्षरूपरामृष्टता य।
विधेयः तेनैवं विधेभुस्यानेष्वर्थग्रामनिका विधेया धूमवानित्यत्र
इति शब्दार्थगर्भकारेण शाहुस्वरूपं वा ज्ञानेवावतिष्ठते धूमवानित्ययस्मा
द्भवति शाहुर्ज्ञानात्मा व्यवहारे धूमवत्त्वलक्षणादर्थात्तस्मात्तो हेतोरग्निमानि
ति यदि वा यतो हेतोर्वो परूपाद्धूमवान्यं सिद्धः सा धूमवत्त्वावबोधोऽग्निम
त्वेहेतुरित्यनुवादभागी पंचमी हेतुविषयं वो धमाच्छिपंतीहेतोरज्ञातस्य
न हेतुत्वमिति ज्ञापयति एतदेव तस्मात्कम तथा हि अनुद्यमानताकालेन
हेतुवाचकाच्छब्दात्पंचमी प्रयुज्यते यस्माद्धूमवत्तादिति अपि तु यतो धूम
वत्त्वमिति प्रथममेव तद्देवयस्मादिति बोधउक्तः एतेनाभिप्रायेणाचिर
तेन हेतोरन्वादयोगपि पंचमी प्रयुक्ता यतो हि पूर्वानुभवसंस्कारादित्या
दो अयतनैरप्रसिद्धिमात्रमुपजीव्य ज्ञिसिद्धनाविकेलनिगरणावहस्त्व
तत्त्वमलममानेर्थव ह्रियते तस्याय मप्यस्तीत्युक्तो हेतुहेतुमन्नावगतिः
सामर्थ्याल्लभ्यते न तु यमानस्य पूर्वसिद्धत्वेन यदेति हेतुत्वे प्रयुज्यते तदेतिवि
धीयमानस्य पूर्वत्वेन साध्यत्वाद्धेतुसत्त्व मित्युलेवडुना ज्ञानमेव ज्ञात
तेति यमर्थो विशिष्टे न हेतुना यतः सिद्धः सर्वप्रमातॄन्प्रतीत्यनेन ततो हे
तोः प्रत्यक्षत्वं ज्ञानस्य सिद्ध्यति यदि तु अन्यतो हेतोर्ज्ञातमेव ज्ञाततेत्यस्माप्र
पिष्यामते [illegible] त्वस्य हेतुत्वात् न भवेदिति विशिष्टहेतुकस्यस्य तेरहेतोर्हे
तुत्वम् न पुनरूपादायापि येहे याउत्यतयेन पूर्वहेतुसिद्धेर्थे हेतुचिकीर्षि
तेस पूर्वहेतुरस्य मुपजीव्यते तथात्रापीत्येतदभिधानमुक्तम् अत एव यदा
ज्ञानमेव ज्ञाततानादेति अयमत्र तात्पर्यार्थः इह प्रकटतानाम यद्यर्थस्य
क्रियते तदा सा किं रूपवदर्थधर्मो भवेन्तीस्वान्मनि ज्ञानमपेक्षते न वा पूर्वस्मि
न्कल्पेनवस्यातस्यामपि हि ज्ञानकृतं प्रकटतांतरं वक्तव्यम् तत्राप्यन्यादि
ति प्रकटतां ज्ञान न प्रदीपोऽज्ञानेष विरमत्वनार्थः प्रकटोऽगमसहस्रैरपि
भवेत् अथ सा प्रकटतार्थस्य च ज्ञाता प्रकटो सावर्थो जातः किमन्यत्रा।

[right margin:] यदेति वा यस्यां काल कल्पायामपंपर्यसि

रूपस्यैव यथा धूमवत्त्वादयमग्निमान् यस्माच्च धूमवत्त्वा
दग्निमान् तस्मात्कोऽतिसल्लापजनकस्त्वत्र पर्वहेतुः ॥८॥

व्यते तत्रापूर्वार्थस्य यदा ज्ञानं तदा मम प्रकटो मे ऽत्र प्रकट इति तन्नियत
प्रमाणसंवेधफलं संभवप्रवृत्तेन प्रवृत्तिव्यवहारमात्रपरम्परया ऽर्थक्रिया
निर्वाहनियमनिबंधनं ततः सकलोकारे प्रकटतायाज्ञान्यजनकतायाः
तिचेत् कुंभकारक्रियया कुंभः समुत्पन्नस्ते वतस्मात् को हि विशेषः
यत्कुंभेन तज्जनकस्य प्रकटतानुतस्य ततश्च कुंभतायोः प्रतिविम्बार्थक्रि
यातत्कृत एव स्यात्प्रकटतायामिव यज्ज्ञावगते तद्रूपेण तत्सर्वसाधारणेना
र्थक्रियायै पटगतमिव शुक्लत्वं तथा च प्रकटतेति भावनिष्ठं हि तद्रूपं यदि
तथा न भवेदस्यस्तास्य व्यापिका हीयेतेति विपक्षादसाधारणेनार्थक्रि
याकारित्वाद्यापकानुपलब्धिप्रसंगेन व्यावर्तितो हेतुः साध्येन व्याप्यत
इति स्वभावः नन्वहिं वयस्यापेक्षा वृद्ध्या जनितेन तदन्यसाधारणेनार्थ
क्रियाकारीत्यनेकांत असिद्धेर्वेकांतेकांतः न हि स्यागतस्य विकल्पस्यरूपाह
ते हि वैं किं चिद्भावं तद्रूपमस्ति यस्यापि तन्यथा तस्यापि नासाधारणे
नार्थक्रिया ततो ह्यएककगतस्याएत्वस्य सर्वसाधारणे वहि नापु
पतेः प्रादुर्येणाच न हि त्वमर्थक्रियाकार्यपि तु तज्ज्ञानेन चेत् [illegible]द्येभावति
द्रेदूपम अथ तज्ज्ञानमपि सर्वस्य कस्मान्न स्यादित्युच्यते तदत्रापि तेन त
तोच्यते इह यथा हि तस्येदानुद्ध्याज्ञायते तथा नतस्यामान्यज्ञानं तेनो
च्यते इह यथा हि मम पेक्षाबुद्ध्या जायते तथा तस्य मामान्यज्ञानं तेनोहि त्व
ग्रयाज्ञानमत्र तोहेद्व्येइति द्व्यज्ञानमित्यन्यस्य तन्नास्ति तस्याप्येवमाधा
न अपेक्षाबुद्धिर्हिवजातस्य ज्ञानजन्मनि कस्मात्कारणमिति चेद्रूपज्ञानज
न्मनि किमालोकः कारणमिति पर्यनुयोज्यम् यथादर्शने हि कार्यकार
णभावस्य व्यवस्थाम् अथोच्यते कुंभोत्पत्तेः सत्त्वसाधारणेनार्थक्रियाका
रीनत्प्रकटतायां ज्ञानमस्ति न हि नकस्यचित्सार्थक्रियायै भवेत् अथ
हि तवेदेवतत्र न सर्वस्य ज्ञाने भविष्यति न हि प्रकटताया प्रकटतात्रयानव
स्थानत्कं प्रमान्तरूपात्मनानाश्रितसंविद्रूपफलान्मेयज्ञानवादिनोपि सम
नमेतन्मम संविदितिव्यवहारासिद्धेः अथ प्राकट्यसंवेदनं तरमंतरेणापि तथात
त्सर्वप्रमात्र्युपलभ्यतास्या हि प्रोषाभावात् तयोः संविदि प्रकटत्वं ज्ञानमेव प्रमात्
विश्रांतं प्रकटतेति चेत् भावेन किमपराद्धमित्याशयेन ज्ञानमेवैत्येवकारः स
वेणातीत्यनागतानुमानादौ चार्थ एव अमन्यथा इंगितनिमिषितादीन्यमीना
त्मनिं सहते तथा प्रकटतामप्यनुपपत्त्यः कथं सहेतेति नासावर्थस्य कश्चिद्धर्म
इत्यपोपेवकारार्थः तत्सिद्धं ज्ञानमेव प्रकटता ज्ञाततायाएवं हेतुः श्चिकीर्षितायां
अप्रसिद्धिस्तत्ज्ञानरूपत्वादितिन्नडपापिरितिज्ञानतापि हि ज्ञानतउच्यते अथ
या सदेवसर्वान्प्रतिच किं न ज्ञातः स्यात् यदुक्तं वितिश्रये जितेन ......

रित्युपहस्य ज्ञानं च नाम बुद्धिसाधनं प्रत्येति न च बुद्धिमिति ज्ञाच्चनीयं अ
इति ननुसाव्यक्तिबुद्धिरेवेति च नन्वयदिदमियतास्य प्रकाशात्तद्रूपं ज्ञानेसि
द्धं स्यएवात्माभविष्यतीत्याशंक्याह तस्यैवेति ज्ञेयापायि पि ति ज्ञेयकालो दे
शाभेदो विभुत्वापेक्षाकाशमनन्तरितदानन्तरं हि घटइतिकालभेदेषु नाघटइ।
ति नित्यत्वव्यामोहत्र्यापोहनहेतुरभ्रांत्यैव यदपि स्मरणादिज्ञानं तदपेक्षकसा
मग्र्यपीनतानित्यसंबद्धेद[illegible]त्वावच्छेदकतो देशकालभेदाभावस्यमादा
नदेवतद्देवलाभोनरकालिकत्वाद्धि कल्पव्यवहारोयं देशकालभेदः स्मर्यत
एव स्तिमितताया मपि तस्यानचित्तप्रभवस्यत्ति विकल्पव्यवहारायइति
ज्ञानान्येव देशकालस्वभावभिन्नानि व्यापकानि निस्यापेक्षकालकानि
सेतत्स्याप्रवहेतिलोकयात्राम् तदाहनान्यस्येति संबन्धीतितादात्म्यसम
वायादिनेत्यर्थः अन्यस्यातिहृति विहाणोति पाठपूर्वकम् आत्माख्यस्य।
निवस्तुनः इति संतानस्यासंबंधित्वेनोच्यतां नाममम ज्ञानमिति व्यवहार
स्यदर्शनादित्याकूतम् हृतिमव्याख्यानं भेगोपिमाभूत्सर्वस्यैवन कृत्क्रमि
त्यभिप्रायेणाटीकाकारः संविद्व्यपविहाणोति वक्ष्यमाणानयेनेति ॥
१३ ॥ संक्षेपेणाकारिकार्थमाह क्रियेति अदृष्टेति पस्य प्रमाणेनानु
पलब्धेः विषयमर्थ इति दर्शयति असंकेति अवसायपर्यंतः प्रमाण
व्यापारः इति दृष्टेः अवसायपर्यवसायितीत्युक्तं व्याख्यायायेनानुमानमपि
संगृहीष्यतइति अवमेयप्राहृः स्वरूपेणान्यसंबंधितयाचेति प्रमाणान
वसेयत्वयुक्तिवाधितत्वेनो भयत्रापि संबध्यनीयम् युक्त्याप्रमाणव्या।
पारेणावाधितत्वेस्वरूपतउक्तेनवाध्यकाक्रमिकेति अन्यसंबंधितया नु
क्रमेकस्य क्रमिका कथं भवेदिति आत्मनोपि स्थैर्येज्ञानक्रियायोगादि
त्यवं रूपपरो दीर्घमाणाहेत्वहेषाप्रकटनलब्धं यातुनः स्तूत्येय प्रसंगात्
दनाभिप्रायेति निप्रसंगाविपर्ययो विश्रंभ्यात तस्माज्ज्ञानेन युक्तमिति ज्ञानस्या
युक्तं चेत्तक्रियायामित्यत्र तृतीयोचापि प्राहितन संबध्यीयतेऽस्यायेन
विहाणोतिनकेवलमिति अनेनचक्रियापि तयुक्तेति सूचितव्याख्याता इ
र्वसूत्रवृत्तोसदपीत्यपि प्राहुस्यार्थो व्याख्यातः एतत्सूत्रगतस्यायमर्थ इत्या
ह अत्रापीति अपि शब्देन टीकाकारः एवं च वदन्सूत्रवृत्त्योरेकग्रन्थतां स्फुट
यति तेत्रेति नच्युक्तेति वक्तव्यमतीत्यर्थः यदि वा तत्रेत्यात्मनि क्रियासातावेला।
किं की चलनरूपा कर्मपदार्थत्वेन पदार्थविच्छिन्नरूपा तातनभवत्यात्मनो।
मत्निहीनस्य महत्त्वानुविधायिनी मानोपपत्तायतः तेर्ष्यात्मनो ज्ञानचिकीर्षा
यत्न्योगाएव कर्तृत्वं प्रसाधितं ज्ञानादयश्चगुणास्ततस्तत्समवायात्तिकि
येतिताहृशीक्रियावक्तव्या यात्मनः संभाव्यतेनदाहेति लक्षणम्।

ई

प्र. ज्ञा.
वि. वि.
५२

दृश्यते तत्राप्यर्थस्य यदस्त्वन्तदस्तु मम प्रकटो मेयस्य प्रकट इति तन्नियत
प्रमातृसंवेद्यत्वं नास्ति प्रवर्तनप्रष्टत्विव्यवहारमात्रपरमार्थो पार्थक्रिया
निर्वहन्नियमनिर्वेशत्वं ततः सकथंकारं प्रकटतायाजन्यजनकताया इ
ति चेत् कुम्भकारक्रियया कुम्भः समुत्पन्नस्तेन तथा स्यात् को हि विशेषः
यत्कुम्भोऽनन्तत्वजनकस्य प्रकटतानुगतस्य ततश्च कुम्भता योऽस्ति विश्वार्थक्रि
यात्मत्वमपवस्याः प्रकटतायामिव यद्भावगतेन रूपेण तत्सर्वसाधारणेना
र्थक्रियायै पटगतमिव शुक्लत्वं तथा च प्रकटतेति भावनिष्ठं हि रूपं यदि
तथा न भवेद्धस्तस्य व्यापिकाही येतेति विपक्षादसाधारणेनार्थक्रि
याकारित्वाद्व्यापकानुपलब्धिप्रसंगेन व्यावर्तितो हेतुः साध्येन व्याप्यत
इति स्वभावः ननु हि तेयस्यापेक्षाबुद्ध्या जनितेन तदन्यसाधारणेनार्थ
क्रियाकारित्वमनेकांत असिद्धेरेकोनेकांतः न हि सामान्यस्य विकल्परूपाद
ते हितेः किं विज्ञानवतं रूपमस्ति यस्यापि तत्तथा तस्यापि नासाधारणे
नार्थक्रिया ततो ह्यगण्वकगतस्याण्वत्वस्य सर्वसाधारणोऽस्त्वेव हि त्वाद्यु
त्पत्तेः प्रादुर्भावाच्च न हि त्वमर्थक्रियाकार्यपि तज्ज्ञानेन च तत्[illegible]द्रुभावनि
हिंरूपम् अपत्नं ज्ञानमपि सर्वस्य कस्मान्न स्यादित्युच्यते तदज्ञापिते न त
नोच्यते इह यथा हि त्वमपेक्षाबुद्ध्या जन्यते तथान्नासामान्यज्ञानेनेतो
च्यते इह यथा द्वित्वमपेक्षाबुद्ध्या जायते तथा तत्सामान्यज्ञानेन तो द्वित्व
गुणज्ञानम् नो हे द्वे इति द्वित्वज्ञानमित्यस्य तन्नास्ति तस्यापवमाया
न अपेक्षाबुद्धिर्हि द्वित्वजनने ज्ञानजनने निकस्मात्कारणमिति चेद्रूपज्ञानज
नने किमालोकः कारणमिति पर्यनुयोज्यम् यथा दर्शने हि कार्यकार
णभावव्यवस्थापनात्ताम् अथोच्यते कुम्भोत्पत्तेः सन्नासाधारणेनार्थक्रियाका
रीन तत्प्रकटतायां ज्ञानमस्ति न हि न कस्यचित्सार्थक्रियायै भवेत् अथ
द्वित्ववदेव तत्र न सर्वस्य ज्ञाने भविष्यति न हि प्रकटतायां प्रकटता तन्नव
स्वगुणः प्रमातृरूपात्मानाश्रितसंविद्रूपफलात्मेयज्ञानवादिनोपि समा
न मेतन्मम संविदितिव्यवहारासिद्धेः अथ प्राकट्यांशविदंतरमंतरेणार्पितया त
त्सर्वप्रमातृव्यक्तिस्यास्ति विशेषाभावात् तयो संवित्प्रकटतयोर्ज्ञानमेव प्रमाणम्
विश्रान्ते प्रकटतेति चेत् भावेन किमपराद्धमित्याशयेन ज्ञानमेवेत्येवकारः स
र्वेणातीतानागतानुमानादौ चार्थप्रकाशमन्यथा इंगितनिमिषितादीन्यमीना
न त्मनि संसहते तथा प्रकटतामपन्नपातः कथं संसहेतेति नासावयः सकश्चिदसं
नि रूपमेवकार्यः तासिंह ज्ञानमेव प्रकटता ज्ञानतायामेव हेतु न श्चिकीर्षिताया
नु अवसितिस्तज्ज्ञानरूपतादिति तदुपाधिरिति ज्ञानतोपाधि हि ज्ञानत उच्यते अन्य।
या सदेव सर्वान्प्रतिच किं न ज्ञातः स्यात् यदुक्तं विति स्थ्ये जितेन ....

रित्युपहृत्यज्ञानं चनामत्वद्विसाधने प्रत्येति न च बुद्धिमिति ज्ञात्वैनीयंप्रम
इति न न सा व्यक्तिर्बुद्धिरेखेतिच ननु यदिदमियत्तास्वप्रकाशात्मरूपं ज्ञानमेसि
द्धं स्यात्तत्स्वाभ्यविष्यतीत्याशंक्याह तस्य चेति ज्ञेयोपाधिरिति ज्ञेयकृतो दे
शभेदो विभुत्वात्सकाशामनन्निदानमूत् तत्र हृद्घटइति कालभेदोऽधुनाघटइ।
ति नित्यत्वव्यामोहत्वाद्यपोहनेन हेतुर्भाग्येव यदपि स्वादिज्ञानं तदप्येकसा
मग्र्यधीनता नित्यसंस्वबद्धदे[illegible]द्वारुकोऽपि दूरस्थो देशकालभेदो भान्येव समादे
जदेवनदेवत्वमेतत्र कालिकजाग्रद्विकल्पव्यवहार्योदेशकालभेदः स्वार्थम
एव स्तिमिततायाम पिप्रमुत्पानचित्तप्रभवस्त्वेति विकल्पव्यवहार्य इति
ज्ञानान्येव देशकालस्वभावभिन्नानि व्यापकानि नित्यान्येकात्मकानि
वहंति सेनन्त्याश्च वहन्तिलोकयात्राम् तदाहन्यस्येति संवेद्यीति ताद्वात्म्यसम
वायादिनेत्यर्थः अन्यस्यानिवृत्तिं विहण्योति पादपूर्वकम् आत्माख्यस्य।
नि वस्तुन इति संतानस्य सम्बन्धित्वेनोच्यते नाममम ज्ञानमिति व्यवहार
स्य दर्शनादित्याकूतम् हृतिन्नव्याख्यानभंगोऽपि माभूदस्य चम्पस्तेन रुचत्कामि
त्यभिप्रायेणाहटीकाकारः संवित्प्रविहितोऽति वक्ष्यमाणानयेनेति ॥ ॥
१२ ॥: संबन्धपाकारिकार्थमाह कियतीति अदृष्टेत्यस्य प्रमाणेनानु
पलब्धेरित्ययमर्थ इति दर्शयति अवसितेति अवसायपर्यन्तः प्रमाणा
व्यापार इति दृष्टेरवसायपर्यवसायिनीत्वं व्याख्यायायेनानुमानमपि
संगृहीतमिति अवमेयपाह स्वरूपेणान्यसम्बन्धितयाचेति प्रमाणान
वमेयत्वमुक्तिवायितत्वे चोभयत्रापि सम्बन्धनीयम् गुणप्रमाणव्या।
पारेणावायितत्वं स्वरूपत उक्तेन चाप्येकाक्रमिकेति अन्यसम्बन्धितया न
क्रमेकस्य क्रमिका कथं भवेदिति आत्मनैश्वर्यज्ञानक्रियायोगादि
त्येवं रूपपरो दीर्घमागाहेतुरूपाप्रकरणलब्धं यद्भूनः स्वरूपेश प्रसंगादा
दनाभिप्रायिनि प्रसंगविपदीये विश्रान्त्यातत्साज्ञानेन युक्तमिति ज्ञानस्य
युक्तत्वेन क्रियायामिहतद्वेहन्तो चापि प्रोक्तं तत्समस्तीयते उत्पापायेन
विहरणाति न केवलमिति अनेन च क्रियापि नयुक्तेति नूनित्याव्यानाम् इ
वंरूपरेनसदपीत्यपि शाह स्पार्थोव्यात्मतः एतत्तद्गतस्यान्वयमर्थं इत्या
ह अत्रापीति अपि शब्देन टीकाकारः एवं च वदन्स्त्रहयोरकग्रन्थतां स्फुट
यति तत्रेति न युक्तेति वक्तव्यसतीत्यर्थः यदि वा तत्रात्मनि क्रियमाणा वेला।
किं कीचलन रूपाकर्मपदार्थत्वेन पदार्थविभिन्नप्रमाता न भवत्यात्मनो।
मूर्तिहीनस्य सर्वगतस्य विधायिनी मानोपपन्नायतः तेषामात्मनोज्ञानचिकीर्षा
ने यत्नं योगाप्तवकर्तृत्वप्रसाधितत्त्वानादयस्त्रिगुणाश्रितत्त्वमवाधा[illegible]तात्के श्च
येति ताद्दृशी क्रियावक्तव्या यात्मनः संभाव्यते न दोहनिलक्षणाम्।

६॰

प्र ज्ञा॰
टि॰ वि॰
५३

कारकस्य फलसिद्धिहेतुभूतक्रियानिमित्तस्य स्वक्रियापेक्षया वा कर्तुः सं
बंधी तत्समवायी तदात्मा वा व्यापारो रूपं स्वलक्षणं यस्याः सा क्रिया यस्या
स्त्वव्यापिनो भागाः पूर्वापरीभूतास्ते क्रियावयवा इति यावत् यदाह तत्र भवान्
यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते आश्रितक्रमरूपत्वात्तत्क्रियेति
प्रतीयते गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् बुद्ध्या प्रकल्पितो भे
दः क्रियेति व्यपदिश्यते स्वतेस्वतेनेहस्येतस्यैवत्नेन प्रकाशिते आश्रित
क्रमरूपत्वादभिधाने प्रवर्त्तते कार्यकारकभावेन ध्वनतीत्याश्रितक्र
मः ध्वनिक्रमनिवृत्तो न तु ध्वनिरित्येवकरणं तत इति एवंभूता च क्रिया
त्मनस्त्वेव गच्छति जानातीत्यत्र तत इति पूर्वापरीभूतानद्धर्मप्रतीत्या
रोपीकृता च स्वरात्मो वादिभिः यदाहुः श्रीमत्कारगुरुपादाः तदेकां
तावतीं जानन्नात्मा वर्ण्य क्रिया हि सेति एवं नन्वात्मविशेष्य वियोगाच्छिन्नया
त्मना प्राप्नोति घटादिग्रहकालेपि घटं जानाति सा क्रिया इत्यादि च प
तल्लक्षणं परिशेषायितं हार्थं व्याचष्टे स्वात्मनेति जानातीत्यस्यां क्रिया
यां ये भागा अभिमतास्तान्दीपोल्लोकादिकोकनमनोवधानेन्द्रियोन्मीलना
द्यालीरूपस्य नाकेवलेन संतानेन पूर्वैर्नाप्यपरैर्भूता अवयवाः परस्परापे
क्षणेनयस्यां सा तथा पेक्षात्मना रूपेण लक्षणेन रूपितेन स्वस्वरूपमात्रे
णावतेति क्रियेत्युच्यतामित्यत्राह अपेक्षमाणानामेव चेति अन्यथा।
ह्याश्रितक्रमत्वं च क्रियायाः प्रणीतं तेनैव न स्यात् यत्तत्र भवान् यथा च
भागा एवं चैतन्य दकासेचनादयः देकासेचनादीनां ज्ञेयाभावात्त्वापरे ।
यस्त्रापकर्षणपर्यन्तमनुग्रामः प्रतीयते नैवकस्मिन्क्रियाशब्दः केवलेन
प्रयुज्यते इति चकारः प्रकृतमेव योपयोगित्वेन प्रमेयान्तरं समुच्चि
नोपोकांरसत्वयतीनितत्प्राप्तस्य फलतीहेतुनीतस्य प्रमेयस्य वस्तो
तयति इत्यनयोर्भवेच्छाप्यते चोहेतुर्ययति यथाचैत्रायभोजनेदेय
मपरमस्त्रायमोदाविकइतिहस्तकेभोजनेदेयकस्मादित्यपेक्षमेयच
कारआक्षिपति इत्यादावेवमन्यत्राप्यवधेयम् नन्ववयूयंतेएकावयवा
त्मनि मिश्री क्रियंते युतवा एकाग्रे चावधूयंतेतेयस्यावयवाः समवे
यिनः सोवयवी न चासावानात्मनो धर्मीयुक्त इत्याशंक्याह क्रमिकत्वा
दिति असंभावनाहठीकरणात्मन्ययोगायेहेतुः नक्रमिकत्वादेवा
वयविन आरंभे भवति रूपरसगंधादयः समानकालेरपितस्यानारंभात
क्रमिकाश्चात्रकालभिन्नादेशाभिन्नाश्चारंभकाः स्वलक्षणं तेनवायवत्वारंभ
णादृष्टपाक्रयोपिनारभ्यते किंपुनरहहमासाभ्यां क्रियालक्षणाइतितात्पर्य
मभागइति लक्षणं पाः तत्रावयवशब्दउपचारात्सत्यमायाभाहानदेशाकम

योगिनामपि गत्वास्मादिवदवदिक्षवस्थानावेनावनारोहक प्रतीतिबल
सिद्धिः समुदायो हृष्टस्तर्हि क्रमिकाणामपि क्रियालक्षणानां स्यात् ततश्चै
वं लक्षयितव्यम् पूर्वापरीभूतावयवसमुदायः क्रियेत्याशंक्याह एककाल
तत्वाभावादिति नन्वेवं लक्षणे वक्ष्यमाणे हरायाश्रयणामयुक्तमवयविनः संच
यस्यवान्यपदार्थस्यालाभात् ततरूपेदक्रमव्येपूर्वापरीभूता अवयवा एव क्रि
येत्याशंक्याह नापीति अनेन न युक्तेन भागा एव प्रतीयते तथा च भेद एवो
क्तः स्यात् भेदश्च स्वात्मविश्रान्तिरेव परमार्थः तदिरूढाच परापेक्षा प्रवृत्ति
रूपत्वस्य तयोन्मीलनात् अतो भेदोक्तेव पूर्वापराभावानुपपत्तिरित्यभेदस्य
योग्याश्रयणीयः ननु भिन्नस्यैकरूपमभेदस्यापि भिन्नेन लक्षणान्तरोगा
स्यादित्याह अतइति यतो भिन्नस्य स्वात्मपर्यवसितस्यापेक्षापरनिष्ठात्मा
न युक्ता तथा च विना न पूर्वापरीभावलक्षणः क्रमः तत्समयी चैषा क्रियालो
केनिर्भास्यते अतो हेतुर्बुद्ध्या विकल्परूपया तेनैकत्वमभेदलक्षणं लक्षणा ।
तामध्यवसेयम् यथोक्तं बुद्ध्या विकल्पिता भेद इति ननु सत्ते ज्ञातुर्हि स्वदे
वंजसीत्यैकः प्रत्यनियम इत्याशंक्याह मेककारकेति नत्वात्ते ज्ञातृणयम
कता ध्यवसायः अपितु एककार्दलक्षणकारकस्वरूपाविनिर्भागबला
देकफलात्मककर्मकारकस्वरूपसमाश्रयाश्चकारकशब्दःस्वकार्ये विक
र्मेणाचव्यवस्थितः नत्वपूर्वापरीभूतभागरूपाश्रमेनादयोदप्रभेदान्तसमु
दायरूपाक्षरपरस्परसंबंधानलक्षणक्रियालक्षणा अपि भविष्यति नन्कि
मनेतुद्धवसायेनेत्याशंक्याह सेनादीनामिवेति नतु अतिरेके युगपत्त्वा
दिति एककालत्वादितियावत् नन्वेयुगपत्त्वमात्रेण समूहप्रतिपत्तिः
पिपीलिकासमूह इतिप्रत्ययाभावादित्याह दर्शनाश्चेतिप्रमाणान्तरयोगपद्य
स्यपरिच्छेदादित्यर्थः आगमादेरवगतेष्वपि पिपीलिकासु पिदृष्टासमूहप्रती
तिः ननु कालभावे का दृष्टे विषयइत्याह तथाहेति केचिन्मांसास्थिस्रोता
मज्जा अवयवान्तरज्जातिभेदेपि पार्थिवत्वेकायप्यापारीरस्यावयविता
तथाभट्टपादैरपि इतिमत्वा येष्वेवं न मन्यन्ते तेपि संयुक्तसंयोगादासम्भूत
धर्मपदार्थ मज्जावदस्मासमुदायलक्षणं वेके राजादीनां धर्ममतिज्ञानेन
इत्येकापिशब्दः न केवलमवयवीवस्तुसमुदायापीति द्वितीयः सम
न्यापीति समानरूपाहिसमवायरूपता सर्वत्र संयुक्तसंयोगसमुदायादे
सामान्याभावे च विशेषरूपताभाव इव पिपीलिकानां संभावनापीति ।
द्विष्ठत्वादिति द्विष्ठीपीतियावत् द्वयोरेव ताव[illegible]लक्षणयोरेककालत्वच्छटते
कथंकथा बहूनां नचैकलक्षणा क्रियावयवोक्तम् यस्त्रापकर्षपर्यन्तमनुग्रामः
प्रतीयते नैवकस्मिन्क्रियाशब्दः केवलेन प्रयुज्यते तेन पूर्वापरभागा एव स
न्तं वपारमार्थिकरूपसाकल्यवासंयस्याय निवक्तमेवामिति वक्तव्यीय

र्थमसमाश्रयणानीत्यालोचनां भाष्यकारीयमाह इतिकारः एक।
कारकस्वरूपाश्रयणादुद्यवसितमन्योन्यापेक्षत्वमुक्तं तदस्य एकत्वेऽन्य
तः येन त्वमुक्तं केनेति अत आह तथापि चेति शब्दोऽपरभागमात्रप्र
मार्थीनाप्रकारेणोपलक्षितायाश्चाप्यस्याः क्रियायाः एकत्वमेके
यं क्रियेति विज्ञातव्यो नैकत्वेनाध्यवसायात् न च निर्मूलोऽयमेकता
ध्यवसायइत्याह एककारकेति नन्वेककारकनिर्वर्त्यानेकावयवनक्रि
यानन्ततः कर्तृकर्मणामवयवभावादित्याशंक्याह अनेककारकेति
कर्तृणोरेवस्मात्तेऽन्यणाफलत्वे न च प्राधान्यात्कारकस्य कर्मस्थानाद्य
वहारो वैयाकरणानिकायेयत्र विशेषः क्रियाद्धः क्रियायावानयस्त्व
त्स्यति क्रिया व्यपदिश्यते सर्वस्यास्त्वकर्तृगतविशेषत्वेऽपि कस्या
श्चित्कर्मस्थविशेषत्वादसाधारणेन कर्मस्थत्वेन व्यपदेशः आहत्व
ति महिम्नात्तन्त्यता निश्चयइत्येवकर्तृयैकत्रयतः क्रियाकर्मणि
वा तेत्रेकाचेन्न्यायेचितेमोदकत्यज्ञापिचेत्रस्यमोदकः प्रीणयतामि।
लषयितात्रेचेत्रः प्रीण्यमानोऽभिलाषवान्कर्मेतिवस्तुतः कर्मस्थत्वेनकेव
लेनाहशक्तिस्वभावादुचितोतः स्वविषयमभिलाषमस्याप्यापयन्यत
मथ्योचन्नाणां विषयविषयभावं सम्बन्धमभिधायोऽहं तेनप्रस्तूयत
कर्तृकमभिलाषं प्रधानत्वेन दर्शयति आत्मीयं च कर्तारमप्रधानमिव
करोति ततो निजं प्रयोजकव्यापारेणोपकरोतिइतिमन्वयमत्सविषय
यं संप्रदानसंज्ञां जानीते सेवं च समंबंध्यापि चैत्रोऽभिलाषी कर्त्तेति कर्तृस्थ
तापि तदुच्यते अन्यकर्तृकोऽभिलाषोरुचिः नन्वेवं पचनपठनयोस्तथा।
श्चिदिदृश्यणोरेकर्तृकर्मकगजत्वेस्यादेकोभारोद्यमनस्यवन्छेदनस्येने
कयमनेककर्तृकर्मगतत्वभिदित्याशंक्याह एकफलोद्देशेन चेति न च पाक
पाठयोरेकफलत्वे श्चिदिदृश्यपोर्वाभिसंहितेतत्रजनदृढसंधानेनस्यादेकं
विश्ववर्तिनो क्रियालक्षणासमस्तस्ययथोच्यते जगदिदंविपरिवर्तमतेइति
एवं कर्तृकर्मेकमपिसम्हाभिप्रायेणाभारोद्यमनवन्छेदनादौ एव च मे
वनन्वप्रधानमर्थो क्रियायामर्थ्यमानेन विशेषणसम्बन्धं प्रतीयते प्रधानेन च
द्रव्यम् अयं योगेरेकः शुक्लश्चलतीतिहि प्रतिपत्तिः तत्र शुक्लत्वचलत्वयो
र्यथानान्योन्यसंबन्धस्तथा चलत्वैकत्वयोरपीति क्रियायाः कथमेकत्वमि।
त्याशंक्य तन्नह्यपाकोऽन्यपाद्युच्यते नत्र विकल्पमहिम्नापाकोऽसोऽद्वैभावितप
वनक्रियात्मा यथाह हरिरभिहितोऽद्रव्यवदिति तथाभावमाख्यातेनाचष्टे
इति आख्यातेन हि विवक्षितसंख्याकर्तृकर्मगतेनैव निर्भासते ननु परविशेष
तिनियतक्रियाविशेषणभावेनेति कथमुक्तमेकजिह्वतिकारेणान्यापेक्षाकान्त
वादपूर्वकमाह संख्यायाश्चेति एकपाकेनेत्रसंख्योच्यते पित्तमेदाभावमात्रम

भिन्नलक्षणमिति नन्वेवं भूतो च क्रियातत्त्वलक्षितेचेत्रइतिमेत्रमतिरिच्यस्मा
कस्मान्नभयादित्याह अयुतेतिमसमवाययाहानादात्म्याध्यानेयेद्वयाक्षेदेनप्रतीय।
तेइतियावत् अयुतसिद्धत्वेन तादात्म्यनिर्भासनिदानमुपलक्षितेतेयत्किलयुत
सिद्धाह्वयोरेकस्यवापृथग्गमनयोगत्वमित्येवंरूपयायुक्तमतद...द्या।
त्म्यनभातिघटपटवत् घटाकाशावस्थेति नत्वशुक्लोत्पलाच्छत्ती त्यत्रशुक्लगुणा
पिगच्छन्निर्भासते तद्धेषापृथक्त्वस्यानुपलम्भात् तथ्येवं चेत्रः पचतिमैत्रः पच
तीतिक्रियेऽपिहेभातः एवं तत्कथं उक्तं द्रव्यधर्मएवसंख्यात्याशंक्याह
अतएवेति कारकस्वरूपावष्टम्भेनप्रतीयमानत्वात्कार्यसमवायकृतोयम
ध्यारोपः ततएवनिमित्तदार्ढ्यात्त्रसमानस्वरूपेत्वसंपिमेघटतेगोर्वाहीकइ
तिवत् किंतुस्वरसतएवेतिशुक्लिरजतवत् तेनेतदभिप्रायेणाहनाल्पाह्नः
संख्यावचनोऽस्त्वितिभावः ननु तथा भूतत्वाणाभेदयोगिकारकद्रव्यकथ
मेकम् आह एकाग्र...भिज्ञानादिति समवायेचेत्रे सापि संख्यापि तेमर्वस्यज्ञा
नम् नहि भवत्येवं द्रव्यमेकं किंतु क्रियातत्रास्ति साचपूर्वापरीभूतत्रपाक
भवती पाकपाठादिभिन्नेतित्रुतः आह तस्यचेति चोप्यर्थे भिन्नक्रमः स्व
स्यानएवोक्तःशंख्यासूचनायकारकद्रव्यस्यप्रत्यभिज्ञानादेकोपितथाभ
तेऽस्तीति भिन्नानस्येद्धेकं कथमकस्मात्रियोचोत्पद्यमानेतन्माचसत्वपिपूर्वम
भूततत्तदिति ओदनस्यत्रत्यसोम्बद्धप्रभृति विशिष्टफलेक्रमेणास्वा
तेस्मताविचटत्वविलोदरूपेणाकर्णनावधारणोध्वउंप्लसुखसोछत्वादि
रूपेणाचोपलभ्यतेयतस्तस्मात्तत्रैकारिमन्कारकेनानुलग्नः कश्चिदर्थोयोद्र
व्याश्रितः क्रमिकः स्वरूपभिन्नश्चसोऽनुमीयतइतिसम्भाव्योयमर्थः य
दि हि क्रियानस्याद्द्रव्यमेवस्यात् तस्यफलजनकत्वेपूर्वमपिफलंस्यात्
अन्यथात्वेपश्चादपिनस्यात् यदिचततोऽन्यदेवकिंचिज्जनकं तर्हि तन्ना
पेक्ष्यते तस्मात्तदेवजनकम् धर्मान्तरयोगीत्तुधर्म्यपि यदि क्रमवान्तम
वेत्तदकृतफलमिवफलमक्रममेवोपलभ्यते यदि च पाकपाठयोर्न
भेदः स्यात्फलस्य न भेदो न च घटते तस्मात्कारकातिरिक्तःकारकाश्रि
तः क्रमिकंभिन्नलक्षणोवस्त्वन्तरमनुमीयते तदेव क्रिया अपिशब्देना
र्थापत्तिरपत्रकश्चिदुक्तेतिदर्शयन्मीमांसकोपगताभावनाख्याम
पिक्रियांवृत्तिकृद्दर्शितादिति सूचयति कारकस्यभावकस्यपुरु
षस्यभावनायस्वर्गादिनिष्ठोयत्नः आदियाख्यपर्यायकारणाकोयः प्रत्ययेना
ख्यातेनवाख्याव्यापारोजननात्मा एकप्रत्ययवाच्योनकर्तृकर्मान्यतर
णकारकेणाशेवंयाउपचरितत्तत्संख्याव्यवहाराभावतस्माक रोत्यर्थः
सैव सर्वत्र क्रिया तेनार्थ प्रकटतात्मकफलान्यथानुपपत्तेति।

६ प्र.ज्ञा. वि.वि ५४
धारणा
कर्म
वा
प
प
ति
ज्ञा

प्र॰ई॰
प्रत्य॰
वि॰वि॰
५५

ह्येय आत्मनो व्यापारः संज्ञानक्रियेत्यपि मीमांसकसंमतज्ञानदर्शनमपि
कणादसांख्याभ्युपगतज्ञानं निराकृतं तथापि टीकाकारो बौद्धमतेन निरा
चिकीर्षति तथाच [illegible] सम्बन्धबाधकस्तु त्वेवदृश्यति अतोपि कर्तृ
तानुपपत्तेः ज्ञानक्रियाकर्तृरूपाज्ज्ञातृतत्त्वान ---- नोपपन्नेति ए
तस्य तेनैव व्याख्यास्यामः एतत्परमतमभाषमाण दूषयति एवमिति एका
कस्य क्रमिकेति स्फुटयितुं क्रमिकत्वं व्याचष्टे अनेककाल
स्पर्शि क्रमिकत्वं एकस्य तत्कालातत्कालस्पर्शित्वं भवेत् तदेतो बाका
लावच्छिन्नस्यादित्यस्य रूपं तस्मात् वदेव क्रिया यो बाधितम् इतो कालभेदे
नैव देशाभेदाभावेपि सम्बन्धे क्रमिकत्वं यो बाधकेन स्वरूपभेदमभिदधता
देशभेदः स्वरूपभेदाश्च स्वीकृत एव टीकायां तु स्पष्टीकरणार्थं संभवन्नत्र
अयहेतुत्वेन दर्शितः तावदिति यत्र साधकं प्रमाणां परेण संभावितं इङ्गितमा
कृतं तत्र निराक्रियायां प्रथमं प्रयत्यते इहतु न तथा तथा प्रमाणां परिति।
श्चिति स्वरूपेण स्वरूपविमतिर्युक्ता नीलस्येव इहतु तद्धादिनामेव बहूपाख्या
सोयं तत्र भवान् जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् असाध्या
व्यक्तिरूपेणासमस्थैवोपलभ्यते अन्यैरावा क्रियाभागो जातिस्सैव क्रिया
स्वत्ता स्वव्यापारविशिष्टानां सत्तावाकर्तृकर्मणाम् क्रियाव्यारूं भेदेषु स
त्तावासमवायिनी अन्येवात्मनि या सत्ता सा क्रियाकैश्चिदिष्यते बुद्धित
ज्जातिमन्ये तद्बुद्धिसत्तामथापरे अन्यस्वरूपभावेषु क्रियेति प्रतीतिज्ञाने
विमतिश्चात्र क्रियानामेयमन्यत्तापरिदृष्टेतिन [illegible] द्वादिनेव परमा गुरुणा
मिथात् तत्र भवानपि क्रमात्सदसत्तानेषां मा [illegible] त्मनेन समूहितानाम्
सदसत्वविषयैर्योतिमस्यैपंचत्वरादिभिरिति किंच साधकमपि प्रमाणां
बाधकेन विप्रघटितं चेद् व्यस्य प्रत्यभिज्ञानं पेक्षो सिद्धफलं कृतं रतिक्रि।
यान्वमानम् साचकेपानखादो सर्वत्रैव भिन्ने भवंती नवस्त्वपेक्षते वस्त्वन
न्तथाभ्युतसायोगा दिति बाधकाधीनमेव प्रत्यभिज्ञानाप्रमाणमिति
तदेव परदूषणं एतत्पतीतिशाखबाधकमत्र क्रम विरुद्धत्वान्योन्यमभवन।
मात्र्यिपत्ता धर्मिणायो व्याप्यो पिष्टानेतद्देदनव्याप्तमिन्नभेदव्यवहारंति
षयति तत्र व्याप्तिं दर्शयति नक्वचिदिति भेदाभेदव्यवहारो हि क्वचिदेव
भवन्नानिमित्तकोनान्यनिमित्तकस्तद्यदि विरुद्धधर्माधिष्ठाने पि न भे
दव्यवहारस्तदनिमित्तकत्वान्यनिमित्तकत्वव्यापके विरुद्धप्रसज्येया।
ताम् यतो भागानामनेकं वस्तु [illegible] एकत्वे भागा इति बहुत्वायोगात् ए
कीपरीभावापिते [illegible] षामपेक्ष्यन्ते साचैनमेषां धर्मः अपितु प्रतिपत्तृ
णां विकल्पमात्रेणच विकल्पावस्त्वविषयाः नापि तदनुसारेण विपरिव

र्तते वस्तु न दिति तस्मादेकाक्रियेति विकल्पमात्रविषयशून्यम् तन्न
भागानितिविविक्तैकचनीयथीव स्थितयाह भागानितिविविक्तस्येति क्रियाख्या
वयवीसंयोगाः समवायः सम्बन्धपकरइति भवंतेव नाभ्युपगतं क्रमिकान
स्य कालभेदमयस्य क्रियालक्षणत्वेनोक्तत्वात् इयता स्वरूपगतबाधका।
भिधायि तेन [illegible] मेकाक्रमिकायुक्तेति सत्रार्थं व्याख्याय नापिक्रमिका
चैकस्यचाविनाइति आश्रियेकत्वबाधकतिरूपणं सूत्रं प्रायात्वाचष्टे तूनि।
कृत नापि कालक्रमव्याप्ति चेति चकारावत्यान्याविरोधद्योतकोस्त्रत्र ए
कएव विरोधद्योतकश्च कारोऽभयनिष्ठं विरोधमाह एवमाश्रयानात्यो
कस्य कारः अपि शब्दस्तु विरोधसमुच्चये आश्रयस्य समस्य पिनाष।
केनात्मना स्वभावेन पूर्वेपरे च भागा युज्यन्ते इत्याशयः कस्मान्न युज्यते
यो वाह तथाहीति पूर्वभागपरभागयोः स्वरूपतः कालतश्च भेद इति पू
र्वभागपरभागयोः स्वरूपतः कालतश्च भेद इति पूर्वभागसम्बन्धः परभाग
सम्बन्धस्य स्वरूपतो भिन्नो कालतश्चापाश्रयस्यापि उभय घ्या भयरूपस्व
रूपभेदमनयथापिचकालभेदमात्त्रिपंतौ कथमेकतां तस्य स्वरूपता।
म् तत्र तस्यैक आश्रयत्वेन न स्वरूपभेदकृतः कालभेदकृतः पूर्वभागपर।
भागौ हि स्वरूपता भिन्नो कथमेकस्याश्रयस्य समानकालो भवताम्
न हि तदेवतत्त्वान्तदेव भवतीति युज्यते न कालभेदमाश्रयस्यात
यतः नचैकस्वभावस्यैत्यनेन पूर्वपरभागगतस्वरूपभेदकृतः स्वरूपभेद
आश्रयस्य दर्शितः अथ कालभेदकृतेद्दयं दर्शयितुं तमुपक्रमते कालभे
देनापीति नकेवलं स्वरूपभेदेनापि पूर्वभागसम्बन्धित्वं परभागसं
बद्धत्वं च कालभेदेन विरुद्धमिति दर्शयति नह्यन्यस्मिन्नपि क्षणा इति
एवं हि तस्यानेककालभेदः स्यात् यदि परस्य कालावगाहित्वं स्यान्नैव तद
स्तीति एवं पूर्वपरभागयोः कालभेदमुक्त्वा तत्कृतेन कालभेदेनाश्रयस्य
स्वरूपभेदं तावदाह नह्यन्यस्मिन्नपि क्षणा इति परभागक्षणो कालेपू
र्वभागक्षणाभाव रूपे पूर्वभागसम्बद्धत्वलक्षणः स्वभावो नास्तीति
सम्याच्यः स्वभावो नष्ट इत्यर्थः अथ पूर्वपरभागयोः कालभेदेनाश्रय
स्यापि भेद इति दर्शयति नास्तीति पूर्वभागसम्बद्धत्वं परभागसंबद्धत्वं
च कालभेदेन विरुद्धमाश्रयस्यैकस्मिन्काले कथं स्यातामित्याश्रयस्य का
लभेदं वितरतः तत्र न पूर्वकाले पूर्वभागसंबद्धत्वमाश्रयस्योत्तरस्मिन्का
ले सम्भवति नहि पूर्वकाल एव युक्त मन्तरश्च कालः पूर्वकालाभावरूप
इति कालभिन्नाभ्यां तत्प्राधर्माभ्यामाश्रयस्य कालभेदः स्यादिति चत
र्थ्यां विरुद्धधर्माध्यासः अत्र चेदृशो भेदोपि मतव्यः सतत्सार्वत्रिकत्वात्र
दर्शितः आत्माजानातीत्यादौ न दसंभवो यतः कालभेदस्तु सार्वत्रिकः

सचस्वभावभेदपर्यवसायी ननु सत्ताश्रयस्य भिन्नाः स्वभावा इत्याशंक्या
ह नचस्वभावव्यतिरिक्त इति तर्हि किमास्तित्याह । [illegible]देति । यत एवेत्यादेरय
र्थः एवंकारः स्वभावेन एतत्स्वभावी नुस्यित इति शंकामपास्य स्वभावे
वतष्ट इति योत्यति एवं शाभासामासजनितविकल्पापहृतमिति भिरप्यु
नावाधकोपजीवनवलायुतएतल्लक्ष्यते ततः पश्चाद्यावदृष्टे अर्थस्य कार्या
देस्तत्तद्देशादिजातते विसृत्यार्थकेवलंगमनेत्यादिना हृत्तिग्रस्य नस्वे वदृष्ट
दोपादानेशास्त्रानपहृतस्य स्वलमति । जननताभिप्रायेणास्फुटत्वादस्याभिप्र
नत्वेकैको भागएवपाको नास्तित्याह । नचेति । ननु भागेस्यैवपाकत्वेवक्तु
भागेषु पचतिप्रत्ययएकत्वेन कथं भवेदित्येवभागमात्रे क्रियापत्त्वः
कथंतिबीजएवशंकितइत्याह ॥ पाकसामान्यमिति ॥ तावत्स्वभाग
वपकपाकत्वजातिरेकवृहीतलम्बनमितिसबीजएवायंप्रत्ययः नहिक
थंनचस्वक्रमम् । आह । निर्भागस्यैवेति सभागत्वेहिमाच्यपदवदोषइत्यभि
वः पूर्वापरीभूतत्वेनेतिकालक्रमवं[illegible]तेत्यर्थः ॥ यच्चोच्यते ॥ आहितेन
वपाकित्वादानेकवासमहितः अनेकरूपालक्ष्येतक्रमवन्त इवाक्रमा इ
ति तत्रैवशब्देनैवक्रमिकत्वस्यावास्तवत्वमावेदितं नचात्मस्वत्वाणभूर्वदृ
ष्टोः शास्त्रान्तरे किंचित विशिष्टत्वत्वात्तत्वाग्ध इतिनाधिकम्प्रकैस्यान वाभि
चारादितिकारेचिदर्षिसंभवादित्यर्थः नत्वव्यापकतादितिमन्तव्यम् ननु
मास्तुक्रमिकत्वस्यालक्षणम् धर्ममात्रमपिकेयन्तस्वक्रियाभविष्यते
। आहनापीति ॥ प्रथमोपीति । अन्येनावत्स्वात्रदेशान्तरसंयोगविभा
गविशिष्टाः पैरस्मृपगताः प्रथमकालेतावत्स्वदेशसंयोगविनाश
केनविभागेनयत[illegible]ष्यतेनेनक्रियापदार्थत्वमवितव्यम् तत्रापितन
चासौकश्चित्स्वलक्षणोपलभ्यते एष्य[illegible]मनोद्रव्यात् तन्वक्रियेषिमा
त्मतिविचारयितुंप्रक्रान्तातदत्रकार्येचदादेः कस्मैवपोयेनसूत्रेकाया
देरित्युक्तेस्तपमहृष्टान्ताभिप्रायेणतत्वम् यथाकायादेः क्रियातत्र
तत्रदेशअपूर्वस्यापूर्वजन्ममात्रेगमनक्रियायामेकदेशावस्थितस्यास
तस्थानादिक्रियायांतत्रतत्रकालेसत्त्वे आदिपाहृतसंगृहीते अन्यान्त
रात्मनिज्ञानरूपेइच्छतिजानातियततेस्मरतीतिकालभिन्नज्ञानस्वरूपा
पूर्वजन्ममात्रेनतन्मात्राक्रियेति ॥ एतदाह यथाचेति ॥ उच्यत इति नात्रकाद्य
र्थस्वरूपव्यवहारायत्ततेननकोकेतिकेनपाहृतं । यथाह । भावभेदप्रतीत्यर्थं
युज्यते भिधायकइति नन्वयंशाहृत्नो निवोक्तः रसमाश्रित इतिगमनेप्रसि
द्धत्वात्तवोपत्तेपायाद्यनुगमाश्रितावहुपादीयतोपरिणामेनतत्कायदर्शि
तसिद्धत्वकोर्थइत्याशंक्याहइतेपरिणामइतिसर्वधात्वर्थरूपभावनात्मकं
चदेशभेदाद्भिन्नकालक्रमाविष्टंपरिणामेनसंगृह्यतेयतःपरिणामेनयद

एवास्तिकालभेदस्तथापिदेशभेदस्यतत्रस्थूलदृष्टिगम्यस्याभावात्परिणामएवमेव
इतिनात्रकालभेद[illegible]दाग्धृताभवेदितिकेवलग्रहणम् । अतएवेति यतः केवलका
लक्रमोदाहरणानामर्थपरिणामस्यततोगमनेदेशभेदयुक्तम् एषकहन्ते
परिणामविशेषाद्देशभेदत्वेनोद्वाप्यन्त्ययादयोगृहीताः केवलेकालक्रमवे
नतद्वयस्यानासनभवनज्ञानस्मरणेच्छाप्रभृतयः परिणामेनेतिद्वयोरपि।
त्वा॰ विशेषवादिनेस्माभिः कल्पनीयम् सामान्यविशेषवादिनोकथंहेतुः नभिन्न
वतिएवहृत्तावितिनिद्दृत्वावादिग्रहणेनस्फुटस्वरूपभेदम् आत्मपरिप
एवतिइत्यपरिणामनेत्यादिकहरितपीतादिनामधुराम्लइवकाठिन्यादि
नाभिन्नेनस्वरूपेणावस्थामानस्तापिकालभेदस्यानादरकारणेति।
क्रियासंगृहीतेनेनगच्छतीति देशभेदाक्लिष्टतिदिनमितिकालभेदः
नीलतिष्ठतितराजतेदीप्यतइतिस्वरूपभेदश्चत्रयस्यप्रतीयत इतिदेशकाल
स्वरूपान्येनेवक्रियेत्सपसंहरति ॥ ननु नदिति ॥ वस्तुग्रहणेनोपलक्षितत्वा
णमप्रमत्तमाह अनुपलेभात्मत्वात्प्रकृतिरूफमा अथवापूर्वजन्मप्रबंधा
देवफलेग्रामाप्राप्त्यादिकेसंपद्यते यस्मिन्नेवहिसंतानेइति नीत्याश्वगा
दिसिद्धिः संयोगोपितदेशसमानसामग्रीकोदेवदत्तदेहसत्ताणस्तनोपिच
लामीति अभिसंधानस्तान[illegible]तोणकसामग्रीकोदेहसत्तासत्तेनान्यदेश
कस्यान्तरोयेनधात्वर्थरूपावाभावनात्मावाकर्मपदार्थात्मावाक्रिया
भ्युपगम्यते इत्यनुमानमपिनास्ति अर्थापत्तिरपिवातत्रसूत्रार्थस्यप्राया
न्याहुःतेनानिर्मग्रहीकायांस्फुटपराम्स्टस्यसोत्रोणवक्रमेणावुद्धिनिवेशायथा
स्यादित्यभिप्रायेण तत्रेदेशादिजातताभ्यात्यतिसूत्रार्थोपूर्वनिरमय।
ति अप्रमाणाक्रियेति परिशिष्टपक्षात्ममाणावापितांचेति ॥: ९ ॥ ॥८
॥ एवंज्ञानंक्रियाचपरीक्ष्य ॥ तद्योगादस्यैर्यामित्यत्रहेतोर्याग्रहवा
पूं॰ चंसंबंधापूरीत्वितुसंबंधीतावत्साधकंप्रमाणंनास्तीतितत्रतत्रेतिको
रिकयाकथ्यतिप्रसंगात्क्रियायामपिवक्तव्यम् ॥ प्रोक्षपरीक्षते ॥ तथा
हियदिकश्चिद्रूयात्तत्रदेशकालस्वरूपभिन्नैवसंतानरूपाप्रवहः।
त्क्रियेति ॥ यदुक्तम् ॥ तदासनगमनादाववृजयत्रकर्मकत्वमाप्यक।
च॰ मिमावायत्रैनिर्वर्त्यचटादिकमतत्रक्रियाकारकभावसर्वभावेकुमाक्षे
न्मृ दोदंडादिभिर्घटंकरोतीतिवायस्तद्वार्थःक्रियापर्यंतव्यवहारसिद्धः
कथंस्यात्तद्भावश्चक्रियया विनाकथमितिसोप्यनेनसूत्रेणप्रत्याख्यते।
तत्तस्याप्यनन्तरसूत्रेणास्यार्थस्यस्फुटीकरणादिशा अतएवप्रासंगिकत्व।
सू॰ मुक्तत्वंचदर्शयितुविहृत्तिकारोदृष्टान्तंक्रियासंदेपावनारणप्रदर्श
यति ॥ यथाचेति ॥ सूत्रेचनान्यदितिसामान्योक्तिरपिक्रियायामपिर्ध

ई.
प्र ज्ञा.
वि.वि.
५७

वसाय्यते दृष्टान्तत्वेन चसूक्ष्मत्वे योज्यते न प्रत्यक्षेणत्यादिना सोऽन्नमेवकारं व्याच
ष्टे दृश्यत इति प्रमाणाव्यवसायमात्रम्॥ एतावान् हेतुः॥ यतएकत्वत्वदृश्यते।
न तेनान्यदिति न क्रिया न तत्संबंधः कश्चिदस्तीति संक्षेपतः दृष्टान्तसाध्यनिर्देशः
तथा चदृष्टान्तेऽपि एव व्याचष्टे क्रियावचनक्रियाकारकसंबंधः॥ कश्चिदिति॥
तेनैवान्यथा व्याख्येयो न पुनरुक्तिर्मन्तव्या नान्यदित्यत्र एकस्य हेतुत्वं हेतुनाऽव्यक्तेरभि
न्नस्य व्यतिरिक्तस्य सम्बन्धस्य क्रियाया इवानुपलंभादित्यनेन ननु तत्र त
त्रेति समस्यादिना सोऽयं प्रातिपदिकार्थातिरिक्तः सम्बन्धः सतहिं किमिति
ग्राह्य गृह्णत्वेनास्तीत्यादि अस्य संक्षेपेण निरूपणां कार्यकारणे तिसन्नि
वेशा ग्रहणेनान्यत्र प्रसहारस्वैकनियतरूपप्रवेशा हेतु तदी यत्तानेत्थाय
त्नविशेषणयोगमप्याह अनेन पूर्वाणां पदार्थानां मृत्पादिरूपवक्रमः सोव
सूयते॥ अन्तरालवर्तिनीति॥ कारकाणामन्योन्यफलेन सह योजना याजि
कावा॥ देशकालेति॥ इहाधुनास्माकमनुभवः त्वेवमादि भंगीमन्तालख्यात्प
र्थान्नवस्त्रे हृदृश्यत इति वर्तमानकालउक्तः तेनचदेशानुभवि विशेषावादि
ष्येयातामित्याशंक्याह कर्मकर्त्यां चेति संक्षेपेण हृत्नद्वयं तावलेन चप्रतिपा
द्येऽक डितियया वुद्धिः क्रियते सा कारिका एतदुक्तं भवति देशायसंकोचनेदी
प्यावा प्रमिक्कात्येवं रूपापारमार्थिकी एवं हृदये प्रविष्टा भवंती दृश्यत इति
वर्तमानप्रत्ययस्य प्रत्यक्षभवाहनित्यतायोगान्महानदीप्रवहनवन्नित्यप्रवृत्त
रूप वर्तमानं विश्रांततां करोति विज्ञायाजीनितु भव्यता प्रयोजनिते तिभविष्य
दर्थस्यत्वेन रूपेणोपकल्पमप्याकरइति तदानुगुणयप्रतिपद्यतो नाम तत्त्वस
विहन्यायाधानुसंबंधस्तत्रा वेभेपीति ननु तत्र तत्रेति सोऽत्रपदं हीकायांसंस्थि
डांदी सतिचरइत्येष सार्थत्रिकोऽर्थइत्येवंव्याख्यातम् कथं चैतत् अनन्तरदेश
कालव्याप्त्यासिद्धेरित्याशंक्याह भावस्वभावेति भावएव हि निर्दिशो व्यापृ
तपकल्पितेयावद्विर्धर्मैरेकदा व्यवस्थापितस्तावद्भिः सर्वत्र सर्वदा चावि
युक्तः वियोगे सएवासौ न भवेत् तत्र घटदृष्टवान् एव न रूपकतां न रूपकान्तेन
रतैव च घटेत्यपि कार्यकारणस्वभावता रूपकं च घटग्राहिणः प्रमाणा
देव सिद्धिः तथा वियेति कादित्यादि बुद्धिमदादिरूपत्व स्वभावविशेषात्
दः ऊर्णालस्य च आदिग्रहणादायतता तानेव दंडस्य त्यादि नन्वकिं त
त्कारणं किं वा कार्ये नियतपूर्वकार्यमिति चेत्तदेव किमित्याह यदापि च
जि॥ यदेति हि तोचनुक्ता शंकाया तत्कः अपि मितक्रमः अग्रभावयोरनम
तोऽप्रमत्तस्यानस्यापि त क्षिप्रपीनत्वस्वभावे ग्रोस तिपतः सद्भाव
स्ततो सो प्रयोजकस ताकः एवं इति व्यवह्रियते प्रयोज्यस तांक स्तथ
इति स्वरूपमेव तयोः पूर्वत्वंपरत्वंच ननु न्यायेन प्रकारेण परस्परापेक्षापाव

तेनरूपश्लेषादिना कार्यकारणयोः परत्वपूर्वत्वलक्षणः कश्चित्कालोऽस्ति।
तदुक्तम् एषऐकमदृष्टस्य दर्शनेन त्वदर्शने अपश्यन्कार्यमन्वेति विनाप्या
ख्यातृभिर्जनः दर्शनादर्शने मुक्त्वा कार्ये बुद्धेरसंभवात् कार्यादिश्रुतिरप्य
त्र लाघवार्थं निवेशितेति एवं सहकारत्वसहज प्रत्यक्षानुपलंभप्रसिद्धस्वरूपद्वय
मेव कार्यकारणभावः सार्थत्रिक इति सिद्धम् एवकारेणैतद्व्याचष्टे प्रत्यक्षाणो दृश्य
त इत्यत्र स्यहेतुतो नान्यदित्यादेः साध्यतो व्याचष्टे कार्यकारणेति अत्रांतरे
इतिएतदुपलंभावसरे अनेन प्रत्ययोत्तरस्या कल्प लक्षणामनुपलब्धिलक्ष
णप्राप्तत्वमाह ननु तत्रेति समस्याः कोऽर्थः साहित्यकारक विभक्तिः नहि
ज्ञइति सम्बन्धविभक्तेरपि कोऽर्थः उच्यते सम्बंधस्योपकारककारणप्रभावित्वा
दुपकारस्य च व्यतिरेकसम्बंधोपकारानवस्थायोगाद्व्यतिरेकेन्यायेऽक्का
र्यकारणभावएवषष्ठ्यर्थः हंततर्हि कारकविभक्तीनामपि सएवार्थः न
ह्यस्त्सर्वेषवेति ननु सएव संबंधोऽभविष्यत्येकस्पाशंक्याह नेककालि
कमिति अग्निसन्ताये न धूमस्य इति किमथवा वकार्यकारणभावविश्राम्य
त्ते नेचैवं तस्य कार्यरूपत्वाभावात्तामनिपवधूम कालेपूर्वभावी वह्नि
रण निष्ठ इति किं धूमएवाभवसोऽन च धूमकः तस्य कारणत्वायोगात्।
त्वदपि तत्कारकालमप्येकोऽन्यत्तस्मात्कार्यकारणयोः स्वस्वकालेय
द्रूपेतदेवविकल्पेनव्यवह्रियमाणमेकः सम्बंधइत्युच्यते नवस्तुतः
यथाक्रमम् इति मिश्राः स्वयंभावास्तान्योजयति कल्पना तामेवचानु
रुन्धानः क्रियाकारकवाचिनः भावभेदप्रतीत्यर्थं संयोज्यन्ते मिथाय
काइति ननु शब्दार्थन्नरसा कल्पोपिविशाचवदुदृश्योऽसंबंध
इत्याह अथापीति ननुपलंभादिति प्रत्यक्षाभावादिति यावत् का
मेदृष्ट्णानुपलंभोऽर्थं न भवति इत्यस्तानिश्चयो भ तभे सो स्तानिश्चयस्त
नास्तीति प्रस्तुतमस्माभिः साधकप्रमाणाभावनिरूपणावसरे व्ययमि
तितावदुहणम् कार्यादीत्यादिग्रहणेन स्वभावहेतुः नन्वेतावतान्यस
सम्बंधादिरस्तित्वं न सिद्धमित्युक्ते न चास्तित्वसिद्धेरभावः इयता नप्रमा
णाव्याहृत्या प्रमेयव्याहृतेर्योगान्नावश्यं कारणानीति न्यायात्संबंधो
नास्तीति कुतः सिद्धोऽत स्तत्रेच नास्त्यन्यः सम्बन्धपरजितृत्वावपि तक
श्चित्संबंधइत्यितृत्वावपिनापरः पदार्थोऽस्तीति सत्तानिषेधएवोक्त
स्तदेतत्कथमित्याशंक्याह बाधकप्रमाणेति अयंभावः द्विष्टस्य
स्यादिपारतंत्र्याद्यायोगान्नैत्यंतेभाविनान्योऽस्ति सम्बंधइत्यनेनतत्रे
णावृत्यादिसंबध्यते ततएव टीका भविष्यतीत्सम्बंधः पूर्वस्तत्रादि
तितेन सम्बंधेऽस्ति व्यवहाराभावान्नास्तिव्यवहारस्त्वेति हृयेना

दी॰
प्र ग्रा॰
वि-वि
५८

न्योस्तीत्यनेनोक्तम् अस्तीति न सिद्ध्यति नास्तीति सिद्ध्यतीति चाध्याहृत्यभं
ग्या तन्नैतत्स्त्रांशेनान्नेतरस्त्रांशेन च मिलित्वा सिद्ध्यति अत एव भावि
सूत्रे पंचम्यपि तत्र स्त्रार्थेऽपि प्रयुक्तापव तद्भयमेलनावधानुसमंबंधोनास्ती
ति यत्त्विदं तस्मात्त्वत्रहेतुनाभिधानाय तेनेति पदामर्शः कोविध्यानइति ॥
५५ ॥ः तथा हि सूत्रावतारणमित्यमेव करोति तदेवमिति किंपाया
स्तावदेवमिति क्रियापदमध्याहृत्य तत्र तत्रस्थितेइति सूत्रद्वयोः काला
यकाभावाद्वाधकयोगात्सूयोभावो नान्योस्ति नान्यदस्ति इत्येवंसूत्रद्व
ये निर्दिष्टः संबंधस्यापि योभावोस्ति वा निश्चयाभाव नास्तित्वनिश्च
याभावेनास्तित्व निश्चयरूप एव मिति तत्र तत्रैव सूक्तेन साधकाभावे
न दृष्टत्वादियुक्तिभिश्च बाधकेन मिलितेनोपपादितस्तदिदमभावत्व
त्वष्टयं मिलितेकर्मापि कल्पितेइत्यत्र हेतुतां सूत्रे तेनेति नीतम् साहे
तुतां तट्टीकायामभावादिति पंचम्या संख्यापोद्धृता पंचमी च प्राहृच
सू वि सूत्रेणासंगमयति संबंधइति नान्योस्ति संबंधो दृष्टस्यानेकत्वात्स्थि
हस्यान्यानपेक्षत्वात्पारतंत्र्याद्ययोगात्संगतिः संबंधइत्येनाव
त्वात्रैतत्सवकंठेनविहृतो निर्दिष्टम् दृष्टस्येति सामान्याक्तावपि प्र
करणात्संबंधस्येत्यमध्याहार्यालभ्यतामिति नन्वदर्शनान्नुपलब्धेव
नास्तित्वनिश्चयकाभिमाप्रासाध्योबाध्यते वस्तुत्वइत्यमेवहेतुसाधा
यत्तन्निश्चितत्वनास्तित्वावेदने ननुरुच्य तेनेवप्रागावस्यविशेषात्करण
साबाधप्रदर्शितेनेव हेतुप्रपरस्या अप्रमाणेनानुपलंभादिति सत्यम् अनुप
लब्ध्यान्न नियतदेशकालावच्छेदेन नास्तित्वमन्यपतितिविहायुमाच
टोनास्तीति यदाह नासत्तानिश्चयो विप्रकर्षिणामिति नत्था दृष्टविरु
द्धकार्यपिदेशकालाद्यपेक्षाम् असंस्थावाभिचारस्यामेवाधीत
साधने इति तस्मान्नास्तित्वं कीसंबंधादेरसत्त्वामावेदयितेपराभ्युपगत
तदीयरूपासंभवसंपादको विरोधः प्रमेयनिष्टावक्तव्यः यत्वेयेवास्य
रूपमुक्तं तत्वस्यकेनेवरूपांतरेण विरुध्यतेइति ततएवतद्रूपद्वयविरो
धासिद्धेर्वाधकाभिधायीहन्तायोजायतइति हृष्टाम्हेतुतां न पश्यसि
द्धादिचोद्यप्रसंगात् इति वितन्यतिर्गितेप्रसंगेप्यादावित्यक्तिस्तावक्तन्त्र।
सामान्यलक्षणाहांवाधकमुपन्यस्यति यत्किलद्वयोः स्वरूपमसामर्थ्याद्युगप
त्रिष्टतिनिदकेनभवतिवेपमुद्रयवर्तिच्चद्दृष्टस्येव एकत्वेस्याभिन्नरूपत्वेनविरुद्धे
ये॰
नचभिन्नरूपत्वेनव्याप्तं द्वैयर्थ्युगपत्स्वरूपसंवेसलातावस्थानं अभिन्नरूपो हि यद्दृव
स्याद्दृष्टादिः सर्वएकोपि वैस्यादितिदृष्टत्वस्य क्वचिदेव भावः स्वेवरूपायः स्व
लनियमोव्यापकः सहीयते नहिकहव्याप्तोनेद्दिष्टे एल व्यापकत्वस्य तिष्ठे
यः एवं सामान्येन दृष्टिकसंबंधमात्रबाधकमभिधाय नदिशेषमभिधि

त्स्याह सिद्धस्येति इहराज्ञः पुरुष इति प्रतीतिर्न निराकांक्षत्वात् राज्ञेतिवत् अपि
त्वन्यदाकांक्षतिराज्ञ तस्याकांक्षा क्वचित्संबंधस्यवस्थभवेतीमार्थविकत्वेनव्य
वस्थाप्यतइत्यपेक्षेवसंबंध इतिव्यवह्रियते तेनोरूपयति उपकारक विषयेयेवतिभ
वतीत्यस्यायमर्थः नतावज्जोडपेक्षायुक्ता यदाह अपेक्षापारतंत्र्यं चनसंब
धोजडात्मनोः असम्भवादिति यत्रापि साभवति तत्राप्युक्तदृष्टसम्बंधल
क्षणोकपदार्थरूपानुपपन्नेत्याह स्वरूपातिशायलक्षणात्यन्यत्वातिरिक्तायां
उपकारस्तोत्कर्षकारकमेवस्यात् अपेक्षितेचकार्यमित्यमुक्तं स्यान्नचैतद्युक्त
मित्याह सतस्येति यदाह अपेक्षायादिसंबंधःसोसत्कथमपेक्षते इतिनिःस्व
स्वभावस्य॰
भावइतिविरोधमाह नन्नुसतस्तर्हिकारणस्यकार्यपेक्षाभवत्वविद्य
तु॰
मानेकापेक्षालब्धं चोनन तद्रूपं तत्किमर्थमस्यापेक्षा यदाह संश्रसर्वनिरा
शंसोभावः कथमपेक्षते इति कारणात्त्वप्रतिलम्भायकार्यस्यास्त्वपेक्षाइति
चेत् नन्वकारणत्वमस्य नस्वरूपापि किंचित् स्वरूपं चेतेनलब्धम् सत्ये
लब्धम् तद्यवहारस्तेनलब्धः इदमपिसत्यम् किंत्वव्यवहारोज्ञानाभिधा
नात्मा नस्यकारणस्य न कश्चित् अपितद्व्यवहर्त्रस्य एवंचव्यवहर्त्रपे
क्षेत्यायातम् साचविकल्परूपा भवत्येवेत्यगीकृतमयत्ता निश्रयति
कल्पनेति तदेतदुक्तं तदभावादित्यादिनामतेतास्त्विपेक्षाभविष्यति रा
ज्ञः पुरुषइतिवत् एतन्निरस्यति नचेति द्वयोरितिसंबंधसामान्यषष्ठी
षष्ठ्यर्थमेकत्रतेसप्तम्यर्थं चापरत्रतेस्वीकरोति अयंसूत्रार्थः राज्ञःस
तःसत्यवत्स्यापेक्षेति नत्वन्योन्यापेक्षात्र विवक्षिता साहिपारतंत्र्यं वस्तु
ते अन्योन्यापेक्षाशब्दोप्यविकृतावेवमर्थपर्यवसायी मंतव्यः एवंच प्रयो
गोलाघवेन पारतंत्र्यपितस्थाप्रतिपत्त्यर्थः तेन तत्रापि यजमानयोः
कार्यकारणभावविश्रान्तेनैवकर्तव्या अन्यथावास्तवषष्ठ्यर्थायोगात्पाक्तुतस्म
षः नन्वपत्नीयजमानयोर्विवाहे [illegible] गलस्यैवालिंगनेपरस्परापेक्षा
रूपं पारतंत्र्यंसंबंधो भविष्यति [illegible] यं वस्त्रावदिरस्त्राक्षिप्यतामित्यादावि
त्याशंकाह परस्परोत्कार्थवेति अन्योन्यमोन्मत्वमितिशब्दमात्रमेकं नत्वेकस्य
योन्मत्वत्सामान्यमस्तिकथं संबंधः स्यात् सिद्धेकापारतंत्र्येति हृष्टातम्
क्तम् पुनः पुनःसमापूर्वस्य स्पष्टत्वात् तद्वस्तुत्वन्मत्वतक्वाचित्तथा नसं
बंधसिद्धिरित्येवमत्राभ्युपगमसिद्धांतेनापर्येम् तेनपारतंत्र्यरूपः
संबंधइत्यत्रेत्ययोजनापारतंत्र्यं भवदपिसंबंधेनसिद्ध्यति सिद्धेयस्यकिं।
पारतंत्र्यं इत्यपिस्पष्टसिद्धौ टीकायांच राजप्रजेति एकत्र तद्रूपदृष्टूपस
वेत्ययुक्तेवरूपंसंबंधस्यानवदन्य [illegible] तमद्रूपवादिना कल्प्यत इत्येवे
ते

इ०
प्र ज्ञा०
वि०
६६

राज्ञः पुरुषइत्यपेक्षायामपि पारतंत्र्यमेव दर्शितम् राजा च पुरुषश्चेत्युदाहर
णांतराभिप्रायेणाकार्यदपुच्यते परस्परत्वणाप्रसिरेव कल्पा विवसंबंधइति त
त्राप्याह रूपश्लेषात्मापीति यदि हि द्वेरूपेकथं श्लेषः अथ श्लेषः एकरूपात्कथं
संबंधता तद्वक्तं द्वित्वे सति कथं भवेदिति नन्वद्वरूपश्लेषः सूत्रेतावदादिशद्वेना
क्तः द्वैतानु किंन विहृतइत्याशंक्याह एवमादिनविहृतमिति बहुधायदृषि
तेति ग्रन्थपरिवर्तनेनकोभ्रमइतियावत् दूषितेभिन्नेवन्तहृषणासंरंभेनेति च।
वदावस्थेकरूपस्वरूपत्वाद्यथैभागो सिद्धांतेन संमतः वाद्यंतरोक्तोस्य संबंधाथा
देरनभ्युपगमादिति दर्शयति तथाच सिद्धांतोपक्रमेसत्यमिति विवदाति अथ दि
पद्येनतेत्रोत्तरोक्तमपि सूचयति यदा स्नतत्रभवान् नाभिधानेस्वयमेतामसंबं
धस्यास्तिवाचकम् अत्यंतपरतंत्रत्वाद्रूपेनास्यापदिश्यते उपकारात्स्य।
त्रास्ति धर्मत्वत्वान्नरात्यते प्राक्तीनामपि साशंक्तिर्गुणानाम। पोतेत्वणाः
तद्वदुगणानतत्त्वकृथं संयोगसमवाययोरित्यादि एतन्मसंबंधं यत्तोत्रमात्रम्

तयेति०

ननुत्मायाभिधानमितिनिरदूषितेग्रन्थकृत्वा कार्यकारणभावश्वनोत्रसंयोगः
अत्रैतावन्न कार्यः ज्ञानमपि विषयेंद्रियमनस्कारादेर्भवन्नात्मानेकारणीकृ
र्यान् यस्मिन्सतिभवत्यवश्यंतत्तस्य कल्पते तेहज्ञत्वेनसर्वत्रहेतुनामन
वस्थितिरितिन्यायात् क्रियाचनात्मनकाचिदिति तन्नकश्चित्संबंधइहेति त
स्मात्रेयेतिप्रकृत्याक्रियाप्रत्ययेन च कर्तासंबंधोवक्तव्यो नचात्रकोस्य सं
बंधः कश्चिदिति भावः अत्र भवविकल्पनस्मरणादिज्ञानमालेवास्ति ननु
ज्ञातास्यसार्थस्य प्राकप्रमादिवेवादयुनादृष्टान्ततोप्याह यथेति ननु कार्य
त्वमपीतिकथंदूषितं ज्ञानत्वेतिज्ञानमस्ति नदन्यस्ततस्संबंधस्तन्नविद्यते य
त्कार्यत्वेनतु क्रियानतदन्योनतत्संबंधइतिकथं सामस्त्यहम् कल्पितश्चा।
यत्पुनः दृष्टान्तइतिकिंसर्वसामान्येन तदपि चतंत्रिद्धर्योजमित्याह अन्तोपी
ति स्तत्रामितिज्ञानमपिताकृज्ञान [illegible] र्थहृयंवैयाकरणामतेक्रियामीमां
सकानांच भावनावादिनांकेषांचित् प्रत्ययवा[illegible] चितु विशेषः तत्र।
समस्तक्रियाहृषणेन ज्ञानक्रियापिपरस्तामताहृषितैवभवति तदस्तिसर्व
सामस्त्यहम् प्रस्तुतज्ञानेसत्यपिज्ञातृत्वतानोपपद्यतेतिरतोकोयंवादयतिप्रकर्ष
प्रत्ययः ततएवज्ञातृतायाहृष्टान्ततापुक्ता प्रसंगहृषणेन च सिद्धान्ततिनो
ज्ञानान्व पेंतोकाज्ञातृतात्स्यापिप्रकर्षः इदानींतन्त्र [illegible] णाभासमि
त्यादेस्तेनकर्त्तापिकल्पितइत्यंतस्य सूत्रस्य ज्ञानस्य दू [illegible] विहृतस्वरूपव्याप्यो
गिफलमाह इतिकथमात्मा सर्वेश्वरइति इजिपा [illegible] तद्धर्मासिद्धिस्तदैतादू
पीयति क्रियाकारकेति तावन्मात्रलक्ष [illegible] णप्रकल्पितमितिसिद्धं

उ०
विहृतोतिश्री
नस्येवयोश्य
त्वनुइत्यादि
नाहूवक्ति
स्तचितो॥ =

तिनोक्तस्यापश्चार्थस्यवत्कार्यसिद्धांतस्याभावेहतेनाभावमाह इतिवोहेनज्ञानमंत
तिमात्रमेवात्मेतिप्रसाधितमितिशिवम् ॥ इति महामाहेश्वरश्रीमदा
चार्याभिनवगुप्ताविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविम
र्शिन्यां पूर्वपक्षविमर्शो द्वितीयः ॥ २ ॥ ॐ नमः शिवाय ॥ ॐ त्रच्छा
याक्लिष्टनिर्भरमसृत्वानामनंतभवनजननपटुम् वंदेस्वशक्तिकलहरी
बहुलितभेदमपरानन्दम् ॥ अथास्मिन्पूर्वपक्षेत्यधिकारद्वयेन सिद्धांत
निरूप्यते तत्रसत्यं किंत्वित्यादिनासूत्रत्रयेणहृष्टोक्तिमानित्यन्तेन श्लोकस
प्तकेन परदर्शनाद्युपपत्तिविमर्शनानांनिराक्रियंते यइत्यकम् तत्र सकल।
दृगाभासमित्यादिनापीढवंध्यत्र प्रत्यक्षसंस्कारात्स्मृतिसिद्धेरुस्यात्
स्मर्ताइद्धेएवकल्पितइत्यंतेन ज्ञानविचारोयमधिकारः क्रियासंबंधविचा
रस्तु द्वितीयेधिकारेभविष्यति तत्र श्लोकाभ्यां ज्ञानेसमसं विहूपमितिस्म
तावन्तभवस्यनप्रकाशमात्संस्काराच्छ्रायामपीस्मृतिकम् श्लोकाभ्यांसर्व
तेभ्योनित्वंत्रोकापूर्वकेनिरस्यत्वनीयनप्रसंगात्स्वैश्यवस्थायामनानिव
त्तम् सत्यपिसंस्कारपरदर्शिसूत्रंतिरयुक्तेतिव्यवहारावलोपइत्येकेनोक्ता
स्वपक्षेतदुपपत्तिःश्लोकेनोक्तेतात्पर्यम् ॥ तत्रपूर्वपक्षेसर्वात्मनाशाम
यितव्येनेतिप्रयुज्यते ईश्वरदृष्टीकार्यंउच्यतेइति ईश्वनिराकार्यमत्यपिकिं।
त्विति यथाप्रत्यक्षादेवकप्रयोगगम्यालिनोपेलीउहचसत्यमित्येनेनवक्तु
तावत्स्वपक्षवाद्युक्तसिद्धांतेदृष्टीकार्यम् सांख्यकाणादादिदर्शनेज्ञानेनाप
पद्यते इतिहियदुक्तंशाक्येननतत्सम्मतमेव तेनैववस्तुविषयेतरदर्शयितं
किं त्वित्यनेनशाहेनापिकंएवाभोविततशिक्षाव्याप्यारिभेतानावयं या।
पिभुविति योतयतानव्यामोहादुपमारोपयत्वायमित्यनेनम् तथाहिज्ञा

१०

नेष्वचित्स्वरूपेचेदितियः प्रसंगात्कृत्वयायम [illegible] विनःसिद्धांतः तत्रमात्र
मित्यतत्र्यार्थसंबंध्येनेनकिंत्विति अनचोत्तरग्रन्थ्या [illegible] क्षपःहातः तथा
हिनकार्यकारइतीयताप तन्नत्राथ्यस्यापक्षेपः आत्मनामहेश्वरोणीति
श्लोकसप्तकार्थस्य ज्ञानस्वेतेनेतिसकलस्यज्ञानापिर्कस्यप्रथममित्येनेन
क्रियाधिकारस्यतत्त्वतनिष्टत्वाच्चपरिशिष्टस्यतकिंत्वित्यस्यशाद्वाविजि
गीषुवदाक्रान्तेनात्मदाक्रमेदिति न्यायेनस्ववाक्यप्रकरणमधि
कारमधिकारान्तरं समस्तेणाहृमुपक्षिपत्प्रधानवीजकल्पइत्याह ज्ञानस्या
न्तःतत्वस्यमेदंवदतीतिनेयतापरःकृतकृत्योपितुसंस्काममप्याहत्यपिशाद्वः
ज्ञानानामनतत्वंसंस्कारेणविनायथाकार्यकरे तथासंस्काभोप्यासिन्त्रयेयेनवि
नेतिद्वितीयापिशाद्वः अयनेतिप्रागमकालनयाएवंपक्षानेनतरमितिप्रश्लो

“विहृतं केवल
मित्यनेन”

प्रथमं ज्ञानमुखेनेति ज्ञानाधिकारप्रक्रमं समस्तपूर्वार्थोपक्षेपः

ई॰
श्वर॰ प्रत्या॰
वि॰ वि॰
६०

निष्क्रान्तसमकालमिथ्यमेतदर्थवक्तृप्रारम्भे अनेन प्रकरणोपक्षेपः ज्ञान
मुखेन ज्ञातृत्वसमर्थनार्थमिति विवक्षकर्तृग्रहणोऽस्य हस्तात् तेन रूपमेव
समर्थमिति दर्शितं न्यायो यथोक्तमादिसिद्धिसूत्रे तथाहि ज्ञानविषयं यद्यथा
रुचि संयोजनवियोजनलक्षणं स्वातन्त्र्यं प्रकाशविमर्शद्वयमारतया
तत्र प्रकाशभागमात्रप्रधानीकृत्य ज्ञानाधिकारे विचारो विमर्शप्राधान्येन
तु क्रियाधिकार इति मुख्यत्वग्रहणम् मुख्यं हि स्वरूपापरस्परेन तदेकांशाहार
णयमिति शिवपरमेव गृहीतम् तेन कर्तृग्रहस्तात् तस्य रूपेण पूर्णमिति समस नं॰
र्थनीयम् तत्र ज्ञानक्रियाविचारे पायमात्रमिति इहानुभवेन स्वविषय
त्वाति निश्चितस्य प्राङ्गणादनन्तरमिति व्यवहारः तत्रानुभवसंस्कारात् कामं स्मृ
तेर्विषयप्रकाशः समर्पितः न च तावता किंचित् अनुभवस्य प्रकाश
तदित्यवेदनाभावात् अनुभवप्रकाशश्च न तदेव संस्कारजतायामपीति प्र
करणतात्पर्यार्थः तदाह स्मृतम् स्मृतिज्ञानमिति स्मृतिरूपं ज्ञानं पूर्वानुभ
वसंस्काराद्युत्थितज्ञानम् तथा पूर्वात्मनि स्वरूपे निष्ठा विश्रान्तिर्यस्य तादृशं च॰
न तावत् स्यादनुभवस्य ज्ञापकं उद्भवति न हि तेन नमहात्मानं मिश्रयति
तदाह अन्योन्यभिन्नावेवेति एवकारः कथंचिदप्यसमन्वयं दर्शयन्नेव
तापि भवन्मतेनास्य भेदश्यास्याह तत्र ज्ञानस्य विषये ताव्यपदेशत्वात् तद् न॰
विनैव भेदं समर्थयते स्फुटेति स्फुटो ज्ञानस्याकारत्वेन ग्राह्यः स्वलक्षण
मात्रं ज्ञानसमकालावभासी विषयो वभासते तस्मिन् स्मृतौ न स्फुटः न स्मृति
ज्ञानजनकः नापि तत्समकालावभासः यस्मिंस्तावन्यादृग्गर्थो भासते तज्ज्ञा
नेनानुवेदवस्वकाल एव तथा भूतस्य स्वात्मविषयमात्रस्य स्फुटस्यास्फुट
स्याव पदर्शनेन ज्ञानान्तरावभासिनो विषयस्य संस्पर्शोऽपि तन्मम् आत्मा
त्रुतत्प्रकाशनम् ननु स्मृत्यानुभवकालभाविनोऽर्थस्य प्रकाशनम् सत्यम्॥

स्वतः स्वविषय तयैव॰

किंतु स्वकालएव स्वविषयस्यैव च प्रकाशनेन तत्पर विषयस्यापरविष
यत्वे यावाच्चरोयमासीदस्तिभविष्यतीति त्रिकालविषयावभासिना
विकल्पेन स्वकाल एव स्वविषयस्यैव प्रकाशः परकालतया व्यवसायोऽपि प्र
काशनेऽपि तावत् परकालस्याध्यवसायावरूढेनः स तः प्रकाशो वा रजतं हि चे
द न त्वध्यवसायप्रकाशोऽपि हि न रजतं हि चेद्वयोरध्यवसाया तेदेत दि:४
दाह तत्त्वदिति तेन तेन भूतभविष्यदादिना कालभेदेन संभिन्नमनुविद्धं य
द्यप्यर्थं वस्त्ववगाहते अध्यवसायमुखेन स्वीकरोति तथापि तावदेव स्वका
लएव स्वविषयमेव च स्वीकरोति तथा स्वप्रदृष्टः कान्ताजनः स्वका
लएव स्वविषयश्चावरूढः ततः ननु कान्ताज्ञानकालस्य द्विषयोवा

एव॰

तथा स्वकान्ताजनस्य तथाश्रुतीतिप्रसंगात् तथात्रापि तत्कालभेदे॰

तथापि तावदेवस्व
कालएवस्वविष
यमेवच स्वीकरो
ति॰

टीकायाः पूर्वानुभवसंस्कारप्रबोधजन्मापीति सूत्रं विवृता संस्कारवशा
द्धि पूर्वानुभव का कालान्तरे ऽवभासि स्मृतेर्विषयः न ज्ञानान्तरेति
बुद्धेरयन व्याख्यातमात्ममात्रनिष्ठत्वादिति सूत्रविवरणम् मात्रपदेन ज्ञानान्त
रविषयनिरासः तत्रात्मविषयनिष्ठमिति तद्वेव सक्त्व्य सूत्रे चस्वविषयसं
वेदिकैवेति ननु किं विषयवेदनेऽपि स्वनिष्ठता चरते विज्ञानस्य कथमाह
किंतु विषयमुखेनेयं चिन्ता प्रस्तुता स्मरणादभिलाषेण विषयोपादानादि
व्यवहारच्छेद इति तदा च येन वटीकाकारो विषयपर्यः समीकोरोत्वा स्थितः
स्फुटविषयया दृगर्थार्थवस्तुस्वात्मविषयवाचोयुक्तिभिः तत्कथमनु
क्रमात्मनिष्ठस्वरूपसंवेदिकैवेत्याशंक्याह आत्मनात्मेति आत्ममात्रप्रका
शनेनावश्यमात्मज्ञाने सत्समाधानादौ इह तु विषयनिष्ठं विचार्यते इत्यपि प्र
ष्टः तत्स्वैवेति अनात्मप्रकाशने ज्ञानमिति अस्यायमर्थः तो अनात्मनः प्रकाश लि॰
नमिति यदुच्यते तत्र प्रकाशनमित्यनेनांशेन अनात्मा चेदादिनोल्लिख्य
मानत्वमे विषयधर्मत्वाभावात् प्रकाशस्य अपि तु ज्ञानमेव अनात्मप्रका
शतया वा अनात्मैकारूपाविनत्यावा प्रकाशनमिति प्रकाशनेन स्वनिष्ठमेवता
तस्य अतएव स्वपरिदितेनेयायिकं मन्ये वे तन्मुख्यव हिर्मुख्येन ज्ञानस्य
विरुद्धरूपत्वादिदापादकेषुवादर्शनात् ततः प्रवेशे नो त्त स्थूलदृष्टः प्रत्या
ययितमित्यास्तां तावत् ननु विज्ञानवादे मास्म तत्स्वरूपापि केनीलप्रकाश
नेवाह्यार्थवादे तु नीलप्रकाशनमिति कथमध्यवसायमपहूवीमहीत्याश
क्याह बाह्यवादेऽपीति अपिपूर्वपक्षसूचकः प्रकाशान्तविषयमा पद्यते प्लि॰
प्रकाशरूपत्वात् विषयस्याप्रकाशरूपत्वाद्धेतुत्वमिति तदा वेशप्रकाश
पि प्रकाश एव स्यात् यथा मिथ्याकर्चेत्कूर्चकज्ञानेऽप्रकाश प्राक्च कूर्च स्वे॰
कमाविशेषात् सत्त्वेव स्यात् न च कश्च प्रकाशो भवति नित्युच्यते तत्स्यसंवेदे
वेति चिरायवगतो तत्र किन्त्वादि व्यवहारनिर्वाहात् एवं च विषयस्यापि
लोचु स्वव्यापकेतद्धर्मो विष्टत्वेन च तत्कच कूर्चकप्रकाशोऽस्ति अस्तत्वता
धर्मतो वेशादिति बाह्यवादिनां परामितेन तस्य बाह्यस्य धर्मो वेद्यत्वं तत्र हि तद्धर्म
वेद्यत्वेनेन व्याप्तं प्रकाशरूपत्वं वेद्यत्वं न वस्यानादेर्वरूपाख्यस्य कृत्वादिति।
व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः ननु शाक्यमतसंहृशां यदि स्यात् तत्स्वसंवेदनमे
वैकं प्रत्यक्षं समदर्शयिष्यत नैन्द्रियिकमित्याशंक्याह केवलमिति कारणा
भेदात् स्वरूपभेदाश्चावान्तरभेदकृत तत्पक्षविभागः इंद्रियादेः कारणान्तरप्र
काशनात्स्वरूपेण च प्रकाशनान्तरेनैव साधारणेनैवासाधारणेन व्यपदेशो वे
द्रियिकमन्यदेवं प्रकाश इति च यथा मानसं योगिप्रत्यक्षादि मानसज्ञानानाम

ई॰
प्र ज्ञा॰
वि॰ वि
६१

साधारणेन व्यपदेशः यत्र न साधारण्यं निमित्तं तत्रैव नोपलभ्यते तत्रैवोत्तरस्मि
के स्वसंवेदनत्वं व्यवह्रियत इति तदपत्यशोऽन्न बलीवर्दविशेषनिष्ठमेव ज्ञायते तत
श्च तु विषयप्रत्यक्षत्वादिनोऽपि स्वरूपसंवेदकत्वे स्थितमेव ननु माभूत्पूर्वज्ञान
विषयस्य ज्ञानान्तरेणावभासनं स एव त्वनुभवस्मृतिज्ञानेन प्रकाश्यताम्
नीत इत्युपापि धारासार इव नदीपूरे रीणाति आह स्मृतिज्ञाने चेति अर्थ एव दि
तिवैधर्म्येण दृष्टान्तः अर्थो हि यथाभेदेन भाति न तथानुभवः न च युक्तं
स्मृते भेदे स्मर्यमाणस्याभासनमिति भावि दृष्टान्तसाधर्म्य दृष्टान्ते वा स्मृतौ
निर्दिग्धपिण्डादिरर्थो यो विषयस्तस्यानस्मृतिज्ञानात् दाह्यस्य कस्यचित् संभाव
नाभेदेनेति अतस्त्वरूपाभेदेन स्मृत्यनुभवयोः प्रकाशः सिद्धान्त एवम्।
विध्यति एवं चेति अनुभवविषयस्यानुभवस्य वा स्मृतिज्ञानेनाप्रकाशने
पि संस्कारेणातावत्त विषयतामात्रं दीयते स्मृतिज्ञानस्य अनुभवविष
स॰ यतया तु योऽध्यवसायो विषयस्य स्यान्न स्यादिति तद्यदि स्मृतीयापि गतिर्नो
मीक्रियते अनुभवेन सह स्मृतेरेकमेव रूपमेतन्मुखमित्येवं रूपा तदा ह्येत
न्निर्वहति स्मृतिप्रकाश एव ह्यनुभवप्रकाशः अन्तः कालभेदस्य विषयो
पाधिकस्य संविद्यवात्तत्ववत्त्वादिति स्मृतावपि अनुभवविषयतयैवाभा
तिसोऽर्थः तिसृभिर्गतिभिः प्राप्तात तद्विषयता हेच सर्वथानुपपन्ने इति
तृतीयगतिमुखेनेत्यंसिद्धिवक्रक्रमम् ततश्चेति तद्विषयेत्वनावभासा।
भावात्स्मरणादभिलाषेणाया प्रवृत्तिरुपादानादिका स्यान्न स्यात् एवं चानु।
भवस्य यो विषयस्तेन सह यदि स्मृतिविषयैकतानीयेत तदा साध्वपपद्य
ते तथा हि कपित्थमवलोक्य स्वरवमाघ्नमिदमिति स्मृतेरुपादेने स्वरवं च
पूर्वानुभवैककलङ्गः अस्योऽस्मृतेनो न किंचिदस्तीयदाह इदमेव च नः स्वं च यस्मा
तं संवेदनमिति संस्कारादेव तु स्वस्वरूपतायोऽस्य स्वानुभवज्ञानमिवेदस्मा
ने॰ न्नानुस्मरणमिति अनेनानुबन्धव्यापिकाघटन इति हृत्विर्व्याख्याता ॥ :
१७ ॥ : ननु माभूत्तस्य विषयस्य स्वीकारो यस्तु संस्कारमहिमोपनतो।
ध्यात्मसिद्धश्च ममानुभवोऽभवदिति स्मृतावनुभवस्यावभासः स किं नो
री क्रियत इत्याशंक्य तन्निराकरणाहेतुनयास्त्वेवम् इत्येकस्यैवभासेति इत्यक
ज्ञाने साक्ष्यैवाभासः स्वस्याभासनेनाम तस्यैवेति न चास्याप्रकाशमा
नेरूपस्यासिद्धि निप्रकाशमात्रस्याः परप्रसादोपनतोऽपि भवेत् सर्वप्रकाशमान
त्वेऽपि च नीलायाकारस्यायां कल्पेद्वितीयमप्य प्रकाशमानेरूपस्यादिप्येवथा
ग्राहयग्रहत्वेनेवस्यैवास्याः आभासस्यैवस्याभासस्यैवेतिवा इत्येवं वे
यधिकरणाप सामानाधिकरण्याभ्यां यदीयः स्वभावः प्रकाशो न सर्वस्य नियः।
स्मीतसाजडक्रियते तदत्र नियमोपलब्धितेना नेनलक्षणेनान्यवेद्यत्वं निराक

त्वम् एषैरस्य विषयद्वारक यथा नान्येन रूपादिज्ञानेन वेद्यात् तद्वत्स्वोद्योतक
नान्येन ज्ञानेन वेद्या अनुभवस्य ग्रहणप्रतिनस्मृतिज्ञानेन वेद्यः संस्कारे।
णात् हि किंकृतम् आह विषयस्य जनकस्याभावान्निर्विषयताया प्राप्ता।
यां स विषयतारूपेण तुल्यत्वे तेन कृतम् उपचारात्तु कार्यकारणयोरभेदेन।
निर्देशः उपचारे प्रयोजकं कार्यान्तराभावेन तदेकप्रवणतापिगमः ननु तदव
गमरूपत्वे पूर्वानुभवावभासकत्वे संस्कारजन्यम् तत्तुल्यत्वमपि वक्तुं विंतयाच्यते
तस्यानुगतिरवगमोऽनोपपद्यते स्मृत्यनुभवयोर्हि कस्मृतीयः साद्रूप्यमध्य
वसेत् तो चानन्योन्यदृष्टयोर्न तत्सादृश्यमधिगच्छत इति सूत्रार्थः ननु ज्ञाति
विल्पत्रहावत्योरतत्तद्रूपेनानुभवस्य सादृश्यस्य च परामर्शात् तत्र प्रथमा।
यो हि मीयस्मिं हेतुत्वेन मतत्वाः उपचारस्य हृदयं तो स्फुटीकृतः संस्कारजत्वे।
नेति एतत्संक्षेपेणावतारयति आपेति यत्त्वाद्यानुभवविवेदकत्वादनुभवस्य
यत्तु रविविषयप्रकाशनेन तेन स्मृतेरपि विषयप्रकाशनरूपत्वं स्यात् न च तदस्ती
ति सूत्रस्य गम्यमानस्यात्यामिप्रायनिर्देशः यस्मिंदित्यनेन गम्यमानस्याप्याप
योऽपि वेदर्शितम् संस्कारजत्वपीत्यभेदोपचाराच्च तुल्यत्वमपि संक्षेपेण क्रमम्
ज्ञानान्तरवेद्यं न भवतीत्यमनाना कृतिरित्यस्य संक्षेपेण द्विधा व्याख्यानम् नानु
भवस्यानुगमः स्मृतिः न तत्तुल्यत्वस्यावभासः स्मृत्यनुभवेन तत्नीयेन वा सर्वत्र।
साधारणो हेतुर्वचने ज्ञानान्तराज्ञानान्तरवेद्यत्वेतिस्वसंवेदनेकरूपत्वादित्यनेनहेतिना।
देश्यस्य संक्षिप्यार्थनिर्देशः एकग्रहणेनैवकारार्थव्याख्यानम् एकमेककाकि
अनन्यसहितमेकं च नेदं च न तु कदाचिदन्यत् एकस्य चतस्यैवाजडस्य रूपेन ज
डस्य स्वसंवेदनमेकं रूपं यस्येति टीकाकारोऽस्याह तु स्याप्रोकितपरमतनिरस
ने हेतुत्वं क्षिप्राहृतेनद्योतयति इत्येवस्याभासा हक्कर्मासेवेत्येव मयाभ्यन्ये।
गोपलादि तस्याभासनियमवत्त्वं हृप्रालक्षणम् तेन रूगोवस्याभासानान्य।
ह्येकितियदन्यदाविमेजडे तलक्षणापूर्वः मस्मजडायाह्रशालक्षणमाह
अयं हीति अप्रकाशात्माजड इत्युक्ते नीले प्रकाशते यदा तदा तं जडं स्यादिति स्वयं
ग्रहणम् प्रकाशमानस्यापि हितस्य स्वप्रकाशनेन तत्स्वात्मनि नीलरूपेस
स्वेऽपित्याविश्रांतत्वमपि तत्परत्र प्रमातृरूपेनायं विग्रहः अविद्यमानः प्र
काशः प्रकाशनं यस्मिन् विश्रान्तत्वमयातादृशात्मास्वभावो यस्येति एतदाह
स्वात्मनेन प्रकाश इति अस्यैव स्फुटीकरणाय विद्यातिस्वात्मनेन प्रकाशतेपि
तु परस्य प्रकाशनेर इति समष्ट्यर्थो षष्ठीयस्य नीले प्रकाशा इत्येव प्रकाशनेनात्मन
तन्नीलस्य स्वभावः अपितु परम्यतमेव तन्नीलात् चेत्रमैत्रादेः प्रमातुर्हि स्व।
भावभूतं तत्र प्रकाशनेन आत्मा अपितु परभूतं यस्येति विग्रहः तदाह
स्वात्मनास्य प्रकाश इति एतदेव व्यक्तयिष्यति परस्यास्य प्रकाश इति
एवं नीलस्य स्वात्मनि नीले तथा प्रकाशरूपं प्रकाशने च यथा प्रमातृ
ने॰

६
प्र·ज्ञा·
वि·वि
८२

रूपं न तथा नीलस्येति यस्याप्रकाशो रूपं प्रकाशश्च न रूपं तज्जडमिति।
तात्पर्यम् एतद्विपर्ययेणाजडं ज्ञानं यस्याप्रकाशो न रूपं प्रकाशेन च य।
स्य रूपं तद्दर्शयति अजडस्त्विति स्वात्मनः प्रकाशः स्वात्मा यस्य प्रकाश इति
प्रकाशमात्मनि विश्रान्तं यस्येति प्रकाशं न मात्मा स्वभावो न तु परस्येति वि
ग्रहः स्येति च विग्रहद्वयेन प्रकाशात्मेति व्याख्यातम् तेनैव क्रमेण स्फुटी
करोति स्वात्मन एवेत्यादिना एवमप्रकाशात्माप्रकाशात्मेति च जडाजडयो
र्लक्षणं प्रत्येकं द्वियास्वरूपयोजनमुखेन पररूपव्यावर्तनमुखेन च टीकाकृ
ता व्याख्यातं क्रमेण स्फुटयता तेनैव च टीकाग्रन्थेन स्वाभाव्येवेति नियमस्य
तर्थो व्याख्यातः न यथा हि स्वरूपस्यैव स्वप्रकाशत्वम् इति व्याख्यातम् स्वात्मनः
प्रकाश इति अप्रकाशमानमस्यानुरूपमिति व्याख्यातम् स्वात्मनः प्र
काश इति कदाचिदपि न स्वतः प्रकाशः परप्रसादोपनत इति विवृतं स्वात्म
न एव प्रकाशनेन परस्येति नीलाद्याकारान्तरमस्यानुरूपमिति विवृतं
परो ह्यस्य न प्रकाश इति परो हि यो नीलादिः सोऽस्य कथं प्रकाशात्मकरूपः
स्यादित्यर्थः एतेन हि परीत्येन जडे पि च तद्यो लक्षणं योज्यम् सर्वविदस्ति
रिति सर्वं ग्राहेन दृशिगतिज्ञानाद् एकवचनम् व्याख्यातम् ननु दृग्रूपं हि दृशि
रवधारणेन च स्वाभासा हि याकाचन वस्तुमात्रं सा सर्वा दृग्रूपा भवति
तिवाक्यार्थगतेरवधारणमेकत्रैव युक्तं अवधारितेयं च पि कृतं तत्कृत्यं भा
वति यत्तत्र नेत्रोच्यते भिन्नक्रमं इति तच्यूत्सर्वेषाम् पुरिपूर्णतां तद्भवतीति सर्वा
णा गतत्वे वा पकं चेन्नास्ति तत्थैवव्याख्येयम् न चैकवाक्यतायाः खण्डना
काचित् प्रस्तुतनियमेन कचनाकारस्य वाक्यार्थस्य प्रतिरेकतयैव स्फुटा
भवति तत एव ब्रह्मादिषु दृष्टे तेर्भेतेः किं विनाशादौ च तद्विधावधारणमत्र
न मन्त्रपदकारादयः प्रतिपेदिरे व्याख्यानार्थं त्वेवं तरवाक्यान्यापनेन वा
क्यभेदमानयति एकस्मिन्नपि नियमे विधावपि वा तस्यावधरणभावात्
ब्रह्मादयएवं भूता तावन्मात्रव्याडुपपदत्वेनेत्यादिवाक्यभेदमतेरेणाव्याख्या
नोपयोगादित्यलं वहुना नन्वेवं नियमे दृश्यति रिक्तस्य जडत्वमिस्थितं भव
ति ततश्च ज्ञानेभ्यो तिरिक्तयोः प्रमातासज्जडो भवेदित्य जडप्रमातृवादीक्ता
न स्वाभाससत्तावादेन कथं जय इत्याशंक्य निरस्यति अत एवेति यदेव
जडाजडयोर्लक्षणमुक्तम् तत एवेह तोर्नजडः प्रकाशते स्वयेनाप्य
यमर्थः प्रकाशाकारव्यतिरेकेणोक्तान्वयेनाह प्रकाशस्यैव हीतिय।
स्मादयमन्वयोस्ति तस्माद्व्यतिरेकोप्ययं पारमार्थिक इति हि शब्दः न
त्वप्रकाशस्य प्रकाशनं इति प्रकाशद्वयंस्यान्नेचेवम् अत्र दर्शयेत्प वहिः प्रका
शते इयं चासौ विहादृष्टान्तावाक्त्यानेवानमता आह प्रकाशएव हीति हि।
प्राहेन हेतुतां यो तयता निराकरणीयवस्तुप्राकाशमानेसह चितम् प्रमायां ॥

अप्रकाशमानमस्या
नुरूपमिति व्याख्या
तं स्वात्मास्य प्रका
श इति

नः

नियम

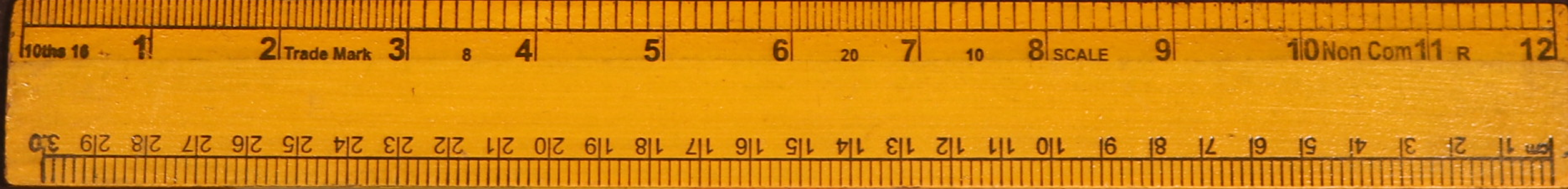
ना
स्वतेत्रः प्रमा प्रमा च प्रकाशं नेत्र च स्वनान्यतो न्यस्य च यत्प्रमादानत्स्य एव तत्
स्वात्स्वतेत्र इति तात्पर्यम् प्रकाशादिति नीले प्रकाशत इति यः प्रकाशाभाम
सस्माद्भिन्ने स्वात्मनो प्रकाशस्वभावोन्यथा वेति विकल्पद्वयम् यदि प्रथमः
पक्षस्तर्हि ... प्रकाशोन्यः किमर्थीक्रियते न हि प्रकाशद्वयम्भा।
तिन चापि प्रकाशस्य देशकालस्वरूपतो भेद इति वितत्यादितं प्राक् प्रकट
तां च नार्थ्यधर्म इत्यमुक्तम् संविन्तविवेचयिष्यते न त्व प्रथमपक्षे प्रकाशाप
व प्रकाशकः प्रमातेति सिद्धम् द्वितीयस्तु पक्षो दोषाघ्रात इत्याह एवं त्य
ह प्रकाशत्वमिति ततश्च प्रकाशस्यैव नीले प्रकाशत इत्यत्रायं परमार्थः म
हा प्रकाशात्मके यत्स्वावतारूपे तत्रैव स्वशक्त्याभ्यन्तरे ... तः संकु।
चितो वहिर्विषयेषु न ... तत्र संकुचितो यः प्रमाता प्रकाशते स एव वहिः संको
च मापद्य नीलप्रकाशात्वेन भातीति परमार्थत इयं श्रीमतामस्मद्देवपादा।
त्कि विज्ञं भ्रममहादर्पणान्तरवभासिप्रमस्त्रीन प्रतिविम्वकल्पं जगत्स्वमर्द।
र्पणान्तरवदिति प्रकाशएव वाजडः प्रमातेति युक्तम् न न जडएवाप्रकाशमानः
प्रमातास्तु आह तदप्रकाश इति कस्येति मयेति प्रकाशमानस्यैव हि भि।
तिकल्पस्यचित्रकल्पनया नीले प्रकाशत इत्यादयः ... लेखा न त्रापि च
ति अपेक्षणीयप्रमात्रन्तरे तथात्वे इति जडत्वेन प्रमात्रन्तरापेक्षया
मनवस्था ननु भवतु नु सौवीजाङ्कुरवत् भवेद्यदि मूलेन निरूपणात् नि हे
तिनु तदाह अर्थस्य प्रतिपत्तिरेव भासेन भवेत् पूर्वं रूपविलक्षणस्य प्रकाश
मानस्यकस्यचिदभावात् ननु चेयत्प्रकाशमात्रं प्रसपंति नियतं सिध्येत्प्रमा
तेत्याह अत्रगतेति सप्रकाशोपपद्यपि वहिर्ज्ञानतयावेद्य भेदेन तत्र परागायाते
न च देशकालभेदेन संकुचितत्वमापन्नस्यैव प्रमातृत्वं लक्षणमप्य संकुचि
तमभिन्नं रूपं न च संकुचितेवगतेतेन विना न कश्चिद् दर्शनो कार्यकारणभा
ववर्न्त वाधकभावादिरस्त्वन्ययोर्लोकयात्रास्वभावः परमार्थोपदेशाप
येतः स्यादिति वितत्य भविष्यति देशकालक्रमजुषाग्मित्यादो समलो वि
मलो वापि व्यवहारोऽत्र भूयो इमं तेन प्रकरणम् नन्वनुगतं प्रमातृरूपं ज्ञा
नलक्षणमर्थं प्रमाणमनवयिकारणमात्माभविष्यति इति किं तत्प्रकाश
नाप्रकाशं न चिंतयेत्याशंक्याह तत इति यतोनुस्मिवप्रकाशस्वभावोनु
सेयानप्रत्यवभासपरामर्शस्वभाव एव समन्वयस्ततो न प्रमाकारणत्वमात्र
गाविषयेन्द्रियादिवेलक्षणोपनतजडस्यात्मनः प्रमातृतायुक्तानन्तकारणाद
दृशाजडत्वमप्युपन्नमस्तु प्रमातृः प्रकाशमानत्वे प्रमातृः घटादेरिक्कार
कसामग्रीजन्यत द्विषयस्संविडत्वादलक्षणं कथम् न हि घटं वेदीति व।

नम

धर्

दृश्यमेष्वाः कर्मत्वेन भाति ततएवायमजडोपरोक्षश्चेति एतत्प्रभाकरमतं
स्वदर्शनेन समीकरोति अन्यथानुनोपपद्यत इति वदनम् नीलं हि यथा
इदमिति परस्य प्रकाशते नैवमयमात्मेति तत्कथं जडः स्यादिदंतया प्र
काशनाभावात् नचायं प्रकाशः नीलसुखादि हि प्रकाश इति स्यात्।
हि विषयसंविदुत्पद्यते नत्वात्मा प्रकाशते आत्मसंवित्प्रतदयात् ततोयं
न नीलवत्स्यन्दोनीलप्रत्यक्षतायां नच सर्वथानिःस्वभाव एवेत्यपरोक्ष
आत्मेति तदिति अपरोक्षताभिधानमेवयुक्तं अस्मदुक्तयास्वप्रकाश
त्मतयानत्वन्यथा तथाहि सतो द्वयी गतिः प्रकाशते चेत्प्रत्यक्षः नचेत्परो
क्षः तत्रप्रकाशनपक्षे परोक्षतनास्यात् प्रकाशनपक्षेप्रत्यक्षतनाऽपरोक्ष
ताभिधानं प्रकारान्तरमप्रतिष्ठितासत्त्वेनामनचतद्युक्तमित्याह नहीति
ग्रहणभेदनियतइति समप्रकाशते चेत्स्वप्रकाशते इति एवं प्रकारान्तरे
णापरोक्षतायामसत्तायामेव विश्राम्येदित्युपपाद्य स्वदर्शनेन तन्निर्व
हति अपरोक्षेणनविनिप्रमिति। हंसदैंद्रियकमानसप्रत्यक्षमेवेयं तदिद
मिति प्रमातृभेदेन भातिइति अध्यक्षप्रतिगमादक्षप्रत्यक्षेनैवप्रमाता तत्रप्र
त्यक्षो नचनभातीतिनपरोक्षः अन्यथैत्येवमनभ्युपगतेस्यभेगीभगिति।
स्वविषयविभागेपरोक्षतेनैवेति यदिनस्यात्किमित्याकूतशेषः एवं गाहि एवम
व्यते अहं घटं वेद्मि अहं पटं वेद्मीत्यादिव्यवहारेषु घटादिविषयाः संविदुत्पद्य
मानाश्चविलीयमानाश्च भान्ति तथाभूत संविदुदयप्रमादाद्घटादीनां प्रत्य
क्षतानाश्चसंविदोनविषयधर्मो नात्मधर्मः स्वातंत्र्येणानिर्भासनात् तदेतदक्त
तावत् यत्वहमितिभाति ततत्रसंविदुदयोपेक्षः उदपेक्षणेनतज्ज्ञानस्यावि।
च्छिन्नतया प्रसंगात्कर्मत्वेन च नचैवम् यदाऽऽहः सकृद्विभातआत्मेति तदात्रा
त्मनः प्रकाशरूपत्वेवापगताभवति केवलं संविदामपि प्रकाशरूपत्वेस्वरू
पदेशकालादिभेदाभावेततः प्रकाशरूपात्पारमार्थिकः कथं भेदो भवेदि
तिमायाकृतनीलादिभेदोपरागसंकोचप्रसादोपनतं तत्त्वं गीकर्तव्यः स।
त्रयात्प्रवेशनीति प्रभाकराणामपिमोहोपसारितः प्रसंगात् तदेतदा
ह अतएवेति यदेतदपरोक्षत्वं स्यात्तत्स्वप्रकाशनसारं गीकृतं तत एवेहपि
दमयत्नसिद्धमंगीकर्तव्यम् यत्किलवक्ष्यते अस्तित्वेप्रकाशमानत्वमेव त
त्स्वप्रकाशस्वरूपेसु निष्टमेवानन्यापेक्षत्वात् मायाकल्पितभेदत्वेनमायादशा
यांपुनीलादिर्जडः सप्रमातृनिष्ठ एव प्रकाशत इति प्रमातुरेवास्यावस्थि
तत्वात्मनः किमप्यसौ स्वात्मैवेत्यस्य नकश्चिदिति तथा चाजडप्रमातृ
सिद्धिः एवमात्मन्यसंकल्पाः प्रकाशस्यैवसंतमीजडः प्रकाश।

वास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिरिति तत्संविद्वादीशाभाकरः काममस्तुनान्येन स्व
दर्शनेनिपात्यतां कारणादस्तु कथं स्वैवमाह आत्मनिसमवायिकारणं मनः संयो
गादसमवायिकारणात्कार्यकारणसमवायेन प्रत्यासत्त्याद्दृष्टसामर्थ्या आलोका
देर्निमित्तकारणाच्च ज्ञानमुत्पद्यते चेदर्थः प्रकाशत इति तदर्थप्रकाशधी।
देह
नश्चेच्छाप्रयत्नक्रियाहानादानादिव्यवहारः संपन्न इति किं प्रकाशमानत्वेना
त्मनः कल्पितेन यदात्मा प्रकाशते इति व्यवहारस्तदाप्यनुमानेन मनसे
वात्माविषयं ज्ञानमेवात्मनः प्रकाशनमिति का हानिः अत्रोच्यते किं ज्ञानो
त्पत्तिरर्थस्य प्रकाशतां करोति॥ ज्ञातेसेवसः॥ तत्र प्रथमं पक्षमाक्षिपति॥ न
चेति॥ प्रकटताख्यं वमर्थधर्मीङ्गीकृतः स्यात्कार्यताभ्युपगमस्साचदृषि
ताबद्रूपाइतिस्वभावताप्रसङ्गपवद्वितीयोयुक्तः तदाह अपितुज्ञानमेवति
प्रकाशमानतेतिसम्बन्धः तदपीति आत्मार्थादिकावत्प्रकाशार्थमज्ञान
मपि च यदिनप्रकाशधर्मः तर्हि प्राग्वदिति तदनुदयेयथानकिंचित्प्रकाश
ते तथा तदुदयेपि सा किंचित्प्रकाशिष्ट किं न किंचित्त्वम् किं तेन तस्य अर्थोऽपि।
ति अर्थस्य विज्ञानमेव प्रत्यक्षतेति अतत्प्रकाशेकथं प्रत्यक्षत्वेनासौव्यवहारः सु
लभ प्रकाशोप्युक्तत्वेनेव तद्व्यवहार्यतां हि कारणं तद्रूपेण प्रकाशनमन्यथानि
यमेनतथाव्यवहारः कृत इति कारणानुपलब्धिः अथप्रत्यक्षतापिज्ञानो
त्तरेण प्रकाशते इत्युच्यते तदनवस्थेतिप्राग्वच्छन्दस्यार्थः एवं प्रकाशस्यता
वत्परप्रकाश्यतानोपपन्ना तावद्गृहीणेनेदमाह प्रकाशस्येदंस्वाभासत्वंस्थि
तेतस्मिन्सतिपरप्रकाश्यत्वेनिवृत्ते तन्निवृत्तावनुभवस्मृतिज्ञानेनप्रकाशत इति
यदपीयत्प्रकृतंप्रमेयं प्रमातानुनाप्यापिसिद्धस्तथापितच्चिन्तेयंवादस्यैवा।
तु
यत्ते इतिप्रकाशस्यतात्विकरूपचिन्तनेटीकायांनासमञ्जसमिति तत्त्वएव।
नास्पचोद्यस्याशंका किलबौद्धेन स्मृतिसमर्थनायानुभवज्ञाने स्मृतिज्ञानेन
भाष्यतामित्युक्ते कारिकयाचितमुत्तरमुक्तं तत्रापि तदनुसारेणानिरूपितेन
नेकिंचित्त्वस्य तत्स्वात्मस्थज्ञानम् विहृतोनुसर्वाविज्ञमिमिति व्याख्यातं जडा
स्पष्टः
जडयोर्लक्षणभेदो यत्ज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यम् नभवतीतिहि प्रकृतमेततत्त
दनन्तरेणतत्प्रकृतप्रमेयसमर्थनग्रन्थ एवकर्तव्यएकप्रमातृनिष्ठत्वेनापिचे
त्यादिः अनेन हि मतान्तरज्ञानकदाचिज्ज्ञानान्तरेणानुमानादिनाप्रकाशएव
मस्तु नन्तु स्वपक्षे तेनोक्तं कथमप्युपपन्नमित्यावेद्यते मध्येतुयोयंग्रन्थः अत।
एवनयस्यप्रकाशः स्वात्मभूतरत्नादिः परापायः प्रकाशएवभवति ननु त
दनुमानमित्येनः सकथमंगीकृते नह्यनेनकारिकार्थस्पर्थःकाश्चित्समर्थ्यते के
वलं प्रमातृजडजडत्वचिन्ता क्रियते स्मृतिबलात्प्रमातृप्रमापनायैवचार्यं यत्नः

६
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
६५

तथाहि ज्ञानानां नान्योन्यविषयस्पर्शिनां नान्योन्यप्रकाश्यप्रकाशकभावस्तदधीन
श्च सर्वस्य त्वादिव्यवहारइति प्रमाणानां वशंगीकार्यं इति प्रकरणान्ते निर्वाहयिष्य
ते नचेदंतः कृतानेन विश्वरूपएवइतिनस्माकं किमेनदिति यतः प्रकाशस्यहंतांतसि
लशास्त्रस्य चिंतायां विचारयितव्यः तत्प्रकाशस्वरूपपर्यालोचनप्रसंगाद्यदाया
तं तत्क्षेडुपेक्ष्यते विहृतिकारोनस्प्रस्पष्टमनेन विज्ञस्वरूपं विहृतं स्यात्तत्तस्यात्र वि

वरीष्यामः तत्स्वरूपं च निरूपितप्रकृतस्य ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वावादः समर्थितः
अयं च स्वाभिप्रायः प्रकाशस्तावदेको भवतु वा परमार्थतोऽनेको वा प्रमातृरूपो वा स
र्वथा तावत् स्वप्रकाशत्वमस्यानुचितमिति वक्तृतत्त्वाशेषकासंवेद्योचितम्‌ भेद
हेतोः स्वरूपदेशकालादेरयोगादित्याशयेनापि हि मिथ्यैकवचनेन सूत्रेऽनाद
रमनुग्राह्य ख्यापयितुं सर्वं तिहृत्तेनतत्संवादनार्थमेव सूत्रे तत्र वचसा बहुवचना
न्तेन संवादनमिति न किंचिद्दवद्यम्‌ मध्यग्रन्थावतारणोचास्माभिरुक्तम्‌
यदि बोधः स्वप्रकाशं ज्ञानमुद्दिश्य ये हेतवः स्तनं समर्थयितुमशक्यमिति प्रमाता
कश्चिदंगीक्रियते सतर्हि ज्ञानव्यतिरिक्तो स्वस्वप्रकाशः प्राप्नोति अपि सिद्धं
तिनः प्रसज्येत अयमेवश्लेदं विपक्षस्य विषयो यत्रपरोपदेशाय वाङ्क्रियता।
णोतत्त्वनिरूपणाय बहुतरं वक्तृसामर्थ्यं तत्र किंचित्समर्थयमानस्य समर्थनी
यं तत्त्वं च स्वमित्युत पक्षमाये हेत्वाभासस्य विषयः सहेतुकसाध्यविषयो भव।
ति तदपसिद्धान्तशंकानिराकरणस्य कारिटीकाकारेणन हि प्रमातानाम ज्ञा
नव्यतिरिक्तं किंचिदपि तत् ज्ञानानां वहिर्मुखसंकोचभाजो यदं तर्मुखमदेश
कालभेदं प्राणितं तदेव स इति किंच स्वप्रकाशत्वेनामबोधस्य लक्षणमि
ष्टोक्तं तत्र लक्ष्यव्यतिरिक्तेऽपि विषये यल्लक्षणमास्ते तद व्याप्तिदोषदूषित
मित्यलक्षणं स्यात् लक्षणं हेत्वाश्रयेत तदिदं प्रमातर्यप्यस्ति भवन्मते इति सिद्धं
तिनः कथमिदं बोधस्य लक्षणं न च परसिद्धता मात्रेणावबद्धसिद्धिरित्यपि बोद्ध
स्य भेवेद्वचनावकाशस्तमपि च पक्षमयितुं मध्यग्रन्थस्यापलेवहुनाप्रकृतं तं वद्धूः
मः ननु प्रकाश्येत प्रमातॄणां ज्ञातायामनवस्थैव प्रकाशस्वभावो सौ बुक्तस्त
देतत्कथम्‌ परप्रमातृव्यापारव्याहारादिनानुमेयत्वात् बोद्धस्यापि ज्ञान
मेव संततानाविकल्पकतयावा प्रमातृरूपं तदपि व्यापारादिना परसंतानगत
मनुमेयमिति किंचिद्भवाणां शंकितेऽपि यदपीति ननु ज्ञानमपि सिद्धोऽति
मते प्रमातृव्यतिरिक्तं तत्र स्मिननुमेयतया प्रकाशत्वेनांगीकृते प्रमातर
पि स्यादेव प्रकाश्यत्वमित्याह कल्पितेनेति इदं यथा बौद्धमते स्वप्रकाशस्या
पि ज्ञानस्य प्रत्यक्षवेद्यस्यापि वाच्यटादेरर्थस्य कार्यत्वादिधर्मो व्यतिरिक्तोऽपि
व्याहृत्तिरूपाकल्पितोऽनुमीयमानोऽपि न स्वसंविदध्यक्षसिद्धतामपहन्ति।

वादे विष
यकाम

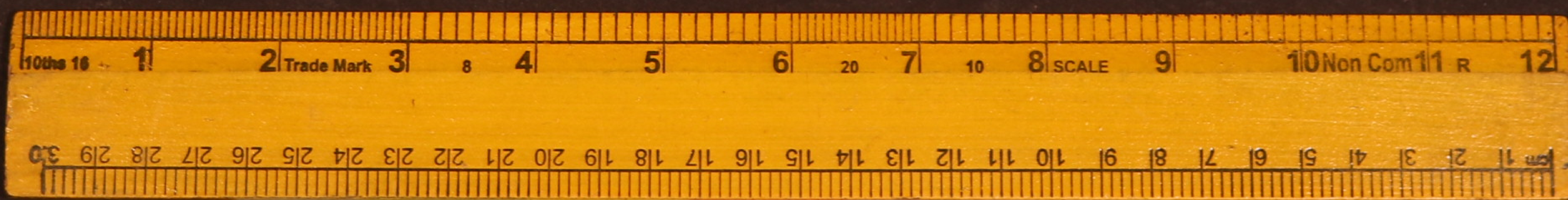
यति तथा प्रमातृणामायाणामन्यायन्निराकरवादे विषयोऽन्यस्थानामस्पष्टता।
कार्यत्वमनतिविक्तमप्यतिविक्तमिव रूपं तस्य प्रकाशस्य रूपेणापि न प्रमातुः स्वप्रका
शता खंड्यते परमार्थस्य कल्पनायाप बाधनात् सकलप्रसिद्धमेव हि रूपं तदनुमाने
न कल्पितेनकेनापन्हूयते स्वप्रकाशत्वतया विना यथोक्तयुक्तिभिरनिर्वाहात
एवं ज्ञानमेवानुमेयं न तु परमार्थप्रकाशधर्माऽनुमेयतोपयोगात् प्रमा
तुः परस्यानुमानसिति प्रसिद्धिः ननु ग्राहकोपि परेणानुमेयतया प्रसिद्धः कि
मत्र वाच्यं केनेन परो परागाकृतोयमत्रानुमेयताव्यवहारः स्यात् अस्त्वेवम्
तथापि न परं संततिपतितशरीरप्राणबुद्धिशून्यरूपसमाविष्टत्वे प्रकाश।
स्यानुमीयते स्वप्रकाशस्यापि तत्र व्यापारव्याहारादिना तत्तस्यायं परमा
र्थः स्वप्रकाशसंवेदनं सकलदिक्कालगतमप्यनुनाथमिणं वतच्छरीरादौ
विषयोऽन्यं स्वविषयाकारमेतच्छरीरादिना दात्म्यसमाविष्टमिवासाध्यम्‌।
एतच्छरीरादिव्यापारव्याहारयोगास्वशरीरादिवत् नचैतावतास्वप्रकाश
ताहानिः स्वसंवेदनस्य तत्र सामान्यमेकप्रत्यक्षमिति दर्शनेऽनेकत्वकृतेऽगौर
कोऽपि प्रमाणान्तरेणाप्रसिद्धो गौरवस्यायोऽनुमीयमानोऽपि न गौरवस्य प्रत्यक्ष
तामपहन्ति तदेव हि तत्रबौद्धस्य प्रत्यक्षसिद्धं तत्र शालीति सिद्धम्‌ तेनानुमानेनो
पहूयते यच्च येनाद्यमानेनापह्नूयते तत्तस्य न बाधकं भवति व्यवहारसाधन
मिव प्रत्यक्षस्य तथा च परप्रमातॄणामनुमानेन स्वप्रकाशत्वसिद्धावपोह्यल्प
ते स्वप्रकाशत्वस्याभावे प्रमातृतया एवानुपपत्तेः तथा च देहे क्रियाद
र्शनादेव सत्त्वमध्यवसीयते अत्रोन्निष्ठामीति स्वप्रकाशमभिसंधानमभिसमा
वेशं गृह्णात्यर्थदर्शनाद्युज्जे इति स्वप्रेरणादि प्रेरणान्यथारयामेति सर्वत्र।
चास्मदर्थविश्रान्तप्रकाशप्रतीतेरिति बाधकस्य बाधकं भवेत् नहि रूढं।
च तदुपहतकार्य्यमिति कारणविरुद्धोपलब्धिः परशरीरस्य प्रमातृतापय
नुमेयानतु प्रत्यक्षस्य मपि भवति परप्रमाणादिनु स्वरूपेणावमेयमेव।
सर्वेदेति शरीरग्रहणं तत्कृतम्‌ यथा च सत्तानापि न प्रकाशतोऽहा
निस्तथापरसंतानेऽपि शरीरादिप्रमातृताभिमानं दर्शनानुपरोधप्र
मातेति व्यवहारः परमार्थप्रमातानु स्वप्रकाशएवसोऽपिचास्यानुमावंत
यावन्निमानस्य प्रमातुः स्वप्रकाशत्वेनावरूपं भाति अन्यथा प्रमातृतया
एवायोगात् उक्तंहि यदपराधीस्थितिरिति प्रमातृत्वेन न त्वभिमानास्पदं न भ
वति देहादिप्रमातृताभिमानदर्शनात् मित्याशयेनानुप्रविष्टग्रहणम्‌ अनु
प्रणाकतयाप्रविष्टमनुप्रविष्टमिति कानुप्रविष्टमिति विरूपयितुं शरीरा
द्यनप्रत्यगात्मशरीरादिकः स्वस्य देहादेः प्रमातृत्वेन च यत्संवेदनं तदनुप्रा।
णकत्वेन प्रविष्टोऽवभासनितिमिसनयोगं इति यावत् एवं परमार्थप्रमातृक।

हि कारणं तद्रूपो
न्मूलकत्वमन्यथा
सर्वंसर्वस्य

स्व

त्र

नु

६। प्र. ज्ञा. वि. वि ८५

त्वात्स्वसंवेदनप्रकाशस्यानुमेयता क्वचिदपि नोपपन्ना तत्कथं प्रकाश
त्वस्य सिद्धिरुक्तमुक्तमित्यत आह भवेत्तावद्बहवः प्रमातारस्तथापि स्वप्रमा
तरि तदितरेषां वस्तुप्रकाशरूपत्वेनास्ति परप्रमातृषु तु तदनुमानबलादानीयेत
न चानुमानेन क्वचिदपि स्वलक्षणस्य रूपेण सामान्यविषयत्वं हि तस्य।
अन्यथा सम्बन्धग्रहणायोगात् न तस्य प्रमातरि परत्र यदि नामापोह
ह्यमप्रमातृत्वमाहृत्यात्मपरिगृहीतमेव तज्ज्ञानाकारमात्रे व्याहृतिरिक्त
मात्मस्वलक्षणसामान्येनानावृतात्तदस्तु प्रकाशं एव स्वतन्त्रस्य तु प्रमातुः
कः प्रकाशताकलङ्कावकाश इति अनुमानमपि चेति चशब्दः प्र
मेयान्तरसम्बन्धे अपिशब्देन प्रत्यक्षस्यात्राप्रकाशतापादने नास्ति
संभावनेत्याह एवकारेणाचलादावप्यनुमानदिशा न प्रकाशत्वं निर्व
हतीति ब्रूते अध्यक्षज्ञानावभासिन इति साक्षात्कारानुप्रवेशायोग्य
स्वलक्षणमनयोभावोक्तमिति चशब्दादिरपि नानुमेयत्वं किमङ्ग प्र
मातृस्वलक्षणस्येति ननु वस्तुग्राहकत्वेऽप्यनुमानस्य वस्त्वध्यवसायि
तया प्रामाण्यं यदाह [illegible] यदाह
प्रामाण्यं वस्तुविषयं द्वयोरिति तदनुमानागमविकल्पेवस्तुमहने आ।
त्मन्यध्यवसाय इति तथाध्यवसेयत्वात्प्रकाशत्वमागच्छेदेवेत्याशङ्का
व्यपोहति आत्मेति आत्मेति विकल्पेन प्रमातः विकल्पेन चेति सम्बन्धः नि
आदिग्रहणेनागमादिग्रहणम् द्वितीयश्चकारः पूर्वपक्षाशङ्काद्योतकः
वदत्तत इति टीकाकृता यद्युक्तमादिसिद्धत्वेऽस्य ततः सिद्धत्वे च तथा
पि चत्वात्तेऽप्यसक्तमिति भावः इह ताशये न वदतत इत्युक्तम् ननु यदि स्वा।
त्वादात्मनः प्रकाशते परकीयः कथं परचित्तज्ञाने स्फुटाभं स्वरूपं वेदना।
स्त्वित्याह सर्वथेति योगिप्रत्यक्षेऽहीदं [illegible] रनुमानम् तथा हि तस्माद्
तमप्यनुवेत्ति प्रत्ययस्य परचित्तज्ञाने संयमादिति न्यायेन तथाराणाध्यानस
माधिबलात्परचित्तेन सह अभेदं यदा भावयति तदा स्वत्वेन संवेदनासा भाव
ना तथा वस्तुतः प्रकाशात्मा या कृतत्वाद्भेदाभिमानस्य स्फुटाभं परचित्तं प्रका।
शतेन च न तु नमीयते तदा परचित्तमिति ननु तदनुमानेन मास्तु तथाप्यात्मप्रकाश।
आत्मनः प्रपदेनाणां स्वलक्षणमेव प्रकाशते तस्य एव मात्मनि भवत्येव
योगिप्रत्यक्षं परचित्तज्ञानादेः प्रसिद्धत्वादिति स्यात्परप्रकाशत्वमा।
त्मन इति शङ्कां व्यपोहितुमाशयपदम् एतदुक्तं भवति तत्र योगिप्रत्य
क्षेणारागादयश्चेतः प्रकाश्यन्ते तत्संवेदनेन सह योगिनः प्रकाशन्ते संवेदने
स्वप्रकाशमेव भान्ति न तु प्रकाश्यत्वेन एवकारः समासान्तरं प्रयुक्तः नतु मा
तु प्रकाशोऽत्राभेदभावनासाध्यासत्त्वस्य सदाप्रकाशत्वादिति विस्तराशयः संवेत्ति स्व
वपदार्थस्यार्थे निवेशयति राज्यपुरुषपवायमिति यथा तथात्वस्यान्तरोऽत्र
एवमाह

भवेत् परमात्मनो प्रत्यक्षत्वात् तन्मात्रेणैव स्फुटाभम्

५

द्वि

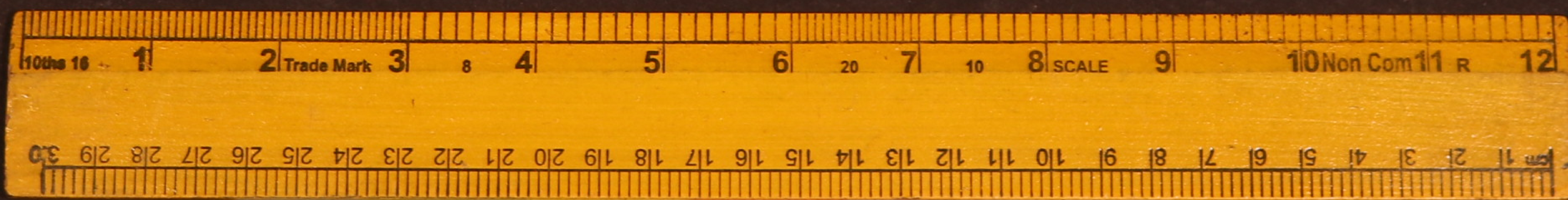
भासनाकाररूपतयैव परामृश्य ननु तदनुमानमध्यवसायमात्ररूपमिति स्फुट
भस्यानन्तर्वर्थानुमेयत्वं कथं चिदिति एवं परप्रमातृष्वपि प्रकाशत्वेनास्तीति सम
र्थितम् बाह्यस्य तु परप्रमातृप्रसिद्धिः संतानान्तरसिद्धिविध्वंसने वासनाप्रबो
धस्तु हेतुरूपं ता टीकाकारेण वितत्य विचारयिष्यते इति विरतमिह एवं प्रसङ्गा
त्सिद्धोति नाम्य दर्शनेऽप्रमातृत्वं ततो विचारितः मध्यग्रन्थेनास्मिन्ना अत एव न
यस्योत्पादिनानन्तरं तदनुमानमिष्टं तेन अधुना तु कल्पमाशंसेऽवति प्रकृतमेव प्र
मेयं निर्वाहयति भंगनं तेषां तथा हि कश्चिद्ब्रूयात् ज्ञानं स्वप्रकाशं स्वसंता
ने परसंतानेन तु प्रमात्रे तत्र पक्षता ज्ञानान्तरप्रकाश्यमपि भविष्यति विषय
भेदेन विरुद्धधर्माध्यासस्यात् किं चित्रकत्वात् सैव हि प्रमदादयितस्या
स्वस्वरूपं पाश्चाद्दुःखं जनयति न च विरोधः कश्चिदिति तत्प्रत्युच्यते एकप्र
मातृनिष्ठत्वेनापि चेति अयमन्वभूदहमन्वभूवमिति हि द्वयं विलक्षणमा
भाते तत्र स्वानुभवनिष्ठायां स्मृतौ अनुभवस्य यदात्मरूपत्वमात्मविश्रान्त
त्वेनानन्यापेक्षमयमस्मदर्थविमर्शिनीयं तस्मिन्नेव भाति परनिष्ठानुभवनि
ष्ठसन्निकास्य विशेषः स्यात् अथायमस्मदर्थस्तदनुभववेदनरूपस्मरणा
[illegible] ययो येऽप्यनुभवमित्येव प्रतीतिः स्यात् अथ यानुभवस्तदप्यस्मदर्थवि
श्रान्तियोग्य एव भाति तत्तस्यासंवेद्यत इति काभाषा अस्मदर्थो हि प्रकाशस्या
त्मविश्रान्तिस्त्वनन्यापेक्षा स्वत्वावेद्यत्वे चान्यापेक्षेति विरोधः यद्यपि परसंतान
वर्तिनोपि ज्ञानस्य परप्रकाश्यत्वमनुचितं स्वप्रकाशत्वमेव हि ज्ञानस्यानौपा
धिकं लक्षणं न च तद्विषयाभेदादन्यथा भवति न हि नीलपीतादावप्यनुपपद्य
यापीति जलादिसंपद्यते औपाधिकस्यैव रूपस्य तज्जनकत्वादेर्विपरिवृत्ति
दर्शनात् अन्यथा सर्वे विपरिवर्तेरन्निति भावस्य स्वरूपनियम एव न स्यादित्य
न्यथाभवनस्य यदौपाधिकत्वं तद्धि तद्धानोपाधिकत्वोपलम्भात् अन्यथाभ
वने स्वप्रकाशत्वस्य ज्ञानीयस्य निषिध्यते तेन ज्ञानस्य विरुद्धमेव परप्रका
श्यत्वम् अनेनैवाशयेन हि वदन्ति न ज्ञानस्वरूपमन्यसंवेद्यं स्वप्रकाशैकरू
पत्वादिति एकग्रहणे न हि अनौपाधिकत्वेन तल्लक्षणता यातादात्म्य
मुक्तं तथाप्यत्र नान्वाहि विषयभेदप्रयुक्तं धूलिप्रक्षेपणमात्रायं विरोधपरिहाराय
ज्ञानान्तरमपि स्यादित्युक्तं तु न तदपि नास्तीत्यनुरूपदम् अत्यन्तविरुद्धत्वमेवेह तु
नाघटयति नहीमि तद्धेय इति स्मृतिविषयः तदापि हीति स्मृतित्वेनयः स्मम
तः कालान्तरानुस्य इति स्वसंततिस्थ आत्मविश्रान्तिरूपोऽहमिति विश्रान्ति
योग्योऽनुभवः स्यात् सतीत न हि तथा आह स्वप्रकाशे चेति स्वप्रकाशत्वपरप्र
काशत्वयोर्विरोध इति ह्युक्तम् अनया टीकया संक्षेपेण अर्थगतेऽवाख्या
ते सामोऽस्य वाचक स्वसंतानरूपतया स्वविश्रान्तियोग्यमहं विमर्शिनीयय

स्मृति

पूर्वनिष्ठितस्य स्वस्यापि अनुभवेऽसंक्रामतेत्युच्यते तर्हि परानुभवस्मरण

त्वव्यापकं

न्यं

६ ।
प्र ज्ञा
वि - वि
८८

ज्ञानं तत्रान्यवेद्यत्वानोपपन्नास्वसंवेदनेकरूपस्य तेनानरूपतयात्मत्वाभिमान
स्यानेयाकाशि हि ज्ञप्तिः स्वात्मसंविदितैव ज्ञानमभवतीति ननु यथा नीलादिकारण
त्वात्संविदो विषयत्वमुच्यते तथानुभवोपि स्मृतिज्ञानस्य कारणमिति विषये।
स्यादित्याशयेन संकेते अथाप्यन्यवेद्यतेति अयंभावः स्मृतिज्ञानस्य तावदनुभव
ज्ञानं पारंपर्येण कारणमिति यदि विषयत्वमुच्यते रूपज्ञानस्यापि रसादिज्ञानम
नेतरत्वेन परंपरया वाक्यं कारणमिति रूपज्ञानेन [illegible]विशेषाणामेकसामग्र्यादि
ज्ञानानि विषयीक्रियेरन् एकज्ञातृसमवेतपदेन चौपमते कारणत्वेन विशिष्टं
कारणादमतेतत्वेकार्थसमवायेन विशिष्टं ज्ञानत्वमविशिष्टमिति हृचितम् ते
नैकसमवायिज्ञानत्वविशेषादितिमंतव्यम् न च ज्ञानत्वाविशेषमात्रात
एवं हि निर्मलमेवाभिधीयमाने मतिवास्तु किं ज्ञानायपि अस्मदादिज्ञान
स्य विषयो भवेदिति सर्वार्थः सर्वज्ञस्यादित्यादिभेदया विभवोयोग्यत्वमुच्यते न
चापि रूपरसादिज्ञानानामन्योन्यवे[illegible]दकत्वेयुगपत्क्रमेणवेद्यते प्रस
ज्यते विविति संहेव प्रथमतः प्रसंजनीयः स्यात् न त्विंद्रियनियमाभावमात्रे
तेन सूत्रेप्येवं योजनाया रसविषयाद्यक्सामर्थ्यमेव यथा रूपदर्शनवेद्या तथा
न्यापीति अग्रेतत्वरूपदृष्टेगावरसदृगिति अविशेषेणायोजयिष्यति ननु रसज्ञा
नेयदि प्रकाशते तत् किं नियमेन ज्ञानोपाधिना प्रकाशितव्यम् नहि ज्ञान[illegible]मेन प्र
काशमानेन तदुपाधेर्विशिष्टबुद्धिमत्कृतत्वादेव वपुंप्रका[illegible]शः तत्प्रका
श्यम्[illegible]ज्ञापि कं तावन्योन्यवेदने अन्योन्यविषयवेदनमपि स्यादिति यदस्य
व्याख्यानाय टीकेयं रसोपि तदुपाधिः प्रकाशते त्यापंक्त्याह ज्ञानप्रकाशाप
वहीति नेदमत्र उपाधिमात्मानं कुंभवदपि तत्प्रकाशरूपः ततश्च रसस्य प्रका
शो रूपप्रकाशे प्रकाशात् इति रसस्यापि प्रकाशनमंगीकृतमेव भवति तथा
गीकारात्र स्वहेतोश्चक्षुर्ज्ञाने रसादिविषये रसादिप्रकाशनयोगज्ञातमिति।
द्रियनियमो हीयेत स हि त्रिविधः प्रसिद्धः इंद्रियवलाज्ज्ञानस्य कार्यस्य निय
मः चक्षुर्जनितं हि ज्ञानं रूपमेव प्रकाशइति इंद्रियस्य च नियमो योग्यता
त्मा येन नयनं रूपज्ञानमेव जनयति नान्यदिति इंद्रियाणां च नियमस्त्रय
ज्ञाः षडिंद्रियाणीत्यादि ॥ ॥ ३ ॥ तत्र प्रथमे प्रका
रद्वयं व्याख्यातम् तत्तत्र अत्यादिना इंद्रियाणां स्वभावे नियमाभावात् तज्ज्ञा
नानां च विषयनियमसामर्थ्यादनेकेंद्रियकल्पनावैयर्थ्यम् अत्रे हेतुः एके
न्द्रियस्य तथाभूतसामर्थ्यमिति अत्रापि हेतुः कार्यस्वभावस्य त्यादिग्रंथः।
पि हेतुः अन्यथेत्यादिना चक्षुषा तावद्रूपज्ञानं जन्यते तेन यदि नाम रसज्ञाने
प्रकाशणे तावता सहेहमेज्ञाने प्रत्यनुपाधिभूते प्रचिकाशिपिषिते रसनेंद्रियो
पयोगमविष्यतीत्यनेकेन्द्रियकल्पनानर्थ्यो अत्राह एवं चेति चो हेतो एवं सु

१ तावत्पदेन तत्तृतीयः सूचिताः तच्चव्याचष्टे तदभावात्रेत्यादिना

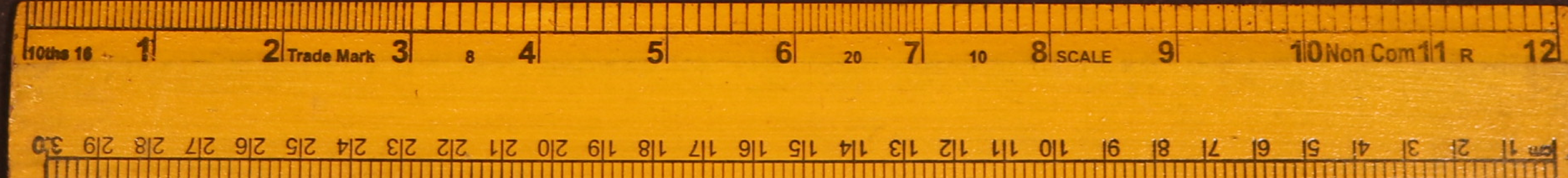
सामाभावात् च चक्षुर्ज्ञानस्य सर्वविषयावभासनस्य २

त्यमानेनैव हेतुना केवलस्यापि रसस्य चक्षुरेव प्रकाशकं प्राप्तम् केवलं
सम्भवदृश्यमानस्य पाधिभूतमपि नप्रकाशत पिशाचवत् दिक्कालस
मवायादयस्तु सर्वदैवोपाधिभूतमभवंति बहादीनां रूपादयस्त्वेव तिनत्म
त्त्वतापक्षेपि न तेषां केवलानां प्रत्यक्षता प्रसंगः तेनोपाधिभूतस्य प्रकाश
नेसंभवत्केवलप्रकाशाभावाद्यातृतं केवलप्रकाशेन व्याप्यतत्स्यापाधिभू
तप्रकाशन स्वभावेन केवलप्रकाशन स्वभावः साध्यतइति स्वभावहेतुः।
ननूपाधिभूतस्य रसस्य न चक्षुर्ज्ञाने प्रकाशः अपितु तत्र निर्भासमानं रसज्ञा
नमित्युपाधिभूतप्रकाशनमसिद्धो हेतुरित्याशंक्याह चक्षुर्जनिते तिनतस्य
रसज्ञानं प्रकाशः तस्य स्वरूपेणासत्वात् न हि तदा भवेद्यदि रसनेंद्रियजनितं वर्त
मानं तत्स्यात् केवलस्य त्वाविवातीन्द्रि[illegible]नुभवात् रसज्ञानमसदेव रूपज्ञाने न प्रकाशय
तइति रूपज्ञानमेव तदानीमसन्नमज्ञानस्योपाधिमतस्तदुपाधेश्च रसस्य प्रकाशन
मितितत्सिद्धो हेतुः इंद्रियनियमाभावे चौपाद्यभावप्रसंगः एकदाच्चावलोकित
विषयस्य हि विषयानदनुभवनाशेपिन स्फुटाभावप्रसंगाइतिन किं चित्कस्य वि
नष्टस्यादित्येवं क्रमभाजां ज्ञानानाम[illegible]न्योन्यवेदकत्वदोषं दत्वाः इदानीं वर्त
मानानां यौगपद्येन ज्ञानानामन्योन्यवेदकत्वदोषमाह साकल्यवादे चेति
नटमल्ल नर्तकी प्रेक्षादौ नर्तकीवयं पश्यामइत्यस्तां प्रत्यपञ्चैतां यावं तत्पंके वद्य
ति दिक्काः सामाजिकास्तावंति दर्शनानि प्रत्येकं वेद्यानितानि सर्वाण्यपि वाक्यत्रा
कारं तत्त च्छायायोगेन असंवेदनास्येतेनैव वाक्येनाकारेणान्येकेकस्यानन्तन
र्त्तकावभासो भवेदेकनर्तकावभासस्य संवेद्येत तस्मिन्विषये यज्ज्ञानमेकैक
स्य सम्बंधितस्य वेदकानियानि ज्ञानानां तराणि तत्स्ववेदकं ये षां ज्ञानानां तराणोते।
षांकाभवतामन्योन्यवेद्यवेदकरूपाणां [illegible]नकत्वादेकनर्तकाभासेप्याभासा
नामनेकत्वं स्यादिति संगतिः ननु सत्यं तत्र प्रत्येकमनेकाभासः किं त्वयादृश
देशकालस्वरूपत एकस्याभासस्तादृशो वापरस्येति सर्वथा तादृग्रूपप्रवेश
मयात्मानाभिहारूपात्सादृश्यादनेकत्वेनाभातिजलज्वालाप्रभासमी।
लेने पित्तुपचयेोधिकः स्यादित्तत्सर्वथा तात्रूप्यात्कथमनेकत्वं भासतामि
तिपराशंकां निवारयति यचेति एकस्य सामाजिकस्य यदा च चक्षुषिकमला
दोषस्तत्तस्य सदान्तका विकेवललाक्षिकावदस्य विस्पष्टमपि कीरकामि
नीवदनमिवकाकाकगौरमाभासेते तदा तदवभासस्य प्रत्येकं वेद्यत्वादन्याभासा
नां च कामलित्वापि वेत्यद्वात्सर्वस्य पणामलपीतलरूपो मिलितो वभासः
स्यात् ननु केवंव्यामिश्रावभासो दृष्टइति आह यथेति एकत्र चक्षुषि र।
त्वातिमिरदृष्टे चक्षुरंतरे च विमले चं चलचं चलदृष्टत्से विर्मिश्रभवति[illegible]ति
एवमेकस्मिन्नमो क्रमेणानघटादि प्रेक्षायां चयौगपद्येना ज्ञानेज्ञानानां तरेस्वयंदे

६.
प्र ज्ञा
द्वि० वि
६७

स्मापादायेदित्युक्तम् अधुनान्यदिदमाह नचापीत्यादिना प्रसज्यंते तेनेति विसंपेतेन।
इहन्नदिकारी नायां तावदवाप्रितमस्ति ज्ञानमेतेन दृष्टमानेपश्यामीति प्रत्येकं ।
न चतत्रैकसंततिपतितज्ञानचापिपुग्मध्याद्विनाकार्यकारणभावः तथापिचट
ष्टपव्वेद्यवेदकभावस्तिसर्वप्रमातृगतानां ज्ञानानामनियमेनवेद्यवेदकत्वम
हान्विस्नवद्इतिनत्वसंस्कारजत्वमत्रनियामकंभविष्यति तस्मात्कीयमुक्तोदोषः
प्रतिसमाहितइत्याशयेनाह अथापीति स्वभावनियमादितिसंस्कारजत्वा
भावकृतात् स्वभाववैचित्र्यादितिसंस्कारजत्वाकृतादितिव्यतिरेकान्वयद्वा
रेणापौनरुक्त्यम् यदिवापूर्वेणकार्यस्यज्ञानस्य स्वभावभेदउक्तो हि
तीयेनतत्कारणस्य संस्कारस्येतिपरोयथैकप्रहारेणदोषद्वयं निजिहीर्ष
ति तथासिद्धांतवादीपरप्रकाशज्ञानमित्यस्यपक्षस्यमूलनएवो[?]न्यापनेन
भवतीतिदर्शयति उक्तंहितावदिति दृष्टकस्वाभासैवस्वेवस्तूनांनिजंलक्षण
मनौपाधिकंविपर्यविवर्तनत्इत्याशयः संस्कारजत्वेनतर्हि किंकृतमितिचे
त् आह तत्रापीति स्वप्रकाशैकरूपत्वेनान्यथाभवत्यपिभिन्नात्मनोप्यवभ
वादन्यरूपस्यापिस्मरणस्यसादृश्यंविषयच्छायाकृतंस्यात्तामनेनसंस्का
रजत्वेपिपूर्वकंज्ञानमाभासयतेतेन एवंहिसतिद्वयंसंभाव्यते अनुभव।
गतस्यग्राह्यांशस्यप्रकाशोग्राहकांशस्यवाप्राक्तनोनिराकरोति ग्राह्यस्य
स्फुटाभासस्यानुभवसंचेतनेनतुस्मृताविषयेनयोगिज्ञानेग्राहकात्मनि
यथापरसंवेदनेपृथगेवग्राह्यपदानिदितिप्रकाशेनेनैवस्मृतिज्ञानेस्वा
नुभवः चटएवग्रावास्फुटतयाग्राह्यभूमिकापिशायीत्यनेनहितीयप्र
कारमपाकरोति संस्कारेणतर्हिकिमपाकृतं आह सादृश्यमात्रमिति
मात्रग्रहणमतिरिक्तप्रकाशपक्षनिरासायथक्किलनष्टंतत्तत्संस्कारजेन
स्वेतरेआवेशासंबंधमतिपूर्वसन्निवेशस्वसन्निवेशान्तरेनष्टत्वात्नभव।
इतिस्वसंस्कारे[?]पिस्मरणोविषयतयानसम्बन्धमेति संबंधगमनेनिव
त्यनेहिसन्निधानम् असन्निहितसंबंधेसामोस्माकंराजेति राजन्व
हिस्वमयेत्यनियमः तहिनहत्वेचनष्टत्वमितिकारणविरुद्धोपलब्धिः
नन्वनुभवनेस्मरणमेकविषयंकथंस्यादित्यंयत्नोवर्तते तत्रानुभवस्म
त्यानाभासमानेपिसादृश्यतावत्संस्कारजत्वात्सिद्धंतच्चविषयद्वारेणा ते
एकविषयत्वमपिसादृश्याद्उपचर्यतेइतिसिद्धोव्यवहारःस्मरणाद
भिलाषेणानीत्याशंकाह वस्तुस्थित्यैवेति यदृस्तुस्थितप्रकृ० भवतितदवष्टंभे य
स्कारमापन्नेप्रोहेनोहिसंस्कारस्त्वतोविशेषः केषांचित्प्रकृतप्रवएवपटीयसंस्का
रोविशेषः यत्पाताल्लेकाशः प्रोहोपाः संविदः पटीयस्तमएवसंस्कारोवाच्य इ
ति यत्रचसंस्कार[?]आधीयतेतेनत्रसादृश्यमित्यभ्यंसम्जसन्निवे[?]

शपरणमनादोदृष्टम इहचपूर्वज्ञानेस्थितमभूत्तदवष्टंभसंस्कारसादृश्यमभ्या
भावमितिकल्प्यते नतुसादृश्यंज्ञानंप्रकाशम् इयेवदीर्हिक्रमाक्रमेणावसन्निवेश
इयेयोगवयंयोविवक्तचिन्तमेणभूर्जेइवपरापररूपंप्रदर्शयत्ती यस्तत्सादृश्य
मवेयात् नहिरिहितत्वीयोस्ति स्थिरमात्मानमुपयितापिविशेषिकेणइः समर्थमे
कविषयत्वेस्मृत्यनुभवयोर्हिनग्राहकेव्तीयंज्ञानमस्ति यतस्तयोःसादृश्यमे
वगम्यात्मा एकविषयतामप्यवसेयुपचरेरहंनानुभवस्मरणयोस्सादृश्यंवेदा
त्वतीयानुपलब्धेरितिकारणानुपलब्धिः ननुसादृश्यादेवनिश्चयमिदम
तत्संस्कारजमिति तत्रयदिसादृश्यनवेद्यतेतर्हि संस्कारजत्वमपिकथंकारंनि।
श्चयंनहिसंवेदतत्संस्कारंकरोति भूतलादपसारितेलघुनिक्षणप्राये त
दसम्भवात् सत्यमिदमेवम् किन्त्वभ्युपगम्यवादमात्रमेतदिति सिद्धान्तीशय
तावत्तामत्रदर्शयति यदिनामेतिनिपातसहितेनस्यादित्यनेनतदवगतिविति
सादृश्यस्यावगतिरित्यनेनतन्नतिरितिसूत्रांशव्याख्यांतरंकृतम् उपचारस्य
नवस्तुव्यवस्थाकारी एकस्यज्ञानस्यगोविषयत्वेन्यस्यवाह्यैकविषयत्वेसादृश्य
देकविषयतायामुपचरितायामपिवास्तवैकविषयसंवेदनाधीनोव्यवहारा
निर्वाहात् ततस्त्वोपचारस्मादवदर्किंचित्करोत् ताहगपिचनोपपद्यत इति परप
क्षस्यसर्वथादौर्बल्यमित्यपिशब्दः सूत्रार्थप्रकृतप्रमेययोजयति उपसंहार
द्वारेणतदेवमिति संस्कारजत्वपीतिकथंचिदभ्युपगतेपीत्यपिशब्दः ॥
॥ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ननुयदिस्मृत्यनुभवयोरेकविषयत्वं
पारमार्थिकंभवेत्तत्समर्थनायांप्रयस्येतापि नत्तत्तथा तथाविषयत्वाभावेते
तःपितास्मरणोभाविसतद्यानष्टःकथंस्मरणमायात् यायात् यथानिर्देशः स०
पितात्वहस्तितनंकंडूयति तथाभात्यपिनेति निश्चयः नचास्यवर्तमानाती
तकालद्वययोगःपितुर्विरोधात् अभ्युपगमे सर्वतोव्याहतत्वेस्जन्तेकथम
न्यत्राप्यनेकंस्यात् भ्रमश्चासानचासावस्फुटःस्मर्तिःपितृभासेदेशकालस्व
रूपानियतस्तद्विपरीतेनानुभविकेनाभासेनेकत्वाभ्युपगंतुमशक्तेः तेनेति
भीमसमानेएवतस्मिन्विषयेभिमात्ररूपात्तदध्यवसायात्तदवभासिकेति। मान०
स्मृतिर्दृष्टविषयोच्यते भ्रमवशादितिकारिकापादत्रयार्थः संक्षेपण।
ख्यायावतारितोभ्रमस्त्वेनतथाहिभट्टप्रकरनन्दनःस्मृतिदिशेवार्थमर्थम
तोप्रकाशमानतायान्वेषीत् अर्थानभासतेभ्रान्तिस्मृत्योरयोगाद्वृद्धिकाल
त्वम् नचैकतादेशादिभेदात् नत्ववाप्तिजेदशाद्विवेदनमिति तदेतदसमंजस
मितिसंक्षेपेणव्याचष्टे अपीत्यादिना स्मृतिरसदेव असंख्यातिपक्षेआलम्ब
ते वासतोपकल्पितेवाज्ञानाकारमात्माख्यातिपक्षेआभासयति प्रकाश
यति नतुप्राच्यमनुभवंतद्विषयंवा उभयस्यापिस्मृतिकालेनास्तित्वात् त
त्केवलमभिमानसारत्वेनाध्यवस्यतितदनुभवकालावलम्बनेनाध्य

६०

प्र ना०
वि० वि
८८

वसायस्य स्वरूपं दर्शयति सोनुभूतस्येति सदुत्पन्नभवकालस्पर्शी अनुभूतस्य
नुभवस्यार्थस्य व्यवसायः असतो व्याप्तान्मनो निर्भासमानस्येनानुभूतेनाध्य
वसीयमानेनाभेदानध्यवसायमयादभेदाध्यवसायस्तस्मादनुभूतालम्बनत्वेन स्मृ
तेः न विवेकिनः प्रतियंति असौ सन्नात्माकारो वा विषयो यस्याः सा चानुभवो दृष्टस्यान
विषयो यस्या इति वा सद्भावार्थः भ्रांत्यति भ्रमरूपत्वेनेत्यर्थः असमञ्जसमिति हि।
न्नो व्याख्यातेनेति समस्तवाक्यार्थो निषेधेन चकारेणाशंकाद्योतकेनाथेति व्या।
ख्यातम् अनन्तरस्मादिना टीकाकारेणेतत्सूत्रेऽप्यतस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन वाक्यवृत्तेः।
पतनेनेयोज्य इति दर्शयति ननु चेदं जलमिति वदन्नपि शुक्तिकौ रजतमिति मतिः न
कथमस्तकं कावितिस्फुटानि विदिताशंकयाह शुक्तिरिदं प्रोति तदेतामवष्टभ्याल
म्बनीकृत्य तदभिमुखतया यतः प्रवर्त्तते तंतस्तदापारतस्मात्कस्मात् वाधकोदय
समं प्रमाणं तत्स्वसंवेदनं चापि दृष्टविपरीत इति नास्त्येवेति आकारस्येति वचनेन वित
थ्या सदात्माख्यातयति स्तोपिस्वचिताः इहाज्ञावज्ञो दर्शयति भ्रांतिस्तावदिदं
स्य त्वयत्वभ्रांत्यवेलदृगायादिति साध्यम् विपरीतख्यातिमेव भ्रांतिम् ग्रसोभान
दृष्टिसमर्थयिष्यति भ्रांतित्वे चावसायवसायस्येति स्मृतेर्वैपरीत्यं च प्रवृत्तिप्र।
सि विषयसमेपेक्षाप्रेप्सितार्थावसितमर्थक्रियाकारित्वमसम्भवद्दत्तभावं चापेप
क्षेति शुक्तेरन्यदेशास्थरजतादिरूपकम् रजतविकल्प इत्यनेन दृष्टांतोवृत्तौ प्र
रयत्नज्ञापीति दार्ष्टांतिकस्मरणविकल्पसमीकरोति तत इति वितथ्यादख्या
तिरूपत्वात् ॥ ॥ २५ ॥ ॥

एतत्पूर्वोक्तं निराकरोति कथं सर्वं तोमस्त्वं समस्तलोकव्यवहारणद्वारेण त
थाह्यन्यत्र किंचिन्निराक्रियते यथा श्रोत्रग्राह्यो वर्णात्मा नित्यः शब्दः सम
याद्येवी वाचक इत्यत्र नित्यत्वमेव निराक्रियते नान्यत्तदेशादृष्टेनानन्वाक्या
र्थो येह षितो भवेदित्यनुस्मृतिसंस्कारजाभ्रांत्या पूर्वानुभूतार्थव्यवस्थापिके
ति प्रतिपदार्थतद्वारेण च वाक्यार्थ इति सर्वमेतन्निराक्रियते यः स्वरूपवि।
शेष इह विचारचिंत्रं भिन्निनेनावलम्ब्यानेस्य पवनोपपद्यते इतिनावच्छ्रूत्रार्थः।
पूर्वं सूत्रार्थं टीकाकारो हर्षणापादनायामनुवदति यद्यसदेवेति ततः
स्मृतित्वेनाममुख्यरूपेनयुक्तमिति सम्बंधः तच्छुद्वेनपूर्वश्लोकोक्तस्मात्
दितोर्थः परामृष्टः अनुभूतस्यानुभवप्रकाशितस्य विषयस्यासंप्रमोष
केचित्कालेमध्येमुषितेस्यैव नपूर्णः प्रमोषापहारः पुनः प्रकाशनेन।
लाभादिति स्मृतेर्मुख्यरूपेयेन ज्ञातोनतेरूपोस्या विशेषः तदेवपूर्वसूत्रा।
र्थेनोन्मुल्यते अनुभवो न प्रकाशानेइति तद्विषयेपिनैव प्रकाशितेपिहुस
म्यक्प्रकर्षेणा मुषितयवासौजात इतिहि पूर्वसूत्रार्थः अनुभवानाभा।
सनादित्यनेन पूर्वानुभावाप्रकाशादिति हि न्निव्याख्यातात् तद्विषयत्वादि ॥
॥ ॥ ॥ ॥

नातद्विषय २।

संप्रमोषइति अनुभूतविषयेत्यादिनाध्यवसायमात्रादितिविशेषव्यपदेश
त्यादिनास्मृतित्वेनयुक्तमिति तिम्हव्यपदेनसौ तेनात्तत्पदम् अन्येषेति वस्तु।
विषयत्वेन नत्वनुमानेभ्रांतिर्व्यवस्थापयतिचवस्तु नहनस्मृतिरपिम्हव्यसाय
नत्वादिव्यवस्थापयिष्यतीत्याशंकाह अनुमानस्येति भवन्ततावद्व्येवमतेन
मानेभ्रांति यथोक्तं भवद्भिः अतस्मिंस्तद्ग्रहादिति किंतु पुनरयुक्तं भद्भिरेव
भ्रांतिरपिसम्बंधतः प्रमेति यो हि भावो यथाभूतस्तस्ताद्दृविलिंगचेतसः हेत
कृज्ञातथाभूतेतस्माद्वस्तुनि लिंगधीः लिंगलिंगिधियोरेवं पारम्पर्येणाव
स्तुनि प्रतिबंधात्तदाभासयोरप्यविसंवादनम् इत्येवं यत्पारम्पर्येतदिहस्त
रेणायदिमेवदन्तीनहृष्टापनमानवदपूर्वं निश्चयरूपमेवेदं पूर्वानुभवविषयम
नुभूतवस्तुविषयेवा पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुवेधाज्जातस्य हर्षभयशोकसंप्रति
पत्तेः प्रत्याहाराभ्यासकृतात्स्तन्याभिलाषाद्दीक्षाराजन्मादर्शनादित्यादिहे
तः वालकल्पितस्मृतिविलक्षणोनपूर्वजन्मानुभवतद्विषयानुमानेनसद्दृश
मघटत इति ज्ञानेस्यादिति एवं प्रकाशनात्मकनिश्चयप्रसंज्ञीवनपरमार्थ
स्य स्मृतित्वस्यहानिः तस्मादनुमानेपारम्पर्यमिहत्वक्षितम् तद्विपनुमान
भ्रांतेः स्मरणस्मस्यविशेष इतिकथमर्थव्यवस्थापयेदसौ दृष्टेस्मृतेरर्थव्यव
स्थापकत्वे सर्वत्र व्यवहारस्मरणगमनादिकृतस्माप्नादो एवमिदं भ्रांतेरव्य
र्थप्रतिबंधेनभविष्यतिव्यवस्था सतस्मृतेनानास्तीतिकथमर्थव्यवस्थापयेत्
दित्युक्तम् नकोचनभ्रांतिरर्थव्यवस्थापिका तत्कथं स्मृतिरपितथाभवेदि
त्यवनंतस्मृत्वेवदृपेत इतिनपुनरुक्तता ननु विकल्परूपास्मृतिर्विकल्प।
श्च सर्वो भ्रांत इति तयापितथावष्टंभात्मित्याह नचातीति वन्दुवचेतनेर
माहृतैतत्सर्गिकं सर्वस्य विकल्पस्य भ्रांतत्वं येन स्मृतेरपि कृन्त्यप्रवर्त्तितमे
उलदेउत्यायेनायातेतत्सात् यावतावद्रूपेनपतत् द्विचंद्रेपितदवसायोनेभ्रां
तौपिनुवाध्यतावसायपवेत्पनेतरस्मृते यतोयदेवविपरीतार्थवेदनंतदेवभ्रां
तम् नचतथास्मृतिः तद्धितयापूर्वप्रकाशरूपत्वमानन्यनुमानज्ञानवद्दर्शी
क्रियतेयेनस्वप्रतिभासेनार्थ्या ध्यवसायेनप्रवृत्तोविसंवादनतेभ्रांतित्वंभवेत्
स्मृतेर्हि पूर्वानुभवपवप्रसंज्जीवितपवप्राणभृतः नास्यामपूर्वं किंचित्प्रका
शतेयेनवैपरीत्यमाशंक्येत तदर्थमेववृत्तौ पूर्वानुभूतग्रहणामनुमानविक
ल्पनादाविवापूर्वप्रकाशनानिराकरणानान्यथैणप्रयुक्तमिति दर्शयति न
दाहेतिवचमाइयताश्चयमेव्याख्याय हितीयंकात्विकर्थव्याचष्टे पूर्वानुभवस्येति
अन्यथात्वइति अवस्तुविषयत्वेअस्याइतिस्मृतेः संस्काराजन्मयत्कल्पितेतते
तकिंप्रयोजनम् तत्संस्काहितस्मादर्पपूर्वस्ततत्रिवेशनेकाणस्यसन्निवेशास्य
तदोवेषावातत्संसर्गाविभागप्रतिपत्तिकारीचापिकामोदेनेवनेलस्य नचस्मर

३
प्र. ज्ञा. वि.
वि.
८९

तुल्यापिसंस्कारजत्वंकिंनोच्यते

णस्यपूर्वानुभवेनसादृश्यंप्रसक्तंविपरीतात्विपरीतविषयतयातत्तेनलक्षणे
सादृश्यमेवचयत्रास्तितत्रावेशःशंकनीयोपिनभवति सहितादात्म्यमिवेत्य
वंरूपणाणः नन्वेतदेवसंस्कारजत्वंयदनुभवज्ञानात्पारम्पर्येणात्तदुत्पद्यते
नहिपीतज्ञानमपिसमनन्तरस्ययादुपादानकारणाद्व्यवहितादुपादानो
पादानान्नीलज्ञानादुत्पद्यते पूर्वानुभवेनास्ययोसादृश्यमनावेशश्चसस
म्याहेनन्वेवंननिर्दिष्टोहेतोर्भिन्नयोगक्षेमत्वेसाध्यइतिविवृणोति ततश्चेति यो
गेल्वलाभः इहतुतदुपलक्षितंप्रकाशलक्षणंस्वरूपम् तेनैवलब्धपरिरक्ष
णंतदुपलक्षितंहिविषयांशः तदुभयमनुभवाद्भिन्नंस्मृतेः प्रकाशस्यापिवेद्य
विषयस्यचावस्तुत्वादिति ननुहेतोर्यदुक्तंभ्रान्तेःसंस्कारजत्वमितितत्कथंनहि
भ्रान्तिःसंस्कारजेतिकस्यचिदुपगमः नचभ्रान्तिमात्रंसंवेदनंस्मृतिरितिपरोरवजनता
नादेःस्मृतित्वानुपगमात् अतोभ्रान्तेःसंस्कारजत्वेनवक्तव्योविशेषंवावक्तव्यःस्मृतिरू ८
पायाभ्रान्तेःसंस्कारजत्वेकोऽयंग्रहइतिचोद्यंनिरस्यति ततएवेतिभ्रान्तेःसंस्कारज
त्वेयदुक्तंयच्चभ्रान्तेरितिकेवलमुक्तम् तत्स्मृतित्वेनाप्यभिमतस्यज्ञानस्यभ्रान्ति
तामात्रम् नतुकश्चनविशेषलेशः यतःसारेवण्यायोपनतरूपंतत्तोहेतोर्भ्रान्तिता।
मात्रसारत्वम् उक्तमतआह भ्रान्तेति नीलग्राहीनीलज्ञानेनमात्रग्राही निर्विषयत्वे।
तस्याह तदयमर्थः अन्यज्ज्ञानंसमनन्तरप्रत्ययरूपमुपादानंयस्यनीलज्ञानस्य
विषयरहितस्यभ्रान्तात्मनः तत्सारत्वात्तत्कल्पत्वान्नीलस्मरणस्यतत्कल्प
त्वेऊतइत्याह ततएवेति अनुभवास्पर्शायातादनुभवभिन्नयोगक्षेमत्वावि
त्यर्थः भ्रान्तेःसंस्कारजत्वमित्यपपठंति तत्रैवंयोजना इहहेतौसंस्कार
जत्वेकोऽयंग्रहइतिवचनेनसंस्कारजत्वेग्रहस्याभिनिवेशस्यमिथ्याज्ञानस्यवि
षयइतिभ्रान्तिरूपमुक्तम् तत्कथंनहिसंस्कारजत्वंस्मृतेर्भ्रान्तिभ्रान्तेर्विशे नि४
षवक्तव्योकथंकेवलमुक्तमितिचोद्यहृदयंस्यान्तरम् ततएवचेति भ्रान्तेःसंस्का
रजत्वेयदुक्तंभ्रान्तेरितिचकेवलमित्यविशेषेणयदुक्तम् तत्राप्युक्तम् व्या
ख्यातहेतोरिति एतदुक्तंभवति परमतेनस्मृतिर्नामविचारिता नास्याभ्र
मान्तरेभ्योविशेषःकश्चनस्थापयितुंशक्यते येनविशेष्यते यत्तुहेतुर्ये
संस्कारजत्वंसंगीक्रियमाणमप्ययोगबलेनप्रमाणसिद्धत्वाद्भ्रान्तिरूपंभ
वेदितियुक्तएवायमुक्तिक्रमइतितेनस्मृतिरेवनयदिभ्रान्तातानचसंस्कार।
जानचार्थव्यवस्थापिकेतिस्मृतिःसंस्कारजाभ्रान्त्यापार्थव्यवस्थापिकेतिम
र्वतोमुखमेतन्निराकृतंभवति ॥ २ ॥ ननुपूर्वानुभवस्तद्विषयश्चात
याध्यवसीयतेइतीयतासादृश्येनतत्तुसर्वात्मना सादृश्यसिद्धयेचसंस्कारजत्वम्
प्रत्यक्तविकल्पेनतत्प्रत्यक्तविषयायद्यप्यध्यवसीयते तथापिसमप्रत्य
दानुभवोनाध्यवसीयतइतिनास्यस्मृतित्वाल्पत्वेनसंस्कारजत्वमुच्यते

एवंस्थितेच तदध्यवसायएवस्मृतेः तदवस्थापकत्वंभ्रान्तिस्वभावोपिचाय
मध्यवसायोयथावस्तुप्रवृत्तइतिनास्यस्मृत्यध्यवसायस्यकिंचिद्दुष्यतीत्यर्थः।
चाध्यवसायादेवार्थव्यवस्थासचभ्रान्तएवेति भ्रान्तेरेवसामान्यमध्यवसीयतेभि
मन्यतेनिश्चीयतेविकल्प्यतइति शाब्दमालाप्रयोगोपिभवंतंपृच्छामः किमने
नवस्तुप्रकाश्यतेवानवायदितावत्प्रकाश्यतेभ्रान्तित्वमनुपपन्नम् प्रकाशना
षेप्रकाशमानेपिनभ्रान्तिविरहिनिराकरिष्यतेवितत्य अध्यवसायस्यभ्रान्तित्वे
समर्थयितुंप्रकाशानुरूपत्वेत्वज्यते वसायरूपतान्येवकाचिदुच्यते नहितस्मि
न्व्यवस्थापनीयेपूर्वानुभूतेऽर्थेस्मृत्यध्यवसायोजडस्तदप्रकाशनात्नीलज्ञा
नमिवनीलमिववापीतइतिकथमसौतस्यव्यवस्थितयेस्यात् संविन्निष्ठाय
तोनप्रकाशरूपत्वमस्तिस्मृत्यध्यवसायस्यस्वसंवेदनस्वाकारेचतत्कथम
स्यजडत्वंनहिततः प्रकाशनात्स्वात्मनिष्ठाश्चयदजाड्यंतस्मिन्नस्यापितेनाध्य
वसायादर्थस्यवाह्यस्यस्थितिर्व्यवस्थानघटते तस्यतस्यतत्स्वात्मनःस्वाकारस्या
त्मन्यादितिसूत्रार्थः निजोल्लेखेवेति स्वात्मोल्लेखेविनिमज्जनरूपोयंहिसमासः निर्वि।
कल्पस्यभ्रान्तत्वेनकाचिन्नसंभावनीतिसूत्रेयदनुवादमुखेनास्यादनमुक्तंयस्यापम
तमध्यवसायस्यैवस्मृत्वेव्यवस्थापकत्वेसचभ्रमरूपएव तत्कोयंपर्यनुयोगो
भ्रान्तेरर्थव्यवस्थितिःकथमितितदुभयमप्येतद्धेतोर्विपिकृष्टेनस्फुटयति अ
ध्यवसायएवेतिभ्रान्तताभ्रमरूपेणापलक्षितेतोयाविषयव्यवस्थापकत्वोक्तिः
सोऽध्यवसायएव नतुस्वसंविन्नापिस्वस्यप्रकाशमानस्यारूपस्यैवनिर्विकल्प
रूपानतिदीयमध्यवसायएवकृतनपदाभ्रान्तिरूपतामेवचार्थस्यव्यवस्थापका
भ्रमरूपेणाहृत्यविकल्पैकीकाराभिमानेनेति अत्रहिसिद्धान्तीभवेति चमाह
स्तर्हिशब्दार्थं एवमतानुपपत्तिमाह सत्यध्यवसायोजडोऽव्यवनिष्ठापयिष्य
तेवाहिसोऽर्थस्तस्याप्रकाशरूपत्वात् यदितुतत्रप्रकाशरूपःस्यादितिनस्मृतिताना
प्यध्यवसायताभवेदनुभवैकरूपत्वात् अथनाववाह्योसौप्रकाशः येनानुभवैकरू
पत्वेनापिसर्वथैवाप्रकाशायेनजडः किंतुस्वात्मनिष्ठोल्लेखेवस्वाकारप्रकाश
रूपएवासौनहिपुनरव्यर्थेवासजडएवेतिनवाह्यार्थव्यवस्थायांहेतुःस्यात्
साहिसंविन्निष्ठाभवति ननुकदाचिज्जडनिष्ठेतिभ्रमरूपेणाचयद्वाह्यवास
यारेकीकरणंतेनतत्रवाह्यस्यकिंचित्स्पृष्टंतत्स्पर्शोभ्रान्तत्वायोगात् नहिजड
तज्ज्ञानेनस्पर्शनंतस्ययुक्ताव्यवस्थाकाचिदितितात्पर्येणाहृत्यर्थः एवंस्मृत्रे
वृत्तौचाध्यवसायमात्रंस्वरूपंहर्षितंतत्तुद्वारेणानुस्मृत्यध्यवसायस्येति अ
तीतग्रहणांचवर्त्तोविकल्प्याप्युपलक्षणम् तत्रेदंविकल्पस्यापिपूर्वानुभ
वोपजीवनप्रवेशेनवस्तुत्वातीतत्वादेवेतिटीकाध्यवसायमात्रतिष्ठेव य
नुत्रस्मृतिज्ञानेहीतितदध्यवसायोदाहरणान्यायेनप्रकृतसमर्थनाभिप्रायेण।

योगिनश्चतत्रपूर्वस्मि
न्नर्थेविकल्पनीयाभि
मतेस्फुटतयापूर्वप्र
काशःस्यात्

६ ॰
प्र नि॰
मि ज्ञा॰
वि॰वि॰
७०

चेतिमेतव्यम् सौगतमतेपि टीकाकारेभ्रान्तितत्त्वं दर्शयन्निर्विकल्पकेता
वन्नभ्रान्तितानापि सर्वत्र विकल्पेइति घटयति संविदाभासमानइति स्व
संविदितत्विष्टेचकारेन काचन संविद विकल्पिका विकल्पिका वाभ्रान्ति
रूपघटेत यस्मादेव हि संविदो बाधकप्रमाणेन विपरीतत्विष्टत्वमावेद्य
ते सैवानवाप्तितिरूपत्वाद्भ्रान्तिर्भवितुमर्हति ननु वस्तुवृत्तेन यद्विपरीत
वेदनेतद्भ्रान्तिः किं बाधकेन यस्माद्वैपरीत्यनिष्टत्वमावेद्यत इत्यनेनविशे
षेणाह अन्यथेति यद्ययं विशेषणानाश्रीयत इत्यर्थः स्वसंवेदनमिति ।
नीलालम्बनमेवज्ञानं तेनद्विपरीतस्वसंवेदनरूपं सौगतदृष्ट्यानेनविशे
षेणापट विपरीतघट संवेदनाद्यवधीर्थं स्वसंवेदनमपि भ्रान्तं स्यादित्यु
क्तम् नन्वैपरीत्येनदेशावष्टम्भकृतेवास्तवं द्रष्टातेनचालीलदेशात्रूपा
वष्टम्भेन स्वसंवादीनां वेदनमपि तु संविद्रूपावष्टम्भेन ततएव द्विचन्द्राद्येत
स्वसंवादयउच्यते एकचन्द्रदेशावष्टम्भस्तु द्विचन्द्रस्येति वस्तुतस्तद्विपरीतो सौ
निर्विकल्पकेनापि गृहीत इति द्विचन्द्रे निर्विकल्पकेकस्मान्नभ्रान्त तथापि हि
तत्त्रिवृत्त्येयएव प्रत्यक्षलक्षणेपि कमभ्रान्तपदंप्रक्षेपि कामं रजतेभ्रमेप्येवं
क्रियत्वदेशावष्टम्भेन न प्रकाशते इति विपरीतेवनिर्विकल्पके भातीतितत्सं
वेदनेसविकल्पकमभ्रान्तं रजताध्यवसायस्तु रजतेषु किं देशावष्टम्भेन भव
त्वस्तुता विपरीतो भवतीति भ्रममनेनेतद्वाध्यवसायस्यैवं भ्रमरूपतेति एतदा
शङ्कमानआह अथापीति रूपग्रहणं तादात्म्येनायमवष्टम्भोनत्वाधारतया
व्यतिरेकेणेति दर्शयितुं इतिदिति तथापीत्यर्थः द्विचन्द्रस्य प्रतीयमानस्यकथ
मेकस्यांगाकतादात्म्यस्याद्धि चन्द्र एव तस्य स्वरूपं तदेव प्रत्यक्षमाभ्यामभिमतोनदे
शतइतिदेशानान्यः अपि वेदनेनाध्यवसायात्तिरिक्तदेशतानावच्छेदोपपन्नानि:
सम्बन्धत्वात्सर्वधर्मात्मनाम् उदयप्रोक्तवादिनयाभ्युपगमवादइतिप्रयोजनं यति ।
आलोके घटो भातीति घटप्रतिभासस्यास्ति अन्यदेशावष्टम्भः ननु नास्य बाध
केनान्यदेशतावेद्यते सहि वरूपतहिस्येवालोकः आधाराधेयभावस्य निर्भासस्य
तस्याबाधितत्वात् नन्वेकचन्द्रदेशावष्टम्भस्य हि सद्विचन्द्रस्याधारस्यात्वस्यास्य निर्भा
तत्वात् नहि स्वापि करणादेशस्याप्यस्यावष्टम्भोद्भ्रान्तितास्यं तादात्म्येन चावभास
नेनास्तीति कथं भ्रान्तिरिवम् नत्वसत्त्वेव हि चन्द्रो भातीति सैव भासमानत्वेवहि सत्तात
दसंख्यातिचेतिव्याहतम् अन्यरूपतयावाद्यदाद्वैतस्याभिमतेनापस्तत्वमितितदे
दतमपि भ्रान्तिस्यात् तदेतदाह न चास्य ख्यातिरित्यादिना नत्वभासमानत्वस्य।
त्वम् अपित्वर्थक्रियाकारित्वं तच्च द्विचन्द्रेनास्तीतिप्रमाणेकोपनदसिद्धमिति
दर्शयति अर्थक्रियाकारित्वमपीति असत इति असत्त्वेन तथाभिमतास्य
त्यर्थः बालस्यैतेमिरिकस्याह्लादाविवेकिनत्वं ढेगाः नत्वयोत्येवं ॥

नत्वनियमोयं
उपपद्यते अध्य
वसायस्यैवं

कोटरप्रतिसोनेनद्वित्वालिङ्गितोनचास्यावेकोहित्वालिङ्गितत्वेनार्थक्रियाका
रीकएवमाह तथैव चास्यावर्थक्रियांकरोति यथाप्रतिभासेहिसानेनप्रति।
भासनेचेदस्ति तदन्यसारित्वार्थक्रिययापि भाव्यम् सापिचप्रतिभासोदवस
त्यन्यथानवस्थानादिति प्रतिभासएवमलेतिमरोगोत्याय संहरति स्वात्म
नीति प्रतिभासमानरूपयद्यसत्त्वात्प्रतिभासमानतेवकथंस्यात् यत
देवद्रष्टयति तथाहीति नतस्येति प्रत्युत्पन्नस्य तत्स्वरूपज्ञानम् तथाचाभिम
तस्यैतिमिरं चिकित्सिषुराह भो अक्किमत्यमेव द्विचन्द्रं पश्यामीति सोपितेषु।
वप्रतिवक्ति सत्यं पश्यामीति अत्र दृष्टान्तमाह नहीति इन्द्रजालमन्त्रतन्त्रौष
धादिविर्यतयस्य असत्त्वेनेति अवास्तवतयेत्यर्थः नेति सोपिचेद्भ्रान्तोभवे
द्धाप्यामिस्वः प्रवर्त्तत नचैवम् अतएवव्यपदिशति नाहं स्वप्यामिलोके
भ्रमयामीति नन्वेवं सर्वज्ञास्तमिनेवभ्रान्तिकथा नेत्याह नस्येति यतएवं त
तद्व्यमेयांतरेलब्धमित्यर्थः किं तदाह असतइति अनन्तवहीरूपस्य।
द्विचन्द्रस्य प्रकाशमानस्यैवमसत्त्वेनेति वस्तीरूपेणज्ञानकारणस्य वार्थत्वेनाना
त्मत्वेनानात्मत्वेनानात्मत्वेनयाप्रतीतिः सम्भवमइति यदिवाचन्द्रस्यार्थत्वेतत्क
द्विचन्द्रप्रतिभासमानेनतत्प्रतीतिरित्यध्यवसायरूपात्रपदे ततस्तेनस्यापद्या।
ख्यायांनचेत्यादिनातस्याः प्रतीतेर्बलादेवाध्यवसायरूपत्वमापततीतिनिरू
प्यते तथाचन्यायप्रमक्रमरूपान्तरस्यमुख्यार्थस्यप्रकारः द्वितीयव्याख्यायांप्र।
तीतिरध्यवसायरूपाभ्रान्तेत्यत्रहेतुग्रन्थः नचेत्यादि चोद्यार्थं यत्प्रथमानेप्र।
काशमानेयद्वस्तुतन्नियताकारंयथैवप्रकाशते तथैवतदन्यथाभूतं नतत्र।
भवति ततस्तस्यायाप्रतीतिरविकल्पाप्रकाशरूपासासर्वथैवान्यथात्वविप
रीतवेदनरूपत्वेनसहते इत्यतोहेतोः प्रतीत्यन्तरं निर्विकल्पकप्रतीतिव्यति
रिक्तं तदपिनसर्वमपिचविपरीतयेनाध्यवसीयते नचास्यस्वग्राह्येविपरीत
मतेः प्रथमानेन निर्विकल्पकविषयरूपतेद्वैपरीत्येयेनाध्यवसीयते तदे
वाध्यवसायरूपं सर्वत्र भ्रमज्ञाने भ्रान्तमितियुक्तम् नद्वनिर्विकल्पकांतर
मेवतथास्तेनेत्याह नस्येति अविकल्पकत्वमेतदेवयत्सर्वथामात्ररूपत्वंस
योजनविज्ञानादिव्यापारस्तु विकल्पनम् तदाह विकल्पात्मनत्वि तिभ्रा
तिर्वैयुक्तमितिसम्बन्धः तस्य हि प्रथमानरूपपातित्वमस्ति तदाह रूपेण
ति किं सर्वत्र भ्रान्तत्वेनेत्याह विपरीतेति शुक्तौ रूप्यायांतरूपविपरीतेन
रजतेनाध्यवसायैनेकोयदाकरोति तदाभ्रान्तत्वम् नीलेतद्रूपेपनीलेनैवविक
कल्पेनैकोकान्तेनता अन्यतयाचरतोरूपस्पष्टे विकल्पेनास्पष्टेनार्थदेको
तदध्यवसातसर्वोविकल्पोभ्रान्तः वस्तुस्वलेनत्वप्रापकत्वान्नभ्रान्तितयाध्यव
ह्रियतेनीलस्यैवाप्राप्यत्वादर्थक्रियाकारित्वेनाभिमानात् स्पष्टास्पष्टतार्थवा।

पे॰

भ्रा॰

३
म. ज्ञा.
वि. वि
७१

तरानादरणात् यस्तु दर्पणेनैकेनाध्यवसति स विकल्पस्वरूपस्य विषयमात्रनि
ष्टः सर्वथैवाभ्रान्त इति एतदुपसंहरति अत इति द्विचंद्राभासे निर्विकल्पका
यस्तु तत्र भ्रान्तता यथाप्रकाशमाभासस्य सत्वात् अत एव नीले अस्यापि नी
लप्रकाशनेयुक्तम् न हि तस्य प्रकाशनमात्मीयेव पुः येनासति न सिंस्तदं
गितवत्तत्प्रकाशोऽपि न स्यात् यावता प्रकाशनमस्य संवेदनतत्त्वात्सास
पि नीले तत्प्रकाशने स्यात् इति वाह्यार्थशून्यतायुक्ते सतीति असति नीलप्रकाश
ने किं तदस्ति य... लानीलप्रकाशने प्रकाशनेऽस्यास्ति नीलप्रकाशने किंचि
दपि प्रकाशते यदन्यस्य प्रकाशनरूपेण धर्मेण तन्नदसंभवेन प्रकाशते दीपा
स्वप्रकाशा...
देरभाव इति प्रभात्मकः प्रकाशः तथा च नीलप्रकाशनेनास्य धर्म इति त
दसम्भवे प्रकाशने युक्तं सर्वत्र तन्न दृष्टमिति नियमवर्जनहेतुनास्याप धर्मेत्व
व्यापकेस्यापि तमिति व्यापकानुपलब्धिः न हि ज्ञानस्य स्वरूपतानातिवर्तते।
ति भट्टशंकरनंदनः तेन हि चंद्रनिर्विकल्पकेन तथाविधविकल्पमात्रनिष्ठ
स्य तदध्यवसायोत्पन्नोऽतिः न ह्यत्रोभयत्रापि बाधकं प्रभवति न हि तिमिरेऽपि
तिमिर एवं प्रतिपत्तिः न मे हि चंद्रः प्रतिभात इति नत्वतिभानादेव हि तिमि
रचिकित्सितादिः यस्तु हि चंद्रोऽयं बाह्यः सर्वसाधारण इति व्यवसायः स एव।
भ्रान्तः बाधकेन तथा विदनात् निवृत्ते तावति मिर एवं प्रतिपत्तिः यो मया हि चंद्रो
बाह्यत्वेन सर्वसाधारणेऽपि नाध्यवसितः स तथा न प्रतिभातः प्रतिभातस्तु प्राय
एवासाधारणः दृष्ट एव ... ममेसिवाद्यो यत्सर्वसाधारण इति न चासौ तथेति।
यद्बाधकेन तेनेति नोपलभ्यते संवेदने न तज्ज्ञातत्त्वयाध्यवहार्थत्वसंवेदनोपाइव
तथा च हिचंद्रप्रतिभासद्विचंद्राध्यवसायात्मिकारणानुपलब्धिः भ्रान्तता
व्यवहारस्य नियमवतः कारणावत्त्वात् अन्यकारणास्यसंभवाभ्रान्तस्तु न लभ्य।
मानेनैव कारणेन तदिह नोपलभ्यत इति यदाह भट्टः अनन्यस्य बहिर्भावो वा
यः सात्वमेनाद्वियेति तथा विकल्पस्याप्यनर्थता न भवति भ्रान्तताभावा
त् येनाबाधकेन तत्त्वन किंचिन्निमित्तेन दर्शनविकल्पाभेदाध्यवसाय एव तु।
न्नलभ्यते॥ इति प्रकृत्याह आभासभेदे ... भेदभ्रमावारोपयति
नैवं हि चंद्रनिर्विकल्पकप्रत्ययभ्रान्तताभिधाने तिमिराश्रयमतोत्पादा
र्थयस्य कोऽभिप्राय इत्याह बाह्यताव्यवसायोऽपि चेति तिमिराश्रयमसाधारणा।
आभास इत्यायते इति यतो नैवत्तितेनावाह्यताध्यवसायः॥ एतदुक्तं भवति
आभासनिहनुः ... भवति इति द्वाभ्याम्।
... तिसआभासः संविदि अध्यवसायेच निर्भास
मानः समाकृष्टबाह्यताक एव निर्भासते सन्नसौ तेनेंद्रजालतिमिरादावपि
प्रथमतन्त्वप्रभृति निर्भासतेऽनुक्रमं यस्तु तिमिरादिकारणात्त्वमेवेति त।

तिमिरादिकारणात्त्व ... साधार
ति४
मत४

चेरूपताद्याभासस्यस्य बाह्यतेनाध्यवसति तथा च तावार्त ... ८
रवः प्रतिलोमेन ... यावती तिम विस्मयमाचद्वाणापि शुकं प्रत्याह नेवे
हृदाभवेति दर्पणे नैव केवलमित्यमिति अनेन प्रतिभासधर्म एवायमित्यु
क्तं भवति एवं निर्विकल्पकेन तद्बाधिध्यमाणात्वाह्यतास्वीकमात्मस्यमात्म
निर्भ्रान्तत्वम् शुक्तिकरजतभ्रमे नु प्रथमनिर्विकल्पकेन रजतस्वीकाराभा
वात्तस्यमित्यस्याभिप्राय इति तावदिति इदमवरूपयोगिदर्शितमन्य
तु दर्शयिष्यते भवतामिति स्वदर्शने भ्रान्तिते वयं तु दिङ्नतावद्दर्शितमिति
यावत् यत्रेदमस्य विवेकः परेषामपि केषांदोम्भानां सविहरिस्पवति एवं
लोकप्रसिद्धे भ्रमरूपे यस्तु जीवाध्यवसायो शास्त्रनिदर्शनेन सर्वत्राध्यव।
सायभ्रान्तिरूपप्रदर्शने भ्रान्तिरूपस्याध्यवसायेन व्यवतिष्ठा पितस्य वाह्यस्य व्य
वस्थान चटते तत्रांशेन स्य जडरूपत्वात् यत्रांशे चाजडत्वमवाद्य तत्र व्यवस्था
समर्पादनानोनल्कादिति दर्शयति स्मृतिज्ञाने हीति हीति यस्मादेव मूत्रा
त्रविभाग इतीति तस्माद्विषयव्यवस्थापकमध्यवसायस्य न युज्यते यथा
प्रकृतस्य स्मृतिज्ञानस्येति स्मृतिरूपलक्षणामत्र एतदेव चटयति स्म इति
योंशो न भ्रान्तो निर्विकल्पकस्वसंवेदनलक्षणः स नार्थस्य व्यवस्थापकः
तेनान्यस्यैव स्वरूपस्याभासस्य च प्रकाशनात् यत्तसोंशः प्रतिभासमा
नः स्वरूपस्याभासस्वभावस्तस्मात् स्मृतिज्ञानादभिन्नो न व्यतिरिक्तो न वा
ह्यस्वभावो ज्ञानादव्यतिरिक्तं चेति न्यायात् यस्तु विकल्पनव्यापारात्माध्य
वसायः स यद्यपि संपादवतीर्ण इव लक्षते इत्यतोऽर्थव्यवस्थापकतया सं
भावयितुमास्यस्तथापि न निर्वहत्यस्य संभावना तदाह यावतेति पूर्वप्र
क्रान्तसंभावनानिर्वाहभावयति कमध्ययम् ननु भ्रान्तेच भविष्यति व्यवस्था
पकं च भविष्यति दूष्यति किं हि तत इति भ्रान्तत्वेन सहसहसमञ्जसीयमाने
व्यवस्थापकत्वमाप्तो किं ते निषेधति भ्रान्तस्यापीति अत्रेदमुच्यते जडत्वा
दिति ननु विषयस्य व्यवस्थापक इति कोऽर्थः विषयस्य व्यवस्थां करोति तत्र यथा
कायस्य लाघवकरोऽग्निस्तिक्तजडाग्नेरप्रतिबन्धकं तथैवाध्यवसायो व्यवस्था
विषयस्य करोतीति किमस्य जाड्यं जाड्यं चिंतयाऽस्याप्रमाणत्वं व्यवस्थाप
ने हीति आत्मनि संवेदने प्रत्याख्यात ... विकोपाख्यानलक्षणाध्यवसाय
रूपं परत्र च प्रमातेतरेतथा ... नियोहगर्थाकारोऽध्यवसायस्तन्त्रदृष्टा
स्यार्थाकारस्याध्यवसायस्य पूर्ववानेनार्थाकारप्रकारेणाभूतस्याध्यवसायस्य ज
नानार्थवाचकस्य संकेतितस्य शब्दस्यादीरणामुपाख्याप्रसाधके यत्नेऽपा।
त्वहानोपादानादिव्यवहार इति इत्येतद्व्यवस्थाशब्दवाच्यं नन्वर्थस्यासौ काष्ठस्ये
व कश्चिद्विकारः हीति यत एवं ततः प्रख्योपाख्यावत्संवस्तुविषयं जडस्य।
स्वात्मनिष्ठस्य वस्तुस्वरूपाताः कथं स्यात् चान्वाचये अत एवोपसंहरिष्य।
ति वस्तुसंवेदनरूपवलाभ इति तत्स्लोकेनापि हि विषयं संवेदयमानेनव्य।

पिष४
ना४

वस्थापितोर्थः किंत्वध्यारोपादिना माव्यवस्थापना निश्चये पाख्याने प्रख्या
याः करावलम्बनमादधत्तस्याचिख्यासुणा दिष्टमिह ननु विषयधर्मएव कथं व।
स्यात्स्त्रमदूषणायेन अत्राह ननु विषयधर्मएव व्यवस्थापकः प्रतिप्रमात्रिति
विषयधर्मो हि न प्रतिप्रमातृ भिद्यते न ह्येकस्य स्य[illegible]क्तः पटोन्यस्य पीतोन्य
स्य चक्षुष्कोनपीत इति भवति इत्यत एकस्य स्पष्टं प्रतिभातो परस्या प्रतिभा
त एवेति दृष्टं विषयधर्मतायां विदं न च घटते यः प्रतिप्रमातृ भिद्यते
धर्मः स विषयधर्मो न भवति स्त्वादिवित्तस्याच व्यवस्थेति विषयधर्म
त्वस्य व्यापकं व्यवस्थानं तेन हि स्वरूपत्वेनाव्यवस्थितत्वेन व्यवस्थितत्वेन व्याप्तं
प्रतिमातृ भिन्नत्वमिति व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः प्रमात्रिति प्रमातृ
धर्म एवायं यस्य चायं विषयव्यवस्थापकत्वलक्षणो धर्मः स एवाजडरूपमुच्यते
अपि शब्दो वृत्तो परामृष्यमानस्यात्युत्कटताद्योतकः यद्यपि तत्या चिद्रूपो गीकृत
स्तथापि नेनिर्दोषत्वमिति स एवेति नेत्रैव तेन प्रत्याख्यापाख्येकत्वेमसत्ववा।
एवेति वा शब्दः प्रत्याख्यानपाख्यानं तत्त्रतत्र भवन्तरूपएव प्रकाशिनः स्यादिति
अपवादत्वस्य तद्व्यवसायस्य न भेदो भवेत् अतएव सम्विदात्मने एकत्वम
संवित्स्वभावस्य हि यो व्यापारः स कोय्यः संवेदनातिरिक्तो भवितुमर्हति तदध्य
वसायादिपाठे ऽपि भिद्यमाने सो प्रकाश एव भूराः ननु अयमुक्तरूपः प्र
काशनरूपं न भवेति तत्रेयमात्मकमपि न भवति स्वावयवसंवेदने तथा
चस्तत्त्वव्यवसायेनीते यत्किल यत्र न भूताप्रकाशनेन तज्ज्ञानेरजतत्वेन तत्संवेदने
किंचिदिति व्यापकानुपलब्धिः अन्नेतेनेव प्रसक्तोपि न कश्चिद्दोषः अध्यक्षेण तल्पना
यां तु संवेदनविरोधः प्रत्यायेन तस्मै न सैव दोष[illegible]त्वेनाक्ता टीकायां च ततएवाभय
सत्तत्त्वम अनर्थ स्वात्मा सोल्लेखश्च यः स एवाध्यवसायस्य प्रतिभासो ऽर्थ भास
त्वेनैव प्रतिभासः न हि बाह्यो जडो येन हि जाड्यस्य संगमस्ति यदेव यत्रा शते
भासरूपं न तदेव तत्र जडमुच्यते नीलमिवा[illegible]त्रेति भावः अर्थ[illegible]तिव्यवतिष्ठा
पयिष्यते बाह्योऽर्थः स्वात्मासंविद्रूपः उल्लेखश्च उल्लेखनात्मव्यापारो
ऽकीर्यव स्वात्मन्यध्यारोपितत्वात्क्षीव लिख्यमानस्त्रिविकल्पच्छायामात्ररूपो नीलइत्य
ध्यवसेयो तदबाह्यप्रकाशनयोगेन स्पष्टताध्यवसायेन नत्रैव प्रव्याख्यापाख्या
वनाद्व्यवस्थानजनकेन भयातास् नत्वबाह्यइतिमात्रमाह यत्तासो मातम
नेत्रस्य संव्यवस्थैव न किंचिदुपपद्यते निर्विकल्पकेन तस्याः दुर्वा पराव।
मर्थप्राप्तितया अर्थसंपत्तेः अवसायात्मनश्च विकल्पस्य बाह्योऽर्थजडत्वान
द्व्यवस्थाकारित्वादनुपपत्तेरिति दर्शितम् प्राख्याने हि केवलं निर्विकल्पकं
रूपम् उपाख्या तद्रूपशून्यं व्यवस्थानमर्थस्य नाप्युपाख्या केवलाप्रकाशशून्य
नियमप्रत्यत्तायते विकल्प इति तत्र किं समाचरति यच्छ्यते णोपमीय
ते तत्कमेव अनश्चबाह्यार्थसिद्धिरपि कथमिति ह चिंतम् अतएव सहदर्शने
सिद्धान्ती प्रकाशविमर्शयोरन्योन्यमविमर्शादर्शयति येनार्थव्यवस्थासत्त्वल।

मेव वाह्यत्वेनापि सा हि प्रत्यक्षाध्यवसायात्मिका तेषवच्च प्रकाशविमर्शात्मकत्वेनि
तदात्मको बोधः कथमर्थव्यवस्थाहेतो न भवेदिति न किंचित् समर्थमत्र अवसा
यादर्शनीभूतोवसायीभूते दर्शने मित्यपि पुरुषबुद्ध्यभिप्रायाभिधानमात्रेण
मताविकमेव पश्यामीत्यपि न दर्शनस्याति प्रामाण्यसंवादरूढचितम् येनेय
नादर्शनीभूतस्य व्यवसायरूपेण भवत्पश्यामीतिरिदं प्रामाण्यमेवसायस्यैवव
दुश्चिंतितपरस्यासमसमंजसमित्याकूतम् ॥ ॥ २१ ॥:–
तदेवमित्यादिना सह उपसंहारेणावतारयति ज्ञानेति तदीयमज्ञानसर्वापि
न विषयेनास्कंदति न स्वीकुरुते न कथं तत्स्वीभकरणं संभाव्यते अत आह निजे
ति स्वरूपे स्वविषयमात्रे च निष्ठा विश्रान्तिर्यस्य तत्तादृशं यत न अपरं स्वीक
र्तव्यो विषयो यदीय स ज्ञानहारेणेति मेति ॥ उच्यते तदपरेति तत्स्वीकर्त
व्यविषयं यदपरं ज्ञानेन तच्यते संवेद्यं भवति ननु ज्ञानेयदि संवेद्यते तर्हि।
विषयस्तदीयः कथं स्वीक्रियते तन्विवमाशंक्यादमवाक्तं तदपरेति तस्याप
रस्य ज्ञानस्य यतः संवेद्यो विषयः स्वविषयप्रकाशनस्वभावं हि तज्ज्ञानं
वेद्यीकुर्वत्तज्ज्ञानेनावश्यं तद्विषयोपि स्वीकृतत्वाभवेदिति यावत् ननु य
द्यपि परविषयस्वीकारेऽज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वमपायस्तदाश्रीयतेतात।
र्हि तदाश्रीयते यदि घटते न तु घटते इत्याह क्रमेणा यद्भवं तेन भिन्ना
नि किल ज्ञानानि ननु ततः किम् आह स्वाभासस्वरूपस्वाकारच्छाया
रूपेच विषयेप्रकाशनरूपाणि ननु परस्वरूपपरविषये क्वतिरिक्तेवा
विषये तथावृत्तिः स्वात्ममात्रेति अत्र हेतुः अनन्तरोपपादितो न्यायः तेन
हि न्यायेन किं कृतमित्याह स्वरूपमात्रे इति इयतार्थमेकारिकार्थव्याख्या
तम् द्वितीयं व्याचष्टे ततश्चेति ततः परज्ञानविषयस्वीकाराभावात्प्रार्थिन
मर्थक्रियालाभः प्रवृत्तिपूर्वकेन स्यादर्थिताया एवानदयात् सा हि प्रवृत्ति
विषयस्य प्रार्थनीयस्य प्राप्तिविशेषस्य निश्चये सति भवति प्रार्थनीयश्चार्थ
मर्थ्योभवति यदि मतपूर्वं व्यवसायनेनेनहष्ट इति निश्चयः एवंच विषयसं
मेलनान्निश्चयः प्रार्थनाकारणं न चास्मिति कारणानुपलब्ध्या प्रार्थना।
या अभावे तत्त्ये वो तत्रेतत्र कार्याणाम भाव इति प्रार्थनाया एवसाय प्रवृत्तिप्रा
हानाहानसंव्यवहारादिलौकिकयात्रोत्सीदेत् क्रमोपजातसंवित्तेः स्वस्याविवि
चित्रं हत्वा संयोजनवियोजनादि बहुप्रकारेणैव चिन्तयतः क्वचिन्निर्विषये मे
लनं यत्तत्रेत्याह विषयेऽहंचितते स पूर्वमपि मया इत्यमवलोकितं इत्येवंरूपेण
किल तत्समर्थाचरणं प्रवृत्तिविषयस्यार्थविशेषस्य निश्चयं क्रियते तदेव न तु
घटते अनेनानुसंधानजन्मेति व्याख्यातम् आलयविज्ञान एककमपि कल्पितं।
दर्शितात्वादविषयमेलनाय प्रभवतीति स्मृतिज्ञानं च विचारयितुमारब्ध

६०
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ -वि
७३

मिथ्याविकल्पद्वयम् प्रथमज्ञानमपि अहमिदं जानामीत्यहंतापर्यवसितमह
मिति च पूर्वापरस्वात्मरूपपरामर्शविश्रान्तं प्रथते इति तद्विश्रान्त्यभावे तदपि
न किंचिद्भवेत् सुखदुःखादावप्येषैव वर्तनीति सचायमनयोः सम्यक्करणमनया
प्रमातृव्यवहारे तदभावे म्लेच्छितप्रायीभावे दिव्यनयेनापि स्वरूपसमर्पणी।
यः ननु माभूवंस्त्वाभासमात्रप्रकाशनरूपाणि विज्ञानानि भिन्नबाह्यार्थ
प्रकाशनरूपाणि बाह्यस्य सतां तद्रूपावेशपर्यवसानात् ज्ञातेरेवेन वा पूर्वेण
ज्ञानेन योऽदृष्टः स एवानेनापरज्ञानेन दृश्यत इति सिद्धं विषयमेलनम् स्थि
यदिह दृष्टतात्स्यार्थसंभिः स्फुटं यावता पूर्वज्ञानरूपमेवमा न[illegible]चात्मांस
ज्ञानयोः स्वरूपतादात्म्यम् ज्ञानभेदस्यापारमार्थिकत्वे ह्येवं स्यादित्येतद्द
र्शयति व्यतिरिक्तत्वादिविषयमेलनेन नहि दृष्टतायाविषयधर्मत्वेन बाह्यज्ञा
नयोः स्वरूपैकत्वेन तत्त्वात्पश्यत्वेदृक्त्वे तदा सर्वज्ञात्पयेत्स्यकोर्तेय ननुर
त्री योस्त्वर्येपदः नेत्याह तदपीति तथाभूतमपि व्यतिरिक्तार्थप्रकाश
नरूपमपि [illegible]तज्ज्ञानेस्यातेयोगातिपूर्वज्ञानयो
रहेस्मास्पर्शेनैव ननु यदि तज्ज्ञाने पूर्वज्ञानपुरः सरीकारेणान्ते विषयं स्वीकु
र्यात् का खंडनाप्रस्तुता स्मिन्वस्तुनि प्रतीतिः साक्षिणी ज्ञातोऽयमर्थ इति एत
दाशंक्याह तापूर्वेयेन ज्ञानस्य ज्ञातान्तरवेद्यतामाशंक्य पादाद्युपपत्तिपराकर्तु
मुपक्रमते ज्ञानं नाभिन्नादिना अत्र संक्षेपेणायुक्तिः जडतापत्तेरिति उक्ता।
मिति हि कस्वभावमेवेत्यत्र अत्रपरो वितन्यस्याभिप्रायेण प्रकटयं ज्ञानान्तरवेद्यतो
नोपगतेस्य प्रकाशत्वेपि समर्थ्यते स्वसंविद्रूपत्वादित्यादिना नात्र कश्चि
द्वापद्रुत्येतेन भवतीत्यनेनासिद्धान्तिमतं पूर्वपक्षवादिना दर्शितम् अनेन चा
परसंवेद्यानी तिवृत्तेनानजः संवेदनेन समन्वयोव्याख्यातः परप्रकाशेन समन्वयेसा
ध्याविशिष्टो हेतुर्भवेत् एवमनन्यकृतस्यतेनेत्यसमर्थमाह इदं चास्याकूतम्
यथा दीपप्रज्वालितेन दीपान्तरमागच्छन्प्रकाशते न कश्चिद्विशेषस्तथा ज्ञाने
पि ज्ञानान्तरे एतावता हि नतस्य ग्राहकस्य ज्ञानस्य किंचिदुष्यति तद्धि जडं वा स्यद्दृष्टी
यादजडं वा ग्राहकत्वे का क्षतिः तदाह यथाजडस्यापि दिग्राहस्यापि का खंडना ज
डस्यापि निरितिचेत् नैवम् ज्ञाने हि प्रकाशमानमपि तथा स्वयंप्रकाशते यथा पर
स्य प्रकाश[illegible]रूपमेव भवतीत्यात्मप्रकाशनं नान्तरीयकं परप्रकाशनयोगादात्म
नात्मप्रकाशनरूपमस्यानपेतमेवतत्तदेव चाजडत्वम् प्रकाशकताचनाम नतस्य स्वरू
पीभवति घटवदेवानेन साध्यस्य नजडतामापद्यति एतदाह प्रकाशप्रकाशप्रकाशप
त्वयोरिति अप्रकाशत्वेन प्रकाशितो यमिति व्यवहारः सतविषयस्य स्वरूपं प्र
काशितो यमिति व्यवहारस्य तत्प्रमातुरात्मज्ञानस्य पृथक् परप्रकाशकत्वमेवो
पपन्नमिति दर्शयति नतस्य प्रकाशेनेति येन हि प्रकाशरूपेण विषयस्यासौ।

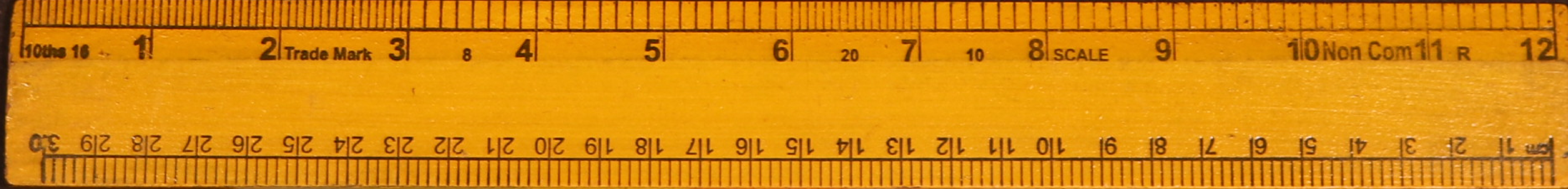
प्रकाशस्तेनैव चेत्प्रमातुः संवेद्यतामेति घटस्यापि संवेद्यतां मेतज्ज्ञानेप
रान्तदये हि को विशेषस्तमद्व्यस्य घटद्वयस्यवा तस्मादस्य संवेद्यताना मज्ञा
नस्य घटवदेव ज्ञानान्तरम् घटादौ हि लक्षणत्वनिदानं विषयेमवास्य प्रकाशताया
विषयस्यैवेति प्रकाशरूपतानहि विषयस्य प्रकाशरूपता निजेवपुः तेद त
दाह तत्प्रकाशायवहीति स्वपक्षेपरोनिराभयति तदेवमिति ज्ञानस्य प्रकाश
ताज्ज्ञानान्तरस्यैव स्वरूपेण प्रकाशमानस्य परप्रकाशनरूपत्वमिति दर्शितं
प्रकाशात्मत्वात्स्व प्रकाशान स्वभावाश्चेति ज्ञानस्वरूपे जडरूपे वेति ग्राह
कस्य ज्ञान स्यान्यकाचित्तत्वं जडेनेति दर्शितम् ज्ञानान्तरेणापीत्येवमित्यादिना
ग्राह्यस्य ज्ञानस्य न किंचिद्धीयते इत्युक्तम् यद्यत्र न लक्षणांशस्वमपवा
यते तमत्र विरुद्धं दर्शितास्यच्छताया मिवस्वच्छदर्पणानतरसेक्रौतिः तथाचज्ञा
नेज्ञानान्तरेणग्राह्यतानज्ञानस्य स्वलक्षणांशे प्रकाशमानस्य सततः परप्रकाशनरू
पत्वाबाधत इति व्यापकानुपलब्धिः विरोधाहि कश्चिदेव भवति नसर्वत्र यदि चल
क्षणानपबाधको पि विरुद्धः स्यात्सर्वं सर्वस्य विरुद्धमेवेदिति नीलस्य कार्यत्वका
रणत्वायपि रूपेण भवेद्विरुद्धत्वात् एवं नियमवत्त्वस्याव्यापकस्य [illegible]
नुपलंभप्रसंगात् विरोधव्यवहारो लक्षणानपबाधकरूपात्प्रतिपत्तः प्र
वृत्तो लक्षणापबाधकत्वेन व्याप्यते तस्य केनापलम्भ्यत इति एतत्परिहरति अत्रे
त्यत इत्यादिना अनेन च लक्षणानपबाधकत्वस्यासिद्धिं निरूपयन्विरो
पमेव समर्थ्यते ज्ञाने हि घटस्य प्रकाशनरूपं तत्र प्रकाशमानत्वेन घटं निष्टं
किं चिद्रूपमपि तज्ज्ञानस्वरूपमेव तत् यदि च तत्प्रकाशमानत्वे ज्ञानगतम
पि ज्ञानान्तरस्वरूपमेव न हि प्रकाशस्य ज्ञानस्येति स्वरूपत्वमेव स्यात् ग्राहक
स्यापि ज्ञानस्य याप्रकाशमानतासापि ग्राहकज्ञानान्तरेमेवत्येनेनपर्या।
येन सर्वमेव ज्ञानेनिःस्वरूपमेवेदित्यभिप्रायेणोपक्रमते यो[illegible]त्यादि प्रकाश
मानेपीति विचत[illegible]मात्रेणाभ्युपगमेस्यापीत्यर्थः अहमिति प्रत्ययइति अ
हं कृतः प्रकाशमानतायामनन्यापेक्षत्वेनोपलक्षणांतस्य ग्राह्यतायामन
न्यापेक्षत्वरूपायां बाधितमेवस्यादेकग्रहणेनान्यापेक्षामाह अहमि
त्येवंप्रकाशार्हः स एव हीति सम्बन्धः सम्यग्ग्रन्थस्य अहमित्येवेत्यादि हेतु
हेतुत्वेनोक्तः ननु अहमिति न ज्ञानमेतदपि तज्ज्ञातृत्वयेपरामर्शः ज्ञानेच
हमीमांसाप्येतेत्यापेक्याह यदाविति तथाभूतं हंयवात्मैवस्यात्प्रभेदायाव
च्छेदानवच्छेदकृते ज्ञानत्वे ज्ञातृत्वे चेति विशेषद्वयं द्योतयति एतदुक्तं भव
ति भावत्वात्मानां किंचिद्व्यान्तरं यस्य ज्ञानेन घटवदेवज्ञानंप्रकाशयते तथा
त्वे हि न किंचित्प्रकाशेत तथा हि घटस्य प्रकाशमानत्वे स्वरूपमपि तज्ज्ञानात
दमित्यप्रकाशो हेतुर्भवेदिति सहप्रभेजगत्स्यात् तस्मात्संविदेव प्रमातृरूपा अंतः
शरीरप्राणशून्यादिकावच्छेदपरिग्रहीता सैको चापि विहितसंख्यानवच्छे।

नतस्यापि प्रकाश
मानत्वे यत्र तत्स्वरूप
मपि तज्ज्ञा

६ -
प्र. ज्ञा.
वि. - वि
७४

दाहृहिरलम्बसंकोचामायाप्रमातृरूपावहिरपितल्लम्बसंकोचनायो
ज्ञानरूपा तत्रापिचबहिरसंकुचितरूपमनयायिभासत एव अन्यथानुसं
धानायोगादिति ज्ञानमात्मधर्मा उच्यते इति सौत्रान्तरपीत्यादिना सर्वस्यै पर्मे
मेवायमवभासइत्याह स्थिरमस्थिरंविषयच्छायोपरक्तरूपमविरुद्धमकाश
लक्षणमवश्यतावदभ्यात्मसिद्धमनपह्नवनीयम तत्तुसमर्थ्यापित्तमशक्तु
वद्भिः क्षणकाशमवलंब्यते तथाहिवौद्धैरस्थिरमेवासपरमार्थिकं रूप
मंगीक्रियते स्थैर्यंतसंतान निष्ठतयाविकल्पकल्पितं ज्ञानमात्रवादिभिः
सौत्रान्तैरस्थिरं रूपंविषयच्छायोपरागाकृतप्रकाशरूपत्वेचपुरुषच्छायोप
रक्तेवुद्धितत्ववादिभिः स्याप्येतिनवास्तवमत्र स्याख्यात्मापित्तप्रतिभासा
नुसारेण तृमेतत्वम अतएवाह प्रकाशमानतायामिति ॥ वास्तवंहि प्रमातृ
त्वंपुरुषस्येवयदिवापुरुषस्यचितिमात्ररूपत्वात्प्रमातृत्वादिव्यवहार उपचरितः
प्रमाणविपर्ययादिहतनिमारूप्यकृतेवुद्धिहत्त्वेशिष्टाहिव्यवहृतिविस्पष्टमा
त्वपुरुषच्छायापरक्तेवुद्धितत्वएवमुख्यः प्रमातृभावः उभयत्र एवइति इदंज्ञाने अयं
प्रमातेतिचयेषामपीतिनैयायिकादीनां ज्ञानलक्षणायः प्रकाशः ज्ञानादयएव
रोषांमतेविषयप्रकाशः तेनातिरिक्त आत्मशाह्वाच्यानित्यव्यापिद्रव्यविशेषः
प्रमातेति तत्रापिसविषयप्रकाशत्वात्मसमादात्मद्रव्याद्व्यतिरेकेण निर्भास
मानोंगीकृतः केवलंतस्यातिर्भासेनसमवायस्यानिमित्तत्वमुक्तम् यथानव
कुषुक्तः पटइतिरागयोगात्रक्तावविरुद्धएवचित्रपटोभाति तथैवज्ञाताहमात्मेति।
प्रत्ययेपिघटज्ञानात्मनाप्रकाशेनपटज्ञानज्ञानात्मनाचप्रकाशेनातप्रोतस्वभा
वएवासावात्मास्यादितिविचित्रप्रकाशरूपानुविरुद्धएवात्मेतियुक्तमवोचाम।
सएवज्ञानेप्रमाताचेति ननुसमवायस्यसंबंधस्यचभेदेनैवभवतिमेयोगवदि
त्याशंक्यसत्यं ॥ किंतु अयुतसिद्धत्वाज्ञानस्यनज्ञातुभेदेनावभासो युक्तइति
यं दर्शयति अन्यथेतिव्याप्तिवत्तिनाभ्यांतद्विपरीताभ्यांव्यक्तिभ्यांतत्भिन्नयो
रात्मत्वापिज्ञातिव्यक्तितादात्म्येनैवावतिष्ठतेनिर्भासेतेचेत्येवंभूतायः समवा
यस्यमहिमासकथंगुणगुणिनोर्नत्यंतमभिन्नयोगात्मयोर्भेदेनावस्थान
निर्भासवक्रीकुर्यादित्याशयेन जातिमत्रदृष्टांतीकरोति नहीत्यादिना दृष्टां
तस्य हेतुस्वरूपविशेषकत्वेनप्रकृत[illegible]प्रस्तावनात्मानाउत्याशयेनहेतुत्वा
द्योतकोहिशब्दः यदिजातिःस्वतंत्रामीतभासेततदातद्व्यमिवस्यात्मकाशेते
च भिन्नेषुभिन्नप्रत्ययजनकत्वेहिजातेर्जीवितम् ननुयदिसर्वज्ञःघटपट
पौनिविविक्तानालोचयतितदाजातिंपृथक्तेनाव्यवलोकयेत् महाप्रलये च
व्यक्त्यभावेप्यवर्णजातीःपश्येन्निम्स्वत्वेनचतदापिताभ्यांभावादित्याशंक्याह ॥
सर्वज्ञस्यापीति ॥ नह्ययथास्वरूपंसर्वज्ञःपदार्थान्पश्यति एवंहिसभ्रान्तएवभ
वेत सर्वज्ञत्वाच्च प्रलयेप्यसौवर्तितानाभावाःसाक्षाद्यकीः पश्यंस्तद्रूपव ॥

ज्जकत्वजीवितामेवजातिमभेवेति तदेतत् इतीत्यनेनोक्तम् दृष्टान्तव्याख्यायर।
ष्टांतिकेयोजयति तद्वदिति अहंप्रकाशप्रतिभासोहिप्रमातात्मा तदभेदेनेवज्ञा
नमनुचितेप्रकाशाद्घटाभेदेनयस्थूलत्वस्तद्गुणत्वात् तेनाहिभेदेनप्रकाशमानंयदित
द्गुणःस्याहिसूक्ष्मपितद्गुणःस्यादिति तद्गुणत्वमनियमप्रसंगेनविपत्ताव्या
वृत्त्यर्थमप्येन तेऽहंप्रकाशेनव्याप्यतइति स्वभावहेतोरेवंचज्ञानेज्ञाताहमि
त्येवोचितभासम् इदमितित्ववभासेज्ञानवहिर्भेतमेतद्गुणरूपस्वतेजमन्य
गुणरूपेवाभासमानज्ञानमेवभातंभवेत् एवंअहंप्रकाशयोगस्यप्रमातृत्व
निष्ठतयैवज्ञानस्यप्रकाशानेसर्वदर्शनेष्टमिति ज्ञानमिति ज्ञानस्यज्ञानेनैव
ग्राह्यतानयुक्ता ननुमास्तु इदमितिज्ञानस्यप्रकाशः भवत्वहमिति।
किंतुयथासाम्प्रहमिच्छामिहृष्यामि प्रयतेहमित्यादावस्वेच्छादेरात्मसमवेत
त्वेन आत्मसमवेतेनेवव्यतिरिक्तेनज्ञानेन प्रकाशनेनतद्ज्ञाताहमितिज्ञानस्या
पिज्ञानान्तरेणैवेकार्थसमवायिनाभविष्यतीत्याशंक्याह अन्तएवायमयुक्त
इतिपूर्वग्रहीत्वा अहंप्रकाशस्यैवरूपंनिरूपयति स्वयमिति अहंप्रकाश
मयत्वमेतदुच्यते प्रकाशरूपतायां स्वातंत्र्यमनन्यमुखप्रेक्षित्वमन्यथाप्रकाशा
न्तरापेक्षयानवस्थानान्नकिंचित्प्रकाशेतेत्यसकृन्निर्णीतम् प्रकाशस्या
त्मविश्रान्तिरहंभावोहीति यस्यहिनैयायिकस्य मतेपरोक्षएवात्मातस्यात
स्यैरात्मवृत्तिः धर्मः प्रकाशेतत्प्रतदेतावत्कथम् पृथक्प्रकाशमानस्य
कथमयुतसिद्धोभवेत् नभसोप्यविर्भासेषहस्यनिर्भासस्यइतिचेदेतदपिकथम
तद्रूपवनसंयोगात्प्रत्यक्षत्वेचकथंस्यात् अथाहमितिज्ञानप्रकाशतएवात्मा
तत्राप्यहमित्यपिज्ञानेनस्वप्रकाशेनतदपिज्ञानान्तरग्राह्यम् तदपिज्ञानान्तरेणे
नाकारेणादेतीतिचिंत्यम् यदितावदिदमितितदात्मवहिर्भावोस्यस्यात् अ
थाहमिति तर्हि अमज्ञानभिदंभवेज्ञात्मज्ञानज्ञानम् अनवस्थानाञ्चनकिंचि सं
त्प्रकाशेत ज्ञानस्योदयोविषयस्यप्रकाशोइत्युक्तिर्हिज्ञानविषयोस्तादात्म्य
वानयेच्छदस्योदकाहरणायतदेवपटसंबंधेपिप्रावरणमित्यपनेत्वल्पतयावाव
कृष्णवतनाम् तस्मादनन्यापेक्षप्रकाशत्वंज्ञानस्यस्वरूपंतदन्यापेक्षप्रका
शत्वेनविरुद्धं तदेवचज्ञानेनग्राह्यत्वमितिज्ञानेज्ञानान्तरवेद्यम् तद्विषयेति
ज्ञानान्तराणियेविषयास्तेषांयावदवस्थितयस्तासांनिष्ठा अनवस्थाभावेनपविसमा
प्तिरितियावत् तदेवाह पटस्याज्ञानस्यसरूपंविषयान्तराभावाद्प्रकाशमान
रूपत्वम् किमन्यदिति अन्यद्धितदीयं गुणत्वादितावन्नभाति अपिप्रकाशमात्र
रूपैवनिर्भासात् भासमानमपिचतद्रूपादिगुणान्तरासमाधारणाज्ञानरूपतयाने
वनिर्भातंस्यादितिज्ञानेनाभातंभवेत् एतदुपसंहरति तदिति यदेतदुक्तं तस्मादे
तोविदमितिप्रकाशाद्ता तेऽहं रूपादहंभावात्पृथक्कृतेसज्ञानेयदाप्रका
शेततदा अहंज्ञाताविषयप्रकाशमयइत्येवंभूतोपर्यंतिकींप्रतिपत्तिमस्थि

इत्याद्रूपात्तदजडमिति इत्यंच [illegible]

ई॰ प्र॰ ज्ञा॰ वि॰ वि ७५

प्राप्यप्रकाशितं भवति यथा अयं घटो ज्ञातः पदार्थदार्ढ्यात्तदभूतत्त्वपर्यसम
वायेन वर्त्तन इति विकल्पेयं पदः शुक्ल इति विकल्पान्तरस्मयविनाशात्स्वरूपमा
स्पृष्टं भवति न साक्षात्तथा मम ज्ञानमिदमिति इदानीमिति अन्यस्य प्रकाशावला
यस्यैः [illegible] स्वप्रकाशस्तादवस्थ्यमस्ते।
[illegible]तास्यजडत्वम् इति [illegible] यदि पराधीनप्रकाशप्रकाशत्वं चेति जडलक्षणं त
दस्तु अन्येन तत्प्रकारेणाप्रकाशभिन्नत्वेनेदंतानिदंभिन्नत्वेनाहंतेति जडाजडत्व
मिति भिन्नकार्यस्य प्रकाशत्वं तज्जडमित्युक्ते किं तस्य प्रकाशत्वं ज्ञानस्योदय इत्युक्ते
तस्ये न किं चित्स्वरूपमुक्तं भवेत् एवं च जडलक्षणानामुक्तमित्यजडे नीलादि
स्यात् उक्तमिति भवेत्तेवस्थं स्वपक्षे एव ममसंभवान्नलक्षणमतिव्याप्तिश्चोक्तेति
दर्शयन्नहीत्याभासं तेषाणाजडाजडलक्षणस्याविरोधापादनेन जडाजडयोरस्वाव।
स्यादर्शयति अन्यस्येति न केवलं स्वरूपस्पर्शनाद्यावदभ्युपगतेऽपि स्वरूपस्पर्श
ऽवेरतश्चाविरोधाज्जडाजडलक्षणयोः प्रमक्तजडमपि जडस्यात् अविरोध
मेवापि प्राहुर्हृदयेन योजयति अयेति असत्कार्यावस्थायाम् अर्थस्व

नं

रूपमिति इदं तयायं [illegible] एव प्रवृत्तिप्राप्तिरिति योजनादिना भासमानतयाव्य
वह्रियते अन्त्यं तथा स्वप्रकाशरूपं ज्ञानं ज्ञानरूपम् प्रकाशाश्रयोर्भेदो ना

भेदा

वन्योन्यविरुद्धौ स्वभावमयोर्जडाजडयोर्विरोधं विदधानो अन्यान्यसंस्पर्शात्त्व
मन्येन प्रविभक्तं रूपं तयोर्व्यवस्थापयतः तदाहस्स्वस्वव्यवस्थितो नियतश्च
र्थः इयता न किंचिज्ज्ञानेज्ञातो न रवेद्यो भवतीत्युपपादितं अधुना यदिक्व

दन्यत्र

चिदाचक्षीत माभूज्ज्ञानान्तरा[illegible] अन्यासंवेद्यवेदकता स्मृतौ तु सानुभव
विशिष्टार्थं निर्भासायां कथमुपजायत इति तं प्रति प्रस्तुतज्ञानस्यैवावेद्यत्वेन ज्ञा
नविषयं ज्ञानविशिष्टार्थविषयं वानुभवान्तरमेव भवन्नस्मृतिरिति हृदयङ्ग
हीत्वा स्मरणाज्ज्ञानेनानुभवज्ञानेवेद्यं न भवतीति प्रकृतं घटयति पूर्वानुभू
तस्य चेति चकारो युक्तिसमुच्चयेन केवलं पूर्वोक्तयुक्तिभिर्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्य
त्वेनासतोऽत्यन्तावेतेव स्मरणज्ञानेन पूर्वानुभवस्य विषयीकारो निषिध्यते याव
द्युक्त्यन्तरेणापि तथा हि घटादेः स्मरामीति ज्ञाने घट एव विषयतया प्रतिभासो

णा

न पूर्वानुभवस्य न केवलं स्मरणज्ञानेनैव सह मिलितो भाति अन्यथा तस्य प्र[illegible]य
गवभासः स्मरणं चेत् न स विषयेण भवेत् योगिन इव परचित्तज्ञानपरचि
त्तविषयेप्यदाह नच सालम्बनेतस्याविषयीभूतत्वादिति नतु घटमनु

भूतमनु

भवामीति स्मरणस्यैवोत्तरक्षणमनुभूततत्त्वमर्थस्य विशेषणं न स्मरणेनेत्यमा
शयितेऽप्युच्यते पश्चाद्वत्त्वस्मर्थमात्रादृप्रमानानुसंधिरूपप्रत्यभिज्ञा
न तच्छुद्धं स्मरणं तत्र तदनुभूतमिति यदुल्लिख्यते भूतं तत्त्वमनुभवस्य दमे।
वस्मरणस्य प्रातिस्विकं वपुः तदापि भूतताविषयोऽपि संकोचकल्पितानु
भवदशायोगेन स्वयं वर्तमानत्वेऽपि अनुभूतं स्मरामीत्यपि प्रतिपन्नाववभू

तीमन्यस्यैव स्पष्टीकरणं स्मरामीति नत्वतिक्रान्तानुभूततास्मरणात् स
दा वर्तमानो विरोधः प्रोच्यते न ज्ञानेनोद्रिक्तावस्थेनोपलक्षि[illegible]नः स्मरणाभिल
प्यते तदाहानुभवैकापन्नमिति केवलं सामानेन तत्कथं चिदसमर्थ्यते अनु
भवेनस्वसंवित्तौवासनात्मकसंस्काराधायकत्वेनाधिकेनापि आत्मनि सं।
स्कारावानद्वारेणानन्तस्मरणेनानुभवो ज्ञायत इति तयोर्दर्शनमेव हि पूर्वज्ञा
नस्य ज्ञानरूपमनुभवान्तरमेव भवेन्न तु स्मरणम् चिरातीतस्य च ज्ञानस्य निःस्व
भावस्य कथमर्थप्रकाशरूपता न[illegible]च्च दवस्यैव ज्ञाने ज्ञानेन ज्ञायते नानेका
र्थसमवायात् अयोगी तु चिरनष्टमधुनाऽवेतीति का संभावना नानेन ज्ञानान्य
पित्तस्मरतीति चेन्न हि ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानान्तरीत्या यात तस्य तत्रापि चायमेव दो
ष इति युक्तमुक्तम् नत्वन्तरालवर्त्तीति स्मरणस्य विषयस्य चान्तराले समये भ
वन्ननुभवो विषयं प्रकाशयन् स्मरणेन प्रकाश्यमानः स्मरणस्यान्ते विषयमर्पय
तीति न युक्तमित्यर्थमननुभवात् एतदेव च युक्तं यत्स्मरणाद्विग्रहरूपतेन एव
विषयप्रकाशात्मानुभवः तथा हि स्मृतिरनुभवं प्रकाशयति तेन विषयं
प्रकाशयतीति उपगामी विषयस्य यः प्रकाशनांशो विषयनिष्ठत्वादनुभवति
प्रकटत्वादस्य हृषितत्वात् अपि विषयमेव तस्य प्रकाशनाद्यत् हि विषयानुभ
वः स च यदि न स्वयं प्रकाशेत तर्हि किंचित्प्रकाशेत अयोच्यते तस्य प्रकाशना
स्मरणेन तथाव्यनुभवस्य प्रकाश्यमानस्य धर्मो विषयस्यैव किंतु स्मरणमेव
तस्यानुभवस्य प्रकाशनाभवदिति विषयकल्पनाप्रतीति तोसावनुभवो जडाका
रः प्रकाशभिन्नः कथं मार्गस्य प्रकाशो भवेदिति घटं स्मरामीत्यनुपपद्यते।
स्येव तदेतदाह मीति विषयप्रकाशरूपतानस्यात्सर्वोनुभवस्य इदंतया प्र।
काश्यमानत्वेन जडस्य अन्यत्र स्मरणज्ञाने [illegible] तु स्वतन्त्र्येण प्रकाशेनाप्यसाव
नुभवः एवमिदंतानाम प्रकाश्यत्वं प्रकाशाद्भिन्नत्वं जडस्वरूपमिति स्था
पितं स्वपक्षप्रकोपं शोकमानं आह एवं चेति अनेन जडाजडलक्षणावि
भागेन अहमिदमिति प्रकाशेश्वरात्मा तत्र जडाजडयोः कथमेकत्व
मिति नेत्युच्यते इहेदमित्यपि भासमाने प्रकाशे परमार्थेन स्वरूपमन्यथा।
प्रकाशायोगाद् इदंता या अयथान्तमसत्त्वात् केवलं मायाशक्त्या प्रकाशाभि।
न्नेऽपि प्रकाशभिन्नत्वाभिमान इति यथा चितमात्रे मयस्य प्रिय प्रभावितः इति जड
तोच्यते ईश्वरदशायां च प्रकाशाभिन्नत्वाभिमानविषयायेषु प्रमातॄणां तेषां
परमार्थतः प्रकाशात्मान इति परामर्शरूपात् तत्र प्रमातृपदं प्रधानजडाः संज्ञा
नाम पशुप्रमातृरूपस्यापि प्रकाशभासस्य वस्तुतः ईश्वरप्रकाशाव्यतिरेक
इति तत्स्वस्वरूपेणाहमित्यस्य रूपस्य विद्युत्प्रायेणानात्मकत्वेऽपि अग्रोहाभावादहं
भाव एव विश्रान्तिरिति सामानाधिकरण्यमहमिदं तयोरुच्यते एवं चानुद्य

९॰
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि
७९

मानेयमिदंताप्रमेय[.]पि भाति तथाप्यनुभवादस्य स्वविश्रान्त्ययोगपत्वेन वि-
धीयमानाहंताव्यवदत्वेनैनेवक्तव्यत्वमित्यहंमात्रेतेव तदाचेति ईश्वरदशायाम् ।
नाधिकामिति इदंतानामतत्र नाधिकाप्रकाशस्याहंतात्मनः स्वातंत्र्यमहिमे-
व हि वस्तुतः इदंतावदत्रपरस्य स्वप्रसिद्धेनैव दृष्टान्तेन मोहममपाहरति यथाहीति
एषभेद्यपादृष्टान्तएकाप्यवमापर्म्यवैधर्म्याभ्यांग्रेष्यकारणोक्तः यथा रूपंसन्नि-
वेशस्योदये भेदेऽप्यैव रूपमेव तथापि तदितुपगमादेवैवायो विषस्योदयप्रलया-
योः बोधएव तस्या विशायश्राधिकामिति साधर्म्यदर्शितः रूपतद्भागिकत्वात्तया
तद्येति कश्चियोतिष्ठायोंगीकृतः स बो[.]येनोपपद्यते बोधसंपेकरूपत्वाद्वि-
शेषलेशोनयुज्यते इतिसुक्तम् यत्नेस्फर विवेकः नालादिकोपपाराचन्
प्रदेशेव विशिष्यते अविशिष्टस्यापा रूपएवामासवेद्यादिनामिति एतस्य विवत्ते
वदतनइत्याह तदा[.]मिति अस्याप्रमेयस्योदासीन्यप्राप्तकालमिति यावत्
यथाहरूपस्यतनसन्निवेशार्थानतरम् एवं बोधरूपस्यपिनैव किंचिदतिशयः संभव-
तीति साधर्म्ययोजनान्तरेवकावार्थैवैधर्म्यमनुविशेषपानकः यथा रूपस्याविशि-
ष्टनास्याहेवं बोधरूपस्यापि विशिष्टतान्यतिशयः शंक्यते सततुनैवास्तीतिवैधर्म्ययो-
जनाहीति यस्मादेवं नदीश्वरदशायां बोधरूपतायानाधिकं किंचिदतिसंबंधः
प्रकृतलक्षणविभागस्य हेत्वमुपसंहरति सिद्धंतावदिति परसंवेद्यतावोधस्य
निषेध्यासवसंविद्रूपत्वेनहेतुनाततहिनिषेध्यव्यापिकायाइदंतातद्विरुद्धयाश्र-
हंतयाव्याप्तं अहंतैवहि संविद्विरोलक्षणाम् तेनव्यापकविरुद्धव्याप्तेन स्वसंविद्रू-
पत्वेन परसंवेद्यत्वं निषिध्यते अत्रहि स्वसंविद्रूपत्वं ज्ञानस्यपरेणांगीकृतं के-
वलं तथाभावेऽपिपरसंवेद्यत्वमिच्छति सहिस्वात्मनासंविद्रूपतापरप्रकाशप-
रसंवेद्यत्वेन तद्विषयज्ञानांतरोदयस्तदनयोः को विरोध इत्याह स को हि विरोध
इत्यादिना तस्येदानीं विरोधप्रतिपादनेन समाधानमाह अमितः परसंवेद्यतायांक्लृप्त
काशतादात्म्यमजडत्वमहंतेति लक्षणद्वारेणतयोर्विरोध एवेतिपरसंवेद्यत्वा
स्वसंविद्रूपत्वेन निषिध्यते सा हि हेतोः स्वसंविद्रूपत्वस्य व्यापकमहमिति ।
रूपेतस्यपहितत्वमिदमितिप्रकाशाभिन्नत्वेनेनव्याप्त तल्लक्षणिकेति य-
स्यविरोधस्वभावे हेतुः स एव तद्विपर्यये निषेध्ये विरुद्धोपलब्धिरूपेणोपलब्धिहेतु-
र्भवतीति दर्शयति यथेति अनित्यत्वेलक्षणिकत्वसाध्येक्रमिका[.]र्थक्रियाका-
रित्वलक्षणांव्याप्तत्वेनस्वभावहेतुः नित्यत्वे तु निषेध्ये व्यापकविरुद्धव्याप्तोपल-
ब्धिः नित्यस्य लक्षणं व्यापकं धर्म एकस्वभावत्वं नाम तद्विरुद्धं च भिन्नस्वभाव-
त्वं तेन च व्यापकं लक्षणं क्रमिकार्थक्रियाकारित्वस्य क्रमेणार्थक्रियाकार-
त्वीति हि भावित्वस्यायमर्थः नानास्वभावोयमिति नाहलक्षणोयथिषिपि
नादित्युच्यतेतत्वस्य व्यापकं यल्लक्षणमस्याखादिमत्त्वेनविरुद्धेनाप्त ।

हिलक्षणंप्रकाश
भिन्नत्वंजडत्वंइदंता
स्वसंविद्रूपतायाः

त्वादिमत्त्वेन शिंशपात्वं व्याप्तमिति व्यापकविरुद्धव्याप्तो[illegible]
प्तोपलब्धिरेव अथ लक्षणं माया व्यापको धर्मः स तत्पृथग्व्याहृत्यासमाकृष्यते
पृथगाकर्षणस्य परप्रत्यायनफलस्य प्रसिद्धे विषये निष्प्रयोजनत्वात्तदा हृ-
क्षत्वविरुद्धेन हृक्षत्वेन शिंशपादं व्याप्तमिति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्भवति य-
दा शिंशपायामपि हक्षत्वेन पृथक् क्रियते प्रसिद्धत्वात्केवलेऽभ्यारोपिते
यदहक्षत्वे तदपसार्यते तदा स्वभावविरुद्धोपलब्धिरेव भवति प्रकृतेपि परसंवे-
द्यत्वमिदंतैकं तत्त्वं चेत्तद्विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः अहंतास्वसंविद्रूपत्वमित्य ।
पि चेदेकं तत्त्वं तत्स्वभावविरुद्धोपलब्धिरेव इहतु परसंवेद्यतास्वसंवेद्यतेप-
रस्य लक्षणेन तत्त्वतः सिद्धे ततएवहि सतयोरविरोधमभिमन्तत इत्या-
शयेनलक्षणस्य व्यापको धर्मस्तयोः पृथक् कृत्य प्रदर्शित इति व्यापकवि-
रुद्धव्याप्तोपलब्धिर्विवृतिकृता दर्शिता नानाग्निधूमादित्यपि विरुद्धकार्यो-
पलब्धिरेव भवतीत्येवं तत्र तत्रावधातव्यमिति लमवान्तरेण एवमजडे परसंवे-
द्यतामपाकृत्य परसंवेद्येपि स्वसंविद्रूपता नास्तीति दर्शयति घटस्यापीति
यद्यप्यघटस्य स्वसंविद्रूपत्वं न केनचिदुपगतं तथापि विरोधस्फुटीकरणाय
दमुक्तम् यथार्थधर्मप्रकटतावादिन स्वसंवित्त्यात्मस्य सज्यते नच युक्तो विरोधादि-
त्यतदनेन दर्शयति अन्येवेति सैवयमनुपलब्धिजात्यविरत्यर्थः स्वसंविद्रू-
पत्वस्य निषेध्यस्य व्यापकमहमिति तद्विरुद्धमिदमिति तेन व्याप्तं परसं-
वेद्यत्वमिति एतदुपसंहरति तदेवमिति अशेषमपि विश्वं यदिक्रमेणयदि
वायुगपदपि संवेद्यते तथापि वर्तमानमेकं ज्ञानं स्वविषयस्य ज्ञातृत्वमहमिति
नतु कस्यचिद्विषयस्य ज्ञानान्तरस्वीकृततत्वं वेत्ति ज्ञानं हि न ज्ञानान्तरेण ज्ञाय-
ते जडत्वापत्तेः ज्ञानान्तरस्वीकृततत्वे चाज्ञाते यमयापूर्वं दृष्टः स्वरूपार्थक्रियास्य ।
यतो निश्चितोयेन तस्यैव साधनमिति संवेदनाभावाद्व तत्र स्वलब्धवत्तस्मिन्नदृष्टे ।
तिस्मृतोपादिस्वात्मिकाभिच्छारूपामर्थितामजेत तदभावे त्यजाभिरहा-
मि इति प्रयत्नोपक्रमः कायस्य[.]मर्थ्यस्वस्यागादानरूपशाम्पत्तोव्यवहारोनस्या-
दिच्छाद्वेषयोः स्वनिर्विकल्पात्तदभावेक्वस्वातेस्फ स्यकप्रयत्नाभावे प्रयत्नजा
शरीरकर्मासंभवेन स्त्रनाथ सेयोगविभागाद्यसम्पत्तेरिति समयोजातत्वालिकीर
हीपवासिभिविप्रमात्रभिः स्वीयते तेषामपवासपन्नसंधानादि किंचिदिति ते भ्रा-
पिश्च्याः प्रमाणानोनप्रमाणता स्वरियतामहंत्याख्याते ज्ञानानां यदेकमनुसंधा-
नविषयेमलं तत्तोजन्म यस्याः सा जनस्थितिस्त्यागोपादानादिव्यवहारोनशेषपदि
तिहिनिरपिज्ञानानांयत्तत्स्वं विषयेषु संघटनं तद्यथा विकल्पज्ञानमनुभवस्यावि-
षयेइदं दृष्टं विकल्पयामीतिसोपि विकल्पज्ञानस्य यदेव वाऽनुमानेन विकल्पि-
तम् तदेव पश्यामीत्यादावुभयस्यापि स्वस्वनिस्वस्वा अपि परस्परभिन्ना भिन्नादिव ।
रूपकारेणदेवप्रकृतेस्मल्लोकवाराणांयस्मालोकव्यवहारस्य पातनसिन्दचेनात्मनि

६
प्र॰ वा॰
वि॰ वृ॰

मूलनिदानेनिमित्तेकेनप्रकारेणाभ्यासेनसंस्कारादिनाकेवलेनतस्यनसम्यग्ज्ञितिरिति
हिप्रमाणमेवहेतोश्चेति ज्ञानानामिमेवषष्ठीहेतोप्रयुक्ता तेषामितिपरामर्शेनस्थू
त्रे अनन्तसंधानस्यनिमसापेक्षत्वात्समासोन्यथा चैत्रस्यचित्रगावोस्येतिवन्नस्या
त् अनन्तसंधानेतुनिमसापेक्षत्वम् सकर्मकत्वादस्याः क्रियायाहेतो विषयसंबद्ध
मायः प्राधान्यात्तेषामित्यपेक्षणोपिसमासस्ययद्यपिनविरोधस्तथापिवि
षयषष्ठ्याप्रधानस्यतेषामित्यपेक्षत्वेसमासाभावः प्राप्नोति विषयस्यनिमसा
पेक्षत्वेविषयापेक्षणादितिपरिहृतः समासेनचात्रनष्टिनहृतिरस्युपलक्ष्य
तेनहिभवतियन्तानामष्टप्रमयीयात्रेति इहतुविषयसंचरना विषयहारेणा
निमसापेक्षेतिभवतिवय नस्याजेनमयहत्पादिवत् ननुव्यवहारोयंम ज्ञानो
विप्लवमात्रमविचारितरमणीयकातत्रतत्वपरीक्षा असदेतत् विप्लवेनव्यवहा
रनियमानुपपत्तेः किंचिदेवसर्वंजहातिकिंचिदेवचोपादत्ते तन्नियतनिदा।
नाभावेऽकृतस्यनियमः अस्तुवामूलठव्यवहारोविप्लवः यस्तुमूलठानोव्यवहारः
सकथंसमर्थ्यतेतिदर्शयतिहृतिकृत् परमार्थेत्यादि एतस्याचष्टेविदितवेद्यैरपि
तत्वमितिनत्रलोकव्यवहारः अयमेवक्रमइति अनभ्यस्तानसंधानादिः कृतइ
तिचेत् आह नेपिहीति नकेवलंमम एवंयावत्येपीत्यपिशब्दः विदितएवंमि
त्यनभ्यवेदर्शयति एवमयमितिस्मरणानुसंधानपूर्वकंविकल्पनम् शिष्येभ्यो
पीति अवतारणीयेइतियावत् यदिवानकेवलंशास्त्रकारणामनुपदेश्याय
त्कमेणयावत्समिहितानेवावासितेक्रमेणोपदेशावसरेपीत्यपिशब्दः एतदु
क्तंभवति असर्वज्ञस्तावत्तत्वमार्गमानुमानयोगिप्रत्यक्षादिनास्वात्मनिप्रति
ष्ठाप्यतत्रैनिष्प्रत्यासत्त्यावानिरूपयत्यस्तत्वाविकल्पेनिरूपयेदितितावत्स्थित
म् योपिसर्वज्ञोविश्वंसाक्षात्पश्यतिसोपिशिष्येभ्यउपसंक्रान्तवायंचिकीर्षुरुप
दिदिक्षुः शास्त्रंवाचिकीर्षुः प्राहेयोपारक्ष्याप्तशिष्यजनभावनायोगपताच
स्खलद्गतस्य
साक्षात्क्रियमाणस्यप्रपंचस्यस्वात्मनास्वाकारात्मकात्मार्वत्वात्तेनअस्मे
नककमणारस्तेन[illegible]वब्रूयात् अयमितिसाक्षात्कृतमर्थमे
व ...... विकल्पनानुसंधायोपदिशेत् विकल्पनंचपरवेदस्थनासन्ने
त्वेनशब्दायत्नस्मरणतयाचभवतीति सोपितदानींपूर्वापरज्ञानमेलनेनाविना
कथमुपदिशेत् यथोक्तंभवद्भिरेव नपताबुध्यितोवुद्धस्तयतामुपदीक्ष
तेति आगमेष्वपि एतामनुग्रहार्थायपरोप्यपरतांगतइति तथायथाप्रदर्श
तितेशिष्यास्तथास्मास्पतिपादकस्तत्पादिचतेषामपीतिप्रबुद्धानाम् लोक
यात्रेतिपरोहरणादिकास्वात्मेतिस्वविषयप्रकाशनायांआत्ममात्रप्रकाश
नायांचविश्रान्तेर्वर्तमानेरेवेत्यर्थः सर्वएवेति प्रबुद्धाअप्रबुद्धाश्चेतिः स्तिमिताइ
ति मूलग्रस्तप्रध्यानहि सर्वज्ञोपिमूलग्रस्तश्वास्तेनस्यापिविकल्पयितृत्वमस्य।
ज्ञावस्यातेन्नापत्ते; जडताप्रसंगात् अतएवप[illegible]मपिवस्यापिभगवतः

शब्दप्रक्रमेलयभोगापिकारैः सदाशिवेश्वरविद्येश्वरादिक्रमेणमायाप्र।
मातृपर्यन्तस्याप्रकाशनमेवविकल्पनव्यापारस्वरूपमितिस्तिः स्तिमितत्वंजाड्य।
मेवनिस्तिमितत्वविषयस्यपवहि विमर्शः स्फुरत्तास्पंदादिव्यपदेशोभावनाभा
क्तिविशेषो ...... ननातनत्वाकृतेस्यावरानंतेनउत्वेयउत्कृष्टतार
तम्यात्कृतंचभगवत्परमशिवात्प्रबुद्धत्वमितितिवर्द्धनः साक्षात्कृते[illegible] ननु
यमुपदेशोपिविप्लवतात्पारमार्थिकोविषयेनेवप्राप्नोतीतिशंकित्वाह परमा
र्थोपदेशस्यापीतिलोकिकस्यव्यवहारस्यासत्वनावहितवता अस्यापितुविप्लव
त्वेयः परमार्थउपदिष्टोभावितस्तस्यापरमार्थतः एवंप्रकाशितपरमार्थरू
पत्वाभावेपरमार्थोस्पष्टएवकथंप्राप्यतेमिथ्यापरमार्थोपदेशप्राप्तिविकाहि
भावनामिथ्यापरमार्थ्यपवकृतानमेवस्फुटीकर्तुंयत्यदेवातिभावनउतिमा
यात् अपरमार्थमपरमार्थमेवस्फुटीकरोति साच्चानुभवविषयीकृतत्वातेनविप्ल
वता एवंचसंवेदनानांविषयमेलनमायातमित्याकूतं तात्तरम् ननुकिमत्रवि
षयमेलनेनयथाहिबीजादायतिश्यादिक्रमेणांत्यातिशायप्रासादंकरोस्त
दस्त्वदस्त्वात्पादिविचित्रः कार्यकारणभावोलोकेप्रसिद्धानचतत्रविषय
मेलनंकिंचिदुपयुज्यतेसमर्थ्यतेवा तथैवपूर्वमनुभवस्ततोविकल्पस्त
तउपदेशस्ततोभावनाभियोगस्ततोभावनानिष्पत्तिः[illegible]तः परिस्फुटाभ स्तं
वतिज्ञानोदय इयमेवपरमार्थप्राप्तिरितिकिमत्रविषयमेलनसमर्थ
नाप्रयासेनेत्याशंक्याह नैवदमितिकार्यकारणभावोयंभवति नतुबी
जांकुरादिजडतत्वरूपकृतांतइतिमात्रपदम् अयंभावः इहकार्यकारणभाव
मात्रेणानुभवविकल्पादीनांजडतत्वरूपकृतांतत्वेस्वरूपमात्रनिष्ठत्वेनपरज्ञा
किंचिकारत्वाविषयस्यसाक्षात्करणेविकल्पनेस्मरणमित्यादयोविषय
स्यसाक्षात्करणादिः प्रकाशनविमर्शनपरमार्थव्यापारात्मानोव्यवहारा
कथंभवेयुः अध्यात्मसिद्धाश्चामीनापह्नवोतुंशक्याः एतेचैकविषयतयावि
नाकथंप्रकल्पेरन्नहंविकल्पयामिस्मरामीतिहितेषांप्राणितम् तस्मा
च्चासमर्थनीयताया विकल्पाः प्रत्यक्षायैतेनभवः स्यात्तिबीजमात्रतेसप्रति
भासनैर्थपर्यवसायेनप्रादिकिमर्थमुह्यते तत्थ्यैकविषयतायास
म्पतेयेजालमुस्याप्यतेसाक्षत्त्वावतानसिध्यतीत्येतावदस्माभिरुच्यतइति
तदाहप्रतीति प------ अनुभवविकल्पनोपदिदिक्षोपदेशभावनादिरू
पंयदुपदेशनेनकिलप्रतीतिविषयनिष्ठसंवेदनेनतुबीजादिजडवत्स्वनिष्ठं
किंचिद्रूपेततः किमित्याह प्रतीतिश्चेति भवतेपरमार्थज्ञानेस्फुटफलरूपभा
वयितस्तयोर्ज्ञानयोर्योविषयस्तएवयदिस्मरणविकल्पनोपदिदिक्षोपदे
शविकल्पनभावनापरस्परणानभवेत्तर्ह्यन्यज्ञातमन्यद्विकल्पित[illegible]
[illegible]मन्यदुपदिष्टमन्यद्भावितमन्यत्प्राप्तमितिभवेत्तच्चैतन्नसमंजसं

परमार्थज्ञानं
उपदेष्टुर्ज्ञानाप
देशविनारकत्वा
उपदेष्टुनायोग्यात्
भविष्यच्चयत

ई॰
प्र ज्ञा॰
वि॰ वि॰
७८

या॰

यद्यदेवाभिभाव्यते भावनापरिनिष्पत्तौ तत्स्फुटाकल्पधीफलमि[illegible]
ति यत्तद्यानेकविषयत्वस्य दर्शितत्वात् प्रमाणादपि हि प्रवृत्तिप्राप्त्यादिकमे
कविषयतये एव सन्नान्यथा येन निर्वाह्यते अन्यथा प्रमाणाप्रमाणविभागभ्रंशः
तदेतत्सर्वं निगमयति तस्मादिति अर्थमिति प्रवृत्तप्रवृत्तनिवृत्तव्यवहारोन्ये
न विषयाणां प्रापणां ज्ञानान्तर्गतस्य हि विषयस्य ज्ञानान्तरेस्मृत्यादौ समात्रेतर
विषयस्य च प्रमात्रन्तरे नियोगोपदेशादौ प्रापणात् ज्ञानानि परमात्मनि व्यव
हार उच्यते सर्वेति व्यतिहारे हरतिः प्रापणे सर्वव्यवहारः एकविषयत्वेन व्याप्तः
तद्विरुद्धानेकविषयता अनेकात्मत्वे च ज्ञानानां सा व्यापिका प्रसज्यते प्रकार
त्रयेणापि हि न उपपद्यते प्रकारद्वये च दूषितेन हि दृष्टता विषयधर्मः यदाह म
हः व्याप्तिः प्रत्ययस्यार्थे तत्र किंचिदकुर्वत इति प्रतिपद्यत इति प्रतिपत्तिरेव
कथं विज्ञानवतः स्यात्तत्त्वर्थस्य रूपातिशयो निर्वर्ण्यते तथात्वेन्द्रिया
दिव्यापारमन्यमनपेक्षितः प्रतीतयोपेक्षितेन यथाह तेन प्रत्यक्षस्य कारणमित्या
दि च तद्विषयधर्मता न युक्ता वेद्यता चेत्स विरोधो निरस्ता यदि चायमवशिष्य
माणोपि प्रकारो नस्या ज्ञानानामेकात्मकतालक्षणः तदयं व्यवहारो व्यापक
विरुद्धव्याप्तोपलब्ध्या नो भवेदेव नश्येदिति सूत्रस्य वृत्तिः कथमिति विवृता
तस्मादेवेति संभावनालिङ्गा कथमिति च प्रश्नेनापह्नवनीयतां व्यवहारस्य
ब्रुवाणः परपक्षोपहासं सिद्धेव ज्ञानानामेकानेकं स्वसंविन्मात्रस्वरूपेणेत्याह ।
अत एव स्मृत्वालग्नतयैव न चेदिति सूत्रार्थोत्र स्फुरति ॥ २२ ॥
तस्य च व्यवहारस्य बलादनपह्नवनीयात्सिध्यत्येकात्मतेति तात्पर्यं तिविषय
स्तेनापि प्रहेतोपनदर्थ्यपवहियद्यर्थेव्यवहारः स हि स्वमतस्य दार्ढ्यमाह
परपक्षेन प्रह्नवनीयस्याव्यवस्थापमापततसमवस्तितियोतयत् तदेतन्नात्पर्य
मवतारयति कायामाहयुज्यते हेतुमतोलिङ्गो व्यवहारसंभवस्य ज्ञाना।

हेतु॰

नामेकविषयतामयत्वस्यार्थः चिन्मात्रसारत्वेनेति चिद्धनस्य परस्य व्याप्त्या
विश्वात्मन इति अन्तःकृतेत्यादेः परमेश्वरस्येति महेश्वरत्वस्य आत्मेति स्व
भावः एता इति सर्वजनप्रसिद्धः विचित्रा इति तत्तदान्तरबलाद्धि चित्रं देश
निमेषभाजः प्रकाशय इति तदाश्रितान् तुल्यं तेजसा नापितत्वरूपाणि ति वि
ज्ञापयमेपरिभावेन परेणैव सम्मानत्वादित्याह शक्तियोगलभ्याचैतदेवास्य
माहेश्वर्यम् अनेन ज्ञानित्या[illegible]दिव्याख्यातम् एवं तात्पर्यव्याख्यायनेन चेदि
तिसोत्रं स्पष्टात्पर्यायाम्वितिप्रकाशरूपं तावन्त्सवित्तत्त्वे सकलप्रमाणमिति।
भूतं स्वयं सिद्धं न साध्यमिति तत्र हि निष्टेऽन्यत्र निरूप्यमित्याशयेन वृत्ति
कृत्तदनुवादेन विश्वरूपत्वे मात्रे व्याचष्टे इति टीकाकारो विवृणोति प्रका
शरूपमिति हीति यस्मादेवं तस्मादित्याह निकार इदं विश्वमनुवादरूपमाह तत्र।
चोपपत्तिमाहेति हेतोरणसंगतिः एतावतादिति सिद्धसूत्रार्थः स्फुरितः नी

ज्ञाता हेतु इति एता दृशा इति प्रवृत्ता प्रवृत्त इति रूपक ४

चि॰

लक्षणत्वादिति विश्वस्यान्तरस्य च सर्वस्येति यावत् जडाभिमतस्येति परमा
र्थतश्चिद्रूपस्यापि [illegible]च्छक्तेरेव मायात्मिकाया अभिमानमात्रेण गृहीतजड
भावस्येत्यर्थः स्वयमिति जडस्य हि लक्षणमनुक्तेनास्यात्मीयः प्रकाश इति त
र्हि परेणास्य प्रकाशो भविष्यतीति नेत्याह अतद्रूपत्वे चेति यस्य यत्र रूपं स ते
न तत्समानाधिकरणतया परमार्थतो व्यपदिश्यते नीलेनेव सितं हरम् तथा
चाप्रकाशात्मभावनिप्रकाशेनानतथाचव्यपदिश्यते तत्त्वद्वयपेक्षस्यानिय
मव्यवस्थानादुपकरणमितिकारणानुपलब्धिः व्यपदिश्यते च प्रकाशितकरणा
तया प्रकाशेन पराभिमतो जडः प्रकाशत इति तस्मात्तद्रूपमेवेति स्वभावहे
तुः व्याप्तिः कारणानुपलब्ध्या पुनरेव प्रसाधितायत्तः ननु च वृत्तिमित्येनस्ये
तद्गुणेन पर्मीतथाव्यपदिश्यते इत्यनेनानेकान्तिको हेतुः सेवम् विपक्षतो
बाधकेनाकृष्टस्य हेतोः साध्येन व्याप्तिसिद्धौ व्यभिचारस्यानिरवकाश[illegible]त्वा

शि॰

त् न हि व्यतिरिक्तेन स्वेतगुणेन स्वेतमानता युक्ता यत्त्रैरस्य विवेकः स्वा
यं प्रसादोनस्वैतेनानापस्वेत इत्यप्रामाणिको[illegible] न हि वस्तुधर्मयोरन्या

नि॰

न्यपरिहारेणावस्थितयोरन्यतरेणायुक्तं वस्तु संभवेदिति उपपादयिष्य
ते इति प्रकाशात्मा प्रकाश्यार्थ इत्यादिस्थानेषु ननु चेत्ज्ञानानामेकात्म
त्वमिति समर्थयितुं प्रक्रान्तम् तत्किं जडानामपि तदेकात्मत्वाभिधानेने
त्याशंक्याह भिन्नावभासिनामिति च[illegible]कारांशकालक्षणकः अपिशब्दोऽदः शपीय

ऊ॰

न्यायेन प्रक्रान्तप्रमेयसिद्धिद्योतकः यत्र भिन्नानामपि अभिमतानामेकत्वेनावि
मर्शबलात्प्रतिभातु इदं यापरिस्फुरणमात्रान्यपरमार्थतो हि मितिप्रकाशात्मा
त्रयरूपात् त्वत्र ज्ञानानामहमंशातिरेकेण निर्भासमानानां कथं तद्रूपत्वमम
विष्यति तेषां ह्यहमंशादापि कामम् अव्यापकत्वमनित्यत्वे च विषयस्वरूपदेशका
लानुवर्तित्वेन संकुचितत्वं यज्ञाति न हि विषयान्तरव्यापित्वं कृतं विषयस्या
पि प्रकाशैकात्मकत्वे साधिके संभावनापि नि[illegible]र्लिना भवति ॥ तदेतदाह ॥
तथापीति तेनाप्यहमंशाव्यतिरेकप्रकाशेनावर्तमानानामित्यर्थः विषयस्य
[illegible]मायाप्रमातृतदभिमानमात्रोपदर्शितेनाऽवकल्पितानि वस्तुया अप्रसेह
योगेन कल्पितः स्वाच्छन्द्येनोपपरचितो यो भेदः तद्धनतामध्येषां ज्ञानानां माया।
दशायामपि स्वांशपारमार्थिके प्रकाशात्मकाहंतत्त्वरूपत्वमखण्डितमेव माया।
हि भगवतः शक्तिः सा नास्य स्वरूपमावृणोति शक्ताविशक्तिमतामनावरणात् एवं
प्रकृतप्रमेयसिद्धिप्रसंगेनोक्तमध्यमदपि करणसिद्धान्तदिप्रसाध्यान्तरमपि व्य
वहारान्यथानुपपत्त्या सिध्यतीत्येवकारेण प्रकाशमानतया विनाव्यव
हारानोपपद्यंते सा च चित्तत्वस्यैव नान्यस्येति द्योतयता स्वतत्त्वं चिदेकमपि सि
ध्येदिति समस्तस्याशास्त्रार्थस्य सिद्धिं नियते तेवायत्नघटितयति हि ज्ञानिक्रियाह इयता
तः कृतानेन विश्वरूपचिद्रूपज्ञानादिशक्तिमानिति सूत्रांशः कृतोपक्षेपः अ

तः कृतत्वेवह्रीरूपमपि तत्स्वमात्रस्वरूपत्वान्नैकरूपत्वात्मनागप्यच्छतेस्वात्केयमात्मा।
कृतेसमप्यादितमेतनविनितिचप्रमात्रेकात्मकतयास्थितेसत्कृतेवह्रीरूपताभास।
नेननिर्मितम् अनेनेचतः घटघोऽयाचतविशानिषा। द्वित्रिशाद्यदिपरिणामिता।
रूपा[illegible]पिकमपितस्यतेनाप्यनित्यायेनसेभाव्यमानेविषयरूपविशान्तस्मिन्स
र्वमितिविषयसमरूहोयेन नचेदितिनुमात्रेवृत्तिकृताएवंमेवव्याख्यातेकथमिति
अनेनचान्यस्तत्रार्थस्पर्शोनहृन्निष्कृतानपेपन्नचेदिति स्तत्रांशयोरेकवाक्यत्वेन।
निर्वाहोहेतमल्लि[illegible]क्तश्रुतिस्फुटीकृतम् ननुपूर्वमुक्तमेवसंधानजन्मनस्थि
तिस्तदिहवक्तव्येनचेदवसंधानेस्यादिति तत्कथमुक्तंचिद्गुरिणापांशकवृत्ति
कृदाह अशेषपदार्थज्ञानानामन्योन्यानुसंधानेचित्तत्वमितिसमानाधिकर
णेनअनुगामित्वेनसंधानेविच्छिन्नसंमतानामपिज्ञानानामेकीभवनेनाम।
विदेवान्तकोपानान्यत्किंचिदिति तदत्रदत्ताः कर्मकर्तृविषयःस्वयंसंधानप।
हृत्तलशाकलानामितिवत् अथमिश्रीकरणंसंधानेनतथापितस्यमिश्रीक
रणविज्ञानवादन्यत्वमितियुक्तमेवाभेदेनोपचरणंक्रियाकर्तृःपरमार्थेन
ऐक्यात् अनेनैतदुक्तंभवति अनुसंधानाज्जनस्थितिरितिसमर्पितत्वनुसंधान
मेकविषयालम्बनंप्रकाशमानेरणोक्तनीत्यानमेभवतीतिपरिशेषितपकविद्रू
पतामात्रायत्तंसंपद्यतइति अथ्येत्यादिनोपक्रमेणकेवलप्रदेशेत्याद्यभिद
धत्रियतग्रहणात्मिकांसर्वव्यवहारस्फुलभतांजनस्थितिमनुपपद्यमान्ता
[illegible]मावेदयमानोनचेदित्यनेनमहतेपजनस्थितिरित्येकवाक्यतांदर्शा
यति तत्रासतांनावत्स्त्रवृत्तिप्राप्युपदेशादयोनन्तरसूत्रवृत्तिटीकाप्रदर्शितव्यव
हारायेषुस्फुटमेवानुसंधिःसंवेद्यते नियतैकपदार्थज्ञानेयत्नविश्रान्ततयानु
संध्यनर्थीः नसंभाव्येतनदप्येकान्तमेवस्वसंवेदनरूपताभाववहिर्मुखानांसंवे
दनानांनभवेदिति तत्परिच्छेदोन्यविवक्षेदेग्रहणाव्यवहारोपिस्वपरविषयो
यउच्यतेसोपिननिर्वहेदित्याशयेनसोगतीयमभाववहिश्चिप्रकारमेवविचार
यति तत्रज्ञानेस्वप्रकाशेकरूपमित्युपपादितमस्मकं यथाहतत्रभवान् यथा
ज्योतिप्रकाशेनेनतान्येनाभिप्रकाशयते ज्ञानरूपंतथाज्ञानेनान्यत्राभिप्र।
काश्यतइति ततश्चज्ञानांतरेणैकज्ञानसंसर्गयोगंपनभवति येनैवमुच्य
ते यदिहेज्ञानेभवेतामस्तु नहिज्ञानज्ञानेतरत्नीयंभवेदिदंतद्रूपकज्ञानज्ञानेन।
स्वात्मैकज्ञानेस्तरइति तदत्रघटोवेपर्यहष्टान्तस्तमेवव्याचष्टे संवेदयमानमि।
तिसर्वसंवेदनतया यतश्चकेवलप्रदेशज्ञानमितिकर्तृपदस्यविशेषणम्।
ननुघटेचघटाभावोनिश्चितःसिद्धस्तत्किमपिकमस्माकंसाध्यघटज्ञान
भावनिश्चयेनेत्याहस्याद्यावतेतिभवे चेतनतद्भवति यतएवंवर्तनेतत्रार्थः
तेनविनासएवननिश्चितःसिद्धइतितात्पर्यम्॥कामममिति॥तदभिप्रायेणास्त
तावत्सोपतमियदितिभावः अन्यथेतियदिनास्तीतिनसिध्यतीत्युच्यतेनतदव।

शमापतत्तिघटस्तत्रास्तीतितत्स्वभावेचकेवलप्रदेशेनविषयेयोज्ञानमपि
नत्वेदेकसमग्रीवग्रहणेघटमपीतिस्वघटप्रदेशज्ञानेनतत्त्वेवमेवतत्रैद्विपरीता
घटप्रदेशज्ञानम् द्वितीयेत्विति व्यतिरिक्तम्॥केनेति॥ नत्रघटप्रदेशज्ञा
नेनज्ञानान्तरस्यप्रमावेज्ञायते येनतदभावोपिज्ञायेत नन्वस्वात्मानेतिप्रिं
तावन्नस्वयंप्रकाशेनभूयेत सघटप्रदेशज्ञाने तपदितत्कालेन्यत्स्याज्ञेना।
पिप्रकाशमानेनतभूयेत नचैवंतत्रअतत्रास्तीतिनिश्चयतामितिपराशेकं
हृषयति नचेति इतिचवक्तंनतज्ज्ञपतइतिसंबंधःहीति यस्मादेजदेवकेनस्प्र
कारेणज्ञानेसघटप्रदेशज्ञानेनतस्यप्रकाशेनचभूयतइति नतुअन्यघटप्रदेश
ज्ञानेप्रकाशतउत्पत्तेदमेवतत्वंसघटप्रदेश ज्ञानेनप्रकाशतइति नेनत
दित्याह॥अघटेति॥ यथुदासतुन्याहायवत्त्वं[illegible]तरप्रदेशज्ञानप्रकाशा
भावः ननुभावाभावयोरन्योन्याविरहरूपत्वाद्युक्तासपितद्विपरीतवस्तुनो
निषेधःकृतएवभवति सत्यम् तादात्म्येनप्रकाशमानस्यतज्ञतैतिविकल्प
तत्समर्थसंभाव्यमानस्य अनीलप्रकाशेनहिस्वप्रकाशनस्वात्मनिनी
लप्रकाशरूपतायाः काममभावश्चाविदितोनतदेवस्यभूतायाः नतुके
वलप्रदेशज्ञानेयथाप्रकाशते तथाप्यस्यभूतमघटप्रदेशज्ञानाभावो।
पिप्रकाशयते यदिभावेज्ञानेस्यात्मनुच्छरूपःकथंप्रकाशोभवेत् एकत
रेतिभावेनसघटप्रदेशज्ञानस्यहेत्वातिरिक्तस्याभावेनवाअव्यभिचारोविना
भावोनास्ति केवलप्रदेशप्रत्ययस्योभयथाप्युपपन्नेः ननुसघटप्रदेशज्ञा
नस्यकारणेघटसद्भावः घटसद्भावस्यचव्यापकंतुल्यसामग्रीकप्रत्यय।
ग्राह्यवस्त्वन्तरसंवेदनसंवेद्यत्वम् सतोपिहिघटस्यतद्विनभवेन्नकदाचित्
तत्सघटप्रदेशज्ञानेस्यान्नचतद्व्यापकमुपलभ्यते नस्यहिविरुद्धप्रसंगेनके
वलप्रदेशज्ञानेस्यान्नचतद्व्यापकमुपलभ्यते इतिव्यापकविरुद्धोप।
लब्ध्याघटाभावेनिश्चितेकारणानुपलब्ध्यासघटप्रदेशज्ञानस्याभावो
निश्चीयेत यकेवलकारणव्यापकविरुद्धोपलब्धिःस्वविरुद्धव्या।
मकार्यस्यनिषेधायप्रभविष्यति किंचकेवलप्रदेशोघटोवानन्तरूप
परमाणुमयः सन्निहितानेतावयवोवानत्रयावंतद्व्याणितावंतिचेत्
पृथग्ज्ञानानितत्रहितेषांपृथकपृथकत्वप्रकाशत्वेनैकसमूहरूपप्रका।
शाभावात्प्रदेशज्ञानमेवनभवेत् भातिचतत्प्रदेशज्ञानमितिहृपाणुपल
ब्धिप्रसंगभयेनरूपात्मनोवस्तुनोसन्निहितानामनेकज्ञानग्राह्यत्वमिनव्या।
प्तिरितिरूपात्मकोघटःसन्निहितश्चेत्तहरूपात्मकप्रदेशग्राहिकेवलप्रदेश
ज्ञानग्राह्यएवभवेदितिकेवलप्रदेशज्ञानमेवसघटप्रदेशज्ञानेस्यान्नचत।
नप्यापितत्तद्विपरीतमितिव्यापकविरुद्धव्याप्योपलब्ध्याघटस्यनिषेधः

दर्भ

नतात्तानेनकेवलप्रदेशालम्बनेनाः

काशोभाति नतप्रसज्यप्रतिशोधात्मासघट

त्वलत्वाणाद्विपत्ता ज्ञाहत्तादेकज्ञानस्य ग्राह्य

६।
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
८०

वाद्वषंप्रदेशज्ञानेस्वाबेधेन घटग्चघटज्ञानेचाक्षेपैघटस्यग्भवतिचाद्वषत्वा
त् एष्य क्रमस्थापकएकत्वानियमस्तस्यविरुद्धएकत्वनियमस्तेनोक्रमयुक्तत्वा
माभेव व्वषत्वमितिव्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः तर्हि वमस्तुचमाभेचघटज्ञा
नाभावेनानुमानगम्यएवस्यात्तादिसिद्धिः तथाहिदृश्यानुपलब्धिर्वस्तत्वेतरा
रूपवाह्या ज्ञानांतररूपाचाभ्यंतरी मत्पक्षसिद्धेवमत्पक्षविकल्पेनैवव्याव
हार्याकेवलेनास्तीत्यभावात्मनात्मवक्रियमाणाप्रमाणान्तरमपेक्षते येनो
च्यते यावत्क श्चित्पतिषेधः ससर्वोनुपलब्धेरितिअनुमानिकत्वेनुमापि
स्वभावानुपलब्धिर्व्यापकादेरन्यस्यानुपलब्धाअन्यविरुद्धोपलब्धावेति।
निष्ठाविरोधोपिहितनुहणेनियमेनतस्यग्रहणभावान्निश्चीयतेतान्दृशी
कः ग्रहणाभावस्यानुपलब्धेरन्यवस्थासहानवस्थानविरोधप्रपर्याकार।
णस्यभवतोन्यभावेभावाद्विरोधगतिदर्शनानिश्चयः अभावस्यानुपलब्धेर
न्यनिष्ठेव तथाचार्यधर्मकीर्तिः एकोपलंभानुभवादिदंनोपलभेइतिबु।
द्धेरुपलभेवेनिकल्पिकायासमुद्भवः विशिष्टरूपानुभवादन्यतान्यथानि
रा क्रिया तद्विशिष्टोपलम्भोतस्यानुपलम्भनेतस्मादनुपलम्भोपि
प्रसक्तेणेवसिद्धाति अन्यथास्यनास्तित्वं मन्येनेत्यनवस्थितिरितिसर्वे
चानुमानेस्मरणानुसंधानग्रहणे विषयमेलनेन विना नसम्भवत्येव अ
पेक्षमुच्यते तस्मादिच्छमानाहेतोरेवमितिस्वकल्पनयालोकप्रतीत्य
नवगद्दीतयायझयानित्यनवस्थापादकोन्यायस्तस्यानुस्मरणादित्यवा
कासंगतिः यदित्वस्मद्दशानाज्ञानानांस्वसंवेदनमेतमेवमेकमेवेत्यंगी
क्रियते तदास्वविशिष्टज्ञानाभावादभावव्यवहारस्यतिग्रर्थवत्संवेदनस्य
संवेदनांतरसत्ताविशेषाभ्यांतस्सिद्धिरित्यादिचयद्भवन्निरुक्तम् तदुपप
द्यते नान्यथा तथाहि समकालभाविनोयदिसघटाघटप्रदेशसंविन्नी
भवेताम् तदनयोः एकस्वसंवेदनेतद्रूपत्वेनैवनिरभासिष्यतेत्तस्मा।
त [illegible] रूपविविक्तं निर्भासमानेहिरूपस्वसंवेदननिषेधंविदयत्स
मकालोभयज्ञानतिषेधस्वप्रकाशत्वेनैवकरोतीतिनकश्चिद्दोषः
तस्मान्नियतपदार्थदर्शनमप्येकस्वसंवेदनानभ्युपगमेनोपपद्यते
अपिचघटज्ञानेनास्ति केवलप्रदेशसंवेदनावसरइतिनावक्त
द्रितिस्यायमनुस्मरणोपिभावित्यायानुस्मरणोचानवस्थेत्युक्तम् ।
अभ्युपगम्यापुच्यते माभूदज्ञानवस्थारहतु किंकर्तव्यम् येनेत
दपिनवक्तचेटनइतिदर्शयति यदिवेतिसंततेन्यकारेसर्वस्यास्तिप्रतिप
त्तिरहेरूपेनपश्यामीतिसाचकथम्॥एतदपीति॥अप्रातीतिकंनिष्फल
चमदपी॥

ऽविरुद्धस्योपलब्ध्याच
साध्यते तदासाध्य
नुपलब्धपरन्यानु
पलब्धाऽ

ऽनकदाचित्स
त्ताः अनुमा
गम्यत्वेचा
स्याऽ

पोऽ

र्थीऽ
ऽगम्यतेनुपलम्भतः उ
पलम्भस्यनास्तित्वऽ

द्वि

स्यपिशब्दार्थः कुतोनशक्तव्यतइत्याह भिन्नेन्द्रियेति अभिन्नेन्द्रियजन्यज्ञान।
ग्राह्याणां हिघटपटादीनामिवसन्निहितानामेषनियमोयदेकज्ञानग्राह्ये
तिनचरूपस्पर्शौरूपरसौवासमानेन्द्रियग्राह्यौ येचतद्विषयमेकमेवज्ञानंरू
पस्पर्शाभासंसंभावेतरूपरसाभासंवाअपेक्ष्यते यदिसहरूपज्ञानस्पर्शज्ञा
नेसममविषयताम् विकल्पेनेतरस्तद्धेअपिसहैवाध्यवसेत् स्मृतिश्चसंस्कार
न्नेचतथेतिकार्यानुपलब्धारूपज्ञानाभावसिद्धिरिति नेदमेवतावद्वाच्य
म् नावश्यंकारणानीतिन्यायात्कार्यानुपलब्धिः कथंकारणाभावेगम
येत् अन्यावस्थाप्राप्तेनास्तीतिचेन्नाभूत्तथाभूतेतत्तन्नास्तीतिकुतः स्पर्श
ज्ञानकालेचायंरूपज्ञानाभावंसंधानः स्वात्मनितदभावनिवेदनान्यदी
योगोपसंहारणादीन्कुर्वाणोदृश्यते तत्तत्कार्याभावप्रतीत्यैते विकल्पा
पिरूपज्ञानेपूर्वभाविकथंनिराकुर्यात् सहिस्पर्शोवास्पर्शज्ञानेवाविक
ल्पयन् [illegible] मेनरूपविकल्पोनतत्प्रत्यक्षज्ञानविकल्पः सहिकल्पनीयोयोग्यानास्य
र्शप्रत्यक्षत्तदीयपूर्वस्मिन्कालेरूपज्ञानेनाभूदितितत्कथंप्रकाशयेत् न
हितत्कालभाविनिरूपज्ञानेसतिस्पर्शज्ञानविकल्पस्यान्यप्रमाणगतसं
वर्कचिह्नानि येनसहस्वसंवेदनस्यप्राग्भूतकालभाविनोरूपज्ञानस्याभा
वमव्यभिचारेणाभवेतस्मायेष एवस्मरणोपिवाच्यम् एतदाहनापीत्यादि
स्यपिनेतिसंबंधः तत्रहेतुवेग्रन्थान्तरस्याह एतदिति विकल्पःस्मृतिर्वेति
याससम्भवमन्नभयमनुक्तानसेवेत्याप्रत्यनेकद्यान्तरस्मृतिर्विनैवपूर्वपदार्थे
कोनत्वतिसमापानाव्यवहर्तानस्यैवप्रदेशः तत्रयथाप्रदेशज्ञानेनेकज्ञानसं
स्पर्शा [illegible] सन्निहितदनिराकरणोक्रियते तथास्मृतिविकल्पज्ञानाभासस्य।
र्शज्ञानेरूपविषयीकर्तुं ज्ञानतहिकल्पस्मरणायोगपद्यतीयतत्सहभावि रूपप्र
प्रतिषेधः कथितेतेतद [illegible] स्पर्शज्ञानाभासमात्रस्यस्मृतिविकल्पप्रत्ययव
स्यग्राह्यद्वितीयरूपज्ञानाभावाव्यभिचारस्तत्कथमव्यभिचाराभावउक्तस्त्रा
शंकाह स्मार्तेहीति यस्मादेवंतस्मात्तस्पर्शाव्यभिचारइतिसम्बंधः संस्कार
जन्याहिस्मृतिः ज्ञानेपूर्वमनुभवमनुकरोति नतद्विषयेत्वनाभासयति
ज्ञानभेदं परसंवेद्यत्वस्यविस्तरतो निराकृतत्वात् येनेति स्वातंत्र्यसाज्ञात
कारित्वेनायदिहिस्वातंत्र्येणास्वतप्रकाशत्वेलेनविषयतयापूर्वस्पर्शज्ञानंस्मृ
तिराभासयेत्तदापूर्वस्मिन्नितिपूर्वकालविशिष्टेननिर्भासतादाभासमानात् ।
स्पर्शज्ञानलक्षणादाकाराद्विपरीतरूपज्ञानेस्पर्शज्ञानलक्षणोस्वविषयत्वा
दान्यतासहमानापूर्वकालभाविनोद्वितीयस्यरूपज्ञानस्यएकत्वान्नसं
स्मृतितयाविषयस्यसमस्थाप्यमानतत्स्मरणाज्ञानविषयताकस्याभावसि
द्धयेप्रभवेत् यथाशुद्धप्रदेशसंवित्तिर्घटस्यानेन्वमस्तिस्मृतिर्हिपूर्वमनु

नूऽ

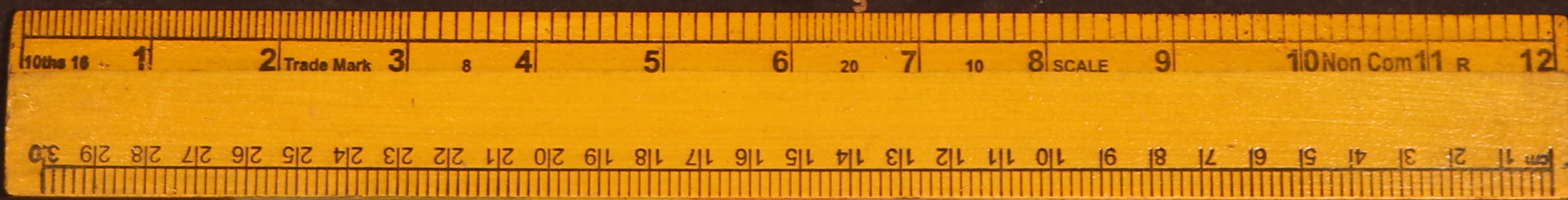
मत्वा

न्काऽ

मयऽ

स्वेपं न्यय

ऽकरोति ग्रन्थलाघ
वमर्थयमानः नन्
स्मृतिविकल्पज्ञान
योर्ज्ञानम् विषयस्ऽ

स्मृतेनुभवः सतयानुकार्यः एवंच यथातत्स्पर्शज्ञान

६

प्र॰ ज्ञा॰ वि॰ वि॰ ८९

भवमनुकरोतिपरं स्मर्तव्यमस्पृष्ट्वैवेतिनम् स्मार्यस्य च स्पर्शज्ञानेन स्मृतः स्वसंवेदनेना
नन्यानुभवरूपस्वकालेन तद्रूपज्ञानस्य नामापि वेत्ति कथं चिद्भवतोपि तथा तदनु
कारद्रूपास्पर्शज्ञानस्य स्मृतिरपि तद्रूपज्ञानस्मृतितयापि यदि भवेत्तथापि स्पर्शज्ञा
नतद्रूपज्ञानयोः सहभावे पूर्वमपरिगृहीते न स्मरेदेव यदि तथा स्मृतेप्यनुस्यानस्स
हभावास्मरणे पूर्वमपि तयोर्न सहभाव इति निरदेष्यत नामेति तात्पर्यम् य
तोनस्यातं ग्रहणस्य ज्ञानाकारिता इति संक्षेपः विकल्पज्ञानमिति सामान्योक्तिः
स्मृतिमपि संगृह्णाति तदभिप्रायेणैवाहानुभूतमिति परामृष्टानीति अन्ये
तु विकल्पोपि परमार्थतोनुभवसंस्कारजत्वात्स्मृतिरेव केवलमचिरवृत्त
त्वादनुभवस्य सर्वात्मना तद्रूपरक्तत्वादिदं तानिर्भासिनी त्वनुभवायमान
तया स्मृतित्वेन न भातीति एषा विकल्प उच्यते इत्याहुः तं विकल्पं दर्शय
त्यनुभवामीति एवं ज्ञानद्वयमपि यदि विकल्पे प्रतिभासेत तथापि न त
स्य सहभावः प्रतीयते तस्य तत्र संवेदनद्वयेन पूर्वमगृहीतत्वात् विकल्पस्य
च पूर्वापरिगृहीते वस्तुनि स्यात् तंत्रेण ग्रहणासामर्थ्यात् ननु ज्ञानैकाकिज्ञाने
गृह्यतां विकल्पेन तत्कथं संव्यवह्रियेताम् तद्व्यतिरिक्तद्वितीयज्ञानाभा
वः न तद्व्यतिरिक्तद्वितीयज्ञानस्य प्राच्येकालेयदभवनेतद्वावाहृतेमस्य सामर्थ्यम
स्ति पूर्वं स्वसंवेदनव्यतिरिक्तज्ञानापेक्षया सहभावस्य सहभावयोरपरिग्रहात्तु
कारणाकत्वाच्च विकल्पस्य तथा व्यवहार इति कारणानुपलब्धिः येनेति द्वयग्रह
णकालेन तदेककालिकत्वग्रहणेन हेतुना निराकार्या सर्वस्मिन्काले तद्रूपप्रत्यय
द्रूपज्ञान विविक्तस्याभासो प्राह स्पर्शज्ञानपरामर्शी विकल्पज्ञानमिति सम्ब
धः न त्वेवं घटत इत्याह यावतीति न स्वयमिति स्वसंवेदनमात्रनिष्ठत्वाद्द्वयोः त
त्संस्कारजन्मेति स्यात्तंत्रेणायोगिज्ञानवत्सर्वज्ञानद्वयगतस्य सहभावग्रहण
सामर्थ्यात्तत्संवेदनद्वयमप्रविप्रच्छित्वाद्विति यावत् एतदपि चाभ्युपगम्योक्तमित्या
ह न चापीति उक्तं हि भेदेति चावसायस्य तत्र डाहिविषयस्थितिरिति यदा त्वेकं।
चित्तत्वं अन्तर्मुखं स्वसंवेदनेन तत्पकस्य संवेदनानि तदा ज्ञानद्वयं चेत्सहभावेदे
कस्य संवेदनविश्रान्ते तज्ज्ञासेत न च तथान्धकारकालः इति स्यात्मनिरूपज्ञा।
नेनास्तीति निश्चितं स्वतज्जातीयस्यापि प्रमातृवर्गस्य तथैव तदभावनिश्चयात् नि
श्चितेऽस्मिन्नजनितमन्तापपरिहारप्रयोजनाद्यांगवक्रादेनानादरणादीन्व्यवहार
न्करोतीति सिद्धमिष्टम् योप्याह मनः सद्भावपक्षज्ञानोत्पत्तिनियामक इति त
स्यापि ज्ञानानामयोगपद्यनियमे सिद्धे मनः सिद्धिः स एव तु कुत इति चिंत्य
म् ज्ञानान्तरेण चोक्तस्य सहकालभावित्वाद्धि ज्ञाने अवश्यग्राह्य इति कुतः सहकालभा
वितोपि संस्कारादेः ज्ञानान्तरेणाग्रहणात् एकस्यात्मानज्ञानसमवायिकारण
तया भवन्नपि कथमिदं ज्ञानीयाज्ज्ञानद्वयं मम नोत्पन्नमिति ननु तदुत्पन्नं वा।

हि

र्थद्वयप्रकाशने आः कोयं महाप्रलापः अर्थद्वयं प्रकाशतां इति ज्ञानद्वयमेव तत्र द
वच पर्यनुयुक्तम् प्रकाशस्यार्थधर्मतायामपि कथं ज्ञायेत तद्रूपरसद्वयनिष्ठः प्रका
शो निज्ञात इति ज्ञानेन चोत्पन्ने अप्रकाशे स्वपरविभागसंवेदनेस्यात् तथाहि कथं
यस्य घटज्ञाने परस्यापि ह घटज्ञानम् समवायोपि समानः आत्मनि प्रकाशते ज्ञानं
तेनापि प्रकाशतां तत्रापि सर्वं समानमेव तस्मादनन्यापेक्षप्रकाशमहमिति संवित्तत्व
मेकमेतन्मुखमेभिः कार्यम् तस्मिन्सति समस्तविप्लवावकाशाभावः तथाहि ज्ञा
नद्वयं यदि संवेदकमस्य स्वसंवेदनं भवनं चैकं तथास्ति स्पर्शज्ञानसंवेदनमात्रत्वेना।
स्य निर्भासादि युक्तमेव यज्ज्ञानन्यापेक्षतया स्वप्रकाशत्वेन प्रकाशो माह यस्त्वेनैव
स्य पर इति सर्वस्वरूपम् तदेतदाह तदेवमित्यादिना येंद्रियिकाणामपीति ये
प्रस्तुत सर्वो लोक इदं गृहीतमिदं न गृहीतमिति सिमास्य तानि: प्रोक्तं व्यवहरति ते।
सामपि येत्र भागास्ते तत्र काग्रास्त्राणो ज्ञानान्तरेषु इति यावत् अर्थानामपीति ज्ञान
नियमकृतोर्थसत्तानियमस्तदनियमे कथं स्यात् प्रदेशोपि केवलप्रत्यक्षगोचरान्तरमा
निकत्वादनवस्थोपहत इत्यपि कें द्रियग्राह्येष्वर्थेषु न सदसद्भावनिश्चय इत्यवोचाम ए
कस्यापि इति निकेवलमनेन चिह्नपुर इति विहितमोत्र यावदेकस्यापि इत्यपि प्राह।
ननु च बहूनां ज्ञानानामनुसंधाने विकल्पात्तेन ग्रहणेन च विकल्पात्तमेव चित्त
त्वमित्याशंक्याह सहपादौ चेति उक्तं हि न ज्ञाने ज्ञानान्तरवेद्यं भवतीति ननु यदे
कमेतन्मुखमेषां रूपं तदेव स्वेच्छावशात् यावज्जिघृक्षति तावत् तत् रूपावभासत इति नैयोग
पद्येन सर्वान् संधि प्रसंगः नैष दिने हेतुः प्रसंग उक्तः स एव त्वत्कृतोयमन्यान्तः
कथमिति तेनैव वचने चेदित्येतन्मूत्रगतमपि व्याख्यातम् इति तदवधीयं वनचा
त्रैव विश्रमितत्वेन न स्थितेः प्रकाशमानत्यानेनैवापतिशापमात्रेणानपह्नवनीय
त्वादिति बलादेवयः प्रसंगविपर्ययः सौत्रान्तिकोत्थानः टीकाकारेण तु न शेषे
र्प्यपि व्याख्यातमेव ज्ञाननियमानुपपत्तिं दर्शयते न्यक्रमादावेव ननु यद्यमा
वेककः सर्वेर्भावमंडले निर्भरस्थितिहस्तद्धिता निसदेवान्मसद्भावानि सदेव वा नि
मग्नानि निर्भासेतकदाचित् केनचित् वै चिय्यमेषां कथमित्याशंक्य प्रकाशस्वाच्छ
याम एव चित्ते त्वमित्याशयेन यदुक्तं सूक्ते ज्ञाने त्यादिवृत्तौ च वर्तितं प्र
स्पेत्यादिना तद्विहराति तस्यैवमिति उक्ताभिर्युक्तिभिरेकस्य।
प्रकाशात्मा प्रकाशोर्थ इति स्वामिनः श्लोकादिवद्यमाणादिसम।
स्तभावरूपस्य ज्ञानेन नामशक्तिः ततः किमाह तस्य तस्य भावप्य विचि
त्रैः स्फुटास्फुटादिरूपं कृत्वा योयं चिदवभासे आदावभासस्वानंतरूपमित्यत।
स्तद्धि छेदरूप जडता पुरस्कारेणापरतंत्रप्राणा इदमित्यवभासनाय
स्वप्रमातृवर्तिनीं तत्र यत्नसमर्थाचरणात्स्वाते आत्मकं तदेव प्रकृतं मेयं पयस्यत
ज्ञाने नामशक्तिरिति सम्बन्धः एतदुक्तं भवति इच्छायाया एवयस्येति न्यायेना।

नियम

ई॰
प्र. ज्ञा.
वि. वि.
८२

परिगणितसर्वभावनिर्भरोभगवान्स्वातेआज्ञावशात्परिमथ्याकेचिज्ज्ञानंप्रका
शस्वरूपात्पृथक्करोति पृथक्कृतेचप्रकाशयति नचपृथक्कृतस्यप्रका
शोनैषघटतेति नमहाप्रकाशात्पृथक्करोति अपितुतथाविधंअपरमार्थ।
प्रकाशरूपमारोपितप्रकाशंमायाप्रमाता निर्मिमीते तथासंकोचेनाव।
भासनमेवचभगवतः स्वात्मनितन्निर्माणमुच्यते एवंचमायाप्रमाताशरी
राद्यवच्छिन्नसंकुचितप्रकाशस्वभावोभवन्स्वापेतयापृथग्भूतंभावमव
भासयति तत्रचन्वतदीयइच्छायोपक्रमस्यवहिर्मुखरूपेनवेदनंज्ञानमु
च्यते तत्रचयदेवस्वात्मतयाज्ञानशक्तिरिति अवभासनेतिकावितद्य
मू. तथापिनवाभासानांप्रतिक्षणमुदयव्ययग्रस्तानांकश्चव्यवहारो।
पयोगइत्याभात पूर्वंवस्तुनिवहिर्मुखंविषयसंवेदनमासीत्तस्ययदेतन्मुखरूपं
तत्कालान्तरावस्थायिसत्त्वामागतंतामेवविशिष्टविषयोवहिर्मुखत्वेनापरा
मृशतीति मायाप्रमातरितदेतत्स्फुरतीत्युच्यते तत्रयत्तथाविधप्रमात्रादिति
मीशसामर्थ्यंतद्भगवतःस्मृतिशक्तिः यइहत्याति पूर्वावभासितवस्तुनइति
अनेनप्राच्यज्ञानोपयोगोवदाते पूर्वावभासितमेवेनेति प्राच्यवहिर्मुखता
विमर्शापिकोनेदानीन्तनः तत्रैवः प्रकाशइति प्राच्यापन्नपाद्विपिद्योगाचो
नत्वकस्यापिविज्ञानादिकाभगवतः शक्तिरुच्यतेइत्याशंक्याह फल।
भेदेति अनेनार्थक्रियाकारिणोपदार्थाखंडमंडल[illegible]उपदेशणोपदश
व्यवहारादिविसिध्यतीतितत्सिद्धयेतथातयाविचित्रयार्थक्रिययैकैकमव
च्छिद्यसपदार्थएकएववहुधाव्यवह्रियते अग्निर्दाहकःपाचकःप्रकाश
कइतितत्रबहुत्वपरामर्शप्रधानतायांशक्तिव्यवहारस्तदेकपरामर्शप्र
धानत्वेनद्रव्यवहारःसचापिनःपारमार्थिकःपरमेश्वरोगोवत्तथात्मस्पृष्टत्वात्

की॰

यदुक्तमागमेनवज्रेदाहिकाशक्तिः[illegible]तिरस्कृविभाव्यते केवलेज्ञानमा।
मायाःप्रारम्भोयं[illegible]प्रवेशनइति तथापिवीभवमिहाच्यतेइत्यादि
तदाश्लोनावदेतत् नन्वमहत्तुरूपंस्वात्तेकिमर्थनवाक्रियागादेवलक्षं
ह्यस्वस्वातेअभिन्नाशंक्याह त्यावेति पशुप्रमातृर्यद्यपितथाभूतं
ज्ञानंतनपुत्रमोपितयाशक्त्यानतेश्वरः तथापितत्स्वातन्त्र्येच्छाप्रभव
ति अप्रतिहतसंकल्पत्वाभावात्तेनयेयेवतत्राप्रतिज्ञानइच्छायाःसम
हेश्वरएवतपायुक्तः आदिष्टेहिआगमेभगवताप्रभुशक्तिरपतात्माच
प्रमाणोश्रीत्रयंसहेत्यादि अतोवक्ष्यमानस्तदात्मनाभगवानेवज्ञानादिसमर
त्ययोहत्वीनियुक्तम् यदुक्तम् यद्यपर्यं स्थितिरित्यादितदाशयेनेहसज्ञा प९
नादिमानित्युक्तम् मायाप्रमात्रंशान्तुततः परमेश्वरादपृथक्त्वेनवभास
एवमायाप्रमातृत्वेनशयेनभगवतारीनास्त्रमनन्तरितिमत्सामर्थ्यादेतत्र

न्तमभेतिप्रदर्शितम् यत्तदपिचेहसूत्रेशक्तिपदेनस्पष्टमेव[illegible]नमम ज्ञाना।
दि अपितुयच्छलात्तद्भवतितत्तमस्यात्मसमितिदर्शयतातेनोभयथापिज्ञान
१४ शक्तिपदेनतत्रविहितम् ज्ञानमेवशक्तिस्तत्स्यास्पष्टाशक्तिरिति ननुपदेष्टा
शक्तिःपृथगिहनोपात्तागमेकथितापिमहेश्वरशक्तिपदाभ्यामेवाप्रतिया
तेज्ञानादीनामभिदयश्चानस्याःस्वीकारात् अग्निः शक्तिः सन्दहतीतिचा
वाधितप्रत्ययाभासादाभासस्यपरमार्थवादिनाशक्तिस्थक्रियाचेत्यभय
मप्युपगम्यम् नन्वर्थक्रियंभिन्नमपिसहितंतवितनस्यानेकार्थक्रिया
कारिणोभावस्यस्वरूपम् भेदेनान्नुपलक्षणादर्थक्रियाभेदवत्तीय
मानत्वादनुमानाद्यापतितमस्यमस्तकोविरोधःशक्तिः शक्ताकरोती
तिनुशक्तेःशक्तिमदात्मनास्थितिरितिशक्तेःशक्तात्मयोरनवस्थापिन
किंचित् भावस्वभावानाधिकत्वाच्चयथादर्शनेनित्याभवत्वनित्यावेतिकादा
तिःअनएककार्योदयेसहकारिभिःकिमितिनुचोद्यमेकस्यसहकारियोगसहका
र्येनरेखुनाल्पम् अवाधिताभासात्कार्यकारंसहकारिणोनिरूपणमितिशक्ति
पिसमः प्रकारः तद्वियंशक्तिभावस्वरूपमेवोपपन्नीयामीनाशक्तिरुच्यते।
ननुहपयगवभासेनिस्वरूपसहकारिलक्षणोवोभयीपदार्थस्थितिःशक्तिवि
तपिनकाचिदसम्भावनतास्तितिमावहति तथाचागमेषु सर्वमिदमेतपनज्ञानमे
व यथोक्तम् यास्याशक्तिर्जगद्धातुःकथितासमवायिनी इच्छात्वेदेवि।
सानस्यसिसृक्षोःप्रतिपद्यतेइति योगस्यशक्तयःस्वाकाइति शक्तयोस्यज
गत्सर्वंशक्तिमांस्तुमहेश्वरइति। शक्तिर्विद्यादिकापंभोःस्वान्याविमृद्दुवर्त्तिनी
तिच फलतीतिफलपर्यंतामेपद्यतेतत्पुनःप्रतिहन्यते यस्यान्यानियानिका
ई४ रणानिसहकरणादानादीनितेषांयत्सामर्थ्यंतस्याचिल्येनतत्सहितत्तयाये ज्ञान्येववासाम एषि[illegible]
षाशक्तिःफलनिष्पत्तिविसृष्टकादीनांकिमिप्रमातृपर्यंतानांभगवत्त्रि।
यतशक्तिस्वरूपेश्रित्वायविलयांतेस्वशक्तियोगेनेश्वराअपिभवंतोनम
हेश्वराइतियावत् तदेतिविश्वरूपतयाचिद्रूपत्वेपिज्ञाना[illegible]पपादकतया
समस्तजनस्थितिसंपादकत्वेनच नन्वमहेश्वरस्यभगवतोभवन्तुना।
थारूपम् तावतानुश्राणनकिमेगीकृतेनेकेनमहेश्वरस्यचविश्वरूपत्वेज्ञा
नशक्त्यादियोगित्वेचमेविद्रूपापिकेजडत्वादप्रकाशमानेप्रकाशात्मनः
संवेदनस्यकथंरूपंस्यादित्याशंकाहृदयेधारयति चित्तत्त्वस्यति चित्तत्वमे
वमहेश्वरस्वरूपंनचात्माचित्तत्वादन्यःकश्चिदितिप्रथमचोद्यंपरिहृतम् चि
त्तत्त्वेचप्रकाशस्वात्मत्वमेवोच्यते नान्यत्किंचित्तदेवचविश्वात्मतयाप्रकाश
नेनवाभासतेअनवाभासपरामर्शित्वेनाथनापरामर्शिनेवेद्यवेदकत्वंसंवे
पनमत्रतयीमोन्यभेदेनावमर्शिनाप्रत्तारनःप्रतिपरार्थकोदियेतिचापोहनाभा

ई॰
प्र त्या॰
वि॰वि॰
८३

सतमित्यपरापि प्रकाशमितामेतव्या अग्रइति अतएवयथाभीष्टत्पादो पूर्वा
वभासिविवेनेतिप्रमातृभेदेनपूर्वाभासं दृष्टं च प्रत्यभिज्ञादाविवापू
र्वाभासं निराकरोति अवभासेचतदव्यभिचारी पूर्वविमर्शोपि स्थितएवेत्यती
यामयोगश्चतथा परामर्शमात्र यथाङ्गः दृशाकोपि स्ट्रीत इतिवा नमाले
कत्वविमर्शः सत्रापि नवस्तुनस्तावत्कालिकतोनाकालिकप्रकाशतो।
वावितरति एवं प्रकाशविमर्शानपहासमात्रे परं विश्राम्यति एवं ज्ञानस्म
तीव्याख्याय याहनेव्याचष्टे देशेत्यादिना उपपादितं संपादितमायीयप्रमा
तृनिष्ठं विकल्परूपं विज्ञानं यथा भगवतः स्वातंत्र्यशक्त्या मपोहशक्त्याच्छे
कथमुपपादितमाह अवभासभेदेन निर्विकल्पकप्रतिभाते नवस्तुना यथा
वासनासंस्काररूपाकृतानन्नाडेगावुनर्वस्तुप्रकाशादिनिरपेक्षेणावे
पितेन स्वकार्यविकल्पलक्षणं कर्तमेलव्यमूतिनाकथ्यतस्य प्रवेशयते
आह देशाभासेनकालाभासेन चयः पूर्वमवच्छिन्न आभासमेलनमयः स्व
लक्षणात्मा प्रत्यवभासिष्ट तस्ययोसौ देशकालाभासावच्छेदस्तदपासनेन
अतएवतस्याभासस्य देशावच्छेदापासनेविभक्तेकालावच्छेदापासनेनित्य
त्वमितिसआभासो विकल्पविषयः सामान्यमितिगीयते तस्माद्योयनर्थे(?)
णविशेषः संप्रतीयते नसएवात्यन्तेनान्यतनेन भिन्नाव्यवस्थितिरितिनीला
च प्रत्याभासं विकल्पयोदयानमनोदेशकालाभासयोरपि विकल्पाभवे दे
शकालानवच्छेदात् सामान्यात्मनोरेवभवति अथमित्यपिसावच्छेदोवि
कल्पः समर्थस्वप्रवर्तिवर्तमानवस्तुसाधारणरूपपरामर्शात्मैव यथोक्तं।
व॰ माचार्यपादैः नियतेप्यमित्येषपरामर्शः पुरःस्थिते सर्व भावगतेदंता
सामान्येनैवजायतइति किंबहुना वाकार्थप्रायोपियोविशेषोभेदकेभ्य(?)
दिविकल्पेपिस्फुरत्ययमपुनागौर्मयाद्दष्टपतरइतिस्त्रीकृतप्रत्येकपदार्थाव
धारणा सोप्यवर्ण्यदेशकालप्रमातृतरागतनथाभूतवाक्यार्थसाधारणमेव
रूपविषयीकुर्वत्नुपजायते तस्मात्सर्वो विकल्पो देशकालाद्याभासावच्छेदस्य
नसामान्यप्रतिभासी ननुदेशाद्यवच्छिन्नेन्दुभ्येनैतन्नकत्रयावासनया कथम
दवच्छिन्नविषययाप्रवृत्यते आह विचित्राविपर्ययेनयोजनाभावतो महाप्रकाश
रूपस्य शिवनाथस्य याइच्छानतएवविश्वमनोन्यभेदप्रधानस्य ज्ञावयंती तद्वशा
त्तनभिनिविष्टनान्मायाप्रमातृत्ना विभ्रांतव्यापेदं भूतेनानेन सामान्यावभासेन वि
कल्पेनेन ननु विकल्पजातिकायाभगवतः शक्तिः साज्ञानशक्तिरेव कस्मान्नो
च्यते नहृष्टविशेषरूपमेनदपोहनशक्तिरितिकिमुक्तमिति ...... यीरुशे
कितेति शंकितः शंकावशादारोपितायेप्रतिपत्ता अभिमननीलशरीरान
प्रवेशितो विचित्रार्थक्रियासंपादना सुपकल्पितभेदानां धर्माणामतदर्थ।

क्रियाकारित्वादयो धर्माः तेषांयः प्रतिक्षेपाभिमुखीभूतानां सतामिवपरोग
लेहस्तिकयवहरीकरणात्मकमपसारणं तेनेदंस्वपरं प्रधानकार्येयं सामान्यारणा
व्यापभक्तरूपंयेषांतेषां भावस्तत्वेनतस्माद्धेतोः साधा... विकल्पजनिकेषा नप्र — का॰
धानतरूपजननादपोहनशक्तिरितिनिःस्वयः पतउक्तं भवति यद्यपि विक — ॰प्रतिभास्यति॰
ल्पो विविधरूपप्रतीतिरित्यामृशतिनयद्यपि तदस्यानिर्विकल्पकमनुकरो।
त्याविषाम्नुपजीवतिकेवलताहेतोमयातैरुपं विषयभास्वलक्षणानाभासमेल
नात्मानासामान्येनवेकाभासमात्रेणासाकमलब्धजातीयत्वात् विषयाभाव
पिसंभवातलदयंविपिनयाख्याप्रियमाणः सिद्धेस्याम्भोधिर्बुद्धेस्वहरवेदा
...तक्षशंकितान्यवच्छेदइत्यन्यायाद्न्यव्यवच्छेदात्मेत्यपोहनव्यापारएवो
च्यते इहचक्रियासम्बंधसामान्येनिभाविनीत्यासम्भवदपिसामान्य(?)साक्षा
त्कारेणावानुभवात्मनास्वीकृतमिति तत्स्वीकारोपिनविकल्पव्यापारः नतस्व
लक्षणावभातेऽकृतात्मरूपमाशंक्यतेयदपोह्यतेनिश्चयारोपमनस्माबोध्यवाधक
भावतइति नोचेदङ्गानिति निमित्तेनसंयोज्यते गुणांतरोच्छकोवारजताकारश्तिच
हृष्टमासमसमारोपादाशंकेतिचक्षमारोपस्यविकल्पितविषयत्वाद्विकल्पानवस्था
पिसमारोपपूर्वकत्वाद्विकल्पसमारोपपरस्परानवस्थानमयुगकाद्विभिरपिन
नीलनिश्चयोनप्याप्राद्विचक्रुशावाक्य यदपि भट्टनोक्तं सपारसिद्धेः मस
गप्रम्ययनिवर्तनेनमेवनीलेऽनीलेमतन्नभवतीतिव्यवच्छेदप्रत्ययेनकर्तुम्भसि
तिनारोपस्थितत्वपवच्छेत्तदित्यादितत्रापिविशिष्टेर्थे प्रतिभातेकोन्यथाप्रसंगः।
स्याद्समस्तविकल्पमम् अविद्याकृतः प्रसंगः समारोपवास ......
नादिसमारोपप्रसंगादिजननशक्तिरूपवामनेतिचेत्तेवानवस्थाविकल्पस्य प्र
संजनात्समारोपाश्रत योरपिचविकल्परूपत्वात् नीलेचानीलेविकल्पसमा
रोप्यते अनीलेचविकल्प्यमानेनीलं समारोप्यतइत्यन्योन्याश्रयादिदूषणम
पिवद्रूपशाखांजेमिनीयैर्ग्निष्टितम् यदप्यनन्तवर्हीरूपमारोपितेविकल्पेन।
गृह्यतइत्युच्यते तत्रापितिः स्वभावत्वनीलपीतविकल्पयोरभेदप्रसंगः नी
लमिवविकल्पेनगृह्यते नतुनीलमेवेतिचकिंतेनगृह्यते यन्नीलमिवेत्युप
मीयतेतात्क्ष्यते नीलप्रकाशनमिवाध्यवसायान्नतुप्रकाशनमेवम्पत्रापिकिं
तस्यरूपंयदेवमुपदिश्यते ननुनगृह्याग्राहकत्वेननाध्यवसायोयोशानविकल्पस्यवि
कल्प्यानयहेदं....रिनः तस्कस्यहिकोभेदो वस्तद्वयमेवहिसत्यवस्तुनिकथं
स्याद्यद्वत् नचाभावो विशिष्यतइति आरोपितेनवाहेनाध्यवसायेनवप्र
रे॰ शाभेदइतिच... पापि विकल्परूपपवतिमेवानिष्टा अभिमानमात्रमेव
नीलेविषयइत्युच्यमानेअभिमानेनतस्यार्थस्यप्रकाशनमप्रकाशनेवेति
नलनीयागतिलेभ्यते यत्तविचित्रप्रकारणतपंडितः सम्पादिवडक्तम तत्रसा

ई॰ प्र॰ ज्ञा॰ वि॰ वि॰ ८४

रूपप्रतिपत्तिमात्रमभिमानशब्दवाच्यम् यादृशो हि पततः प्रहरणस्याकार
स्तादृश एव चित्रलिखितप्रहर्तृपुरुषकरसंनिवेशसमावेशिनस्तिष्ठत्प्रहरणस्य
इति सा यादृशमाकारं मोहमहायात्यं डित्थादुद्देश्यकं परं च परमार्थ्यं पाण्डित्या
हाममसज्जननहितोपदेशाकरणादि प्रवणमद्राक्षीत् तथैव आयं डित्थोपीति अ
पि च यं डित्थमयमिति यत्र लोकतः स्मरति तत्र केचिदाकारविशेषपरामर्श
याभ्युत्तलाभसत्कारादिकमात्मनीच्छन्यल्लत तस्तथाकारं करोतीति पाण्डित्या
भिमान उच्यते एवं विकल्पनेन किंचिन्नीलस्य फलतेदृष्टेवायनस्याभिमाने।
उर्ध्यात आरोपाभिमानादीनां लज्जादिव च्छिन्नधर्मतायामपि नाशे स्पर्शनशाश्व
तिति नाभिमानोपकल्पितोऽपि विषयः हर्षितं चाध्यवसायस्य प्रतिभास
मात्रनिष्ठत्वे भ्रान्तित्वे चाध्यवसाय [illegible]
स्यापत्रनसमात्स्वलक्षणावभाते तत्तस्माद्विपरीतेरूपमाशंक्यते येन तदपोह
नेफलवत्त्याचितिशिष्टस्याशंकां निवर्तयति पदार्थान्तरेति अहवस्त्वेनेरणा
दीरजलवदमिश्रणाद्वावस्त्वन्तरस्वभावत्वाद्वाभावस्य तद्रूपतापि संभाव्येते
उभयमपि चैतन्नसंभवतीति विशेषणद्वयेनोक्तम् पदार्थान्तरासंस्पृष्टत्वं।
त्वानामिश्रं नियतप्रकृतौ एकस्वभावे च भावे तेनैव स्वभावेन विचित्रार्थक्रिया
कारित्वमेव भातेपि मायाशक्त्या अवाच्यस्थवीभूतत्वेन भातेपि भावान्तरादेव हेतोस्त
त्र एकामक्षोभीमर्षक्रियार्थायार्थयुतेमतदर्थक्रियाकरणविहीनां सांभ्यानन्तिव
हृत्यतिपत्त्यानाशंकते यथा घटो दकाहरणमनोहरणपरतानाभोगाख्यतरणाद्य
र्थक्रियाशानकाविशिदकाहरणनार्थी अनन्याविरणाघट नाशंकते अनेनाहि
तानतन्त्रतोऽश्रमनोहरणादिनाऽतरतिचेत। आह। अन्योन्यात्मतयासहकोपि
भावावस्तुतोऽन्यैः सहतदात्मैव यद्यपि मायाशक्त्या पृथक्कृतस्तथापि भातत्वा
देवान्योन्यात्मतोऽन्मीलइतिकथमित्याह। ईश्वरेति। ईश्वरः सर्वमिदमहमिति मे
वेदनरूपस्तदेगभावं तद्विनिर्भक्तत्वात् यतस्तस्यपर्यंतत्वात्संप्राप्तो भानमेव हि वस्त्वा
दिसुक्तम् यद्यपि च परमशिवात्मतादात्म्यप्रतिपत्तिपर्यंतेभानेनतथापि तत्र भा
वस्वरूपस्य सर्वथा नन्मीलनात् अन्योन्यात्मताकाचिद्यत तत इन्मीलितैतदेवद
र्शितं ईश्वरेतिन चमाभासायासर्वीप्रहृष्टात्त्रेश्वरात् ता येनान्योन्यात्मतेव स्यादि
तीव शाङ्केनोक्तम् तदेवं घोकमानस्यतस्यतस्यप्रतिपत्तस्यनिराकरणं विना
सपकेकथार्थक्रिय[illegible]यार्थाप्रतिपत्तातेनभावनव्यवहर्तव्यं हानादानक्रियवि
क्रयादिमंतमात्मानेकं कर्तुं न शक्नोति न च परं व्यवहारयितुम् एवं हितीयोपि
तत्स्वपरस्परनिश्चः कथं व्यवहारः एवं शरीरप्राणादौ मायाप्रमातृरूपपर्यंतप्रमा
त्रे तत्प्राणिप्रमेयाणां च प्रतिपत्तृरूपाणां निराकर्तव्यानि इयतां च कस्मिन्नपि।
भावेनेकार्थक्रियाकारित्वेन [illegible] तदर्थक्रियाविपत्ताणां बहूनां नदाप्रा[illegible]

तैं

कापोहेनवद्ध विकल्पसमर्थनकृतम् घट[illegible]नोलोहितइति अहं कृष्णो गौरो
मेदाग्रिरितिवदिष पिव्यक्तिषु विकल्पकमनेनेनेवोक्तमितिव्याख्यापते
उक्तिभेदेन विविधार्थक्रियाकार्यपि यार्थी गोमंडललक्षणाः पदार्थान्तरेण
महिष्यादिवर्गेणामिश्रस्तत्रयो विशिष्टात्मकात्मकप्रत्ययविमर्शविषयो
वाहदोहप्रायामर्थक्रियांप्रतिनियतस्वभावतयानात[illegible]तीष्टेवव्यक्तिषु सभ
वेतीमर्ष्यतेनेनस्पार्थस्यशंकमानायेतत्कारिणाः प्रतिपन्नाः शंकाव्याचकार
णं पूर्वं वेदक एवं च महिष्यादिवर्णात्मकस्य एकस्यप्रत्यपत्तस्यापोहनाद्धूष
पिव्यक्तिष्वेकोविकल्पो गोगौरिति तदुक्तमाचार्यपादैरेव यावान् स्यार्थक्रिया।
स्तावन्संख्या तत्कारिणां गणः तावतांतस्य मापातत्मिषेध्याश्रनतस्माइति
तथाप्येक[illegible]पवमर्शो यस्तत्कारिषु वक्तृष्वपि सोपि तत्कार्यविच्छेदसाम्यस्यात्म
निवेद्यनइति नन्वीश्वरोह् स्तता यांयद् अन्योन्यात्मत्वेन सर्वाणिवित्तन्यसृत[illegible] पार
मार्थिकं रूपं स्वभाव इति युक्तमत्राह मायीयानामिति इदं हि प्रमातृप्रमेयाणां
मायाप्रदंमीमांस्यते तत्र पारमार्थिकस्वरूपतायां मायीयेनैवन्यकृतताभवेत
प्रमातृणां प्रमातृभ्यः प्रमेयेभ्यश्च प्रमेयाणामपि चाभावेयेभ्यो यद्भेदेनतस्मास्वैतेः
संख्याभेदनेपृथक्कक[illegible]णमेतदेव यस्मान्मायीयत्वे प्रकृतेमख्येरूपम् अयंता
त्पर्यार्थः इह प्रकाशमात्रस्वभावत्वेन प्रमातृप्रमेयाणां विशेषाभावनावतां।
दात्म्यादेकरूपत्वेप्राप्ते वास्तवः स च मायापदेप्यविनिर्भक्तएव प्रकाशनप्रसं।
गात्केवलमन्योन्यमेतिपरामर्शरूपस्वातंत्र्यशक्तिबलाद्विसृज्यमानपवादे।

भि॰

प्रभावतात्स्व[illegible]तभजेयमविष[illegible]वह्निवत्स्वस्वरूपेऽदात्मत्वयस्यतइयं पवास्तवे
तत्र दिग्प्रभाववृत्तिस्मिन्नमपिननशंक्यते विषयस्यतुमाभकत्वेतथाचवि
श्वस्यविश्वात्मत्वम् अनाशंकायां हिकारणं तद्रूपासमभावित्वेतद्रूपस्य समभवे
पिवात्तदेवेदनम् नहि स्वस्य स्वात्मशमनत्वेशंक्यते वलेनवास्त्वात्मितशक्तेर्वि
षमजंगादेर्मारकत्वमितिकारणविरुद्धोपलब्धिः सर्वस्य च प्रमातृस्तथाभू
तमीश्वरात्मत्वं प्रकाशनमेवेति विश्वात्मत्वं प्रकाशितम् यथोक्तमादिसि
द्धस्त्रैः अनेन हि विनाप्रस्यप्राणादेरित्यादिमायापदेपि च तत्प्रकाशसंस्का
रशेषस्वरस्यानतिवृत्तेः रागशंकाप्रमातृमाहात्म्यादेवोऽजिष्टतीति यदुच्यते तद।
तन्मतिमा[illegible]जामोद्वेवानतद्ययं नाम तत्रिश्वयेनमत्कोहि विकल्पोघटइ
त्यथमित्यादिये अप्युराविकल्पनसमानोपाणादिकृतानवस्थादिदोषाप्रसं
गइति यत्नात् यणोक्तम् एकप्रत्यवमर्शाख्ये ज्ञाने एकत्रहि स्थितिः अप
नानदत्तहेतुन्माभावान्विभजतेस्वयमिति तत्र स्फुरितमपि वस्तुद्वः समर्थमिम
प्रभविष्यति नन्वपोहनं ज्ञानस्यैव अविकल्परूपस्याविकल्पविशेषात्मानस्य
स्तेः वस्तुरितिकिमस्य दृष्टप्रमाणानयामायीयप्रमातृगतास्त्रामीअना

ई॰
प्र ज्ञा॰
वि॰ वि॰
८५

दयः कथं मायीयप्रमात्रन्तररूपैः जनस्याभेदेऽपि बन्धपर्माणामनपत्रहमिपिदर्श
नात् तदिदमाशंक्याह यमपाकरोति नदिति यस्माद्विश्वेश्वरस्वभावत्वमभेदशाति
नोक्तिनयापोहनशक्त्याप्रयुक्तात्तस्मादेतन्नातस्यापापाद्यान्तराद्यपातानेवा
सौ गुरुमीयाप्रमाता यतः प्रासंमतादिशोवानाम्नीकृतो महेश्वरभावो मा
हेश्वर्यं येन तथाभूतोऽसौ आचार्यस्तु निमायात्यपि वः पापान्निकृन्ततीति
परमेश्वरस्यैव गुरूसंबोधमभेदेनापि तिष्ठतः परमार्थोऽनगुरुत्वमागम
उक्तो यतः तथाहि दिव्यं ददातीति वक्तः पशपमेयोरामेश्वरमिति इहैक
स्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ममदेह इति पारिस्थानेविश्वमेवमम
परमात्मनश्चरजनस्यवाधंव्यतारीत् केवलमपिकं प्रकृतापयोगिभवि
ष्यत्कालैकीभावेनामी सर्वे पृतराष्ट्रस्यपुत्राश्च सादिकं प्रादीहशायथाकाला
वास्थितमेवान्यथेंद्रजालमात्रं स्यात्तदानीं तेषां वहिर्यथास्वस्यमवस्थित
त्वात् उपयोगएव च प्रदर्शितो नायथाप्यनूरुह मिकुमीनि अहमिति च सर्वं उपा
रमार्थिकमेव प्रकाशविमर्शरूपमत्रकम् ननुमायीयं चनमजादि स्थावरा
णां हिमालयोरमित्यादेः प्रत्यर्के देविरोधादिति यन्मयाप्तनम् सर्वत्र भाव
पटलेन विजृम्भमाणाविक्षुद्रचमत्परमार्थं चमत्कृतिर्यतोऽपूर्णरूपमहमितिप्र
थनस्वभावोऽस्यात्मास्थितिः स्वरमतः प्रणामामिदवीमिति ननेवमपि भगव
तो मायीयतां न उपपन्नैः कथं विकल्पयोगश्च्याप्रोक्तात् विकल्पव्यापारेति
न हि भगवतोऽपूर्वो भासनमस्मरणा विकल्पनादयो धर्मास्तेषु मायाप्रमातृणां
तत्त्वात्तेऽहं रूपं वितीतिभगवतस्तत्रत्रस्वातेत्र्यज्ञानादिपाकृतयउच्यते तद
र्थमेवशक्तिग्रहणाम् विकल्पनेऽपिशप्रमातृगतेव्यापारः कर्तव्यस्ताभ
गवच्छक्तेः भगवानेव हि नेति विमर्शस्वीकरोत्येवेश्वरदशायाम् नेति विमर्शो
न्मीलने हि चिद्रूपतातिरिक्तसर्वोपाविमर्शात्मनः इदमावस्य सर्वथैवाभावा
दिदमहमिति सामान्याधिकरण्यात्मा वा पर्श्वरविमर्शति कथं भवेत् तस्मात्तत्रा
पि मायापोहनशक्तिरस्त्येव तदुक्तम् दशारुद्रापि देवतानिषेधरूपास्येपा
तेऽपदेऽहं सर्वमित्यपीति ईश्वरतैव च विश्वरूपताधीनायदर्शिता इत्युच्येत
दर्थमेवातः कृतानेन विश्वरूपइत्युक्तम् विश्वरूपविभागादेव च मायाप्रमा
तारोऽपि तत्राभेदेनैव परमार्थतो भान्तीति विकल्पादयोऽपि भगवति नात्यन्त
यद्रूपिताः तत एवास्य ज्ञातृत्वकर्तृत्वप्रकाशादेयत्सर्वविशेषार्थेन विशेषितत्त्व
मेकोचितेस्यादन्यथा विकल्पनादेः स्वात्मवर्तिनः संभवेयुः कोऽप्यास्वादः तत्रा
यमत्तपवेनित्यविषयमार्वज्ञादिसर्वसाधारणमेवास्यापगतेभवेत् तदेकनिय
मात्संकोचात्तनाम्मायीयतीति तेनमंत्रइतिस्वात्मनोऽकृतनाधारनाचपञ्चमप्रा
सीकृताहेतो [illegible] पेचमायतः ननुपूर्वकर्तृत्वे चेतिज्ञानक्रियेएवम ॥

स्पष्टो — ज्ञातरि

गवतिशक्तीनिरूपिते अधुनास्मृतिपोहनशक्तीअधिके इति किमेत
दित्याशंक्याह ` ` — ` ` चेति ज्ञानानिस्मरणं साक्षात्कारणं विकल्पने
चापोहनस्वाहूवाच्यम् तत्र शक्तिसानावचशक्तिरिति ॥ ३३ ॥

इति महामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञा
विवृतिविमर्शिन्यां ज्ञानाधिकारे पदर्शनान्नपपत्तिविमर्शस्तृतीयः ३
श्रीगणेशायनमः ॐनमः सभवे ओंईश्वरमप्रोषतापप्रशमनमस्त
देवसदा वदे अप्रतिघातस्वेच्छाविकासविश्रान्तमस्तकरमौलिम् ॥
एवं ज्ञानेऽततः स्मृतिविलक्षण्यान्तः प्रातिकापोहनशक्तिरिति यद्यपि क्रम
स्तथापि अधानुभवविधंसेस्मृतिरितिपूर्वपक्षे समस्यं किं तस्मृतिज्ञानमिति
सिद्धान्ते स्मृतिरेवपूर्वप्रकाशा नचेदिति प्रत्तिनप्रसंगेन च चिंतात्मसंग
विपर्ययादात्मेश्वरसिद्धोमातिप्रायमभिज्ञातमतएव गीतास्व सैवप्र
थमप्रपञ्चातस्या: स्वदर्शनेऽउपपत्तिरभिधीयते सहिपूर्वानुभूतार्थापलब्धे
सादित्वा अर्थाभात: प्रमातरीत्यनेन श्लोकाष्टकेन अन्यथाहि कश्चिदनुयात मा
स्मपरदर्शने स्मृतिरूपपादि [illegible] भवदर्शनेऽपिचक्तस्यमोपपद्यतेइति तेनैकेनत
दुपपत्तिरुक्ता एकेनस्मृतेरनुभवार्थप्रकाशात्मता सामर्थ्यमुक्तम् अन्येनानुभ
वतद्विषयाभ्यामेकतापर्यन्तप्रावेशः तेषांस्मृतावनुभवो विषयतयापृथक्
नभातीतियोगिज्ञानेनापिपरानुभवानपृथक्तया विषयवत्प्रकाशनतर्तिन्न
वतापंचमेनतदर्थएवंदृष्टितः अन्येनस्मृत्याज्ञानस्यपृथग्विषयीकरणाभ्यांका
मानेकल्पनिकं नवास्तवमिमकम् स्मृतिप्रसंगेन विकल्पस्याप्यनुभवे
नतादात्म्यमभमेनोक्तम् अन्येनस्मृतेवाम्मृतिस्मर्तॄणां प्रसंगात्प्रत्यपद।
र्शनइष्टार्थापारमार्थिकैकस्मेविनत्वविश्रान्तिर्दर्शितेतितात्पर्यम् तत्रप्रथ
ममपिज्ञातः समस्तप्रशाहाइथ पीठवंश्स्यभिप्रायोणाहावर्तरणाकायो
इदानीं ज्ञानप्रकरणमितिज्ञानस्वरूपादि रूपस्वदर्शने घटनाउपयेव विचार्य तेनप्र
क्रियाने पिक्रियात्मसिकेन निरूपयिष्यामिति क्रियायां क्रियार्थयाप्रप
देभविष्यतिल्यट् तेनायमर्थः स्मृत्यादीनां सर्वेषां स्वरूपं निरूपयिष्यामीति।
हृदयं महीनास्मृतेरेवेतियस्याः सर्वोपक्रान्तानातस्याएवईश्वरशक्तिरूपतो।
प्रतिपादयितुमिष्टस्य परदर्शने सर्वथैवाघटमानत्वमभिदधानस्यमे पूर्वसं
भावमाहात्म्येनश्लोकेनग्रन्थकृत ग्रन्थकारहमिनएववानहिमर्शापविस्पद
स्वभावश्लोकः तावद्रूपंज्ञाना [illegible] पोहनोदयप्यनेनतरंनिरूपयिष्य
ते स्वरूपमितिक्रमेणोतेयति नवकृतायमेवं अतः क्रमः आह स्पष्टकृत्वा
ईश्वर [illegible] मा [illegible] वस्यात्मनः सिद्धोहतत्त्वास्मृतेर्यातेस्ति तत्रोपक्रमः कथंस्मृ
स्पष्टवेस्मा हू अधोपकोल्पान [illegible] वातेनिपत्तोतुभवकालःस्मरणकालस्थया।

वेद्यत्वेनैवाभासमानत्वात्कथं स्मरणं तोच न नियतावविशेषकालान्तरमस्तद्वारे
णापातइति नित्यप्रकाशस्वभावो योवा यस्तदात्मत्वमसिति तल्लभ्यम् एवमपि चय
दितद्विनिर्भागेनानुभूतवस्तुसम्भावेन भवेत्कथं स्मरणमिति सर्वकावता
लक्षणं स्यात्तेऽस्मत्क्रमम् यदाहमहं दिवाकरः सर्वेऽनुभूता य दिनान्तरकाल
दात्मसात्कारसर्वदिताः सुः विज्ञातवस्तुप्रतिमोक्षचरणाकाचित्स्मृतिर्नाम न
सम्भवेद्यदिति नचैतदेव यावद्धिव्याकारतायाममपि प्रकाशरूपतापरिहानिः
कस्यचिदेवभावभागस्यात्मज्ञनात्येषां निमज्जनेतिबहूनामपि वैचित्र्येयदस्मानि
म [...] वो यस्वभावस्यात्मनः स्यात्ते यमेतदेश्वर्यमनन्यप्राप्यमिति यावन्तायपी
त्वयम् तत्सयतिशक्त्या सिद्ध्यतीतीति युक्तम् [...] एवम् अस्वचपूर्वानुभावीति
सूत्रार्थं अशेषकालान्तरगतभावोऽहंन संवेदनापायीनिरूपणेनावतारितमस्य त्वतेत्रावेवो
येत्यादिनासमस्तेश्वरः प्रमाणमात्मतांस्वात्मनिभासयमानो यद्धिनिर्भविभ्यति
नैवहीत्यत्रभवत्यागात्मतादशायां तत्थानेककालतो घचाराचर्यामाणाः परतोपिपू
र्वानुभ [...] वकालादन्यस्मिन्नपिस्मरणावर्तमानकाले संस्कारप्रबोधधामनिष्पूर्वीन
स्मृतार्थोपलब्धेव यतो भवति नन्नु तदस्पूर्वार्थोपलब्ध्यभंवैविच्छिद्यते ततो भव
नात्वेतो स्तयेवपूर्वापरोभयकालावलम्बनो विसर्पादागतेन सदृशेनविमर्श
नेनतमर्थं विमृशतीति अनन्यभावानवभवितमृत्वे पितमेवकस्मादि किंनवच्चाम्
यतः संवेदीस्वतन्त्रः सहस्वाहतदृष्टप्रणिधानायपिहितसंवेदनात्मनाऽऽन्नियन्तिवि
ज्ञानाभासस्तत्वसंविमर्शः स्वपूर्वापरोकालो परस्परगालितावपिचिद्रूपेचनिम।
ग्नावपिसंतोपरस्परं चिद्रूपेचनिमग्नोतेचार्थे विरूपस्फुरत्नम् [...] पिकमिवावा
द्यैमिवपरास्पृशन्तः परमेश्वरत्वात्ते अमेवजीवनमित्यपि सैव विपदम् स्मरणाख्य
क्रिवेवहिपरंस्वात्तेऽयंयदाहदिवाकरत्वमसः थ्यानादिभावेस्मृतिरेवलब्ध्याचि
नामणिंत्वहिभवेविनक्वीति किंविति सकलेस्मरणप्रकारांहेतत्तयाद्योत
याति यस्मात्संवेदीमहेश्वरपवेशतस्मादनु [...] भासमानवदस्पमाणान्यायात्स्मृतीन्ये
तद्यवहारभाजनमिति अन्वयायस्पपन्नस्मात्रचेदितिपूर्वस्त्रोक्तः अस्यार्थ
पत्तेनव्यतिरेकोयुक्तः अन्यथा आत्माभावप्रयुक्तायंतेषांस्मृत्यादीनामभा
वं इतितस्मायुक्तः प्रसंगरूपतयायं व्यतिरेक इति द्विपाहैन समस्तस्पतत्त्वकर
णात्मसहित [...] तायोनपरस्परंप्रकरणेनसहेतत्वकवं संगमितेकरोतीति सूत्र
स्त्रार्थः तसैकस्पपूर्वानुभवजत्वेनयः अपवमर्शः स उभयकालसंस्पर्शी अत्रेति
प्रामाण्यपूर्वकदेहादोसंकुचित स्पपूर्वानुभवतार्थसंप्रमोषरूपस्मृतिर्नामध्या।
पारइतिसंक्षेपः एकत्वाद्धिम [...] भयकालस्पर्शकर्तृत्वेनवचविम्बतामेवितमिति
नियोजना ननुबोधात्मनोनित्यस्यकालयोगो नास्तितत्कृत स्याये व्यवहारः ऽपनो
पपत्तीतितदाति मरुपूर्वमप्यस्तीति तितो कथं बोधात्मनिस्यातामु एवमपरतोपि

स्म॰ ध्य॰ ऽमपिबाह्य॰ मे॰

ऽइतिकथं भवेत् नहि
भवति चटाभावादङ्कु
राभावात् ऽ

मन्नितिसत्त्वम् नहृत्तिस्रपयस्मादपीति अयोच्यते पूर्वानुभूतार्थोपलब्धेतेत
द्विशेषणाकेपवतोस्लीतिव्यवहारभावविशेषेणनुपपद्यमानो विशेषणांपमाक्षिप्य
ति यथास्ततत्वाक्रित्वेनानं ... तथास्त्यपिप्रभूतमंडलेप्यपदिश्यते महू
दाश्चर्यंसत्तत्वमपीदंप्रवहत्कृतयुगोचितशास्त्रव्यवहारांस्मृमंडले निष्ठतीति
भवेदेव यद्यप्युपलब्धतास्यमपिविशेषणं कालव्यवहारस्यहेतु नचसहेतो
र्बोधात्व्यतिरेकादेवपलद्रम्भकमानः परिहरति सौत्रेचार्थपदं विवृणोति अ
पिशब्दः पूर्वपदत्तानासम्भव्यमानस्यपरित्यज्यति अनुपमानेचहेतुतयानूदितम
प्यात्मनो नित्यत्वमर्थात्स्वपदोपयोगित्वेनाक्षिप्तमेतत्त्वम् अन्यथा बोधे।
कहूपस्याप्यर्थानुभेदस्यचेतिनिपातद्वयेनोभयनिष्ठं पूर्वपदत्ताद्यवहारं कथं।
सिद्धान्ते समर्थ्यते न्यायेचेतत् प्रमातर्यपिकालव्यवहारस्यलोकेवलोकित।
स्यावप्रपस्सामर्थ्यात्वात् तेन निपातद्वयं अस्वभावनायोतकंव्याख्याख्यायार्थानुभ
८. वपूर्वकालव्यवहारसमर्थनमित्तिनत्वमितत्त्वम् तेनेतिवोधेनतदवभास।
भूमानात्स्वेत्तिस्वरूपादविभक्ता अपिबोधस्यातेऽप्रकारेणनिर्मितविभक्तता
भिन्नाप दिता अतएवविचित्रं कृत्वाभिन्नाबोधाख्यात्यन्ते चतत्पूर्वदेशाका
लविशेषणाश्च येर्थास्तैः प्रकाशमानैर्येरूपागतेन हेतुना हमितियत अस्तत्वे
वनीलबोधाहमिति एवहिमेवतावदवभासते अनुभवस्तदीयपूर्वदृष्टिवः
स्वभावो नीलबोधइति तत्र बोधस्यातेऽयं नीलेपृष्ठेयेतावदिधेत्तः कल्पनाशब्दकं
वाद्यानीलाभासत्वे तत्संस्थानंतः कल्पनमिति विजोक्तवदेतत् तत्पूर्वार्थोपरागा
दूर्ध्वगतोदेशाकालो प्रमातारंचाश्रुभवेचावि शितोलक्ष्यते तत्राहं नीलं तदापश्य
मितिहि चिन्तयमपितदाविद्युमाति अतएवोक्तं पौकितपूर्वपदत्तमर्थप्राह्योपा
दानेहेत्वेनोपजीवति नन्वपूर्वस्तौ भवेतोमत्तादिम्भतसंवेदनमाक्षिप्यतहू
स्पकाभाषा आह अर्थविषयेति अपिचास्यानन्तरम् यद्यप्युपलब्ध्यता या अर्था
विषयस्तथापिस्मृविषयेतैव प्रकाशमानत्वाभ्यास्तथसमस्तीप्रकाशमनन्वप्र
विशात्तःकथमिति प्रकाशेनया स्वीकर्तव्यः नचतत्त्वस्वपूर्वदितयाविशुद्धं।
विषया चिमनवघर्षोयनदेशकालाचितेशाम्बरमुज्जन्तीमतीभासेत किंत
वेषणयेवमायाप्रभावेन तत्स्वपूर्वदितांते [...] येनतदेशकालव्यासंस्त्रोपि
तनोगीकुर्यादितिवर्णाय स्याकारइति नतत्वभविनूस्पतार्थस्पर्शकोतिया
वत् उचापीतिप्रतिषिद्धोपि समभासेनवक्तव्यवतश्चहृदयाकृतः समासेहिव
त्रिपदार्थोहृस्प र्षसमविदं कमिश्री भवेत्तत्कालक्षणमयाणां नत्रावभासय।
ति नचान्यमत्वादाशिकायंशत्रोये नापपाहत्वादवाचकत्वेकाष्ठक्तत्वक
घावकव्यस्पतदाहज्ञापकादितिसत्वापेक्षा नत्वयोजकोजातिवाचकत्वादि
त्यादेः क्वचिदिति घष्ठ प्रयुक्ते सार्वविकेतिज्ञापकेनृजकाभ्यामिति निषेधो
नवकाशः [...] नतु [...] प्रयुक्ते यमितिकृतो यमितिनिश्चय

मंडपि॰ सृमि॰ मुं॰

६

प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
८०

ग्रन्थांशं व्याह स्वज्ञानेनैवेति तासुषील्यादिना हि मायायामद[...]वद्योतितं तदेष्यात मन्त्री
स्थिरा चार्थस्य वचनं वार्त्तिके प्रोक्षषष्ठीसमासस्य च निषेधे इति न्यायरूपयत अर्थी
एवमाद्यैः कालव्यवहार इत्येतद्विपर्यासयितुमाचिपति नन्विति क्रमो भेदाश्र
यो भेदो ह्याभाससदसत्त्वकृतः इति वक्ष्यते तत्र चायमर्थः तिष्ठति स्यात् स्यतितस्यां
घटः इत्यत्र कालव्यवहारः आभासनस्याविच्छेदः संभावनाविच्छेद इत्यर्थः तैः ।
आभासनेन ह्यनुभवस्तदनुभवो ह्यारमेत्र सपथ यावन्न कालेन स्पृष्टस्तावत्क्रिया
तत्र निर्बन्धनोऽपि कालव्यवहारो न भवति इह त्वनुभवक्रियायां साक्षादेवासाव
प्रकान्तः अनुभूतः एवमर्थ इति तदनुभवस्यैवमुख्यः कालस्पर्शो न कल्प्यः तत्र
विनच विषयस्यानुभवविपर्यया युक्तः सा यस्वभावे क्रियात्मनि तिङन्ते वाच्ये वि तिं
श्रान्तः कालो विभासते तदेतदंगीकारपूर्वकं समर्थ्यते सत्यमिति नन्वय
दिमात्यमेतदस्मदुक्तं कथं न हि त्वयोक्तमर्थः परागकृतो संवेदने देशकाल
विरूपांशं व्याह किं त्विति नैतावदेतत्स्यात्प्रमिति विशेषः सम्प्रयोगः तदर्शय
ति अनादिनिधनस्येति यथा ह्यनुभव एव कालप्रथायां बीजं तथा पिनसावेत
स्मिन्वित्संविदेकरूपेण वप्तृयानस्याऽनाभासरूपतायामन्भावात् वहिर्मु ।
खिचास्य रूपमेषणीयमेतयकार्यरूपमर्थमेवप्रधानीकृत्य भवतीतिनात्पर्यम्
पदार्थस्य चिद्रूपस्य प्रकाशमात्रैकरूपस्याधे न व्यवहारो नोपपद्यते प्रकाशाभा
वे तस्यासिद्धेः न सिद्धो वा प्रकाशाभावायोगाय यथोक्तम् नेन्वेयोत्तम्नेरेवाभा ।
वः सर्वज्ञत्वगुणास्पदम् तस्य लोपः कदाचित्स्यादन्यस्यानुपलम्भनादिति ।
तस्य हि लोपे [...]न्यकर्तृके[...] उपलंभो न संभवतीति सलोप एव कथं व्यव
हार्यः अन्येन चित्तत्वेन व्यवहरिष्यत इति चेच्चिद्रूपत्वे कथमन्यत्वं वेद्यत्वे वा त
स्याप्रकाशत्वात् कर्तृकमनुपलम्भनेऽस्तु तैः तदेतदाह एकग्रहेणानन्तत्वं हि एवं
नाभवमिन्दुत्किधीः सत्यम् तत्र चिद्वत्त्वादन्यस्य देहादेरनुपलभ्यमानत्वे चित्तत्व
स्य कल्पमा[...]दिनिधनेऽव्यवस्थापयेत न च चिद्रूपं मोक्षदर्शने इवोदासीनप्रायं
युक्तं परिच्छिन्नप्रकाशत्वेन नीलादिवदचिद्रूपताप्रसंगात् यथोक्तं मयैव परि
च्छिन्नप्रकाशत्वं जडस्य किल लक्षणम् जडाद्विलक्षणो बोधो यतो न परिमी
यत इति अपरिच्छिन्नप्रकाशित्वेन च प्रकाशनेऽस्यानंत्यमहिमिति महत्त्वं स्वभा
स्वप्रतिघातस्वभावाविमर्शस्तदेव चास्य सर्वशक्तित्वम् सर्वशक्तित्वादेवानन्द
घनं स्थितमपि चिन्मात्ररूपं भावजातं स्वशक्तिप्रपंचमये स्वरूपे संकोचनाव
भासनपरः संस्तदन्योन्यतश्च विभक्तमिव निर्मातामित्यमनापि रूपेण
प्रकाशमानः स्यात् आप्रतिघातादवभेदनिर्मातेत्युच्यते तदस्य निर्मातृत्व
मायानामशक्तिस्तस्याः पदं विषयो निर्मेयलक्षणाः प्रमातृप्रमेयराशिरु
पः संसारः तत्रेति मायाविषये भगवतः सर्वेऽपि त्याः कर्तृशक्तेः कलने
माव भासनेनानवधारः नतु शुद्धे संविन्मात्रे हि तदवभासनम् तथा
हि यः कालक्रमो व्यवहारसिद्ध इदं भाजनं भाति भाजकस्य संभासिद्ध

त इत्यादिर्मूर्त्तादिरूपो भावानामन्योन्यासहभावेनोपलभ्यमानत्वात
त्वेषां यदवभासनं यत्तेविदश्रंथविमर्शेनमप्रतिहतं यदहमस्तनापि रूप
नः णो प्यप्रकाशोयेत्येवंरूपश्चव्यापारः कर्तृत्वं यस्याः परमेश्वरस्वातन्त्र्यशक्तेः
सकालो रूपकत्वात्प्रत्यवतः कालशक्ति विपच्यते अर्थ[...]हतकलोयमा
कालशक्तिमुपाश्रितइत्यादौ ततः सोपानपदं पञ्चाममेव स्यात् अशक्ति
मा रेवाहिती एतेनाससप्रथ्येतेन प्रमातृप्रमेयराशिनाहं प्रकाशे इत्येवंरूप
ताप्रामार्थ्यारोपो कर्मणिकृतव्याश्रवभासयति स्मरतीत्येवं प्राधा
क्रियात्मना प्रथते सच क्रियात्मप्रथात्म्येन प्रतिभासमानः कालशक्तिः
रूपेणाप्रोच्येत वप्रधान्वित्विद्यप्रवभाति [...]तत्र रूपस्फुटस्फुरणेपि सर्वस्य
रूपस्य जीवकल्पस्यावपर्यस्फुरणात् केवलमप्रधानतयास्य प्रथनमि
ति विशेषणत्वमुपसर्जनत्वात् तेन कालः[...]श्यायः समस्यापि तः
प्रथायामसहभावो नाम क्रमस्तेन विविक्तीकृता भूतादिकालानविद्याश्र
वभासनालक्षणाक्रियातत्त्वभासनेसृष्टिनिर्माणक्रियाकर्तृशक्तिप्रके
यैस्सृष्टिक्रमाक्रियास्यात् तेनदर्शकनीयं यस्मात्कर्तृशक्तिरेव स्वभा
सनात्मातेऽद्वेवहि भगवतो भासते भावाः सा च मायाप्रमातृसंवेदनोप
देशानादिस्ववपुभाविना क्रमेणानिरूप्यमाणा क्रियेत्युच्यते एवं हि तत्त्वात
एव निरूप्यते भगवानहमित्येतावत्पासंवेदकात्मत्वेनश्चमापश्चाविषाणीयवे
नास्थिता भावना हि स्फुटतया परामृष्टत्वेनश्रीमुद्राविवमेव विपत्तश्च हृ मन्
वाच्यापदार्थान्वहीरूपतया प्रकाशरूपं तेनेदमित्यवभासयितुमिच्छति
नचभासस्येच्छाप्रतिहन्यते अपि तु तथा प्रकाशयति एवमन्तर्बहीरूपते
नासहभावप्रकाशनात्क्रमिकावभासनायत्तेन निरूपणावसरे माक्रि
येत्युच्यते क्रमाकृतापि चएतदेवकं भस्य करणीयदभिनवत्वेनावभासने
तदपि च कर्तृशक्तेरेवेच्छोपक्रमेनाप्रतिहतवहिरवभासनावमानत्वे
न क्रमिकतां प्रथनं तदाह नामशक्तिरिति वक्ष्यते श्रुति इत्येन यावच्चटपटा ।
द्याभासजगदात्मना तिष्ठामीत्येवमिच्छैव हन्ते तावत्कर्तृता क्रियेति ऊ
भकारादेरपि चैतदेव करणीयत्वं परमेश्वरस्य संविद्रूपस्य तथावभासनेना
न्यत्कं भकारसे विदोपि भगवतानन्यत्वात् नकेवलमवभव निर्माणलक्ष
णम[...]वरनया परमार्थाहं तारस[...]वमयाइदंतयाभासनेपरमेश्वर ऊं
संवेदनशक्ता या वत्सरणरूपमपीति प्रकृतमनुसरति स्फटतिक्रियापी
अस्त्वेवेति सर्वशक्तिचितत्वेमवासामपि कर्तृक्रियात्वे च क्रमिकत्वेति
तो दर्शयति । अन्तः स्थितेनेति तमः पटलेनावस्थादितत्वेश्चेनतिरतिश्रया
र गात्मा[...]पे देहप्राणपुर्यष्टकस्यावस्थेदि निसंविदितत्वे यत स्थितः
स्वात्मन्यतः प्रार्केन प्रकाशपरामर्शरूपयाइदं । नयोपलक्षितोर्थस्य यो

६

प्र. त्रा. वि. वि.
८८

विमर्शभित्तौ समारोपेण स्फुटीकरणं तत्र यो रूढोऽसैवपूः क्रमः। प्रारम्भो यस्याव
हितिति तत एव संस्कारचितसंविद्रूपादिदं कार्यं परमार्थेन स्फुटत्वं यत्तेन योऽधुना
विमर्शः स यतः प्राक्कालभाविना विमर्शेन प्रख्यानुभवस्वभावप्रकाशजीवि
तेन मिलितस्ततः स एवेत्येवंरूपं प्रागूहेन विषद्धतभयकालस्पर्शिनायाममपि पूर्वं।
कालस्पर्शप्रधानः प्रकाशेन तत्प्रकाशस्येवं स्वभावः सोऽवसाने पर्यन्ते योऽपस्मः
मास्मरतिक्रियापि भगवत्कर्तृकैवेति प्रत्यभिज्ञापेक्षया ज्ञानवद्धि स्मृतौ वा मतव्यः
तत्वेश्वरसदाशिवपरमशिवापेक्षया तत्र याहंता प्राधान्येन विश्वस्य स्मरणा
तद्धि संभाववशात्स्मरतिविनियतविषयाकथं भवेत्। निर्माणं चतस्मात्स्मरणम्
पूर्वानुभूतस्यार्थस्य यः प्राच्य एव प्रकाशस्तदर्थो विषयावबोधस्य विस्मृतत्वेता
तस्य प्रभासिततया पिनस्मारोपवच्छादितस्यैव समस्पृष्टिः स्मृत्वेन प्रमोषणात्मा।
तमपशमनमप्यन्वं प्रमोष इति तत्र भवदन्ते तमद्रुष्कादिपत्तुकेचजेम।
कालस्पृष्टिकशब्दः अतः कर्तृव्यापारेति अत एव हि ननुसत्वमस्य सिद्धता
धर्मयोगोऽपि साध्यरूपात्पर्यन्तेन मध्यमपदविश्रान्तेः क्रियाविशेषण
पदत्वात्। ननु प्रत्यक्षस्य सिद्धतामाशामान्यात्कोकृतोस्यायं विशेषः रूढिरिति
कर्तर्यपि हि व्याजादिर्वशक्तिर्विधीयमाने साध्यमानतांशे प्रधानीकरोति
प्राक्सिवैचित्र्यात्। तथा श्लाघ्यकृतो सार्थकप्राधान्यात्यो योगोकवार्थप्रयो
गाइत्यादिनिर्णीतम्। परमगुरुणापि पतञ्जलिना तथा च कृत सिद्धिस्तत्र
यत्क्रियावशेषात्तत्कृतव्याणां विदेवैविज्ञवहिमजनीयमित्यलमवान्तरे
ण। ननु स्मरणमपि हि कर्तुं [illegible]
देवयोग्यमनस्य [illegible] निरातत्कृतयथावेचेतिशरीरादेस्व [illegible]
अनुभो भावतः स्मर्तृत्वमक्रमम्। तदनुसारोरीटीकामपि आह। चिन्मयस्यैव हि
ति हि पक्षेऽर्थस्य हेतवमाचक्षताः साध्यत्वेय वीकमस्य दर्शयन्तस्यैव पक्षात
कां योजयति पूर्वोक्तस्यार्थः स्मरतिक्रियापीत्यादिरवसानेऽस्तेनतः शिष्टं हि
व्याख्यानम्। चिन्मयस्येति शरीरादावपि वेद्यांशे जडे स्वात्मेति अरहित कास्मर्तृ
ता चिदंशस्तु न भगवतोऽभिद्यत इत्यवेकारः ननु चिद्रूपं सर्वतः प्रकाशरूप
सर्वार्थीकोडीकारितत्वापिकथं स्मरणम्। अनुभूतमवच्छादितं प्रतिहमिति हि
र्थतत्वस्य प्रकाशेनैकसात्तनायां कथं भवेत्। उच्यते समारोपितत्वात्तेनेति शरी
रस्यावस्थापरिणामपाकजेऽप्यत्यादिनात्मभेदानुसन्धानेनोपादानम्। शून्य
स्यापि व्यवहारातीतस्य स्मर्तृतानभावात् प्रमाता हि येन हि तेनोऽभिमन्यते लोके प्राणाप
र्यष्टके संवेदभेदात्वादनयापि तेस्मर्तृत्वम्। चितेन तस्यैव यात्वशरीरादेरपि तथा
स्मर्तृत्वेनावभासः समारोपितत्वात्तेन यत्र पुर्यष्टकादौ न तत्र सति तद्रूपतामा
त्मनि तिरोकर्वनुभवस्मरणविकल्पनानि ज्ञानस्य तयो स्तनपाहृवाचानि संपादय
तीति समस्मीप्रयेभोगाणां चेद्दति हृतिपदं व्याख्याति प्रधानपादत्वेनार्षनाडये साः

तत्त्वादृग्देहादेः स्मर्तृत्वे अनुभवः संस्कारस्मृतिरिति तज्ज्ञानमालेवोपादानो
पादेयभावेन न विषयीत्याह। नन्वेति वस्तूनामिति स्वलक्षणरूपत्वेनान्योन्यरूपावि
षयसंस्पर्शशून्यानि मिथ्यर्थः येनेति कार्यकारणभावेन हि विषयस्य भेदः एवं
चोदितो हेतुः स्वभावैवेति तदिह चोद्यज्ञापकत्वेन अनपवेति। एतमेव विषय
भेदं चोदनावकाश [illegible] भावे हृदये निर्भासमायोर्ध्यः स्वेनैव इत्थं न यस्य स्वस्येवैक इव
णान्येन स्वमेवकारणमस्येति व्यतिरिक्तापेक्षानिरासः मायाप्रमातृहि यदिस्म
रनंसम्भक्षितमपि ज्ञातकर्थं न स्मरेत् अन्यदपि च कथं स्मरेत् प्रति यो न तत्प्रति
चति विषयमस्योपपन्नेऽमन्दत्वं हि कैवस्त्वमपि च तत्स्यास्मयेनस्यावेदनेऽसंवेद्यम्
असंवेदने च संवेदवेदनाज्ञातीति नियमायोगः एवं निवेद्य विरोधादिमेवपक्ष
पि विषयलाभतत्संवेदनैवाप्रसरणादेव विषयलाभोऽन्योन्याश्रयम्। अहेतुकस्य
नियामकत्वे प्रणिधानाद्यनुपपत्तिः दृष्टेकारणमस्य पथ्यतादृष्टेन शुद्धमिति च तस्य
तावदेवम्। तथापि हि भेदवादेऽपि दृष्टस्य जन्मनापि पिष्टापक्वे चिज्ञानरूपमीश्वरसंसिद्ध
तमेव यद्वाद्योत्ते अज्ञानजनितरीयोयमात्मनः स्वाङ्गः स्वेयारीश्वरप्रेरितोऽवगच्छ।
त्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेति न च चितन्त्वस्य देशकालरूपभेदस्तिष्ठमाणमेवस्तुतः
कारणं तन्नियतत्वमप्युपपन्नम्। सम्प्रवीच सरेच जानानो मे वायशरीरा यं महेश्वं वि
तर्थि तत्त्वतः प्रवेशेयनायमिदं याथेदर्शनात्स्वादयुत्वीमवनुइत्यनियमि।
दात्मनोऽमन्यते तद्भावविष्टस्तु परमात्मरूपमेव भूत्वा स्वयं तेतत्स्वर्यात्तमी
तपदनिविष्टान्तेपशाकिमलास्तंत्वपदमपिधाते ततः समवच्छादित
र्थं प्रकाशरूपात्स्वरूपात्मिकोवीजे भवमध्यास्ते ततो वीजादर्थप्रकाशस्मा
धारणामताऽरूपमेव बहीरूपतां नेत्रेवप्राणवृत्त्यादौ तत्त्वाणामुद्यादिस्तविदधे
दयाणां निर्भासयतः स्वभावविविस्पृशति यत्तदेतत्स्मरतीत्युच्यते नववीजन्म
विनरूपवार्थ्यः स्थितस्तत्कथं नियतस्यस्मरतेत्युच्यते। तत्रापि हि स्मर्तृत्वेऽपि।
स्वातंत्र्यमिच्छाशक्तिलक्षणमेव प्रजापतिप्रणयस्थाने तिकमारयेच्छाम्यधि
तरस्मरणम्। तथेच्छापि तस्यैव स्वातन्त्र्यमिति तदेतदुक्तं महेश्वरस्वाकस्मिन संप्रभि
तेचेत सिद्धा विनार्थेत्तस्यमहाज्ञानभवस्मकाशम्। युक्तायदावेदयसितस्वंमतस्व
न्नविद्वेतिविकृतमितेते स्वरिवंचसंवेद्यमानप्रणिधिपूर्वकेस्मरणामायाप्रमातृस्वलो।
किकस्य संवेद्यमानेऽपि प्रमितायावभुक्तविनाभावादिवस्मायाप्रमातृरेवमेतत्वम्। त
स्यैवचकर्तृशाहेन हृतावभियानमेकत्वेचास्योबोभयकालव्यापित्वात्। एवंस्वातंत्र्य
कत्वकर्तृत्वानिप्रमुखमायाप्रमातरि निर्भासमानान्यपिसंकुचितसंविदोऽप्यनेके
कोचपरमार्थमेविनमयत्तयापरमेश्वरूपपर्यवसितानीत्येतत्सेदर्शितम्। स्मृ
तिवचसामहेश्वरस्मृतिपूर्वकवज्ञावमर्शिनाहं तयोक्तं विभोरिति तदेतद्दितिकादा
हे कर्तृत्वैवचेत्यादिना विविधं हत्वा भवतीति विभुत्वम्। नतिहि व्यापकत्वं देशाभे

प्रभावप्रदर्शितस्तु दृष्टकारणे प्रतिभासः। अन एव तस्याधिष्ठाने

६
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
८९

दाभावः स्येहानुपयोगात् नन्वदेशान्तरगतमप्येतद्देशेन स्पर्श्यतेतत्कथं व्यापक
त्वस्यानुपयोग इह सत्यम् सत्वेवेद्यशरीरादावनुप्रविष्टो देशभेदः ननु कालभेदो
पि तथैवेति को विशेषः इदमपि सत्यम् किं तु लौकिकत्वे संविदानोपपद्येत स्मर
णमित्युपक्रान्तम् लौकिकत्वे च भेदात्मा कालभेद एव न तु संविदामवयविवदु
वदेशभेदस्याविनसौ भातो भेदं ब्रूते तदपि प्रायेणायं कालभेद एवापाक्रान्तो वा
नेव स्वतन्त्रदेशकालौ वेद्यशरीरप्रविष्टौ वेद्यविषयेण स्मरणेन क्रोडीकृतो व
यद्यपि देहदेश एव देहकाल एव च स्मरणमवभासेत यथाङ्गः अन्तःशरीरव
त्रिभ्यानन स्मरति तथापि संविदोऽनवच्छेदो देशवत्कालोपि कल्पितो वेद्यस्तु
विनकालस्पर्शी देशस्पर्शोपि समानः तत एव सर्वदेशस्पर्शित्वाद्व्यापकस्मि
हिरण्डलेमेस्युक्तम् महद्दिवाकरवत्सपादैः इत्यादि देशादिगताकांक्षेदन्तामादिप्र
यैव विभुः व्याप्य स्थितं विश्वमिदं विभेद्यो स्वदेहविच्छेदविमोहभंगादिति
एतदपि च विश्वत्वमेस्थैर्येण स्वीकृतमेव न हि प्रतिहन्यमानो देशतः कालतः
स्वरूपतो वा ईश्वरेण ताक्षीत्यता ह्यसीतनसाध्यकादिवभागीति नत्वनुभवस्येव
चेदसंप्रमोषणं स्मरणं तर्हि अनुभव एव स्यान्न स्मरणं नहि निर्मुक्ताच्छादनो चेदो भ
वति विषयमेवतत गोहि घटादर्शीन स्वयमेव जीवितम् नैवं स्मरणमनुभवाद
न्यदेव किंचिद्भवति अपि त्वनुभव एवावप्नुतस्य मोषः तस्मात्केन्मोषणमनुभवामी
त्येव न किं व्यवहारः उच्यते केवलमिति प्रद्म नतस्मिन्नीलादिकेर्थे वभासा
येषां प्रमात्रन्तराणां सर्वज्ञकिमिश्चटतीतोतेः स्वतन्त्रस्मिन्नीलाभासप्रकाशमा
त्रस्वरूपत्वेन स्वप्राप्तेनतवेतेषां यामभव . . . . . तत्पीतप्रमात्रेकतेपि से।
ह्यापूर्वकतया निर्माणसंपादने तेदेवमत्र्यवहारस्यापायस्तेनोपायेन यदा सोचेत्रः प्र
मातामेत्रादिप्रमातृभिन्नो नीलाभासनप्रकाशनमयेन्नीलसंकोचितेप्रकाशमा।
गोहेनीलेभासस्यामिममनीलमवभातीति [illegible] एवंरूपत्वीलानुभवोपल
हितेनअभिविरूपेपस्वयोगात्नतिमायाप्रमातरितादात्मलक्षणोनमायुजेपेनप्रविष्टा।
ति तत्कालभाविनेवनन्तुप्राणपुर्यष्टकादिप्रकाशभागेनभवोपलक्षितेपिद्वीप
रकालानुवर्तिनि नयस्यतत्रप्रमातृत्वेन संवित्तिः नापिपरस्मात्मभागभेदेनव
भासप्रसंगात् एतच्चवक्ष्यते तदेवंव्यवहारेपिप्रमदेहादिमाविनात् भांतमेवोतर
यैचमिथ्याभासयेद्धि इत्यत्रमोयंतदाभासमात्रप्रथनात्मानत्मवेशोस्यप्रमा
तुरपूर्वीभासरूपः स्वशरीरप्राणादिस्थैर्यपिपूर्वमभावान्निर्क्रांतस्येवेदानींतात
इति निर्माणतयाचकास्तदपि निर्माणारूपः पूर्वप्रमात्रन्तररूपतयाभावात् स्वश
रीरभवितृत्वमभिमानोयमितिद्योतयति आभासैकीभावेपिननिरपेक्षीभवत्य
सौ प्रमाता[illegible] निर्विकल्पकेतिः पोषाभाससंभेदिनिसदाशिवादिपदेह [illegible]ठा
देवप्रवेशोनसंयोचित्यानुदयेसत्त . . . हिमिश्रकस्यप्रमात्रन्तरभिन्नेनार्थेनहाता

त्व॰
बाह्य॰

सांशामात्रे
नत्नुमरस्य
शरीराद्यह
न्ताभासेप
एकीभाव
स्त्नीलाभा॰

देःपरप्रत्यायनादेस्तत्तावनासंपत्तेः [illegible] तदयंग्रामस्थस्वलाभमेदिरानिर्मितिमिच्छ
ज्ञारणलेन विकल्पेनानुरुध्यते मायाप्रभुत्वेनिश्चितानवच्छयमभिलषिताश्री
लादन्यस्मात्तद्रूपस्पर्शाकांक्षतेस्मभोगमपोहमानः तदपोहनापितभेदमेव
बद्धमन्यमानतथापोहनशीलेननिश्चयेनस्वयंचपरेभ्यश्चाचित्यांयोगाद्धावव
हरन्कृतकृत्यमात्मानंमन्यते तस्यापोहनरूपेनिश्चयेनेपरामर्शेमनुभ
वकालस्पश्चातापवितथापिकिंचित्कालभेदापहस्तनेनतदनुभवतादात्म्येनैव।
स्फुरति येनानुभवेप्यसौ भेदिन्येवार्थः अनुभविमानः इदमहमिदानीमेवानु
भवामीति अन्यथा हि सैवी विकल्पः स्मृतिरेव भवेदेव तदिति चेदनुभवेपावल्व
व्यवह्यतेसाव्यरूपस्यानुभवस्यैवान्तरोकथमस्यापिस्त्वितयापरामर्शोभवेदन्व
भवमिति नचकालभेदापरामर्शनेकान्तस्ताकालभेदस्याभावात्तत्ववत्वात् यथाप
रामर्शी स्थिवस्ततयावमिति। वक्ष्यामः।तेनयदाहमद्भुतंकरवन्द्रनःअनुभवायं
तेविकल्पाइतिसौमीनवंहष्यिशितेसिद्धसिद्धतयावस्तानिरूप्यानततत्रानतत्रतत्वानु
भवबाह्यमतोकार्यमितिनिदर्शयति केवलमनुभवायमानत्वैरूप्यकस्यप्रकाशस्यैव
दनसेतानवादीसमर्पयितुमशक्यः कश्चाकुशमवलम्बमानोनेनानुभवसाक्षात्
म् यदानुभूतमनुभवसाक्षात्करणविच्छिन्नस्य स्पोभिमन्यते तत्रातिथानामिदलाक्ष्यपुनः।
प्रवेशपितम् तदाकालभेदाभावात् द्वयोरपिप्रमातृप्रमेययोर्स्तत्त्वल्पकालताय।
मपिवाकालेवचिद्धमङ्गलासयति तथाप्यनुभवेतत्कालपरामर्शस्याप्यनिष्ट
त्वान्नमन्यमानः एतत्कालपरामर्शस्यप्रमातुर्निष्टतांप्राधान्येनस्पष्टयति: इदानीम
वतएवसमनीलानुभवोस्म इति तदेतदुच्यते स्मृतिपरामर्शनेयोगीत्वतीतज्ञा
नेर्थ एवप्राच्यं कालमधियोयत्नितानुभवेतदानींतनप्रमात्रकालस्योगोवस्यसौ त
स्य यदानुदयमेनतंसमीत्यविकल्पयति तदाप्रत्यभिज्ञानेसोयमिति तत्रैव कत
दा॰ रान्नवाद्येकतरविषेशभेदद्वयेस [illegible] मनुवादात्तविपक्षभेदद्वयमित्यलेवञ्ज न्यन
तत्राप्यर्वनिर्माणायोगेतदनुभवउच्यते निर्माणकल्पस्यानुभवस्यप्राच्यकाल
स्पर्शिस्मरणमिति यथाप्यनुभवनिश्चयनस्मरणप्रत्यभिज्ञानविकल्पनशाक्ता
ह्यातेश्चलक्षणएवववस्त्वतः प्रमाता। तथापितत्रतत्रभागेतथाव्यपदेश इति
नकिंचिदुःस्थम अपिशब्दाप्रायाह्योनरोतत्राकांक्षांसृत्वयंतावत्स्मात्प्रवा
हमेकमेवचित्तत्वमितिसूचयतः तथाह: पूर्वोत्तराभ्यांमध्यमस्यपरामर्शस्य
स्मरणातानिदानेविशेषंद्योतयति एतन्मेवंहर्षिव्याचक्षाणउपसंहरति त।
दिति यथैवंभूतमनुभूतप्रकाशांसंप्रमोषणं व्याख्यातंतथ्यमीकर्तुमाह।
[illegible]तिसंवेद्यः अत्रेतिमायाप्रमातविषयेदितत्स्वरूपेनस्वीकृतोर्थदेशकालो
नास्यपरामृशति अपितुनीलपीतमित्येतावन्मात्रेणतन्निश्चयनस्मरणप्रत्यभि
ज्ञानादिविशेषव्यपदेशानिबंधनतायोमादपूर्वतानवभासास्फुटमेवविकल्प

६
स्म र
प्र तिज्ञा
वि वि
९०

नमित्युच्यते उत्तरत्रेति दीर्घेहग्नौर्वैस्यादेष्याभासमात्रं वस्तुनि नियमस्यापि यिष्या
मः ॥ ॥ २४ ॥ ॥ ननु च निर्विषयास्तावद्विकल्पाः स्वलक्ष
णात्मनो नन्तुगामित्वेनाजनकत्वेन च तज्ज्ञानस्याभासात् सामान्यादेश्चावास्त
वत्वात् ग्राह्याकारस्य च ज्ञानैकविश्रान्तस्य ग्राहकाकारवदविकल्प्यत्वात् वि
कल्प्यविशेषणवचस्तु तिरितिस्तापि निर्विषयैव एकविषयता चैकसंवेद
नत्वे रूपैकविषयतोपलम्भात् भिन्नसंवेदनरूपतायां हि पृथक् स्वप्रकाशमा
त्ररूपत्वमेकविषयतोपलम्भस्य विरुद्धमिति स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्भिन्नसं
वेदनरूपत्वादिपक्षात् व्यावृत्तं नयत्र स्वसंवेदनरूपत्वेन व्याप्तत्वात् व्याप्तिसिद्धेः स्व
भावहेतुः स च तावन्निर्विषयत्वे तत्सिद्ध इत्याशंक्याह तत्र भासयेदिति सही
ति पूर्वं ह्यनुभूतत्वान्महेश्वरो भगवांश्चिदात्मा पूर्वाभासितमर्थं तावत् स्मर्यतेऽपरा
मृशतीति विकल्पयतीत्युपगम्यम् तथा उपगमे च तस्यार्थस्य पूर्वदेशकाला
भासमवच्छेदाद्देशकालसंकोचसारत्वात् स्वलक्षणात्मनः स्वलक्षणात्मरूपत
मर्थं परामृशतीत्यायातम् परामर्शने च प्रकाशनान्तरीयकम् प्रकाशमानता
यां हि किं परामृष्टं स्यात् अप्रकाशितेविमृष्टे चेतियत्न्य पदम् परामर्शस्य प्र
काशस्य भाव इति स्वभावेनोसंभवे कस्य स्वभावो भवेत् परामर्शनेन हेत
नो पलक्षणेन वा तस्य स्वलक्षणस्यावश्यं भाविनी भासनाश्रयी सामर्थ्या।
त्परामर्शनान्यथानुपपत्त्या घटाभासस्यैवैकाकी मार्तिकत्वोन्नत्याद्यनेकाभास
योगित्वेन वा बहुप्रकारः समस्त पूर्वाभासस्य भेदाद्वा लक्षणीभूतः अर्थेति
विकल्पयोतयति ननु यदि सोर्थः प्रकाशते तदनुभवात्कोभेदः कथ
माह प्रकाशान्तरेति प्रकाशते किलासौ स हि प्राच्यः कालोस्यावभास
- - - वेद्यस्वीकारितिस्वालक्षणपहेतुः इदानीं तनस्य स्मर्तृदेहप्राणादि
गतो वर्तमानो विमर्शाभासितदेतदुभयकालस्पर्शिते विमर्शस्य स इतितेनभ
गवता इत्वाहमितिस्मर्ताशिवस्यवाहमिदमिति अनुभवमुविवेदमितिन
स्मर्तृ स्मरणापरामर्शप्रसंगः वेदो स्यैनमेषान्तस्यप्रकाश[illegible]ककालस्याश्र
यदाह स्वकालइति पूर्वाभासितं च स्वकाल[illegible]न्तर्योगेन तद्देशान्तर्योगेन च घट
भासमात्रतया परामृशात्संकोचाभासत्वात्सामान्यात्मकं अर्थस्य प्रकाश्यायेष
वस्तुतिव्यतिरिक्तो विकल्पमात्रमित्य[illegible]युपगन्तुः तथा चावतारणो विकल्पो
पि स्वीकृतएव तस्मात्स्वलक्षणेन वा सामान्यलक्षणेन वा विषयवत्त्वेन
स्मृति विकल्पादावितिनिर्विषयत्वासिद्धो सहेतुः स्थितएवैकविषय।
त्वोपलंभादिति सूत्रार्थः तं संदेशेणावतारयति स्मृतीति स्मृति

रूपपरामर्शी पूर्वकालदे ॥

शाद्यव ॥

ˇतत्त्वस्यपादर्थाद्वि तमंत्रत्रनुभवस्य स्मोरेकं स्वसंवेदनं

ˇसम्भिन्नोवावमृश्यते सर्वश्चासौदेशकाला भासःˇ

ˇवालोहित

च्छेदवान्सोर्थोन्तर्विती द्वियमभूमिमतिक्रम्यस्थितोपि वहिरितितसंविद्रागा इति
रिक्तत्वेनाहंतात्राविमर्शोत एवतदित्यनेनमवपृष्ठापरामृष्टणोयोर्थस्तस्य मामर्शादि
तिपरामर्शनान्यथानुपपत्तेवभवति प्रकाशः शुद्धविकल्परूपविमर्शान्तर्वा
नः पूर्वदेशकालानवच्छेदेनइदमितिनिर्देशस्य आदिग्रहणात्स्यस्याभिज्ञात्मक
णाध्यवसायादिविकल्पेष्वपियथायोगं तदिदमितीदंतदिति तदेवेदमिति
तदेवेदमित्यादिनिर्देशपतामतव्योभयतत्त्वास्त्रवैवाच विचित्रोदेशकालावच्छे
दोनियतरूपतयेत्यवश्यंभावेनेत्यर्थः स्मृतौ हि प्राग्देशकालयोगो वश्यंपस्फु
रत्यन्यथा विकल्पमात्रम् तद्वदेवनत्तु स्मृतिः तत्स्फुरणं चैकाभासनिकुरम्ब
स्य वा स्वलक्षणात्वेनिस्मृतौ स्वलक्षणस्यैव परामर्शस्तावत्सिद्धः सहीतिश
वैसूत्राद्वद्भूत प्राक्तनीस्मृत्यतामाहेतिहतौ स्मृतिशक्तित्वकम् सिद्धेनपराम
र्शनहेतुनाप्रकाशनमर्थस्यसाधयितुमाह प्रकाशस्वभावश्चेति च काराउ
समुच्चेतनान्तरीयकत्वं हेतुप्रतिसाध्यस्यचोनयम् हेतुमुक्तवैवविश्राम्यति
यस्यपरामर्शोर्थस्यतस्यावश्यंप्रकाशः सहि परामर्शः प्रकाशनस्यस्वभा
वभूतो धर्मः प्रकाशनाभावे निरवलम्बनएव कथं भवेत् यथाहि ज्ञातक
स्यानित्यत्वं स्वभाव इत्यनित्यत्वेनिर्भासमाने हि कृतकोननिर्भासमाने प्रकाशः
स्वभावविनाह्यभावे अस्यायं स्वभाव इति कथम् ततश्च स्वभावरूपत्वविरु
द्धं स्वभावत्वमापतेदिति स्वभावविरुद्धोपलब्धिप्रसंगाभीत्या स्वभावत्वनाभा
सोहि पक्षाद्व्यावृत्तं स्वभावत्वं व्यापकं परामर्शस्य स्वभावत्वाभासे निविशमा
नेस्वव्याप्ये परामर्शमपि तत्रैव निवेशयतीतिन च वक्तव्यमुपक्रमम् अवोधस्यैव परा
मर्शः स्वभावो भवत्विति एवं हि स्मृतिविकल्पादेर्नीलादिवदस्वप्रकाशत्वं
स्यादिति वोधस्यैव स्वभावः परामर्शो वोधश्च प्रकाशात्मा तदर्थे स्वभाव
हेतुः अर्थस्य परामर्शः प्रकाशात्मा तत्स्वभावत्वादिति अतएवेति विवा
दभावात् यद्यपि भावकर्मकर्तृसंख्यायर्षी भियायिनस्ति उन्तस्यापि भा
वमाख्यातेनाचष्टे इति साध्यरूपतां धात्वर्थस्य प्राधान्येनोद्देचयन्तुतया भवं
ति तेन न क्रियैवतेषां मुख्यमभिधेयम् विद्यायो चलिङ्द्वितीयमानो धात्वं
र्थोपाधिस्तत्त्वादीनवगमयति प्रत्ययार्थकर्तृकर्माद्युपाधित्वमपि।
तेषां धात्वर्थोपाधित्वाद्वा गौणविकारकशक्तियोगात् ननु इत्यस्य सर्वतो नि
राशंसस्य विध्यादिधर्मीतरसंवेद्यः स्वतउत्पद्यते तेन विध्यधापिकयात्व।
धीसाध्यमानता इचने लिङ्[illegible] इतिदर्शयति नियोगकारणलक्षणा इति नि
योगेननियमेनयत्क रणं साध्यमानत्वं तल्लक्षणां स्वरूपं यस्या ज्ञातृरूपव्याप
तियोगस्यानियमरूपत्वेकरणं संभाव्यतानिरासाभिप्रायवेदनमेवप्रापि
तम् मर्यादाज्ञानमेवस्य ज्ञानम् स्वयमर्यादां ज्ञानन्यरस्यतत्परस्यत

ˇतं

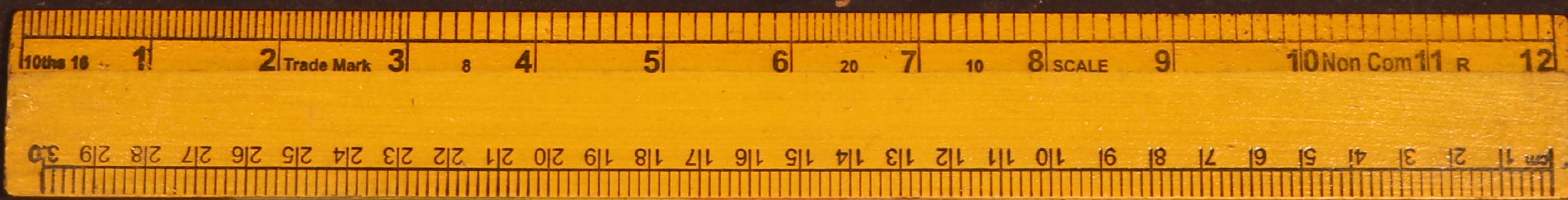
ˇस्याभासˇ

ˇधी

तत्पयमनुत्पापयत्राज्ञापयतीत्युच्यते अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यत्रहि
स्वर्गकामस्यायं नियमो जुहोत्येवेति अथ यदि न स्वर्गकामः स्यात्तस्मादि
नः पश्यमानुपयुंजनो [illegible] कामः काम
नाया भवेत्तस्मात्तत्रोत्तरप्रयत्नक्रियाप्रभृतिकार्यापरंपराव्यपदेशं भवेदिति न।
कामः पश्वमपशु...पवेति लिं[illegible]र्थः यावज्जीवमित्यत्रापि प्रत्यवायपरि
हारकामो न स्यादिति जुहोतीत्यर्थो व्यतिष्ठते फलकल्पनेदेत्पेन नियोगस्येत
पिपदेयावज्जीवनविशिष्टत्वात्तत्प्रतिपादनाय... यदि न जुहोति तस्मा
जुहोत्येवेत्येवं मर्यादायां नियमरूपायामावेदनमेव नियोगत्वम् कालि
विशेषं चाभिधा... यद्यपि लिङः सामर्थ्यं नास्ति तथापि क्रियायाः काले
न नियोगायोगात्कल्पभेदेन दैशभेदेन चाभिधानात्... वर्तमानस्पर्शो
भाति न चैतत्प्रमाणान्तरगोचरत्वम् यत्र धूमस्तत्राग्निरेवेत्य विशेषोपक्रमा
यामपि व्याप्तौ कालभेदास्पर्शोऽपि प्रत्यक्षानुपलंभविकल्प्य... तद्दे
वानुमानप्रमाणोपयोगित्वेन...कालकर्त्राभासविशेषान्तरति
रस्कारेणानन्यमनायोगान्तदव्यपदेशकारणयोः कार्यकारणभावमवगच्छतीत्य।
लमवान्तरेणावबुद्ध्यमानेन यदि स्यात्तेन प्रकाशानपवसो... तर्हि मानभवपवस्यात्म
नुस्यूतिरिति मैवम् प्रकाशिते हि तदप्रकाशः प्रकाशान्तरमिव... यद्य
पि प्रकाशे कालयोगो नास्ति तथापि वेद्यदेहादौ निषिक्तो सोऽप्रकाशात्तदनु
कारी मायापदे निर्भासते इत्यतीतवर्तमानदेहादिमहत्त्वे तो सोऽसमर्थमागाव
स्वगातो विमर्शमयोऽपि प्रकाशो देहप्रमातृमानिना मस्फुटत्वेनाभिमानेगा
चरत्वेमेति स्फुटत्वेन तु वर्तमानदेहापापि विश्रान्तो वर्तमानो हि तीयो विम
र्श इति तेनैवास्यव्यपदेशो भवति स्मृतिविकल्प इति विमर्शो विशेषणवहे
विकल्प इति वच्यते॥ तदेतदाह॥ केवलमित्यादिना केवलपदादयः [illegible]
इयदधिकमत्रावधेयपरिग्राह्यमित्यनेन नियमर्थमेणावाक्यार्थे सत्वमुत्तेवि
शेषणान्तरगच्छन्तो लिङ्गासंख्यासर्वनामनपुंसकैकत्वाभ्यां व्यवहार्या इति
प्रथमान्तानामन्तव्याः यदिवा कक्षार्थोऽपि क्रियैव कारकादिविशेषणाभ्यास्
षितशरीरेति क्रियायामेव [illegible] तत्संस्कारासंभवात्स
त्वे भूतार्थाभिधायिनि तदिशेषणापवनत्संस्कारसंक्रान्तो द्वितीयासंख्या
लिङ्गासर्वनामयोगस्तत्त्वम् तेषु सत्वभूतार्थस्य विश्रान्तियुक्तिमदिहेदृशि त
वचनमात्रव्यं क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यादि तदाहेति अनुभूतस्यावधेप
प्रकाशादितिपूर्वाभासितेनैव प्रकाशादिति [illegible] ख्यातेन तु मितुदनेनग्रन्थेनाह
अन्वयेति यदि न स्यात्प्रकाशो न पूर्वप्रकाशितेनेनतत्प्रकाशनानुलग्नः कथं परा
मर्शो भवेत् यदि च तस्यैव स्वप्रकाशितत्वेन परामर्शानन्तरं स्यादिति भूतप्रकाश

नष्टस्यापीति प्रमेयान्तरसमर्थनायतेनत्राभासयत्येवस्तत्ताकाल २

परामर्शः स्यात् तेन प्रकाशितस्येति वत्तो प्रकृतस्यार्थस्य च प्रत्ययार्थस्य च भरः कर्तव्यः
प्रत्ययस्वीकृतेऽपि च भूतार्थः स्वसत्ताकालप्रवचेत्यनेन नष्टेत्तो स्फुटीकृतः तेन।
स्मृतिकालेऽपूर्ववद्भासयतीति वृत्तियोजना ननु चिरंतनेन भगवत्पतञ्जलिप्र
भृतिभिरियत्ताक्रममित्याशंक्याह पूषणवचेति पूर्वप्रकाशितविस्रष्टत्वेनैव
प्रकाशो योऽविमर्शनेवार्तमानिकेनत्वतो समर्थितः स एवानुभूतस्य विषय
स्यासंप्रमोषः स्मृत्यवार्तमानिकेन तथा परामर्शनम् ननु प्रकाशस्य कालयोगाभा
वात्कथमतीतत्वमित्याह पूर्वप्रकाशितत्वं चेति नत्रदेशोऽयः पि पासितेन मयातेन मि
श्रसह अपकाकारतयाचेटो यं दृष्ट इति संघातविस्रष्टीतत याद्देशादिभिरूपा
धिभिः प्रकाशो व्यवच्छिद्यते मायापदे शाश्वत्ता व्यवहारो न भवति औपाधिक
रूपसंकोचाप्रवृत्त्वच प्रकाशस्य मायापदम् उक्तमर्थं वक्तुवैर्थेनेनत्येनेन तु नोहे
ता[illegible]नयतीतिनेतिपदे विदृणोति तदेवमितिय डक्तं तस्माद्धेतोरित्यर्थः
किं तदुक्तमिति स्फुटयति अन्वयेति अनुपयोगस्य प्रसमर्थनेन च प्रसंगस्य
हेतु [illegible] नेति तथा हि नाशोऽर्थेन स्म
तेर्न दोषः सत्ताकेनपोष इति तात्पर्यं वृत्तिटीकयोः इयता स्मृतेः स्वरूपमुक्तातदे
वपरिशोधयति एतावता चेति अतः प्रमेयान्तरनागापि नष्टननायां न स्मृतिस्त्व।
मुपपन्नमिति यावत् पूर्वस्यार्थावभासस्यानन्योषपूर्वप्रकाशितत्वेन परामर्श
शोऽनुभवेनातीतेनावच्छिन्नेऽर्थमात्रेयो ज्ञातविशेषः सोऽभिनव एवानुभ
व एवेत्यर्थः ननु योगः परमार्थप्रमाताविर्यतेयस्य सपरमार्थप्रमातृतत्र नि
मग्नमायाप्रमातृताभागो योगमकत्वमिच्छन्तीत्यागमेत्तादात्स्य भाजत इति किंच
तोऽपि वाहमिदमिति भासनोचितास्तत्र कथं कस्य विदेहावभासः कथं च एवं का
लविशिष्टतानस्येत्याशंक्याह। यस्येति। हि शब्दे हेत्वर्थे आशंका तु च यति
तदभाव समर्थयितव्याभावात्समर्थकस्य हेतोरनुपयोगप्रसंगात् इहाभा
सनाभासात्मा क्रमप एवतावत्कालः तत्र शरीरस्य प्रतिक्षणमपि विलक्षणप्रना
भासनमनाभासनेच प्रतिकलेप्रवहदत्येते कालभेदं व्यतनुते तेनशरीरप्रमा
तृमानिनां तत्तत्पवतदनुलग्नवाह्यदियायत्त्माय संवेदनक्रियाणां गाढ
गाढकालस्पर्शखलावबद्धानां संवद्धे वर्तमाने च स्पष्टा न इति न्याये ननुतीत
नागतकालदर्शनेमना रापियोगपतावदानुप्रसंख्यानोपदेशविशेषाभास
देहेऽपि तत्करोति प्रमातृताभिमाने तदा[illegible]तिकः कालभेदोऽनवरतस्फुटभे
दत्वाद्देहस्यावश्यंभावीयः स यद्यपासविगलति तथापि वेद्यरूपत्वाद।
द्रव्यातिप्रधानेमायामयप्रवणपुर्यष्टकेवाप्राणोऽस्तत्वाप्रमातृताभिमानोऽस
स्फुटः तत्र च कालक्रुता व्यवस्था भेदो देहवत्स्फुटो न संभवति यद्यपि तथापि त
देहसहकाभिमानाविच्छेदादौपाधिकः स्फुरति कोऽपि भेदः तत्तस्वास्यपूर्वात्

ई·
प्र· ज्ञा·
वि· ·वि·
५९

५ ४ योऽप्यमपि पूर्व स्मर्यमाणस्याहि त्यात्पूर्वतयानु भवत्येव संस्कार साक्षात्करणा ४

भूते च पूर्वस्मरणं तावदस्ति देहात्मकनिविडतरावरणाभिमानविषमाश्रितनन्तर
प्राणाद्युद्दिष्टस्य वरणं तदवमर्शिनी संविदमलाभावदभ्योपहितत्वविप्रकाशावनत काय्य।
प्रोक्ताभिमुखीनत्वावरणात्पूर्वकतयायोगायोगोपपत्तिम् तस्य वशात्सामर्थ्यं समाधिस्थ
लब्धप्रकाशकभावलक्षणानिरावरणस्वरूपाल्लेखात्तमर्थमपूर्वाभासमेव तत्त
वस्मरणादिनापूर्वंजाम्भीरिव तत्स्मरण··· ज्ञानविकल्पमेतत्तमुदाहरणपूर्वान्नुभ
वबोधयोगोपाश्रयस्मरतेर्हि प्राक्तार्थापितत्वं स्वरूपं तत्रात्र नास्ति निर्विकल्पकत्वाद्यो
गिप्रत्यक्षस्यसत्यम्। किं तु प्राग्भूतेषु विद्यमानेऽपि पूर्वानुभवस्यनाभासादे
वस्मृतित्वाभावः स्वतंत्रविकल्पेतेनोक्तेऽपि विषयेतत्थ्येवयुक्तमितिनिरूपयति
पूर्वानुभवेत्यादि संक्षेपेति यात्तव्याख्येपसारत्वाक्षेतमः स्वरसोहृतेतिन्यायेन
तत्र पूर्वानुभवोल्लेखः यदा चास्य मात्पत्तएव पितारा ज्ञानच्चागमादेवावगतेव्याह
एवेलान्यत्रासारविकल्पमध्येऽपिचमत्यविकल्पात्काकतालीयेनेवमस्य
स्मिषति तदेदमुदाहरणम् एवं मागमादवगमेनुपुनः स्मरणमेव अस्ति विष
येचवतदानीतनम् ···दिमर्वज्ञप्रमाण्येनसंलग्नताकथमुदेतेति उक्तोदाहरणा
इयविषयेस्मृतित्वेनिराकरोति तदानीन्तनत्वेनेयप्रमातावः सर्वज्ञायदिवा।
संसारिणाध्यक्षमानागमादिप्रमाणान्तरायानतद्विषयप्रकाशाश्रयत्वेनेपापं
तिविधंति तेषां ज्ञानाभासेतेनमहतत्त्वोऽपिभगवदिच्छयासंपकीभवति स्मर
गोऽनुभूतप्रमातृणां योऽज्ञानाभासस्तस्य स्मर्तुः पूर्वानुभवेनसहमिलितोऽभूत्तस्य
वेदानीमस्ति विषतीतिविशेषः एतदुपसंहरति तस्मादिति तदनन्तेषस्मृतमभावस्य
दर्शितत्वात्स्मृतेः पूर्वानुभवोल्लेखपूर्वविपक्षे स्मृतित्विविरुद्धेनस्मृतित्वाभावेनव्याप्तस्य स्मा
त्वात्करणास्वतंत्रत्वविकल्पनत्त्रूपत्वस्यप्रसंगाइतिविरुद्धव्याप्तोपलब्ध्याविपक्षा
द्व्यावृत्तोहेतुः साध्येनतदुल्लेखवत्त्वेनव्याप्यतइतिव्याप्तिसिद्धोस्वभावहेतुः एवं
तदुपपत्तिमुपेतेसोत्रेपादेदृष्टानिग्रन्थं व्याख्यायचरामासमाप्नोतित्वेनसंबोधयात्।
निवृत्ताभासतत्त्वेनतांविवृणोति अर्थित्वाच्चेति आसक्तिनोद्योगः संवेदनोत्थ
डितानन्तमाभावसंस्कारमध्यनिमग्नस्यचिद्भावस्यात्मेषणात्मकपालनचर्वणा
व्यापारोन्वेषणात्मा आभोगस्थितात्मसंततिलक्षणा प्रणिधानेसोऽर्थित्वाद्याव।
त्वमोभवतितावत्तमेवस्मरति यथाचेदेतानामांतिकेनोदकानयनार्थी प्रोषावा
सिद्धन्तपसदनस्थलभेसोवर्णमपिचघटंतत्काविशाणामुनाद्युत्तुमेदमाकार
मोत्रेणास्मरति यथावानिध्यन्नपंडितःखंडिकोपाध्यायकथितानन्तप।
क्रियाः स्मरणामनाद्रियमाणएवब्राह्मणाप्राद्वृत्तसाधुत्वमात्रंस्मरति तवैतेवा
वर्गीस्तप्रयोगासिद्धेरन्यस्मरणादप्युपयुतानिमिसंहितगोगादोनः संजात
संस्कृतवचनविरचनप्रसंहारन्तते ···दाह यथापयोगामिति स्वलक्षणा
पताचसामान्यस्याव्यापकत्वनित्यत्वापहत्त्वेनदेशकालाभ्यामेवविवी।

२८.

४ सिद्धिः स्मृतिः प्राच्या नुभवोल्लेखवती स्मृति त्वात् नेदक···तुन्भे वे ४

नतं

यैतत्स्वैकाभासस्वप्नात्ररूपमात्रतयाभासांतरसंपर्कविरहात्स्वार्थक्रिया
संपादनेनैवकल्पनास्फुटस्यापि सा··· क्रियायथासंततमस्तु हराहर्ध्वमिदंकिम
पीतिस्मृतितत्त्वेनाभिमन्यमानेविकल्पमध्यप्रवेशनस्मृतेस्तु चितमेवाभासप
रिमितयाभिधानप्रसंगेनविवृणोति एवंदेशकालादीति आदिग्रहणेनवर्तमा
नभविष्यदेशकालावच्छेदविरहमप्याह एवं स्वतत्रसामान्यस्वलक्षणविभा
गोनान्यत्रप्रसिद्धस्पाशयेनहेतुमत्रघटयति सामान्यात्मेवेदेतिसंभृयति परस्परं
संमिश्रीभूयतत्त्वं च घटपदार्थोन्यायेनतु ···ल्पकच्चमतयापि परस्परं विशेषणविशेष्य।
भावेनपर्यायतोगुणप्रधानभावेनेतियावत् तथाह्यावरणार्थित्वेपटत्वेपृथा
नंस्थूलत्वादिष्वनवच्छेदकम् चित्रप्रसादार्थितायांस्थूलत्वमच्छेद्यमितत्तत्त्वविं
शेषणमितिपर्यायतोवच्छेदेपितत्समुदायाशयानान्योन्यावच्छेदभणितिः सुग
पदपिचावच्छेद···उपकारीघटः ··· लोहितत्वेहिव्यापके अप्यन्योन्यावच्छेदादे
शकालाभ्यांसंकोच्यते एवंवद्धभिः सामान्यैर्मिलितैरेकं स्वलक्षणमित्युक्तम्
तत्रयः शंकते नन्वेवंएवः खदिरः पलाशइतिमिश्रान्येवस्वलक्षणानितत्रवृक्षइत्य
कवृद्धिः कथमितितमत्याह एवमपिचेति वार्यस्यानग्रहणेनरसवीर्यस्पर्शादि
कस्योपलक्षणताएवतत्त्वादीनांस्वरूपमक्रमभवांतरभेदसूचितः तत्त्वाभासएवतत्त्वस्य च।
प्रकाशमन्वायतते प्रकाशस्यविमर्शजीवितः विमर्शस्थमायापदेविकल्पात्मा।
स्याभासेविश्रांतः शाखैकशरीरत्वात्काट्ठस्यप्रत्याभासंकेतनाज्ञत्वकार्यस्वलक्षणा
मप्रकाशने सत्यमन्यदर्शनेहषाभासेवेतत् निर्विकल्पकप्रकाशस्यापि विकल्पेन
वैवव्यवहार्यविषयत्वेतोपयाभात्त इहतु नैवमितिदर्शयति स्वयमित्यादिनासामा न्या
वानेतत्स्वलक्षणतामापद्यते तत्रचेहतः परस्परभेदः पर्यायेणचान्योन्यावच्छेदः त
थाहिसत्वेन वद्द्रव्यंगुणाः कर्मचसत्ताहिद्रव्यत्वादिभ्योभिद्यते तानिचततः अन्योन्य
चावच्छेदः सद्द्रव्यंसद्गुणइतिदेशकालाभाससावपिनभावस्यस्वरूपंयथासौगतानाम
न्यैतेसंकुचितात्मेवभावइति प्रत्युतविकसितस्वभावएवभावोविकल्पेनस्व
क्रियते संकोचस्त्वन्येनदेशाभाससामान्येनकालाभाससामान्येनचमिलित्वा
निर्भास्यते तयोरपिचदेशकालाभासयोस्तदवच्छेदात्संकोचइतिघटस्य सं
पदे पानकेयथान्योन्यशक्तिनियंत्रणायाएवंषाडवादिरसोदयस्तयोह्यपिस्व
लक्षणाभासोदयइतियोगपद्येनाप्यन्योन्यावच्छेदउपकारीरसेचयथाऊपाल
स्तूदव्यापारः प्रधानत्वेपि येभीतथास्वलक्षणोदयेभगवन्नियतिप्राक्क्रियाम
यैतिनियच्छति तदुक्तंचनेहिसर्वंसर्वतएवपूर्वगामित्याक्तांत्मवत् एवंद्रव्यंघटः
द्रव्यंपटः घटः स्थूलइत्याद्यपिमंतव्यम् तत्रचस्वलक्षणावाक्यपरामर्शजीवितप
वयोजनात्माप्रकाशः नन्वेवंघटाभासघटाभाससामान्यैर्मिलित्वाकथमेकंस्वल

वं

न्या

पूं (मा)
नैः

ई॰ प्र॰ वा- वि॰ वि ६३

णांनोत्पद्यतः आह आन्तरापि नैवेति परमेश्वरनियतत्वात् किमहिमाभासानां
मीलनेवाप्रियते न महिमास्वयथा च यवत्वहूत्तत्वयोरेवान्योन्यमेलनेन एवत्वादि
त्वयोरिति पार्थिवभावनियतिविजृम्भते तथा क्वचिदव्यभिचारनियमोपीत्याह
किंचिदेति अन्येन व्यतिरिक्तेन यापराम्ष्टेनाभासान्तरेण विशेषितत्वेपि स्वेनैव
शुद्धेन रूपेण निर्भासमानमपि सत्स्फुटं सामान्यम् यतोस्यान्या सामान्यरूपप्रको
पित्वभावो नेकसामान्यमयः अनेकसामान्यैर्न व्यभिचरति यथा यवत्वसामा।
न्यं सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्ववृहत्त्वान्यव्यभिचरदपेक्षया स्फुटमेव सत्त्वादीनामपि
पूर्वपूर्वमस्फुटमुत्तरोत्तरस्फुटत्वेनेति मन्तव्यम् नत्वेवं तत्स्वलक्षणमेव भवेत्स्फु
टत्वादाह सामान्यतो विति सामान्यशब्दोयमव्युत्पन्नः साधारणार्थो न त्वयं भावप्रत्य
योन्तइति युक्त एव भावप्रत्ययः भावप्रत्ययेन च स्वेवाच्ये सामान्यशब्दं प्रवृत्तिनिमित्ते संः
सामान्यानां यदेकं लक्षणं समाप्तानेकैकधीहेतुत्वसमवाये पीत्युक्तं हि जनकेयद।
सम्भविष्यते अनेकसामान्यशब्दसमवेतासामान्यशब्दस्वलक्षणशब्दजातिवीय
याशब्दमुपरंजयंत्यानतद्धाव्यमप्युपरज्यते यतो मेशब्दवाव्योर्प्या विमर्शस्वप्रदि
तयास्व रूपे क्रियते नान्यथा जातिश्चपिवाव्यक्तितयास्यातेश्राणस्पष्टास्य जातिर
परासंभवत्येवात्मादिविकल्पेषितिवार्यंतरम् तथा हि तत्र भवान् अनुप्रवृत्तिधर्मे
वा जातिः स्यात्सर्वे जातिश्चिति जाति शब्देकदेशो सामान्यातो नो जातिरिष्यत इति १
अर्थजात्यभिधानेपि सर्वैजात्यभिधायिनः व्यापारलक्षणम् इत्यस्मात्पदार्थः स
मवस्थिता इति च सामान्यतायां हेतुः देशकालेति अत्राधुनेति रस्कृत्तोय
एककोप्याभासः सव्यापकत्वनित्यत्वात्मसामान्यलक्षणातिरस्कारात्से।
ऊचितः स्वलक्षणाख्यते अत्रेदं सदिति तावतापि चशब्दंगणविहारात्पर्थक्रि
याभवेत्येवेति वक्ष्यते तथैव संदृष्टहृदवोत्पत्रघटाभासशब्दः सत्रकेवलाभासोप।
लक्षणार्थ इति वृत्तौ व्याख्यातमव्यत्तमपदेन अविलात्मनेति स्वत्रैव ह्याभासोप।
लक्षणे असमग्रत्वे समग्रत्वेपि वा आभासनम् तत्र समग्राभासतां व्याख्या
ते अन्यदा त्विति दृष्टिः तो विहृणोति यदा पुनरिति समग्राभासतां व्याकर्त्त
दृत्तिरतिशयेतितां व्याचष्टे कदाचिदिति साक्षात्कारसमये यावद्भिराभासैः
पूर्णार्थः प्रतिभासितस्तावद्भिरेवस्मर्यते यदा किंबहुनायमहमिममिदा
नीं पश्यामि विमृशामीत्ययमपि आभासो विशेषणमध्ये प्रविष्टोनार्पित।
दा पूर्वमनुभवितृदशायां वर्तमानदेशकाल योग्यदेशकालतया स्फुरितयो।
स्त्र देशकालीभूतयोरेव सोहम् स्फुरति येनाधुनैवाग्रपवरमहृपश्यामेवेति प्र।
तिपन्निर्भवति अनेन प्रत्यक्षीकार इति विवृतम् मा अप्रत्यक्षस्य स्मर्यमाणस्य प्र
त्यक्षाभासनया स्फुरितस्यात्तदवस्थायाः स्मर्यमाणतायाः परमार्थो विय।

मानायाअपिन्यक्कार इति यावत् अत एव भगवता पातंजलिना स्वप्नोभा।
विताः स्मर्तव्यास्मृतिरुक्ता भाविते भवत्वे प्रापितः स्मर्तव्यः स्मरणायोग्यत्वे।
नाभवन्नप्यर्थोस्यादिति अन्तरयतिसोन्तरेकरोतीत्यन्तरं विजातीयोपायमलेनाद
भावेनेत्यर्थः ननु तदानीं स्मृत्यविमर्शः कथं स्मरतीत्यमित्याह तदानेति पूर्व
दृष्टतयेवेति न हि योगज्ञानवद्दृष्टकेर्णवभासो स्मर्यमानप्रमातुःस्वरूपे।
कीभावाभावात् पूर्वदृष्टेनैव सच विमर्शस्तदानीन्तनविमर्शोत्थमिप
तितास्मर इति विमर्शो उच्यते इति तेन ज्ञानवशपमाध्यमेवभावना तत्संदेचि
तत्वात्मकांशेशएवात्रस्फुरतीति सत्रापि विमर्शोत्यप्रक्रान्तः स्थितः।
ततउच्यते यथाहुः संकेतस्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रा निर्वितर्केति।
तत एव सहजविमर्शश्रुत्यानेविकल्पस्तथैव विमर्शः स्तत्रामिति अनु
भवोषास्यापिदृष्टताव्यपदेशः कुतः स्फुरणोनुअप्रमेषादितिभावः न।
दाहिस्मरणानुभवयोरेकस्वसंवेदनीभावेप्यनुभवांशस्योद्दिष्टक्रियास्मरण
म् अथ स्वरूपेस्फुचितेस्वतंत्रविकल्पेपिस्फुटतां व्याख्यानुमतमेवाहुर्नियोज विकल्पे
ति स्वतंत्रेपीति अनुमानागमादिकं विचित्रधर्मधर्मिविषयं यस्माणां
मिश्रवाकेवलेवानेनयः परिशुद्धः सत्यतया हृदयानुप्रविष्टोनन्तकाम
शोकादि प्रभावितविकल्पग्राह्यस्तत्त्वानेकेन विशेषणेन विशिष्टोर्थो।
भासोत्र अश्मादिस्तोत्रनुभवः स्फुटीकरणोकवाग्रः अनेन हृष्टार्थशब्दोव्या
ख्यातः तदुक्तमिति निःशिवसूत्रवृत्त्यन्तमेव वाहिनी तत्वार्थचिंतामणियाभे
हश्रीकल्लटपादैः ननु योगिप्रत्यक्षमविकल्पकमित्युक्तम् तत्स्फुटाक
ल्पधीफलमिति तत्कथं विकल्पतो क्तेत्याह तदा चेति ग्राह्यार्थज्ञानवि
कल्पैः संकीर्णा सवितर्कस्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रा निर्वि
तर्केति तीत्याह तेनवाशाब्दोत्र न सशब्देपितुसंभवविकल्पे ननु यदा।
निर्विकल्पकता तदा कथं स्वतंत्रविकल्पोपीत्युक्तिर्वाचकीभवेत् ए।
वीवस्याया मतिभाव्यत इत्यस्याभावनापरिनिष्पन्निफलायो विकल्प
त्वस्यसंभवादित्यदोषः ननु निर्विकल्पकत्वस्य परामर्शस्याभावात्परा
मर्शनान्यथानुपपत्त्या परामृष्टप्रान्निति हृदि उक्तया यदर्थावभासनेसमर्थि
तेतत्कथमित्याशंक्याह परामर्शशून्यत्वात्विति परामर्शस्य हि प्रतियो
गिशंकानिराकरणकारणतायोगो विकल्परूपता विशेष इति वक्ष्यते तद
त्यन्तिभावाजेत्यादौ नच विशेषाभावे सामान्याभावः सद्भावेप्यस्य तर्हि।
किं प्रमाणम् आह तादात्म्यादिति स्वभावमवभासस्य विमर्शोविड्रितिहि वि

तत्समर्थयिष्यते ननु स्वलक्षणस्याभासान्तरमिति सूत्रे वृत्तौ च वक्ष्यते किं
शाबलेयो स्वकविशेषाणि अन्यमेभेदादनुसारायत्तेन च आभासितमित्यादौ
णिजन्तत्यर्थव्याख्यानप्रयत्नेनेत्याशंक्याह सर्वं च चेति चिन्तनस्येवान्तःस्वसं
वेदनरूपस्य स्वान्तःस्थरूपान्तरतिरोधानीरूपेणान्तरवस्थीकृतेन संयोजनवियोज
नादावयेतुसमनन्तरस्मृत्याद्यहिषयेनेतहासनयावासहकृतात्सर्वस्माद्भेदे
नमृदेतीति शुष्ककार्यकारणभावादिनो मतेन संभवतीति णिचा निरूपिते
पूर्वाभासितमिति सूत्रांशव्याख्यायां यणिजर्थमपि पूर्वपतितम् ततो हृतिरा
ते णिजंतम् तेनैवं सोत्राणि स्वयेगोव्याख्यातानीति न पठितः व्याख्यियणिजर्थ
तया वृत्तिगततया पृथक्षात्र चतूकेन पदितेन प्रकाशितस्येति ॥ २५ ॥
तन्न प्रामर्शस्यानुपदप्राच्यतामाभूदिति स्मरणोपपर्यस्य प्रकाश उपपाद्यते
ततस्थानस्यमानस्ववस्मर्यमाणोपि वहिर्यमिति कथं न व्यवहार्यः तद्व्यवहा
रकाणो हितस्यार्थस्य प्रकाशने तस्य विकल्पस्तीत्याशंक्याह नच युक्तमि
ति स्मर्यमाणस्यार्थस्य प्रकाशने तदिदानीं नूतनमेव तत्पिव प्राच्यमेव तत तद
पि च प्राच्यं प्रकाशनेन स्मृतिलक्षणो संवेदनेषु तानतने विमर्शरूपेण प्रधानीकृत्यति
भासमानेन संभेदेनैव ततमेदेनाभाति ततश्च स्मरणोत्सन्नांशेम विमर्शः प्रकाशः।
कालानवच्छिन्न एव अर्थांशोत प्रकाशः प्राच्य एव ततोतरीयकविमर्शमहि
तः पुनर्विमर्शांश इदानीं ततः एवं तत्स्मर्यमाणस्यानुभवप्रकाशनद्वारेणाभासते
भवत्यन्यथा स्वातंत्र्येणानुभूयमाने तेचि तेतत्रासने भवेत्स्मर्यमाणतो चितम
तेन यथानुभवज्ञाने प्रकाशर्दिष्टघटस्तमपि मायाप्रमातृमायाप्रमातृः पृथ
ग्भूतमिव प्रकाशयते वस्तुततः तथा स्मृतिज्ञानेऽपि तत्र प्राच्य एवासौ पृथग्भाव
प्रकाशाभिमानोनुवर्तते तेन पृथक्प्रकाशः कस्मान्न भवति स्मृताविनिवारणी
यम् एतद्दोषपरिहारणोत्तरीयकतयाच प्रसंगतः प्रकृतमपि सिद्धान्तयिकरण।
सिद्धांततयेत्याह तेनेति यदुक्तं स्मृतावनुभवप्रकाशनेऽवलंबकतयावर्त
तेनुभवप्रकाशाभेदेन चार्थावभास इति ततो हेतोरिदमपि सिद्धं भवति शरी
रप्राणाद्याभासानो स्फुटत्वेनास्फुटत्वेन संभावितस्फुटत्वेन च वर्तमानातीत
भविष्यद्रूपतया तद्रूपापि संकोचयोगेन संविदापि वर्तमानादिभेदेनोपचरित
कालभेदाया अपि परमार्थत एकामेवेति सत्यपि च सर्वत एकैव यावत्यवति
जस्त्वाते श्च महित्वाम्प्रमातापरास्प्रात्येकाम् तावत्येव तज्ज्ञाति स्मरणा
नुभवयोरिव एतदेव हि संवेदनापिकं संवेदित्वत्वे यत्तविवस्वसंयोजने वियो
जने च स्वाच्छन्द्यमिति यदेवमेकमनुसन्धानरूपस्तातेचैतदेवापरवेलक्षणप्र
दमात्मन इति क्षपवाभ्यापक आत्मेति वक्तव्ये भावप्रत्ययेन तदस्य प्राधान्यं दर्शित
म् यथा चैतन्यमात्मेति श्रीशिवसूत्रे॥ तथाह्यर्थः पर्यन्तरप्रतिदेश

शक्तिस्तेषां तयोर्द्वयोः संकेतभेदस्य फले ज्ञानानुवादान्नवोपि नरूनिस्मरति।
स्फुरत्ताकारस्यैव पश्यति स्फुटं स्वरूपमक्रममिति विस्मयगर्भयोक्त्या अस्य
भिज्ञानमेव सूचयतीति सूत्रार्थः तदेव दर्शयति संक्षेपेणास्मृतिकाले चेति
च॰ च आशंकां व्यततयति स्माद्दृष्टितात्सूत्रव्याख्यानावेभा इति दर्शयन्निति च दर्शयं
ज्ञानक्रियास्वतंत्रस्य महेश्वररूपस्यात्मन उपपत्तिं करोतीति संबंधः अनेन।
श्राकार्थस्य तात्पर्यहृदयं दर्शितम् स्मृत्यनुभवयोर्न ग्राहकांशेन न ग्राह्यांशे
न भेदः कश्चिदिति तच्च प्रकृतप्रमेयसिद्धावुपयोगीति [illegible] यांशि ज्ञान
इवेति केवलार्थप्रकाशनुयोगिज्ञानवदपूर्वानुभवनेव स्यान्न स्मृतिर्ना
स्मृतावतीनत्वमिति अनुभूतविषयासंप्रमोष इत्यत्र यद्यपि सर्वत्र क्रियास
र्वेनैव द्वयास्य कालस्पर्शस्तथाप्यव्यभिचरितभवनादिक्रियासत्वेन भूतत्वव
क्तेन भूततामाह तत्वनुभवक्रियासत्वेन अत्रेति स्मृतिलक्षणे प्रकाशाद्भिन्न
स्य माभूत्प्रकाशमानता स्मृतिस्तु भिन्नस्य कथं न स्यादिति परिहर्तुं स्मृति।
प्रकाश इति वृत्तावुक्तम् न हि वृत्तिज्ञानरूपैवेति उपादित्सेति प्रथमार्थव्या
ख्यानकाल एवमहूचितेत्यर्थः अनुभवेन सहार्थस्मरणादभिन्न इति वृत्तात
त्पर्यहृदयं सोत्रव्याख्याते स्मर्यमाणस्येति सूत्रे अनुभूतस्यासंप्रमोषलक्षणेनाभासने
वेदना ग्राहकग्राह्यांशो द्वावप्येकीभावं स्मरणे प्रतिपाद्यत इत्युक्तम् अत्रेदम्
माह। वृत्तिकृता प्रकाशाभिन्नस्येति तत्स्मर्यमाणस्यैवार्थस्यानेन धर्मः अ
नुभूयमानस्यापि येषैवाज्ञात्वम् · एषच्चाप्यस्मृतावत्याद्येवमभि
धानस्य अनुभूयमाने मायाप्रमातृपृथग्वाभिमानस्तावदस्ति वहिरूपत्वे पि॰
सोपि नास्ति तत एवमर्थक्रियास्मर्यमाणादिति अत एव भेदेनापि स्मृति
निर्भासमानवस्तुस्वभावेनैव अर्थर्यतामप्रकाशस्यापमारिता अर्थान भासते
न्नेति स्मरणादिति स्मृतेन्निर्दिश्यपदार्थविषयया यथासंभावो न भातिः ते
वे प्रकाशेनापीति च पुरस्तादिति आदिमहेश्वरवादेषु वक्ष्यते चेति प्रागिवार्थ
इत्यादिहेत्वेषु तत्र च यद्यपि सामान्येन समस्तज्ञानसाधारणमिदमुक्तम् त
थापि विशेषान्तरवत्स्मृतिरप्यत्र निरु ··· प्रसक्ततन्मात्रत्वेनैव नार्थधर्मः प्र
काश इति सिद्धादिति दर्शितमेव अर्थस्य च स्मृतौ भेदेन प्रकाशे स्मरणा नैव नस
वेत पूर्वमनुभवनमेव स्यात तेन स्मरणो यदर्थस्य प्रकाशनं तदर्थमति तमा
चै॰ ङ्गीकरोति छायामात्रेणात पृथक्त्वाभिमानो न्नेत्येतावतानुभवसंस्का
रजो द्वयते स्मरण एकस्यार्थस्य स्वेनतनावेशो दृष्टांतः तत्वनुभवे तत्र तादात्म्य
तावभासस्यौक्तिकत्वात स्वेन रूपाणस्य समवायदर्शनेपि तादात्म्यनाव
भासो ऽङ्गीकार्यो यदाह तत्रभवान् आत्मांतरस्यपेनात्मान तदात्म्येवावभास
ते यत स्वैकत्वनानात्वतत्वेनाध्यवसीयते तेषां किं समवायाख्यामिति

६०
प्र ज्ञा० वि०
६५ वि०

वस्तुस्थित्यानुभिन्नरूपत्वमिति वचनम् निर्भासनमात्रपदार्थस्वरूपनिरूप
णावसरेनसंगतमेव तथाचनेदमत्रविवेकः स्वयंप्रमादानेस्थितोनाप्यस्थितः।
तत्प्रामाणिकोकिंनेहिवस्तुधर्मयोरन्योन्यपरिहारेणावस्थितयोरन्यतरे।
णापियुक्तंयत्तस्यैवभवेदिति यच्चोच्यते प्रदेशांसेकदेशोवापरोनावानिरूपणा
म् विपर्ययमभावेवाव्यवहारोनवर्ततइति तत्रयदिपारमार्थिकमनिरूप्य
रूपंतन्मात्रसंचयोवासंसर्गिद्रव्यंवाक्रमद्रव्यमभिन्नेवासर्वतोव्यावृत्तंसल
क्षणंवेदस्मकेवलरूपेनस्यादङ्गीतिकथंप्रतीयम् यदापिअनिरूपितेनतामा
यमात्मनाभावान्व्यवस्थापयतीतिस्वव्यवस्थाभावाइति तद्युक्तमेकेय
यदात्मकंनभवतितत्तेनवस्तुपातत्प्रकाशतेपीततयेवनीलम् प्रकाश
तेचप्रकाशात्मनानास्त्वेनोभाकृतिन तदात्मा अतदात्मनस्तत्प्यानिर्भासनेन
देवतथैवभासमानापितेनरूपेणैभपत्तोनियमोनभवेदनियमस्त्रव्यापकस्य
दृश्यमानस्यानियमस्यविरुद्धं इतिव्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रसंगान्नथाप्रके
ष्णेनेअतदात्मनाहिपदार्थतःपलायितेनतदात्मनयाव्याप्ततइतिनहिरूपा
तादात्म्यस्यविरुद्धव्यामोपलब्धाप्रतिषेधः एवंप्रोक्तार्थव्याख्यायतदर्था।
स्यहेतुतोअन्यत्रयोजयितुंयत्नोऽत्रतेनेत्यादितद्विमिमव...त्यादिकोविवरीतु
पुर्वोक्तोपसंहारमेवनाह तदेवेतीति उत्प्रेक्षादीन्यत्राप्यादिपदेनप्रत्यभि।
ज्ञासंकल्पनादेर्ग्रहणम् विकल्पनेनवनुभवायमानतान्नपृथक्त्वम् वर्त्त
मानमविष्यदेकीकारात्मिकोत्पत्तायामुदाय तान्सन्तर्भवेकीकारोत्रेईह
मनुपलक्ष्यतिसमयापुनरनुभविष्यतइति नत्वंहिविदामेकंप्रकरूपता
एकमेविरूपत्वमानेमितिकथंयावताम्मरणादयस्तस्यधर्माइत्यात्मवादि
नोमतम् सत्यम् तत्रविदमाकृतमितिदर्शयति केवलमितिधर्मितोविक
ल्पनेविचित्रताहेतवस्तामपिविषयंवैचित्र्यम् व्यवह्रियतइतिसांव्यवहारिको
ऽभेदोनत्वनुभविकोयेनपारमार्थिकोभवेत् अनेनवैशेषिकसमोद्रष्टामि
तःसन्निकृष्टेभेदलात्मिकःसमवायवलात्त्वभेदइति ततश्चात्मभवविनिर्विघ्न
दृज्ञप्रमात्प्रसिद्धिरिति द्वोग्रथनादेवज्ञानादिसमवायापिइष्यतीत्याभासेने
ति अनुभवकालेवर्तमानआभासःस्मरणेभूतःतावेकस्यार्थस्यकथंरूपे
स्यादित्यर्थः अनुभवस्मृत्योरेवनास्तिभेदइत्याशयेनाह अत्रोच्यतेइति वस्तुत
इति नैवह्यनुभवेभासितस्तेनोपलब्धोवस्तुस्थितिः अनेनहेतोयनाश्रयस्तेन
रूपंवेयस्यप्रकृतसर्वप्रकताद्योतकत्वेनहिवक्ष्यमाणेयोजनीयःज्ञाना
नोचेति भेदेनप्रथनीयेत्याशयःवस्तुतइति केवलंभिन्नमेवेद्यंप्राकाल्ला।
त्रोपतःज्ञानस्यतिरस्तायादिसकमेणप्रतिभासतइति ननुज्ञेयभेदात्तु।
एवचेतिःकालभेदःसोत्तमस्यरातयाःकथंप्रतीतइत्याह एवंचेति एवम
पियःपूर्वोत्तरव्यवहारोपलोपविचरितः प्राकृतेमनास्ति अर्थस्यैवमे

चे^

गि^

द्वाभ्यांग्राह्य तावद्रूपेणभासमर्थयितव्याणामन्यथास्यव्यवहारस्यहेत्व
युक्तिवस्तुतइति यावत्प्रतिभानंतत्पदार्थक्रममभूषिता अक्रमात्मनश्चि
द्रूपःप्रमातामेवमेकस्य इत्यादिरूपेण ननुभावस्यवेदपूर्वापरभावः
सत्यम् सतुनविषयभेदात् क्रमकालिकल्पितमायाप्रमातृभेदादित्या
ह तस्येवास्तीति नार्थभेदादेषपूर्वापरत्वव्यवहारोपितुनेनप्रकारेणविशे
षयितुर्घोतयति आत्मेवस्वस्वातन्त्र्यशक्तिः तस्यविचित्राभासकारित्वे
नलक्षितायाकालोऽपिकाशक्तिराभासमानाप्रतिबिम्बभावेनैववैचित्र्य
णक्रमात्मस्थापनसामर्थ्येतयाहेतुभूतसूर्योदिक्रियाणामुदयास्तम
यवृत्ती स्फुटेनानुभवेनलक्ष्यणीयेय आभासस्यवोपनिष्टस्याकारस्य
सदसत्वभावाभावौएवंप्रवृत्तीताभ्यामाभासानांघटादीनांभेदस्यक्रियावैचि
त्र्यस्यप्रकाशनात्क्रमस्यावभासनंभवतीतिकालचिन्तावसरीयंक्रमान्यायोल
क्ष्यते क्रमोभेदाश्रयइत्यत्रक्रमावभासनेचास्मिन्देहप्राणबुद्ध्यादेरपिमायाप्र
मातृत्वोल्लिखितोवनउर्वलदूताश्च्युत्पटत्वापट्टत्वाद्यवस्थाभासमानोयःक्रमःसो।
नयोरनुभवस्मृत्योर्बोधेनात्मनोविद्रूपेणाभेदेपिकेवलमुपचर्यते उपचरितोभे
दयोस्तत्योर्विषयमेकोपिभिन्नज्ञानस्वेनस्वंयदर्थस्यपौर्वापर्यमुपचरितं
तद्धात्वेनाभेदेननविरुध्यते मातावकस्येवाग्नित्वगोत्वादीनिमाणवकेन
तु औपचारिकोहिभेदोनवस्तूनिनिविशतेप्रमातृबुद्धिनिवेशित्वात्तस्य तुल्यवि
षयत्वेविरुद्धयोर्धर्मयोर्विरोधकत्वम् अन्यथाविषयविषयस्यविरुद्धंभवेत् ते
नविरोधकस्यास्यतुल्यविषयत्वस्यविरुद्धेनभिन्नविषयत्वेनव्याप्तेयदौपचा
रिकत्वंतस्यव्यापकविरुद्धकार्यस्यविरोधस्यनिषेधकंमात्रेतावत्रविरोधः
किमंगपुनरौपचारपरम्परायाम् इहहिपारमार्थिकोनकश्चिद्भेदःकेवलंस्मातंत्रग्रा
हिरेवंपरमेश्वरीस्वमसंकल्पयोगीच्छयाविविक्तंतेनाभासमभावाभावप्रवेपे
नभातीतिकिंकेनविरुध्यतइतितात्पर्यम् ननुभिन्नविषयत्वादस्त्वत्रविरोधः
स्फुटत्वास्फुटत्वानुतसेवविषयस्यतुभिन्नविषयेतेचास्तपवानुभूयमान।
स्मर्यमाणयोरितितत्कृतोविरोधःस्यादिति अत्रापिकथमेकोविषयस्ये
त्याशंकांनिषेधयति नचेति नचाभासभेदादपिभिद्यतेसोर्थइति नहिआभास
भेदमेकस्त्वेनोपलक्षयतिस्वतोविमर्शादिना नन्वयंस्वीकृत आभासभेदस्त
र्हितत्कृतःकथंनभेदः इत्याह आभासस्यविमर्शएवजीवितम् इतितत्भेदाभेदक
तेवस्तुभेदाभेदस्थितिः इहचविमर्शएकोनेवंसोगतेरप्यस्फुटस्फुटरूपलिपट
लादिवस्तुतस्माहिस्यग्रहणमेववस्तुतत्त्वंप्रथमायेकादेकत्वमेवेतिप्रामा
णपरीक्षादौनिर्णीतम् वस्तुतइति हृदंतिकतायार्थानांक्षिप्रादौदोषेणननु
वीनुभवेनसहभावःस्मर्यमाणावस्तुतःकथंवृत्तोयुक्तःसहिनष्टएवभातितत्वप्र

स्मृतेः^

थी^

न^

त्व^

मिति कारणविरुद्ध
व्याप्तोपलब्धिः प्रत्यौ
पचारिकमात्रे^ =

द^

६०
प्र.ज्ञा.वि. वि.
६६

प्रमातृतैकः सहार्थैः सततम् यदाहुस्त्वामेव स्फुटं निर्विकल्पांतरेणाप्यवसा
ति अनुभूतं स्मरामीति तदा स्वांते अनुक्रममितिन्यायेन तद्दर्शितं प्रत्येकं संवेद्य
या अनुभवो भातीत्यभिमानात् तदाशयेन इहेत्युक्तमिति दर्शित इति यद्यपि चेति
अर्थस्य पूर्वत्यर्थः प्रकृतो विशेषत्वेन तस्मिन्नस्तः न तु विघ्नमर्थवदनुभावस्याप
स्तिभेदेन प्रथा प्रकाशमानता बलात् यः प्रकाशरूपो हेयोपादेयभेदः सोऽर्थस्यापि
तेनैव विशेषायेन संविदे कृत्वा वेद्यसर्वमित्येवमात्मके अपि निर्विशेषाभे
दोपक्रमे भूयो वेलवद्रूपेणाश्रितत्वात् एवमिति यद्यपि व्यवहारादिप्राप
ण विशेषतालक्षणा एकमेकं यदपि तत्परामर्शो दृशाश्रयते तत्तदनुभवस्याते
नतात्त्विकप्रमातृभेदविमर्शप्रकारेण इहेत्यनुभूतेन प्रागहमनुभूतवमिति
प्रमातर्याहितस्यानुभवस्याभासनेयुक्तं तत्र हेत्वनुभवो गृहीतुं वस्यायादशायामपि
स्फुटो नष्टस्य गोवभाति अपितु दृष्टया पिततो हेतोः सर्वे स्वं संविदेकात्म्यम् यदुक्तम् ।
निर्विशेषाहं यथावदेव लक्षणे न तद्युक्तमिति स्फुटार्थमभिव्यक्त्यर्थ संविदे निवेशने ।
न दृश्यतामेवेति किलेदमित्यवधानदापनदेशेनानुभूतो दर्शितः हि प्राद्भूतमाविर्भूतम्
तेन संविदेकोपक्रमस्यापपत्तौ हेतुतामुत्तार्थस्पष्टकेति संविदेकात्म्य जगदौष्ठी
रेगोऽविवपूर्वोत्तरार्थाभ्यां समवध्यते इति दर्शितं ॥ २८ ॥ एतदेव तारयति
संदेहे पोत्कृष्ट्यानवेति स्मरणाज्ञानेति स्फुटितज्ञानव्यवहाराद्रूपेण व्यवसायात
दे विशेषणानतया स्पृष्टैमात्मनां नाम द्यमित्यर्थः तत्त्वमेवत्वनुभूतमित्यत्र
कर्तृलग्नतानुभवस्य कर्मलग्नतायां तस्यां कथमाह अर्थ एवेति कर्तृस्थानां कि
यायां कर्मलग्नतायां स्वच्छायामपि तत्कर्तृत्वष्टम्भपरित्यागात्तत्त्वनुभवस्य कर्तृस्थ
तानविद्यते तत एवोपसर्जनतयोक्ता इदमित्येवेति येवेदृष्ट्या स्वत्वरूपतया
हि विशेष्यत्वेन भवेत् वीरः पुरुष इतिवदुपसर्जनत्वेन श्रोताग्रतोऽपि तत्त्वाकीयात
एतत् च संबन्धविमर्शविचारयिष्यते ननु यदानुपसर्जनतयानुभवः परामृश्य
ते अर्थस्तत्प्राधान्येन सोऽनुभवः स्फुटो नीलेममाभदिति तदा कस्यास्फुटाव
भासनमित्यत आह तस्याविति माङ्पदेन मूलप्रतीतिविश्रान्तिरेव व्यवहा
रप्रतीतीनां तत्त्वमित्याह वस्तेन इति स्मर्यते यद्गुत्त्वामेवेनैवमित्यत्र एतदेव
चमिति द्रढयति सोऽहमेवमित्यादिना न चात्मा वेद्य एव वेदकोऽन्तरानवस्था
नादित्युक्तमित्याशयः बुद्ध्याचेन्मायाप्रमातुर्यो धर्मः स विविक्तः स्वितम्
द्वनाहं यो वेद्यरूपाणां बोधस्य उपचारेण तथाभेदाभिमानकृतेनारोपेणा
ये वेद्यते त्यर्थः यथेत्यादिना बहिर्निर्गमस्यैव तत्त्वस्वार्थस्य संविदेकोहन्तेत्वेनैव
यत्नो इत्तो हि प्रत्यक्ष्याख्यातः नैविवृणोति निरतियायमित्यादिना अहमिति व्या
चष्टे वेदेति भूमिकाग्रहणेन तदस्यैवमादिरूपता प्रकाशावग्रहः परमे
श्वरस्य वेद्यता स्वावष्टम्भापरित्यागेनाभिमानमात्रेणेत्याह तत्रैव विदः

(left margin:) त्यायमद्वयोप
क्रमः पुरुषर
द्धेरोयंदर्शितस्त
द्यापिमायापदेष्व
स्य नात्विकं
युक्तो
ति
श्चे

(right margin:) न्यु
अत्रैव
र्व

काले स्पर्श एव नास्तीति कथं हि न्निवनेककालगतेति अनेककालगतेष्ववेद्ये
ष्वपि दृष्टत्वेन तावन्मात्रादेव संबोधोऽनेककालत्वमुपचारेणाचर्यते ननु वे
द्यान्यपि बोधादभिन्नान्येवेत्यत आह प्रमाणात्मनेति प्रतिपुरुषमभिन्नत्वेना
न्या नाभिन्नस्वसंवेदनमात्ररूपेणापि चैतिज्ञानातीति यामायाप्रमातृरूपः प्र
त्यगात्मवर्गो मेयैर्भ्योन्योन्यतश्च भेदप्राणातदवस्थायोर्वेद्यानां भेदाद्विभासभा
वाभावकृत्कालक्रमो अनेकाङ्गिकालत्वं तदुक्तस्वबोधकः स्वसंवेदनप्रमाता ने
ककालत्वमुपचर्यते तदनुसारेणोऽवाचारमाभिः स्वैरिसंचमस्तीति प्रमागात्मवामा
त्मनिभासयमानः इति व्याख्यायिन्नतद्वनस्तद्वमिति मन्तव्यम् दृष्टास्मन्नेति प्र
कृतिभागास्य भेदं तद्दर्शनस्मरणारूपतयावेद्यात्म्यावत्वक्रतयाकालभेदद
र्शीयन्नात्मयांशेनेकं दर्शायन्ननेककालत्वमुह्यचयति अदृष्टुः स्मर्तृत्वमयुक्तमि
ति अभिदधानः स्वतेत्रकार्यकारणभावस्वभावबोधपवस्यप्रमातृणानस्मर
णमिति द्विरिति स्मर्तादृष्टं वकल्पितइति पूर्वपक्षो किं प्रतिदिपति अत्रैति दृ
ष्टौ प्रथमानतायां वेद्यतोपचरिता तात्पर्यतत्परत्वम् विश्रान्तिस्थानत्वम् ।
न्यान्वेषणा अनुवृत्त्वमनपह्नववती यत्ना पर्यवसितं प्रयोजनेनेह त्वनेनाभिसंधा
य वेदनकर्तृतायां हि प्रकाशानतरोपजीवितलक्षणायां प्रकाशाकांतरमपेक्ष
म् तत्त्वनास्तीति स्वभावार्थवाय वेद्यं च व्यवहारापेक्षया प्रथमानत्वं व्यवहिय
त इति व्यवहाराभिमानवशात् वेद्यता प्रथया एकार्थसमवायउपचारेति ।
मित्तम् ॥ ॥ ३० ॥ नन्वितियथायुक्तिबलात्प्रकाशानुप्रवेशोऽगी
कृतस्तथाग्राह्यग्राहकयोरनुभववलाद्भेदोऽप्यंगीकर्तव्यः तत्सामर्थ्येना
येवचमायाप्रमेयरूपामः ततश्च यथाद्यदोमायाप्रमातृः दृष्टस्मभाति
तथा योगिनः परसंवेदनम् तच्चक्रियापरद्देजानातीति एवञ्च पारीरेष्वेव
जातिलक्षणोपक्षेमेनभवामाभूदितिपरेणादमित्यं पूर्वं दृष्टमधुनास्मर्य
ते इति संवेद्यैन तत्प्रमात्रैनवगतानुपलम्भाइतिहन्तोदर्शितम् तत्रापि दृष्टपद
तिवहुवचनेन तट्टीकायामपि प्रथमेमहज्जानेदा विभीवक्त्रादास्यादित्यते ।
नविचारितम् द्वितीयेस्फुटितैवाभासविघ्नतेन तृतीयेप्रमातृतरेत्यादि
ना तदेतत्त्रिधा संवेदनं वेद्यम् तेन मायादशायोज्ज्ञानस्वजानानं तवेद्यत्व
मायातम् तेन चानुभवस्मरणयोरपि वेद्यवेदकता तयोश्चैकविषयत्वे
न विषयमेलनम् तेन व्यवहारसिद्धिरिति कथमेकप्रमातृसमर्थनमिति
तिसिद्धान्तमनुपेत्य नियमात् क्रमया प्रसंगोऽयमपसिद्धान्तः प्रसजतीति चो
दयितुरभिप्रायः तदेवेति अत्र पूर्वपक्षे तदिति पूर्वोक्तमन्तरमस्तीति शेषः
तदेवस्मारयति योगिनामपीति तदिति वाक्योपक्रमो प्रागुक्तनीत्याति
इकसर्गमित्येवेत्यादियुक्तेन न्यायेन तस्येति परसंमतस्यापि बोधस्य एवंयोगि
नामित्यादिभ्रान्तीत्यन्तेन त्रंसत्वेपणव्याख्यायापरीक्षितामुपरमात्त

(right margin:) स्व
मु

द्विशेषणरीत्याणामभ्युपगमसिद्धांतइतिकथितप्रकृतप्रमेयसमर्थनेहेतु।
दार्ष्टान्ते प्रथमतायाभ्युपगमसिद्धान्तमाश्रित्यय: हृत्त्वशेषतमः तेषाचेष्टेवतर
णायग्राह्यमिति इत्यभवक्त्वाद्वेदरूहक्रमम् सचयोगिज्ञानेकाममापातेप्रकृत:
एकज्ञानानीतिग्राह्येज्ञानानीतियोगिनःपरसंवेदनम् नास्मदर्थेसमभेदमितीतिह
स्निवचनावकाशः प्रकृतेतुयोगिनःपरस्मन्वभूवमित्यस्मदर्थेशरीरीभूतेष्वचान्
भवस्यनिर्भासनात् अपिपर्वृतनदृष्टान्तेनैतंसंभावितंपरेणातदस्यतद्घटनइत्याह द्वा।
पणइत्युपलब्धय:परकीयानदर्शनविशेषसूनार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजेसंवेदनेवे।
यतयार्भवंति सौगतानांतावत्स्वसंवेदनमेवज्ञानस्यवप्रत्यक्षादेवकथंयदिवेद्यतासां
त्वमानंपुरुषस्यापियेवोपलब्धि: पुरुषश्चासंवेद्यपूर्वीकाणादानामप्यात्मान्तरस
मवायिज्ञानमेत: शरीरवृत्तिनायोगिमनसाकर्षेज्ञायते जैमिनीयामप्यात्मा
न्तरतादात्म्यवृत्ति तेनयोगिनइवइयत्परज्ञानवेदनेयत्परदेहादिसहभावीनीलम
धुरसुखरागाद्यवभासमयःप्रकाशइति तत्रचनीलादिदृष्टान्तभावेनवेद्यमेव प्रका
शांशास्तुग्रहमित्येवप्रकाशते प्रमाणीकृतदेहाद्यवभाससंस्कारवतुत निष्ठामिदंतो
प्रकाशभागोभिमन्यतेहृदयस्यपरविभागसंस्कारस्यवशेनुसर्वमात्मनयापणस्ववह
हृमेवस्वपरविभागंयश्यतीतितदपेक्षयापिनज्ञानेज्ञानांतरेणावेद्यम् योगिज्ञा
नेवा अविचारितापातशंकितप्रतिभानवलादेववेद्यतास्तु परज्ञानस्यनेत्येवं
स्फुटतावितिसहनार्थ: भान्तीतिकारकारिकात्विवद्योज्यम् नत्वयोगिक्रियाशक्तिप्रक
र्षवानपीहदर्शनेतत्कथंज्ञानशक्तिप्रकर्षमात्रमस्यवृत्तेनिरूपितम् आह अप्यु
ज्यमानत्वादितिज्ञानेज्ञानान्तरवेद्यमितिकिलेहसाध्यम् तत्रदृष्टान्ततयापरो।
न्त्रूपरविन्नादज्ञानमपयुज्यतेइतिकिमन्येनतत्प्रकर्षेण प्रत्यक्षयोगिनांदर्श
नविशेषइतिउक्तोपश्रुतायांवहूनरशास्त्रलोकप्रसिद्धेर्योगिप्रत्यक्षमिति हृत्ते
गतग्रहणं शास्त्रिमात्रेलोकप्रसिद्धेप्रयुक्तम् समवायद्वारेणतादात्म्यपर्यव
सायितंटीकायाम् दृषण्इत्युपलम्भाइतिचवहुवचनेविवृणोति नत्वति
एतत्तेषांस्वभावइतिउक्त इत्याशंक्यातावन्मात्रेलक्षणेहेषामितिक्रमम् यद्य।
स्यान्यत्वेव्यावर्त्तकं स्यएवतस्यस्वभावः घटस्येवपृथुवुध्नोदराकारता तथा
चज्ञानस्यस्वसंविन्मात्ररूपत्वम् अन्यतोजडाद्यावर्त्तकमितिसएवतस्यस्व
भाव: स्वोहिभावस्यएवयोनव्यभिचारी ततएवघटस्यनद्रव्यत्वंस्वोभाव:किं।
तसम्भवितदस्यरूपम् दृष्टादिरूपविशिष्टंतुभवेत्तमासाधारणत्वात् येनय
त्नहीयतेयतश्चनहीयते यतदेवास्याव्याप्यतिव्याप्तिश्चन्याल्लक्षणांस्वभाव: अ
न्यस्यस्वभावत्वे अतदपितस्यात् तदपिचातत स्वव्यतिरेकाव्यतिरेकयुक्तं।
एवांशेषेणतस्मयुक्तिस्वसंविदंएवार्थेसमस्त्विन्द्वेभ्रकारेणानुरूपमपिनियमेस्व
चयति स्वसंविदंवेति ननुस्वपरप्रकाशावोधात्तन्त्वस्येवेतिकथमित्य
त आह परमपिहीति तथाभूतंचेति सदित्यनेनेदमाह यद्यस्यलक्षणं

तत्रभाति तर्हिनाभातमेवतत्स्यात् चन्द्रविर्थनियमनियंत्रितरूपावभासस्य।
ज्ञानस्यज्ञानांतरवेद्यतायांविचदतेएवेतिस्वसंविदिप्रतियोगिरूपंदर्शयति
परस्यासंविदिति स्वस्यासंविदेवेत्यत्रप्रतियोगि असंविदपिचतदितिस्वस्य
तिशेष: स्वासंविदेवेत्यतत्त्वागितिनसूचयति जडस्येवलक्षणात्वादितिजडम
पस्वरूपस्यानतसंविदेवेतिभाव: स्वस्येवसंविदिति - - - - -
प्रतियोगिनदर्शितः प्रकृतानुपयोगात् परप्रकाशत्वस्यप्रतियोगिनोभ
वेतापिजाड्यनिमित्तत्वाभावाच्च नन्वेवंपरज्ञानविषययोगिज्ञानमितिकथं
व्यवहारः स्यादित्याशंकाक्रमात्कमेस्वरूपंदर्शयति तदाभिति यदायंव्यव
हारइतिभाव: प्रत्युपस्थितमितिस्वदेहतवलेनसंनिधियोगसंवेदस्यपरसंवेदन
स्यचदर्शयति तत्रपरसंवेदनेस्वप्रकाशत्वात्तावत्प्रकाशते योगिसंवेदनस्यच।
दर्शयति तत्रपरसंवेदनेस्वप्रकाशत्वात्तावत्प्रकाशते योगिसंवेदनस्यचेनेमल्पा
तिशयेनप्रतिहतप्रसरत्वात्तदपेक्षयापितस्यपरसंवेदनस्यस्वसमानापेक्षयेवस्व
प्रकाशतानतिरोभूयास्तेइतिदर्शयति तेयोगिनेप्रतीति अस्येतिपरप्रमातृ
ज्ञानस्येवमिश्रकप्रकारेणज्ञानलक्षणस्यनियमवत्संवेदनरूपस्यातिक्रमे।
हेत्वन्तरंभवतीतिसंभाव्यते नत्वेतदपीति असाद्दृशतावदेतदुपपद्यते नतज्ज्ञा
नस्यज्ञानांतरवेद्यत्वेत्याशय: यैरणितिमात्रेतरवोधनेकर्मप्रवचनीयवि
भक्त्याहिसर्वंपउच्यते षष्ठीस्थानेहिसा नचविषयविषयिभावोज्ञा।
नयो: सम्बन्धः यतोविषयिताद्वेदनविषयेणज्ञानस्यैवमेवोच्यते यत्तदा।
कारान्तकारित्वेनामस्यासारूप्यविषयरूपंस्वान्तःकर्त्तव्यतावोधेनतदालम्बितं
स्वीकृतंभवतीतिविषयस्यालम्बनतासारूप्यात् तच्चभेदाभेदाभ्यांव्याप्तम्
सर्वथाभेदेतदभावादम्भ: स्तम्भयोरिवान्योन्यघटस्येवचस्वात्मनिनचज्ञा
नस्यचज्ञानांतराद्भेद: कश्चिद्देशाकालाकारभेदस्यनिरस्तत्वात् ज्ञेयापापि
कस्यचभेदस्यापारमार्थिकत्वात् ज्ञेयांशस्यनीलादेराशयस्यवारागादे: पृ
थक्प्रकाशेनविषयत्वेपिवोधांशस्यविषयभावयोगात् देशाकालयोस्तद्दे
शकालत्वरूपात्मकंसर्वमेवरूपंविलक्षणमित्यन्योन्यप्रतिविम्बयोग
कृतमस्तुसारूप्येनैवज्ञानयो: तदयंप्रयोग: नज्ञानयोर्विषयविषयिभाव:
पारमार्थिकभेदानुपलब्धि: इतिव्यापकानुपलब्धि: सारूप्यंभेदेनव्याप्तंवि
षयितायांलक्षणम् पृथक्करणेपितस्यव्यापकव्यापकंव्यापकमेवस्याशेष
नव्यापकव्यापकादिचिंतानकृतार्थ्यधर्मकीर्त्तिनाकारणाकारणयानुपलब्धा
वपिकारणानुपलब्धि: शान्तयाभणितमितिकारणाकारणाविरुद्धाद्यपिनचिं
तितम् कल्पितरूपेणनचधर्मीकारणाद्युपपन्नमितिज्ञानयोरितिप्रयोगाभा
यापदानुसारेणमायायाचपरमार्थेतानवोधस्यशक्तिमतः स्वरूपमाव्रियते

६॰ प्र॰ ज्ञा॰ वि॰ वि॰ ९०

दाहकप्रकाशोऽयं वह्निः आवरणमपि हि वस्तुनः पूर्वावस्थाविलक्षणत्वस्वरूपज
नकमेव न तु तदाकारत्वेन विषयिता ज्ञानस्य च ज्ञानान्तराकारत्वेनैव भेदे सम।
र्पयमानेनेत्युक्तमित्याशङ्क्याह किंचेति एवं भूते विषयभावे एकपर्यवसायि।
नि न ज्ञाने ज्ञानान्तरस्य वेद्यं समर्पितं भवेत् युक्तं चैतत् यस्य हि यत्स्वरूपं तस्यैव
प्रकाशितेन रूपान्तरं चास्य प्रकाशितेन हि न विषयीकृतेन तेन शुक्तिकारजतयो।
न शेषवदिप्रत्यये ष्विवं शुक्तिकापीतादिज्ञानस्य च ग्राहकमेव स्वरूपमिति ।
तदप्रकाशने ग्राह्यभावस्य च प्रकाशनेन तन्न विषयीकृतं भवेत् विषयीकृतत्वे
त्रिकचिदेवमवन्नियमेन व्याप्तम् विपक्षे चानियमः प्रसज्यते इति तत्स्वरू
पप्रकाशेनैव व्याप्यत इति व्यापकानुपलब्धिः सेत्स्यतीत्याह नो नदृश्येषाद।
शितो न तर इति सो नेन निष्टूतः पूर्वं सकलवान् स्वात्मरूपत्वेऽपि वेकोऽसा गत।
स्वचितम् ननैवं स्वात्रूढत्वेनावभासे परज्ञाने प्रकाशितमिति परव्यवहारः
कथम् औपाधिकत्वेनेत्याह एवं प्रभाविति एकस्मिन् हि योगसंवेदने परस्यप्रा
रोरप्राणादिग्राहकाभिमतेनीलादिग्राह्याभिमते रागादिके च तद्रूपे ज्ञाने च पर
मार्थग्राहकरूपं समग्रमेव निर्भासते न त्वौचित्या ज्ञानग्राहकभागता दास्याप
न्नमपि प्रमातृत्वपरिगृहीतं परसंमतदेहाद्युपाधिसंभेदात्स्वयाप्य परत्वेन वि
कल्प्यते रहितं वितत्स्वत्वेनैव प्राणादितुपरत्वेन स्वाहंकारस्पर्शाभावेन भव।
ति नियतिपा ... परिहार्यहर्षोनेव विकल्प्यते च तद्वमिति विद्योगोति
परमात्मवेदनमित्यनेन तत्त्वं परमात्मवेदकत्वमित्यर्थः ननु परमात्मवेदक
इति नोपक्रान्तं तत्कथं सर्वेनाप्यात्मवस्तु एवमित्याशंक्याव्यपोहति सर्वज्ञस्य
ति सर्वज्ञग्रहणं प्राग्युपक्रान्तं परसंवेदनोपक्रमात्परात्मवेदकपर्यायतामे
तीतिभावः ननु न्यवोऽपेन चेद्योगी प्रमातृभावे समाविष्टेन तर्हि तद्गत
मात्रादिसंभेदापन्नः सुखदुःखमहत्त्वसंभेदव्यतिकरकलितः सर्वसाधारणो
पिकस्थूलदपणमाश्रितः यदाह यदेमव हितः सुखंयत्तान्तसंवेदनमिति योगिनेका
मापद्यते सतत्त्वमेभागभवति ॐ त्वमेपक पिंग रजलांजलिजनित
संभेदमिवजलोतरं तथाच योगिवा पो वा पान्तरेरिति स्वभावहेतुः
अनेकाधान्यासि विरुद्धयाव्याप्तमते ह्यमेव त्वमिति विपक्षान्व्यावर्तके
प्रमाणमन्विरहव्यापोपलब्धिप्रसंगः एतन्यतिक्षिपति नचेति चका
रः शंकाद्योतकः एकमात्र यदा म्यांसु त्वोद्यपिकस्याग्रह भेदो एव विग्रो।
तिमाह तथाच सुखादीन्भक्ति शरणानेव वत्यामर इत्यवाह्न वैपरीत्य।
दिस्याती येतु हि प्रमातरि विशेषमवस्थानं न संवेदनरूपे एवं च यथापरदेहे
यमेगोरादिभिन्नरूपनमेविभिन्नंभेदमेति गोरोहमिति तिनियतिशक्त्या नियंत्र
णात्स्वदेहधर्मैः पुनरप्येति एषमोहमिति तथापरत्र ॥ ॥

द्वि येऽमेर संभेदो न पव द्यत इति स्वस्वरूपापरिज्ञानमयत्वात्र अतएव तिनवास्त।
वप्रमातरि सुखादीति यदुक्तम् तदुपमाणोपि हेतुत्वेनोपजीव्यते तत्रान्यत्रदे
तृरूपयुक्तत्वेऽपि औपाधिकत्वाभिहानतामाह हेतुरपि औपाधिकत्वमभिहितं त
उच्यते एव ग्राहकभूमिकाभिनवेद्यसंवेदनोचितमा ... प्रमातृताद पाणो
येतनीमात्मत्वेन ग्राहकभावाभिमानिनः कथं तथाभवतीत्याह वास्तवेति वास्तवे
प्रमातारं समप्यद्य ... नि ... तं शुद्धविद्याप्रकाशबलेन ये आपन्नाः प्रामास्तत्रे
व प्रमातृताभिमानभाजस्तेषाम् नित्योदितमपि चन रूपं चकमत्सहृतपारी व
इति शेषवर्जनेन संभावनान्नियतिसंस्काभजेदेहादिप्रमातृभावावरोहणात्मके
व्युत्थानसमये प्रत्यस्तमितमिव भातीति दर्शनशालित्वेन अवहरतम् ततत्त्व
हेतुरूपस्यापि तदग्रहणेन सुखदुःखादीनामवश्यंभाविनीमन्यतामाह तच्चो
त्पन्नसुखदुःखादिते साक्षात्क्रियते न ग्राहकत्वसंवेद्यन्ते यथोक्तमभिनवभार
माम् उपचचारेमाकृतिमानिनीम् निमनगोलभोगसमर्पितः परिनिर्वृतेष चस्ता
पि विरागिणां न हि सुखविकरणाश्रयिणो सुखमिति साक्षात्कारेपि तद्धस्वा
ति प्रमातरि सुखादेवेयमर्यनाभिमन्यते तत एवानुग्रहमुपद्यातेचनसुखदुः
खवतमभिमन्यते इति भावः ... दुःखेषु नुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृह इति
उद्वेगस्पृहत्वस्य हर्षोदय इति तदभावे तदभावइति दर्शितम् हर्षामर्षभयक्रो
धेर्मुक्त इति ननु एवमनुग्रहे पद्यते चेत्संवेद्यते तर्हि वा प्रोच्यतः सुखाद्या
त्मापि ... ना सुखदुःखमोहात्मा तथापि दुद्विग्नत्वमपि सुखादिरूपे
न सुखाद्येवयात् सुखादि हप्तेनाविर्भावस्यानुग्रहेणोपद्यातेन लत्तणाम् श्रम
प्यानवरते सर्वः सुखदुःखवर्णितः स्यादिति तद्यापकरूपाभावे तदनावि
र्भाव इत्युक्तं ततः सत्यम् परमार्थं प्रमातृसमापन्नस्यापिदेहादहंभावसंस्कार
दार्थ्याद्योगेसुखस्पृहादाहकृतं दुःखमप्यादित व्युत्थानसमयसम्भ ७२
पमपि तद्वद्विग्नतां हंतास्वसंवेदनसाक्षात्कृतविरुद्धरूपमपि सुखादीकृत
सत्यप्रमातृभावाभिमानविश्रमोऽदेकादिकल्प्यमानतात्मके न हाति
श्चयात्मनानुवेधे नाहं सुखीतियतो नाहंभागो विश्राम्यति विश्रान्त्यभावादे
स्ता॰ वहि पाकृतवमार्गगतो ... सुखदुःखदेहे भूतान्यदक्षोपनता ... वेधेनता
गोहृषायतनत्वेनाभिमन्यते ततउक्तं न सुखित्वादीति हेतुदेहादौ संस्कारद
ढ्यशिथिलीकृतेप्यवकृतोपि निबंधनाहंहइवाधिकरणमात्राभिमानेन।
स्थितास्तेषां देहपुद्यादावहंभावलक्षणोऽयोऽनुग्रहो न च्यातो विभावको हेतुः सु
खादीनामाविर्भावकः सत्त्रास्तीति चंदनादिस्पर्शो योऽपि तद्देहे काराभिधान
सहकार्यासमवात्तामग्रीरूपमोहतारश्मित्वाञ्जात्पद्यते नैव सुखादयः यथो
क्ते वासीचंदनकल्पानां वैराग्यनामेति वासीचंदनकल्पायेषामितिगुरुणाम्

ई॰
प्र ज्ञा॰
वि॰ वि॰
९९

ख्यातमिति ॥ श्रीलक्ष्मणगुप्तगुरुराह ननु सर्वथाहंभावाभिमानाभावे करणा
प्रेरणादिस्वातंत्र्यमेव विलुप्यते न हि निद्रोद्योत्पादनस्यायं प्रेरकत्वेन वर्तते अपि
त्वात्मबलस्पर्शात्तु स्वतंत्रमो भवेदिति नीत्याह तावदेव तु कर्तृत्वमेवेति कार
णानुपलब्ध्याव सीदेदेव सत्यमेव किं तु सहजस्याहंकृतकस्य स्वात्मविश्रांति
लक्षणस्य स्वातंत्र्यालीनादयापाकृतत्वमिति किंकार्कालेष्वपि स्वरूपस्पर्श
मानंदस्य पतत्त्वाविर्भावो निरावरणतया प्रकाशो भवति ततस्तदानंददशया
सुषुप्तिनिमग्नस्यैव विषयजनितसुखादिसंवेदनकरणीकानष्टयाणान्मानसुद्र
धीयति शिथिलीकृतदेहाद्यहंकाराणाम् तदेतिवात्तव प्रमात्रावेषादस्यायो
यदि वा तदेदिस्सु खदुःखोत्पादावसरे योलोकस्य तत्रात्र तेहिमस्वं येसावधा
नेन तथोपदेशबलेन स्वरूपविमर्शदार्ढ्यमनि विश्राम्यतु प्रानंदेन युज्यते ।
यथोक्तमानंदे महति प्राप्ते दृष्टे वा बान्धवे चिरादित्यादि दुःखेपि विकासस्य
धीरधृतिस्स्मरणादित्यादि च वाशब्दो नियतयोगप्रायेण संक्षेपादित्यादि
च वाशब्दो नियतयोगप्रायेण व्यवस्थितविकल्पार्थो मंतव्यः एवं प्रथमे
प्रकारे परचित्तज्ञाने वेद्यवेदकतो निरस्य स्वकपूर्वजन्मगतमद्धभवं जानाती
त्यत्राप्यनुभूतविषयासंप्रमोषरूपत्वे वस्तुतः विवदयन्निरस्यति पूर्वजन्मो
न रप्रत्यक्षीकारोपीति पूर्वस्मिंज्जन्मनि विशेषस्तु तत्र चानुभवमित्यात्मो
रः सिद्धरूपत्वाभावः जातिस्मरत्वव्यवहारोपस्मरणमेवेत्यपूर्णमिति ।
भावः स्वयमननुभूतस्य परकीयपूर्वजातिष्वसंस्कारस्य तावदाकरणोपदे
शाभ्यामनयोर्योगिनो विज्ञानं तत्र पूर्वानुभवस्पर्शादभिनवज्ञानरूपतो
स्या योगिनो हि यस्मात्तादात्विको विशेषः एवं द्वितीयप्रकारं स्पृष्टोऽपि वस्तु
तृतीयमपि तथा करोति प्रमात्रंतरदृष्टमिति यदा केनचित्प्रमात्रा घटो दृ
ष्टो योगिनातु पूर्वं न दृष्टस्तत्र कालं योगी तद्दृष्टतामेवोद्दिश्य भावनाबला
त्पराप्रमातृत्वमनुभूतविषयासंप्रमोषरूपत्वमेव विकल्पनावसरे तदिति पू
र्वदृष्टतयैव बहिर्विकल्पयति न पुनस्तत्पूर्वंतया जानामीति ननु तावद्भ्राज्ञात
स्मिति विकल्पनम् अपि तु तेनेदं ज्ञातमिति सत्यम् ज्ञातमिति पूर्वप्रकाशमे
वतदीयं पुनः कल्मीलितं प्रमाणीकृत्य तत्पूर्वमिदानीमुदितं प्रकाशम् तत्स्वप्र
काशतादात्म्यप्रवेशादेव हितस्य योगिनस्तदानीं स्मृतता ततएवमन्वादीनांय
मेविषये प्रकाशानमपि सार्वज्ञ्यवत्परमेश्वरस्यानादेवयमित्यप्रकाशाइतित
त्प्रकाशप्रमाणीकरणेन भवत्यनिरुच्यते तदपूर्वेषामेषप्रकाशानुग्रहो ।
त्पद्विप्रमाणोक्तिः ननु प्रमात्रंतरेणापदनभूतं तत्स्वयं योगी स्मरति तत्प्रमात्रंतरं
स्वचेतस्येकं सम्पन्नम् ततस्तेनेदं दृष्टमिति कथं व्यवस्था आह स्वप्रत्ययेणेति ।
स्वायः प्रत्यगात्मादेहप्राणादेस्त[illegible]यैर्हि तादात्म्ये संस्कारस्तस्यानिवृत्तेः
परप्रारीरादिपरत्वे न पश्यति यत[illegible] प्रमात्रंतरेणैतदृष्ट

वं

ल्तरे

मिति यस्य तु योगिनो दाढ्यः संस्कारः क्षीणो न तत्र सर्वगमतानष्टः नापा ।
दितस्य संस्कारस्य परिस्पंद एवन्नास्ति च रायते नापान्तरविभुतस्मिन्नवेप्रकाशव
तिदृष्टे संस्कारो पारीरादृष्टमिति पश्यन्नपि तन्मयएव विश्वमहमिति पश्य ।
ति तदस्य च करवत्तिनः स्वविश्वमवश्यमस्मोपि स्वदेहादेपि कर्मपि ज्ञानराजधानी
कल्पम् एवं वेद्यतायो विसंवेदनापेक्षया निराकृत्यापसंहरति तदेवमि ।
ति स्थितमितस्सेव यद्वस्य दार्ढ्यमभिदयन्नपद्वांतरमस्त्रगपगमवादमं
त्रेस्पृष्टत्वानुभवयोस्तत्वापि न वेद्यवेदकत्वे न्याह बोधमात्रेणेति अस्मद
क्तं वेद्यापरागाद्विपस्यति प्रागिति स्विके नेति ज्ञानस्वलक्षणमननात्मिर्दि
शति शुद्धेति अयं चात्र भावः स्वस्मिन्स्वस्मिन्दर्शने याद्दृशो बोधस्य शुद्धरूप
तयाथा सर्वार्थरूपतात्र शुद्धिर्ज्ञानस्य निरूपणाश्रया ततो घटस्य परोक्षमिमे कस्माकं
रहपि कामम् अथाहमिदं चित्तं प्रकृत्यागमबोमलाः चितिप्राज्ञिरूपणानामे
न्यप्रतिसंक्रमादर्शितविषयाशुद्धाचानेनताच गुणानामसमवायोप्राणापि
यागे एवं वपुः असंस्पृष्टमनिर्भज्य शुद्धं तत्त्व[illegible] विदोविदुरित्यादि ततादृपा
निरूपरागे वेद्यतायां परचित्तज्ञाने ऽपीतीति भासेरन्निमुभयत्रापि कृ दर्शयत्यभा
तीम्यस्य काकाक्षिवत्योजनमाह नोक्तनयेनेति परवेद्यता विषयता च ज्ञान
स्य दूषितायतः अस्य परमेव बीजमात्रमस्तिमेरा तदृशि स्वलक्षणानि
ज्ञानानि भिन्नानीति नैयायिकमते ज्ञानेज्ञानान्तरवेद्यमिति तस्मैद
मुभयमपि अपाकीर्णम् स्वदर्शने ह्यन्तिबीजमायाप्रान्ति रेवं दृश्यादिति
तस्मैतन्न युक्तम् बहिर्बोधस्वरूपमेव मायया न्यथा क्रियते विश्वस्याप्रका
शनप्रसंगात् सा हि बोधस्य प्रक्तिस्तदायत्ता तदभावेकथं स्यान्निर्माणं तु ।
स्वात्मन्यपि जरूतो नाम ननु निर्मात्रूपेण शुद्धं बोधं वापि तमलम् यथोक्तं
तस्मान्नाद्यन्तरूपत्वादित्यत्र निर्मितेय त्रास्थितमिदं सर्वं कार्यं यत्सामास्थितिर्गं
तमिति तदानूतत्त्वो स्वावरणा शान्तमपि जत्वभासं तु ज्ञानस्त्रोत्सदेवत भासतेहितस्य वि
र्वेबोज्ज्वतिच्चत्त एवेति अभासते न अनज्ञवे[illegible] किमावरणमिति नमायाप्र
यनु [illegible] क्तिवैर्यभिर्याज्ञे[illegible] बोधत्वान्तथापि च बोधस्य प्रत्यक्षमया दन्यथावोध
स्याधिकः प्रकाशः यदि तथेति न वेतत्संभवतीति यावत यत्र रेस्व विवे
के नचानपष्ठतेमायाशक्त्यापि शक्यते कर्तुमिति नहितेदेवमेव तथैव त ।
त्रैवतमेव प्रत्यनात्म्यक्तीति श्रद्धीयते मायातएवतेस्वमिति वचनमात्रेण ।
एष चास्मभवत्त्वैर्यपादस्यानुरूपाकाकुसहाययाख्यातं जितोमंतव्यः प्रकृतस
दाढर्ष्यं तुनाह इहत्विति कर्तृकर्मप्रत्ययभेदप्पन्नभवः कर्तृस्यैवेतिभावः
न चानायानज्ञानद्वयसमवायिकारणमात्रैवैशेषिकसैवेत्याह आत्मनश्चेति
ज्ञेदाश्रीत्यादिति सहिद्वयोः केवलमाधारत्वेनाभिव्यक्तरस्वरूपस्य योः न च
द्वयोर्मेलनायसमर्थः ज्ञातोन्तरम पि ज्ञातद्वयविषयमेवरूपस्य यावि वेण ।

प४

त्वं यावदिति यदाउत्पर्थः ॥ २८ ॥ ननु घटे स्मर्यमाणे घटप्रागपि प्राप्तिननुभ
वोग्राहकेऽणेवमिलतु तस्मिन्नेव तु स्मर्यमाणे वेद्यी हन्ते किं वाच्यं उच्यते घटम
मान्नुभवोभूदित्यपि कथने घटएव वेद्यः यथाह तत्रभवान् घटज्ञानमितिज्ञा
ने घटज्ञानविलक्षणं घटइत्यपि यज्ज्ञाने विषयोपनिपातितदिति अर्थोपि
तेहिमतस्य कविवेचयन्निति स इति स्मृति परामर्शो मौलिकः तस्य हि
मेयाहं दृष्टइति दर्शनस्य पृथक् स्वहृतायाम पिग्रणत्वेनभेदस्याप्रहात्वा
त् तस्याविभागमात्रं कं टीका ममतस्मिं घटेज्ञानमभूदिति तस्यैवप्राधा
न्येन स्पष्टस्य भेदस्य रोहणात् मूलप्रतीत्यच्छाया व्याख्यानप्रतीत्यानुवाच्यते पिहृद
सं॰ दृष्टेनेति पूर्वसूत्रकमेवस... दृष्टमन्यत् दृष्टनिति टीकासंवेदनहिता।
न निर्णीतम् कथं न शब्देनेति स्पष्टमप्यत्रतत्र स्फुतौ मौलिकस्य वाय।
कमितियावत् ॥ ॥ २९ ॥ अनुभवानन्तरभाव्यं ... वसायरू यं॰
पमनुजीवति स्मृतिरविकल्पिते स्मरणात्मम्भवाननतदध्यवसाय
मवधेहिणायस्मात् तदगोचरीकृतेन स्फुरणपते स्वपृष्ठमिवनेचा
ध्यवसायेन प्रत्यक्षानन्तरभाविनानुभवांशावेद्यत्वेनाध्यवसितोग्राह।
कभावोस्मदर्थेसामानाधिकरण्येन विश्रान्तेरितिदर्शयन्ति सूत्रेणायाचे
तिचशब्दः स्मरणस्येतडपजीवकतामाह याध्यवसा अध्यवसायः प
श्यामीत्येवंजायेत सान्तःवदर्शनमवसाततरिग्राहकोंशः प्रत्यवमृश्यते नी
तदनुभवसंस्कारात्मन्यते तथ्यवसायाकारते यत्रापिस्वशब्दपरामृ।
ष्टेदर्शनेनभातितत्राप्यमितितावत्प्रत्यक्षतापरामृश्यते साचनभा
वनीयेरूपमपितदर्शनमेव तस्यानभावयमैवेनाध्यवसीयते इद
मर्थेनसंभेदाभावात् तस्मान्नवेद्यानस्यैध्यवसायेव यत्ताव्यापके वो॰
देताविरुद्धास्मदर्थसंभेदोपलब्धेः नस्मरत्यानुभवोवेद्यत्वेनभासते
तथानध्यवसायादस्मदर्थसंभेदाध्यवसायोऽहमिति स्मृतिनिर्भासतायाः
कारणस्यानुपलब्धिः कारणविरुद्धस्यवेतिसहार्थः अध्यवसायविशे
षश्चस्मृतिनेचकचिदध्यवसायानुभवमिदंतयाविषयीकरोतितत
तः सापिकथमित्यंकुवीतकुवीतवाध्यवसायरूपतोजह्यादितिस्वशा
त्वर्थम् एतदवतारयति प्रत्यक्षेत्यादिनासंक्षेपविवरणानन्तरंदेतानिर्देशानव
तिदर्शनेपरामृश्यतेइतिसम्बन्धः ननुघटोऽयमित्यध्यवसायेनास्मदर्दना
दृशः प्रयोगस्तत्कुतश्चविश्रान्तेः किंपरामृश्यतेमत्यामनेनयोग्यसत्विप्रयोगः तन
नुविनापितद्रूपस्यार्थस्यपरामर्शोस्तीत्ययमितितेदतदर्शयतिअहमित्यादि।
नानविदमित्येनेनघटरूपमेवावमृश्यतेनेत्याह अनयेति प्रत्यक्षावाप
रामर्शोचस्वतेनविकल्पिनोस्यभेदः स्यादिति नात्रयेशब्दाघटरूपतापराम
र्श्चविश्रान्तिमात्रगताहृतोभवत्यपितत्तदीययोग्यदेशस्थत्वपरामर्शस्त्रवे

नतत्प्रत्यक्षतापरामर्शे विश्राम्यति ननुप्रत्यक्षतापि घटस्यापि एवेनस्या
ह प्रत्यक्षत्वमिति अहंकारगोचरइति प्रमातृमयः हीति यतएवं ततोस्य
च्छेदेनेवोभयत्रदर्शनपरामर्शइति एवैतानसंवेद्यः प्रत्यक्षरूपतेति अयमिति
यः सूत्रेवसायउक्तः स प्रत्यक्षस्यरूपतामात्माध्यवसानस्वभावोनतद्घटमात्रस्य
त्येवंदृष्टताख्यात्मतोदर्शनमेवतत्प्रत्यवमृश्यतेइतिवचनेन अयमितिहिशा
ब्दघटात्मनेयद्यपिसामानाधिकरण्येनावलम्बते तथापीयत्येवनवि।
श्राम्यति यथोक्तम् इदमित्यस्यविच्छिन्नविमर्शस्यकृतार्थतेति ततश्चत्वा।
विश्रान्तिरेवाहंभावस्यास्मिस्वीकरोति प्रत्यक्षोघटइतिप्रतीतावपिप्रत्यक्ष
ताहविश्रान्तेव मदीयोघटइतिवत् अपिशब्देनचसूत्रेइदमाह यादृगद
र्शनस्यवपुस्तदेवनिरूपणेस्वसंवेदने विकल्पशविचारस्त्वत्रकोपयुज्यते
भवतुवा तथापिविकल्पनमपिनेदंतोदंतमाविष्करोतीति एवंस्मृतस्माद
उन्मेषतिविकल्पेननलौकिकस्यास्ति विवेचकः सर्वस्यापिकस्यचिन्नवस्य भं॰
हृतिप्रत्यर्थविभागकरणावकल्पनमात्रम् साहगितिचसघटइति ति॰
वहूंतरमपेक्षतेत्यनवस्थाहेशश्चकत्यस्थभावकत्वमकं दर्शयंभट्टपादानाजे
ति जैमिनीयेरपिप्रकटताफलभावनात्माहराम्भवनित्यवाक्या तेनघटेप।
श्यामिघटोयंघटेसमसरगिति शब्देचेचित्रमात्रेनत्वार्थसत्वविचित्रएवएवंस
रोपितदित्यहमत्वभूवमितिमयात्त्वभूतमितिसांसरद्गासीदितिशब्दा।
वेचित्र्यमात्रमेवनिसृत्त्वहृदयस्यतात्पर्यम् ॥ ३० ॥ विरुद्धोरवत्तानादिशक्ति
मान्स्मरणानुभवयोश्चकमेवसंविद्रूपत्वेनतवमितिक्रमं यत्नायीयोग्राहीग्रा ॰सामर्थ्यादिदमायातं॰
नू॰ हकोंशुद्धसंविन्मयावेवभासेत तमेवद्व्यमानाप्यकत्वान्तरप्रतनाभिकोवा
घ्योपिनुसपवाच्यत्कीकृत्योपसंहरणीयइतिप्रकरणार्थपर्यालोचनरूपाल
रुणाश्रीयबुद्ध्याभिप्रायेणावतारयति इतीति इदंवस्तुपसंहरन्नाह उपसंहृ
तोपलक्षितमाह तत्मयेति यदनतत्स्वेमक्रमस् नस्माद्धेतोमध्यमवृत्ताप्ययोध्यः
यद्विशुद्धसंविद्रूपप्रमातृविग्राह्यग्राहककरूपत यांभित्रेवयावर्थाभासतेइति। परस्परपेक्षया॰
कीदृशो मयाहृष्टपतेमयाहृष्टः नत्वनुभवस्मरणामर्शेनोपलक्षिते अयमितिस
इतिचदर्शनभागनादकरणानानुभूयमानस्मर्यमाणार्थभागप्रधानेनआम
र्शेनउपलक्षिते अपिचार्थे अपिशब्दोभिन्नक्रमः भिन्नावयवकत्वाभासेतेइति
यी॰ हृत्यनुसारेणवायाजनना यमनुस्थूलहष्टयः प्रकरणार्थविवेकुमशक्तास्ता
न्प्रतिचोद्यपूर्वकमर्थाभिधानमिदमित्यनयाच्छायाघावतारयति अथ
वेति अथवा इतिपरिहरिष्यन्नाहेतिसंगतिः समस्तस्यपरिहरणप्रकार
स्यसूचकंवैतानमित्यनामवर्तमाननिर्देशः अपित्तभविष्यत्प्रयोगः अभि
प्रायान्तर्वर्तिनोभविष्यतेवोचितायतः किंतत्परिहरमभिप्रायेणोपलक्षणं
तु

ई०
प्र ज्ञा०
वि० वि०
१११

ग्राह्यदर्शनादीति नैवरूपानुभवरूपादिरूपोकैरेवमात्रविश्रान्तस्पर्शनादेव।
वभासइतिसमर्थितेपिप्रकृतंप्रमेयंतेनैकंभिन्नकालानांसंविदामितिन
समर्थितमेवश्रवसानरहंगौरःस्थूलःस्फुरामीतिशरीरप्राणबुद्धिरूपस्यासं
विद्रूपत्वादत्यन्तभेदाच्चेति तत्रपरिहारः तन्मेयतिग्रामर्शनेनोपलक्षितःसं
वित्स्वभावोयतःप्रमातातउपपद्यते कल्पितग्राहकस्वभावत्वेपिग्राह्यवत्तै
त्रैवनिर्भासते नद्वितितस्माद्धेतोःसंविदेकतानतासमर्थितेत्यभिप्रायः स्वेन्द्र
वमनुभवोपादानेनतस्यैकतानास्थतेःतस्यापवशक्तत्वमित्यभिप्रायेनसद्द
न्नोसैवप्रथममनुक्ताविकल्पनावपितदनुसारेणाहमभिसंधानेदृष्टमागवद्धमा
नेवहकप्राधान्येनपरामृश्यते स्मरणेपरामृश्यतासैवसायचश्रादरणामवश
रःस्मरणवादिप्रत्यहंदर्शितम् अनादरणेअपरित्यागादिप्रत्यहंः तथाहि अनुभि
संधानपुपभागावद्धमानेनचहंप्रमात्वेनाइयितेपिविवक्षाभागएवेति चतुर्थी
नुभवेवीउपपाधाचस्मृतेनोऽमेयस्यापिचप्रत्यभिज्ञानेचततःषष्ठिपादवो
परभागभेदप्राधान्येनचहितणीभूतेनवर्तमानेहयापादयाद्विभेदेनपुन
रपिभिन्नस्वतंत्रविकल्पेयोन्मेषादिलक्षणामवेशेमेनवमस्वसंवेदनेग्राह
काग्राह्यस्वभावस्यापलतयाभिन्नप्रथापरस्यापेतर्थस्यचग्राह्यग्राहक
तांगतो युगलस्थिषियोगेनभिन्नोप्रकाशेतकेपरामर्शनस्वतंत्रकर्तृस्व
भावेसंविद्रूपेविशुद्धप्रमाततरि अन्योन्यापेक्षाविनिवचनेनसहजभावप्र
त्पयप्रकृतेनहस्येनेरतरयोगोदर्शितःसहविवक्षाचोक्तेवयुक्ता ह्यर — युक्ता°
पिग्राह्यत्वाद्ग्राहककत्वाच्च यदास्य यामामेकोव्यर्थतामामपरोपीति न
नुकल्पेतयोविच्छिन्नाअन्योन्यापेक्षयाहंतायाग्राहइदंतापरामर्शात्म
त्मानेववेद्यतायांग्रहमितिपरामर्शस्यकृतेकस्यकल्पितस्यापरताग्रह ता
देवयतोग्राहकोतीतहंगौरोयमिति यतस्त्वग्राह्योचेदादिःप्रकाश
मात्रपारमार्थ्येपिइदंतायाःप्रकाशाभिन्नत्वपरामर्शस्यगोचरतोवलादेवप्र
पितस्याततोविच्छिन्नप्रथेतो नत्वयदिविच्छिन्नप्रथोनहिकथमेकप्रमातरिप्र
तो किंमगाहयस्यतंत्रोप्रमातरिप्रांतत्वमनयोनेयापारकथंनहितस्या।
विशुद्धप्रमातृपरमार्थादपिकमनयोनकिंचिन्नष्टःकथमेतत्तमयामितिचेद।
ह ग्राहकस्यतावदिति अयतोयपतेमेतदितिनावत्पदम् यदिवायपणपर्य
स्थितिःप्राणापर्यष्टकनियंत्रितेजीवेनिरुद्धातत्रापिपरमात्मतिसास्थिता।
तदात्मनेवतस्यस्यात्कथंप्राधान्येनयेचरणोतिन्यायोत्रान्तमरणीयइतितावच्छ्रीभ
प्रायःप्राधान्येनयद्यपिग्राह्यमिमितिप्रकाशाभिन्नत्वेनविमृश्यमानेनचकाति
तथापिदृश्यमिसस्यविच्छिन्नविमर्शात्मकतायांततायालस्वरूपेविश्रांतिस्वविमर्शःसोह
मितयमिति प्रकाशस्यात्मविश्रांतिरहंभावाच्छिकोतितइतिच नयनाहंताविश्रांत
र्ये नेवपा तिकीति सारपदस्याभिप्रायष्टीकायाम् अनंतत्वमेवेतिवर्तमानावभास

तामित्यादिनाप्रकरणेनेदमेवविततविषयत्वेइत्यर्थः ननुभवत्विदंप्रकाशमानतामात्र
नग्राह्यस्यस्वरूपप्रथायांचकास्ति घटस्यैवचकाशनयतःसत्यमघटस्यापियमेवच।
कासायाप्रकाशमानतायाः प्रथा अन्यथा घटोऽप्रकाशितएवभवेदित्यपायेनचे।
स्फुटः मोलिकइतिपारमार्थिकइतियावत् ग्राह्यएवेदमितिचकासदरावतः पाक्ता
मायपाविच्छेदितइसमत्स्नानामग्राहकस्वरूपेमितिनिर्भासमानमानःकथ्यप्रकाशाहि।
च्छिन्नइतिपरस्यभ्वंसंभिन्नत्ति ग्राहकस्वात्मैवेति पारमार्थिकप्रकाशलक्षण
चिन्मात्रपरमार्थ्याद्धिभावाः अन्यथाप्रकाशमानाः सेभवात्तेषांतदपेक्षयाचमा
यापाक्रियेदिभावाद्विच्छिंद्यात्तत्प्रकाशरूपेसत्याभिभासयतीत्युक्तेस्यात् न
वेतयुक्ताम प्रकाशतेचनप्रकाशतेचेति ततःपारमार्थिकप्रकाशात्तावदभि
न्नाएवसर्वदातेइसपरामर्शनानुभावत्वक्किरेतिडघटकाश्चाशाकिंकिनक्रये
त तथाचवोधानामपिकारदत्वजत्वेकेसमलक्षतोभिन्नेवघटजघांमायामल
विदप्रपरास्थते इतिवक्ष्यते तत्रस्वबोधरूपेपरमार्थप्रकाशमप्यपेक्षभावानां
भेदनप्रथानतयुक्तापतदाशंक्यागमयति कियमाणापिवेति बोधस्यहिवि
श्वात्मनोपिमायाभिधानभगवच्छक्तिलक्षणायाविष्यात्मकत्वात्तिरूपता
सत्साम पि १॥ पांसस्यामपि वेदीकरणामर्षणेनामलोमायाख्यउच्यते मायीयापरमत्वाया
विडनायामस्थूलमितिं दृष्टावहिःसंस्वेनायामत्तन्मस्वसंकोचान्तराभावाप्र
काशरूपतायाःसर्वान्वयाप्तेः तिसाप्रकाशरूपताभेदादितिसाभेदनप्रथाम
वेज्ञत्वरूपाभेदेनचसर्वसर्वज्ञःअसर्वज्ञतायामपिचविच्छेदनेप्रथनम
स्ति सूक्ष्मस्थूलरूपस्यास्यवेद्यवर्गस्यापूर्वतयाविपप्रथालक्षणनिर्मा
णविषयतयाकार्येशब्दवाच्यस्यभूतस्यर्थ्येःग्राहकरूपायाइदानींमीमा
मावसरस्तदुपेयाग्रिमेवभावस्थितिमाशयेनामोक्तचवविपर्यस्थितिमथा
तस्थितिदयेमवटीकाकृतादर्शितम् एवंचासर्वज्ञतायांयद्भेदेनप्रथनेतत।
दर्थमुपपद्यते यदिवापरूपेऽहमितिप्रकाशभागोपिकश्चित्संकोचोम
वेत्संकुचितोग्राहकमिति प्रकाशोभागोनालिकाशुषिरसंकुचितता
त्वेषप्रकाशावगतियतप्रकाशइतियुक्तम् तदुक्तम् अन्यत्वहंभावोवेद्य
ध्यापाणवोमलइति नन्वेवदेहादौग्राह्यत्वापावेवपातितइति पुनरपिग्राह्यग्रा
हकताभिन्नाविनिसृत्तेग्राहकपदसमर्थमेवेत्याशंक्याह वेद्यस्वभावमपिच
ति तदानीमितिपाशीरमिदंरूपामित्याद्यवसरेअवतरणेनवेद्यताकदेहादिग्रह
रूपोघटवेद्यत्वादिग्रन्थयेत्वहमितिसंविदभिषेकरूपपवात्मिकावभासा
नग्राह्यतोषःनन्वेवंकृपादेरपिअवभासादवयंभाविन्यामिदंतायायस्मि
वदहमित्यनेनरूपेणाच्छादनेतदीश्वररूपतैवेतिकस्वशङ्कार्थः ईश्वरस्याप्रमार्थप्र
मा हृतत्वपवेतिकिंग्राहकपदोपादानेन अयनाच्छादनेनहिघटादिवद्ग्राह्यरूप
तेवग्रिपुनरपिकिंतेन तत्रप्रथमांशकाप्राधान्येनपरिहरतिकेवलमित्यादि
ना वेद्यराशेरन्येवत्येतेन प्रसंगतस्त्रोक्तेवद्वितीयापिपरिहृताभवतीतिवा

यिष्यते तदनिवस्तुजातमीश्वरस्यावभासते कथमित्याशङ्क्यान्यान्यस्यादिशीघ्र
प्रक्रियाविशेषणान्यस्मिन्नेकैकं परस्परं ...... पृथग्भूते तत एव वै
स्ववपरमार्थिकं रूपमस्यास्त्वेवमपि चावभासनप्रसादो देहितेनवषानविरोधः
कश्चित् अत्र वितिमायापदं प्रमातृतेभ्यः प्रमेयेभ्यः चयङ्क्ते प्राणाधीशून्य।
रूपं अहंतावेशान संवित्त्वात्तेभ्यः समभिषेकणात् प्रत्यगात्मेतिपरस्परासेकीर्णस्व
संवेदनसंज्ञेन ग्राहकीभूतेस्ववित्तिविक्तस्य ग्राह्यस्य घटादेः इति सम्बन्धः प्रा
णादिसंकोचभागित्वाश्चमासं विश्लिष्टरूपत्वमसाहिस्मरित्याणुकच्यते पा
शिमित्यात् नचात्र भगवतः इदं प्रथमिका विद्यते ग्राह्यग्राहकयुगलकनिर्मा
सो* णाकारिणी माया शक्ता विति नित्यत्वमेकम् ननु हंतावेशेनतस्याणादिसं
विदि वेहिलीनीकृते तत्त्व नरपिनततोभाव नाभेदः सत्यम् ननु लीनीकृते
नतः आत्मीयत्वेन तयो भेदो वेद्यत्वेन तत्र योगाद्युग्रहस्तस्यातिरस्कार्येत तदेनन पश्च ग*
कि* लक्षणं स्वीकृतं यदुक्तं श्रीरणायाम् पशुर्नित्योप्यमूर्तोऽज्ञो निष्क्रियो निर्गुणो
प्रभुः व्यापीमायोदरान्तःस्थो भोगोपायविचिन्तकः इति अणुत्वादि पाशयोगा
त्पशुः अनादित्वान्नित्यः अहंतावेशानादमूर्तः व्यापी च स्वभावतो वेद्यत्वाज्ञान
क्रियाशून्यो मायाम्भ मिपतितस्तत एवास्ततेत्रः वेदकत्वात्तत्वादिवेद्यगुणाग
णोत्तीर्णः संविद्रूपत्वप्रहृणीत्वाज्ञेगलालसाक्रान्तोयत्नेनवरतं स्वर्णमिवकाम्य
ति एतत्प्रकृते योजयति इतिपरैवेति एवमुक्तेनक्रमेणाशरीरादेः वेद्यताता।
दृष्टी याने स्वस्ववेद्यैर्नापि संसारे जनवेद्यघटादेर्वेदकताचापि ईश्वरवेदक।
मह* तावित्वलक्षणा हीति यस्माद्देवतस्माद्दिदमिति भागद्वयस्यापीश्वरनिष्ठा।
रूपादिलक्षणा तेमायाप्रमातरि तस्मादीश्वरस्यैवेति युक्तः एवशब्दार्थः विली
नत्वाभावं स्फुटयति तथाहीति यथायथाहि भावनोपदेशाबलाद्देहताया। ध*
णादेरपसार्यते वेदकत्वेन तिमौ स्यैव तथा तथास्य संवित्त्वात्तेश्च रूपत्वेवचरता धर्मी*
दिसिद्धुदयः शरीरेपि यावेदकावाजौ यदुक्तादिसङ्क्रम चाविनिर्भासते किम
गतु हि प्राणादाविवेवकारः नत्वमायाकृतविक्षेदा विति यदुक्तं तेनभ्यां।
वत एव मायायोगान्मालिन्यस्यान्यम्याह सेयमिति एवंविधपरमार्थत्वमा
सेन यदेहमवेत्यप्रतिघातलक्षणं अन्तः स्थितभावराशिप्रविकाशनलक्षणं।
विजृम्भासंभाररूपं तत्कर्तृकमेतन्मालिन्यमाद्दिपति एवञ्च जालिकस्येव
मालिन्ये हि संविदोऽभीष्टप्रतिघातलक्षणां तद्विरुद्धश्चाप्रतिहतत्वेच्छायोगा।
इति स्वभावविरुद्धोपलब्धिः ननु यदि शरीरादिवेद्यमेववेदकीक्रियते
तदा तस्यैव द्वितायां किं वेदकम् आह यदेति तदेवेति यद्ग्राहकीकृतं तदे
तदेयाहं योगिनः इति साक्षात्कारज्ञानेनजिघृक्षतः प्रायः समस्तशरीरप्रा
णधीप्रभृति भावनिषेधोपाधिसंकुचितेचितमन्तस्य प्राणाद्यादेर्वेदकं भव
ति अयं प्राणाद्यभावरूपस्यापिशून्यतात्त्वाकारतद्वेद्यरूपाभावनिषेधात्मकस्य
त्यान्तरमेव तदेयत्वयाविकासितमिवप्रमात्री भवति तत्रापिविकसितत

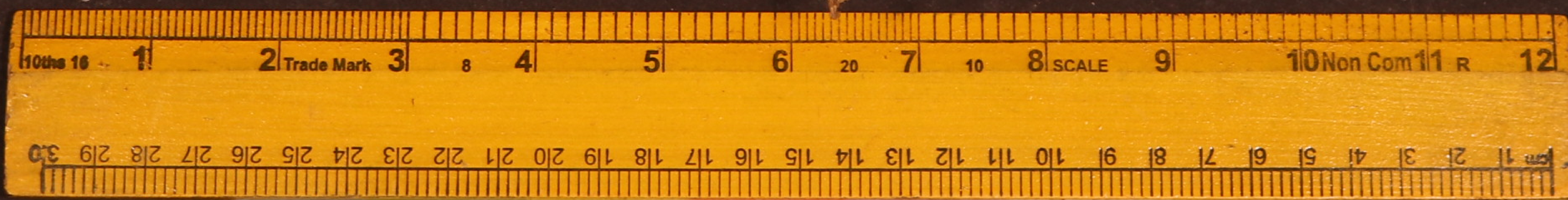
रमित्यादिक्रमेणामहाशून्यमागमेषु शून्यातिशून्यमाह वाच्यपार्यतिकृ
प्रमातृरूपमस्तुल्लसति नचाभावस्याभावइति भावरूपत्वेव यमितिवक्तव्यमभा
वस्यानुशून्यरूपस्याभावान्तरमपि तच्छ्रूपमेवेति हि वक्ष्यते वेद्यापेक्षया चतत्स
त्वेसंविन्निरूपं भिन्नि रूपातास्य वेदकात्वमत एव शून्याति शून्यानामेवचरापि वि
निर्मुक्तशुद्धस्वभावसंविद्रूपंचित्वसंवेदनसंविदितमितिनान्यस्या यदुक्तम
तथासंवेद्यतेयत्तन्मयोऽहंतकस्यन अपिज्ञेन क्षिमुक्तो भिन्नचरणपाक्षितात्।
पाः इति भावनिषेधोऽहंभावमस्तत्वतः स्थितः तस्माद् पृथक् कार्यत हेयो योगि
दृश्यास्फुटम् तत्र भावनिषेधोयः सोपिनान्यतत्तच्छक्तः अहंसंविद्रूपारोहा
त्तततस्तन्मय एवमइति अत एवहि आकाशसमायत्यर्थमिमदकूप्राङ्नाराप
दिप्रदेशाविकसततान्तस्याभ्यासव्रह्माण्डादिवद्विर्भूतएवमाकाशसमापत्ति
रित्यागमः वहिरकल्पितान्तर्मिमहाविदेहत्यत्राप्येषैवपराकाष्ठाशरीरता
पार्यन्तिकीप्राप्तिरिनोक्ता क्रमेणावेद्यतायांशरीरस्य प्राणात्तस्यापिधीस्त
स्याः शून्योवेदकइतिप्रसिद्धोयमर्थइतिनोक्तइह अनुक्रमेणानुसमस्तस्य
वेद्यत्वेशून्यमेववेदकम् ननुयोगिनोविरामप्रत्ययाभ्याससहवीसंप्रज्ञातसमा
धिसमारूढस्य शाकंदेहप्राणादेर्वेद्यताकर्तव्यम् अयोगीतशरीराद्युन्नीयोग्यन्य
ना* प्राहृपिनक्रतवेमूलकथंतदपेक्षयाप्यवेद्यतेत्याशंक्यामाह अन्यनविति
नेतेनासदेहादेरहम्भावास्पृष्टस्य व्यतिरिक्तघटादिवेद्यवर्गसगोत्रतयासा।
क्षात्कारोपित्वहमिदमित्येवसाक्षात्कारः केवलेवेद्यताचेनेनविकल्प्यतेप
न* रैसाक्षात्क्रियतेसमा इदमवस्तुक्तौ दोषोपाधिविनिर्मुक्तत्वेवइदम्यस्य नचकल्प
नायातद्रूपसम्पत्तिः प्रतीक्षा येन केवलवेद्यतासिद्धेयवेदकान्तराणवेषणाभ
वेत् मञ्जलोकेजीवनेवहिस्त्यर्गिनोविकल्पयज्ञात्मनोनततस्मयानिमपेक्षाने नद
येप्रयोगाविकल्पेननतद्रूपसंपत्तिरपेक्षा असाक्षात्कारात्मकत्वाज्ञावस्वभा
वात्वविनाहिसंवेदनस्यसाक्षात्काररूपतयावासा अन्यथानकश्चित्साक्षा
त्कारोभवेत् नहिक्रङ्केचसाक्षात्काररूपत्वमितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः ना
न* नुप्राणादौवेद्यं स्फुहामसंविदेवप्रमातृत्वेनोच्यताम् शून्यमन्तरालेकिमितिक
ल्प्यते अथाप्यस्त्येव किंचित्तत्तद्रूपमिति सोयमात्मनेति।। नीतिचनीत्यास
र्ववेद्यविसर्गे यत्तदहमिति यथासमाधिगणः कृष्णोहंतर्षितोहंसुखीअह
मितितर्कैः कल्पनाः एवंश्रूयते तथापिश्च त्वन्तशरीरादेरयुगपद्योगिनां वे
दनेशून्यान्तरेण किमान्तरालिकेन अत्राह अन्यथेति यदिशून्यंनवेदक
स्यात्तन्महाप्रकाशःकिंचिद्ध्यतिरिक्तं प्रकाशेत अप्रकाशानप्रसङ्गादितिव्य।
तिरेकजीवितावेद्यतेवकथमिर्वहेत ननुयदानुग्रहार्थं परमेश्वरः स्व
यमेवात्मानंशिष्यभ्यउपदिशति अहमेवभवितामात्मा इति तदभगव

योगिनः प्रतिपत्ति धैर्यात्वि कल्पिते

ई॰ प्र॰ ज्ञा॰ वि॰ वि॰ १०३

तिवेदकेकिमन्यद्वेद्यंस्यात् उच्यते यदापीति तदिति स्वरूपम् ईश्वरतया।
प्रकाशनतयावेति वाग्रहणेनेदमाह नावल्वविभागोऽस्त्वस्मेवेद्रूपं वेद्यभावमन्ये
ति किं नतद्रूपत्वात्स्याजानत्विति एवंभासमानतयास्वजनीयं निर्दिष्टवानेकप मिं
मेस्त्वेवतद्रूपं तदेवपरामृश्यत्वभगवानन्तशक्ति शिष्यानेष ईश्वरो मद्रूपोभव
तामात्मेति नपुनः साक्षाद्वेदकरूपं तत्राप्युपदेष्टातयास्थितं स्वप्रकाशाय
यत्तदेवशिष्यान्प्रतिजिज्ञासमानतयानुशासनीयमुपदेष्टृयुक्तम् यथाशरीरा
दिवयमात्मतयोपदेष्टुंयुक्तमिति विपर्यये दृष्टान्तः यदाहुः सिद्धपादाः श्री
तः पश्यानेनैवममहिमावाङ्मनसयोरतद्व्यावृत्त्यायंचकितमभिधत्तेश्रु
तिरपीति तदेवेत्यत्रतदेवमित्यस्येषोपाठः [illegible] सम्रान्माभासो
निर्मितः स्वशरीरादावज्ञत्वप्रमातृसाधारणोवेद्योपितस्संवेदनेपरामर्शोने
चोपदेश्याकोपदेश्ययोः परं परिस्फुरति नत्वबहिरित्यर्थः शरीरादिवदि
त्यस्य एवमन्येनेनयेनवेदकरूपं स्वप्रकाशमिति तन्वेवमाप्नीयेभगवता
रूपंशिष्याणामात्मत्वेनोपदिष्टंतावदपितुनिर्मितः कश्चिदाभासस्तस्याहं
परामर्शैकात्मेति तदपीति यदाभासात्मकं स्वरूपमेवनाधिकमितिवक्ष्य
ते स्वातंत्र्यात्मकमात्मानमित्यत्र आभासस्यतदिति स्वरूपेणामिलितस्य
एवमभिधानमित्याशयेननतदापीति नपुंसकतायुक्ता बहुत्वप्रमेया
न्तरेतेनस्त्रार्थत्वविशिष्टबुद्धिसमापयेनिगमयति तदेवमिति घटादेः श
रीरादेः स्वरूपमात्रवेद्यत्वसाक्षात्कार्यविकल्पनीयाद्विरूपेणाविविक्ता
कामायाप्रमातृयोगिनईश्वरस्यभगवत्परमशिवस्यचविविक्ताग्राहकता
का तदेतद्ग्राहकयुगलकमनन्तरवान्तरभेदमेदितिपरमप्रकाशरूपमग
वतिभाति तद्रूपेणाप्रकाशमानत्वात्कस्यदर्पणएवपरिग्रहीतमतिविम्ब
मदर्पणावेशरूपमितिस्वभावहेतुः तद्रूपेणाप्रकाशमानत्वेहियत्तद्य
तन्मयंस्यात्तदनियतमेवेदृष्टोविपर्ययेनतयाप्रकाशेनेतिव्यापकनियम
विरुद्धानियमंसंगात्तद्रूपेनप्रकाशमानत्वेविवक्षादतन्मयत्वाद्व्याघ्रत्त
तन्मयत्वेनव्याप्यते इतिव्याप्तिसिद्धिः ॥ ॥ इतिश्रीमहामा
हेश्वराचार्यश्रीमदभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृ
तिविमर्शिन्यांस्वतिशक्तिविमर्शाख्यश्चतुर्थः ४ ॥ ॥ ओंश्रीगणे
शायनमः ओंश्रीगुरवेशिवायनमः ओंयदन्तरात्मसत्त्वोपादानन्दवि
कस्वरंछ्ययाहूताम् ईश्वरमुन्मिषदसौ तोचनन्दं तनस्त्वेवधाम ॥
एवंस्मृतिशक्तिंतत्प्रसंगेनचविकल्पवृत्तौतेविमर्शपतङ्भयोप।
जीवनीयज्ञानशक्तिविमर्शवर्तमानावभासानामित्याद्ययामकमे
प्रत्यभासतश्चप्तेतयाश्लेकेकविंशत्याविततिविमृशपति तत्रैवंभूताज्ञान

शक्तिरित्यश्लोकेनप्रतिजानीतेद्वयेन प्रकाशएवार्थानांरूपमित्या
ह ॥ ३ प्रकाशवाह्यानामर्थानांविज्ञानवादार्थरूपाणीनदृष्टीकृतंस
ज्ञावेद्वयेनाशेकाकेनतदन्तप्रगमेतावत्राकिंचिद्रूपरूपत्वतेइतिकथयतिसे
त्यर्थरूप॰ दृष्टीनेर्थानत्वमुपदर्शयत्वाहोर्थंप्रतिविषयत्वेकेनद्वयेनानुमानम् पराशरात्मनार्थी
नोचिदात्मत्वपवशेपभावइत्येकेनाह ॥ १० प्रमातृरूपस्यप्रकाशस्यविमर्शोवस्था पं॰
तंइत्यनुभावानामन्यायस्वरूपनिरूपणायाचतस्तृकेणाह १ ॥ ज्ञानपरामर्श
एवज्ञेयंसृष्टमन्तःक्तितप्रमातृभावेश्रयपतीतिश्चयेण १७ ॥ प्रकाशक।
रूपतायामपिज्ञानज्ञात्रादिविभागमेकेनज्ञानेवविशुद्धज्ञानेष्वविकल्पक
सविकल्पकताज्ञाषिजीवितेविमर्शएवेतिद्वयेन ज्ञातृज्ञानयोर्भिन्नत्वदू।
षितम् यस्त्वपत्तेतदेकेनसमर्थ्यते उपसंहारादिपातितात्पर्यम् ॥ २१
स्मरणाविकल्पनयोश्चावत्रार्थस्त्वप्रमातृसाधारणाभेदेनभाति यत्रा
ख्यातथाप्रत्यक्षरूपेणानुभवेतत्राप्यनुभवार्थितिश्लोकालकथा तदुपजीवि। दत॰
तिस्मरणादावितिवृत्तो अपिशब्दोयावच्चरूपस्त्रशेषत्वेनपठितः स्त्रार्थ
त्वर्वतमानत्वेनस्फुटतयाइदमित्यवमाकारमवभावसंग्रेषाम् तेवहिरात्मना मार्न॰
स्पन्दादिमायाप्रमातृरूपत्वाभावेनभिन्नास्तेमायाप्रमातृविच्छिन्नाः तेषां
तथाविधमपियदवच्छिन्नतयाभासनम् तदन्तः स्थितवतामेवस्वच्छचिदा
त्मकपरमार्थप्रमातृतत्त्वतादात्म्यमवत्कृतोचदतेउज्यतेप्रमाणेन अत्र
कसंविदभेदेसेवभावस्यकल्पितप्रमातृपदतयाविच्छेदनयत्प्रकाशने।
साभगवतोज्ञानशक्तिरितियावत् इदानीमित्यप्रकारोनरत्वंस्फुटयति
शिष्टवृत्तिविवृतोः स्पष्टम् ३२॥ वृचेतेतियदुपजीवनेनोक्तम् ॥
तत्सूत्र॰ मदत्ताश्प तिः॰ टीकाकृता प्राणिवार्थोप्रकाशः स्यात्प्रकाशात्मतयाविना नचप्रकाशो
भिन्नः स्यादात्मार्थस्यप्रकाशतेति प्रकोरूपतयाविनेति प्रकाशानभिन्नो
र्थः प्रकाशमानोयुक्तः प्रकाशमानार्थोनाभिन्नः प्रकाशोयुक्ताइत्युभ
छै॰ यतोमत्त्वंमर्थप्रकाशयोभेदमपश्यतश्चयममर्थसंक्षेपणाख्याचष्टे य
थाज्ञानानुद्धयेनीलेसर्वात्मतिलोलतकेचिद्धाप्युत्पपितस्वात्मतिस्वात्मन।
पिवातत्त्वाकिंचित्तद्देवज्ञानेपि [illegible] दितेस्यात्तत्तुप्रकाशतेममेदंनीलमितिस्या
तत्प॰ द्यदिप्रकाशनादात्मस्यपूर्ववदेवनभवेदिति अत्रभवद्रूपेत्वेवत्यादिना
द्वितीयम् यतएवंपूर्ववदप्रकाशतास्यात्तस्मात्प्रकाशमानतानामर्थस्या
नभिन्ना ततएवमायातम् प्रकाशएवार्थस्यात्मा तथाचवृत्तिस्वरूपतो।
याः प्रकाशः सोर्थस्यप्रकाशमानता तन्नुतस्मादर्थाद्भिन्नः सन्प्रकाशः सोर्थे।
स्यप्रकाशमानतायुक्तेति यदिवाप्रमेयादिर्येतेनप्रश्नमयोवतारणम् अ।
र्थोक्तेत्यादिनातृतीयपादार्थसंक्षेपाभिधानम् अयंचार्थः अर्थशरीरविश्रां

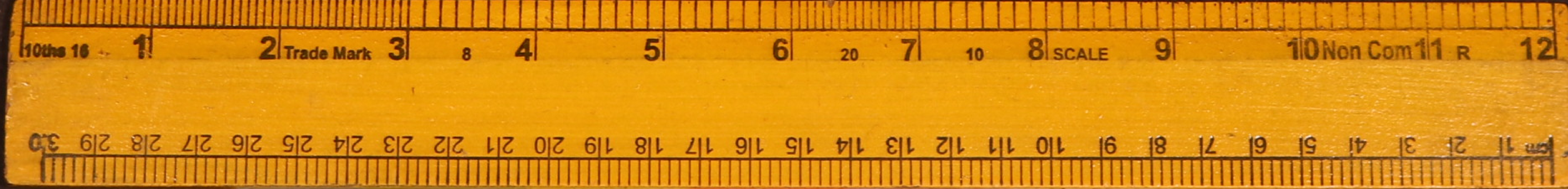
३

प्र. न्ना. वि. वि. १०४

तएवप्रकाशोस्त अर्थवद्भिन्नस्वभावइत्याशंक्याह नचप्रकाशोभिन्नः
स्यात् अर्थशरीरत्वेचार्थवदस्यभेदःप्राप्नोतिनचसंबंधोन्यसंधानाभावप्र
संगात् एतच्चावष्टब्धोप्राप्नोति अर्थएवचेत्प्रकाशमानतामात्रंतर्हिनोतेर्हे
तोः प्रकाशस्यस्वात्मनिभेदःप्राप्नोति यदिवातत्समवलंब्यवर्तमानोयः
प्रकाशस्तस्यसंबंधियत्स्वरूपंतस्यभेदःप्राप्नोति नचासोयुक्तस्तस्मादर्
थस्यप्रकाशमानतानामआत्मापरमार्थरूपम् नतुभिन्नःकश्चिदर्थः अ
र्थस्यचप्रकाशमानतानुभवरूपताआत्मा ननुप्रकाशमानतायाअर्थो।
त्मतेति अर्थापेक्षाहृन्निर्वर्तितेनत्वा अर्थस्ययाप्रकाशमानतासाप्रकाशोनु
भवः नत्वसोप्रकाशमानतात्माप्रकाशोर्थस्यस्वरूपम्नतोर्थस्यापरमग्र।
स्तथाहिसत्यर्थभेदाद्भिन्नस्यान्नचतथायुक्तःननुचघटस्यघटत्वेवस्वरूपेत
स्यज्ञानोदयेपूर्वमपि तत्कल्पास्यप्रकाशमानतेत्याशंक्याह घटस्येति नके
चेनेति एतद्विवक्षितंत्वंपरस्यपरनिष्ठायोगात् पूर्वंतुसम्भावनयोक्तत्वा
दितिवाप्यलोकेसर्वाव्यतिरेकमपयोगादिति तप योगोपिहिप्रका।
शमानतायतोनतुघटतामात्राधीनः नतुक्रियादित्वानानरसहकृतादु।
पादानादुद्दारणात्प्रकाशमानघटरूपोविशिष्टःदारणोजातः तद।
स्यैवप्रभावस्यातोविज्ञानोदयकालेविशेषोनतुस्थिरपदार्थवादिना।
मिवास्माकंसएवांसोघटश्चपरिकायांइते अथापीतिप्रमातुरिति त
तोहीन्द्रियादि...सामग्रीतोघटविशेषोजातःप्रकाशमानता आ।
लोकादपिच आलोकेपिचघटादेवाप्र...विलक्षणता घटालोकादे
स्तुप्रमातृसंतानेज्ञानोदयस्तत्रचयथास्तुज्ञानोदयोनघटस्येति नचघटा।
आलोकेप्रतिनिजल्पेपिकारणान्तपकसामग्र्यधीनत्वायोगाव्यवहार्यतामे
तिस्वरूपस्यस्वनिष्ठत्वात् तथासोपिघटगतोविशेषःप्रकाशमानता।
ख्योनप्रमातारंप्रतिव्यवहार्यःस्यात् यद्यस्यस्वरूपंतन्नान्यनिष्ठंनीलस्य
वपीतनिष्ठम् तथाचप्रकाशमानताघटस्येतिनप्रमातृनिष्ठा अन्यनिष्ठत्व
स्वरूपतानोपपद्यतेविरुद्धधर्माध्यासप्रसंगादन्यनिष्ठतायामन्यतादात्म्यस्व
रूपतानात्मतादात्म्यमितिस्वभावविरुद्धोपलब्धिः एतत्प्रयोगस्तुचना
र्थमेवार्थलब्धमपिस्वकंठेनकथयति तस्मादेवेति अथस्वरूपनिष्ठत्वेवि।
कल्पानामप्रतिहतप्रसरत्वादेवंव्यवह्रियते नहिनियमानुपपत्तिःयत्रसातेत्रा
भिव्याप्तइत्याशयात् एतद्दर्शयति सर्वप्रमातॄणांवेति ननुयदीयमेवंह्रियो।
...दितथाप्रत...घटताविशेषप्रकाशमानतोदयेनिदानंतोप्र।
तिपद्यते तमेवप्रमातारंप्रतितथाव्यवह्रियते इतिसिद्धोनियमः एतद्दर्शय
ति नहीति उपयोगायेतितघटताकुलालमेवप्रत्यस्येतिभावः ननुकारणा

ततावत्कार्यस्यसंबंधोदृष्टोबीजस्यांकुरःकुलालस्यचघटइतितद्देवचेतुस्यच।
टःप्रकाशमानइतिअविष्यति एतावत्विदस्माप्यम तस्मान्सिद्धंतत्कोन्यं...पयोगा
नामइत्याशयेनशंकतेअथापीति एतन्नेसहतेनयुक्तमिति एतावतानत्वा
प्रकाशमानताघटस्ययुक्तम् सयथाबीजकृतोअंकुरताकुलालकृताचघट
तानतुसांकुरताघटताचस्वार्थक्रियाकालव्यवह्रियमानतोकारणकालेभि
न्नित्वेनापादाव्यवह्रियतेकारणनिर्भासेनपेक्षोयबीजांकुरादिस्वरूपव्यवहारा
त् प्रकाशमानतानुसमेतिचेत्स्यातिचभिन्नभिन्नतेप्रमातारमवलंब्यनियमे
नव्यवह्रियते यदिदंतल्लग्नत्वेनपरिनियतेव्यवहरणीनसादात्म्यमानयति।
घटप्रतिविम्बस्यवदर्पणालग्नत्वेनतादात्म्यंहितद्रूपत्वेस्वनिष्ठत्वेचातद्
एतेइतिस्यात्स्वरूपहद्यभावस्यकथंस्यात् प्रथनंहिघटप्रकाशमानतायाःप्र
मातृतादात्म्यमानयति नियमेनतत्...लग्नतयाप्रथमानत्वात् घटतादात्म्यं
चास्याःस्वभावइति तमत्वक्रमस्यकथंप्रथनंस्यात् अर्थक्रियापिप्रथमानेव
तथाभवतीति तत्राप्ययमेवविधिरित्यर्थक्रियायापिनवास्तत्वं इत्यर्थप्रथम
तयाहमन्ये प्रकाशेनाविनाभूतैःसत्तायांनियतात्मभिः धर्मैःभावाए
थभावानांवास्तवसिद्धिमिच्छति नहिकश्चिदपिसाप्रकाशमानताभि
त्रिभावेनालेखमानाप्रमातरिप्रथमानाद्यदृष्टोनतत्रस्तत्यभावमवस्थापयेत्
...तेकांतमौकृत्यामनामेत्याशयेनाह अथथासभावंचेति ननुप्रमा
णसिद्धभेदोवाह्योर्थःपरमाणुसंचयमात्रस्वभावइव सप्रथयाव्यवह्रि
यमाणोन्यलग्नत्वेनभातानिर्भासतोस्थूलरूपइव नेकोविरोधइतिपर
मतमाशंक्याह प्रकाशस्येति भातिर्नामप्रकाशमानताव्यत्वेनमानच
रणोतिव्यत् साचप्रमातृभित्तिलग्नत्वेनतत्रनकिंचिदितिसंवेदनभा
गोपिनोपपद्यते भातोचसोभातनतयावरूपसमर्थनीयोर्थोपिभातीति।
त्वापणमात् संवेदनस्यापिअमेवभातिरितिपाषाणतास्यात् एतद्वा
ख्यानसंभेषाछुक्षोबाह्यप्रथमानएवेतिन अंपवत्याचार्यःयदित।
कोचित्प्रथांभजते न...तशारवःपीतत्वेनप्रथतइतिनिःसारोक्तिःय
दितुप्रकाशस्यप्रकाशत्वाभावइत्यत्रप्रमाणसिद्धइत्यपव्यह्रियतेतदान
भूपगते एवंचयोजनाइहप्रथतएप्रमाणसिद्धभेदइति यदुक्तम् तत्रप्र
माणप्रकाशएव ततस्त्रयद्भेदःसिद्धोभातोन्यान्वनन्यलग्नताव्यवहार
स्वेदम्नुक्तंभवति प्रकाशप्राज्ञिनेः सिद्धस्ततोभिन्नत्वेनप्रकाशमानसंवे
दनेतोभनमवश्यात्संवेदनतादात्म्यनतलग्नतयाममेतिप्रकाशतइति
नचैतद्युक्तमेकस्यामेवप्रत्तोतद्दत्तद्रूपत्निर्भासनतयावयोगात् नहिभ
वतिशुक्लशोवएवभासमानः पीतोभासतइति एवंप्रकाशमानतया।

सिद्ध्यति धर्मोत्त
रटीकातिवत्तम्
मर्थवस्तितार्थः

६

म॰ ला॰ वि॰

प्रकाशाभेदानुपपत्तिमुक्ताशायस्तु हि रूपिणा वस्तुपरिशुद्धिप्राधान्येनवाद।
रूपतोशास्त्रकणायाः प्रकटयंस्तर्कमाकड्स्यापयति संशयेभ्यापनदिशाम
देवमितियतोन्यथानोपपद्यते तत्रसमादेतद्भितिभ्यांणाभेदेनप्रकाशमानत्व
म एवमितिवक्ष्यमाणानयेनभवतीतिसंभाव्यते तद्दर्शयमाणमाह यदिघटए।
वेतिनान्यः कश्चित्प्रकाशस्त्वेवकारः एवंवाग्रहणानीन एवकारार्थो नान्यः
काश्चिद्दृष्टसंभावनायांवीजमादर्शयति एवमेकस्येति तदेवतदेवमेवेदन्तव (इति॰)
लेनप्रकाशाद्भिन्नमभिमन्येचेतियोविरोधउक्तः सतावन्नभवतिप्रकाशघटयो
भेदाभावाद्भेदस्यचप्रथममेदेपिघटते शिलाप्रत्रैकैकस्वरूपोपलंभेपिहि।
विकल्पवल्लाद्भवति भेदाभिमानोस्यदेशशरीरमिति केवलबुद्धिपूर्वकतायां
व्यवहारोपयोगादिव्यवहारः अबुद्धिपूर्वकत्वेऽभ्यासतनाव्यवहारइतिसर्वंदर्शय
ति अयथ्याखिति अत्रहेतुमाह तत्रापीति प्रतीतिहृत्तोलिङ्गपक्षदृष्टयपि।
हि घटमयीसंविन्मयोघटस्तिचपरमार्थो घटस्यसंविन्मविरोधेच दृष्टतिविष
यविषयतारूपायाभेदस्यसमोलिकभेदबाधेनप्रथनायोगात् शिलाप्रत्रक
स्यशरीरमितिव्यतिरेकप्रथनाव्यतिरेकप्रथां बाधते बाधकत्वेहि तदुन्मूल।
कत्वेकारणंतस्यविक...हम् तदवतन्मूलकत्वेनेनव्याप्तेनतन्मूलनयानद्वाव
हाररूपत्वेनेनस्वव्यापकविरुद्धकार्यस्याभावः साध्यतइतिकारणविरुद्ध।
व्याप्योपलब्धिः तदितिउक्तपूर्वाद्धेतोमेवेमितिसंविद्घटयोरवस्थयोस्ताभीका
र्यभेदस्यानस्य...भयतोप्रवस्थवसमभावात्सन्देहपदान्तरनिराकरणमात्रं।
कर्तव्यम् तदपि मायाप्रमातृत्वापादयितुम् वस्तुतः पुनर्घटः संवित्सवि
द्घट इतिनात्रभेदः कश्चिदितिदर्शितमादिसिद्धस्तत्रे योमापणपती...दिता
मायाप्रमातारस्वरूपदेशपाइदमितिभेदावग्रहाद्घटमेवपरितः परिच्छि
न्नेततावदभिमन्येते जडंचजडत्वादेवप्रकाशरूपतयाप्रथममसिद्धत्वाद
नुप्रमावत्वपदासहिस्तच अन्याकांक्षत्वेनाहरणंचतदभिप्रायसंविदानभः
बुपदिश्यत तामपितथाविधामेवपरिच्छिन्नत्वेनापरापरादिसंविदन्नसंयो
नवंयोजडोसंविद्रूपत्वादिविपिमितिभावभाजनम् तामन्याकांक्षत्वेन
इमितिभासत योगएमेवचाभिसन्दधीवत् एतद्धिपीतेचास्यास्तत्वमिति
यथातदीयः परमार्थोसदयेप्रवेशस्यविपरीतस्त्वोघापदेष्टव्यम् यथाह।
तत्वपिंशाणत्वेव्याप्यमपदिश्यतेनव्यापकम् अत्रहृत्वव्याप्तेतोहृत्तत्व।
सामान्यस्यबाधवादिषुपिव्यवहार्यत्वात् ततेपिदेशपजनानसोराअप्रथम
तः संवित्तत्वम् भगवतापिस्वरूपंकेषु चिदागमेषु सर्वोहीगीतनाधायान्ये
नापरेषुसर्वमयतास्वीकारेणान्यदृष्टमयस्वरूपविस्फारणायोपदिष्टम् त।
त्र्येमकल्पिकव्यवहारोपदेशपसंविन्मात्रेवनादावद्वयमपदिश्यपदितापश।

तद्योपरमार्थतः सम
व्याप्तिकत्वेपि व्यव
हारयोग्यत्वेपिंश
पा॰

येनतावच्छेदोपक्रममेतदुक्तम् अखिलेतिशास्यमकल्पिकत्वमेवाभिधात्तुम
मकालत्वायेल्लोट् तदाचेतिसंविद्यएवचघटाद्युत्रीणायादर्शात्...चघटाद्य
नेतद्रूपस्वीकारिताभीकरणादपायाद्धेतोः कस्यविरोधस्यपरिहारः तावत्स्व
मेवकृतइतिसम्प्रमाणसूचयति घटसंवेदनाद्वयोःकोच योदोषः संभावितः सो
पिनेहावतरतीत्याह प्रमेयांतवति घटादिप्राधान्येवाद्वयंयुः समर्थ्यते त।
स्यतत्वस्यमेयांतरेषुप्रमाणेतराणि विकल्पकाविकल्पकस्वविरूपाणिच।
हृनियान्यस्मन्मतेएकस्यप्रमातुर्वैचित्र्यापरागोयोगोपचारकल्पितानिज्ञा।
नानितेषांयदनुसंधानेपएवाहृचघटादीन्वे...मएवपटादीनितिचेत्रमेत्रादि (म्रि॰)
प्रमात्रंतरेष्वपिचसहयदनुसंधानेनिष्पन्नेनिकम्पविज्ञानशालिनो यथोक्तं
श्रीपरमेष्ठिपादैः पूजनाजास्तिमन्त्रहीनोलिखदोषपूजनात् पूजकेनवि
देनमयपूजेतिपूजनमिति श्रीपरम...पादैरपि यद्यथास्थितपदार्थदर्शन
मिति भगवतापि कर्मण्यकर्मयः पश्येदकर्मणिचकर्मयः सबुद्धिमान्मनु
ष्येषुसयोक्तःकृत्स्नकर्मकृदिति ॥ सर्वेकर्मकर्तृत्वेसमस्तकर्मपाशनिकर्त
नसामर्थ्यंच प्रमेयविषयविशेषस्वसप्रमातृविषयस्पर्शेविसिद्धस्ययदनुसंधाने अहं
नीलंवे...तिप्रमेयस्यप्रमेयान्तरेणसामानाधिकरण्यतत्स्वरूपवत्प्रकाशमयद
नुसंधानेकपिनीलमयुरघटेनादकमिण्यादिचनत्स्वमेवापपद्यते अजडत्वा
देकरूपत्वात्सर्वसिद्धत्वात्प्रकाशरूपतानान्तरीयकमिथ्यत्स्वमिति दर्शा।
पितं भिन्नत्वेनपमितयाप्रकाशः षष्ठ्यादर्शितः सर्वदासिद्धत्वादितिवेद्यात
पेच्छित्वेनतेनाकांक्षादितियावत् आशंसयतिहन्दयेनवक्तुमयमप्रमातृप्रभे
नहिप्रकाशस्यविशेषणं नत्तानातिरिक्तमेवतत्तद्रूपाभिधानात्सर्वमेतत
स्वीकृतंभवति गीताश्लोकपादेसमस्यावनन्यत्रभावाख्यांविमृषयतामाह तः
उपदेशादपायामेवचेत्यर्थंभवदितिदर्शयति प्रकाशात्मनोपिचेतिपरमार्थ।
तोपिहिघटोनाम...तत उमेस्वविवेयदद्वयस्पर्शकातेतनकायम
प्रकाशस्वभावेकत्वमयार्थः तथाहि प्रागिवेति यथादाविवेतिपूर्वावा
रविलक्षणेतिच यदुच्यते तत्रकिमप्रकाशात्मनाकश्चिद्घटोभातिकात्वा
चिंतामात्रेमेतत् ननु प्रकाशमानतास्वरूपभूताघटस्यतिवृत्तो किमेतत्।
घटो हि धर्मीस्यात्तस्यधर्मः तदेतत्परिहरति धर्मान्तरेति एतस्मातेनैकं भि
न्नकालानाभिमत्रव्याख्यातम् ननुप्रकाशात्मैवप्रकाशमस्त्वेधान्यप्रकाश
तेआह स्वरूपेणेवेति प्रकाशत इति हि यदुच्यते तेनचेत्ना...विशिष्टोपस्तदप्रकाश
मानएवप्रकाशते एतस्मा...मानस्येवत्रपाकरणम् स्वतन्त्रोतहि मम (च॰)
बाधएतद्धर्मेवाग्रहतोयेनस्वेनस्वरूपीकरणमेवप्रसादस्य अन्यथाप्य
तोगभ्रोत्रपासादेनप्यते नाम्यते अप्रचेतएववा स्थितइतिममवायवला।

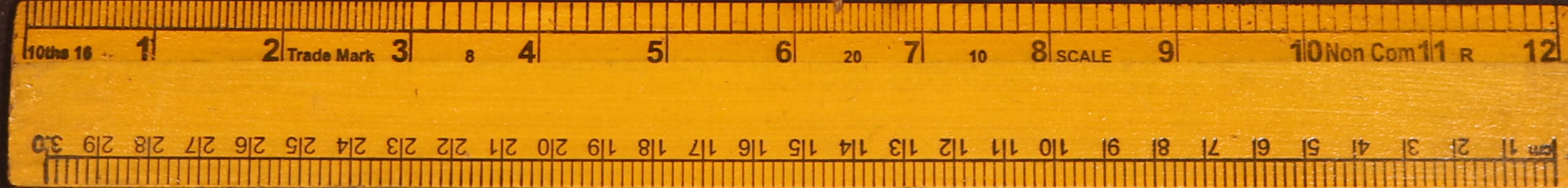

[प्र. ता. वि. नं. ९८]

ˣ प्रकाशस्तु ज्ञानात्मा नान्यः सन्नेवेति ˣ

यानाप्येयतामात्रं प्रतीयेत कटंचैवत् नत्वन्येन तद्ग्राह्यः प्रमादेनात्मसमेवेति त
तत्तत्राभेदपर्यंतेनोच्यताम् अपि नाम निर्हेतुर्नहि प्रकृतमपि भवन्नम् प्रकाशस्य
न्यभावे हि अर्थः कथं प्रकाशते नत्वज्ञस्य ज्ञानमेव प्रकाशतेऽन्यत्कथम् नहि मस
काशतेर्थ इत्येतज्ज्ञानमेतस्यात्मनीत्यकेयं ज्ञानात्मनामेकमेवदर्शितं स्यादिस
तेथाक नत्वसदट्यात्मकाशात्मसमात्स्वभावाद्व्यतिरेकेणार्थस्य प्रख्यायामस
ह्यटः प्रकाशतेत इति नत्वहेत्वट प्रकाशाः इतिसत्यम् असत्यभेदेन प्रख्यातानुप
रीरादेः कल्पितप्रमातुः कृपणादिगुणविशिष्टाद विगलितवेद्यभाव एवायस्य [स्य]
अधिकः प्रमातृभाव आरोपितो मायाप्रमात्राकी तत्र अर्थानां नीलादीनां या
विभागेन विशेषणाच्चावस्थितयावस्थानानि तेषां या . . . निराकांक्षवि
श्रान्तिस्तस्यामत्यतिरिक्ताया अभावात्मनासदमपि सदासदतो भिन्नतो माम
यः प्रकाशः स एव प्रकृतेऽहं पेयस्य प्रमातृभावस्य सतात्त्वकत्व नत्वशरीरादिसंके
[काशं] चितात्परमार्थप्रकाशोपि ज्ञाप्यादिप्रावलीभावस्थत्वात् भेदेन प्रख्याद्घटादेः
अत्र हेतुः प्रकाशनेनेति ॥ २२॥ एवं तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानमर्थस्य प्रकाशमानतेत्य
संगतोयमर्थः भवतु व्यतिरिकेनाभ्युपगम्यमाने विषयाणां च स्वरूपसांका
र्यप्रसंग इति दर्शा॥ स्तवे॥ भिन्नप्रकाशाच्चाभिन्ने संकरो विषयस्य तत्र प्रका
शात्माप्रकाशोर्थानाप्रकाशस्त्र सिध्यतीति अर्थपक्षिन्नः समवाय मात्रह
पोयः प्रकाशः सोर्थानां न कश्चिद्भिन्नेन वन परस्य पुनः निष्ठात्वायोगात् ।
तथा च सति प्रकाशबलेनयानीलादीनां तत्स्वरूपं स्वगुणयासामर्थ्यम्
ततो नीलः प्रकाशः पीतः प्रकाश इति अत्र सर्वपदार्थानां प्रवेशनात्म्यकाश
इत्येतावन्मात्रमभिन्नेनत्वमवशिष्यते प्रकाशबलाच्च नीलपीतयोर्भेदो भु
पगंतव्यः स च प्रकाशान्यभयत्रापि अभिन्नस्तत्त्वतः तदग्रहाद्यदि नीलं तत्पी
तं तत्कस्मात् नवानीलं नातिपीतं तदपि चेद्व्यवतिष्ठेत अनेकांतवादो ।
पिन च प्रतिष्ठामपिगच्छे द्येकत्वात्मनेयस्फुटत्वादेः स्वरूपादृष्टत्वव
स्यास्यादितिबहुप्रवाच संकरः तस्मात्प्रकाशस्य परिनपरनिष्ठ
तातथापि संकर इति चकारः तदिति यत एवं प्रकाशोर्थाद्भिन्नेसंकरः प्रसज्यते नचा
सौ तथा तस्माद्र्थात्प्रकाशमानादभिन्न एव प्रकाशः भिन्नत्वेहि बाधक प्रमाणो
विषययोगेन पाटवादिनः स्मरणादिषु च विषयसंकीर्णत्वमुपलभ्यत इति [तापत्तिनहि रुद्धं चविष यासंकीर्ण ˣ]
बाधक विरुद्धोपलब्धभिन्नत्वमर्थात्प्रकाशस्य प्रतिषिध्यते नन्वेवमप्य
वनीलादिवस्तु किं नो न भिन्नस्वभावे न स्वरूपाभिन्नेन प्रकाशनात्मा बाधे
न विषयसंकीर्णतात्मक दोषाणादेकेनागीकृतेन आह प्रकाशश्चेति चः [दा ˣ]
पूर्वपक्षस्य सूचनाय एतदुक्तं भवति अप्रकाशस्य जडस्यात्मानिनकाचिन
स्तिद्धिः उक्तं हि प्राक् नीलं यदि स्वात्मन्यनीलेन वान्यत्किंचित्तत्किंदृष्येत

तथा च जडप्रमातृसिद्धिः एव मात्मन्यसत्कल्पः प्रकाशोऽप्येवमन्यपक्षी जडः प्र
काशएवास्तिस्वात्मनः स्वपरात्मभिः इति तस्मात्प्रकाशरूपाद्धेतोरभिन्नएव
र्थ इति सूत्रार्थः वृत्तौ मात्रशब्देनाभिन्नत्वमात्रं व्याख्यातम् सर्वार्थस्य प्रकाशा
त्मैक्ये संकरप्रकाशः पीतवेद्यः कृतः तस्येति प्रकाशमात्रस्य विषयनियमा
निर्वृत्त्य नो न केन चिद्धेतुनोपपद्यते इति संबंधः विषयनियमस्य आकारवद
र्शयति यदस्येत्यादिना तृतीयपादस्यार्थं प्रकाशात्मनाशब्देनसूत्रे व्याचष्टे अ [६०]
र्थस्य सिद्धिरिति न सिद्धिरिति व्याख्यातम् तस्मादित्यनेन विकृतिका भवएवमर्थसंवेदे
येण निरूपणायावतीस्यति प्रकाशमानतेवेति अनेन नात्म अश्लोकस्य पूर्वे ।
भवतानिन्नभीष्टत्वादस्येह वक्तुनः तदुपायत्वेनसर्वमर्थसंक्षिप्तमेव्याख्यायप ।
श्चादवतारितेतस्य चार्थादित्यादिना प्रथमश्लोकार्थस्यायमर्थो व्याचष्टे प्रकाश
मेति नीलाद्याकारस्यात्मस्यैतस्येतेनाभिन्नपदं व्याख्याते स्वात्ममात्रेत्यादिना तु भि
न्नपदं विषयापेक्षयेत्यादिना संकरपदम् स्वात्ममात्रपर्यवसानम् यद्वतेज्ञा
नस्य तत्त्वमसहेतो परः स्वपरप्रकाशरूपं हि ज्ञानमन्यथा जडादस्य को भेदः त
थाह आत्मानमेवेति एवं रूपइति स्वपरप्रकाशरूपं यस्यात्मनो ज्ञानीयस्यस्व
भावस्यात्मस्य परप्रकाशनम् नत्वन्यापरनिष्ठता संवेदनस्य काचिद्येनमास्वप।
रयोर्भेदाधिरोप स्यात्पर्यत एतदूषयति तन्नेति यदि हि परसंमतापिनीला
दिरादर्शप्रतिच्छेदकत्वमना स्वरूपमत्रसंवेदनेनसमर्प्यत्वविरोधो रूपमा
रएव आत्मानात्मनोविरोधेतत्प्रकाशात्मस्य भिन्नस्वभावतापन्नेरवरूपभावा
त् तथा च विनिश्चयोनत दित्यादि एतद्धि संहोपलंभनियमादभेदो नीलतद्धि
योरिति विज्ञानाकारमात्रे नीलादि प्रमापयित्वेनिरूपितम् संवेदनमित्यपित
स्यतादात्म्यात् तथा प्रथनेन तत्त्ववेदनेनाम संवेदनादन्यस्य व्यतिरिक्तस्यक
स्यचिदुपपद्यत इति एवं प्रथमसर्वसर्वथा परिनिष्ठत्वादुपपत्तिलक्षणांसंक
र सिद्धेयव्याख्यायति निर्दिष्टेनपरनिष्ठत्वमभ्युपगम्यमाने विशेषाभावात्सर्वप
रनिष्ठतापत्तेर्नियतपरनिष्ठता हि तस्यां संकरस्य पुनरप्यनुपपत्तिरित्येवं भू
तमर्थमर्थ मपरेव्याकरोति भवतु वेत्यादिना तत्तत्र साकारता कृत एवं निय
मो यथाह तत्रानुभवमात्रेण ज्ञानस्य सदृशात्मनः भाव्येतेनात्मना येन प्रति।
कर्मविभज्यत इति तस्मान्नीलाकारोत्पत्त्यर्थस्तेनबोधादितिभावः तदाकारत
यापि विनानज्ञनत्त्वनियतनीलपीतवाकर्मशिष्याविशिष्टत्वेनबोधस्यावस्था
न रूपाप्रतिकर्मव्यवस्थानियतपरनिष्ठता हेपतत्तामसंबंधांतरेणसायपितुमाह
परः अपापीति यएवेयागपदेशोस्थितः सन्विज्ञानस्य जनकस्तस्येव तद्विज्ञाने।
प्रकाशः स एव विज्ञानस्य विषयो यदाह नाकारणं विषय इति संवेदनस्य विष
यस्य च सहभावेनेवोपलंभः तत्कथं कारणात्मतस्य नीलस्य विज्ञानात्पूर्व

९६ प्र.ज्ञा. वि.वि. ९०

कालभाविनो विषयतो व्यमानानुभववापितासम्पृक्तीकरणीयमिति चेत् नहि सम
मानकाल एव विषयोऽस्य प्रत्यासत्तिः किन्तु नियमकारिणी एकसामग्र्यधीनतान्या न
ध्यायार्थज्ञाने ... लक्षणात्पर्याये यान्योऽन्यमुपादानसहकारि
भावेन वर्तमानादेकस्मात् सामग्रीरूपात्परस्परं ... विरतस्मिकोरभ्युगल
कवद्विषय विषयिभावेन मेलनेऽयोग्यो सोपादानकारणपरस्परप्रतिलब्ध
जडचेतनस्वभावविषयसम्बोधो जातो अत्रापि दोषमाह नतोऽपीति जनक
त्वैकसामग्र्यधीनतालक्षणात्कारणादपियाप्रत्यासत्तिनियमस्तस्मिन्नुताते
स्यापि तुल्यवदविशेषो नीलपीतयोः अन्यथा भयविषयं कथं तत्संवेदनं स्यात्
निराकारत्वे च संवेदने नीले यत्पटुतनमन्दत्वेनानुभवो यस्तोऽप्यवमभिमतस्य
संवेदनेनवानुभवेनाभिमतस्यपीतस्यापि समन्वयित यापटीयस्त्वेनवाभिम
(नीलस्य) तस्य ... पिसमर्पितया ... पिनामन्दं
(पं) ... मन्दत्वेन यदि वाहे यन्नेपट्टमन्दत्वेन न हि निराकारतापक्षे संवेदनस्य
कोऽपि विशेषः सएव पटुमन्दतादिनासंकरउक्तः स्मृतिद्वारेणापि संकर
माह तथेति समकालमेवयो नीलपीते चानुभवस्तेन तदनन्तः संस्कारो यदानी
लमात्रदर्शनेन प्रबोध्यते तदा सप्रापत्यानुभवोऽनि विशेषः प्रबुद्धो नीलस्यैव।
न पीतस्येति नियमाभावात् पीतप्रकाशात्मापि भवेदिति पीतेऽपि स्मृतिः स्या
स्यात् नच स्थिरस्वरस्य ज्ञानपरिहरूभावे वस्य स्वरूपस्य पुनरेकतमभावदर्शन
प्रबुद्धसंस्कारस्य समस्तपूर्वानुभूतविषयस्मृतिरिति नीलोकेऽस्यानुभवः
तत्प्रबोधकबलान्नियमेन विषयानीपरस्य संभावनोभनक्ति यद्यपीत्यादिना
पूर्वानुभवस्येति स्मृतेः पुनरक्त्वं निषेधतइति भावः सइत्यनुभवः नतु साकार
तादर्शनेऽपि प्रबोधके नीलदर्शने नियतेऽपि प्रबोध्यम् यत्याच्चमनुभवर
पं संस्कारमस्येन नन्नीलपीतद्वयाकारमिति समानप्रसंगइति शंकां निरांकृत
ति अर्थाकारेति आकारद्वयेयागपि यत्सोप्रबोधकबलान्नमाकारस्तद्वी
कृत्यप्रबुध्यते द्वितीयस्त्वाकारमवस्थादिनेमवसंस्कारस्य पीतयोदासीनमिवा
पहस्तितमिति करोतीति न दोषः स्मृतिद्वारेण संस्कारदोषउक्तः सम्यप्रति
राकरणेऽपि पक्षेतस्मैवीक्ष समस्तसंकरदोषप्रशमनेनापलक्षणमेतव्यम्
तथाहि तदाकारनियंत्रितत्वात्तिकर्मव्यवस्थानीलपीताकारयोः पटुमन्द
तयापरस्परमसंकीर्णता एतच्चसाकारत्वेणिकज्ञानसंतानेनयेवदस्माण
नीमावासनासमर्पणानिर्वहणादत्रापवन्नेसर्वानुभवान्न ... कस्तुतेत्रवि (सं)
(तूं) दर्शनेऽस्यपन्नमितिनिरूपयिहेतुनत्वमदृष्टानुभवं संविद्धवोधितइसंविन्य
दमुपात्तम् एवमियता ग्रन्थसपदेनायेदोषइत्यभिप्रायेणालीनतया सूचितः
तथा चवदति से ... अमिस्वपक्रमस्य सर्वमेवेतियत्परपदेडष्यविहरसमदोष

जा

(त)
तेऽस्य दृष्टानुमनत्वेनावतीवेदिति तस्मात् एतद्व्याचष्टे ततइति प्रकाशस्येवे
ति प्रकाशरूपत्वेनैतस्य जीवितं स च च्छेदरूपिपटेपिशाकटीपीति स्वतंत्रप्रमाण
रूपास्वरूपत्वा ... स्यानिदर्शनार्थं वद्यपटादीनामाभासपतीतिदर्शना (नीरू)
स्यलग्नत्वेन यथा प्रतिबिम्बानि भाति नत्वदर्शनाभेदमनादृत्यस्वात्मपरि।
निष्ठितानितथामी घटादयस्तस्यैव प्रकाशस्य लग्नस्तदनन्जीविता निर्भा
संतेनस्वनिष्ठिताइति यत्काव्यप्रमेयरूपमिदं विनत्यान्यत्रोक्तम् एवमात्म।
न्यसत्कल्पारूपादिनातदपमिन्नेवप्रतिपादितेभवति येनप्रागुपक्रान्तमम
तः कृतानेनविम्बस्यत्वभगवतिनिर्दिष्टभवतो ॥ ३४ ॥ नत्वियतावोधा
भिन्नस्वभावत्वसन्यम् नीलादेराभासवर्गस्यसमर्पितम् सत्याभासवर्गापिय
दिवोधस्य स्वभावस्तत्संदेववोधस्तथा च कास्यात्त्रैवम् तस्मात्क्रमिकत्वे
नैव विचित्राश्राभासास्तन्निर्भासे नियममिदानेवक्तव्यम् नच बोधस्यतत्र
हेतुत्वमविचित्रा ... द्विचित्रक्रमिकाभासोल्लासस्सम्भवादेतन्नभवा
धीनाक्रिकार्यभेदः तस्मादेकस्यैव बोधस्य क्रमिकानासात्मतिविम्बकल्प
नापिचितुं चतत्तत्काया याथारीवाह्यार्थवर्गः कल्पनीयानुमानेनसचानु
(ताध्य) मानसिद्धोऽपिअयमितिप्रत्यक्षाद् ... वसायात्स्वमानमेवारसमर्पितार्थम्।
लतालक्षणेनप्रतिवेद्येनप्रमाणफलात्मनाप्रमाणाकारत्वपिनतयुज्य
तेवक्तुम् तेनवासाकारतयासंवेदनस्यप्रकाशाविच्छेदेनाध्यवसायात्।
अध्यवसायापेक्षत्वाच्च प्रत्यक्षत्वबहूवारस्य भाविम्हत्रार्थाप ... वितन्त्रार्थस्य (स्फुतस्य)
चेदितिनिपातोबाह्यार्थवादिना संभाव्यमानत्वमाह वासनाप्रबोधादविचि
त्राद्विचित्रोयंतत्तदिति यदुक्तआकस्मिकोनिर्भासमानवोधहेतुकत्वासंभवा
दस्यात् हेतुकआभासः स्वात्मसमर्पयतीतिसंभाव्यते नहिविचित्रा ...
द्वोधात्क्रमिकआभासभेदोयुक्तस्तत्त्वएकान्तेनवाह्यएवहेतुनयानुमीयत
इति यदि परोमन्येतेतिहृत्तार्थः तमवतारयति अथ तमिति एतच्छेदिनस्य (घ)
व्याख्यानेभाविसूत्रार्थपर्यंतस्पर्शिव्याख्येयम् विचित्रपोहृतनतदितिव्या
ख्यातम् क्रमशोहेनाकस्मिकत्वम् एकोऽपिहेतुःसमासमर्थ्योयागापुगपद्धि
चित्रकार्यमङ्गलासयेत्रामक्रमस्यानुनहेतुःसंभाव्यतइतिद्विपाहेनद्वितीया।
पेहेतत्तयात्तहृतत्ततम् हेतत्ताच स्वैवसिद्धेनभाव्यमित्याशयेनोपमेया।
पक्रमोचितप्रवृत्तिकेऽपिस्वहेतुं ... वृत्तोऽर्थव्याख्यातेनस्यविशेषपीत्य
तेन तथैवविवृत्तिकारोऽपि व्याचष्टे बोधव्यतिरिक्तत्वादित्यादिनाहपूण
रत्पनेन ज्ञातहेतुकत्वेनाकस्मिकताव्याचक्षाणोवाह्यस्यानुमेयतां
सूचयति तत्रानुमेयवाह्यार्थवादी निर्भासमानेवोधसाकारेप्रकृत
शास्त्रार्थमुपगमसब्रह्मचारीतिदर्शयति जडत्वमिहपरप्रसिद्धंपेक्ष

तं

६ प्र ज्ञा. वि.वि. १०८

याप्रमुविभेत्तव्यम् यदाह चेतनश्चापि वेद्यत्वादिति ननु शब्दत्वसिद्धापवार्थ।
क्रियासंवादश्चलव्यमति भावाभावावासाक्षात्प्रभासानां विषयव्यवस्था
नियतस्वभावानां बोधानां क्रमेणोत्पन्नवतां प्रकसामग्रीरूपतानुपातेन हेतु
बोभविष्यतीतिपर्यौत्तरीयमाशंक्याह। नचेति। उक्तन्यायेनेति पूर्वस्तद्दृश्ये।
तत्रहि। प्रत्यक्षमेव प्रकाशात्मकमप्रकाशरूपभाव - - - र्थैकर्थं स्यात
इत्युक्तमेतेन यदाहाचार्यधर्मोत्तरोऽनुभवसिद्धोवाह्यस्य भेदो यस्त्वभेदः सत
ज्ञानुभवमात्रेणाज्ञानस्यास्मरदर्शनात्मनाभाव्यतेनात्मनायेन प्रत्यक्षमविभज्य
तद्दृतियुक्तिबलेन व्यवस्थाप्यमानो नानुभवविकइति तदयुक्तोक्ततम् अनु
भवएवहि नभिन्नस्येतिवदति विज्ञानवादिनि संवेदनमित्यपि तस्यतादात्म्या
तथापश्यनेनतदन्यस्यापिचिदितिनीत्याकेयं भणितिरनुभवसिद्धो भेदइति
ततएवसमानमसितेर्येष्यमाहृतिमात्रकल्पितेनभेदः पृथगाकारानुभवे
हितथात्वान्नीलत्वक्षणिकत्वयोरिवेह तत्पृथगाकारोपलम्भइत्यप्यसत्
संवेदनतादात्म्येनैवोपलंभप्रतिकत्वात्. किंच प्रतिकार्यमव्यवस्थापि स्वसंवे
दनात्मकसाक्षात्कारस्वभावेवनीलमिदं संवेद्यते पीतमिदं संवेद्यत इ। इ
त्येवद्रूपा केवलं विप्रतिपद्यमानस्य हेतुच्छायया निर्दिष्टा यदि पुनस्तत्
सिद्धत्वाद संतीतिवत् नचतावतानानुभविकत्वमक्तम् व्यवहारस्य मूलापवा
पनसामर्थ्यविरहइतिद्युमुक्तम् नचव्याप्तिरपि प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षमपि
तु परीक्षकवेद्यमित्यपि भट्टेनोक्तम् हेतु अनुमानसिद्धमपि च सिद्धं भवतीत्य किंतु
लमस्थानस्वदर्शनप्रत्यपतनेन परस्य ननु यथा घटस्य प्रकाशमानत्वेऽपिरूपा
न्तरेच्छत्तापिभविष्यति नीलस्येव क्षणिकत्वकार्यत्वकारणत्वादीन्यांशाका
श इत्येति अत्र हेतुः प्रकाशाप्रकाशेति प्रकाशत्वादस्यापि कोऽपि दोषोऽप्रका
शत्वभावः स्यात् नीलमेवानुभूतानुभवे हेतोरुत्तरत्वन्त्वामर्थक्रियाविदग्धा
नह्यावृत्तिकल्पितैर्भावांतरस्यापारोपणः क्षणिकतादिभिरविभक्तमवधार्य
तोऽकामेनैवप्रस्वभावव्याप्ते नीलपीतता दान्यमेकमप्युक्तम् प्रकाश
विरुद्धश्चघटस्य स्वभावइतिनासौ प्रकाशेनैकात्म्या प्रकाशात्मैव व्यापको
विरोधाभावस्तु हितयुग्मविरोधश्चेदोपलभ्यत इति व्यापकविरुद्धोपल
ब्धिः प्रकाशस्यानविरुद्धो नीलत्वात् प्रकाशात्मकत्वात्तावान्नैवहि
प्रकाशइतिचेत्पीत प्रकाशात्मनकदाचिदुपपद्यते नीलस्यापीतानेहृदाता
नीलपीतादिस्वभावएवप्रकाशइति चेत् युगपदेकतथा निर्भासेत क्रमेण।
नीलपीतादिविश्वरूपतापिनिति चेत् स्वरूपादोऽप्रकाशरूपतानस्यात् अत्रहेकारा
स्यादस्य च बोधस्य समस्त नीलादिरूपता शून्यस्योपलब्धिप्रकाशमात्रेणा
शुद्धेनव्यपदेशास्तिलव्याबोधेन स्वभावइति तदपिकंयदत्र किंचिन्नीलं।

वापीनेवास्माकंवास्मानेवानन्तसर्वं प्रकाशादपिकं प्रप्रकाशरूपमेवेति विरोधमा
पादयेत् नचेत्क्रमनियमोऽपास्तिशुद्धबोधरूपाणां नतु बैनीलाभासतनस्य।
मनन्तरमन्यथानीलाभासस्यात्यादिः वैचित्र्यसहस्राणां दर्शनादनियमेचका
र्थकारणत्वाद्योगादिति युक्तंउक्तम् विरुद्धधर्माध्यासेनेति अवधारणामि
तिवृत्तावेवशाद्भेन योऽस्यम् अतएवेति यतोविज्ञानपक्षीभूतस्यच दादेरा
कारस्यसंवेदनरूपादधिकं रूपमात्रमपि रूपंनास्ति ततः स्थूलतायाः क। स्थू
स्याश्चित्परमार्थसत्याभावात्किमवलेव्य चोद्यं क्रियेत स्थूलं हि देशाविन
तेभिन्नदेशानेकमेवत्तदेशामतदेशं च भवितुमर्हतीति इति नहि वस्तु स्थूलं
किंचनवस्त्वन्यदेवं पर्यनुयोगपात्री क्रियेत चित्ररूपज्ञाने हि योज्ञानस्यो
पाधिज्ञानतादात्म्येन निर्भासमानोनीलादिस्स विज्ञानाद्यो र्भिदनाश।
कादर्शनस्तोतानन्यभाक्समन्वीतादिविविक्तस्तत्रपाकादर्शनइतिना
न्यारूपेणमेज्ञानात्यातिरिक्तविकल्पेवव्यतिरेकं भजते तेहि विवेच
यन्त्यग्रभावेनपकानेकतादिना अर्थं विभ्रमकल्पितवाह्यस्यभावेनिपतन्ति
तत्श्चित्राकारस्य संवेदनात्मस्य यसमुदितविकल्पकालेऽविवेचकः यनका
यंनइत्वनीलंतदेवपीतमित्यादिपर्यनुयोगपात्राणि तेन चित्रंनुदेकमिति चेमि
दंचित्रं तत्र इत्येवमादिवाचित्राभासानां र्धमार्थस्योपलभ्यते तत्र विज्ञानस्या न्ने
कारीभूतेकस्त्रिदिविकोऽयं ... याशं कास्यादेकमेवस्थूलाकारं कथमिति।
स्थू वाह्यंतुनस्थूलाकारमुपपद्यते तदेवचदर्पणेप्रतिभासधर्मः स्थूलतेति
चवाह्यार्थापह्नववपूर्वकं गप्रवायम् परमाणुरुपएवदृष्टोऽर्थइत्यपि वा।
स्यानुपपत्तिसूत्रेपराकरिष्यते तस्माद्बोधस्य स्वरूपेण प्रकाशादितिरि।
च्यते किंचित् एतदेवापिशाद्भेनात् चित्राकारेऽपीति अत्रहेतावदहेकारा
स्यदस्तोबोधःसमाधानावस्थाप्रतिपत्तव्यावाप्रकाशास्तनिष्ठो वानयत्त्वेवा
धादिकरूपेणतरसंभवाशंकाकाचित् चित्राकारेऽपियावदशेषेववाक्तौ।
बोधैकरूपत्वेनेतिविरोधोऽप्यपरयापिदृत्तीयाव्याख्येयाहेतोरव्यवस्थाप्र
युक्तापि तदयामर्थः यथा दर्पणेन नतु जलुवगयोविरोधो नापितयोरव
न्योन्यंदर्पणैकपरमार्थत्वादिति ननु वाह्यसमर्थमनुमानेनेत्यसौगतः सम
र्थयितुमस्युपसितोनचैवमेकमेव बोधमिच्छति तत्केयं ग्रन्थदृश्योऽस
यंग्रथ्यशाप्याव्यर्थेमतिदेशकालभिन्नेतजनितानि संवेदनान्याकारवंति
कारणभेदाद्भिन्नानीतियुक्तम् तत्रतस्मतिबोधैकरूपतापरेणानीयमा
नापविहार्येवेति विज्ञानवादीस्वव्यास्यमस्तदर्शनापवाधकइत्याकू तेन
वाह्यार्थवादीएकोबोधाद्वयवादपापतेनमस्यदर्शयतिननुयथाइन्द्रनीलः
पद्मरागाद्यनुकांतइतिमणिविशेषामणिरूपानपिकःकस्यचिदप्यत्राम।

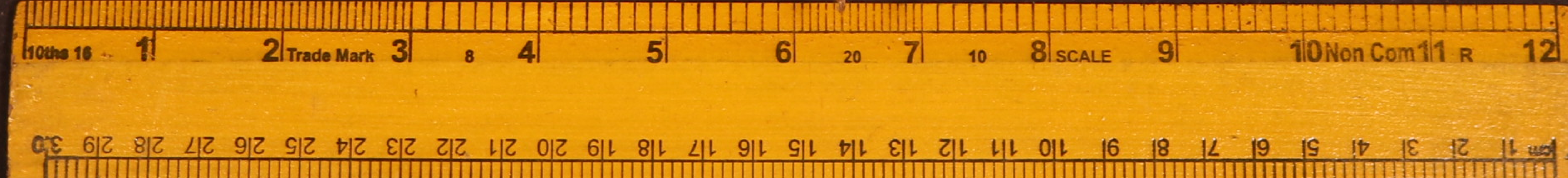
तथाबोधेननतनीलपीतयोरन्योन्यंबोधकपरमार्थता ५ ७

६
प्र. ज्ञा.
वि. वि.
१०६

णित्वायोगात् यथा च शावलेयो वाहुलेयः खंड इति गोत्वस्य विशेषणात्तस्य
गोत्वादनवच्छिन्नगोरूपत्वाभावात् यथा च इंद्रनीले महानीले वैडूर्ये वा
रुडमणिः शुक्रोरत्नमिति नीलस्यैव विशेषणान्नीलरूपत्वानतिरिक्ताः
कस्यचिदपि तज्ज्ञानीलत्वायोगात् तथा नीलबोधः पीतबोधो घटबोधः कर्णाश
बोधः सौरभबोध इत्यादयो बोधस्यैव विशेषणानवबोधातिरिक्तं वपुषो येषां
स्वप्रकाशरूपतासंगतस्त एव विशिष्टनिर्विकल्पनीलादिबोधस्वभा
वाश्चैतेषामपि स्वयमतद्रूपाणां नीलत्वादिकल्पनादीनां विचित्रा
तासमभाजां संस्कारादानदिशाकारणं भविष्यत्याशंक्य निषेधति
नचेति तत्र हेतुमाह यत इति हृदयत इति नकेवलः कश्चिदस्तीति सर्वेणा
संबंधः परेण दृष्टान्तीकृतानां [illegible] इतस्य बोधस्यैव लक्षणमाह
नैव सिद्धेति अपरस्येति स्वापमदमूर्छासमाधानकैवल्यादिषु नील
संवेदनादिरूपरहितमेव भाति संवेदनम् नीलादिसंवेदनकालेपि त
द्विवक्तबोधस्य स्वरूपमहमिति नीलादिरूपतावेशाविकले चकास्त्येवेति
दर्शयति अहंकारास्पदस्य चेति एतस्मात् नैव चिन्त्यस्य मित्यत्र विस्प
ष्टमस्माभिः यदस्य निजं रूपं तत्तेनैव सहतस्तत्तं भाति नहि विषाणवत्
दिमद्विशेषात्मनः नच बोधस्य विशेषः सदा भातीति व्यापकात्वपलसंद
र्शयद्भिः नवचमवद्दर्शनेनैकसामान्यसंवेदनरूपं स्वलक्षणमितिनि
र्णीयते तथैवमहृदृष्टमत्वादोऽयदीपप्रकाशानामित्यादौ चोद्देश
ततश्च मणित्वकृत्त्वगोत्वान्यथाभासरूपाणि शावलेयादिविशेषा
नुप्रवेशशून्यान्यपि भवंति तथैव बोधक्रियाकारणात विशेषानुप्रवे
शवंत्यपि शावलेयादिरूपतया तथा प्रकृतेपि भविष्यतीति एतदाशंका
निराकरोति यथावेति बाह्यः शंकोद्योतयति एवं यथाशंकात
वत्तदनेनापि प्रकारेण बोधस्य न विशेषो भवति यतो गोत्वादयः सामा
न्यस्य सामान्यरूपस्य तादात्म्यसंमेलनयोगेन यदान्यप्रवेशभाजत्याभा
सान्तराणि देशकालादीनि खंडत्वमुंडत्वादीनि च तदा सामान्यस्य पार्थ
क्रि॰ क्रियाविकविशिष्टार्थक्रियासंपादनसमर्थ एषां भेदो भवति नत्तबोधे बोध
भावात्मभासांतरेणानुप्रवेशे प्रमातृरूपं हि संवेदनं तत्सामानापि करणा
दिमद्भव पद्विशामेलनमाभासांतरं विभजतीति हि स्वात्मनिष्ठा प्रत्यवह
ते नचबोधस्य संवेदकान्तरं अस्ति ननु च घटबोधपटबोधादीनि किं बोधस्य
न विशेषा उत मिति चेन्मः कस्य न स्यादि विषयस्यैवेति हृदाद्यज्ञः प्रभृतिभावानां
राच्छुरितत्वमेव वस्तुनस्तम् बोधे मन्दबोधता विशेषमापन्ने नीलमिव नीलबोध
ताविशेषणम् विपर्यये न विपर्ययः ननु कस्मान्न स्यात् [illegible] बोधेन सहित आभासां
तरानुप्रवेशाभवद्भिः शुक्तिमार्गादिदीपाहबोधभावादित्यादि उक्तमिति

र्वस्त्रद्वीकार्यभावात्मेति वद्ववीति प्रकाशात्मन इति च प्रकाशस्यकः स्वभा
व इति चिन्तायां यदि भावरूपस्य च्यते तदप्रकाशताप्रसंग इति कथं तत्राभासांत
रानुप्रवेशसंभावनेति तात्पर्यम् तदपीति एकमेकमित्यस्य पदस्य प्रकाशप्र
काशरूपता एकस्य घटस्य विरुद्धस्य संछायायां तात्पर्यं व्याख्याति बोध
स्याभासांतरेणाव्यामिश्रणात्वं च भेदभावो ऐकरूपतेति तात्पर्यं छायांतरम
नुलास्यति रूपि अमित्यपि शाहः बोधस्य नीलादिभिर्विशेषः अन्यतद्रूपा बाध्य
कत्वाद्दर्पणस्यवेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः विशेषतायां विशेषाणामपृथ
पत्तं व्यापकमव्यापकत्वे न विशेषरूपताविरुद्धसामान्यरूपताप्रसंगात् तेन
हतेनोपलभ्यते नीलबोध एवमेवं तत्र बोधतायां वेद्यरूपमस्य पदवर्पणस्येवा
छः ततएव भेदे संभेन्नमशक्ता नीलादयो बोधानपिकाः अणुपरीवान्तरि
वर्षेव हि रिवनक्तचिरिव परिस्रवमाना दर्पणानपिक्रजात्तद्रगादि
प्रतिमतया प्रतिबिम्बतयोच्यते नत्वेकत्वमप्याभासांतरे कथं बोधम
नुप्रवेशाद्वसाशंकितविशेषान्तरनिरस्क्रियातात्पर्येणायमेकमात्र इति
यावत् एवं च वदता ग्रन्थकारेण विस्तरवादिनापि बोधभेदः कथं कार
लाका॰ सिद्धो हेतुदेतो देशकारादेराभासान्तरस्य बोधस्वभावस्याभिश्रणात्
हि सोः कस्यचिदपि भावादिनि भिन्नभिन्नतात्पकसंवेदनमन्तानरूप
ताभिधानमप्रक्षिप्तायमभिन्नबोधवाद एव परमार्थतो भवतीति दर्शि
तम् ननु भेदबोधस्य कथं नीलबोधः पीतबोध इत्याभासभेदो येन बो
धभेदः आभासस्य प्रतिबिम्बकल्पनाव[illegible] भावाः कथं स्वयं भिद्ये
[illegible]थं वा बोधं भिन्दीरन् बोधस्येति स्वच्छार्थं व्याख्यातत्वस्य विचित्रा
भासहेत्वाभासे भेदो येन बोधभेदः आभासास्तु प्रतिबिम्बकल्पना
वज्ञातभावाः कथं स्वयं तदेतदाह इयता अभिन्नस्य बोधस्येति स्वच्छा
र्थं व्याख्यायतस्य विचित्राभासहेतुत्वानोपपद्यत इति संभागोहेतुरूप
साधकं भ्रमत्वतमयिष्यामीत्यध्यायेन तस्याधार्थं निरूपके प्रथमसर्पवा
चष्ट स्वच्छस्य परस्परेति आभासेभ्यो विज्ञानदर्पणाद्विश्रान्तेभ्यातिरि
रिक्तं विज्ञानरूपे विज्ञानाख्यातिरिक्तं तदाभासरूपं स्वतस्माद्विपतीति।
संबंधः क्रमग्रहणेनेति हृतोऽक्रमापि नतियोगेपि तद्वक्ष्यभिभेदाभासान्वि
शिष्टात्करोतीति विशिष्यमाणाहृतिरिति तात्पर्यं व्याचष्ट नचापनेइ
ति बोधविलक्षणइति अप्रकाशमानात्वादेवमाशयः बाह्यशङ्कार्थक्रियाका
रिपि वस्तु निरूढेनानुप्रकाशवहिर्भेततमात्रमाह भावविषाणावाह्यमिति व्यव
हारमाभावात्तथाच पर्मीतरोपाध्यायेन पोहं प्रकाशात्मकसंवेदनवहिर्भाव सत
तोरितिवचसा प्रतिपत्तः कोपिन वाह्यतयाकोनवहिरिति वदतस्तापर्यायतयोर्याम
लोहृतोतेविहृणाति तथा स्वते तिबोध प्रतिबिम्बताप्रकर्षयोप्रमातीलाधाभासा
तोघाम[illegible] अतनत अङ्गवितथमदर्पणाभासान्म मिवतनतश्चनीलाभास

६.
प्र.वा.
वि.वि.
११०

सदृशमेव नीलः सिध्यत्यनुमानेन तत्स्यैव बाह्योर्थ इति संज्ञा तदयं प्रयोगः विज्ञानं
वेद्यनीलाद्याकारः सदृशमर्थं कमेपदते प्रतिविम्बत्वात् दर्पणप्रतिविम्बवदिति
स्वभावः प्रतिविम्बानां हि भवतो नियतक्रमकत्वमस्ति व्यापकेन स्वसमर्पकान
पेक्षायाम् अकारणकत्वान घटत इति प्रतिविम्बत्वं तस्य व्याप्तं तेन साध्यभूत
यार्थकत्वापेक्षया व्याप्तम् इति व्याप्तिसिद्धिः ननु कदाचन बाह्य आकारः
प्रत्यक्षेणावलोकितपूर्वस्तत्कथमसहीनव्याप्तिकोनुमीयते। आह। यथा चे
ति। यथा हीन्द्रियं न कदाचन प्रत्यक्षीणाम[illegible]तत्सहीम् कारणमात्रेणानु
व्याप्तिसिद्धौ हीनेति तत्प्रेक्षकारणमात्रेणतानुमीयते तत्र प्रतिविम्बकेनकेना
पि वपुषा तत्त्वं तत्पक्षधर्मतावला द्विशेषो विश्राम्यति रूपोपलम्भे प्रकार
णो नियतमथ्यात्मवर्त्ति ततएव ... सम्यग्आलोकाध्यान्तस्वत्वरितितशेषाद्यपी
त्याशयः अकस्मादिति कदाचिदिति यावत् रूपादिज्ञानं कदाचित् उत्पद्यतीति
सम्बंधः न विंद्रियवदितं हि कारणमात्रेण किं चित्स्यान्नीलपीतमित्या
दिनुक्तः अत्रोच्यते केवलमिति ज्ञानाकारविषयायाप्रत्यक्षप्रतीतिलक्ष
याप्रतिनिष्ठाप्रप्रमाणीनाध्यवसायरूपा तस्या विषयत्वेन तदप्यवसेयत्वे
न कल्पेनतत्कारणमात्रतया यतोर्थेनेतायमितितत्राध्यवसायः कारणमा
त्रानुमानादि द्विशेषंदर्शयितुमाह न हीति इंद्रियजनितानां ज्ञानानां प्रत्यक्षसंवे
दनरूपाणां तत्वमिंद्रियं कारणं न तु विषयः तेनैनेनेंद्रियं प्रमाणीत्यवसाय
स्याजननात् इंद्रियस्यानुमानस्यैव विषयः तदध्यवसायेनैवाध्यवसितत्वात् अ
नुमानेन च विषयो यस्य अत्रतस्त्र भावो विषयार्थः इत्यप्यनवेति प्रकृते विशेष।
माह अगृहीतः कथं दृष्टत्वेनाध्यवसितत्वेति चेत् आह सारूप्यादिति यावत्कि
चिद्देशकालसहचारिस्वरूपं वैचित्र्यं ज्ञानान्तर्हितेन नीलस्य तावत्सर्वमविकले
न दर्पकस्येति सामान्याभिहारमेलनन्यायेन ज्ञानीयाकारविषयोध्यवसा
यत्तत्पत्रः सारूप्यहता हि भवमाज्ञानभिन्नमर्थाकारं इदन्नोचितमध्यवसा।
मीत्येवमुपजायते न चासौ विभ्रमजोप्यध्यवसायो गृहीताद्योङ्कि कार्या ...
ध्यवसायश्च वगृहीतेज्ञानाकारे बाह्येव तायत यात्मभ्रमात्रस्वभावः किन्त्वर्थ
प्रतिबंधान्नैलिकं ज्ञानाकारार्पणसमर्थमर्थकारणमनुजमध्यवसायन्नेति
रपि संबंधः प्रमेतित्यायेन प्रमाणव्यापारव्यापारतामात्मन्यादर्शयति य
दाह अर्थस्य सम्भवे भावात् प्रत्यक्षेपि प्रमाणता प्रतिबद्धस्वभावस्य तद्धेतुत्वे
समं द्वयमिति प्रमाणव्यापारश्चायं भवत्यन्दर्शनवलात्यर्पणमीत्येव प्रत्य
क्षादिनाध्यवसायरूपेणागृहीतमग्राहकत्वेनव्यवहरति ततः प्र
त्यक्षगृहीतएव बाह्योर्थ इति लौकिकमनुसृतमनवति तदयं तु मानस्यऽ
व्यापारः आह समबाद इति मूले कारणभूतः समर्पक आकारणाम
त्यर्थः तदाकारसमर्पणात्तावत्[illegible]व्यापारोनुमानस्य यदि स्ववनुमाने।
तमर्थं बाह्यमध्यवसीयमानं बाधेत तस्यैव यमिवसम्वेहत्वं तदेशो बाध्यताध्य
वसायानिर्मूल एवमभवन्नप्रमाणफलं स्यादगृहीतेवाह्यम् रीचित्र

ᵡ मर्थस्यसामर्थ्य प्र
पर वशेकृतराजानं
ग्राहक ᵡ

रूपाणि जल्पावसायो भवन्नगृहीतविषयोन प्रमाणफलम् यदि चानध्यवसि।
तेयथा ह्यणिकत्वं सत्वहेतुः प्रसाधयति तथा बाह्यमर्थं प्रतिविम्बत्वहेतुस्तत्ले।
कि कः प्रत्यक्षदृष्टेनार्थेन व्यवहारः ... प्रतिनमस्यादेव्यवहारः तेदत्त हृ न
त्वक्षणिकत्वं दिस्यादिनाइंद्रियाण ये योगैनेति इंद्रियमुपयुज्यते स्मिन्विज्ञाने
तेनाध्यवसायोद्यीकावितवाह्यार्थविषयताकेनपूर्वमित्यनुमानव्याप
रात् नत्वाकस्मिकत्वप्रसंगः उत्पादो न चाहेतुकाद्धेतुमात्रेयुक्तमित्यापि
कोव्यपोहति अज्ञातहेतुकत्वमिति किं पारूपस्य चिह्नं हेतुपातयोर्तिनाथेम
हाय स्पविशेषार्थः काश्चिदितिन[illegible]मासेत हि तत्त्वतो च[illegible]दनमादेशिकादि
वत्तदर्थस्त्रीकरे अकस्मादभावो विशेषात्र ऊत्तश्चिदागतश्चत्पर्थ्यवगतेसामा
न्यरूपाद्यागत इतिव्यवतिष्ठते सामान्यस्य च विशेषविश्रान्तस्य सूत्रस्याप्यभि
वाभावाद्विशेषस्यावश्यंभावे सामान्यादागत इति वचनव्यक्तिरज्ञातविशेषादि
तीयति पविति तत आकस्मिकोयमर्थ इत्युक्तेरज्ञातहेतुकत्वम् ना[illegible]हि
तहूत्तितात्पर्ययानोवाक्यार्थं पदवचनम् श्रोत्रेंद्रियवदितिनयेनमसर्वार्थः
सतिवहेतोयथाभवविज्ञानेनश्यामसमपीत्यज्ञानसाधर्म्यादहेतुकाभिधायीसा
द्रूपवनिमित्तयालक्षणयातत्रतत्र प्रयुक्तान विरुद्धयेतिप्रकृत्तमक्रमम् आकस्मि
कादज्ञातहेतोर नियतक्रमकतयाक्रमिकादाभासैवचित्र्याद्बाह्यार्थसिद्धिरिति
अवधेयंचसावभ्युपगंतव्या त्वं तत्र साकारविज्ञानसमर्थनरभससप्रवृत्तत्त्ववश्य
मप्रशामनीयमीश्वराद्वयवादं समस्तत्त्वनिकायसमयोन्मूलनमनुप्रवेशयिष्य
तीति हृत्तद्वृत्ति विवृतीनां तात्पर्यम् ॥ २५ ॥ अत्रैमपव बाह्यार्थवादी विज्ञा
नवादिमतमाशंक्य निषेधयेमि नवासनाप्रबोधइतिवासनानामनादिकाला
पतनानामभिनवनीलाद्याभासोत्पादन शक्तीनां विज्ञानैककलोलीभूता
नां योविचित्रः प्रबोधः स एवाक्रमिकाभासवैचित्र्यहेतुरितिमत्तम् ततः च व
मंतु संस्काराणां प्रबोधो विकल्पनस्मरणाद्याभासानांहेतुरित्येतिसंभाव
येत विज्ञानवादी एतद्दूषयतिनेति अत्रहेतुमाह तस्यापीति योसौ विचित्रत्वेन
संभतो वासनाप्रबोधः सस्वात्मनि वैचित्र्याद्वा विचित्रो वासनाविचित्रभा
वेद्वा प्रबोधकभेदाद्वा द्वयमपि चासत् यतो वासनानाम विज्ञानानतिरिक्त
विग्रहा तस्तु नरपि प्रबोधमात्रमेकमन्यस्याप्रकाशमानत्वेनासत्त्वात् एवं
प्रबोधेपि वाच्यम् न च प्रबोधकाहेतवोपि विज्ञानबाह्याः केचनोपपद्यन्ते
सर्वस्य प्रकाशमानस्य प्रकाशात्मकबोधमात्रपरमार्थत्वात्तस्मादाभा
सवैचित्र्यमन्यतोनघटत इति समर्पकेणाभासवैचित्र्यमन्यतो न घटत इति समर्पि
केणाभासवैचित्र्य[illegible]विनावाह्येनेवमविनिहेतुकमिति चेत्ह बाह्यार्थवादिनो
मतमिति सूत्रार्थः वृत्तिग्रन्थोत्र स्पष्टः ते संक्षिप्यावतारयति वाह्यमर्थं विने

ᵡ महेतुकमितिप्रसिद्धम्
नाकस्मिकानतित्या
सेननिसज्ञातहेतुका
इतिकार्याकस्मिक ᵡ

वेद्यादिना तद्वैचित्र्यस्येति वासनाप्रबोधवैचित्र्यस्य वासनाकल्पिका कल्पि
तवस्त्वाद्यपि वासवस्तुतनतपरते तद्रूपं व्याख्यातं तेनास्याः शक्तिरूपतामभिधत्ते
शक्तिमदेकपरमार्थतासिद्धेर्बोध इत्यादिना प्रबोधं व्याचष्टे तस्येति एवं हि
तिनीलपीतादिक्रमिकाभासलक्षणं यत्स्वकार्यं तज्जनेन कर्तव्यः अभिमु
ख्यपरिपाकेनावस्थापानं तया स प्रबोधः अस्त्विति वासनास्तित्वजनकः
संस्कारः प्रसिद्धो न तत्पूर्वानुभवप्रसाधक इति तावन्नोद्भूयामहे संस्कारिक
मेतदवतिष्ठतामिति भावः बोधएवेति अधिकस्याप्रकाशत्वेन बोधपरिशेषान्
प्रवेशायोगात् विरहादिति सूक्तम् भवेत्स्विरेव निजं तत उच्यमानं तत्त्वशाह अके
वलमपि कीभवेत्सर्वं वासनाबोध इति न वर्णलेशः असावपीति उक्तं वैचि
विशेषांतोऽप्यर्थः ननु च यदवभासवैचित्र्यकर्तृत्वेन समर्थनीयम् तद
पि बोधपक्षमनागपि नातिरिक्तमप्रकाशानुप्रसंगात् अतिरिक्तमिति च भाति
तदस्यैव वियस्य कार्यस्य यथेष्टोपपत्तिः तादृशाबलितिरिक्तमुपपत्त्या कारणमपि
वासनाप्रबोधवैचित्र्यं परमार्थतो बोधानतिरिक्तमप्यतिरिक्तायमानं भ
विष्यतीति किमिदमिति नहि कार्यवैचित्र्यमपि पारमार्थिकं किंचनय
स्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां विरहः स्यात् यामभवेत् एतन्न सहते नचेदिति एतदितिवक्ष्यमाण
तदर्शयति आभासभेदपीत्यादिना तेन त्रापपत्तिमाह यत इति कार्ये यत्पूर्वं न याभा
समानमुच्यते तत्र वस्तुत्वं वस्तुत्वार्थक्रियायोगात् विपर्ययादवस्तुवासनाजना
भासवस्तुवापाकलसजनताभासवस्तुकारणं पुनः कारणत्वादेव समर्थमपि अके
यालक्षणत्वादवस्तुनः निवस्तुत्वमभिनुमर्हतीति नावस्तुसर्वसामर्थ्यविरहलक्षणे
णत्वादेवस्तुनः कारणत्वात्मव्यापकसामर्थ्यविरुद्धसामर्थ्योपलंभात्कारणतां
भिषिध्यते व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या बोधरूपतया च वस्तुत्वेन तथा च न विचि
त्रमिति कुतः कार्यवैचित्र्यम् तदाह वस्तुभूतस्येति बोधतया वस्तुरूपस्येत्यर्थः
येन च वस्तुना नीलवासनाप्रबोधवान्बोधः पीतवासनाप्रबोधवान्बोध इत्या
दिना विचित्रस्तद्रूपं नीलपीतादिभेदमायतेते सबोधानन्द इति तदपि रूपमव
स्तुसहोद्यमकंपमस्य विचित्रभावमानयेत् न तु किं सत्येन विचित्रभावेन
यथा हि कार्यवैचित्र्यमपारमार्थिकं तद्वत्कारणवैचित्र्यमपि भविष्यतीत्याश
येन शंकते अथापीति एतदेव पूर्वमनुक्तमाभासभेदपीत्यादिना किंतु तत्र अथम
कं कार्यपि नीलाद्याभासवैभोबोधरूपमेव पारमार्थिकं कारणापितत्देवेति पार
मार्थिकता मुखेन सामान्यमानीतम् अथ तु तात्पारमार्थिकता वैचित्र्य विषयाद्।
योऽपीत्येतेन भेदपत्तेरोऽप्युक्तम् एतन्न सहते तदयुक्तमिति हेतुमाह
वस्तुन इति तदभ्युपगम इति कारणत्वांगीकरणादिहेति नीलाद्याभासक्रमे तद्धि
तिकार्ये यथा दृष्टमात्रे पश्चादित्यर्थो लभ्यते न तथा पूर्वं दृष्टमात्रे कारणमिति वे
पक्षिण ननु नियमेन पूर्वं दृष्टमितीय देव कारणस्य लक्षणमाह तथाभूतस्या

पीतिपूर्वं दृष्टमात्रस्यापि हि कारणत्वमेतदेव यदवस्तुनः सत्यस्यावस्तुनो वास
नस्य प्रख्यापनेन समर्थनासेव च वस्तुत्वम् ननु यदि कार्यमवस्तु तत्र्यस्य सं कथा।
यंता कारणत्वस्याः चेति कामम वस्तुत्वेन तस्य सामर्थ्यनिजे कार्यान्तरमकुर्वतः
कारणतानस्यात् एतदाह कार्यस्य सामर्थ्यविरहेऽपि इति नन्वयत्कारणं न कि
यतेतद्धि विशिष्टकारणबलोत्पन्नं कथमवस्तु भवेत् अवस्तुत्वेवातत्पदवेपप्र
तिलब्धा सामर्थ्यं कारणस्य न किंचित्सामर्थ्यमिति कारणमप्यवस्तु भवेत्
एतदप्यनेनैवाह कार्यस्येति अवस्तुत्वात्कार्यस्य कारणं कारणत्वेन भवेत् का
र्यापेक्षस्य सामर्थ्यस्याभावादित्यर्थः कार्यतायास्त्ववस्तुत्वेनोपयोगकम् अ।
वस्तुनो हि कार्ये तेन न भवेद्यदि स कार्यवादेऽवस्तुत्वासामर्थ्यात्तहनेवेत् न चै।
वम् कार्यस्य वस्तुभूतमेवास्याप्यते कारणेन तदेव च तत्कार्यमुच्यते यदा
निरूपमवम् दर्शितं चस्व सामर्थ्येनेति वदता कार्यगतं भवनं न क्वचिदुपयो
गि यदंशी कृतमन्यथा नित्यं न भवनं यस्येति तत्कार्यमसदेव त तु कारणबलाद्
द्भूतं यदि सर्वात्मना सामर्थ्ययुक्तम् तद्वस्तु न चेदवस्तु भ्रान्तयोऽपि च बोधयद्
एत्वेन वस्त्वात्मासतः कार्या एव द्विचंद्रज्ञानमिवेति तिमिरस्य हि चंद्रस्याव
र्थक्रियाविरहादवस्तुत्वमस्तु न तत्संवेदनस्य संवेदनान्तराद्विचंद्रस्य तदाह
न हि भ्रान्तीनामपीति कामलया पीतशंखसंविच्छा चेन काचनशंख प्रत्य
यस्तिमिरेण शंखद्वयसंविदिति हि द्वयमेतदेव न तु प्रतीतिरूपं चेद्भ्रान्तौ का
र्यं तर्हि प्रतीतिवस्तुत्वात्कथमनुक्तं कार्यत्वपुनरवस्तुत्वपीति अस्य [illegible]
वस्तुतदेव कार्यं न हि कारणव्यापारबलोत्पन्नं कथमवस्तुतन्निष्टं न वासाम
र्थ्यनकथंकारणत्वमवेदित्याशंक्याह अथैवेति एतदुक्तं भवति कार
णत्वचिंतायां बोधस्यावश्यं पारमार्थिकत्वरूपसमावेशमात्रमेवावस्य य
भिरेव वपवत्वेनास्माभिर्हि भेदो बोधरूपत्वं च पारमार्थिकं च तस्य विचि
त्रभेदयत्नरसहस्वेपियोज्यमानेतद्धिनपारमार्थिकं किंचित्प्रकाशायिक
स्याप्रकाशनप्रसंगादिति हि भावमेतन्महेयसागमात्युक्तितस्त्रयत
तात्पर्यं दर्शयति एतावतीति नीलवासनाप्रबोधस्य बोधादनर्थान्तरत्वात्पीत
वासनाप्रबोधवतो बोधेन तस्यैव वासो बोधः सोऽपि तेनेति बोधमात्रमेकमे
वेति पिंडार्थः एवं वस्तुतत्त्वमभिधायाभ्युपगम्यवादेनाह अथापीति एवं
नीलवासनाप्रबोधेपीतवासनाप्रबोधेपि च बोधरूपमेकमित्युक्तम् मास्तु हा
बोधरूपमेकं तद्वासनाद्वयप्रयोगात् किं तु नीलवासनाप्रबोधस्य पीतवा
सनाप्रबोधात्तद्वासनावशेन भेदो वक्तव्यः वासनयोरपि नीलपीतमुखेन नी
लपीतयोश्च कथं भेदः नीलपीतवासनाद्वयप्रबोधादिति चेत्क्रमकमेव क
मभेदवासनाधिपत्यात्तद्भेदा इति चेत्क्रमकमेव क्रमभेदवासनाधिपत्यात्तद्भे
द इति चेत्क्रमभेदेऽपि निमित्तं वक्तव्यम् नीलभासास्वबोधादन्यानन्तरो नीला
भासबोधः संस्काररूपतयास्थितादिति चेत्सर्वस्यैव गतस्य बोधस्य बोधनी।

ई
प्र.ज्ञा.
वि.नि.
११२

चित्रतानीलाभासताऽतः वालस्य च प्रथमिकोनीलाभासः कस्मात् प्राग्ज
न्मगततत्कल्पनेसर्वप्रथमनीलरूपताप्रतिलम्भेनिदानेवाच्यम् परम्पर
(नाº) याकिमिकनीलपीताद्याभासस्वभावएवेवापरइति चस्वापमत्तोसमाधा
नादोषुद्वात्मनातानस्यकथ्यम् सापिनीलपीताद्याभासवदस्यस्वभाव
इतिचेत् नषुद्वात्मनयोर्विरोधादित्युक्तप्रायम् किंच सततमेवशावल
स्वभावत्वेवोपसर्जीकृतेनिर्मोक्षप्रसंगः ततश्च प्रभास्वरमिदंचित्तंप्रकृ
त्यागंतवोमलाइतिप्रज्ञापारमितादिहेतज्ञानमितियामद्वयज्ञानयो
मित्यादः स्वागमाभ्युपगमोदत्तप्रलापइत्यलम् तदेतदेवसिध्यति
यदिवोपरूपतातिविक्तमनादिनिजनिजवासकारणपरम्पराप्रभा
वेवाह्यमेवकिंचिद्वस्तुभवेदितिवाह्यार्थवादिनास्वपक्षः प्रत्युज्जीवि
तः तदेतदाह सर्वथावोपव्यतिरिक्तेति एवंस्वसंतानवर्त्तिसंभाव्यमानेता
वत्काराणांकमीपिपर्यन्तेवीनीलाभासः समनंतरप्रत्ययः पीताभा
सप्रायइत्येतदाशंकितम् नीलपीतादिक्रमिकाभासेवेचित्र्यं नच
तदुपपद्यतइत्युक्तम् अथपरसंतानवर्त्तिवैचित्र्यंनीलाद्याभासवैचित्र्यक्रमेपि
प्रतिप्रत्ययरूपतयाहेतुरितिचेत् शंकेततेप्रत्याह वाह्यार्थवादीपरप्रमातृरूपा
णियानिवोपान्तराणि आभासवैचित्र्योद्भावनकारणाभावेनसमर्थयितुमि
ष्टानितेनतेषांसंपादयितुमाभासभेदानस्माद्वोधसन्तानादेकस्मादेसतिकार
णतासंभाव्येत सएवक्तुकथम् तथाहिवोधस्यतावत्स्वरूपेनियमहमित्यल
त्वेवमिदंतावभासवशात्पदितमिनकैश्चादेशकालेनतद्वोधविशेषाभावा
भिगमनासमर्थानभिन्दाते इत्युक्तमसकृत् स्वरूपभेदेचान्यतरस्याप्रकाश।
रूपत्वादवोधत्वमापतेदितिनदेशतोनकालतोविभेदितास्तिसंविदः स्वरू
पतोपिभेदितजडात्संस्थितः ततोवस्तुतः प्रमात्रंतरासिद्धिः अभ्युपगमवा
देतुसदासन्निहितानिखिलपरप्रमात्रन्तराणितानिचाभासवैचित्र्यंप्रातस
हत्ववर्त्तियौगपद्यादेकस्मिन्नेवलक्षणे ततश्चैकैकक्षसंतानेनतदेकव्यतिरिक्त
समस्तसमुदायसमुद्यप्रमात्रंतरगताभासवैचित्र्याणांकारणाभावस्यपरास्ता
नीतिनकश्चिन्नियमेनकोपिप्रमातर्याभासभेदः समर्पयितुंशक्यतेइति
कोस्थिायमन्वयमुखवहेतः समर्थनप्रकारः अनेनाशयेनाह उपपन्नत्वेपीति
तत्रसर्वमिदंजडाभिमतेभावाभासजातेइत्यनात्माभासवीजमविलाभा (गम्या)
सादिर्यचेतनैः पारम्पर्ययौगपद्येशासन्निधापनाभिधानोपसमर्पणास।
पादनसमर्थैः प्रत्येयैर्हेतुभिर्निजनिजकार्यसंपादनोचितयोगपदेशस
न्निहितैनावकाश्यितइत्यनात्मत्रविवादः उपसर्पणप्रत्ययाश्चचेतनाश्च
इच्छावन्तः साचेच्छालयविज्ञानकल्पानपुटचुटीयेनवाहकेच्छेवानन्तका
लभाविनियतक्रमकमाभासवैचित्र्यमाख्यैर्वोतिष्ठति परावस्कोदेशराज्य
राज्ञः परराष्ट्रमर्दनावलुण्ठनभंगभेदनप्रमत्ताभासैरेवप्रावर्त्तितापरमहसा।
त

भिसंधानगर्भतयैवप्रादुर्भवति चिह्नमेतोपर्वपेनप्रयुक्तमाभासपदंविज्ञानमये
वाह्यार्थाभावाद्विज्ञानाकारेतेवोपसर्पणप्रत्ययादीनांपूर्वपूर्वरूपतयाकारणा
नाम्युत्तरोत्तरंचकार्यमितिसूचयति द्वितीयसमात उत्तरोत्तरतयानियमव
त्याकार्यत्वेनाभिमताआभासभेदाः क्रियन्ते स्वेनेवकावियोगेणविज्ञानरूपेण (^अभिमानेमतत्याभिस्ति ताः पूर्वतानिधमास्य कारणत्वेनाभिमताः^)
तथेति ततोहेतुप्रकारादिदमायातम् यत्किलेच्छाख्यालयविज्ञानविशेषस
मन्यापितोयआग्रः कारणाभासोयथाग्रामप्राप्त्याभिसंधानात्मविज्ञानो
त्या यागमनेच्छयोच्चितः पादाभासः सएवमप्यवर्त्तिनोमार्गाभासंतद्दत्ति
नश्चान्त्यणादिनीलाद्याभासानाक्षिपति यावद्ग्रामप्राप्त्याभासफलम् ततोपि
ष्टप्राप्त्याभासात्मकफलान्तराभिसंधानोद्भूतेच्छयाय ... काभासः प्रथम
कारणाभिमतत्स्यापितस्तेनेवाधिष्ठ्यणाद्याभ्यासोत्पन्यग्रासनिगरणाभा।
सपर्यन्तआदिमः ततः पानगोष्ठीवैचित्र्याभासेच्छेत्यादिमंतव्यम् यदिवा।
किमनेनवक्ष्यतरेच्छाप्रवंधात्तेपिणाम् यस्मात्कार्यकारणाभावमपरिकल्प्य
तेनप्रथमगर्भाधानसमयएवैकप्रघट्टकसंमूर्च्छितएववयःकर्मवल्लीप्रतानाः
भासएकलयविज्ञानरूपः सएवमरणान्तःपर्यन्ताभासावधीन्नियतक्रमभावि
नः सुखदुःखवत्तत्स्यापनाभासानाक्षिपति एवंजन्मान्तरेष्वेवम् ननुतेषामाभा
सानांमथ्यवर्त्तिनश्चनःकारणान्तरमुपयुज्यते यथापातयापनेगितिविशिख्या।
दित्यन्येवेच्छयापात्यमानतत्तत्प्रदेशसंयोगविभागततदततः स्वमाहाया।
(मध्ये) भ्यासएवसन्यादित्येवततएवस्वावशाकाप्रतिवंधाः यदाहमुनिः इहैतेकर्माणा
मेवविपाकश्चित्रं नयिष्यति अमुत्रभविता यत्तत्छिन्नयस्य शुभाशुभमिति अ।
येनाशक्यप्रतिवंधत्वमस्याभासानांवदताकर्माभासानांपाविनाभावएवोक्तः
अतएवप्रारब्धकेनप्रशाययेदित्याशक्यत्वमेवोक्तमागमे येनेदंतद्विभोगत
इतिच तथाहिलग्नविशेषद्वपातत्याभासानांसंवेतज्ञातकगणनाकालेसव
णलक्षणान्तेनिश्चिन्वन्ति यावत्तज्जन्मकालनमरणान्तलग्नविशेषाभासाज्ज
न्मान्तराभासान्तेपादिनरववदिकमपवर्गावपिकेवागायएतएवनचनियत
(नि) क्रमानुरोपितश्चाभासप्रवंधस्यैकैककारणमित्यपूर्वमेदोपितुवाल्यादोग्रह
नक्षत्राद्युदयाक्षमयएवस्वाप्रवंधपेक्षतसमुदायेचप्रतीततरमेवेतिदर्शय
ति यथेति ताव ... (नो) नियतेकालमवस्थान्तपीलेयेषांतेषांविचित्राणांवि।
लक्षणानामन्योन्यनियतोयः प्रबंधस्तेनोत्तरोत्तरत्वेनाभासपरम्परानस्यापक
मेवकिंचिद्धेतुरस्तित्वमीति अथाप्युच्यतइतिपूर्वक्रियया सिसम्बध्यते द
ष्टान्तएवतावत्सर्वस्मिन्नेतदुपपद्यते कृतिकोदयादिनानिरूपितेग्रहनक्ष (नि)
त्रराशिपरिस्पन्देतावदेतदुपपद्यतेतत्वादौचयत्रनियतएवक्रमः वाल्य।
यौवनादौतुनतेयत्पमस्ति अवश्यंभाविनःक्रमस्यान्यथाचान्यथाचाव।

ई

प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
११३

लोकनात् ततो मध्यवर्त्तिनामाहारवैचित्र्यादीनां यौवनजरासंपादनतानस्य
भाजो अथ मनादेस्तु जरासमस्यापकस्य रसोपयोगादेश्च यौवनपरिरक्षणीक
सत्त्वास्यानियतभावितया पूर्वकर्ममात्रकृतमादेयमसहमानस्य कारणा
भावेन वर्त्तमानस्य कथमपह्नवः क्रियते न चास्य मध्यवर्त्तिनः कारणवैचित्र्य
मन्यदुपलभ्यते ततश्च समनन्तराभ्यासेव तत्र कारणत्वमिति न तावदायुर्वे
वेहन्तां अथोच्यते किमनेन पुरुषविशेषगतेन बाल्यादिना पुरुषसामा
न्यापेक्षया बाल्यादिकमस्माभिरुदाहृतमेकप्रथमकारणादिति नैकः क्र
मिकः प्रबन्धो भवतीत्यत्र वक्तव्यमिदमपि तेनोपपन्नम् तत्रापि प्रथमकारणा
दिति सम्भवात् यथा हि प्रभास्वरादपवरकप्रविष्टस्य न प्रथमकारणावलादेव च
न्नु रादीनामालोचनहेतूनां सम्पत्तिस्तथा वेहि प्रविष्टमात्रस्यैवापवरकोदरान्त
र्वर्त्तिसमस्तवस्तुवलालोकनं संपद्यते अपितु परस्परापेक्षातो तत्र चक्षुरादीनां।
विशेषः प्रतिलम्भरूपः परिणामविशेषापेक्षः यथा च बीजभूम्युदकाना
मंकुरजनयितव्ये परस्परासन्नियानजनितो निपातरूपः परिणामविशेषः य
था चोदानसंपन्नो कर्तव्यायां स्थालीतंडुलोदकानाम् अन्यथा परिणामान्तरा
[margin: फडि४] नेपाद्यर्थं पत्तिर्वाकुरौदनश्च जायेत सामग्र्या हितं तत्प्रणीतं तत्र हि नापि
कमनुप्रवेशयितव्यम् नापि ततः किंचिदपसारयितव्यम् नैवं क्रमसन्नि
हितानामादित्यचन्द्राद्युदयानां च नीहारविहारादीनां चावश्यं परस्परोपकारप
रिणामेन भवितव्यम् अन्यथा कतिपयक्षणैरेव बाल्याद्यौवनं ततोपि म
ध्यमवयस्ततोपि वार्धकमिति तस्य विपर्यये वा नियमेनस्यात् अस्ति तु कालान्तर
[margin: नं] प्रतीक्षणम् तस्मात्पूर्वसजातीयपरिवारपरस्पराभावेन पूर्वावस्थापा
योत्तरावस्थोदयः तेनापि देहसन्तानेन कंचित्कालमवस्थेयम् तदाह स्थि
तैवेति तथा च जातकगणनेपि नेहदिने इदमिदंदद्यात् इति स्पष्टति वदन्तीति
प्रतिपदं हस्तितकंडूयनपर्यन्तव्यापारसंवेदनसंभवापि तत्र सुखदुःखादेवपा
ययोगिदशाविशेषसंवेदनमात्रं भवति युक्तं चैतत् अन्यथा पकजातक
तत्त्वसंवेदनेन तल्लग्नतया सर्वविद्यात् तस्माद्बाल्यादेः प्रथमकारणादि
मत्त्वेन तावदसत् वैचित्र्यशातदर्शनात् अथ चेद्वघटीयन्त्रवाहनेनेन तासा
घटीनां भ्रमणाविच्छिन्नपरिवर्तनादावस्थितिः ज्ञायवक्रमः सर्वदा तत्रा
पि वैचित्र्यं चेदवश्यं सहकार्यन्तरसंतरास्यात् न च प्रकृते नीलाद्याभासवै
अयौवनादौ रसायनाद्युपयोगाद्यवसहकार्यन्तरप्रवेशः कश्चित् नियतस्या
सहकारिणो नवलोकनात् यथा हि रसायनोपयोगाद्यौवनमवतिष्ठते चिरं
कालं गतमपि वा पुनर्नवोपयोगात् वपुनरावर्त्तत इति निश्चितो च सहकारी तिन
निश्चयास्ति नापि प्रभास्वरादपवरकप्रवेशश्चान्योन्यपरिणामापेक्षा साक्षि

ˣ तथा नीलाभासेपि रेवास्थिस्वाश्रसंधेयेति पुनकरुद्भवति वार्यसः हकारी ˣ

हितत्र भवेद्यत्र नियतः कालान्तरप्रतीक्षायोगो भासते इह तु नीलाभास
क्षणमात्रसमनन्तरमपि पीताभासो दृष्टपूर्व प्रथमे हेतुसमादित्यमानतापित
युक्ताक्रमनियमस्याभावम् प्रथमहेतोः पूर्वाकांसंभव्यति तथाहीति उभय
त्रापीति संभाव्यमाने इति भावः तत्रैकात्मकः प्रथमहेतुर्धः प्रागुक्तः प्रथ
मश्चापेक्षेहेत्वाभासान्तरादिविषयादिना तदासिमतायां क्रमनियमाभाव
माह यथैकदेति अन्यदेति तत्तस्यैव पुरुषस्य पुरुषान्तरस्य वेति तज्जातीया
द्धिकारणात्तज्जातीयमेव कार्यं भवतीति युक्तम् इहच … कायासासिन्नेवपू।
सि ''''मन्तरेवाववह्निस्तपादयामीत्येवं रूपेण तज्जातीयतायामविकलाया
मप्यंतरा समनङ्ग्वतो नीलपीताद्याभासक्रमस्य न नियमेन तज्जातीयत्वम्
अथ यो द्वितीयः प्रथमहेतुः संभावितः पूर्वकर्मभिरेववत्पादिना तत्र क्रमनि
यमाभावो यथा प्रतिपादयितुमिष्यते वाह्यार्थवादिनां प्रकपुरुषापेक्षयानोप
पन्न एकस्मिन् जन्मनि प्रथमकर्मप्रत्ययकहेत्वादिमतेस्यैकस्यैव नीलाद्या
भासक्रमस्य मरणाभासान्तस्य भावादित्यभिप्रायेण पुरुषान्तरापेक्षयान्त
क्रमनियमाभावमाह पुरुषाणामिति बहुवचनेन प्राणिनां नीलाद्याभासवर्गस्य
प्रथमकार्यस्य सर्वपुरुषेषु तज्जातीयतावलोकनात् स्वैकमेणोपितज्जातीय। [margin: तु]
[margin: ˣतज्जातीयात् ˣ] मसंवडितं सिद्धमिति ˣअथ महेतोस्तज्जातीयेनैव नियम…क्रमेणानीलाद्याभा
सप्रवेशेन भवितव्यमित्यभिप्रायः कर्माद्विमत्त्वमपि च सर्वस्याभासस्या
युक्तम् सर्वस्य सुखदुःखाभासफलत्वाद्ये माद्धर्मापर्मयेश्च तत्साधनसंप
[margin: नो] दोपयोगेन प्रसिद्धत्वात् यदाह ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वा
दिति यद्यपि च मार्गणातर्षण…दिदर्शनमपि परस्परया कयाचिदवश्यं सुख
दुःखयोर्व्याप्रियेत अदृष्टेश्वरादिवादिमते सर्वस्य तदनिष्टानिष्टस्यान्य
स्योपगमात् तथापि कर्मवैकं प्रथमहेतुरिति यो मन्यते तेस्य न दूषणं सादा
यतनस्य सुखायतन दुःखायवात्स्य कथं कर्माद्विमत्त्वमिति अन्येषां तु वङ्गतरेह
त्वादीनां साम्यावैचित्र्याणां कर्मणोपपत्तिर्विचित्रत्वे सुखदुःखसाधनानामपि
अव्यवधानाव्यवधानादिवङ्गतरविचित्रभावान्योपागमो नदृष्टातीति नन्वनामध्ये [margin: ड्रं]
वा यथा नीलाद्याभासवैचित्र्यप्रथमहेतुः पूर्वकर्मैवास्वकारणाभासपवनतत्र
कार्याभासे प्रथमहेतुर्भविष्यतीति सापि जडा वान्यावायोसावुपसर्पणा प्रत्य
यत्रकः इत्येवं प्रथमहेतवो भवन्त्या सर्वाभासवैचित्र्यस्य प्रवर्त्तिसमस्यापपि
छंतीति यस्य मतिः स्वविनयपहसितमाहं करोति नापि स्टंदंडेत्यादिना
भिसंधानमस्तीत्येतेन अथवा पूर्वपोषतयैवास्य ग्रन्थस्यैत्यं भवतारणाम्
ननु यथा बाल्यादेः प्रथमहेतुकर्माद्विमेपि रसायनोपयोगादिना सहकारि
णां यौवनमति चिरकालमवतिष्ठते तथेहापि सहकारिवशात् तेनाभासा।

ई॰
प्र त्या॰
वि॰ वि॰
१२५

श्चिरमवस्थास्यते तथाहि घटाभासस्यानुवर्तनेऽस्य दण्डाद्याभासो हेतुः एवमाभा
सस्यावह्नींधनादिसामग्र्याभासः धूमाभासस्य कुविन्दतन्त्वादिवसमग्र्याभासः प
वमन्यत्र वाच्यम् एतद्दूषयति नापीति अत्र हेतुः अन्तरामध्येऽनुवर्तितो घटप
टाभासादेव लोकेन दण्डाद्याभासस्य नाममात्रमपि नावशिष्यते इति ननु कु
म्भकारगृहे तावत्प्रथमं दण्डाभासः संवेद्य एव ततोऽपि यत्नहस्ताद् घटमावयति
स तैरुपसर्पणप्रत्ययाभासोऽगृहवर्तिनो घटाभासस्यानुवर्तने सहकारी भविष्य
ति अस्तु यावदासौ स्वगृहगतो नस्मिन्काले सहकारी तदाभासानुवृत्ते तदेत
दाह नाप्युपसर्पणेति ननु यथाग्नावन्तर्मितिते धूमाभासस्य दृश्यमानस्या
दृश्यमानोऽपि तेनानुमात्रा अदृश्यमानत्वादेवाधिपतिसाम्याद्धेतुत्वाध्यापि
पतिप्रत्ययत्वाद्वा कश्चिद्व्याभासः सदैवाक्रमिसर्वज्ञादिप्रमातृनिष्ठत्वेन।
स्थितो हेतुरेवं घटप्राप्तकोऽपि पुरुषः स्वगृहाद्वा स्थित एवानुसहकारी भवि
ष्यति यदा तर्हि स घटप्रः प्रोषीभूतस्तदा किं कर्तव्यम् कः सहकारी घटाभा
सस्यावस्थाने प्रारम्भिकर्तव्यः नष्टस्यानहेतुत्वमनुपाख्यत्वात् सोपाख्ये
हेतुना याप्यापकेन तद्विरुद्धस्य चेयमुपलब्धिः किं हि सर्वज्ञाभासस्यैव न हेतुत्व
माधिपत्येनानेनाभासोदयप्रसंगादित्यादिवक्ष्यते अतः तद्धस्तनाध्यापि प
त्यमात्रेणेति एवमपि याहेतुत्वमोच्यते सानेति सम्बन्धः अत्र हेतुः तदुपस
र्पणेति अत्रैव दृष्टान्तमाह नहीति नष्टस्य कर्हिचन यत्नाधिपतित्वे विशेषा
भवेत् अत एवेति एतेनासौ धूमाभासोऽग्न्याभासादतो हेतोस्ता हृष्टा धूमा
भासजो धूमाभासोऽपि च घटिकासंगृहीतविम्बकानवह्न्याभासस्यानुमा
नमतत्कार्यत्वात् उपसर्पणप्रत्ययनाशोऽपीति यदुक्तम् तत्र यद्यपि चेत्या
दिना पूर्वपक्षशंकितानिराकरोति तथापीति तेनैतदुक्तमित्यनेनैव योज्यमे
तत् बजकृतस्तलोहकारप्रमृतयोऽवस्तुतः सन्ति क्वचिदुपपत्तिस्थानान्तेस्व
रीत्येकदावितीयतातथा कार्याभाससिद्धिर्न भवतीति दर्शयति आभासवस्तु
त्वावादेति न च तेतदानतुपसर्पणप्रत्यर्थाद्याभासस्तत्राप्यन्य इति निर्वधिः
पूर्वावभासो भवेन्न च सोऽस्तीत्याह परस्पराविच्छेदप्राप्त्याभ्याम् अथ मन्यते
सर्वज्ञस्य तावदाभासपरस्पराप्रतिभासोऽस्तीति तद्दर्शिनः तेऽप्युपसर्पणप्र
त्ययाभासा धूमानुमेयवह्न्याभासादिवाधिपतिप्रत्ययत्वेनास्मदादि
षु कार्यकृद्याधाभासभेदहेतवः सन्तीति तत्राह अनियमाश्चेति न
हि समस्ततदुपसर्पणप्रत्ययनिर्ज्ञितगृहस्थघटाद्याभासाः सर्वसं
दोषलभ्यन्त इति नियमोऽस्ति न च सहकार्यन्तरं तदुपसर्पणप्रत्ययरू
पप्रमाविच्छात्मकसंवेदनातिरिक्तं विज्ञानमनयेयुक्तोपगमेयेनायमनि
यमउपपद्येत किं च तेषामुपपत्तिस्थानान्तरभाजां तदा तावन्नेच्छास्ति

यत॰

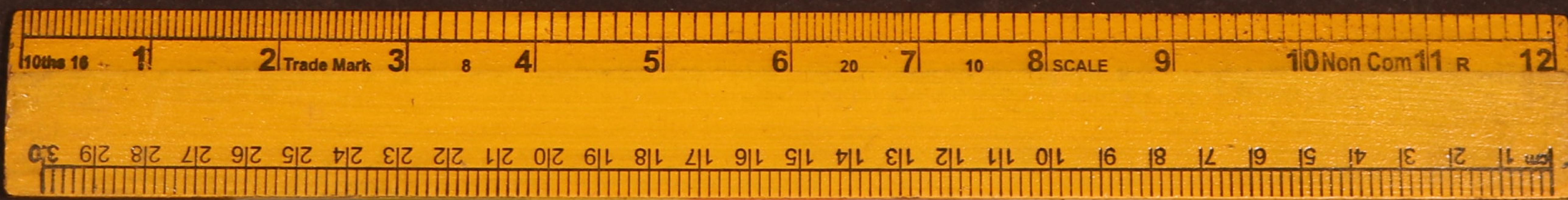
अर्थाद्याभासेतांगृहादयः इति पूर्वनिर्माणावसरेऽपि यत्तेन मये तेऽवभासिता उ
तिनाभिसंधानेनैषाम् अभिसंधाने पिच मध्याधवकीर्तनस्यानानातो सदाधीनो ध
सोऽदृष्टः न चापि ते सर्वे सर्वज्ञाः येनैषां गृहाभासाध्याभासस्योत्तरोत्तरमात्सर्वा
एतेनाव्यवहितवस्त्वन्तरेणैव चित्रमभिसंदध्युः न चाप्येते घोतावानभिसंधिरत्य
तेनोपसर्पणप्रत्ययान्तरेष्वतथादर्शनाभावात् एवमियता प्रथमकारणम्।
चित्र मनायतो वितस्य निराकृतता ततः समनन्तरप्रत्ययपक्षपरातत्राभासवैचित्र
मित्यापतितम् गत्यन्तरविरहात्तदपि चाद्युक्रमनियमात् अथोच्यते कुम्भकार
कुलावस्थित एकः प्रमाता तातः क्रिमिः सर्वज्ञो वा वषपमस्ति सच घटाभास
रूपोऽज्ञात तस्य तावत्तेनचास्य हेतुर्दण्डकुलालाभासः ततो नष्टेऽपि तस्मिंस्तस्य
तावद् घटाभासादेव घटाभासोत्पन्नो वा तस्यापि तदाभाससंयोगादिति तत्रापि द्विविधः प्रम
किं पूर्वस्थितप्रमात्राभासरूप एवासौ घटाभासः कालान्तरागन्तुकप्रमातृ।
तदन्तरसंप्रवेशमेतीत्येतनेन येन द्वयोस्तावत्प्रभासैकात्म्यं प्राणमु।
रवद्वः खाद्याभासभेदेऽपि न तस्मिन्पूर्वस्थितप्रमात्राभासाकारणादागन्तु
कप्रमातृवत्याभासान्तरमेवकार्यरूपस्यादिति तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे तीर्थिक।
मतानुषंगः तथाहि द्वयोः पूर्वस्थितागन्तुकयोः प्रमात्रोरेकसंवेदनरूप।
ताभ्युपगमे विशेषाभावात्सर्वेषामेकसंविद्रूपत्वादेकात्मतेत्येकात्मवादस्ताव
दनिष्टस्तत्रापि च रहस्यान्तरमायातम् यत्तएकआत्मास्यातत्त्रात्संयोजने।
विचित्रनिर्भासयान्वविचित्रप्रमातृभेदमन्तरान्तराचाभासोऽपि कचनाभेदमुप।
रचयतीतिमहेश्वररूपोऽसौ इतिहृदयं विज्ञाननयोगाचारेणस्वरूपसमर्थित।
इत्याशयेनवाद्यार्थवादी प्रथमपक्षं तद्दूषयति एतद्धीति द्वितीयमपि पक्षम्
अथ भेदेपीत्यादिनासंभावयते वायनवादप्रकाशानप्रसंगइति प्रमातृमत्र
न किंचन स्यादिति प्रमातृत्वमेवनदोषः स्थूलत्वे चैत्स्थूलता न घटते तदेषा।
तद्देशारंभकावकाशस्यामुख्यावरणानावरणाभेदेन विरुद्धधर्माध्यासादिति
नैकत्वान्न चाप्यनेकपरमाणुरूपत्वात्तथा निर्भासाभावात्परमाणोश्चापि षडु
पायोगात्प्रयाणानुपपत्तेर्नैवैकानेकतातिरिक्तं वस्तु नोऽन्यदन्तरमस्तीति।
प्रमेयमखिलदोषइति दोषवन्निष्प्रसंगेनवाह्रस्मत्पीतिपदद्वयम् एतदपि दूषय
ति तेसमर्पयति एककावस्थायामपि प्रत्येके हृष्टसामग्र्योः शालिवीजे
विरुद्धसंख्यानवरूपाङ्कुरनिकरः शालीयस्मात्तर्याभाससंयोजन्यते समा
नाभिहारादनेकत्वा तत्रवभास इति चेत्समानाभिहारे किं वाच्यमिति
दर्शयति तत्रश्चेति न चागन्तुकप्रमातृरेकाभासरूपतां स्फुटा दिति
भासयोगः नन्वेतेमिरिकांतस्यकिंनालिकेशयाभासः सत्यमस्ति तत्रस्व
भिरवलादेवनत्तु तदाभासानुध्यान्वहस्ते मिरिकस्यापि समभवेत् तदाह।

ग्रं॰

इत्यस्थिते योप्यन्यः
प्रमातातदेशाभा

ति एतदपिने

स्फुटा

भ्रान्तस्यापि परस्यादिति एतदुपलक्षणम् पूर्वमतेनमिरिकस्येकचंद्राभासेते।
मिरिके पुगांतरकोन हि चंद्राभासवान्भवेदिति नपराभासजनितः प्रमात्रंतरे
स्याभासः तदेहलक्षणापात् अतद्धेलक्षणेहि तदाभासजननस्याव्यापकमन्य
थाघटाभासात्पटाभासइत्यादिरनियमोवरूप्राप्तः तस्यविरुद्धे तद्धिलक्ष
णत्वमितिव्यापकविरुद्धोपलंभः अथयोगाचारमतदूषणं प्रवृत्तेनवाह्या
र्थवादिनं एतत्यत्कलावनिसर्गदुर्वलोनायंमेगणनीयोयेभाचारास्वयम
वदूषयिष्यतीत्याशयेनप्रस्ताहयिचतनयपरमार्थोजमनन्तरन्प्रवेशामिवास्य
उर्वनीभ्यैरेकान्तवादीकथयति ईश्वरैकान्तवादेचिति तथाह्यविशेषेद्यो
तयन्योन्यात्मस्यविशेषज्ञतोद्योतयति सत्यमस्तिप्रामाणिकोर्थः यत्किले
तद्रूषणं स्फुटत्वास्फुटत्वादिसंक्रमइति केषांघाभासोदयइतिचकारादेकल्पि
काभासोतरोदयइतिचतन्नैरात्म्याद्वयवादेदर्शितम् ततस्तीर्थिकपक्षसर्व।
पैवत्लाणिकत्वेनेरात्म्यादिविरोधाजितन्यायकोशेकान्तरूदणायुर्थमयंयुष्म
दर्शनेवप्रपंचप्रवेशयिष्यति विज्ञानवादीदुरात्मास्वनिकायकलंकभूतस्तद
संस्मर्वोवस्कंदेन निपातयन्नभावादितिहिविधाहीति सर्वोन्तगोचरत्वेनया
तुवाद्यनयास्थिरास्टष्टिः साधारणीसर्वप्रमातृणां सज्ञानावइतिसाधारणान्य
थाचे ...... सर्गः स्टष्टाव्भासवानित्यादिनासाधारणीस्टष्टिर्वस्तुनेकेवलस्य।
रुकल्टिका। यत्रतावत्याभासांप्रप्रमातृणांभेदविगलनेनएकात्मतापत्तिः
तस्यासाधारणीस्टष्टिरीशस्टष्टेजीविनीत्पनेनत्वसाधारणीएवरूपप्रमातृ।
कर्दकायत्रनमिश्रत्वापत्तिः प्रमातृणांतस्येतवस्फुटास्फुटकेषादिवेकल्पि
कादिस्त्रवर्गइत्यसाधारणात्कर्षेतत्राभासैकतादोषः तत्रापिचेस्वरापिष्टा
नमस्ति यद्वद्यतेसेषाप्यज्ञातयासंत्येवशापाकृतिदात्मनइति अपोप्रोत्सार्हि
तोवाह्यार्थवादीपरकीयमथेत्यादिनाधोकिन्वाहरूषयति नयुक्तमित्यादि
ना अथायंवाह्यार्थवादीभगवदेकान्तवादिनाप्रोत्साहनोपजातमत्तुनेजि
तोनिरपेक्षंप्रहरन्सन्नानान्तरमसिहिंविज्ञानवादिनोमतेवितत्यदूषयितुमी
दवंधंपटहानिहकेनियावि...न्निसंतानान्तररूपाणिप्रमाणे...
तावंतएवघटाभासायदितत्परस्परव्यवहारोनवदत्तइत्येतेनापिच्छिद्रेणाप
काभासवादीत्वयाप्रवेशयितव्यस्तस्मादंगीकृत वाह्यमर्थयत्रैकस्मिंल्लि
भिन्नप्रमातृग्रहीतेपरस्परंक्रियाविक्रयादिव्यवहारोपपत्तिः वाह्येचप्रारी
रवर्तिनिएकस्मिन्व्यापारेवाहारंगीकृतेतत्रस्यसमीहाकार्यत्वात्तेनेवट
ष्टेनकार्यलिंगेनकारणाभूतपरबुद्धिसंतानोनिरपवादमनुमीयतइतिप्रमा
त्रंतरविषयोपिव्यवहारः प्रश्नप्रतिवचनतिरस्कारक्रीडनाद्यायसंमेलनादिः
परस्परेणकृतोचरत्नत्वइतिनतत्वयविदोगीकार्यय[illegible]रणचोयं एक

मित्यंगीकरणाकारणात्ह्वणक्वान्वपंत्यविरुद्धतदुपमर्देव्यापत्रपरपक्षो एकत्व
मितिकारणविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः एवकारेणापत्त्वचितेपरघटभासेव्यवहारो
नस्यादितितत्रहेतुः प्रमात्रंतरघटाभासानांपरोक्षत्वादितिपरस्वसंवेदनपरोक्षा
त्वहर्ष्णिनिप्रमातृभेदेनवस्तुतरभेदेघटाभासेष्वाद्यांघादूपेअस्यापिघटाभासस्या
प्यपरस्यापिइत्येवंव्यवहारोनस्यात् ग्राहकांघाद्रूपेचातिभूयस्तिप्रमात्रंतरस्य।
द्रूवाच्येसनास्तेचादो अथमपिचेतयेतथमपिचेतयतइतिनभवेद्यवहारस्यास्य
यौपिसंभावनापिकिमंगास्तसम्पत्तिः एवंग्रन्थयोजना ननुघटाभासानामित्यत
देएकत्वयाचकारोयोजनीयोयेनात्रषष्ठीसमस्यानन्तपत्तिर्भवेदेकस्याग्राहकेत
स्फुरितः प्रयोगोनहितीयस्याः गर्वोस्वामीहेयषुचेति एवकारवलाच्छिपर।
घटाभासेषुप्रमात्रंतरेषुचव्यवहारस्पर्शोपिनस्यादितिसम्बंधः सर्वथाप्रमाणा
गोचरेर्थेव्यवहारः परस्परस्वइवावहिर्भूनिराकृताकारतथाचपरप्रमातृग्र
ताग्राह्यग्राहकाकारव्यवहरणाहितानामिधानरूपेणअचकारणांप्रमाणगो
चरत्वंसर्वंतदनुद्भवात ---- एषविरुद्धंतदगोचरत्वमितिकारणविरु
द्धोपलब्धिः ननुसत्यपिवाह्यार्थेघटोत्तमत्यत्तप्रमाणगोचरोग्राहकाभासत्व
त्वमानेनैवकोचरीभूतोवोधुहिपूर्वोक्तियाहष्टात्स्वदेहनत्रतन्त्रूहात् कल्प्यतेय
दिघीविनित्यायात् तदिहदर्शनेग्राह्याभासोधोग्रस्यन्वमितिविषयोभविष्य
ति तदसिद्धंप्रमाणागोचरत्वम् तथाह्यन्वमात्ह्येवात्ह्यस्यप्रमातुःस्वाप्रति
भासतोधोधोयोमेत्रसत्यंपिनादेहप्रतिभासेतस्वहितोव्यापारव्याहाराववभासः।
तस्यसमीहयासहव्याप्तिर्दृष्टहीताकार्यकारणभावप्राणितास्वात्मनि एवंभू
तायाश्चस्यभूतच्चघटाद्याभासवत्याचान्तः संविदाकिलायमेवंजातीयकोव्या।
पाराभासोव्याहाराभासश्चभवतीतितौतोगृहीतकार्यभावात्तस्मात्द्व्याप
राद्याभासान्ततत्त्राद्यभाससंवलितयाहकरूपात्वमानमनुमितेनचव्यवहारः
तदुक्तं चित्रमात्रेप्पषनयः समइति अपिशब्देनसंभाव्यमानमेनेनतदुक्ताहरूषयति
नसंगतमिति अत्रहेतुः नहीतियोसावनुमेयोमैत्रस्तदीयाद्यासमीहयास्यग्रा
हकसंविन्निष्टएवव्यवहाराद्याभासोजनितोनत्वनुमातृसंमतेचैत्रसंवेदन
निष्टइतिमैत्रसमीहायायोनकार्यांश्चैत्रसंवेदननिष्टएषव्याहृतीत्याभासः सक
थंमैत्रीयासकारणाभूतासमीहामनुमापयेत ननुसत्यंमैत्रसमीहायांचै
त्रसंवेदनेमैत्राभाषनाद्याभासःसकार्यंतस्याः कार्यांनस्यात् आह प्रमातुर
स्यहीति मैत्रस्यैवानुसारेणाअहंवाग्मीभाषेइतिस्वसंवेदननिष्टितोयग्रा
भासस्तस्यकारणंसंभाव्यते सएवहीष्टः करणायनतुचैत्रसंवेदनगतस्यमै
त्रोभाषतइत्याभासस्यमैत्रसमीहयाक्रियाकरणं स्यादितिअत्रहेतुः तस्ये
तिसह्नचैत्रसंविद्ध्वतोनेष्यतेकदाचैत्रसमीहया ननुकिमेषणेनप्रयोज

हे॰
प्र ज्ञा॰
वि॰ वि॰
११६

मं॰ थं॰

नम् वीजेन किंकर[illegible]प्यते च मतस्य कार्यः आह नह्यनभीष्टं चेष्टाकार्यं चेति
जडं केवलं ज्ञापमेतदेव कारणस्य यदभिसंधायार्थं करोतीति प्रसंगो नाम तमाह
विश्वस्येति ततश्च सुखेन तड क्लृप्तसंकरादिवैरूप्याव्यो विप्लवः न च केवलमि
यद्यावत्प्रकृतमपि विघटते इति दर्शयति एवं चेति सकललोकविरुद्धमप्रसि
द्धं चेदमिति विकल्प्यमानम् चैत्रस्य मातृ[illegible]भावादाविष्टा समीहारूपा त
येव तत्रि स्वसंविदितो मे त्रैभावतः स्याभासो जनित इति कल्प्यताम् अनिष्टो
सौ चैत्रसमीहयेति चेन्मैत्रसमीहयापि नेष्ट इति विकल्पाविधिः चैत्रस्य चान्यमा।
त्रः स्वसमीहासिद्धा तत्रैतावदपि किं मत्समीहयैव मत्स्वसंवेदननिष्ठेय
माभासो जनित इत्येतन्मदृष्टमैत्रसंवेदनेन कल्पनीये स्यादिदूषणचयं।
दर्शयं संतानान्तरस्याशङ्कासमाधानतो दर्शयति नन्वपरिहृतमाचार्ये।
ण स्वयमेव शंकित्वा तत्किमिदं चोद्यत इति यस्मान्मम स्यात्तत्प्रत्यायपि
तु तत्रूप्यपापवद्दृष्टं वक्तं तदर्थं दूषयति यदपीत्यादिना अनद्वर्णितमिवेत्येतेन
अनद्वर्णितमिवेति वचसा वास्त्वर्थवादीदमाविष्करोति प्रामाणिकोप्या
यंयमर्थकीर्तिराचार्यदिङ्नागप्रभृत्यनेनोपात्तत्वपानादेवमभिधत्ते नपुनरप्र
स्वरुचिरेषेति अस्य सन्तानान्तरकार्यगतानन्तरसमीहानुमीयते नचैव विज्ञा
नन्ये बाह्याभासान्तरकार्याभासगतादिति नच यदि परोक्षत्वात् बाह्य
वादेनावेदकप्रवृत्याहारः तत्रयुक्तं यन्नतः समीहानुमानेविज्ञान नयेत
हावाभासो अनुमातरि चैत्रे व्याहारस्य यमिति स्यात्तदविच्छेदेन अनुमेयं तु मै
त्रे व्याहरामि अहमिति स्वान्तामा विच्छेदेन अनुमेयं तत्रैव चैत्रेण अविच्छिन्नावभा
सस्य व्याहारस्य स्वात्मनि समीहाकार्यत्वेन व्याप्तिरहीतानन्तविच्छिन्नावभा
सस्य परसमीहाकार्यत्वेन तत्कथं समानुमीयते नत्वोच्यते क्रियाविशेषः क्र।
डादिक्रियाविलक्षणो यो व्याहाराभासादिः स एव विच्छेदाविच्छेदाद्यवान्त
रविशेषण्यागतान्सामान्यतद्रूपमाननस्य ``` कस्य व्याहारस्य समस्यादकोय
रेहा विशेषाः स एवाहमयमिति विशेषान्तरानादरान्सामान्यतस्य न
नु यथा च दृष्टवल्मीकयोः पार्थिवत्वसामान्येपि कुम्भकारपिपीलकरूपप्र
तिनियतकारणजन्यत्वेन व्याविच्छिन्नाविच्छिन्नयोरपि प्रत्यययोर्व्याहा
रप्रतिभासयोर्निमित्तं व्यतिरिक्तं स्यात् भवेद्यदि कुम्भवल्मीकवदेव प्र।
तिनियतकारणजन्यत्वेन व्याविच्छिन्नो नोपलभ्यते यावता विच्छेद
प्रतिभासत्वेनोपि निर्मातोपाश्रयाणां तथा पिपीलानामप्येत्रनिर्माणादीनां च
पैषां प्रचलितपरिभ्रमणादिकाः ये क्रियाप्रतिभासाः तेषामेव विषयः पि[illegible] ला॰
मिं॰ ञादिभिर्नि[illegible]ताः एवस्य चेतनाचेतनरूपस्य च्यवनकालभाविनः प्रचलिता
दिकाः क्रियाप्रतिभासास्तेप्यविच्छिन्नसेव्यहारूपर्वका दृष्टा न विच्छिन्नैर्विच्छिन्न

ˣकारणमिति यावत् को हेतुरितिहे पक्षेभिसंधायˣ

तृ॰

ˣसिद्धिरप्यस्यार्थो यथैव[illegible]नये बाह्य[illegible]ˣ

समीहापूर्वकैर्भवितव्यमिति नियमः कृतः परकीयसमीहापूर्वकत्वे च
परिप्रेरितपाराचातादिजनितस्याहं चलानि पतामीति स्वात्मा विच्छिन्नस्या
पि कस्मादि क्रियाप्रतिभासस्य दृष्टम् तस्माद्व्याप्यमात्मसमीहामात्रस्य व्या
प्तिः पत्नीकृतस्तस्य परकार्याभासस्तदृष्टमेतावत्तात्स्वसमीहानुपलम्भे।
दृष्टी यराष्ट्रिणभावेन पारिशेष्यात्ततः समीहामात्रे व्याप्तिमसंवेदनस्मरणाया
भवदपि फलतः परसमीहारूपमनुमितं भवतीति तदेतत्तेन प्रामाणिके
नत्ववर्णितमिव ``` तेन चाप्रामाणिकेन वर्णितमिव प्रसिद्धं चेतेन वर्णित
मिति लक्ष्यते वयं विप्रमत्तत्येत्याभेह यदि वा प्रामाणिकवर्णितमपीदं स्वदर्श
नपक्षपातप्रमादादिदोषादप्रामाणिकत्ववर्णितेन तत्कल्पं जातमिति उपप्राह
उत्प्रेक्षायां प्रमायां वा कस्मादेवमित्याशंक्याह तथाहीति परस्ता[illegible]उन
रेरू ताम् तेन स्वहृषाणवकाशान्तरमास्मादयिष्यामीत्याशयेन वा स्वार्थ
वादी प्रत्वप्रमेयसिद्धावनुपयोगो साध्यविशेषणस्य तावद्दर्शयति।
क्रियाया इति ज्वलनपवनादिका क्रिया न समीहापूर्विकेति युक्तं।
साधनधर्मस्य विशेषणाविशेषपदेन समीहायां त्वनुमितायां सिद्धः
परसंतान इति किं तत्र विशेषपदेन तन्न संतानान्तरागामनुमितेन कश्चिद
र्थः व्यवहारसिद्धये स्तिदनुमीयते क्रियामात्राणां समवेषणादिवप
ष्टीभूतहस्तादेः पूर्वभाविकादपात्तपंसमीहामात्रमतीतं रूपमपि स
ध्यति वर्तमानसमीहानुमाने वैयर्थ्यत्वेपि तस्य सिद्धेजीवनमप्ययमित्येतत्ता
वत्कव्यवहारविशेषमनुपयोगि क्रियया हि व्याहरणाभासरूपया
ताद्दृगसौ व्याहरेदहं रूपा व्याहरामीत्येवं तद्व्याहरणाभाससमवायिरूपः
साध्यते साध्यत्वोचितोसौ वेदितयावत् यतश्चैवं तत्तत्पद्दायातमि
तियावत्तावच्छूद्रार्थः ततोमेऽलक्षणात्मनात्र विच्छिन्नरूपायः क्रि
याविशेषाभासस्तेन ताद्दृगसौ साध्योपस्या विच्छेदेन चो[illegible]न्नष्व्याहा
रादिः क्रियाभासः ततो व्याहरामीत्याभासात्परसंतानमानेन चिकी।
र्षितेन तस्यानुमानेन तन्नमपुरुषवाच्योसदर्थरूपः संतानान्तरत्वेन सं
मतोपि प्रत्यक्ष इवेति नाद्दृशा क्रियाविशेषाभासादहं विशेषपक्व्याजि
हीर्षितत्वयत्तनमस्त्वेकप्रमाणानुत्थापनादित्वातेत्र्यमयाभीष्टप्रसंप्र।
तिवचनादिव्यवहारोपयोगीयुक्तमनुमानमिति ज्ञापयितुं समासेपि वि
शेषणाह् अत्राह वाद्यार्थवादिनं दृश्यमिति अत्राभिप्रायं विचार्यमा
णोसमस्तां प्रक्रियां विलुम्पति तथाहि न चैत्रस्य व्याहरामीत्याभासः स्फु
रति यन एवमनुमिमीते स हि व्याहरतीति विभिमन्यते तत्तव्याहरामीत्यतया
भिमाने हि स्वदर्थमभिन्ने व्याहारस्वसमीहेदं ``` येत्तुक्राभावति नपरस
मीहास्वपरयोश्च नादानुपपत्तिः यस्य च मैत्रस्य व्याहरामीत्याभास

समात्री

अं॰ स्व

ᐟमात्रमतीतरूपमपि सिद्ध्यति वर्तमानस मीहेतिᐟ

प्रे॰

ई०
प्र० ज्ञा०
वि० वि०
११२

त्स्यस्वसंविन्सि ई समीहा किमनुमानेनतदेतदा ...... उपपन्नमितिय
द्रूपमनुमानात्सर्वं सिद्धेननतदनुमेयेवस्तुतः पर्वतइवसिद्धसाध्यदर्थः अन
मेयत्वेकारणामसिद्धत्वेनहितद्धेचात्रोपलभ्यत इतिकारणाविरुद्धोपलब्धिः
अत्रप्रदीपोनेरपदितिप्रत्ययात्परत्वमितिचेत्त्व ...... पिपरत्वप्रसंगो।
निमित्तस्याविशेषादत्राहमितिहिस्वाभिमतेपिदेहइतिकः स्वपरवि
भागः यदिवातीतत्वेनापीमंतेविज्ञानवादिनोवचनम् तदेवदूषयि।
तेमंक्ता व्यवच्छेदेननबाह्यार्थवादिनानूदितेपूर्वेचेत्यादिनाविशेषणाद्
इत्यनेनग्रन्थेनदूषणांगीकरणमिषेणपक्षाभिप्रायस्त्वविशेषणाद्
प्रयुंजानस्यअत्रचप्रकृतमेवविघटतइतिदर्शयति तदित्यमिति अने
नचयेनेश्वराद्युपायवषुपलब्धांतरः प्रविशतिद्वयोरपि .... तदाभास
मात्रेपरस्यसत्तान्यगमनेनास्मदर्थविषयप्रतिभासात् येष्वर्थप्राकेष्वस्व
रविभागप्रतिभासहेतवोभासांतेरेणकस्यसंभवादित्याशयप्रोषः न
नुप्रथमेनेमप्रुकृषद्रूपप्रत्ययार्थनादेवेण ...... व्याहरणमात्राद्रूप
मेवप्रकृतन्यर्थद्रूपंसमीहामात्रेसिध्यत् तदाहअर्थापीतिसामान्यरूपेपि
स्वपरताविशेषणतात्पर्येनैष्यतइतिव्याप्तिग्रहणकालेव्यापकत्वेनसा
धनधर्मस्यअनुमितिकालेचानुमेयत्वेन अत्राहतद्विशेषग्रहणमन।
र्थकमितितनत्रतत्साध्यार्थेनाभावात्समीहामात्रेपिग्रचस्यवाय
तस्यवासर्वज्ञस्यवाकिंमेवीता .... ह्यास्तिकस्यापिशिलादिप्रेरकस्यैवये
नायमित्यकस्यनेव्याहरतिचेतिनिश्चयाभावेव्यवहारासिद्धिरतंश्छेवयत्न
रसमीहापिमच्छरीरकस्याथमत्समीहापिपरदेहकस्यायद्दष्टाप्रभवि
ष्णुरित्यभिप्रायः परोक्तंकृतिमयारीत्यादिनाविच्छेदयोरपिव्याप्त्यप्र
तिभासस्यसमीहामात्रमेवनिमित्तंस्वपरविशेषणाभासस्यव्यभिचा
रदर्शनादिति तत्रसमीहायाअपिव्यभिचारोदृश्यते एकामिच्छामि
च्छतिपतनीतिस्याविच्छिन्नोविच्छिन्नस्यव्यापारभासिनासमीहावान
वेगादिनापिदृष्टइतिव्यापाराभासेनकारणमात्रानुमानोचितेनस
मीहापिमात्रमपियद्येनचिनापिभवतिनतमस्यकार्यधूमइवजलस्य
तथाचकस्यसमीहयाविनेविकार्यताव्यापकतदविनाभावविरुद्धम
जन्हेनाभाविनमुपलभ्यतइतिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः अथेतिवातेभा
भासादिजनितान्कस्याभासादन्यएवसमीहासमन्तोधूमाभासजादिव
धूमाभासादन्याभासस्तस्यामिपुंकेकसमपिरागोल्लोकेपिचाभ्या
सात्रतीतः ततश्चविच्छेदविशेषत्वाग्गास्सामान्यरूपोवाताद्युक्तक्रिया।
हेलदायापंविच्छेदाविच्छेदत्योगेनयत्सामान्यसमीहमात्रेतस्यकार्य।
स्तेनकार्येणाप्युक्तेतत्स्वकारणमनुमानमितियदुच्यते तन्यापीति।

न०४
विच्छेद०४
सौं०
न०४
विच्छेदा०४
सौं०

तस्मिन्नपिप्रकारेक्रियमाणेविच्छेदादिविशेषत्यागेनापियासमीहाकारणात्वे।
नसमताल्पस्याः क्रिययापवकस्यादिक्रियाअपिप्राह्यान्यकस्यादिक्रियासहयःका
र्यकारणाभावः प्रसाध्यते ससमीहितत्वलक्षणविशेषणविशिष्टयेवसिध्यति
नहियानकस्यचित्समीहितापवनजलनादिनिमित्ततत्स्वभावात्स्वगतापरगता
वाक्रियावासासमीहाकार्येयुक्ता ततोविच्छेदाविच्छेदविशेषान्यजेत्ता ... म
समीहितत्वेनयथाकथमपागम् समीहानोयथासमीहितस्यस्यते तदेकस्यव्या
हारासमीहायेस्याववर्जगमेविषंव्याहर्तृस्यात् ननुयदिसमीहितेवव्या।
पारादिक्रियासमीहानत्वसमीहिताकिमतः एतदापंकोदोषापादनाय्ययोज
यति नचेति रहव्याउ ... येयमहमितिसमीहानतोव्याहरामीतिसमीहित .. स्व
रूपसंतानगतोव्याहाराभासः तत्समकालमेवच समीहितव्यतिरिक्तेनमात्रा
प्रमातविपरसंतानरूपव्याहरतीत्यवंमतोव्याहाराभासोनुमातृकर्टकत्वाभा
वेनेमेवेकानृकत्वानन्यमेत्रात्मकपरसन्तानसमवायीहितीयः तदिदूपरसे।
तानगतद्वावृद्भयथाव्याख्येयः समीहितृव्यतिरिक्तेनुमातरियतश्चाभास
तेनुमातृव्यतिरिक्तेचसमीहितविभवतीति एषचप्राच्यसहितः सन्तेताना।
न्तरेनुमातरोहे ... कार्येनप्रूर्वः श्रुद्धोनापिपरः श्रुद्धः तयोः क्रमेणास्वसमीहाया
मसमीहायामपिचभावात् तस्याव्यावाहरामीतिसहितेपरंसक्रमेणनम।
थमपुरुषश्चाहेनयोरपिपरगतत्वंनामव्याहारविशेषस्यासमीहितयेत्रप्रति
काव्याहारविलक्षणस्ययहिशेषणंतत्प्रत्यज्यते तर्हिव्याहरणमात्रात्समीहा।
मात्रमनुमीयेतनत्वव्याजिह्मीर्षतीति एतदेवचविशेषत्वेनमेयतद्रूपताजीवित
मास्तमानानन्तरतायाः ततश्चयथाचान्दनेनयाग्नवनुमितिसिते सामोदवंधूमस्य।
यदिएज्यते तद्धक्तिमात्रेसिध्यति नचान्दनोग्निःयावत्साध्येसाधनधर्मस्य
येनविनानसिध्यतितावतितद्विशेषणांनामांगीकार्यम् चान्दनाग्नमनुमान।
इवचेद्दनामोदवत्त्वंधूमस्यनेनसिध्यतिच परागतत्वात्मकोप्यमपुरुषार्थसहि।
तप्रथमपुरुषाभिधेयविशेषणभावेनविनासंतानांतरसअनंगीकारणां .. हिना
साध्यसिद्धिनिवंधनत्वेतहितद्धेचेदमितिकारणाविरुद्धोपलब्धिः यथा
चचान्दनत्वापेक्षयाचन्दनामोदोनविशेषणंतत्परिहारेणानामीनत्वात्तदेव
हितदपेक्षयाविशेषणंतत्परिहारेणान्तेचान्दनत्वमिवत्वाशीतापेक्षया।
अन्यथागोत्वादपिशावलेयेविशेषणंतस्यादितिसामान्यविशेषव्यवहारोहीय
ते द्वयोरपिगोत्वशावलेययोर्विशेषणत्वापत्तेः विशेषयोश्चसामानाधिकरण्य
कथंस्यात् अस्तिचतत्र गोः शावलेयइति तस्मादन्यतोन्यविशेषव्यवहरमस्ता।
व्यापकभावेनपरिहृष्टान्नियमाद्दिरुद्धमनियमेप्रसक्तमवलोक्यविप।
ज्ञात्तत्परिहरणानवस्थानानिवर्तमानस्तत्परिहारामीनत्वेनव्याप्यते त।

प०
न्स्य०
न्ना०

४शमीत्येवं विपवि
शेषपरिहारेणव्या
जिही४

ते ४कार्यत्वे४

६·
प्र. ज्ञा.
वि. वि.
११८

द्विरुद्धं च तत्परिहारासीनत्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः एवं प्रकृतेपि व्याहार।
व्याहारादेर्मैत्रकर्तृकस्य चैत्रात्मके परप्रमातरि परसंतानरूपे यद्गतत्वं तदाभासरूप
त्वमेवेत्येवं व्याहरतीत्येवंरूपे प्रसृता समदर्थविश्रान्तिप्रथमप्ररूपणाभिधानेन चि
त्तेमत्कीत्रेय व्यापाराद्याभ्यासस्यान्तर्मप्ररूपो चित्तस्य व्याप्रियत इत्येवंरूपाद
न्येन विशेषस्तत्परिहारेणानभीनत्वादिति ततश्च यद्यप्यमाश्चान्दनेन्ग्र।
···· नमिन्त्विनेधूमस्य चंदनेत्यन्तप्रभवबह्निकार्यत्वमवश्यापेक्ष्यम्
तश्च चेदनामोद वन्प्रभावादेव संवेद्यं तथा हि तदामोदवत्त्व ग्रहणाय प्र
णीये प्रत्यक्षे प्रभवतीत्यतः पुरवर्तिनश्चान्दनत्वमभुजः स्पर्शाभिधूमयोरस्ति
प्रत्यक्षप्रभावे वाह्नतेन विकल्पेन व्याप्तिग्रहणाम् अनुमानकाले ग्यामोदमा
त्रस्येव विशिष्टधूमावसायः एवमेव चात्त्वषप्राणीयदर्शनवेलोदितमेलना
विशिष्टविकल्पस्वभावः संभवती किं सिध्यति विशिष्टा स्वरमेर्धूमाश्चन्द
नेन्धनो धूमध्वजः अग्निकार्यत्वग्रहणा शमिचा ···· तोग्निकार्यत्वग्रह
णो व्याप्तिग्रहणवेलायां प्रमाणान्तरमुपयुज्यते तच्चनासंभावनीयम्
एवमिह प्रकृतेपि न चनत्प्रकृते निर्वहति विशेषतोत्र परसमीहात्वमेया
अन्यथा समीहामात्रमनुमेयं चेपिशाचप्रायोपि समीहिता चेद्वीयेव्याप
राभासे सिध्येत् अथानुमातृप्रमातृ संवेदनवेद्यमानतदीहात्वरूपा
भासनिष्टेव समीहा सिद्धति तर्हि प्रमातृसहस्तेनुमातरि तत्संकोत।
मेवाभासमहस्तगतव्याहाराभासस्वरूपात्समीहास्तहत्वं सिध्येदिति।
तावतामनुमातृणामेकप्रमातृनिष्ठत्वेन यो व्यवहारमेलनलक्षणः
संक्षेपः स न स्यात् अनेनैव च न्यायेनानुमितेपि घटाभासवति प्रमातु
रेतघटाभासस्य देकत्व च घटाभासे क्रयविक्रयव्यवहारे नोभयोर्व्यवहर्त्रो
र्भवेदिति पुनरपि महान्भूतग्रन्थजगदन्धजायते तस्मात्परसमीहायां
चानुमानानलं तत्स्यायामनुमेयायां स्पर्शाभिधूमचान्दनाग्निग्रहणवद्व्या
प्तिग्रहणाकाले पूर्वगतत्वेन व्याहाराभासस्य परत्वेन न समीहायाग्रहणं।
समानकालव्यवहारकारि विकल्पव्यवहारणीयमुपयुज्यते न चास्ति।
परगतत्वपरसमीहारूपत्वे हिंसाहिंस्यवृत्तिविच्छेदाविच्छेदप्राणेपरनिष्ठ
यद्वेवं कं मनश्चसंतानान्तरलक्षणाश्हानुमेयपदेवर्तते इत्यन्योन्याश्रये
एवमनुमानकालेपि मैत्रात्मकचेतनरूपपरसंतानसमवायी व्याहरा।
म्पह मितिमूलस्य सोनावदर्थत्तोमध्यसंक्रामन्स्तिष्ठाय व्याहाराभासे।
व्याहरतीत्येवं परसंतानगतत्वं नाम विशेषणं प्रमाणान्तरनिग्राह्यम् नचप्र
माणान्तरमनवेक्षमेतत्परसंतानस्याज्ञावनवगमात् अवगमे वानुमानेनैवर्थ्यं
व्यापत्तिः तत एव प्रमाणामितरेतराश्रयम् ततश्च परसंतानगतत्वं नावबुद्धं

ये · मेदा · दा · नु

तम् ज्ञातेपि परसमीहाकार्यमेतद्व्याहाराभासस्वरूपमित्यत्रोर्थ्यव्याप्तिग्रह।
णावधोनास्ति प्रमाणाम् तदेतदाह न च परसंतानेत्यादि इयता मां समीहते
पि परसमीहाकार्यत्वेन तत्र समाणेनात्मनीतरक्रम अधुनानुमेयत्वेन व्याहरा
मीत्येवंभूतस्य परसंतानगततया व्याहरतीत्याभासस्य या परगतता समीहित्व
विच्छिन्नस्वभावतामास समीहाकार्यैव न भवती विवाद्यर्थवादीकृते व्याहारा।
भासीत्यादिना मैत्रस्यतावद्वस्तत्प्रसिद्ध्या एवं समीहाव्यापारयमिति ततो व्या
हारामीत्याभासः स्वसंतानगततत्त्वस्योदेततावत् यस्तु चैत्रविश्रान्तमैत्री
व्याहरतीत्येवंभूतः परसंतानगतो व्याहाराभासः सतावन्मैत्रस्य संबधिन्या स
मीहया कार्यः असमीहितो ह्यसौ न न विशेषसमीहायां सामान्यमपि समीहि
तम् स्यात् तत्र समीहितेक तमविशेषधारी मेव समीहितं भवति अन्य
था ह्यातेत्र गणस्य समीहितत्वे कंभकोरच्छया त्रैलोक्यं कुंभोनाख्य प्रसव।
लोक्यते नचेवम् ततइदमापतति बलादेव सामान्यमन्यथायामपि समीहा
यां कश्चिदेव विशेषः समीहितः फलेत्ता यो सौ विशेषान्तरं तिरस्कारेणान्द
प्यते तदनेना प्रकारेण यद्यपि सामान्यसमीहितं तथापि स्वात्मवती यो व्याह
राभासो व्याहरामीत्येवं रूपस्तस्य समीहाजन्यत्वेन प्रसिद्धः यच्चानुमातृसम
तोयश्चैत्रलक्षणः समीहितः संतानान्तरोन्यः संतानः तद्गतत्वं व्याहरत्ययमै
त्रइत्येवमाभासने चितेव्यान्तरस्यैव विशेषरूपं तत्कस्य जन्यं भवेत् नचैत्र
स्य मैत्रस्य द्वयोरपि तत्र नास्ति समीहा यतः समीहायां यद्येवं कर्तृप्रभविष्णु
मेयिमैत्रेयाव्याहरामीत्याभासतदीति तिनहिय देवमैत्रः समीहते मयियां
विच्छेदविरहितो व्याहरामीत्याभासः संचैत्रस्य विच्छिन्नरूपो वादेविति तदा चै
त्रोप्य··· हे व्याहरामीत्यविच्छिन्नाभाससभागीभवेन्न दिक्छ्ता नोड्नतेच घटप्रसि
सारपिषयायणोजेनकाम्यया तदेव विषयं तदाभासवत्स्यात् तर्ज्जवक्ष्येवन
केनचिदरूपेणानुत्पादेऽक्षा हि तत्र संभवेन चैवमस्ति तन्न समीहाकार्यः परसंता
नेविच्छेदेकोव्याहाराद्याभासः तत्रस्य तत्समीहाकार्यत्वं तत्समीहान्वयेनान्य
थाभवतिघटरवकृविंदस्य तथा च विच्छिन्नाभासो व्याहार्हरमित्रस्येति न समीहा
कार्यः समीहाकार्यत्वे समीहातेरन्यथाभवने नव्यामे हतस्यैव मृष्टोक्त्यास्
अन्यथा संवेद्यसमीहाकार्यसर्वस्य स्यादिति स्वकृतइकृतत्त्वस्वामितादिसंकेरा
नत्वप्रभावः तस्य व्यापकमन्यथाभवनमिह नोपलभ्यत इति व्यापकानुपलब्धिः
तदेतदुक्तं परत्र चेत्यादिना परस्य मैत्रस्य समीहया सामान्यविषयापि विशे
षे स्फुरोत्या व्याहरणाभासपरत्र चैत्रसंवेदनेपि अविच्छिन्नत्वेन व्याहरामीत्य
नुनारूपेणाजन्यते नचैवमिति न समीहाकार्यत्वे प्रमाणमस्ति परसंतानतायाः
एतदेवापिकावायमर्णीकारेणोपसंहरति एवमिति यदेतदुक्तं तदिति

ये

६०
प्र ज्ञा०
वि० वि०
११९

तस्माद्धेतोरेतल्लभ्यंयत्किलसमीहितादिविशेषणयोगेयद्व्याहरणाभासत्सा
मान्यंतद्धारेणापीतराभासेष्टेष्वन्नगतोयोविच्छिन्नोव्याहरणाभासोमेत्रसं
तानगतेनव्याहरामीत्याभासेनसहैवभवन्नतएवनतत्कार्यत्वेनपोक्तस्त
मीहायास्तस्मिन्नितराभासेकारणतानास्ति नापितामिष्टिमपेक्षतेस्य
तराभासस्यकार्यतास्तिव्याहरामीत्येवमाभासस्यसहभावेनचयइतराभासो
योव्याहरतीत्येवंरूपःसइच्छाकार्यनैवभवति तवतिनेच्छाकारणम् अस
मीहितत्वात्तावतः अन्यसमीहितत्वमसमीहितत्वेचयदानपेक्षतेपितु।
व्याहरणाभाससामान्यमात्रंतदापरगतेननेनइतराभासेनसहमेत्रगता
याःसमीहायाःकिंनकार्यकारणभावःसत्यम् यदितत्प्रविशेषणानपेक्षा
निर्वहेदितिदर्शयति स्वगतमेवेति योगासिद्ध्यधिकरणानीत्यहिसाम
न्यमप्यभिसंधीयमानेविशेषमिष्टतायामेवपर्यवस्यति इत्यत्रचसेवेद्यत
एवविशेषणनिष्ठता येनदृष्टीवेयमितीच्छाभवंतीप्रत्यन्तेनहिव्याहरतेस्यान
म् आन्तरावयवविशेषसंयोगिनावेगवतापवनेनकवणाभिहतस्य
ष्ठाणांक्रियाद्वारेणततोविच्छेषसमीहान्तरव्यवधानेनदृष्टी दमीतिवह्नि।
त्रिरसनेच्छाणःसंपादयति नत्वेवंचैत्रसंतानेभवतिमैत्रस्येच्छायास्तु
तत्तदस्यार्थस्यदृष्टीवनस्तत्कम् दृष्टीवतपस्तुःपिष्टप्रयुक्तइतिनासाधुःनतप
वचेद्वाचार्यःदृष्टसिद्धिवार्हीचेष्टान्यवोचत तस्माद्धिपोषाभिसंधानेसा।
मान्याभिसंधानवपिनांतरीयकमेवविशेषस्पृष्टवाप्यत्यविच्छिन्नाभा
सेनसहमैत्रसमीहायानास्तिकार्यकारणभावइति अविच्छिन्नाभासज
न्यासौचैत्रगामीविच्छिन्नाभासोभविष्यतीतिचनवक्तव्यम् तेया
सहभावेनेयस्यकार्यकारणत्वायोगादित्यधिकस्यार्थस्यात्रापवादः इ
ष्टिपाट्टोभाष्यकारवचनात्सायुरवेष्टिरिति अन्यथाक्लियामितिवासहप
त्वामावेकिंनित्यंशेनवाच्यते भाष्यकारीयंकरणसाधनेत्स्य
जीविषयाइत्योपसंख्यानिकमितिचेदिहापितदेवभविष्यति नचार्थे।
भंगाधानमित्येयस्यापिभावनावादेकरणत्वमपिफलेप्रतिसंधेयंचस्या
ध्यात्वमितिदृष्यते इष्टिकर्मतयाभाव्यतेफलमनयेतिइष्टिरिच्छैवसंपद्यते
कर्मान्वेष्टायामपिइष्यतेनयेतिकरणेसमवायरूपमेषितृत्वमनयाभाव्यते
तयाहेषितात्कर्तासंपद्यतइत्येवंनरतत्रावधानव्यमित्यलमवान्तरेणाव
रूना इदानीविज्ञानवादीत्वाविच्छिन्नव्याहरणाभासेनसहनियमेनैवत
राभासस्यसमीहितत्वात्स्वेवभिसंधानभेदादिदर्शयतिच्छिन्नाभासनायाः
समीहाकार्यत्वंसाधयितुमन्वयव्यतिरेकसहःसंदर्शयति नन्वयेचे
ति अन्यथैवेति अन…वार्यस्य[illegible]ः एवसकोविज्ञानवा[illegible]वा

ति४

यताबा४

दीक्षांमीकःत्राणोयावच्छिन्नयति तावदीश्वराद्वयवादीपरव्यामोहोव्यपोहन
रणकाकत्वमितःदयःस्वकरावलम्बनमन्याभाषायावार्थात्थवादिनासम
मानेवस्वरूपरमार्थप्रदर्शयिष्यते तदेतदित्यादिना यद्यपिमैत्रस्यतव्याम
मीहाचैत्रेपिमैत्रोन्तरयतिदृष्टीवत्याभासइत्यपातामिति तथापिचैत्रःकथं
जानीयात् अनपवार्यमिदंनन्तरंतत्परसमीहाकार्यभवतीति नह्यनेनप
रसमीहायाअयापितामज्ञातम् अनेनैवन्यायेनचैत्रपरमज्ञातानंतोमैत्रस्यापि
कथंतयासमीहाभवेदितिचिंत्यम् ननुसचेत्रोपियदाभगवंतमभिप्रजल्पे
चकार्षःसारेःपरितोषयेतेन्तरितत्पतदासंहृत्तेवकापोनिर्जनेच यदानुसपी
तिगोष्ठीतिप्रमुदितः प्रियतमयाचैत्रेणचमैत्रेणसहन्तरयतिनत्तेनात
तेनिर्गमय्यतदाप्रियापिपश्चात्इतिभवत्यसावभिसंधानम् तत्स्वात्म
निव्याप्तिरेनेनगृहीताअनपवारणपूर्वकतदाचरणस्यपरव्याप्तिविषयतावगम
नाभिसंधानस्यचयतदपिकथम् तथाहिस्वयमनपवार्यदृष्टत्यजतिस्तुरह
यहिवातत्रस्याभिसंधानमस्ति मैत्रोपिपश्यतुवितिं यद्दुक्तंतदेवमप्य
पेक्षतयदिमैत्रशरीराभासेसमीहापूर्वेदृष्टतास्वभावंजानीयात् स्वात्म
वत्तिकार्यकारणभावविज्ञित्पत्तासमयेपितत्कथंपरसंतानज्ञानम् इष्टप
तांहियदाणामस्कदंसेनकावनेनानुपदृष्टीवतोवाक्तिनावप्राहतेनापुवोनोन
त्पतस्तदायंपरज्ञातज्ञानानिविनियदभिसंधानेतत्परप्रमाताज्ञानपूर्वकं
परज्ञानेचतत्स्याभिसंधिजनितहृष्टाभासज्ञानपूर्वकमित्यन्यास्माश्रयम्
तदाह तथाप्तेतितिपरज्ञानपद्यतामपमाभासइत्येतदभिसंधानजनितोयव्या
हराभासइत्येवंनिर्णीतानततः प्रमात्रंतरस्यनिश्चयःकर्तव्यः एवंनिर्णी
तेचपरप्रमातरिज्ञातेतस्मिन्ज्ञातेस्वात्मन्यभिसंधानसूचितेपरत्रोत्प
द्यतामपमाभासइति त[illegible]तुपर्यायचेष्टातोव्याहाराभासजन्मततः
कार्यकारणभावनिश्चयःपरप्रमातृज्ञानेचयथोक्तविशेषाद्याहाराभासा
दित्यन्योन्याश्रयंविशिष्टस्यव्याहाराभासस्यविशिष्टयासमीहयासह
कार्यकारणभावग्रहणाववसरएव परगताभासोत्पादनाभिसंधानस्य
परगतन्त्वज्ञानावभासनानांसमीहितविच्छेदेनोच्यतेचप्रमातरादन्
मानहृतिविक्तादन्तपयुज्यमानव्याप्तिग्रहणाक्तितस्त्रिन्नन्यतस्माद्यान्का
र्यकारणभावोपर्यवगतःस्यादूसमस्याग्रहोयथातदन्येनधर्मेणय
थाग्रहतस्यावगमस्तथान्येनविच्छिन्नवर्णाद्यवभासेनान्यस्यप्रमात्र
रवसानेचेटन नचैतदस्तीतिदर्शयति यावतेत्यन्यतइतिप्रतिपत्तात्।
अरामेहिव्याहारहरूपेनेतत्समस्यगवदिनेदेपरप्रमातृरूपानस्मान्वायेपि
नतूक्तेपवतःसंपानादिपूर्वकमुक्तम् व्याख्यातमनहितेवेतिकार्यवा
नित्याबापरस्यरेपरम् तप्रमातृनिश्चयेसत्येवभवतीतिनतपिपरसंताना

तमसहते

ति०

सं०

नो

ई॰ प्र॰ त्रा॰ वि॰ वि॰ १२०

वगमेनैवाभ्यासमेवं प्रमाणानुत्तमविचार्येव वस्तुवृत्तेरभवन्नपि तथाभूता
भिसंधानेन सह विछिन्नव्याहृताभासस्य कार्यकारणभावो ज्ञातेन शक्यः
समुपपादितम् अग्नेर्नात्वन्वयव्यतिरेकासंभवात् वस्तुवृत्तेनासौ न भवती
ति प्रकटयति न चेति न च युक्तेतिसम्बन्धः व्यतिरेकाभावं दर्शयति नस्थे
ति वाल्लोकद्वाराभिसंधत्ते परः स्वरूणां वितिप का किलैव पि जनार्काणीव।
पिवाकृतश्चिद् इत्यादेः सा व्यक्ष नितनाकृदन्नुपलभ्यते न च परस्त्रे दनाभा
सो नोपलभ्यते नन्वमाहात्वी दित्यभिसंधानेनव घषमावरणापवारणादिना
भवितव्यम् तत्र च तदनुपपत्तिकस्य वक्तः प्रसंगार्थः अयं भावः एवमस्थ्यमा
ने एवावरणेन सह तदाभासोदयस्य कार्यकारणतास्या नाभिसंधीयते नासचे।
हान्वमेयत्वेन प्रकृतेः आवरणोपसंहाराभासोऽभिसंधेः कार्यं इति चेत्तत्रापि
वरणमेवैतदयमुपसंहरतीति चेत्रय आभासमस्यावरणं तदाभावादि विशे
षात्रेषणे न वस्थितिनं किंचिदेतत् माहात्वी दिति चाभिसंधानेऽप्यावरणो
पसंहारयोगोऽपि सर्वज्ञप्रभृति प्रमातृलक्षणाभासमहस्तोदय इति नैव।
तथाभिसंधानाभावेनथाभूताभासाभ्युदयो युक्तः अव्यतिरेकात् यत्तु ए
वं विज्ञानवादिनं प्रतिजोपपद्यते न दिति तत्स्मदीतोरस्मान्नमेवायं से।
व्यायापत्तिगच्छति यावतीमे वं लोकेन यदपि दिषोणे पतनात् तनाद्य
स्मदर्थविश्रान्तेऽहुद्यादिपतत विलक्षणा प्रमातृतत्र प्रतिभासादेपकं
तेन कृत्स्मातिकमवलम्बनीयम् किंतदाह बाह्याज्ञानेनोदितयासमी
हयेच्छया प्रयत्नपर्यन्तयायुक्तोऽयः प्रमाता तामेव तत्स्मादविच्छित्तएवया
वाह्याभीत्याभासः स्वात्मनि प्रमातृप्रतिभासीनतएवान्तरस्पर्शीनाद्य
वगतस्थान्तकरणाभिधानकारणोपयोगकमेणोल्लघमानरूपत्वधारि
तत्स्मिन्नेवयतश्चेत्रः प्रमाता परमेश्वरेणाभासान्तरेकाटुपसंहारन्य प
कीभावेन साक्षात्महर्षहस्वविश्रान्तदेह लोको कल्पनाशतैः कल्पयन्न
पिकोऽप्येको निर्विकल्पो जयन्यजस्र इति सदा स्थितिर्विनोदायैनिर्यचक्राये
न ततः सोऽपि सर्वमेतद्ववदेवावबुध्यते परतत्त्वशरीरायहंभावदार्ढ्यो
त्व परविभागगणनामगमाहि कल्पयति एवमीश्वरवादिसंमतमत
दिक्प्रसंहाराश्रयाद स्मान्तं ततम् यदितु बाह्यवादिमतेनेन तदतन्नः
मतीत्यादियोज्यते तदेोपसंहारेणेन हस्तिष्यति एकरूपतानावद्भाव।
हास्यानेनोक्ताः साच बाह्यतायामपीतिलक्षोद्धासोबाह्यवायागाहृ
एवं चेति तत एव तद्देशकालयत्नावभाते चेत्रस्य मे आभासे प्रवृत्तिर्युक्ता
अपरस्थाकस्मात्मे इत्यादियस्य आभासस्तत्रदेशाभाससमाहितः मवत्सलो
कस्याऽभिधानप्रमाते नरजातितो न भवतीतिकृता निश्चयः एतावद
बहिस्तदास्यात् यद्यग्राभासितस्वरूपवहिर्भेतामिवचाद[illegible]न्यतः संक्रान्तम्

दर्पणादिरनावरणस्यान्यतो संक्रमणो विपदेलावाधकमस्ति स्वरूपवहिर्भावविक
हेत तत्स्वरूपत्वे स्वच्छतायाश्च दर्पणनिष्ठायाः इति स्वभावविरुद्धोपलब्धिप्रसङ्गः
ह्यिपत्तेऽपि तत्र [illegible]र्थावभास इति साध्येनैव व्याप्यते चेत्रप्रमातृविचार्यमाभातिव्याहारः
स्वरूपवहिर्भावेनमेवेनोव्याहरतीति तदेनान्यतः संक्रान्तेन भवितव्यमिति स्वभा
वहेतुः अन्य[illegible] तद्देशतत्कालत्वादिना दुरवधपवदर्पणोत्तबिम्बमपिप्रत्यक्ता
न्तत्न सिद्धमेव इह नु तत्पादर्पणे च प्रतिबिम्बस्य बिम्बानन्तरभाविता न बिम्ब
योगप[illegible]म् इह तु योगपद्यैकपसमर्प्यसमर्पकभाव इति स्यादिप्रनवल्लक
स्याद्योतयति तत्रापि दर्पणदृष्टे योगपद्यमसौ भावो देनाप्रायेननुपलक्षोय तो।
तिष्ठतीतिस्यादि[illegible]नैनैव द्योतयति नापरस्य स्यादिति तत्स्मत्पमक्रमम् न दे
शकालनियमः सत्तानतियमोऽनश्च न च कृत्यक्रियाद्युक्ताविज्ञप्तिर्यदिना
र्थान इति एवं तद्देशकालाद्यनवधारणादोषमक्रमदोषान्तरमपि विज्ञानवादिनम्
पादयति एवं चेति चः समुच्चये दोषान्तरस्य अनेनैव व्याहरतीत्याभासो व्याहा
राभीस्याभासन विम्बभूतेन प्रतिबिम्बम् ततः स्वप्रमाभावेनाभासमानः समर्पित
इतिन्यायेन च दाभासोऽपि अहंभावप्रधानभावेन स्वदर्श सामानाधिकरण्यम्।
हमानहंदेमवतीति प्रथमपक्षो विचिमेन स्थितोऽन्यपरोतेनकेन चित्समर्पितप्रत्य
यात तत्र च प्रस्तुतदोषः सर्वएव प्रमातेतरवर्तिन आभासः समर्पकः सामा वि
शेषाभावादर्पणात्वे [illegible] ह्यन्योन्यप्रतिबिम्बार्पणासंख्यप्रतिबिम्बोदयः किम
गप्रमातृकादिपदार्थानामन्योन्यप्रतिबिम्बार्पणे तदाह अपर्यवसानं स्यादिति
किंच समर्पकस्य मतेऽपि प्रमात्रेतरवस्थसाव आभासोऽस्मदर्थविश्रान्तिवेलायामपे
दमिति निर्भासमानः स्वप्रभावाभिमानयोगपद्यात्प्रतिबिम्बकल्प इति तस्या
र्प्यपकेणाभावम् अज्ञात्वैवमितिअनवस्था ततः परिहाराय तु पर्यन्ते च घटएवा
स्मदर्थसंभिन्नः सकलप्रमातृव्यतिरिक्तः अभासतत्सौरा भ्रष्टपरितनकः अहं घटो
भास इत्येवंरूपः तत्रापि च घटतायदिकाल्पिकातद[illegible] घट अहंप इति निर्भास
मानयोर्घटपटयो रेकामेव स्यात् अधिकाचेत्तत्रापि प्रतिबिम्बतेति बिम्बेनोत्प
न्नभवितव्यमाभासस्वरूपतापत्त्येनेति वाक्यएवार्थः सिद्धः अनेनाशयेनोक्त
मपरोक्षे बाह्यार्थवादप्रकारः ज्ञानवाचानामिति तत्र चांगीकृतेवाप्येषाँ किंप्र
मात्रेतराभासानां प्रमात्रेतराभाससमर्पकतया अस्तु तापर्यवसानदूषणानुव
पित्या सएवाऽप्रोऽर्थः सर्वेषामाभासानां प्रकाशमविघ्नतीति अपर्यवसानदोषपरि[illegible]जि
हीर्णोपरकीयाशंकाते अधापीति वासनाप्रबोधमात्रेतेषां व्यापारो न प्रतिबिं।
म्बार्पणो वासना च घटमहहैर्नपिपूर्वं घटानुभवजनिता प्रतिबोधिता तमैवैकंपू
र्वानुभूतं च घटाभासमन्मेषयति तत्रेनापर्यवसानाभासभासनाप्रसंगः न
विति आभासांतराणि परोद्गापीति तत्र घटादर्शनसंभावनमस्ति एवं नुभू

तस्य कृतत्वेष्व न च यदृश्याभासोऽप्यभूत् न तद्ग्राहकैनैव प्रबुध्यते सत्यम् तदेषाका
लाकारस्मरह्चरप्रमातृत्वादिविशेष्यत्वं तु न कदाचिदाभासस्याभूदिति तद्विशिष्टा
द्युदाभासवासनायाप्यभावात् कुतः प्रबोधोऽभविष्यति येन तदवभासोदयो भवे
त् पृथग्वासनाप्रबोधविशिष्टा विशेष्यतानियमो वस्तुपस्तद्वैवभासन तद्वा
सनाच भूदेव कुतस्त्व प्रबोधाप्यापितिस्तेनेति अनिर्भासमानत्वेऽपीत्यावत् ।
प्रबोध्यतइति व्याचष्टे तथाभासेत्यादिना एवमभिधायाक्रमेणसतिनद्वृत्यभिधी
यमानमित्यक्तं स्यादेवं पूपमक्तं भवेत् किंरूपमाह प्रमातृत्वेत्यादि इतीयन्ता
म् पूर्वः प्रसंगइतिआभासपर्यवसाने अपि पतितत्वं च प्रकृतेनोपपद्यतइतिद
र्शयति तथाहेन अपि पति[illegible]तिदृष्टइतिमहानमेननवमद्वेद्वेहेतुः प्रबोधकः

×स्थितिर्वत्वं च मकृति नोपमद्यत इतिद र्शय×

किमित्युच्यतइत्याशंक्यनदृष्टितआह बाह्यार्थवादिभिरेवेति अदृष्टं हेतुरुच्यते कृत
आत्मप्रयासो वा ह्यार्थसिद्धयादावुपाध्याय मीमांसकादिभिः तथाहि स्वहेकारा
त्मकमनः समानानोर्ध्वाह्लादिस्वेदादिज्ञानानां जनिकायाः प्राक्तयोवासना
त्वदाधारभूत मेक मालय विज्ञानेस्वापमदादौ प्रवृत्तिज्ञानसमकाभावेऽपि से
तानवृत्त्यावर्त्यमानेन त्वसन्तानवर्त्तिनोनिमित्तस्याभावात्परस्येतानानां
च सदासन्निधानात्कथं क्रमेणप्रवृत्तिज्ञानानि कुर्यात् ततआह दृष्टंपतदेवेति चे
त्यत्र चकारः समुच्चयेनकेवलं पूर्वोक्तोऽभिप्रायोयावद्यमपीति पूर्वसूत्रे ।
यदुक्तोऽन्वयव्यतिरेकिवदपि के किंचित्कल्पनीयम् सवाह्यार्थः यदान्य वाह्य
सिद्धिः स्याद्व्यतिरेकतइति नन्वीश्वराद्वयवादिनोऽपि स्वपक्षे दोषोऽयमापतितः
क्वा सत्यम् सकललोकप्रसिद्धिविज्ञानवाह्यवस्तुवादोऽपि यदिनघटते तर्हि
ईश्वराद्वयवादपक्षेतानाममृत्युतातिदोषेण सत्याप्रामाण्यकानाशंक्याद्यदत्तेच
त्याविति किमलौकिकडंबराद्वयवादानंतरोत्कृष्टप्रयासेनतदाह ईश्वराद्वयेति
॥ ॥२६॥ एवं बाह्यार्थवादिना विज्ञाननये प्रति क्षिप्ते चेदित्यनेन बाह्यार्थ
सम्भावनायोग्योऽहोक्ततायामीश्वराद्वयवादे आह स्यादेतदवभासेष्वेतेषु वाव
सितेसमस्तिव्यवहारे किमन्येनवाह्येनानुपपद्यमानेनेति किंचितिवाक्यशेषः
सम्भाव्यते नत्वयुक्त्व तोक्तं किंतु भवदुक्तसंभावनातोऽपि इहाधुनासंभावना
न्तरमस्तीति यदि वा नवेयं तावत्संभावनानाहेतुपितृपदादितिवक्ष्यमाणे यदस्मि
न्निः इदमधिकं संभावनायोग्यम् किं तदाह तेष्वेवेति इह निराकरणोत्कंप्या
तेष्वेवग्रहणाम् एकसामग्रीकत्वम् इन्द्रियादावपि मानम् परस्य च नपर
निष्ठतानयुक्ता परत्वस्यानन्यनिष्ठता प्राणात् तदनात्मप्रकाशानस्वभा
वपवप्रबोधस्यापयुक्तम् यद्यपितेन त्वभावपवनपीतिमेवयोग्यवस्यवाधिते
वज्ञातस्यान्यनिष्ठमिति स्वभावतायापकस्याकपितत्वस्य च [illegible]
पलभ्यतइति तदवष्टंभस्याप्यवाह्येनन्यस्यमर्पितेषामाभासेषुभवतापर्यरीक्षते

तेष्वेवेति च निः सप[illegible]तया विजृम्भमाणेषु एतदुक्तम् अनुमितोऽपि बाह्योऽर्थः
प्रकाशमान एव वक्तव्यः अप्रकाशमानोऽपि हि इदमेवा प्रकाशमानप्रसंगादनुमित
मपि वस्तुनोऽन्ततः प्राय मभवेत् अत एव प्रमातृत्वेऽनवभाव्य अनुमितमनुमानमेवि
दस्पष्टक्लिन्नमस्ति तत्सहोपलम्भनियमवेद्यत्वादिः सकरनेकान्तिकः स्यात्त
त्प्रान्तितावृत्तसम्भवोवायद्विज्ञानवाह्येचकास्तीति नीलादयोऽपि वाह्याभवि
युः नचेत् [illegible]चित मनाभासनप्रसंगात् अ[illegible]पि त्वंचप्रकाशात्तद्भिन्नमध्य
नसिद्धमित्यसत् एवमेकराज्येन ये विजृम्भमाणायोग्या आभासाः नचान
पयोगिनस्तैरेवान्योन्यव्यवहारात् एवमेकराज्येनये [illegible] विजृम्भमाणायोग्या
आभासाः नचानुपयोगिनस्तैरेवान्योन्यव्यवहारात् [illegible] कल्पितेष्वपि वाह्येषु
तदाभासैरेव प्रकाशमानैः क्रयविक्रयदानप्रतिग्रहाभासादिव्यवहार इति
तेषु समाप्तेऽव्यवहारे अन्यप्रकाशानामितिरिक्तेन नत एव प्रकाशत्वान्निष्प्रमा
णकेन वाधकप्रमाणानिरस्तेन च वाह्यार्थवेद्यणाकिमपि केनाविष्टेनेति सू
त्रार्थः अर्थ इति वाह्यस्तथापि कल्पितैः बाह्यस्त्वार्थः सावयवोऽभयविलक्षणो
विरुद्धोपमीत्यासादिकं दृष्टणामवलम्ब्य प्रमाणावाधितः अवयविनिहृषि
तेन हेगाक्रमानुमेयानामपरमाणूनामप्यभावः दृश्यमानद्रव्याभावेन निष्टु
णकर्मसामान्यादेः काकवार्त्ता तदभावे च कः समवायः दृश्यमानकार्यगतः ।
विशेषोपयोगितया चात्मकालाकाशादीनां कल्पनीति तदभावेन किं वि
हाय्यमस्ति यत्स्वहेतुमेनेः सर्वोप्रसिद्धिरवयव्यसिद्धिरिति निरवयवस्य परमा
णुरूपोऽयः प्रमाणवाधितोवह्वभिःप्रकारैः शाक्ययागादिकं विकल्पितिवृ
त्तिग्रन्थस्य योजना एतत्सर्वसंक्षेपेणावतारयति व्यवहर्त्तृव्यपेक्षयेत्यादिना
व्यवहर्त्तैरेवान्वेषते वस्तुतत्त्वम् नहि तदन्वेषणोद्यमनमात्रेणिरपायेति अपा
यः प्रमाणाभावाहृष्टाणासंभवस्तद्रहिता अपि कतरेतिआभासा एव दर्पणा
स्मृतिविम्बानीव संवेदनादपिका नियम्नतताप्यधिकतरं नकाचिज्ज्ञाविततत
एवदृष्टान्तस्थवस्तुकथंस्वस्त्वेदंचेष्टितमिति तत्प्रमाणलोपनतमित्यर्थः
दृष्टंचेदप्रमाणिकान्येऽयस्तत्त्वापि वस्तुन्यनुपयोगिनोपानेनप्रयासेनेति
विचारितेनयथा इन्द्रियादिषुषड्वाह्यसमीक्षाकाराध्यावाहत्योवापकेहिभूत
पंचकेचेतनाचेतिश्यतिव्यवहारसमाप्तिरंगीकृतानन्तेचवान्यस्येन्द्रियादेरनुप्र
वेशात् अन्येपिति भूतचतुष्टयेविचिज्जमेलनेदितसंवेदनाख्यविकारविशे
षमुदिततद्विकारेच [illegible]हकथा व्यवहारसमाप्तिरूपगतायष्वेवत्प्रत्ये न

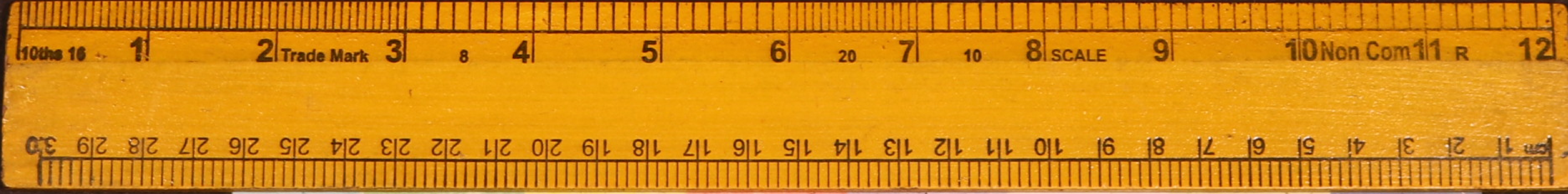
×स्यतयेवेत्य×

समर्थः स्यादेतदिति संभावनोऽसौ ज्ञानावाह्यानेअनुपयोगिनोऽपि वस्तु
विचारं चेचरन्विषतां जनत्वम् इहतत्त्ववाह्येषुर्थे इदमपिनास्तीत्याह नापीति
अनेनानुपपत्तिनेति विभक्तम् मतीतिपरस्परात्मकइति क्रयविक्रया
देरपितथा प्रकाशनमेवप्राणाः यदेवंवेदमस्येस्य प्रकाशात्तेतदेते

ई. प्र. वि. वि. १२२

नैवमस्य प्रकाशमानस्य प्रकाशमानतायामेवार्थक्रियायामुपयोगस्तदनेनो
भयोः प्रकाशमानेन स्वरूपेण स्वोपयोगं प्रकाशमेतं करोमीति द्वियस्मा
द्वैतदितितस्मात् बाह्यत्वेनिर्भासोगतेनावदध्यवसायबलात्प्रमाणमेवद
ज्ञिरवमानमपि बाह्यविषयमेवेत्युक्तं प्रमाणमेव तद्विषयं द्वयोरपीति
अस्मन्मते तु विकल्पस्यावस्तुपवस्तुनिष्ठत्वमेवेत्युक्तम् भ्रांतिरेवचाव
सायस्येत्याद्यन्तरे ततएव यदाह बाह्यवाची विकल्पस्याप्रमाणप्रकाश
नत्वमितितदस्मन्मतेनिरवतारम् एवमसाकारज्ञानवादिना विकल्पः स्वा
त्मनि प्रकाशार्थस्त्वध्यवसायस्तत्केकथमस्य प्रकाशनम् तदास्तां तावत् वि
कल्पप्रतिभासिनेतिउपलक्षितक्रियाकरणेनतया सामान्येद्वियेनिरति
शयस्य स्वलक्षणस्यासाधनविषयत्वयास्तुर्गः अनाहतेसहजानन्दघनतैकसार
रूपिणीतामनापवर्गस्याभावमन्येनैव अन्यथाभिलषणीयत्वं [illegible] स्यायना।
न्वेषणानडपदेशानदवधारणात् तदवस्थानापयोगात् यदाहयम्यत्कृदन्यत्र
स्थापितायामिष्टे [illegible] वाविसृष्टणेतेष्टकाविदा न चाप्यदृष्टमिष्टेद्योरपीष्ट
दृष्टभोगाभूरिति अर्थक्रियापि चाभासमाननयैवाभिलषणीयेति सा।
प्याभासविश्रान्तेति नेनापि न बाह्यसिद्धिः तथा च भट्टः अभासभेदसार्थः
कस्तूपक्रमस्य यत्फलायेति चेज्ज्ञानेनतत्फलेवेतिकामातिरिक्याभासएवस्
रोमेवव्यवहारोपकरणमन्तामवादीत् ततश्च प्रसिद्धोवबाह्यः सिद्ध्यतीति
प्रस्तुतविपरीतमेतदित्याभासमानामेववस्तुतामभिधायप्रमाणिकत्वान्स्वरू
स्वपक्षे दृष्टान्तमाकादर्शयत्याशयशुद्धिमदर्शनेनाविमावकतोवक्तुंकेवल
मितिपूर्वं [illegible] योज्यमिदं पर्यन्तयोग्यहम् किमाह आभासमानताया इति पू
र्वमुक्तं चेति प्रकृतात्तनकालाक्षमेकोचमाभासस्पदर्शययन्नाभासमनमव।
पुंभवनेचाभवनेच निमित्तमपेक्षते न [illegible] नत्तितस्मिन्हेतुकतानतेष्वका
र्यकारणाभावाहुदार्थीनस्मदमास्वेरनऊ भकाभऊलमभिगच्छेन्नभूमार्थी
हूत [illegible] भजमाददीत कार्यकारणतामन्तलक्ष्मणाप्यज्ञापकभावोयतः प्र
त्येतेषणातावजनकस्पेकसामग्र्यधीनस्य वाग्रहणमकार्यहेतोमन्तङ्गावप।
वप्रमाणाः स्वभावहेतोरप्येकसामग्र्यधीनस्य रूपोदयसत्तोगतिः हेत्वय मी
त्वमानेनधूमेंधनविकारवदित्ययमेवनीतिमार्गः सर्वत्रेति वदपाति कार्यं
हेतुः स्वभावो वा ध्यत एवोत्पत्तिमूलजऊति एतावांश्च व्यवहारः सन्निमि
त्तकत्वे विघटेते नन्वेषांकितमन्तहृषणांकिंहृषणामेवनेत्याभ्र एतश्चेति
विदात्मैव हि देव इतिस्यामिनश्चात्मसंस्थस्येत्याद्युद्धोषु यत एतदप्यहम
णामस्यच्छेदो घानास्ति ततएतदाख्यानमिति दर्शयति एवं चेति स्वापिया
वत्परमभूमिरप्याभासपरमरहस्यापिसतीनेवाना भासमानामेवत्यापि
ताभासमानेवेतितात्पर्यम् एतदादिसिद्धस्येत्यद्याख्यानेमहागुरुभिः।

श्रीशिवदृष्टेः आदिसिद्धेत्यमस्यशास्त्रार्थस्यज्ञातेतत्स्वरूपत्वेनव्यवहारस्या
पनप्रमाणप्रदर्शनेनस्वप्रकाशोपिभगवतिनिरूपितम् एतत्मस्पेधिध्यानव्या
चेष्ट तत्रयदुक्तं पूर्वगुरुपर्वदं सर्वमित्यविशेषेणायदं [illegible] यमुपक्रान्तम्।
ततत्स्यपराणपिरोहतिहृदयम् घटादीनामन्योन्यविलक्षणानांस्फुरता
मेकरूपत्वमिति हि निर्युक्तिकं महेशवचनमात्रेकणाकः प्रत्ययात
तस्माज्जीवदेहोपमोपानव्यवधानेनाद्वयाभिधानमनुचितमिति ततस्समस्ता
स्तृचितेनस्याभासस्वरूपत्वेनस्वनिष्ठत्वाभावेजडानामन्यसंलग्नतायातद
न्यतादात्म्यपर्यवसायित्वंवाधानमत्वादित्यनेनेनिरूपितायोआख्यातेम
वतीतिहृदयेगटहीत्वाचटादीनामितिषष्ठीप्रयुक्ता आभासस्वरूपत्वादि
त्येतदपेक्षास्वरूपेनस्वातंत्र्यादेवानन्यापेक्षस्वात्मपरामर्शरूपतादिक्ष
णाकेनप्रसरप्रतिघातः ततएवानिरुद्धत्वादिच्छाप्रसरस्पहकक्रियात्म
कःप्रसरो नित्यमहत्त्वबन्नेमानरूपः यदाहसतएवश्रीमान् स्पन्द [illegible]
त्येचिदात्मत्वदमात्रान्बभवतल्लयः तदेक्षाना वतीज्ञानेनावज्ञावक्रिया
तथाइत्युपक्रम्य एवंतज्जातचितस्यवियोगास्थितयात्मनाशाज्ञात्मानि।
विभाग
हेतचित्तत्व [illegible] तदभागोयोरिति अनेनचमेविदानन्दात्मनः सर्वत्रैकरू
पत्वेनानपायित्वेनधर्मिरूपेणाणाक्तिमदात्मनावस्थितस्य भगव
तः स्वातंत्र्योद्रेकबलेनोन्मेषमाणानेच्छादीनांशक्तित्वेनिस्फुरणादे
वीनांदर्शितम् यतोसोऽव्ययकइतिप्रसिद्धः तथा च शानरुद्रियेतिस्तो
देव्यो यदा चैते नित्यमेवाप्रपामत इति अविरतसमरणाद्देवनवाभासयो
गाभावात्तत्रप्रमाणमपेक्ष्यते उपयुज्यते वा अतएवतद्विद्यतेआदिर्यो
स्यतथाभूतः सर्वेषांवादिभूतः एतद्व्याख्यानमादिसिद्धइत्यत्रविस्तरतइय
तास्फुटमिति व्याख्यातम् [illegible] अन्ययावद्वत्तिनप्रवृत्तोव्याप्रवत्तमवतीति
क्विभ्रेरिखकेत्थापनीयविशेषणाभिधानादशेषवक्तृत्वमभावेनदर्पणावहे।
स्वरूपाणावभासनसामर्थ्येविभुत्वमुक्तम् एवं यतः सर्वेषुभावेष्वात्मा अहम
तिस्वतंत्रविभुत्वमुक्तम् [illegible] अहमिति स्वतंत्रत
तोनिरुद्धेच्छाप्रसरः ततोपिप्रसरद्क्रियायोभात्मकाशविमर्शेतादात्म्य
योगेनप्रमाणायनपेक्षोकालकलितः इयतालब्धोवैश्वरूप्यमत्तदध्यातिवि
केस्यैवदर्पणावभासैववित्र्यवभासभेदस्यप्रकाशनात् इयतिचसिद्धे।
ईशानस्पवलादेवलाभइतिव्यतिरिक्ताकांक्षावेकल्प्यमेकाशस्पा।
त्मविश्रान्तिरहंभावोहिकीर्तितः उक्ता चैसैवविश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरो
धतः स्वातंत्र्यमथकर्तृत्वंमुख्यमीश्वरतापिचेतिनयेतिपरमानंदप्रका
शस्वभावइतियथायथांक्रमसमाश्रियस्तद्वपदानोख्यानकृतम् नि

६।

प्र॰ ज्ञा॰ वि॰ वि॰ १२३

हतविदितिनिर्हतिविद्यतेनित्यस्यस्वरूपस्वात्मार्थीयाजेतेनसमासेऽर्थवत्त्वे
ताभियामेकार्थीभूतत्वंचप्रकाशानंदयोर्दर्शयन्विज्ञानानंदरूपस्यप्र।
गवतोधर्मित्वंनिरूपयति स्वाकारएवेतिघटादीनांयत्पार्थतिकपारमार्थि
केरूपेसएवस्वाकारः स्वमात्मानमेवचघटादीनामाकरोतीति स्वाकारः
सचश्रेयोरूपत्वाच्छिवः सर्वकल्पितग्राहकपारमार्थिकस्वभावत्वात्परमा
त्माप्रसिद्धब्रह्मविष्णुरुद्रादीश्वरभावप्रम॰ ॰वपरिग्रहात्परमेश्वरः प्रमाण
व्यापारनैरपेक्ष्येणस्फुरणात्सिद्धः एवमित्यनेनैवप्रकारेणद॰॰न्यत्रात्मस्थी
पिवस्तुस्वेषुतेषामितिघटादीनांप्रकाशात्मनयेतिजीवदेहादयेसाणनक्र
मेणपरमात्मरूपारोहणंपरमात्मस्वस्वरूपंविश्वंचस्थूलसूक्ष्मादिरूप।
स्वरूपादिभेदेनदशादिकमेवबुद्ध्यन्तःकरणाभेदेनत्रयोदशाधःस्थितेनतज्जडाभि
मतभावोपादानरूपत्वमितगुणातत्वतत्त्वकारणात्स्वभिन्नसमस्तसाम्या
त्मकप्रकृतितत्वेपाणिनहिघ्राणरूपेतज्जेदग्रहणाणाणाणुतत्त्वनेदा
वरणाणपकरणारागनियतकलाविद्याकालमायात्मनासप्तकेनावरणा
ह्वानितारतम्यक्रमविभक्तविद्येश्वरसदाशिवशक्तिशिवलक्षणतत्त्वपं
चकेनचषट्त्रिंशदूपंपरमात्मनिमग्नातिश्रीमत्परमशिवभट्टारकेभेद
... यस्मात्प्रमितेत्यकेकोऽपिप्रमाणाः संवेदकत्वेगाणतोपरमात्मस्वेनमिश्र
भेदेनाप्युपसंक्रान्तस्तद्विश्वरूपत्वभावएवतन्नएवश्रीमहेश्वरस्यप्रमातृ
भेदस्यस्वपहलः पंचदशादिभेदाः पृथिव्यादिषु शक्तिमच्छक्तिभेदेनप
रातत्त्वविभिद्यते स्वरूपसहितेनश्चविज्ञेयंदशापंचपयन्त्यादिनानिर्दिष्पत
श्यात्मतांतावदिह प्रदेशापीति यत्तदादिमितश्चेष्पिव्यात्तेनचेतनहचन
मावेनापिसूक्ष्मशक्तिमात्रमपितावानन्नभविकम् तथैवार्थक्रियासमर्थदर्शना
दिमाह अतएवेति अर्थितासमवेदनतत्वतत्त्वविदिकिमुच्यतेपरमेश्वरस्वरूपतायां
जडमपियावच्छरीरमित्यर्थस्यैवकारः सिध्यतीतितद्वस्ततत्वतादात्म्यभावनो
तज्जैलेनजलरूपेसमानस्यालेनस्थूलत्वेजडेरिन्द्रियादिषु शक्तिमिवएवमिह्विलाभः
सामस्ततादात्म्यभावनयाजीवन्मुक्तानांयोपरमेश्वरेकरूपतावेशाम्यस
हिलाभः यन्मयात्मनम आत्मनेवत्तमाभिनामविमर्शसंचरेणाहुर्वक्त
त्वादिकिंचिदवीयसीरपिदिपाजानामिति॰॰ हृदा य्येन्मेभवेभवतिर
तोस्पष्टस्थिविस्फोटनत्वत्पात्टवपाशपंजरभरःकार्योपिमात्नायतेऽस्या
दिक्रमपिचेतितनएवमंत्रतादात्म्यभावनाप्रूजितकलशस्यडिलाकारादिस
त्रिघ्नातायतानिविषम्हतशमनादीनिकृत्यघातानिदपरत्नेरहस्यस्त्रायम
र्थइतिनातीवप्रततो॰॰वसरेअभिमनिविषयेतियाढेनम् स्वीविषयग्रहत्व
स्येननियतस्काराराससहिस्तनामिनिवेशेनेनियावत तदतिरिक्तमितिहृदृष्टे।

प्रयोजनमदृष्टंचाभासस्यएवाफुटविकल्पाख्यविषयामनेआभासादर्थ
क्रियाज्ञानमात्रस्यनिर्विशेषत्वात् किंबहुनापरगुरुतत्प्रथमाल्लाभोऽपितथा
भासभेदाधीनइतिकोन्योभिषीलतेपरियानसिद्धेदाभासेः सिद्धेस्वाभासा
वीस्थः यदाहतत्रभवान् बुद्धिप्राहोप्रवर्तितेयथाभ्नेतषुवस्तुषु तेषामन्ये
नतेनव्यवहारानविद्यतइति अनेनप्रयोगाप्यास्वरूपस्यैवप्रकाशविम
र्शदशाविशेषाश्रयेण व्यवहारोपयोगोदर्शितः विकल्पस्तमायाभासानां
चस्फुटत्वादादिहेतुत्वंनज्ञानस्मात्रतयानचनियतेवार्थक्रियाविजलेद

मा॰

षमपिकुर्वन्नवस्तु आभासंतरसंभेदस्तुसर्वत्रसमानः नप्रमाणस्य्यवसानमा
त्रानस्याकर्तव्यंशकम् अभिलषितापिस्दीपिकनेकार्थक्रियार्थीदृष्ट
तिकिंतेनचशब्देदृज्ञिगतेप्रमाणावाधितत्वेपत्नदानेनमेयत्वानावश्याचष्टे।
नकेवलमितिवाद्यस्यसाधकेनावस्थप्रमाणंप्रमाणान्तरेयमेवप्रत्यक्षंपरेणाज्ञ
म् तत्प्रस्तुतप्रकाशरूपेप्रकाशभेदमेवसाध्य॰॰तीतितमेवचकर्तृत्वि
रुद्धधर्माध्यासादेरित्यनदनन्तवमपियाज्जनीयमितिव्याचष्टे नथेति ना
याशब्देननकेवलमित्ययमर्थः समस्तयेनाख्यायते नचकेवलमि॰॰मेव

८

वाधकेयत्प्रमाणमस्वेनप्रहृतेयावत्स्वतोपीतिस्वमस्वेनप्रमेयस्वरूपनि
रूपणप्रहृतप्रतीतिद्वारेणापिप्रहृतेप्रमेयस्वरूपमेवसमस्ताविष्करणेनो
न्मूलयत्यवाद्यमितियावत् एवंकेहिवाधकंप्रमेयस्वरूपमनपेक्ष्ये
वसोषामनेपेशंविरुद्धमविरुद्धेयज्ञवक्रतज्ञवक्रप्रकाशाद्भिन्नेनप्रकाशात
इतितुसर्वग्राह्येनप्रवर्तेतम् इदंतुमध्यमेयदेवस्याकथमित्यंप्रकाशते
अथैवंतत्कथमेवमितिमियंचभासंतचापेक्षंस्फटतायंतुभासनानपेक्षया
श्रृष्यमेववस्त्वाश्रितस्यमविघातिप्रतीत्यनपेक्षावपिचेति एवंस्थितेमध्यमे
वाधकमाह एकानेकरूपतयेतिप्रतीतिसत्वावस्थायांविचित्रोवितनत्वपेक्षेव
स्वविषयवर्तीतिः सपिवत्वादेकेवितत्याविचित्रतयाचदेशाकारभिन्नेप्र।
मेयमात्रस्थीतमभिमन्यतेनचतथातत्स्वरूपकत्वानेक॰त्वयोरन्योन्यपरिहा
रेणविरोधात् ननुयदेवैकंतदेव॰मनेकेतिभेयात्स्याद्विरोधः नन्वेवमितिप
रमतमाशंकतेअथेति आदौहषयति तदपिनेति अवयवधर्मास्यावय

घ्यं॰

वीनसमावि॰तेनकदाचिदवयविनिवलक्षीत्पादियतस्याविरज्यते इतिवाबु
द्धिमवेत् नह्यवयवस्याभवत्परसाक्षादवयविनिकश्चित्कम्पावरणारागादि
त्वपदद्यात् अथसमाविशते तदेकावयवेकम्पादिमति यथातद्धर्मसमावे।
शादवयवीकम्पादिमान् तथाकम्पादिनाविष्टापरावयवधर्मसमावेशा
कम्पादिमानेवमवयवनाशान्नाशाभ्यामवयविनाशानाशावेशामिति
समान्तवासनावसरोपनतम हेत्सवंधुमरणाजनितातिदुःखशोकावेशि
वल्लभामिनीयुगलहृदयान्तर्वर्तमानपरवशाहृदयनायकवत्कष्टं

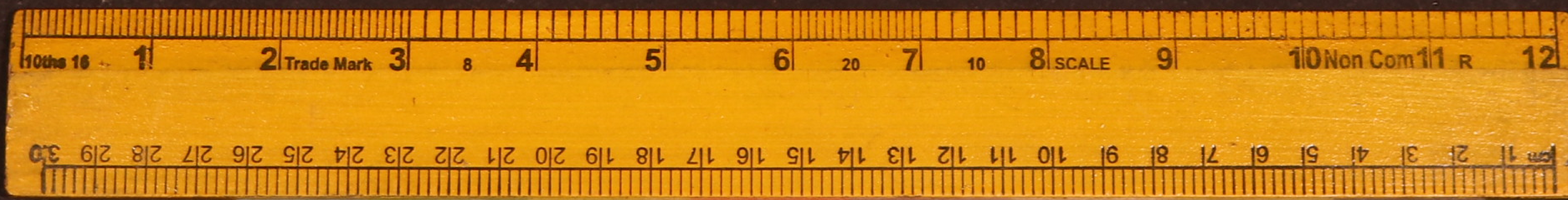
ई॰ प्र॰ ज्ञा॰ वि॰ वि॰ १२८

नत्रै

दशामपि प्रागपि नव एषोवयवीवराकः सर्वात्मनेति [illegible] वर्तमानोन्यत्रापि वर्त
त इतिव्यासंख्याहृत्तिरितियदुच्यते तत्प्रमाणाहृतमवयवीयं स्वच्छन्दाभिधाने।
तदन्यथेरविरोधेनैकत्वेव्यासज्येतिकोव्यासंगार्थः विततत्वेचनाभासेनेव वि
रोधेवानहृत्तित्वानहृत्तित्वेकथमेकस्यस्यातामितिकोव्यासंगार्थः त[illegible]त
हृत्तित्वमेवान्यत्रान्यहृत्तित्वमिति तत्रेति विषयभेदाद विरोधो[illegible]पस्येवरूप
स्योरुपादानसहकारिताभेदइत्यप्य[illegible]सत् नहिरूपस्यरूपतामुक्त्वान्यत
किंचिदुपादानत्वंसहकारित्वंवा तदेवतद्रूपंतत्तोकेकार्यमितियथाम्ना
पेक्षव्यवहारमात्रपात्रेतत्थानियतपरभावसहशासदशावस्त्वन्तरापेक्ष।
योपादानसहकारिव्यपदेशावकाशास[illegible]स्यात् व्यवहारविरोधो
नवस्तुभिनत्ति तदनाश्रयत्वात् तदनाश्रितोपि यदिवस्तुभिंद्यात् घटपटावभि
न्नौविज्ञानेभिन्द्यतानित्यनियमेभेदस्यभवेत् अवलोक्यतेचनियमः तत्तोभे
दस्यकारणेतदाश्रितत्वेभेदस्यतद्धिरुद्धंचतदनाश्रयत्वमितिकारणाविरुद्धो
पलब्धिः ततएवाविकल्पेवस्तुभेदेकारणंवस्तुगतोविरोधः सचेद्देशभेदस्थि
रव्यवहारभेदेयकस्यहिमेत्रस्यस्वरूपहीस्वरूपाहीनस्य यदिव्यवहारोभिन्न
याद्रूपंव्यवहरेति ममित्रंममशत्रुर्ममम[illegible]त्यस्याममनकिंचिदितिनेय
तामस्यात्मनिस्वरूपवेशसमाप तदभिमन्यते यदिस्वसामी[illegible]षमावि।
शपद्रूपादिहासीनतामनुक्रनेवमवानपुनेव यदिनबहिरतःनिष्ठती।
तितदयेदेशभेदमति विप्रतिषिद्धमभिमन्यते तस्करवदनपतिनमेवात्मनः
तत्रेतिचयदुक्तम् तदपिचवनमात्रम् एवंहिसतिघटःपटइत्येकंवस्तुभेदे
नत्रताद्रूक्तंवान्यत्रास्यपटतेतिनघटपटरूपातिरिक्तंकिंतदन्यशहृदयवा
च्यम् देशइतिचेत्तद्रूदात्त्वतरपिविरोधः इहापितेदिग्भागभेद भिन्नोअवय
वोसमुक्ताकिमन्यदस्ति यत्तत्रान्यतेतिचोद्यते तद्देशान्तरभेदोपगमेपुनःपिवि
रोधएवएकैकापायेसाविनाशःसर्वापायेतुविनेदंपतिकोत्रदोषइत्यावह
एकैकेति अवयवादितत्वात् भिन्नेनैवहिमहार्थ्योघटेन एवमेवपिन्तुरिति
भावः एवंकणादसंमतेवाहंरूपयित्वावैभाषिकपरिभाषितमपिहृषयति।
अथेति निरवयवाइति ततएवानशेकितविरुद्धधर्माध्यासइतिभावःसेचि
ताइतिपुरुषकर्मोपिपत्यादर्शनहूषदेशादर्शनादिप्रापकादालोकनिमि
ताणभिरव्यवधानान्निरन्तरभावेनानिष्टिमानाइतियावत् नंचैवंपरमाणमय
त्वेइतिवेतत्पेदिग्भागभेदवत्वेतत्स्रवहूनांपरमाणनांभिन्नदेशत्वमूर्तित्वेनासा
त्स्वरूपदेशाक्रमणायोगपत्वाभावात्मनिलब्धेकिमितिनघटतइत्याशंक्याह
तथाहीति अयंभावः यदिस्मृतराःपरमाणवोघटस्तदृदशानासेचयस्यावपि
नियमाभावः अर्थक्रियावपयोगःधारणाकर्षणाद्यसंभवः [illegible]
[illegible] आलोकमञ्ज्जघटयोरेकदेशापत्वदर्शनम्

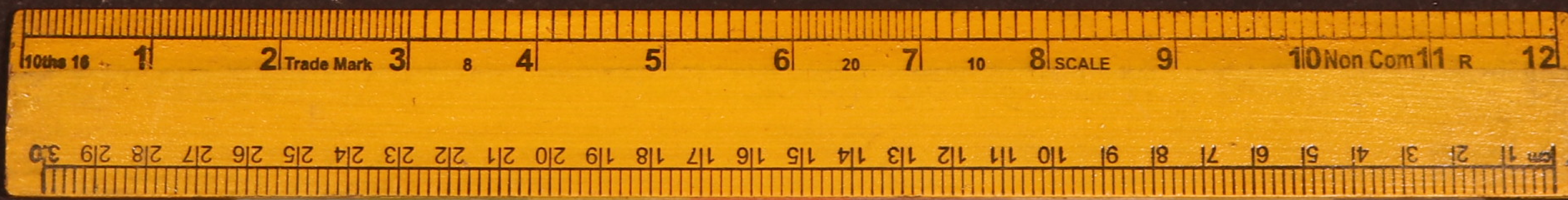
अयत्वमितिका रणविरुद्धो

पार्थिवैतेजसादिवत्स्वन्तरूकप्रसंगइतिप्रागुक्तोदोषः नैरन्तर्यंत्तुपरस्परसं
श्लेषः तत्रपरमाणुः परमाणवनाश्लेषाणउपश्लिष्टेभागान्तरमस्यापरेनास्ति
अपरस्याप्येवमितिद्वावपिमिलितौनापिकेरूपमसमस्यापर्ययातम् ए
वमन्यमेलनेपिवाच्यम् तदाह अन्तेति एवंक्रमसंश्लेषेदोषः अक्रमसंश्ले
षेतुवक्ष्यति एकपरमाणसंश्लिष्टस्यत्यादिनामध्यमपरमाणोहिपुगप
त्परमाणवदायोज्यते तदेकपरमाणसमाश्लिष्टनरूपसर्वस्वेनमध्यव
र्तीपरमाणुःसंश्लिष्टइति तोपूर्वापरसंमतावपिपरमाणतत्मध्यवर्ति
परमाणमपशरीराविस्येकपरमाणमात्रनिर्भासप्रसंगः अथाप्यहृत्ति
तानचेत्संयोगस्यात्रोपपद्यते अथापनीयस्याभान्तरस्यासंत्वात् द्वाभ्यां
संयुक्ताभ्यांहृ एकेचावयविरूपंयहारभेत तत्तदारम्भकापेक्षयापर
मत्वस्यागेनाणरूपंकिंचित्स्थूलमित्यपिस्यात् हृषितंच्छारंभणीयाव
वीश्वादर्शनइतिनिर्विकल्पेआलोचनमित्यर्थः अनपलभ्यणीयत्वमि
त्यनिश्चयइतियावत् ननुवहवः परमाणवोघटइत्यमाणाणंत्यचकास्ति।
तत्केमीपर्यन्तयोगाइत्याशंक्याह अथमेतिदिगवभासभेदात्मायस्त्रित्रिवधः
सचेत्परमाणअस्तसहस्रेयरूपमाणाभिमानमात्रेसाभ[illegible]त्तत्परमाणसमूहत्वावि
शेषात्कुचिरजरयमन्यत्रवक्रोयमपरत्रचवत्रिरश्रोयमितरत्रअस्त्रियमितिनि
य[illegible]मनेनसर्वप्रमातृसंवादेभिन्नार्थक्रियाकारित्वेनप्रतिभासोनभियते तथा
तथातेपरमाणवइत्यपितथाशाहृक्छिन्नेवाहयवस्तुनिष्ठंकिमपिपरमाणतातिति
रिक्तंतत्वांतरमूरीकरणीयमेवेत्येकान्तःयदेवंभूतंतत्तत्रोक्तंनीक्रियतेवहिरस्तीति
तर्हिनीलस्यापिकिंवहिरसत्त्वांगीकरणात्वेनननीलान्तपरामेचकस्यपरमाणत्वेसा
ध्येतसिद्धेहिनीलेतस्यवस्तुव्यापकविरुद्धधर्मानध्यासविरुद्धधर्माध्यासयो
गाविनाभूतावयविरूपताप्रतिषेधेनिरंशपरमाणरूपताकालभेदाभावास्त्र।
हणिकतासिध्यति अर्थक्रियाकारित्वावस्तुत्वादिकालभेदेचविरुद्धधर्म
योगापत्त्यावस्तुत्वमेवस्तुनाप्नोतेःदेशतःकालतःआकारतश्चसंकुचितमेवनी
लंननुविततेनापिस्थिरंनापिचित्रमितिहिव्यवतिष्ठते तन्नीलमर्थक्रिया
कारिचेत् तदंगीकृतमर्जवक्रतायपिवस्तुसदेवोपगम्यतेतनवर्ष्याणक्रिया
पपत्तेः नीलस्यचपरमाणुत्वयानवसीयमानत्वादिदमप्यन्यत्रानवकाशं
शुद्धनीलस्यार्थक्रियाकारित्वाध्यवसायेनविषयेकारणतावतएवार्थक्रिया
कारित्वात्सत्वमनन्यस्यसन्निवेशस्यैर्यवदसेतेति॥ एतदाह नन्विति॥ ए
कस्मिन्ज्ञानेवहवःपरमाणवःप्रतिभांतइत्यप्रतिभासनेयामपोइतिनेतावदे
वेदमितियावत् अथस्थौल्यंवास्कमाह स्वरूपेणेवेति षट्कोणदेवनात्।
दोषदाणवः समीयंते तदाकुर्ववपिभावेनाश्रित्यमध्यवर्तित्येकत्वगपदेवसं

लग्नः षडंशतावेयदिकल्प्येत तन्नमषट्कोणावस्तुसमुदायः कथमितितस्यमध्य
वर्तिनोवयवषट्कस्याप्यपर्यन्तेभागपर्यवाणवितिचेन्नाणोष्वेववानो ततस्तते
वेदमायातम् अवयवावयविप्रसंगश्चैवमाप्रलयादिति एकदेशाहतिसंयो
गात्तत्प्येकदेशायोगमेवाहितपति अथाप्याहतिसंयोगषट्कोपापिहन्नोयंभा
गषट्कम्भमस्तत्प्यप्रसारम् निरंशानायामणोरणुत्वेनेवा ·· पनस्यप्राहमात्र
मास्त्वात् निरंशोपिहिमहतिभवेतत्प्रदेशायोगस्यकल्पितस्याकाशादावक।
ल्पितस्यवापर्वतादेसंभवात् तथेतिषट्कोणानयानदपिवेतिनिपातद्वयेनेद
माह कश्चिदपिसन्निवेशोनोपपद्यते पार्श्वसंभवायत्तो हि सर्वः सन्निवेशः
प्रतिभासबलोत्थापितोयंसन्निवेशाभिमानस्तस्यापिनयुक्तम् प्रतिभासस्य।
नियामकत्वभावेनियमेनकाचिदेवकस्यचिदेवसन्निवेशाभिमानस्यनियम
र्थः तावन्निष्क्रियकः अर्थक्रियायोगस्थयोवाह्यार्थस्य प्रतिपादनेसर्वाभि
षिकः सर्वः सन्निवेशायत्तोनतस्यपरमाणुमात्रायत्तो चेदमस्तिउयोरेका।
र्पकारित्वाद्दृष्टेः तथानथातेपरमाणवस्त्वपिनिम्नतमणितिमात्रेणसन्नि
वेशाधिकरणविशेषप्रत्याख्यायोपपद्यतेय..ते नतेनमेकेगदेशादेवावयवसं
ग्रहणातीतेनतावतावेतन्नाभासमानाद्विभासवदिति तत्रापियथार्हयोग्रहणोक्तिद्विधा
भासेनैवसन्निवेशाभासः प्रत्तत्रिमत्वचास्यार्थक्रियाकारित्वाः सैनत्वेकि
मपरमाणुप्रत्ययमननमणुसंचयसमर्थेने किंचावयविनेहषियितमाणुसं
चयमात्रवस्तुवादिनायदभिधायचस्पेककत्रपार्श्वक्रियायाप्रज्ञातपः मध्य
भागः पार्श्वद्वयेनावृतः पार्श्वद्वयमनावृतम् अनन्नतथाभूतावयवविश्रान्त
शरीरोवयवीयुगपदेवविकल्प ······ षेक्नमनाम् आतपसंयुक्तश्चनचे
ति आवृतश्च नचेतिच आवरणेनरक्तादयोपिउपलद्यन्ते चित्रतंतो भागा
रक्तेषीतान्तरमरक्तेभागान्तरमपितमन्यनीतमित्यादि तस्माद्ववस्थाप्य
केविरुद्धधर्मसंबंधस्ययत्नद्विरुद्धस्यविरुद्धधर्मसंसर्गोसंस्थापनलक्षणाव
स्तुत्वनिषेधोवयविनइति तत्परमाणावपिसमानेपार्श्वद्वयोहिमध्यपरमा।
णौयदिपरमाणुद्वयंतदासाक्षहृतितयासंमुखस्याणोरात्तपयोगः अन्यावृते
नतद्योगः मध्यवर्तिनश्चहाभ्यामावरणमितिचेदटते यावतामध्यवर्तिना
निर्भागस्यपार्श्वद्वयेसतिमध्यवर्तित्वानुपपत्तिरितिपरमाणुवयाख्याभ्य।
स्थूलघटादिपर्यन्तेवस्तुनिष्क्रायातपविभाग आवृतानावृतत्वरक्तारक्तादि
पर्यन्तेवस्तुनिष्क्रायातपविभागआवृतानावृतत्वर..विशेषविषयउपलभ्यते सो
णुसंचयवादेनिर्विवादसिद्धइति तदुक्तिसारमेवनचोक्तिसारम् आणोस्ताथा
त्वेनविनास्यविपर्ययेगात् निरंशस्यैवबाधापार्श्वद्वयादियोगेनदेशात्तदेश।
वेषमापत्तिः अंशद्वयमंयस्यैकत्वेक्यविवादस्यैवाभ्युपगमप्रसंगः अंशास्य

णुत्वंशान्तरपर्यन्तयोगेनप्रलयान्तनापातः किंच छायायां..कनीलपीता
दिपरमाणुसं चयेविरुद्धभावच्छेदावेधयोगाः विजातीयतयावच्छेदचि
त्रपकत्वेनकथंप्रतीतिः वस्तुतोमध्यपूर्वापरतायभावेनियमाभावात् सन्नि
वेशभेदप्रत्ययः कथमित्याद्ययोदोषः यत्तदुपसंहरति विज्ञानवादिभिरिति
आलम्बनपरीक्षादौदेङ्नागोविज्ञप्तिमात्रादिसिद्धावास्तवेयमर्थः प्रज्ञालंकारा
दिषुभाष्ट्वयंतेषुतत्रतत्रचान्यत्रवितत्यायमर्थउक्तइति अयंभावः दृष्टान्त
लोपनानेनविषयस्यासत्त्वमावेदयताबाह्यार्थविषयंयत्प्रमाणपरेणाप्रत्य।
क्षस्यसंभवात् तदसद्दर्शयताप्रमाणाभासीकृ..तैवंततोनिष्प्रमाणकोवा
ह्यार्थः कथंसिद्ध्येदितीयतिविश्रान्तिराधेया अन्यथाप्रमाणेनप्रसाधितेव
स्तुनिहृषणस्याकिंचित्करत्वात् प्रमाणाभावश्चबाह्यार्थेवितत्य..र्वत्त
मानावभासानामित्यादिनावक्ष्यतेचवितत्येहकिममीभि ···· नावेदन।
कारिभिनीरसविचारैरिति ॥ ३१ ॥ ॥ ननुबाह्यमाभासकमेवचि
त्तग्रहणहेतुत्वनाप्रमापितेनकथंतदनुपपत्तीत्युक्तमित्याशंक्याह इयम् चि
दात्मैवहिदेवोन्तःस्थितमिच्छावशाद्बहिः योगीवनिरुपादानमर्थजातंप्र
काशयेदिति सेविरूपेनाबहिर्विषयव्यवस्थापास्यानेसर्ववादिभिरंगीकृतम्।
अनेनसंधानादिवलाच्छ्रुतदेकमेवमर्थंचास्यदेवत्वमाभासेसंयोजनवियोजन
स्वातंत्र्यात्मकमुपपादितम् प्रकाशतादात्म्यंचा..नेवितत्योक्तम् वक्ष्य
तेच ततोनत्यांतेवस्वरूपान्तेदेश्वर्यादेवच तस्याभ्युपगमेस्यातेन्याप्रतिहतल
क्षणेनेच्छाविशेषणमवितव्यम् इच्छयाचनिर्माणस्वमसंकल्पादौदृष्टमेव
घटादेस्तदादिप्रसिद्धकारणापरंपरापराकरणेन तदनुमानप्रत्यक्षादतिचेद
स्तुनावदेवम् तथापियोगीश्वरसेनादिनिर्माणमिच्छाविशादेवकरोतीति
सिद्धम् तत्रहितदिच्छयाऽ..डिति संचोदिताः परमाणव..पादानसिद्धच्यमा
नेयदिप्रसिद्धोघटस्तपादकः समस्तकर्मचिद्वायधर्माधर्मदेशादिसहकारि
सहितः सोपादानोचितः कपालादिकारणकलापोभ्युपेयते तत्कलाल
विपोषपवाय्येयोमीत्यायातम् तत्प्राणमात्रेणापितत्प्रसिद्धेलंघनेस्वम
संकल्पकामशोकादिविषयपरिदृष्टभावाभासनिर्माणसामर्थ्यसंवि
दपेक्षाप्रत्याख्यायकिमर्करणमेवकारणांतरान्वेषणायप्रयस्यते य
दाहभट्टदिवाकरवत्सः नहष्णेतित्वमजिभासशक्तेः स्वैरशुद्धैवैविश्व
निमित्तमन्यत् तद्दृष्टसामर्थ्यतयासदेषाविश्वप्रपंचप्रथनैकहेतुरिति
योगिनश्चशरीरस्पाणाद्या..षितमपिचेतत्त्यंतावनितेनमेत्ताञ्जनिर्मातु
स्वशरीरप्राणादिसहितप्रमातृंतरापेक्षयाबाह्यत्वेनतस्यार्थस्यचित्तत्व
मेवसर्वत्रनिर्माणम् एतदेवदर्शयितुंवृत्तौटीकावताराणिकायांचद्दृष्टा

६
प्र॰ज्ञा॰
वि॰वि॰
१२८

त्तः षष्ठ्यन्तमाख्यातः दार्ष्टान्तिक[…]रूपाभिधानेनैवास्य व्याख्यातत्वात् तत्राहमित्यो
गे न च ग्रन्थस्योभयत्रापि वाचकत्वात् यतो देवश्चिदात्मा ततः प्रकाशयतीति
हेतुमति लिङ् हीति यतः एवं देवत्वाच्चिदात्मा आभासवैचित्र्यं प्रकाशयति त
स्मादनुपपत्तिना किमन्येन तत्वाद्येनेति पूर्वेणास्य संबंध इति सूत्रयोजना एवं
हि प्रयासमसिद्धोयमर्थो वक्तुं ज्ञानाभीष्टसंपादकश्चेति द्योतयति एतदेव स्फुटीकु
र्वन् स्वात्मरूपतया इत्यादिना कर्तुः कर्मणश्च विशेषणेन तदयमर्थः चित्तत्वे
यतः स्वात्मरूपमहमित्यनन्यापेक्षप्रकाशविमर्शात्मतत्त्वस्य यदाभासनेन तत्त्वा
वदुपपन्नं न प्रयत्नसाध्यं तदभेदिनस्तु भावराशेः प्रकाशात्मत्वादुपपन्नमाभा
सनमिति अत एव स्थितमित्यस्य वृत्तिः अनेनैव शक्तित्वादिति भगवत्येव हि वि
श्वमदः शक्तिवैचित्र्यं यदाह शक्तिश्च शक्तिमांश्चेति पदार्थद्वयमुच्यते
शक्तयोस्य जगत्सर्वं शक्तिमांस्तु महेश्वर इति सूत्रार्थसंवादेन विवृत्तिर्हि व्याह
स्फुटे त्वेतां द्योतयितुं साध्यं पूर्वसूत्रेणेष्टमर्थमुपपादयति न चेत्यादिना हेत्व
र्थं व्याचष्टे यत इति यदि देवस्तु वश्यते तस्यास्मिन्नर्थे हेतुत्वेनेत्यर्थः नस्येति वाह्या
भासतया एवकारार्थं व्याचष्टे पूर्वमित्यादिना सर्वथेति न वा ह्यसद्भावेन तत्र वा
सत्ता प्रवेशेन न पूर्वकं नैकप्रपञ्चरूपकाभासेन न वेच्छाभेदेन कारणाभासभेदेन
नोपसर्पणात्मत्यभासाभिधानप्रमाणत्वे तत्त्वाभासादिना वायमुपपन्नो भासभेदः
तत्रातिरुद्धटकारी परिहत्य प्रसिद्धतत्त्वशक्तिः परमेश्वर एव शरणम् ननु किमपेक्ष
या वहिष्ठं न तावत्स्वकारणात् तद्धि वहिर्भूतस्य प्रकाशमानापत्तिप्रसंगादित्याश
ङ्क्य कल्पितप्रमात्रपेक्षया वाह्यत्वे तज्जातपरप्रकाशादिति दर्शयितुं तत्त्वस्त्रव
तल्लक्षणायाः स्थूलसूक्ष्मरूपायाः प्रमेयसृष्टेः पंचाशदात्मताया भेदमभेदितबुद्धि
पर्यन्तप्रवेशलक्षणाभावसृष्टिविचित्रीकृतमातात्मकप्रमातृसृष्टिसाहित्येनैव
स्वरूपे निर्माणयन्नीश्वरः एतावत्करोतीति तस्य चेत्यादिना अस्मानिति न स्वात्माने
प्रतीतानपि भवान्प्रतिभेदेन दर्शयतोपि तत्कल्पितप्रमातृप्रतिभेदेन दर्शयतः
तदपेक्षयैव न तु स्वात्मापेक्षया नापि भावापेक्षया सृष्टा तेषूभयतो योज्यम्
तत्रेयं सृष्टिः परहस्तमवहृत्य योगी हि भवाभ्युदयवर्जं विधेत्याद्यमेति रूपितात्
विभजति सचेति ईश्वरः यावत्तं विहितश्रोत तादर्थ्यात् प्रति विश्ववदीश्वरदशा
यां प्रथमतः इदंभावस्य सदाशिवस्य त्वनं तत्र स्फुटेदं भावायाः सृष्टिवशस्याहमि
दमिति तावत्स्वरूपेण स्वस्वरूपपरिरक्षणेनाकर्षयोगे न च परत्वम् अनन्योपा
दानमित्यनेन निरुपादानत्वं पारमार्थिकीं व्याचष्टे एतच्च विशेषणद्वयं व्यूह
विभवसृष्टावपि योज्यम् परत्वं हि त्रिषु तत्त्वेषु सूक्ष्मत्वं तु हर्षकोत्थ[…]पूर्वेषु भ्री
त्वप्राणिते हि यथावत्सवमित्याशमापिकोरवितनिष्यामः व्यूहविभवसृष्ट्यार
पि च वस्तुतो निरुपादानत्वे नियति प्राक्[…]उपादानात्मभासस्तन्मात्रादिषु

नय

रू

प्यपि अहंकारतन्मात्रेन्द्रियाणामपि महतः सच गुणाभ्यस्ते साम्यात्त
त्कलातः सामायातः मायाच भगवच्छक्तिविजृंभापि विश्वोपादानरू
पतावभासितजडत्वस्वभावात्मत्वरूपापत्तस्थूलभ्यते नागता वेद्यताम् त
त्र शक्तिरिति तथाहि यद्विभवसृष्टौ वहत्यातिनियतिशक्त्यास्वकारणम्
त्वेनेति तत्सक्तम् व्यूहसृष्टौ विष्णुपजीवनीयम् आद्या सृष्टिमत्वेच्छायत्न
प्रवर्तिनी तन्मात्रसृष्टिरज्ञोक्ता अदिशब्देन प्रकारार्थेनैष्पादिर्वर्जितं तत्त्वातर
संग्रहणम् तत्रायं भावः प्रागुक्तयुक्त्या स्थूलत्वेन प्रमेयीभूताः सोपलब्धि
कारणसंपादकवुद्धिकर्मेन्द्रियतत्त्वकल्पादिसिद्धौ प्रयोजकी भवन्ति त
दुपलंभवलादेव चेतदुचितप्रमातृलाभे तत्प्रमा[…]प्रकरणार्कवकष्टकादि
सिद्धिरिति तेषु एव सर्वप्रमाणाः तथा चैवं तत्त्वयोगापिन भः प्रसृतीना[…]मेव
सूक्ष्मशब्दादिरूपतयोपयोग इति किं चित्त्वमेयं तत्सर्वमेतत्स्म[…]मेव परमा
र्थतस्तु तदेवं पंचतत्त्वपरमार्थतापि विश्वस्याभासेन निरूपितात्तदेतदाभासा
धिकारे वितनिष्यामः योगिन इति व्याचष्टे तदिति सूक्ष्मतन्मात्राद्याभा
सपरमार्थात् अविशेषेभ्य इति तन्मात्रेभ्यः गंधो हि सौरभाद्यवांतरवि
शेषविनिर्मुक्तो गंध इत्येवभासमानः तदेवतापि कैतत्राभ्यस्त्रकाशतीति
तन्मात्रमविशेषश्चोच्यते व्यूहः शब्दादीनां स्तोमः पञ्चस्य स्पर्शादिरूपे चैकादि
त्रिचतुष्पञ्चगुणो व्योमादिनः क्रमादिति न्यायेन द्व्येकत्वापत्तौ त्रिरूपादीनां
या सर्वप्रमातृदर्शनोपलक्षितार्थक्रियाविशेषसंपादनयोग्यतायां ते
तः तेन योपतन्मात्रस्य चेद्रूपतानामदर्शिज्ञानां किमन्यद्रूतन्मात्रमानं तेषां
त्वरूपं स्यात् कतिपयहस्पर्शसर्वजनदृश्यं च यदा भासरूपं सामान्यं तद्यतो विभ
वात्मना तन्यते तद्धि पृथिव्यादेर्विमिश्रतयान्योन्यव्याप्त्याविभागेन च विचित्र
णभुवनमिति विभव उच्यते तदेतदाह अनेनेत्यादिति परिच्छेदसंगतस्यैतत्स्म
तःसंभवात् ततश्चेति तेभ्यः भुवनाकारेणेति भोगापिकरणभूतब्रह्माण्डा
दिरूपतया चेह टपेटिनिभ्यो रूपतेयाति अन्यत्तु घटादिसृष्टिमेव भावसृष्टिमा
हुः तत्रानि हि सामान्याभासरूपाणां[…]विवेकेनाभावेन विचित्रेण सामन्यं सन्नि
लितानि भोक्तृभोग्यतया[…]यादिकारणरूपतया भूताभावभुवनात्मना भा
ति प्रत्ययसर्गस्तु वुद्धितत्त्वधर्मस्त्वेष्ववानुप्रविष्टः नियतिशक्त्यैति तत्त्व
व्यावृत्तानियतिनैविघटतेइति प्रमाणान्तरासिद्धिं तत्त्वावद्व्येव कार्यका
रणानुमानम् परमार्थतस्तु भगवानेव विश्वनिर्माणशक्तिमान् यथा तद
पिण्डसमादावपि कुंभकारादिकारण प्रवृत्तस्य घटनिर्भासोपि स्वकृष्ट भा
वस्थितत्र भावयोरेवमहिमा तत्रापि मंतव्यम् स्वकारणाद्वेनेति स्फुटर
तिचेदं हीतित्रयस्यायः प्रमाणान्तकिमित्सर्वज्ञादिरत्नोवामसएवकुंभकृत्तस्य

पंच

ओं

तत्स्तत्सुच्यते
घटादिच नान्येन
रूपेणतन्यते

भासोघटोयमितिविमर्शविश्रान्तःप्रकाशस्तदेवप्रकृतेमायीयंरूपंयस्यघटस्यात
जनय[..]मितिईश्वरः एवमितिनियतिशक्त्यातत्तस्यप्रमात्राभाससमयेच
अन्यतरत्तिक्तविलक्षणाद्याभाससामग्र्याः एवंप्राथमकल्पिकेघटाभासेऽभ
गवतानिर्मितेतस्यैवाभासस्यान्ववर्तमानतमास्थितिर्विसर्गपद्यते ततश्च
तिरःस्थेतरतत्तत्स्वम् तदितिकेंभक्तदेशाद्याभासप्रपंचदेशान्तरगतप्रमातृ
विश्रान्त्यातदाभाससाहित्येनजनयति तत्साहित्यमस्यसृजति घटाभासस्य
चस्थितिंकरोति पूर्वप्रमातृगणंचतदाभासवर्त्मसंहरति यथोक्तंग्रन्थकृ
तैव सदासृष्टिविनोदायसदास्थितिसुखासिने सदात्रिभुवनाहारतृप्ता
यभवतेनमइति श्रीपरमेष्ठिनापि पंचप्रकारकृत्योक्तिशिवत्वात्रिजक
र्मणा प्रकृतस्यनिमित्तानोभयपरेषांकुमार्गणाभिमतिनाशोनित्यमवस्थिताः
स्मरंत्येवस्वभावेनतत्त्वस्वभावतिः शिवइतिश्रीभट्टनारायणेनापि भति
तत्पुमविश्रान्तेस्त्रैलोक्यकल्पनापातेःकल्पयन्नपिकोपिकोपिकोति
विकल्पोजयत्यजइति ननुकिमर्थंमध्येदेशान्तरनयनाद्याभासस्यतेऽग्र
हनियतिशक्त्येति कुम्भकारस्यहृष्टस्यात्यन्तनयनंतद्देशहृताशनः।
यदातुप्रमात्रन्तरगणामागमनंतदाकोवृत्तान्तः आह पूर्वदेशत्यादिना
वर्त्तप्राइतिघटाभासोऽपि अन्तःप्रवेशमेनेतिप्रकाशस्यैकीभावेनअनेन
क्रमेणाघटाद्याभासः तेषांमार्गगतानांप्रमातृणांग्राह्यतांकरोति तोक्रप्रमातृ
स्वतन्त्राहकात्नन्वभिन्नत्वात्प्रमातृणांप्रमात्रन्तरेसयोघटाभासोयःस्थि
तःसकथंप्रमात्रन्तरस्यसंक्रमेत अत्राह तन्त्रनपकरूपत्वादिति एतत्त्र
पूर्वप्रसृतमेदोयमार्गेणतकइतिभावः कृतइति चिद्रूपस्वप्रकाशाभासः
सेर्वचेतचित्स्वभावः नन्वेवंशरीराभासोऽपिनकथंपरस्पृशतः कृपवमा।
हनेति तदाह यावत्किंचिदितिप्रमातृणांसमंपियावच्छरीरेन्द्रियवेद्यतावत्
स्साधारणशरीरादि नपुनरप्यतत्वसाधारणंस्वक्षेमकल्पादिरूपेमर्यादाचसं
वेपियावच्छरीरेन्द्रियवेद्यतावत्साधारणंरूपात्यन्तत्वसाधारणमसाधारणमस्मादितिदा
हकेवलेतिविति आन्तरस्पष्टपस्सुखादिदुःखमेतःकर्म हृत्तालतांडीस
शोषस्वेवासमापनाकालसंवेद्यविंडनादादिरूपगात् .... केविषयवतीवा।
प्रवृत्तिरिति कथितत्वं गंधाद्यपितन्न जियतिशाक्त्यायकस्मिन्नेकस्मिन्नायीयप्र
मातरिनियमेनस्थापितम् संवेस्वाद्यप्रमात्रपेचयानुसाधारणमेवेतिमा।
यीयपदेनाह कृतमिति नियत्यातेनतर्हिपरस्परंस्वादिनापरस्परकथंव्यवहा
रइति आह ननुघटाभासोदेवदत्तेविष्णुमित्रेचतत्स्वरूपइति भवतोकोव्यवहारणाभा
सःस्वव्यवहारनेतिव्याहरामीत्येवम् श्रोतरिव्याहरतीति तत्कथमनयोरभेदःसंदे
च...नमातेनयुक्तमिस्पृष्टं वितत्यवासनाशत्रेसत्यं इत्यंचेतनतत्संगच्छतेइतिवि।
भाव्यता महया।

नाशेषितं
निर्मितंच
टाद्याभास

वक्तिंचिद्वाह्येन्द्रियगोचरीकार्यंतावत्सर्वंसाधारणमेवत्स्वरूपम् एवंचअ।
त्रपथगामीयोसोघटमानेयतिशाक्तः सताबाह्यहरणशक्तृवाच्यांहेयारथ्यक
एवावभासते ततःस्वात्मीयव्याहाराभासवदेववक्तृतःस्वसंवेदनेनेवाविक
ल्पकोपिभाति विकल्पेनपरविभागसंस्कारमात्रतापत्त्याप्रमीयमानापिया
हरणाभासमात्रेणान्यथाभावात् किंचित्करीनीलस्यैवस्थिरताभ्यासिग्रहणा।
कालेपितेनेवव्यासित्तस्तोविशिष्टादाभासात्तच्छरीरसहभाविनीव्याहरयमि
तीच्छाससमयदर्थीविश्रान्तामन्तमिमीते तथाप्यस्यप्रतिपत्तिः अत्रशरीरेव्याह
रामीत्याभासःकेवलशरीरप्रमातृत्वाभिमानदार्ढ्यात्तच्छरीरंपरस्त्वनाभि।

पृ॰

मन्यमानःतदा[..]णाद्यपदिश्यति अयंव्याहरतीतिवस्तुतस्तुनानुमेयत्वम

ता॰

मातृरूपीत्वपपादितमपोहातएवतत्रज्ञानेस्वतःसिद्धमितिस्वेवासनाश
वोपहतेत्रशुक्तम् तदेवंवुद्धिसमीहाप्रयुक्तप्रमातृविशिष्टाद्वादितत्तदेवव्यवहा

साहि॰

रमात्रसाधनमनुमानेसोलिकेसिद्धस्वसंवेदनेऽप्याभाससमेलनात्मकंचेदं
व्याहरामिव्याहरतीत्युभयमपिएकमहंताभासेनापदेहाभासेनव्याहर।
णाभासाधिकेनमिश्रयतः ततस्तपिकाभासपरिहारेयद्व्याहरणाभासरू
पमेकतयाचकास्ति तदेवाहंकर्तृत्वं तच्चैकरूपमेवतत्तद्विज्ञानेनयरव
भिन्नस्वभावमितिनकश्चनविरोधः नियतिशक्त्याचवाद्येष्यवासनापवेधः कर्मा
धिपत्यमप्यमेच्छाकारणाभास[..]पसर्पणभमः प्रमात्राभासइत्यपितन्नदपेक्ष्या।
कारणनिर्वाहत्येवेति अत्रचोदयति ननुचेत्यर्थभावः शुद्धप्रमातरितावत्सर्वमव
स्थितोघटाभासः तेनमिश्रीभवति प्रमात्रन्तरमितिकिमनेन अग्न्येवप्रमात्रन्तर
विज्ञानसंक्रान्तोनेनघटाभासोमन्यतांतावतासिद्धंप्रमात्रन्तरस्यग्रहणपदमित।
घटाभासवत्त्वमितिकिमलौकिकप्रमात्रभेदमभ्युपगम साहसेनेति अत्राहनेनदि
ति[..]पपत्तिंस्मरयति उक्तमिति अयंभावः सर्वप्रमातरिस्थितआभासस्तत्प्रमा

स्व॰

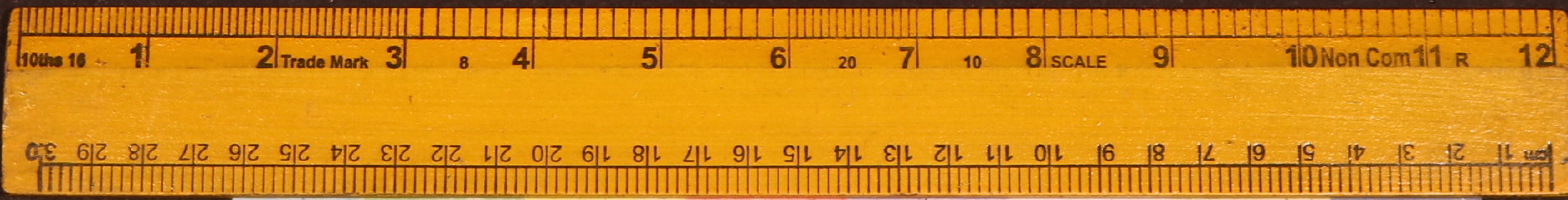
त्रन्तरस्यसंवेद्यः तत्राकारणमात्रवर्तिघटाभासोदयेस्यादसंवेद्यएवतावत्ताव
त्संवेद्यःस्यात् तत्संवेदनोपायभावात् सन्तानान्तरानुमानेनहितत्संवेदनतच्च।
नचघटइति वाद्यायवादिनैवोपपादितम् अयमसंवेद्यएवकारणात्तत्सन्तानान्तर।
णामविशेषात्संवेदनदाभासाजनकाभावेयुरित्यादिपूर्वोक्तदोषापत्तिः तदाह।
अतिसंगादिति एवंवोधमात्रे[..]नीलादित्यत्रमात्रोपानादेकवोधमात्ररूप
त्वेसाप्राणानात्मस्वसमानसकधर्यारोमेध्यर्थमासादयितुंप्रसंगकरोति नन्वेवमि
ति अपिपक्षेनेतितावत्कारणतामनुष्या अपिनुतत्तनामात्रमेकरूपवादेहि
कः कार्यकारणभावः यदिवातदमिलितपूर्वप्रमात्राभासादन्योन्यसंमिलित
प्रमात्राभासोजायतइत्याशयेनापिपतितिरिति कारणविशेषएवोक्तः अतिप्र
संगदोषश्चैकप्रमात्रेणापरिहृत इतिदर्शयन्ति नचेवमितिपूर्वेहत्रोकस्य।

दोषेणानावृतमीतिदर्शयति नचापीति ग्रन्थेन एतदपिनास्तीतिनसम्भवत्येव
दमुनीश्वरस्वरूपत्वेनसंविदइतियावत् संविदोहीदमेवजडवैलक्षण्यंयदपरिच्छि
न्नप्रकाशत्वेनीलतयापिभातिपीततयापिभातीत्यादिनाचभिन्नानांवस्तूना
मन्यत्वाव्यक्त्याविकार्यकारणतोपपन्नेतिविनतरिष्यते क्रियापिकारे ततःसा
पिपरमेश्वरेणैवनिर्भासते स्वस्वरूपवद्रूढकुलालयोः नियतिशक्त्याचस्वदाया
भासस्वरूपेणवाच्यघटादितयालोकेसंवेदोऽध्यवसायाभासहारेणवा[illegible]वविकल्प
नेयानुप्रकाशमिश्रायाभासपूर्वकत्वेनवातिमिरस्वमादाविच्छामात्राज्ञासेन
पुरःसंस्थायोगिनिर्माणे सएवप्रकाशमानरूपेणतत्त्वावदेशपूर्वमिहदर्शितमस्तु ।
वेत्थाभाससंयोजनादिनास्थापादौस्यातेऽमनस्यदपिचाग्रतोदर्शयिष्यते ततःसं
विज्ञदेकासिद्धातदेश्वर्यमप्यस्याऽस्त्येव अन्यथास्वभावविरुद्धजडत्वप्रसंगात्
संविदीश्वरस्वरूपत्वेविनादेवेतिस्वभावहेतुः संविदेवविश्वकारणमन्यासम्भवे ।
तत्साक्षियौतदुद्भवात् अतएवयश्चित्तत्वमैश्वर्ययुक्तंतत्तोहेतोः योगिदृष्टा
न्तउपात्तःकिमर्थम् आह इतिदर्शयितुंकिंतत् आह संसारिणामित्यादि अन्य
थेत्यादिनाउपबृंहणंकरोति उपादानमितिप्रसिद्धकारणसामग्रीविनेतियाव
त् नचावस्तुत्वंयोगिनिर्माणस्यनचापिप्रसिद्धकारणजन्यवस्तुत्वेपेक्षया
नीयत्वमितिदर्शयति अर्थक्रियाकारीतियोगीच्छाभिसंपन्नेप्रसिद्धार्थक्रियो
पयोगयोग्यमेवघटरूपमर्थमसाविति तदेतदलौकिकमितिनिरूपयति के
चेति नचतत्रावस्तुत्वंकेषांचिदनुभवादिविमर्शस्याभावात् अर्थक्रियापितत्त्वहेतौदा
हेगादिकात्स्यैवकेषांचिन्तरमाध्यानात्सामर्थ्यंक्रियेरसाचप्रमातॄः संमतासत्त्वव
हारकारणतयाहेतुजल्पनतिपिजालमसमस्यात् सामग्र्यन्तरप्रवेशान्नतेषातित
त्यम् तत्त्वमितोग्निनेदहतिनपचति नचार्थक्रियातःसत्त्वमाभासेतरत्वान्न
स्याद्युक्तप्रायंतदभावेपिनाभासस्यवस्तुत्वमितिचवक्ष्यते अर्थक्रिया
पिसहमानार्थानामीश्वरेच्छयानियताःसाहितेनास्यानाक्रियतोऽस्यनाभवेदि
ति एतन्निरूपयति तदेवमिति मन्वर्थंजातमितिज्ञातिशब्देनमासस्तम्पश्री ।
कृतेनचसमस्तमीश्वरःप्रकाशयति सहिमहासर्गेस्वजपमानमर्थंप्रका
शयेत् मध्येपिवाप्रथमोत्पादावस्थायांव्यवहारकालेतुयदर्थजातमा
भासते तदवस्थितमेव अत्रोच्यतेयवक्ष्येति उत्पादकालेइतिमहासर्गेका
रणाभासापेक्षयाविनातयाहुसहप्रथमोत्पत्तिकालेव्यवहारकालेवेतिप्र
सात्त्वंतदेभ्योविघ्नघात्येत्कीलयतीतिव्याख्यातम् सदास्थितिविनादाये
तिविवृतमितिवृत्तोऽर्थराशिरविभक्तेनजातशब्दः एवंस्वतार्थवादीव्याख्या
तउत्पर्यः अर्थराशिरितियोहेतोऽन्येभ्यःसयावद्भवतिकिंचिदित्यादिनासर्वो
र्थः इत्यनेनटीकाग्रन्थेनविवृतइतिव्याख्यानेनयुक्तम् विवृतिकारस्यसा

क्रियाख्यानेप्रमाणैश्चिन्त्यात् ॥ ॥ ३७ ॥ः ननुपरिनिष्ठत्वे
नियमेनयदाभातितन्नहियादृष्टम् किंचित्सदृशमात्मकमेकमितिदर्शयाण्व ।
राजादिकिंचित्स्वशक्तिवलोल्लासितंतेनदेवस्वभसंवेदनइवतदिदंतनिष्ठ ।
याह किंस्वप्नयोगादिष्वाभासवर्गो ... स्वान्तेऽद्धउल्लसितःउतादर्शोदृष्टा
न्तदतिरिक्तस्वसदृशाभावात्तद्वसंक्रमणावलादिप्रापकत्वकार्योहृन्निर्विके
णसमर्पकवाह्यभावानुमानेस्वतंत्रतारणानिराकर्तुंनात्विकमनुमानहि
त्तेतावदाह अनुमानमतात्मानपूर्वंनैवेष्टमिंद्रियम् आभातमेवबीजा
देराभासस्थितुवेलत्वइति यत्किंचिदनुमानंतत्सर्वंविकल्परूपंवि
कल्पश्चानन्तभूतेनोदेति एतस्मासर्ववादिनामिष्टेनविंद्रियादृष्टप्रसृतिय
दनुमीयते तत्रकिंहृत्वपूर्वोनुभवः सत्यंहृत्तपूर्वः यतइंद्रियादृष्टप्रसृति
तकेनचिद्विशेषरूपेणानुमीयते अपितुसामान्येन दृष्टरूपालोकाद्य ।
पिकंकिंचित्कारणमिति तत्रस्वजलस्योस्तन्निहितयोरभवदंकुरःसहिसति
बीजेभवदंकुरःउचक्रयोःस तेनसंघटस्तन्निस्थपिंडेभवंस्तदपिकवीजहेतुकस्त
दपिकमस्त्पिंडहेतुकइविकौमाणमप्यत्रानुपलंभजोनिश्चयोजायते तत्र ।
चकारणत्वंनामसामान्यमकारणात्व्यावृत्तमतपिकव्यावृत्तेचापिकत्वंप्रोप
केव्यावृत्तिनिष्ठात्मतयत्वव्यापाराहृतीतस्य वीजेहितत्रकारणरूपंवस्विति
गृहीतअन्यथापकत्रवीजेकारणग्राह्यःसंकेतितोनानसत्यंउदोसंकीर्तितो
भवेत् तस्मात्कारणत्वाभाससामान्यपूर्वप्रत्यक्षवीकृततत्तत्समूहस्थंतविकल्प
नम् विकल्पनविशेषएवचानुमानम् अनुमानमतामाते विषयेनभवति
विकल्परूपत्वात् अनाभातेह्यर्थेभवदप्येवसंवेदनेनिर्विकल्पंभवेत छित्ति
चेदमिविस्वभावविरुद्धोपलब्धिरितिसूत्रार्थः प्रथमसूत्रेभागोऽगमानानायो ।
निरूपणेनस्फुटयतिवृत्तिकृत् एवावभानइत्यादिनानुमानमित्यपेतेनस्वा
वभानतःस्थितइतिपूर्वकालेतिसमासः पूर्वशब्दोपादानेपितःस्थितत्व
स्यावरकालतावृत्तिमूपनचविमर्शनमात्रमनुमानमपितुप्राप्तिप्रवृत्ति ।
योग्यवस्तुनिश्चयरूपमित्याह नान्तरीयकेत्यादि आभासःपुनरित्यादिभ
विष्यत्सूत्रावतारीतावतस्यसूत्रस्यतात्पर्यमित्याशयेनभाविसूत्रार्थोपक्रम
मेवतत्सूत्रमवतारयति वाह्यस्येतिसूक्तियतेःसोपायत्वप्रसंगादिभिर्बोधित
स्वमताश्चित्यापिपरीक्षकसंमतमेवप्रत्यक्षमित्यनाहत्यापिफालिकवेदतया
पितप्रमाणसिद्धत्वमस्तीत्याशयःभाविसूत्रेचानुमानेदृश्यमानेप्रत्यक्षमपिह
षितमेवेत्यभिप्रायेणाहटीकाकारःप्रत्यक्षाणांतावदिति एकएवहिनीलाभा
सःसचक्षानवर्गी अपरथाकस्यमाभासेत एकसामग्रीकत्वमपिनपरस्परं ।
निष्ठतोऽकार्यरूपरसादीनामिवरूपमेवास्यसंवेदनस्यताहक्भिन्नचेदहास्याप

गमसमर्पितग्रहः परस्य यत्सामान्यप्रभृतेर्यः स्वयंपरमार्थतो न संविरुद्ध
मोत्यसमनेकमस्यते नर्दयं ज्ञानादन्यतिरिक्तग्राकारस्तत्र समर्पकोन्यावाना
वभासते दर्पणगतेयथायस्त्रोक्तम् समानाभिहारात्रदृप्याभासस्तत्र इति
तत्र समानाभिहारेहिदर्पणाभासनेतावदल्पान्याकलकलनायाः द्
यथैकेनयानाभासेन कलकलवत्तिलितरूपेनीलरूपेनीलेहेतुत्वं प्रभा।
सेन देशकालाद्यपिसमानमेवेतिचेदत्रापिहेतुरेव प्रसंगएव विसाकार
वेदोषएवसविवादे निराकरसम्वनग्राहकरूपत्वं उक्तम् यथोक्तं प्रत्यक्षतो।
पिसिध्येदिति अनुमानेन संवादः कृतइति ननुतत्रिकत्वंपरमार्थे वः
प्रमाणितइतिचतत्रापुच्यते प्रत्यक्षस्य यथाव्यवसायापेक्षं प्रामा।
ण्यमितिचोच्यते तथापितत्रायेपरमार्थः प्रत्यक्षप्रमाणनीलभास
रूपतयास्वसंवेदनेस्फुरन्सिद्धप्रमाणभावमेव विकल्पेननतथाव्यव
ह्रियते ततएवविकल्पस्तदपरिदृष्टहीनस्वैवार्थव्यवसायिनन्तत्रप्रमा।
णमयथाभासयामीतिहिप्रत्यक्षव्यापारमन्तरेण विकल्पस्तदभास
कविकल्पत्वात्तेषणानप्रामाण्यमपाश्रयते तदयमगृहीतेगृहीतेनेव्यना
व्यवसायमन्यथोपपन्नमाणफलत्वान्तिकस्यैनेव। यथोक्तं। वाह्यार्थ।
प्रतिबंधावलम्बनत्वात्तस्यात्रप्रामाण्यमितितत्रापिप्रतिबंधस्यग्रहणं।
नवायदि ग्रहणं तर्हि प्रतिबंधग्रहणाद्यत्पद्यमानेसंवेदनमनुमानमेव
निश्चयात्मकंभवेन्नप्रत्यक्षेनत्वतस्मात् अनुमानेनवविचार्यवर्तते अथव
स्ततः प्रतिबंधोस्तीत्युच्यते नसिद्धेवाह्यार्थे येशावार्तासचनायापिसिद्धइ
तिकः प्रतिबंधार्थः नचवस्तुतः प्रतिबंधोस्तीतिप्रत्यक्षमर्थप्रमाणमपितु
साक्षात्कारित्वादन्यथाचद्दृष्टपितत्प्रत्यक्षंभवेत अर्थस्यासम्भवेभावा।
दितिवर्ष्टीजनतस्सिद्धयेन्वयव्यतिरेकोक्तिः अर्थजनत्वास्वार्थसाक्षात्कारित्वम
स्येति एवमर्थाविनाभावमूलेप्रामाण्यद्वयोरुक्तम् अर्थएव विहासिद्धिः अ
थालोकस्यात्रप्रत्यक्षोवाह्योर्थइत्यस्याभिमानःसांव्यवहारिकं च प्रमाणं विंस
तेइत्युच्यतेनतत् स्थैर्यसामान्यद्रव्यप्रभृत्यथेवालोक सिद्धेकिंनोगीक्रियतेन।
त्रापिमूढःपरे विसंवादयंतीतिचतुल्यम् यत्सदृशमर्पकेदृष्टंदर्पणादिप्रति
विम्बस्येत्युक्तम् तत्रोभयमपि विम्बप्रतिविम्बात्मकं परमार्थतः संविदाकारमा
त्रेस्वसत्वदर्पणसंक्रान्तंदर्पणाश्रवरलत्र किंकेनापितमितिनप्रियतःकल्प्य किं।
चार्थकेण विनान्योपपद्यतेज्ञानगतआभासउच्यमानेस्वमहिचेद्वादोकिंवाच्यम
नचापिदर्पणात्दृष्टोतोत्रसमः इहहि संवेदनादुपादानादिषयाश्वनीलाकारोवोध
त्पद्यते तदात्ववेदर्पणाद्रज्जाश्वगजाकारोदर्पणादुदितयुक्तम् अथेतेपिगजदर्पणा
स्वस्वसदृशासन्तानामन्तर्वेपिनानजिस्तदृशामदृशोकस्वभावानवबेपिसंता।
नविज्ञानलक्षणानवद्यथाव्यस्थितमस्मसिद्धमेववं२३॥

चक्षुरादिसहकारिकलापप्रसादोपनतप्रणवद्रूपतागजाकारतान्तर्वर्त्ति
नेप्वसविभागसंततिजनकमनिष्टग्राहिककारणात्वमस्निपानावपिःसम
र्पसमर्पकताचदर्पणगजयोस्तुल्यकालताहृतेव ततएवनपारमार्थि
कः कार्यकारणभावे यमपितुविम्बप्रतिविम्बव्यवहारः ततएवविम्ब
मोर्येनपरमार्थइत्यणुत्तिप्रवादोयोज्ञानकारणकेनचिदप्यपिक्रि
यते प्रकृतेतत्समनार्थयोः कार्यकारणभावोस्त्येव ततएवहिग्राह्यस्यपूर्वका
लभावित्वम् यदाह भिन्नकालंकथंग्राह्यमितिचेद्ग्राह्यतांविदुः हेतुत्वमेव
युक्तिज्ञाज्ञानाकारार्पणक्षमम् इति नचग्राह्यंभिन्नकालत्वेनचकास्ति इदम
ग्रहणमीतितुल्यकालत्वमध्यवसीयतइतिचेन्न एकथमुक्तवानसि
वाह्याकारोध्यवसीयतेव्यवसायवलाच्च प्रत्यक्षसिद्धतावाह्यस्येति प्रत्यक्ष
विषयत्वमर्पकाभिमतः तत्सदृशइति ऊर्जोदर्पणप्रतिविम्बेहि प्रतिविम्ब
मप्युपलव्धमितिनिश्चितेसादृश्यमात्रहृत्तविम्बस्यनामापिनावगतमिति
कथमेतत्तुल्यताभवेत् तस्मायनुमानात् संवेद्यस्यापरिच्छेदे तत्रप्रत्यक्षे
तस्याश्रयमनुमानसंवेदकत्वायोग्यतोनाम तत्वेवमस्तीतितदाह आभा
सद्वयभावाद्धिति नन्वमाभूदाभासद्वयेनयथापित्ववाह्यस्यानाभासमानस्यापि
प्रत्यक्षगम्यतामभविष्यत्यनुमानगम्यतेवनेनतुल्यमितितदुक्ते आभासमा
नेप्येषणामेतदितिह्याभासमानेनैव प्रत्यक्षप्रमेयता ननियमेकस्यतावद
स्तिनीलस्य ततः प्रत्यक्षसिद्धोनीलः सएवचवाह्योभविष्यतिकिंहितीयेनी
लाभासान्वेषणेन आत्राप्याह भिन्नस्येति एतच्चनापकाशाच्चसिध्यतीति
विज्ञप्तिरूपितमथस्तात् एतेनार्थक्रियाकारित्वादवाधितोनीलः किंवा
ह्यस्तस्यत इत्यपिप्रत्युक्तम् अर्थक्रियायाअपिवाह्यायाःकस्याश्चिदसिद्धेः
प्रत्यक्षाभासस्याभासस्वनाभासदयएव हिव्यावहारिकानापिकंकिंचि
विदितिप्रत्यक्षेणवाह्यस्याभास्यमर्थानुमानमपीदंऊहप्रपि कौचवनसंभवतीत्याह
नापीति धूमाभोग्राबनुपलम्भावग्नेरुपलंभोधूमस्यानुपलंभोग्नुपालम्भाद
ग्नेरक्तादेवधूमस्योपलंभइत्येवंप्रत्यक्षहृदयेनानुपलम्भद्वयेन चसकृदेव
कार्यकारणतावस्थाप्यते तत्रापिनुपलम्भोप्यन्योपलंभएवेतिप्रत्य
क्षव्यापारादेवाकारणताव्यवस्थाप्यतेभावसिद्धिः नचवाह्यर्थःप्रत्यक्षइ
तितेनसहकस्यचिदपिनकस्यचिदपिनकार्यकारणभावसिद्धिरिति नसि
द्धमेयेनज्ञानेकार्यहेतुः अथनीलस्यस्वभावान्तरेवाह्यत्वेसाध्यतामर्थ।
क्रियाकारित्वादिनास्वभावहेतुनाइतितत्राप्याह अप्रत्यक्षेति अप्रत्यक्षोर्थ
मीयस्यसाध्यस्यतस्यस्वभावहेतुरपिकथंसाधकः प्रत्यक्षग्रहणं प्रमाणोप
लक्षणम् प्रमाणासिद्धहियधर्मिणासिद्धेनतन्मात्रानुवंधिनास्वभावेन
स्वभावोयोव्याप्तः सतन्मात्रानुवंधिनेसाध्यतितिधर्मइति इहचनीलमि

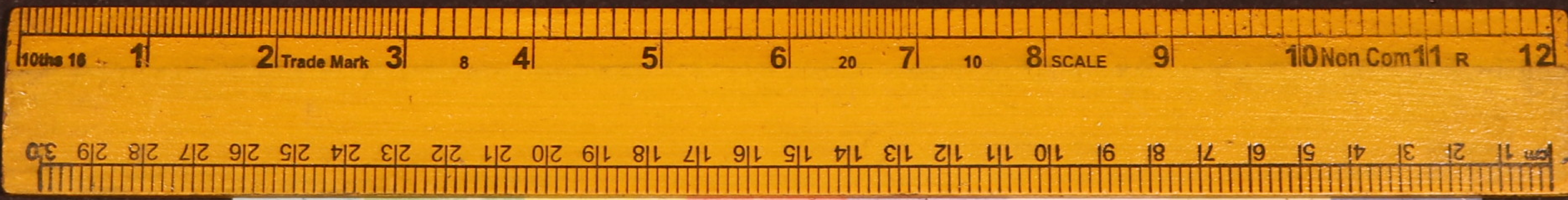

प्र वा
वि वृ
१३०

वनकिंचनस्वतंत्रेप्रसिद्धंप्रमाणेनयस्यधर्मिणोर्थक्रियाकारित्वाद्येनधर्मेणा
नमात्रानुवेधीवास्यतालक्षणःस्वभावःसाध्येतप्रमाणेनाप्रकाशस्यप्रकाश
नायोगात्प्रकाशात्मकेचसंवेदधर्मिसाधनसाध्यरूपेसंविदव्यतिरिक्तमेवसि
द्धेदिति अनेनैवन्यायेनविज्ञानानेयसन्तानान्तरसिद्धिरयुक्तेतिसूचितम् ।
तथाहि तत्रचैत्रस्यचैत्रशरीराभासःप्रत्यक्षस्तेनैवचेत्सन्तानान्तरप्रमातृरू
पमनुमीयेत तर्हिप्रमातुरनन्यस्यैयुक्ताव्यवस्थानमवेदनुमानसंख्यया।
हितदनुमेयाःस्युः अथमैत्रात्मनिष्ठोयंमैत्रशरीराभासस्तेनैवसर्वैरनुमात्
भिर्बुद्धिसंतानोनुमीयते तन्निहेतमित्यसिद्धिर्भवेदद्यात्तस्यैवहेतुकत्व
सिद्धिःअनुपपन्नत्वादनुमानस्यचचिन्तानुष्ठानात् नन्वननीलमत्रधर्मी
क्रियतेनापितस्यसंवेदनातिरिक्तत्वंधर्मःसाध्यते किंतुस्वसंवेदनसि
द्धस्यनीलाभासविज्ञानस्यापिविहरिष्टेनवाह्येनहेतुनासहैतत्कत्वंसाध्यते।
तेनचयद्यपिव्याप्तिर्नगृहीता तथापिकार्यव्यतिरेकेणोतिकदाचित्कत।
यायदिदंकार्यंनीलाभासंविज्ञानंतत्तथाभूतमपिकेहेतुविनानोप।
येत इत्येवंनियमवतोव्यतिरेकात्सामान्यमेवतानाव्यन्वयःसिद्धोतेवत
जाह तथापीति यदिनावदधिकंहेतुमात्रंसाध्यते तत्कापिलादुपगत
मेविन्मात्रस्वभावाधिकंसंविदेर्थ्यमिष्ठात्मकस्वीकृतमेवकार
णतयास्यानेद्यनोमतिसिद्धसाधितंस्यात् तथापिसंविदाद्यताविशि
ष्टतदधिकंसाध्यते तदनुपपन्नेसंविदाद्यस्यरूपस्यानाभातस्यविकल्प्य।
नायोगादनुमेयतानुपपन्नायतः इयतानुपमानमित्यादिसंदेपेणव्या
ख्यातेइंद्रियमित्यादिव्याचष्टे चक्षुरादेरिति पूर्वाभानएवानुमानमिति
तस्माथयितुमावदाह अनुमानेहीति यतएवंतस्माद्युक्तःस्फुटार्थःनन
विकल्पमात्रेमेवकिमनुमानेनेत्याह अव्यभिचारीतिस्वभावहेतुनानादी
न्यायेवतत्प्रमाणरूपेसाध्यंसिद्धमेवमसद्व्यामोहादव्यवहरनतोव्यवहार्यतेपरलो
कःकार्यहेतुनाचपूर्वंसाध्यतइति तत्रेनुमानस्यसतंत्रप्रामाण्यं किंचकार्यका
रणाभावस्यलूएवस्वभावहेतुरितिवक्ष्यते स्वभावोवानएवान्यतिस्वलक्षणत्र
तत्कार्यहेतोरव्यसर्वोहेतुप्रपंचपल्लवप्रायइत्याशयेनकार्यपदम् अस्यानुमा
नविकल्परूपतायामपिप्रामाण्यंसाधयितुमाह तच्चेति अनुमानेकर्तृकथय
तीतिसंबंधःनचतावेतति अन्तःस्थितसंस्काशेषस्यवहीरूपतावभासनलक्ष
णेनविच्छेदमात्रेणाभासितेनापिविशिष्टदेशकालौविनाकार्ययव्याप्यपर्य
तप्रवृत्तिजननमनुमानेनकृतंभवेदितिविशिष्टदेशकालालिंगितेर्थप्रवृत्तिया
रोपहिकल्पनेतत्प्रमाणरूपमविसंवादकतयानुमानमुच्यते अन्यथाचपदार्थमा
त्रएवेहकाकिन्नसंवद्धपदार्थमसद्धेत्वासमवहदृष्टपि पूर्वानुभूतानपिकेवा।
पिकेपिवाबहिरसन्निहितेसन्निहिते [illegible] पिवानियतदेशकालयोग

का

यीयप्रवृत्तयोयेपदार्थस्वभावव्यवस्थात्मकमनोव्यापमलत्तणाप्रवृत्तिःकर्त्त
व्यतायांचप्रत्यक्षात्मकेप्रमाणान्तरमहिमानमाविष्कुर्वन्ति यद्विकल्पेनेचटइति
दृशादण्डिमातीतिसर्वसइजिनत्याप्तीस्युतियत्रधूमस्तुतिनतत्प्रमाणंप्रवर्त्तकत्वा
योगात् एतद्विलक्षणमनुमानमितिदर्शयति एषपुनरितिव्याप्तिविमर्षण।
दितियत्रधूमस्तत्राग्निरितिअस्मात् नन्वधर्मिणियोग्निःसंभवति तावदत्रैवयो
गव्यवच्छेदःसत्वाप्तिविमर्शेनस्वीकृतः सामान्येनव्याप्तेर्ग्रहणाद्यत्रेतिधर्मविशे
नचविशेषणोनहिविशिष्टोग्निःसाध्यतइतिविशेषानुमेयःस्यात् नसामान्यमिति
सामान्यविषयमनुमानमितिहीयेतेत्याशंक्याह धर्मप्रत्यक्षेतिअन्वयव्यति
रेकवान्यत्वपर्वत्तापिनामत्नीयमेंगामनु[illegible]नस्यसाचप्रत्यक्षेणाधुनाते
ननगृहीतेतिप्रत्यक्षविकल्पानुगृहीतोव्याप्तिविकल्पोनुमानस्यनविशेष
विषयतामानयति विशेषाणांप्रत्यक्षसिद्धत्वात्आधाराधेयतायामव्या
प्तोसामान्येनस्फुरणाद्यत्रयचेति इंद्रियमित्यादिव्याचष्टे पूर्वानुभूतमेव।
त्यादिना ननुकथमिंद्रियमनुभूतंनित्यपरोक्षंहितत् अत्राह नहीति ननु
वीजस्याङ्कुरनिमित्तताज्ञानेकथमन्यदीयानिमित्तताज्ञातात्स्यादितिशंकां
वारयति नहितत्रतिवीजस्यनिमित्तताज्ञान[illegible]तेरत्रेतिनन्वङ्कुरप्र
तिस्वदेनिमित्तताज्ञानेवीजमपिनिमित्तभावेनस्वीकृतमितिकृतः अत्रो
च्यते अस्तकेपि प्रसंगस्यकारणानामसामान्यप्रतिभासस्यसमर्थापितइतिभा
वः ननुविशेषसंवेदनावसरेकथंसामान्यसंविदितस्यात्कापिचनस्यात् प्र
सृतविशेषाणांरंजकत्वेनजीवितंजातेरिस्तुतस्य सर्वजनस्यापिजातिःप्रकाश
मानेनमत्रावसरेसौगतानामपिप्रतिव्याहृत्यध्यवसायइतिनह्यवज्ञियमाणप्र
माणाभावस्यप्रत्यक्षस्यैकैकव्याहतिविश्रान्तेर्वहापिप्रत्याभासप्रमाणोव्या
पारइतिवक्ष्यते [illegible]शकालाद्यभेदेनियतकाभिधानविषयेमितिप्रत्यक्षानुप
लंभौहिकार्यकारणभावंसाधयतः तत्रप्रत्यक्षप्रत्याभासंप्रमाणम् अन
पलंभोपिन्योपलम्भस्वभावत्वादेवम् आभासएवचसामान्यमितिवदता
मःततस्तमस्टोघटइतिप्रत्ययस्यनियममनुविधत्ते ततस्यकार्यमित्य
पिसामान्यमवभातमेव ततस्तद्रूपोपलब्धिर्यस्यनियममनुभवतेततस्य मि
तितत्सर्वंप्रमाणगृहीतमेव ततएवसामान्येनदृष्टमितिदृष्टव्यपदेशो
युक्तएवतदाहसमर्थ्यइष्यतइति ॥ ३४ ॥ एषहेतुनवाद्यस्याप्तिवृ
त्तान्त इतिकथमनुमीयेतितिसूत्रे आभासःपुनरितिअत्राहःइंद्रियादव
पिकारणसामान्येनदृष्टाद्धिशेषयोतयति वाह्यास्याभासाहेतुर्नमना
भासमानमप्रकाशमानेयदर्थरूपंतत्कथंचिदपिविशेषान्तरतिरस्कारेणा
पिवाह्यतयाअनाभासमानतयानवाभातम् [illegible]

६
प्र. ना.
वि. टि.
१३१

[illegible]तयैवाभातम् आभातत्वमनाभासमानताचेति कथम् परस्पराभावरूपा
मेकदा संगमयितव्यमेकत्र न हि भवत्यनीलतयैव नीलमित्येतेनवाह्यस्य तु
केवले प्रत्यक्षेणानसिद्धिर्यावदनुमानेनापि कथं चनेति चावर्तते तदयमर्थः
अनुमानतावद्बाह्येनास्ति भवत्ववा तथापि तत्संवेदनरूपतावत्स्वसंवेद्यम्।
तिरिक्तस्य च संवेदनमनुपपन्नमित्युक्तम् प्राक् प्रकाशात्मा प्रकाशोऽर्थ इ
ति ततश्च यदपि किंचित्प्रमाणमुपपाद्यते सर्वं तद्धि भेदं प्रति साद्धि भवति
तेनेदं स्यात् स्यात्तोपपादनं त्यातिरिक्तेनन्यायान्यथाविदलितुमशक्तमभेदमेवाव
गमयतीति न केनापि प्रकारेण प्रकाशवाह्यस्य सिद्धिरिति सूत्रार्थः ननु
घटः प्रकाशाद्बहिर्भूतोऽपदिष्टः चैत्रैकविषयादित्याशंकां शमयितुं हेतो
घटादीनामाभासस्य विशेषणम् सहितस्य प्रकाशादनवभवतीति यावत् ते
नेति व्याचष्टे तन इति अपिशब्देन तन्न इत्यनन्तरं योजयित्वा हेतुनिर्देशो व्याख्येयः नम
वेत्येवतावदनुमानम् तेनापीति संभवत्प्रमाणमात्रवाह्यस्य सिद्धिरिति।
वाह्यस्येति विवक्षिते स्वेतरपदमिति विद्दृणोति कदाचिन्नेत्यादिना चित्तत्वस्य
यदेषपर्यन्तस्येति योज्यं ग्राहकस्येति कारणानामा सामान्यप्रेक्षेवात्मके विशे
षान्तरं टंकयितव्यमित्यर्थः सचेति वाह्यत्वविशिष्टोऽर्थो ग्रामादिर्ग्राह्यो
ह्यासंवेदनाद्बाह्यमिति वाह्यतासामान्यमेके न ग्राह्यग्राहकात्मिति प्रतीतेः
सिद्धम् ततश्च समर्थकं दर्पणादिवाह्यं संवेदनादपि मत्येति क्रमिकाभासेव।
चिग्राहकत्वेऽपि त्वाशयेन स्वरूपयति ननु चक्षुरादीति नेदं वाह्यत्वे घटस्य
ग्रामाच्च संवेदनाच्चैकं संवेदनाद्वाह्यं स्वसंवेदनरूपेण तु न ग्राहकाद्य समग्रह
रूपम् एवं सति हि गृहैकदेशः ऊर्ध्वाद्विवृद्धानं वर्णयपि च घटादिः गृहवा
ह्यः स्यात् न चैवं गृहसन्निकृष्टे यह ग्राह्ये गृहान्तःदेवसंवेदनात् तस्मात् तस्य
सन्निकर्षादिदेशव्यवहार्यत्वाभावात् ततः प्राप्तसामान्यमोगेणादर्शनाद्यमेकं।
प्रतिभातीत्यभिप्रायेणान्तरयति अत्रोच्यतेऽन्तर्वतिनामीदेवेति योऽपि कालिका
माभासने इति चिह्नमितियामलेऽप्यस्तेवापयति अत्र हीति लोकस्यापि त्वात्मसम्बो
धं विमृशेदि सूपते नदर्शनक्रमत्वयापि तावदेवेति आहृत्यास [illegible] भागो विवरी
ष्य[illegible]वैतन्यार्थविषयविभागेन परदर्शनाभिप्रायेणापमेहादिदृशा मेदि
पति एतच्चेति उक्तमितिसम्बन्धः कथं तस्याभासमानविषयत्वं परेण
क्तमित्याह विकल्पो हीति तनमात्रत्वात्मातश्च मंप्रोक्ता चेष्टे अयमेवाशयोऽपीति
पुनः शब्देन परमतात्स्वमते विशेषं वद्योतयति उक्तमित्यन्तं तेनैवावसा।
यस्येति भासयतश्चास्वकालेऽर्थादित्याद्युदयेऽवदधानेन केवलेऽभिन्नसंवेद
नादिप्रदेशोद्धवाध्यासिति प्राप्तस्वरूपके तयात् ततोऽपीति संभवतोऽयमा।
नाप्रमाणान्तरादपि वेत्यपि च शब्दः ॥ ४० ॥ ॥

यत एवं वाह्योऽर्थो संवेदनान्तः प्रतिबिम्बरूपाभासोऽत्यायके प्रमाणेन किंचि
दस्ति तस्मादयुक्तमुक्तम् चिदात्मैव हि देवोऽन्तः स्थितमिति तत्रत्विदं निरूप्य
यद्यन्तः स्थित एव चिदात्मनोऽर्थराशिः कथमसौ न भासते कः खल्वाह।
साक्षसिकोनभासतेऽपि एतदाहस्वेच्छया स्वामिनश्चेति चोद्यार्थोऽभिन्नक्रमः
न केवलमिदमित्थनेन वपुषा निर्भासमानस्य बाह्यभावजातस्य भासनं।
सकललोकसिद्धमस्ति यावद्भगवतः प्रकाशैकरूपस्यान्तः स्थितत्वापि
भासनमस्त्येव केवलं वहिर्भावलक्षणादंतानुल्लासादहंतोचितेनैवास्य
वभासनेनतत्रनास्ति तदभावे हि क्व विदस्यापरं केनचाणीति प्रथममपराम
र्शे इच्छाशक्त्यावाच्यपदेशं नियामकेन तस्या ह्युदयस्यैव परस्य निष्पत्तिः ततो
भवितव्यं तावदेषणीयेन परेन तद्वस्तुस्य परस्य निर्माणमिति चेदस्तु तर्हि हि भ
मो अश्रुद्ध विद्यामूल एव पिवातत्रस्य तयानिर्माणं मे विश्वं स्थितस्यैवेष्या
णस्य युक्तम् तत्रापि चेतनेनानिष्टनिर्देशान्वादिच्छान्तरकल्पनवस्था
यत्नेश्वरविवेकः निर्मितस्यापि निर्मयमे ‥‥ महत्य ‥ यम् अन्य
पं
पं
छेदनया ‥‥ निर्मितस्वात्मा तस्या अपि च निर्मितस्य प्राग्यथान्यापि च पश्चा
दतानवस्थैवम् तत्रश्च प्रक्षतातिरित्यादि स्येनावगन्तव्यभावितो विमर्शात्मकः।
येणान्तर्मीयते यतस्फुरत्संवेदर्शितेन भासस्येष्याः स्वकालं इत्येतत्स्वरूदीकार्या प्रका।
शस्वभावस्य स्वमर्शायस्येति व्याख्यानावसरे आत्मनोऽपेति हि मा आत्मसमस्य च।
मत्रहेतत्वेन स्फुटीकृतम् आत्मनि हि निर्भासमाने तदभेदस्थितेः कथं न निर्भासे
त तथा च विवरीष्यति आत्माभेदस्येति एकमाहेनावमुपमेषणीयनियंचितनया
यच्छया भवितव्यमित्याह चिदात्मैवेत्यनेन सम्बन्धेनास्य संगतिं करोति प्र
मातुरित्यादिना तथा चिनेनेति अहमित्यात्मनावभासनमस्त्येवेति संक्षिप्य व्या
चष्टे भासत एवेति विशेषस्य संक्षिप्तमव्याख्योपरामर्शो दर्शनादिति प्रमातेत्यादि
योऽसौ देव इतिपरिवमन्तः ननु किमनेनात्मसंस्थस्यान्तः भासमानभावविशे
षाणानव्यभिचाराभावादिति दर्शयति सर्वस्येति तत इति पुनरुच्यमानादेवमव
गम्यते [illegible]
वादीति दर्शयति यद्यपि विश्वं भगवदात्मनि सदा स्थितं तथापि तच्छक्तैव [illegible]
या
पितप्रमातृभावप्राणादिरूपापेक्षया इदमित्यपि भेदेन भाति तदानुसिस्टात्मनि
प्रवि ‥‥ तद्विश्वमात्मनि सम्यक् प्रविष्टमिति कथं चिदपि भेददशामना।
श्रितमिति सचेति अर्थेष्वपि स्वयं प्रकाशः सेनैव सर्वं साधारणोऽस्थिरे चिकीर्ष
ते भगवतः स्वमन्यमयीरादौ स्वात्मे पापावमर्शे चिकीर्षायां चास्थिरास्यापावात्
पायान्तावतिभगवद्रूपसमाविष्टस्यैव प्रमातृः स्वयं प्रेक्षत तत्स्ववत्ता दिष्टे षते
पुच भावान्तरेषु सहजः स्वरूपप्रकाशनमात्रयातः प्रकाशस्य स्वभावपरा

ई॰
प्र॰ र॰
प्रतिज्ञा
वि॰ वि॰
११२

मर्श इति तेन विकल्पेनोत्प्रेक्षितोऽनुपूर्वोऽनुभवभावेश्वप्रकाशपरामर्शस्यैव
पुनरहमेषादसहजोसौ प्रकाशः यदि वा सहजत्वे प्रकाशस्य इदंतायाः कथं
चिदप्यनुल्लासादहमित्येव स्वरूपेण स्थितेः तत्र प्रथमसृष्टौ चिकीर्षिता
यां स्रष्टव्यस्य स्रष्टेदंताकस्य मध्येनिः सिमितस्यैव यदहंरूपत्वमिदंत्वेनाप्र
काशमानात् सर्वप्रकाशयेत मितिसहजत्वे विमर्शरूपेण प्रकाशांशेन चाहंम
काशस्य योजनीयम् नन्वस्मावर्थेष्व भवतु प्रकाशः अहमिति तु कुतः आह
मृचेति प्रकाशो हि तावदहमेव न चेदमिति निर्माणरूपेणैव तथास्य तत्र‥
नवस्थितिस्तु क्रमम् इदमिति चेद्धि [illegible]दो नास्ति तदर्थादायातमवच्छेदेन स
विच्छेद एव चात्मविश्रान्तिलक्षणः प्रकाशस्याहमिति रूपमिति निदर्शितम्
इदमिति च वासनाभासेन योजनाप्रकाशते तयाच विना नीलमाभासे
तरद्रूपं कथमिव न भवेद्धासनाभासस्यापेक्षवत्वात्तस्यैनेन क्रमेण सर्वमिदमि
स्तदात्मसंमोहसंस्कारश्चासौ चात्मन्यहमिति प्रकाशमानमवस्थितमेव प्रको
तभेदग्रहस्तस्मान्नीलादीनामभावमेवविहितं समभवदसंपायो मोहान्धमे
ते नचैतद्युक्तमित्याह नस्येति नीलादीनामतः प्रकाशस्याभावेन हि घट्याक
एवमिच्छतीति चेतनोऽचितमिच्छापूर्वकं न याय निर्माणेन हि घटेनेन विच्छा
स्तु नीलादिस्वेष्टव्यविषया [illegible] किं तत्प्रकाशेनाह प्रकाशपरामर्शायो
रिति उच्चार्हि परामर्शविशेषएव परामर्शश्च प्रकाशस्यस्वभावः स्व
भावः स्वभाविनस्त्वाभावे स्वभावइति न युक्तम् एतत्स्फुर्दर्शितं वितत्याभासये

निं

ग्रस्त कालेप्यर्थिनि[illegible]तिहेतुपक्षे च तियोनिर्मातृतामयोग्यगमलक्षणः प्र
काशः सेवेच्छा स्वसंवेदनसिद्धत्वाश्रकः सचेताः प्रस्ताचदर्शितेन मर्थ
मिति दर्शयति संजल्प इति सामान्यरूपत्वेन यं [illegible]रोगनन्त्वादिरूपेण ।
हृष्णरीवेद्रियप्राणबुद्ध्यादिविशेषानुल्लेखेन च यद्ग्राहकं तदाभासतान्या

ति

न्यमिश्रयस्मिन्नात्मनै विज्ञाने मध्यमात्मन्यन्तः संजल्पेन रूपतामप्राप्तएव
यः प्रथमः परामर्शिनो ह्रचाचिरेच्छालक्षणः प्रसर्पेद्यत्र प्रमातृप्रमेययोः
सामान्यरूपतया पिनविवेकोल्लासइति एतदन्तस्वयमेव निर्भासते अ
त्रहेतुमाह यतइति अभिन्नस्य प्रमातृप्रमेयरूपस्यानिर्दिष्टितविभागस्या
पि यदिव स्तुतः प्रकाशेन स्यान्नदवर्तिते लिपिपाठेव गमसरणेनत्वविमिश्रिया
नेच्चेरेखाते रेखात्मभेदपादेपोत्तरं स्थानकरणादेः स्थानकरणोत्तरं च वाच्छ

स्तां

तस्तांशैकं क्वासश्वभागानपरामर्शस्तज्जयोश्च त्यागोपादानयोः कर्तारमा ।
मिस्त्पशानस्तानि विचित्राणि त्यागोपादानानि कथं भवेयुः परामर्शपूर्वक
त्वेनैवेषां दृष्टत्वात् तदिमानि भवन्ति स्वकार्याणि परामर्शमन्तमापयन्ति नेचा
सौ भेदेनैव परामर्शोपपन्नमिति भेदेन हि परामर्शो वाचिकमानसपरिस्प

न्दरूपस्यवन्तोऽभिलापसंकेतस्मरणप्रबंधसंज्ञावेशस्थितेनैवनिर्वहेत ।
आह चात्रोहे कश्चिदाद्यन्तसस्पंदे विनेनापादितत्वदयं प्रयोगः प्रमातृप्रमेयप्र
काशस्यात्यागोपादानयोरस्ति चेतनक्रियात्वात् इति कार्यहेतुः यदस्तिनच
दृष्टगत ‥‥‥ तदस्पष्टकन्तीयरूपभावादिति स्वभावहेतुः

नाथी

एवंवचनधावनादिय ग्रन्थोऽयं प्रमातृप्रमेययोरभेदेनाप्यस्ति सद्भाव उपनाव
त्वस्मिन्नरोहेतुतया व्याख्येयो न त्वभंजे गच्छामीत्येतदनेन स्पष्टयतीति
तदाह श्रीपरमेष्ठिपादाः यदा तु तस्य चिद्धर्मविभवामोदजृंभया विचित्ररच
नानानाकार्यसृष्टिप्रवर्तने भवत्य[illegible]न्मुखिता चित्ता सेच्छायाः प्रथमा ।
त्रुटिरित्युपक्रम्य सादृष्टपाहन्ड ‥ यो कार्यस्मरणकालतः प्रहृष्टौ वगम
मयेदर्शनस्पर्शनदक्षिणे अनालोचनतेदृष्टविसर्गप्रसरास्पन्दे विसर्गीकि
प्रसंगे च वाचने धावने तथा एतेष्वेव प्रसंगेषु सर्वशक्तिविलोलना इति
अत्र हि तात्पर्यमेतत् सर्वशक्तिपरिपूर्णात्मकं चिन्नाथरूपं तत्तदास्वात्म आ
त्मविश्वभावस्थानस्पृशति तत तत्स्वामाविभूताया चिद्रूपतायां तत्सम्प्रथम
विकासलक्षणायामिच्छाकलिकायां स्थितः सर्वविभागेन स्थितिं भावि
नउपयोगिरूपस्य प्रमातृप्रमाणप्रमातव्यवर्गस्य विभिन्नात्माविभेदाः शक्तौ

कद्वि

र भेदकल्पेनेवपिंडीकृताः सती गोल[illegible]कादिविकल्पेनास्यापयति ततप
वचभविनियतक्रम[illegible]कार्यं जायते यथा श्लोकं स्मरेयमहमिति ममरूपेयेक
येवमध्यवर्तिषु वर्णपदादिषु प्रत्येकस्यातिमन्नति प्रबोधनकारणमेषामम
न्तरोग्गोवनियतक्रमकस्मरणपरंपरोदयइति न च वाच्यं सर्वस्य विभागेन संवेदना
नः स्थितत्ततत्कथं नियतस्य कार्यकलापस्योदय इति यतश्चैकं कार्यं विशेषमिश्यं
करोमीति तावत्कार्योपयोगिनि वस्तुजाते सो प्रथमेच्छा भवति सर्वं तदुपयो
गि विकल्पयति तत्संस्कारसंस्पर्शनात्तत्स्वाभ्यासभावनोपकृतप्रमातृरूपाद्
न्तरान्तरबोधसंस्पृष्टकार्यक्रमोदयः एवं वाचनधावनादावपि मन्तव्यम् यदा
हृष्टास्तस्य कदेव अन्तर्एवाभ्यासवशात्मेपाहेन विनापितत् प्रबोधात्केवलादेव
जायते वा पठनादिकमिति तेन प्रथमेच्छाविषयीकृते विचित्रतया तावत्
कार्यं प्रसूयते यदि मध्ये तदिष्टप्रतिघातकमिच्छान्तरं नोदेति नियतिश
क्त्याचतत्तत्तेत्तत्कार्ये पद्दिशीये धावनइव बलादि तत्प्रशस्थित
मेतत् क्रमविशेषपटविशेषं च चिकीर्षितः प्रथमेच्छासंस्कृतक्रमकृतक्रोविदा

दे

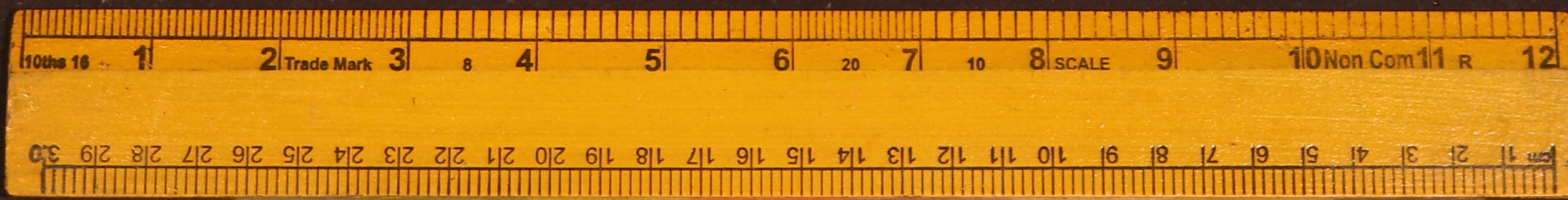
देः कर्तव्यतादिनिर्भासतएव तदन्निर्णये विज्ञानेनदृष्टस्यप्रस्तावयदा
भासवैचित्र्यकारणत्वं तस्याः कितेन दष्टुपयनमेव तथा हि मन्त्रत्वेन न तदे ।
प्ये रेखेवानन्तस्यास्ति संस्कारप्रबंधमहत्त्वं कोडीकृत्यावस्थिता तस्य निय
तक्रमकस्य हेतुः तन्मध्यएवनियतिशक्त्या श्रीमत्सदाशिवादीनामे

त्रेश्वरादीनां किं बहुना घटादीनामिच्छा तत्रापि जन्याभाससमयपूर्वकप्र
यद्वदु कमिलितकर्मप्रबंधरूपसंवेदनेन तन्मयोऽपि प्रथमकारणाभासः उप।
मर्पणप्रत्ययाभासः पर्यंतेऽपि वा समनंतरप्रत्ययाभासः सोऽपि स्याभक्तिमा
गामिलिततावत्समानृवर्गमेलनजनितविचित्रभावोऽहंतान्नीलाभासा।
ङ्कविघ्नतस्थाप्यएवनतपैवेन तद्धात्संसेदव तत एव नीलाभासापीनस्मासा
दयः स्यादिति नहि स नीलाभासः कदाचिदपि भवति मङ्गमेङ्गरविश्रान्त इति।
न्यायात् नन्वेवं धूमाभासस्याग्नी किमुपादानम् उक्तमत्र यत्रैवाभासांशे नियतिशा
क्त्या कार्यकारणभावो गृहीतस्तत्रैवोपादानम् तदर्थितः वक्ष्यते चैतत् योगिनिर्मा
णभावस्त्वत्र प्रथमकर्मप्रचयहृकस्यापि नियतिवदनावलोकिते येव कारणाभि
त्रिकर्ममलप्रसारप्रसंगो भविष्यति तथाहि जन्याभाससमय एव तत्कार्यस्यापि विशे
षपरिस्पंदात्मके लग्नाभासे तदानीं तदन्तलहभावनियतनियताभासान्तरयो
जनया प्रमातृत्वाभासयोजनया च पावलीहतं सर्वात्मना विशेषावपृंपज
न्तमप्रथमविष्ठदनेनाशेषाभासस्यान्ताकार एव भवति परमार्थतो हि तत्त्व
नियतदेशकालावस्थितविचित्राभासशरीरतास्वीकृतवेष्टरूपः परमेश्वर
एव प्रकाशवपुर्विश्वकारणं यदि हि कुम्भकारः घटहृदेशो मेरुभवेद्यदि चक्रं भक
रणाक्रमे रेमहाकल्पावसाने वा सवः स्यात् तदानीं त क्रियाक्षता दकं जंभ इति
त्रैलोक्यत्रैकाल्यनियताभासमध्यवर्त्ती दत्ताभासोऽपि विश्वमाहिप्पवर्तमानः
परमेश्वरस्वरूप एव स्वेच्छावशात्तन्निर्माणः स्वात्मवैचित्र्येण सत्ताननिर्भास
त इति स्थितिस्वादर्पणवर्तानूनपत्वा स्मिन्दर्शने क्षणभंगवादोऽपि यथाह्य व
पूर्वाचार्यः प्रकाशमात्मनि प्रकटीकरोषि व्यक्तीः प्रतिक्षणमनेकविधादया
नः त्वय्येव सोऽपि भगवन्भजते यदा प्रायेण तिदर्प चितः क्षणभंगवाद इमं स्ता
तावदेतत् स्थितमिदं चिदात्मनि विश्वं प्रथमेच्छापरामर्शभूमावहमिति स्येबो
चितेन रूपेणाभातीति अन्येन तु भुंजे गच्छामीत्येतदनुसारेणोर्वेदितत्यस्यैवाच।
क्षणाः पाचनपावनेत्यादिति भोजनेच्छाया अन्यस्यैव क्रियायां कर्मनेच्छातो
धावतीति यत इति चोदेति क्रियापेक्षापादानापंचमी ॥ ४१ ॥ ॥
ननु भगवति परामर्शेच्छालक्षणा इति किमेतत् परामर्शो हि विकल्पः नच
शुद्धसंवेदनरूपे भगवति समयवल्लायत्तस्यैव यत्न विकल्पनवनान्तरीयक
सापेक्षरूपे जनस्यावकाशः तदेव हि विकल्पतायां निबंधनम् वेद्यापरक्षेतत्प
काशो विकल्पता वेद्यांशविश्रांताभिलापयोजनया वेद्यापेक्षायास्तु कदा।
चिन्त्वयमविकल्पत्वेऽपि नस्तुहर्षविद्धि कल्परूपासंवेद्यत्वादनुपलब्धेः विक
ल्परूपतायाः कारणमभिलापयोगितानस्याबाधकं वेद्यत्वमिति कारणा।
व्यापकानुपलब्धिः कारणमपि कार्यकार्यस्य व्यापके च व्यापकतायुक्तेचे

त्याशयेन व्यापकानुपलब्धिरेव युक्ता किं शङ्कापि का मालावर्तनेनेति न्याया
यः आर्यधर्मकीर्तेरेवंप्रायः पृथक् प्रयुक्तोर परिणामायनत्रयस्तक्रमाक तर्हेद
न भ्युपगमम एव समापिः। तथाहि। नाद्यसमयायनतशाहृयाजनोक्ता यतो।
विकल्पनायांत अपितु विमर्शरूपताबोधस्य नैसर्गिकीत्यभीष्टमेवेदं नउत्या
शयेनाह ॥ सूत्रम् ॥ स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा । प्रकाशोऽर्थोप
रक्तोऽपि स्फटिकादिजडोपम इति अवभासमसमान एव भवत्ययमवभा
सन्स्वभावस्य अवभासयत्पर्यालोनित्यवभासः प्रकाशात्मस्य विमर्शमहः।
मित्यकृममसोकेनिके स्यातेत्स्वरूपं स्वात्मविश्रांतिलक्षणं स्वभावं जानं।
तितेतत्त्वविदो यमेत्रशरीरं बोधतत्त्वं श्रीमात्सुकाश्रीमालिन्यादितत्त्वं मन्यं
युक्तं चेतनत् यदि हि परामर्शलक्षणोऽस्यान्तेऽमस्य स्वरूपेन भवेत्प्रकाशः स्वात्म
नि प्रकाशाद्घटोऽपि स्वात्मनि घटः तत्र घटपटयोर्विश्वस्वात्मनः प्रकाशा
प्रकाशयोरण्यजडभावलक्षणो न भवेद्धि शेषः परस्परसंबंधी प्रकाश इति चेद्धटो
पि स्वदः संबंधी परेणाजननित इति चेद्धटलक्षणान्तरमप्यवेपरेणाकस्मात्भीज
स्यैव बोधस्येति चेद्रूपेणापिरेस्यात्तत् परोन्मुखत्वतावोधत्वहेतुरिति चेदय
स्कान्तोऽपि बोधः स्याल्लोहोन्मुखत्वात् अथ स्वभावत एव बोध आत्मानमे
वानात्मानं प्रकाशयतीत्युच्यते तदात्मप्रकाशनस्य कथमनात्मप्रकाशनं
रूपं स्यादित्येतदेव चिन्त्यम् परस्य परनिष्ठत्वानुपपत्तेः नन्विदमेव रूपमा
मासज्ञानस्य यदन्यनिष्ठमेवेदमनुपत्रेन हि ज्ञानस्यान्यद्रूपं किंचिदुपलभ्यमि
ति कस्योपालंभः न कस्यचिदन्यस्य स्वदर्शनपक्षपातेमोहात् एवं हि सामा
न्याबधविश्रंतयोध्यवेद्यरूपापवादसंसारयदेकरूपाश्रयणेनेकविश्रान्त इमा
घमिदयनाकिंनपादोप्रमार्थेतनामिमामलमित्यूर्वविचारकथास्तदलमनेन
अथ प्रकृतमनुसरामः रूपं बोधस्य बोधरूपता स्फटिकस्यापि स्यात् अपिच।
हृतादन्तरत्वयेधोतयति यत एवं तस्मादोपस्थयमेव बोधरूपता यदसौ घटा
दिवत्प्रकाशनान्यापेक्षः प्रकाशते अनन्यापेक्षता चेयवयस्वात्मीयविमर्शो
ह मिति भोक्तृतामये अविकल्पिते त्रेजनितानि चमत्कारे इति ॥ नीलं
हि तथा प्रकाशमानं सोऽपि तथा जानातु यात् सोऽप्यहमेव प्रकाश इति पर्यन्तिकाद
तन्याकोलम विमर्शात्मतः परमार्थकोलाविरहादित्तुक्रमसहातत् हृतोमोत्रेस्व
भावशाहृत्याचहेमत्वबौश्रामे नित्येवाभिचरणीयो भाव इति अन्यथेति व्याचष्ट
ने विवेति न अर्थापरर्थपीति व्याचष्टे अर्थेति भेदितन्यगुणेन सत्यकमथ्य
स्याभावे सिद्धत्वतो नतवजाड्यमित्याशंक्याह विवृतिकमोन्यर्थ्येनतुपुन्न
कंमहितीये ह्नोकार्थप्रमुखविवृणोति तदर्थस्य प्रकृते साध्ये पृथ्वबोधोन्हे
तुर्वं यतः नन्वादर्शः किं न घटादि हि पिष्यते आह नचासौ जाड्येनेति स्तस्य विशि
ष्टानेसरूपेतोरणाचघटअवपटाज्जाड्येनतु भयत्वत्रविलिप्समेवपुष्टांवेनो यस्मादुक्तमछायापा

र्पणमन्तरेण न घटस्य किंचिद्व्यवहाराणां रूपत्वाभावात्तस्य तथा प्रकाशो
पर्णच्छायायाधारीनार्थप्रतिव्यवहराणां रूपो भवेत् न न सा रूप्यं केवलं वा
यतायोनशेयान्नं क अपि तु प्रकाशरूपत्वेनस्य प्रकाशनेऽपवं प्रकाशं करोतीत्येवं
रूपं बुध्यादर्पणाद्दर्पणं भवति घटं वा स्पर्शीकरोतीत्यतद्गुणितः प्रकाशः प्रकाशो
भवति घटं च प्रकाशीकरोतीत्यस्याभाषितस्य को विशेषः तदाह तस्माद्दर्पणस्य
चेति स्वयं घटभावः स्वयं प्रकाशाभावश्चेति तुल्यम् परेणान्यानेस्वरूपय
स्यादर्पणापि वो यो पिका विशेषः एवमियतेवनप्रकाशरूपत्वेनिर्वहत्यपि
के विशेषः एवमियतेवनप्रकाशरूपत्वेनिर्वहत्यपि तिष्ठात्तप्रवेशेनेव
स्वात्तेऽप्रमयेन एवशाङ्काभिन्नक्रमः यतिशाङ्का यस्मादर्थे तच्छब्दूतस्मादर्थे।
यस्मादेवं तस्मात्प्रकाशः प्रकाशनेत्येतावतानाम पदार्थत्वमीयते न तो विल।
क्षणायकर्तृप्रत्यया रूपं संरंभावेशात्तेऽप्रमये नैरपेक्ष्यस्वभावं शतीयते यत्नव
टेनमे [illegible] तेनदेवप्रकाशस्याजडतायां निबंधनं यदिवा एवं योजना स्वयं घटः।
तिस्वयं परमरूप इति च यदुच्यते तत्रापि स्वयमिति अनवधाहि निरपेक्षस्वा
त्मविश्रान्तेयद्घटत्वं परमरूपत्वं चांगीकृतेन तत्रैनैरपेक्ष्यमभिदधता रूकेवय
मक्काभवति तेद्यागाक्षप्रकाशरूपेनेव च घटादर्पणयोः प्रमातमात्रतात विश्रा
न्तत्वात् तथा च जडरूपत्वेन न कदाचिदपि हदयति इत्युक्तत्वाद्वचघटपटाद्याभास
जगदात्मना तिष्ठासोरेव मिच्छेव हेतुत्वं कर्तृता क्रियेति तदेत दाह प्रकाश
रूपतेवेति इतीति यस्मादेवं तस्मात्स्वयं प्रकाशनेवाप्यरूपतया निर्भासते परप्रका
शयतीति स्वात्तेऽप्यावभासितपरामेवेन घटद्यावन्नाप्रकाशतद्रूपत्रैनेमेत्यात्मप्रका
शनरूपात्मक्त विभागविश्रान्तादति विक्तः कर्तृता लक्षणः स्वात्तेऽप्रमभावोयः।
प्रत्ययस्यार्थः स एवास्ये वाप्यरूपस्य प्रकाशस्य मर्यादि जडप्रकाशविलक्षणत्वात् सार
भूतो जडात्मर्थादि प्रकाशाद्वेलक्षण्यप्रसत्य परायं जडताशंकां निवारयन् ज्ञातृ
मपर्यंस्यतीत्युक्तः पंकाषर्यमपर्वणो का मानेऽ उपचरितः विषय विषयिभा
वात्रिमित्तान्यायोजनं तत्रोपचारोऽभावतत्वस्याभासस्वारताप्रतिपादनतादर्प
णबुद्ध्यनुमानिवस्वपि तथाभवतीति प्रतिपादनम् नन्वप्रकाशस्य कोऽन्यः स्व
भावः यदपेक्षया मुख्यो यं स्वभाव उच्यते कथं वास्य मुख्यत्वमिति शंकाद्वयमेक
नयत्नेनापास्यति विशुद्ध इत्यस्येति प्रकाशस्यासंस्पृष्टस्य तत एवान्याकादि प्रका
शविलक्षणस्य परस्मात्रूपं प्रतिबिम्बायमानएव भावतादात्म्यं तत्तमस्ति
स्वभावान्तरं यतस्तत्त्व पृथावष्टब्धेः वो यो विशिष्यते तथा भिन्नतन्मयं जड
पिमणिमञ्जर प्रभृतीनां तस्य संभवाहि मर्शात्मनेजडस्य संभवतीत्यनन्यविषय
त्वात्स्वमुख्य आत्मेत्युक्तम् अपि शब्देनेतिस्य तेऽहृतो चायम पि शाह स्वभावा
त्वात्समस्याद्यार्थ इति यावत् ननु विमर्शाभावाज्जडतास्यादिति वक्ष्यत्र चम
त्कृतेरभावादिति कणे वृत्तिः चमत्कृतिर्हि भुञ्जानस्य याक्रियाभोगास।

मायनिमयमानंदः स उच्यते इत्याशंकाह स एव चेति यः प्रकाशस्य प्राणत्वे।
नोक्तः एतदुक्तं भवति स्वरूपस्यात्मनः परिपूर्णनिजस्वभावप्रकाशनेमेव
परामर्शमयतो नंदयदानंद इत्युच्यते तथादेहादिसंकोचकलुषापविप्र
मयात्माऽहंभावनिष्ठत्वेन शरीरस्थविक्षतयाद्यपानुवस्थ्यातिरिक्तान्नाभिला
षिविवशीकृतमतेरात्मपरामर्शोऽपिमेकचनतृप्त्यायतो न स संभवति ततो
यमानानन्तु इवातः स्वात्मपरामर्शमयेत्स्वानन्दयदात्मनपरिपूर्णजडत्व
स्यतदातदिकत्वेऽ [illegible] न्तावदस्पर्णताविनशुद्धप्रकाशरूपतया न तदानीय
दभिलषणीयं कांतालिंगनादि परामर्शनीयम् स्थितेयदशंसुरुः पतञ्ज
लिः तत्रिचेत्र पूर्वस्यास्त्रियोरक्तः इत्यन्या स्वविरक्तः इत्यादि तदयोगादपूर्णो
यमानंद इति पर्मनंदायं न भवति संस्कारिकस्त्वर्त्र सर्वेषां स्यानंदोल्लासभावि।
वियोगाभी विति विषयो विषयान्तरापि तेऽजनयत्वाजनयेत्कायं स्त्रुखमिति च।
मायेनव्यतिरिक्ताकांक्षाविच्छेदमयतो सर्वात्मना न स्वीकृतेरिति तत्ना।
पूर्णएवयस्थानंदतो शान्तत्रेस्वात्मपरामर्शरूपित्वेन वप्रयोजिकेति तत
एवोक्तम् त्रैलोक्ये प्यत्र यो यावानानंदः कश्चिदीक्ष्यते सबिंदुर्यस्य तं वन्दे दे
वमानंदसागरमिति श्रीभट्टनारायणेन तथा च मधुरादेरस्वेदोद।
रिकाव्यवहारवेलक्षण्येन प्रवृत्तत इदमिति प्रमातरि विश्रमयत्वमात्मभा
गमेवप्रधानतया विमृशान्स्वज्ञान इत्युच्यते यत्रापि एतत्तेऽन्यथाभाव
मतिक्रम्य सुखमभ्यायीत अर्जनादिसंभाव्यमानविघ्नान्तरनिरासो हेय।
यिकानंदविलक्षणः श्रृंगारादीनां काव्यादिविषये तत्रवीतविघ्नत्वाद
वासेभसनाचर्वणानिवृत्तिः प्रतीतिः प्रमातृता विश्रान्तिरेव तत एव हृदय
तपरामर्शलक्षणेन प्राधान्यव्यपदेश्यपाल्यवस्थितस्यापि प्रकाशभागस्य
वेद्यविश्रान्तस्यानादरणात्स हृदयतोच्यते इति निर्विघ्नाः स्वादरूपाश्रस
नातन्नो चरीकार्याः चित्तवृत्तयोरस्मानवेद्यमयमेष्वपि न वस्थातत्वेनाह्यचेव
दविहृतो वितन्यमुख्यादितोस्मात्मिरिति तत्कान्त इलीनामेवावलोकये
दिरूतप्रकृतविघ्नकारित्वान्नविनतः तस्मादनुपचरितस्य संवेदनरूपता।
तोनवीयत्वेनावस्थितस्य स्वतन्त्रैस्यैव रसस्येनेकचन तयापरामर्शः परमानंदोनि
र्वृतिश्चमत्कारउच्यते तस्मायुक्तमर्हे चमत्कृतेरभावात् मधुरादिरसास्वादेतु
विषयस्पर्शव्यवधाने ततोऽपि काव्यनाट्यादौ तद्व्यवधानशून्यतः तद्व्यवधा
नासंस्कारान्वेषस्तु तत्रापि मुनेर्यदि तत्व्यवधानेऽपि निरस्तक्रियासाव धानत्व
दयात्मकेतेनैव परमानंदे यथोक्तं जग्धिपानकृतोल्लासरसानंदव्यवस्थि
तेर्विन्यादि विशेषप्रीतिरित्यत्र विशेषप्रीतिरित्य परेषां पाठः अतएवेति यतो
विमर्श एव चमत्कारः स एव चाजाउंततो हेतो नीलादाविदमितियो विमर्शः

ई॰
प्र. शा.
१३५

त्यै

न्नीलादिशरीरे विश्रान्तो न भवति किंतु प्रमातर्येव विश्राम्यति यदहमिति स्फुरति एतेय
मि[illegible]व्यवसानमहम्प्रातिस्विकी परशम्भोः किरणैव भासते न विदन्त्येते तिप्र
मातृविश्रान्तो चाहमित्येवम् विमर्शोऽपि विशिष्यते सर्वे परस्य विषयी शक्ती क्रिया
तः इदमिति निर्भासः अन्योन्यमपि प्रमातरि विश्राम्यदित्यर्थः एतच्च किं नामे
हवशादित्याह प्रकाशविमर्शावैलक्षण्यं निरूपितमेव विमर्शः एतन्न कदा
चिदिदंतामभिमान्यते यतः स एवायं तथाचेति यतः सर्वो विमर्शः प्रमात
र्येव विश्रान्तिमाश्रयते तेन प्रकारेण परप्रकाशनमेव वेदवेद्यमस्य यत्तथा
भूतस्वते तस्य स्वरूपात्मना प्रकाशनम् इत्यमेव चात्मनात्मप्रकाशनेऽवित्ता।
तस्य युक्तं तत्त्वात्मनो व्यतिरिक्ततायां तथा हि प्रकाशमानमेव विज्ञानमात्म
नो नात्मनश्च प्रकाशनमिति यदुच्यते तत्र यदात्मनः प्रकाशनं तदेव चेतना
त्मनः तद्धीत्मानात्माचेत्यकेऽस्यात अर्थे हि तदर्थः यज्ज्ञानमात्मना प्रकाश
ते इदमेव घटः प्रकाशत इति ननु च घटपटयोरेकप्रकाशनमथ च घटः पटः
तद्दात्मानात्मनोरेकं प्रकाशनं न चैकमात्मानात्मानो भविष्यतः नैवम् न
हि घटपटयोः किंचित्प्रकाशनमस्ति सिद्धम् असत्त्वमते हि प्रकाश एव प्रकाश
ते स च कदाचित्स्वतेत्रवाहघटात्मना जातश्चित्पटात्मना अन्यदा द्वात्मनेति अथो
च्यते आत्मना प्रकाशमानो बोधो नात्मानं नीलं प्रकाशयतीति तत्रापि यदि प्र
काशयितुं करोतीत्युच्यते तदा किं तदात्मप्रकाशनरूपमेव तं करोतीति तद्व्यति

त्र॰

रिक्तप्रकाशरूपम् अथ कल्पस्वरूपीकृतपदार्थानामपि बोधपन्ने इति भण्यमानात्म
कथापूर्वमनात्मेति चेत् प्रकाशमानस्य का कथा एवं ते [illegible] न किंचिदेतन्न हिती।
यपदेत्ज्ञानप्रकाशने तदेव च कारणं भूतम् अर्थस्य प्रकाशनं ज्ञानरूपतां विभ्रत
इति हयोरपि स्वप्रकाशावेस्वसंवेदनतयेति पुनरपि कथ्यमानात्मनात्मप्रकाश।
कत्वम् न च प्रकाशरूपस्य प्रकाशरूपतां स्वभावस्य [illegible] विपिर्यावधानेनुभ

स्य

वति न च परस्यानिष्पन्नस्य चिन्तमित्युक्तमस्मत्कृत्वभवादेव्यानात्मप्रकाशनाद्
ति विपरीतमुच्यते अनुभवात् हि प्रकाश एव स च नाभिन्नेभ्यो व्यपादितम् नतु।
स्वहेतुपरस्परेयेव [illegible] बोधो ग्राहकात्मा नीलादिस्तु ग्राह्यात्मा एक सामग्र्यधी
नता केवलमिदमस्यैव ग्राहकमिति ग्राह्यभावस्य नियमव्याप्रियते वस्तुतया

ग्राहक॰

साध्यत्याप्यते च स्वतो रादेव ग्राह्यग्राहकस्वभावत्वादिति तदिदं बालविप्रतारणं।
ग्राफलमेव ग्राहकता हि नाम यदि ग्राह्यस्य कश्चिदुपकारः स तु ज्ञप्तिकालं।
त्वेकथं स्यात् अथोपकारो न कश्चित् हि शाहमात्रमेतदयं ग्राहके [illegible] यं ग्रा
ह्य इति सततस्य प्रकाशरूपे तदेव ग्राहकत्वमित्यपि निरस्तो वाद इत्यले
वहुनः तदुक्तमस्माकम् तथा स्वयंप्रकाशात इति एवं परमार्थिकम्।
हमिति प्रकाशस्य विमर्शात्मकं निर्दृष्टिरूपं वपुः न च यत्रारोप्यते तदपि

निर्हृतिमयमेव भाति शरीरप्राणादि तदा हि अहमित्यपीति अपि भिन्नक्रमः श
रीरप्राणादिरूपे वेद्येऽपि योऽध्यस्यते अहमिति विमर्शोऽस्यार्थः ननु दुःखोपलम्भ
काले तावदहमित्यस्ति न च तत्र चमत्कारात्मा स्वपानन्दः कथमाह नास्तीति

हि॰

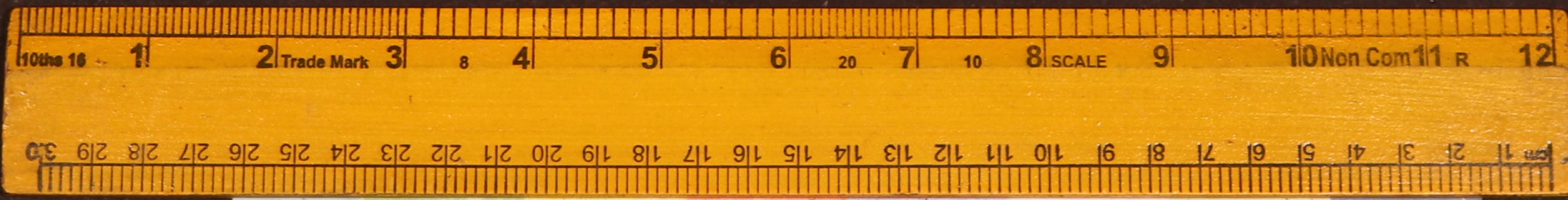
तथा दुःखमप्यमास्वादयमानो नारे एव विश्राम्यति तेनैव विश्रान्तिर्वीरे
नाथीनं तच्च विनष्टमभिसमीक्षमाणो दाहरति स्फुटतयात्मनीमभिमन्यते उप
देशविशेषादिप्राप्तमायाविगलनेन तत्स्वस्वरूपानानन्द एवोमेव विश्रान्तिरुचिमिष्ट।
ति तथा हि शिवदृष्टिः दुःखेऽपि प्रविकासेनेत्यादि येऽन्तु शारीरादिति न्यस्त वस्ते
तदितरस्वर्गादिगत शरीरवाच्छायायावानन्दश्रीराविनाभाविनिष्ठतीकाराद्दुः
खजिहासया अहमिति चमत्कारासंतत्र शरीरे शिथिलयति शरीरान्तरे
च तेषमत्कारग्रहमभिसंचारयति पारमार्थिकमेव तच्चमत्कारानन्ददशावी
तविघ्नमेव विलम्बितं सम्यग्दशापन्नत एतदुपसंहरति तदेवमिति एतत्सं
वादयति तथा चेति भर्तृहरिरित्यवोचदिति सम्बन्धः केन वाक्येनाह वाग्रूप
तेत्यादिना प्रत्यवमर्शिनीत्यनेन किमवोचत् आह प्रकाशस्य जडवैलक्षण्यं पस
रम्भः कर्तृताद्युपेयः स एवात्मविश्रान्तिलक्षणाः निरपेक्षत्वेन विमर्शोऽहमिति
कथ्यते ननु केन शब्देनासौ संरम्भः कारिकायामुक्तः आह प्रकाशेनेति लिङ्-
त्रसंभावनाधिकमात्रमाह अख्यातरूपताकर्तृव्यापारप्राधान्यविश्रान्तिम
तेवेत्याशयः ननु लिङ्गा विना संभावनाकथंकारमुच्यते तत्संभावना
भिधायिप्रयमाख्यातप्रयोगेन कर्तुरेशप्राधान्येन गमयति नैवम् यदि वस्तु
भावमात्रं संभावनाविषयत्वेन विवक्षितं तन्मुखेऽयमुक्तः स्यादित्याये न प्र

स्वेनो॰

काशः प्रकाशेन भवेदिति प्रकाशाभावाहारीकृत एव भवन्ने लिङा संबध्ये
नेष्वेते तत्र नीलेनीले हृदयं तच्च टीभवेदिति तन्त्र स्वरूपान्तःप्रविष्ट एव संभा
र्यनिर्भातीति व्यतिरेके द्वारेण चेत्थं विपरिसंपद्यते प्रकाशते चायं प्रका

दर्पणे

शयति इत्यर्थो पवस्मीत आत्मा विमर्शः प्रकाशस्याहेयवपुः बोधस्या
वाग्रूपता शाश्वतीति [illegible] + प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा।
चपायेतिकः प्रत्यवमर्शः ॱॱ वक्तीति वचनेनैवाक प्रकाशत्वस्यार्थमुखेने
पक्रमो मन्तव्यः अर्थः प्रकाशत इति हि व्यवहारः एतदर्थमेवावबोधस्या
स्य प्रकम्प्य नोऽसो प्रकाशते न नावबोधः प्रकाशते न युक्तम् अवबोधस्येति चष
ष्ठ्या अयमेवाशयः अन्यथा पंचमी स्यात् युक्तं चेतत् प्रकाशः काशतेरिति हि
बोधस्य यदयं प्रकाशोऽभवेत् नभवोदितदिति नचेदं संविद्रूपस्य विमर्शप्राधान्य
मिहैवोक्तं यावदन्यत्रापीत्याह अन्ततः पथे इति एतदेव विमर्शप्राधान्यं प्रतिपादित
म् दिशप्र आत्मा धर्मिहभावाश्चेतन्यमिति अनेन धर्मवाचकेन शब्देन वेद्य।
धिकरण्योरपि समानाधिकरणतया श्रीशिवसूत्रेषु भगवता निर्दि
ष्टः तथा वैयधिकरण्यमेव व्याख्यातं भट्टश्रीकल्लटपादैः चैतन्यमात्मा।

ई॰ प्र॰ टी॰ ता॰ १४६

त्मनो रूपमिति चैतन्यं चितिशक्तिरिति चैतन्यं चितिशक्तिरात्मन इति माभोत्साव
रूपं स्यादिति तद्वैयधिकरण्योपतापितके समानाधिकरण्येन निर्देशस्य विच्छि।
यारूपायां चेतनक्रियाविषयायां कर्तृतायां संवेदनसंयोजनवियोजनादि
स्वातंत्र्यसामान्यायां तात्पर्येन तत्परत्वं प्राधान्येन तद्विषयं प्रतिपादकत्वेन तथाहि धर्मि
रूपता निर्देशे सद्रूपं समवायीनित्यविभुविशेषादिजडसाधारणधर्मोऽन्तर्दोऽमा
यशो प्रतीतो भवेत् तत्र समस्तमध्यमिलितसरित्महत्स्वप्रविविक्तरसास्वाद
विषं सबलत्वेन तत्पृष्ठं चेतनधर्मत्वात्मनेजडेभ्य इति विवेको विषमे +
समस्तं तेनशानस्वयंपदिवा `` उक्तः हो क्रिया चात्मा उक्तः चितिकर्तृता चेति।
एष्यगेव एवं विधवचनाभावेपिचार्थद्वारेण वचनमन्यदपि स्वीकरोतितनप
वयाते जलभाष्य सूत्रग्रन्थः पठितसूत्रमवतारयति अतएवेति सूत्रांशमेवप।
ठित्वा रूपमित्यन्नेन विवृणोति स्वतंत्रमेवेदं पूर्वोक्तहेतुयुक्त्युपजीवनायमतक्र।
र्तृतालक्षणाद्विमर्शाभेदेन तत्रतत्रेति स्वदर्शने श्रीशिवसूत्रादौ परदर्शनेच
पातञ्जलादौ जडाद्विभागार्थमपदिश्यते व्यवह्रियते नवधर्मस्वभावपदार्थयथा
वैशेषिकैश्चैतन्यमिति चार्वाकनयेनयदाहू मदशक्तिवच्चैतन्यं चैतन्यविशिष्टः का
यः पुरुष इति तस्य निर्देशस्य सूपपन्नतेवेति कथं तत्पर्यायान्तरे योजनमिति आशंक्य
वृत्तौ द्रव्यपदमात्मसामानाधिकरण्येनोक्तं तद्विवरीतुमुपक्रमते इति तत्वोपदे
शपरेणाहे सर्वत्रेति वैशेषिक सांख्य वैयाकरणाद्यधिकरणेषु वैशेषिक
नैयायिकजैमिनेयानां स्फुटमेव द्रव्यपदव्यवहारः आहताद्रव्यमवस्थात्वमन्यतेपरा।
यानवस्थास्तेषां गताः विकल्पितं तत एव स्वतन्त्रेद्रव्यमदिति सांख्यानामपि स्व
तन्त्रमवस्थात्वरूपं धर्मिद्रव्यमिति सम्मतमेवं वैयाकरणेष्वपि आप्यपक्रमे +
देवदत्तोऽयमित्यगच `` क्रियासिद्धिः तेषामर्थक्रियायोगेण कर्मादिप
दार्थान्तरादीनामपि सांख्यायां यदेवप्रभवति यत्लयमत्यन्तनार्थं भवति
ततएव योजनलक्षणादेणप्राधान्येन विषयायहलस्वरूपं पदार्थान्तरैसदाम
देव यदाहू सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति साधदोषं द्रव्यम् सुख्यातयाचोक्त
यावद्रव्यनिष्टप्रसंगोनास्ति तथापितमेव निरूपयितुं विशेषणचतदक्रम
पात्तम् तथाहि कथं तस्यैवमुख्यत्वम् आह स्फुटत्वेनेदं तया यत आक्रि।
यते न विशेषत्वेन कामस्फुटतेत्याह सर्वस्माद्यो भिन्नलक्षणः अत एवा
र्थक्रियायामुपयुज्यते नचगृहीतविषमः येनार्थक्रियायां विनियोक्त।
मशक्यस्यापद्यत स्थिरः नन्वचरूपतेस्यात्रूपान्यथा भावेनामोऽद्रव्यस्यापि
नतद्धर्माणां संयोगविभागसंख्यादीनां तदाश्रितानां तथाविधधर्मी अयत्वा
देवचवक्रीरथ्य क्रियाः कर्तृप्रभवन्तु द्रव्यमर्थनीयं भवति इति अनेनदेमाह
अस्तीदमात्मनो रूपं क्रियात्मा द्रव्यपदार्थो गणितः सर्वैतस्य स्वातंत्र्यमपेतय।
तः यतितत्तन्मर्शमिति विशात्तेसमितत्वकापाद रूपामात्माभिति स्वपली।

ना: सर्वभावाभावरूपद्रव्यगुणादयः पदार्थास्तदात्मधर्मतामपिरोहन्तस्तस्यै
वपारमार्थिकं + तदयं प्रयोगः आत्मावि `` तद्विश्वावभासत्वात् अन्याभा
सयत्वेद्रव्यव्यतिरिक्तान्यत्रतेऽन्यपदार्थराशेः पलायते स्वव्यापकत्वात्तेऽवि
रुद्धपारतंत्र्यावलोकनोदितसत्त्वासंयतः रूपत्वमपिभासमानं रूपं भवेदपि
निर्भासतेद्रव्यनिष्ठत्वेन त्वपर्सेतियावत्स्वापपविवादोपिराजपरिवारएव इदं
रूपमिति हि नैलौकिकः प्रत्ययः अपितु स्फुरत्पटः इत्येवलौकिकः प्रत्ययः
यदस्य यानीत्यात्मैवद्रव्यं ततः अहमित्येवमासयेवतात्विकी सत्विनर्मवत्र।
यतः यथोक्तम् इदमित्यस्य विच्छिन्न विमर्शस्य त्यादि वैकल्पिकस्य पटस्य सु
क्तः इति वस्तातेऽारोपणापदान्तरे द्रव्यभावः तेद्व `` स्यद्रव्यस्यात्मनोय
स्मामानाधिकरण्यं धर्मपदेन तस्यैव धर्मस्य व्यापयितुमितितात्पर्यम् चैटोमह
नितिजडस्य द्रव्यस्य निदर्शनम् अन्यदजडस्य तस्य तद्धर्मइतिसम्बन्धः अनेनभा।
वात्मकमिति विवृतम् चितिरितिहि प्रितिहिभावेक्तप्रत्ययान्तः कृषिरित्यादि
वत् नन्वत्रनयोरक्त क्रियाविमर्शरूपावाच्या यात्वर्थरूपेभावेऽकोविधान
म् चैतन्यमिति तद्धप्रवृत्तिनिमित्तेनात्मसत्तायांवाविधीयते यदाहमध्य
मवृत्तिः यस्यगुणस्यहि भावाद्रव्येशब्द + अंतिसारत्वमत्तकम् वृत्तोचम।
मात्रमववक्तसामान्यकथम अत्राह सर्वेत्रचेति त्रिषपिपदे एव प्रतिज्ञाया।
ऊर्ध्वाकाशमनायेहेत्वमाह चैतन्यमपिहीति इत्थं संबन्धो नामप्रमाताविश्रान्तसंब
धिस्थितीयावभासस्वरूपते स्वात्मनिष्ठाविविक्ताभाऽयत्र नत्कर्तृलक्षणः
संबन्धी प्रकृतिभागमेवापि रूढाःइति प्रत्ययांसक्रियेवाक्षिपति उपाधिभित्त्या।
षोऽस्य दीनोवाच्यमनावेतनक्रियासंबंधएववाच्योपाधिरितिसएवार्थः सत्ता।
चभवत्साभवन्न क्रियाकर्तृत्वेति पुनापि स एवार्थः नन्तु क्रियासंबंधः काव।
कान्तरेषपितुल्यस्ता कथमुक्तं चितिक्रियारूपा चितिकर्तृते ति आहस्मा चेति कर्त्र
विश्रान्तिद्वारेण हिकारकान्तराण्युपलीयते क्रियतिक्रियापि कारे विनएव स्त
नन्वयदिप्रताययुगहो तन्कथंयोगपद्येनस्तु प्रयोगइत्याशंक्याह वस्तुत इति
एवं दप्राधान्येनकेनप्रत्यभिज्ञायोत्पते एवं सूत्रार्थमवतारयति संक्षेपेण कर्तृत्व
वेचतिपरामर्शमयी विमर्शनलक्षणैव याकर्तृतासैवमेत्राणामस्यत्नि स्थितिलय
स्यानत्वेन समाप्यायनोपवृंहणादिका रित्वेन चमोऽवी महामंत्रत्नोऽस्य भगवतः संब
धिनीशाहूनरूपानन्तपाशवर्गमध्यपतितानां कर्मेन्द्रियविशेषरूपात त्कार्यप्रादुरूपावा
वाक् परस्मात्मनत्रेषवकर्तृत्वैश्वर्यम् ननुजालालस्येवकरचरणादिपरिस्पन्दमयी
यतइत्थमाह कारिकयावागित्यस्य विशेषणं यत्परे ति तद्यवक्त्रे यं दर्शयितुं तस्याः
प्रसिद्धरूपोपक्रमं भेदमाह वाकछक्तिरिति शक्तिग्रहणमिंद्रियधीकानि रामार्थं
जिह्वाशब्देन वागिंद्रियाणि लक्ष्यन्ते तद्यमर्थः अस्तत्रूपायः क्रियाशक्तिलक्षणो
विमर्शस्सएव वागादिकं करणवर्गमाविश्यजडमपिस्वाभिषेकेणाजडमिवसंपाद
यति येनस्वतंत्रतयैवस्वहस्तेपस्थूलेवास्तुकेमवाजडिसेव प्रवर्तते यावत्कार्यनिर्वर्तनं

पूर्वपक्ष्म ९। ठसंबंधः

ता॰

द्रियमुपलक्ष्यते तद्द्वारेणचापरास्तिकर्मे

६ । प्र॰ ज्ञा॰ टी॰ १३७

चावस्थायनिवर्त्तते पुनः कार्यान्तरेष्वेवमिति यदुक्तम् यतः करणवर्गोयं विमृशेत्तम्
ध्ववस्वयम् प्रवृत्तिस्थितिसंहृतीर्लभतेइति शिवरः प्राणीरेतत्रभवानत्पर्यन्तचेष्टा
संपादिकेत्यर्थः कार्यम् तत्रनिमृत्तग्रहणेनकार्यकारणतामाह जिह्वाव्यापारस्यहि
तत्कार्यस्य शब्दः कार्यः जिह्वाव्यापारोपि चवक्तृतः तथाविमर्शस्वभावएव विमर्श
रूपानपि करणस्वभावहि समस्ताक्रियेत्युक्तम् सचोषइतिस्थूलः तस्यलक्षणोक्तः
यमाणाइत्यविशेषेणादानानात्स्वयंचपदेष्ठेत्यर्थः [illegible] पश्यन्तीति अघोषः यःस्वयंम
वप्रविष्टाघोषवः प्रसरायस्येति अनेनपाणादीनामपिस्थूलसूक्ष्मरूपस्य।
कायस्योपलक्षणम् सर्वत्रचात्रसघोषाघोषरूपवाग्व्यापारपाठान्तविज्ञानप्र
धान्येनरूप्यते नदिदंदृष्टाविघ्नामिरुद्धामिरुद्धेतमिति तत्तएवमुक्तम्
वर्णपदग्रहणंचतत्रैवश्रूयमाणतामिमानात वर्णोएवहिनावश्रूयमाणता
बुद्धिरितिस्फुटा पदेत्वल्पवर्णास्यादेषावाक्येत्तसंकलनास्मरणान्वयवसा
यादिरूपबुद्धिनिर्ग्राह्येश्रूयमानतानस्फुटेत्येवमुक्तम् तथाच वैयाकर
णैरपिवाक्यस्फोटस्यप्रायेणबुद्धिनिर्ग्राह्यत्वैवदर्शिता यदाहतत्रभवान् नादैराहि
तबीजायामंत्येनध्वनिनासह आवृत्तपरिपाकायांबुद्धौशब्दोवधार्यतइति एषा
तावत्मध्यमावाक् द्वितीयामिति अंतःकरणांमनोबुद्ध्यहंकारलक्षणांमध्यमेमी
पुर्यष्टकात्मनिप्राणाधारेविश्रांतयाविमर्शशक्तिः प्रेरयतिसामध्यमावाक्
तत्प्रेरितेचवदंतःकरणं संकल्पनेनिश्चयेभिमननेच स्वस्मिन्व्यापारेविकल्पल
क्षणेप्रवर्त्तते तत्कालेसाविमर्शमयीवाक्कल्पादिकेग्राह्येसंकल्पयित्रा
दिरूपेचग्राहकेस्वनाभिधानस्यांइमंघटमहंचेत्रः संकल्पयामीत्यादेर्वेदक।
स्यशब्दरूपस्याभेदेनस्फुटेनक्रमेणआमर्शकत्वेनपरामृशतीति यतस्ततश्रितनया।
रूपवाच्यामध्यमवत्वान्मध्यमाथ्यातशक्तिरूपास्पश्यंत्याभिधानेर्येग्राह्यग्रा
हक[illegible]योरभिधेययोश्चग्राह्यग्राहकगतयोः यथास्वयंक्रमोदेशतःका
लतश्चसंभवति नत्तस्फुटेनरूपेण यतोनिर्विकल्पकःस्वभावोसौविमर्शःस्व
यमक्रमत्वादविभागःप्रसेवकस्वतमंतर्लीनक्रमलक्षणांविभागमाच्छादयत्ते
ततएवसर्वतोग्राह्यग्राहकाश्रयःक्रमःसमेह[illegible]तोलंतःसंकोचितोयस्यायस्यामि
तिवासेहतक्रमत्वादेवसूक्ष्मोत्रासंभिविजल्पतियत्तस्त्किमपिइत्यादिनास्फ
टक्रमेणायतःपदेषुसर्वेरसः प्रसज्यतिषुवाक्येषुदेवचतद्वादिषुचक्रमसंकोचमिस्या
दिपिंडीकरणमिलितेष्वसंपादितेषुसपदवाक्यात्माभिजल्पःसूक्ष्मस्थानीयेन
वपुषास्वसूक्ष्मइतियावत् यथाहतत्रभवान् प्रतिसंहृतक्रमात्सत्यपिभेदेसमावि
ष्टक्रमशक्तिः पश्यंतीत्यादि इयंचेच्छाशक्तिरूपेतिदर्शयतिकार्यचिकीर्षेति वोप्य
बुभुत्साहस्वभावापीयंभवति अतश्चेवम् यदिच्छाशक्तिर्ज्ञानक्रियाशक्त्योरन्तर्ग्राहिकेति
[illegible] किंतुबुभुत्सापिवोधस्यस्वभावेव तस्यवस्तुनस्तत्रावभासपरिग्रहणेतयाप्रका
शनात् चिकीर्षाकरणायेमत्तस्फुटपूर्वभेदाल्लक्ष्यतेचिकीर्षायांहिस्फुरदपिवस्तु
नकृतमितिउच्यतेउभयेंद्रियवेद्यतैव[illegible]त्तचिंतामिमतपरिस्फुटत्वापत्तिपर्यंतसाम

^अश्रूयते नापरैरिनो पशता स्वस्मैप मेव^

अश्रुतदश ।२।

न्पं

ण्यंकारणमितिशिवदृष्टामः पश्यंती[illegible]विततदर्शनस्वभावत्वेनाप्रतिहतप्रकाशरू
पत्वमिच्छाशक्तेः प्रकाशप्रसररूपत्वाभिधानायोक्तम् साचेयमिच्छाशक्तिर्विद्याप्रा।
क्तिप्रसररूपेबुद्धीन्द्रियवर्गेअनुगृह्णातीनिर्विकल्पमालोचनेनसमनुप्रापयतितिस।
ध्योपिविलक्षणमिमितिपुनःशब्देनाह एकेति पश्यन्त्यादिकंत्रयमपिप्रतिवाच्याभि
धेते ननुतत्रेयमित्यर्थः कैंमतोप्रामेयत्रिःशोधेसकलमभिधानानोशब्दानामभिधेये
विमृश्यमानरूपेग्राह्यग्राहकात्मकमभयंतेनराभिधानेतत्सर्वंक्रोडीकृत्यावतिष्ठमा।
नानन्तशक्तिमद्रूपपरमशिवदशावान्निमिषितग्राह्यग्राहकादिवैचित्र्या अतएवभग
वतःस्वाभोगप्रतिपरमार्थस्वादस्वमत्कारोनिजाभोगपरामर्शात्मातत्त्वतोयदाह वि।
श्वमात्मशक्तिरूपमात्मशक्तिति नचकदाचिदपिपरमेश्वरएवतद्रूपशून्यः यदाहुः
परमेष्ठिपादाः शांतेशिवत्वंस्थूलेपिशिवत्वेयत्रवर्णितम् तत्रकाशांततानूहिशां
तेकिंवक्तृतानने वक्तृताचेनथाभूतथाशक्तिविनयसंगमइत्यादि एवंपरेतिव्याख्या
यस्वरूपमादितेविव्याचष्टे स्वरूपवदिति एतदागमभाष्यसंवादयतिनित्यादि
हं त्येति सततानन्तत्वमितत्वेनाहतप्रावाच्यायोमहान्विश्वव्यापीमननत्राणधर्मीगुप्ती
कृतविश्वशब्दनव्यापारस्तन्मयीस्वरूपादितिपश्यंतीलक्षणाहाचकास्तस्य।
संजल्पस्वभावात् तस्याअपीतिपश्यंतीअभिन्नवाच्यवाचकायाइति अभिन्नवा
च्य[illegible]शब्दोवाचकोहंतोयस्याः प्रतिपद्यकालक्षणाः प्रयुक्ताः अभिन्नवाच्यशब्द
नोक्तायाहंतोतस्याइतियावत् वाच्यमपीतिपश्यंत्यांतुवाचकमस्फुटक्रमेवाच्य
तुक्रमः सन्नेवाहन्त यदिवाफलदर्शनमिदंहनिवचनस्यावेदवस्वरूपादभि
न्नेवाच्यपश्यंत्यांतावत्तद्वाच्यवाचकेनाभेदप्राप्तस्वरूपरहितस्यावाचकमेव एवंच
ह्यपंचस्यावाम मासेनव्याप्यव्यापकमेथारयेणाव्याचष्टे अप्यवेतिसूक्ष्मेतिनत्तु
परेतियावत् सर्वस्यक्रमस्यवाच्यवाचकगतस्य नत्वपश्यंत्येवपरेतत्वमितिजरैर्हे
याकरणामन्यंते तत्रकथंसक्रमतेत्याशंक्याह पश्यंत्यवस्थायामपीति चिंत्य
मानस्येति योसौ चिंत्यमानोमध्यमायांस्फुटश्चिंताविषयतामीषतीत्यर्थः अभि
संधेरिति अभिन्नसंधानमभिसंधिः निर्विकल्पकमेद्विधिकेविज्ञानेनिर्वित
र्कनिर्विचारसमापत्तिस्वदर्शनान्नाचप्रथमःप्रमातृव्यापारः तत्रयदाप्रत्यक्षेण
विकल्पकेनस्वस्वरूपप्राप्ति रसंचेतनत्ततेतदातदालोचनंहयंयदिनभिन्नविषय
तयाविषयगतंक्रमंस्वीकुर्यात्स्वविमर्शावसरेतत्स्फुटमिन्नोकथंसमनन्तरंवि
कल्पोस्यात्तस्मात् तस्मादालोचनकालेपिसतत्तदादिरूपप्रसक्षेनतत्समासइतिवा
चकशब्दरूपक्रमेवाच्यंचतत्तदवेतिपरस्परमभिन्नरूपंचकास्त्येव एवंसरसिगादौ।
विकल्प्यमानेरसेचक्रमनिमिषततेरूपावस्थायामपिसमापत्तौपरस्परभेदावतोध्यः
कैं अन्यथाप्रथममवितत[illegible]समायत्त्वसरोचितमत्रविकल्पोभेदेनोपयुज्येत ध्यान
दशायांचतयाभिभेदेनतयोःसमापत्त्योःस्मरेत एवंसरोविवेकोरसेचविवेकाज्जि
स्यादितिन्यायः घटःशरावमित्यादोयत्प्रथ्यवमेतथापितत्रस्फुटएवभेदःसंपि।

न

वे

डीभावेपितथाहितास्वरजतपिंडीभावेलोहतापिंडीभावेचकस्यैकताभिमानः
इदमपितास्वसुवर्णपिंडीरूपमिदमप्येवंतत्कोभेद इतितन्नभवेदपिभ्रमः सोव
धृष्टेनिवर्त्तनीयः क्रमदृष्टप्रदर्शनेनायंतास्रहेमपिंडोयंनहेमतास्रपिंडइत्या।
शयेनसरोजमसइत्युक्तम् ननुपश्यंत्यायदिचिन्तामयत्वंतर्हिमध्यमाकि
म्॥ आह स्थूलेशब्दइतीति तथाहिमध्यमैवविकल्पभूमिरुच्यते वि।
कल्पस्यचाभिलापस्पर्शएवजीवितम् तदत्रहिसोवाचकरूपः अन्तारूप
स्यैववाचकत्वात् तत्रहिसंकेतकरणाद्युपपद्यते यत्तश्रोत्रग्राह्यस्थूलवर्ण
रूपेतत्रवाचकशब्दरूपेणवाच्यवाचकभावस्यसमायमितस्यसंजीवितत्वेव।
द्योतेयतः नचस्थूलवर्णलक्षणान्तरेण्यामितुपार्यते तच्छब्दरूपतया
यच्छब्दरूपत्वेक्रमिकेतन्मध्यमावस्थायामेवस्फुटत्वेनविश्रान्तम्॥:
ततोयदुक्तंभगवताश्रीमत्कालपादसंहितायाम्॥ स्थूलेशब्दइतिप्रो
क्तमितितन्मध्यमाभिप्रायेणैवमंतव्यम् यत्तश्रोत्रग्राह्यः शब्दस्सतु।
स्यपंचपल्लवप्रायोनदृष्टयव्यपदेशनामर्हति नहिविकल्प्यमानोदृष्ट
द्राह्यस्यघटस्यान्यरूपैवक्रन्याय्यम् सएवहियदाभासोदशायाभासान्त
रयोजनयास्थूलत्वाणिभावमभ्येति तथैवशब्दोपिसएवस्थूलरूपत्वे
नपूर्णाभासोप्याभासान्तरसम्भेदनवशात्छुर्वणायुगलस्वेग्रहनयोरेप।
नवष्ठाभिधीयते स्थूलत्वांततनइति यतोमध्यमायांस्थूलशब्दरूपतास्फु
टमितिप्रमाणावृत्तेनायातमित्यर्थः अस्यामिति एतस्यांनिर्दिष्टायाम् अ
तएवेति यतः पश्यंत्याप्रमाणोपपन्नेचिन्तामयत्वंततः पश्यन्त्याः परत्वे
शिवदृष्टिशास्त्रेनिवारितम् कथमित्युक्ताअनेनग्रन्थेना[..]त्रयततत्रहिग्र
न्थः अथास्माकंज्ञानशक्तिर्यासदाशिवरूपतोवैयाकरणोत्यादिन ननु
यत्परंरूपंतदेवपश्यंतीशब्दवाच्यभविष्यतीत्याशंक्याह नहीति दृष्टिः स
कर्मकोयातुः किंपश्यन्तीकथ्यताम् यद्याभासान्वहिर्भूतानांतांस्तनोद्यस्तेनो
[illegible]ता पिवावर्त्तमानक्रियारूपत्वादृष्टिः पश्यत्सदात्मता अथतामन्वपश्यंतीस्फु
टमेवजडात्ततइत्यादिनाग्रन्थेनविषयापितात्मना देशकालोपरागेणसंकुचि
ताहृष्टिःकथंपरापरिपूर्णाभवेदित्यभिहितम् देशकालोनरत्वेनहिपूर्णत्वमञ्चि
तम् नत्वपश्यन्त्या देशकालाकारसंकोचः किमर्थमेभिःक्रियते हेतते हिअ
संकुचितेपश्यन्तेसंकुचितेमेवमध्यमायाविकल्पयेदे स्वर्यीचरूपात्परत्रस
क्रमयितम् नहितीलेदृष्टपीतेविकल्प्यतेच्यतेवा तस्माद्विकाल्पिकापि
पश्यंतीसंकुचितैवांगीकर्त्तव्या तदेतदाहशुतिशब्दार्थहीति य[..]उच्यते
तत्रतत्रेत्यर्थः एवंवाशीतिपश्यन्ती अन्यशब्दमन्यचार्थपरिहृत्यततः शब्दार्द
र्थाश्रेत्रतोरशब्दार्थौ आभिमुख्येनसम्पद्यमानाओगरहण्जीकथ्यमिवपराप्तगाभ
वेद्यतोसोविशिष्टानाभ्यांशब्दार्थाभ्यांदेशकालकारसंकोचकत्वीजानाअत्रोदाहर।

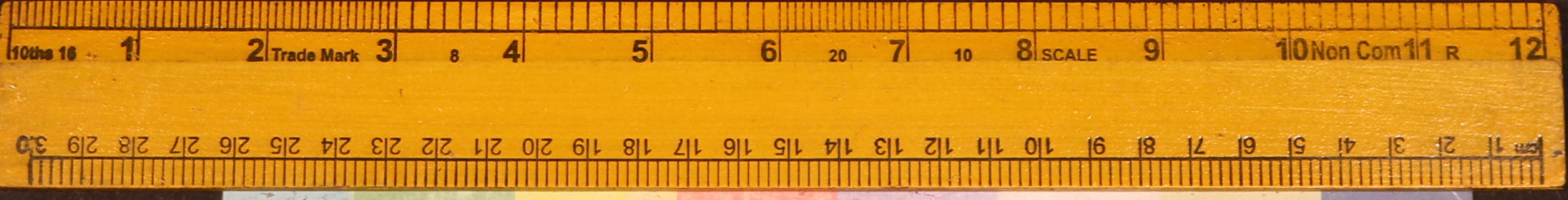
णांस्फुटीकरणायाह अष्टव्यक्त्येत्यादि अनेनार्थान्तरपरिहारेणार्थांतराभिसंधा
नंनिदर्शितम् पदादीन्वनेनशब्दान्तरपरिहारेणोन्तरशब्दाभिसंधानम् नन्वसंकुचि
तरूपाभिसंधानात्मिकापश्यंतीतावत्परिपूर्णासैवभविष्यतीत्याशंक्याह विश्वेति
एकैकतारूपभवच्छेदेनसाकल्येचघटादिशब्दव्यवच्छिदाचविश्वशब्दमभिसंदधाना
सापिसंकुचितेवेतियावत् ननुनिर्विकल्पकदशारूपापश्यंतीतत्रयदिदंतास्मि
कवपुः तदहंभावाच्छादितमेवभाति अहमिदमितितत्रेदंताप्रोच्छटोवाविश्वम
पिवास्फुरदहंभावपूर्णोनिमग्नमितिगलितसंकोचनत्वात्कथमिवतत्पश्यंती
संकोचयेदित्याशंक्याह अहंभवस्यैवमायीयस्यनासंकुचितत्वमपितुसंको
चएवेतिघटयिष्यन्संकोचस्यविषयविभागंदर्शयति साचेति चशब्दः प्र
मायांतरसमुच्चयेशरीरप्राणबुद्ध्यादिसंकोचहीनस्यचिन्मात्रस्यय[..]त्राभा
सकारित्वेनामशक्तिस्तयाविश्वस्यवाच्यगतोवाचकगतश्चभेदोयदुल्लासत्वेना
स्फुट्यते तदात्मयोल्लासनेच्छाभगवतईश्वररूपस्यविश्वावभासनेच्छोच्यते।
तस्यामीश्वरस्मतिविक्तिंप्रमातृत्वेनास्ति यदपेक्षयातभावाग्रवस्थातेरणाभासे
रनिन्यसंकोचभागित्याह स्वावेविश्रान्तः पूर्णेतभञ्जेतइतिन्यायपदेपत्याम
हिमाभेदात्मरूपाहितामहिमान्वयमहंभावस्यतत्रअच्छेदताहृततात्संकोचात्र
त्रापिकथंपरत्वंस्यादित्याशयशेषः ततएवशिवदृष्टौसंभवेतीत्तावदियतीग
तिर्यावैयाकरणैर्नदृष्टाप्यस्मदर्शनेपरंसंभवतीतिदर्शितमस्माकंसदाशिव।
रूपतेति मायीयानांत्वेतेनापिदेहादिवासनायासंकुचिता इदंतापिप्रमेयांतरप
रिहारेणप्रमेयांतराणिचस्पृशति प्रमातृत्वत्वापेक्षयातस्यैवचप्रमेयस्यावस्थांतर
मप्यस्ति यत्तेनप्रमातृज्ञानरूपेणतेनचरूपेणतेकामित्याद्वेवेरागद्यायततत्वम्।
एवमभयतःसंकुचितेवर्त्तते मायाप्रमातृणामहमिदमितितिविकल्पकेरूपम
ननुकथंतस्युक्तमागादिसिद्धत्रविहृतेतस्यांहिदशायामेस्थिराभावः एषापर
पीति अत्राहतावतीतिवेद्यस्यवेदकभगतिनिमग्नत्वमेवतद्देश्येमयुक्तमितियाव
त् एवंग्रामंगच्छामीतिमहापश्यंतीगरह्मात्रिःसरामीतिपश्यंतीमपेक्ष्यतावत्
द्यावत्कदाशिवस्थरदशामहापश्यंतीगरह्मात्रिःसरामीतिपश्यन्तीमायाप्र
मातृत्वंत्यशेषपश्यंत्यपेक्षयाइतिमंतव्यम् ननुमायाप्रमातृणांपरदशायांतर्हि
कावार्त्ता आहपरेति अहमिति शुद्धेपिपरामर्शसमाधानदार्ढ्यादेहाद्यहंभाव
वासनाचेहिगलेन्नतैदेवदेहादिपातावृत्थानाभावः ततस्सावासनाभवतीतामपि
दशांसंकोचयेदेव स्वपश्यंत्यपेक्षयातुततत्परत्वेवेयोल्लासेवैकल्पात् यद्येवंकिं
तदसंकुचितंसर्वथायत्रपरत्वमुचितमित्याशंक्याह ततश्चेतियएषविषयविभा
गंकृतत्वतोहेतोरित्यर्थः अहमितियन्निष्पचित्स्वरूपंतद्देशकालकारकृतत्वाभ्या
माधां[illegible]ताभ्यांस्प्रत्येनित्योदितंतदेवचपरमितिहसंवादितेतिख्यापितम् अतएवे
तियतएवंपरत्वंभवतिततःअर्थः वाड्मवकीत्यनेनवक्ष्यायदिशुद्धकर्त्रतप्रमाण

ई. प्र. ज्ञा. टी. २३५

हमिति अहं कुचित महामंत्रमयी शब्दनरूपा नोपगम्यते वैयाकरणैस्तदाक
रहातूपामात्रद्वींद्रियवर्गादपि निकृष्टाकर्मेन्द्रियस्वभावा पश्यंतीति मिति
येगादिभिः साधारणाश्च निजनिकाहंकारवृत्तिरेव काचिदाकाङ्क्षा दिवत्तत्र चक
पृथक्त्वे भवेत् इति अतोपीति एतमपि न्यायमवलंब्यतदिति एवं त्वंतत्रेति श्रीशि
वदृष्टौ तस्याश्च इति पश्यंत्या वाचः अयं भाकः रह[illegible] परमेश्वरः शब्दराशिः शक्तिर
स्या भिन्नाभिन्नरूपा विचित्रा मातृकादेवी वर्गाष्टके रुद्रशक्त्यष्टके पंचाशद्वर्णाः
पंचाशद्रुद्रात्मकयः पंचमंत्रमहामूर्तिर्भगवान् तिथ्यादिवदता भगवतातावदयम
मेव शब्दैर्नैकशरीरत्वे विमर्शात्मतया भगवतः प्रकाशवपुषोऽङ्गीकृतम् येपुनः
मीमांसकाः यावर्णाः शब्दात्मानस्ते घटादिस्थानीयास्तद्व्यापकं चाविकल्पसवि
कल्परूपं पश्यंतीमध्यमात्मकं ज्ञानं ज्ञानांतरस्थानीयं तन्निवर्तकेचवर्णाः।
इंद्रियाद्यादिस्थानीयं हैतात्मकमायापन्नानि तिसेचतत्कथमिवपरतत्वे।
स्यात् विषयज्ञानेंद्रियरूपं हितत् यत्तत्रापि शक्त्यंशप्रकाशकत्वं हे एणैतत
त्परत्वं लेस्पर्शीकृतमपित्वा मबलस्पर्शादिति नीत्यातथा चपत्यन्तपि भगवतः
तैस्तैरुल्लिखिताः मंत्रसर्वकामफलप्रदाः भवंति साधकेंद्राणां नान्यथावीर्यं विदि
ते इत्यादियकालदेशाकारकृत्वमेकु चितेनतत्र घटइव तथा चपाशं क्षाद्।
ज्ञानत दिंद्रियादीति परत्वं प्रमाणत्वमुच्यते नहि ल[illegible]क्रमेकोचइतिस्वभाव विक
हाय लब्धिः तदुक्तं श्रीशिवदृष्टौ योवेवा चेंद्रियत्वमिन्द्रियादिप्राणादींद्रियव
न्नेतद्रूपवाणींद्रियं भवेदिति तत्रैव चोक्तम् विमर्शाद्भवेनैषा यस्याकाक
यमेश्रितेत्याशंक्य इति चेस्वबं[illegible] तावत्पश्यंती स्रदेवः परमोमतः इतिग्रंथेन
वृत्तरूपत्वं भगवतः तत एव मे विस्तारमीमांसके नमद्ग्रीनारायणेन स्तुतम्।
स्तुगिराचित्महाधिगणापश्यंत्यादप्रमानया जयत्युल्लासितानंदमहिमापरमे
श्वरइति तत्र च पश्यंती शब्दब्रह्म श्रीमदाशिवमयी तेन शक्तिस्वभावो कार्याते
महापश्यंती नोऽन्यगात्मरूपाणामविभागात्मिका परममहापश्यंतीतयाचेया
सावानेदमहिमापरस्यातेजामा[illegible]ल्लासनीयाः सा भगवतः परावागिति दर्शित
म् परस्परप्रमदर्शनेनेनरानेरात्मिका याउल्लासनेन कोतीतिलो कि कानिदर्श
नेनानेद एवस्फुटीकृतः एतत्सर्वमास्वरूपमत्रस्यापरमेश्वर्याचेष्टसेवचे निश्च
शब्दस्यव्यवच्छेद्यं दर्शयति तेषा हीत्यादिना यद्यतिरिक्तेन हि विषयमैश्वर्यं इति प्रति
हतिसंभावनोपलब्धेः इति स ऐश्वर्यस्यव्यापकमप्रतिहतत्वम् यदाह ऐश्वर्या
दविघातइति नहि रुद्धे च प्रतिघातसंभावनमितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः यद
नात्मकं तेनतन्नात्सूते प्रपन्निछानुवर्तिस्वकारणाभ्यपवृत्तिं विनाभावात् यच्च
यस्यतेन छानुवर्ति[illegible] तत्र जस्य तैश्वर्यैकालिंगस्यावेरोध
यथाहवीरत्नागस्तदुत्पत्तिहेतोः स्थितिरपि तिजपत्ययबलाज्जराकालादि
त्यादिषु ऐश्वर्यव्यापकं हीछानुवर्तित्वं तत्स्य प्रदेवविरुद्धमिति ऐश्वर्यमेव चानंदः

योऽज्ञानेमध्ये त्यादि ना घोहिपष्यतिप श्यंती

स्फुरणात्मपणादिति एवाहमतिः सर्वेपरवशोऽइः स्वेसर्वमात्मवशेस्वमिति
आदिशब्देन ब्रह्मविष्णुरुद्राणां परिग्रहः तथाहि सृष्ट्यादेस्थापयितव्यसंहर्तव्य
वेचव्यतिरिक्त पिष्टातो मायागर्भाधिष्ठातृब्रह्मो मायागर्भाधिकारिणो ब्रह्मा
द्याः तदिच्छानुवर्तिनश्च सर्वेलोकपालाः इंद्रेदुहिणोनापलालितामंतव्याः अपितु
शब्देन श्रीमत्सदाशिवेश्वरतायाभेदमाह आत्मसात्कृतमिति अहंभावेनावच्छा
दनादेहवदात्मनो प्रमनिस्पर्थः एवं तेनमिति स्वेच्छाकल्पितभेदत्वेनमाया
शक्तिमिदंतां श्वामस्वबाविभ्राणमङ्गेदयितुमपेक्षमाणम् स्थानेत्यामिन्यत्र
छेदः इदंत्विति पदत्रस्त्र प्रभ्रकान्तम् अनेतायामिति प्रतियोगि विरहात्तद
योहतमेव विकल्परूपत्वेनानाशंकामानायामव्यपदेश्यायामिन्यमाम।
पिकायांस्वरसवाहिन्यामिति नित्योदितायां देहादाविवनकल्पितेयमिति या
वत् स्थाने भयतः शुद्धमिति वाक्यसंगतिः॥ शुद्धत्वेहेतुः॥ ऐश्वर्यदशायामिव।
तिवैधर्म्यदृष्टान्तः विजातीयरूपान्तरानुप्रवेशो हिशुद्धिरिति भावः अपरताय
त्रेनास्तितत्परम् साच व्यतिरेकत्वशांदिति दर्शयति अपरमिदंब्रह्मादीति अप
देवच शूलीवाले शानोवेति अवान्तरविभागो वृत्तिकृतत्वात्स्पष्टः विहृत्तिकृतानद
र्शितः वन इदमेवस्थाने अमैश्वर्ये ततोयुक्तमवोचाम तेन जडात्महि विलक्षणा उति
४५॥ ॥ रहस्यागमेषु ऐतद्दर्शितमिति सज्ञोत्तरं॥ तदेवतारयति॥ अन्यदप्य।
स्याः इतिकरचरणादिव्यापारे वेलक्षणेन विमर्शरूपायाश्चत्यर्थः आगमेषुपर
मेश्वरप्रणमनेषु आदिग्रहणा[illegible]हृदंतोदोमनिप्राकेषु सिद्धमशास्तेषु ह्यकनिरूपि
तेषु चेशास्त्रेषु यदस्या रूपं नामधेयनिर्वचनं वै चिद्मलत्वं मन्त्रकास्वाहत।
त्रसंदः प्रतिष्ठितइति गुणादिस्पंदनिःश्वंदश इतिस्पंदतत्वविविक्तयइत्यादौ स्पंदशा
स्त्रेनऊ[illegible] निरोधा विवोधा[illegible] बोनितरङ्गस्यकीर्तितः[illegible] शब्देनस्फुरत्तिरूढेन चिदिति
स्फुरताशब्देनसाविमर्शशक्तिरुक्ता किंवहुना मातृकनकमलविपाकप्रवर्ति
तसंवित्परामर्शा मासतः प्रभावप्रतिलब्धो[illegible] भट्ट श्रीशंकरानंदेनापिसा
त्साक्षात्कारः स्वतः सिद्धः सास्फुरद्रूपता सहीति निरूपितम् स्फुरणास्यन्दनापिकं
हि किंचिच्चलनं प्रसिद्धम्॥ किंचित्त्वेचेदमेव॥ यदचलेपि चलत्वावभासः लो
केपिव्रजतरा[illegible]स्मायस्थाने अरुणो चलप्रतिष्ठः स्पंदवानित्युच्यते न
दिमं स्फुरत्तां लोकप्रसिद्धिमेवानुसंवध्याचष्टे घटादयइत्यादिना यदाचेति
यत्तेश्चत्यर्थः तमिति बोधम् समस्फुरति घट इति सहमेशालग्राम स्फुरता
संक्रमयते भावे घटः स्फुरतीति हि को र्थः अहंतावच्छाशात्माघटरूपेण।
स्फुरामि बोधात्मनो मनागप्यतिरिच्यमानो न तिरिच्यमानश्च तथा स्थाने आच
[illegible]कास्मि तदेकतापत्तोपि घटएवस्मिति अतएवोक्तं भट्टश्रीभद्दानंदेनापि।
प्रपतोरूपमालेखाङ्कातोभानानवंधेगियत स्वरूपभानेप्रतिभावनामिसु

ई० प्र र० प्र ति० ज्ञा-टी० १४०

क्रमस्य आत्मसंश्रयेति अन्यथा त्विति यदि स्वकमेवास्फुरणं स्यात् अन्यस्या
पीति योन्यदेशकालः अन्यस्यापीत्यपरे पठन्ति यदि हि तेषामेव स्फुरणं रूपं त
स्यात्मसर्वेपि स्वरूपमहिम्नैव तन्महाव्याप्तिदावपि सर्वस्य तथाभिमानभाजनं।
भवेयुः एतच्चा[...]पगमेनेति मन्तव्यम् वस्तुतो हि न परं परनिष्ठं भवितुमर्हतीति
स्फुरणमसत्कृत नहोव्य एव स्फुरति जलमिव तदावेशावुपघटादयोपि तत्तदा दे
वेश्याकांक्षयेयद्वियोगियस्यापन्नरूपं तन्मस्य तदावेशपत्त्राणामेव वायुजला
दियोगेपि चांचल्यम् तथा च घटादीनां स्फुरणेन बोधक्रियात्मकस्वभावः
न हि घटस्य आवभवने हि विपत्तान्तदावेशव्यतिरेकान्निवर्त्तेने स्वव्यापकम
स्वभावतो विरुद्धाने स्वभेवत्वमवलोक्येति व्याप्तसिद्धिः ततएवोक्तं श्री
परमेष्ठिना आत्मैव सर्वभावेषु स्फुरन्निति एवं प्रकाशमानत्वमवस्त्व
तिभावेषु वा यावेशकृतमेव भावस्य कर्तृत्वे समर्थयितव्यम् तन्निवृत्तौ।
प्रकाशएवोक्ते न तु विमर्शशक्ति विना प्रकाशात् केवलमिति प्रकाशस्या
पि विमर्शलक्षणात् एव निज आत्मा तेन विनाह्य प्रकाशाज्जेदो मतनाड्लेभ उ
स्यपयादितम् महत्येतेति व्याख्यातं सत्तां जावद्व्याचष्टे रूपेणेति चोद्यान्व्या
योत्तरं स्पष्टयिनोति रूपेण स्वभावेनेत्यर्थः अन्यस्येति मतान्तरेत्वेयार्थोक्ति
याकारित्वादेरपरतत्त्वपान्वेषणयानस्योपहतस्य न प्रतिष्ठः विश्रान्तिर
स्त्वियतः अ[...]महत्त्वं तु स्यादनायया हि निरभावा प्रतियोगिनीति तेन व्या
चष्टे बोधव्यतिरिक्तस्यैति अपि घोतृ न प्राग्भावादेस्तावत्कथं चिज्ञवरूपता।
स्यादत एतावस्याव्याघमातिविज्याह नत्वभवे भावस्य प्रतियोगी स्यंते वहे
स्तज्ञावस्य तत्त्व प्रकाशमानतया तस्या हि विना प्रतियोगिनो त्वकस्येति द।
र्शयति भावप्रतियोगिनस्तयादिनाउत्तरेष्वेति प्रकाशस्यापि यत्प्रकाश
प्रतियोगित्वेन प्रकाशमानेभवेनतत्तत्त्वं तिदेपसादेहमिति विमर्शो विक
ल्पएवस्यात् न चैषो विकल्पाइ निवद्यते अहंमत्यवमर्शाः प्रकाशात्मत्व
विस्तृत इत्यभिप्रायशेषः नन्वइ विव घटत्वादिवशाभासरूपं सत्तानामसामा
न्यं तस्य प्रमेयधर्मिकापत्त्वेक पद्मुटप्रमातृरूपमविमर्शात्मतयानिरूपितं।
त्वस्यैकं निबृंहयति सत्ता चेत्तेति सत्त्वमिति तावद्रूपाह च्छत्रप्रवृत्तः अर्थभावना
र्थस्पर्शः शब्दस्य भावप्रत्ययेन भूत्वा दित अर्हतांशुजितावत् विशेषणवि
शेषः अभावप्रतियोगिनीति देशकालाभ्यां विशेषणं नित्यमेव यानगच्छ।
तीति यत्संस्थोतत्त्वेति नित्यत्वादिकावाच्यमस्यपक्रमाते चितत्वस्येति नित्य
तेति सम्बन्धः सर्वदेवेति सर्वत्रैवेति [...]त्यपि मन्तव्यम् अनेन चेदमुक्तम
यत्तत्वेदि प्रथाकेतस्वकचित्क[.]दाचिस्मवदेशकालाभ्यांकारणान्भूता
भ्यामाविशेषणेनेति कृतकस्येवतौ विशेषणेना कृतकस्य संवेदनस्य प्रमेय

कल्पयतिनित्येव च प्रमात्रसंयोज्यमानाभासान्तराभिधानयमेयोजन
स हि सोल्लो विशेषणं न प्रमेयतानीर्णस्य प्रमात्रेकरूपस्य संवेदनस्य नन्वा।
नित्यता हृत्रेकतेयात्वेन स्फुचिता यतो वृत्तो संवस्फुटीकृता तत्र च काल
स्पर्श एव कारणं तत्र किंदेशसत्यासेन स्फुरत्यारितम्प्रशंकयाह कालप्रसंगे
नेति संकोचाभावस्य प्रसंगेनेत्यर्थः तन्विति परमार्णौ हि संकुचितेदशस्यापि
अस्ति नित्यता तन्नु सर्वेष्वासंकुचितामे विष्टिमर्षशक्तिनिरूप्या तन्का।
लाभाव एव सतेस्फुचितइतिकृतः महत्वंतिकार्यस्येदमकोशालम् नेयत्यश्र
भावनाभावः यद्यपि चेदशसंकोचवतस्तत्स्वरूपनिष्ठानास्ति तथाप्यत्रय
त्रभवतीत्यपेक्षितं संभवत्येवेति नित्यतया दृम्भवोपितुमात्रुपलक्षितः न
त्वेवंयथमीववना वितिकस्मादाह देशकालाहीति एतस्य व्याख्यामेतानेच
चित्स्वरूपं चेदित्यत्र वितत अन्तस्स्वमेवेति स्वातंत्र्यस्पष्टत्वं हि मन्त्रवीकृतमिव
[.]ि वोधोयमत्राधुनेत्यादि विकल्पेष्वपारोहतां विति भावः नन्वेवं प्रमेयस्येदशा
कालयोग इदं तदिति यत्तत्सामान्यकं महासामान्यं भाति यस्त्वगोत्वादिकमपरं तस्य
व्याप्यत्वनित्यत्वेनस्यात्तामिति चोद्यं परिहरति इदमित्यादिना आकारसंकोचान्या।
न्याभावलक्षणोना[.]संकोचकः सर्वेण हि रूपेण संविन्निमर्शो भवेत्यतदप्यत्रे।
पलक्षितमेतव्यम् एवमियं महासत्ता व्याख्याता शंभोः शक्तिस्वतंत्रस्वातन्त्र्य।
त्वामात्रस्वरूपणीति सदेवेदमग्र आसीदिति या निरूपिता श्रीरहस्यश्रुतेत
चकल्पासोत्रापि विश्वस्य सत्ता महतीति सा केति अथ सारतयेत्यादि व्याचष्टे
इहेति विश्वजन्मानीत्यर्थः एत[.]तस्य हि तउक्तता नामिति स्फुरे वितनम अर्थ
निर्भासोपीति दर्शनादि सदृशोपीति यावत् तथा चोक्तं मया श्रीतंत्रसारादौ।
अन्तर्विभाति सकलं जगदात्मनीह यद्वद्विचित्ररचना मकुरान्तराले बोधः परं
निजविमर्शनसाररुक्त्या विश्वं परामृशति नो मकुरस्तथा तु इति तस्यास्त्येति कर्तृ
ताया स्वरूपेणपादकत्वादिति तेन प्रकाशस्य सिद्धतीति विना तस्मादिच्छा म[.]द्वेः
प्रवर्त्तते इति हि न्यायेन प्रकाशाभिन्ने भावजातेन वोद्धत्वमुपपद्यते नापि चिन्मा
त्रत्वमिति तदेतदाह ककयेति वक्ष्यमाणयेति क्रियापि कारे नियत पूर्वापर
तामात्रे कार्याकारणाभाव इति वितनिषयाक विद्यते नहि स्वात्मैकनिष्ठाना
मित्यादिना तस्या अपीति श्रीसदाशिवेश्वरपदोचिता या अहमिदमिति परापर
रूपा या इत्यर्थः परमिति अहमित्येतावदिति यावत् अहमित्यपि यद्रूपं त
तत्त्वीलमिति वेद्यसंस्पर्शानियत विमर्शात्तुल्यमिति दर्शयति तस्याश्चेति पर
शिवरूपाया अस्या इति सर्वत्र विजृम्भमाणायाः सेवेति येयस्तास्तत्प्रसरदिशा
वाय्यपर्यन्तविमर्शरूपायोक्षत्पविल प्रकाशानुग्राहिणी इ विकेति इच्छादि
शक्तिस्तत्स्कन्धतावदगह्यातीकर्तृत्वेनैवेति अस्यास्तत्र लेशोयस्यानकश्चिदिति
मात्ररूपितेतदेवचेतनत्वेयतः परस्मात्तत्ररूपत्वमस्या व्याचष्टे शाधितेति अप
रदशायां भिन्नेपरापरदशायां अभिन्नमितु भयथापि यदेद्यकार्यं तद्रूपं वस्तुत

र्तृ
प्र. त्रा. टी.
१४२

दस्योस्वातंत्र्यशक्तेः प्रत्यक्षमितं च प्रत्युज्जीवनयोगं च प्रत्युज्जीवितं चाक्रम
मेवास्तेऽइति सेयं समष्टिविशीनत्वकल्पास्तुहाष्टट्त्रिंशपाः परेतत्वमिति सिसेवयः
श्यनासावत्वेनिर्णीयहितन्यष्टीविषमदर्शनसावयाम्बेनितृपितम् याकिल
दाणेनेयनासौऽत्रेसारपदमवादमस्त्वेनविपिरुपीतिव्याख्यानम् परमेष्ठि
न इतिव्याचष्टे परमेष्ठ इति समष्टित्रिंशद्रूपे यथोक्ते योगपीठसंस्थितायेति
मेत्रतत्वव्याख्याने भावनायोगेणोस्य प्राक्तयः स्वाक्यास इति अन्यत्रापि सा
परापरमादेवी योगोभेरवयामल इत्यादि ननु चिंतयारहितेयसं नत्य रश्मि
सक्तं तत्र किमन्यतिष्ठतीत्याशंक्याभामेपदमिति परादिति परमेष्ठिन इतिव्याख्ये
यसारतेयतिसत्वेत्रयदत्तवदनेहे त्वतयाहृदयत्वेसाध्यत व्याचष्टे यष्येतिस
बधः चेतनावनामधीति यष्येतिसत्वधः यथोक्ते सालेहकत्वमिमंदेहे यथ
पिव्याप्यतिष्ठति तथाप्यस्य परेस्यानेहः तं जेके समस्तकमिमादिमहन्तियो
जयति तथैवेति विश्वचेतनस्येति भगवतः परमशिवस्यार्थः सापरा विम
र्शशक्तिः परमेश्वरस्य प्रतिष्ठेत्यनेन पाठेन परमेश्वरस्य हृदयमित्यनेन च पाठेन वा
च्या ननु किं तया विमर्शशक्त्या अन्तः कार्यत्वानुपपत्तेः तत्वभावनापि कार्ये
निर्भरोऽसौ विश्वात्मा विश्वरूपः परमेश्वरस्तुतो परेनेन शुभमित्याह अन्यथेति विम
र्शशक्त्या विनामयूराण्डरसस्यानीलपीतादिनिर्भरता सा यथाकारणता न
तत्कर्तृता तथा भगवतोऽप्यशेषविश्वनिर्भरतास्यान्नचकारणतामात्रयुक्ता।
मितिभावः चमत्कृतिरूपत्वादिति आनंदात्मकपरमभावापन्नता विश्रांति
देवहि विश्वं हृत्स्वातंत्र्ये यत्र प्रतिष्ठा तत्र लेपाहृतं मस्वाते अस्मत्रापि न शाक्यस्त
येनात्मानमनपवेतिस्वातंत्र्यस्वक्तमित्यादि विचित्रनिर्माणावदमामाणमभि
यनक्ति सर्वात्मकर्षहेतुत्वेन सारतया प्रतिष्ठानेऽपार्थ तिकं हृदयमाभा
वनइतिशहः समस्तततत्त्वेत्रार्द्धकात्परामर्शकः हृतावपि स्फुरद्रूप
तेति मतेप्रतिष्ठारूपेति प्रथमया सारतयेति पाठेन विपरिणामनेन विततं
तिव्याख्यानम् अन्येतु सिद्धांतागममात्राभिप्रायेणामंत्रो भगवतो हृदयं
मंत्रस्य परामर्शमयइति हृदयपाठेन विमर्शाभ्यागमेष्वव्यवहियते इतिम
न्यमानः पूर्वमर्थमनूद्यमाना र्थनतया सारतयेतिचहेतुतया व्याचक्ष
णते हृदयमेवेति नात्रापचवितं हृदयत्वमपि तन्मत्वमेवेतिभावः तदुक्त
म् अस्मि[illegible]णोहि प्रतिष्ठाहमस्तत्स्याव्ययस्य च प्राशस्तस्य चपरमस्य ह
त्वस्यैकांतिकस्य चेतिगीतासु अनेन महृदयस्य बृहत्त्वाः परमानन्द
स्य विश्रांतिस्थानमहमिति विमर्शात्मकं दर्शितम् अन्यत्र।
पियत्सारसमस्तजगतः साशक्तिर्मालिनी परेति नैतैर्विनाभेक्कः।
ह्योतार्थोनापि चितिर्गौतिरिति तत्रतावत्समापन्नामातृभावमित्या।
दि न सोऽस्ति प्रत्ययोवारसूपता चेत्यादिवोहनसौख्यादिभिरप्यथव ।।:

हृदयमिति प्रत्येकं सम्बन्धनीयः प्रति ष्ठारूपेति

साय विश्रांतिरेवप्रकाशस्यांगीकृतेतिविमर्शरीरुपवप्रकाशोपयुक्तः ।।४८।।
ननु ननु लेशकोऽभगवतिविमर्शशक्तिः कस्मादित्यभिषिक्तोतिशंकायामुक्ताहृदय
म् आत्मनममापवार्यं ते यी कृत्यस्य पृथक् स्थितिर्ज्ञेये न तत्तदोऽसाख्यानत्वं इत्तास्य
स्वतंत्रं इति तत्र कर्तृत्वं लक्षणगौरवेनेतर इति सैव विमर्शरूपप्रधानमितितात्पर्यम्
तत्र प्रथमं श्लोकमवतारयति अन्वेति समानाधिकरणाः पंचम्यर्थाः अनेना
न इतिव्याख्यातम् अयमितिपदितमाव्याचष्टे परमेश्वर इति एवकारमात्मपाठानं।
तरीकृते विश्वस्य नानारूपमितिस्फुटीकर्तुं व्याचष्टे विश्वमित्यादिना ज्ञातृरूप
त्वादृज्ञेयमेवं ज्ञेयं करोतीति तिष्ठेनाभ्यमानेन संभाव्यते हे त्वत रान्तुपपत्तेः कादी
नामिमोऽहं छासंभावनो नियाग लक्षणो नियमादित्यनेन विहृणोति अ
नेनैव च पदेन पृथक् स्थितिर्ज्ञेये नत्वित्यादि सकलवाक्यसंक्षेपेण व्याख्या
तम् अस्य प्रसंगार्थः प्रसंगविपर्ययेनतात्पर्यम् यदि पृथक्स्थितिर्ज्ञेये तदात
दोऽन्याख्यपरतंत्रायमितिअस्वतंत्रायमित्यस्वतंत्रोजडः जडस्य च तत्पृथगज्ञेयविषय
स्वातंत्र्यमितिप्रसंगः स्वसंवित्सिद्धं चेदमस्य ततो यस्वातंत्र्यानपरो भगवद्भात्मा
नमेव विश्वंजयीकर्तेति प्रसंगविपर्ययादिष्टसिद्धिरिति स्ववार्थः करणा ह्यति
वीज्ञादिवाक्यरः जायेतेति यदीयपुत्र्या घटे तनन्तु घटस्य भिप्रायशेषः ननूक्तं भका
रोभावितेनघटं वुद्ध्याभिसंधाय करोतीति नत्वात्मानमितिसंभावनोनिरस्यति भावि
न्यपीतिष्टपम्मृतेतिचिटरूपपवविश्रांतानन्तुसंविद्रूपप्रतिष्ठेतत्पर्यः एतदुक्तं
भवति नवस्तुतः ऊम्भकृतकर्तृत्वस्येकं विस्तरतः नद्यस्य शुद्धकर्तृत्वम् विक।
दृरूपमितिनिपरत्वम् ननु शुद्धत्वेकथमित्यनुकर्यात आह अनियंत्रितेहीति
नियंत्रणाद्धि प्रतिघातोस्वातंत्र्यमशुद्धिस्वातंत्र्यम् ननु विलक्षणतातर्हि पाद्य्रमा त्रमा
ह लोकापेक्षयेति ननु परमेश्वरादपरः कोलोकः सत्यमेवं तथापि विगृहीतमा
याशक्तिप्रच्छादनपरः सतत्याचेद्यवेदकयुगलसहस्रमयो लोक इति दर्श
यति लोकंप्रती...... ननु धनाभिनेकर्तृत्वमयुक्तेति ब्रह्मादीनां तिर्यग
तानांसा कथं स्यात् कुत एवमाह तेषां कर्तृत्वाकचिदपीति कस्यतर्हि आह
एवं परमेश्वरस्यैवेति पचरितेवेति तदितरोपकल्पिताभिमानमात्रसा
रा यावदभिमानं तेन यथावस्तुतत्र एवाभिमानस्पष्टमस्यारोनकं चिक्रमवे
त्यनन्तरमित्यादिगीतादेप्रदेशोऽपि निर्णीतं ननु स्यापचरितकर्तृता यदि चमहति
रिक्तेयोऽस्ति खतामवेद्रुपचरितेयस्याद्वपारमार्थिकीतिचिन्नत्वस्य
कर्तृत्वाभावे विश्वं न किंचित् स्यादिति प्रसंगः अस्तितत्तत् तदनुपचरिता
सा अनुपचरितत्वं वेद्य यदिनत्वतिरिक्तं ज्ञेयं कार्यं च अपिनात्मैव।
ज्ञेयी क्रियते इति अत्र च स्वातंत्र्यशक्तिरेवविजृम्भितइतिसैवप्रधान
मितिपिंडार्थोहृतिविद्वेषः ।। ।।४९ ।।: द्वितीयं
श्लोकामवतारयत्र केवलमित्यादिना वेदीकरोत्येतेन पूर्वसूत्रार्णमव

स्वातंत्र्यशक्तिरूपेणैव समाविष्टेपेण

नन्तु विभोरिति

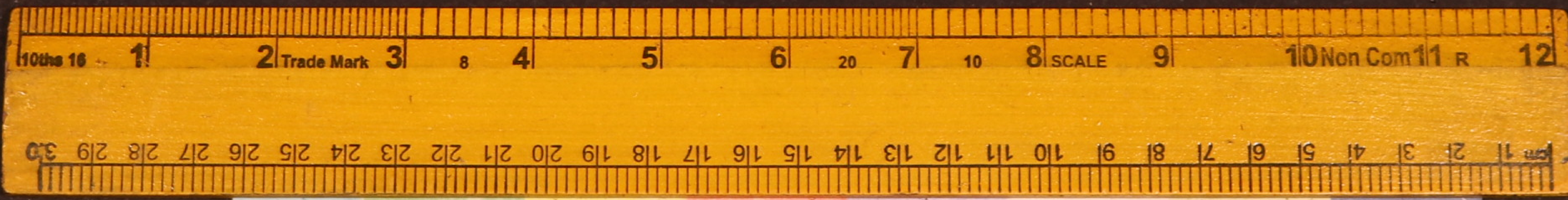
ई॰ प्र॰ वि॰ टी॰ १४३

इति नन्वेवमात्मन्यपि पराम
र्शोऽहं परामर्शः

मीनेजानातिकरोतीतिवस्तुतदत्रसर्वत्राहमितिचेत्सिद्धिर्नेजाता तदात्मादिप
रामर्शोऽपिनपरामर्शएवविश्रान्तिलाभात् विश्रान्तिस्थानमेवचपरामर्शः तत
त्वइतिकथमुच्यते आत्मानतत्पष्ट इतिआह केवलमिति अहमित्युपक्रमएव।
स्यातेऽपरामर्शः आत्मेत्यादौतूपक्रमेप्रमेयत्वेनेदंतालक्षणापरतत्रात्मेष
स्यपि अनुवेधकतयान्तः स्थितेहंतापरामर्शेतदाशयेनस्पष्टिरुच्यते अन्तर्लीन
त्वेतिगर्भीकारेणान्तर्लीनत्वव्यवस्थापिकोक्ता विधाय तथाह्यात्मेतिपरामर्शो
स्यानन्तरंयदहंतानस्फुरेत्तदात्मतुविश्रान्तिर्नभवेदित्यात्मपरामर्शोविश्रान्ति
परामर्शोयोमस्येअहमितिअवधानात् परामर्शः नत्वहंपरामर्शे ... दन्तास्फुरत्स
पक्रमेहरूपोऽहमित्यादौप्रसंगतत्रविदन्तान्तर्विहोमावहमितिविमर्शः शुद्धोहं
परामर्शेविश्राम्यतीत्युक्तम् समस्तकृत् यद्यप्यर्थस्थितिरितिन्यायेनकेवलंतत्र
स्यातेऽस्मेवोभयथामप्यहंतायांप्राच्यं देहादिसंकुचितेतदाहपरामर्शान्तराव्य
वधानेनेति इहाहं प्रक्रमेआत्मायमितिप्रमेयताकृतेनपारतंत्र्यंभातीसहंभातीति
व्यवधानीत्युक्ता एतत्संवादयति अतएवेतियतः साक्षात्परामर्शोव्यवहितप
रामर्शादन्तरंगस्ततः क्लेशकर्मसंस्कारः पीश्वरशब्देनपारतंत्र्यस्पष्टप्र
मेश्वरस्ययावाच्यतोक्ता नामनादस्पष्टान्तरम् प्रणवोपलक्षितो हिरस्यवी
जमंत्रकलापः सोविविहिमर्शापरामार्थः प्रमेयरूपपरतंत्रमर्शेऽन्तर्वोल्लासयति
अतएवेवंविधः प्राह्योऽयमित्युच्यतेबहिः स्पष्टस्यहिलिंगसंख्यादिशान्त्यंतस्यु
क्तत्वात्प्रान्तरूपस्यसविहितरूपस्यतत्सर्वस्यवा अतएवसमस्तव्यपन विकल्पनादि
कंवाच्यवक्तृनिष्ठत्वाभावात्संवेदनस्यातेऽत्रोल्लासनलक्षणं धर्ममभियोतयेत।
अशादयोऽप्यसत्वम् तार्थनिष्ठाइत्युच्यते समस्तव्यपदेत्यादौनुतदेवरूपंस्पष्टंभाति त
तोलिंगसंख्यादियोगस्तत्रापिचार्थप्रतीतौचापिव्यवधानमेव प्रणवेनचजा
यदाव्यवस्थाचतत्परामर्शस्यातेऽप्रमेयेनविरुद्धविधिनिषेधादिसमस्तप्रपत्र
मरूपेच्छादिशान्त्याविघातपरामर्शिना संरंभः सत्यतः परास्पृष्टोमवतिस्वतंत्रस्व
भावइतितज्जपस्तदर्थभावनमित्युक्तम् प्रमेयरूपतास्पृशाऽस्त्वशब्दात्तपाइत्यव्य।
वधिनातत्परामर्शो विदधते यथोक्तमागमे भायात्सर्वैरवधतिसर्वदोव्यापकोऽखि
ले इतिभैरवशब्दस्यसंतनोत्स्वारणाच्छिवइति एतदर्थमेवचभगवतेवषीकादि।
पद्मानांश्रीमद्व्योमव्यापिमहामंत्रराजेमंत्रविवरणं सत्यमेवनिरूपितम् त
दनुसारेणैवव्याख्यातमनुनिष्प्रभज्जयापितिस्तादेव्यायदाचेनमित्यादिनिरूपितवंतः
यदवलम्बनादविज्ञानिरूपणायापिनाममहस्रपर्यन्तमन्त्यं निरुच्यते तत्तए
वपांचरात्रिकानिरुक्तिमाद्रियंते तिज्वाच्यकर्मवदितिव्याचष्टे यथेति ।

सिद्धरूपेस्वतंत्रमितिउपक्रमेसात्यमा
नेपारतंत्र्यमपि ॥:

ध्येनीभूतमितिविश्रान्तोपचतेतिक्रमेणक्रियाजातिगुणपरामर्शः आदिग्र
हणात्कालादयः यथाहतत्रभवान् दिक्तायनेक्रियाकालइतिवस्तुभिधा
यिनः शक्तिरूपपदार्थानामन्यत्मनवस्थितइति ततएवइत्थायमानानामे
षांसंख्याकालादिसम्बंधोनविरुध्यते ह्यवेकत्वेऽपि अयंवर्तमानः कालः ए
वंभविष्यन्नभूत्काकीविस्पष्टजन्मनिभूतोभविता तिचदेशोऽप्राच्यादिप्रादिप
रामर्शप्रतिपन्नेनुसंख्या कालादौमनागप्येवेति ततएवतत्वतस्तत्परामर्शा
नेतरेस्पष्टदर्शनेचचहर्यनिरूपितोदष्टान्तान्तरं यद्वक्तं तदाचष्टे यथाचेति दार्ष्टा।
तिकस्यपूर्वमुक्तत्वात्तदेवतिनप्रान्तरूपसंहारः स्फुरतीतिनिवर्तमानविकल्पन
रूपा अस्पष्टोऽतत्सप्रक्रांतेनुसाम्येनास्तु भयत्रापिस्फुटताव्यवहारस्यैवचघटइति
परामर्शविदादित्याशयेनाह अत्रापीति सइतिपरामर्शान्तरस्फुरक्रमेभवद
प्ययंघटइतिपरामर्शोविश्रान्तप्रत्यते नन्वसइतिनवस्तुपरामर्शस्यभेदकोरूप
म् आभासभेदमात्रेमेतत्कालभेदकृतम् नचाभासभेदंभेदकत्वमाशयेनाह
पूर्वकालंतरसाक्षात्दित्यादिनासर्वसाम्याभावेपिव्यवधानाशेदष्टोऽतः प्रक्रान्तेइ
तियमवत् एतदेवयुक्तिमितिदर्शयति परामर्शो इत्यादिनोक्तप्रायमित्यते
नतेनभिन्नाभासविमर्शत्वादात्मनोग्राह्यग्राहकतायां युगपद्भेदरूपत्वेऽहे।
तावाभासभेदो विमर्शभेदादापद्यतेभेदकोविमर्शभेदस्फुरणासंभवेतिसे।
ऽप्यसंकल्प इतिहेतुवत्प्रतासिद्धीकृतइतितात्पर्यम् नन्वेवंघट इत्यपिपराम।
र्शोहंतायामेवविश्राम्यति यथोक्तमिदमित्यस्यविच्छिन्नविमर्शस्यप्रादित।
ह्युदिस्पष्टोऽपिकर्थमपरिहृत्यवेदकाभावस्येनात्मादिस्पष्टेवस्वातंत्र्यसुकत्वमि
त्याशंक्याह मायापदेचेति सत्यमेतत् किंत्वप्रमाता घटादयर्थक्रियामर्थय।
मानस्तामिन्नपरामर्शमुपायमेवाभिमन्यते इतिपार्यतेति केऽहंतापरामर्शा
मपश्यंनाद्रियंते आत्मायघटक्रियां तत्पर्यन्तपरामर्शाविश्रमसंमंतरेणोल
भंते यथापाकार्थक्रियासाध्यतापरामर्शनम् ततस्तापार्यंतिकोमे
वविश्रान्तिमत्रप्रमाणयति मायापदेहीदं विस्पष्टप्रपते तत्रचाहतेदंतया
विरिधः इदंतानामपिपरस्परंघटपटादीनां यदाहग्राह्यणांचेतिचेत्रमेज्ञाय।
हेताभेदाप्यंग्राह्यरूपशरीरादिभेदाप्यहंताशयेनग्रहकाणांचेतिना।
वोचत् ततस्थानामितिचिन्मात्रस्थानम् शुद्धेशरीरायानुषितमायीयाहंभावा
पेक्षयाहंभावस्य सचशुद्धः सर्वमेवमहंतेवात्तेऽपरामार्थोऽस्मो एतच्चोक्तंस्वा
मिनश्चेत्यत्र ॥: ४८ ॥:- ॥ नन्वात्मैवपरमेश्वरइति वःसंमतम् ।
आत्माचग्राहककरूपोज्ञानाध्यवसायस्मरणसंकल्पादिभिरेवव्यवहारंवर्तइति
नविमर्शप्राकृतात्कस्यान्यस्मात्निरूपितेत्याशंक्याह ऽत्रम् मायाप्रमाता विभाः
मेवभिन्नसंवेद्यगोचरा कल्पिताज्ञानसंकल्पाध्यवसायादिनामभिरितिसत्य

विश्वेश्वरोऽत्मा परमेश्वरः सहृदयाप्रात्मा सेको वा ग्राहको यथा तथा विमर्शशक्ति
रपि मायाशक्तिसंकोचितवेद्योपरागसंकुचिता सती ज्ञानस्मरणादिरूपेणोच्यते
नाममात्रेण तु विमर्शशक्तिरिक्तं किमपि ज्ञानादितत्त्वान्तरमिति तात्पर्यं अने
नचेयमपि शंका[illegible]स्ता भवति ननु विमर्शपरामर्शोऽहमित्येतावन्मात्र
तत्त्वात्तत्र ज्ञानस्मृत्यादयो भगवतः शक्तय इति कथमुक्तम् ज्ञानादीनां च
संशयादिभेदः कथम् कथं च नीलादिवैचित्र्यमिति मायीयवेद्योपरागजेऽहमी
दमिति हि तात्पर्यम् एतदवतारयति सैव चेति अनुपपन्नभासनं माया ।
तत्सामर्थ्यं शक्तिः तद्वशाद्भिन्नवेद्यकयहंये भिन्ने वेद्याश्च वेदकाश्च तत्र तत्र प्र
मातृरिवाख्येयम् वैयधिकरण्येन प्रमेयचान्यथाहन्तेऽपि भिन्ना भिन्नेन चेति तत्र
तत्रेति विचित्रे यत्नो वैचित्र्यादेव ज्ञानादिनामभेदः एवमिह तु क्तम युक्तिजातेन।
दिति तस्माद्धेतोरयमर्थो नान्नेहितव्यः कोऽसावाह अर्थेति एकरूपस्येति ननु कह
वः प्रकाशमात्रत्वे देहेन नादशाकालाकारादीनामभावात् विश्वात्मेति सर्वप्र
मातृत्वेन सर्वज्ञः अन्यस्य वेदनायोगात् विश्वकृदिति अन्यथा वैचित्र्यमिदमहे
तुकमेव स्यादिति स्मरणादिनैव तन्वीयपादयिष्यते च नन्वीश्वरेण मायाशक्त्या।
भास्यते इति वक्तव्ये केवलं हि शक्तिरिति मत्वाह उपयोगादिति अपि कोपयोगः प्र
काशने प्रयोजनमभिसन्ध्योपचारोऽयं मन्तव्यः इति भावः षष्ठी चेयं भास्यत इत्ये
तदपेक्षापि योज्या हृ भावश्चैवम् यतो न्यस्य न कस्यचिज्ज्ञस्यते न तो विश्वकर्तानादि
कः शक्त्योनवात्मना मितिर्दर्शयति तथापीति मायापदपीति नत्र ज्ञानं व्या
चष्टे अभिनवमित्यपूर्वम् प्रमातुरिति मायीयस्य न त्वेवंविभो भास्यत इति
कथमित्यत आह तस्येत्यादि तदिति तत्तो हेतोः तदीयेति येश्वरी सैवेति
ज्ञानमिति पूर्वेण सम्बन्धः अपोहनमिति व्याचष्टे इदंयेति अन्येदं करणेन
यापिहितमित्यर्थः ननु प्रत्यक्षस्यावस्तुविषयेणाभावे तत्कथं संदृष्टेनोक्तः
कथवमोहनादि प्रकृतमिति विश्वभेदेनाभासितइति स्फुटम् तस्यैव भिन्नस्या
तिवृत्तिं शंकितपूर्वपक्षनिराकरणेन व्याचष्टे तस्यैवेत्यनुभ तस्येत्यर्थः न
नु स्यद्वाध्यवसाये चैवमस्तु संकल्पे तु न वस्तुक विषय उत्थाप्यते आदिग्र
हणगृहीते च संशयात्मकत्वादो विकल्पे तत्कथं स्मृतिः संकल्पाध्यवसाय।
साधारणेन तस्यैवेति हृदयाव्युक्तम् यदि वा तस्यैवेति अनभ तस्यातिनव्या।
ख्यायते अपितमायाशक्तिपरवशस्येति एतच्च रूपं विकल्पस्याप्यस्ती
ति व्याख्यानं दर्शयती तदानीमपीत्यादिना नह्यप्रत्यगात्मने[illegible]वृत्तिः संक
ल्पोऽत्र हि हन्तिर्व्यवसायः एवमत्र हन्ति च हि हन्तिर्वा ज्ञानम् मनोवृद्धा[illegible]ना।
णां च ज उत्तमिति ज्ञानादयः कथं चित्तिस्वभावः इतिचोद्यं [illegible] २ । :

त्पन्नं ४

गर्भीकृ[illegible]वृत्त्यावपिशोऽहोऽयः प्रयुक्तः तद्व्याख्यानायाह यद्यपि चेति अत्र
[illegible]स्फुटइति तथापीति यद्यप्यर्थस्थितिरितिहि नये न प्रत्यगात्माश्रुह संवि
न्मात्रपरमार्थ इति [illegible] मनोवृद्ध्यादृष्टीनां विमर्शात्म
कं चिद्रूपेणैव एवमेव चोपक्रान्ते वृत्तिकृतानिवृत्तो दर्शयति चितिशक्तिरिति चो
हेतौ यतः प्रत्यगात्मा हृतो परमेश्वरइति कथितः तेन चितिशक्तिविरूपरा
कार्ष्ट्यात्मेतव्या विपर्ययेणावारेऽत्र अत्र मता यो अर्थफलहितत्वम् तन्व्या।
वसायोऽज्ञानेनैव स्वीकृतः सत्यमस्ति त्वपरोऽसौ यदर्थं पुनरध्यवसायपदमि
ति दर्शयति अध्यवसायश्चेति साक्षात्कारे कान्ने नितान्तः साक्षात्काररूप
त्वात् प्रत्यक्षस्य व्यापारोऽध्यवसायव्यापारेण च तद्भाभिन्नेनैव स्थीयते अ
ध्यवसायव्यापेक्षम् यदाह प्रत्यक्षायत्ते हि विकल्पा इति अस्फुट
प इति संशयरूपः प्रत्यक्षेण तथात्वेनापरिस्फुटइत्यर्थः ॥ ४५ ॥ :- ॥
ननु सविकल्पे स्मृत्यादिवर्गे तु विमर्शाभिलापयोजनामयः साक्षात्कारा।
त्मनि तु न भवेत् तादृशादर्शनरूपे स्मृतेः पितृ मे संस्कारप्रबोधं विदधानेन तत्कार
णकसंकेतस्मरणायोगात् कारणाभावे पलब्धाप्रत्यवमर्शाभावप्रयुक्त इति
परश्चमर[illegible]ञ्जनायसूत्रम् साक्षात्कारक्षणोऽप्यस्ति विमर्शः कथमन्यथा धा
वनाद्युपपद्येत प्रतिसंधानवर्जितमिति एतदवतारयति कथमन्यथेत्या
दि सूत्रस्य पदत्रयं शास्त्रार्थोपक्रमं प्रथममस्त्रमारामिधेयमाख्यातयापश्चान्निर्दि
शन् ननु परामर्शो मन्त्रेणेति स्वरूपम् अस्तिहिंसः अलोचनस्य तु पश्चात् ए
तन्नसहते [illegible]न्तरकालेऽप्यादिना स्वात्मनीति विकल्परूपेपूर्वज्ञाने साक्षात्का
रे वाव भाने स्यात् विकल्पद्वयम् प्रथममत्रदिश्यपाहस्वात्मनीति अन्येति सा।
क्षात्कारेणापूज्यते न्यत्रहेतुमाह यत इतियावदित्यादिनेति यदेवम्भूतव
स्तुनस्य हेतुत्वमस्मिन्नर्थ इति यावत् एवं साध्यनिर्दिष्टे यच्छब्दे हेनैवोपक्रमस्य।
माहात्म्ये हेतुतावगतये पंचमी तत्सद्भावच्छद्भे भवितायत्र[illegible]त्यत्राहेतुविम
र्शिलस्यार्थस्य हेतुतागमेयदिति एतत्समीकरोति तदिति अर्थस्येति
अर्थो हि सविकल्पकोन स्वात्मनि तत्रास्य साक्षात्कारूपत्वात् एतद्दूषयति
तथापीति यत्र हि न साक्षात्कारात्मा सो न तत्र विकल्पः यत्र च न साक्षात्का
रात्मा भोऽर्थोऽप्रकाशमानएव तत्प्रकाशमानस्य विकल्पो विमर्शनेन विदध
त्सर्वस्य पूर्वज्ञानावभानस्य किं न विद्यात् अप्रकाशमानत्वेनाविशेषात्
प्रकाशितस्यैव विकल्पनेयुक्तेनेतरेस्मत्प्राधेनपूर्वग्रहणं ज्ञानग्रहणं च
अत्र परकीयविशेषप्रतिपादनमाशंकते दूषणाय अथापीति एतद्दूषय
ति तत्रापीति एवमत्र च मानसस्यापीत्यर्थः प्रतिपादितमिति सत्यमित्याद्यु
पक्रमस्य दकस्वाभासे वत्येत्रप्रकरणे तत्र तु तिष्ठत्काल्यायायाद्धि कल्पने तस्यहे
कं साक्षात्कारस्य निर्विकल्पकत्वाभावे हेतुः अपदृष्टसंकल्पनात्मक।

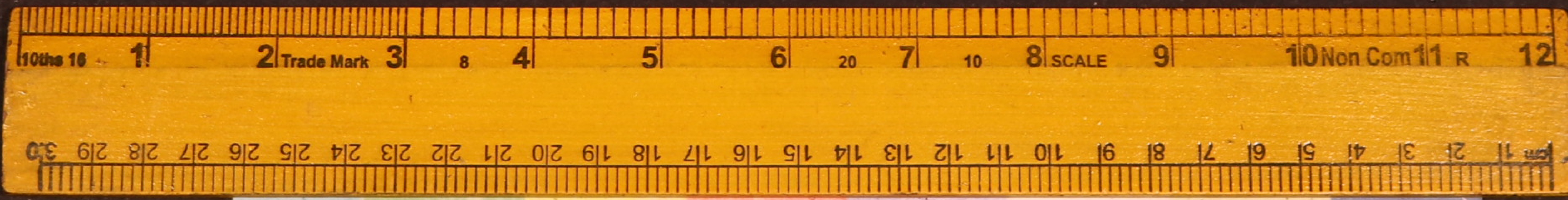
न४

सितियद्रूपं विकल्पनस्य साक्षात्कारवद्भावसम्भवित्वेन दर्शितं तद्व्यापकस्य
वोऽपरामर्शान्न पल्लव्यतीति विकल्पस्यापि न सम्भवति निर्विमर्शितायां सा
क्षात्कारधियइति दर्शयति नचापीति संकेतस्मरणोपायमिति हि नेत्र्
पितम् तत्र संकेतस्य स्मरणं संस्कारयोनिसंस्कारप्रबोधपर्यायायत्तम् तौ च
निर्विकल्पकेन कर्तुमशक्यौ उक्तश्चानुभवः पटीयान्स्मृतिबीजमादधे।
तादृशादर्शनादस्य प्रबोधइति पटीयस्त्वं चानुभवस्य नापरं किंचन मन्महे
अन्ते विमर्शाविश्रान्तेः यदपि भट्टेन निरूपितं प्रबोधहेतुस्य पटीयस्त्वमिति त
त्रापि प्ररोहस्य प्रमातृविश्रान्तिमहिमैव भासेइत्येवं भूतविमर्शरूप
ता किम् ... नान्यद्रूपमुत्पश्यामः तादृशात्वमपि दर्शनस्य प्रचुरत्वं तेन
ति विमर्शरूपत्वाभावे कथं संस्कारस्याधाने प्रबोधने वा स्यात् यत्तु नःप्रा
मात्रपरीक्षायें भट्टेनोक्तं व्यर्थः प्रकाशः स्मार्थसंस्कारप्रतिबोधकः नान्य
थास्य व्यवहिकल्पितत्वमूनिरपोह्यताम् इति तत्र यदि व्यक्तिःप्रकाशस्य यथा
व्याकृतप्ररोहपटीयस्त्वादि रूपानेष्यते तदा न किंचित् अपटीयसोपि च संस्का
रप्रबोधकत्वापत्तेः पटीयानिति विशेषानर्थक्यं कीर्तिरप्यत्र तत्र विनिश्च
यः संवादितः तद्दृष्टावेव दृष्टेषु संवित्सामर्थ्यभाविनः स्मरणादिति तत्र संविदः साम
र्थ्यमसामर्थ्यं विलक्षणामसंवेदनेष्वपि सा पतदेव क्रमेणानिदर्शयति
नहीति अग्नित्वमेव हि धूमहेतुत्वमिति दृष्टे वह्नौ तद्दृष्टमेवेति नास्ति।
केवहीपवासिनोपितस्य संस्काराधानाद्वेत्स्मरणम् धूमहेतुत्वमिति
स्मरणालक्षणाकार्याभावे चकार्येकात्वमेयः संस्कारश्च आदित इति कथं भवे
त् एवं संस्कारस्याधाने विमर्शं हन्योवाधेनकरोतीति निदर्शपप्रबोधन
मपि न करोतीति निदर्शयति नापि धूमइति न चकुवाणत्वमपेक्ष्यस्य पचो
पाधिकत्वेन व्यवहार्यपरं न साक्षात्कारमन्तरेण पिकसलक्षणाप्रकाश
नमात्रस्वभावस्य पञ्चमलेन न कारणत्वे दृष्टमेवनेत्यापकानिदर्शनात
इदर्शयति मार्गागमनेति नचापीति पूर्वेणासम्बन्धः स्मरणमनीत्याधानाभा
वस्योदाहरणम् सहचारीत्यादि प्रबोधनाभावस्य एवमुपसंहरति तत इति
विमर्शरूपतात्मककारणाभावात् तत्कार्यं संस्काराधानप्रबोधनाभिधाना
कारणाभावे कार्यस्य स्मरणस्याभावात् तत्कारणान्नुपलब्धो संकलनेनाभवे
कल्पमेवन भवेत् न केवलं कारणाभावेन स्वरूपेणापि च दृष्टसंकलनेनोप
पद्यतइति दर्शयति नचेति दृष्टे हि स्वलक्षणाद्वये तत्कथं संक
ल्पेत संकलना विकल्पस्य तदविषयत्वात् अविषयस्यापि च सं
कलनेनेति प्रसंगः तेन संकेतस्मरणोपायमित्यादि प्रतिपदं दूषि।
तम् यच्च विनिश्चये तत्रेन्द्रियज्ञानेऽर्थसंयोजनानो कल्पना
माविशतीत्युपसंहृतम् तदेवयुज्यते यदिजातिगुणक्रि॥

याद्वव्यसंयोजनात्मकमेव विकल्पस्यस्वरूपं स्यान्नेचेवमित्युपक्रमते नचापी।
ति ननु भवतु विकल्पस्य स्मरणात्मकं रूपं तत्त्वं तन्नु न पराकर्तव्यम् प्रत्यक्षेतस्या
नापेक्षणीयत्वात् इदं नाग्राहि तत्स्पष्टत्वादि साक्षात्कारधर्मावभासभावित्तविभ्रमा
णामर्थयोः शुक्लकृष्णलतिविषाणेति तु विकल्पने संभाव्यते व्यक्तरूपतेति।
देवविकल्पनेप्रत्यक्षरूपादयक्रष्टव्यम् स्मरणस्यतत्तावतोविकल्पत्वे।
कोदोषइत्याशंक्य सिद्धान्ती स्वाभिप्रायमाचष्टे नञेत्यादिना स्मर्यमाणस्य
प्रतिभासनविकल्पनेक्रमिके अक्रमिके वाइति विकल्पद्वयं प्रथमं परा
करोति तेत्रति नचैवमिति नीलदर्शनम् ततोध्यवसायइतियत्पादर्शना
नन्तरभावी विकल्पोभाति नैवं निर्देश्यापितं दर्शनेनतेनास्य विकल्प
नमिति रूपं संवेद्यते तथाभावे हि स्फुटमध्यक्षत्वमेवस्यान्न स्मरणत्वम् स
रणत्वव्यापकंक्षइति परामर्शविरुद्धायमितिपरामर्शप्रसंगादित्याशयः
अाद्यं विकल्पं पराकृत्यापरं स्वदर्शनपातित्वेन योजयति अथेति किमिति
अत्रापि हि संभवोयत्प्रतिभासनसमकालत्वं विकल्पनस्याविरुद्धमिति तत्सा
क्षात्कारोपि प्रतिभासनसमकालविकल्पनस्वभावोर्थः किं न मन्यते एतत्प
रोन स्पष्टते अथापीति स्वतन्त्रव्यवसायेवाप्रतिभासमानस्य यदि विकल्पनेस्या
त्तेश्चायतेनाम प्रतिभासनविकल्पनयोः क्रमाक्रमयोगात्तेनोपक्रमाभावा
त् यावता प्रतिभासमानस्यात्र विकल्पने प्रतिभासते हि तत्रस्वात्मसाक्षात्कारोवा वि
ज्ञानदृष्टि अनुस्वाविहितेनान वहिरिति न्यायेनैवभाषिकरूपस्मचन विकल्पयितं
शक्यते सहि प्रकाश्यते परं विकल्प्यते तयोध्यवसीयते स एव न च प्रतिभास
मानोध्यवसीयते अत्राहतदिति भवता यदिदमवादि तदेव विचारयितुमि
दमेतत्स्वाभिधेयं वस्तु प्रक्रान्तम् प्रतिभासमानएवास्तिविमर्शइति
हि वयं ब्रूमः तत्र कथ्यपरेणान्नास्ति प्रतिभासमाने विमर्शः इतीयत्स्मृति
ज्ञानानीनजीयते स्वसंवेदनस्वोपरामविरुद्धाचेयं प्रतिज्ञातिदर्शयति स्व
भासइति स्वप्रतिभासोर्थत्वेनाध्यवसीयतइति हि वचः स्वप्रतिभासस्या
ध्यवसीयतांकृते संवच्च विकल्पनीयतेति स्वाभास एव विकल्पइति
प्रतिभासमानस्य विकल्पनायां युक्तः क्रमाक्रमविचारइति तात्पर्यम्
युक्तिवाधयति संकेतस्मरणोपायमित्यर्थस्यामार्षेण समस्तवादिन्या
दिकासानुयुक्तिवाधाएवमित्युक्तावत्समारणानीत्याद्रेवहस्तेनिषिध्यते सू
त्रान्तरेषुचाग्रे निषेत्स्यते तस्याचायमादितायो स्वप्रतिभाससंवेदनं वादे विक।

ल्पसंवेदनमिति प्रतिभासनविमर्शनयोर्न कालभेदः काश्चित् तत्त्वविमर्शने
शब्दयोजनयासाच संकेतस्मरणात् तदपि संस्कारप्रबोधात् सोपिजातदृष्टा द
ष्टाः अतत्तस्यापि तामहकल्पायां कथं विमर्शनं भवेदित्याशंका प्रामना।

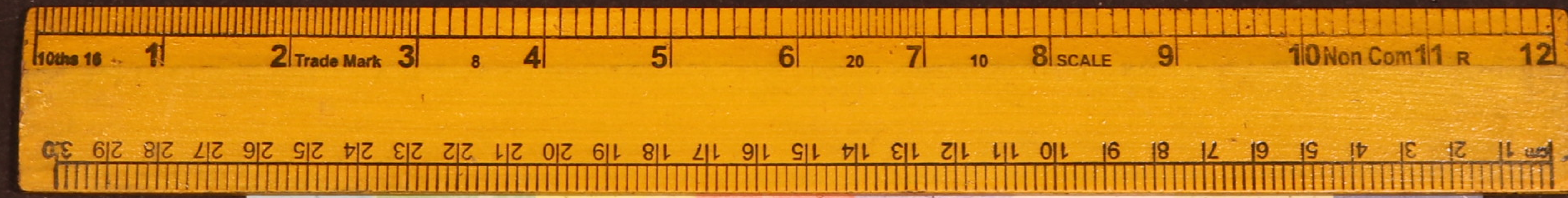
स्मरणोदयपित्

[६ / प्र ज्ञा· / टी· / १४८]

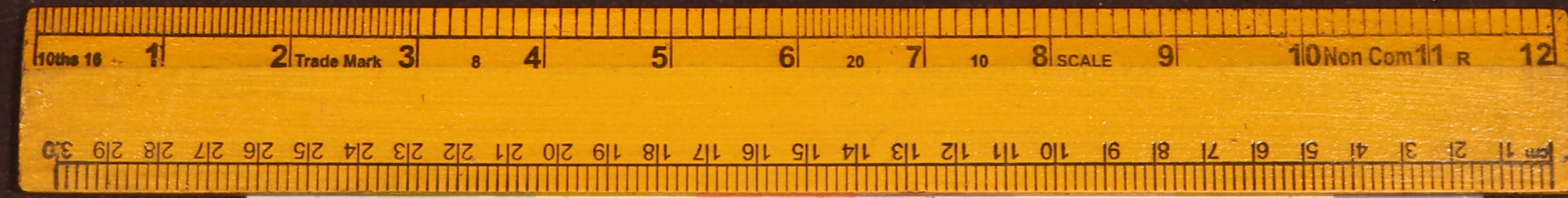
याभिलापयोजनायां संस्कारमहिम्ना सिद्धायां संकेतस्मरणविघ्नेऽपरेणोवा
पसार्यमाणे कर्तृपरं प्रति प्रश्नगर्भमिवाह नचेति संस्कारजत्वेऽपीति संस्का
रजन्मतया सर्वमेतत्सिद्धं न त्वतत्पुपरिशिष्टं संकेतस्मरणं द्वितीये कल्पनीय
मित्यपि शङ्कः अनेनेति प्रतिभासनविकल्पनयोमध्येनन्नमध्ये माभूत् तस्म
रणात्सर्वमेवननुभविष्यति एतदपि निषेधति नचेति सहसोत्पद्यमानेन
वाक्रेहेतुः अनुभवसंस्कार इति येन नीलप्रकाश एव पुनः प्रत्युपजीवती
वविशिष्टप्राहिप्राति विकल्पान्ते तद्रमेव हि स्मृतिबीजस्याधानमित्युक्तम्
यतः स्वकारणादिनिर्विकल्पपर्यन्तानादृष्टादर्शनप्रबोधितात्संस्कारद्व
यात्मन इत्यर्थः परत इति द्वितीयमित्यर्थः एतदेव च युक्तमन्यथानव
वस्थेति दर्शयति संकेतस्मरणमपि चेति अनेन सर्वत्राभिलापयोजना
यां संकेतस्मरणस्यैव कारणतायां विकल्पापि न कश्चिदुत्पद्येतेति निदर्शि
यत्विकल्पोत्पत्तेरेव कारणान्तरजाप्यसिद्धापाद्ययोजनेत्याह एवमभिले
पयोजनाया अपि स्मरणे संकेतस्मरणान्तरविघ्नः परेणाप्यसिद्धेति तत्प्र
कारेणात्मेवानुभवेऽपि अभिलापयोजनात्मनि समीकर्तुमाह ततइति भव
तु तर्हि देवकारणाविशिष्टादित्यर्थः तद्दर्शयति स्वप्राहित्याहिना सोपीत्यनुभ
वः तस्येत्यर्थः स्मृत्यनुभवाविनिजनकत्वेकसामग्रीकत्वादिनानेनार्थस्यस्मा
मर्थ्ये न सम्भवत्वादिप्रयोजकोऽहेतुः नह्यर्थगतस्वभावादभिलापवत्ता
मनुभवस्याचष्टे विषयपक्षे भिलाप्यभागस्यास्फुरणाद्धेतोश्च मित्यर्थ
वेदतिभाविन्यायेन अपितु मनस्कारमाहात्म्यादित्युक्तं तत्शेषः ननु
घटस्यामनन्तरातीते विज्ञाने यन्नुतन्मनइति समनन्तरबोध एव मनस्कारोऽय
थानीलबोधस्य पीतबोधः न च पीतबोधो नीलग्राह्याभिलापयोगमित्याशंक्या
शमयति इदमेव हीति इन्द्रियमालम्बनमिवालोकस्यामन्दत्वे विषयस्पर्श
गपदेशविमिवमनसा व्यवहितत्वेनामयकारशब्देनापि केनोक्तं तदपेक्ष
णीयम् अवधानेचेदमेवोच्यते यास्किलदिदृक्षेति नवस्तुवाचक शब्दसंस्कारप्र
बोधवत्तम तथाप्यभियमिकैरेवोक्तं मनस्कारस्थितिनाभोग इति आभोगश्च
विमर्शात्मकस्वरूपमेवोच्यते नेतिवोइः बोधरूपतामसमनन्तरप्रत्ययादिति
वदद्भिः तेन कारणसामग्रीजन्मनः कार्यस्य कारणांशावलम्ब्यमानो
विशेषो ऽन्यपरेण कारणांशान्तरजन्मा विशेषेण विरुध्यते घटस्येव महद्रूपत [ना°]
यासन्निवेशः तथा च बोधस्य विमर्शरूपतामनो व धानात्मककारणांश व
लोपनतेति नार्थात्मककारणान्तरजन्मया विषयवत्त्वया विरोधस्य हि म [विरुध्यते°]
हानवस्थितिरूपस्य कारणाकारणान्तरासंभवो नाम स्मृतिं ते विशिष्ट स
न्निवेशाभावत् नहि रुहस्त्वकारणान्तरसंभवइति कारणाविरह ॥

द्वोपलब्धिः तदाह तनोयद्येति जनयतीति मनस्कार इति सम्बन्धः अवधान
स्यानुतावतस्यनक्रमिक एवस्फुटभावेन अमस्य इति अयमस्मेनन्तरणात्स्वभावेहमात्म
निरूपविमर्शविलेनस्वीकारस्ततइदमिन्य हं भवस्यामानापिकर्णात्मत्सदापि
वमस्यधिष्ठानम् ततोपीदमित्येवभेदमात्रेणान्तोपिचघटइत्यादि विशेषणोतिन
चाइविशेषणोपरिनिष्ठाकाचित् केवलेयन्तएवप्रमातारविशन्तिस एवपोचरा
त्रे विशेष इति तद्विमर्शनएवविश्रान्तः प्रमाताभवतीति तन्निष्ठदन्तमेवस्मरणात
नएवाहमस्मृत्वमइति तेनैतत्प्रस्तापेक्षयापूर्वपूर्वविनिष्ठेसोच्यतेः तदाह
तत्रभवान्भट्टहरिः प्रतिसंहृतक्रमान्तःसत्यप्यभेदसमाविष्टक्रमशक्तिः पश्यं
तीसाचलाचलाप्रतिलब्धसमाधानाचसंविनिष्ठज्ञेयाकाराप्रतिली
[कारा°] नाकारानिरूपपरिछिन्नार्थप्रत्यवभासाचेति अनेनस्वपरिमाणभेदत्वेना
[क्तौ] क्तेतदंतयेविचित्रतो तथाचमार्गाभेताइदन्ताविमर्शनएवप्रमातृरूपव
मइतितावत्येवस्मरणम् तेनेरान्तरापेक्षयाचपूर्वपूर्वस्यसंवलितपावृभाव
नारूपत्वादविकल्पकत्वमुच्यते सत्यपि विमर्शविशेषात्मकविकल्परूपत्वे
आयेनुयदहमित्यहमिदमितिरूपद्वयंतत्रकेवलेऽहंइदेवविमर्शरूपतात
त्वविकल्पात्मकत्वमिति निर्णापिषानेनरूपवाह्लीके नदुचसमनेतर
प्रत्ययरूपस्यमनसः कृतोयमवधानशब्दवाच्योभवदुपकल्पितोभिलापसं
स्कारयोगाइत्याशंक्याह यथेति समनन्तरः पूर्वोजनकत्वेनापेक्षणीयः त्वा
त्वेन अन्योन्यमिति नह्यत्रापवतकप्रवेशावकाशोन्तरप्रतीक्षासंवेद्यते सेह
ति नतुपृथक्पूर्वेन इन्द्रियादयो तथाभूताविमर्शजननेनैव मनस्कारा
[ध्यं°] त्मसामग्रीविहीनाः पश्चात्तु स्वकारणबलात्तथाभूतसंस्कारवंतः ननु तथा
भूतानां तथाभावेन उपादानसहकारिप्रत्ययाः पर्यन्तेबोधस्य पाणिप्रत्ययाः हन्ते
नसंगतीतिदर्शयति अथाभिधानेपीतिनवनसंवेद्यन्तेनाद्देशिकारणाति
अनेनोच्यते विश्ववर्त्तिनामितिमेरुरपिहिमवतः स्थितोऽघटस्य वा जन्मनिरा
करणमेव तस्मिन्यथादेशकालमसीनेतत्स्थितमुत्पादादिति विज्ञेयतः तथाच
भिधर्मः स्वतन्त्रकारणांहेतुरिति कार्याव्यतिरेकस्येहेतोः कारणतामवोचत्
अस्मेनेवापायेनापि प्रज्ञाकरगुप्ताभाविनोपिस्वकालवस्थानेनकारणतामि
वोचत् एवंपरमतमनुभाष्यैनमेवन्यायंस्वपक्षेसिद्धयेयोजयति एव मपी
[दी°] तनएवेति एतदेवह करोति अवधानमिति प्रत्यन्तेनावत्स्वभावतः परामर्शस्य
स्यैवालस्य पश्चाद्धि भवतोपन्तः पूर्वपूर्वसंकेतदर्शनेतदाहितोयः संस्कारस्तस्य
प्रबोधेनचस्मृत्यनन्तरपरामर्शक्रियया भवितव्यं वास्तुपूर्वदर्शनाभावा [ला.]
त्संस्कार एव नास्तीति परामर्शशून्यमेतदीयप्रमन्ते संवम् नचापरामृष्टे सं
केतोपपत्तिरितिवितत्य दर्शयति तथाहीति अवरणमात्रदर्शनमात्रमितिप
रस्परसंपर्कायोग्यग्राहार्थस्वलक्षणद्वयनिष्ठं ज्ञानद्वयमित्यर्थः नचैवमिति

प्रसंगानन्तरं तद्विपर्ययं दर्शयति नापरामर्शकं बालस्याद्यं वेदनं संकेतग्रह-
णोपायकत्वात् अपरामर्शकतायां विरुद्धं यत्परामर्शकत्वं तेन व्याप्तं संकेतो-
पायत्वम् तस्य हि व्यापकान्तरं शब्दार्थयोः परस्परव्याप्तमलक्षणेनानुसंधे-
नग्रहणं तद्विरुद्धं चाननुसंधानकग्रहणं अपरामर्शकत्वं तद्व्यापकविरुद्धोप-
लब्धिः अस्ति संकेतोपायत्वं परामर्शकात्वं हि तं परामर्शकत्वेन व्याप्यते इ-
ति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः अयं चैवाभिप्रायः हृदये परामृष्टमेव ह्यर्थं शब्दस्य
संकेतग्रहणे दृष्टम् को किल परामृष्टमपि कं शब्दं स्पृहयन्त्यर्थेन वर्ति-
नामसमयाने प्रत्ययाणां संवेदनवेलायां तेन शब्देन विना संकेतिकशब्दयो-
जनेन वेद्यो प्रतिपद्येत सर्वशब्दवाच्यता हि सर्वस्यार्थस्य तत्तत्वो वर्णमात्र-
त्वेनापि स्वीकारांशेनास्मिन्निकएव परामर्शः पुनर्व्यवहारनियमाय
नियतः शब्दः संकेत्यते तस्यापि प्रमातृसंवेदनत्वादितिहि संकेतपरमार्थः
तस्य ति सपरामर्शं शार्पार्थलोचनस्वभावएव किं नोपयेत तथापरामर्शस्य हि
संकेतस्मरणे हेतुत्वम् यथोक्तं संकेतस्मरणोपायमित्यादि अथोपयोऽपि
पुनः स्मार्तशब्दानुयोजनमित्यादि च यथा संकेतनमित्यभिप्रायभावेऽपि प्रयुज्यते
दर्शनविकल्पनयोः संवेदनवेलायां तेनाद्यन्तं समर्थनीयं यथोक्तं विक-
ल्पो हि प्रत्यवमर्शनात्मा इति अथ न दर्शनसंस्कारे सत्यादि च तत्तत्वरूपमवनयोः स्मृ-
तिरूपतावाचा तस्यां च संकेतस्मरणमेव विजृम्भते न हि ग्रामपहसने च हेतेन अ-
वापितसंविन्निमित्तमवशणाङ्गपराङ्गव्यमन्यथात्वं किंचिदत्र परामृश्यस्यादि-
तिव्यवहारसिद्धये स्वभावहेतुः न च बालस्य पूर्वदर्शनसंस्कारो नास्तीति
स्मिन्हि मितिपरमतं निषेधति बालस्यैत्यादिना यत्किल बाले स्मर्यते यत्र
न तद्यांतःकरणपाटवं तद्यौवनेन स्मर्यते इति कः अदृष्टो न यौवने च न
स्मरणे स्मर्येतान्यथाथात्रीमपि न स्मरेदिति कार्याभावात् तन्नास्तीति
ननूक्तं प्रत्यक्षसाधनएवेद्रियधियः कल्पनाविरहः संकल्प सर्वतश्चि-
ताः स्तिमितेनान्तरात्मना स्थितोऽपि चक्षुषा रूपमीक्षते ततसाक्षजा मतिः
पुनर्विकल्प्य किंचिदासीत् कल्पने दृशीइति वेत्ति न पूर्वोक्तावस्था-
यामिन्द्रियाङ्गतां विति सत्यसंकेतग्रहणपरामर्शाभावसाधनायाल-
म् तथा हि सर्वे चिन्तयमेहोरवेतत्समनन्तरं तावद्व्यवसायेन नात्यन्तं तदुत्पन्नोऽस्ति
मितेतरयोर्विशेषप्रसंगात् अवसायानुत्पन्नो सावदर्शान्तीति कथमव्यवहा-
र्यत्वात् स्मरणानव्यवहारविघातइति चेत्तदनुपपत्तिः स्वदर्शनेनैव दाह दर्शनस्मर-
णयोरीति पूर्वं हि स्मरणात्रिके सहि पूर्वानुभवेतार्थोपलब्ध्यात्यादिनेदमुपादित
म् यत्किल दर्शनस्य स्मरणस्य च यत्तदेकमेतत्स्वपरामर्शमयं चिन्त्यं तदाभ-
वति भिन्नविषयत्वेनान्यथा दृष्टश्रसंविद्रूपस्यैवमेव दृष्टतायदिदं ता विमर्श-
मितिस्यान्नतयाप्रतिष्ठापदत्वेनाह विमर्शमयत्वमिति स्तिमितता पि विम

र्शमयत्वे वतिपरेणाप्येतदवश्यमभ्युपेयमित्याह बालस्येति प्रमातेति अ-
हमित्यमिदानीं निर्भासेइति विकल्पजीवितः संतानस्वभावस्यासाविना-
ह तदेकं चेति अतएव प्रवहद्रूपत्वेनोदयाद्युगपदुभौ विकल्पाविकल्पत्व अ-
शेषवशानामेतानेनानवतिष्ठेत तेनाप्युक्तं तदेकं चेति अतोऽपपत्तिरुच्यति त-
थाहीति अनुभवजसंस्काराद्विकल्परूपे प्रमातरि विश्राम्यति उक्तं हि
ना विमृष्टमस्तीति बीजमाधत्तइति नेष्टमिति सर्वं पक्षिहिरपितत्रापि यः
परामर्शो विषयो लौकिकस्यासः चिदेभेदाप्रथारूपभेदस्वभावसंवेदितुः स्वा-
पायेनेन रूढ्यासमानविकल्पान्तरं व्रजेत विकल्पान्तरसंस्पर्शमात्रभेदप्रसं-
गातइति एवं च विकल्पानुदये व्यवहार्यतैव न स्यात् स्तिमितस्य न च समन-
न्तरमेव विकल्पोदयो युक्तः स्तिमितेतरयोरविशेषप्रसंगादित्युक्तं ननु त-
दनन्तरं यद्यपि न विकल्पस्तदाप्यितथापि कालान्तरे स्मरणस्योत्पन्नस्मानन्त-
रोणा स्मृतेरेव्यति नेत्याह नेचेति तेषामित्यवास्तवप्रमातृवादिनाम् प्रमा-
णं विकल्पात्मनः स्यानेकस्मात्र युक्तम् आह अन्तरेति स्तिमितमयान्सकृत्ते-
स्मस्थमवन्यो विकल्पस्तेन तयः स्तिमितपदशानसंस्कारविच्छेदाषमितीद-
नीन्तनकालान्तरभाव्यपि अतएव संस्कारविच्छेदाहेतोर्नीलानुभवान्तर-
तद्विकल्पनविच्छिन्नसंस्कारक निर्विकल्पानुभवस्तत्त्वास्तिमितानुभवेऽपिन
स्यात् स्मरणम् यदि वा वाक्यद्वयमेतत् अन्तरेत्यादिना कालान्तराभावि ना-
पि विकल्पनसंभेदात् स्तिमितत्वे न स्यात् इत्युक्तम् अतएवेत्यादिना तत्रस्म-
रणे न भवेद्दर्शितेऽचानन्तरविकल्पयन्निति वदन्नाह इत्यावेदितम् तदवष्टम्भेन स्ति-
मितो विकल्पनरूपेणाप्रमाणाभवितव्यम् न च तथा प्रथमेनेनेति विमर्शोऽस्य
स्तिमितदर्शनतादात्म्येनेव स्थितिः सिद्धा ततश्च प्रत्यक्षसाधनत्वेन प्रसङ्गे
कल्पनातादात्म्यमेव सिद्ध्यतीति विरुद्धो यं हेतुः ननु कालान्तरभावी वि-
कल्पो न स्तिमितानुभवं संभेत्तुं प्रभवति न कथं तेन संस्कारो विच्छिद्येत।
समनन्तरस्य जातोऽपि विकल्पानेकत्वदानस्य गलद्रूपमाणः कोऽसौ निर्विकल्प-
कसंस्कारं विच्छिन्द्यात् न कालान्तरोदिते विकल्पलक्षणे प्रमातरि नस्ति-
मितस्य बाधः कश्चिन्नापि तत्स्मरणस्येत्याशंक्याह विकल्पो पिचेतित्यत्राप्ता-
शंकास्पदकः सान्तइति गृहीतग्रहणरूपत्वात् संवादी विकल्पः स्मृतिः स्वभाव-
एव केवलं कदाचिदनुभवच्छायानुरागादयमिदं यत्स्मरणमनावभा-
नावभासते स्मरणं नाम दर्शनेन सह विषयैकत्वे भवति विषयैक्यं प्रमातृवे-
शात्यायनम् सापि सति प्रमातरि सोऽपि विकल्पमयः विकल्पएवं चेदा।
नीमुत्तिष्ठतीति च क्रमम् स्मृतिरेवस्मादितिस्वाधिकः प्रत्ययः स्वार्थि।
कत्वे पि च प्रकृतितो लिङ्गातिवृत्तिरूपमानानामीगडोपायिकमित्यादिव-
त् स्मृतिशब्दोवाजातोवद्भव चेनांतेरवार्वगत तोभवेतच्छिन्नस्मृतिजाती
इति

यत्वं स्मृतिवर्णितत्वं वोक्तम् अथवा शब्दसंकेतस्मृतेरायातो विकल्प इति
स्मार्तः संस्कारस्याभावे कथं भवेत् स्मृतिश्च प्रमातृस्थानमंतरेणानुपपन्नेति विम
र्शस्वभावप्रमातृमयेन भवेनानुभूयमानेनैव स्यादेव विकल्पः कश्चिदन
भवानंतरं कालान्तरेऽपि वेति अनुमतिप्रामर्शेन विकल्पस्मृतेरभावादिति
कारणानुपलब्धिः तदियता ग्रन्थेन स्मृतिमितस्य स्याभव एव दर्शितः नावभ्र
यते स्मृतिमितस्य स्मृतिरवाधितासातास्मिन्नसति कथं स्यादित्याशंक्य विम
र्शत्वेऽपि स्मृतिमितसमर्थितेऽपहस्तान्तरेण गृह्णाति संस्कृतेति विमर्शसंभवस्यैते
मितस्य च न कश्चिद्विरोधः तथा स्वबहितमनस्कारमहिम्ना भवत्यपि दृष्ट
मानपदार्थविषयो विमर्शभागः प्रकाशांशाभिन्नः ज्ञानमात्राभावेऽनुमानेन
र विकल्पाभ्यासेन नसोढतोऽनन्तरं इति न कालान्तरे स्मर्यते न तु प्रकाशां
शोऽप्येवमिति सोऽपि प्रकाशभागगतो विमर्शेन स्मर्यते मेवम्॥ प्रकाश
भागस्य हि स्वसंविद्विश्रान्तिलक्षणोऽपि विमर्शः सोऽन्तरंगत्वादादप्रत्ययम
योनिस्पिमवलक्षणमात्राभाव्यं तरंगत्वाद् दृढिमयमेनपटीयानेवेति ते
नावश्यमेव संस्कारस्तदंशो प्रकाशांशोऽपि निष्ठ एव स्मर्यते अर्थभागस्तु समा।
तु बहिरंग इति न निष्ठो विमर्शः पुनर्विकल्पपरम्पराभ्यस्त एव प्रबोधमभ्ये
तिनान्यथेति सर्वं स्वस्थम् तदाहेति तत्स्वं च समर्पितो विमर्शमयत्वमाहे
त्यर्थः अनेन समसंस्तस्यपूर्वेण समन्वयं इत्याह स्वरितइति हेतुपदं क्रियायाश्च
णस्यपावन्नादिसो त्रपदव्याख्यानायकृतस्याख्यावर्त्यमाह ज्ञानेहीति स्वका
रणाधीनमिति काकाक्षिवत्स्वेनेतरविशेषणत्वेन योज्यम् यदाज्ञः चेटाद
योमीलिते चक्षुः पटेनहिन्नप्रवृत्तीनिस्मरणादभिलाषोऽतोति अथ पावन्नस्य।
आदिपदस्य च प्रकारार्थस्य व्याख्यानाय यत्तु क्रीडापदं तस्याख्यावर्त्यमाह क्रि
यापीति शयनासनादिकानिरन्तसंधानरूपाणां इत्थनादिकावासंरूपभव।
भादिति प्रथमेच्छाजनितात् अतएव तत्रानुभूतः पुनर्दर्शनानिनोपयुज्यते
इच्छापि विमर्शेनेति पुनर्बालानेनोपनतम् स्यादितिनासंभाव्यमेतदि।
त्यर्थः अन्यदेशादरूपं यद्ध्वामादिपदेन कपीनादिलक्षणोगुणः यदिवा
अन्यदेशमव्यस्वभावे च यदुद्भवादिति द्विविधयानदाहेति एतच्च स्तुतेऽपमाभ
प्राहेनाहेत्यर्थः अनुसंधानमात्रं विहृणोति तादृगिच्छायोजनेनेति
लक्षणारतीयाद्दमिष्टमिदमिष्यते इदं चेष्टणीयमितिहानोपादाने
च्छानामनुसंधानेनोपलब्धिरितियदीक्षणीयत्वेनेन विनातदितिहानम्
पादानं च प्रतिलक्षणं यत्नोपपद्यत इति संबंधः वाचनेनत्वरितपठनोच्चारणम्
देशिकोपलक्षणमिति विहृणोति त्वरितपाठे पीतिस्यानेन तथाल्वादिक
रणं जिह्वाग्रादि तयोः परस्परंस्पर्शमितिवर्णानिष्पत्तिर्येतः स्पष्टतासंद
यइति स्पष्टव्यपदम् ननु स्मृतेकैतदस्तिप्रदृष्टोदर्शितम् आह तदर्थ।

मिति तन्नियतापूर्वरूपेण दर्शनलक्षणस्य लोलीभावेन तस्मान्नाइच्छा
आत्माभ्रतेऽप्युपपादितः एतच्चप्रकृतम् विमर्शात्मत्वेति सुपपा
दनीयम् स्मृत्यंतदेव निर्वक्तुमक्रमितिदर्शयति इच्छायाश्चेति विम
विशेषएव हीच्छा तत्रावश्यं सामान्यरूपेणापेक्षणीयस्य प्रतिनात
दिदमिति विमर्शेन भवितव्यम् तस्याच वस्थायां इच्छाज्ञानक्रियाप्रा
क्तिभिः संवेदनानन्तरमयप्रकाशानादात्म्यवृत्तिभिरवस्थीयतएव यद
क्तं श्रीपरमेष्ठिपादैः अहर्षीविश्रामसमयः इत्याद्युपक्रम्यवाहनेपावनेत
दा एतेष्वप्रसंगेषु सर्वशक्तिविलोलतेतिदर्शनस्यात्मेति विग्रहः।
ननु दर्शनस्यात्मभ्रतेच्छा विमर्शविशेषरूपेत्यत्रैव न स्मिन्नमदर्श
नानंतरं हीच्छा एतत्परिहरति नचेति एवं हिमति मत्वक्रियात्मत्वविना
याः कोविशेषः ननु संकेतस्मरणोपायमिति निरूपितं युक्तिकं समाविं
मर्शात्मत्वे दर्शनस्य वाचितमित्याशंक्योपरास्पन्नमाश्रयति इक्तं चेति न।
न्विच्छातादात्म्यमेवास्त्वयितताप्यथानुपपन्नादर्शनस्य किमनेनेतदिद मि
ति विमर्शतादात्म्यांगीकरणेन अत्राह नचेति तदयं प्रयोगः त्वरितधाव
नवाचनादौ दर्शनप्रथमभ्रतानेच्छा वरितस्योपलब्धेः इच्छाभावेऽत्वरि
तत्वमेवक्रमिकस्वरूपमन्यस्त्वापतितकालभेदापतत्वं भवेदितिप्रश्रा
नस्याभावेन विरुद्धेनव्याप्तेः त्वरितत्व मिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः तत्रश्च
तत्रैवशंदेन विमर्शात्मस्वरूपत्वं भवति इच्छामयत्वात विमर्शमयत्वेय
दिभवेदिच्छामार्गणा मनेपि तदनादिविषयाभवेदिति नियतानस्यादेव।
नियमान्यथानुपपत्त्या विमर्शइच्छायाः व्यापकइति विरुद्धव्याप्तोपल।
ब्धिः नन्वस्मात्का कारितत्वान्ने विषयवल्लादुत्पन्नेनच विषयस्य ग्राह्यः स्वरूपे
नचान्यवेलायां त्वेतज्ज्ञानमन्यस्य प्रकाशकं भवति नचान्यवेलेत्यत्रज्ञाने
न्यस्य प्रतिभासेनयुक्तः यथोक्तं तद्वार्थसामर्थ्येनोत्पद्यमानेतद्रूपमे
वान्वक्रयोदित्यादिं इन्द्रियवलाश्चात्यन्नेवित्तानेनच चाक्षुषाणानेन
शाब्दस्य प्रतिभासोयुक्तः नापि शाब्दस्याचाक्षुषज्ञानजननसामर्थ्यमुप
लभ्येयतस्तत्तोपिवा तदात्मनइन्द्रियान्तरज्ञानेनान्यथावभासमर्थ्यादिसा
दि एतत्परिहरति नचेति नचवक्तव्यमितिसंबंधः यदिहि विषयताव
ल्लादिन्द्रियवलाच्चघटभासमानेपटस्वरूपादोभासमानेशाब्दभासतइति
प्रतिज्ञायामहि तन्नत्वमपालप्यामहि तन्नेवं तयमस्युपगतमस्माभिः
वाचकोह्ययेशाब्दोनचस्वलक्षणस्य नियताचरणस्य विषयस्य सतोवा
चकत्वमितिभवन्नेव ननु यदिन्द्रियकेभ्यात्पर्यन्तशब्दभाति आह स्वसं
विदि विषयइति तेनेदमपि प्रत्युक्तं यदुक्तं माधेणा नचायमर्थाः संस्पर्शाभिसंवे
दनधर्मोपपत्रता नियोजनादिति तत्स्पर्शकावेनशाब्दयोजना विकल्पसम
येसंवेद्यते यदपीदं समानाधिकरण्यं अर्थयोरितितदपि विमर्शाद्यया
जनेमावलक्षणविमर्शानरमेव तत्स्वाह्यार्थयोर्वाच्यस्वलक्षणस्य

ई.
प्र.वि.
टी.
१४९

योरन्योन्यमत्रमेलनमभावेति किंचित् यत्तु प्राहस्यार्थाभासो वक्ष्यते
स बोधस्वभावो वा बोधाभेदात् तयोर्वस्तुतत्त्वलिखदृते तत्र यदि स प्राहुः स्वल
क्षणात्मा न भवति कस्तर्ह्यसावुच्यते सामान्यमिति ऊतमस्यः स्वलक्षणा विति
चेत् आह मनस्कारेति ननु मनस्कारस्य बोधनतासंपादनमात्रव्यापारो य
उच्यते समनंतरप्रत्ययाद्वा यद्रूपतामतिरूपादेरपि विषयतां बोधस्य संपाद
यितुं सामर्थ्यम् ततश्च तद्वा यापिकरणह् नप्रभुकि विश्राणनेकस्य व्यापार
रूत्याशंका शमनमंतरा सूर्यजूते नेचाति अयं चात्र भावः यथा नीले
रूपमाने नीलदर्शनस्य बोधात्मकं तावत्संवेद्यते तत्र स विषयता तावन्नी
लेन कृता मनस्कारेण बोधता स्वरूपता तु केनेति चिंत्यम् तत्ता वद्धि
षयेणानार्थरूपाः स्वबोधयत्स्वपगमात् अपरं च भाति सा तत्त्वदस्याः मन
स्कारगतः संस्कारविशेषो भावनात्मा निमित्तं वाच्याभिधातव्यः यथोक्ते
भवद्भिरेव विप्रांषान्नीति तापयोः भावनाया विशेषोऽपि तत्रैव शाह
न तु रूपत्वेपि निर्भासमानेन मनस्कारगतवप्रवसंस्कारो वहितत्वलक्षणः ।
विशेषस्वभावो वा परिज्ञान इति किमत्र प्रणामसमर्थनीयम् अयं भा
त्र स्पतिमात्रपदस्यायमाशयः यद्यप्यस्मात्ते रूपत्वस्वबोधो वादी
नां तदापि नियता भावना सहकारित्वे ननु निर्भासे व्याप्रियेत्वनस्पष्टो
धीः प्रकृतेपि अयमेव विधिः तथा हि प्रकाशमयत्वादर्थस्य प्रका
शस्य च विमर्शजीवितत्वाद्विमर्शात्मकत्वमर्थस्यापि प्रतिनियतशाह
मेलनपरिचितिना प्राकृतात्मक विमर्शविशेषप्रभावे संकीर्णग्रहण
परीयः स्वाहित मनस्कारसंस्कार महितः सोर्थो व्याप्रियते तेनस्फुटः अ
प्रतिनियते तुमायीये विमर्शे ह्लिलिपि रोनिर्देश मे व्यलक्षणो विशि
ष्टकार दकारादिर्भेदमभजमानो मायाशक्तेरेव व्यापारः अमायीये
त्वस्तेनात्मनिसत्ततोदितनकारण चिंताकावित् न तत्स्वलक्षणाभाव्य
वहार्यत्वानन्तं केन विषयतासामान्यं चापरमार्थिकेनेंद्रियग्राह्यम् ।
तत्कथं स्वलक्षणो दृष्टे विशिष्टप्राह्ये उपपन्नति रिक्षापंका अभासन
ऊरूढ त्मकं स्वलक्षणाभासमात्रं वदेशकाल भासा संकुचितं ।
सामान्यं परमार्थसदेव च प्रमाणानविषयीक्रियते प्रत्याभासप्र
मार्णव्यापाराद्रूपमाणाद्रितिहृदये रहीत्वा निरूपयति रमणीय
तेति तत्रेति नीले दृश्यमाने रमणीयाभास विश्रांतमेवयत्यासत्वरू
पत्वे सुखजनकत्वे त्वत्तदानीलाभासविश्रांते नीलग्राहक नस्पत्वे
नीलग्राहकजनकत्वेनाभविष्यतीति न किंचन वैषम्यम् तदेतदाभा
समात्रविश्रांतत्वे समर्थयितुमाह पानापीति पूनरहितेयोज
यति तद्धि निरसलक्षणामनावृत्तमात्र काञ्चभावेनेपाशंकायाम
देशवोक्रमः रमणीयतेत्यादि ननु पूर्वं वचनसारपरिपोषसलक्षणस्त्ति
स्वलक्षणजन्यविशिष्टमेवस्व पूर्वं पिवागीनादोपनेः

२नमनस्कारेणतस्य बोधतामात्रेसामर्थ्या त्५

दन्ता५

स्वाँ

अयमपाणोनात्कालिकं यत्स्वतन्तत्कालिकेनैव स्वलक्षणेन कर्तव्यम
तत्पदेवदस्मिति तदेवनीतरमणीयमिति रमणीयतायाश्चार्थपदे स्वलक्षणा
स्पोतेनन तत्त्वथं रूपविकल्पनासारे सामान्ये योति देयोपा स्तस्यायः प
यितस्य हि विश्रांतिलक्षणा लेन प्रापितश्रोति स्पन्दये विश्रमितेति विशिष्टं तत्साव
रूपत्वमिति तत्राकथं भावनोपयोगः भावना हि विकल्पा वर्तते स्वभा
वा विकल्पानतीति कथं स्वलक्षणोस्यात् एतदपि संगमयति विशिष्टेति
ताहदत्तोपि भावनानावदवश्यमुपयोगिनी गीतध्वनौ हि नस्त्रगालोलरज्य
तिमालती परिमलेवा मधुकरवरवहारिणाश्चवेति तत्राप्यनेकजन्माभ्य
स्तवासनानुवेधाद्वीतरागजन्मादर्शनाश्च वीभ्यत्सलस्पन्दवेपजुगुत्सस्य
हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेरिति ततश्च हि पाकात् नामेवाभिव्यक्तिर्यो
सुतानां तासामनादित्वेचापिशेषोनिमत्वाज्जातिदेशकालव्यवहितानाम।
प्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वादितिच नयेनावश्यमभ्युपगमनं
स्कारनिष्ठायस्य प्रवेवपप्रहन्तकावाणामहिमापतनप्रवेपस्यमनस्कार
राविती बोधतां कथं नदन्तस्मात्रूपवेवापेमोबाध्यामत्ता वितत्त्वचित्तप्रभविसम्भा
वः अर्थरूपान् स्वबोधयतीति च वः पक्षः तत्र च भावनायाः विशेषणात्यस्मिन्न
वपुप समर्थ्येहतेतासमस्तोयमर्थो भवद्भिरपि यत्नेनावलम्बनीयः अस्माहं।
रूपपि अर्थपदेनावधेयो निरपेक्षतः रमा मितितस्यायः पर्यंतेनावुद्धो संवेद
नच्छायायाधारिणा सनी यार्थगतस्वस्वसम्बप्रबुद्धस्वबोधायाच विश्रमः
प्रापितमहं कायाणां हस्वबीजित्ववस्तु नयत्संवेदनेहस्वरूपत्वेतज्ज्ञावातोउ
कयुक्तासहकारित्वेनापेक्षतएव एतत्स्वहेतोपणानिगमयति इतियुक्तोव
स्यादिनानेत्रेवयोजना अन्तरस्य वाचकरूपस्याभिजल्पात्मत्वेनतद्विषयरू
पतयाअभिलाषस्ययोजनायुक्तेवप्रथमदर्शनलक्षणोपि वोपेनताभिला
प्रयोजनाततः आह संस्कृतेनोपादानेसमनंतरप्रत्ययरूपेमनस्कारा।
रुचितेनोपपादितः स्वसंवेदनसिद्धत्वादपह्नवनीयः प्राह तेनेनिरूपणानिर्देश
नमितिप्रसिद्धोयः प्रमातृदृष्टदर्शनातिरिक्तो व्यापारस्तदाश्रयात्तेनाव
श्यभाविनासावक्लोदवानीता ननुक्रमत्रपरैः प्रोक्तताव्याप्टतादस्यउ
द्धार्थप्रतिभासमतासु अर्थस्याहप्टाविवतदनिर्देशावेदकेमिति एतत्परिहर
ति अर्थसहकारिसन्निधीनेति संस्कृता मनस्कारादर्थसहकारित्वेनापेक्षमाणा
त्वाभिलाषयोजनावोपेयाचतमनपेक्षमाणाऽस्यकथमेकरूपाभेव
त् अर्थोहि सहकारिणो बोधो विषयस्वलक्षणासरूपः सहिमर्शः
अव्याहृताहृ स्यतदभावेविविषयआत्मविषयासहिषयः सामान्य
विषयोवाभवत्स विमर्श इति किमत्राक्रमः अस्माविति पूर्वोक्तान
मासि प्रत्ययरूपादिनाच दर्शनानन्तरोपि प्रातपाःसमर्थिता न
स्विदानीमिदमितिसर्वत्रनीलादिवोपेप्राहनेचेत् हिन किंचि

ध्याँ

भ्याँ

जाँ

यत्५

नु५

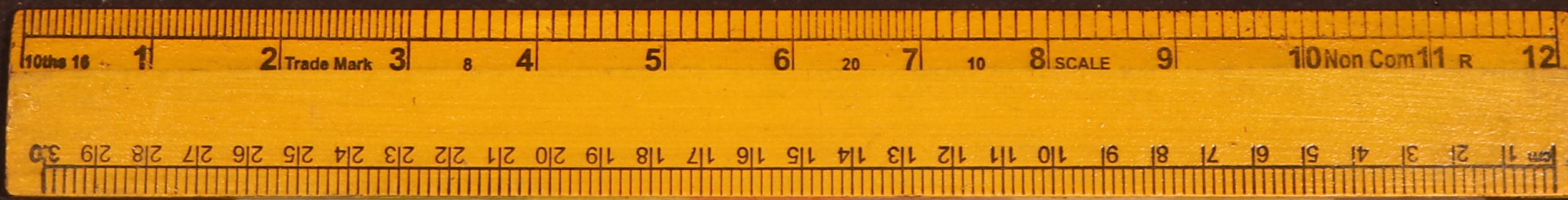

ई॰ प्र॰ प्रतिज्ञा टी॰ १५०

न्निर्विकल्पकम् अस्त्वेवं परदृशि किं नो विचटितम् ननु भवतामपि क
थं निर्विकल्पकतायावर्णेष समर्थनीया तदुक्तं वेतो भवेत् तस्यां हि निर्वि
कल्पकदशायामीश्वरो भावः पश्यो रूपीति तत्राह अस्माकं त्विति इदं पदर्शि
ताहिघोषकः इदमेवापुनेवरकः संजानामि करोमि संकल्पितस्वरूपमन्ये
वं नियतिकलारागाशुद्धविद्याकालामायारूपकंचकपंचकपरिहृतप्रकाश
स्वभावोयः पुरुषो नाम मायाप्रमाता तस्य समस्तं पश्यामीति प्रसृतिरु
द्वीन्द्रियविशेषहृतिवर्गीयकं तत्र पिवेदोतिहृतिरूपं तत्र एककमेणसामान्य
रूपमशुद्धविद्यातत्त्वं तत्र न स्वतंत्रे किंचिदपि तु परमेश्वरस्यैव शक्तिस्तत्
तस्य यानि विशेषरूपाणि घटादीनि रूपं वेभि स्पर्शं वेद्मीत्यादि हि
विशेषभाजिते रश्मिमतो मायाशक्तिसंकोचायमारितोऽपि ईशान्तन
काशो यस्मिन्नीलादौ वेद्यतां हृष्टोऽ डिति दृश्यमाने प्रकाशस्य स्वाभा
विकत्वपरामर्शमयत्वाद् इदमिति विमर्शितं तेनाद्वेचर्यभावं प्रमेयं इदं त
याप्रमातृप्रमेयान्तरभावापाहूनप्रमाणं यानिर्दिश्यते विकल्प्यमानं
नास्तितावतियतोमनसः स्वयं प्रमातृप्रमेयभेदोपकोन्यव्यवसाय
त्वाविकल्पनव्यापारो नादितः तस्य स्वतंत्रतेनासंभाव्यमेतत् तत्रचेदंता
निर्दिश्यत्वाभावेनीलादिमात्रविषयाभेदमयं न मात्ररूपामायासंस्का
रस्यतत्रापिभावात् ननु सर्वेषां प्रमातृणामीश्वरतामसतामाक्रमयाणलक्ष
णोऽहमिदमेव हि गिरा यदोतदा च मायाप्रमातृभावस्यासिद्धत्वे सेवावस्थानम्
इति चेन्नु विकल्पनव्यापारे सोपार्हनो वर्तते इति तन्हेतानीदं भात्मा
नृप्रमेययोर्भेदकः प्रमेयविश्रान्त इदमिति निर्दिश्यो भवन् स्वात्मपत्त्या
प्रसारितरूपः स्वयं विकल्पनानात्मसात्त्वेनया पूर्वं इति विकल्पकताव्य
वहारश्चेति संहृताहि प्रावृड्भावना प्रसारितो प्राह्यभावना विविधकल्प
नात्रूपामपेक्ष्य तथाभूतं वैविध्यकल्पनं वैकल्प्यं निर्विकल्पेप्युच्यते यद्य
वं विकल्पप्रवेदन्तानिर्देश्यता भवन्मतेऽसच्च न वस्तुस्पर्शीति चेद्घटादिग्राहे
वस्तुनि नेदंता विमर्शः स्यात् घटमहमिति विमर्शोऽस्तु न च तेन व्यवहार इदं।
नीलं दृश्यमानं स्पष्टं गृह्णामीति व्यवहारात् यतत्त्वानि निपतति सचेतित इदंताति
देशः विकल्पेपि हि नान्यनायायावस्तुविषयइति निर्णीतं प्राक् स्थानितेचाव
सायस्येत्यादौ वस्तुने च तद् हृयालम्बना इत्यादौ ॥ ५१ ॥ ॥
ननुप्रकाशस्य जीवितं विमर्श इति सामान्येनोक्तम् तत्र कथं सूक्ष्मा
द्यो भवन्तु यथा यत्तु स्थूलोयत्र स्फुटा विकल्पता तत्र यदिदंशब्दने
स्थूलं ग्राह्यात्मनीलमिदमिति तदीहितं वा समायां पदोचिता विमर्शा मा
याप्रमातृप्रकाशस्यकं यं जीवितमिति यः शंकते तस्य मोहं शमयितु
न स्माकं स्थूलः शब्दोत्कवेदवेद्यकरप्रकाशात् ते यो विषयस्वभावः स प्रका
शजीवितमिति विमर्श इति चास्मर्थं तत् इति तात्पर्याभिधायितया विमर्शो
ध्यवसायः

सत्त्वहेर्थमौनवित्तः प्रकाशरूपायाइति यामन्यतमा संबन्धस्यैत हि पर्यायप्राम
नप्रधानं तथाशब्दार्थव्यतिरेकेणनावज्ञापरे संवद्यते तत्किं विमर्शस्यान्य
हेतुरिति यस्माज्ज्ञानं तस्य समन्वायायापि स्फुटम् घटोयमिति ध्यवसायो नाम रूपातिरे
किणी परेशशक्तिरात्मैवभासतेन त्विदन्तयेति नाम ह्यदइति रूपं पृथग्भ्रोदरा
कारः तथानामग्रयमिति रूपं कदिनम् इति विशेषसामान्यविभागेनयोज्य
म् अनएवहृन्तावितिशब्दहृदयं तदध्यवसेयविषयाध्यवसायनिष्ठं प्रयुक्तम् त
देतदुभयमप्यध्यवसेयम् तद्विषयस्तु विमर्शोध्यवसायस्तात्माप्रामतिरेकी या
नकदाचिदिंदन्ताविषयोपि त्वात्मवदहमित्येव भासते योध्यवसायो मायाप्रमातृप्र
काशस्य जीवितमित्यस्माकं पक्षः ननु शब्दरूप एवाध्यवसायः तेनायं चोद्यपरिहृते
परेणास्य परमेश्वरस्यैव प्रकाशावपुषः परमार्थतः सा शक्तिः स एवपश्यप्रमातृ
रूपतयाध्यवस्यतिस्मरतिजानातीति न तु जडस्य बुद्धितत्त्वस्येत्यत्रातिस्विकं किंच
नवघुः एतस्माकं ज्ञानस्यापोहनशक्तिमानित्यज्ञातेन द्वितीयापि ध्यामोहोप
सारितः नाम रूपातिरेकी चाध्यवसायः प्रकाशते हमित्यात्मैवतत्तस्येदं निर्देश्य
त्वाभावेप्यनपह्नवनीय एव सोपीति द्वितीयस्यापि दत्तमुत्तरम् घटोयमितीत्यध्य
वसायशब्देन नामरूपशब्देन च योजनीयमवहृत्त्वावगम्यैवमिति सूत्रार्थः एतमेवार्थ
यति इदंतेति इदंतया परामृश्यपक्षिप्रे घटइतिनामाध्यासेन वर्तमाने घटरूपंत
दध्यवसेयत्वेन विषयोध्यवसायस्य न तु तस्य स्वयमिदं भावावमृश्यते इति प्रथमे
हि॰ चोद्यं परिहृतम् ननु शब्देत्यादिना द्वितीयम् नन्वध्यवसाय स्येहप्राकृतत्वमारा
मापि कारेवढ्याते आह सत्यम् सैवावर्तनतत्त्वे विश्रान्तिरस्य परमार्थतः अ
थवेति न वितिपनेन योज्यम् न तु नास्त्येवेति अनेन द्वितीयापाकानिराकृतानयं
दर्शितेनाम तावद्विभागो नैव्याचष्टे कदाचिदिति एकस्मिन्नपि स्वलक्षणेऽ
स्फुटावभासे विशेषनामन्यवभासभेदात्परामर्शभेदो व्याख्यातः अथ प्रमेयभेदा
दप्यसौ भवतीति व्याचष्टे अथवेति स्वलक्षणात्मकविषयविशेषपरामर्शः अ
त्मरूपमात्रदर्शनेपि हि कश्चिद् यमन्यतमो विशेष इति परामर्शेन विशेषपकल्पन
मः स्वीकृत एव अतस्त्वविषयत्वभावेन तु यहि कल्पनेन तद्यदा तदेति दर्शनानन्तरस
मयविशेषानपेक्षं तस्मिन्यदा तदा विकल्पेन सामान्येन परामर्शः विशेषोपि।
हितत्रावस्तुरूपमानः परमार्थतः सामान्यात्मैव संपद्यते ननु घट इति विशेषः
किं विकल्पनेनैवस्फुरति स्फुरतोपि वाप्याय मितिपरमार्थत्वे घटः पट इति वि
कल्पयोनैव चित्रप्रसंगः अत्रोच्यते घट इति विशेषरूपतामर्थतो निराकांक्षास्प
र्शा वाक्यार्थे विकल्पसमचितामयमिति सामान्यरूपतापदार्थविकल्पोऽचित्ता
स्वपलक्षयति ननु दर्शनानन्तरभाविनो निश्चयस्याध्यवसायत्वं मायाशक्तेरत्र।
सूत्रेनिर्दिष्टम् तत्स्मरणविकल्पनादेः परामर्शास्यकथं प्रथनमितीहनविचारि

सामान्येना मस्फुटनस्मि नेवस्फुटाव भासे

दि॰
प्र॰ मा॰
१५१

तमेवमभेदित्याशंक्याह अध्यवसायशब्देनात्रेति एवंभूतेनगोवलीवर्दबुद्धिविशेषेष्टे
निरस्य अनेनचाध्यवसायशब्देनात्रेतिएवंभूतेते स्पष्टसामान्यरूपताव्याख्यानेन।
उत्तरसूत्रेपिपूर्वकापरिहारः कृतोभवतीतिदर्शयति तथाचेति तेनैवपरिहारप्र
कारेणोत्तरेष्वेववक्ष्यतेइतिसंबंधः अन्यथानुनिश्चयरूपेध्यवसायेआत्मैवतत्प्र
मतमित्युक्तेप्यात्मनिकालत्रयाभावात्मकमतत्वप्रतिभासेनयुक्तइतितत्रैव
तत्समर्थनेकार्येस्यात्तत्त्वस्टत्यादौतस्यप्रकरणात्वात्तुटस्याक्रमत्वप्रशंका
याएववायोगादितियोगादितियोजना अथवासूत्रकारस्यायमेवार्थो।
भिप्रेतानतुटीकाकारेणोक्रमसंबंधस्याख्यातत्वात् सर्वेनाम्नशब्देनए
तावप्युक्तेनचविकृतिकारोघटोयमितितस्यभावास्यनामरूपशब्देन
चसम्बन्धमाह वाच्यवाचकसंवेदनानिघटइत्यमितिचतत्त्वनिर्भासते
यथाहपरमार्थतः शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरइति
मीमांसकप्रवरोपियोगिप्रवहितिर्देशोवाच्यतद्बुद्धिवादिनामिति
एतदेवस्फुटयति तत्रेतिनिर्भासमानत्वादनपह्नवनीयवाचकः शब्दः
श्रोत्रग्राह्यस्वलक्षणरूपतान्यायोगनबुद्धिनिर्ग्राह्यस्फोटरूपसामान्यरूप
वाशब्दंदर्शयति वाच्यमिति प्रत्यक्षतोवितांस्वलक्षणतांशब्दाश्चवाच
कारः पयामभावमस्यानिरस्यतबुद्धियात्मसमेवनिरंशंस्फोटात्मानंसामा
न्यलक्षणतत्त्वात्रेवाहंपनिरूपयति परामर्शमेति विकल्पनेव्या।
पारहूपः नन्ववाच्यवाचकावेवपरामृष्टपेते इति यदुच्यतेसएवायेपराम
र्शस्तृतीयः उक्तएवभवति तदेवदाह नामरूपमध्यएवेविपरामर्शाभावे
हितावपरामृष्टौवाभसकसमकल्पोभवेताम् ननुतत्रपरामर्शः सतत्र
काशतइतिकृतएवोक्तेत्रितयप्रकाशतइतिइदंनयाभातीतिहिभवतप्
वानभिमतमाह अवभातिचेतिपरामर्शस्यानवभासेपरामृष्टस्याप
परामृष्टकल्पत्वादितिहृक्तेवक्ष्यतेच नत्ववभातिचनचेदंतयातत्त्वमी।
यथात्पभावादहंतयेरूपतत्तम् अहमितिचात्मेवायंतत्कोपरोध्यवसायो
नामेत्याशंक्याह एषचेति केवलेभिन्नसंवेद्येति समनेनरहस्ययोजे
येनोपरागोवक्ष्यते तदृशात्मकमत्वेनयतोवभाति ततआत्मनोनि
क्रमादतिरिक्तरववत्तत्स्थानतिरिक्तोतएवात्मनोधर्मः शक्तिविशेषे
व्यवहरणायोग्यः नदेनदतिरिक्तानतिरिक्तहपवेदस्वेवशब्देन अत्राह
प्रेत्यारूपाध्यवसायपोतकेनदर्शितं बुद्धौचमयपाहेनप्रकृतेवचनेमयट्
मयत्रप्रकृतेवतत्परयार्थेरूपप्रकृत्यर्थादेनाभिदयन्मप्रकृत्यर्थस्यचप्रकृ
तेप्रत्ययार्थेस्मभेदकतांगमयत्रतिरेकानतिरेकौप्रकाशयति ततश्चेदृश
दिसंकुचितायाहंभावः सोन्यसंकोचमनेगीकृत्वतत्राध्यवसायप्रमातावा

चाने तद्रूपएवतत्यदहृद्धिविकल्पनीयेनसंकोचान्तरं तद्युक्तम् यदहमि
तिरूपसंध्यवसायइतितात्पर्यम् नामापीदंतयाभातीतियदुक्तंतद्व्या
ख्यातंचोद्येनोपक्रमते ननुनामापीतिरूपस्यात्तविच्छेदावभासनेना
त्मापितद्यदुपगतंतदस्वादित्यपिशब्दार्थः अयंघटोलोहितइतीदंताप
रामर्शनात् नामापिचयदितत्थास्याद्वाचकरूपस्यापितस्यइदंतयावभा
सोभवेदद्यवहारकाले नचास्यएवंभवसत्ज्वलइतिहिसामानाधिकर
एयमिदंशब्दसंभेदनाभाति नचवाचकस्यलोहितसंभवतीतिइदंताव
भासेतत्समानाधिकरणधर्मोतरयोगोव्यापकस्तद्विरुद्धश्चतदयोगइति
व्यापकविरुद्धोपलब्धिनेदंतापरामर्शोवाचकस्यशब्दस्याभावाभावास्त्र
नविच्छिन्नावभासः विच्छिन्नावभासस्यहिव्यापकइदंतास्वैइतिव्यापका।
नुपलंभइतिपूर्वपक्षार्थः एतद्रूषयति तत्रोच्यतइतिअयंभावः इदमयमिद
मितिनिर्भासः किंपृथक्तयाभवत्यमानुविच्छेदावभासस्यव्यापकः संमतो
भवतः नचैवंभ्रमितव्यम् एवंहिसति अयंस्फुरितःपदस्खलइतिपदस्येवहेप
व्यगिदंतयापरामर्शोनस्फुरणचलनयोस्तदध्वनयोः समानाधिक
रणाभावात्तस्यस्फुरणचलनेचेतिणाकर्माणिप्रमातुरविच्छिन्नेस्या
ताम् अहमितिचतदानिरभासिष्येताम् तथापिचेदंनेदंताकल्पप्रतितेना
तयोः सम्बन्धाभावोभिन्नरूपत्वात् अथोच्यते स्फुरितत्वचलने यदिदमेवरू
पेयस्यादिप्रावतेअप्रमाणांवतत्यतयैवेदंतानयोरपिस्वनवप्रभाभवेत्यवतो
गतेवत्तितत्रैपवशपताहृष्यगिदंतापरामर्शोनप्रमानुविच्छेदावभासस्यव्या
पकोपिविदंतापरामर्शमात्रेतस्ववाचकोपिविपये तथाहि अयंघटइतिघट
शब्देनवाचकरूपेणाकीकृतस्यवाच्यासवलात्मदाचेशाभाजोर्थात्मनायुदं
तापरामर्शः सतस्यवाचकरूपस्यापिभवत्येव अन्यथाघटशब्दस्यापिप्रक्ते
ननयेनअहमितिनिर्भासइत्यादिः प्रसंगः प्रतीतिविरुद्धोभवेत् तस्मादस्य
वेदंतावभासइतिपूर्वपक्षेहेतुरनैकान्तिकोपथकाराभर्शोतवाचकरूपता
णाकर्मादिरूपताचप्रस्तुतपरामृष्टाभवेद्वाचकस्याध्यात्मणाकर्मणोस्य
त्वनसंसर्गणावस्तुपाचतेत्रमेवप्राणितेयतः यदिदयघटएवइतिभवतोहि
शब्दस्वभावोसौवाच्यरूपएवपरामृष्टः स्यान्नवाचकः तत्रापिचनसाम्या।
त्वरूपेस्वरूपशब्दाभिधेयेयद्वाचकत्वेनप्रसिद्धंतस्यापीदंतापरामर्शस्तत्ते
भेदादृश्यत्वभावेनभवत्येव यथायंस्फुरणाद्इतिणाद्व्यात्मैवपरामृष्ट
भवति तथात्मना॥ तत्रापितत्रापरतेनाप्रतीयमानाणामात्मैवपार
तेत्राप्रमाणमपृथग्भावेनेदंतयापरामृष्टंभवतीति इदंशब्दसामान्यमित्युक्त
जातिरितिसामान्यस्यापिपृथग्भावेनतस्यविशेषणानयेवेदंभावे तथा
ननुयादृशेभावेधर्मोतरस्तदिशानापाद नाहंद्वीभावएव तथाहि प्रथा।
तत्वेनार्थक्रियाप्रयोगेनभेदत्वेनपर्यायविशेषात्वेनअग्रादिग्रह
णहृचितेनवाक्रियावत्त्वादिनानावद्रूपभावः तस्मेतेनसकल

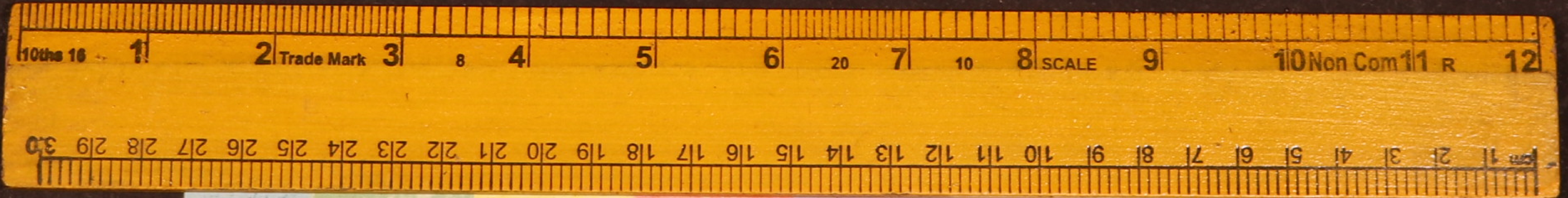
६
प्र.ज्ञा.
टी.
९५२

साभासांतररूपं इदमिति प्रधानपरामर्शपदवीमुल्लंघयति राजपुरुषइत्यादौ [illegible]
[illegible]राजादीनां प्रधानपरामर्शपदत्वाभावे द्रव्यविशेषापेक्षकानामुपकाभासानां अप
रामर्शात् प्रकृतेपिघटोयमितिपरामर्शेघटव्याख्यार्थगुणाभावसमाना
दभेदेनैवेदंपरामर्शेऽन्यथार्थेनवक्तुः स्वतंत्रपदसमूहो विसृष्टो भवेदस्मादेघ
टमितिप्रत्ययेनतत्वार्थवाचकः तत्राप्यनेकशब्दत्वदर्शनेजातिव्यक्तदर्शनेवा
स्वरूपात्मकवाच्यप्रवणास्यैववाचकस्य परामर्शपदतास्तीत्यनदेवसंदेहपति
म् इदं प्राह्णेनसाक्षादपरामर्शात् शुक्लः पटइतिचशुक्लगुणास्यपूर्वमेवप्रका
शितपरामृष्टस्य विशेषणतानाकालेनपुनः प्रकाशपरामर्शौ सम्भवतोने।
कत्तानां [illegible]लस्तापलेनचरूतसंकेतेन [illegible] शब्दः केवलः प्रतीत्यर्हो भवतिशु
क्लगुणावत् स्वभावतएववा संकेतकालात्प्रभृति वा वाच्यत्वस्यैवतस्यप्रका
शनात् अतएवात्रनविशेषणाविशेष्यभावोपितुप्यासइतिव्यवहारः ततश्च
एष्यादिदंतापरामर्शपदत्वाभावेनात्र : प्रमातृतत्वाङ्गेदेनपरामर्शनमितिसंदि
ग्धमेवेत्याशंक्याह स्वात्मेति इहप्रकाशितस्य परामर्शाभावेप्रकाशितत्व
मेवदुर्घटमिति दर्शितम् ततश्च यथाबाह्यस्यनीलस्य प्रकाशमानस्यनीलमि
तिवाचकपरामर्शमन्तरेण वाचकस्यापि प्रकाशमानस्य [illegible]भ्यां विमर्शनेन चतत्स्व
रूपव्यतिरेकेणान हि ज्ञानीयं शब्दांतरमस्ति समानरूपं वा विशेषरूपं वा येन
तन्नीलावाचकविशेषरूपे विमृष्टं भवेत्नचानेकशब्दत्वात्प्रयोगात्तत्सदृशोनस
ह्नोतेयेन [illegible] नहिमर्शो नवस्यायानीलपरामर्शस्यैवाभावप्रसंगेनीलप्र
काशायोगात् तस्मात्स्वरूपपरामर्शस्वभाव एव वाचस्य तेनानीलशब्दः परामर्श
कस्ततः स्वपर परामर्शकत्वमेवास्यस्वप्रकाशत्वम् परामर्शो हि प्रकाशस्यस
त्यः स्वभाव इति निवेदितं प्रदीपस्य मुद्गावरणकारिच्छायाभिधानस्य मात्रहि
स्वतात्मभास्वरत्वे स्वात्मनि मवहुटादावपीति येनैवचभास्वरभावेनार्थप्रका
शोपि संवेदनरूपेतस्यापयोगस्तेनैव स्वात्मनोपि संवेदनरूपे [illegible]
[illegible] प्रकाशइत्यतिप्रकाशस्य फलम् मिहौज्ञमभिसं
विमर्शनदीपतरूपाप्रकाशतुस्तका ज्ञानेनतुस्वात्मना प्रथमानेन तथैवप्रथ्य।
यार्थमपिप्रथमानं करोतीतिस्फुटमेव स्वपरप्रकाशकम् तेनदीपः स्व
परदीपतः शब्दः स्वपरप्रकाशनात्मकः ज्ञानेस्वपरप्रथ्याद्रूपे विमर्शोत्तस्वपर।
विमर्शरूपे नष्टप्यगणपते ज्ञानस्वभाव एव स्यसौ वाचकेनतदर्थपरामर्शेप
रामृष्टएतेप्रकाशमानत्वादितिस्वभावः परामर्शाभावेप्रकाशमेवनभवेत्
स्वभावविरुद्धजउवप्रसंगादितिव्याप्तिसिद्धिः वाचकः स्वरूपे एवतत्क्रि
याकर्मं तदन्याभावाद्दीपज्ञानवदिति तदेतदाह नहितेनेत्यादिना अने
भिधायेति अपरामृष्ट एव ननुविषयत्वामिं द्वियगोचरत्वेन तद्रूपमस्यैव शब्दस्या
पिभवतुज्ञापकस्य हि किमेतदपूर्वम् अत्राह वाच्यभावएवेति परा
मृष्टएतेस्वार्थः ज्ञानेन्द्रियविशेषइतिचेत् आह प्रकृतेतिस्वरूपवाच्यत्वेति
णीयप्रकारादेशविशेषइतियावत् तथा शब्दज्ञानमात्मरूपं यथाज्ञाने

[margin: ॰वभासः नन्वे वंवाचकस्य॰ ; पूंप ; न॰]

ज्ञेयरूपंचभासते अर्थरूपंतथाशब्दस्वरूपंचप्रकाशतइति ग्राह्यत्वेग्रहणमेवे
चेदृशक्तितेज संस्थितेष्वसर्वशब्दानामितिच एतदेवस्फुटयति ज्ञान
शब्दरूपादिनाग्रमेयेन ननुदृष्टज्ञानेयथादीपालोकप्रालोकांतरेनापेक्षते त
थाअत्रज्ञानेशब्देनशब्दांतरमपेक्षते एवैवानपेक्षास्यस्वरूपवाचकता नन्वेवं
यदस्याशंकालोकोपिवेद्यत्वम् नचालोकेस्वरूपवाचकत्वंप्रसिद्धं नन्विय।
तास्वरूपंवाच्यमभिधेयमिति एतस्यपरामर्शपदतावतदसमर्थनीयाप्रमातृतत्वेदे
नेतिशंकामस्हरति अभिधाचेति आभिमुख्येनयथाकृचिकरणस्वातन्त्र्यंपं
ततयाशब्दनस्वभावप्रयोगप्रतिपत्यलक्षणप्रमातविचारणाप्रतोषणाविश्रम
णापरामर्शनमित्येकोर्थः तथाचवस्तुते स्वरूपाविवेकेनेवहीति एवंस्वनाम्नानसं
वेतियदुक्तं तदुपसंहरति तेनास्यैवेतितरूवैकएवार्थप्रयोगांतरम् वाचकः
स्वरूपंपरामृष्टपदार्थपरामर्शस्वभावत्वान्निश्चयादिज्ञानवदितिस्वभावः निश्च
यसंशयादिज्ञानानिहिस्वात्मनिनिश्चयरूपाण्येव अनिश्चयेहिसंविद्रूपविशे
षस्यानियतोव्यवहारोनभवेत् यदिहितथापि भवेतत्रार्थेनिश्चयादिस्व
भावत्वात्तदुस्वप्रकाशप्रकाशोर्थप्रकाशमात्रादर्थदृष्टेसिद्धाया
मप्रत्यक्षोपलंवस्यतिनोच्यते निश्चयांतरापेक्षयाचनिश्चयस्यव्याव
हारेस्यावस्यास्वप्रकाशत्वाभावइवसंवेदनांतरापेक्षयानन्तवर्थेसोनिश्चयोनस्वा
त्मनितदेकथं व्यवहारइति वक्तव्यम् नहीमः कल्पनाअप्रतिसंविदिताइतिस
दाज्ञानाश्विनरूनयत्तस्यभोः ग्रहणस्यापरिणामात् इतिचिन्तांतरदृष्टेणबुद्धिबुद्धेर्व
तिप्रसंगस्मादिचशाकासोख्यादिभिः कथमहहोष्यतेप्रमातृरूपतानाभिमुखभा
वगामनेनसम्यक् [illegible] वस्तायपर्यंतवेदनेप्रकाशनमस्युच्यते एवंप्रकाशादनन्यथाभ
वतः सत्वप्रकाशस्वभावोनिश्चयस्वभावश्चार्थोस्मतीवस्वात्मन्यपीति न निश्चयो
नरोपयोगः नन्वेवमपशाकासमञ्जस्यात्मस्यादिनीस्यास्वात्मन्यविकल्पकत्वंयथाहि।
कल्पनामपुच्यते ततः कथंभवेत् अस्मात्सिद्धांतेतावत्स्वभावमवभासस्येतिनेय
नविमर्शामयत्वेसर्वसंविदामविकल्पत्वेपितथाविमर्शादेवव्यवहारपरिस
माप्तिः नहितथातद्रूपारोपणामर्थइवाभिशंक्यते येनविकल्पनात्मनस्तुपयुज्य
ते तत्संवेदनव्यतिरिक्तस्यतत्संवेदकस्यारोपशंकातदपसारणादिव्यापारकारि
णः संवेदनात् भद्रूपत्वव्यवसायापेक्षामेतदर्थमेवप्रामाण्यस्यनेष्यतिति यदाह।
सिद्धं सिद्धतयाद्रूपं निरूप्यनतथातत्तरइति प्रकाशस्वसंवेदनादेवह्यर्थः प्रका
शितः संवेदनेचप्रकाशितमितिकिमपरेण अध्यवसायापेक्षप्रामाण्यवा
दिनोन्यियत्वेकान्नमतिः यथास्तिकूपेजलमितिविकल्पेनाभ्यस्तव
स्तु प्रतिभासानंतरभाविनिरजनमिदमितिविकल्पेवाकोटिद्वयस्पर्शसं
वेदनेपिसाधकबाधकप्रमाणासम्भवात्संशयरूपत्वेफलतः पर्यवसित।
मित्युच्यते तथास्वसंवेदनेप्रमत्वाशंकायानेचाङ्गीतिनिमित्तेनसंयुज्येतेति
स्वायेनसमारोपकत्वंभवनिवंधनायाअभावात्फलतोनिश्चयरूपते।

[margin: त्वा॰ ; संवेदनस्य॰ ; तिसंवेदनंहिप्र॰ ; गध्य॰]

बधद्वारूपर्सीत्रेणाध्यवसायः न ह्यज्ञानमात्रेऽपि संज्ञायामिव सन्देहरूत्यादि।
तत्रापि दर्शनेन यदि तथाध्यवसायतादात्म्यं स्वसंवेदनस्य न भवेत्तदनध्यवसि
तेन प्रकाशमात्रेणैव व्यवहारः सिद्धेत् किमर्थीनं भवेदध्यवसायस्तत्त्वावलोक
नेदंतया ह्यसमाधानं न पश्चेन्निश्चिनुते अथाध्यवसायेन विना न व्यवहारः प्रका
शः स्वसंवेदनप्रकाशोऽपि तर्हि व निश्चयप्रकाशस्यापर्यायमेव रूपन्याः कृति।
रिक्तेवाध्यवसायेन वस्या अव्यतिरिक्ते च विमर्शतादात्म्यमेव प्रतनिपतिविम
र्शतादात्म्यादेव च सुखादौ रागादौ संशयादि दूष्यते चेच्चेद्वर्गेणापदूष्यति।
श्चयते उपयुज्यते समारोपणादेरसंभवादर्थे तु तस्य संभवा[illegible]
[illegible]दारोपापसारणाफलः पृथगस्यासावुपयुज्यत एवेत्यन्यथार्थप्रकाश
स्य विमर्शमयत्वे तदुक्तं परेषामपि केशाद्यभ्रान्तासंविद्धि द्विश्चेवीत्यलेव।
इना तेनान्यवच्चटशब्दोनस्वरूपस्य परामर्शोऽर्थपरामर्शस्वभावत्वान्निश्चयादि
संवेदन[स]वादिति सिद्धम् ननु घटशब्दस्वरूपश्रोत्रेन्द्रियेणाचेद्गृह्यतेऽपरामृश्य।
तन्नाम प्रकाशस्य हि स्वभावः परामर्शः स प्रकाशाभावे कथं भवेत् न चेद्गृह्य
वणव्यापारो लिप्यते तस्य विहन्नेमाह तत्रेति ननु शुकशारिकादिवक्तृभेदेन
भिद्यमानस्य घटशब्दस्य क्रियाक्लृप्तिसमानाकारस्य पदावलोपकल्पितमस्त नाव
ङत्तेणाणावादिकल्पवृत्तो तेव्यक्तिभागकमाकमपर्यन्तयोगमवर्णाद्यघट
शब्दसामान्येन तु न वाचकत्वेन लोके प्रसिद्धमित्याशंक्याशमयति तवैव
तिसामान्ये विकल्पितमसङ्केततो व्यवहारकाले नवमिति च नवं भृतस्वल
क्षणमिति सामान्यपवसङ्केततः नन्वेवं स्वलक्षणस्य वाचकस्य परामर्शन मिति
शुक्तेनेम युडक्तम वाच्यवाचकस्वरूपविच्छेदनेदं तया प्रकाशनेऽस्ति त।
कथं समर्पितं भवेत् इदंता हि विच्छेदः न च वाचकमात्ररूपस्वरूपसमानासा
राया विमर्शभूमे विच्छिन्ने भाति तदविच्छेदसाम्यत्वादहमाकाचितमेव तदि
त्याशंक्याह तन्त्रेति वाचकशब्दस्वरूपेणापरामृश्यमानेऽन्यतः सामान्या
धिकरणः सन्नर्थाभासः अभासेन विमर्शातेणान्यमवमृष्यमानार्थस्वसा
हृदयितव्येति इदंतया प्रतीयत एव नन्वध्यवधानेनार्थ एव देवसाक्षादिदमिति
किं न भासते तदाह॥ वाचकस्येति वाचकत्वादेवेत्यर्थः परामर्शकता
हि वाचकत्वं सा च शब्दात्तरेव निजं वपुरिति वाचकस्य सतो न कदाचिदिदं।
तु दशा भवति नन्वेवं प्रमातैवासौ तत्कथमुच्यते नामान्नाभेदेना क्लिप्परामर्श
र्श इति तदाह॥ वाच्यविशेषेति॥ घटकुम्भोदराकारादिना विशिष्टेन वा
च्येन यदुपादानं उपरागो न चापि तत्स्वार्थवस्तु टिकस्य परमार्थोऽन्तरभे
दाभावात् किंतु मायोपकल्पितभेदस्य विसंकेतमहिम्नासमारोपितं
तेनाध्यारोपणाहिकेनायथाभिन्नसंवेद्यते भावि हत्तेनेयं तावत्समित्यवभा
सनेऽवचितं प्रमाणतत्त्वं ज्ञानमिति प्रमाणामिति चवेदाकसितिरू।
वाकरणात्तया व्यपदिश्यते संवेदनभागेन तथावाच्यापरतामि

तिरूत्वा विमर्शांशोऽभिधानेशब्दनमिति करणतयाव्यपदिश्यते नन्वकर्मतं
याप्यतेऽत्राशुद्धेन करणस्य हि कर्त्रुविश्रान्ततेऽयेवस्वातंत्र्यरूपपर्यन्ततिकपरि
स्पंदास्पंदत्वादेवानन्यापेक्षतया साधकतमत्वं कर्मीपासूषर्शनानपारतंत्र्यमुच्यते
करवालस्य हि वीरकरतादात्म्यमिव यादृश्यासादिदमेव तत्कार्शिकरणत्वम्
स्यः परिगृहीता बुद्धयो हि यथाजीयते न तथा विजयते तदुक्तम् संयेकांटे
कर्मीभयाक्षेपशालिनायेनतत्क्रियाम् कर्ता करोति करणं तदिति ननु बोध
स्यापि भवत्यव्यवधानेन वेपत्ताइदंसंवेदनमिति वाचकस्य तु किमसाधारणतिरेके
अस्तीत्याह अस्मात्त्वादिति वाचकत्वात्प्रत्याच्या वितरस्येत्यर्थः अस्मात्त्वात्पुनर्वाचक
स्यापि वाच्यत्वाविरोधेऽपि दर्शिताच्छ उपदिश्यते जयतिभुवनकारणमित्यत्र
जयतीतिइदंक्रियावाचकमिति उपदेशाय प्रमातुः प्रमेयतेतिसम्बंधः ॥वा
चकस्यापीति। अयं घटउत्पादो योऽहं वर्णिमिमंसपदवान्भिति तन्वातेआगुडक्रमा
त्मानमितिनीत्या वाचकत्वविश्रांतिपर्यन्तिकी मनरूपतयेवेत्यर्थः यदा तु वाच
कत्वेनैव स्फुरते तदावाच्यत्वं वाच्यमेवेति दर्शयति॥ क्वचिदस्तनितिति॥ अध्यापना
दौ शिष्यप्रतिपादनेच्छया हि स्वम् तया यदा स्वरूपविषयैव प्रयोक्तुः प्रतीतिर्विश्रा
म्यति तदा स्वरूपमेव शब्दो वाचकताम अस्पृश्यन्स्वपदमग्निमितिभवतिपरामर्शः
अत्र स्वरूपमेव विषयतया प्रतिपाद्यम् एतस्मादग्नेर्ढणिति त्वरूपमानत।
याग्रहि ढक् विषयः तेन प्रधानगुणभावभेदन परामर्शो भेदतया निदर्शनहृदये
नोक्तम् नन्वग्निमते पदतिवाचकस्यैव तस्य पाठो वाचकादेव चाग्नेर्ढगित्यग्रे।
क्त्याह। तदाचेति अग्निर्दहतीत्यत्र योवाचकः पाठोऽस्मिन्नाग्निशब्दे नान्यकस्यायः
स व्यवहारवाक्ये स्थप्रतिगुणभावापन्न एवोच्यते इत्यभिधेयतयापरामृश्यते अय
मग्निशब्दस्त्वस्यान्वयस्यायां स एव वाचकोगुणाभावक्ष्मभिका याश्चेवलं प्राच्या
वितर्कइति परमार्थो सो तन्मय एव अयं घट इति त्वस्फुटशब्दो योरणेन वाद्योऽर्थप्र
तिपादयितुमिष्टः यथा अयं घटः प्रकाशात इति प्रकाशांशमायाप्राक्तिकायात
थ्यक कल्पन चटपदप्रविहतिमः सन्निंदंतापदवीमवतीर्णएव नचप्रत्यक्त्तया प्राधा
न्येन तथा विमर्शांशोऽर्पितेनवोधस्यवाविमर्शस्यापितत्वेनावदहमिति तनो।
पीदंताग्रहे भाव एव लीनाते नन्तस्मात्प्रमुतापि गुणभावेनेवभवेतीपरतःप्रा
धान्येनापि भवेतीगुणभावकदहंसंस्पर्शपत्येव ततस्त्वाकदा गृह्णंतीतितास्य
र्थम् ननन्त्वीयेव दशाव्यवहारोपयोगिनीतितामेव विचारयति वा
स्तार्थेत्यादिना ननु तच्छब्दस्य वक्तृवृत्तीस्य परस्मिन्प्राणकाहरविप्रकृष्टेष्टांतमात्र
सिद्धइति यद्येव हि सिद्धत्वं प्रमाणवक्त्वारोपितं तथैव वाचकस्वरूपवाच्ये केवलं
वाचकस्य वाच्यानपेक्षत्वेन कथं चन स्वरूपं वाच्यस्य वाचकाध्यासवं प्रेव
दुसिद्धयो विवानाच विलोपादानमिसपचारत्स्थगायमथ्यामस्तकस्त्वत एव ना

ई॰
प्र ज्ञा
टी॰
१५४

अपचारइतिभिन्नपरामर्शविषयत्वं तारोपमायाः … आरोपस्थानयोः सिंहो।
पीतिपरामृष्ट एवेति संबंधः प्रतीतिपरिसमाप्तेश्चावधित्वम् यतोनास्ति तत
एवप्रतीतिर्यतोनसमाप्यते तावदेव यतोनतयाप्रतीत्यासंस्पृष्टत्वम् अपि
तु सैवप्रतीतिः स्वात्मनः कृतित्वाय पर्यवस्यते ततो हेतोरर्थस्य शुक्लगुण
सिंहादेर्द्रव्यत्वेनस्यादिति पूर्वेणास्यसंबंधः अर्थस्येदमितियोविमर्शः सतद्वाचक
स्यापीत्येवं वा परेणार्थस्येतिसंबंधनीयम् अत्र हेतुमाह स्वरूपमभिदधदि
तिपरामृशन्नभेदावभासनादिति स्वरूपेणासहार्थस्योतप्रेतीकरणादभिधत्त
इतिपरामृशतीति नन्वधूमः परामृश्यमान एवाग्निपरामर्शोपयोगीनच तत्राभे
दावभासनमस्तिसत्यम् ततएवतद्धूमोवाचकइत्युच्यते शाब्दत्वभेदावभास्य।
तादेववाचकः एतदाहस्वरूपेतिवाचकपरामर्शात्स्वरूपादविवेकोयोर्थस्यते
नैवोपलक्षितेपरामर्शेनेयत्तदभिधानक्रियोच्यते नतुविवेकेनधूमस्तत
मिवाग्नेः एतच्चपूर्वमस्मकमपिशंकोत्तरप्रश्नमनायोपक्षिप्तम् कश्चिद्वाचकइति
भ्रुत्पन्नेर्मुखमवलोकयते शाब्दार्थव्यवहारः साचस्वरूपविवेकेनैवभवति शा
ब्दोवाचकोवाच्यस्तवार्थइति नकृतोयमविवेको आयातः अत्राह एव
मेवचेतिचः शंकांद्योतयति एवमेवेतिविवेकेनैवतन्निमित्तादव्युत्पन्नस्येवस
केतनिमित्तकादिधासामान्याधिकरण्येनअयघटावाच्योयभेदनिष्ठैव उत्तरमाह हे
त्विरइतिवडपायमात्रमविवेकप्रतिपत्तेरेतद्दर्शयति एतदीत्यादिना विद्वद्व्यवहा
रएवतर्हिप्रमाणीकार्यः अत्रहि विद्वद्भिरितिलोकवन्नतिपन्नयोलौकिकोर्थः परी
क्षिकेरितिहिन्याय्यः ननुयदाभिन्नाभ्यां … संबद्धं … शब्दसमर्थोवाभिदधज्ञो।
वाक्याभ्यांसंकेतः क्रियतेतदासामानाधिकरण्यं नैवेयधिकरण्यमेतदाह सैवह
मेव तदयमुदासीनमेवेत्याशंक्याह यदापीति यदापि एवं संकेतः क्रियतेतदा।
पीत्युक्तंभवति कथंसंकेतः क्रियतइत्याह यदेत्यादि अत्रहि उच्यते इत्यनेनवाक्ये
नशाब्दएवास्यसंकेतार्थस्यनामापिरहितम् बोद्धव्यइत्यनेनशाब्दशः स्पष्टतार्थ
एवतद्व्यवस्थः किंतदुक्तंभवतीत्याह अयमित्यादि प्रत्यक्षाविकल्पावस्ते।
योदृष्टपसज्जातीयोसाधारणाभित्तानप्रदर्शितोवार्थोतद्रूपाद्रूपपरामर्शाभेदनपर
प्रतिपादनात्मकव्यवहर्तव्यः अन्यथास्यपरं प्रतिपादयितुमशक्यो लक्षितेनपरास
र्शाभावेचप्रतिपत्तिरेवकश्चपरस्यभवेत् एतदुक्तंभवतिवाक्यद्वयेनापि अत्र
चवस्तुनिस्वरूपाविवेकएवकृतत्वम् एतदुक्तंभवतिवाक्यद्वयार्थोपियसातदेताभ्यां
यावदेवएकवाक्यार्थीकृतस्तावदेवयदिदमेतत्परामर्शेनत्वयाकर्तव्यमिति।
तात्पर्यार्थोवतिष्ठते ननुयदाधूमेदृष्टएवतेतदाग्निः प्रत्ययइत्येकवाक्यत्वेपिनधूमा
ग्न्याभेदस्तद्वद्यापीतिचोद्यंनिरस्यति अन्यथेति एवंतात्पर्याभावेकेनप्रयो
जनप्रकारेणसंकेतः क्रियेत नहि … स्यान्यप्रयोजनमस्तिव्यवहारसिद्धिः।

धं

२५

व्यवहारस्ति मितं २

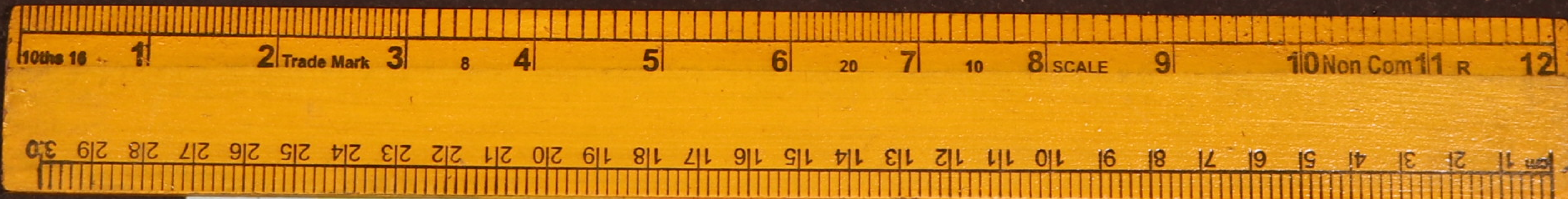
तदेवार्थ परामर्शेन

कासाचाभेदेनैवस्फुरत्तम् ननुलौकिकीमभेदप्रतीतिमपहायसंकेतः फलांत
रायभविष्यति एतन्नसहते नहीति ननुप्रतीतिरनुभवरूपातावत्सिद्धा किंतत्र
संकेतेनविकल्पात्मिकापियदिशब्दांतरात्मिकातत्किंसंकेतांतरेण अत्राह किंनि
ति सहजोपिपरामर्शव्यापारोह्यत्यादिशब्दनमयः संपाद्यते सिवरूप … चटशब्दोपक्र
मेपिनैसर्गिकोद्भवश्चकदिनलवणशाकेलापक्रमेनापिलवणारसद्भवमयति ननु
धूमाग्निरदवाक्यप्रत्ययैकभावः किमनेनस्वरूपाविवेकेनेति यस्तु … ----
प्रतिपत्तिहेतुर्नोविचित्रत्वात्संविन्निहाम्नुपदर्शयन्नत्यायपयति किंचिदित्यादि
नावभातीत्यनेनस्वसामर्थ्यादेवतियाभ्यन्तयैवकेंद्रियमितितद्बीजादिकमिवा
ङ्कुरादावप्रतीयमानमेवप्रतीतौकारणम् तत्रेतिप्रतीतौतावत्स्वविशति अन्य
स्यामेववानस्यामेववेतिविवादांतरम् तथाहिधूमादग्निरितिवाक्यार्थप्रतीतौ विक
ल्परूपायांधूमोहेतुभावेनविदितेरूपादिलक्षणायोगित्वात्साध्या विनाभावि।
त्वेना --- पिकरणतयाप्रविष्टोदंडिप्रतीतोदंडइवसंयोगित्वेनेकज्ञानालंबनवि
शेषणविशेषवादेवानहिवाक्यार्थविकल्पोधूमसंवेतरेणवह्निमात्रएवेतिभवति
अव्यवच्छेद्येनवासमग्निमपह्नुतेदेवकेवलप्रवृत्तिरितितदभिप्रायेणतत्प्रतीतिनत
प्रविष्टोपिधूमः प्रतीत्यंतरप्रविष्टइत्युच्यते दंडीचेत्तइतिप्रतीतौदंडइवभिन्नज्ञाना
लंबनविशेषणाभावादेवधूमः शब्दाग्निभ्यांपदार्थलिंगाभ्यांविशेषमाह अर्थेन … त
श्रोत्रः प्रत्ययोनिराक्रियतेजनककनैवेंद्रियवदास्ते नाप्युतभवत्येवएवंधूमवत्।
यदिवापकवाक्यतयाधूमादेवशब्दस्याविषयत्वमुत्पद्यते प्रतीत्यदर्शनानुमानेवेलक्ष
णेनभवंत्याअभिधाव्यायास्ताटस्थः स्वभावेयेनाभिधीयमानएवार्थः शब्दमयः
स्वीकृतशब्दनरूपोभवति नतुशाब्दोनभातिचत्वारिवनापिप्रतीत्यंतरेभातिधूमइव
नचतस्यामेवप्रतीतौअर्थात्म्यघायम्तत्रैवभाति भूतलादिवच्चटः अपितु
तोर्थेनसाकमिलितएवोत्प्रोतीभूतएव ननुभिन्नाद्वावाच्यवाचिनोयोः क्रपक्षहत्तोत्तर।
त्याशंक्या वाचकइत्यशब्दत्वस्यचश्रोत्रग्राह्यता नचकाचिद्वस्येतिदर्शयति न
हीत्यादिना शब्दव्याप्तिरित्यनेननहिश्रोत्रगोचरएवशाब्दोपितुप्रत्यवमर्शः।
------ पश्चत्तिसंबंधः नियमस्यानिषेधोहेतुमाह मध्यग्रेथेनसशूयमाणो।
पीतिनत्येतिनशाब्दः स्यात् अस्तिचतदापिशब्दव्यवहारउपोद्भलकेन्द्रजपती।
तिशब्दविषयव्यक्तवाक्यव्यवहारादितिभावः तस्यचत्वारिवाक्यानिमितेतिन
येनचतन्नष्टयोव्याप्तिदर्शयितुमाह ॥अहमितीति॥ अनेनपरावस्थोक्तास।
प्रथममित्यादिनापश्यंतीरूपापरापरावस्थासदाशिवीनोवेतवेति इयंहेवता
वदाशेषप्रतिपादनक्रियायांस्वतन्त्रः प्रतिपाद्यस्यतदनीमेवआमृष्टत्वात्
परतास्वित्यादिनामध्यमाभूमिर्विद्यामायामयस्पर्शीतीमनोमयत्वेनेति
अंतःकरणरूपस्यमायाप्रमातुःकलासाध्याप्राणनाख्यावृत्तिस्तया

प्यप्रत्या

हने

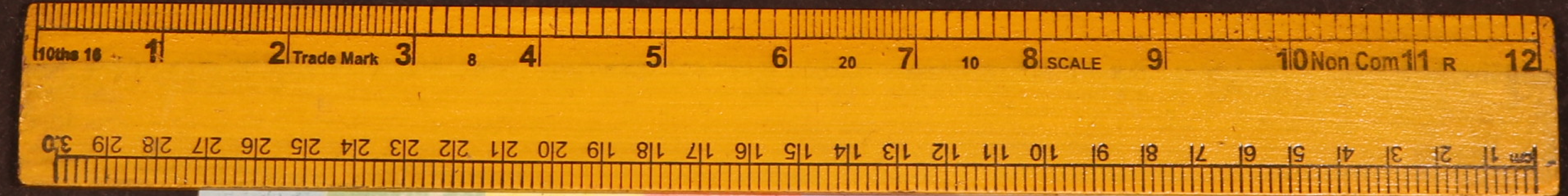
शब्दार्थयोः

ई॰
प्र॰ ज्ञा॰
टी॰
१५५

कमिकत्वेन चंचलरूपया प्राणवृत्त्या प्राणोदयेन भेदितो परस्परतः स्वरूपतश्च योवि
शेषस्तु ततो वाच्यवाचकौ तयोर्यो मध्यमाभूमावनभासः स एव भूतवाग्
कप्रपंचमीषद्रचयति यतो तरालवर्ती स प्रपंचः महासंविदः पृथग्भूतो बहि
रस्फुटतामप्राप्तः तत एवात्ममात्रविषयो न तु सर्वप्रमातृसाधारणः अतएव तच
चलेन तत्रास्थिरः संकल्पना हि नैकत्रावतिष्ठते चंचलपवनोपगृहीतेहि संवेदने
न स्थिरे भाति अथवा परिविविक्त्वं यद्धृदं तत्र लरंगम् तत एव रागद्वेषसंभावमित्या
दिनिरूपितम् संसरणं नाम यदाजवञ्जवीभावलक्षणं तदेव च तद्दशा विपर्यासा
दिक्रमेणाबद्धरूपा रवत्वादिना तरूपवितस्य मूलभूतो सौ प्रपंचः यतो तरालवर्त्तित्वे
व तस्मिन्रागद्वेषादिलक्षणो नाभिनिवेशाधिष्ठायिना रसेनोपसेकश्च ईनाघ
धभावलक्षणस्कन्धाधासनं क्रियते बहिर्भूमौ हि संसृज्यते न मिथ्ये तत इति
न्यायेन ममेदमिति सम्बन्धाभावे कोरागद्वेषौ इदं ताया अपि हि भावस्य रोहे भेदस्य
प्ररूढिर्भेदाधिष्ठानः कथं संबध्नति तत्रापि न रागादयस्तु मध्यमाभूमावेवमा
यीययोर्ग्राह्यग्राहकयोः फलाभासे संबध्यते इति तत्रैव रागादयः मूले च संकेतो
पहृदरूपीयं भवतीति दर्शितम् मूलस्य चंचलत्वेन विचित्रः प्ररोहः संसारस्य।
सक्रमम् अंतरालवर्त्तिन मित्यनेनेदमप्याह यस्तत्पुरूषमेरांतरं तु पंसृशति
स विद्यायामेवाभिनिविष्टः यथोक्तम् सेयं क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्य प
शुकस्य सा मार्गस्याज्ञानादिहेतुप्रपादिकेति यस्तु तत्रैव बहिरन्तर्भावतः
संसारमेवपुष्णाति यथोक्तं पशुवर्त्तिनी बंधयित्रीति अस्यामेव चम[illegible] मध्य
मो वस्तुमात्रे वाच्यवाचकयोरिति प्रपादयति तत्र चेति वेद्यवेदकप्रपंच
चकालरूपा याः मध्यमायां प्रमातृभूमिमेवेति उद्दिष्टापालक्षणमायाप्र।
मातृ[illegible]नादात्म्यम् इदंतयेति ततः
अर्थीयादपि पूर्णेन भेदेनेति यावत् न त्विति तथाभासेन हि भूतलचसंक्र
ध्यामार्थीभवेत् तेनेति वाचकेन शब्देन माया प्रमातृभूमिर्निरूप्यते मध्यमा
दशायाम् वेद्यत्वेन हि तदानीमर्थ एव पृथगवभासते शब्दस्तु स्वरूपभावमेव
शबलयतीपरम् न तु तथात्वापृथग्भवति मनागपि ईदृशः संकल्पयितारू
मिति हि तदानीं माया प्रमातुरवभासः तदुक्तम् स्वरूप वाच्यत्वेति अहंता
शबलीकाररकारणभूतो ह्यसौ वाचकः परामृश्यमानपदार्थस्य परामर्श
कः वाचकस्वरूपेण च सह य तैर्थस्य परामर्शस्ततो र्थगतेदं तार्थाध्यस्ते वाच
केपि प्रसर्पतीव न तु साक्षादस्येदंभावः अर्थाध्यासादेव च वाचकस्य योगा
भिचाराद्विषयोगो र्थस्य तथाभावः अन्यथा तज्जपप्रतिपाद्यस्याभ्यासनुरभावे।
अङ्गुलिसमयस्योङ्गुलिसमयात्वेरणा भिन्नेरणाय यथा नर्थोप्यादि तथात्रापीम
ध्यासत एवसन्तरा प्राप्नोतीति क्रमेतदिति न हेतत्तनामात्रमवेति स एव च परमवमर्श

इत्यादिना वैखरीदशामपि वदशाया एव प्रसरमयीं निरूपयति एवकारेणायं वै
खरदशाया तत्त्वर्यते इति दर्शितम् प्रमातृत्वादिना एवेत्यंते न मध्यमाभूमेरस्मान्तु
पायात्र त्राणविरोधनिरूपयम्स्वैरस्वैविरुक्तनाम्नतरोत्तरदशायाः प्रदर्शयति
स्थानकरणाभिरत्राणात्मकं यस्मात् तत्रोपार्तातरं तद्रूपतां प्राप्य तच्चायारसे
पादितशब्दरूपतां प्रतिपद्य श्रोत्रेन्द्रियग्राहेण भिन्नेन रूपेण निर्भासमाना
भिन्ने च वेद्यस्वभावाध्यासत तद्धेयतुरूपतां स्पष्टां ती सुपरिस्फुटाकारा भवति
वैखरी हि व्यापारकृपा च सा तत्स्वमपि दशायां माया प्रमातृदेहभूमिका
मध्यासीनात्यंतभेदेनेनीलादिवेद्यवन्निर्भासत इति तदा वपि रेव शब्दव्याभि
रुक्तानमीलाद्यवधिः नीलादि[illegible]रपितु परमार्थतः शब्दव्याभिरेके ।
यथाहुः परमेष्ठिपादाः घटादित विवृत्तामास्य सतेच च्छुरादिनेति ननु श्रोत्र
ग्राह्य एव शब्दः मध्यमादिषु तु शब्दत्वं स्वमनीषिकामात्रमिति कारणादस्य सो
हं परमेश्वरागमव्यवहारप्रदर्शनेन निराकरोति अतएवेति यत एतावती।
शब्दव्याप्तिरतः प्रणादिरूपेण तया जपउक्तः जीवन्मुक्तोपरोदेविमुक्तोमसृति।
तभेदकः मध्यमोभोग मोक्षाप्त[illegible]पांशुसिद्धिदायकः वाचिको भूत वि
ध जित्स्वल्पस्त्वाभिचारिकाः इति घोष्टान्जपजस्ममंत्राः सर्वार्थसाधकाः इति
अन्यथापरा[illegible] रूपत याकथं जपः स्यात् जपो हि शब्दावर्तनेन स्वभावप
वोच्यते ननु ध्यानचिंतनाद्यावर्तनेन जपव्यवहारः जपध्यानायोवा
चीति हि स्मरंतिन त्वारा मंत्रेराचितिः प्रत्यवमर्शात्पञ्चमत्रे पठितेन श्री
कालपादीयेन अथ तस्यैव शब्दतात्ववहारो दर्शिता इति शंकामपास्यति
[illegible] केवलमिति लोकप्रसिद्ध्यपेक्षा ये व्यवहारस्तत्र एव श्री
कण्ठग्रहणम् तत्रवस्तुतो हि नादात्वयस्यावेजैवीजे सर्वभूते घवस्थितमित्युप
क्रांत यत्नस्यैवानेन त्यामिरुक्ता अतएव मयदूपस्यायोपादानेन तत्रोपपन्नम्
नन्वयदि शब्दावर्त्तनेन जपस्तदविच्छिन्नकालमेदमसृशति एवमस्तुपि
कथं जपव्यवहारः आवर्तनस्य हि विच्छिन्न विच्छिन्नयद्वदीराणांने देवत्वरूप
म् एतावस्थायामिति सहहि भातत्ववत्सकृदावर्तनेनेमेवतत्र जपइति याव
त अभ्यवर्त्तनेन व्यवहारस्तत्रोदयमाने सकृत्त्वरूपने कवारवादिना सदार्थ
पर्यायेणात्र विच्छेदशंका निवारिता यथोक्तम् प्राक्स्वरसोचितेतिय।
स्तभूयो भूयः परेभावभावना भाव्यते हिया जपः सोत्रस्वयं नात्मेवात्मा
जपरेइदृशइति परादशायाम् मध्यावर्तनेन व्यवहारः संपश्यायामस्यां पश्यंती
मध्यमादर्शपतितायां दशायां एवं मंकेत कालेशब्दानिष्टमेव सं
केतनमिति स्वरूपाविवेकेनारूपरामर्शाभिधानमितिबुद्ध्या यव्य
वहारकालेप्यंशेव वर्तनी यत्नसुखरेवसंकेतनइति निदर्शयति व्यवहा

ई. प्र. ज्ञा. टी. १५८

रकालेचेति चोद्यार्थेनकेवलंसंकेतस्मृत्यामुत्पत्तावर्थप्रकारोयावद्व्यव
हारमूलायामपीत्यनेनवितत्यतदेवविभज्योच्यते यत्तदुक्तम् एवमेवच
वृद्धव्यवहारइति श्रोतापीति नकेवलंवक्तात्यथासंकेतग्रहणसमयइत्यर्थः
तथैवेतिवक्तृवदेवतत्रात्मनापिकंतदेवविमर्शनमितिवदन्घटमानय।
त्वार्तेवद्यमाणाच्छब्दनोहेलत्वाप्यमिहदर्शयति सचायंव्यवहारोनसंके
तानुपजीवीतिदर्शयति शब्दनएवेति ननुस्वीयंपरकीयंचशब्दनमेकी
कर्तव्यंसंकेतेननतच्चनाप्रमितंतथा स्वकरमित्यतआह तदापीतिशब्दनेस्व
गतंस्वसंवेदनात् परगतंत्वनुमानात् तदनुमानेचकर्तव्येशब्दएवस्फु

२०

लःस्थूल[illegible]ष्टाकार्यहेतुः वक्त्रर्हमेनत्स्वभावहेतुरेवशब्दनावेस्येव

ध्वं

तत्पर्यंतान्यनुमानिकंत्वावत्पेरगुपगतम् परमा[illegible]नस्त्वव्याभिसरणात्।
दिसंवेदनविघ्नाभावाः छब्दप्रमाणरूपतयैवशब्दः स्वरूपमिवनीलादिभि
वचप्रयोक्तृगतंशब्दनात्मकंपरामर्शमपिस्वव्यामर्शमभेदेनैवपरामृशा

४मयतामि
वचतत्प्रयो
क्तृपरामर्श
परामर्शे४

त्यस्स्यतत्वरूपपरामर्शमयतामिवतन्नीलाद्यर्थपरामर्शे४मयतामपि
विधत्ते नत्वेवंव्यवहारोमय[illegible]व्यानुच्यते सएतदुक्तरूपसंविदानामिति
विक्तः कः नकश्चिदपरोस्माविति दर्शयति शब्दनस्यैवचेति मदीयंपराम
र्शमयंपरामृशत्येतदीयंचाहमित्येषएवपरस्परंत्र्यामिलत्वरूपोव्यवहारः
अवेतिकर्मव्यतिहारमाहइतिः प्रामिमितिस्तुक्तेप्राक् ननुघटमानयेतिव
कुर्यात्दृशंदर्शनतादृशंप्रतिपाद्यस्यकएवमाह नादृशमेवहितत् तथाहिप्रे
षत्वस्याप्यभिप्रेतइतिप्रेषयाम्यहमिममितिहिपरामर्शेवक्तुः श्रोतुस्तुप्रेषितोभि
प्रेतएवस्फुरति प्रेषितोहमितिकेवलंकर्तृकर्मभावात्प्रतिपादक[illegible]
प्रतिपाद्यत्ववशादेवविजृम्भते सहिप्रेषस्यप्रतिपादकत्वादेवकर्ताइतवक्तु
प्रतिपाद्यत्वादेवकर्मतथाभिसंधानेनैवशब्दप्रयोगात् यस्तुतदस्यस्तत्रनासे
प्रतिपाद्यइतितस्यनस्वात्मनिप्रेष्यमाणप्रतीपत्तेः ४अयमेवापिकार्यतत्पिका
विशेषः प्रतिपत्तोविशेषः घटस्तिष्ठतीत्यत्रापिमामयंप्रतिपादयतिहमस्य प्र
त्यपादयामीत्यस्यैवंसंक्रमेणपरामर्शेवैचित्र्यम् उपजीव्योहिपरामर्शः स्वतेत्रेत्व।
नकर्तानिर्भासते तदनुजीवीतुतत्पारतंत्र्यदेवकर्मभावमेत्यतीत्येवंविश्वप्रतिबि
म्बवदेपरीत्यसंक्रमणस्यकेवलंघटास्तिष्ठतीत्यत्रकर्तृकर्मतावैचित्र्यंशब्देनपद
रूपेणकेनापिनस्पृष्टम् प्रकरणादिमहाय्यवाक्यगम्यताहितस्यकेनापसोरिता
तत्सन्निधेयोहितत्वनीतेयंयत्यथासिद्धत्वक्रियते तदाकार्योपिनकश्चि``वेद्य
क्यगम्यः तेनवाक्यसन्निधेयोयावदव्यवपिनानियमेनप्रतीयते तावतोवाक्यार्थ
त्वमेने``यमेवग्रन्थेनैवाशयेनकर्तव्यत्वविश्रान्तेःप्रतिपत्तेः कतिव्यतावलात्
र्वंवाक्यमितिकेचनमन्यंते अथवाकिंनएतेनतदस्त्वशब्देनापरिगृहीतम
नुमानमात्रात्त्ववगम्यते सर्वथातुप्रेषःशब्दनपदात्मनानास्पृष्टइति विशेष

४अपितु वि[दि]तस्तम
पित्वात्सोपितति
हमेवप्रेष्यंप्रतिपद्य
तेश्रयमनेन
प्रेषितइतिप्र
तिपत्तेः४

त्तेऽतःशब्देनाह पुनःशब्देनचवक्तृसजातीयएवप्रथमपरामर्शोक्षरसंत
स्वात्मनिप्रतिपाद्यतामपरामृशन्नेव[illegible]क्तृविपरीतपरामर्शोत्तरोदयः प्रे
षस्यहीदृगेवस्वभावोयद्वक्तृविप्रेषकतात्प्रतिपाद्येन प्रेष्यतापरस्यैवेना
पिव्यवहारेमूलमेतएवस्वतंत्रोन्यत्तत्तदनुकारीलोकव्यवहारोनवबालोनवम
त्रस्वरूपस्यकेवलंवक्तालोकवदेवस्वरूपात्प्रतिपन्नात्मेषप्रतिपन्नोप्रति
[illegible]पादकप्रतिपाद्यत्वावगतिः ननुप्रेष्यागाम्यमानइतिप्रक्रियालकार
स्तुकर्तृकर्मान्यतवनिष्टसंख्यामात्रशब्दनरूपस्तत्कथंप्रेषोपिलकारसंप्रा
हितइत्युक्तम् उच्यते इहानादिव्यवहारपरम्परानिरूढैर्यतोयवइत्युच्यते।
शब्देनशब्दानांवस्तोभिधानइति तावत्पारमार्थ्यः प्रेषपिचभवत्यतःपराम
र्शोइतिसोपिकिंनवाच्यः योरपतावासमयोवाकिंगुणप्रधानतावैचित्र्यात्व
रूढेनेकत्र्याप्यर्थंप्रतिहन्यते येनशब्दस्यभारःकश्चिद्भवेत्तत्रयथानिषि
तदृशायावद्यागपदेशप्रयोगस्वस्तुतावत्समस्तविषयनिर्भासंचाद्यवि।
तानेनवाक्यभारःकश्चित्तथाशब्दस्यापीति प्रेषोपिपरमार्थोतस्तेनैवसंघाहितः
संख्यादिवदेवप्रक्रियास्तनियताकारःकचिद्विधातुःसाधनेदिग्विभक्ष्येषचि
ति तदाख्यातमितिकर्त्रादियानुवाच्यमित्यभ्युपगतम् प्रतिपादकशब्दनिष्ठः
किलयथाकचिचेष्टितंप्रक्रियाःकः खलुव्यवहारनिष्ठत्यागेयशब्दविश्व
घइत्यलमवांतरेणाभ्युपगमसंक्रमणोपतिविम्बप्रतिबिम्बयोर्हिदृष्टमेतद्वैपरी
त्यमितिभावः अनुरूपेणेतिप्रेषसामर्थ्यायात्मनेतियावत् एवंव्यवहारस्मृत्ला
यामुत्पन्नेत्तत्वमभिधायतेव्यवहारपरमार्थविचार्यसंकेतस्मृत्यायामपिस्मृत्य
त्याव्यवहारमूलयैवयुक्तंभवितमितिप्रमाहनत्यपसंहारस्वेनाहतदेव
मितिभवतीतिप्रतीतिरितिमध्यः व्यवहारोपयोगिनीमित्युत्पन्नितिरितिमेत
व्यम् यथाहकुलीसंवर्गनादिसंकेतवलाद्दानादिविषयतामात्रेण व्यव
हारोपयोगितनतथाशब्दस्वरूपम् तस्यप्रतीतोपरामर्शनभोगपरिस्पृक्

ध्यं

सिद्धस्वभावतयासा[illegible]मानेत्वेनशब्दनरूपतयानुप्रवेशात् अंगुलीसम
येपियुत्पत्तिः व्यवहारकालयोःशब्दनरूपतैवविजृम्भते ततएवतसाम
पिकत्वमात्रेशब्दनस्यतथाभावेपितसामयिकत्वस्मिंस्तउपयोगोभवेत् न
ह्यंगुलिनिवेशातजातीयमपरंनियमेनोपयोगिनसामयिकेशब्देनसमयो
नप्रवेशादितिसामयिकत्वस्याभावादनुप्रवेशएकेनैवचोदितेर्थोत्सा।
नुपयोगान्नहिरूढस्यचेयमुपलब्धिः ततएवशब्दनस्यप्रतीतिव्यापारतोक्ता।
तेनपरामर्शात्मकोशब्दः शब्दनरूपतांगतोर्थमपिवहिष्क्रियमानेघटइति।
तत्र्यपीकुर्वन्नात्मानंवस्तुमयमिववस्तुचस्वात्ममयमिवसंपादयति तदपि
चवहिष्क्रियमाणमनयोर्वक्तृदेवाप्यासव्यवहारः अन्यथास्यतीतिकेयंकथंकथं
नहव्यवहारः अतएवअभिन्नेक्रियाकारकसाधिकाध्यासवादेवापतइतिदर्शयति

प्र॰ ज्ञा॰ टी॰ १५०

[२] [४] शब्दार्थयोरावेदयन्ते परामर्शस्तु तद्वैपरीत्यं सामानाधिकरण्यं [४]

[२४] सामानाधिकरण्यमिति वैयधिकरण्ये भेदस्थेति मध्यमाभूमौ प्रकाशवल्लोपनेनेत्र भेदवैय [४] ॥

त्रों

[१] [४] व्यवहारापत्तं दर्शयति एवं एव [illegible] तिभेदेन ॥

काले [४]

नन्विति तस्येदमनवकाशोनार्थो शब्दः संकेतीत्यादि ननुच विशेषणविशेष्ययो
रप्यंकेषु शब्दानामलिङ्गशब्दार्थयोरिव ततस्तत्र सामर्थ्यात्सिद्धव्यवहारः स्यात् यथोक्तरूपो
नचासौ संवेद्यत इति शंकांशमयति दंडीत्येवेति एवंप्रक्रियाक्रमेणानावेदक
शब्दानिषुत्वेतयोर्नीलोत्पलयोः पारमार्थिकमपि रूपमाह एकएवेचेति
तदा च भेदावस्थाया अभावः एकमेकेन शब्देनेन यदि शब्दितं तदा किं कथ्य।
ते स्यात् ननु वस्तुतत्त्वे दंडपुरुषौ भिन्नावेव तत्कथं तेना[illegible]पयोगि किं तत्र
वभासनमत्र विजृंभते तस्यभेदेन नास्ति दंडीत्यस्यामेक एव न विकल्पप्रती
तौ नच द्वयप्रतीतिस्थानीयायाम् वस्तुत्वेनाजीवीवनाभ्यासप्रकाश
मानाविति एवम् एतदिति अन्योन्यापेक्षत्वादुच्येते इत्येतत्त्वाक्यार्थरूपे वस्तु
नत्वेवंप्रकाशाभेदमादर्शयन्न्वेय पिकरणोपेतत्र व्यवहारे किं स्वचितत्व।
मित्याशंक्याह [४] [illegible] पिकरणेनादियत अत्रहेतुमाह शब्देनेति उक्तं।
हिस्वभावमवभासयेति वदतेच हेतोः तिकतयार्थो नामित्यादितद[illegible]वाच
कत्वरूपार्थापेक्षावाच्यत्वतदध्यासश्च वाचकत्वमत्रयापयतीति व्यवहा
र्ये वस्तुनामत्र रूपलक्षणमनेवंरूपतयान कस्यचिदास्तु अपेकातएव ततः
अयं प्रयोगः वाच्यवाचकेनपरस्पराध्यस्ते व्यवहारे परस्परविशेषतोऽस्त्वा
दताप्रायर्थक्रिययोरपत्वादिति स्वभावः घटकपटयोर्हि परस्परोपरागा
दर्थक्रियाभेदः तद्वन्न त्यागात्याकार्यं मानमेव स्वार्थोपरागात्ती रूपस
नापि स्यात् स्वरूपमसौरमणीयपरमादिति ननु एषं एतौ भूमौ कीदृशाव्यासः
न कश्चित् नचेति निरूपयति अतएवेति यतोविभागेनावभासनेऽव्यासत्पव।
हारस्तत इत्यर्थः अस्तीतावदिति तेऽद्वत्रवेतत्समर्थं च यिष्यते स्वविश्रान्तपरो
पायेनायं देशेप्रकृतमुपसंहरति स्थितमेवमितिभेदेन प्रमातुः ।
पृथग्भावेन परामर्शे शब्दः प्रकाशते तस्य च स्वरूपमेवानुरूपमुचित
मिदं तावमर्शे न नचतत्र कृत्पत्तिरूपयुज्यते साहि व्यभिचारशंकाप।
मपि तु म नचस्मात्स्वरूपं प्रति संभवति साहि विशिष्टव्यवहारसिद्धये प्रति
नियमप्रख्यापनकृतानियमस्यावर्तनात् नचस्वरूपस्यात्मस्ति भवती
ति तस्मान्नात्रगावेक्षुत्पत्तेऽन्वयोगः नन्वत्स्वरूपेणाद्यचेनकव्यवहार
आह अग्निमिममिति तदेवचेति स्वरूपद्वारेणायदिदंतावमर्शे नेनत्वे।
वमग्निमाह रेति स्वरूपस्याहरणं कस्मात् भवत्यर्थसंवेदनाशंका।
ह केवलमिति सीतमपरेषामइति हि प्रकरणादिवला[illegible] दर्थक्रिया
विशेषं प्रत्यर्थितातान साचार्थेनैवसाध्योनशब्दस्वरूपेणेत्यस्तुतेने।
वसाध्यस्तत्रस्वरूपमेववाच्यत्वेनस्फुटमुपलक्ष्यते अग्नेर्दीगग्निरूपेणेति
ययपिचाग्निमाहरेत्यत्रापितत्स्वरूपात्तस्यैवदाहरणं तत्स्वरूपसाध्या
हरणमेव [illegible] न्यमेवचनदाहरणो यक्तेनस्यातेऽप्रतीवाचकस्यतदा

हरणं भवेदितिन्यायात्तथापि वस्तुभागमेवलोकः प्रधानत्वेन परामृश
मभिमन्यते ततएवार्थक्रियालाभादिप्राशयेनानुपलक्षणादिस्तुक्तम्
एवमग्नेर्दीगिस्यत्रापि स्वरूपस्य यद्यपि वाच्यापेक्षत्वस्यैव प्रकाशः अतएव
म् यद्वा वाचकादेवार्थतोऽग्निशब्दात्मत्वस्य यत्तथापि शब्दभागानिष्टत्वेनेव प्र।
तीतिपथेभासते ततोयमध्यासः स्वरूपाभिधायित्वेच प्रतीतिसिद्धमे
व आम्रेडितस्तु न व्यवह्रियते इति तदर्थं प्रमाणमत्र निरूपितमित्याशयेनाह
एतद्व्याख्याय अध्यवसेत्यत्र उक्तः स्त्रियाम् ५२ ॥ ॥: ॥:-
नन्वेवं परामर्शेन ज्ञीविकानि वेदनानि मच्चाहमित्येवं विश्रान्तिसत्तत्वो वेद्य
भेवमनध्यासे न वेद्यस्पर्शो नो चितम्भोदेशकालाभ्यांभावष्टम्भ्यत इति समस्त
संवेदनं सक्रममेव प्रसक्तम् एकं च भाति च संवेदनं क्रमस्ताशापेक्षया संवे
दनान्तरापेक्षया च क्रमाभावेन संवेदनव्यवहारादर्शनात् अतस्तात्मरूपतावे
भासने व्यापकोयो भावभासनकृतो क्रमैक्ययोगस्तद्धि हहमिति संवेद
नराशेः सक्रमत्वानेकत्वमुपलभ्यते ज्ञानस्मृत्यपोहनयान्किंमातीति च वदता
सिद्धांतिनाशुपगम्यत इति नात्मरूपतावभासनमध्यवसायसोपपद्यत इतियो
मन्येत तं बोधयितुं सङ्क्षाक्रकरवार्थं [illegible] बाभिव्यज्यते सदृशान्तरेण ॥ केवलं भिन्न
संवेद्यदेशकालानुरोधतः ज्ञानस्मृत्यवसायादि सक्रमं प्रतिभासते इति ॥
एतद्वाक्यार्थविशेषणं भवदहमितिविश्रान्तिः परमार्थिकी भवदसंवेदनेव
तत्स्वरूपवत्सक्रमत्वेनिर्भासत इति प्रकटयति तथाहि क्रमवत्वे देशतः का
लतश्च पर्वतवदरसंवेदनयोर्वैतत्त्योवेद्यतत्त्वाभ्यां चिरक्षीणतया च यज्ञातितज्ज्ञा
नं संवेद्यगतदेशकालोपरागात् यश्चानेकत्वं स्वरूपभेदाभिधानस्पृष्टेतन्प
रामर्शनीयस्याभिन्नस्य संवेद्यस्यानुरोधात् वेद्यांशशापात्यमत्रतदनुरोधनेभि
न्नसंवेद्यं च देशकालोपजयमासनेतत्कृतावेवेतिहेतुः एषोचार्थोवृत्तिकृतास्प
ष्टश्चादिपदेन संवित्तिरिक्तानातिरिक्तरूपत्वमेव तत्त्वे ज्ञानादीनां निर्भासनमा
रं हि वस्त्वित्ति तथा यज्ञातितदेव शक्तिरिति संरम्भरूपतया एमेइति सिद्धरूपा
कारभेदरूपतया गुणइति तत्परतेत्र रूपतयाव्यापार इति च पूर्वापरवितत्त्वरूपतया
व्यपदिश्यते यत्तु ज्ञानस्मृतिसंकल्पायवान्तरजातिकारी भेदः समायाप
क्षेति शेषेणोक्तः अनेन तज्ज्ञानादेकजातीयत्वेपियो भेदो नीलज्ञाने पीतज्ञा
नेनीलस्मरणे पीतस्मरणमित्यादिर्य श्चदेशकालक्रमोपरागादितनावित
त्वविरक्षीच्चेत्वादिक्सं संवेदनगतः सनिरूप्यते अप्यवासस्वरूपभेदोऽखिलोमाया
शक्त्याविभाविस्यतेनेवसत् ज्ञेयोणोक्त इतीहसंवेद्यस्पर्योदेशकालावितिसमासः
अत्रपदेदृष्टत्वादिपदेनाविषयगतेहः [illegible] त्वाद्युच्यते यतः संवेदनस्य स्वदेडः

ऽतरः चिरमिदंज्ञानशीघ्रमिदंमित्यबहिरंगः पूर्वमिदमपरमिदंमित्यबहिरंगतर ४

स्वाभासकारणतेवलक्ष्यते तदेवचरूपशब्देनटीकायामुक्तम् देशकालपदस्य
चात्रपदम् उपलक्षणत्वंव्याख्यातम् तेनसंवेद्यस्यस्फुटास्फुटत्वादिरूपतयाज्ञाने ग
संकल्पस्मरणादिभेदस्तावदंतरंगः प्रत्येकमपितत्रनीलज्ञानेपीतज्ञानमि।
त्यंतरंगतरः नीलेपिस्वविशेषःस्वसंवेदनमित्यंतरंगतमः चिरमिदंज्ञानशीघ्र
मिदमितिबहिरंगः पूर्वमिदमपरमिदमितिबहिरंगतरः सूक्ष्मसंस्थकज्ञानं।
स्थूलंहस्तिज्ञानमितिबहिरंगतमः इतिप्रधानभूतसंवेद्योपरागाकृतः
संवेदनस्यभेदइतिसूत्रार्थः एतमवतारयति तदेवमितिकेवलमितिस्था
यीसपुनरितितेनापिकविशेषसंभवद्योतकेनव्याख्यातंपीठबंधत्वेनाभेद।
मितिनियतमेवेह वास्तवीतिदर्शयतिपरामर्शभेदस्यतेनअपिशब्दान्तेनवाक्ये
नाभेदोभवन्नपिनावभासतइत्याशंकांनिराकरोति संवेद्यशब्दःपरास्पष
ताविश्रांतःसंवेदनस्यपरामर्शमात्राभिधानायव्याख्यातः ननुसंवेद्य
मपिभगवतएवाभिन्नंतत्कथंसंवेद्यस्याभिन्नत्वेत्याशंक्याह विषात्मनापी
ति अपिशब्दइत्याशंकाद्योतकः पदार्थजातमितिसंवेद्यंसत्प्रकाशते मा।
याशक्त्यात्यर्थः अतएवेति यतोमायाभेदेनप्रकाशनेघटादेस्ततएवेहतोवै
यधर्मदेशकालप्रयोगःसंवेदनमयत्वेनवास्तवेघटादेरपितेयंइदंयोत्पादत।
एवेतिशब्देनोक्तम् भिन्नस्यसंवेद्यस्यरूपदेशःकालश्चेतिप्रतिपादयिष्यते क
मोभेदाश्रयइत्यत्रसजातीयादपीतिघटोपिघटांतरात् ननुसघटोवेद्यरूपःक
थंसंवेदनेकल्पयितुमुपादयीतेतिचोद्यमवहति तच्चेतदितिवेद्यदशा
यामपिनसंवेदनस्यशैथिल्यंचयितमितितान्यसंवेदनाद्वीयस्यव।
स्थितिरितियुक्तमेव चोद्योपपादनेवेदनाश्रयदिशब्देनक्रियातिपत्तिःद्योति
ताहेतुहेतुमद्भावकल्पनायमात्रंकिंविषयेतिकथयिष्यमाणस्यवाक्यार्थ
स्यतत्क्रियातिपत्तिविषयताहेतुमद्भावविश्रांतोतत्वदीयोत्तयतीति ततो हेतु
पीति अभेदात् नभेदइति तदावेद्यमर्शः प्रस्तुतात्मेहेयमितिस्वगतो।
क्रमस्तुक्रमेदेवतत् ननुबोधस्यान्यगतायांप्रकाशनमेवास्यनतुक्रमम् आ
हमायावशादिति अभिमानवले नेदमस्मगतंप्रकाशते नवस्तुतइतियावत्
बोधस्यावष्टम्भइतिकर्मणिषष्ठीबोधमवष्टभ्नातिबोधःस्वरूपंतदेकलीनंकरोति
इति यावत् अयवेति अत्रव्याख्यायांकर्तरिषष्ठीबोधस्येतितत्कर्माणिज्ञानस्यत्वादी
नामपियःप्रत्येकंस्वरूपभेदस्तेनेतिव्याख्यातंतज्ज्ञानस्यत्वादिलक्षणतस्वरूपभे
देनेति एवंहिमायाशक्त्यातत्तद्भावानामपीनकल्पनस्यात संभवेत्ताचमत्कारा यौ
गतेस्तत्रदृष्टिनाश्रयणीया ततःपूर्वमुक्तापि संहरणात्तस्यमस्यमूत्र
व्याख्यातमस्माकंगुरुपादैर्विमर्शइतिवृत्तिविवरणस्य एवंचात्रयोजनात्ज्ञानादि
रूपतया एक।

ज्ञातीयत्वेपिविभिन्नदेशकालादिनाउपरक्तंज्ञानमपिज्ञानान्तरस्यभागोस
रणादन्यदाभासतइति समस्तस्यचवृत्तितात्पर्यमेतत्पाह मायाकृतोपीति
एतदुक्तंभवति बोधस्यवेद्यरूपताप्रधानीभूतेनावष्टम्भनेनेदंसंवेद्यो
धस्वभावत्वादेवबोध्यस्य अतश्चप्रकाशमानतालिंगिनेनबोध्यभागेनतिर्भा
समानोबोधःकिमङ्गतेयत्तदीयस्वदेशकालभेदेनतद्रूपान्तुपविवर्तितमात्मनि
निर्भासयतीति भागशब्दस्यायमाशयः यद्यपिग्राह्यग्राहकयुगलस्यापिशक्तिर्मा
यात्यापिग्राहकस्यचिद्भागेनमायाव्यापारोपित्वचिदंशएवेतितस्मिन्ज्ञानशक्ति
र्भगवतोव्यतिरिक्तबोध्यभेदाङ्गिकल्पापिपरमार्थतोनव्यतिरिक्तेति तदनेनप्र।
बंधेनज्ञानेचचित्स्वरूपंचेदितियःपरस्यायाव्यामोहः सव्यपोहितःकल्पितभेदा
मेववस्तुशक्तिरितिहिसमर्थितमितिशिवम् ।।:-।। इतिश्रीमन्महामाहेश्व।
रश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शि।
न्यांज्ञानशक्तिविमर्शःपंचमः ५ ।।: ॐनमःशिवाय ।।: ।।ॐ।
अहमानंदघनेच्छाचटितेश्वरतोर्मिषत्समस्तोर्मिः इहोल्लासतरंगितमस्तो।
र्मिमहंचिद्गणिंवंदे ।।: स्मृतिज्ञानशक्तीविमृश्यतदुभयानुग्राहिणीमपोह
नशक्तिंविमृश्यश्लोकेकादशकेनविमृशति अहंप्रत्यवमर्शोयइत्यादिनासर्वस्यजीव
तइत्यंतेनतत्रप्रत्यवमर्शस्यविकल्पाविशेषइत्येकेनोक्तंश्लोकेनतावद्विमर्शोपोह।
नव्यापारोनिरस्यतेश्लोकेन ततोस्यद्वैतएवायमपोहनव्यापारइतिश्लोकेनो
च्यते द्वयेनाशुद्धाहंविमर्शस्यविकल्पता अनुसंधानस्यापिविकल्पत्वमेकेनेके
न एवंविधानुसंधिस्वभावेवस्तुन्यताभगवतइत्येकेनप्रकृतेचिदात्मन्यर्थावभास
सत्तोपसंहारोंत्येकःश्लोकः अनुभवस्मृत्यादावर्थावभासएवविचित्रइतिद्वये।
नोच्यते एतदभिधानेचप्रकृतस्यात्मरूपेश्वरप्रत्यभिज्ञायामुपयुज्यतइत्येकेने
तितात्पर्यम् उक्तम्प्राक स्वभावमवभासस्यविमर्शमितिविमर्शश्चाभिलापयो।
जनयाशब्दाचावश्यंविकल्पत्वमापादयेत् तत्रचसांसारिकमायापदोचितंभगवति
कथंस्यादित्याशंकाशमयितुमाहउक्तम् ।। अहंप्रत्यवमर्शोयःप्रकाशात्मापिवा
ग्वपुः नासौविकल्पःसह्युक्तोद्वयापेक्षीविनिश्चयइति ।। देहादिसंकोचस्य
स्यप्रकाशस्ययआत्मासारःस्वभावोविविच्छेदोन्तरभ्युपगमस्वभावोनन्यवदनान्त।
किस्वातंत्र्यविश्रांतिमयःपरःप्रतिष्ठात्मा अहमिति प्रत्यवमर्शः असौविकल्पो
नभवति कुतःपुनरयंविकल्पत्वाशंकाइत्याह वाग्वपुरपिशब्दोग्राह्यरूपातिरि
क्तान्तरवभासमानसंविद्रूपावैखरीवाच्याध्यासमस्ततत्त्वशब्दनात्मकशब्दपरीरपी
र्थः कस्मादसौनविकल्पः आहसहीति विविधाकल्पनाभिन्नस्यापिद्वयस्यसि
चादेरिवयोजना एकस्यापिवैविध्येनकल्पना विविधस्यचेशकितस्यरूपांतरस्य
कल्पनेविच्छेदनेनिर्भज्यात्मनःस्वभावेनप्रमातृअहिकोपोप्रवेशनेनदाढ्यं।

ई. प्र. ज्ञा. टी. १५९

पादनपर्यंते परिपालनं विकल्प उच्यते निश्चयश्चात्र च सर्वत्रावश्यमन्तदद्
पदयेन भवितव्यमन्यथा किं योज्यते किं च विभज्यते किं च शंक्येत इति सूत्रार्थः
आत्मनि यः प्रत्यवमर्शः प्रकाशस्य न नीलादिविवेच्यस्य सेदमिति नापि शरीरादेर्वि
वकल्पितप्रमातृभावस्याहमिति परत्र प्रमातरि स एवमुच्यते अहमिति आत्मनी
ति विषयिणि विषये चेति योज्यम् एवमियताहमित्यस्य तत्त्वं दर्शयितुं हृतो आत्म
नीति विषयिकरणेन सोऽत्र सामानाधिकरण्ये परमार्थो व्याख्यातः एवं वागतृप।
त्वादिति पदार्थभागेन न विकल्पश्च यत्र देर्थे हेतुः अत्र पदार्थभागेन साभिलापता
याम् सतीति विकल्पः निषेधशब्देन निरूप्यमाने व्याचष्टे प्रतियोगि निषेधपूर्व
तादेव निश्चयशब्दवाच्यत इति योजनीयम् विकल्पस्यैकप्रकारव्याख्यानेनहो
प्रकारान्तराणां मदनविद्भ्वात् अतेति विश्रेह प्रकाशस्य त्वाहत्वम् सूत्रार्थो व्या।
ख्यातः एवमवतारयति यदीत्यत्र तस्येति प्रत्यवमर्शस्य शब्दनात्मत्वप्रतिपादिना
चिति परिवागीति वचसा प्रासमिति न नवत सुक्तमित्याशयः इयता वागब्रूपी।
ति व्याख्यातम् निरूपणीये ति उत्तरसूत्रे यं निरूपयिष्यते तस्यायं पीठबन्धः
किं यतद्युत्यर्थः तावदिति अशुद्धस्य तु विचारः करिष्यत इति तात्पर्यम् प्रकाश।
स्यास्य वाचकत्वमाह शरीरादेरिति ननु शरीराभिन्नं किं चित्प्रकाशादिति कथ्यते।
शब्दवत्त्वस्यादित्याशंक्याह तस्येति प्रकाशस्य शरीरादेवेद्यीभूते यो विमर्शः स्तव्या
वर्तयितुं यदात्मनीति पदेन तद्धनेनैव ग्रन्थेन व्याख्यातम् तस्येति तदपि व्यावर्ति
तमात्मनीति पदेनेति सम्बन्धः ननु विशुद्धे प्रकाशे वाचः करणाद्यायाः कथं सम्भ
वोऽयं नोक्तं वागवपुरित्याशंक्याहृते शब्दनात्मत्वादिति वचनं हि शब्दनेन वागिं।
द्रियजन्यः शब्द इत्यर्थः नन्वेवं हृतो परशब्दस्य किं प्रयोगफलम् तत्राह केव।
लमिति अक्रतिगोचरीकार्याया शब्दनक्रिया शब्दो व्यापिका क्रिया इति ज।
ल्पतिवक्तीत्येवतस्याजन्यत्वेन विषयतां यतो न प्राप्ता सबीकशक्तिः स्थूलपा
क्तिभूमिकायनेतानस्वीकृतवती ततस्तज्जननकरणतारूपः सूक्ष्मे शब्दः।
त्मा न भवत्यसौ प्रत्यवमर्श इति संबंधः प्रत्यवमर्श एव हि शब्दात्मा परभूमौ
प्रमातुः सूक्ष्मभूविवागिंद्रियकरणाम् सूक्ष्मदशायां प्रमेयरूपः शब्द
इति निरूपयिष्यते वितस्यागमाधिकारे ननु चाभिलापिनी प्रतीतिः
कल्पनेति तत्र शब्दनात्मत्वे का विकल्पत्वाशंका आह॥ शब्दानामेवेच
ति ननु नात्र भावेच्चजल्पितकरणे शब्दनं च भावात्मकमिति चोद्यं य
दि पीत्यादिनाशंका शमयति तथापीत्यादिना सिद्धत्वेन प्रमेयस्वभावो
यः शब्दः सोऽर्थव देवाभिलप्यमानेकस्वभावः कृष्णकरणाभावमनुभवेत तथा च
कर्तत्वेवयत्क्रियात्मकं रूपं तदेव सव्यापारप्रतीतत्वात्प्रमाणफलमेव सदिति।
न्यायेन करणतया निर्दिष्टम् एतेन परिस्पन्देन प्रमातानाभिलपिता मन्त्रभिल

दि१

प्रतीत्येवं व्यवस्थाप्यते सोऽभिलपनक्रियात्मा परिस्पन्दः करणतयात द
र्शितव्यवस्थानादिति निर्देशेनापदिश्यमानोऽभिलाप इति यावत् अभिलप।
ने प्रमातुः क्रियैव करणं प्रमातृकरणत्वात्प्रमाक्रियावदिति स्वभावः।
करणत्वं हि साधकतमत्वेन व्याप्तम् तच्चानन्यापेक्षतया तच्च दि प्रमातुः कि
यात्मनि किं करणं मदनपेक्षाविरुद्धव्यापेक्षापत्तेदिति व्यापकविरुद्धोप
लब्धा विपक्षात्म व्यवमाणो व्याप्यमपि निर्वर्तयति तेन व्यापकस्यानु।
पलंभाद्व्याप्यं निवर्तते कारणविरुद्धेपि कार्याभावान्कार्यमिति व्याप्तिसि
द्धिः तथेति अभिलाप्याभिलापशब्देन तेरपीति विवोद्धेन्ने विषयताशब्दसंसर्गयोगिता
याः तच्चशाब्दनैनेतेषाम् तयथारूपमीत्वेरोपाध्यायः संसृष्टप्रतिभासे इति वक्त
व्ये योगिग्रहणं किमर्थमित्युपक्रम्य अव्युत्पन्नसंकेतस्यापि प्रत्ययो भवति
विकल्प इति समर्थ्योपसंहृतं विषयव्यापारनिरपेक्षोत्पादतया त्वनियत
प्रतिभासस्तत्वं शब्दसंसर्गयोग्याभास इति एतदेव एवस्मान्नयपन्नमस्माक
मेवरूपपन्नमिति दर्शयति नन्विति तदेव हीति अनियतप्रतिभासत्वेपस्य
न युज्यते अत्र हेतुः नहीति ज्ञानस्य हि विषयव्यवस्थात्मकत्वमेव तत्त्ववपुः।
तदस्य कथमव्यवस्थात्मकत्वं स्याद्व्यवस्थात्मकत्वे वा संशयरूपत्वं स्यात् एत।
अस्मभावनामाचष्टे वस्तुतो हि सर्वशोपि नियतप्रतिभास एव स्यात्त
देवावग्रहरूप एवेति हि वाच्यो लिंगितमेवावस्तु प्रकाशनेनवापि स्यात्तत
दृष्टमेव भवतो वस्तुनि विकल्पकत्वं न संभवति तदेवमत्र प्रतिपत्तिः वस्तु
विकल्पत इति अपितु तदेकमेव अर्थेशंत विपर्यासः सोप्येकनिष्ठ एवेति न
संवेदनं नाम विषये प्रत्यव्यवस्थात्मकैयुक्तम् यस्त्वाध्यवसायापेक्षो प्रामाण्य
मभिमन्यते तस्याध्यवसायस्यानियतप्रतिभासत्वेतिकाभाषादर्शनायेते।
विकल्पा इति चोद्यमानेन्तरामयंभग्नोवादः स्वपक्षे तत्तदुपपत्तिमाह
प्रमातृपुनरिति एतदुक्तं भवति यस्मात्प्राधान्यात्तद्वेलोपपन्नेर्दर्शनेतत
द्रूपानुकारी च विकल्प इति दर्शनेनतस्यार्थो नियतेसर्वेमतन्नियतरूपमेव
अस्माकं तु प्रमातृप्राधान्येन तु प्रतपति ननु वर्णो वराकः कस्मिंश्चित्तद
सोऽप्रमाता यावन्तमाभासं स्वातंत्र्याद्विमृशति तावति सो विकल्पो नन्वाभा
सान्तरस्याभासनिकुरुम्बरूपत्वासंस्पर्शादनियतप्रतिभास उच्यतान्नाम।
अत एव हि भेदकल्पनमपि सर्वतो निराशंसं पस्खलत्प्राणनियंत्रितत्वे
कथं स्यादिति तदपि प्रमातुरेवायत्तेति तदेतत्स्वकारस्यात्तत्समारोपस्यात
द्याह तस्य प्रमातृपरीनत्वादिति अर्थस्य व्यक्त्येस्फुटतायापयोगितोयञा
भासादेशाकालादयस्मात्पदाप्रमातानाक्रियेत स्वव्यापीरेश्वरभासमा

स्यात्

शब्दनविषयतानाम तत्त्वमिति आख्यातं भवति

५प

ई॰
प्र॰
व्या॰ टी॰
८१

रत्वेतिनिश्चयव्यतिरिक्तेषप्रमेहूप्रमातृश्चैवैकतापर्यवसानेनतथाहिप्रमातृत्वी
हियवादियद्यदेवाभिमतंतत्तदेवप्रतीतिमवष्टम्भेहेतेविश्रमयति स्वतन्त्र
मोर्वत्वपिचभिवा नन्वत्रचे---नियेचितत्वाद्व्यपिज्ञातृकर्षतावहिप्र
मेयदित्यतआह समस्वयेति विरोधेपपादितत्वात्कामहिम्नाहिनियेत्रि।
ताप्रमातृकचिदिति कथमनियंत्रितामेमेषायेचेतिएकतापर्यवसानमि
तिसंबंधः चशब्दस्तुशब्दार्थातिनिपूर्वोक्तेनिश्चयाहेतत्वाएप्रमेहति
नन्वित्यादिनाविशेष[.]उत्पतेतत्प्राह्यार्थेवावर्त्तमानोविकल्पनाहेतत्त्व।
एपमात्रमु[.]षेधेविशेषणोपमेह[.]नमितियोज्यम् प्रतीतिप्रभावादिति
प्रतीतिरूपतोभयत्रप्रत्वतत्वयात्मनाभावेवेति अभयत्रीकारएकप
र्यवसान मित्यनतत्त्वेत्रितयेपीतिवा[.]स्यबाधप्रकाशभेदइतिवार्थान्तरा
मात्वि-कल्पवा--युक्तिर्निश्चयेननयुक्तेनवकारः एवंविकल्पस्वरूप
एवंस्वरूपजीवितमपमेहत्वात्तदेवमित्यादिनाप्रदर्शयमस्तमस्थावस्था
गीकर्तव्यएषोर्थइतिनिरूपयेत्याप्रकृतएतदुपयोजयतेत्तहेतत्वाएपमह
प्रत्यवमर्शात्मस्वरूपापित्तेयहक्तेप्रकाशसैवेत्पादितत्वाकांक्षेप्रक्रमतेचिदा
त्मनइत्यादिविमर्शाविश्रान्तेविमर्शस्थानएवविकल्पतासंभाव्यते नत्ववा
भासस्थानइतितत्रैवसापराकर्त्तव्याउत्पभिप्रायः॥तादात्म्येनेति तत्स्थाना
पत्येतियावतअवभासइतिसंभाव्यमानइतिशेषः द्वितीयस्यैतत्कृत्तौ
भिन्नपदस्यकोर्थ इत्यतआह चित्प्रकाशइतिस्वकल्पनाकल्पितेनहितीयेन
नप्रतियोगिपरिहारोक्रियते नहिनीलस्यकारणत्वकार्यत्वदात्मिक।
त्वादिप्रतियोगिएवेवर्तते नहित्तस्यकिंचित स्वकल्पनोस्थापितेच।
चित्प्रकाशस्यघटादीतिनप्रतियोगिप्रतियोगित्वेहितस्थानापन्नत्वेतस्य
एषक्तेयावस्तुत्वेनव्यामवस्तादर्थक्रियाकारिस्थानाक्रमणासंभावनवेधु
र्यात् नहिन्हंडेवक[.]मानत्वमितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः नन्ववस्तुने
वत्तत्केनस्वप्र[.]च्यावेनेनीलस्यविरोधइतिस्वात्मप्रतियोगीनदविनाभा।
वस्तुपीतादयस्तत्वस्वत्वेनेतिमन्यतेमेवम् परस्परंहिपरिहारस्थयदवस्थानं॥
५परस्परार्थः कश्चित्परिहार्योवा नचतत्त्वस्यकिंचिदवस्थानमनुचितम्
ततःपीताद्येवनीलस्याविवतत्त्वेनाव्यवहार्य[.]नुक्तेताद्रूपंप्रमाणीक्रियो
च्यतेतत्त्वम्स्वेनविरोध इतिप्रकृतेनतत्त्वना[.]व्यवह्रियमाणाव्यवहा
स्यप्रवेशापाद्यामयनात्मकाशविमर्शावेशिन्येवेतिकथंतत्वमयस्यचि
त्रत्वस्यप्रतिपत्तनापदेप्रतिबिंबसात्म्येन तद्युक्तमुक्तेभिन्नस्येति द्वितीय
दम्॥तथापीति॥तस्यघटस्यमायापदेहितीयस्यापिशुद्धा--मर्शोमाहतेः
नकेवलप्रकाशमहेयुक्तेचेतिसमवन्धः अत्रहेतुः विरोधाभावात अत्रापि।

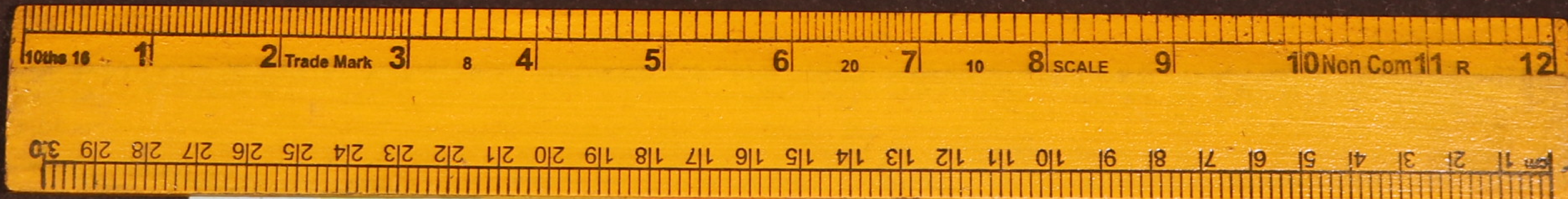
५नतइतिविमर्शः

स्वपं

५सपक्षेपपादपि
घ्नतेविरोधः न
चतत्केनस्वप्र५

विशेषणद्वारेणाहेतुः चिदंतःप्रवेशेनेतिग्राह्यस्याहूनग्राहकस्याप्या।
त्तेपादत्रएषोर्थोपि तदयमर्थः चिद्रूपेयद्यन्तःप्रविशतिप्रमात्रादय[.]न्तः
प्रवेशेन तदास्ययामायाप्रमात्रेपदत्वयापिव्यवस्थाप्यतेग्राह्यभावः सउ
पपन्नोभयथाप्रकाशमानस्य--ग्राह्यतेति चैतन्यप्रकाशेनमाकैकथ्य
घटादेः प्रकाशमानस्यसत्ताविरोधः अप्रकाशमान--शेकारेणाएस
रणन्निसंवेदनबलापतिपन्नानिकथंमहेत अतएवेतियतोनशक्त
मपोहनेघटादेर्वस्तुतइतिनिर्विकल्पकप्रकाशनिष्ठत्वमितिविमर्श
विषयमतमभ्रेनेयावत् परतस्तुमायाप्रभावान्मानमेविकल्पेरहादि
संक्रांचितएवसंवेदनेहमितिविमर्शोविकल्पतायामेवपर्यवस्यती।
तितत्रैवविश्रान्तिमभिमन्यमानस्तोविश्वकात्मतांप्रकाशविमर्शम
यीम[.]प्रकाशितविस्पष्टामभिमन्यतइतितात्पर्यम् नत्विति॥द्वितीय
तामात्रमेवापोहनस्यप्रयोजकमितिमन्यमानस्यायमाक्षेपः तथापीत्य
नेरम् नच[.]तथेतिसम्बन्धः नविरुद्धत्वार्थः वस्तुतएवहिपरस्परपरिहा
रार्थः नन्वकिंविरोधचिन्तयाप्रतियोगीह्यपोहनीयः सत्यम् प्रतिप
त्तनयापोगीप्रतियोगीविरुद्धः एवंभवतीतिभणितिविरुद्धत्वेतिवि
रुद्धएवप्रतियोगीत्यर्थः सचेति यस्यापोहनेपेक्ष्यतेपरैरित्यर्थः व्य
पदेशइतियुक्तेन[...]हेतुमुक्तमेवव्यपदिष्टतइत्यनेनसंज्ञा
पदेव्याख्यातम् एवंभूतमेवचविकल्पनस्यरूपमितिदर्शयितुंसूत्र
स्यपूर्वार्धयतहनिकृताप्रसिद्धस्पष्टार्थमितिनव्याख्यातम् हृत्निका
रस्त्वविवृणोति घटोयमित्यत्रचेति अपोहनस्यप्रसिद्धमिदंरूपंतद्रूपशे
कोपसारणायप्रकृतेप्रमेयेवरूपयेदर्शमितिप्रमेयमत्रस्थापकस्त्रः ते
स्मिन्संभाव्यमानस्याघटस्यापोहनेयोनिश्चयः५पटादिःसम्भाव्यतेत
स्मिन्योगीदेशस्वकारणावलात[.]भवति तस्मिन्स्थानेयतोघटेनतत्
स्थानमासमंक्रान्तेस्वीकृतंतस्पटादिस्तस्यघटस्यप्रतियोगप्यादिवा
चाभुक्तेरामादम नवतत्स्थानाक्रमणासंभावननिरसनादियडुक्तेन
त्सहानवस्थानविरोधेपीतोभ्रान्तोस्पष्टमपर्यन्तकारणस्यभवतान्यभानेभा
वाहिरोधगतिविनिमयेनतुपरस्परपरिहारस्थितिलक्षणकेविरो
धेन्यायोयंसरशेनपथासंगच्छते नकथंविरुद्धस्यपदेवलक्षणद्वयीतं
कथंचप्रकृतेन्योन्यपरिहारेसहानवस्थानन्याययोजनेपत्तदार्शका
अयमेवपरस्परपरिहारात्माविरोधः सहानवस्थानेक्यघातकभावच
व्याप्नोति नन्वेतावतानापिकाविति हर्षयति तत्स्थानाक्रान्तिर्हीति हि
यस्मादेवतस्मादुपपत्रमेमतस्तर्वेमित्यर्थः५कदाचिदिति यत्रप्रसिद्धस
ह्यानवस्थानव्यवहारः५कदाचिदिति यत्रान्योन्यपरिहारव्यवहारो।

५ससंभाव्यतेयत्था
नइति यस्यचटस्य
स्थानेयः५

६ प्र. ज्ञा. टी. ८२

त्पिं

लोकस्य भावस्येति घटस्यकर्तृत्वे विसंभव[illegible]तेन विवक्षितेषु हीन हृदात्म
कभावकर्तृकाकल्पितरूपाविपर्ययस्यानस्य घटरूपतायायस्याने
संभाव्यते तस्य कर्मभूतस्याक्रांतिः एवम[illegible] तत्रेसमव[illegible]मात्रेणप्राप्नुसंस्को
रः एवमन्यत्रापि वक्तव्यम् विपर्ययरूपत्वान्नुपपत्तेरिति नहि घटस्य स्वतएव
वा घटरूपत्वमुपपद्यते ततो हेतोर्याकल्पितायाः शंक्यमाना रोपिता
या विपर्ययरूपताया निवृत्तिः सा स्वरसेन स्वभाववलेन स्वहेतुपरस्परो
पनतेन यद्यपिकृता तथापि तेनैव घटेनैव कृतेत्युच्यते प्रमाणैः
भिः प्रमातृणांवा विचारभूमिपतितं[illegible]त्युच्यते घटस्यायं स्वभावमहिमा
यापतदीयेस्यानेन कदाचिद्घटोव[illegible]ते तदव[illegible]स्कन्देस घट एव न
स्यात्॥ नचेहन भवति घटः स्वकारणात्स्वप्रमाणाश्च तस्य यतः सिद्धिर
विकल्पनीया इति अतो हेतोर्भावकर्तृकाकल्पितरूपा घटाभावस्या
नस्याक्रांतिः यद्विवा कल्पिते तद्घटाभावस्यानेकल्पनयानप्राहृतेन।
स्पष्टेनाक्रमणमिति व्याख्यान्तरं पूर्ववेषापि कल्पितं यद्विपर्ययस्यानेनस्या।
क्रांतिरिति। एतदुपसंहरति एवंचेति एकात्मतया शंक्यमानाया याविरो
धो नितेन विशेषेण। विरोधान्तरस्य रोधनेनात्मत्वमंगीकरण मयेवेको
विरोधः सर्वत्रया---न्योपविहारइति[illegible] सिद्धस्माक्रांतम् सत्तितिनिरोधः
कल्पितस्य घटइव[illegible]पटस्याकल्पितस्यो ऽस्यानुवर्णितस्यया निवृ
त्तिप्रतीतिः कल्पिताकल्पितयोर्वा निवृत्त्यो यो प्रतीतिस्तत्र विकाप्रथाय
स्यताहृशोसौ केवलमितिभेदेन व्याख्यातः इत्याक्रांतशोषः प्रतीतिप्रथाश
ह्याप्यो कल्पिताकल्पितभावोवस्तुतः क्वचिदपि[illegible]युज्यते नवाहि स्वल
क्षणानामेनोनान्योन्यमात्मानं मिश्रयंतिवा विभजंतिवा संसृज्यते नभि।
द्यंते इति न्यायात् प्रमातान्तु विचारकर्मभूमिमधिशयानः प्रश्नावसारोद्य
वा वस्तुवत्स्वभावमिति सा च हि रोपकल्पनात हि वास्तववास्तवत्वविचारणाम।
किं चिकरमेवेति दर्शितम् अन्योन्यपरिहारेनानुप्रवेशनपीनोत्सादयपि
न विरोधइति दर्शयन्नाक्रमेवन्यायाद्रूढयति। तथाचेति तथाहि सहेतिसमा
नकालतयावस्थानेभवत्येवतिनेकं तिकंपीनोत्सा प्रकटते स्तहानवस्थाने
स्वरूपमेवदेशास्तदवष्टभ्याश्राकाशमहितलादिकमपिवप्यघ्रातकमोवपु
काचवं संचार इति न्यायं न हि नकुलस्यापीति न केवले पीनोत्सादेतिस्यापि
हुः नकुलस्वरूपावष्टब्धस्य देशस्य नेतेति नकुलेन तद्देशास्येति अहिदेशस्य
नभ्यत्वमहिविग्रहावष्टब्धत्वमतत्प्रयत्नेचनकुलप्रयोगावष्टब्धत्वेनभोगि
भोगानवष्टब्धत्वं विपर्ययो वा एतत्सहगयोः स्वरूपविरोधोदेशास्तु तस्यैव सा
धीतदेकपरमार्थो हि नकुलस्यापि विरोध इति समंधः तत एव देश योविरो
धेतदेशात्वमन्यत्रान्यदेशत्वमिति विषयभेदेनयः परिहरति ततेन वोढस्य

र्थे

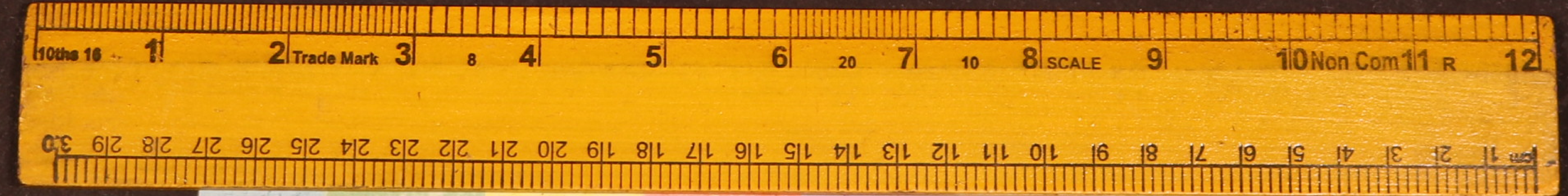
स्कन्द

नों

किं विरुद्धतमात्मानुरूपत्वाभेवदितः देशद्वयद्वारकमेव हि विरोधमाह परस्तस्य
तेन वै विरोधे परिहार इति समस्त विरोधापर्धे मतमिदम् नरेनीलानीलयोरपि।
विरोधं निरूप्यीत नतुनीलेनीलमनीलेच नीलेनतदेवचतद्विषयभेदादिति तत्र
तद्देशमन्यत्रान्यदेशेतदेवचतद्विषयभेदादित्यनयोर्हि वाक्यार्थयोः किंवेत्त
दाएपम् देशद्वारेणस्वरूपद्वारेणवायोविरोधस्तस्यतेनैवपरिहाराथोगादेता
वत्तुवाच्यं प्रतीतिभेदात्सिद्धस्वरूपच्छेदप्रतीतिसिद्ध एव चाधाराधेयभावेनय
कस्य देशा वहव कारणे यथाऽपकस्य बहवोनत्वबहूनिकारणानि येन तत्कार
कत्वेनत्वकृता विरोधस्त्वत्र भविष्यते नहि[illegible]लमवात्तरेण ननु यदा न्यत्र दे
शेनाक्रम्यते न्यत्र देशेन तदाप्युच्यते हि नकुलस्य विरोधः अत आह उच्यते यद्यवक्रि
यते येषांच विरोधः स्यात्स्थिति कइति तत्क्रियं सर्वत्रायं विरोधप्रकार इत्याशंक्याह अ
न्यदापि एवं भिन्नयोरवभास इत्य---व्याख्याय प्रकृतमेवार्थमेतद्विपरीत्येनाप्यत्रासि
द्धमन्ववभाति एवं चेति वैधर्म्येण दृष्टान्ते योजयति न संभाव्यते घटोऽहमिति स्यानेत
स्यादिति तदेकरूपत्वे हि प्रकाशस्यासंभाव्यम् तन्मात्रसहत्वं नमतिप्रकाशादेप्यन्ना
पोह्यमित्याह। नापीति। तत्रेति प्रकाशोऽप्रसवितिघटः अतइति पतो न तत्र संभाव्यते स्वे
नकेवलेनवपुषा अकेवलेनच यतो नतिसमनाहेतत्तइत्यर्थः स इति घटः ततइति प्र
काशात् कस्तर्हि प्रकाशो विरुद्धतायोगाः आह किंतर्हीति नचतारगस्तीत्याह।त
लेति इत्यत्र शब्देनेति हे तौ न ननु प्रमेयतास्यानेनीलस्यप्यथानीलेसंभाव्यते भवति।
चतततइतवज्ञ्यापमातृस्यानेपिरूपस्य संभाव्यमानेव सत्वतत्वेस्यादितिभ्रमेभिन
ति तावन्मात्रेतिमात्रपदेन प्रमेयस्य हि मायानिर्मितस्याभासतिजरूपात्मकात्वे
नेकवैचित्र्यसहत्वानापूर्वम् शुद्धप्रकाशस्य तु प्रमातृरूपांतरेमनागापिनसहत्वम्
अनेनेतिप्रकाशेतरत्वात्तस्यादिति वृत्तिवाक्यं नभ्युपगमेनाप्याह। तथापिचेति॥
देशकालस्वभेदेऽपि भवतु प्रकाशः स्वभावभेदेनैव भिन्नः तथापि नीलमिति निश्च
येयथावनीलं तदाणपोह्यातिप्रसक्तं तदृष्टसंकलनात्मकमितिनियतानियो
जयितव्यान्यथासदाणादभिलाषेण अवहवास्तिहेरपिहापीतादीन्यवनी
लभावान्नप्रागणत्ता नित्यावभेनुयातितद्वत्प्रकाशोति अत्र तद्वप्रकाशान्तराणि
स्वसंवेदनकत्वाभाग्जिनापोहनीयानीति पुनरपि न विकल्पतामिहिः ननुनि
वृत्तिर्यदि तत्सिद्धेहेतोर्वृत्तिः किमिष्यत इति नीलायतत एवासौ प्रकाशो तेन स्वभा
वेनाभाति तत एव नितराम्हापोहमविष्यति एतदपास्यति॥ प्रतियोगिनाभास
वेतिहेतो हि विपक्षाद्यावृत्तिर्विकल्पेनानिरूप्यते साचविपक्षासंभवेनत्वाद्यतीति
अद्वेयमदः[illegible] इत्याद्वन वस्तु चिंतावन्नेते किं तर्हि संवेदनचर्चाप्रमातृव्यापा
रोऽयपोहनम् तत्र चारोपणादेवपरस्वावस्तुश्वानाभावपूर्वकत्वम् विकल्पस्या
रूपितत्वेप्यारोपणादेर्विकल्पनतया विकल्पस्यानभवद्वासनो पजीवित्वेनान्य
तानाभातेसंभवात् एतत्परोनसहतेनविति अत्रहियद्यद्घटनाभासमाने।

ञ्चि

तय

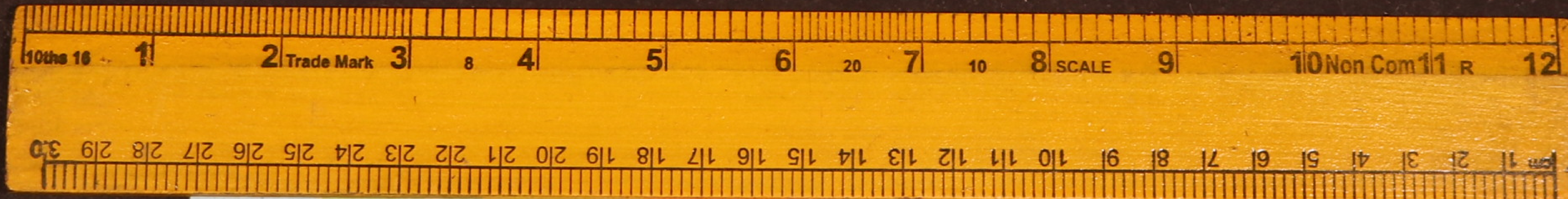
प्र.ज्ञा.टी.
१८३

विकल्पयेदपोपये निषेधेऽन्तराकालभेदेन बहुः संवित्तयो भवेयुः इतरेतराश्र
यश्चक्रकाद्यावस्थानदोषाश्च ॥ एवमुक्तमिति ॥ अनाभातस्य नाप्यपोहनमिति
तदपोहनमित्युक्तानाभासनमेव तस्यापोहनमेषणीयमित्याकूतेना
ह ॥ एतस्य विहरवि उक्तमेवेति आक्षेपवाचोयुक्त्या हि सर्वमेतन्न समाहितं ।
मितिमन्यतोपेक्षार्थमेव व्याचष्टे नह्यत्रेत्यादिना संवित्तिरूपी स्वस्वविनयग ।
पदेव हेयं च जहत्युपादेयं च समादत्त इतीयति ततः स्वातन्त्र्यमवाप्तवान्ता
ज्ञानसमादाननिर्वचनभागिनीनहि दोमन्यते प्रतियती तिप्रतिपन्निरेवं यद्या
त्मना विश्वस्य तद् इति यावत् अन्य तियदिकथितनयेन हानोपादानमयपुको
व्यापारो ... मलक्षणोनोदियान्मातुः ननु चरमर्थ्यते ततः प्रवर्तते स्वम
थिता प्रवर्तिकानतु केवलैव सा प्रमाणव्यापारानियंत्रिता नियतविषयोऽस्त
त्वोप्रवृत्तिकुर्यादितिमात्रपदसंस्थिता यो च प्रमाणव्यापारनिरपेक्षा यां प्रवृत्तका
रणत्वेनोपगम्यमानायाङ्ः स्वनिहृत्या ... स्थितापि भवेतीनेदेव निवृत्तिहेतु
त्ततो यदेव प्रवृत्तिर्यत्रनैदेव ततो निवृत्तिरितिनिमहद्वैषम्यम् तदाहनिष्ठा योकेये ।
ति शंकामात्रादेव निश्चयानपेक्षादस्थितेः समिति प्रवृत्तिरिति हि शाङ्कानाम् एत
श्च निवृत्तावपि तुल्यम् एवमुपपादोपसंहरति तस्मादितिरहि ... हितादेया
हि शाङ्का अन्तर्लीनीकृतप्रतियोगभावविशिष्ट ... विधिप्रधानवस्तूनि ।
ह्याप्यवयप्पानत्थैव घटादयः सर्वशब्दा इति ... दर्शयति एवमितिपरस्पा
पेनत्स्मितमित्याह ॥ एकेति एकस्यनीलस्य यावदेव परम्परामर्शित्वेनाख्याने
विज्ञानं तावदेतत्रैक एव विश्रान्तिः प्रमातास्वयं स्वेनैव प्रमातृतामहिम्ना तत्कार्य
तत्कारितामिहितया संस्काररूपवानतत्कारिवर्गा .. यातत्कारिवर्गमुपादेयत्वे
नविभजति ततएवमात्रव्यापारत्वेपोपादेयाभिमुखतया हातव्यमर्वाकृत्वे
न्विमर्शः परम्परामर्शः ... त्रयुच्यते पचितवा कार्यं प्रकृते योजयितुं वाक्यस्य
तात्पर्यमाहानेनेति तदयं प्रमेयभाः सर्वा प्रमेयेषु प्रतिपत्तिरपोहाभासमात्रापनिष
व्यापारोतः कारिणीनिश्चयप्रतीतिरूपत्वात् केवले विविक्तरूपत्वाद्भिन्नीति ।
वदितिस्वभावः विपक्षा हि हेतव्यावर्त्तते स्वभावविरुद्धोपलब्धिभयात् यदि
हि नैतावतः उत्वीनस्स यमनिश्चयरूपतेव भवेत् उपपादितं चेदानीमेव तत् प
तत्प्रकृतप्रमेययोजयन्नुपहृतमुपसंहरति ॥ तदेवमिति अहमितिस्फुहचि ।
हि मर्शोन विकल्पः प्रतियोगपाभासना यत उपलब्धेरितिव्यापकानुपलब्धिः
व्याप्यव्यापकभावस्थितिस्तन्निर्णीत एव एतदेव च प्रकृतमिह प्रमेयमितिवृत्ति नार्थत्वेन
कारेण साक्षात्स्वत्वेनासमर्थवर्तितम् ॥ पूर्वतत्रगम्यमा,५४ ॥ ः ॥
सूत्रमाशङ्कापूर्वकमवतारयति तदतत्प्रतिभाभाजामात्रेत्वावतद्व्यपोहनात्
तन्निश्चयनमत्को हि विकल्पो घट इत्ययमिति नन्वितिदर्शने यदावभाते वि
षयस्तन्निष्ठस्व व्यापारस्तदेवाभयं विकल्पस्य विषयोऽवबहुणीयत्वे तद्दर्शने

नोभयं भाति घटोऽघटसंवेदनेनैव घटत्वनिषेधेन तत्रावभाते अनन्याभाव
इहविषयार्थः इक्तिनिदर्शनतताहेतनिश्चीयमानाकावनाद्विशेषहानयाच्योतिता
त्तुत्रैवसतत्थावयनेन हि निपदेनोपक्रान्तानतस्य घटस्यानतस्याघटस्याप्रतिभातं
याभजतेनत्तगभीकरोति ताद्दशान्प्रमात्रेव विषयतद्दर्शनोऽदिपारतेत्रमस्वञ्जकता
स्वतंत्रेणेव अतत्कारिवर्गव्यपोहनात् तत्कारिणां यन्निश्चयते घट इत्येवमाकार
मयमसौ विकल्प उक्तः हीति यस्मादेव विकल्पस्तस्मादहं प्रत्यवमर्शोन विक
ल्प इति पूर्वेणोक्तसम्बन्धः यद्विवायस्मात्प्रमात्रैवांचतन्निश्चयनेक्रियते तस्मादु
क्तचोद्यानवकाशा निश्चयनात्मा घट इति विकल्पोगभीकृततद्व्यपोहनेनतत्रापि
पद्यते इति सम्बन्धः इति तत्रार्थः एवकार इति हेतोर्हृतिव्याख्यानेन च विवृतेन स्व
क्रमविकासहापाया प्राधान्यमित्यभिप्रायेण सूत्रेपोन्मुक्तम् ननु सर्व एव प्र
मातुः किमेवंरूपतानेत्याह ॥ ईश्वर इति ॥ अहमितिसामानाधिकरण्येनयेता
वर्तते विश्वद्रष्टाहं तावत्सर्वं महातेनोनभिन्नः संवेदनात्मयेयान्तराश्चाहमहं तस्माव
यवतुल्य इदमितिपृथग्भावेनानिषाद एवंभूताया प्रमेयवर्गादेकदेशात् पिंडे
स्वप्रमातृविमर्शनापोहनव्यापारमाद्रियते अविच्युतिवदस्योन्मिषत्ताव्यप्रो
स्नात् क्वतत्स्यप्रसरेहः आहमायीयाविति पुनरितिरीश्वरावस्थातोविपर्यकः
त इति एवंस्थिते ॥ ननु तत्रापि च तत्त्व्याप्तौ निर्विकल्पकत्वे सत्यपि विमर्श
तदानीं हि स्वरो भावः एषोऽपीति सार्वात्म्यमुक्तम् एतदाशंकितं सर्वात्मक
त्वेपीत्यत्रेतनकदाचनहि विश्रान्तिरपोहनं आह विकल्पेतिपर्यवसानमितिरा
ढत्वेनप्रतिष्ठा अनेननिर्विकल्पदशायामप्यस्ति संस्कारभयोगेनमायीयता
तत्रसर्वज्ञानाप्तीश्वरतायाएव हि नैर्मल्ये विषयत्वेनैव कथं समनन्तरविक
ल्पोदयनियमो भवेदितिदर्शितं तदेति विकल्पकाले विमर्शनेनेतिविकल्प
नेशतेनेतिभावः एतदेव स्फुटयति । सहीति तथेतिमायीयमस्थिति ... मा
यीयस्यापि प्रमातृतामयोगः संविल्लक्षणः स्वभावस्तस्य यन्महिम्नास्य महात्म
तासर्वात्मतातेन ताहेतोर्व्यपोह्यमानः इति यस्यापोहः कविच्यत इति भावः स्व
भावस्य मायीयत्वस्य च यो महिमा भेदकत्वेनेति परमात्मनि माया प्रमातृत्वे प्रमेया
नरे चपरस्परवर्तमानत्वेनषट्प्रकारएकयेवद्दृष्टा विदपाद्यानदक्षविचित्राकृ ।
तिभागितो वृत्ती दलविषयखंडनव्यापारसमानच्छेदेन व्यापारस्तन्महात्म्या
दपोह्यमानः सन्नस्मात् प्रमेयात्तराश्च विच्छिद्यमानः स्थित एव अन्यदिति ये
ते तेतराश्रयादि हषणानवकाशो भवेत् तत एवाह एवंभावीति तत्कालो
दितेहि निमित्ते निमित्तान्तराणां हेषणामवश्यंभावीति स्यादेवानवस्थादिहषणे
नन्वघटव्यतिघटव्यतिरिक्तो विश्वः पदार्थराशिरपोह्यमोऽपृथक् स्वलक्षणे
नावभासते न च तत्र घटत्वे सामान्यमस्ति मङ्गावेऽपि वातस्यानसंवेदनस

स्तीति योऽस्येते प्रबोधयति घटविषयोऽयमिति चः प्राकाद्योताकः घटविष
ययः सामान्यरूपः समयेऽप्येकघटाधितात तदवभासनवशेनानवपलक्षणाच
प्रतीतस्त्यभिमानेनोत्प्रेक्षितस्तथापि वस्तुतः प्रतीत एव सामान्यरूपतायां
नावहेतुमाह । नियतेति । ननु माभूद्दर्शनस्य विशिष्टे नियतरूपे घटादौ नान्तु
कथं तत्सामान्यम् उच्यते । घटादिरूपं यत्र तेनावष्टब्धमवगमेनालिंगितं
न च स्थलयेववशेषाच कवालमपि तु तदेकरूपत्वेनारोपादभेदेनाध्यवसा
यात् प्रतीतत्वहेतुमाह उक्तेति अन्यथा हि न नियतं प्रकृत्यादिभेदेदिस्तुप
पादितम् यतं भयत्र प्रसिद्धं दृष्टान्तमाह दृष्टेपस्खलनेण यदा सामान्या
त्माविकल्पस्याकारो नियतो घटरूपमावादितादिद्युक्तिभिरस्ति यथाव
दृष्टगतनवधारितोऽपि वस्तुतोऽवधारित एव । आयमपि न तत्र विशेषेवि
पि प्रतीतावेव सामान्येन भवितव्यम् ननु निषेधप्रतीतावि ति आभास।
वस्तुतावादोऽस्य यम् ततश्च कारणादप्रक्रियानावष्टपमत्र प्रमाणीकर्तव्या
अभावे चेत्सामान्यसमवायाज्ञ्यावरूपतास्य प्रसज्यतेत्यादिः तदुक्तं तत्र भ
वता व्यापारलक्षणायस्मात्पदार्थाः समवस्थिता इति उभयात्मताभासेन
हि संशयानिश्चयः कथं भिद्येतेति चोद्यसमाधानं यावत्तु निरनदपोहनेनेति
तात्पर्यतो व्याचष्टे स्फुटेन दृष्टान्तेन उभयेत्यादिना निषिध्यमानत्वेन हि।
द्वितीयोऽयमभासिनत्वकल्पकत्वाद्यादोलायमानत्वेनैव न संशयरूपताशो।
केनेतिमन्यते संशयस्यापि तद्दोलायमानत्वस्य दयत्वेऽपोह्यागानिश्चय
रूपत्वेन विकल्पेनेव नामशब्देनेति विकल्पेन विकल्प इति धात्वर्थवाच्यक्रिये
ति क्रियात्वेनेवात्र प्रसिद्धिरितियावत् भवत्यतिदृष्टिकारेणाव्याख्यातेवि
धात्वर्थनिर्वचनमहिम्ना ॥ ५५ ॥ ॥ तत्त्वहमित्य
त्यवमर्शेन विकल्पस्य ततोऽस्य ततश्च शरीरे गोरोऽहमिति धिपिमहमि
ति प्राणाद्यधितोऽहं दृषितोऽहमिति शून्येवीत समस्तवासाभ्यन्तरूपोऽह
मिति यो विमर्शः सोऽपि विकल्पत्व भावेऽपि न अपोह्यत इति तेषां परस्परेण प्रमात
तरैः प्रमेयैश्च वक्तृभावः संकरः प्रसज्यत इति स्वपरविभागभंगश्च प्रोपद्यते अ
त्राह श्लोके हृद्येनान्तरे चित्तेन मायया हि स्वाभिमानावभासितः देहबुद्धावप्राणे
कल्पितेन न भस्त्ववा ॥ प्रमातृत्वेनाहमिति विमर्शोऽन्यव्यापोहनात् विकल्प
एवसपरप्रतियोग्यवभास इति ॥ अहमिति विमर्शश्चित्तेनैवमवयुध्य पाल
स्त्वेत यद्यप्यर्थस्थितिः प्राणादयः पृष्टकानि ये त्रितेजीवे निरुद्धजन्त्रापि परमात्म
निमास्थितेत्यिनायेन तथापि तद्विहाय नाहं पाण्डहं देहादौ भेदितः अभिमान
कल्पितेन नीलादिविषयप्रमातृताभिषिकयोगेन तत्रैते केन मात्रप्रभवेनेया
हमिति विमर्शोवतीर्णः स नि विकल्पकस्वविया शुद्धो विमर्शरूपतातोति

रस्कारेण विधूय विकल्पावस्थायां विकल्पतामेव स्वीकरोते यतः प्रतियो
गिनः पदस्य वस्तुभूतस्यावभासो नैव जातस्तस्यापोहनमवलम्ब्य अहं
इत्यभेदेनावतरणमिति स्फुरतापि योऽशुचिरमोहमायामयमिति भावातः संवे
दिनी हृत्तेन तु यथाङ्कुरपदे निर्णयाशुचिः स्वानात्मस्विन्नमेवेनात्मत्वात्मा
भिमानस्याविद्यामात्रहेतुतां नाम् हेत्वेमायायेति सर्वैषषोऽस्मत्स्थापनीयं
हृतावपद्यम् विमर्शो विकल्पावेति हेवाण संबन्धः अविद्यादीति आदि
ग्रहणादस्य विशेषणकसामग्र्याधीनताविदतिमितौ तन्त्रे स्तितेऽस्य भगव
तोयः परमेश्वरोऽस्य पि स्वपदमाकिरच्यते सेवश्रीसदाशिवमस्वरदशायां
परापरभुविप्रसृत्य विभागं न ज्ञाने क्रियां चेति भेदाभेद निष्ठत्वमुपा
विशत्स ... ने अपरभूमौ हृत एव भेदपर्यवसितं मायाशक्तित्वेन निरू
प्यते इति दर्शयति ज्ञाने तस्य दक्षिण सामयिक मात्रमहमिति शरीरेपि
तज्ज्ञायकार्ये च ज्ञातृकर्तृतामयस्मात्तेऽमकंपामर्शो जनमतद
पर्यायगच्छामिचलामि तिष्ठामीति स्वाते आमर्शनमविच्छेद प्राण
कथं देहसंक्रामेत् न ह्यन्यस्य हातेऽन्यस्य क्रियायेभवत् विच्छेद
विमर्शो हि स्यादेतदयं चलत्विति अविच्छेदनत्वगच्छामीत्यादि विम
र्शः एतदर्शयति देहावेतस्वेदनि —यति देह इति व्याख्यायतुहावितिव्याच
ष्टे स्वाव्यात्मन इति शेषगुणात्मकत्वाग्राहकावेशादिति संवेदनतादात्म्य
गमनादि स्पर्शः परामृश इदमेव हि नः स्वं स्वयन्त्वात संवेदनमिति ननु नीला
दिवदेयमेवस्तु खादि अनुत्तरैव यत्नमेय सा जडे सैव यमेइति हितत्ववादि
नोपगतेतदितियो ब्रूयात प्रतिब्रूते । अन्यथेति । अहमिति विमर्शाभावेत
तएव विच्छायोपरागवत्संस्कारवायाकारणायोबुद्धावहेकामः संवित्स्वभावादि
रूपे अविवेकेनाभिमन्यमानेऽव्यवहृतं सप्रीति परितापो पको अनुपग
तः प्रीतिपरितापौ हि नत्वास्य वस्तुते रूपमित्यध्यवसीयते केवलं तत्प्रीतिता
पात्मकस्वभावादिजनकत्वेन तत्कार्यवादोपपत्यावाह्यस्याप्यपितरूपत्वव्य
वस्थाप्यते प्राण इति व्याख्यानुयाहु तिनानतरेवास्य शेषइति तां व्याचष्टे प्रा
णस्येति स्पर्शेय निस्पर्शनेन्द्रियग्राम इत्याशयः अन्यथादेहवच्छलादिग्राम
बुद्धिवन्तो चान्तःकरणगम्या या मनस्त्वहंताभिमाने आन्तरे पुनर्वीयोकेनापि
गतेतथाभिमान इति शेकाते शरीरस्य विषयीभावस्यासत्यंभोगप्रत्याधा
रतायामहमिति भोक्तृत्वमारोपितम् बुद्धेस्तु सत्यं भोगं प्रतिकरणतायोत
द्देवोतत्स्य स्पर्शस्य करणतायामेव सत्यं भोक्तृत्वमारोपितमिति निरूपय
ति । न चात्रेति । अस्थिमांसलेहि वा बुद्धौ अस्याभिघातजनितत्त्वीर्ततपस्पर्शो
दुःखवेदनादायी येन तत्र करणतास्पर्शः आंतरत्वमित्यवाहे । यावदिति
आन्तरगतादव्यानवत्वमित्याशयः सर्वांगीं दृष्ट्या पिहिता नाविद्यासीति तत्त

ई॰
प्र ज्ञा॰
टी॰
१८५

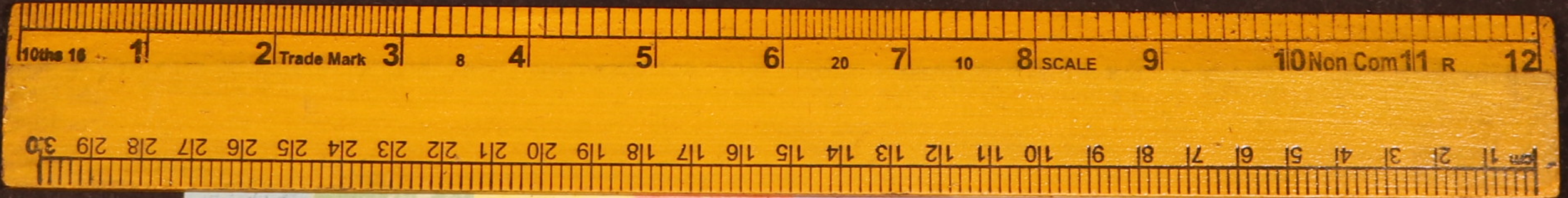
एवं त्वगेवैकमिंद्रियमथ त्विगादिनि मन्यंते ततो यः प्राणः सर्वतो देहे देहं तत्कष्टः श्र
कल्लकरणमार्गापिधानात्। अत एवेति। अहमिति यतः प्रमातृरसेनायमभिषि
क्तस्ततो हेतोरांतरो वायुर्नासिकाभ्यां प्रवेशनिस्सरणयत्नीयः स एव प्राणाद्यु
च्यते अपि तत्राधिके रूपमस्तीत्यपि शाह। जीवतीत्येवं जीवनशब्दवाच्यो यत्प्र
मातुर्जस्य मनोव्यापारात्मा स प्राणक्रियालक्षणोक्तः प्राणाद्यं प्रमातर्यस्ति
कीदृशः सौ क्रिया आह सर्वाभिरिंद्रियशक्तिभिरनुस्यूतेयत्स्वयंहकं तस्य संब
धिनी अत्र च विशेषहमरण विशेषणे बोद्धव्यम् तदन्तर्बाधकत्वेन वर्तमाना।
नामिंद्रियशक्तीनां संबंधिनी साधारणा अन्तर्वीर्यासौ हि निस्सामान्यकरण
हृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंचेति निरूपिता सा यस्मिन्नस्कृता फलत्वेन प्रसक्ता
अत एवेति यतः एवंरूपणो सौ व्यापारस्तस्मात् आंतरत्वे सर्वान्तर्वेधकत्वमप्यभिम
ते यतः प्रमातुः शक्तिरूपाणि यानींद्रियाणि प्रमाकरणानि येषां गात्रमात्रा
तेषां या भूमिरन्तस्थवेदरूपं तत्रास्थितो सौ व्यापारस्तेन तावदहीरूपत्वादन्तर्वेदन
त्वात् सर्वान्तर्वेधकत्वात् आंतरे प्राणस्यैति तात्पर्यं प्राणाद्यति विचार्यकल्पितेन नम।
सीवेवेति व्याचष्टे। अथ एवेति। सर्वो यपवमेवेद्यो नः करणावहिष्करणस्यत्वेन प्रसि
द्धे बुद्धिदेहप्राणालक्षणोर्थस्तस्य योनिषधस्तत्प्राधिवेद्यतेयत्येतम ध्येहे नकस्त्र
अपि त्वेतद्विविक्तो सीतिनयेन तदभावमात्रेनोतः करणस्पशस्यादिवस्तत्वत्व
हिष्करणस्यतीलाद्यर्थवहिर्विषयो विषयत्वादेव च कल्पितो विकल्पनमा
त्रपरमार्थस्तत्रैव वस्तुभूतस्तत्रयोगिनोहमिति विमर्शः शून्ये चैवयी हृते
शून्यं तत्समेवयोगिनः प्रमातृ तत्राप्यन्य दितियावदयमेदग्रहः तावत्कल्प
नान विरमतीति न चानिष्ठा स्वरूप प्रकाशस्यैव विश्रान्तेः प्रमातृतादेहादोनुत
थाभिमानमात्रम् पर्यंते चमत्कारमात्रमेव चिद्रूपं शून्यम् शून्यत्वमितिचते।
व्यं रूपं तदित्येवं समन्वयनीयम् तस्यैतत्त्वमेवविनिभावस्य स्फुटीकरणाय अ
काशेहिन सर्वथा नष्टं तदादितो मते तदेव चेति शून्यत्वम् अत एव चेतियतो
न सर्वात्मना वेद्यातदाभासमात्रता दाभासस्यैव च वस्तुत्वात्ततः अस्येति।
शून्यस्य वस्तुत्वेति न केवलेवस्तत्वमाकाशस्यास्य नैकयावद्द्यापिताचेति
व्यापित्वमप्युक्तम् ननु किं शून्यस्य व्यापकत्वम् नमस्ता हि सर्वसे योगिसेयोग।
अयत्वमेववैभवम् न च शून्यस्य तदस्ति अद्वयत्वात् अत्रेहमहाविषयतेति सा
पिकयस्मच्यते सर्वोर्थोयतावेद्यरूपस्तानिषेध्यस्ततो निषेधस्य महाविषयः
नताहत्यस्ति यते नमहानिषेधेन न सूक्ष्मम्। यथोक्तम्। यद्यत्संवेद्यं किंचिन्न च
तद्रूपमिषात इतिवीप्सया हि सर्वमत्र निषेध्यमिति दर्शितं महाविषयत्वेनचत्र
तीति के व्यापकत्वम् नमस्तापि हि तदेवं वैभवं स्व प्रक्रियापरोहणाय न सर्वसे
योगिसेयोगायारत्वमित्येवमुक्तम् न चास्य व्यापकत्वमस्त्वेवमिति दर्शयति
एतावदेव चेतितं ने रथिकं दृष्टम् संयमान्माने ति नेति हि वीप्सया सर्वे नि

षेधस्वभावत्वादेव शून्यत्वेन भावमेव तत्स्वमन्यं ते केचन शोने शोनेः रूपमेव बुद्ध्याशृति
गृहीतया आत्मसंस्पर्शमतः कृत्वा न किंचिदपि चिंतये दितिर्यन्त्रमकलचिन्त्यविवि
क्तत्वेन तावदात्मतत्वमित्युपपादितमथ परमभूमिकापरित्यागेन तावदादियंता मया
शयेन नत्वतदेव परं तत्वम् इदमेव दर्शयितुं श्रीस्पन्दशास्त्रे नाभावो भाव्यतामेति
त्यादिना अभावं भावयेन्नावयुक्तत्वमयतो वजेदित्यभावत्वरवादिमतं दूषितम्
यत्किल समर्थते तत्कालालिङ्गितं वेद्यं च शून्यं च एवंभूतो नमः किंचिद्रूपं अ।
समिति देहादि प्रमातृता वरणे तस्मै धर्मपरत्वेन तथेति वेद्यमेव तत्स्वदकीकृते
देहादिवदेवाहं प्रकाशसतत्वान् स्तमितः स्वतो निर्विकल्पेदत्वान्न स्मरणाहेतु
पपादितमादि सिद्धस्तत्र प्रमातृत्वतानकदाचिद्विचितेसुपपादयितास्यो
स्वकारेण एतदुपसंहरति॥ एवमिति। तस्मिंस्तस्मिन्निजनियतरूपशरीरा
दौ यथा यदाभासमानत्वेनावदेवतस्य शरीरादेवर्ण्यं प्रतियोगिनः स्वकाशादपोहः
क्रियतस्तस्यापोह्यस्य तन्नियमितत्वात्विवृतः इदोयमिति वदितत्वेन व्यामि
तत्वात्। देहाद्यावहमिति विमर्शो विकल्पः प्रतियोगिव्यवच्छेदप्राणत्वात् वि
कल्पस्य हि तावत्सार्वलक्षणकत्वे व्यापकमिति वितत्य प्रसाधितमिति स्वभावहे
तुः प्रतियोगपोहनकरणादितियावन्मितत्वात्तत्त्वतो विचारयति एषां चेत्यादिना
तथा हि प्रतियोगी देहस्य यथा घटादिस्तथाबुद्धिप्राणशून्यान्यपि न च प्रमी
मातृताभिमानसमये बुद्धिप्राणादीनामपोहनेसंवेद्यते कामं शून्यस्य संवेद्यते
बुद्धिप्राणयोस्तु तदेकताविशालत्वात् प्रमुतयपवाहे स्मृत्यस्य पवस्वीकृषितत्व
ति प्रत्ययात् तदयं प्रतियोगपोहाविमर्शनीयइतिशंकयामंत्रग्रन्थः एषां चेति
निर्धारणेषष्ठी शरीरमत्वेतमहं वर्तमानमितिप्रमातृतात्मत्रापि ति हेत्वाशये
न पार्थिवत्वीकृतम् ननु यद्युत्तरे पूर्वाविद्योगिनितरे शून्यमत्नेतत्स्वरूपवेदान्तरसात्म
मातुरितिकथं सिध्यतु। अत्राह। एवं एवं भवतीति एकतोभ्युविपि च व्यभिचार
नमः पवनयोरिवसिद्धएवदृष्टयभावइति भावः अव्यभिचारोव्यभिचारं च गृह्णाम
कस्मादेवमित्याह। अयमेवेति। हि यस्मादात्मनिवेद्ये यदात्माभिनिवेशस्य प्रमा
तृत्वगाढाभिमानस्य स्वरसवाहिनो विवेकमात्रेण पश्चात्परित्यक्तमपाकृतस्यावतर
णमवरोहणम् ऊर्ध्वरूपस्य तु संवेदनम् मित्यागेनापरस्य विवेद्यरूपयोनिपतन
म् न ज्ञायमेव शून्यप्राणबुद्धिदेहाभिधानम्भूमिकापरिग्रहः पूर्वशूर्वयोगानतीह
शाएव क्रमः तथा हि वेद्यरूपेपि नभसि सर्वावकाशस्य हि स्तुत्वे व्यापकत्वे चेतितो
त्वं तमिव जडतातत्त्वेवेम वरहितेवायोस्पन्दशाक्तिमयेगगनाद्वियोगितिनीरूपे
तेनोरूपवति प्रकाशमये तेजसि ततः प्रकाशशून्येपरप्रवेशात्मनेमभसि तेनो
पि परप्रवेशासहिष्णुवतिच्छिने पार्थिवे रूपे तजडे प्रमातृताभिमानः क्रमेण।
निकर्षदशामपि शोते न त्रेकेवलशून्यस्यायोगिभिरस्य वहार्थत्वालोकाप

ल॰

कु॰

ति॰

तथा स्पर्शमयस्य प्राणस्यैव परिग्रहीतस्यात्मत्वेन यस्य तत्त्वतः सर्वं व्यापिकोऽपि तत
चराचरस्य [illegible] स्य प्राप्यमुच्यते तेन संविदः परिणामो हृत्स्थितस्वतन्त्रताऽऽदिका
मितिविशेषानात्मनि वेश्य रूपसंक्रमणं देहादिपिण्डयार्थं प्राणा इत्युच्यते अतः
करणस्य संकल्पनाभिमनननिश्चयनवृत्तिमयस्य ततेव यदन्तग्रहादेर्विषयत्व
त्वलाभसाक्षितत्वेन स्ववायुः प्राणाश्रयत्वमुपतिष्ठते तेन तु तथाभूतेन तेन संवि
नत्त्वापि पिष्टितेन प्राणान्तर्बहिरूपपुर्यष्टकमारोहिताभा जायतेऽपि पिष्टितेन । त
थाचोक्तम् प्रकाशरूपो भगवान्प्राणाधिष्ठानमुच्यते प्राणापत्रवरो धर्मो हि
स्स्थितस्त्रिवाहनः अत एव शरीरं यदाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः गृहीत्वैतानि
संयाति वायुर्गन्धानिवाशयादिति भगवद्गीतासु संविद्रूपस्यास्य प्राणपुर्यष्ट
काधिष्ठानद्वारेण देहाधिष्ठातृत्वमुक्तम् श्रीस्पन्दशास्त्रेऽपि ग्रहणात् । यतः कर
णवर्गोऽयं विमूढोऽमूढवत्स्वयम् सहान्तरेण चक्रेण प्रवृत्तिस्थितिसंहृतीः ।
लभते इति अत्र सहान्तरेण चक्रेणेति न तत्पुर्यष्टकस्य सम्यग्भावेऽपि [illegible] वशायेन
के निमग्नतात्मकत्वा मोहदशायोगेऽपि चेतनाधिष्ठितप्राणक्रोडीकृतस्य पुर्यष्ट
कस्य तावदस्थापरलोके देहान्तराधिष्ठानद्वारेण भोगाय नतु [illegible] समर्थः इत्युच्यते
तम्यग्यमायोगिनः स्वशरीरे स्वसहावस्थितप्रवसन्तेजीकृतप्राणागमागमयोगे
न देहान्तरगतेऽपि वस्तुनि ज्ञानक्रियायोगिनः सन्तेजीकरणोऽच्युतं यदुपदिष्टा
एव यत्किल शिवसूत्रम् ब्रह्मपदेकमलशरीरस्तत्र [illegible] प्राणरूपेण सर्वत्र सं
[illegible] सर्वदा विचरतीत्यादि तदलमनेन सर्वथा तावद्देहप्राणयोः इत्थंभावप्रव
यदासम्प्रतिः ॥ सहैव यितयोर्न्निलिम्पवधः प्राणकाययोरिति सम्यग्वेधोऽस्त
वियोग इति यावत् तथाचैकदशाश्लोकम् [illegible] विचित्रा स्वयं विदे
हादिगतिप्रदर्शय देहगतेऽस्मयेय परत्रकीदृगिति यथाचायमत्र तथाऽभाव
त्रियतिशक्तिमहिम्नाक्रमस्तथा परापरस्मिन्यागेनार्धरूपारोहमालत्वाणं
इत्थं रागातत्त्वाप्य यमेव क्रम इति दर्शयति तथा शरीरभूमिकावस्थितस्य तच्छ
रीरगतस्यैव [illegible] च परमस्य [illegible] शरीरमणुपदेतमिति परमाणुपरमम
[illegible] वशीकमइति च तेन [illegible] वितर्कविचारौ ततो ध्यानन्दास्मितेत्येवं
[illegible] सत्त्वप्रधानं [illegible] दर्शयत्यानन्दस्य [illegible] निरूप्यात्तत्स्मिन्दप्रमेय
[illegible] परमानन्दम्भूमिविजितिनिरूपयति तदिति शरीरेऽपि
हि सर्वं चेत्तु भयं नापेक्षते सदपि नाडियंते अत एव शरीरस्थूमिवर्जितानामिन्द्रिया
णां मनादरणात्तत्वशाखादिभोगः न च सुखोपभोगः वृद्धिसत्त्वस्यापिनादरणात्
तत्प्राधान्येऽभावाश्च स्मितामात्रमेव तत्र सूत्र इति ननु न किंचिद्रूपं तत्र भव
ति स्त्र्यस्य तस्य प्राणे न चक्षुश्च चिद्रूपं तदिति केयं तेन तत्र शाखाद्यात्मना भवित
वम् स्पर्शरूपं तत्र प्राणस्य स्मावेद्यम् तन्तु प्राणान्यस्मै प्राणादिपंचकके मेंद्रि

यवुद्धीन्द्रियान्तःकरणवर्गत्रयमिति पुर्यष्टकत्वमस्य तत्र पञ्चसामान्यकरणा
वृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेत्युक्तम् तत्रेन्द्रियान्तरसंज्ञावाचरूपादेरपि कथं नैवं
ग्रहीते स्पर्शाकोक्तम् स्पर्शनप्राधान्यादिति ननु तस्यामवस्थायामध्यवसायनिश्चय
मात्रेणाभिमानमात्रेणाविश्रान्त्यामवितव्यम् नचबुद्ध्यहंकाराभ्यां स्पर्शनस्यप
रिग्रहः । अत्राह तदा चेति । तस्यां दशायां पुर्यष्टकावशेषत्वाद्रूपायां स्पर्शनेन्द्रि
यस्यापि सूक्ष्मतया संभवो न विरुद्धः स्पर्शनवत्स्वरूपमप्यस्तीति दर्शयति
महाभूतवायुरूपतया स्वतया संभव इति नन्वियता किं महाभूतानां संभ
वो मिति । अस्तीत्याह तानवस्थायामपीति अपि शब्दः पराऽपरदशायामपरदशायो
चके यमसंभावनेतिध्यानयति सद्योजातस्त्वत्पृथ्वीआपः स्याद्वाम देवकः
तेजो घोरो नरो वायुरीशानो व्योमकीर्तितमिति हि पठ्यते चिदानन्देच्छाज्ञा
नक्रियालक्षणमेव हि शक्तिपञ्चकं क्रमेण प्रसवमासादयत्सम्पञ्चकानिद
र्शयित्वविभागेन चाप्त इति षट्त्रिंशत्तत्त्वानामात्रत्वत्क्रमम् श्रीकालपादादौ
पृथिव्यापस्तथातेजो वायुराकाशमेव च पञ्चैतानि भूतानि येऽव्याप्तम खिले
जगदिति वितरिष्यते चेतदसमासापिकेति ननु यदेन्द्रियेषुनाम स्वात्मभूतहितस्त
दा कथं शब्दाद्यनुभवता नावलिङ्गेन्द्रियाणि कस्य चिन्नि जेनवशा वेद्यानि येन
तेषामस्माभिमानावेव तत्परतत्ववापरयेनाह । विधिष्ठानामिति । प्राणस्त्विके
नवधानताननि संवेद्यानि अहंकारशक्तिरूपत्वेन हि तानि तस्य स्यापिनाम्ना
गमेष नवसंसारिणा बुद्ध्यहंकारयोस्त्वपरत्नाभिमानः तत्रचैकपदेपाद्या दिरूप
ता । आह हीति । परतेनवयज्ञानक्रियामायाशक्तित्रयं तदेवेद्यप्राणपुम
जमानेसमस्तखेडः खमोहात्मकं गुणत्रयमिति वदन्ते सात्त्वरूपे भावेष्वपञ्च
रिति ननु योगिनामिन्द्रियाणि प्राप्तिश्चिकेन नवघष्टावेद्यान्येव तत्रकथमेपा ।
द्यादिरूपता किंच महत्त्वमन्तस्तत्त्वम पेतत्तत्र सूक्ष्मरूपेण शब्दादीनामिन्द्रिया
णां कार्ड यमेकत्वयत्वेन निराकरोति । योगिनामपीति । अहंकारविकत्वप्रत्ययानां
प्रतिनियतविषयतासिद्धेयत तच्छब्दादिग्रहणतत्तद्विधिष्ठादहंकारात्तत्तदिन्द्रिय
प्रसरोपरामइति भोतिकत्वमविरुद्धमेषाम् ननु सर्वादयन्नभवेकथं शब्दा
दिमज्ञव आह विषयानुषक्तमेवेति गीतमेव हि तथाभूतमास्वाद्यते केऽ
कस्य शोभा वा सोऽयमतर्हि कथमाह । स्पष्टमेति ॥ अत्रान्तरइति रसनागिरिचकल
याममधादि मयेनावतिष्ठायोऽस्त्विन्द्रियाभावेऽपि स्वशरीरान्तर्वर्तिस्वस्य
भावप्राणवायुस्पर्शमयं स्वम् अत एव स्वस्यामाणवायुस्पर्शो ऽडःखात्म
निद्रायाम् तमःसंविद्ध्रित प्राणमयत्वे मोहात्मा । तदाह गुरुः ॥ स्वस्वसमा
पे प्रसन्नमेमनकर्णादिस्वग्रहणादीकायाऽडःखमोहावपि उपलक्षयति
नन्वेवं स्फुटशब्दादिमध्यगोऽपि किमस्ति संवेदनमस्तपमस्ति नचतदशी

मनात्मन्यात्मावेशः। एतदाह तत्तीर्णेत्यादि शार्ङ्गदेवयाङ्गतीर्णे यदा भवति
प्रत्यक्तमितमायीयविद्याकलासंकोचवाङ्हिकैर्मं ड्रियोतः करणव्यापार
भावे सहजायाज्ञानशक्तेरुन्मेषहेतोः संवेद्यमवेद्यं जाति यतस्तदावाय।
स्वस्वानंदविमर्शमयः स्वयंप्रकाशश्च तिसृषु मेतीर्णेस्मात्प्रदेशांतरास
हिस्सुतया तुर्यादशोच्यते नन्वसुषुप्तावस्था नन्वेवं योतीर्णं दृशाम्यायदि त
र्यदशान्सुषुप्तं भवेत्तन्न हि सुषुप्ते यत्संवेद्यमपवेद्यं चेति वदति नह्याहस्येति
इत्याशंक्याह। स्थूलेति। स्थूले शरीरे यासितानसोत्यकायोप्रमाता विष
ययविकल्पनिद्रास्यति लक्षणानेतोसर्वांशो चिन्तहूमानो निरोधेनोपल।
क्षितायाशून्यावस्थासानावन्मात्रेव स्थूलरूपशून्यत्वेन तत्र शरीराद्यन्वेय
त्वात्प्राणादितत्त्वशून्यतासौ यतः स्थूलशरीरशून्यता नाम प्राणादिरूपमेवमर्मं।
तत्त्वमिवघटाभावरूपता ततस्तत्र सा शून्यतायां नत्वया शून्यमेवेयपविताल्म
ताभिनिवेशात् अपवेद्यत्वेन तु वेद्यत्वेन प्रसिद्धस्य शरीरादेरस्य स्थूलरूपभानेन।
संवेदनात् सूक्ष्मतया तु शरीरादेः परावस्थायामपि सम्भवपवेद्यत्वम् एवमेवार्थ
शयं स्वरूपशाक्तेनाविष्करोति एतदागमेन संवादयिष्यन्व्यतिरेकद्वारेणकथय।
ति। अन्यथेति यदि शून्यमपि तदावेद्यतया नावशिष्येत तर्हि वेद्यं सर्वथानुच्छी
भूतं स्वयोपाख्याविरहादिति वेदकं नैव निःसपत्नेति कश्चमियं सुषुप्तदशाम
वेत तुरीयदशोवह्निसा मार्थ्ययदा तु शून्यरूपमेव मे मलिनदा तथा त्वमिति सु
षुप्तरूपत्वमुपपद्यते। अतएवेति यतो निवृत्तिर्नाम शून्यरूपावेद्यानन्तवेद्यवर्ग
स्य सर्वथानुच्छता निःसपत्नवेदकमात्रस्वभावात्ततो हेतोः श्रीशैवसूत्रसंग्रह
अणात्ममलमायाख्यवेधत्रयनिवृत्तये इति निरूप्य व्याकयेच शिवत्वस्य शिवा
ज्ञाने प्रवर्तते इति शिवत्वव्यक्तिः प्रयोजनं नातरेत्वनो क ----- न्हे तो यतो नम।
लनिवृत्तिरेव शिवत्वव्यक्तिः तथा हि का नेमलस्य कर्तृत्वबोधकात्मेति
वद्यमाणस्य निवृत्तिरिति परमार्थोतमायीयाणवमलद्वयमेवोच्यते व्यवहा
रतस्तु तत्र शक्तियोगित्वेन स्फुरत्कार्ममलोपि भाति तथा हि मूर्तत्वमेव घटा
भावो वस्तुतो व्यवहारतस्तु घटो निषिध्यमानः स्फुरति सर्वथा घटस्य प्रख्या।
नोपाख्येति यदेतद्रूपं तत्र किं चिदेवन तु तद्घटाभावस्यापि किंचित् अखिलवेद्य
विनिर्मुक्तशुद्धवेदकप्रकाशैकवहिस्सः एवं मायीयस्य भिन्नवेद्यप्रथात्रेवमा।
याख्यमिति निरूपयिष्यमाणस्य निवृत्ताव भावमलमेव परमार्थः व्यवहारे
चति षिध्यमानत्वेन मायीयम् ततस्ताते अहा निर्वीयस्यस्तातेअस्याध्यवाय
तेतियस्तत्सहजं मलद्वयवत्मलोत तरानपेक्षं मलद्वयोल्लम्भकम् ईशाशक्तेर्विद्र
वेत्वाभावादनादिभेदावभासनेरूपं मायीयं तथा मायीय मलं लक्षणं चकार्म मल
नदायवृमितिकृत्वा न्देपत्तातीयेयत आणवेना तत्तदुभयापेक्षयानतेम

ति कं तस्य निवृत्तो यद्यपि मलांतरं नावशिष्यते तथापि तद्योन्मावत्वं क्रमेण
हीयमाणत्वे वितते ही णत्वेपितन्हीणमिति विप्रत्यायं प्रतियोगितया वाक्षनामे
षत्वेनावस्थानं ततः संस्कारयोगात्संकोचवासनाकालुष्ययत्नं विरलितानेक
विधमुदितविप्रलेशानि सुप्रसन्नमित्यादिभेदैः सुषुप्तभूमिकावैचित्र्यं ततोपल
यतो निष्ठति ततो न्हेनोः कणिमेवतद्रूपं तत्स्फुरति शुद्धसंविल्लक्षणायत्नसेवमला
नां सर्वथैवेतिसर्वेणाप्रकारेणा संस्कारावशेषतया अपि संभवेसति सर्वात्मना तु
च्छरूपत्वमितिभाण्येत आणवमलनिवृत्तावेवम यत्र सुषुप्तभूमिकानन्तु
येरूपतावत्रतदपेक्षयाप्रथमार्थो सुषुप्तभूमौ स्फुटमेव तुर्यत्वमिति दर्शय
ति अथमेति स्वशक्तेः स्वातंत्र्यबोधस्वभावायाज्ञत्वकर्तृत्वलक्षणायाय
दप्रकाशनेपरिशेषीनान्योन्याविशुक्तेन स्वभावेना प्रथनमाख्यातिलक्षणंजद
त्ममलेस्फुटमेवास्तीतिसंबंधः नन्वेवं स्वशक्त्यप्रकाशनस्य निवृत्तिः स्वशक्ति
प्रकाशानंतरं चकथं सुषुप्तता येनोक्तं सहजस्याणवस्य निवृत्तावपीति। एत
त्परिहरति। क्रमेणात्विति शिवत्वव्यक्तिलक्षणा हि क्रियापूर्वापरीभावेन वर्त्तमा
नामलनिवृत्तिलक्षणां क्रियां क्रमेणान्वेतीमपेक्षतइतियथायथा मलस्य
क्षयस्तथा तथा प्रकाशस्य व्यक्तिर्यावत्सर्वाव्याणमलापेतस्य ज्ञानस्यावस्थाज्ञे
यत्वमिति स्थितस्य मलस्य संस्कारमात्रेणाप्रमभावत्वाच्छुद्धत्वेन सुषुप्तता यु
क्तैवेतत्र्येतानतिकाठच्यते अयाणामपि मलानां न कर्पंचिदपि प्रख्योपा
ख्ययदा तदा अवस्तुरूपा तेषां यानुच्छता साविद्ययोगेन कर्मवंधेन संकोचेन
चकालुष्यांशेन विनिर्मुक्तं शुद्धमेव वसति विद्रूपं भावत आत्मामिति आगमा
कारेहि वितत्यतत्स्विन्नपिष्यते एवमुत्तरत्राक्रमापिनियतइतियदुक्तं तन्निर्णी
तम्। तथा हि विचारावस्थेदेहेश्वानंदावस्थाशुद्धमय स्मितावस्थाप्राणादितिचत्त
विपसंप्रज्ञानयोगास्वरूपमक्रमम् ततोपि शून्यभूमौ विचित्रप्रकारायां विराम
प्रत्ययाभ्यासयोगेनान्तरतम्येनासंप्रज्ञानयोगस्वरूपं यइति सबीजावस्था तुर्यभू
मौ च निर्बीजः समाधिरिति प्रकृते कारिकार्थमुपसंहरति इदं तावन्निश्चित
मितिसर्वदशास्वितिजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तलक्षणासु अन्ता पिचेति यतः शरी।
रादेः एवंरूपाविनाभवितातत इत्यर्थः यदि हि शरीरस्य प्रमातृता प्राणाद्य
रूकादि संस्पर्शशून्यस्यैवमेवतदा भस्मीभूते शरीरे कस्य परलोकित्वं चित्य।
ते इति परलोकिनो भावात्परलोकाभावइति वदंतः शाभवन् नन्वेवमप्य
स्त्रीबालमूर्खादीनां शरीरस्यैवप्रमातृताभिमानइति तत्स्मृतीदमयुक्तं वि
घ्यति नेत्यहं शरीरेति नहि तेषामपि योरोहिमित्येवाभिमानोपि तु मान्यह
कुशस्लितोहमिति बुद्धिप्राणाद्यपि स्फुरति प्रमातृतया नच शरीरस्यैवंदृश
रितिनिर्णीतमन्यत्र नच शरीरमेव बुद्धितत्त्वशाने पि बुद्धिविकल्पसंशयादि
स्यादो नन्वप्राणादेरपि प्रदेयस्यैवदेहवदन्यनिर्भवितीत्याशंक्यापरिहरन्नेमा।

ई॰
प्र॰ ज्ञा॰
टी॰
१९८

ह्ना। तथाहीति एतच्छरीराभिमतस्य त्वनुबंधाज्जातस्य हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेः प्र
त्याहृताभ्यासकृतात्तत्तदभिलाषाद्वीतरागजन्मादर्शनाच्चित्याच्छेदेष्टसुखनिमि
त्तरेवनिर्गतार्थो धर्मो वर्णभेदकृतस्तेनतज्ज विष्यतीतिमोहमपोहति शरीरिता
मात्मपीति एतच्छरीरदानुपिपाकादयादिस्थानेषु निर्णीतमन्यैः तत्राभेदस्य।
न कार्यभेदोपि तन्भेदं तावन्नभेदाद्देवतत्त्वपि विस्पष्टपूर्वैरेवप्रतीयत इति अथवेत्व
भावानां विनैवपाराभावनानां रागित्वमनुरागाणां कोपनत्वमिति हि दृष्टमेतदेव प्र
घामिति रागादीनाम् निर्हेतुकत्वमेवेति भावना हि तेषां हेतुत्वेनैव तज्जन्मनि
दृष्टत्वाचेन्न हेतुत्वानपनितमहेतुकत्वं तथाच देशकालस्वभावनियमायोगः शा
स्त्राणां परलोकप्रसाधनप्रधानानां बहुत्वात्प्रतिशाखं प्रमेयसीमिर्बहुभिस्सा
धितमितिवक्तं शास्त्रादितिवीप्सा - - - - - - नमितयनेकोपलक्षणम् वक्ष्यभि
युक्तिभिरितियावत् नचैतदितिप्रकृतेप्रमेयमितिदर्शयति॥ चिन्मात्रस्य त्विति
सकृदवभातत्वेनाविच्छिन्नत्वात्कालास्पर्शः स्वप्रकाशत्वेनात र्दिगवत्वादेशा
स्पर्शोपि अप्यादिग्रहणेन परलोकगतेस्वर्गनरकादिभोगजातमाह एतद्धिम
वंप्रागपूर्वयेष्टकनिष्टमेव ५७ ॥ : इदमयमहंप्रत्ययः शुद्धस्याशुद्धस्यप्रत्येकं
द्विधानुभवानुसंधिभेदात् तत्रशुद्धः शिवात्मत्वनुभवस्वभावोहमितिसदाशि
वस्मरणवत्तु संधिरूपोहमिदमितिसोयमुभयोपिप्रतियोगपक्षच्छेदविश्रमस्य
त्वावाद्विकल्पताविनिर्मुक्तः शुद्धविमर्शात्मस्वभावएवेत्युपपादितम् अशुद्धस्तु
देहादाहमित्यनुभवस्वभावोपिप्रतियोगपवच्छेदविश्रांतिधर्मा इति विक
ल्पएवासौ न शुद्धविमर्शइत्यादिनिरूपितम् अशुद्धोनुसंधानात्मा तु योऽहमि।
तिप्रत्ययस्तु देहावस्थातोभेदात्तद्देहविषयपरामर्शनमपितत्संविन्मात्रम
स्यविषयः तद्धिनित्यमेकमिति यदिवास्त्येवमेवपारीक्षमनीनसाक्षात्कि।
यते उभयथापिचनविकल्पतार्कचिदितिव्यामोहापसारणायसूत्रेणतरम्
अथापि देहावस्थाविषयोऽयमहमिति प्रत्ययस्तथापि देहावस्थाभेदेकीक
रणास्फुरणादभेदसारत्वात्स्वरूपस्य किंचिद्विमर्शमात्रत्वात्पाकेतापरत्वप्रतिचसूत्र।
त्रम्॥ कदाचित्कावभासैयाहेवीभासादियोजनासंस्काराकल्पनाशोका
नापिभिन्नावभासिनीति॥ देहबुद्ध्यावित्यादिपूर्वसूत्रादनुवर्तते यदिवावि
शेषविशेषणानुपादानादेतद्विशेषणयोर्वचदेहादिलभ्यतएवानियतम् एत
दाशयेनसूत्रेऽवहुवचनम्॥ तत्रचायमर्थः॥ घटादयनुसंधेयापिविकल्पता
समर्थिताभवतीति कदाचित्कोवभासोयस्यांतिचानियतकालदेशाका
रेस्वलक्षणात्मनिदेहे युवरूपेपूर्वाभासेन बालदेहाभासनपूर्वनाम्नाचैव
उपवाहमिति तथाभविष्यतापिस्थविराभासेनप्राणोपिसुप्तिताभासेनउ
षिताभासेनइर्वेलाउर्वलाभासेनचबुधावपिस्वपिविनङः खिन्नाया
भासेनशून्येपिपरिमितापरिमिताभासभेदेनसमाधानाभासांतरै।

यत्तुपलक्षणं कोत्र
चेत्काप्यचेत्कोवभा
सोयस्येX

श्चमहयोजनातावदस्ति साचान्नुभवान्नित्वासनाप्रबोधप्रभवस्मरणमहि
माचमस्पकरणम् किंतुसायोजनाकल्पनैवविकल्पएवतन्निवेधनमपभिन्ना
वभासस्यसंघटनसंपवक्षावात् योज्यमानयोर्ह्याभासयोः प्रतियोगिपोहनान्नुकि
तभेदयोरेवयोजना योज्यमानोपिचाभासो देहादिः पूर्वावस्थैकीकृतोपि अतहपा
पोहएवनिर्भातिति योजनाचप्रमातुरेवार्थान्नपिहानापायपम इति साकथंनविक
ल्पः स्यात् एवमत्रसूत्रे सर्वः पदार्थो यथायोगंकल्पनात्वेनैतत्संविन्मात्रविषयः
एवेत्युदादावप्यनुसंधिरभिधानीयाविकल्पत्वेनकिंतुतावन्मात्रमेकस्यचि
ज्जेदस्पतिरस्काराइत्याशयेनपरिपूर्णाभेदेनोपस्तमारोहणासीपपत्त्वमेवमा
देवनुसंधानस्यामुभिरभागेणि पूर्वाभासेनयापेक्षायोजनाआदिग्रहणादहंकार
णातस्मानाधिकरणेनचैवेत्यादिनाम्नाचसाकल्पनैवेतिसूत्रार्थसमंपः अ
त्रचदेहधीप्राणशून्यानामपिपरस्परमनुसंधानेनसर्वथैवविषयया
नुपयोगनाभ्यासमन्नाभावोपकारकृताहिभ्रमास्तत्र हि तत्रैकमवस्थान्तरूपमव
यवि तथावत्समाणाभिवदेहरूपंकिंचिदस्ति ततोनशून्यादिभिन्नभिन्नरूपप्र
मात्रतामनुसंधानमिहविचारितम् सूत्रार्थमेतदेवावतारयति। योपीति। त
केवलदेहानुभवमयोहमितिविमर्शोविकल्पोयावदनुसंधिमयोपीत्यपि।
पात्पार्थः यदाशोकाविच्छेदनायसूत्रेतहर्षायति। तन्विति। प्रथमस्यप्रधानस्यप्र
थमग्रहणेनचसदाशिवादिप्रमातृप्रमावस्थानुसंधिर्गम्य इति सूचयति सापिचा
चिरप्रभावदप्रहेरूपएवसंवेद्यस्यसंवेदकमेलनेनैवतत्रात्मलाभादित्याशये
नसंवेद्यपदम् समग्रवेद्यानुसंधानप्रसंगस्यस्पष्टिवितियावत् बालोगोरच्छात्स
भवमयत्वमन्यथेतियुवावायामकर्कशीभूतहृदीकोऽहपणमशरीरः एतद्दे
हावस्थानामनुसंधानानिदर्शितम् अत्रचवाग्रहणेनावस्थान्तरे निर्दि
ष्टम् तत्समयेवस्थांतरस्यासंभावनीयत्वात् सखितावोहन्ङः खिन्नादिना
संभाव्यामित्येतत्स्त्रवाधाप्रयोगः सुखितः खेदावाभवमयत्वमन्यथेतिवृद्धा
वस्थानाम् सुपितस्त्सोनेहमासमयमनुत्पन्नविप्राणावस्थानो
मूर्छावाम्मूढः परिमितशून्यावस्थाः समाधानबलाद्धि विकल्पिता
वृत्तिर्महाविदेहाततः प्रकाशावरणक्षय इति न वृत्त गिरिभित्यादी
ति स्वदन्यशरीरेप्यपेक्षास्व शरीरस्येत्यादिनी स्पोदहादिशून्यक्रम।
विकस्वरेसतिमहत्त्वनेघेणाक्रमविकासेनवर्तमानोवाभवमयएवन
येतिशून्यावस्थानांनित्यमेकंचितन्येयन्नत्रास्यविषयः शरीरादिनित्य
मेवसदेकेविषयोस्य व स्यतेइतिद्रव्यादिककालवद्वहयइत्यत्र नत्वकमेवनि
त्यमेतदस्तु। किमनित्यतया अत्राहवालेति ननुसर्वदे तिकथ्यसकोनहि

संयोजात्मत्वपर्यन्तरूप एव विशेषो दृश्यते दृश्यत एवेति दर्शयति। तदा हीति
प्रतिष्ठायपदेनेदमप्याह। यदि पूर्वान्तरमेवं वेत्साहृश्येन भवेत्तदावस्थानपाया
त् यथोक्तं श्रीमदनन्तपादैः॥ अतो पुरा प्राणो दृष्टः प्रविष्टत्वेनैव स्वरूपो निरन्तमी
यते इति एवं रूपाणामाभासनानां प्रवेशाभ्यामिश्रतो मदप्रकाशमानो विकल्प
भूतावितिनामत्वम् एकधा हेतुनेति हेतौ एतेनेति एकयोजनेत्यनेन बाध्येन
नन्वविमर्शावलम्बमानेन स्वरूपाकारः स्थित एव तस्य परामर्शतामं तर्कयोज
नार्थं इति श्रूयते स्वात्मन्यनेन। प्रबोधयति एकस्येति। ननु तावदेव विच्छेदः
केवलमनभिव्यक्त इति कृत्वा सर्वाकारोऽनोपलभ्यते। अत्राप्याह नन्विति। इ
ष्टिर्विहि यदि तस्यरूपं चैव चाभिव्यक्तिलक्षणमिदानीमपि किं न दृश्यते इति शक्ति
व्यक्त्यादिनामान्तरप्रच्छन्नेनादवस्थानादवस्थ्यकृतेविच्छिन्नत्वमेवदमङ्गीकृते
स्यात् तस्मात्सिद्धस्वयवादपवशं विर्भवाप्रतिबिम्बरूपमावकलापेक्षया
स्पमानेषु कि व्याक्त विभागः संविच्छक्तिः चिद्विवत्नितिमेषमीलन्मेषणपरमा
र्थ उपपद्यते नान्यथेति दर्शितं श्रीवसुगुप्तपादैः॥ संविद्रूपात्मस्पन्दादे
वोन्मेषनिमेषतः संज्ञानविग्रहविपर्यासमेलं योदयोपलक्षितक्रमपञ्चकम्।
पञ्चसंभवं निरूपयद्भिः एतदेव स्फुटयति। अनित्यत्वे चेति। तेषामित्याकारणा
म् समर्थयिष्यत इति यदमन्तरदस्य दित्यत्र्यानेर अन्ययेति सुहेनेवोद्भसाक्ष्यादिमते।
न। ततश्चेति यतो विच्छेदेनाकारणामनित्यता तस्मान्नित्यमेकं शरीरं यत्नो सवि
षयस्ततो पिनाप्ययोजना न येकस्मिन्योजनार्थः अपिशब्देनेदमाह चिदेकविषयत्वे
नयोजनाभावो यः शक्यते तत्केवलमयुक्तोऽयावन्नित्यशरीरमात्रविषयत्वेनापिपत
देव प्रकटयति।। चिद्रूपेय यथा साक्षात्कारात्मको प्रकाशलक्षणायामहमिति श्व
रूप एव विकल्पता ह्यन्या विमर्शनैव देहादौ यतोऽपीति साक्षात्कारविमर्शमात्ररूप
त्वात्तस्माभाव्यमानाद्विकल्परूपतानभवेन च तत्संभाव्यत इति अपिशब्दार्थः अते
भावनायो हेतुमाह।। यस्मादिति। यदिवर्त्तमानमेवसुहेदेहादिरूपमत्रसृके
द्भवेदयेत्साक्षात्कारेणैवमित्याह नष्टस्यापीति। अत एवेति। नष्टस्य यतः प्र
तीतिस्ततस्तत्संस्कारजन्मा सा ततो विकल्पात्मिका एवकारेण वर्त्तमानभा
गेऽभवत्वपि साक्षात्काररूपतेति दर्शयति नन्वेनष्टेऽपि भवत्साक्षात्कार इत्या
शंक्याह।। नष्टमतीति साक्षात्कारो हि सन्निहितेन विषयेणायोगिनानि।
जन्यते नचासतो जनकत्वमुचितम् तथा भूतेनेति संस्कृतेन पूर्वानुभवो।
हि प्रमातुर्दिक्कविषयोपाधिकृतभेदः पूर्वमभूत स एव निलीनभेदः सं
स्कारउच्यते ननु सर्वथैव ध्वस्तभेदः पूर्वमभूत स एव निलीनभेदः संस्का
र इत्युच्यते ननु सर्वथैव ध्वस्तभेदः स पुनः प्रबुद्ध इदानीं तत्त्वेदेहादिज्ञानसंचि
वोभवत्स्फुटीतिविततात्पर्यम् तथेति ज्ञानजनकत्वेनयदनसंधीयते पूर्व

४दंनेप्यन भवे ४

ख४

४चिदात्मनेति

४यं विकल्पो ने४१
त
४काश्चिद्रूपिना श्रा
कनेयमनुसन्धान
मीति अनुसंधा
नत्वेनाभिमतस्य
त्वर्थः ४ २

त्वमिति कर्मणि लकारेऽपि यदिस्यतेनत्थात्वर्थः परामृश्यते न कर्म पूर्वं तस्य यद
नसंस्थानं स विकल्प एव यतः प्रमातुर्वेसो स्वातंत्र्यव्यापारः पूर्वावस्थितत्वार्थः कामं।
साक्षात्कृतः स केवलं निःस्वातंत्र्यकलोऽलिख्यमानः पूर्वानुभवे यान्त चित्स्वाभिनिम
त इति समस्याति रूपयति उक्तमेव स्फुटयति। नहीति। तदेति सर्वस्तु क्रमपूर्वप्रमे।
यं प्रकृतेहेतुं करोति तत इत्यर्थैवमतेयतः नन्वेवं यदि विकल्प एवायं तर्हि किं ते
नसंनिहितेनार्थेन तत्रकृतम् आह केवलमिति भिन्नतात्कालिकत्वभिन्नपूर्वाव
स्थेयकीकृते देहादि यतोऽस्या विषयस्तत इयं नशुद्धो विकल्पो नापि शुद्धः साक्षा
त्कारोऽपि तु स्वच्छायामयी प्रत्यभिज्ञेत्युच्यते पूर्वस्य प्रत्याहृत्यावर्त्तमानस्य चाभिमु
ख्येन ज्ञानमिति प्रत्यभिज्ञाशब्दस्य योऽहृतो प्रयोगस्तस्याभिप्राय इयता विवृतः
नन्वदेहस्येति एतदुपलक्षणम् देहस्य बाल्यादिनावृद्धेः सुखादिनाशृभस्यसे
कोचनरतारतम्येन कामम स्तुविच्छिन्नत्वात्प्राणोपलक्षितस्य स्पर्शस्य कश्चि
द्भेदोऽलक्ष्यते तथाहि स्पर्शादेहेन सह तत्प्राणी भूतस्य भवेद्देहस्वभाव एव
भवत्ययोगिनो योगिनो वा प्राणायामपञ्चकभ्यासप्रभवकृतस्वतन्त्रप्राणा स्तनीनां
प्राणः स्वभाव एवोभययापि नास्यकश्चिद्भेदोयेन विच्छिन्नोपलम्भो भवेत् तथाभूतस्य
ग्राहकत्वेन व्याख्यातो यदि तियत एवेत दितितस्मात्कथं हृतौ वीप्सयामावेशिको
विच्छेदउक्तः तदापीति स्पर्शस्यापि ग्राहकत्वे सामान्यरूपमभिन्नमेव स्पर्शान
मादिग्रहणात्प्राणीयोऽनत्तोदोयतः सोऽपिन सर्वदानवर्त्तते पि तु कदाचित्स्व
त्वजनकः कदाचिदुःखजनकः स्वस्थास्वस्थत्वादिबहुतरभेदापायीतित त्रा
पि विशेषः सन्त्येव यत एवं तस्मादेव हेतोः पूर्वमेव हृन्नावृत्तं मेऽज्ञोत्पदविवर
णोक्तेत्यादि ॥ ५८ ॥ ; देहादीनां क्रमेणापूर्व पूर्व प्रमातृवेद्यतायाम
नवस्थानात्प्रमातुरप्रकाशप्रमेयमपि नजात्वचित्प्रकाशेत तस्मात्परमे
श्वर एव स्वप्रकाशः परमार्थतः सर्वत्र प्रमाता देहादौ केवलं प्रमातृताभि
मानः स च मायाभिधानपरमेश्वरेच्छाहेतुक इति स्वज्ञोतेरणानि रूपयन्नदेव
हस्त्वादिकृतपञ्चकप्रपञ्चनचातुर्येनोक्तिहि परमेश्वर इति च दर्शयन्त्वा।
मिनस्त्रात्मसंस्थस्येति यत्प्रकृतप्रमेयं तल्लग्नत्वेन विमर्शस्वरूपं तदन्तप्रस
कृतया चापेह्यनशक्तिविचारस्यापातात्।। तदप्युपसंहरति।। तदेवं व्यवहा
रेऽपि प्रभुर्देहादिमाविशन् भांतमेवान्तरर्थौघमिच्छया भासयेद्बहिरिति ॥:
देहबुद्ध्यादिविरादिषडक्तेतत।। एवमिति।। एतत्सूत्रार्थवशादुच्यते तथाहि व्य
वहारेमायापदे पि देहादिकेत्यमपि प्रभुरेव प्रकाशपरमार्थः प्रभुत्वादेव मायाभि
धानया स्वेच्छया आविशति प्रमातृतयास्वीकरोति तदेह प्राणादिप्रधानस्य
निर्भासयेत्सत्यमातृभावेन निर्भासयति निर्भासयंश्च अन्तरित्यहन्ताभूविविष्य
तं भासन परमार्थत्वादविच्छिन्नावभासनमेव इच्छये व बहिरित्यतः।

ज४

ठं४

स्य४

ई
श्वरप्र॰
ति ज्ञा॰
वृ॰ टी॰
१७०

हेतु

जनूपनि

करणावहिष्करणावेद्यतामसौ स्फुटमस्फुटं च क्रमेणोदमितिभासयति ततो
हेतोरनेन तद् उपपद्यत एव तत्स्याध्याभावाद् इतो लिट्। किंच यदेतत् क्रमेणोहन्त्व।
रूपेण तो रूपमिव हमात्मना स्वरूपं वस्तुजातम्॥ कितराह। न केवलं प्रसिद्धेषु स
ह स्थितिसंहारतिरोधानानुग्रहकालेषु यावदस्मिन्नेतोस्मक्रयविक्रयवि
वादोपदेशप्रेक्षाप्रस्तुत्पनेनव्यवहारकालेपि देहप्राणादौ क्षेत्रे मेत्रादिभिन्ना
नाविशान्नेकेन तावत्येषोनिर्मिमाणस्तत्रैव स्थितिं भासयन् सर्वप्रमातृन्को संहरं
स्तदेकघनन्निमीलनाद्विलयमुपदर्शयन्नेकावेशापोशेनानुग्रहकलां निर्भास
यन्नात्मैवात्मप्रकाशमेव संतमर्थराशिमिच्छया प्रभुः स्वतंत्रः कृत्यपंचक
संपादने सदैवोद्युक्तो बहिरेकाभासतया भासयतीति नासंभाव्यमेतदिति। एत
ज्जातम्। संभावनायामत्र लिट्। तदेतदुक्तं सदा सृष्टीत्यादि प्रतिज्ञानमविश्रा
न्तत्वादिप्रकाश्यमानत्वीत्यादि च अपि च यतो विमर्शः स्वरूपेणावितत्य कृतेतदि
ति ततो हेतोः एवमितिपरितिष्ठितं तत्र ज्ञाते प्रसर्वे सत्कं स्वामिनः स्त्यादि हे तेः
इदं हितेषां तात्पर्यम्। प्रभुः सृष्टिकालेऽव्यवहारकाले च देहादीन्प्रमातॄंश्च।
वन्नेवान्तर्भासमानमर्थराशिं बहिर्भासयन्नीत्येष नियमो नियोगः इति विधिरूपनि
योगेऽत्र लिट्। कृत्स्नावपि शाह्वा व्याख्यातुमादिसर्गः इति इच्छयेति देहाद्यावेशो बहिरा
भासने चेहेतुरिति निरूपयितुं मायाशक्त्येति कर्तृशक्तेति च क्रमेण निरूपितः
प्रमातृवर्गाद्विश्लेषणमपरेषां संश्लेषणमिति कृत्यपंचकावेशाः सूचितः महेश्व
रो भासयतीत्यनवस्थापरिहारः एवं त्रियासूत्रार्थमवतारयति अयमित्यादिना।
एवेत्यनवस्थापोकाशमनम् न केवलमित्यादिनास्पष्टार्थविच्छेदशंकेषु एवम
स्तमिति प्राक् तनार्थनिगम न काविन्नमवतारितम् स्वमिति श्रीशिवमहे
मौ अवयवात्मके श्रीसदाशिवादिदशायां रूपमस्येति हेहाभीबहुव्रीहिः इदि
यमतिष्ठ विशेषरूपं स्फुटयदीश्वरमहमावविभागेनाह मिदमिति भाति मनोऽह
मो सामान्यरूपाद स्फुटं यत्किल श्रीसदाशिवपदे सर्गा ------ निमर्षप्राव
स्थेशुद्धे सदाशिवादि रूपे मायीये पशु ब्रह्मादिरूपे लक्षणा षष्ठीसमासो यमुब
हुव्रीहिर्वपि सृष्टिस्थित्यादौ प्रसिद्धे यथा तथैव सर्वदापीत्यर्थः अवभासयती।
ति सृष्टिस्थितिसंहारतिरोधानानुग्रहयोगमपनयति गाम्यतन एव विशेषणानुपदाना
त् शुद्धेत्यादिना प्रभुरितिव्याचष्टे स्वामिनस्तत्पर्येस्मारयन् क्रमेणाशुद्धमे।
तदीये स्वगं निरूपयितुमेव तस्येत्यादिना शुद्धे तावदाह स्मारयति चनतस्मादि।
च्छामर्श इति इच्छानामतस्य स्वरूपमेवेतीच्छा शाह्वेन दर्शितस् किमर्थं।
म् अस्तारस्पीच्छा॥ तथाहि। क्रीडार्थी यां जरान्नष्टे विहन्यते कृतार्थता
जेषु अभमेवेकमनेकम्प्याप्रयोजितस्तत्यादिव्यासेरूपर्यन्तयोर्भासं निरवका
शयति॥ यथोक्तम् पंचप्रकारकृत्योक्ति शिवत्वान्निजकर्मणा प्रहृत।

नौ

निरूप

नु

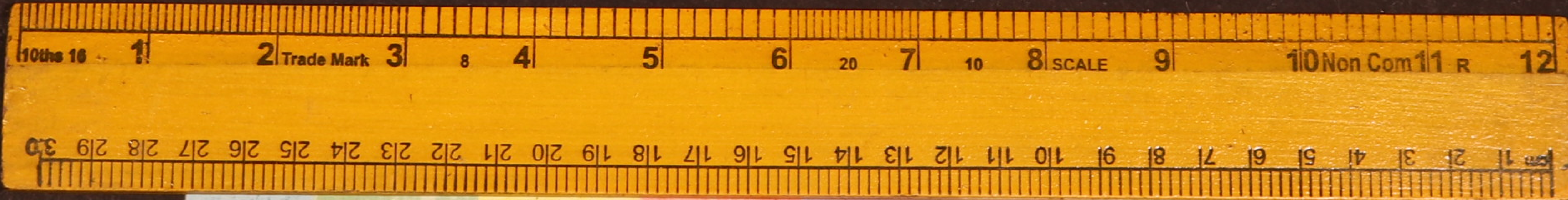
अस्मामि ति

स्यानिमित्तानामपरेषां कर्मार्गाणामिति सिद्धे हि स्वप्रकाशवपुषि स्वतंत्रे कए
षवामी हुः विमर्शप्रधाना प्रतीतिः सत्यपि प्रकाशे सदाशिवपदे यामनोऽहमि
मीयादशायां भविष्यति अत्र च प्रकाशांशस्यावभासरूपस्याप्रधानत्वेन नि
मीलनं ज्ञानं नो चावभासनमाहूमपसरी भावष्पामल्लितविचित्रपटनिवि।
ष्ठभावपर्दवन्निमीलनमितिनिमेषव्यवहारः करिष्यते एतच्छागमाधिकारे
ईश्वरो बहिरुन्मेष इत्यत्र निरूपयिष्यते विमर्शप्राधान्ये रेव समस्तनामा विभाग
सारनादम्मिति विश्वच्यातेदशायम् विमर्शांशनिमीलने नवभासात्मकसाद्धा
कारो चित प्रकाशरूपप्राधान्याद्धोथावभासोन्मेषरूपा विभागस्वभावं वेदनं व
पदव्यपदेश्या पेश्वरीदशाः इयमेव मायापदे इंद्रियविषयतां भविष्यति ए
वंभूते प्रतीतिद्वयं प्रति यो विषयभावस्तत्कृतो यो भेदस्तेन यः स्फुटत्वेतर।
विभागस्तद्युक्तम् यत्स्वांगभूतेन तत एवाविभक्तं समर्थं षट्त्रिंशतत्वात्मकं
वस्तु चिदचिद्रूपं भविष्यति न तत्तो पि किंकिंचिदस्तीति कृत्वा तस्य यत्प्रका।
शनमियमेव विश्वस्य सृष्टिः स्वरूपभूतेव चास्याभगवतोनवपिकासौ का।
चिदपिकस्यवा कस्यचित नीलमस्फुटं पीतं स्फुटं इति वत्ताऽभिन्नविषयत्वमि
ति यत्ते हि प्रयोगे नन्वेवं सृष्ट्युपयोगोपि भगवतः किं चिहन्त्वमपि कात्वेवेत्याह
।तदाचेति सदाशिवेश्वरप ----- तिरोहिताद्योऽशुद्धे शिवदशायाम नन्वकिंक्र।
मिकमेतद्दशाद्वयं भगवत्तत्र युगपत् उभयथापि नेत्याह। नचापीति॥ क्र।
मो हि कालवृत्तिः स एवचापेदान्तरेशायोगपद्यम् कालान्तरमेषचनतदुभ
यमपिन किंचित् ननुचैवंसतितेदवस्थायामितितड् त्ररेतिचयदुक्तं तत्।
स्तितिक्रमेवस्थाव्यवहाराद् उचितमिह तदभावात्प्रायं भवेदित्याशंकाह।
केवलमिति॥ मायासंस्कारदार्ढ्यादमायापदमकालकलितं वक्तुं साक्षा
देशाकवन्नविलक्षमपिरूपद्वयमेद प्रधानस्ववाच्यदौर्बल्याद्धि हठमिवाभिम
न्यमानः प्रतिपाद्यः प्रतिपादकश्चास्य प्रतिपत्ति परितिष्ठितेक्रमं स्वभ्यम्येव।
पयति अनारोपितं तु कीदृक् तत्वमित्याह सर्वज्ञातेति श्रीशिवसदाशिवेश्व।
रेषु देशाभेदोऽमूर्तिभेदतः कालभेदः क्रियाभेदत एकोऽस्थावनस्त इति सर्वज्ञाभा
सभेदोपीति प्रकरणे वक्ष्यते उक्तं चादिसिद्धस्तत्रे एवंस्थूहान्सृष्टिं विचार्याऽहं
विविनक्ति॥ तदेवमिति॥ अनन्तरशाह्नः परवचनः इति दिक्शब्दयोगे पंचमी अ।
तोपि यदा तदेतिमायासंस्कारादेव भगवदिच्छायां कालविभागाभावात्।
दर्पणस्थानीयाकावभासेऽधिकमाह॥ यास्वीति॥ यास्वभासमाना स्वितिनि
ति मितम् असमी आभासनायोनेमित्तिकत्वमाह ततस्वायमर्थः यदाभासनानि
मित्तेदेहादीतिग्राहकीभाव्यते देहाद्युपयुक्तं शाहृतादिव्यतिरिक्तं तु शाहृादिग्राह्य।
तामापद्यते नहन्यथा ग्राह्य ग्राहकद्वयसंततीभासमानापपद्यते यतए

ह

वमियं शुद्धमिश्राशुद्धव्यवस्था तदिति तस्माद्धेतोरेनामेव शुद्धदशामेवेद्य
दकस्वभावमेवेति प्रकरणोद्घाटकविरुद्धो व्याप्तोपलब्ध्या स्वपरसंविद्रूपयो
रन्योन्याभावः साधितः शुद्धमिश्रेषु पदे निरोधाभावात् ननु प्रमात्रादीनामे।
दो यदि प्रतिभासते तत्प्रतिभासानन्यत्वात् स एवासत्तात्विको विधाच तत्त्वय
वादिना सिद्धेति किं मायापरिकल्पनेनेत्याशंक्याह अत्रापि चेति भेदव्यव
हारे शंकाद्यातङ्कः न केवलं शुद्धदशायामभेद एव सारं यावदिहापीत्य
पिशब्दः ज्ञेयस्य न पृथक् किमपि तत्त्वमपि तु ज्ञेयतानाम ज्ञानमेव तदपि
नापरं किंचिदपि तु प्रकाशरूपमेव स्वतंत्रं तत्याह मितिविमर्शात्मकप्रमा
तृतत्त्वमयम् ननु तदपेक्षया मायापि कथमवभासयेन्नेदमित्याह ॥ मा
यीयेति। देहादौ प्रमातर्यारोपितं यत्तत्प्रकाशरूपमहमिति ततो देहा
दिष्वपि संकुचितावभासेत तत्तदपेक्षयाभेदाभिमान उपपन्नः [illegible]
[illegible] ननु मायीये प्रमायीये प्रमातर्यपि स्वमायीयता यदध्यारोपितः प्रमा
तृभावस्तत्र किमपरेणाप्रकाशरूपारोपेणेत्याशंक्याह ॥ तद्धर्मेति ॥ प्रका
शरूपतारोपणमेव प्रमातृतारोपणमिति यावत् ततो यथा पुरमार्थिकवा
ह्यपदेनारोपितमेव प्रकाशरूपं संकुचितस्वभावमिति कृत्वा तदपेक्षया।
भेदेन नोचितस्येहापि केवलमस्यार्थस्यानुपपत्तेः सममात्मनः परमात्मा बभा।
सनकारिणी माया व्योमशक्तिः स्वप्रकाशे भगवति प्रकाशवपुषि परमशि
वे तदा यामसविमर्शप्रभाविताभ्युपगम्यतिभावः नन्वेवमारोपितस्य प्रका
शविमर्शनः कथं तदर्थक्रियाकारित्वमुचितमित्यत आह ॥ वस्तुत इति ॥
ननु चेदः यदस्वभावो मायापदे शुद्धपदेपि वा तदापि संविदेव विश्वरूपानन्तुच।
दः कश्चित्तत्त्वतेरः नन्वेवमस्मिन्नशुद्धे मायापदे कालविभागः तावदुन्मिषि
त इति तदपेक्षया भगवत्यपि सप्रामोति यावद्विशुद्धमायापदमशुद्धेनोल्ल
सितेनतत्[illegible]ल्लसितमिति व्यवहारो यथाक्रममनेनतमेव शुद्धसर्गादनेनरूपेद
त्यादि तावदुपेनिपतितोप्युक्तकालविभाग इति मोहमपहर्तुमाह॥ अत्र।
चेति मायापदे॥ आदिशब्दान्मिश्रदशामवेदयं दोषाय दि च परमेश्वरापे
क्षया यदेतत्नेतत्वमित्यादि[illegible]स्यात् यावता मायीयविभागानवभासा
पिवासितास्तदृशारूपेस ये तदिप्युक्तम् भगवति च केनेनामनरूपेणाभास
त इत्येतावत्परमार्थप्रकाशे इदानीं भाति प्राग्भासी ज्ञास्यतीत्यादिकामपि शुद्ध
भासनमात्रपरमार्थस्वशक्तिविजृंभिते दर्पण इव चितताविततेदेशतादित
केवले स्वच्छताविजृंभितमिति परमशिवपेक्षया न शुद्धमिश्राशुद्धतया भेद
व्यवहारः कश्चित् तत्प्रकाशैकपरमार्थत्वात्सर्वस्य चित्रवोधापेक्षया नील।
पीतादितया यथाति यदि हि तदपेक्षया भेदव्यवहारः सतत र्हि तेषां न प्रका।

शो भवेदुद्घटस्वपटादेर्नियमतत्त्वमपत्वतेषां प्रकाशोन्यानुपपत्तेरिति नियमस्य
व्यापकस्यानुपलब्धिलक्षणप्रसंगसमेत्र लिङ्गविपक्षाच्च तस्तत्प्रकाशैक
परमार्थत्वलक्षणाद्धेतोर्भेदव्यवहारविपरीताभेदव्यवहारेण व्याप्त इति वि
व्याप्तोपलब्धिः नन्वेवं कथमस्त्युक्तं पूर्वं पूर्वं प्रमातृदशायामन्तरो नास्तीति॥ प।
वि तत[illegible]पूर्वरति॥ तदानीं केवलमिति विश्वप्रमातृतापदलक्षणोत स्मिन्काले
कथं देहप्राणादेः प्रमातृता सा हि संकोचवती तस्या[illegible]क्षेकेमत्यसंकुचिताया। विश्वप्रमातृताया
एव योगमपन्नैरतदुक्तं भवति शरीरस्य वेद्यरूपस्य सत एव विभिन्नेवेद्यवेदक
रूपेणाया प्रमातृता सा साप्रणेतुर्हि स्फुटत्वपरमशिवप्रकाशे च प्रमातृत्वेनाप
त्तमाणो वकटिति स्फुरति॥ यथोक्तम्॥ अपि त्वात्मबलस्पर्शात्पुरुषस्त।
त्समो भवेदिति भगवतः पुनर्वेदकैकस्वभावस्य प्रमातृतास्वभाव एवाभि
न्नेवेद्य इति तदा शरीरादेर्भासमानस्यापि परमशिवप्रकाशाभिन्नत्वेन वे
दकता काचित् ननु शरीरप्रभृतेः प्रमातृतापरिमितत्वेन भावनाभिन्नामभे
दमाभासयति परमशिवस्य तु प्रमातृता सर्वमभिन्नमभिन्नत्वेन चैकदाच
टादेर्भेदाभेदावुचिताविति प्रदर्शयन्नुपसंभिनत्ति॥ मायेति॥ एवमशुद्धसर्गेम
कानस्यैव शेषमनेत व्यावहारिकसर्गे .... दर्पणस्तु ज्ञाथमनी
लयति तदिति शुद्धचिदात्मनः इत्यादिना तस्य विश्वनिर्माणाक्षेपिस्या
दिना शुद्धव्यामिश्ररूपनिरूपणपूर्वके मायीयसर्गे रूपं यदा संसारचिकी
र्षेत्यादिना यदुक्तं तदेव वक्तं तथा हीत्युपक्रमेण विश्ववर्तिन इत्यादिना शुद्धम
भिन्नविश्वमयं भिन्नाभिन्नस्वरूपमाभासयति ईश्वरस्येति भगवतः शिवस्य पर
स्यापेक्षयेति ईश्वरापेक्षयानुपरस्परमपि तभिन्नाः संविदेकरूपपरमार्था
हि तेन तदपेक्षया न दाहमित्येव ते भासेरन् न त्व सर्वमितीदंताप्राणितेन सर्व
शब्देन व्यपदेशतया ईश्वरस्येति भगवतः शिवस्य सदाशिवेश्वरपदे एवंभूत।
प्रकाशस्वभावता एतच्छ्रीसदाशिवेश्वररूपत्वम् अत एव न प्राणकत्वेन प्र
क्षिपाख्यारूपमतिपत्तिप्रतिपादनात्मके व्यवहारेपि पूर्वं भाविर्भावितेन स्फुरति
विश्वस्रष्टाविवेति एतः स्मरणेन च सूचयति ततश्चेत्यादिनादिसर्गरूपंपय
द्व्यवहारकाले लोकयात्रालक्षणोप्यतिदिष्टं तत्सूचयति तेषामेवति विश्व।
वर्तिनामर्थानां दशाचितयभात्केन दर्शितानाम् वाच्यादिरिति सूत्रेण तस्य
यस्माद्व्यवहाराभावात्प्राणबुद्धिदेहप्रमातृतेवोक्ता ये पूर्वं सदाशिवस्येमे।
त इदानीमंतःकरणस्य विषयाः संतः सामान्यात्मने मम प्रकाशाः येतीश्व
रस्य वि इदानीं वहिष्करणगोचराः स्फुटप्रकाशविशेषात्मानः तदाहेति वृ
त्तिगतक्रमपदमियता शुद्धमिश्राशुद्धदशाव्याख्यानेन विवृतमिति दर्शाय।
ति कर्तृशक्तेरिह त्रिपदन सौत्रमिच्छापदे वैचित्र्यण वर्णितम् आत्मनया।

ई. ष्च. प्र. व्याटी. १७२

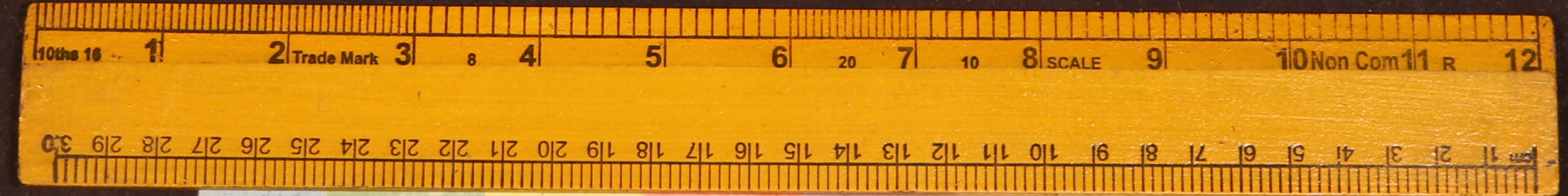
देहादेरावेशेऽस्मिंश्चेयम् मायाशक्तिरुच्यते वा स्वावभासनेन तु भेदनिर्माणभासन
रूपतया अशुद्धकलाविद्याशक्तिरूपेति न च मायाशक्त्या यावदनात्मन्यात्मता
दन्नाव्यवस्कारं तत्त्वतत्त्वविशुद्धेदन्तेपव तत्किमपरं कलाविद्याभ्यां कृत्यम् अत्र
च चक्रूते मायाशक्त्या हीति संकुचितप्रमातृतामायाशक्त्या कार्य प्रकटतेः स
त्वावेदकतापरूपाणां वेद्यरूपविज्ञानसमयपव यद्यपि विलक्षणा यतोऽस्वदवि
वेकः तेन मायाभिधाशक्तिः सा हेवकृततेऽयम् वेद्याऽनदसतः सर्वाकांक्षिदे
हं श्चावेदकानिति तथापि तावत्तासौ स्वात्मन्येव प्रकाशविमर्शयोगादहमि
ति जडजडाद्यविलक्षणतया स्फुरेदेव न पुनरियतैव भिन्नस्य नीलसुखादेः
प्रमातृतां संपद्यते यदि हि प्रमातृतामात्रायत्तं नीलाद्यवभासनं भवेत्तत्सुष
प्त्याद्यदिपदं न प्रकल्पेत प्रमातृतामात्रस्य जडवेलक्षण्येन तत्रापि सद्भावे तद्
विभिन्ननीलादिसंवेदनावैकल्ये न जाग्रदवस्थामात्रस्यतत्त्वतायाप्रसंगात् तत स्वय
त्संभवेऽपि यत्र भवति न तत्तावन्मात्राधीनं वीजमात्रसंभवेऽपि भिन्नवेद्यवेद
नमिति व्यापकानुपलब्धिः तावन्मात्राधीनत्वस्य हि व्यापकं तत्संभवे सत्यवश्य
भावित्वम् अनवश्यभावित्वे निर्विवादस्य व्यापकां तरस्यानपेक्षत्वस्य निरुद्धमापि
दत्वेव प्रसज्येत यतः तस्मात्मायातिरिक्तेनापेक्षणीयेन भाव्यमेव तद्दर्शयति क
लेति आगमसिद्धया भासया विद्यामपि स्वीकरोति ॥ तथाह्यागमः ॥ कलोद्व
लितचैतन्यो विद्यादर्शितगोचरः इति पठते हलिते हलनं स्वलाक्षणं नीतं।
वास्य कार्येषु विषयत्वामथि गमितं चैतन्यं क स्यापि क्रिरूपं यस्य विद्यया च दर्शि।
तो विषयो नीलादिर्यस्येति एवं भिन्नेय त्कर्तव्यं तत्र कलायाः सामान्येन व्यापारः
एको विपरिगमनादिमदर्शनात् विशेषेण तु तस्य विषयरागो कमेंद्रियाणाम् यत्तु
भिन्ने वेदने तत्र सामान्येन विद्यया अयं स्यापि स्वविविक्ततया रूपावगमो विशे
षेणात्र तत्स्य विषयो बुद्धींद्रियाणां रागकालनियतयस्त्वत्तत्कर्तव्ययोः।
व्याप्यत्वेन स्थिताः न व्यापकत्वेनास्थिताः इतीह प्रसंगेन निरूपिताः ननु स
र्वादेर्भासनं निर्माणरूपं व्यवहारकाले तत्संवेदनरूपं एवमेव निमितत्वात
त्कथमविशेषेणादर्शितमादिमसर्गवाद्यवहारकालेऽपि वाभासयतीत्याशंक्या
याह तत्र तथाभासनमेवोत्पादनमिति तां हृणोति ॥ यदेव चेति ॥ एतदेव स्फु
टयत्याद्देपप्रति समाधानाभ्यां तन्नित्यादिना भिन्नावभासनमिति प्रत्यभिमि
त्ति शेषः परिमितत्वादिति विवेचयेनान्यतः संकुचितत्वात् हेतुदर्शनादिति स्व
रूपेणापरिमितत्वेऽपि व्यापारपारिमित्या दर्शनमेषामित्याशयः तेषाम्।
षामिति यथायोगमनूपमतः प्रमाणान्तराख्यसिद्धानाम् ॥ षष्ठीनिर्धा
रणे ॥ नित्यमेवेति सर्वज्ञत्वरहितेऽपि सर्वदा तराश्च प्रमातारः ततोऽनन्तेषां कदाचि
दपूर्वभावावभासनम् ननु मंत्रेश्वरादीनामपि स्वापिका पविलयमा

त्रावस्थायां कथं प्रमातृत्वम् ततश्च नित्यमेवेत्यसंगतम् एतदाशंक्य तां नये
प्राहमन्त्रकारान्स्वमात्रावस्थायामपि परमशिवादनादिशिवतामयात्मलानि
हरिति क्तशिवत्वात्तां भेदइत्यनेनानोपात्तहेतपेक्षम् क्रमाणां वेति तद्वाप्युव तेषा।
च शिवत्वेन सार्वज्ञ्याद विच्छिन्नमेवावभासनं त्रैकालिकत्वावभासः तेषाम्।
पीय प्रमातृनिष्ठविनिर्भासनमपेक्ष्यते तत् पितृषोः सार्वज्ञ्यात् स्फुरति चकारे
णेदमाह मंत्रेश्वराणाम् अधिकारलयान्ते च्युपितस्यानेनपरस्याणोस्तावत्पदमा
प्तिनिमित्तदीक्षादिवतत्पप्तपः समाधानंच नष्टानमहिम्नात्मक्रमाणां तस्यापि
सर्वज्ञभावात्त्वयस्विकं सार्थं कदर्थितपव प्रमातृभावइति मंत्रेश्वरापेक्षया
पि नित्यमेवेति युक्तम् एवमाए तिति पस्व्य तामात्रसामान्येनापेक्षत्वस्थः त
त्तदभ्युदयइति आदिपदेन भावस्य तादीनां कलांशे तद्पदवाणां [illegible]
[illegible] च ग्रहणम् घटादयोऽपि तज्जातीयना [illegible] पेक्षयानात्मना एवं केचिदिति
शाकृतकस्यार्थस्य हेतुताभावि सम्यक् नतदानीमेवस्पष्टास्त्रमेत तासां संतयातयति
तमेवहेतुं संक्षेपेणाह पूर्वस्पष्टत्वेन त्यादिना इयता पूर्वपक्षयद्दुक्तं कथं व्यवहारका
ले निर्माणस्यादिति इति तत्र युक्त्वा दितेव पूर्वपक्षो वादिनादर्शिता कथं तर्हीति
सीर्णते त्याशंकां अधिकसंभव विषयां तेन एक्रमेपरा करोति ॥ किंत्विति त
देति ॥ तस्मिन्समये येनेति एकाग्रमनेन तथा सतीति प्रतिप्रमातृ यदि भिन्न।
भिन्नो घटाद्यवभासो देहाभासस्त्वनुक्तमिति वासनाप्रवेकाथ स्व चेचिदात्मैव।
हीति स्वे च च नन्वेवं विचष्टेनैव प्रमातृभेदइत्यतआह नन्विति प्राणापुर्यष्टकादेरे
पाग्वादिभेदव्यवस्थाया [illegible] दवस्थादिति भावः न चात्र विप्रतिपत्तिः कस्यचि
दिति दर्शयितुं ज्ञानेचेति यह्मत्तितत्रकृतेन संगमयितुं स एवावभासो ज्ञानम्
च्यते इत्याचष्टे नन्ववभासो घटादिरूपो विषयत्त्वं कथं स ज्ञानं स्यात् आह। प्रमा
तृनिष्ठत्वेनेत्यादिना नन्वेवं प्रमात्रिक्रियायां प्रमात्रंतरसंयोजनयुक्त्या प्रतिज्ञाणा
प्रमेयाणां प्रमातृणां च निर्माणसंहरणं च तत्कथं महेश्वरो भासयतीत्युक्तं तत्रा
विति चेत्यं [illegible] स्थापयति ॥ न्याचेति ॥ एवमर्थमपीति तेन केवलं हृत्तिगतस्य क्रम
पदस्य सृष्ट्यादिरूपतापरिपाटीमात्रमभिधेयमपि तु प्रमात्रंतरसंयोज
नपरंपराप्रवाहोऽपि एतद्धि हि सिद्धीभूतं संक्षिप्यापसंहरति ॥ तदेवमिति ॥ स
र्गस्थितिभ्यां पंचधापि कृत्यमुपलभ्यते देहादिमात्रिषाम्बहि रितियद्धि पाष
णाद्वयं तद्व्यतिरेकेणायोर्थः सृष्ट्यादव गम्यते तं प्रकटयितुं याहृत्तिर्देहादीति
तां व्याचष्टे यदा पुनरिति सकृदेवेत्यविच्छिन्नत्वेनाक्रममित्यर्थः अनेन तु गाप
त्पदं हेतोः कालक्रमाभाववतात्पर्येणाव्याख्यातम् ननु परमशिवदशामस्पृशते
व हृति कृताकेनाशयेन सदाशिवेश्वरदशा यमुक्ता ॥ उच्यते ॥ इह चिदात्मनि
भावराशिरनात्म त्वेनाहमित्येव भातीति प्रकृतं प्रमेयम् तत्र कस्मिंश्चिदाशंकते।

ई॰ स्व॰ प्र॰ ज्ञा॰ टी॰ १२३

अहमिति निर्भासनेन भाववर्गो निर्भात इति किमेतत् सदाशिवे शम्भुविभवत्वनाम
तथा इदंतोन्मीलनादिति सप्रत्याय्यते सदाशिवादिभूमावपि कथं भाववर्गो भाति
सहि क्रमिकः प्रस्फुटेदंभावश्च। अथोच्यते भावनोत्तावदिदमिति रूपेण स्वात्मा
स्ति अयोहक्रमिकेन तत्त्वमायाकालप्रसृतिश तन्न विरुद्धं भिन्नमिति नहि भावा।
नां प्रकल्पतेवमात्मीयैकव्यवहारस्य प्ररूढेदंतोन्मेषस्तु विद्याख्या किं विरुद्धं भिन्नमि
ति ततो यथा सदाशिवादिपदे समानाधिकरण्ये दविश्रान्तेन भेदेन सत्त्वप
व मायायां भेदेन भाति तथा शिवपदे स्वात्माभेदेन सत्त्वेनैवा इति सदाशिवादि
भुवि एवमिति सामानाधिकरण्येन भातीति इति॥ एतदुक्तमनेनेति॥ ऐश्वर्यदशा
मिध्यायनादृत्तिग्रन्थेन प्रतिपादितं दृष्टान्तमभिदधता दार्ष्टान्तिकं तु प्रकरणा
पन्नत्वादवगम्यते इति दर्शयत्येव स्थिते त्यादिना॥ तथा चेति॥ एतेनोक्तेन प्रमे
यप्रकारेणाव्यवमात्रा ह्यत्रार्थो प्रयाससिद्ध इति ५९ ॥ अन्तर्विभावभासस्य
ते किं करणान्तर चिंतयेति प्रकृतप्रमेयप्रसक्तानुप्रसक्तेन प्रत्यवमर्शविक
ल्पादि निरूपणेनवाच्छिन्नकल्पशिष्य पिनियातं निगमयति। एवमस्तोवि
कल्पेवाप्यपोहनप्राणाया ज्ञानेवाप्यन्तराभासः स्थित एवेति निश्चितमिति॥
स्वसितिज्ञानापोहननिरूपणानि त्रीण्यपि प्रकरणान्येकीकृतवता॥ यदुक्तम्॥ अभ्र
इदंभासयति ततो ज्ञानादौ प्रमाणे तथा यद्यपि भिन्नावाद्या भावास्तथा
पि परमार्थेन मातैव जानाति स्मरत्यपोहतीति वक्तव्यतः स्थिता एव ह्यदया
भासा इत्ययत्नसिद्धमदः यदि तु देहादिरेव परमार्थतः प्रमाता तदा तत्र ह्यदयव
भासस्तीति किं केन संगच्छेतेति स्वार्थः विहतिरत्र स्पष्टप्रायेव प्रागिति ज्ञान
स्मृत्यादिसत्त्वेन हीति एको हि ग्राहकः प्राग्वा स्वार्थस्यात्मसंस्था ह्यवभासने स्वतो
के हेतुत्वेन निर्दिष्ट इति दर्शयति प्रकृतप्रमेयसमर्थने हेतुतया यस्मादुक्तमेतत्स्मा
दंतः सन्निविष्टा एव तथा स्फुरन्तीति युक्तमेव॥ तथा हि मतीति॥ अयं घट इति
विमर्शो वेद्यत्वमेव स्फुटं भवेदिति काचिदात्मता भवेत् इयता न रूपपदं विद्
तम् नन्विदमिति विमर्शो भावानां स्फुरितेन त्वहमिति विमर्श इत्याशंकाम।
नुवदन्परिहरति॥ न चेति॥ प्रागिति अहंप्रत्यवमर्श इत्यादि स्मृत्वा हृदये॥ एत।
त्संवादयति॥ सैवं चेति चः संवादनद्वारमतोऽन्यसमुच्चयद्योतकः॥ तदुक्तं क
स्यात्ये॥ सर्वेत्र भूतादिनान्तर्या स्वदात्मसाकारस्फुरिताः स्युः विज्ञा
नवत्त्वप्रतिशेषरूपा काचित्स्फूर्तिर्नाम न संभवेत्तदित्यादि॥ ६०॥
नन्वेवं स्मरणविकल्पज्ञाने षण्णां भासस्यपरामर्शहेतुनेन वाद्यतावभासस्य
च मायाशक्त्यनुसारेण विशेष इत्यस्फुटस्फुटतादिर्यो विशेषो निर्भासते
स किं कृत इत्याशंकायां स्वहेतुं किं तु ते सर्गिके ज्ञाने बहिराभासनात्मनि पूर्वा
नुभवरूपस्तु स्थितः स्मरणादिष्विति यद्यप्यस्त्ययमविशेषस्तथापि विशे

षोऽस्ति विशेषहेतोः स्वज्ञानादिति किं नित्यनेनयोग्यत्वेन तथा हि पूर्वं बहिराभा
सनरूपेण ज्ञानेन घटाभासो स्वतन्त्रादनन्यपूर्वेण तेनैव यात्ताव्यवकाल
प्रथमदर्शनेन प्रथमानिर्माणकालवातनोऽपूर्वोन्मेषयोगादिति स्फुटः अभा
सनक्रियायां ह्यायतमानश्च भासस्त्याश्चपूर्वत्वेन स्फुटतया चापूर्वं च स्फु
टश्च पटउवनिर्माणाक्रियायाः अन्यथा घटोऽपि कथं कदाचिदपूर्वः कदाचि
न्नेति भवेत् तत्क्रियारूपमेव कार्येरन्वीयते स्मरणादौ तु न स्वातन्त्र्यायातो।
सोऽनुभववासनाप्रवणतयायातो भवति ततः परिभोगायसवितप्राय इवा
सौ निर्मोल्यकल्पः परिम्लान एवावभासः अनुवर्तमानता हि नाम अनुभव
स्य संस्काररूपता अनुभवश्च नीलाद्याभासमय इति तदनुभवतादात्म्या
पत्तिवाक्यातः स्मरणादौ सोऽर्थाभासनाव्यवहितत्वेन प्रकाशपुर इत्यस्फुट एव स
त्स्पष्टस्फुटार्थमवतारयत्यस्मरतीत्यनेन प्रथमसमर्थमवतारयति॥ सर्गेष्वपीति
एकः विशिष्ट इदमहंभावसामानाधिकरण्यमाश्रेयसकेतुरितरत्र चासहेतुव्यवहा
रकालेपि यः साक्षात्काररूपाणां संविदां क्रमोऽनुभवपरम्परातत्त्वात्पीत्येवंव।
हिराभासनात्मज्ञाने विधानिरूपितम् सहज इति भगवत एव स्वातन्त्र्यात्कलमित
इति यावत् द्वितीयमर्थमवतारयति॥ स्वतीति॥ ननु परमेश्वरस्याविच्छिन्न
प्रकाशविमर्शेन स्वातन्त्र्यापरमा स्मरणादिकमनुपपद्यत इत्याशंका तेस्य
व परिगृहीत चेत्रज्ञाभावस्य स एव हितत्रतत्रशरीरादौ स्मरत्यवस्थित्स्थिते दत्ते पो
हतीति कथितं तीत्याद्युज्यत इति तन्निरूप निर्मूलयति॥ चेत्रज्ञाने मिति॥ ननु
नोज्ञानेन बहिराभासनरूपस्त्यनेनेश्वरः सर्गेन स्पष्ट एव तत्र को भिप्राय इति नि
रूपयति ईश्वरदशेति नासौ काचित्सीयादृशायेन पृथक्परिगणने संहृत
सर्वानुयायिनी हि सा संवित्परमशिवसंविदेव तेन तत्र कथमाभासचिता प्र
थमवेदिति तात्पर्यम् तस्येति प्रमातृतैकीभावस्य उक्तमिति चिन्तनस्यान्व
यिति हृत्निग्रन्थेन एतदेव संवादयति॥ अत एवेति॥ यदेतदुक्तं प्रमातृतैकीभा
वः क्रमेण भगवता स्वज्यात इति तत एतदुपपन्नं यदुच्यते सर्वेषु आगमे॥ प्रवृत्तिर्जं
तू नामीश्वरीति॥ एतदेव स्पष्टयति तथाहीति कौलाशास्त्रेऽपि तिकं चिन्मूर्त
त्वोपाहलनसामर्थ्यात् इच्छाविषयीकृतो इष्यमाणो ग्रामादावर्थकायस्य
मनादिकमीश्वर एवाभासयत्यथाभासत इति मातावदिति एकव्यवहारमात्र
रूपाणेश्वरीति यावत्॥ परतोपीति॥ उक्तं वैरूप्यमनादि प्रवृत्तिमप्यव।
निर्भासमानेत्यर्थः इयं तु व्यवहारकालेपि स्पष्टैवेश्वरी प्रवृत्तिरिति दर्शयति
हि चेद्गादीति बहुव्रीहिगर्भो द्वन्द्वः तत्र प्रथमेन पदेन लिपिको विश्वमोपेयाप्मा
नसः संगृहीतः एवं ज्ञानरूपे व्यवहारे नवोऽस्पष्टं प्रमातृत्वमेलतेन कायप्रवृत्त्या
भमहेयनचचलविधानमुपपाद्य क्रियारूपव्यवहारव्यवस्थामाह चेदेतितन्वे
षिवेतितदनन्तरेत्त्वादनमित्येतदपेक्षया साधर्म्यदृष्टान्तः साप्यस्मम

ई॰
प्र॰ व्या॰
टी॰
१८४

र्थेनापत्तुहेतुः अदिसर्गस्यहुनादितिप्रमसहष्टापीत्यनुमानाशंकान्निराकुरुते
प्रसिद्धस्मृतिवेलक्षण्यंसमर्थयते॥ नन्वभूदिति अवस्यतीति पूर्वेणास्संबंधः
ननु किमर्थमादिपदमियतिनीयते प्रत्यक्षसमनन्तरभाविविकल्पपरिग्रहा।
हकेकिमितिनव्याख्यायते॥ अत्राह॥ दृश्यमानइति नन्वेवमपिरहूतप्रमदा।
प्रभवोपिविकल्पोदृश्यमानविकल्पवदेवपूर्वकालत्वापरिस्फुरणादसंस्का
रजएवयुक्तइतिनामावादिग्रहणेनसंग्राह्यइत्याशयेनपश्चानन्तरमाह्नार्थवति
सनेसर्गिकएववस्तमाणस्त्रयोः स्वतेश्चविकल्पेषुविकल्पनीयार्थानीयो।
जनीश्रुपघोः स्वातेश्चवस्यते नत्वयोज्यमानोपोनस्नननुभूतेजलेज्वलने
चयोजयेन्कश्चिदिति॥ नेत्यादि॥ नहिकल्प्यमानार्थविषयतयायोज्यमा
नोपाविषयाविकल्पानिर्दिष्टः आदिग्रहणेनतिसम्बंधः विषयविषयिणोरत्र
तत्नवास्तवोभेदइतिनिरूपयितुमुपचारेणार्थोभिलप्यः इतितदर्थविषया
विकल्पामेतव्याः संसारसंज्ञोनानस्मोवरणाप्रच्छन्नाभासत्वेनसंस्कारइतिय।
स्यानामतादृश्येपाख्याभासस्तस्मादेवावरणप्रसरणामहिमप्रवृद्धाज्ञातत्स्या
र्थभासस्यपयद्यपितदानीनपरमार्थिकसंवेदनेनेकांसत्त्वमतयाघाकिंरूपस्या
वस्थानानुतमसावरणेनपृथगाभासोभवनभवेदर्शीयोयतः संपन्नस्तस्तइदा
नीवरणाविरामेसएवपृथगाभासोधुनाससन्नमीलित इतितत्पृथक्करण
रूपासंस्थितिरित्याह॥ एतदेवस्पष्टयिष्यति॥ अननुभूतार्थाभासोत्यादिना विशे
षानिर्देशादिति अकर्तृकायाअक्रियायाअभावोविशेषानभिधाने सामा
न्यस्यकर्तृत्वेनप्रतिपत्तिं एवंरूपमाविनीत्यभिप्रायशेषः॥ ८१॥ः॥
ननुवहिराभासनात्मनिज्ञानेनैसर्गिकत्वेनोत्तराभासस्यात्मव्यानेनवहिरा
भासनमित्याभासगतेस्फुटत्वमित्युक्तम्‌तदन्यत्रसवरणादावन्यस्याव्यपिताव
पिनावहिराभाससनात्मकालिकत्वादभावादस्फुटत्वमाभासस्येविलभ्यतप
व तत्किमर्थंद्वितीयमर्धम्॥ सत्यमेवेत। अननुभववर्जमेवसंविदामेकएववृ
त्तातःस्यान्नचैवमितिदर्शयतिदर्शयनिसूत्रेण॥ सनेसर्गिकएवास्तिवि
कल्पेस्वरचारिणियथाभिमतसंस्थानाभासनाद्बहिर्गोचरेइति॥ स्वर।
मितिपरिग्रहणेनरूपेत्येण स्वतेश्च तयायश्चरस्त्वदेतिवेतिचतच्छीलश्चेतसोव्या
त्वेपमात्मीभावान्नोराज्यादिविकल्पस्तत्रनीलादेवन्तराभासमयस्ययोव।
हिराभासः सनेसर्गिकोननभवति अपितुस्ति नन्वनाभासोनेसर्गिकःत।
त्रापिहिंगवाश्चपूर्वानुभवविषयीकृतमेवविकल्पनेइतिचोद्यंनिरूपयति
॥यच्चेति॥ स्वतेदंनदृष्टाकाकीर्तिकरत्रयुकलितत्वदनेदेतिनमतः प्रमातृभू
मौ स्थितेस्वच्छबुद्धिमुखलक्षणेवाह्यगोचरेविकल्पस्ताकालिकमाभास
यति स्वच्छानस्मारेणतिसंस्थानयोजनांशेनास्यानुभावानुसारित्वमिप्य।
स्ति नैसर्गिकोसोनास्तीतियोज्यमानोपि भागः पूर्वकालापराम

नन्वि अननुभूतार्थाभासेत्यादिना विशेषानिर्देशात्

तम्

नतृ

ॐ

श्चेदनुभवानुपजीव्येव अर्थतत्त्वेचिन्तयानुप्रागुक्तम्‌ तथापितथेत्यैइतिश्र।
नुभवानुस्मरणानुगजन्मिमीलिकयाआभासवस्तुवादेयथाभासंतव्यवस्थ
तिनवत्त्वमेवयुक्तमितिसूत्रार्थः नन्वसोगात वत्किमिहविकल्पएवस्तोतेत्रो
येनहृत्तोनथोक्तमितिश्वोतिनिरस्यति देवश्चेत्यादिना उपचारफलमाह।
देशादीति॥ प्राच्यानुभवविषयीकृतवस्तुगतदेशकालप्रमात्रं तत्साचि
व्यादिप्रभृतेऽप्रराकरणाप्रदर्शनीयमक्रिविरितियावत्‌॥ तस्मादिति॥ आ।
भासमानेनेववस्तुनःपरमार्थेनचासावसंवेद्यमानाङ्कुल्लिमोटनरूढ।
रोपणाम्होभवतीतिभावः किभाग इतिसंस्कारजत्वतदभावयोरनुभवसि
द्धेयं विषयविभागोभ्युपरम्‌ इत्यर्थः अनेनत्वविषयविभागेनयावति
पूर्वदृष्टत्वानुसन्धिरूपयोगितावतिप्राक्तनगोचरीकरणेयेननचता
त्विकंतन्निर्माणमितिस्फुटयति एवस्तादितिदृष्टदीपप्रकाशाना
मितिसूत्रे नन्वस्यालक्षणापापणेतहिरूढासामान्यरूपताहीयते।
ततश्चतन्मत्वेनशङ्कनीयतायासमर्थितासापिविघटेत नेवमित्य
त्रेहतस्माह तथेतिवहितनिकृष्टमस्पृष्टपत्वेनदृष्टत्वेविकल्पेयोयथास्व
भावमिवसनाप्नइतिनिष्प्रापकेचेतिसकलदेशायोगात्‌ ततश्चपूर्व।
दृष्टंचतदादृष्टेचेतिएकमेवततन्वनुसंधानफलायंतं तएककाता
नेयम्‌ अभिलापसंसर्गःसंकेतकरणोपयोगीविकल्पप्रत्ययःतदा।
सत्ताश्रेवाध्यात्‌ अवभासएेन्द्रियकेविज्ञानेयस्यतादृशंतत्सामान्यमव।
तीतिसंबंधः ननुयद्यत्रोशापूर्वानुभवसंस्कारजत्वंकिमन्यद्विनेस
र्गिकमाह स्वलक्षणानिप्रागेवेतिपूर्वसूत्रएवदंप्रमाणेनोपपादितम्‌
आभासस्यावहिपदार्थेवर्गे आभासनक्रियेवप्रायेनविजृम्भते तत
एवक्रियाशक्तिविस्फारमात्रंभगवतोजगदितिकृतमतयामन्यते
आभासनक्रियाचयावदपूर्वानेसर्गिकीव्यवधानवन्ध्याताकालिक।
तोलिंगितस्फुटभावावर्तते तावदाभासोपिस्फुटोभिनवएवदृ
ष्टस्यापीहेत्यसेवनवतानान्यथेतिदर्शितमेतत्‌ अतएवपूर्वदृष्टाभास
स्वेनत्वतत्रचित्परमार्थतानिर्माणसंकथ्यासावकाशप्रकाशरूप
तयासर्वस्यसदेव परमार्थसत्त्वेकस्यचिन्निर्माणमित्यवकाशाभावा
त आभासनक्रियास्वेनतत्पूर्वेनवेकुलगिरिप्रभृतेरपिप्रतिक्षणम
विश्रान्तइतिकथितयुक्ताभवतीतितदपिसृज्यतएवेतिसदासृष्ट्यादि
शक्तियोगोपिभवतिनेनोपपद्यतइतितात्पर्यम्‌ यद्यथाप्रकाशतेतत्त।
थापरमार्थसत्तप्रकाशइवतथाचभावानामपूर्वतयासपूर्वतयाचाभास
नमितिहेतुःपरमार्थसत्ताव्यवहारोहितथाप्रकाशनमात्रेणाभ्यासोनिमि

तं

स्य

त

धा

स्वधमेव

स्वभाव

६० प्र॰ प्र॰ ज्ञा॰ टी॰ १७ अ॰ देहा॰ वभास॰ न॰ सिद्धेसर्व॰ स॰

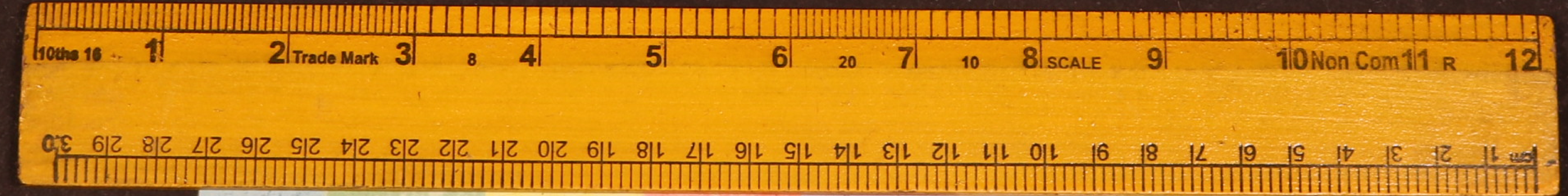
ज्ञांतरायोगात्॥ इदंतेति॥ नालिकेरद्वीपवासिनो यदि दृष्टिवशात् घटाभासो न
विदितस्तत्ववस्तुत्वाभासस्तु स्वशरीरदर्शनसमये विदित एवेति मन्यते ननु
यदमार्गशरीरेयथांस्वस्मात ---- संविदिद्रूपा विषया अहमिति प्रवु
ध्यमानोदिकमपि विषयीकरोति तदा घटेनाप्यविनेन तस्य देशादिखलत्वात् स्य
संकेतविषयीकृतत्वाभावात्कथं तत्राभिलापसंस्पृष्टता प्रत्ययस्य भवे
यतः संस्कारजत्वेपि दिति शंकां निकृंततितथापीति स्वभावमस्य तिर्य
त्रपाग्रुपपादितमिदंता विमर्शश्रकारादिसमभेदमंतेराणापि समहेजेह्रं ।
लिनि क्रमनिर्देश श्रखो भगवन्मायाशक्त्युपपादितः समस्तेतरशब्द
संकेतेचित्रकर्मकत्वाकल्पः संभवत्येव कृतक इति इत्थं विषयविभागम।
भिधाय प्रकृतमुपसंहरन्नववमा। एवंचेति। सामान्यरूपतया मितिश्रना
हतपरस्परसंमेलनाकलितद्वयाभावायामित्यर्थः एवंच एवं दृष्टमेवेति दृ
ष्टदृष्टतामेव प्राधान्येन समुल्लिखतीत्यावत् अर्थस्य स्वतंत्रविकल्पकल्पनीक
ल्पनीयतां गतस्य यो वभासो नासौ पूर्वानुभूततः तत्र वस्तुविकल्पयोयोज्य
मानरूपः सामान्यांशः स्वलक्षणानहि च विकल्पस्तेशांशस्वतंत्रोनुभववा
सनोपजीविवादिति तत्रेति हृनोस्वतंत्र विकल्पोनिर्दिष्टस्तस्य चापि
करणत्वादौ पश्चात्यिकादेश्वापिकरणस्य स्वतंत्र वस्तुद्वयविषयत्वेहासम्
भवाविषयविषयितात्मनस्त्वानुक्रमसमत्वप्रसंगादंतर्भावनलक्षणम्।
व्याप्यमपि करणं प्रतीयत इति दर्शयति। सूत्रेवेति। एवमर्थसामर्थ्या
दन्तर्यलाभं व्याख्याय प्रकरणसामर्थ्यादपि व्याचष्टे पक्षोत्तरपरिग्र
ह हरेण। अथवेति। एवं स्मृत्याविति हियदंत्रोपसंहृतम् अंतराभा
सः स्थितएवेति तदेवं सूत्रद्वयेनात्मना विभागेन प्रकटीकृतमिति
तदनुसारेण विकल्परतिसौत्रीसप्तमी अंतरर्थप्रस्ततमादिष्वेवंवर्णितेन
दनुसारेण च हृत्मावपितत्र शब्दः हृत्विव्यख्यानद्वारेण च सौत्रमत्र तत्त्वं।
व्याख्यातम् वृत्ति विकासरूपा विहृत्तिरिति तिसृणामेव समयार्पितत्वत्तत्रा।
वृथात्वम्॥ ८३॥ अंतराभासस्य संभवोपपादनप्रसंगेनायानादाभासेवे
चित्र्यविचारात्तदव्ययत्वासिद्धे ज्ञातेय त्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिविभ्रमपि
करणसिद्धान्तलाभायदि तत्पात्वे स्वात्मनीश्वररूपता प्रत्यभिज्ञापायप्र
कटीकरणं नाम मुख्यं प्रयोजनमिति। तिद्वयतिसूत्रेण। अत एव यथा
भीष्टसमस्तलावावभासनात् ज्ञानक्रियेशक्टे एवं व्येसाजी वितइति। वोहिस्ये
ताक्त्वाद नमु स्तसमस्यगल्लवने निर्माणप्रावर्क यदवभासनेश संगवशा
नदपीतम् अप्रमादेव हेता: सर्वस्य ब्रह्मादेरपि कीटक पर्यंतस्य वेद्यरूपेदह
घात्मानितयाप्राणाधारणावर्णजीवतो ज्ञानमवभासनात्मकं क्रियाचो

स्वेहूले वनिर्माणरूपमस्यातेजोतिशक्तिसुगलकमपिसिद्धमिति तदिदानीस्तुपू
तमोदाहृतीभूतेयदवैचाम सर्वस्यात्मम हेश्वरो ज्ञानक्रियायोगादितीतिसूत्रार्थः।
सर्वेषामितिवहुवचनोपक्रमेस्वस्यैत्येकवचनेपारमार्थिकमेव मायीयस
त्वमपिद्वयावभासेइति दर्शयति यतोवहिराभासीक्रियते ततो वहिष्क्रियत्वादीति
संवेदः अत्रेवचमध्येस्येवहेत्वर्थस्य व्यतिरेकद्वारेण स्फुटीकरणेनन्विति हृति
योजनेचेतनस्य एव। तदा हेत्वादि। यथेति। येन प्रस्तुतप्रसंगप्रकारेण दृसा
यातेयत्ल्लेज्ञज्ञानकेवलस्वरूपेवबुद्धिभूमौवयात्वेनवाह्यत्वेनार्थमाभासयति।
यावत्वतत्रविकल्पनव्यापारेणापीति तेन प्रसंगप्रकारेणायदर्शयैवाभासावभो
ग्यमः सापीश्वरत्वरूपताप्रत्यभिज्ञापनोपाय तिरूपणक्रमावसितो लब्धःकथ्य
माह अनेनेतिस्वतंत्रविकल्पनात्मकव्यापारप्रकारेणोक्तेनेत्यर्थः सिद्धेस
मस्तस्य यात्मदपिपूर्वप्रकृतेसिद्धंनकेवलमविहृतप्रक्रान्तमितियः सचेतनस्त्
नौयात्मते सूत्रेति ति एवकारेणायेसिद्धिसमस्तस्य यःकृतोतःशास्त्रस्तत्रायेन
अतःशाब्देनहिपूर्वसूत्रहेतुत्वानन्तकेतिसूचितम् एवशब्देनान्यत्रहेतुत्वागच्छ
न्तेवायमर्थः साध्यांतरप्रमाययति ननु तत्र हेत्वन्तरमभिधानीयमिति हेत्व
न्तराभिधानावकाशव्यवच्छेदयोनयतासिद्धिसमस्तस्यः क्रियतेइति सर्वत्र
यमतएवन्यस्य [illegible] गमनिकामेनत्वा प्रवृत्तिविशेषविति तिर्यञ्चोपिज्ञक।
स्मादेवजासहर्षयुक्ताश्ववद्धिपूर्वोक्तियाहृष्टाइतिन्यायेनश्रीमज्जङ्खमयुग्मत
पादेस्सविच्छक्तिप्रसरमात्रंताषडिंशतत्वमुपपाद्य यदितस्य विकल्पप्रतिभा
सनस्यस्थानेत्रमुदितम् तदेवन्मत्रार्थपुवसारमितिमंतव्यम् तदेवमियताज्ञा
नस्मृतिशामपोहस्वग्राहिकापोहनशक्तिविनयसमर्थितेतिशिवम्॥ ॐ-
इतिश्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञा
विवृत्तिविमर्शिन्यामपोहनशक्तिविमर्शः षष्ठः ६ ॥ श्री नमः शिवाय॥
ओं स्वप्रभ्रष्टिवृत्तविलसद्गमिसंस्तुभिन्तचिद्व्याप्तवपु अमृतस्पन्दनसामभैर
वमुविंन्मस्याप्रिविंवदे॥ एवमस्मृत्यानाविमर्श्यत्र्येणाज्ञानस्मरणापोहनशक्त
यः प्राधान्येननिर्णीताः शक्तिमत्स्वरूपेणानुयद्द्यस्मृथिमेव तन्नामामेवसातेज्ञा
पमानेनशाक्तित्वमेवसमर्थयितुमिदानीमुनच्छक्त्याश्रयोस्ति सचतच्छक्ति
संयोजनवियोजनविश्रमासतिरस्कारणप्रथनादिसाक्षान्यासायामहेश्वर
रूपोन तदहनयत्वनास्वदनाहि शक्ता अथजडप्रायइनवह्वस्थायीयइति युक्त
यनचेदन: कृतेन्यत्रहत्रैमचिंतनिर्णीतव्यम् तत्राश्रयमात्रेनावदस्तीतिनि
र्णयाय याचैषाशतिभेत्यादिक्रियावद्गोनल्मयते इत्येतेसकचतुर्दशकम् त
त्रैकेनाश्रयस्यस्वरूपमात्रेणाभिधानम् ततोपिद्वयेनसत्येकत्राश्रयेव्यवहा
रउपपद्येनेनासनीतिक्रमेणान्वयव्यतिरेकोपपादनम् व्यवहारस्यप्रमा

ई॰
स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
१७८

नुनिश्छेदोऽपि भवन्भावरूपता विश्रान्तिः कार्यकारणाभावात्मा श्लोकेनोक्तः प्रमा।
तृविश्रान्तिपरमार्थ एव तु यः स्मरणलक्षणः सोऽप्येकेन सर्वव्यवहारानुयायी
तु सत्यासत्यप्रविभागलक्षणो व्यवहारः श्लोकाष्टकेनैकेनापिंडार्थस्य निगम
नमिति अथ प्रतिसन्धानसमर्थो निरूप्यते यदुक्तं सर्वस्य जीवतो ज्ञानक्रिये सिद्धे
इति तत्कथम् ज्ञानक्रिययोराश्रयो हि देहोऽपि कादिदर्शने दूषित एव ततोऽभि
न्नेषु धर्मेषु स्थितः प्रान्ते स्वतदा शोकस्य दर्शनान्तर्गतस्मारणात्तमेकमाश्रयमुपपादयि
ष्यन्स्वरूपतस्तावदुपदिशति। यश्चेषेति। यश्चैषा प्रतिभान्तस्तत्पदार्थक्रमरू
षिता अक्रमानन्तचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः। प्रतिभातिघट इति। यद्यपि।
विषयसंपृक्तैश्छेती क्रियालक्ष्यते तथापि नासौ तत्स्वरूपोत्तिः किं तु संवे
दनमेव तत्तथा भाति सा प्रतिभातीति प्रमातृनिष्ठतयैव स्फुरणात्। यच्छ्रुतिः
तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यादि। तत एव भट्टश्रीचन्द्रानन्देन। पश्यतो हि प
माले ख्याभातो भानानुपेगियत प्रतीपभाने प्रतिभाभावनामिति भावधर्म
त्वेनाभिधाया ध्यात्मसंश्रये ति संविद्विश्रान्तेनेवोक्ता केवलं विषयोल्लेखान्
षङ्गात् संवेदनरूपमेव तत्प्रतिभानेवहिः संक्रमणादि धर्माधारतां धत्ते अन
न्यसमम् इति क्रमाक्रमादि चिद्रूपोऽयः पदार्थानां वस्तुतो महेश्वरस्यान्तेऽन्यदेश
कालशक्तस्यापि तत्क्रमो देशकालपरिपाटी तेन रूषिता परिहता केवलमि
न्नसंवेद्यैनिकाध्यितनीत्याया प्रतिभा एषेति सर्वस्य संवेदस्य प्रकाशावस्था तत्।
अनन्तमेवेन वपुषा देशकालकलनावैकल्यादक्रमा स एव भगवाननन्त।
चिद्रूपो देशकालादि परिच्छेदविरहितसंविन्स्वभावः प्रमाण प्रमितिमहे
स्यया स्याह चित्संयोजनादि करणात्स्वातन्त्र्ययुक्तः शुद्धाहं प्रत्यवमर्शमयः कल्पि
तेश्वराणां ब्रह्मविष्णवादीनां स्वाधिषेकोपकल्पितैश्वर्यो महेश्वरः अमा।
ना साच प्रतिभानुपह्नवनीयत्वात् तत्सदेवेनव पुषा आश्रयः सिद्ध एव नात्र यत्ने
न रमास्थेयमिति च तत्संघटयति स्वार्थमवतारयति। याव स्केति। चार्थोऽव्य।
त्वातः यत्किंचिदाभासते तत्स्यान्तस्त्वे यदवभासनं तत्र आत्मा प्रमाता स एव
वच स्वभावस्तदेव चैश्वर्यमिति सम्बन्धः चार्थमेव स्फुट्यति सिद्धावस्याय।
त्वसिद्धत्वमित्येवं विप्रत्यपरत्वं पललक्षणानि निरूपयितुं पूर्वोक्तमनुभाषते स
न्तोऽपनिगमेनन तदेवस्मितिति ॥ तत्रेति॥ एवमुपपादितमतिक्रमपदेनैववा
ह्यताद्विशा साचोभयेन्द्रियवेद्यत्वे तत्स्यैकस्यापि घाक्तितः त्वय माया प्रमा।
तृकस्य गोचरत्वाभिमानध्रुमिति मेवेति विवक्ष्यते न दर्शयति बुध्यादेति बुद्ध्या
नुपादेनातः करणमपि द्रष्टव्यम् मनोगोचरोऽपि बाह्य एव। अतएवेति। एत
देव बाह्यत्वं प्रतिपाद्यते नाभिसंधाय आभासघाटेनोक्तः कथं तदन्तरे तत्र
तीयते आह वहीरूपतादेवार्थतां प्रधानत्वमेवमत्यतो हेतो राभासत्वास्वीकारे

नत्वमतीयते इति युक्तम् याप्रतिभेत्युपक्रमे मिवक्रमेणे निर्देशस्य कक्षा
शय इति॥ बाह्याव भासेति। चित्तत्वस्य आन्तरक्रमाभासतामालोकस्य
मायाशक्तिविमोहवशाद्भेदसिद्धेति विधीयते सिद्धं कस्मिके बाह्यावभासम
नुस्वयत्पनेन मचनावज्ञातेन विधीयते येनेष्टतिर्भवेत् किं तु प्रमातार्म
हेश्वरः सा प्रतिभेति प्रमातृत्वमाहेश्वर्याभ्यामेव चिन्तात्वस्य प्रतिपाद्यः त
त एवाप्यवयवलादेवोचितः अन्य निर्देशः इन्द्रो विनि फलनिरूपणा
नोऽत्वमिति यच्चक्ष्वोविपास्यमानत्वमायाव्याद्योतको नुवादकत्वेनोप
नःनापि धर्माधारताभिसंधानपात्रीकृतपूर्वरूपप्रतिष्ठविवक्षित धर्मान्त
राधायाद्योतकोविधायकत्वेनतत्त्व तृः न च सर्वप्रमेयो विधानुवादौ न
स्पष्टावेवेत्याह॥ एवकारेणेति॥ एतदात्मेति हुतो अन्यः कश्चिदात्मेति
शंकायावलाति तावद्दियान फललक्षणमेवभवतीति आभास एवात्मेति
लिङ्गमंस्यागमयत्नाशंकोपशमयत्। यद्यपीत्यादिना। ननु नात्मसंख्याद्यस्य
नकाल्ययागः सकथंमहेसे त्रिकालस्यापीश्वरः। अत्राह अथ्यचेति उक्त
मितिके तो भ्रवेच ननु यदि सर्वेषु स्फुरति नत्वक्ति विकाशाविष्टमिति
तद्दीलेन नव्यस्य भिज्ञामुपदिशेष अत्राह केवलमिति एवं ननु यदर्थो नोक्रमे
ण किं तु नेसर्गिकरस्यादि स्वत इदयदृष्टाव भासनं नत्वेस्य ति समस्तपदम् ॥ ६८
एवं प्रतिज्ञातं शक्ति मन्त्वरूपमुपपादयितुमन्वयं तावदाह स्मृत्येण। तत्।
दिति ततः हि भिन्नसंविदि समेवैकप्रमातरि प्रतितिष्ठत्स्वभावेषु ज्ञानेष
नुपपद्यते संविन्निष्ठा विषयाणां व्यवस्थितयइतिय ह्योष्येतच्च न
तद्भिन्ना सुसंविद्रूपा हि प्रमासु विश्रमणमात्रमेतव्यम् तावता हि न
सिध्यति व्यवहारः अपिच ताना नीलसुखादिविषयष्व विभिन्नायाः
संविदो निश्चयानाम् तत्त्वाप्यवसायत्व पायासिन्तेरी स्यातः स्यात्नीयकृत्री
यमाना यदवाहं नेवाहमित्येक महासंविन्स्वदेय दाभिमृत्वेतवि
श्रान्तियाति तदेषा ज्ञाने येन परस्परं स्वस्वामिता कार्यकारणभावादिः
समन्वयो व्यवहारात्मा उपपत्याः घट ते ज्ञाती नोभावो ज्ञातेयम् कर्म।
चैषां परस्परं ज्ञानी युतिति तदा योन्ययोगद्वेमोद्दहनेन समन्वयालक्ष
ते परमार्थतः चिद्रूपता शरणएवायं युक्तः इति निरूपयितुम् गम्यमान
व्यतिरेकमुखेन सूत्रमवतारयति यावदिति निपातावेतौ यदीतितदि
ति चार्थे अथवा कालविशेषावधि निरूपणाय परिमाणशब्दौ एवेवि
धाम्रुपान्तमकालावधिन समन्वयव्यवस्थाने समर्थयिते शोकामि
ति एकवर्मिति प्रमातृरूपचितः कतिपये केचिदेव कदाचिति भावः
समानजातीयत्वादिति अनेन सांख्यादीनां भिन्नव्यापकचिन्मात्र

ई॰
स्व प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
१७७

प्रकाशव्यापितेनांशोत्तावस्थायोकार्यकारणेभिधेयं स्वरूपभाषः स्वरूपदेशकालेवैचि
त्र्यसिमेवेमतीयावेदितम् अन्योन्यमेलनेनप्रमातृणां प्रमेयाणांचक्वचरूपाव
स व्यवहारोव्यवहारांतरानुवेधीतिविशेषाभिप्रायेणाससमीक्षमासः सा
मान्यरूपताश्रयेणाभेदांशेनैकमेयारयाविहृतः नचाभासजीवितमभाव
वादेव्यवहारस्यावस्तुत्वमाभासमानत्वादेवेतिदर्शयति ॥ नतु इति ॥ १५ ॥:
ननु सर्वएव समन्वयः कार्यकारणभावेविश्रांतः सचभिन्नानामेवबीजां
कुरादीनांधूमादीनांमिथःसंबंध्य स्वेच्छा प्राग्ज्ञान्वयव्यतिरेकाभिधानज्ञा
नेनप्रमेय वस्तुप्रसंगविपर्ययतवभामाविषयतीत्युपोद्धलयति। देशका
लेति। देशकालक्रमजुषामर्थानांसमापिनाम् सकृदाभासमास्योपास
वसंधाकः समन्वयः। अन्यथेति। यद्येक्रमस्मात् विश्रांतिर्नोपपद्यते तदा
अर्थानांनीलसुखादीनांतज्ज्ञानानांतद्विषयानांचेदेशतः कालतश्चक्रमे
णाभिन्नानांस्वरूपमात्रपरिनिष्ठितानांचकः समन्वयोनैवकश्चित्सहि
समन्वयः सकृदाभासेनदेशकालस्वरूपाभासयोजनेनैकाभासेनसाध्यो
तं संपादयितेज्ञापयितुंशक्योनान्यथा सकृत्क्वचिदाभेदनिषेधनात्पर्येप्र
क्तः स्वार्थसत्वेपोषोपादिपति पौर्वापर्यादिनेति कथमित्यस्मात्समन्वयः
नकथंचिदिति अत्रायंहेतुः क्रमवतवलंत्वात्पौर्वापर्यघटादेशकालभे
दादादिपत्वानिमाश्च स्वरूपभेदात् एतस्मिन्नासिद्धमेषामितिकर्तृत्वज्ञान्वमा
दुःपुनः सामानाधिकरणेपनविवृणोति देशेन्यादिनाएवंव्याचक्षाणः स्वरूप
दानामपुनर्यथायोजनाकर्त्वेतिशिक्षयति यदिवापौर्वापर्येकार्यकारण
भावः आदिपदः प्राधान्यवाची। तदयमर्थः। कार्यकारणभावप्राधान्येन
यः समन्वयस्तूच्यते तत्रसंगत्याबंधनमन्योन्यापरिन्यागाइत्यथसमेवार्थीनव
टनेयदीमादिनानान्येतिसोत्रे विवृणोति। तदेतिव्यवहारकाले। आभास
साम्येयावदाभासभावानांततद्रूपमितिहृक्रमसहके व्यवहारापेक्षयेतियद्ध।
क्तंतदेवस्फुटयति। प्रमातृव्यापारबलेनेति। भावबाधितेतिकियावाचिन्या
भावशब्देनापरिस्पंदमानसाधनसाध्यव्यापाररूपतामस्याह नन्वकिमर्थम।
यं हेतोभेदेननिर्देशः कृतः। अहंस्वरूपेति। स्वरूपेचाभासनेप्रकाशनेनिश्च
यनरूपेयज्ञेदप्रतिपादनेनतदाशंकाशमनाय नन्वेवमपिदेशकालभेदात्सम
न्वयाभविष्यतिकिमेकप्रमात्रविश्रांत्याइत्याशंकायामाहावभासेति नन्वेता
वतासमस्तापिनास्मितिव्याख्यातेवृत्तिकृता ततश्चप्रश्नः पादः नतत्रभिन्नश्त्याह
अवभासभेदादेवचेतिवदपौर्व इतिक्रमोभेदाश्रयोभेदाप्याभासस्वदृत्वततश्च
त्वश्रभेदमयइतिस्वरूपतः अभेदावभासमितिसंवेदनतः स्वरूपाभेदप्रमाणादेशाभे
दत्वेनतदेवस्फुटयति। स्वरूपमेवाहेति तदवश्यमयोगात्स्वाभ्याशिप्ररूपाइति
व्यवहियते भेदाभेदमयएवतत्र [illegible] क्रियते। नेतदितिसूत्रेनचेति नेदि

आ॰

पी

र्षोतिपूर्वेवाक्यार्थस्वरूपेविशेषाद्युक्तत्वम् एकप्रमातृमयत्वमितिकर्तृपदे
[illegible] अत्र इतिकार्यकारणभावस्मरणाबाधादिसमर्थनावसरे साभिन्नस्याद्वृत्तिः
के स्तु स्वज्ञाप्यवर्त्मयतीतिनिरूपयति। एतच्चेति। अनेनप्रकारेणाकःसमन्वय।
इतियदुक्तं तत्रावस्थे हेतवः प्रकृतः प्रकाराआदिमः सोतेनवृत्तिग्रन्थेनवर्ति
तेइत्यर्थः ६६ ॥: कःसमन्वयइत्युक्तम् तत्रबहुव्यापीकार्यकारणभाव
एवतावदपरीक्ष्यतेत्याह इतिज्ञा। प्रत्यक्षेति। प्रत्यक्षानुपलंभानांतत्तद्भिन्नांश
पातिनाम् कार्यकारणतासिद्धिहेतुनेकप्रमातृजा ५ ॥ इहाग्नेरनुपलंभ
धूमस्यानुपलंभः ततोग्नेःप्रत्यक्षतयोपलंभेपितत्कालएवानुपलब्धस्यधूमस्यान
तरक्षणप्रत्यक्षीभावादुपलंभइत्येवंप्रत्यक्षद्वयमनुपलंभद्वयंचेतिप्रत्यक्षा
नुपलंभपंचकप्रमाणान्वयव्यतिरेकसिद्धिपरमार्थोकार्यकारणभावस्यप्र
सिद्धिमभिमन्यते तत्रक्षणमनोरथमात्रम् तथाचाग्निप्रत्यक्षेणाग्निरस्तीति
निश्चीयताम् धूमप्रत्यक्षेणापिधूमः अनुपलंभैरपिद्वयाभावोधूमाभावश्चे।
तिव्यवह्रियेत तदेतत्प्रत्यक्षानुपलंभावह्निःधूमोवह्न्यभावोधूमाभावश्चेत्येवप्र
तिपदकार्थमात्रनिश्चयनिष्ठाः घटःपटइतियथा तदेतेतत्संस्थितिभिन्नेन्द्र
यप्रमातृनिष्ठ तत्रपरीलः साध्यग्नौधूमोवह्न्यभावधूमाभावइत्येवंभूतसम्भ
न्यधर्मस्वभावमपेक्षमाणाः कार्यकारणभावमन्वयव्यतिरेकमतत्वकथंति
श्चिन्वीरन् अस्य दर्शनेतुक्रमप्रत्यक्षानुपलंभस्थानानुसारेणानितानि
प्रमेयाण्येकचित्तिविश्रांत्या तानिमतानिनियतज्ञानानेकीकृतानिप्रमातृ
त्वपत्तेश्रयापितापेक्षालक्षणस्वरूपवैलक्षण्यानि ननुदृष्टपदार्थसंदर्श
प्रमात्राभासंते तथाभासमानानिवकार्यताकारणताचतथाभासनम् का
र्यतांवृत्तौपूर्वव्याख्यापरतत्सुतन्नदिमादिम् चित्तपरदर्शनेनतदनुपपत्तिमिति
तात्पर्येवृत्ते पदार्थानुविहृतिकृदेवयोजनापेक्षयोजयिष्यति बहुतरव्यापिवे
हृच्चयितुमवतारयितुं पिशाचः भिन्नग्रहणेनदमाह यदेवैकंसाधयितुम
भिधीयते प्रमाणप्रत्यक्षादितदेवक्रमिकस्थैर्यमभिन्नेभवदेकप्रमेयसिद्धिकार्य
विदधीतविरुद्धत्वादिति तस्यैकत्वापादयतनीयम् प्रमातृतत्वमेवचतावत्
तः प्रत्यक्षादेरेकमनन्यसंवेदनरूपंभवदन्यथानेविहन्तुमनेकता। इत्यतिः
कार्यता। [illegible] उत्पादनेकारणताततः उभयमपिभावस्यभावरूपतोन्यक्रमात्मापि
केकिंचित्संज्ञायोविनिवदते यदसतदसदित्यत्रप्रकरणे नचयुक्तंजडस्यैव
मित्येतेनग्रन्थेन आचार्यप्राप्तिप्रत्यक्षादीनामेवकर्तृत्वम् परपक्षेतदनुपप
त्तिरस्यार्थस्यत्याह। यदातिवति। स्वविषयाभासमितिस्वः व्यवहारयतीतितथैकदा
एकेविकल्पमुत्पादयतीत्यर्थः एवकारः किंपुनरितिविस्मरणाहरापेक्षानांतद्वद्व
नुभयतिअग्न्यभावेष्वाक्षिप्तावग्नाभग्रहणामेशेविषयाशयः तदेति अग्न्यभावव्यवहार।

नी॰

स्त्यां

ई॰ ष प्र॰ ज्ञा॰ टी॰ १७८

कालस्य तत्त्वचनेनानन्तरामर्शनम् तथाहि सत्यपदार्थप्रत्ययोगे नयुज्येत अत्रैवो
द्दीयेति द्वितस्यार्थस्य कृते अपोह्यादिनाद्दर्तितः काचिदितितेनैव कार्यकारणभावः
कश्चिदेकोस्तियं प्रमाणयितुं प्रत्यक्षानुपलंभाख्यं प्रमाणीकर्तुं प्रार्थ्यते तेनेति
तात्पर्यम् अतएवेति य तेयथा दृष्टोवसीयेत तत्तत इत्यर्थः यथा दृष्टइति सुप्र
येति समासः विकल्पेनानेकाप्यर्थो यत इत्यमवसीयते इति अतो हेतोस्तेन।
कार्यकारणतावसितैव भवतीति संबन्धः नन्वेवमवसायादेवकथं सा वस्तिना
भवेदिति भ्रमं हेतुनिरूपणेन शमयति यस्मादिति अग्नेः यदीयसत्तामिति।
धूमसत्ताम् नन्वग्निस्त्रष्टेष्टो धूमस्य प्रयोज्यप्रयोजकभावस्तत्कवि श्रांतः अ
ह एवमितितस्मादितियतः पश्चान्नेनप्रयोजकेनापि समानकालेनमा
यथा दृष्टमित्यथवा यीमाबोधदर्शनानतिक्रमेणत्याह नन्वहतिकोदयः पूर्वे।
वियमेनन तेपिरोहिणाद्युदयस्यादोरव्या कार्यकारणता अत्रसमर्थितेत्यति
रिति आगमासिद्धिनत्तत्रापि चकोरकेनाभिमतिबद्धस्थितमेवत्यवगमस्तदु
न्नतपर्वतमस्तकावयोस्तिरोधानातिरोधाने च चंद्रार्कतारादेरुपलभ्यत एव न
न्वनवमानमप्युपपत्यासाधनीयमिंद्रियादृष्टादिकमेवेत्यत आह। उपपद्यते
वेति। अनुपपद्यमानमप्युपपन्नैः कस्मिंश्चित्कालेमलभाज्जातावाधितार्थक्रि
याकेसत्यंमाभीक्रियतेन्तर्न्नतयानेतिद्युते उपयुज्यतेवेति अनालोचितोप
पत्तिकमनवलोकितार्थक्रियाकमपि दाहित्यानुस्यवकरभचक्रमवा
पितानुभवसिद्धिनंतन्त्र हेयमत्रानेष विपरीतिर्बाधकाभावलक्षणोपपत्तिः
सत्तावैयर्थ्यंप्रसाधकोवापयोगाभियानीयस्पाशयेवक्रमवभातीत्याहुत्तर
समानकालतासंभावनोभे[illegible] वायहणेनहतनम् अन्यथानीशीवावायक्रमा
नेकमेववेतिद्युक्तेस्यात् तन्वधूमस्याग्निश्चभिन्नावेवदृष्टौत यद्विकल्पेपिभिन्न
रूपतामेवव्यवहरतुनाम एवंतत्कार्यकारणभावेकथंकार्यव्यवहरेत् विकल्पस्य
पुनरिति अर्थवलोत्पन्नेदर्शनेनकाममेवतत्करोदिति पुनः प्रोक्तनविशेषणोत्तके
नस्फुटयति यदिभविष्यद्वाकार्यं तु पु विभक्तानांदेशकालादीनांमेस्रोपण
योजनम् अविभक्तानांचगवाश्वादीनांविभागेनयोजनंपरामर्शनस्वभा
ववनाविधानाय अयमितिविकल्पः एकाभिलापतिकार्यकारणभावानयोरि
तिसंकेतकल्पितेनैकेनाभिलापेनभावेनवद्वाक्यायोयतः परामर्शप्रत्ये तत्पवतस्य
परामर्शाङ्गतिनिमित्तादृशितस्यमाः समस्तयनेकेवत्स्वसेतनमभिमानवलेन।
कल्पयंति नन्वनावचनप्रत्ययेनवादयश्चवाग्नोधूमइत्याग्निधूमादयोन्यान्यति
रेपत्ताएवभांत्यपिकुपरस्परमेवनप्रमाणत्वमपितेषामस्वजात्यैवइत्यतएव
प्रातिपदिकार्थविलक्षणापवादंस्सममर्थरूपएकोर्थोभाति नकथमुक्त
मनेकंदृष्टपूर्वमितिपवनिवारयति यापिचत्याद्विनालदयातर्दत्यनन्तरमिव
ग्राहेतनस्या अपरमार्थसत्वमाह अभिमानवलेपकल्पितमेवतल्लक्षणं

एति दर्शितमवभातेति
अभासमानस्योपरि ४

यतः। यथोक्तम्। सोसंकथमपेन्नतइत्यादि सापीतिलक्षणाकोवत्तियो
ज्यम् यतइतिविकल्पाः प्रतीतिमात्रेप्रत्ययस्वरूपसामरस्याद्बुद्धेः ततोस्याः
प्रत्यये प्रतिभासनकालएवोत्तिष्ठति ततएवसत्येव प्रतिभासेवस्तुनिर्भास
नेपरमितिप्रतिभासपर्यायम् ऊतश्चिदितिभावभेदप्रतीत्यर्थसंयोज्यनो।
भिधायकाइतिनीत्या प्रसिद्धविरोधरूपताप्रतिपादनायराहो; विरइति प्र
कार्थक्रियाकारित्वप्रतिपादनायचगोमीविति नन्वपदिविकल्पनामथ्या
भूतास्तयोजने किंचित्सिद्धमितदर्थ्यएवासो अत्रसिद्धान्तयति तथाभूतेति
तेमिविकल्प्यमानोप्याणापिदीपानिजेनैववपुषार्थक्रियाविषयोत्तनन्वस्मो
स्यापिनेनतद्दिदृक्षापीति नन्वेवमायविश्रान्ताः सर्वप्रमाणव्यापाराः अवसा
यश्चविकल्पनस्वभावोर्थनिरपेक्षजन्मानवस्तुतत्त्वस्पृशितितत्त्वतत्वेनाविसंवा
दकत्वेनामयचसमर्थितमपिगजस्नानीकृतंस्यादितिपराशंकामभनवस
मयति। तथाभूतेति। आपकंहिप्रमाणंतदपिप्राप्तियोग्यवस्तुविषयप्रवृत्ति
सत्पनुपयोगिप्रतीतिस्वभावमेवोच्यते ततश्चावसायायपगुपलब्धस्यापि
प्राप्तियोग्यवस्तुत्वेणावसितेप्रमाणस्यप्रमेयस्यव्यवहारस्यचविषयविषयिभाव
स्मरणादखिलक्षितप्र[illegible]तेः वस्तुप्राप्तिपर्यवसायिन्याप्रवृत्तेलोकानेव्यायानेका
चित्तवद्गता अनवराल्लवतितिप्रवृत्तेः पूर्वभाविनिप्रमाणव्यापारव्यवहारविना
स्वप्रधानस्तेनतत्त्वपुपसृतत्स्वभावव्यवसाये अंत्राच्यतेइतिसिद्धान्तः अत्रचेदंता
त्पर्यम् इहप्रकाशस्यविमर्शाविष्कृतस्यैवप्रामाण्यादिमर्शबलेनसर्वमेवप्रमा
णमन्यमस्वच्छमेवप्रमेयंपरिच्छिनत्ति नत्वच्छमितिसंयोजनावभातीतमस्वच्छेव
चः तथाहिकश्चित्तमेयंनजानातीयेनकश्चिद्विजानातीयेनप्रमेयांतरेणासंवलित
मेवभातिसर्वत्रचप्रमाणस्वरूपसंवलनानिर्भासतएवनचसाभेदः अभेदहिकासं
बलनार्थः अतोवाह्याद्रूपादास्यप्रमाणविश्रान्तिपर्यन्तेयञ्चावस्यवगत्तत्रास्याभि
न्नतावभाति तदृश्यादृष्टेनैवचाभिन्नतामेवचसंवेधरूपता तदेतस्मान्नेव तथैव।
चप्रमाणेनावदिताअर्थ्यतेचप्रमाणसिद्धिः एवमेवभावतत्त्वमिति यद्यथाभासतेतत
तथापरमार्थइतिहि विततपावेदितमावेदयिष्यतेच यावच्छक्त्यारूपाजायन्ततसिद्धेसा
ध्यमित्युपक्षिपति एतदेवनिर्वाह मितियातविजयश्चन्तरितिनिपातनमखदा
येनास्यमेवार्थस्यत्पविष्यति उक्तस्मिन्नप्रमेयवर्णादेवश्चागस्मातीतिप्रमेय
समस्यचयः सकलोयदृदेशाहूवाच्यतायोगात्तियतदेशाकालाकाररूपत्व
नसहयदभिन्नत्वंतदुपलब्धिनाएवावसीयते इदमित्यवसायेचदइत्यव्यवसा।
येचसकलप्रमुखभाय भेदं यउक्तम् नियतेषयमित्यपरामर्शान्तरः स्थि
तेसर्वभावगतेदंतासामान्यमेवजायते इत्यपोहतत्त्वविचारे नहितदानीभेद
एवभाति भेदोहीं माभमेत यदिदृष्टपाभिमतस्वलक्षणापेक्षयायानिरव

स्थं

ई. प्र. प्र. ज्ञा. टी. २७५

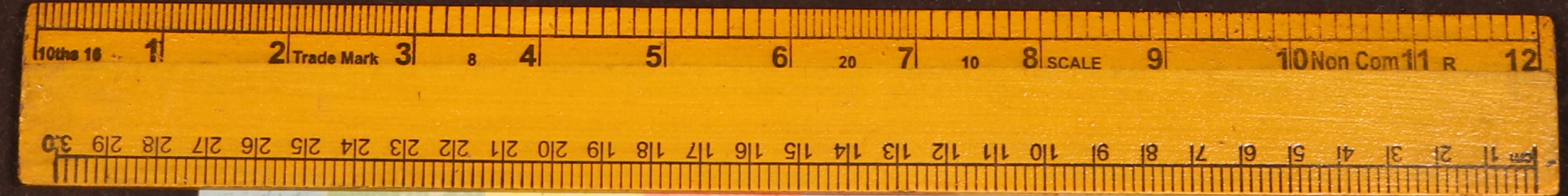
लक्षणात्मनरागिनानिखालक्षणेनतदाभासेस्व यद्विपति येस्तानिव
स्कारेहयपर्येवावभासात् नचभांतितानिनापितिवस्तुतानीतिनदृपप्रमा
त्रृतान्येवअत्रैवोपपत्तिमाह अन्यथेति यत्संकेतकरणकालेयन्नाभानेनत
तः शाह्वात्रावसीयते गौरिवच्चदृष्टाद्यात् अवसीयंतेचेदृशाह्वात्मकालाः प्रः शि
तनियतव्यक्तयोच्चदृष्टाद्यास्तुपृथुबुध्नोदराकारव्यक्तयइति तत्संकेतकर।
णावसरेपवननभांति नदनवभासनस्यहिविरुद्धंयत्तदवभासनेनतस्ययत्कार्यं
पारम्पर्येणाततः शाह्वात्तदर्थाध्यवसानेनेहोपलभ्यमानेस्वकारणाविरुद्धस्य
निषेधकमितिस्वभावविरुद्धकार्योपलब्धिः एवमेकाकिनस्सर्वोपिसामा।
न्यतइदमितिमध्यमरूपतोच्चटइति अतिविशेषरूपतर्हिदृशोयंघटइतित्रिया
पिस्थितेसस्वंथावभासरूपणायप्रकृतेतमयत्वसिद्धतयेवदर्शयति यत्रच।
नविस्तपकमेणातत्रेतिपदेनयस्मात्वचिंतायांक्रियमाणायांअसंभावम
पीदमपनंतंतस्याःसत्यांसकलमसिद्धमप्रसिद्धमेवभवतीतियोजनाप्रतःश
ब्दासंभावनात्मानमिहविशेषद्योतयति एकपरामर्शात्मनेनाभासानांचेम
लनेस्वलक्षणांतराणांचेतिबहुप्रकारोयंसम्बंधएवनिर्भासतेइतिस्फुटइ।
ति ततएवाह समन्वइसिद्धोभेदाभेदात्तुबंधसमूहसर्वार्थसापितालोकयात्राह
तिर्येषेति वासइतिकथनमात्रमेतत्सर्वेभावाः स्वभावेनत्यादीतियावत् ए
वंसिद्धांतमसएकमेभिधायपूर्वपत्तंयद्यपीत्यादिनावभाषा तथापीत्यादि।
नाप्रतिक्षिपति प्रतिभाविकासग्रहणेनांतरोसावभेदावविरोधिनावितिभू
ते उभयमतिथ्रुममग्निंच नान्यथेतिसम्बंधप्रतिभाविकासेनहिविना तथात
श्वेतिसंपादनतद्घटाद्यर्थः चार्थोपिवानभवेदेकज्ञानावेशोपिषष्टोगोवान्योन्या
पोहनस्यवक्रूपणावस्थानमीलनेननिश्चयात् अवभातिचेतिचटइतिभाव।
नामिन्नपपद्यते चेतिसमर्थयतेप्रमाणलीनेतिप्रमात्रनुलयत्वेनयदभिन्नेर
पंतस्याप्रकाशभेदएवनशतिनिहदितिनायमभेदोभेदेनविरुध्यतेइतियाव
त् एतदेववस्तुव्यतिरेकप्रधानेनोपपादयतेचेत्यत्रहेतूकेभाति यावदीतिपूर्णा
भावः प्रथायाः प्रथमानस्यभावस्यप्रमात्रूपतेनरूपम प्रथायाश्चसंवेदनरूपभा
वनादात्म्येनवर्तमानेविमर्शात्मातेअन्तर्हितेनचपूर्णरूपम् अप्रथाकेवलास्वप्रका
शाद्यवहारेलमध्यवसायेनेतिलक्षणिकत्वमपिव्यवह्रियते अवसायाद्यवहृतेश
कामारूपत्वाभावाज्जडोपिव्यवहारहेतुर्भेदित्वेलंसंवेदनेनतद्याध्यव्यवहारइति।
चेन्नहृद्याणुपदभावात् प्रकाशाच्छायायथावर्क्तोध्यवसायस्तथैनस्यमहि
प्रकाशाकार्येचेकर्यान्तर्हिप्रकाशएवामोकाच्छाया प्रकाशरूपतायांचतदवप्र
काशरूपमध्यवसायमर्थचेतिप्रकाशएव विमर्शोमेत्यायातम् प्रकाशएवाध्यव
सायेनव्यवह्रतोव्यवहारहेतुरितिचेज्ज्ञानमभिधानेचव्यवहारःनचप्रथम

भासोमापीषोभेदा
भासइति भिन्नविष
योभेदाभेदाव

प्रकाशोध्यवसायस्यज्ञेयः सहिस्वप्रकाशएवएवप्रकाशात्वेनवस्थोदेक।
क्तत्वात् अभिधानमपिविकल्पनम् तदपिप्रकाशानरूपंचेत्पुनरपितदेवा
वर्तम् अप्रकाशनरूपतायांचजाड्यमिसक्तम् अभिमानोपितथैवविकल्प
इत्यलमनेनलक्षणिकत्वमञ्जनमिश्रीकरणाकल्पितमस्वचर्वणायोगनाक
नस्युक्तसंख्योच्छिष्टेनयथावता विप्रुक्तमर्थक्रियाकारितत्वादरूपनी।
लमिवनीलत्वेनकार्यत्वकारणात्वाभिरूपंप्रमात्रविश्रामपर्यंतेनवप्रमा
सर्वमर्थक्रियाकारि एवमनपगतोनकस्यचित्किंचिद्रूपस्यात् एतच्च
पदेपदेनिरूपितमपिसंक्षेपेणास्मरणायोक्तम् ननुतदनवधारणेनकिं
चिदिदंप्रकाशतेस्त्रक्तम् सत्यमवधारितमपितवधीविन्नमनादरेणापह्
स्तितमगावन्नायोपकल्पितेनेव यहहत्वाति संपत्स्वसंविन्निमपङ्गुवानेमिति
यत्तदिन्याम्नाप्यासम्बंपविम्बस्वचवचनेयदेवचकिंचिद्याद्वेपमात्मनयास्प।
र्तयदेवचविचारमेतरेणाविमन्मविद्धोभादजिह्वापतितंतदेवेति धीर
शाद्वेद्विविषयेभावप्रधानः धैर्येण एकत्वग्राहकत्वाध्यक्षमात्त्वेनयदवय।
तेयस्यवाधैर्येमवध्यतमवधीतितस्यचेततत् नत्ववाधकमत्रास्तीतिपर
स्पष्टमावकाशान्निरूपयति नचेति अत्रैवंतिक्रियासम्बंधेतिप्रकारणप
वेप्रमाणसहतावेदकंसवेत्र प्रमाणप्रत्योदनप्रमेययोरप्यस्तीत्युपपा।
द्यान्यत्रापितत्संपादयति परस्परेति अभिन्नः शाह्वेडवृत्तिमयः प्रत्य।
यश्चतदृश्यापिता तदृश्यापिकावाप्रतीतिः एकामया एकंप्रकृतेप्रश्नते
विश्रांतियामत्वेनयेभूतथाभूतापवसंतत्वेष्यतिभिन्नाइतिपदांतसम
र्पणीयेनभेदेनप्रथ्यते ननुहेडवृत्तेरयंप्रभाव — विनाभेदमिपिक्षित
काभेदभेदसंभावना अत्राप्याहयदापीति एवमपातावसंबंधः सूचित
एवतदभावेपिमियमानत्वलक्षणाक्रियात्मनिलीनतयास्थितमेवकामिति
सर्वेर्थाव्यवह्रियमाणानसम्बंधयुग्मनपिरूढव्यवहारवर्तनीकेन्दुरूपसपि
निर्वोढयेयुः नन्वेवंभावः किंकदाचिदपिनासम्बंधपाभवतिभांतीत्याहकेवल
मिति उन्मत्तानां येप्रलापाः प्रायश्वसंवद्धास्तथाचेतांसिज्ञानानितएवव्यवहा
रायस्याधनिभवंति तेषामभिधेयत्वेनज्ञेयत्वेनचविषयास्तेऽमेणायतः प्रति
घक्काः। भांति ततः परस्परमनुसंधानाः ज्ञानेनतत्प्रमात्रूपेणानुषक्ताएवयुगपच्च
ज्ञानेनैकप्रमात्रनुषंगमन्तरेणान्योन्यमप्यनुषक्ताएवेतिभावः नन्वेवम
नुषक्तत्वेनतेषांकेनव्यवहारणीयम् यदितेनेवोन्मत्तेनतत्रैवत्रपुंसात्मके
कथंतेप्यनुषक्ताभवेयुः सचतोन्मत्तः स्यात् अत्रेनिरूपयति तेपिचेति उन्मत्तोहि
व्यवहर्ताघृतिभावः नापरइतिपरस्परसम्बंधविव्यवहरणामितिस्फुटके तत्रसम्बंध
स्यरूपस्य स्वारस्यलक्षणोहृषितपरेणरूपस्येषोहसम्बंधोहित्वेसचकथम
वेदितिभूवना तत्समर्थयितमेवभवतीतिदर्शयतितत्स्तेति यतः परस्परप्राप्तिरे

वव्यवहारार्थमतः प्रमातरि स्थितरूपः पदार्थावह बोधपिया वेदेकाप्यमापन्नाभ
वेतीति सर्वोऽपि प्रमाता र्थक्रियार्थी स्वयं वर्तमानो निवर्तमानो वा परं प्रवर्तय
न्निवर्तयन्वाव्यवहर्ता तावद्भवति न तु स्वतापि स्थितावकश्चित्कदाचिदास्ते
तस्य व्यवहर्तुरेकः पीलस्य व्यवहर्तेमिच्छाइयमुच्यते यागमनागमनयो।
र्नोतोपायपरिघट्टनमेपाययोः स्वयं प्रवर्तितेनिवर्तितेवा परं प्रवर्तयितेव
निवर्तितेवा प्रथिता स्वव प्राप्तीच्छया दुःखपरिहारेच्छया वा भवति ल।
ब्धस्य विरलाप्राप्तीच्छैव एवं दुःखाभावे याचा सा सुखप्राप्त्यादौ विच्छाप्र
वृत्तिनिवृत्त्योः स्वपरगतयोर्हेतुभावेन शरीरमवर्तमाना तस्यां सर्वः प्र
घटवर्ती विभागमवभूयावतिष्ठते योऽसौ गमनागमनयोः प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा उ
पयुज्यमानो विचित्रैर्विभागैः प्रतिपत्त्यते साच सुखप्राप्त्यादीच्छया या वज्जीवेस्।
साचिप्रमातुरन्तःस्थेनैवास्ते ततः प्राप्तेऽपि गमनादि... वस्तुनि लब्धेऽपि सुख
प्राप्त्यादौ विरमत्येव सा तत एव कामसमयपवाय्ये पुरुषार्थ दात्मा च प्रतिग्रहीता।
चक्रन्यानिरूपितः आह च अङ्गमयाय मिति एवन्तविधः प्रथमकोटौ मान्यतः
पूर्वोऽपि केन चित्काराणेन वा प्राप्तेऽपि यत्नेन भवेदिदं मे मनोपायतउपाया।
दिक्रमेण भवतादिति च मेतुनाविनिकियतापि स्थितावनश्यमिच्छा मसा।
सुनाक्रमेणापूर्णेति सैव नु भावो न तरजन्यसुखादि संपादनाभिप्रायेणापूर।
यिष्यमाणत्वादपूर्णापि सायदागमः लेलिहाना सदादेवी सदापूर्णा च सा वि
भोः ऊर्मिरिच्छात्मिका सा सदात्मनः मातरं गिणीति नवविविधःपदार्थ
सार्थः तस्या मविभागनवर्ततेऽतिऊतः उच्यते साहीति यस्मादेवं तस्या युक्तापि सो
सर्वस्या विभागारम्भभूमिरिति पूर्वं तासेवादिः साकाममनात्मवत्तया सा उउ न्मेषात्मेत्येव
विषयलालसात्मना भिधीयते ततश्चान्यपदन्यायेनोन्मेषात्मपदमनुसरति
परमपि उभ्यापि सानासती दीर्घेदृष्टिपुरुषपदवद्गन्यायेनपममभिसंधाया।
स्यापितावत्ते बहुतरमवलिहंती आभोगनम्परमसमीउर्वतीप्रथमावस्था
यामुन्मिषतिस्फुटीभवति चरमावस्थायां... पव सती पूर्णा विश्रान्तरूपा भ
वति यथोक्तं उक्ताचैसैवविश्रान्तिः सर्वोपेक्षानिरोधतइति अभिसंधीयमान
मर्थमुपादेयमुपेक्षणीयं हेयं च क्रमेणादाहरति वहिरित्यादिना चार्दनादग्नः स्वा
पिधूमउन्यतना मितिया प्रवृत्तिरभिसंहिता राजस्वामिकः कः पुरुषइति निश्चि
यता समयेतियाप्रवृत्तिः समाहिता यत्र अवसायमात्र प्रवृत्त्यैवोपक्षणीयतो क
ाद्दकस्वांगोजरिमात्मनामे भूदेशा इति च यानन्ता निवृत्तिरभिसंहितानेया।
स्याप्यमानामाकामना यदि वाचाकप्रयोगद्वारेणापरस्य सा स्ता। निति।
क्तस्य विनेयस्य प्रवृत्तिमुपादेयेवोपेक्षामवसानमात्रेवा निवृत्तिर्वाह
यविषयेसंपादयितेयो भिसंपितेनसोन्यापमाना एवं च तदभिसंधिसमयेय
यदुन्मिषितेत्सामात्मनो विशेषतत्रा तत्तस्या कामनायाः श्री सदाशिवेस्वरदशा
चितेन अविभागेन स्फुरन्त्येव अनभिसंहितेतत्र एषगलासकलामस्यसंपादह।
मिति

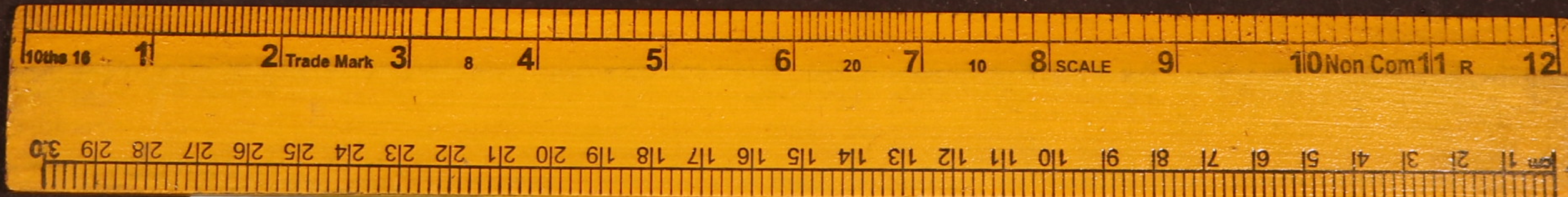
वशिवतो चितेन स्फुरति न च श्री सदाशिवेश्वरभूमौ पोर्वापर्यं किंचिदिति
क्तेः पूर्वमेव तत एव पूर्णाकारासेदेवासौ प्रथमा चरमा कोटिरप्रवृत्त्यानमपि
तथा तेन निर्भासतीति तदा येते परस्पर प्रवृत्त्यस्योपक्रमसुप्रवृत्तस्यानुप्रथ
मसप्रथमचरमात्मनि पदन्नये पि प्रकाशमात्रमवेदिनमेवस्फुरतीति श्री
मन्नुणागुरुवो मन्यते मध्यएवोस्या प्रमानग्रहणेवाक्याप्रयोगान्येव तत्र
पूर्वं तत्र योपजीवनार्थम् अन्यथा समर्पकत्वे न वा शब्दप्रयोगान्येव तत्र पूर्व
रूपानुषंगेनाप्रतीयते स्वतंत्रत्वादर्थानस्य अवलेहरूपे साक्षाभ्यां रामम
नुभवति एवन्महते योजयति राजपुरुषादिभूसाग्रादिभजगकंटकादियत्त
रस्यापेक्षयाविचित्रैसाधनभावस्साभावावसायमात्रस्यवासुखस्यवादुःखस्यवा
तस्य सर्वं सखिलं तथा व्यक्ति विशेषानादरादनेकराजपुरुषादिव्यक्तिमयं तत्ता
ध्यानात्संपादनप्रयोजनोद्देशेन प्रवृत्तायाविशिष्टाकाराग्रामव्यक्तेरपि चित्रैर्वि
चित्राप्रवृत्तिरूभयविषयाप्रवृत्तिक्रियाचरूद्यैकविषयास्तसंपाद्यतयापर
संपाद्यत्वेन वासंमता तस्याविशिष्टायाक्रियायाउच्छानतयायावदसौ विचित्र
साधनफलस्वीकारस्वावलाक्रियाविशिष्टाविषयीकृता तावत्क्रियाविशे
षणावलीकारकः कारकप्रयोजनेवस्वरूपयोगात्स्वरूप एव भवति सचतस्याभि
का यांरूपेणाश्लिष्टभवत्रपि मनोभूमौ वाहोद्दियभूमौ वा सेऊचिन्तमायाप्रमा
तृप्रकाशापेक्षया वहीरूपायोयोविभागोस्तनो क्तस्यैव ततएव भेदाभेदस्वभा।
वत्वात्संबंधएउच्यते न त्वेवं विभागावभासनेचेदायातंतर्हि हितं सदाकथमेवे।
दिति अत्राह विभागेनापीति चः पूर्वोक्तयोतकः एवं स्वरूपमात्रापेक्षयारूपश्ले
षः यतस्तेनात्मयः शालाकाकल्पाने ष्यते अपितु क्रियां प्रतिकारकत्वेन
विशेषणत्वेन संक्षेपितयावा परस्परमपि केवलरूप विलक्षणात्मकं रूपस
स्यापयन्नसदाइच्छामजडामनुप्रविश्यपते जडायमानाः परस्परमपेक्षान्त
इत्यपेक्षापिनोपपन्ना ततश्चेषामन्योन्यमपरामर्शात्मदः संबद्धमवति
गांधारःइतितत्र शुद्धेवास्तरूपतायामवेदनाबलाः चित्स्वैशायेत्तयेत्यपेक्षाल
क्षणापि संबंधः तथोद्वेवापेक्षायामतत्वभासस्वरूपवाणातिन्यायेनगुणप्रधा
नभावात्मवेशाद्दपकारकंप्रधानेनसमस्यते तत्परतंत्रं भवतीति पारतन्त्र
लक्षणापिन्यायएवसंबंधः ततश्चासिद्धिकापंतेऽनेतियत्संवेदनानपेक्षत्वं
त्रयाख्यवादयेयं तोच्यते तदपास्तितं भवति न हि भावस्यतपःस्विनः स्वयं
काचित्सिद्धि... रसिद्धिर्वाप्रकाशाचायोपदिष्टावभासत्रमेतचर्यातत्सीक
रणेनेति उपकार्योपकारकभावसंबंधः सचावरूपेणापात्मान्यथाउपपदे
द्धमाणानामासनसर्थिनाचक्रवस्यात सचेश्वरनियतशक्तिस्वरूपवि
सङ्गमेव नत्ववहूनो हि एवसंबंधइतिसंबंधसिद्धिस्तवसंबंधोहयोरेवनव

ई.
स्व. प्र.
ज्ञा. टी.
१८१

हृतम् तथाहि ये येकेकस्यानेकसंबन्धेऽवपरामर्शविषये राज्ञः पुरुषस्य स्व
स्वस्थेति तदापि राजादेरुक्तेनगमयमानेन वा हस्तिसम्बन्धकारस्तु नः पराम
र्शपदवीनीयते इति यावता हस्त्यादिषु परामर्शस्तावत्त एव राज्ञोऽपीत्येक
स्यैकेन संबन्धः इति तत्कथमिवोक्तं सर्वं तेनूपश्लेषोऽति संबन्धस्तिष्ठो स्यादि
ति सत्यमेतत् एतदेव विहाभिसंहितेपरस्परसंबन्धे द्विष्ठ एव वक्तुं शक्यो बाह्य
वन्मेलितान् मेलनत्यायेनैकः सह मेलनाख्ये संबन्धमनुप्राप्नुयादिति सदा
शिवेश्वरम् अहमिदमिति महासंबन्धम् अपि: तत्रापि भूमावपि हस्तितेविशि
ष्टा प्रकाशो इदमित्येकपरामर्शमात्रसारं भावं सामान्यसामानाधिकर।
ण्यापन्नाहं भावमात्रमत्रस्पर्शनत्वात् परिस्फुरणमेव हि तदाभवेदिति मायाप्रमा
तृगतमसदाशिवादिपदं तदा न ज्ञेयेत् ततएव भगवदपेक्षया संबन्ध एव परमार्थ
तः प्रकाशते सहिज्ञातातिस्मरतीतिन्यायेन पश्च प्रमातृतापदेश्यत्र पि सदा
शिवादि पदनिष्ठा भवन्नेव हि भगवानहमिति विश्वावभासमयः परिस्फुरति
तन्मवन्यायोहृतस्तत्रनियतिशत्त्येवमितमेवं यत्प्रयोभावराशिः प्रकाशते प
तदुक्तं हि वदशायां स्वासिद्धौ यमेव साध्यमापनग्रहणीयवस्तु ग्रहणाच भिन्ना
श्रयेकतामायान्तीति फलप्रत्यादराद हत्वचनप्रयोगः तदत्रायं प्रमाणार्थः
भावानां सम्बन्धानां वास्तवरूपेणेन विना कदाचिदप्यप्रकाशनात् यद्यस्य
नास्तिवस्तु स्तत्तेन विनापि प्रकाशते यथा घटवपीतत्वेन विनेति अथ स्तवह
स्य व्यापकं तेन विना प्रकाशमानत्वम् अन्यथातियतेमेवावास्तवं न भवेदि
ति न हि रूहं चेन्न एवलभ्यते इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः हेतुश्चायमेव प्रमा
पितएव सर्वस्य भेदाभेदावभासमन्तरेण प्रकाशनानुपपत्तेरिति सूत्रकृतैव
स एव च सम्बन्ध इत्यपि विजानमेव भूयः प्रमेयप्रवाहापवाहितेस्सदर्शि।
ख्यातमेवलक्षिते प्रकृतसूत्रार्थोपसंहारमपि कारणपक्षिद्येदर्शयति
तदेवमिति प्रमाणपदेन करणानामेषां हृचयति नहि करणस्य स्यादि
वत्प्रमाणप्रमेयावकाशादर्शनाय बहुवचनेनबहुभिरनेकविषयैरेकप्रमे
यसिद्धिः कथं स्यादिति भवति प्रमात्रेयोव्यापारोऽवश्यं कारकान्तरमत
दनुजीवितयातद्व्यापारवशीकृतानीतियावत् नहीति तथाहि सतिस्वा
तंत्र्यात् करणत्वं न भवेत् स्वातंत्र्यपारतंत्र्ययोर्विरोधान्न्यायतं अग्राह्यत्वाच्च क
रणादि कारककलापस्य एवं ह्योऽहिदाङ्म स्थिति पीडनाभिनीतकर्तव्या
या सक्रियावेशास्थितिरिति न च प्रमाणामेवास्तितान्यः कर्तानामकश्चिदि
त्याशंकाह न च प्रमाणामेव प्रमात्राविना प्रवर्तकेन प्रापकमिति प्रामि प
र्यन्तः [illegible] प्रवृत्त्याभावो पाशमनन्यः प्रदर्शनमत्रः प्रमाणस्य हो
भावः प्रामाण्यफलत्वमेकतमिथ्यादेव प्रवत्तहेतुः तदुपदर्शितेहीति प्रमाणः

नोपदर्शितेर्षे हेयोपादेयताहेयताचसम्यगादभिलाषोऽतिनाये।
नोऽवर्तीप्रवृत्तेः कारणं यस्य प्रापकत्वेनासमर्पितेर्हेयोपादेयविषये हा
नदानसंपादनलक्षणानिष्पद्यते सा च नात्त विज्ञानेसंभवत्य विकल्पक
त्वादेवेतिकथं प्रापकं प्रमाणमित्युच्यते अथ तदनन्तरभावी विकल्प एव।
ऊर्ध्वादिस्वच्यते तदप्यसत् विकल्पोहि दृष्टमर्थं प्रापयामीति एवं विकल्प
येन्न द्विष्टानिष्टविभागसमो ऊर्ध्वांत स्मरणासर्वानुभववासनायापि
ताह भिलाषान्नाह स्वात्म्लनो विकल्पस्तथाकारीति चाप्तवीनुभवेनापि
यदि विषयाकारवासनामात्रसमर्पणं कृतं तदाहृदवइः स्वप्रकाशस्मर
णे कथमिच्छोदयः स्रवादिवासनापितत्रार्पिता तत्स्मरणाद्धिछेतिचेन्न
तनीलेदृष्टेतस्याः कथं प्रबोधः नीलं स्रवादीनां कारणं नतत्तदृशानाना तत्का
र्ये विषयं स्मरणं यदाह तद्दृष्टावेव दृष्टेषु स्मरणादिति तर्हि कार्यकारण
भावोप्येकप्रमातृतत्त्वे विश्रान्तप्रत्यक्षानुपलम्भविभावनीयइति काणिन
मननत्यमेव किंच तदेव वस्तु कदाचित्सुखं कदाचिद्दुःखमकार्षीत् तत्स्वा
कितमेवतद्दर्शनमात्रात्कावासनाप्रबुध्यतामित्यत्रापि प्रमातैवशर।
णे तत्र स्थानत्त्वपूर्वानुभवविकल्पनादिस्वसंवेदनतादात्म्यमयस्य संवेधियतस्य।
ते श्रोतितत्रूपप्रणिधाना भोगाभावकेनेदेव विजृम्भते तदेतदाह प्रमातृधी
धीनेवेति एतच्च सर्वस्य संविन्मयीत्वात् प्रमातुः संमतमेवेत्याह बौद्धैरपीति
प्रमातारमपह्नुवानैरपि सौवर्णमंगीकृत्य इति भावः अन्यथा बाह्यार्थ
भावेस्वसंवेदनमेव प्रमाणफलमिति युक्तं नाम सतितद्वा यैर्बाह्यनिष्ठं।
एव प्रकाशः प्रमाणफलमितियुक्तंवक्तुम् यदा तद्बाह्यनिष्ठोदेव प्रका।
शात्स्वतंत्रोऽस्वसंवेदनस्य मिमन पित्सात्तीयस्य तो दिवस्यात् तयाविनानप्रवृ
त्तिस्तदभावे न प्राप्तिरिति न येन प्रापकत्वं प्रामाण्यस्वसंवेदनाय तेन तदास्वसंवि
देवप्रमाणफलमुक्तं तैः नन्वस्त्विदम् तथापि प्रमातृतैः कथमियतामी।
कृतः आह स्वसंवेदनमेव चेति एवकारेणाभिव्यक्तं पदेशकालभेदेन संभवतीति
दर्शितम् तथाहि देशकालौ बाह्याकस्यापि विरहिणौनान्तः स्वसंवेदनयो
जयितं देशकालाविरुद्धं प्रकाशे सो गोतरापि स्वसंवेद्येज्ञानसुखादौ विकल्परूप
तापादितयेऽप्रकाशमत्तिसमर्पणीय स्यान्नि स्रवादीनामनन्यभाक्तेषामन्तः स्वसंवि
त्तिनोऽभिजल्पानुषंगिणौन्यत्राभिन्नकदेशग्राह्यभावभागितादहेनान्त।
स्त्वस्य संवेदं सुखादिरूपस्य योजनानसंभवतीति दर्शितमेव ततश्चाय
द्येतेभिन्नकृतां तन्नन्तयोजयते संवेदनमिव वक्तृनतथा चदेशकालाभ्यां
संवेदनमिति योजनं हि तद्रूपापितयातदात्मी करणं तच्चाक्वचिदेव।

सर्वत्रियमवं पाद्याप्तम् यदि च भिन्नकत्वेपि संवेदननियमस्तर्हि व्यापकवि
रुद्धः प्रसजति ततो भिन्नकत्वाद्यानुपलंभयोजनेनतदन्यत्वव्याप्यते नहि स्वरूढेव
भिन्नकत्वामितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः स्वरूपभेदेप्यप्रकाशरूपताप्र
संगात्प्रसङ्गहेतुः क्रमम् तस्मात्स्वसंवेदनमंगीकुर्वद्भिः प्रमातृतत्त्वमंगीकृ
तमेव तस्यैव नित्यव्यापकैकरूपता व्यापारासिद्धेरित्यलंबहुना प्रसक्ते।
गाजातं प्रत्यक्षानुपलम्भादिप्रमेयजातं कार्यकारणादिकार्यस्य धूमा
देः कारणस्याग्न्यादेः संबंधिनोयं भावरूपा श्रेणाः सति वह्नावस्ति धूमस
त्वादयोभावरूपाश्चासति वह्नौ नास्ति धूमादयस्तेषाम् प्रमेयस्य प्रमाणा
धारेण प्रमातरि विश्रान्ति तेन स्वसम्बन्धेनेति दर्शयितुं व्याख्यानावमाह अ
न्यथेति नच सर्वथा मानानास्तिये नावचनाद्दीभवेदिति मध्यायतिस्वचनाये
तिवदन् प्रथमं स्मोकार्यं व्याख्यातम् यावद्धि स सम्मन्विता इत्यादिकान्तं वि
वृणोति यदि पुनरित्यादिना ननु स्वरूपमेव वर्णयोः कार्यकारणभावकृषा
शंक्याह तचेति स्वरूपेहि नान्यनिष्ठं भवितमर्हतीत्यक्रमसकृत् तन
न धूमसमर्थ्यमानोवह्नि इति इहं धूमस्वरूपमभिमन्यवह्नौ प्रवर्तते येन पर।
निष्ठता परस्यापद्येत अपि च वह्नेरनन्तरभावी यतो नियमेन धूमोहृष्टो
भवता तेनोधूमार्थी वह्नौ प्रवर्तत इति को विरोधः एतदन्वयाभ्यां दूषयति
वह्ना विनादिना इति यत्परेणोच्यते एतन्नदास्याद्यदि वह्निर्धूमात्पूर्वभावी
ति धूमसत्ताकालेन दृष्यते इति संबंधः नहि वह्नेर्धूमदर्शनेन पूर्वभावित्व।
निश्चितेव ह्वानन्तरनानाम धूमस्वरूपातिरिक्ता धूमस्यकाचिदुद्वीता
भवेत् एवं वह्नेरपि धूमपूर्वभावित्वं वाच्यम् ततः कारणता कार्यता च
स्वरूपग्राहिणावष्टंभीतेन्यन्तमदः स्वरूपस्यैव वचनेप्याभावेद्वितीय
मस्य रूपवतोप्येक प्रत्ययेन तथा प्रतीति प्रसंगः अत्यन्तमसंभावनीय।
समर्थनं चेपरद्दष्टिकार्यकारणभावस्यानिरूपयितुं पतितत्पार्श्विप्र
हार करोति तदापि वेत्ति स्तितच्छेदर्शन पटाभासद्दययुक्तोपि ज्ञाने व्य
रूपेणकेवलं तद्रूपग्राहिभ्यां ज्ञानाभ्यां परं केवलं सत्ताप्रसक्तेः न तत्तज्ञा
नाभासयोर्विषययोः काचिदपेक्षासिध्यति तद्द्वपूर्वभावितावि शेषण
णो वह्निधूमेचानन्तरभावित्वाविशिष्टसमकालत्वमपि दृष्टाहि ज्ञाने ए
कतद्रूपग्राहिभ्यां ज्ञानाभ्यां वाधं विलक्षणोन तदाभासयोर्विष
ययोः किंचिदन्योन्यापेक्षात्मकं रूपं ततः सिध्यति एतदपि चासंभावनी
यमिति स्वदर्शनच्छायया प्रतिपादयति ज्ञानमपि वेति ततश्च।
द्वाभासे प्रमातरि विश्रान्तावितिज्ञानद्वयमेव तन्न स्यादेकं ज्ञानम्

एवं स्वकं चक्र प्रवेशितत्वेन दूषितः सौगतः सिद्धान्तवादिनं स्वात्मनः
प्रज्ञाप्रकर्षं दर्शयितुं प्रतनाकदृग्भवन्तोभवन्तेति निरूपयन्नाशंकते
अथेति इतियदिपर आह भवतां तावदभिमतसिद्धान्तेनाभासोनामक।
श्चित्स्वतंत्रः अपिनाभासनक्रियाभ्यामसावायत्तः साच प्रमातृव्यापाररू
पा ततो यदापरस्परविविक्तवस्तुद्वयविषयमाभासनं तदा वस्तुनीद्वे आ
भासनक्रियाचैकेतिकथं त्वयात्मकमेककप्रवेशनेनाभासद्वयघामिनस
ह्यते एकं ज्ञानम् ततोपीति एवमुच्यमानादपि इदं स्यात् किं तज्ज्ञानं विष
यमाभासद्वययुक्तमर्थ्यमानः प्रयतते तेनैकेकाभासवज्ज्ञानद्वयपरि
हृत्य तदेवासादयेत्ततो ज्ञानस्यैव स्वरूपभेदः प्रयातीभूतेनाभविषययोः क
श्चित् तत एव विषयान्तरं धूमं प्रेप्सुः कस्मादकस्मादेव वह्निकाष्ठादिसामग्री
मीकयेत् नहि घटार्थी वीजपटकविन्द्वादिसामग्रीं घटेनसहैकदाचिद
वलोकितमपि संविभोगीतिदृष्टम् तदियता स्थितमेतत् तयाभासद्वय
युक्तं ज्ञानमेव सिद्धं स्यादिति विषयमाभासपर्यवसानादिति तदपि ज्ञानमन्यो
न्यथाभावेनाप्ति वह्निज्ञानेन धूमस्यानन्तरतया धूमस्य प्रत्ययेन च वह्नेः एवं त।
याऽनववोधादिति प्रथमात्क्रमेवहूह्वणोप्रतिपत्तियत्नन्नदा स्यात् यदि वह्निः
पूर्वभावितया धूमदर्शनकाले निश्चीयेतेति तत एतत्प्रमेयस्तन्न्ययेव
प्रमेयान्तरमाशंकते अथ तत्संस्कारेति अग्निधूमज्ञानाभ्यां संस्कारो विकल्पोयो
जनत्वत्रयोगात्पद्यते तत्तद्विज्ञानेस्फुरन्तौ विषययोः कार्यकारणभावसंकृ।
दाभासमायोज्यव्यवस्थापयतः तदाहि युगपत्तनाससमाविष्टजातेज्ञानद्दये वह्निः
पूर्वभावितया धूमदर्शनकाले निश्चितएव भवतीति एतद्दूषयति तदपी।
ति नहि तदानींतेज्ञाने केचिदिह कलेवलक्षणो न योर्निष्टत्वात् तत्कथं ते व्यव
स्थापयतः ननु तत्संस्कारजन्मतात्तद्रूपेण विकल्पेन तथा व्यवस्थाप्यते
तद्व्यवस्थापितं चतास्यां व्यवस्थापितमेवच्यात इत्याशंक्याह विकल्पोहीति य
दिता वन्नदीयरूपोपजीवनमात्रेणैव मात्राणिविकल्पः प्रमाणापि तन्मीहते तद्
नानेन स्वीयपरभावस्तद्धि ज्ञानद्वयास्पष्टः स्थाप्यते अथ स्थाप्यते तद्धि प्रमा
णेन यदन्तुनास्थापितं तत्स्वसमर्थ्यपदाद्दवीयस्यव्यवस्थापितं भवति एवं हीति।
वर्यन्तविकल्पस्यापि वस्तुस्पर्शकमिथ्यामध्यत्यपदेनत यदितावद्यप्रतिभासो
विकल्पोभ्यनावेवेकविषयेत इत्युच्यते तर्हि स्वदर्शनानन्तप्रवेश इति दर्शयति अ
थेति यद्येवमुच्यते सापीयिषयेत इत्यन्तेन दितितस्माद्उच्यमानाद्धेनोभवेद्विति मम
नन्तरोच्यमानमित्युत्पन्नस्मिद्धेकयम् एवमिति विह्यमाणोनतङ्गापिहीत्यादिना
मायप्रकाशेनेति वाक्यसमन्वयः तत्र अभासावेव विकल्पनापन्नावेवेकरू
नत्त्वेके हृत्यन्य वस्तुस्वरूपकस्वज्ञानतया व्यवस्थापकत्वतिकथ्यतीप्रेक्ष्येदि।

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
१८४

माशंकां शमयन्नेव मितिपूर्वस्तु चिंतांयुक्तिमाह तत्रापीहीति विकल्पाव।
स्थायां हि यदि ताद्दशावेव वर्तेत न तर्हि पूर्वमकृतमिदानीं कृतमिति कः प्रतीया
त् अन्योन्यापेक्षया हि प्रागभावस्य प्रध्वंसाभावस्य च यद्व्यवस्थापनं तन्नोपपद्य
ते ततस्तोऽद्यावपि स्वविषयमात्रे स्पर्शातः इत्युक्तं नैतदुपपद्यत इत्याह एक।
स्मिन्निति प्रसन्नानुपलम्भप्रवाहपंचकेन हि पंचतानि प्रमेयाणि एक
स्मिन्नविच्छिन्नेऽडे पायमानानितिन्त्वात्नेत्रतरंगबलादन्योन्यापेक्षामयाति
घटः पट इति वा हि विकल्पाभासविमर्शवैलक्षण्येन भास्यन्ते विमृश्यन्ते च
तत्रैषां साक्षाभासनव्यापारवत्त्वतः पंचराम एकाभासः सकार्यकारणभावा
भासस्तत्त्वाविमर्शश्च प्रमातृव्यापारः इयमेव च सा प्रमाणप्रयोजनात्मि
का समस्तव्यवहारोपयोगिनी युक्तिरुच्यते तद्व्यापारविरहे प्रमाणान्य।
प्य किंचित्करा एव तत्र श्लोकं परमेश्वरो नव श्रीमत्कटसंहितायाम सं।
विद्धापारम एवैका युक्तिः सर्वत्र सा परा भोगो वाप्यप्रवाभासो तेन ना स्यास्माद्
तो भवेदित्यादि सदा योजक एवेति सर्वमिहै सिद्धम् ॥ ८० ॥ः नत्वप्र
सत्तानुपलम्भे यदकारि तद्देदकीकर्तव्यं मिश्रीयतां प्रमातृरंगीकरणम्
तत्किमनेन न तदेकीकरणं हि स्मृतिरेवाद्युक्तेरस्पाशंकाम् हि त्रम् स्मृतोयेव स्व
संवित्तिः प्रमाणस्वात्मसंभवे पूर्वानुभवसंज्ञावसायनेनैव नापरम् प्रत्य।
ज्ञानुपलम्भरूपाणां संवेदनानियतत्त्वं निजसंवेद्यमग्रहणात्मसत्तावत्सम
येयत्प्रकाशानेतनसमयाणां कालोपनतमपूर्वम् गृहीतग्रहणस्वभावत्वा
त् अपितु पूर्वानुभवएवततः स चेदानीं पृथग्वेद्यत्वेन भासते ज्ञानज्ञानेऽपात
त्रसमयाणाम् न चापिज्ञाते ज्ञानान्तरवेद्यमितिदर्शितं बहुशः तदस्य स्वतो
पि पृथक्त्वप्रकाशनतायाम न्योन्याननुबंधकं संवेदनद्वयमेवस्यात्त्वसमयाणाम्
तदियदंगीकर्तव्यं यत्स्मरणकालेऽप्यनुभवः प्राशपात्तः स्वसंवेदनात्मास
न्नेव स्मृतिस्वरूपमज्ञावावेदकास्वसंवेदनादभिन्नः प्रकाशते इति न यत्रप्र
सज्ञानुमानादितत्त्वसंवेदनात्परत्वाति विकं प्रमाणक्रमेण तावत्काल।
व्यापकं च यद विच्छिन्नं संवेदनं तदेव प्रमातृतत्त्वमिति स्मरणादेकीकारः
प्रत्यक्षादीनामित्युक्तिः प्रमातृबलादेकीकारस्तस्मादुपनतं तद्योऽह्लयति
स्मरणलक्षणश्चान्तरो व्यवहारः स्मरणादभिलाषेणेतिन्यायेऽप्येषप्रकार ना॰
व्यापकोयः सोप्येक प्रमातृतत्त्वविश्रमाधीन इति सूत्रार्थः एवं सन्नेपणा
हपूर्वं मिन्यादिमायनमिति सिद्धिरूपं संवेदनम् तस्याकारदर्शयति पूर्वमि
त्यादिना स्मृतिप्रकरणानन्तप्रमायांगाप्रत्यक्तत्वापरिहारायाह पूर्वमिति
स्मृतिविमर्शप्रकरणोऽत्रेवमनुक्रमन्यच्छानुभविता न दन्यः स्मर्तो कथमि।
ति प्रमाश्राविना स्मरणं नोपपद्यते इति व्यतिरेको पक्रमेणानुमानेन प्रमा

त्रैकामर्षाप्येति अस्मिंस्तु श्लोके अनुभवस्मरणोस्वसंवेदनेनैकतयागृही
ते यदिदमेवतदेकस्य प्रमातुर्ग्रहणमिति तिसाद्दत्वादेवेतिसर्वप्रकारावापित
सर्वार्थितत्त्वनीयस्वसंवेदनप्रत्यक्षेणैव प्रमात्रैक्यमुक्तमिति काप्युनरुक्त
ता पूर्वानुभवस्य स्वमेव संवेदनं प्रमाणं भविष्यतीति शंकां शमयितुं यानुभूति
रभावादित्यन्तमोक्तं व्याख्यातुमाह ज्ञानेतावदिति तदभिन्नस्य वस्तुनोप्यवदर्श
नरूपादभिन्नस्य अपिशब्देन प्रमाणस्येव प्रमेयाभिमतस्यापि दर्शनभावा।
स्याभाव इति सूचयति अभ्येवव्याख्यायपंचमीं व्याचष्टे तदित्ति तस्मादभावा।
द्धेतोः येनेति स्मृतिकालानीतघटदर्शनेनापि हि लक्षणानवाकार्थ्यरूपेण।
वस्तुनात्ती लिंगोपक्रमेपि येनेति निर्देशो वाक्यार्थतांसंपादनाय अन्यथाप।
दार्थमात्रेपरामृष्टं भवेत् एवमनुभवस्वसंवेदने पूर्वानुभवेन प्रमाणामिति।
क्रास्मरणमपि तत्र न प्रमाणं परदर्शनेनयुक्तमिति निरूपयति स्मृतिरेव चे
ति स्मृतिरेव प्रमाणम् तत्र यस्याविद्यमानत्वे निर्विवादसमित्यपि न साहि स्व
संवेदनत्वेनवा तत्र प्रमाणं स्यात्नेचेन्न युज्यते तदाह नस्या इति व्यतिरिक्त वि।
षयत्वेन वा एवदपि नेत्याह नचापीति तत्दिति विषयतम तत्र योगिज्ञानेप्र।
तिनष्टमपि विषयत्वेत्यत्रापि स्यान्नेतदित्याह नचापीति तदिति विषयत्वम्
नन्वयोगिज्ञानेप्रतिनष्टमपि विषयत्वमत्रापि स्यात् नेतदित्याह नचापीति
चः शंकामपि शाह्यो विषयत्व निराकरणसमर्थ्येयोतयति नन्विषयत्वनवोऽस्पर्श
नः सर्वैस्तु नहि दृष्टेनुपपन्नता अत्रापिभूतेभावेवेति नन्वयावद्दृष्टेनावदेवात्त्व
पिकासंजनयत्वनिष्प्रमाणकं तर्हि पूर्वैवेवदोषापादनमस्तिति दर्शयति त
त्रेति इदन्तयाभवत् एवंस्मरणमपि पूर्वानुभवप्रमाणेन भवतीत्यावेदितेरा
पत्तराभावात्सर्वं दूषितमपि पदं परोवलम्भेनानुभवासिद्धत्वात्स्पष्टोभ
वतीति प्रत्यक्षामात्रेणाहृद्ग्राह्यमन्यनाद्भियमाणा इति हृन्दयेगृहीत्वासिद्धान्तेति
त्यद्रमाशंकते पूर्वस्वसंवेदनेति पूर्वेयत्स्वसंवेदने तन्निष्ठमितिष्टतावत्त्
किंतु स्मृतिकालेनतकैनप्रमाणेनावगतम् तदाहि स्वप्रकाशत्वेन स्मृतिसं
विनिर्वर्तितेतत्तेनानशक्यमेवमभिधातुं तत्तदा स्वप्रकाशमिति नचेंद्रियज्ञाना
देरयं विषय इति बलादागतेस्वसंवेदनान्तरेणैव तत्स्वसंवेदनं पूर्वानुभावप्र
माणाभूत् प्रकाशयतेइति तच्च स्वसंवेदनान्तरं तदानस्वप्रकाशं स्मृतिस्वसं
वेदनस्य तदा स्वप्रकाशत्वादिति तस्याप्यावेदकं स्वसंवेदनान्तरं मित्यनवस्थायाप
नेतेयमनेषा एव पूर्वानुभवे पर्यनुयोगपरम्परा याता अशक्ल्पनेन स्वसंवे
दनानामनवस्था एकस्यापि पूर्वानुभवस्य विश्रान्तेन स्वसंवेदनभागाकल्प
नायाम् सा च मूलमेव शेषपानुभवप्रकाशं विहन्त्यतिः अथ प्रत्तीताम
कलङ्कमार्गणवणाहनाबकाशेबलादेव समस्तमार्गमाजिरासिष्यति परस्तैरे

ई॰
ष॰ प्र॰
ज्ञा टी॰
१८४

वंप्रतिबोधयितव्यइतिकथयति अयापीतिस्मृतिकाले अतइतिइदानीं
निर्भासमानतयानपह्नवनीयात् नन्वियत्यपिसिद्धेप्रकृते किमाह सएव
चेति अत्रेत्यस्यव्याख्यानम् पूर्वानुभवइति अत्रेवचच्छेदः ननुचस्मृतिरनु
भवकार्यं नचेदमद्दृतयामयाकिलकारणंगमयतीति सिद्धः पूर्वानुभव
स्यात्कोयमस्थानसंभ्रमइत्याशंकांचशब्देनद्योतयन्नतिक्रान्ते पूर्वानुभ
वसिद्धोचेति इत्यमत्रयोजनाग्रंथस्य पूर्वानुभवकालएव समनन्तर।
क्षणोस्मृते तन्नष्टोनास्ति स्मृतिसमये तत्पूर्वक्षणोययन्नुभवः प्रकाशते
वह्निधूमयोरिवदूरहेतोरपि कार्यकारणभावः स्मृतिपूर्वक्षणोनतत्कथं
चिदनुभवस्यप्रकाशः नृत्वत्रस्मृतिकालएवेतिमन्तव्यम् सहभावेनप्र।
काशोकार्यकारणत्वमसिद्धेः एतदर्थमपिचवृत्तौपूर्वग्रहणम् स्मृतेनेका
र्यलिंगतायतः पूर्वस्यानुभवस्यातीतस्मरणाच्च पूर्वत्वेनानुभवस्याभा।
सोनास्ति येनतस्मस्मृतिप्रतिकारणभावः सिध्येदितिवृत्तिसंगतिः ननुप्र
त्यक्षानुपलंभाभ्यांमास्तुदत्रकार्यकारणभावनिश्चयः कार्यत्वविवेके
वतस्मविषयत्वहेषंद्वियादिवद्विसाकृतेपरामर्शोकाते अर्थेतिज्ञानमि
निस्मृतिरूपम् अत्रद्रूपइतिचेदोनभूतत्वयंविशेषणोभ्यतोस्यसम्बन्धिष
तिस्पूर्वानुभवरूपएवोविस्तारायंकल्प्यतेनुमानेविकल्पेनाप्रकाशमाना
पीत्याशयः यदाहभट्टः कार्योविमापरकत्वंसविदस्तेविस्मरणान्तरेतएतत्र
सन्नते तदेतदितिनधूमादेः कार्यव्यतिरेकमात्रशरणकः कार्यतानिश्चयोपि
तत्प्रसंगे प्रभवत्येवाचतन्कोयमतिप्रसंगइतिचेद्यतहिंदोषइतिदर्शयति
इन्द्रियमपिइतिज्ञानरूपत्वेऽवकारणतास्यादित्याशंक्याह नीलादीति अर्थे
वेद्यमानंनीलप्रायमितियावत् ततश्चक्षुणोनुक्षुणोन्यदिंद्रियं तत्रचतज्जाती
येमवकारणमित्यादिवक्तुंतत्कल्पनाप्रसंगः संस्कारप्रत्ययश्चानुभवः स्मृते
नेद्रूपादानसदृशस्यचकारणतायामुपादानमेवसदृशमतएव तेनचैवम् का
र्येहतदनुत्तयाचस्मृत्योपादानमेतःसमनन्तरप्रत्ययएवकल्प्यते यत्ततिश
यायायीतिहृत्वासंस्कारप्रत्ययताकारणत्वेनानुभवः कल्पितः तस्याकारणा
नेवइत्तीनेत्याशयेनाह स्मृतिर्ज्ञानस्यचेति नन्वेवमनुभूतोमयाचेदइत्यनुभ
वस्यापत्संवेदने तत्कथंनिह्नुतेत्वम् अत्राह एतावदिति अनिह्नवएवायमस्मा
भिस्तूर्यामिविकीकृतइतियावत् ततइतिहियइकेतत्कृतमस्देवलस्वत्वाप्र
माणरूपम् प्रत्यक्षरूपंव्यतिरिक्तंस्मृतिस्वसंवेदनाव्यतिरिक्तंवात्वनुमा
नरूपंवा तत्राद्यचरमपक्षौप्रतिदिशति विनिमयएवपक्षोभ्यतावकाशोगाप्र
तिक्षितः एतदुपसंहरति तस्मादिति स्वसंवेदनहृष्टेचानुमानत्वमपिशाकायो
जनमपिदर्शयति स्वसंवेदनेनेति तस्मिन्निति पूर्वानुभवे स्मृतेरपीति अन्य

त्रस्वसंविदितेत्यस्यहेतुत्वाज्जायतइतिविस्मयम्नचकोपि उत्तरेणापिचप
देनसंबंधनीयः समन्त्रचयोतनाय एकत्रहिस्वसंवेदनरूपप्रमातदनुभ
वसंवेदनमविच्छिन्नमेवास्ते ततश्चाभोगावत्यनुभवस्मृतिरुद्भवन्तीप्रा
शेपएदेनुभवमेवापेक्षमाणास्वमाद्दिपतीति नत्वसाविनिन्याममात्रघट
नेमतनत्वनुमानस्यात्रकश्चिदुपयोगः व्यवहारसाधनमप्यत्रतत्संभाव्य
तेमोहाभावात् मोहवाकार्यतायाअपिइत्तीनत्वात् नन्वेवंस्मरणंपूर्वानु
भवएवप्रतपत्तीतिपूर्ववदेवास्यप्रामाण्यंस्यात् सत्यमेतदित्याह स्मृतीत्या
दि यथातस्यानुभवरूपताप्राच्यानंतथैवप्रमाणता इदानींतुयथास्यस्मृति
रूपताएवंविषयगतातीतकालोपरामृष्टितानुभवभागतयातथासद्ही।
तग्राहित्वादप्रामाण्यमपिप्राकाशिष्टच्चेदोनत्वप्रकाशातइतिस्मृतावनुभ
वम् नन्वेवंस्वसंवेदनमपिस्यादप्रमाणंस्याकारोसंपादिताहीतमात्मानमेदहा
तीतिस्वात्मांशोग्राह्यत्वमुल्लिखेत् नचैवंतथाहि सतिस्मृतवर्तमानविभागो
भवेत् तत्स्मावद्वस्यतत्स्मिकलावच्छेदविरहादितिहिवक्तुकालः कृतनि
यमेव तदेतदाह स्वसंवेदनेविति स्वांशोग्राहकतायामवर्षपंभाविनः कालभे
दस्याभावाद्ग्राह्यत्वाभावोपुक्तः ४८॥ ननुकार्यकारणभावादिव्या
वहारिकरूपनिश्चयेऽनुभवमात्रादप्रसिद्धेपिविकल्पाएवसन्तप्रमाणंस्युस्या
नैयायिकप्रभृतयोमन्यन्ते बाधाभावेहिकिंकृतमप्रामाण्यम् बाध्यबाधक
द्विचंद्रालातचक्रादायनुभवस्याप्यप्रामाण्यम् ततश्चबाध्यसत्तासत्तयोरेवाव
धातव्यम् नत्वेकप्रमातृतत्रेनसमर्थितेनकिंचित्कृतस्यविकल्पविक।
ल्पबलादेवसिद्धेः अतोवेतात् ननुत्रविकल्पतत्वमननुभवेकाप्रमयप्रमात्रा
स्मकंब्रूमहे अथापितमसमस्तानन्वेहिध्यवहारव्यापकसत्यासत्यप्रविभा।
गनिश्चयनिवंधनम्भूतोप्ययंबाध्यबाधकभावकथंचित्परदर्शनेचघटते अ
स्मदर्शनेतूपपद्यतएव तत्रस्वपक्षेनावद्रुपपद्यतएव तत्रस्वपक्षेनावद्रुप
पद्यमानतांदर्शयितुंवृत्तम् बाध्यबाधकभावोपिस्वात्मनिष्ठाविरोधिनाम्
ज्ञानानामुदियादेकप्रमातृपर्यवसितेविति॥ यः समस्तव्यवहारसिद्ध
येसर्वैरंगीकृतः सोपिनोपपद्यते तथाहिनाभोविषयाणाम् अन्तर्हि
तस्यापिनत्सावम् तदसौज्ञानानामेववक्तव्यः तानिचस्वस्मिन्विषयेआत्मानि
चस्वसंवेदनेनियतस्थितिकान्यस्यलसंतोषभाञ्जि नतिमन्नाभोवेतरतर
नविरुध्यन्तेपरस्परमविरहावेगावाससेतेकविनाशापरामर्षहिर्तुद्यन्तरवि
रोपिनीतिनाशपनाशकभावेनवास्वसमयेऽनावकाशाविरोपेनवास्वस
मयेपरकीये यथप्रमाणाभावोविरोधेज्ञानेनकिंचित् लिंगचमस्तातिनाद
रिविरोधोप्यविरोधएवमित्रइयस्यैवपरस्यैवणाविरोधाभिधानन्निवेय

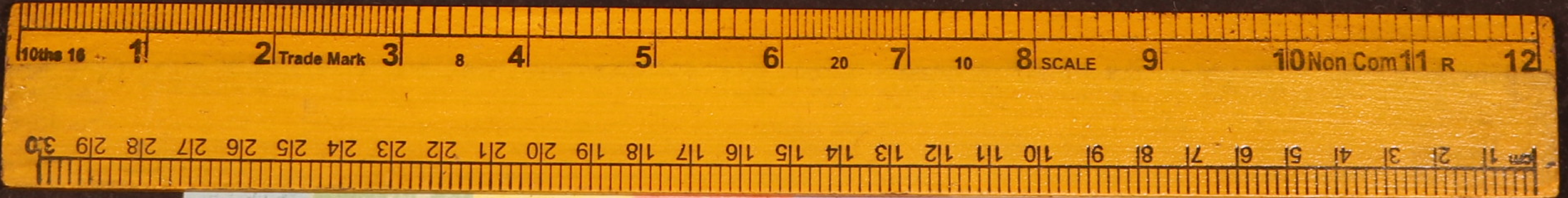
न॰

ई. प्र. ज्ञा. टी. २८५

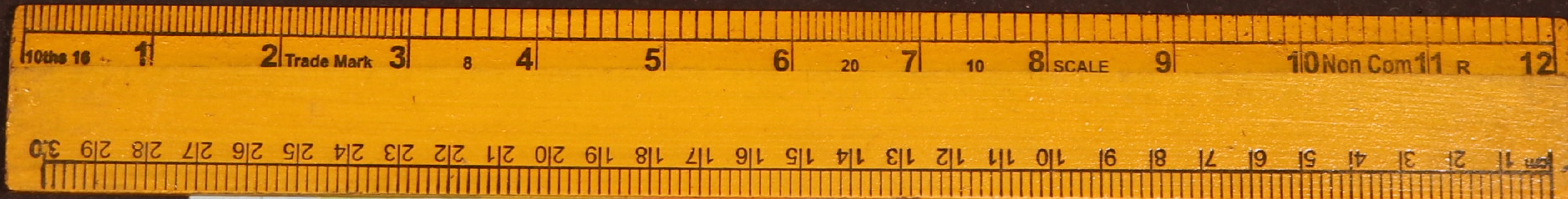
नवं यातायोन्तवाचस्यानियतविषयत्वेनभवेदिति विरोधोत्थापननिमि
त्तमनयोश्छिन्नपम् तेच्चेकविश्रान्तिस्थानप्रमात्रत्वेनाम तत्र हि विश्रा
म्यतोज्ञानानामनेकरमेवसर्वत्र विश्रान्तिः तथाहि घट इति पट इति ज्ञानेष
रस्पराभासासंभाषेणैव विश्राम्यतः नीलमिदमुत्पलमिति परस्पराभा
सोपरागप्राधान्येन अर्थेरूर्ध्वस्मृतिप्रयोज्यप्रयोजकसमाकत्वाभासनप्र
वृत्तिरीक्रियया एवमन्यदप्यूह्यम् ततएवबाह्याभिमतप्रमेयांशानंस
भवितत्वात्तेत्रोणाम्याप्रमातृरूपमयेऽर्वन्मायोस्वतंत्रः प्रमातामा
नापेते तत्रैकत्र प्रमातरि शुक्तिकेयमिति नेदं रजतमिति च ज्ञाने विश्राम्य
देव पूर्वविश्रान्तरजतज्ञानसर्वस्वभूतान्त्र विहन्ति न रजतसिद्धं सत्यम
र्थक्रियात्वमंसमेभातमिति विमर्शात्मकप्रमाणफलान्न हन्ति विधंसय
ति विधंसयंश्च विश्राम्यतीत्येवं प्रमातृर्यिान्यपरिवर्जनेन ज्ञानान्तरस्य
नियतास्थितिः ततोहेतोर्वाध्यतापरिवर्जनीयस्य परिवर्जस्य च बाधक
तासिध्यति यच्चयस्य फलान्न हन्ति भेगोकरोति तत्तस्य बाधकम् सार्वभौ
मस्वापरन्वभंजाम् तथाच भैनेदं रजतमिति शुक्तिकेयमिति वा ज्ञा
नेरजतज्ञानस्य बाधो हि नियतविषयो भवन्नियतनिमित्तया व्याप्तः
ततो विपक्षे तद्व्यापकाभावात्साध्येन हेतोर्व्याप्तिः सिद्धेति स्वभावहेतुः
ज्ञानद्वयमेकपतितं वाध्यवाधकभावायन्योन्यापेक्षरूपयोगित्वाद्वित्वपि
त्वभावएव एकपदपतितत्वाभावे हि नियमाभावः इति व्याप्तिरिति स्वज्ञा
र्थः वृत्तौ विहन्तीति चस्य स्वाभासमिति स्वस्य विषयस्येति योज्यम् अयं वास
सेवेदनभागे वाधात्मसम्भवादाभासमात्रेण व सम्भव इत्यपि मिह निर्दिष्टम् त
दाच हन्त्रेपि स्वात्मग्रहणामाभासतात्पर्यणोऽवयोज्यम् एकोयः सन्निवेश
इत्यमितिम्पगुली निर्देशस्य दर्शनजिहासा स्थानंतदवष्टम्भेन यद्यपिवस्त
स्थितत्वात्मपद्यते तथापि प्रमात्रैकामन्तरेणानेदकावष्टम्भ एव द्वंद्वोनुर
तिवदन्यादृशमपिमन्तमवमन्यते मायाहस्त्यनवष्टम्भेनैवरूपमंवि
त्ववनीशुक्तिसंविज्ञाऽऽनिस्वरूपस्य प्रमाणस्य तद्वदवृत्ते वाविर्वेतनेवाधा
घातोपपद्यते इतिदर्शयति वाधः क्रियते न्यन्ते नस्वात्मसंवेदनान्तरमेकसंता
त्मातेनसहतेरतिवाधासति प्रमातर्यीत्याह सोपीति अपर्यासमकारणस्य भव
तोन्यभावभावादितिषः महाननवस्थाविरोधस्थाने तत्तस्मिन्नाव समर्थत्व
तत्त्विह द्वावेगासमंताना पेक्षयासमकालेसम्भविनैव वलवतो मेनधी।
तस्यदेशाभाकृमता ततज्ञानयोःसमकालेतथात्वम्मे नियानेदेशाक्रम।
गंवानन्नशुक्तिसंवेदनस्य कालेवप्रवृत्तस्य वैरजतमंविदेनसहेत तथाहि
तस्तेत्स्यमवेत्मात्मवंधेनतत्रप्रवर्तनेनैव एतावदेवऽप्रिपामम हीतियस्मात

ज्ञाने सर्वज्ञेयमाभासयदेव ज्ञानेनतत्र एव ज्ञेयस्यानन्तरूपत्याधारावाहितोऽप्यते
तन्निरूपत्वात्प्रकाशस्यानिरूपत्वावानोजहाति नचनज्ञानान्तरमत्याभासमस्ती
त्येवकृत्वानिवर्तते धारावाहितायाः तत्कथं तत्तस्य विरुद्धयत एवं तस्मात्स्मा
पितास्तीतिसर्वेषामेवंधः एतदुक्तंभवति पूर्वाभासजनकसामग्रीसन्निधौ
ज्ञानान्तरमेवकृत्यमन्याभासमनुत्पद्यते शुक्ताविचप्रबंधप्रवर्तनस्वभावं रज
तज्ञानमिति शुक्तिकाज्ञानेनस्पर्शितमिवाक्षेनापसारितमिति चकः प्रत्युत
ज्ञानद्वयान्यतरस्यैवविधं प्रत्येतमसामर्थ्यात्वविषयमात्रनिष्ठत्वेन एवमयं
विरोधः सहानवस्थानरूप एवम्पोक्तस्मानशुक्तिनिषिध्यमानरूपमन्तव्यः अपरं हिती
यं पदं हरूपविशमाशंकते अथेति प्रमाणस्य स्वरूपं निर्दिशन्नर्थप्रकाशत्वमि
ति विरोधपदं निवारयत्यर्थः अर्थप्रकाशत्वमित्यत्रार्थशब्दं व्याचष्टे आभास।
मानपदेन अन्यथेति तदाभासतो विनाश्यदितत्प्रकाशनस्यात् किमतोय
थाभासमानप्रकाशनंप्रमाणमित्यत्राह नचेति तदपीति अपरस्मिन्न
र्थेसेव हन्तिरापूर्वेयोजनीयेत्यपि शब्दः तृतीयमपि पदं दृषयति नचेति।
अनुवर्तमानोसम्भवहेत्वपदं व्यतिरेकोन्त्वनम् अथतत्पदं स्वमतउपपद्य
मानं दर्शयिष्यन्क्रमेणापविशापयति अथापीति निवर्त्यत इति तस्यतत्राव
काशानमस्यतदृत्येनावदेवेह निवर्तनमभिप्रेतम् तथाचेद घंसंमेरा
क्ते घटेपिघटाज्ञानमिति प्रवृत्तस्य पूर्वस्यतत्रावकाशेनमस्यमत्सेवमपिवि
शेषमाशंकतेहृषयाय अथचेति एतात्ताद्दान्तिमत एवोपपद्यते तस्यमिश्र
येणाहृते एतदपीति अन्यथेति यदिपूर्वप्रवृत्तताया ज्ञानेनापयुक्तं घटेपि
वेष्टवाक्रमपिहृषणामश्रपत्तेनेनप्रसज्जीवयति प्रसज्जीवेनेहत्तमाह केनेत
दिति अवशंभावनीयेवतत्प्रवृत्तिरितिभावः नत्वेकप्रमात्रागतत्वेनामवक्त।
तोयदस्तिनदेवविशेषकत्वं विघ्नातिनेतदित्याह केति सर्वथापत्रप्रकाशते
तदस्वरूपतनोऽस्तीति कोशपानस्यापिनायेविषयइत्याशयः तत्प्रकाशतो
तत्कथम् ततावज्ज्ञानद्वयेनतापिविकल्पेनेतिदर्शयति नचेति नचेदंप्रमा
णंद्वष्टमितिकथ्यति नचान्तरेणेतिज्ञानान्तरवेद्यतामनुपगमेपिद्रः समर्थी
यमर्थ्यमिति दर्शयत्यनेनेव चकारोभ्युपगमद्योतकः उभयत्रापिहेतुः परापेक्षि
त्वादिति ततोपिकिमित्याह सर्वेतिस्वाते अपि विकल्पाभ्युपगतेपि सत्कृतेमेत
नेतिवहतीत्याह विकल्पेनापीति विकल्पेनापिस्वात्ते आत्मीयोर्वापर्यवस्यायाप्र
नेतद्विकल्पस्यात्मव्यतिरिक्तत्वेनाभिमते ज्ञानद्वयप्रकृते ज्ञानयोस्तयोरपमेनप्र
काशरूपत्वादध्यवसीयते एवंतेनायमर्थः विकल्पः स्वतेद्रोंगीक्रियमाणाएवप्र
काशरूपेणांगीक्रियते तेनैवस्वतंत्रोऽयुक्तः नह्यस्मात्प्रकाचित्स्वतंत्रतात्तत्स्यपमर्थ
विषयेभवन्तु स्वतंत्रः ननुज्ञानविषयेनहिज्ज्ञानस्यस्वप्रकाशस्यवानिविकल्पवि

कस्याल्पः प्रकाशनरूपः तत्रोपजनप्रकाशनस्वभावस्तावदयमभिमानसारो
वास्तवप्रकाशनव्यापारयोगित्वादध्यवसायरूपः ततश्चावसितमपि पौर्वा
पर्येण प्रकाशितमेवेति ज्ञानद्वयेन स्मृतेः कथं न हि दितं भवेत् नन्वयं तिवि
त्वमेव तज्ज्ञानद्वये विकल्पान्तरः स्वप्रकाशत्वेनैव तद्विकल्पतापन्नज्ञानद्वये
स्यात्मनः पौर्वापर्यं स्थापयति तत्र एकप्रमातृगतत्वे सति पूर्वप्रवृत्तज्ञाना
नुवृत्तिनिरङ्कुशीकरणं नाम बाधनेन युक्तम् तत्राप्युच्यते अथ तिरे
केवति पूर्ववदिति प्रत्यक्षत्वादिसत्त्वद्वयोः केन स्वल्पना प्यमेतत् ज्ञानयोर
पीति न केवले विकल्पेन साकं तयोरैक्यम् यावदन्योन्यमपि तदभावेत्।
देकप्रमात्रात्मकः पौर्वापर्यलक्षणोपेक्षात्मकसम्बन्धप्राणितो नोनसद्भाकः
कत्वेम् इति तस्मादर्थे निवर्तताऽदिति फलानुवृत्तनन्वलनादिति मतलव्यम्
तथा च प्रमाणलक्षणो मोलन्सध्या विमर्शात्मा मिति वस्तुन्यवापितेति व।
न्ते अभितः समन्तादाभिमुख्येन च प्रमातृनियमनत्वे बहीरूपानादरेण
तदेव विमर्शनमभिमतं प्रमाणं विश्रान्तिसारमिति दर्शयति व्यवहृय
तद्रूपेनेन ॥ ९९ ॥ नैवमिति प्रकृतेऽपि केवल्यविदेन्यता सुज्ञानवि
ष्यमानाद्रूपाणां विषयदानायबाधवृत्तान्ते पक्षीनेरोपाप्यायादि दर्शितेषु
व्यमानेन यास्ते ज्ञानाह विविक्तमभूतलज्ञाने घटाभावमनिर्णयस्या तथा
वेत्तुं शुक्तिकाज्ञानरूपज्ञानाः प्रमाणाविति इति ॥ शुद्धेभूतले घटाभावस्त।
निवेषनत्वाद्घटाभावव्यवहारास्य ततः शुद्धेभूतलज्ञानमेव यथा घटाभावज्ञा
ने तथैव शुक्तिज्ञानगतयथार्थप्रकाशनलक्षणप्रामाण्यसंवेदनमेव शुक्ति
काज्ञानस्वसंवेदनावतीति किं यत्प्रकाशते तदेवोच्यते शुक्तिविपरीतरजत
ज्ञानगताः यथार्थत्वस्वभावाप्रामाण्यसंवेदनेनपवचेवापद इति किं नत्वप्रमा
वैकोनेति यदि परो ब्रूयादिति सूत्रार्थः तमवतारयति संक्षेपव्याख्यायावस्त
नास्तीति हेत्वपदमेतत् माभूदिति बौद्धादिमते ननु घटस्य यो भावः सपदः
कथं नहि घटस्य यल्लोहित्यं सपद इति आहेयम् अत्राह नहीति नहि लोहि
त्यादिवद्घटपदस्य तत्किंचिद्येन परस्य रूपेण परोक्षं भवेत् अपितु घटएव न पतस्य
घटस्य समस्तप्रख्योपाख्याविरहमात्रम् नत्वनेति किंचिन्न्याख्योपाख्याप्य
वस्तु नत्वेवं न किंचिदभावो नामेति किमवलम्बनीयं चिन्ता आह तस्यापि विति
वैकल्पिकज्ञानामिथ्यानामकव्यवहारमात्रमात्रमसमस्थवपुः नियतस्यापि वि।
कल्पेनानुभवमपजीव्य वर्तते ततो यदनुभवमुपजीवी नियमेनाभावं विक।
ल्पयते तेनेदनुभवविषयस्यैव विकल्पतोऽभावस्थापयति नीलविकल्प
स्यनीलस्य अभावविकल्पस्य शुद्धभूतलानुभवोपजीवी नियमेनेति विप
देतिप्रमस्य व्यापकस्यानुपलम्भनीसद्विपरिवंधान्स्वभावहेतो निश्चिनात

शुद्धवस्त्वन्तरस्यैवाभावत्वेन विकल्प्यतां ततस्तदेवाभाव इति व्यवस्थाप्य।
तेनहि विकल्पानन्तरूपताप्याभाव इत्युच्यते दृष्टं हि भूतलेऽपि रूपं तद्
टाभाव इत्यस्तु नानारूपेणानुचितमेव दृष्टान्तो व्याख्यायदार्ष्टान्तिके व्याचष्टे
तद्दिनादिना शुक्तिज्ञाने रजतज्ञानस्याप्रामाण्यज्ञाने कथं भवति भ्रान्
त्येव अत्रहेतुः प्रवृत्तेत्यादितत्रापि हेतुः स्वविषये रजते प्रमाणतेऽप्यरज
तज्ञाने तस्यानिषेधनात्प्रमाणाभूते रजतज्ञाने इति हि शुक्तिकाज्ञानस्य
रूपेयतत्रादृजतज्ञानाभावरूपमिति वाक्यसंगतिः व्यवहारैकसमताममो
वस्यघटयति घटाभावस्यातियदायतमिति घटस्याभावेन जनितेन तदर्पिता।
कारे च न भवति निःस्वभावस्य जनना ...... णाय संभवात् न च कुंभकारो
त्यापित कुंभसंस्कारत्वेऽपि माविति कल्पनामात्रपदनाह किमर्थमित्यपम्
स्थापयतीति चेत् व्यवहारस्य हि विषयप्रवृत्त्यादिवा प्रयोजनमस्यास्थाप
नमसभूतले हि दृष्टेना पिशाच इति यावन्न विकल्पयति तावत्पिशाचस
न्निधानकृतभयत्रासाद्याविर्भावः स्वरूपपानुपलब्ध्यानन्तरास्य याद्यव
हारा भवति तेनासद्व्यवहाराभावोऽनेन च घटइति च यावन्न व्यवहरति ना
वत्तत्र भूतले निःशंकेन पदान्निक्षिपेदिति दृश्यपानुपलब्ध्या सद्व्यव
हारः सिध्यति अध्यवसायस्य स्वप्रसिद्धेर्विना हि व्यवहारो यथा व्यवसायो।
भवतीति तद्यथा वस्तु तावत् भूतलजनिते भूतलाकारे ज्ञानस्तु कम घटा
भावज्ञाने तेन भूतलाकारे तेनाभूतलजनितम् अत्राह सत्यमेवम् न
भूतलजनितम् मानसे हि व्यवहारात्मके विकल्पे रूपे न कथ्यते ह्युच्यते
भूतलज्ञानमेवेत्यादि आह अस्यावीति यद्यप्येतत् द्वाचिककार्थी एव व्यवहार
इयपूर्वमाविवेनास्थितमानमव्यवहारात्मके तथाप्यस्य विकल्पस्या
नीलादिविषयेभ्यो नीलाद्यनुभवानुसारिभ्यो अस्य विशेषः तथा।
हि विकल्पस्यानियतः सर्वानुभवमनियामकमपेक्षते अस्याभा
भावविकल्पस्याभावानुभवः समस्त्यापको नास्तीति भूतलस्योप
लम्भादेवाभवदेति तत्तदेवानेनास्यं व्यवह्रियते अपि च घटाभावाध्य
वसायरूपस्य ज्ञानस्य विषयो यदा प्रेक्ष्यते प्राप्यते च निःशंकगमनागम
नादि भूतले कविषयत्वानतत्स्तदनुभवमलत्वान्न प्राप्तिफलत्वाद्भूत
लज्ञानमेव घटाभावज्ञानम् तथाभूतमित्यर्थक्रियोपयोगि ननु कि
मत्रार्थक्रियया उच्यते तामेवाभिसंधाय नात्र घट इति व्यवहारे तिप्रमा
तानन्तरस्वप्रकाशमात्रेणापि यथा कृतेकृत्यत्व दृष्टव्यवहारणमात्रेणातदि
ति तस्मात् भूतलमेव यदर्थक्रियोपयोगि तदेवाभावव्यवहारस्य विषयः यो
त्यामभेये व्यवहारः सततनानास्य विषयः नीलमि ...... पीतविषया

यथाभूतलप्रमेयेचनात्रघटइतिव्यवहारः अन्यविषयत्वस्याहिव्यापकम
न्यप्रायस्यत्वेव्यवहारस्यतद्विरुद्धम ··· दमितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः
एषचभूतलमात्रघटाभावन्यायः सूत्रान्तराभिधास्यमाणोऽघटविकल्पा।
भावव्यवहारविरुद्धसमर्थनकारिणोभूतलालोकरूपस्पर्शमात्रघ
टाभावव्यवहारेयोजनीयः एवंदृष्टान्तंव्याख्यायैतमेवन्यायंप्रकृतेयोज
यति एषएवेतिशुक्तिप्रत्यक्षेणास्यास्यभावव्यवहारस्याक्षिप्तः ततस्ताव
त्स्वभावव्यवहारेषुभूतलभूतेयच्छुक्तिप्रत्यक्षंतदेवप्रमाणंतद्व्यवहारेऽस
वैरेवतद्विषयीकृतायाः शुक्तेरेवप्राप्यत्वात् यदीतिसोत्रस्यचेच्छेदस्याप्र
काश्यतकत्वंव्याख्यातम् एवंसूत्रार्थविकृत्यविकृतिकायएवरूप्यविद
भावेतियत्नत्रेभवेष्यति तदर्थान्तरसमारोपस्यमतेर्धाकितम् परिहर
तिशिष्यबुद्धिसमाधानार्थम् अन्यथादृष्टान्तदृष्टान्तसमर्थनादिप्र
मेयान्तराभिधायकमप्यवतिष्ठत्रचतद्रूप्यव्याख्योपन्नतप्रमेयान्तरा
वभासव्यवहितः पूर्वपक्षः शिष्यस्यउद्घसंधानतानमेवहोप्तेतन्मीलन
चेच्छार्थश्चसिद्धान्तोन्मीलनेनतनव्याख्यातोभवति अन्यथाहिवक्तव
तदस्तत्वंचमानत्वेनकस्मादेतदुक्तमितिस्यादचनावकाशः नेपरि
हारप्रकारमाह तेषांचेति उपमानेनस्मोपमेयाणांनिश्चयार्थमस्यनाप्ति
प्यतेग्रतोवुन्यायस्यव्याप्तिपरिघटनाय तथाउपमानमोपप्रावव्याप्तिने
श्चयेअस्यतेविष्यतेनाइयतेमवक्रोडीकारेणाननेवेतिसेघटनायेतस्यप्रा
मोदृष्टान्तःसविषमोनतुल्यः अत्रहेतुः नहीतिभूतलज्ञानेनतत्त्वप्रत्युक्ति
ज्ञानेघटाभावज्ञानेनचतत्त्वेरजतभावज्ञानप्राप्तेनउन्नतलत्वव्यप
दिष्टंरजतज्ञानप्रामाण्यभावज्ञानेयदिमेवज्ञवत्साम्यम् नत्वेवंतस्मा
द्वैषम्य नत्वेवमित्यत्रहेतुः तथाहीति रूप्यज्ञानस्यहिअप्रामाण्यंस्वस
मयभाविमिथ्याज्ञानत्वेनासमर्थमन्तरमावेदयितव्यम् वर्ततेप्रामाण्या
त्मकस्यधर्मिभावोवाननुतस्याभावएवरूप्यज्ञानस्याप्रामाण्यम् एवंहिस
तिस्वसमयेसर्वविज्ञानेप्रमाणम् ज्ञानान्तरसमयेतत्सर्वमप्रमाणमिति
पुनरपिनियमोविलप्यतेअथोच्यतेरजतज्ञानेनिष्टंयदप्रामाण्यंतच्छु
क्तिज्ञानमेवतत्प्रामाण्यदितितत्राप्युत्तरम् नचेति अत्रहेतुः रूप्यज्ञानात्मकंवि।
षयान्तरंयमिद्रूपंयतोनतत्प्रामाण्यंनलब्धंतद्विषयेहितदप्रामाण्यं य
दिवारजतज्ञानस्ययलत्वाणस्यपारिरूपंअप्रामाण्यंप्रामाण्याभावोवातत
दतेनाप्रमाणमिदमितिज्ञानेनविषयान्तरंव्यवहृतेयथान्तरेरजतज्ञाना
दिकंलभ्यम् ततोयथाघटस्यशुक्लत्वधर्मीज्ञानेपीतधर्माभावज्ञानेवान
घटज्ञानमेवतिष्ठाकांवक्तम् तथाप्रकृतेपिअन्यज्ञानमन्यस्ययदि

धर्मज्ञानेधार्माभावज्ञानेवाभवेत्तन्नियमहेतोरभावादतिप्रसज्यति तदियम
न्यज्ञानतानद्धर्मज्ञाननाविरुद्धततद्धर्मज्ञानरूपत्वेनव्याप्तेतिविरुद्धव्याप्तोपल
ब्धिः वैषम्यमेवद्रढयति प्रकृतेवेलक्षण्यपनदृष्टान्तस्यघटाभावेति विषयएवे
तिघटाभावोहिनकिंचिदितिशुक्तमेवउक्तेति शुक्तेस्यभूतस्येषः एवंशुक्तिप्र
त्यक्षमेवप्रत्यक्षप्रमाणंभवदेवरूप्यज्ञानप्रामाण्याभावव्यवहारकारणमिति
तावन्नसंगतम् एतावन्नभवेद्यदिरजतज्ञानेप्रमाणंभवेत्तत्तदावदिनरजत
मेवेदंभावेन्नशुक्तिरितिकारणान्नुपलब्धाशुक्तिज्ञानेसंवादकंनभवेद।
क्तिचनन ततोरजतज्ञानेप्रमाणंसंवादिशुक्तिज्ञानोपलब्धेरिति ततश्चका
रणविरुद्धकार्योपलब्ध्याप्रमाणपनिषेधेरजतज्ञानस्यशुक्तिज्ञानंप्रमाण
तामुपगतेहेतुभूतंतनप्रत्यक्षभूतम् एतदाह रहेतिप्रकृतेः पुनःप्राहुउक्तमे
भावताद्योतकः पारम्पर्येणेतिनसाक्षाद्धिरुद्धेतन्नत्वप्रमाणस्यनिषेध्यस्या।
पितुकारणाभ्यवधानेनेत्यर्थः ननुतथापिसिद्धसाध्यंविनापिप्रमाणेनकेन
अत्राहतस्येतिप्रत्यक्षमेववाधकमितिहितेवदन्ति नान्वितः प्रभृतीन्मेषि।
ध्यते सत्यंतथापितत्रतत्यागमात्रमेघातुनतुकामपरिपूरणोपघातनइत्याह
हृषयिष्यतेचेति अनेनपरिहारान्तरमपिसूचयतियद्गणोष्यतेधार्म्यसिद्धेनपी
तीत्यत्रसूत्रे ॥७०॥ एतन्निराकरोति नैवमिति अभावव्यवहारेतादात्म्य
नसिद्धेभवत्यपेन्याणोभूतलेघटोनपिशाचोनशाष्टोनेति तत्रहिदृश्यत्वस्य।
भावविशेषसामग्र्यभावादिनाः संभवत्यपिसंभवत्यवाभावसिद्धिः व्यतिरेके
णानूपलब्धिलक्षणोपलम्भयोग्यतायापिसमस्तकारणप्रामस्यदृश्यस्य
यदाभावः सापायितमिष्टोभवति रहभूतलेघटोनेतितदानोक्तन्यायेनाभा
वसिद्धिः एवंहिपिशाचस्यापिव्यतिरेकेणाभावःसिध्येदपिशाचतयाभूत
लस्यसिद्धिर्नेवंतदेवतत्रेतिव्यवहर्त्तमुचितम् सर्वदावातथाव्यवह्रियतांवि।
शेषाभावादितिदृष्टान्तएवायमसंगतइतिसूत्रार्थः विकृतिकारःसोक्तेदृष्टा
न्तवैषम्यदूषणोल्लत्रग्रन्थसंगतिमपश्यन्नभ्युपगमवादेनग्रन्थसंगतिंकरो
ति अभ्युपगमेप्यन्येनसूत्रकृतस्यप्रोगवादितोप्रसंगतोभावव्यवहारत्वपरि
घटनायदर्शयति इदंतावज्ञडितिवक्तव्यंनब्रूते संख्यासिकत्वेननावदभ्युप
गच्छेतनत् दृष्टान्तएवंहयंकथमभवत ···· तइति नदितिभूतलेनस्या
दितितादात्म्यनाभावः संभाव्यतेनाम एषतवाक्यार्थीनस्यान्नसंभाव्यतेयकि
लतत्राधारेघटोनएकस्येवहिकष्पमाधाराधेयताकाल्पनिकत्वेनसदासा
त् इत्यनयाभंग्यादृष्टान्तेप्रत्यक्षसिद्धवाधेनिराकर्त्तुमाहेतियोजना ननुभू
तलेनैवतत्त्वयाशुद्धताभिप्रेतसिता नकिंतद्विशेषणोपादानेनेत्याशंक्यब्रूते
अत्रहत्रेति क्रमेणपरस्तावदेवमाहात्म्याभिरूपितयाविषयमेवरूपंयदिष्यत

ई॰
घ प्र॰
ज्ञा टी॰
८८

इति युक्तं विशेषणं वक्ष्यमाणेति विविक्तमिति सूत्रे ७१ ॥ : याह
प्रतीतिस्वात्मनिष्ठता रूपा असावितिघटादेरभावः तस्मादिति विविक्ततायाः
सदैवेति परेणोपयितं भाष्यदित्यस्य व्याख्यानम् स्वात्मनिष्ठतेव परमार्थतो वि
विक्तत्वं तत्स्वरूपं तापयितं विविक्तत्वस्य हेतुत्वादिव्यवहारे साध्ये हेत्वाख्यायोग्य
तं सूत्रे विहितं तत्सिद्धवदेव सामानाधिकरण्येन अत्रेति व्यतिरेकेणाभावव्य
वहारे साध्ये वस्तुतत्त्वमबलम्ब्य दूषयति तथापीति साऽपीति घटेनासहिती
यता अनेन तज्ज्ञाने भूतलज्ञाने ज्ञातकथं भिन्नाभावसाधनमपि तत्सदेव।
स्थानादात्माभावसाधनवदिति सूत्रस्यार्थो दर्शितः परकीयं प्रसिद्धिलक्ष
णं अभिप्राये स्फुटयितुमाशंकते अथभिन्ने व्यतिरेकप्रसिद्धा प्रकृतेघ
टयति यदाविति सिद्धान्ती तत्र समुद्घाटयन्नेचेति दूषणस्यावकाशः।
मायात्रवदति एवमिति घटसाहित्यं दर्शोन्यर्थः सहिततानामघटेनका
चिदपिकाभूतलान्ना ज्ञाति प्रमेयतः प्रमाणेन श्रेतिदर्शयति स्वाकारापिकः
स्वज्ञानइति नतदग्राह्ये पि किं प्रमेयस्यताविश्वैवज्ञानस्यैवेमाशंक्याह यो
पिवेति तत्रन घटो भूतलस्य स्वभावोपितु तेनसहितनामा च भूतलमिष्य
भासे पृथगनाभाना व्यक्तिवक्तनेव एतद्दूषयति न चापीति सर्वदेति अस
त्यपि घटेन तु घटेन साकं तस्य क्रियते सहितनाम्न्यपिंडस्य चक्रेणेव घटता।
अत्राह्नापीति एवं हि सन्निकाभवणस्य पूर्वभावि विवाद्घटकाले सानभवे दिव्य
र्थः भवतु वाघटस्य तत्र कारणत्वे तथापि भूतलविश्रान्तिं तत्स्वयं घटेनापे
तते घटेन साहितेनेति न वचतर्जनितेप्यालोकस्य विशेषो विवेक्तुं
णारंभक्रमेणाचतद्वक्ष्यस्तमिते नाक्तिज्ञानसन्तानेनापि दृगादौ तद्वदन्तेम।
विष्यति एतदपि नरुष्यते च घटादर्शनेपीति चक्षुराद्यदर्शनेऽतिवेति सत्य
ते अनात्मा तत्क्षनकस्य नकस्य चित्स्वभावो भवतीत्याह वस्तुन्वेष्टेपतिव
द्यतइति तथैवमसदिति सूत्रेन चेदं परस्य सतं कार्यानुपलंभव्यवहार
सद्भूकः स्वभावानुपलंभोऽस्य यम् यत्रेति यस्मात्तत्त्वचिन्तायां क्रिय।
मानायामनेन प्रमाणः प्रमेयतः क्षेत्रमयमनुरवमपि प्रकृतमुपदर्शित
मन्वयव्यतिरेक योगेनन दिति प्रदेशातानम् सदेव सदैवाति विशेष।
षषत्वादिति तात्पर्यम् यदिच्छेवं स्यात्तथ्यासंयोगाभासैवेपिसंयुक्तत
या वस्तु घटेनजनितेन तत्स्थिताना एव च तथा गरह्यते तथासहि
तत्त्वमपीति तदभावे घटसहिते भूतलमिति तदप्यसत् घटोहि
तियावद्वाकिमस्य ग्रहणेनतमूलवेद्यदनुमानेनतत्र स्वप्रतिबंधविनाकृतः न
चतज्ज्ञानमेवतत्संवेदनेभेदात् तत्र साहित्याभासनेनतर्हि किम् विकल्पनमा
त्रमेतदिति विवृते केवलमिति इयद्वेवेदमाधिकमत्रस्यार्थः एतदेवयुक्तमितिवा

र्तिकग्रन्थेनसंवादयितुमुपक्रमते अतएवेति प्रतिविषयं पर्यवस्यद्धिज्ञा
नमेकमभागमपि सद्यत्त्राभासान्तरवद्ज्ञानमाभासान्तरेणयोजयति
ततोहेतोर्घटपटविज्ञाने घटेव्यवस्थापटानपेक्षत्वेन पटेपिघटानपेक्षत्वे
नविदधन्नेइतिमत्वा एवमुक्तवान्ग्रंथंतदीयं पठति अतइति अतोपा।
हेतोः साइंद्रियमतिरविकल्पिका सिद्धासापीतियावोपन्नेरेवमात्म
तयासाध्या यस्मादेकमर्थमनोभूमौ विकल्पयत्रपि तद्वेवान्यमप्यु
ति नोचव्या ---- परस्परविविक्तात्मकावेवविमृशतीदंत्वमस्य ईदंत्व।
पश्यामीति यदिहि एवस्वरूपान्त निवेशेनतज्ज्ञानविषयोव्यवस्था
येत्तदत्रघटपटत्वविकल्पत्वे संकीर्णे याताम् तच्चैवमनुभवइतिद
र्शयति सिद्धेदितितथैवतत्सिद्धिमर्हतीति प्रकृतएतद्योजयति एवंचेति
ज्ञानमुभयाभासमपि नान्यान्यापेक्षव्यवस्थापकं व्यवस्थापकत्वात्
व्यवस्थापनेह्यसंकीर्णनिश्चयोत्थापनम् यदिचान्योन्यापेक्षयाव्य
वस्थापनेह्यसंकीर्णनिश्चयोत्थापनम् यदिचान्योन्यापेक्षतयाव्यव
स्थापयेत्संकीर्णनिश्चयोत्थापनम्भवेत् तदेषांविरुद्धव्याप्तोपल।
ब्धिः व्यवस्थापनान्वसारेणैवचप्रामाण्यं परैरुपगतमितिस्मारयति
वोढस्यैवेति यएवेत्यमभावसिद्धिं व्यवातिष्ठपतस एवतथाभ्युपगतवा
न्यथैतत्प्रकृतमस्याविघटेनतत्वन्यदीयदूषणोद्धोषणादोर्जन्यमस्माक
मारोपणीयमित्येवकारेणायन्तद्दर्शितिसूचितम् तत्त्वेवंघटभूतल
ज्ञानेघटमात्रज्ञानेभूतलमात्रज्ञानेचकिमविशेषः अविशेषएवविषय
तःस्वरूपतः तत्त्वेवविशेषः एतदाहज्ञानेचेति चःशंकाहारेणाप्रमेया
न्तरस्यखण्डायकः प्रक्रान्तेज्ञानेकर्तरि विवक्षित्वादिकर्मपदम् प्रकृतेसू
त्रार्थमनुन्मीलयति एवंचेति एतद्दर्शनमितिप्रदेशाद्दर्शनेकान्ते असन्न
पीति घटे अत्रकार्यानुपलब्ध्या घटाभावसिद्धिर्भविष्यतीति परकीय
मनुभाषते घटेसतीतिनोभयाभासमिति अत्यन्तव्यवच्छिन्नत्वेतित्या
येनस्वसंवेदनादेवैवं व्यवस्थापितम् तस्यघटस्यरूपत्वाद्यदव्यभिचर
णीयं कार्यं निजाभासभागभाजनीभूतसंवेदनेतस्याभावात् एतदनु
भाष्यदूषयति अत्रचेतिप्रतीतिबाधादेवहितत्र सः प्रत्यक्षविकल्प
शरणानामभावसिद्धेनन्वसंतत्परः सदनोपपद्यतएवेतिदर्शनमेव ७२
नतुव्यतिरिक्ताभावप्रतीतिः सर्वलोकप्रसिद्धासाचतत्सर्वदाकिंतु
घटासंतिपिदशायामेवतत्किमत्रप्रमाणम् इहपद्यतेनाभिन्नेतत्र
नोव्यतिरेकेणतद्व्यवहार्ये भूतलमिवभूतलान्तयाचघटाभावः।

ई०
म प्र०
ज्ञा टी०
१८५

विपत्तेर्हि निर्निमित्ततातथा व्यवहारस्य प्रसङ्गे दिति कारणानुपलम्भा
नन्तरमभिन्नएव भूतलाद्य आलोकः स एव घटाभावो भूतलापेक्षया
व्यवहारणीयः इत्येतदेवात्रप्रमाणम् एतदुच्यते नन्वस्तुरोण किन्निवृत्ति
व्यतिरिक्तवस्त्वभाव सिद्धावस्ति चिरन्तनापरिहार्यः प्रश्नोयमप्यो विशेषः
सचोच्यते इह रूपविषयं जनकम भादिरूपम् आलोको वातपचन्द्रिकादिस्पर्शो
वा कठिनघटस्पर्शो विलक्षणोमरुद् भूतलेनावदावृतः कार्यकारणत्वे
कसामग्रीकत्वादिनाज्ञाते येन व्यवह्रियत इति नापूर्वम् सचघटात्मक
प्रसिद्धरूपस्पर्शविलक्षणात्तदभावरूपस्तत्र भूतलेस्वज्ञानेनालोकादि
रूपस्पर्शज्ञानेन गृहीतः सयदा विकल्प्यते पूर्वोक्तयुक्त्यानदात्र भूतले
घटरूपविलक्षणोयदालोकरूपपुञ्ज इति यद्विज्ञाने चन्द्रकव्याप्तेनोवा
कर्कशाकलशस्पर्शविलक्षणोयं पीतोष्णान्यतरमरुत्स्वभावस्पर्शप
ति विति यद्विज्ञानेन तस्य भावस्वरूपस्य मरुत्स्पर्शस्य चान्यस्य वच्छिन
त्तीति दृश्यघटरूपस्पर्शाभावतो निश्चिनोतीति स एव तन्त्र भूतले घटाभा
वो व्यवह्रियते य आलोकमात्रस्पर्शो वेति यस्यैवमपायायानागतिर्व्यतिवि
क्ताभावसिद्धो निर्वहतिलोकस्य सर्वज्ञास्यतज्ज्ञान निवृत्तिरेवान्यरूप
ततो महाप्रलये पि स्वसंवेदनज्ञानमात्रात्माभावनिवृत्तिः तस्य हि तेयथा।
पिज्ञाने भवतीति सूत्रार्थः आलोकस्यैव रूपतां स्थूलदृष्टान्तेन साधयति
कश्चिदिति केवलभूतलसे विहृदाभावनिश्चयना ह्नभवतीति यावत्
निरन्तरइति शिलोपरिसन्निहिते पिच्छटे भूतागेतदभावइतियाप्रतीतिः
सा शिलाप्रतीतिरेवतज्ज्ञावइति शिलाया भवनम् आदिग्रहणाद्धाख्या।
दिः नह्यो पिकेषांचिद्रूपमेवतथाप्यात्माभियात्मिकाः रूपेतदाविंशतिर्येति
यत्राधीत्यादि तत्रापीत्यन्तरेणसंबध्यते अवान्तरेमहतिग्रन्थः पठितोया
ख्यातस्य एवमन्तरत्तत्त्वस्यतत्स्पर्शज्ञानेन तद्घटाभावव्यवहारयतीति संबंधः
अन्यस्येति अनुपलम्भइतिपूर्वेणसंबंधः कर्तरि षष्ठी अप्रतिपत्तीति
ऊडाभिन्नादेः प्रतिज्ञानामयो संभवशीयमीतिः स्मरणानिषेधकृत्यस्य
नास्ति नियतेति वयेत आभासवस्तुवादिनोभावं विविक्तमेवभावाङ्
परादाम: यदुक्तम् अभावोपि वुध्यमानो बाधात्मभूतइस्मरणवेति
युक्तेति व्यतिरिक्ताभावसिद्धयइतिभावः उपयुज्यतइति व्यवहारासंप्र
तीति अत्रापटोपयोमादौ सएवालोकइच्यते घटो नास्तीत्यादिना व्यवहा
र्येणारूपान्तरेणानचन्यायमात्रमेतत् अपितप्रतीतिरपत्रमास्तिणीत्या
हृ वस्तुस्थितीति आविर्भावयतीति निराययति भूतलमेवहिनोप

त्ते तदापितत्तत्परिपविवर्तिनेपटाकाशमहद्देशः ७॥ ॥ ननुसि
त्यद्देतादात्म्याभावएवैकोव्यवहार्यः नव्यतिरिक्ताभावः ततश्चालोको घटा
भाव इति कृत्वा प्रदेशान्तरियांश्चिन्मोपयाचघटाभावव्यवहारस्तत्पिशाचा
भावव्यवहारोपि भवेत् आलोकस्यैव पिशाचाभावरूपत्वादित्याशंक्याह तत्र
म् पिशाचः स्यादनालोको ह्यालोकाभ्यन्तरे यथा अदृश्यो भूतलस्यान्तर्नि
षेध्यः स सर्वथा इति ॥ आलोकव्यतिरिक्तो यद्यपि पिशाचो नालोकात्मको
ह्यसौ तथापि भूतलस्येवालोकस्याभ्यन्तरेसोपि न संभाव्यते ततश्च पिशा
बोधय आलोकोमीयत आलोकोभवपिशाचो नास्तीति व्यवह्रियते तथा
पि न सर्वात्मतातदभावसिद्धिः सर्वथेति नियमेन भूतलालोकापेक्षया
यावद्वृत्तिच विचारणेति त्रियायोज्यम् पिशाचाभावमात्रे हि न साध्यम्।
पितु नियमेन भूतलान्तरेपि च संभाव्यएवासौ यावद्वृत्ति च विचारयिष्य
ते तदेवमालोकान्तर्वर्तीमस्यादेवेति शंकायामर्थनीयानियमगर्भतया
तावति विवक्षिते निर्देशमत्तादृशान्तत्तदभावनिश्चय इति परदर्शने एवोक्तम्
दर्शनेपिन कश्चिद्दोषइति सूत्रार्थः तेन संदिग्धव्यावृत्त्या न चोक्तं एवमितिव्य
तिरेकेणाभावव्यवहारप्रसंगोयः प्राक्तेन पिशाचस्य तेषामस्य दृष्टोपिनावतरति
इति चः प्रसंगशंकायोग्हेतः अनालोकरूपस्येति पिशाचस्वभावत्वादालोक
स्पर्शाकारे प्रसंगा इति तात्पर्यम् शंकानिषेधेन हेतः अन्तर्लीनस्य स्यादिति।
श्रुति अन्यतम् सम्मुखन्तेयह्लावृत्तम् अन्तर्लीनतापेक्षतेत्रेति व्याख्याते आ
लोके तन्तर्लीन पिशाचो नतिष्ठतुं शक्योऽदृश्यत्वादित्युक्तम् तस्माचोदितसमान
म् एवं हि प्रसंगाश्चोदितः प्रदेशे आलोको न भवतीति यदिदमेव पिशाचो नास्ती
ति प्रसज्येतेति अतेनाशयेनान्यथोपक्रमेण स्थूलदृष्टिप्रत्यायनाय अथवेति
सूक्ष्मदृष्ट्या तु आलोके प्रसंगस्य प्रतिषेधो कृतोऽपर्यवस्यत एव प्रदेशात्मप्यादा
व्याख्यानेनासंगतम् अथवा यद्यपि भूतले आलोकाग्रहीत इति पिशाचा
भावोग्रहीतएव तथापि गृहेकदेशस्फीतालोकघटाभावो ग्रहीतोपियथा।
न समस्तगृहान्तरालाप्राप्तिः न घटाभावव्यवहारे कर्तव्ये दृष्टान्तमुपैति गृहेक।
देशान्तरे समन्तमसाक्रान्तेतत्संभावनात्तयाप्रदेशाव्यवस्थितालोकमध्यवर्ति
त्वेन पिशाचस्य संभावनात्तथात्मावटाकाशादेशगत पिशाचाभावनिबंधन
व्यवहारांगभावेनोपैतीति तत्रापि तदभावनिश्चयः कर्तव्य एवमवतसिद्धा।
ति पिशाचाक्रमणीये आलोकमध्यभागे तदालोकानपसारणात् पिशाच
तत्त्वस्येवान्यस्य कस्यचिद्दस्मादृशेभतपलेभादित्यनयाभंगया व्याख्यानान्तरं क
रोति यदिवेति आलोकप्रदेशप्रदेशयोरग्रावधारणा परतानान्तरीयकत्व

पिशाचः स्यादिति वृत्तिः
नचैवमालोकस्यापिशाचा
त्मत्वात्तत्र पिशाचानिषेधप्र
संगः स्थूलदृष्ट्योन्यत्वेपि य
थाभूरेणलकस्याभ्यन्तरनि
वार्यस्तथालोकस्यान्तरं त
तस्थस्यान्यासततोनास्त्यर्भेते
पिनादृश्यत्वादभावसिद्धिः ॥टी॥
आलोकाव्यतिरेकेण
घटादिरिवपिशाचोपि निषि
ध्यत एव रूपस्पर्शानुपलम्भा
यथाप्रदेशैकरूपतया व्यति
रेकेणानुतरन्तर्लीनतयाप्रदेशे
नेवात्रापि पिशाचस्यानिषे
धः तदाह नचैवमालोकस्ये
ति अन्यत्वमेवात्रापि पिशा
चनिषेधप्रसंगाभावे हेतुरुक्तः
तस्य सूत्रेभ्यन्तरायानत्व निर्देशो
नोक्तं तत्रेभ्यन्तर्लीनतापेक्ष
या अथवा तत्रेति प्रदेशे

[1] प्रदेशादन्यस्यापिचा कानन्यत्वसंभावनया निषेधः पिशाचस्य प्रदेशेशक्यो नत्वालोकादन्यत्वेपि ॥

[3] तदाह्यालोकव्यतिरिक्तापरपदार्थदर्शनंनास्ति य न्मयाहीदृश्यस्संभावित आलोके प्रदेशेवा भि न्नोनिषिध्यते तदाह सद्दृश्योपत्वेपि इत्यालोका—र्थन स्थापत · · · सिद्देव दृश्यत्वमप्यस्या लोकादिव्यतिरिक्तस्यसत्तानिषेधायोगे हेतुत्वेनोक्तम् यस्स्यातीन्द्रियदर्शनोपिशाचापिरमिदृश्यत्वस्या लोकातिरिक्तपिशाचोपिपरमाणवात्मादिः पदार्थः कश्चिद्दृश्यः स्याद्दर्शनात्कश्चित्पिशाचस्यादीनिषे धंकुर्यात् ॥

६·

ध १· प्र·

ति· प्रत्ता·

दी·

१५०

तिरेकतात्पर्यंचेतित्रियातत्रशङ्कोव्याख्यातः ननुप्रदेशोयदिव्यतिरेकेणनि षद्धंशक्यस्तर्ह्यालोकेपिकिंनतथानशक्यः आह प्रदेशादिति आलोकता दात्म्येनहिप्रदेशोनिषिध्येत किंसंभाव्यतेतावत् सर्वात्मनाहितत्रापितस्यनि षेधःशक्यः इयत्वेनापिप्रदेशेआलोकोस्त्रियत्रदेवपिशाचोनास्तीति आलोकेतत्किमन्यदस्तियत्पिशाचेपिनास्तीतिस्यात् तेनात्रवचनावका शमात्रमपिनास्तीतिमन्यते एतदेवव्युट्यतितदाहेति प्रदेशेवेति अनेनप्र देशात्मकपरमाण्वन्तरवर्तमानस्य परमाण्वेकतद्रूपसंभावनानिवृत्तिः। तत्रापारमार्थिकीसेत्रेयथाहृश्यणोभूतलस्यान्तरितिव्याख्यातम् अदृश्य त्वमपीतिनैवकेवलमन्यत्वेपिशाचनिषेधायोगहेतुः अपितुदृश्यत्वमसहि तम् एतदेवव्यतिरेकेणस्फुटयति नस्यहीति यदितियस्यालोकानपसा रकस्यदिक्कालात्मपरमाण्वादेर्शनात्कश्चिदिति आलोकेप्रदेशेवासाव तीन्द्रियदर्शीपिशाचंनिषेधेत् सहीति पिशाचादतीन्द्रियदर्शीपिशाचस्यये वकाशःसंभाव्यते भूतलालोकान्तरालप्रायस्तद्व्यतिरिक्तैरात्मदिक्का लादिभिःपिशाचदृश्यत्वासहितैस्तैरालोकविशेषद्रूपैरेववापरमाणुभि र्वाप्रत्यर्थत्वात्मादीन्पिशाचाभावतयाव्यवहारन्पिशाचंनिषेद्धुंशक्नोती तिसंभाव्यतेहेति ततोनास्तीन्द्रियादर्शिनोत्रशक्नुतायस्ति प्रकृतमवस्पष्ट यति [1] नहीति आदिग्रहणाद्दिगात्मादि अतएवेति यतःपिशाचाःसर्वत्रास्या पिभासमानआलोकावयवानामालोकपरमाणूनांयद्रूपं तदेवावकाशो देशस्तस्तस्यञ्जपरिहृत्यभासते इतरेतरान्नाभिश्रद्दृश्यत्वाद्भावनाम् ततोहेतो रिदमपिनाशंकनीयम् तदेवपरामृशतियच्चेतिश्लोकान्तम् समानन्याय तोयोजयति नहीति पिशाचेपि यत्रेघागतिरालोकानपसारकाभिमतेत त्रतद्विपरीतेचटेकयमाशंकेव आलोकायसारकएवतर्हिचटोनिषेध्यो नपिशाचरूपाश्रयेनाह अथापीति अनालोकेति अन्यस्मान्तरतारहितेक चनालोकरूपोपलब्ध्याइतियावत् अयोक्तमेवसमर्थयतिस्फुटी कर्तुं तदत्रापीति यदेतद्वचनमाशंक्यते ननोवचनाहेतोरिदंसमर्थनेइति संबधः ननुस्वोन्यात्मकत्वेकथमेकदेशावस्थानेपीत्युक्तिः आहततश्चेति आ लोकांशस्यतत्रभागेपिशाचसंनिकर्षेणावयवभावेनतत्रयोन्योदृश्यतेमापि शाचः ननस्वरूपंमस्तकाकोन्यादेशः अत्राह भूतमयानामिति शाह्वादिपंच करूपाणांवाह्यानांपृथिव्यादीनांज्ञानव्यतिरिक्तानांरूपात्मनादेशानयत्स्त स्वंएकमेकसामग्र्यधीनत्वाद्धाकार्यकारणभावाद्वाहृद्धंभूतलादितदपिदेशा। इतिप्रतिभासतएव ततःसन्निकृष्टदेशातेवाभिन्नदेशाता आत्मकालो।

[1] संहितंपिशाचावकाशम र्थोन्तराविरुद्धं आलोक विशेषमयमेववापश्यन्पि शाचंनिषेधेत् ॥

[1] नहिभतिद्वयोरपिपिशाचा लोकादिकयोरन्योन्यात्मता पत्तिर्येनालोकादिविशेष मापि पिशाचतयातज्ज्ञानी यात्पिशाचमपिहिपश्य न्सवदर्शी सस्तुद्रूपालोका वयवरूपावकाशमेवपश्ये दतएवैतदपिवक्तुंनयुज्यते॥

[3] यथायदिनसान्योन्यविलक्ष णत्वादालोकोयद्रूपोनस्या न्नादतात्वालोकाद्भिन्नोस्यत्र प्रदेशोकि

दयस्तुभूतमयाइत्येकदेशाभवेत्तुनाम यत्रक्वचिद्दर्शनेतेसन्तितत्रसर्वैस्संयु क्तास्सर्वएवतेविभुत्वात्तथास्थानंतत्रसंयुक्ताश्रयत्वम् नचापितेकेचिन्नानिरा ह्याविज्ञानंचेतिषट्पदार्थमात्रंहिविश्वं तत्रशाह्याद्यभूतमयाएवेतिभूत मयग्रहणम् ज्ञानानामितिवेतिवेधर्म्येणज्ञानस्यहिस्वरूपव्यतिरेकेणानदे शोन्योभाति एकसामग्र्यधीनोकारणोवाविषयोयज्ञानापारस्वेनभासते यतः समकस्यत्वाभावनतत्रयोजनाभावादितिदर्शितम् वक्ष्यतेत्यपमदेशका लस्समर्थनप्रस्तावेदेशान्तरं स्वरूपदेशादन्यादेशाः तेनयोवच्छेदः तदोपप त्तायोगास्तेनचस्वरूपताय दिस्यादित्यन्यथाशङ्कास्यार्थः तथाचेति यतोव्यति रिक्तोपिदेशस्तेनप्रकारेणादेप्रमेयान्तरमितिचः आलोकविशेषउभस्यपि विशेषस्यकश्चिदेवपिशाचवदेववेदवास्यस्वभावावारदृश्यः पिशाचस्यदे शआधारःसंभाव्यते सएवपिशाचास्तेनिर्धारदृश्यमानः पिशाचोनास्तीति। सर्वज्ञेनव्यवह्रियते ननुचयत्रमध्येनकश्चिद्दृश्यते तत्ररूपादयः संतीतिकुतः तत्कथमुक्तंसएवालोकरूपविशेषान्मादेशः पिशाचाभावइति अत्राहरूपा दयोहीति सम्यग्वर्तिनःकस्यचिद्दृश्यत्वेपियत्रापिमध्येनकिंचिदालोक्यते तथापिरूपादयस्तथातत्रपरमाणवतयास्थिताः यथातएवास्मदादिभिर्नदृ श्यन्तेसर्वज्ञेनतुदृश्यन्तएव परमाणूनांचनेवंचिदसमर्थवेमितिदर्शयति न। तत्रेतिनतथेति प्रतिज्ञातिनोपितान्यत्नतथेत्यर्थः दूरान्तरमितियथातत्रछा यादृश्यतेनसमाकृतेनसान्तरत्वेनव्यवहितत्वेनविभिन्नंसजातीयतत्वंयम न्तंयेषांतानिसान्तरव्यन्तराणिमध्येवातत्समासान्तराणिव्यन्तराणिमध्येत मः स्वरूपतयासान्तरत्वेनवाव्यन्तरत्वेनवाविचित्रीकृतमध्यानिसन्हेवातिस्वेस्व स्थानेनिवर्तयन्तीस्वदेशादपसारयन्ती असमर्थानत्राणामादनकुमेसानिवर्त्य नेस्वदेशादपसार्यन्तेतथैव एवमिति असद्दृश्यतमःप्रभृतिभावान्तरपरमा ण्वेवत्वेनैवपिशाचपरमाणवःसर्वज्ञस्यापर्यः पिशाचाभावेहिपिशाचेनयस्तु र्वैमाक्रान्तस्तत्रालोकपरमाणवएवदृश्यमानाःसर्वज्ञस्यपिशाचाभावव्य वहारविषयीभवंति ननुनतदात्मादिपदार्थान्तरमपिदृश्यन्सर्वज्ञोव्यतिरिक्तं पिशाचंकथंनिषेधेत सत्यमपिवापिशाचेतेषांस्वरूपनिष्टत्वान्नपायद्व्यतिरि क्तपिशाचाभावेनयाभेगणसर्वज्ञेनापिङःमापएव एवंतर्हिकिमनेनप्रया सेनेतिदर्शयति अथैवेतियत्किंचिद्यद्यपिनतेनद्रष्टव्यम् ततस्तत्रचेत्तत्रपश्य तिपिशाचंनास्त्येवसौतत्रचसर्वमेवतत्रसंवस्तुपिशाचसहितंतत्ज्ञावज्ञा नविविक्तंनज्ञानान्तरेणावेद्यम् यदिवातदेवज्ञानंतस्यपिशाचाभावव्यवहा रविषयइतिनान्तरालवर्तिपरमाण्वन्तरानुसरणेनकिंचित् ननुस्वस्मदा देरप्येवंकस्मान्नभवति उच्यते अर्वाग्मितिपरिमितेयःप्रप्रपत्तितस्यनत्त्रे।

६॰
प्र॰ प्र॰
वा॰ टी॰
१६८

यमस्तीत्येवंज्ञानमुत्पद्यते येनज्ञानमेवसहितज्ञानलक्षणमभावव्य।
वहरतेर्हेतुयत्रत्तत्पद्यतइति निश्चयोजिज्ञ्चतश्चवरसयतश्चावदधतश्चवस्प
शतश्चवर्णगंधादिज्ञानानावश्यकसंभावनात्नत्रगंधादिज्ञाननिवृत्तिर्विद्यावस्प्र
वेशभत्तज्ञानादिरूपाव्यतिरिक्तगंधरसशब्दस्पर्शाभावव्यवहारहेत्त्वेवतेना
ययप्यसन्ना आलोकप्रदेशमेववायदृष्टानाऽपिशाचाभावोगृहीतः पिशाचा
न्यदृष्टात्रयेभल्लयापिसदेशिकोसोगृहीतोप्यगृहीतकल्पः प्रदेशोआलोके
वाभिन्नस्यासंसंभावनानिवृत्तिकारणाभावात् एतावतीबहुभिःप्रकारैरणु
क्तेवत्तेति नन्वयदिपिशाच्चस्यानिश्चेष्यतायासद्रूपताहेतुः तर्हिच
टादेर्निषेध्यतायांस्वज्ञानमदात्मतामित्याद्युदेशोभृद्रूपताहेत्तेवमनिर्दे
श्यानेत्याह सिद्धस्त्विद्वियइदानींमर्वोनिषेधस्तादात्म्यनिषेधपर्यावसित
एवतत्रचाव्यभिचरितेदृश्यत्वम् तथाहिहेतुविन्दुः विशेषणंवाच्यम्
इतिएवंप्रसंगादभिधायप्रकृतमेवावीरदर्शतेपिशाचस्यानिषेध्यत्वम
नवभ्रात्यदृश्यत्वयीति यद्यालोकपरमाणोर्दृश्यभवेत्तदापरमाणो
परमाणुंमणयतोनिरन्तरत्वेनभवेद्वद्विरत्रस्यातेयः पिशाचपरमाणुः सं
भाव्यते नहिलक्षणायमालोकपरमाणोरेवपिशाचपरमाणोरभावस्वभा
वःपरमाण्वन्तरेप्येवमितिपिशाचपरमाणवःशाक्यरस्मदेशोचटवन्निरा
कर्तव्यम् आलोकपरमाणुनामेवतत्रपिशाचपरमाणवभावत्वात् नतुपरमा
णुशोदर्शनमस्तियस्मल्लोकचनवितन्तप्रतिभासात् तन्मध्येचपरिमितता।
मित्यादिपरमाणवपिसाचपरमाणुनामपिशंकनीयत्वात् एवमालोक
स्यपरमाणुशोदृश्यत्वेस्यात् पिशाचाभावसिद्धिर्वोगदर्शनस्यापीत्युक्तम्।
पियावद्गतिविचारेतन्वेतत्स्थितमसत्त्वेपत्तमित्याह अथवेतिपरमाणुशोदृ
श्यत्वेपियदिनैरन्तर्यप्रतिज्ञातकाः पिशाचपरमाणवःसंभाव्येरन्तस्तानन्त
रत्वाभावेभवेत्तन्निषेधे नन्ववरसगंधस्पर्शपरमाणोहियद्यैवादृश्यत्वेनस
तोपितैकचनरूपप्रत्यक्षंतिष्ठन्ति तथापैशाचाःपरमाणवोरूपमयाअपि
अस्मदादिवचनगोचराएव अतस्तेषामनन्तरालरूपाणाममयग्रहणेनैवासंहतत्वे
नदृश्यते तथादर्शितेवितन्यवाद्यार्थसिद्धान्तपाध्यायमर्मोत्तरेणप्रदेशमध्ये
पिपिशाचनिषेधस्याशक्यतेहपिवान्तसरणीया ततस्थयथाभूतलस्या
नारित्यपिसोऽत्रमनवरुतंभवति सर्वथैन्यपिशाचाख्यानेभवति इयतापिच।
यावद्गतिविचारेणसर्वथाशब्दः सोत्रोव्याख्यातस्स्यपसंहरतितत्तस्थेति प्रा
संगिकदोषप्रशमनपरमिदंहरस्तेपूर्वमहस्ताषस्याविचलतामायात्रमिति
वमितित्रिदेवाज्ञसंधत्ते अवधर्षयति अथमेवेति आलोकचयोऽन्यस्यस्पर्श
वेतिप्रस्तावेनतादात्म्याभावोयउक्तःस्वसंवेदनमिति यस्यज्ञानस्यसंवेदने।

भूतलसंवेदनस्थानीयं तस्येतिज्ञानस्यभूतलस्यैवग्राहकंप्रत्यक्षंभवे
द्येनरूपज्ञानाभावःप्रत्यक्षतःसिद्धेदितिव्यवह्रियते ततोदृश्यविज्ञाने
नकिंचिद्दृष्टमितियावत् नतुस्पर्शज्ञानस्ययत्प्रत्यक्षंस्वसंवेदनेनैनय।
तएकमेवस्पर्शज्ञानेनगृहीतम् नरूपज्ञानम् ततःकेवलभूतलज्ञान
तुल्यादेकज्ञानसंसर्गयोग्यज्ञानान्तरनिषेधःस्यात् स्यात्तत्पयदिरू
पज्ञानेभवत्यपितदेवस्पर्शज्ञानस्वसंवेदनेरूपज्ञानस्वसंवेदनाकारा
न्तरंविभ्रस्यात् नन्वेदंस्वप्नेपीतिनिरूप्यते नहीतिचेदेतस्यादिवेयस्या
प्येनअत्रहेतुमाह ज्ञानद्विरइतितस्यसंवेदनस्यज्ञानस्वरूपग्राहक
स्यैकत्वेनोपपद्यते नन्ववेद्यभूतेचेदृष्टंतज्ज्ञानेचघटभूतलतत्स्पतत्क्रिमाया।
तम् तत्संवेदनस्याह ज्ञानस्वरूपाद्विरेयलक्षणान्तस्याभेदःअत्रापिहेतुः
स्वसंवेदनत्वमेव एकैकज्ञानसंसर्गिस्यसमस्ताभावव्यवहारव्याप्यभा
वेप्रदर्शनार्थस्यव्याप्यस्यव्यापकत्वेदर्शयति उक्तेति तद्विशेषद्योतकः।
तत्संवेत्तिनियमवतीरूपज्ञानस्यताव्यवच्छेदेनस्वसंवेदनेनिर्भासमा।
नारूपज्ञानाभावव्यवहारास्पदम् तन्नियततास्पर्शज्ञानेनादात्म्यापन्नेरूप
ज्ञानेकामंनिषिद्धम् ततसमयेतद्वितीयस्यव्यतिरिक्तस्यैवरूपज्ञानस्यक
थमभावःसिध्यति उच्यते कार्याभावादितिरूपज्ञानेयदिभवेत्स्पर्शज्ञाना
वसरेतत्स्पर्शज्ञानाद्योजायतेविकल्पःसरूपज्ञानादपिजातइतिरूपस्य
र्शोभयविकल्पतयापारविकल्पज्ञानेस्वसंवेद्यंभवेत् नचतत्तथाभूतम
स्तीति अत्रैवदृष्टान्तमाह प्रदीपेति यथापूर्वरूपदर्शनात्प्रतिज्ञावकारणाना
पाताच्छ्रुतिस्त्रितस्वेनेपत्रज्ञावोन्यकोऽप्रदीपाभावेरूपज्ञानस्यकार्यस्याभा
वान्निश्चिनोति तथाविशिष्टविकल्पात्मककार्याभावाद्रूपज्ञानस्याभा
वात् अत्रानेनव्यायेनसहितसहितत्वरहितत्वाभावस्वरूपवादेपिरहिता
त्वदेशात्कारणस्यचघटस्याभावइत्यनुमानेनैवभवेत् नत्वसत्त्वएवइत्यलव
द्धुक्ता एतावदिति नन्वेषामन्याणनिर्वहतीतियावच्छक्तिविस्तरेपर
दर्शनमितिवदन्विकल्पोपिपृथगेवाऽस्त्रस्यसंविदितइत्यादिहृष्टान्तर
संभावनमत्रापिस्यादितिदर्शयन्नेकसंवेदनाभ्युपगमेनेदमप्यनिकिंवि
दितिसूचयति ततएवाहयुक्तेवित्यादिना अनेनप्राकृतरसगंधानामभा
वोपिसमग्रसामग्रीकत्वेपिसिद्धेज्ञानात्मककार्याभावेनसमर्थितः त।
ज्ज्ञानाभावश्चतत्स्वसंवेदनाभावेनअन्ततोदकयस्पर्शदर्शनेदकरसस्त्रिपु
टिकागंधसंवेदनेनतत्कामंवायुप्रत्यक्षादिनिरासोभवेत् आकाशधारा
णामसमागसतसमस्तनदभावेवदनेकथम् समस्तवायुप्रत्यक्षाभावयोगि
नस्तदानिश्चितत्वेनाग्निवकाशः एकज्ञानसंसर्गयोग्यवस्तुदृश्यान्तर

ई.
श्व प्र.
ज्ञा. टी.
१९२

नियतविज्ञानावमेयतासमर्थनस्येत्यलं बहुना ॥ ७४ ॥ नन्वेवं भवत्प्रसा-
धितेनैव न्यायेन प्रमाणप्रसञ्जनस्य शुक्तिकारजताभावात् तत्र ज्ञानप्रामाण्यसं-
वेदनमेव तदन्यरजतज्ञानप्रामाण्यभावज्ञाने सिद्धमेव सत्यं सिद्धं तथापि
तत्साध्येन सिद्धमिति दर्शयति सूत्रेण एवं रूप्यविदाभावरूपा शुक्तिस्मृ-
तिर्भवेत् नत्वाद्यरजतज्ञप्तेः स्यादप्रामाण्यवेदिकेति अनेन हि शुक्तिका-
ज्ञानस्य नेदं रजतमिति विज्ञानस्य वा स्वरूपचिन्ता कृता भवति न तु ततोव्य-
तिरिक्तस्याद्यरजतज्ञानस्य किंचित्तं वा इतमे इति वा यट्ज्ञातप्रामाण्ये।
हि प्राक्घटबोधाप्रामाण्यरूपे संविदितेपि प्राक्घटस्य घटबोधस्य न किं-
चित्कृतं भवतीति सूत्रार्थः असद्विषयतामिति अप्रामाण्यम् उच्यत इति
सौगतेस्ताचेति पूर्वस्याप्रामाण्यम् एतावन्निति अयं भावः अस्ति तावदे-
षा प्रतिपत्तिर्लोके सा तु किंप्रमाणरूपेति चिन्त्यम् यदि प्रत्यक्षात्मिका।
तदस्मद्दर्शनमेव विजयि अथानुमानात्मिका तन्नोपपद्यत इति समनन्त-
रमेव सूत्रेणावद्यते ॥ ७५ ॥ नन्विदमित्यनेन तदेवावमृश्यते
यत्र रजतज्ञानमभूत् तत्रैव वचनेनेदं रजतमिति शुक्तिकाभावेति ज्ञानमु-
दितमिदानीम् न चैकमेकदा रूपद्वययोगीति ज्ञानद्वयं प्रामाण्यं भवि-
तुमर्हतीत्यानुमानिको बाधो भविष्यति तत्रैतदेव तावत्तु सिद्धमिदमि-
दमित्यनेन तदेवेति अनुमाने च नोपपद्यते अस्ति च बाधव्यवहारः सोऽस्म-
न्नय एवोपपन्न इति सूत्रम् धर्म्यसिद्धेरिति अपिशब्दो बहुमतत्वेपाजः अ-
नुमानतोपि नैव बाधा धर्मिणोपि हेतोश्चापि चासिद्धेः न च रजतानुमरणेनेय-
बाधप्रतीतिः अपितु स्वसंवेदनेनैव तत्त्वाच पप्रसमर्थनीयापि एकस्मिं-
स्तु प्रमातरि सतीति तस्मात्तत्त्राबाधा जायत इति सूत्रार्थः तमवतारयति अनु-
मानमपीति इयतोधिकप्रमेयत्वादिपदेवावतारितम् पिंडितमाकूतं
श्री निगमनेनैव शुक्तिज्ञानेनेति हेतोरसिद्धिं व्याचक्षाणो धर्म्यसिद्धिं तदु-
पयोगिनीं करोति एवं धर्मित्वाभिधानप्रथमरूपप्रसाधको हेतोर्धर्मस्तु-
पयोग इत्याशयेन अन्यथा हेतोः साध्यं सिध्यति किं तत्र धर्मिणेति शंके।
तकाश्चित् हेत्वरिति अप्रामाण्ये रजतज्ञानस्य साध्ये न तु स्वरूपासिद्धे।
एवकस्मात्त्राथमुच्यते यत्र धर्मोसिद्धिमुत्खप्रदितानालम्बनीयत्वाचा।
कात्र्याशमनुत्पादयति स्वरूपेति इहहेतुर्न स्वरूपमेव स्वरूपेण वस्तु स्वरूपेयेत
शशविषाणस्वरूपासिद्धिं भवेत् हेतोश्च नि च तद्देशकालाद्योगव्यवच्छे-
दसाध्यसाधकत्वेन स्वरूपमात्रमध्याय तनम् ततश्च यस्याश्रयेन कश्चि-
दाकारात्मनीयते अनित्यःशब्दः श्रावणत्वादिति स स्वरूपेणैव निरूपितो
भवन्न किंचिदिव शेषणः शब्दगतस्य तस्य तस्याभावादन्यरूपादिति हेतो

याश्च प्रतीत्यसंस्पर्शात् ततोयं स्वरूपासिद्ध उच्यते शुक्तिज्ञानमसत्यत्वे तत्र-
यथान्यत्र न सिद्धं तथापि स्वरूपेणाभात्येव अन्यनिरपेक्षस्य तस्य प्रतीतिवि-
श्रान्तिपदत्वात् नन्वेवमपि शुक्तिकायां ज्ञानमसत्यत्वे शुक्तिकाज्ञानेनापि।
करणे सत्यत्वे सिद्धमप्यधिकरणान्तरे प्रकृतरजतज्ञानेन सिद्धमिति विभि-
न्नाधिकरणत्वेनासिद्धमेतत् अत्रत्वेवं कोदोष इत्याह व्यधिकरणेति काक-
स्येत्यन्नपाते तत्स्वरूपासिद्ध एव वा यमितिमित्त्वम् नन्वेवमाश्रयासिद्धं
कस्मादन्यथापि उच्यते सत्यपि करणासिद्धस्याप्यधिकरणान्तरसंबंधो न तदा-
श्राय अपितु तद्धर्मिणाश्रयेणायः संबंधः स एव नन्विकाकणवाश्रयोस्तु तेनाप्य-
हृ प्रकृत इति स्वरूपेणेति धर्मस्यान्यधर्माश्रयत्वेन धर्मत्वाद्धर्मिणाश्रान्य-
धर्माधारत्वेन धर्म्यत्तया सिद्धावपि सत्यानेन धर्मिणाश्रयेणायं धर्मतानेन।
धर्मिणाश्रितेन तस्य धर्मिता अन्येनैवं यासंयोजनात्तस्या असिद्धिर्या साश्र-
यासिद्धिर्व्यधिकरणासिद्धिर्वा व्यपदिश्यते एवमसिद्धस्य प्रकारं वेच्चि।
अप्रक्ताप्रकृतं विशिष्टमसिद्धप्रकारं दर्शयति इहत्विति पुरस्तिबाधक-
काले वाद्यरजतज्ञानासर्वमेव शुक्तिज्ञानम् तदेव हि रजतज्ञानस्य प्रमारं-
विरोधेन संबंधनेति तदेव रजतज्ञानमप्रामाण्यमसाध्यधर्मी चिकीर्षितम्
तदेतिहत्वभिमतशुक्तिकाज्ञानमसत्यतासंवेदनकाले नैव सिद्धम् ननु त-
जतज्ञाने धर्मीकरिष्यते अपितु शुक्तिकेवतदपि नसहते तस्य …… ति
तदानीमित्याशयः एतदेव सिद्धसाध्यत्वे च घटयति नहीति शुक्तिकाज्ञा-
नस्यो पुनर्वर्तते विषयः स रजतज्ञानस्य प्राक्प्रहतस्याध्य पुनानविषय।
इति सिद्ध रक्षः किंशंका नन्वसिद्धसाधने किं नाम हेयणे साध्यं हि ता-
वत्सिद्धमनुमानस्य पुनरस्तु वैयर्थ्यम् न किंचित्सिद्धमिति दर्शयति न चे-
ति ननु यथा पर्वते तत्कृते च धूमे दृष्टा कार्यान्तरव्यरयानन्तु सितवह्निर्वा ए-
कम्प्रशास्यितः सत्त्वेनेद्धोधर्मिणि वह्निमत्ताप्राच्यसमयभाविता मधुने-
वाद्यवतयासाधयति तथास्य तेरजते तज्ज्ञानेवाधुनेवासत्त्वं वहिरप्रमाण्य-
तो वासाधयेत् साधयेद्यदि धूममिव हेत्वेस्सरेतत्स्मरेच्चययनुभवेत् न चा।
नुभवोस्तीत्याचष्टे नैवेति स्यादेतत् यथाधुनातत्प्रमानाग्नि स्तिमालिन्या-
दिविशेषात्सर्वत्र तेन धूममनुमाय वह्न्यनुमानं एवमत्यन्तयासम्लसाध्यया-
मानक्रमकोयाधर्मी हेतत् चिकीर्षितः स इदानीं हेत्वन्तरादनुमायिष्यते त-
तश्चासम्यतानुमाने भविष्यति अत्रोच्यते शुक्तिकेति न हि तथाभूत तस्मा-
ते धर्मसाधकहेत्वन्तरमस्ति अस्ति हि तदा शुक्तिज्ञानानांतत्प्रमाणतत्स्वसं-
वेदनं च सर्वं चैतदन्यत्र हेतौ सत्याश्रयवर्ततरतिव्यधिकरणमेव एवं स्वयं प्रमाण-
स्यधर्मितामभ्युपगमस्य हेषणात्क्रमम् अधुनातामवत्तमहेतोरजनेचेति

ई.
प्र. प्र.
ज्ञा. टी.
१९३

पर्वतेऽग्निरस्त्यर्थमात्रे वस्तुतास्ति न बहिर्जनेरजतज्ञानेन केवलमध्यवसीयते इ
त्यध्यवसितेयत्साधिकं तद्वस्तुभूतेज्ञानेन किंचित्साधितं भवति बाह्ये हि
दृष्टं विकल्पनतयाध्यवसितमित्यभेदाध्यवसायाद्भेदानध्यवसायाद्वा
विकल्पेनस्पृष्टमुच्यताम् अत्र च शब्दार्थद्वैविध्यमीमांसा भावाभावोभयाश्र
यत्वादिवादाभिमतप्रधानादिविषयमनुमानं तद्धर्मीकर्तेनैवैवं स्वसं
वेदनमविकल्पत्वात्तस्य एतच्च भवद्भिरेव स्वसंवेदनस्याविकल्पत्वमुप
पादयद्भिः अशक्यसमयोयात्मास्तुवादीनामतन्मभाक् तेषामतःस्वसंवि
त्तिनाभिजल्पानुषंगिणा विवदद्भिः असाधितमेव तन्न वस्त्वेषां प्रतिपत्तिः त
द्रजतज्ञानं न देवप्रमाणेनाभिहितं प्रत्युतैव मयाज्ञायते शुक्तिज्ञानाद्भवाद्दे
तोषितिवाद्यमस्ति सात्तु भवन्मतेन कथं वियुज्यते अस्मन्मतपक्षे तु युज्य
ते तदाह अस्माकं त्विति तथाहि यद्यपि विषयापरागकृतं कालभेदं सं
वेदने भिमन्यते मायाप्रमातावेद्यांशप्रवणाभिमानस्तदयतया तत एव भि।
न्नानि ज्ञानानीत्यभिव्यक्तियते तथापि नैषां पारमार्थिकं रूपमभिन्नमेव
इति शुक्तिज्ञानस्वसंवेदनावधेरजतज्ञानस्वसंवेदनतापि मायापरागयोगा
पगमात्स्थितैव मामाविधोभयमाश्रयेव्यवहारो नैकपरिनिष्ठो यानि
वेहति ततस्तस्य रजतज्ञानस्य धर्मिणः साध्यमप्रमाणात्मकमतन्वहं।
त्रिपर्ययविमर्शकत्वेनाभयतस्तु शुक्तिकाज्ञानमसत्यतया साध्यते एवं पर्वत।
ज्ञानधूमज्ञानयोः स्फुरितिः स्वसंवेदने यापि भावजन्यकार्यत्वेन स्थितस्य
पर्वतस्य धर्मिणो वास्थितस्यमज्ञानप्रकाशपरास्वेवस्मादेव पूर्वमग्निमत्त्वसि
द्धिः शक्यमसमर्थेना अन्यथाहिकः पर्वतः कश्च धूमः नहि स्वतेनैतयोः प्र
काशनमस्ति निर्विषया हि सा ततश्च सर्वात्मना प्रकाशमानस्य धर्मिता
हेतुता चेति रागानस्य शशविषाणात् लिकाचिद्विशेषत्वात्तदपरं पूर्वमि
द्धसंवेदनीयमप्रामाण्यलक्षणं धर्मान्तरं यस्य तस्य भावस्तेनाप्रामाण्येन
धर्मान्तरेण सम्बन्धस्यैव विशेषणस्य ज्ञानाभिधानात्मायो व्यवहारस्त
द्रजतज्ञानमप्रमाणमिति तत्साधनकाले धर्मित्वमुपपन्नम् कालभेदे।
नापि स्थितानां रजतादिज्ञानानामिति संगतिः एवमस्माकमेवेदमुपपन्नं
न तु भवतां कथंचित इति बहुधा वृध्योतिनमुपपाद्य प्रकृतमेव परपराकरण
मनुसरति न चेति एवमिति अनुमानानुसरणेन अत्र हेतुः कथितीति अ
नुमाने हि दृष्टान्तानुविषाणानवस्यति पर्यन्ते एतेन स्वसंवेदनसिद्धत्वमसी
कार्यमिति भावः एतदुपसंहरति एवमिति न प्रत्यक्षतया नानुमानतया
शुक्तिज्ञानेन रूप्यज्ञानाप्रमाणावेदनम् ततरूप्यज्ञानस्य बाध्यतावापि।
शुक्तिकाज्ञानस्य बाधकता सिध्यति स्वदर्शने तूपपद्यत इति दर्शयन्नेवा।

नन्वेवं सोऽयं व्याचष्टे यावदिति एकमाश्रयस्तुदमिति पुरोवर्ती तदविष्यंभि
नेन तदपरित्यागेन स्फुरन्तौ संवेद्यौ यस्मिंस्तादृगवभासनेन प्रकाशनस्यापा
रोपावदेव विकल्पस्तुहेत्वावन्नादिति अन्योन्यविपरीतसंवेद्यद्वयं वर्हिवि
रुद्धे परस्परपतइति कृत्वा बाधकमवस्थाप्यते द्वितीयं च बाध्यमित्यर्थात्
अव्यापितत्वबाधकतानतियतीकृतेति बाध्यमिति न साक्षात्कृतम् सर्वत्र च
यमेव व्यापको विधिरिति कथयति भावाभावादेरिति ननु वह्निरिति।
किमभिप्रायेणोक्तम् आह विकल्पस्त्विति नीलमेव तदेव तस्य वानीलमि
त्यपि हि भवति विकल्पावभासो नत्तु तत्र बाधोस्ति तत्कारणमेव तत्र विरो
धलक्षणं नास्ति तत्कात्र बाधसंभावनेति बाधाद्दः ननु सत्यविकल्पितं।
मसत्यविकल्पितमिति भेदेन व्यवहारोस्ति तत्कथमुक्तं नात्र बाध इत्या
दि तत्रोच्यते प्रत्यक्षमवभासैकरूपमेव बाह्यरूपमपेक्ष्य विकल्पनमिश्री
कृत्य सत्य इति बाधोरोधो वाधादिवभ्रमेति संभाव्यते चतत्स्यात्मसंवेदपीमर्थः
तदिह विकल्पमहिमैव बाधे प्रतपति विकल्पस्त्वात्तु भवबाधस्तु निष्ठति तत्कि
प्रमाताकल्पितेने निर्वोढुमुच्चाटयति विकल्पेति न तु भवोपि कारणमिष्य
ते विकल्पस्यास्याभिः प्रमातस्वातन्त्र्यं ततत्रापि कस्तुपयुज्यत इति दर्शयितु
मात्रपदम् ते इति यथास्थितकालभेदेन भिन्नाभासद्वयमात्रव्यवहारोपि
विकल्पेपदापुनरिति स्वदर्शने स्वतंत्र इति नेयथाविकोपि हि कालभिन्नज्ञा
नग्राह्यस्य समबाध्येन संगीकृत्यापि तदाश्रयमेकं न समर्थयितु ......
शक्यताम् नास्मिन्नेवस्याकाशो यदिष्टवं समस्तद्वोधमुक्तं नापि पदं थनिस्त।
वतां किं कस्य विरुद्धे विषये कामपि तयोः केन ज्ञानेन गृह्येत विकल्पज्ञा।
ने प्रमाणमुक्तमपि स्वविषयमात्रे व्यवस्थापयेन ज्ञानान्तरविषयम् ज्ञान
स्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वेपि ज्ञानज्ञानविषयमेवेति स्वसंवेदनात्मकस्वतंत्रप्र
मातृत्वतत्वाभ्युपगम एव समस्तेष्टसिद्धिः प्रमाता त्रशास्वदस्तु विकल्पज्ञा
ने विरुद्धमवभासयति केन प्रकारेणाविरुद्धम आह .... शुक्तितयाम।
ते कथं जानाति उच्यते शुक्तेरूपादितच्छेवस्तु कदास्यप्रकाशितम् आ
ह तदाभासेति ननु कालभेदेन तथाभातेन केनानयोर्विरोधः सकृदाभा।
सहेतुकस्तु विरोधः हेतोपाता ननु कालभेदेनानुभवाहृतेनस्तस्वरूपदा
भासस्वमधुनाकृतनमस्ति आह यतस्तु सम्मतमाभासद्वयं तदन्योन्यापेक्षप्र
काशने कृत इति चेत् वस्तुत एकात् यदेव पीतमिति प्रकाशितं तदेव शुक्ल
मिति प्रकाशते यतः न त्वियतापि कथं विरोध इत्याशंक्यानन्तरमेवना
यदुक्तमाह यत्रैवेत्यादि विरोधादित्यन्तम् नन्वेतावता न विरोधो बाधे......
विरोधे चैकाश्रयत्वमिदमिति वहसमेन द्वयोरन्यतमो विरोधानीलनात्

ई॰
ष प्र॰
ज्ञा टी॰
१९४

तस्मन्वयिनेकप्रमातृकत्वे किंचिद्विदर्शितमित्याशंक्याह यथेति विरोध
स्यकमत्रीयदेकाश्रयत्वं तत्तस्येकस्मिन्प्रमातरि ज्ञेयेन तत्स्मृति अत्रैवट
ष्टान्तद्वयमाह यथेति घटपटयोरेकोदेशो गृहादिः तेन शान्तिपदिका
र्थाएव शुद्धाः स्वसंवेदनेऽपि गृहीता इति विभक्तानन्तार्थे प्राणेऽज्ञानेये
प्रमातरेव प्रभावइत्यालोकेऽपि घटाभावे अत्र भूतले इत्येष प्रमातृप्र
भावं विना नास्ति गान्यन्तरम् न नियतो विरोधः समर्थितः तथापि किं
चिदेव बाधकमिति किंकृतो नियमः तत्राह एवं च निशुक्तिकाज्ञाने स्वसं
वेदयति तेशुक्तिकयार्थक्रिया कृतेति ज्ञाने यत उपवीयते ततः शुक्तिका
ज्ञानेबलवत्तमर्थक्रियाज्ञानानप्रवेशात्स्यात् भावपरिद्दुर्बलेन तत्संवे
दनयतितमवस्त्वजनबाधेवाध्यतेत हिमशापस्तत्त्वलयत नत्वकिमत्र संवा
दबलेनाह नहीति प्राबल्यमेति हिमवत्त्वमकोलत्वप्रकाशकलका।
दिसंविदान्दोलनचिन्नस्यान्तप्रवेति यतः प्रवृत्तः संवादो नन्वनन्तदेव तत्सा
त्वोऽध्यक्षप्रमातृतमाधीनः तत्रेति प्रमातरि भावभासो शुक्तिकालस्व
णोऽनविकल्प्यते यतएवं हि तत्रैतोविश्रान्तयतः याशुक्तिकामयादृष्टा संवे
यमधुनार्थक्रियायां प्रवृत्तेति तेन विरोधमपक्रमे संवादवति घटायाम् या
वदेवबाध्यबाधकभावो प्रतीयते तावद्विरोधसंवादौ यः प्रमात्रैक्यनिबन्धन
त्वात्सोऽपि प्रमात्राययतएवेति स्थितम् एतदधीनाभावाधीनेयज्ञावान्तरं त
त्संनियावेवभवति धूमस्थकाष्ठादिसामग्र्यधीनवन्धायतः तथाच
प्रमात्रेकताधीन विरोधसंवादबाध्यबाधीनावाध्यबाधकव्यवहारइति स्वभावः वि
तेपि वाकस्मिकत्वप्रसंगतोव्याप्तिः ॥ ७८ ॥ः एतदुपसंहरन्व्य
वहारान्तरमपि समन्वयरूपत्वात्तस्येवप्रमातरि भवति नान्यथेति दर्श
यति सहैवेत्यादि इत्थमत्यर्थभिन्नार्थावभासवैचित्र्ये विभो समलो विमलो
वापि व्यवहारोनभ्युपैत इत्यनेनेन तत्राहि भिन्नत्वादिस्वरूपदर्शितान्वय
व्यतिरेकेरूपोणापादिमिप्रकारेणा स्वत्रातन्यतिरूपिकार्यकारणभावाद्युद्व
हारणप्रकमेणाचेदमायातम् यः किल विभोदेशकालानवच्छिन्नसंवेद
नसारोभगवतिस्वतंत्रेमायाप्रमातृरूपकल्पितचिदभेदात्वाभिमतरभेदमा
त्रपरमार्थः प्रतिबिम्बकल्पतयाः नतिरिक्तैरण्यतिरिक्ताभासैरर्थैर्नी
लसुखादिभिः स्वचिन्नस्वरूपानन्यथाभावेनापकेविश्रान्तः सर्वोव्यव
हारोऽन्तानुभवप्रमाणेनतिस्थीयते सहिव्यासमलो मायान्यानां कृय।
विवादादिः निर्मलः प्रत्यभिज्ञातालपरमार्थानोपायपरूपावेशला
भाद्धिपरो दृष्टपिपीलेरवाप्य पदेशानो तत्तत्कोलात्कलादिपस्यनो विघ्नस्वरप्रम
तीनां रीतिस्तत्पर्यन्तां मेमुख्याल नाम्बदानामनानुपरेपादीज्ञानि तपे

मितिकायनन्दानयानसमायानादिव्यवहारः यद्यपितत्रापि यावन्मलं तथा
भावस्थानेमायाव्यापारविगलनादतस्तथा येन व्यवहाररूपता सात्वि।
भेदाभेदप्राणित समन्वयात्मा सर्वथाभेदतिरोधानतिरोधीयत एव तथापि
प्रत्यभिज्ञानयावत्परमात्मनो सव्यवहारः स्वपरमात्मनि मलशेषापन्ने।
यनेकपनत्वाद्धिमलपवयुक्तः तथाज्ञानानामितिहृदोऽसमस्तुपदंसंभाव्य
तइतिबुद्ध्यावृकम स्वात्मनोऽकटितिनथ्याभिमानाभावेयुक्तोपदेशापरिशी
लनदिशाप्रकाशात एवायमर्थइतिदर्शयितुम् तदुक्तं शिवविज्ञानापि
षदिप्रासंग्यात्मकस्तेविन्निः सामान्याः सर्वदेहिनाम् योगिनां तु विशेषोऽयम्
संबंधे सावधानतेति केवलमिति स्वल्पपिसार्वत्रिके मायाव्यापारेऽदमपि
कमित्यर्थः सिद्धाः समस्यादिगुरवेनाः शुद्धात्मानो निष्कलाः विद्येश्वराश्च
तन्त्रभट्टारकाद्याः मन्त्रमहेश्वराः मंत्रेश्वराः अंगुष्ठमात्रप्रभृतयः आदिग्र
हणान्मंत्राः ते चपरमेश्वरापदेशालाभे प्रतिज्ञातपरमात्मस्वरूपाइतिसं
गृह्याः यदुक्तम् अघोरात्परमात्मनइति तन्त्रालोकुलादिष्वपी वपुरुरू
पाः तदभेमेव सिद्धशाहृपणो विशेषणाम् तदाचादिशाहूनेवनिष्कला।
स्तेनोग्रहणम् शिवभट्टारकस्यतन्त्रान्याप्रष्यापरव्यवहारजा सर्वव्यवहाराणा
सविश्रान्तिपदमिति निरूप्यते मायान्यास्तु सकलप्रलयाकलविज्ञानाक
लाः तेषां समलोव्यवहारः यदागमः अवस्थात्रितयेऽप्यस्मिंस्तिरोभाववशी
लया शिवशक्त्यासमाक्रान्ताः प्रकुर्वन्ति विचेष्टितमिति केवलमित्यादिना
संभाव्यतइतिहृन्नितातेविरूपयतीतिशिवम् ॥ः ॥ महामाहेश्व
राचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यां
शक्तिगौरवेकाश्यपविमर्शः सप्तमः ७ ॥ः ॐनमः शिवाय ॥ ॐ
पूर्वं पदं नन्तरमस्तत्ममिमामसाद्यमसमीकलानाम् विश्राम्यतितन्याणामा
स्वस्तोभोदयानेदि ॥ एवंज्ञानस्वरूपोऽहंतयाशक्तिमानेकोऽन्तः कृतानन्त
विश्वरूपइतीयद्धितेनापपादितम् अधुनामहेश्वरइति निर्णीतव्यम् तत्रमा
हेश्वर्यंज्ञानविषयेक्रियाविषये च आद्यमेतेवज्ञानाधिकारेनिर्णीयते ए
वंज्ञानप्रकृतितः अन्यस्तस्य निर्णीतोभवति तत्रज्ञानेनामसंवेदनमहमिति
यत्रेदवस्वयमेदितामासोपरागभूषणः संकुचितमस्त्यतेतत्रत्याभासा
न्तरमाभासो ऽपेक्षनेकश्चित्कश्चिन्नयेतिस्मार्केनोक्ता तथापिसपकाए
वाभासरूनिस्माकानेरणोऽस्वते अर्थक्रियाभासापितथवाभासनियत इ।
ति हेयत अत्राभाससाध्यक्रियेतिहेयेन आभासान्तरेवचित्रमभिन्निकल्पमा
नात्वमितिस्मार्केनवाप्यत्वेस्वरूपतो विभात तस्य हेयेन ज्ञानादिशाक्त्याश्र
यस्योपसंहारः एकेन्तमहेश्वरत्वस्योपसंहृतभाविक्रियाधिकारोपदेशएकेन

ई॰
प्र॰ वि॰
टी॰
१९५

तितात्पर्यम् अथ प्रतिसूत्रमर्थो निरूप्यताम् उक्तमिदं यदवमेष्वर्थनिष्ठ एवस्व
र्वो व्यवहारस्तु नितत्रयादर्शकाव्यवहारस्यान्प्रमाणकपकएव नहितद्भि
विकं व्यवहारस्य किमपि निजं तत्वमस्ति ततश्च स्फुटाभासस्फुटत्वप्रायप्रवृत्त
वे विभ्रमवर्चा विचारे निमित्तेन लभ्यतेइति नामपासितमुच्यते तत्कालि।
कात्वसामर्थ्यसापेक्षाः केवलं क्वचित् आभासा अन्यथान्यत्रत्वेन्यान्यत
मस्मादिषुइति ॥ व्यवहारोभमवति सर्वइत्यसत्यमिदं तत्रवक्तव्यान्तरमु
च्यतेइति केवलपदम् तत्कालभवं निकटवर्ति यदक्षसामर्थ्यमैन्द्रियक
दिप्रत्यक्षं तदपेक्षमाणास्तत्संस्कारावलोपिताघटोपमित्याद्या आभा
साः प्रत्यक्षसमनन्तरभाविनि विकल्पव्यवहारे अन्यत्रतत्रयादिव्यवहा
रे अन्यथेति तत्कालिमक्षसामर्थ्यपेक्षन्ते चिरवृत्तसंस्कारोत्थापितास्तदा
ते आभासइत्यर्थः ज्ञातिनयनहीनस्यापि रूपमित्याभासोजन्मान्तरप्रत्यक्ष
संस्कारजएव तत्रचिरवृत्तत्वेन तथास्यापादएतन्नामस्वान्तानामस्वतंत्रता
निजाभासबहिष्करणाविषयातेषामिति विकल्पनात्मकव्यवहारविषया
णाम् तएवचेति येप्रत्यभिज्ञानानान्तेमहामन्त्रेश्वरप्रभृतीनांमदेवाहमि
तिभासनविषयाः तन्वन्येकेपीति येतियतशब्दात्तद्विषयतयानियमिताः
तेचाहन्तापदेप्रमातृमत्त्व विविक्तानांव्यवहारायभवंतीतिशेषः व्यवहार
याहेनेतिहृत्त्रिगतेनप्राधान्येनेतिनदायतारभिधानात्मापरोव्यवहारः
॥ ७८ ॥ अतश्चेदंजातमित्या विशेषइत्यादि इयत्यपि वचिअर्थो।
वभासस्यैकैकालिकवस्तुविषयविकल्पगोचरपतितस्यापिसत्तायोग
काशमानेतेकसारेविद्यमानत्वेनेत्यकश्चिद्विशेषः अहमित्यामर्शनेन प्र
दानेनप्रकाशत्वात् ततश्चनीलेपश्यामीत्यत्रदेहस्मरामीत्येकपववनी
ताभासोदर्शनादौ पूर्वदर्शनाभासोप्येकपवपीतादौ तथोन्मेषाद्याभा
साः तेषांसंयोजनवियोजनवैचित्र्यात्मायाप्रमातृभूभागवस्थानुपक।
ल्पितमस्फुटास्फुटादिव्यवहारवैचित्र्यसिद्धिरिति उक्तमितिकेवलमि
त्यस्यैवेत्यादौ एषामिति विकल्पानामर्थानाम् संस्कारलक्षणः स।
स्कारतामा प्रतिभासाभासोत्स्यैव संस्कारताचयग्राविनाध्यन्तमहन्ता
पदं वरामयताश्चि सा तथापिहि संस्कारिणांतन्मुखेनाभासानाम
हन्तास्फुटोपदेयपसंत्येवमुक्तम् ततकस्मादसौनभाति भासैवेत्याह
तस्यचेतिप्रागितिस्वामितश्चेत्याद्युद्देशेषुबहिष्कार्यइति अहंतेनेका
न्तत्वं स्थावस्थाकारिणः पदादिदमितिभासनीयइत्यर्थः ७९॥
ततसमस्वादिष्वकाशतो तेषुवाह्यप्रत्यक्षाभावात् तदाचमुखत्वस्ता
यताद्याभासेस्थिते सर्वोनिःसमीहएवस्यादित्याशंक्याह सुखा

दिषुचेति तन्वेतेआभासाः सुखादिरूपाः सन्ति अहन्तया तत्कथम्।
मतीताः सत्यम् वर्तमाना अपितेतत्स्यान्नभवंति तदाह कालानव
च्छिन्नेति नन्वेवमिदन्तापेक्षायोभाविनोपिकस्मान्नोच्यते आह
पूर्वमिति नहिकश्चित्सुखाद्याभासोस्ति यः पूर्वमनास्वादनतो जन्मान्त
रेऽपि हन्त वान्तादस्यास्तिवस्तुचिन्तायामतीतत्वमवास्यादितम् तन्वाह।
तस्य सुखवियःसद्भावउच्यं किंनवर्तमानता सत्यमेवम् अत्रहेतुः वासना।
मेवेति यदेतदुक्तम् पूर्वमस्तदितापिहृन्तो आहेतिसंगतिः तदानीमित्येन
नहिवर्तमानतावास्वानिष्टेवनिदर्शितेऽभिमयइतिग्राहकइतिशेषः।
ग्राहकरूपानावेशहिहृदाद्ययोगइत्युक्तम् तन्वाभासस्यैदस्ति किम्।
त्रवर्तमानतयाग्राहति यतीति अन्यदतिवायत्वेनातीतत्वे तदात्ववर्तमा
नता ॥ ८० ॥ः वर्तमानताभासादर्थक्रियेत्यनदेवदर्शयति सु
त्रेमाण गाढमुल्लिख्यमानेत्वविकल्पेतमुखादिके तथास्थितितयेव।
स्यात्स्फुटमस्योपलक्षणात् निरन्तरोत्पद्यमानस्मुखादावतीतेपिया
पर्येनेनतथास्थितिरत्यन्ताह्लादादिरूपतया साभेनेवप्रकारेणाहतनाम।
वति हेतुसंतोलिङ् नहितदासौस्वर्यमाणोपितवर्तमानएवसुखाद्याभा
सः स्मर्यमाणस्याविकल्पत्वेनास्फुटाभासत्वमुचितं यथाहन्तत्रविल
वोन्मोविकल्पंस्फुटयतीति अयंचतदास्फुटाभासएवकश्चिदितिव्याधि
करणतयापंचमार्थ्येत्याचष्टे उपदेशान्याहिता आदितमित्यन्तेन कन्दसो
षुम्णायदाचन्नप्रवेशउपदेशविशेषः आसंगोऽनुरागः अन्याहेतुरदृष्टा
दिः प्रत्यक्षस्यासतइति वर्तमानाभासीक्रियते तस्मरणादिना स्वतन्त्रग्रह।
णोस्मरणनिराकरणायविकल्पतायामपिस्फुटाभस्याविरोधः विम।
र्शस्यात्मसंवेदनस्थितेरिमत्तमेव तन्वेवं किं ततस्मरणेनउच्यते केव।
लमिति अतीतइतिसुखविकल्पेनतत्रपूर्वकम् अतएवाह अनुभूतस्या
दितस्यसुखविकल्पस्याग्रेपतत्त्वस्वेनविषयइत्यर्थः तन्नस्मरणावि
कल्पेन विषयोस्यचेहृन्तस्तर्हिकथंनातीतविषयताइत्याह तदानींचे
ति सुखाभासलक्षणांयत्स्मात्स्मरणेनोपस्थापितं तदेवयतः स्फु
टीकरोतिनिरन्तरोविकल्पः प्रापणस्तदेशकालप्रमातृनरमाचिव्या
दीत्राद्रियते ततःपूर्वरूपताप्रसवोकारोपितदपहस्तितेजातमेव त
श्चेति सुखाद्युल्लिख्यमानेकार्यकारित्वेवतितावदास्ताम् अनुभूत
स्यापिहृस्थिवीकृत्वाष्णाद्देर्भावितस्याप्यस्तुतावदोस्तामस्तात्वम्।
सुखादेस्तुयावदर्थक्रियाविवक्षितास्ताहृष्णेवेति नात्रासत्यपिया।

ई.
श्व. प्र.
ज्ञा. टी.
१९८

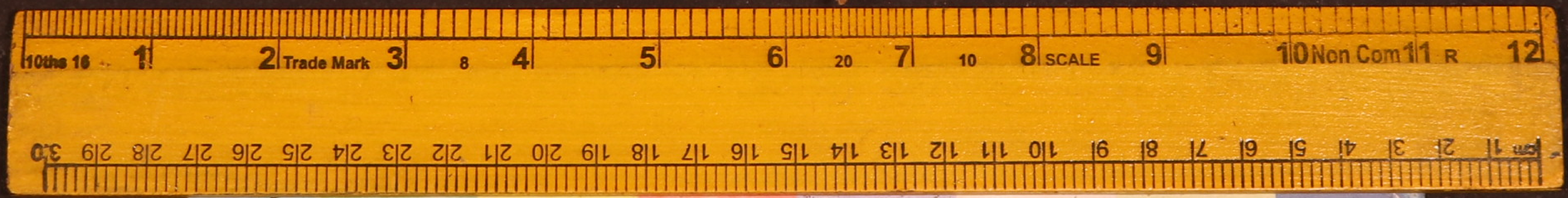
पिभवितव्यम् ॥ ८१ ॥ यदुक्तं सर्वदा तत्स्तन्त्विति तत्र हृदयम्।
परकीयमर्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वमित्याशयेन यत्तदाशंक्याभ्युपगम्यापि
हार्दं स्वमतमवतारयति यद्यपीति नैव वेत्ति अर्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वमिति लो
कप्रसिद्धमसंभाव्यमानमेतदस्माकमपि नात्यन्तमसंमतमित्यभ्युपगमे।
सूचयति प्रमातृरूपतया सद्भावे यद्यपि नार्थक्रियाकारितात्वपि बाह्यः
भावरूपाणामभावात्मनो घटाभासानां बाह्यानामनात्मानमपि त्वाभासा
नां स्वभावाभावरूपाणि हि पदार्थानि मितं विशेषणाम् यत एवं ततः तेषा।
माभासानामात्मत्वेन सत्तदानीमस्मीति तत्त्वाभासासत्त्वतः अर्थास्तत
थाकथमत्र स्वरूपे आभास एवेति विकल्पदवनो बाह्यतामभूमौ अन्तस्तत्ततः।
था येनैव भासा अर्थाः अत्र हेतुः बोधादभिन्नायतनस्तेनाभेदे हि न प्रका
शेरन्निति निरूपितम् नन्वेवं हि ज्ञानाभासानां भावाभावविषयत्वेन
कथमुक्ताः उच्यते केवलमिति अत्यन्ताभेदे सत्यं नास्ति विषयविषयि
ता सविकल्पमायाशक्तिकृतस्य बोधाद्व्यतिरेकस्य निर्भासात् ननु
भावो विधियमस्तु चिन्ता अभावे तु तत्स्वरूपकथमिमौ बोधाद्व्यतिरेका।
व्यतिरेकौ कथं च न स्याताम् नन्वतत्स्वरूपत्वादेव नैव स्वरूपाभाव
स्तत्स्वरूपः घटस्य सोऽतत्त्वतो घटेनेतित्वं हि घट एव न तथाभूतः अतए
वन पटो घटस्याभावः न हि पटो घटस्तु किंचित् ननु घटस्यापि किंचित्त्वं छा
ता किंचित् एवमेतत् न किंचिच्चेत् तत् घटस्य कथं न हि घटत्वलक्षः श्रा
सभावाप्यताभावप्रध्वंसाभावश्च लोकस्य न तदसमपरिच्छेदादिगते
श्चैवेरस्यानियोयोद्दृश्यते स न स्यात् न किंचिद्रूपस्याभावस्य विशेषा
योगात् अनेनार्थक्रियायोगादपि मतेब्रुवाणाः कृतो नान्तरो मन्तव्याः भा
वो हि तत्रार्थक्रियां न करोतीति यत्केऽसमानानामतोऽकार्षीत् दुःखेन
ऊतः तदर्थक्रियाभावादिति चेत् तस्यास्य हि कस्य स्मरामः तथापि।
स्वार्थान्ये निरवधिमाहे विजयत इति तस्मादभावोऽपि वस्तुत्वेन तथा च
जनकतया प्रतिकर्मव्यवस्थावादिनामपि योगिज्ञानमतीतानागत
विषयं यदुच्यते तत्रैते विचित्राः प्रागभावाः प्रध्वंसाभावाश्च जनकत्वेन
कत्वेन मन्तव्याः घटप्रध्वंस इति प्रश्ने तु मन्त्रो ये पटप्रागभाव एतत्स्वरूपिभे
विष्यतीति अर्थाद्दृश्या हि ते भावाः प्रतियोगिसम्बन्धेन स्वमन्तरेण वि
चिज्ञानभान्ति निर्गुणास्वप्रख्यमज्ञोणाद्व्यम् सर्वज्ञानां तु यद्यपि जनतू
येणासमालितन्तद्धि ज्ञानेन स्वजन्येनान्यजन्येन वा वभासन्त इति नास्य।
नाहन्तम् असमस्तेन प्रकाशनमात्रसारत्वे भावानां रूपमिति नीलस्य

स्वादेवेवनेत्यमुनारूपेण प्रकाशनादभावात्मकमपि रूपेण नास्ति न हि
नियते किंचिदस्य वपुः अतएवैकैकत्रापि षड्विंशदात्मनैतत्क्रमम् तदयं भा
वः आबाह्यारूपात्सर्वरूपतोऽस्वीकुर्वाणः शून्यातिशून्यदशायामप्यतीय
मे विरूपभावात्मना प्रथत इति वितत्यधेव तदयमभावाभासोऽपि पारमा
र्थिक एव नन्वेवं भावा एते स्युः सन्तु यदि भवद्रूपेणाभासेरन् यदा न
भवति इत्यादि विपक्षात् निर्भासमाना यदि भावाभ्यां हि नीलमपि निर्भास
माने किं न पीतं भवेत् तस्मादभावा अपि विषयाः एकेवले घट इति विषया
एव केवले घट इति विधिरूपताप्रकाशे प्रसन्नत्वेनामतया वर्तत इति भावा
स्तास्तिप्रकाशन्त इति तेषां सन्नोच्यते घटो न भवति न प्रकाशत इति प्रकाश
प्रसन्नत्वेनामपा विष्कुरोतीति भावः न चास्य तदस्ति प्रकाश एव विश्रमणा
दिति नन्वर्थान्तरायेमे विच्छिलासेना विभावितान किंचिदिति निरूपितमिति
स्तातावत् प्रागविषाणाशशृङ्गेनापि अभावशशृङ्गः सम्बन्धनीयः प्रागविषाणेन
भवतीत्येवं न तोऽयन्नताभावः न भवतीत्येतद्रूपायेभोतच्चटः पट इति व
त्सौकालिकमेव प्रागविषाणे न तत्त्वभावः तेनेति अभावाः स्फुरन्तीति प्रत्य
वमर्शसारनिश्चयात्मना एतच्च संसारिजनेप्रतीतिप्रागचर्यं चापेक्ष्योच्यते
तेत्रैव हि देशाकाशक्षेत्रसाम्यन्तभावसमलेत्यागेन सर्वदाविस्फुरमानतया
भोति तथाभूतमेव सत्त्वम् अश्यवातेवेति उभयेऽपि भावाभावाः प्रत्यव
मृश्यन्ते अभावा अपि हि भाववदेवैकगोचरत्वेऽपि क्षमसर्वज्ञादि प्रमातृ
गोचरा एव अत्र व्याख्यानेतदाहोत्समर्थितः समर्थितस्त्वयो हि सोगतम
भयमविशिष्टेनेच्छति तेनैषां विशेषो यो नितान्तः यदि मन्यते निश्चयात्म
कप्रत्यवमर्शाभिधानेविकल्पमात्रसारोऽयमभाव इति तर्हि भावोऽप्येवमे
वेति एतदुपसंहरति तदिति तस्मात् बाह्याभावेऽपीति विच्छेदेन यद्बाह्य
त्वेनैतदभावेऽपि तदा च नीलं स्वरूपमिति स्वमुनारूपेणाभासनमस्त्येव न हृदयु
स्तैमज्ञकेनीले राजनिवातानामिद्धके किंचिदुत्पलाभासस्यानिराभास
स्यवाइदमिदानीमनेन जनितेनीलंस्थवेवेति आभास एव गमेत्यन्तमदः
तद्वपोऽन्यवियोगेऽपि न किंचिदाभासानां स्वरूपतोऽहन्तमित्याभासात्मना
सदा भन्तः पदार्थाः आभासमात्रत्वेचातत्तदवस्थो चिरयमिति मन्तव्यम्
तत्वहन्ताशेषत्वम् तथा सति हि यावत्संस्कारान्वहमीति न ब्रूयात् सा
र्वकालिके हि तत् ग्राह्यतया इति आवाङ्कता सभावभासायमाणा
दिति भावः अन्येषां विनिश्चितत्वव्यतिरेकिणां मनोराज्यविकल्पादौ
प्रमातृभेदेन स्फुरतामपि बहीरूपता लोके सिद्धेति शेषः ऊन इति च
दाहहेतुत्वं प्रसिद्धत्वादिदं यद्यपि सत्त्वादिकं गवादयः ऊर्वत एव।

ई॰
स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
१६८

तथापि स्वप्नपित्तशमनार्थक्रियान्तरपरम्परानुबन्धिदेहादिकार्यमन्य
गव्यादिप्रसिद्धेनविदधति सुखादीनां तु प्रकाशमात्रेरूपेवार्थक्रियान।
त्ववभासाविषयायेताग्राह्यात्मकरूपेतेषांहृतेनोबहुहीहिणाविषयत्वं
दर्शितम् तत्राह मनोग्राह्यपाणामिति ते हि बोधतत्त्वाबोधप्रतिबिम्बि।
ताश्चाकारात्मतोभेदेनापि भान्तीनबोधान्तत्वतोन्यइति प्रमाणातयावि
षयित्वमेषांननोदितम् किंत्तु निजनिजरूपेवाह्याकारेनीलाभासस्य
नीलस्वरूपवत्प्रतिसोपिभासोभि ···· वोदयइति अन्यत्रापिभात्वेनेना
त्मेनेतिसंस्कारचित्रप्रमातरि बहुलेकरसाः संततसर्वत्रसर्वेविषयिणः
नीलाभासस्यापिचप्रमाणापीतहरितादिनविषयंप्रतिविकल्पय।
त्त्वप्यकार्थयतोन्यदपिपश्यति इतिन्यायेनततोत्राहन्तामयत्वंसंस्कार
प्रत्त्व ······ विकल्पनीलाभासः स्वच्छविस्वरूपपीताभासःपीतो
र्थइतिपंचाभासःपीतोर्थइतिपंचाभासदृषाः अत्रेतिहेतो अपेचाम
वलौकिकप्रसिद्धिरूपांदर्शयति तत्तेहीति आदिपदेनप्रसिद्धिकार
णंप्रमात्रन्तरासाधारणंचसंगृहीतम् संस्कारइति तमसाच्छादिताः
सर्वथेतितेपृथगपिनव्यापनप्रमातरिवहिर्भूताभवेयुः इदमिसंधान
वाह्यापवतेष्वसर्वकालानुवृत्तेरेषां अहंतामात्रेत्वतुनकालकल।
नापिवापिसंस्कारतानकाचित नत्वेवंस्वतंत्रतयाविकल्प्यमानत्वस्य
थेमाणानांकोभेदः उच्यते ग्राह्यतयेति ···· ग्रोषायतेषांहिपूर्वका
लपवप्रमातृसाधारणपादित्रयमवसीयते इति तदातत्तेवाह्यत्वेनेन।
स्फुरति भ्रान्तिरूपाणांत्विति द्विचन्द्ररजतादीनाम् तेषांहिवाह्यतावसा
येसत्येवनवाह्यता मनोराज्यादौत्वसामान्यापेवतिविशेषः अथयथेति
ग्राह्यतयावाह्यतयाच एतत्संक्षेपेणाह तदेवमिति आन्तरत्वंद्विधा
अहंतयासंस्कारतयाचग्राह्यत्वंद्विधाप्रमाणातयानीलेप्रमेयएव।
नीलाभासस्यप्रमेयतत्त्वविकल्पेवाह्यत्वंसत्यासत्यत्वेनकालभेदे
नचदोषः एतच्चतद्रूपयपूर्वाख्याभोचारिरूपत्वतोत्रवंकेमन्तव्यम् स्व।
रूपमेवचेति आन्तरत्वं तद्धिप्रकाशाव्यतिरेकित्वंप्रकाशमानत्व
मविकल्पितत्वंभावानांरूपम् तच्चेति आन्तरंस्वरूपंयथायोगंग्राह्य
तयाग्राह्यत्ववाह्यताभ्यांचयदावच्छिन्नस्वपरकंभवति तदायेभे
दःकोसावाह भ्रान्तिस्वतंत्रविकल्पनादौग्राह्यंभवतिनवाह्यम्
तत्कालेनैवयोगादिति असाधारणादिहेतुत्रयोपलक्षणमेत
त् स्मरणोआदिपदात्स्वातन्त्र्यादिग्राह्यसंकल्पेचवाह्यताप्यस्ति स्वप्ने

स्वकालत्रयसाधारणादिसङ्गावात् स्वात्वादेस्वभावेनैवप्रकाशमात्रेणास्फुटे
नवाह्यत्वात् प्रमाहंचेति नीलादीनांत्रसाधारणादिहेतुद्वयमस्त्येवतदे
तिस्वरूपम् कालान्तवकौदाति तेष्वेवान्तरितस्वरूपतयैवान्तःपरतयात्र
हयानत्त्वरूपंवर्ततइत्यर्थः सार्वकालिकत्वाद्कालकलितत्वाच्चेत्यर्थः
एवंवाह्यत्वेनप्रमेयताग्राह्यत्वेनप्रमाणतयापिसंस्कारतयान्तरत्वेप्रमा
तृतामापीया अहन्तयाऽस्वद्धयान्तरत्वेनपरमेस्वत्वेना ततस्तत्थैवप्रमर
इत्येवमाभासात्मकविमर्शशरीरसंवेदनम् तत्रबुद्धिपदेनमसाच्छादित
त्वेनावस्थानेतस्यान्तरत्वेयस्यान्तरकालेस्फुटतयास्मरणंभविष्यति प्रा
कृतिपदेयस्येदमितिवास्फुटतयामायापदेयस्यतयाविनापितत्संस्कारा
केसतिकालान्तरव्यवधिनावृत्तिलाभात् मेत्रादिसूत्रोक्तसदाशिवान्ता
यामहन्तासामानाधिकरण्येनसमविषमताविचित्रेणाश्रीशिवभट्टा
रकपदेनहनोकनिमग्नत्वेनेन्यान्तरस्याविशेषावस्थेन्त आगमस्यापिको
वैनेतिहस्तचिन्ताननयदइति तत्थेवतिचसामान्येनाप्राप्य एवंभेदान्विचार्यप्र
कृतमुपसंहरति तदेवमितिशेकलीयइति नत्वसावस्तुनिषण्णत्वा
रूपस्यतिभावः अत्रपरोवाह्यत्वेनापाधिपितत्स्वरूपमेवसमुपपादयितुम
पक्रमते नन्विति अस्तात्वापरीत्येनसमुपपादनीयेतिदर्शयति प्रोक्त
तितत्र्चेतिप्रत्यक्षादिविषयत्वम् सर्वेषामिति नतुवाह्यानामेवव्याकृतम्।
नन्वेवंकथंवाह्यएवघटेलोकस्यसत्यत्वव्यवहारः नान्तरग्राह्ययोःसंस्कारवि
कल्प्यात्मनोः अत्राह वाह्यताचेति अतएवेति यतोलोकस्यार्थक्रियापरस्य
रान्तर्वेपिकार्यविशेषकारित्वमेवसत्त्वमितिसंमतम् घटेप्यतःकार्यकृति
अघटत्वव्यवहारस्यावाह्यत्वस्यापिप्रवर्तनादन्येषांकरणाच्च ततोहेतोरवभा
वाभासोघटादेः सलौकिकोत्कारहरणादिकोविवाह्येन्द्रियसंवेद्यरूप
निषेधस्तनवाह्यघटोनभवति अन्यतनरूपाणामघटाभासएवचघटस्याभाव
इत्युक्तः नत्वस्यैवप्राक्प्रध्वंसेतरेतराभावेषु निषेध्याभावात् अन्यत्राभावेतु
कथंतत्रापिसंभवत्येवायंप्रकारइतिवक्तुंकस्मात्प्रयत्नाभावान्नेदाहरति
शशविषाणादेरित्यादिना अत्रहिखपुष्पादिविलक्षणांबुद्धोशशविषा
णाभासेवउदाहरणान्तरमाह वाह्यत्वेस्यादिसत्तास्यादेवेति तत्रापिस्फुट।
मिवपर्यन्तसंवेदनमहमिति यत्तदेवविकल्प्यमानतयासमस्तभेदावभा
सनात्मकस्पष्टिमलभते भावव्यतिरिक्तेमायया पृथक्कृत्यसर्वात्मना
शशादिभीरूपेरभावस्यैवबुद्धौविकल्पनाम् प्रतिपद्यतएव अतएवेति
यतःप्रख्योपाख्यायोनितोपयोगिपारमार्थिकमान्तरंरूपंसर्वात्मनाभि
घेतुंनशक्यम् अन्यमुदाहरति घटेपीतिकयंचिदिति यथाऽपिचप्रख्योपाख्य।

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा॰ वी॰
१५७

तिरिक्तं षष्ठमिंद्रियं मनः तथा शब्दादिबाह्यविषयपंचकातिरिक्तो बाह्यः ष
ष्ठो विकल्प्यत एव रूपमितीति सर्वथैवास्य शब्दातिरिक्तं किमप्यस्तीति ।
अत एवागमे भावाद्यभावयमभाव इति दर्शितम् यश्च स्थूलः सूक्ष्मः परस्त्वक्र
मादिना ॥ २ ॥ ८२ ॥ नन्वेषामवान्तरान्तरत्वग्राहकत्वबाह्य
त्वावस्थासु स्वस्वरूपचिंता काचिदर्थक्रियादृश्यते भावानां स्फुटतीह्येषां लिं
गत्वादिकेवकान्ताभासस्य प्रमातृताद्वान्यलक्षणोपगतान्तरत्वेके वाह्य।
क्रिया अत्रोत्तरमाह सूत्रेण आन्तरतात्मा मात्रैक्येन एषां भेदनिबंधना अ
र्थक्रियापि बाह्यत्वे सा भिन्नाभासभेदत इति प्रमात्रैकात्मिनिमित्तं कयद्यान्त
रत्वं ततो हेतोरेषां भावानां न काचिदर्थक्रिया सा हि प्रमातृवत्स्यान्यता।
भेदे सति भवन्ती कारणाविरुद्धे तस्मादभेदे सति कथं स्यात् तथा हि सा।
र्थक्रिया नियतेनाभासविशेषवाह्यापिहि कान्तायदृष्टा लिंगमान।
ताद्याभासान्तरसंभेदवंध्यतायाम् आभासनिषत्वादेव चार्थक्रियायाः
आभास एव वस्तित्विति परस्यापि युक्तमुपगन्तुम् न स्पन्दः संस्थानेन तत्का
लान्तरूपेणान्वयव्यतिरेकसिद्धं कार्यकारणभावमाचक्षाणाना माभा
सानामाभास एव वस्तुतयोपगमः कल्पितत्वाभृतनिष्टत्वादन्वयव्यति
रेकयोरित्यलमवान्तरेण तदाचेति संसारिणामन्तरवस्थाने परमेशस्य
च संसारिणामन्तरवस्थाने निदर्शनद्वारेणाह हेतुदर्शितो मया प्रमातरी
त्यादिना तत्र भगवद्दशायां तदेकात्म्यात् यस्त्वैवकार्यं तत्र तदेवं तेषां माया
प्रमातृतासंस्कारमुद्रपतावस्थितो तमायाप्रमातृयावत्कर्तेप्येतावदेव
संवेमित्युच्यते तावत्संस्कारोचितमेव विचित्रं चेष्टते स्वस्मादित्यात्मनः प्र।
मातातावत्संस्कारोचितमेव विचित्रं चेष्टते स्वस्मादित्यात्मनः प्रमातुः का
र्यादभिन्नं स यः कारणमुच्यते तदेवात्मास्वभावो येषां एवं भेदनिबद्धदशा।
नाप्यर्थक्रियायाः किंतामानभवति भेदाभाववत्त्वामान्तरदशायामित्ये।
वमपि शब्दव्याख्याय अपि बाह्यत्वे सा भिन्नेति व्याचष्टे यदापीति सततस्या
इति चार्थक्रियापरामर्शः चो भिन्नक्रमः न केवलं ग्राह्यत्वे बाह्यत्वादिना।
भासस्य भेदः यावद्देशादिभिरपि देशमुदाहरति देशोत्थादिना कालेस्फुटता
विभ्रादिना अत्र विद्यमानत्वेव बाह्य इति समन्वयम् कालस्यैवोक्तत्वातीत
व्यतिरेकमुदाहरन् वर्तमानकालस्यार्थक्रियान्तरेणान्वयं दर्शयति तेत्रे
व चाकारभेदमप्युपक्षिप्तमुदाहरति स्फुटत्वं भासते इत्युक्ता आभासभेदस्या
भावशंकया अभावसंभावनयापरस्यापि विमतिरक्तिमातृत्वपादावुक्तेन
व तत्वतीति तदुपादानम् नन्वाशंकामात्रेतत्कस्मात् मृद्वादीनामाभासभ
दाभाव इति वक्त्वे वेदन कस्मात् तेषां हि बुद्धिमात्रे प्रतिविषयत्वा न बाह्यार्थे अ

तितत्कार्थे स्फुटास्फुटत्वादिभेदः एतदाशंक्य प्रतिसमाधत्ते तेषामपि त्वितितथे
वेति भेदेनार्थः ॥ ८३ ॥ अत्र यदि कश्चिद्ब्रूयात् बाह्यत्वाभासेन भावस्यार्थीय
मानस्य तद्विरुद्धमान्तरत्वेकथं स्यात् तत्कथमुक्तं सम्मातते षामान्तरत्वाम
नांसंदेतितदसौ प्रत्याख्यातेरत्रेणानेति चिन्मयत्वेवभासानामन्तरवस्थितिः
सदा मायया भासमानानां बाह्यत्वादुद्धि रप्यस्ताविति नीलभासनं निष्टवं स्
ष्टस्यास्यभासनेस्वरूपमपि तज्ज्ञानमेवत्सुज्ञानवीति आभासनद्वारेणाध्या
नामन्तरत्वेनितितात्पर्यम् सदेति बाह्यत्वेनाप्यवतामासेतदाभावे चाभासाना
मन्तरेवस्थितिः यतस्त्रचिन्मया एते नीलप्रकाशादिरूपाः अन्यथा हि तत्प्र।
काशेरन् चिच्छेदावभासने स्यात् अलक्षणया तु मायाशक्त्या बाह्यत्वेप।
देषामाभासनेतदाभासनात्मकेज्ञानरूपमालम्ब्य यास्थितिरर्थतया सा बहि
रप्यन्तरपि तदयमन्तरवभासो बहिरवभासनात्मकविज्ञानचित्रस्यप्रयुत।
मिति कल्पः कथं विरुद्धः स्यात् नीलत्वमिवाचतुरणीकरूपमपि दृगणिकत्वस्य
अत्र हि कल्पितत्वाद्वृत्तिमात्रतः कल्पितानामन्यापरिहार्योत्पारमार्थिक इतिम्
न्यार्थः आन्तरत्वस्थितिविरोधसंभावनास्पदमित्याकूतम् अनुभवति बाह्याइव
संस्कारात्मनोपि रूपाहृता आन्तरा एव बोद्धमयाएव अन्यथा निःस्वरूपत्वापत्ति
रेषामितिस्युक्तम् अर्थप्रतिप्रमेयरूपत्वेनार्थमाणा भवन्तीति यावत् आभा
सो पीति प्रमाणेरभेदसारोपि वस्तुतत्त्वरूपभेदोपरागाज्जड इव प्रतिपद्यमा
नः प्रमातृधर्मोज्ञानेवाथ इति व्यवह्रियते आभासनेयद्धिक्रियतेतस्यापार
भागोयः संज्ञानमिति विभक्तः यस्तु सिद्धताभागः सकिंजाप्यतत्त्वत्पाह मे।
दाभासा इति चकारेणज्ञानतो अर्थताचयुगपदुन्मिषतीत्याह तेषामितियथ
वैप्रमातृधर्मभेदेन पृथङ्केचिदाभासिषत तेषां नीलादीनांस्वापाधिक्षनानाभा
भासादेव वस्तुतोस्वतंत्राणामपि तेनीलाद्याभासाद्वैवस्तुतोस्वतंत्राणामपि
अभिमानमात्रसारत्वात् अमायाद्युत्तिअम्यापयन्तुपगामयन्ति च तथा।
हि व्यवहरति बहिरियदिदंच नीलंतदेवाभासत इति तत एवैषामान्तरपि सा
रूप्यस्य सारूपतो नमानादेवान्यथानुपपत्तिविशेषेन स्याप्यते न तु प्रत्यक्षे।
णनीलेज्ञानमते सारूप्यरूपतयाभानीत्युक्तम् जैमिनीयास्त्र प्रकटतां त
त एवार्थधर्ममाहुः अत एवेति यतोभिमानमात्रसारमायीयमाभासने
स्वातंत्र्यमेषां नीलादीनां तर्हि वृत्तोपारतंत्र्यमेषां निरूपितम् स्वातंत्र्येणतु स्
ष्टमेव कथमाहतनस्पष्टमिति दर्शयति अन्तर्नीतेति स्वतंत्रस्य बहिः प्रधान।
क्रियायोगतन्निष्टविघ्नसंभावना निरासायोगिप्रेषादिक्रियान्तरविषयपार
तंत्र्यं विषयेपि प्रसरतीव स्तुतः क्रियारूपतत्तुपरमार्थतः प्रधानक्रियाया
मसंभवस्यात्तत्र्यः प्रेषादिभिरभिसंबध्यत नन्वसह्यावस्सारणाहृत्तावाभा

६.
स्व प्र.
ज्ञा टी.
१५५

स्वमात्रेणेति वक्तव्ये प्रकाशमानेष्विति का वाचोयुक्तिः आह प्रकाशशब्देनेति
आभासनेन प्रकाशरूपापिके किंचिदित्यनेन प्रकाशनक्रियाभिधायिधात
प्रकृतिकेन संगृहीकृतमिति तात्पर्यम् ननु सत्ते विकल्पेष्वपि नीलादयो वि।
च्छेदेन प्रकाशन्ते तत्रापि च मायाशक्तिव्यापारः वस्तुतस्तु चिन्मात्रत्वं समर्थ।
नीयम् प्रस्तुततत्परित्यजने किमर्थं कृतम् इत्याशङ्क्य प्रपदेनेति हृदयमाही।
त्वा निरूपयति स्वतन्त्रेति प्रकाशने सम्भवतीति सप्तमीपाठः स्पष्टः प्रकाश
नमिति तु सम्भवतीत्यत्रैव छेदः तथापीति चोत्तरवाक्यशेषाध्याहारः प्रत्यक्षी
कृतानां नीलादीनाम् प्रसिद्धेयत आन्तरत्वं ततो मुख्यतयेति प्रयत्नेन तेषामे
व तन्मयत्वं न तु यत्नसिद्धं संविन्मात्रात्म्यानो विकल्पाभासानां एतदेव दर्शय।
ति विकल्पेष्वपि नरितिकेपीति यन्त्राद्रूपमेव विकल्पमिच्छन्ति न वाह्यं नाप्य
नन्तर्वहीरूपम् अभिनिवेशात् इति आन्तरत्वमापन्नाया निशेषः सापेक्षत्वतः इ
तियत एषामान्तरत्वं प्रसिद्धं ततो वाह्यता प्रस्तुतप्रयत्नेन साध्यविष्यते विकल्प
योर्यस्य हेलेत्वइति सन्त्रेण अथवेति पूर्वं व्याख्याने वाह्येन्द्रियसात्ताकाङ्क्षविष
यएवावभासः प्रत्यक्षशब्देनोक्तः अत्रतु सर्वएवान्तर्वहिष्करणगोचरआभा।
सानिजनिजेन वपुषा साक्षाद्देवावभासमानाननवरूपाख्ययाप्यत्र प्रत्यक्षा
एवेति प्रत्यक्षत्वस्याव्यभिचारेपि यः केषांचिदसत्यतां तत एवाप्रत्यक्षतां मन्यते त
स्य व्यामोहः कियेव प्रत्यक्षशब्देन दर्शिता नन्वाभासमात्रमेव प्रकाशमानानां
रूपं तत्कथं भेदमहंयुर्येन समप्रमाणानिर्दिष्टाइत्याशङ्कापरिहरति चिन्मयत्वेति भेद
नेति व्यापारस्य पतोइचनेन भावे विषयेनाभासस्यापार इतियावत् नन्वेवमाभासत्र
त्वरूपस्य युक्तस्तत्कथं रूपनिर्वहिराभास इति अत्राह नीलादीनामिति तन्निर्दिष्टो
साबाभासस्तस्योचव्यनेन विच्छेदादिति मायाग्राहकापेक्षात् एतदेवहेतुनास्पष्टय
ति वस्तुस्थित्येति तेषामिति प्रकाशपाव्यतिरेकभाजामपि अवसायादिति मायाश
क्तिकृतान्मायाप्रमातृसम्बन्धव्यापारात्मकापोहनपरमार्थादभिमानमात्राद्भुहणं।
तत्र प्रकाशाव्यतिरिक्ततयातत्तोवसायवलात् अर्थन्तइति विशेषणस्मिन्वन्तिव
ध्नेति हृदयमिति प्रमेयन्त इति आलम्व्यान्तभूपादिनिर्वचनयोगाद्वयोर्दिशस्वैर्ब
पदिष्टपन्ते अपि शब्देव्याख्यातेयाङ्गूनिस्तदपीत्यादिकातोव्याख्यातमाह प्रत्यक्ष।
त्वेपीति अपार्थः परस्परापेक्षतया निर्वहन्तिइत्याशयेन वाह्यताव्यवहारमन्तवद
त्रन्त स्थिततमाचष्टे तदनन्तरेपि च प्रत्यक्षतया प्रकाशाभेदेन प्रकाशमानत्वम
वान्तरान्तवादेनाह उभयत्रापि च पूर्वोक्तहेतुरुपजीवनेन तदेवमित्यनेन करोतीति।
योजना नीलादिसंलग्नइति मायाग्रहणेन तथाभासमानो बोधो विवेकोदयतन्म
यएवेत्यर्थः समर्थितमिति अर्थाभेदेन ज्ञानरूपताया अभेदप्राधान्याद्युक्तं वङ्कवच
नमिति मन्यते नन्वाभासनद्वारेणार्था अन्तःस्थिता अतदाग्राह्यग्रहमिवनी।

लादिभावसमस्तसंकल्पे हृदयमुपलभ्यते किमुच्यत उपलभ्यतयावतोपल
भ्यत एवेत्याह अन्तःस्थितामिति अशेषएव वहिर्विश्वावभासमानदाहमिति विशेष
णोकात्मतामुपगतो भाति नन्ववाह्यतावभासेन हि नीलतादि विचित्रभावः ऊनइत
इत्याह वहिर्क्रियेति यदिति प्रथने परामर्शपने कार्येवाचिन्मयि आश्लेषतक्रियाया
एवप्राधान्यात् यतथा प्रथने तेषां तदेव कर्म निर्दृवहिर्क्रियमाणत्वमितियाव
त् चिन्मयस्येति प्रकाशैकरूपस्यार्थस्यायमेव नीलादिरूपताप्रसरविविक्ता
कारताया ग्राहकाङ्क्षिमता अत्रैव प्रसंगान्तिसत्त्वादाविन्यपि विमर्शति एतस्य
कस्य प्रमेयस्य हेतुरूपतयोपजीवनाय अत एवेति नन्वेवं प्रकाशतापोयद्यपि क
नीलताम्यातर्पे प्रकाशरूपा न चेत का नीलताम अत्रत्वसिद्धमेव दृष्टान्तेन
परं प्रत्याययति प्रकाशस्यजितइति नीलादयः स्पष्टान्तमेव व्याचष्टे परमाणव
स्यादिना येषामिति वैभाषिकसौत्रान्तिकानाम् ततइति परमाणुसंचयात् अर्थेति
सन्निवेशो घटशरावादेरर्थस्य भेदमवभासयति ततः परमाणावतत्त्वाभासमानाः
सत्यवभासे सन्निवेशधर्माणः प्रतीयन्तेइति प्रतिभासधर्मतया कोवैभाषिकैः
कारणादन्तत्वयद्यपि महत्त्वपरिमाणाणीति विज्ञानकल्पितदर्थधर्मः सन्निवेशादिभ
दस्यापरमार्थिकस्यापायिकत्वेनान्योन्याश्रयचकृवाकानवस्थोपहतस्य सन्निवेश
स्यापकत्वायोगात् तथाप्यवयविद्रव्यं तथाभूतमेव जातमित्यनावान तिपलाय
न प्रकारायमापेषेन परमाणुपुञ्जवादिभिः पत्यस्तः यपि सौत्रान्तिकाविज्ञाना
कारप्रतिभासान्नतिनिविष्टसन्निवेशधर्ममाहुः तेषामप्रतिभासस्यैव धर्मः नत
प्रतिभासेऽर्थः सौकश्चित यतएक संवेदनतादात्म्यवलादर्थाभासमाकारदर्शनेइ
ति तन्येन परमाणुपृथक्त्वाद्वभासेने संतान्नेवकल्प्यात्प्रतिभास एव वित्तत इतियु
क्तम् एतदाह प्रतिभासेति प्रतिभासो हि चिद्रूपादनपिकरति चिन्मयएव नन्वसौ
भ्रान्तोवासोऽनृतोवेत्याशंकोभयमपि निराकरोति नचापीति प्रतिभासस्यैव धर्मः
सम्भ्रान्तोनसोऽनृतः यतः प्रतिभासश्चिद्रूपः संविन्मात्रं नामसचाकारस्तत्तादात्म्ये
नैवमस्त्वियमानः यदात्मासतत्परमार्थेन तन्मानादिरूपः घटइवलोहितन्तथाच
संविदात्मासन्निवेशः भ्रान्तादिरूपस्य पहितत्वं तेन तद्यामपरमार्थतादात्म्येनामत्र
परप्यानादात्म्यमेवहीयते तस्मादुपलब्ध्याव्यापकविरुद्धस्यान्तादिरूपनिषिध्य
ते यदिवा अप्रसक्तमिति प्रोषणत्रयेनिषिध्यते एतदेव प्रसिद्धेन निदर्शनेन स्फुट
यति स्वच्छेत्यादिना चोपपर्थे जडानामपि स्वच्छतामहिम्ना एवमुपपद्यते किम्
तसंवेदनरूपस्य हन्तेत्रसैत्यापायः व्याख्यातमिति अत्रास्य व्याख्यानावसरमपि
दर्शयितुमेवमुक्तम् ।। ७४ ।। ननूक्तमान्तरत्वादात्ममात्रेकोभेदनिर्वंधनता।
र्थे क्रियेति तत्र विकल्पितस्यागरूडपिशाचेनाहेन्द्रियवेद्यमाधारणाद्रूपाभावा
दवाह्यस्य कथमिव विषयमनसंज्ञासम्प्रमेयस्पर्शक्रियाविषयावेशइत्यशेक

ई॰
प्र॰ वि॰ प्र॰
ति॰ ज्ञा॰ टी॰
१००

सूत्रम् विकल्पेऽपायमुल्लेखः सोऽपि बाह्यः पृथक्प्रथः प्रमात्रैकात्म्यमान्तर्यं ततो
भेदोऽपि बाह्यता इति एतेनैतदुक्तं भवति अपिजीविनिवा विकल्पे य उल्लेख उत्प्रेक्षयाल्लि
ख्यमान आकारः सोऽपि बाह्य एव न केवलं बाह्येन्द्रियग्राह्य एव बाह्यः तथापि
स प्रमातृरूपाद्व्यतिरिक्त एव भाति अयमितीदन्तयानवभासनात् किमत आह ततः
प्रमात्रैकात्म्यस्थितादपृथगन्तर्यो योऽभेदोऽवभासते ततः इति वा प्रमातैव सोऽवभास
मानोऽभेदो बाह्य उच्यते आन्तरत्वविपरीततया हि बाह्यत्वम् आन्तरत्वं च प्रमात्राभे
द्वैकात्म्यम् आन्तरमिति अत्र एकात्मतापदं संवेदनैकसंश्रयत्वरूपमुच्यते तत्र भवमान्तर्यं तद्विप
रीतेनैव बाह्यता सा च स्वरूपे विकल्पे चार्थे समस्वाद्यो यथा वा पवेति सूत्रार्थः तम
वतारयति विकल्पावभासमानामित्यादिना अत्राशंकयेवावतरणं कृतम् न
तु संविन्निष्ठतां सूत्रार्थ उक्तः विस्पष्टत्वात् उपपन्नमिति अन्तर्बाह्यव्यर्थक्रियार्थं सक
ललोकायेत्यादेयेनाकृतम् तत्रेति विच्छेदः अनुभूयत इति परेणाग्रे येन संबध्यते
प्राच्यं च स्वरादिबाह्यपरवलेनव विरिक्तरणे वेद्यतया बाह्यत्वं समर्थितमपि तम्रा
वैचित्र्यमिति दर्शयति एवं हीति अत्रेहे विमर्श इत्यत्र किं प्राप्यति प्राग्वेद्यादिना
बाह्येनेति बाह्यतया अभावमात्रतत्पर्यन्ता आन्तरत्वव्यवहारहेतुतामुद्दिश्य विनाने
हे विमर्शस्य बाह्यत्वमेव स्पष्टकारणे पूर्वा वाच्य बाह्यत्वेनाहृतस्यापीति शरीरस्याव
वक्ति - यत इति अहं गौरो घटं पश्यामीति अन्तरिति बुद्ध्यादात्म्याद्वे आन्तरेण।
स्पर्शे न तथा बाह्यता यथान्तरत्वेऽपि व क्रियते बुद्ध्यादेर्ग्राह्यत्वादिदन्ताविमर्शविषय
त्वान्तरत्वम् अत्र हेतुः प्रमातृव्यापारमयत्वादिति तत्रापि प्रमातृत्वादिहेतुः हि।
तीयो हेतुर्बाह्यप्रतियोगित्वादिति अत्र हेतुः परिमितत्वेनेति तेनबुद्धिनिश्चयन
लक्षणाज्ञानशक्तेः प्रसरः प्राणोऽपि प्राणनात्मा क्रियाशक्तेरिच्छाशक्तेरुमय
त्रापि जीवितं तदेतच्छक्तित्रयं यथाक्रमं तेनाभिन्नम् शक्तित्वादेव तत्कथं प्रमातृव्या
पारमयत्वहेतुनाऽपरिमितत्वेनेति न विच्यते अत्राच्येन परिमिते हि निश्चयनव्यापारा
हि प्रादेशिकस्वरवडः स्वमोहनीलपीतादिविषयसंकुचित एव प्राणना क्रियाश।
क्तिरपि चार्थचतुर्थहस्तस्य परिमाणशरीरक्रियानिबंधनभूतद्विभेदगमनाप
कल्पितप्राणादिपंचकविभागयोगिन्येव न विषयोपरागात्मरूपतिस्तानक्रियाश
क्तिरूपत्वेऽपि परिमितमनयोरत एवेति यतो विषयकृत एवानयोः संकोचस्त
तस्तत्संकोचमनाहत्यैव वर्तन्ते तथा हे भावेत्यादेहणाक्रियतो बाह्यं चैदं शोष्यी
रादियत्प्राणापानप्रस्वभेदस्य वायोः संकोचकं बाह्यं चैदेशादियष्टिनिपर्वता
दिसंवित्स्मरस्य संकोचमप्रधानेन तन्वाद्धियन्ते ततो हेतोः प्राणापानस्वरूपः
स्वशरीरादयः तेषां च घटादिपदवावभोन्तः प्रकाशपरमार्थाः तेषां संविदो वि
श्वावभासतामेव स्थूरयन्ति तत एवोक्तमागमे निर्हेतागिरिभित्त्यादिदेहे
ष्टं विनिर्दिपदिति अपेक्षास्वशरीरस्य प्रकाशव्यापीदिनेर्भवेदित्यादि यत

श्रोऽपि प्राधान्यात्प्रागसंकोचाभावेन एवैवं निश्चीयते स्वभावत एते ज्ञानक्रिया।
याशक्ती अपरिमिते एवेति परिमितप्रपञ्च उद्विह्य प्राणाख्ये देहे भवतः उभ
येऽपि रूपसंविद्रूपता संवेद्यसंकोचश्रुतस्यापीति विकल्पोल्लिख्यमानादः एके
नत्र हेतुर्द्वितीया बाह्यतानास्तीति कथ्यते तदानीमित्यादिना एकैवेति।
संदेवेति यावत् उभयरागत्वइति अंतःकरणबहिष्करणवेद्यत्वेऽपि नान्त
हरौत्तिकत्वाद्दृत्यादिबाह्यगुणत्वा तत्त्व घटस्यान्तःकरणवेद्यतात्र्यामेका
चक्षुर्वेद्यतया द्वितीयापीति नैतदभयरूपा बाह्यत्वेनेति यदुक्तं तत्कथम् या
वता एक एवासौ घटाभासो विमर्शकादित्युक्तेन वाक्तमित्याशंकापरिहरति
यद्यपि चेति आभासान्तरत्वा मिश्रणात् उपपन्ने हि स्वम् बाह्यतायां च घटाभास
भिन्नैरेकतायामपीति तात्पर्यम् तथापीत्यस्यानन्तरं प्रतिपत्तृसुत्पादकालइ।
तियोज्यम् येन सर्वेषामघटतायामस्य तत्र आभासास्संविदितां भवन्तीति मन्यन्ते
हृदयमितिहृदयं सत्त्वेनानुभवेऽपि यथा संबंधयोजनीयो अर्थक्रियायोगित्वेन भ
वनमभवने चास्मासु पदमध्येऽपि पठन्ति बाह्यान्तःकरणवेद्यतानुभवेऽपि कान्तः
करणेऽपि द्वयात्वहृदयवेद्यतास्मरणाद्बाह्यकरणेऽन्तःकरणाविनाभावान्तः
करणेऽपि दृष्टत्वात्तयमनुभव इत्येवं मन्यमानाः करणाद्वयवेद्यत्वं इति अमेऽप
ठन्ति अथ पूर्वं दृष्ट एवार्थः स्मृतौ भासते सत्त्वान्तर्भूयमानत्र एव वेति कथं तस्या
स्ताथा स्मरणत्वादिना भेदो मित इति परमतमाशंक्याह स्मृतिकाल इति स्मरणकाला
पेक्षयानुस्मरणकालवर्तिषु प्रमात्रन्तरेषु यतो नभासंतेऽपि तत्पूर्वप्रमात्रन्तरैरे
व तत्सद्भाति ततोऽसाधारणत्वमस्याः कम् तदा चनार्थक्रियां करोति न च।
बाह्येन्द्रियमत्र व्याप्रियते ततोऽस्फुटम् अत्रैव समस्त्रयहेतोरणाद्दृष्टान्तमाह तथे
ति तात्कालिकादिरूपसंवाकारेणादर्शयति इदं पश्यामीति मतस्य च बाह्यतयो
ल्लेखग्राहकसमानकल्पनया स्फुटयितुमयमन्नमित्युक्तम् यत्र हि शृणोति।
कादीपूर्ववर्तिनः साध्यस्योल्लिखितस्य बाह्यमूर्धसरसीरुहनालान्तरालेन त्र
रुडादिदेवताविशेषकरयुगलकसमकालावर्ज्यमानस्फटिकमहाकल
शानिःसृतपरमामृतधारामन्तः समस्तनाडीचक्रमेषां प्याययन्तरं विशन्ती
ध्यायति तत्र स्फुटमेवार्थक्रियाऽदृश्यते तत्कथं तत्र न बाह्यतेत्याशंकापरिहरति
तथापीति अन्यथैवेति बाह्यताप्युल्लिखितत्वतत्रैतथा हि एवंध्यायामीति स्फु
टमिदं मया ध्यातमिति समस्ताकारमिवपश्यामीति मन्यते बाह्यत्वन्त्र छे
दः इतीत्यादिना प्रागुक्तमुपसंहरति इतीति यस्त्वेवमुक्तं ततो हेतोरिदमिव
स्थितम् यदनुभूयमानस्य सर्वमार्गस्य समुल्लिख्यमानस्य च घटाभासस्य बा
ह्यत्वमेकत्वम् योगयतया च हितीयी बाह्यता स्पष्टबाह्यतया बाह्येन्द्रियवेद्यत
या चेति यत्तु व्यामोहाद्वेकामत्रप्रतीयादनुभूतस्मर्यमाणयोर्हि युक्तमिवैकं

ई॰
स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
१०१

ननु लिखितस्येति तस्येति तेन लिखितेति अन्यथा ह्ययं बाह्यतो प्रमाणय
ति अथवेति अदृष्टोऽपि लिखितमपि हिनस्त्यादिभ्योऽन्यदुल्लिख्यते इति सामान्य
रूपेणात्रापि बाह्येन्द्रियगम्यतालक्षणा द्वितीयापि बाह्यतास्त्येव ननु य।
द्यत्राभिनिवेशः तर्हि किमियता प्रबन्धेनोच्यते उच्यतेऽवस्तुत्वमिति नन्व।
बाह्यताद्वित्वनिवेदनेन सूत्रोक्तबाह्यताविभागप्रख्यापनत्याव्यपदेशो घटा।
दीनामिति विशेषणस्य किं व्यावर्त्यमित्याशङ्क्याह वृत्तिः स्वप्नादेरिच्छादिका।
लो विहृणोति स्वप्नादेः पुनरिति अविशेषपदप्रदिष्टमात्रग्रहणेऽप्यनोल्लिखित
रूपादेः प्रमात्रन्तरासाधारण्य विशेषेऽपि यदुल्लिखितमपि बाह्यत्वमस्तीति
दपि नास्त्यस्य वादेः प्रकटीकृतम् ॥ ८५ ॥ ननु तर्हि स्वप्नादेः कुम्भकारादि।
निर्वर्तनया भवन्तु बाह्यत्वमुल्लेखो नोऽन्त किं कृतेनेत्यत आशङ्क्याह उल्लेख
स्येत्यादि अन्तर्बहिर्भासोऽपि तिविक्षितस्य नीलादेः स्वप्नादेश्च समस्तस्य भवतात्
कस्य स्यापि व्यभिचारि चिन्तनवृत्तिरात्मेव प्रमात्रविस्तिन्नेन बुद्ध्यात्मकाश
नेनवृत्तिरन्तराभासान्यापरयत्सहहिकरणस्त्वात्तेऽण चक्षुरादेर्हि पुस्त।
तोमहेश्वरस्येच्छया स्त्रातेऽलब्धभावाया यथास्वादिभूमिकारूपाणां बाह्यदि
यतो बाह्यानां नीलादीनां बाह्यताया अन्तस्तत्त्वानशब्दवाच्यसर्वविकल्पात्मक
मिकयावा यत्प्रकाशनेन तदपि महेश्वरेच्छयैव कुम्भकारोऽपि येवमवितदिच्छावश।
भासितविशिष्टबहिराणकायस्पन्दादिप्रसरस्थितिपिण्डदण्डचक्राद्याभासरूपेण
पुनरन्यः कश्चिदसाविति विवक्ष्यते तथा हि कुम्भकारोऽसौ चिन्मात्रमतदकं भवति ।
देहे तेनेच्छति स्म स्वबलादेव यदुल्लेखाद्यस्तु अलावकुर्वाणः स्यात्ते अयम् यत्रा
विपर्यासविच्छामेवबाध्यते तत्रापि तदिच्छोदयं भगवत एव स्वात्मन्येव पृजीवति
व॰ मिन्मात्रनरा भावात् भगाल्पस्थितेऽप जीवनात्त्वेति सूत्रार्थः अन्तर्बहिर्श्चेति तिलजा
हिनस्ति स्वेनद्रः केवित्त वृत्तिविशेषस्य एवमस्तकादादेरोवाच्यम् ईश्वरत्वादिति
तावमीश्वरीयानुप्रवेशात् तथैवेति ईश्वरेच्छयैवेत्यर्थः उक्तमिति अत एव यथा
भीष्टसमुल्लेखितिष्ठते अन्तरिति आलितस्वभावएवाहन्तायां संस्काररूप
तया स्थितस्यार्थः दृष्टान्तं व्याचष्टे चक्रवादीति ननु तेषां स्वोल्लेखादीनां।
ग्राहकं मतः बुद्धिस्तन्निश्चायिकान्तप्रमातः प्रकाशस्य इति वक्तव्ये कथमकं
बोध इति स्मोषोकोऽन्तः करोति बाह्येत्यादिना निश्चयपर्यन्तो हि प्रकाशः त
न्निश्चयेबोध इत हि आन्तरशरीरः प्रकाशो बोधस्य सक्रोऽपि न विशेषमन्यथा भा
वमपेक्ष्य प्रसञ्जयतीत्यर्थः एतत्प्रसङ्गेनान्यदप्यत्र विचार्यते वृद्ध्यादेरिति ने
य्यायिकभाष्यटीकाकारैः प्रत्यक्षमानस्य योगिप्रातिभेन्द्रियकादिभेदेन विभक्ते
सूत्रकारैरप्रेन्द्रियकमेवावादीदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति सूत्रेण सांख्या
दिदर्शनेऽपि प्रत्यक्षानन्तः करणमितिमानसत्त्वमस्तबोद्धत्वेवासौगतनयेनवा

स्वप्रकाशज्ञानात्मतिरिक्तात्मउल्लेखाः स्वसंवेदनप्रत्यक्षव्यपदेशभाव।
न्तु किमनेन स्याने व्यपदेशसमर्थनमात्रे निर्बन्धेनत्याशयः ननु तेन न स्याद्
नस्मृतिरपि प्रमाणं स्यात् स्याद्यद्यभिनवमर्थमवभासयेत् न च नयेति दर्श
यति स्मृतौ चेति नतु स्फटोऽर्थप्रतिभासो न तवएव तत्कथं गृहीतस्य ग्रहणमि
यम् अत्रोच्यते प्रतिभासेति विमर्शवशादेव व्यवस्थिति द्रढयति यदा पुन
रिति अर्थमत्रादियमाणो यदा बोधस्तराकारमेव प्रधानतया विमृशति
स्मेदानीमियं प्रकाशरूपतया स्थितिरिति तत्र बोधदर्पणप्रतिबिम्बकरूपेवा
धादव्यतिरेकिणाभासेवाथ स्वसंवेदनात्मना प्रत्यक्षतेनवर्त्तेत इत्यर्थः प्रमदे
णगृहीत इति विस्पष्टम् अधुना तस्यैस्पष्टतेताम् तत्तेताम् अहमित्यमा
भासमयः प्रकाशत्वपूर्वतत्पेवविमर्शः एवं विवक्षायामिति बाह्यरूपता।
नादरेणबोधाभासतामेवयदा विवक्षति पराद्दृष्टमिच्छतिबोधाभासपरामर्श
मेवाद्रियते अथान्येन दृष्टान्तमाह यथेति हि चन्द्रानुभवो हि बाह्यरूपतायां।
वसायापेक्षयास्मितः बोधभासितअप्रमाणमेवस्वसंवेदनम् तत एव निश्चये
सत्यपि बाह्यार्थस्वसंवेदनानुसारेणोच्छ्रायमन्तिछायमित्यर्थः स्वयमविचित्रे।
पिविचित्रतयायतोवस्थाप्यते ततः स्वसंवेदनमेवाग्यसंवेदनात्ध्यवसायप
र्यन्तीकृते प्रमाणफलतया प्रकाशान्तरेण क्रम एवं प्रसंगात् हृदानुभवदृत्ता।
न्तेनिर्वाणे प्रकृतविचारो स्मृतिमेवानुसंधत्ते पूर्वगृहीतत्वइति इत्यमत्राव
तरणम् ननु तदेवस्मृतित्ता ने गृहीतग्राहित्वाभिनवविषये चेति कथंमे
गमपि तत्वमिति तत्रोच्यते भिन्नविषयत्वादयमदोषः यदा तावदन्त्याभास
स्पृष्टवानुभवं प्रति या विषयता साऽपेक्ष्यते तदा गृहीतग्राहित्वम् सत्यपि चा
भिन्नगृहीतग्राहित्वेऽर्थाभासापहितपूर्वानुभवसङ्गावेस्मृतिस्वसंवेदनमेव।
प्रमाणमित्युक्तं एवं स्मृतौ येवेति सूत्रे यद्विवेच्यमवतारितयोजना यदुक्तं
पूर्वगृहीतमेवस्मृतिर्गृह्णातीति पूर्वानुभवविषयीकरोतीति यथाकर्णानी
तिपूर्वानुभवस्य स्मृतिरूपतायामनुवेदकोपक्लिप्ति इति चतद्दोषान्तरेऽपि किं प्र
माणमिति तत्राह पूर्वेति अपिशब्दः प्राच्यप्रमेयेणासहस्यापि प्रमेयस्य सम
च्चयार्थः अशात्रयमसमुच्चयस्येकैकेनेवचकारेण ॥ ॥८६॥ :
अथ यदुक्तमेको महेश्वरस्त्विति तत्रेकतावत्रिगमयति तदेकत्वादिति य
किलसंविदोज्ञानानामेकोऽनविनालोकमार्गः सर्वोव्यवहाराभवेदिति
शेषः अक्लिष्टाय तस्मादवश्यं संविदामेकत्वम् नच तद्रूपपादम् प्र।
काशएव हि संविदा परमार्थः संवेकोभेदाभावात् यश्चासावेकः स एव
परमार्थतः प्रमातेति यदितोपदर्शएतदधुना स्थिरं निष्कम्पं ज्ञातम्।
हृत्तोपरमात्मा इत्यनेन परमार्थप्रमातृतामस्याह तथा स्वजडप्रमा

त्प्रसिद्धिः यद्यप्यर्थस्थितिरित्यादिना चेति अाकारवतो नावन्मुख्यो भेदः स
नास्तीति स्वरूपग्रहणेनोक्तम् तत्रैव हेतुः स्विन्मात्ररूपत्वादिति देशका
लाद्यपि न भेदकृत्याह देशेति यद्यपि विचित्रभेदावभासकत्वं तु स्वरूपापि
व्यापकत्वात्सर्वसंग्राही प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावग्रहणं कः सहितमात्मत्व
पि संशयवितर्कनिर्णयादौ परत्र चोपदेशक्रयविक्रयादौ भेदभवत्येव न
तु विना हि व्यवहारस्यापि व्यवहार्यत्वम् तत्र ज्ञानानां स्वसंवेदनेनैव योज
नालक्षणा विश्रान्तिरिति किमेतद्भूर्वे मिथ्याशंकायामाह यदि चेति सं
वेद्यात्मनामिति संवेद्यस्य नीलादेरात्मभूतानाम् नीलादेर्हि प्रकाश एव
परमार्थो रूपमेनेन च कर्तृत्वमेकमेवोचितमित्युक्तम् नन्वेवं नीला
दिनापि कस्मादुपरागः क्रियते येनोक्तम् तत्तत्संवेद्योपहितानामिति उच्य
ते मायाशक्त्याकृतभेदप्रकाशाद्व्यतिरेचितस्वतत्त्व एव भिन्नः परस्परतो
पि व्यतिरिच्यमानोयः संवेद्यलक्षणो भागः प्रकाशस्यैवांशस्तेन तां भेद
तावतामाम् प्राप्यश इति सांख्ये जैमिनेयानां स्वप्रकाशे विदिति स्थितम्
चिरन्तनवैशेषिकाणामपि चित्स्वभावत्वात्मेत्युक्तम् ज्ञानं च चित्स्वरूप
चेदित्यत्र तत्र विवृतो बौद्धैरपि बुद्धेस्वग्राहिकावुद्धिरित्यादि दर्शितमेव सर्वंश
मितीतियद्यप्यर्थस्थितिरिति सूक्तम् ननु मायाशक्त्या योभेदोवभासितः
स किं न भेदः तत्रास्य संवेद्यात्मनामसंविदामित्युक्तोक्तिः आह संवेद्यात्मनोचे
ति यदि तथाप्यहर्यं ततहि भवानात्मनीलादयः स्फुः अत्राप्याह नापीति हेतुता न
तो हेतुः यतइति अन्यतः शरीरादेर्वेद्यादेव भेदः न प्रकाशात् तेनापि हि भेदे
भिन्नं भासितमित्येतदेव हीयेत अत्रान्तरे हेतुमाह यश्चेति नन्वेतत्कथं
संगच्छतेनीलादयो भिन्ना अभिन्नाश्चेति इत्यभिन्याह ग्राह्येति ग्राहको
द्वमायीयः शरीरादिः प्रकाशात्मेति परमार्थप्रमातातयोरिति ग्राह्यग्राह
कयोः एतत्स्वनिर्णीतम् तन्मयाहरूपतरस्तिष्ठेत्वे तथा चेति प्रतिबिम्बकल्प
तयैव नन्वेवं शक्तिकारजतमपि प्रतिबिम्बकल्पमित्युक्तमन्नास्ति भवने।
भ्रान्तिवृत्तान्ताः सत्यम् परप्रकाशापेक्षया काचिदिति सर्वलोकप्रसिद्धाभ्रा
न्तिः सत्यमसत्यावापचिन्तायां वक्ष्यते च प्रमाणलक्षणे किन्तु मायाप्रमाता
रमपेक्ष्य एतत्सत्यक्रिया विषयोसंवाद विसंवादो संभावतः ॥ ८७
एवमेकोन्निग्रमयमाहेश्वर्यं निगमयति हेत्वोणसंपवेति अविच्छिन्नविमर्श
त्वेनामयहिमसशरूपत्वं तत एव नियतम् न स्वस्य प्रकाशलक्षणो रूपे नीलस्
त्वायुपरागरूपं वा गत्वकर्मणो रिवाविस्पष्टं जातु चिद्भवति तेनानन्यानन्यव
तात्मनातेद्वेरूपेणाहमिति विमर्शकात्मनामहानी स्फुरः यतो देवस्यैतत्।
वज्ञानक्रियेस्फुटेपारमार्थिकोयोयंविमर्शोनाम उक्तन्यायादितिसमभाव

शः प्रत्यवेक्षणक्रियापि भावएवाभिधेयो न तु विमर्शः तत्कथमुक्तं प्रकृतिप्रत्य
याभ्यामिति एवं मन्यते यावत्तावत्संवेदने ज्ञानलक्षणमुक्तम् यच्चादयस्तु
क्रियायामेव विधीयेते सा तु क्रियायमानेतराणामसिद्धतात्वेन भेदितेन वभाव
प्रत्ययवाच्यासिद्धता प्रत्यवमर्शो यागपत्तेव अयं पाक इति अत्र केवले प्रत्य
वमर्शो भवन्पाकक्रियात्वात्मरूपविशिष्टी प्रमातृत्वत्वात्प्रत्यवमर्शोदया
त संवेदनेन प्रकाशावस्थिप्रत्यवमर्शरूपता भवतीनान्यापेक्षयायुक्तेति संवे
दनतादात्म्यवृत्तियत्वप्रत्यवमर्शरूपमानत्वेन तदेव सिद्धतारूपं प्रत्यवमर्शस्वभाव
त्वात्तेत्वविश्राम्यतीति अन्यत्र संमेलितो प्रकृतिप्रत्ययो ज्ञानक्रियाविम
र्शलक्षणौ जडवेलक्षण्यापादकं रूपं यस्यास्तत्स्वाहन्तापरिशीलनलक्षणमभि
व्यक्तः अन्नसंयानात्मन इति प्रमात्र्स्वात्तेत्यमनेन तदर्शितम् अस्येति पर
मात्मनः नन्वेवं चिदित्यत्र यक्षिज्ञानक्रियेप्रविष्टे तर्हि ज्ञानमित्यत्रापि प्र
कृतिप्रत्ययसत्त्वाज्जप्रविष्टएवतत्किं पुनः क्रियेत्यधिकमभिधीयते अ
नोच्यते ज्ञानमित्यपीनिमत्यमेवम् एकाकित्यपत्रशाहूरत्यपि पाहः
उच्यतेइतिप्रकृतिप्रत्ययभागद्वयेनप्राधान्येनेति यद्यपि प्रकृतिप्रत्य
योप्रत्ययार्थं सहकृतइति तथापि तस्य प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थोपमेवे
न स्फुरणात् धर्मस्यधर्मिणामुद्देचयत एवधर्मित्वाद्धर्मिणि प्रत्ययलक्षणे
बोधभागेसधर्मः प्राधान्यमुन्मज्जयति क्रियेत्यपि चेति च सत्त्वश्रयपत्रा
पि बोधभागाभिधायके भागान्तरे नास्तितत्रापि एवमित्यपि पाहः अतए
व पूर्वत्रोच्यतइत्युक्तमिहत्वाद्विमेतिशाहदेप हेतुमाह अतएव बोधस्येति
एतदेव च युक्तमिति दर्शयति वस्तुकमेवेति ननु विमर्शः कस्मात्कोह
स्वर्यम् आह अाज्ञत्वस्येति अनन्यापेक्षत्वाहि विमर्शः सैव च सत्तत्त्वत्ता।
न तु बोधस्य विमर्शो व्यापकः स्वामी बोधो हि विमर्शं न व्यभिचरति तत्प।
जति कदाचित् न तत्सस्वात्व्यभिचरणोकमनतायो वाच्यायो कथ्यकरुते।
कारइत्याशंकायसमव्याप्तिकयोरित्यमभिधानेपि न दोषइतिवृत्ते बोध।
स्याव्यभिचरणीयापि विमर्शः सदेति बोधस्याविमर्शाव्यभिचरणीयः
सचापि बोधाव्यभिचरणीयः सामर्थ्याविमर्शस्य तस्मादास्याव्यभिचा
रिणो विमर्शस्यापि कर्तृतानन्तयुक्ता समव्याप्तिकत्वे हेतुमाह अव्य
भिचारवत्वादिति परस्परेणेति यावत् एवं कर्तृ .... मुपपाद्य हे
तुः किं प्रसंगास्फुटे नन्वस्य कारेणायोजयति तदापीति अव्यभिचारव
त्वे यदुक्तं ततोपि हेतोर्मत्वर्थीय प्रत्ययापपत्तेर्युज्यत एवेत्यसमभिधा
नम् नन्वात्ममात्रविमर्शोसावहमिति तत्र भावनिर्भरतानविस्पष्टेव

 तद्विमर्शोनं बोधस्यस्वात्मस्वभावं भूतमहामित्येवंरूपं स्वभावत्वात्स्वातंत्र्यस्य चतन्मुख्यं ज्ञानक्रियात्मत्वं शिव
ताच तदाह चित्तत्वस्येति तदा चेदन्तावभासतीयाभावः स्थितएवान्तरहन्ता स्वातंत्र्यास्वादनिवृत्ताः अन्यथा तथेच्छयानोमिषेषुः॥
इष्यमाणभावे निर्विषये छेवनस्यात्तस्या अपिपूर्वोच्छ्वासान्तरनिर्मितेविषयेः नवस्याप्रसंगः एवं चावस्थानमनपायोपजननमतएवशुद्धतयोक्त
म् सैवाहन्ता यदेदन्तावच्छिन्नतत्वभुवनावभासमयाहमिदंप्रथयते तदेदन्ताविच्छेदविकारावभासेप्यत्र भ्रष्टाहन्तास्वातंत्र्याच्छादिनेवासम
यत्वात्पूर्ववत्स्वभावातिरोधानाच्छुद्धत्वेपिहितमयमायाविमोहविषयोपरचनादशुद्धिहेतुत्वादीश्वरदशायामप्यशुद्धिस्तदाह भिन्नाभिन्नेति।
नतुस्वयमशुद्धता नह्येकत्रविरुद्धा·· शुद्धिधर्माध्यासः सैवपुनरहन्तामायाशक्तिवशात्सर्वमेवेदन्ताविमर्शीतिरोहिततत्वभुवना

प्रकाशतेतत्तएवस्यादितिक
या ··· दर्थतालक्षणभ्रांति
ग्राह्यग्राहकभासमयं यमेकः
प्रकाशात्प्रथमानो न विरुध्यते
तयोः प्रतिबिम्बकल्पत्वेनाति
रिक्तत्वात् तथा च सत्त्वात्
मायाप्रमात्रपेक्षयात्वभ्रान्ति
र्योकाचिद्रजतादिविषया
सापि विसंवादवशादुक्ता
वक्ष्यते चाग्रे ॥ ८७ ॥

विमर्शरहितस्य प्रकाशस्यो
क्तन्यायादयोगात्स्वयम
पूर्णत्वतया स एवात्मः प्रका
शः ईश्वर इत्याह ॥ संपवेवि
मृशत्वेन नियते न महेश्वरः वि
मर्शएवदेवस्य शुद्धे ज्ञानक्रि
येयतः॥ स परमात्मा चिद्रूपो
विमर्शात्मेन स्वात्मभावेना
व्यभिचारिणा महेश्वर इति
तस्य विश्वात्मनः शिवसंज्ञा
स्याहं विमर्शनमेव शुद्धे ज्ञा
नक्रिये भिन्नाभिन्ने यकार्या
तेत्वीश्वरस्य शुद्धाशुद्धे भिन्नार्थविषयत्वेशुद्धः सत्वरजोवृत्तिरूपे प्रकाशात्प्रवृत्ति संज्ञे तमसा संकुचिते अशुद्धे एवेति ॥ ॥ चेतनं चित्प्रकाशनं प्रका
शइति प्रकृति प्रत्ययाभ्यामभिव्यक्तो ज्ञानक्रियामयो विमर्शलक्षणः पूर्वप्रतिपादितन्यायेनमयन स्वभावो न स्यान्नात्मनः परमात्मनो यस्यैव तस्य
माहेश्वर्यं तदाह स परमात्मेति ज्ञानमित्यपि बोधः क्रिया ··· नेकेवलं बोधः॥

तर्हि कथं
व्यवहारः आह
मायेनियाऽ

२ प्राधान्येनात्र
व्याप्ति क्रिये
त्यपि चाद्विज्ञ
बोधं स्वातंत्र्यं
प्राधान्येनोच्य
ते अत्र च बोध
स्यस्याती त्य
स्वातंत्र्य····
दोषः वस्तुक
मेवात्र बोधस्वा
तंत्र्याविभागेना
वस्थितमुभय
धर्मत्वेनापुप
दिश्यमानम
न्योन्याविरहे
णानयोरु
त्या नाभावा
त् स्वातंत्र्य
मेव विमर्श
शब्द स्याज्ञ
स्येना भिधे
यं महेश्वरत्वं
तदाह विम
र्शात्मेनेति
अव्यभिचारि
णोतिच बोध
स्याव्यभिचा
रेणापि वि
मर्शः सचाव्य
भिचारवत्वा

यवभासभागव्याप्यवस्थानायदानदास्तारिरूषदशा तदाह भिन्नार्थेति तस्याञ्चदशायांतदाहंविमर्शनमहमयमिदं
घटादिज्ञानामिकरोमिचेतिवैयधिकरण्येनभिन्नग्राह्यापेक्षाभिन्नग्राहकमात्रभागावगाहिप्रकाशरूपंक्रिया ॥ पश्चाभि
न्नेदंभागावस्थितबुद्ध्यादिशरीरत्तायोत्पतेः अच्युतस्वरूपसत्वरजोऽपदेशादेशकालावच्छेदे नियमादन्तर्नीततमः
संपर्कमीश्वरात्मभिन्नज्ञानमप्यपुरुषस्वात्मज्ञानाक्रियासम्बन्धमुक्तम् सर्वचात्रावस्थात्रयेप्यहं विमर्शनमे
व शुद्धाशुद्धज्ञानक्रियाविधानायानूदितं सर्वत्रास्यशुद्धज्ञानक्रियास्वभावस्यख्यापनायएता एवंचम
हादिदृष्टावदृष्टान्तेइति ॥ ॥ ॥ ८ग्निकूतान्धिकरः ॥ ॥ ॥

६·

ई· प्र· ज्ञा· टी· २०३

नैवमित्याह तदाचेति ननुमंतोक्षयोन्मेषशुद्धिर्याभ्यांकथाह इष्यमाणो
तिनभवनेहेतुर्निर्विषयत्वमेव अवधूपभाविकर्मपरिग्रहाक्रियातत्का।
र्मीभावेनभवति जीवनमिवप्राणाभावे तथाचेषिक्रियेतिस्वभावविक।
ह्योपलब्धिः नन्वेवंभावाभासानवस्थितानपेक्षमाणो विमर्शःकथंशु
द्धःइत्याशङ्क्यते एवंचेति अनेनप्रकारेणाहमितिरूपेणायज्ञावाना
मवस्थानेनत्रिरूपपरमात्मनोनभिन्नम् तदेवचाहमितिरूपमितिनाम्या
शुद्धिःकाचित् नहिव्यतिरिक्तंतदाकिंचिदपेक्षितव्यमस्ति अथाशुद्धयह
णस्याव्यावर्त्यत्वात्वानुसमुपक्रमते सेवेतिशुद्धिमशुद्धिंचविभजति शुद्ध
त्वेपीति अशुद्धिहेतुत्वादितिच आरोपितमेतदशुद्धत्वमस्याभाविकम
हत्तेकार्यविश्रान्तेः एवमहन्तायाःशुद्धाशुद्धत्वव्याख्यायाशुद्धत्वंव्याचष्ट
सैवेतिनमावहन्तात्ता अपितस्वशक्तिवैचित्र्यात् सैवनेनरूपान्तरेणाभा
ति तन्मभुवनभावभूतप्रस्तीषुवभासभागेषुअभासभेदेषुतावहन्तातो
मावहंताव्यापकत्वेनात्मग्राहकत्वेननतावभासान्तर्भावेनेनावतिष्ठते तत्व
याभूतेयदहन्तयावस्थानेनयदेदन्तावमर्शोयोगपतयानेषामाभासनेमा
याशक्तिकृतयानिरोहितंतद्दासाहन्तादशांसमाविशाम्यचिन्तायोग्या त
स्योदशायामहंविमर्शेनयन्तदशुद्धमकमितिहेरणासर्वेषु:अहंविमर्श
नस्यस्वरूपंदर्शयति प्रकाशरूपेणक्रियारूपंचाभवदपितथाशक्तिरूपत्वा
त्मकतेतततोज्ञानेसमव्यपदेशंक्रियाव्जोव्यपदेशपातश्चमध्येनियामके
तमःअविष्टेतनगुणत्रयमहमयमितिविमर्शनेजातम् स्वरूपप्रच्युतोहेतोः
भिन्नमिदंभागावस्थितयद्बुद्धिप्राणादितत्त्वशरीरतयातदुमन्यातेदेहंवि
मर्शनमन्यन्नम् ततउत्पत्तिहेतोः प्रच्युतस्वरूपेतत्रवोऽत्यन्तिरस्कृतत्रा
ह भिन्नेग्राह्यसंपत्तेमारांतते ग्राह्ययाहि क्लिन्नेयज्ञाहकमात्रेस्मएवभागो
शालमवगाहते यतस्मादेवमस्यननम् एवंभूतस्याहंपरामर्शस्याकारं
दर्शयति अहमयमित्यादिनाकरोमिचेतित्यन्तेन तन्वत्रग्राह्यग्राहकयोः
कथंभिन्नता अहवैयदपिकरणेनेति ननुपुरुषस्यमनस्त्वोहन्तिरूप
ज्ञानक्रियेबुद्धितत्वगते अहमितिव्यवहियोतेइतिकापिलामन्यन्ते त्व।
याकेयमपूर्वाप्रक्रियाउत्थापितानाप्यूर्वाकाचित् नहिपुरुषाणामात्यः
अपितेम्वर्यस्यनिजस्यपदप्रत्याभिज्ञानेनेदवप्रकृतेरूपंयस्यसंकुचितस्य
विलक्षणस्यसपुरुषः तन्तस्यंचिन्येयेज्ञानक्रियेतन्त्सभावेनतदहंवि।
मर्शनम् एतच्चमस्यस्वरूपायविज्ञानमयोनेकः पुम्प्रातिमस्मिन्प्रकरणे।
वितनिषाते अत्र्दितमितिवृत्तो अनुवदनंचात्रभितिकल्पत्वेननु य
त्रयत्रधूमस्तत्रतत्रेनन्यायेन एवंहिसतिधूमवत्त्वंयथाग्निमत्तस्याविषयस्या

व्यापकं तथाहंविमर्शनमपिशुद्धत्वाभिग्राशुद्धानांदशानांस्यात् भिन्निक
ल्पनयातयस्त्वंसिद्धेननयदन्वदनेनदन्वदनीयस्यव्यापकतामाचष्टे एत
दर्थयोनकश्चैववकारः अग्निमानेवधूमवानितियथानन्तविधेस्तदहंविम
र्शनस्तकम् शुद्धादिभेदनतत्राग्नामसिद्धंएवमभिग्रायएवलक्षणांदशानन्तरत्रि
तयेकिंत्वक्रमेवनतयकेसंगृहीतमेवेत्याह एतांएवंचेतिवचनान्तइति अत्रा
एवंभावानामितिसूत्रे ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ॥
इतिश्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभि।
ज्ञाविवृतिविमर्शिन्यांशक्तिवर्गोकाश्रयगतमाहेश्वर्यविमर्शोष्टमः ८
समाप्तिश्चप्रथमोज्ञानाधिकारः ॥ ॐनमः शिवाय ॥ ॐ ॥
शिवमस्तवपुषमास्तकलाचतुष्टयभागञ्जषम् प्रणमामिभासयन्तं
क्रमरहितेपिक्रममनेकम् एवंज्ञानशक्तिस्वरूपंवितत्यनिर्णीयक्रियाश
क्तिस्वरूपंतथैवनिर्णीतव्यमितिक्रियाधिकारआरभ्यते तत्रचश्लोकाष्टके
नातएवयदप्युक्तमित्यादिना तथाविज्ञातव्विलयभेदोयदवभास्यतेरत्यन्त
न भगवतिवस्तुतो क्रमायाअपिक्रियायाःपशुप्रमातृगतक्रमावभासन
योगात्मक्रमत्वमित्युपपाद्यते तथाहोकेनाक्षपूर्वपक्षनिवारणम् एकेनस
क्रमत्वाक्रमत्वविवेकः ज्ञेयाक्रमस्वरूपंद्वयेनसक्रमत्वाक्रमत्वयोर्विषय।
विभागः विषयविभागेपितयोस्तत्वतएकत्रैवविश्रान्तिरितिश्लोकेनेतिप्रकर
णस्यार्थः प्रतिसूत्रंतुनिरूप्यते अधुनाज्ञानशक्तिंतत्रनिर्णीयोभिनाप्याये
नप्रकृतेप्रमेयान्तरमपिसिद्धमधिकरणसिद्धान्तदिशेतिसूत्रम् अतएवय
दप्युक्तंक्रियानेकस्यसक्रमा एकस्याक्षिप्तितिस्मक्रियानेकस्यसक्रमा।
तेदकस्यसमर्थनातइति अनुभवविकल्पात्मनासमीन्तो नानारूपमिति
ज्ञानात्मवप्रकाशान्ते नत्वषामाश्रयकश्चित् स्मृतिश्चसंस्कारतएवसिद्धा
ज्ञानेचयदिजडेकस्यार्थप्रकाशता अजडत्वेचेत्रास्यकालदेशयोगाज्जे
दइत्यात्मनःकथमन्यत्वदितिपूर्वपक्षीकृतंतावत् तत्रयदुक्तंरीकृतंभिन्ना
नोसंवेदनानांनव्यवहारांगता नसंस्कारमात्रात्स्मृतिःज्ञानेचाऽसेक्र।
चितस्यैव संवेदनस्यस्वशक्तिनिमितज्ञेयोपरागात्संकुचितरूपंशक्तिरिति
यमेइतिचोद्यान्तेइति अतएवहेत्वकलापाक्रियाविषयमपिप्रतिपत्तव्यमि
तेप्रतिक्षिप्तम् नकेवलंज्ञानविषयंहृषणमित्यपिः तथाहि यश्चादितेमेका
क्रमिकाचकथंक्रिया आश्रयस्यचतयोगोकथमेकस्वभावता सम्बन्धश्च।
द्विष्ठादिरूपएकःकथमिति तत्रयान्तेदोपःएकमनेकस्वभावंकथंस्यादि
ति तत्रदर्पणस्येवानेकाभासभेदएकतामनपवाधमानोनविरोधमावहती
तिउक्तेनिद्दायप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षप्रसाधितेकाभावःपदार्थआभासस्तस्तथा

तदेवंतावत्प्रकाशस्य स्वसंवेदनातः सर्वत्रैकस्य समर्थनयाज्ञानशक्तिःप्रोदिताप्रयसज्ञावाविचारयितुंअपिहितं पूर्वापरसर्वप्रमातृगतत्वेन प्रतिपादिता इदानींक्रियाशक्तिसमर्थनायाह ॥ ॥ अतएवेति ॥ एकचित्तत्वसमर्थनादेकसम्बन्धीव्यापारएक एवेति क्रियाप्यपाकृतदूषणा ॥ क्रियायाः सक्रमाया । एवत्व ···· सम्बन्धित्वंचनोपपन्नमित्युक्तं तत्रज्ञानसमर्थनप्रसंगेनस्वसंवेदनस्तत्स्यात्मनः प्रकाशात्मनः प्रकाशलक्षणोव्यापारोविमर्शापरपर्यायस्वभावभूतोयावदुक्तस्तावदेकत्त्वंएकसम्बन्धित्वंचक्रियायाः समर्थितमेव तदाह ॥ एकचित्तत्वेति एकस्यक्रिस्वभावएकएवक्रियांचव्यापाररूपामपि समवायबलादेविभागेनप्रतीयमानांस्वभावकल्पामिच्छन्ति क्रियाभेदवादिनोपि इहत्वभेदप्रतीतेर्यदेतदेकोपश्लेषरूपमेकसम्बन्धित्वं क्रियायास्तदेकत्त्वैवयुक्तम् तदाह ॥ किमिहेति ॥ ॥

६
ई॰ प्र॰
शा॰ टी॰
२४

भूतत्वेनैव विकल्पनात्कारणात्मतामुपगच्छन्त्यर्थादेव क्रमिकाभासाभे
दात्तात्मन्यभिन्ने भासयत्क्रियाश्रय इत्युक्तमेव संबंधादेरप्ययमेव सिद्धिप्र
कारः एवमेकस्याश्रयस्य समर्थनाद्धेतोः क्रियाशक्तिचोद्यान्यपि प्रतिस
माहितानीति सूत्रार्थः सर्वं इति वहिरन्तश्च इच्छन्तीति कारणादयः गृह
त्विति आभाससारवस्तुवादे प्रतीतिसारो हि यद्विभावस्तत्वमितीति मन्तव्यमे
देन कथं शापथेऽपि व्यवस्थाप्यते न पार्हतम् ॥ ८९ ॥ ननु क्रमिक
त्वमेव क्रियायाः प्राणितं क्रमश्च कालानवच्छिन्ने भावविकथं स्यात् एत
त्समाधत्ते सूत्रेण क्रमिकत्वं च लौकिकाः क्रियायाः कालशक्तितः ।
घटेत न तु शाश्वत्याः प्राभव्याः स्यात्प्रभो विभुरिति उक्तिस्य एवत्वपितिहि ।
त्वमिति ये हि लक्षणं स्वीकरेत्सागाः सेनावत्क्रमवन्तः न तु केषांचिन्न एव ।
त्वगाः क्रियाएकाभाससंयोगानिमित्तभूतां केषांचिन्महत्त्वरत्नरूपे ।
भेदसंपादिकानि यान्यमेयापि क्रमिककार्यवलात्क्रमिकैवानुमीय
ते तिल्लौकिकी व भेदविश्रान्ता क्रियासक्रमा पुज्यते आभासविच्छेदो
व्यापकभगवत्स्वातन्त्र्यलक्षणायाः कालशक्त्या हेतुभूतया प्रभोर्लौकि
कालानवच्छिन्नत्वाद्याक्रिया सापि कालानवच्छिन्नैव प्रभोर्विश्वात्मनी ।
सायतः एतद्रूमं भवति लौकिकज्ञानव्यवहारमूलज्ञानज्ञेयप्रकाशा
नेस्सामर्थ्यज्ञानशक्तिर्देवस्य तत्रैव संयोजनादि स्वतेत्रतात्मा विमर्शशक्ति
रेवविश्वतः क्रिया उक्तं चैतत् क्रियाच एव वा गृहस्यादिकं स्यादि प्रदेशेषु ।
सा तेव यच्छायाच्छरण मच्छत्वादवच्छेदकमभ्युपगतो क्रमतीभाति व
त्तैनोक्रमवेपीनिरूढार्थः वृत्तिविहितीस्पष्टकालग्रासादर्पीनिका ।
लानवच्छेदतावदक्रमत्व स्थितमेवेति किमत्रोच्यते उन्मिषिते पिवेद्य
ग्रामेमायाप्रमातृपदमध्यासीनो भगवान्यावद्देववाह्यान्तररूपं वेद्य
जलेहात्मनि प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरिदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य
स्यादिनयनग्रसते विश्रमयति तावत्तन्निष्ठोवभासनक्रमोपि ग्रस्त एवं ।
त्वहमिति यासंयोजनादि चिच्छिनसमस्तभावप्रकाशोपसंहारपर्यन्त
दशा विशेषविमर्शलक्षणाक्रियामात्रक्रमैव ९० ॥ ॥:
ननु कोसौ कालो यो भावानामवच्छेदक उच्यते यो हि केश्चिन्नित्य इत्या
विशेषाम्भोपगतः स एक तन्त्रं स्ययामा विशेषाच्छित्राकारचित्पदिसादि
धीहेतुः कथम उपाधिवलात्तथाभिधानेन एवोपाधयः सन्तु किंतेन तु
णाकर्माद्देष्टतेनासंयुतस्य नकालावच्छेदो भवेदित्याशंक्य भगवत एव
शक्तिः क्रमम वभासयन्ती कालशक्तिः तदभासस्वमायाप्रमातृलग्न
एवप्रधानतयाभवमेवनहि विषयीकरणीयभावतिष्ठ क्रमएवकालइ ।

सक्रमत्वमिदानीं विह
इाभिवलक्षणतां पर्य
लोचयितुमाह ॥ सक्र
मत्वमिति ॥ मायाश
क्तेर्भिन्नावभासानां क्रि
याकालशक्तिवशात्स
क्रमानन्त्वात्मविमर्शरू
पानादिनियन्ता प्रभोः
स्वभावभूता ॥ इह मा
याशक्त्याविच्छिन्नावभा
सिन्येव संवेद्यभागे
ग्राह्यग्राहकभावप्रा
काशनेन संसारस्थि
तिर्निवर्त्यते ॥ तत्र सं
वेद्यभागेवक्षमाणन्या
येन कालशक्त्यवच्छे
दात्क्रियाकालावा
च्छिन्नासक्रमत्वेनो
पपादयिष्यमाणरूपा
स्यात्तदाह मायाशक्ते
रिति ॥ यापुनः प्रभोः
प्रकाशात्मनोऽहंविम
र्शात्मभूता साकला
वरुद्धसंवेद्यकलङ्क
वली करणेनका
लाग्रासादक्रमेव
तदाह नत्वात्म
विमर्शेति ॥ साप
रंसुत्तसात्तंभ्रम
याकृत्रिमकर्तृता
पर्यवसाना ॥ ९० ॥

क्रियासक्रमत्वविचारप्रसंगादीश्वरप्रत्यभिज्ञोपयोगादपि च वक्ष्यमाणं कालस्वरूपं निरूपयितुमाह । कालः सूर्यादि
सञ्चारस्तत्तत्पुष्पादिजन्म वा शीतोष्णे वाथ तल्लक्षः क्रम एव स तत्त्वतः ॥ सा सा प्रसिद्धा क्रिया कालः शीतादि वा त
दुपलक्षितः सर्वभिन्नाभासमात्रमाद्योपाधिभूतः क्रम एवासौ तस्यैवोपयोगात् ॥ ॥ ॥

तिदर्शयितुं सूत्रम् कालः सूर्यादीति नियतपरिमाणयन्त्रातिवर्तकादि
ते न कतकं मीयते न चाज्ञानवस्थान्योन्याश्रयं वा तदूत्प्रसिद्धपरिमाणया
क्रियया कोदयास्तमयमध्याचेत्रामनेन इच्यते दिवसे चैत्रो गच्छतीति
आदित्यक्रियापि यदा परिमितिता भवति तदा प्रसिद्धाभिन्नाभिन्ना लि
काहुतिर्मिमीयते छिद्रघटेनालिकाः सूर्यो हृश्यते इति तेन यस्य यस्य यदा
आभासवर्गस्य नयापरिनिष्ठितः चंद्रसूर्यशीतोष्णाको किलसमस्तदादेस्त
स्यतत्र तदा स एव कालः तेन सूर्यादिगतो यो नियतः स्वभावभेदः स क्रमः
स एव कालः तेषां सूर्यसंचरादिभिर्यान्योलक्ष्यते प्रवहणायमानवपुरा ।
णाना दिरूपपरत्वापरत्वतहेचिज्ञतहाहुल्याड्यकल्पितयोगपद्यत ।
रचिरशीघ्रतायसंकीर्णभावस्वभावो व्यापको वैशेषिकाणां द्रव्यरू
पः कापिलानां रजः स्वभावः वैयाकरणानां नित्यानाश्रित प्रवृत्तिप्रभा
वः सौगतानां सन्तन्यमानभावैकपरमार्थः सोपि वस्तुतः क्रमरूपतां ।
नातिक्रामति इतिक्रमएव नामावहि स्थालइतिव्यवह्रियते स्वप्रमेकल्प
मायेन्द्रजालप्राये चेतनस्याभासवर्गे क्रमस्यैव तानियमः हरिश्चन्द्रजनीव्र
तोत्क्रमस्यैव तदत्रसविच्छक्तिरेव प्रत एतितत्त्रिमितनत्वादाभासचित्रताया
स्तदाश्रयत्वाच्च क्रमस्य यत्रापि कारणे कल्पव्योमस्थ्यते तत्रापि दिनमेना ।
तोमध्याह्नजातश्मर्कसंचारक्रमस्यैव कारणता प्रतीतिः सिद्धा नतु नित्य इत्या
त्मनः परिनिष्ठितरूपस्य कस्यचित् द्रव्यमपितत्र्वहणायमकमेव तत्वपुर
णाना रूपपरत्वापरत्वतहेचिज्ञो व्यापकमितिचेत् तर्हि पुनरपिक्रमरूपेणै
वास्यानुभवानुसारेणावतिष्ठते न रूपान्तरमितिक्रमएवाभासनेनच ।
तएवशूलात्मा काल इति सिद्धम् वक्ष्यमाणादितिक्रमाभेदस्याक्षिप्तत्रेषु ना ।
लिकादीतिसंहृतोः दकल्पावमानपर्यन्तस्य एवविग्रहः ननु येन कालमितिदि
पतिपरिच्छिन्नतिस्त्रकालः अत्राह विशिष्टेति इयत्तया प्रसिद्धतमेन तेल
त्रयतानस्यापिपरिमाणसिद्धायानालिकाघृत्यादिक्रियान्तरमेव काल
इत्याह अनवस्थादिचकनकप्रतिवर्तकवृत्तान्तवृत्तसमाधानमेव प्राक्
सिद्धश्च बककल्पप्रसिद्धानरोपजीवनेनैव तल्लिलाभोपि हि पूर्वप्रसिद्ध
तत्त्वियोगात एव तत एव चिन्मय एव सर्वव्यवहारास्त्रस्यैव पुराणेनेन प्रा
क्सिद्धतायामविवादादिति दर्शितमेव संविदेव हि प्राणात्क्रियया प्राक्
कालमहलासयेत् महाप्रलये च ब्रह्मणोऽपि स्वपस्थापितनिःश्वासोच्छ्वासादि
क्रियया तत्रविस्त्रहृद्धमष्टतिकारणावगीत याच क्रियया कालव्यवहारः
भगवति तु न कालव्यवहारः कश्चित् न च्छेदो त्वमायायां प्रभवं त्याभामाभा ।

पदार्थस्वरूपविशेषप
रिच्छेदहेतुव्यवहाराय
कालपदार्थाभ्युपग
तोववोदकृत्स्नप्रसिद्ध
एवभवतीति वक्तुं तत्र
प्रतिपाद्यप्रतिपादक
प्रसिद्धो नालिकादिप्र
पदेशः सूर्यादिसंचार
विशेषो निर्दिष्टः प्रसि
द्धक्रियोपलक्षणं
यस्तदाह साप्रसि
द्धेति विशिष्टपरक्र
मनिवर्त्यत्वयाप्रसि
द्धत्वात्तस्याः सैवका
लः तेनगोदोहादी
नामपि ग्रहणं सूर्या
दीति पुष्पादिग्रह
णादन्यग्रहपरिग्रहः
पुष्पादिजन्मसूर्यादि
सञ्चारस्तुस्यतानां
हालिकादीनां प्रसि
द्धं तेनतेसूर्यादिस
ञ्चारवसन्तादि संज्ञ
मपुपलक्षयन्ति अ
न्नाप्यादिग्रहणन्द्रा
ल्यादिजन्मगृहीतंप
द्विविशेषागमनादेहो
लिकाप्रसिद्धस्योपल
क्षणं चैतत् तत्सर्व
सालेनिवीक्ष्यविहृत
म् नकेवलंप्रतीत्यव
च्छेदार्थैवोपभोगीका
लोयावन्निहोरूपः स
हकारिकारणतायुप
योग्यपुष्पादिः प्रसि
द्धः तदाह शीतादी
ति एतदन्यदर्शन
सिद्धान्तोपदर्शनमा
त्रं नात्रकश्चिदभिनि
वेशः स्वेच्छामात्रेण
वच्छेदकानामुपक
ल्पितत्वात् प्रसिद्धे
श्चानवस्थितत्वात्
शीतादीनांकार्यजन
नोपयोगेचकारणतै
वनकालत्वम् का

लत्वपुनरवच्छेदकत्वादेवेतस्मान्नवस्थितमित्युक्तम् तदेवमेतत्सर्वोपलक्ष्यमाणं यत्किञ्चित्तदेवस्थिररूपं
पदार्थप्रतीत्यवच्छेदोपयोगिकालोऽस्तु स च प्रतीतिपर्यालोचनया क्रम एवोपपन्नस्तदाह तदुपलक्षिते
ति तथाहि
तत्स्वसत्तादे
रादित्याद्युदयक्र
मरूपस्यैवादित्या
द्युपाधिभूतस्या
नुभवः ॥

६०
प्र॰प्र-
ज्ञा॰टी-
२०५

समभेदस्त्वेतु स्थितस्तत्क्रमात्मा कालोपि विजृम्भत एव न तु यदि संचारेण।
गोदोहादिर्लक्ष्यते न तदा दिग्ग्रहणो न स्वीक्रियते नहि संचारे किमर्थं तदुच्यते
अन्यग्रहेति चेद्देशान्तरस्य परिग्रहः युक्तं चैतत् गोदोहादिसंग्रहाय चेदा।
दित्यदं स्थात्संचारादिरिति ब्रूयात् तन्नवं मितिरुक्तमुपलक्षितमादिशब्दे
पात्रं चयत्नस्तु तन्नेवोपबृंहितो वीक्ष्यायाख्यानम् ननु वाख्याद्वयोर्वा
कर्तव्याः प्रत्येकसंक्रान्तविकल्प्यमानत्वधर्माभिधानायैक एव वा विक
ल्प्यमानतया पक्वे वा कार्याः स्वभावमहिम्नानेकोपक्रान्तनिष्ठत्वप्रतीतेः
तत्कथं द्वे वाख्ये इहस्त्वेमेवम् आयोर्वाख्याद्वयोः पक्षयोर्विकल्प्यमान।
तामाचक्षाणस्तत्पक्षवृत्तान्नामाह तथा च प्रथमोपक्षेपो परिच्छेदकि।
यायपयोगी कालः स्वनेनापायेन स्थितो द्वितीयस्तु कारणकालाख्येन्यते
नापायेन तत्र च कारणस्य प्रसजतोऽवच्छेदकत्वमेव कालतायामुपयुज्यते
अवच्छेदकत्वे च क्रमरूपत्वेवा गच्छतीति वक्तं वाख्याद्वयः एवं चाकारणरूपो
वा स्थितः कालः इति पक्षद्वयमेव — नैवपर्यवस्यतीति वाख्याद्वयमेव प्रयो
क्तं युक्तम् एतदाह न केवलमित्यादिना सिद्धरूपः क्रियात्मा आदित्य
दात्मलक्षणस्योपादानकारणमपि पुनरदितिसर्वम् ननु स्वेच्छापि तत्प्र
सिद्धिमत्त्वं लक्ष्यवर्तितेऽवच्छेदककल्पनायैस्मत्स्यम् प्रसिद्धिरपि तत्त्वेनेकाव
नेयाह प्रसिद्धस्थेति पीतादिकालः स्त्रम्भेपक्षेषां पयत्कारणकालाख्ये
तिष्ठत्त्वस्योक्तरूपमर्थयाचष्टे पीतादीनामिति पीतादत्वपवच्छेदकत्वेव
कालतायामुपयुक्तासा च प्रवहणात्मकक्रमरूपतावेशेनेवेतितत्वतः क्र
मएव कालस्य युक्तं भवति एतच्चेति अवच्छेदकत्वम् एतेन सर्वेणाप्यद्वे
तेनोपलक्ष्यमाणं यत्किंचित्कल्पितमवच्छेदकं स्थिररूपमिति प्रसिद्ध
व्यवहृत्त्वाणामेकरूपत्वेन सर्वत्र च क्रमस्य तादृशान्वमेव प्रवणापन्नाः
कालालिंगाविशेषादित्येकम् यत्तदेव कालः स च पदार्थानां प्रमेयाणा
प्रतीतिमवच्छिनत्ति प्रमेयं हि प्रमेयमाणमेवान्यथा न भवति यावदप्र
दत्तिभविष्यतीत्यमनारूपाणाक्रमात्मनानानुगृहीतम् तेन प्रतीतिद्धाव
णपस्तमस्तक्रियावच्छेदकत्वं कालस्योपयुक्तं भवति स्थिररूपपदार्थेति।
वासमस्तोपदम् क्रमएवेति क्रम एव हि विशिष्टः परत्वापरत्वलक्षणोपु
राततत्तनस्थितिं दर्शयन्नन्तताभ्यां परत्वापरत्वाभ्यां चिरव्यवहारमन्य।
घाचाचिरव्यवहारं स्वरूपेण क्रमस्थितिर्भावान्तराणामपेक्षणानेकभावप।
रिच्छेदनेयोगपद्यम् इति क्रत इत्येवरूपाभ्यां परत्वापरत्वाभ्यां सकीर्यमाण।
तयाभावेषु विदधत्कालः इत्युक्तमुच्यते तेनैव चोक्तं नीत्या नित्यत्वैकत्वेय।

हिंस्यवद्धियेत इत्यत्वं च स्थानं त्वारोपणीयतदा कारणारमतस्यापि नकाचित्।
तिः सत्यः सदर्शनशरणाभावोपगमनेनस्याकृतम् ननु वसन्तादिः कालः प्र
सिद्धः स च कथं क्रमात्मा स्यादित्याह तथा हीति मीनमेषादिसंचरणाति।
सिद्धाः केसरोदयादिक्रिया वर्तमाना वसन्तस्तत्र तन्तु भाव्यते ननु संवत्सरः का
लोकस्य क्रमरूपः सहकारोद्भेदस्य कथं कालः अस्यापि शोकाद्भुते तनेवेति वा
शब्देनास्य वपत्तस्य दार्ढ्यं द्योतयति यथा कनकस्य स्वमेव रूपं माषक इति
परिच्छिन्नमुच्यते प्रतिवर्तकराने तु तत्रोपलक्षणमात्रम् तत्वत्तु तत्स्य सम्वत्
संक्रामति तथैव सहकाराभासस्यानन्तरत्वग्राह्यत्ववाह्यत्वाभासानां कारक
मञ्जुलविकस्वरादिवैचित्र्यभाजां यो निजः क्रमः स एव वसन्तः सत्त्वकीदृयः
तस्योपलक्षणमात्रम् एवं सर्वत्रमन्तव्यम् ननु वसन्तादिषु भूयान् क्रमएव।
सिद्धरूपं वस्तुप्रतिपद्यमानत्येति न क्रमः श्रेयोच्यते वसन्तादीति एतच्च भूयप
कर्मवदिमत्र वितत्यक्रमम् आख्यातपदादेव हि यथा क्रियाप्रतीयते तन्नान्य
तस्माद्धतत एव क्रियाख्यरूपरूदयप्रविष्टः कालः अभूदिति हि भावावभास
स्यभवत्क्रियाभासस्फुटस्फुटत्वक्रमोपश्लिष्टो निर्भासस्ते भविष्यदादयस्त
च्चटादितत्स्वरूपमेवार्थमाह तत एव भविष्यदभवदिदं वर्तमानं दिनकमि।
त्यादौ न कालस्य संकीर्णता काचित् अभवदित्यस्यैवात्र कालत्वेनावभासात्
वर्तमानभविष्यच्छब्दार्थस्य सिद्धरूपदिनविशेषणत्वेनकविध्यानिसत्तमत
या क्रियावच्छेदकत्वायोगात् एतत्त्वाशयविततनिष्ठते रत्यस्तात्भवत् यस्मात्
क्रियाशरीरमन्तत्प्रवेशावगमं मिषितशरीरः क्रम एव कालः स्मृते इति तस्मा।
द्धेतोरेवमवतिष्ठते यत्किल भावविकारषट्कं क्रमपरमार्थ एव कालः तदि
ति तस्माद्धेतोरेवमवतिष्ठते यत्किल भावविकारषट्कं क्रमपरमार्थ एव कालः
नहि भावविकारापि काचित्क्रियास्ति यथाह तत्रभवान् जन्मादयो विका
राः षड्भावभेदस्य योनयः इति ४१ ॥ ननु एवं भावानां स्वभाव एव
कालः इत्युक्तं ततश्च कालशक्तिर्नाम कथं या येनोक्तं क्रमक्रमत्वे चेत्यत्र का
लशक्तिर्नत इति एतत्समाधत्ते सूत्रेण क्रमभेदाश्रयो भेदोप्याभाससदसत्त्व
तः आभाससदसत्त्वेन च चित्राभासकृतः क्रमो इति स्वभावभेदमात्रे च कालो।
हुल्लीनामपि कालभेदः स्यात् तस्मादाभासनानाभासनाभ्यां यो भेदमात्र
निमित्तकः आभाससङ्गावा सङ्गावो चयौ वैचित्र्येणानो स्वभमकल्पनादौ क्र
मोत्थापनदृष्टमार्गः स्थापमभविष्योरेवमकाशाद्भवतः यदुक्तं तत्रभवता
एकस्यैव वस्तुमात्रा क्रियैव समवभासते इति तथान्यत्रापि तमस्य लोकयन्त्र
स्य सूत्रधारप्रवर्तनेन प्रतिबंधाभ्यन्तराभ्यां तेन विश्वं विभज्यते यदि न प्रतिब
न्धीयान्यत्रिवेधास्त्रनोत्सृजेत अवस्थाव्यतिकार्येस्यौवार्पयंविनाक्रता इति

ई०
प्र प्र०
ज्ञा टी०
२०६

अनेन हि स्वातन्त्र्यमाभासमानानाभासनयोर्वदते स्थैर्यमक्रमम् सहि भगवो
श्चित्रतयाऽऽभासान्करोति तद्यथा हि लोहितेनान्तर्घटाभासान्तमाभानापि
करणेन घटपटाभासोऽसहैव ह्युकाभासेन स्वात्मन्येकरसेनाभासेनाऽन्यो
न्यैवेकरसेनानाभासेन स्वात्मन्येकरसेनाभासेनान्योन्यैवेकरसेनानाभासेन
इयतिन क्रमः कश्चित् यदान्तु वसन्ताभासे ग्रीष्माभासेनेमम पिनेनस्पन्दयेत्
माभासयति तदा क्रमस्तयोर्भेदैद्रत्यैव भगावतयवाभासानाभासप्रथनसमर्थ
ता यासैव कालशक्तिः ततो भवन्भावोपाधिभूतः क्रमः काल इति सूत्रार्थः
एवमवतारयति क्रमेति पर्यालोचनयात्तत्त्वन्तु एवमाक्रमस्यैवाकृत
विचित्रमिति आभासनाभासयुक्तैकत्वायहृदपटाद्यवभासकरणमियम
वभगावतः कर्तृः कलनक्रिया एतदेव चमा... ङ्गस्य क्रमात्मनः
कालस्याविशिष्य मारणस्यावि ... समर्थ्यमित्यादाविति अस्थित्वा
कैयदवभासेत्यादिशकलके तत्कान्तादिति विहितप्रभेमेयडक्रमस्त
कर्मभूतमाहेति संगतिः अस्येतिमात्रस्य एका श्रयत्वायोगादिति क्रमो
त्यापकयोरिति मन्यते अन्यथा चेदानाभासे नभासतेचेति किमेकत्वम्।
यतान्तु युज्यतेइत्यनयोः भेदहेतुत्वेन चेतिक्रमोत्पापक भेदनिमित्ततया
उपादानादिति सूत्रे भिन्नत्वमिति क्रमे प्रयोजकमिति भावः अतएवेति
यतो स्मिन्मते क्रमेद्वयस्योपयोगि उपात्तेइतिघटत्वाभिन्नावभासवैचित्र्य
शाहाभ्याम् नष्टमकेकशाधाद्वयस्योपयोगित्वान्दर्शयति चित्रत्वमितिवो
धात्मनइति चित्रज्ञानस्य नर्थचेति चित्रबोधे कुतस्त्वभेदेकत्वयोस्त्वविरोधे।
वास्वभवमायेवचनेनकरोति आयेहिपादत्रयेण ... अन्यतेन्तत्र्येण एव
तहृचः संदेहेण व्याचष्टे नीलादीन्मित्यादिना अनेनतदेपादोव्याख्यातः
बोधस्यादिनाशेषः अन्योन्यापरित्यागेनाविच्छेदयदित्यनेन अनन्यभागभाक्।
दर्शनइत्यस्यप्रसंगमस्य यद्विपरीतमभीष्टमर्थतत्त्वतत्स्वाख्यातम् तैरेवेति उक्त
रूपैर्नीलादिभिर्बहुलत्वादिभिर्वा एवंतावद्वहुक्तिरनन्तरमपिक्रमस्तत्तेनैवचित्रम
यीकृतं भवति सर्वज्ञबोधस्य सार्वकालिकसार्वदेशिकभावाभावावभासवि
त्रस्य स्वयं च बोधरूपतया देशकालानाकलितस्वांगीकरणायैहिष्टितमभीष्ट
म् तत्तेषामेव संविन्परामर्शाकुशलपरिपाकप्रसन्नमहेश्वरप्रसादादितावदा
तत्प्रतिभासः प्रतिलम्भादेवस्फुरितमित्येवकारः चित्रंकृत्वायाविश्वात्मभावो
नभगावतः स्थितिरिदमेवकालप्रयतेनिमित्तम् तत्त्वभासरूपतामस्काकप
रेभावानाम येनाक्रमभावस्थितिः तत्राहमायेति उभयरूपापीति अनेनेदमाह
स्वरूपतोचोभयरूपण्येदेशकालक्रमस्याभासनाभासो यत्कृतभावभेदाश्र
यत्वेनतावदुक्तः स्वज्ञानेरेचविभज्यते यथाहविवृतिकृतक्रियाप्रसंगात्

अतएवावृत्तामर्शचित्रत्वं भेदस्य भेदेनोपात्ते चित्रत्व भेकत्वेपि चित्रत्वात्तस्य भवति भेदस्तु परस्परप रिहारे कत्वेन विरुध्यते॥ तथाचार्यधर्मकीर्तिः नी लादिश्चित्रविज्ञानेज्ञानो पाधिरनन्यभाक् अशक्य दर्शनस्तंहिपतन्त्यर्थेविवे चयन्तीति नीलादीनांहि विभागेनान्योन्यभिन्न तया अवस्थापनेसाम र्थत्वेनदेशक्रमएकत्वा भावश्च बोधरूपतयात्वे क्यादन्योन्यापरित्यागे न परिच्छेदा तैरेतैव उक्तरूपैर्नीलादिभिः ब्रह्मादिभिर्वाव ब्रह्म तत्त्वस्यचित्रतोच्यते त देवंविचित्रविश्वात्मभा वस्थितिः परमेश्वरस्य कालप्रथावीजम् त दाह भावेषुक्रमहेतु रिति मायाशक्त्यावभा सेष्वेवविचित्रेषुभिन्नभा वरूपतयाभिमानाद न्योन्यपरिहाराद्देशात् भयरूपापि देशकाला भ्यांक्रमावभासस्थि तिः ९२॥ ॥

तद्विचित्रत्वं मूर्तीनां क्रियाणां च भवद्यथाक्रमं देशकालाभ्यामुभयामेकमपि क्रमम्प्रकल्पयतीत्याह "मूर्तीत्यादि॥ ॥"

यतः कालशक्तिविचार इति कालक्रमाभिप्रायेणास्वज्ञमीनीतेइति॥
चित्राभासकृत्वं दर्शयतिस्वेच्छया मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममाभासयत्यसौ क्रि।
यावैचित्र्यनिर्भासात्कालक्रममपीश्वरइति मूर्तीनां स्वेद्यरूपाणां भावानां यदेह।
चित्ररूपमाद्यं विपणिदेवकुलारामसराणपादिभेदेन तत्ताहृतस्तदेव चित्रमा
भासयत्यस्मेश्वरो देशक्रमेवैतावैतत्यात्मकमवभासयति एकप्रमाभित्ता
बलात्तद्यत्स्वरूपेणाभिन्नेहस्तारि यद्व्यतिविमर्शोकत्वनातिरोहितभिन्न
द्व्यात्मनइति तस्यायदन्यान्यदेशत्वमन्यान्यधर्मत्वस्वरूपैकत्वमवाधमान
गाक्रान्तिचेद्रःपच्यतेफलमिति एवंभूतं क्रियावैचित्र्यंतस्यनिर्भासनाहे
तोरीश्वरो विरोधमविरोधंच स्वातंत्र्यान्निर्भासयन्कालाख्यंक्रममेकस्यावि
रुद्धरूपतयाभ्युचितमप्यवभासयति इतिसूत्रार्थः अनेकमित्येकस्मिन्निदे
शक्रमः गृहध्यानवत्कालक्रमःसहकारमल्लिकादिवत् एकस्मिंस्तुनदेशाक्र
मः ह्रतादेरभावात् वेतन्यमप्यशानाम् तेदकत्रकालक्रमएवयपपमा
नाम्रफलवदितिवृत्तितात्पर्यम् वेद्यएवकालावस्थितिर्नसंविदि ज्ञानेपि
वेद्यांश एवकालः नस्वसंवेदनांशेनतच विमर्शरूपस्याहानोशइतिघटइतिस्व
रूपमात्रमित्यादिना आकाशीयस्येति सयाप्रत्यनेरयस्तयो वेच्छाप्रयत्नमा
त्रप्रतोभितेआकाशेहृदयगगनेहमितिपरिस्फुरतोऽयाहकरूपस्यत्तानभा
गेवापरूपत्वीमय्यमात्मनास्फुरतत्त्वदमितिग्रहणातृपस्यभेदाभावादिति।
आवेशत्वादित्यर्थः यदाहत्रभवान् अवक्ताः क्रमवानाहृदयोस्त्रयोमिथो
यते अक्रमस्तत्त्वितत्त्वेवबुद्धियन्त्रावतिष्ठत इति वायवीयादेरिति घटइत्यादे
वैलक्षण्यरपणस्य शुकशुकादेश्च वायवीयस्यघगायगादेस्तेजसस्यकल
कलादेः सालिलस्यगतस्पटकटकादेः पार्थिवस्यहृरादिभेदः सजातीयजा
तीयापेक्षयाभवत्येव विहृतेतितन्नसर्वगतद्रव्यपरिमाणमिहमूर्तिःका।
ठिन्यैवत्स्वभाषः अत्रकश्चित्सूक्ष्मरूपसमूर्तत्वमसहमानोदेशक्रमेचशाषमा
णानमूर्तीनादेशक्रमोपयोजिकतिपूर्वपक्षयति नन्विति कार्यइतिशुक।
शुकादिकायस्यमितिशाहृतन्मात्रमपिहिवायोः कारणं पाशवस्पर्शोजोहिवा
युः आविशतीति तन्वायुरेवाशोयनमूर्तः स्यादित्यर्थः ननुतस्यापर्मः स
स्पर्शः ननुशब्दएववायुःस्पर्शगुणादेवहिवायुर्विलक्षणः एतद्दर्शयति
आविशन्नपिवेति तस्येति वायवीयस्य अन्यस्मिन्नितिजसादेः यदिच मूर्तिर्नि
वध्यतेदेशक्रमे शाहृस्यतर्हिसनस्यात् अस्तित्वमस्येतिदर्शयति युगपदवचे
ति अनेनसजातीयापेक्षयास्फुटेहहहादिदर्शयतानकारणयुगपदिपिक्ष
तमत्रतदिति दर्शितम् एवमतयाभेगण्पस्माधत आकाशएवशाहृतोत्वा
ख्यादोयेनतत्स्यमूर्तत्वानहमेणाभेदेनप्रतीयमानःशाहोमूर्तोभवेत।

स्वरूपमात्रमन्योन्यभेदेना भासमानमर्थानांमूर्तिः॥ बोधस्यस्वरूपत्वभवाद्यात्म नःस्वसंवेदनैकेन भेदाव भासनाभावात्नमूर्तिः त्वशाहस्याकाशीयस्यान्तर सवाचकरूपस्याहकार्मनो ग्रहणात्मनोवा स्वसंविदे कदेवभेदाभावान्नमूर्तिः॥ वायवीयादेस्तुभेदप्रथा जोभवति। मूर्ततयादेश क्रमः तदाह्यानेकस्या न्योन्येति अनेकमूर्ति विहृता मूर्तिमत्तामन्यो न्यभेदाभासादनेकत्वादे वैशयोर्वीपर्यम् चैतस्यंचा भाति ननुवायवीयोपि शाहोयदिवायोःकेवलं कार्यो वाकरणंवा ननुवा यु ... सविशाला विशत्राप्यवानतर्दशैक मेति विवोधा ... न्तरमेयतः तस्यश हृस्यमहाभूतान्तानुगुण स्यापिचामूर्तत्वमेव प्रति पन्ना। तत्कथममूर्तस्यापि अस्यमूर्तिवैचित्र्य निबन्धनोदेशक्रमः स्या

यद्युगपदेवचाभिन्नदेशाः शाहाः प्रतिभासन्तएव तत्रदेशभेदोमूर्तानामेवेति अस्त्येवमिहत्तु मूर्तिरिति वस्तुस्वरूपमेव क्रियार हितंनिर्दिष्टं नतुशास्त्रान्तरपरिभाषितासौ। अतएवहत्तौ वस्तुस्वरूपत्वमात्रत्वेन अनेकस्येति मूर्तिर्विवृता तत्रभवद्भर्तृहरिः। आपि वस्तुस्वरूपमात्रमेवमूर्ति मित्युक्तवानपूर्वापरंहीदं मूर्तितः क्रियातश्च सर्वेसर्वतः परिपूर्णमिति तथावदताहितेन।

ई.
प्र. प्र.
ज्ञा. टी.
२०६

अनेन हि स्वातन्त्र्यमाभासमानानामाभासनं तयोर्वेदने स्वार्थमुक्तम् स हि भगवां
श्चित्रतयाऽऽभासान्करोति तद्यथा हठलोहितेनान्तं घटाभासान्समानाधि
करणेन घटपटाभासौ स हेवाकादेकेनाभासेन स्वात्मन्येकरसेनाभासेनाऽन्यो
न्यं वैकरसेनानाभासेन स्वात्मन्येकरसेनाभासेनाऽन्योन्यं वैकरसेनानाभासेन
इत्यतिनक्रमः कश्चित् यदा त्ववसन्ताभासं ग्रीष्माभासेन समापिनेन स्वस्य स
माभासयति तदा क्रमस्तोऽन्यसंस्त्येवं भगवतः एवाभासानाभासप्रथनसमर्थ
ता यासैव कालशक्तिः ततो भवन्भावाभासभिन्नतः क्रमः काल इति सूत्रार्थः
एवमवतारयति क्रमेति पर्यालोचनयाऽपरत्वात्त्वां पपाक्रमः संत्यकृत
विचित्रमिति आभासनाभासपुरकेहक्ताकायरूपघटादेवभासकरणमियम
व भगवतः कर्तृः कलनक्रिया एतदेव च भासोपाधि … जस्य क्रमात्मनः
कालस्याविच्छिन्नमाणस्याविर्भवणसामर्थ्यमित्यादाविति अस्तित्वा
कर्यदेवभासेत्यादिदेशकलके तत्कान्तादिति विवृतिप्राबन्धेयडक्रमम् त
त्कमभूतमाहेति संगतिः अस्येति सौत्रस्य एकाश्रयत्वायोगादिति क्रमो
व्यापकयोरिति मन्यते अन्यथाचेदेतनाभासेऽनभासते चेति किमेकमन
यतानयुज्यते इत्यनयोः भेदहेतुत्वं न चेति क्रमोऽव्यापकभेदनिमित्ततया
उपादानादिति सत्वे भिन्नत्वमिति क्रमे प्रत्युपयोगीति भावः अत एवेति
यतोऽस्मिन्नवकृते क्रमे द्वयस्त्वपयोगि उपात्ते निष्टत्तो भिन्नावभासवैचित्र्य
ग्राहामपाम् नत्वेकसे केशशोत्रद्वयस्यापयोगितां दर्शयति चित्रत्वमितिवा
यात्मनरेति चित्रज्ञानस्य तथ्यं चेति चित्रबोधे कृतत्वभेदैकत्वयोस्त्रविरोधे।
वाग्भवमार्यवचनेन करोति आर्येहिपादत्रये णाशोक्रमम् अन्यतत्त्वयेण प
तद्वचः संक्षेपेणाचष्टे नीलादीनामित्यादिना अनेन तत्त्वपादो व्याख्यातः
बोधेस्मादिनाशेषः अन्तोऽन्यापरित्यागेनपरिच्छेदादित्यनेन अनन्यभागशाकः।
दर्शनत्वन्यस्य प्रसङ्गमाययहिपरीतमभीष्टमर्थततत्वतत्त्वाख्यातम् तेरेवेति उक्त
रूपैर्नीलादिभिर्विभिन्नवादिभिर्वा एवं तावद्ददर्शितं तत्तरमपिवस्तुतत्त्वं विचित्रमे
गीकृतं भवति सर्वज्ञबोधस्य सार्वकालिकसार्वदेशिकभावाभावावभासवि
चित्रस्यस्वयं च बोधरूपतया देशकालानाकलितस्यांगीकरणात् यैर्हि षितमभीष्ट
म् तन्नेषामेव संविन्परामर्शकुशलपविपाकप्रसन्नमनमहेश्वरप्रसादोदिता वद
तप्रतिभाः प्रतिलम्भादेवस्फुरितमित्येवकारः चित्रं कृत्वा यावि … भावा
नभगवतः स्थितिरिदमेव कालस्य … नित्यमितम् नत्वभासरूपतां … कप
रेभावानाम् येनो क्रमाभावे स्थिति तत्राह मायेति उभयरूपापीति अनेनेदमाह
स्वरूपतो बोभयरूपेण ये देशकालक्रमास्ताभासनाभासो यकृतभावभेदाश्र
यत्वेन तावक्रमः स्वज्ञान्तरे च विभवते मयास्तु विवृतिकृताक्रियाप्रसंगात्।

अत एवाद्वैतमस्तिचित्रत्वं भेदश्च भेदे नोपाने चित्रत्व मेकत्वेपि चित्रज्ञानस्यं भवति भेदस्तु परस्परप रिहारेदकत्वेन विरुध्यते॥ तथाचार्यधर्मकीर्तिः नी लादिश्चित्रविज्ञाने ज्ञानोपाधिरनन्यभाक् अशक्य दर्शनस्तं हि पतत्यर्थे विवे चयतीति नीलादीनां हि विभागेनान्योन्यभिन्न तया अवस्थापने सामर्थ्येन देशक्रमः एकत्वा भावश्च बोधरूपतया तु कदान्योन्यापरित्यागे न परिच्छेदा तैरेतैव उक्तरूपैर्नीलादिभिः ब्रह्मादिभिर्वाव ब्रह्म तत्त्वस्य चित्रतोच्यते न देवं विचित्रविश्वात्मभा वस्थितिः परमेश्वरस्य कालप्रथाबीजम् न दाह भावेषु क्रमहेत्व रिति मायाशक्त्यावभा सेषु वदि चित्रेषु भिन्नभा वरूपतयाभिमानाद न्योन्यपरिहारा देशाद्यु भयरूपापि देशकाला भ्यां क्रमावभासास्थि तिः १२ ॥ ॥

तद्वैचित्र्यं मूर्तीनां क्रियाणां च भवद्यथाक्रमं देशकालाभ्यामुभयात्मकमपि क्रममुपकल्पयतीत्याह "मूर्तीत्यादिः॥ ॥

यातः कालशक्तिविचार इति कालक्रमाभिप्रायेणास्य ज्ञातुनीतेति॥
चित्राभासत्वं दर्शयतिस्म तेषाम् मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममाभासयत्यसौ क्रि।
यावैचित्र्यनिर्भासात्कालक्रममपीश्वर इति मूर्तीनां संवेद्यरूपाणां भावानां यद्वै।
चित्र्यं स्वरूपमात्रं विपर्णादिवकलपासारणादिभेदेन ततो हेतोः स्वदेहे चित्रमा
भासयत्यसमेश्वरो देशक्रमं वेत्तद्यावेतत्वात्मकमवभासयति एकप्रत्यभिज्ञा
बलात्तयस्तत्स्वरूपेणाभिन्नेऽपि … यद्यत्ति विमर्शांश … तिरोहिताभिन्न
द्रव्यात्मन इति तस्य यदन्यात्यदेशात्वमन्यात्वयमिन्द्रस्वरूपैकतामवाप्यमान
गच्छति चेत्रः पच्यते फलमिति एवंभूतं क्रियावैचित्र्यं तस्य निर्भासनाद्धे
तोरीश्वरो विरोधमविरोधं च स्वातन्त्र्यान्निर्भासयन्कालाख्यं क्रममेकस्यावि
रुद्धरूपतयाभ्युचितमप्यवभासयति इति स्वसूत्रार्थः अनेकमिति … ति निदे
शक्रमः रहस्थानवत्कालक्रमः सहकारमल्लिकादिवत् एकस्मिंस्तु न देशक्र
मः स्वरूपतादवस्थाभावात् वेत्यमप्येषानाम् तदेकत्र कालक्रमएव एवमा
नाम फलवदिति वृत्तितात्पर्यम् वेद्य एव कालावस्थितिर्न संविदि ज्ञानेपि
वेद्यांश एव कालः न स्वसंवेदनांशेन च विमर्शरूपग्राह्यांश इति चेट इति स्व
रूपमात्रमित्यादिना आकाशीयस्येति प्राणप्रस्तानेस्य एव … प्रयत्नमा
त्रप्रत्ता मिते आकाशे हृदयगगने हमिति परिस्फुरतो ग्राहकरूपस्य ज्ञानमा
… एवात्मना स्फुरतः इदमिति ग्रहणात् रूपस्य भेदाभावादिति ।
आदेयत्वादित्यर्थः यदा ह्यन्तरभवात् अव्यक्तः क्रमवान्स्यात् रूपो ह्ययामिथी
यते अक्रमस्तु विततैव बुद्धिर्यत्रावतिष्ठत इति वायवीयादेरिति चेट इत्यादे
र्वैखरीपर्यन्तस्य शुक्लशुक्लादेश्च वायवीयस्य पवनादेस्तैजसस्य कल
कलादेः सालिलस्य गगनस्फटिकादेः पार्थिवस्य हारादिभेदः सजातीयजा
तीयापेक्षया भवत्येव विवृते तितत्त्वसर्वगतद्रव्यपरिमाणमिहमूर्तिः का।
ठिन्यं वा स्पर्शः अन्नकाश्चित्स्वरूपसम्मूर्तत्वमसहमानो देशक्रमं च स्पष्टमा
णानमूर्तीनां देशक्रमोपपद्यमानिकाति एवं पश्यति नवेति कार्यं इति शुक।
शुक्लादिकायामिति शब्दतन्मात्रमपि हि वायोः कारणं शब्दस्पर्शजो हि वा
युः आविशातीति न वायुरेवाऽऽसीयत मूर्तिः स्यादित्यर्थः ननु तस्यासौ धर्मः स
स्पर्शः न तु शब्दरूप एव वायुः स्पर्शगुणादेवं हि वायुर्विलक्षणः एतद्दर्शयति
आविशात्त्विति तस्येति वायवीयस्य अन्यस्यापि तेजसादेः यदि च मूर्तिर्नि
बध्नते देशक्रमे ग्राहकस्य तर्हि समस्ता अत्रिमत्य तिदर्शयति युगपदेव चे
ति अनेन सजातीयापेक्षया स्फटिकहाराहारादिदर्शयतानकारणागुणाधिक
तमत्र तदिति दर्शितम् एवमतया भेदापरमार्थत आकाशे एव शब्दोत्तवा
य्वादौ येन तस्य मूर्ततत्त्वात्मनां भेदेन प्रतीयमानः शब्दो मूर्तो भवेत।

यद्युगपदेव चाभिन्नदेशाः शब्दाः प्रतिभासन्त एव तत्र देशभेदो मूर्तीनामेवेति अत्रैवमिहन्त मूर्तिरिति वस्तुस्वरूपमेव क्रियार
हितं निर्दिष्टं न तु शास्त्रान्तरपरिभाषितासौ। अत एव हन्तो वस्तुस्वरूपत्वमात्रत्वेन अनेकस्येति मूर्तिर्विवृता तत्र भवद्भर्तृहरिः। आपि
वस्तुस्वरूपमात्रमेव मूर्तिं मिच्छन्नक्रमवानपूर्वापरं हीदं मूर्तिः क्रियातश्च सर्वं सर्वतः परिपूर्णामिति तथावदत्ताहितेन ।

स्वरूपमात्रमन्योन्यभेदेना भासमानमर्थानां मूर्तिः॥ बोधस्य स्वरूपानुभवात्मनः स्वसंवेदनैकेन भेदाव भासनाभावा न मूर्तिः शब्दस्याकाशीयस्यान्तर स्याचकरूपस्याहंकारमने ग्रहणात्मनो वा स्वसंविदे कदेवभेदाभावान्न मूर्तिः॥ वायवीयादेस्तु भेदप्रथा …जो भवति। मूर्ततया देश क्रमः तदाह्यानेकस्या न्योन्येति अनेकमूर्ति विवृत्ता मूर्तिमत्तामन्यो न्यभेदाभासादनेकत्वाद्दे शयोर्वीपर्ययम् चैतन्यं चा भाति ननु वायवीयोऽपि शब्दो यदि वायोः केवलं कार्यो वा करणं वा न तु वा … सा विशन्ति विशन्नाप्येवाननुद्देशौकप मेति विरोधा … न्तरमेयतः तस्य श ब्दस्य महाभूतान्तानुगुण स्यापि वा मूर्तत्वमेव प्रति पन्ना। तत्कथममूर्तस्य पि अस्य मूर्तिवैचित्र्य निबन्धनो देशक्रमः स्या

नमूर्त्तिक्रियाकृतं देशकालयौर्वापर्यमेवभावानां निर्दिष्टम् ज्ञानाकाशीयशाड्रूयोस्तु देशभेदपर्यवसायिमूर्त त्वस्तीत्यमूर्तत्वमुक्तम् अथवाऽगुणानां गुणैरेव देशः सएवचतैर्विशेष्यते नतुपृथक्तस्मात्तेगुणस्थीयते गु णिनोवाश्रयादेर्मूर्तिर्गुणमन्तरापेक्षया ज्ञास्यवैचित्र्यपौर्वापर्यादिभेदोपिस्यात् ॥ ॥ ॥

ई.
प्र. प्र.
व्या. टी.
२०७

यादिविशिष्टरूपरंपरेणेतिन्यायेनवाय्वादेरुपलम्भः वाय्वादिचमूर्ते नाकाशमितिपरमसर्वगतद्रव्यपरिमाणंमूर्त्तिमपगच्छतां चोदितेप्रत्याह अन्तवमिति लोकेभवतुमूर्तेव्यवहारः शास्त्रस्यशास्त्रान्तरेवालोकाहिंस ग्रहपरिग्रहत्वानादियोगेपमूर्तमन्यतेनशास्त्रम् तदनुसारेणैवपरिभाषि तम् सर्वगतेतिमूर्त्तौ चतनइत्यत्रचकारोपिमूर्त्तिकृताः सचनेहप्रकारइति दर्शयति विशेष्यंयोतयत् इहत्विति क्रियारहितमितिनात्रदेशक्रमेक्रियो पयुक्ता सात्वभावप्रतत् वेद्यरूपंतयतदेवमूर्त्तिर्देशभेदक्रमोपकारणया लक्षणेइत्यर्थः अनेकस्येतिपदेनानेनमूर्त्तिर्विवृतावेत्यवक्तरूपंचनल ताणेनइत्यभ्रतनलक्षणोनष्टतीयाज्ञापकस्यवालक्षणस्यहेतुत्वविव क्षायांहेतौ नेचयत्वमनीषिकेत्याह तत्रभवदिति इहत्विति अन्यत्रापि मूर्तिक्रियाविवर्तावविद्याशक्तिश्रुतिमात्रमित्यादिभिः अनन्तवाक्ये ष्ववहतम्स्वपराच्छन्नित्यर्थः नवज्ञानविमर्शावपिनतिःस्वरूपाविति। तत्रापिस्याद्देशक्रमोमूर्त्तिप्रयुक्तःमेवम् नस्वरूपमात्रंमूर्त्तिः अपितु भासमानेवेद्यान्तरेणावल्पकद्यतांसहमानम् नन्वेवंज्ञानशब्देनवेद्यो परक्तेहिते नत्ववेद्ये एतदाह ज्ञानेत्यादिना अथवेति अमूर्त्तस्यापिशब्द स्यमूर्त्तत्वाभावपवनादयः आश्रयः गुणादिदेशकस्मगुणः नह्गुणनिवाय्वा देमूर्त्तेर्योदेशभेदः सतत्रापिसंयुक्तसमवायाल्लक्ष्यते नपारमार्थिकइति मूर्त्तानामेवदेशक्रमइति शास्त्रान्तरीयमूर्त्तत्वमेपिनकिंचित्खण्डितम् प्रथमेश्लोकेव्याख्यायापरंव्याख्यानमुपक्रमते संवेदनात्मनएवेत्यादि ना गौणीकर्तृताइत्यत्रहेतुःकर्तृतोपचारादिति वेद्यस्यवेदनान्तःप्रका शमानत्वेनतन्निमित्तेनकर्तृताइत्यत्रहेतुःकर्तृतोपचारादिति वेद्यस्यवेदना न्तःप्रकाशमानत्वेनतन्निमित्तेनकर्तृताध्यारोपात् उपचारेमुख्यार्थबाधंहे तुमाह संवेदनात्मनएवेतिमूर्तिमतामपीतिवेद्यत्वेनासंवेदनात्मतामपी त्यर्थः एवंपरमार्थस्थित्यागौणत्वंनिरूप्यप्रसिद्ध्यनुसारेणाह यथाप्र तीतिमवस्थांवेतिकालभेदोपीति अनेकस्यनपरंदेशभेदःयावदयमपी ति अपिरनेकतामाक्षिपति एकस्यकालक्रमोप्यवस्यते एकस्यपुनरित्या दिनानेकालेविभजति आभासानामाभासयोगेन तथाचेति यस्यतिप्रमा तृयेस्यार्थस्यतस्येतिप्रमातुः सरुत्यर्थोवर्तमानोभातीतिसंबन्धःवाक्या न्तरेयस्येत्यर्थपरामर्शकमनवर्त्यसंबन्धःकर्तव्यः प्रमातुरर्थस्ययस्याना भासमानस्यकारणसेनावभासनेनवर्तमानावभासत्वेकल्प्यतेकरणा भासस्यवर्तमानस्यअपरस्यविनाशाभासेनसहसार्थः प्रमातुर्भू वीतिसंगतिः स्मृतवर्तमानयोः अप्रसिद्धत्वान्नोदाहरणमक्रमम्भावि

संवेदनात्मनएव कर्तृत्वा कर्त्रैका अयत्नाश्च क्रिया यामूर्तिमतामपि कर्तृतोपचारा द्गौणी यथाप्रती तिवा मुख्यामेव क्रियामाश्रित्य तद्वैचित्र्यात्काल भेदस्या तथाच यस्यप्रमातुस्त्व काले यस्यसत्ता वभाति तस्यसव र्त...... ३ ...... चक्रि या वभास...... स्यातीतोयस्य उन रवर्तमानस्यैव अरो वास्थि...... स्थिका

रणाद्यर्थावभासविनाशाभाससहितवर्तमानावभासता परिकल्पना कारणस्यावभासनेन ज्ञायते प्रमातुस्स्माभावी यथानी ता भासकालेवर्तमाना भासोभावीति सत्ताविनाशादिक्रियापेक्षयैवमूर्त्तानामन्योन्यापेक्षया कालविभागोपि तदाह क्रियामुखेनेति ॥ ॥

नित्वभविष्यतिप्रमाणाभावादितिन्यायेनकर्किविस्पष्टादिहत्वान्तेभविष्यद् दाहरणेविचिकित्सरुदाहरणान्तरमाह यथेति अयत्नवदितिकरणीयमि वधेरितिसंकल्पितायतनकर्तव्यस्याप्रतिमानोत्कस्याभिनःसत्ताविनाश दीतिभावविकारोहृद्यमपेमेवभासस्यभावाभावाभ्यांसहसक्तेत्यतीतिदर्शयति नन्वमत्रअस्याश्रयोजन्मभवभासेनेनवाजन्मादिभावविकारवैचित्र्यक्रि यावत्त्वेनेककालक्रमसिद्धत्वात्किमर्थंप्रमातुमितिभातीतिचविहतोद र्शितम् यद्दत्तेनस्पष्टंक्रियास्वेनेतिदर्शयतीत्युक्तिः एतत्पविहतति अस्ख लितेति वस्तुचिन्ताहीयप्रसिद्धेनतन्निदानेकिमिसर्वज्ञायपक्षया यतः शास्त्रतत्पक्षोवितन्यवंधः एतदेवकारणस्यचितम् वदतेरतिकार्यकार णतत्वविमर्शप्रकरणे आभासभेदादेकत्रत्पादेस्त्रेमूर्त्तिवैचित्र्यवेनाने कस्यक्रियावैचित्र्यात्कालवैचित्र्यवर्तितेविहृतंच अपिशाहूमूचितत्वमेवे चित्रविकल्पस्यैककालवैचित्र्ययतस्ययाहृत्तिरेकस्यान्यादिकात्ताविहृता ति एकस्यपुनरिति अनेनदेशक्रमाभावंदर्शयतानुव्याख्याता यदे पियहेतवंतत्रत्वरहस्यदेशभेदकरोति अपितुरहस्यवयवानांभेदाभिन्नाए व अरूपवावयवीन देशभिन्नएकत्वात् ततस्तदेशत्वाःतदेशत्वचोदना त त्रान्तुभववहिर्भूतेनैव पटइतिहिनियतपरिमाणततत्रप्रत्ययःनचपरिमा णमेववेतत्यम् वेतत्यंहिस्भूयोदेशसंयोगःदेशस्यभूयस्त्वभेदात् भेदश्च स्यायेयभेदात् आधेयश्चावयवीनामेकः नत्वनेकः अनेकत्वेततन्तूनाम् तेषांदेशक्रमएव वेतत्यंततन्तुखण्डोचनपटःपरिस्फुरति पटपिपिचनत। तवः आभासनसारंचवस्तुकश्चित्प्रमातारिकंचिदाभासेप्रतपतित्वेसे केषांवावयवाःवयवीचेत्यासांतावत् मात्रपदेनदेशक्रममेवकारेण स्वरूपमेदंनिरस्यति तेषामेवेचतिक्रमवताम् तत्रापिक्रमोयावदेकः तयाःसचस्वस्वापरमर्थपातीव्यवहार्योनतुइति तत्रापिक्रमवर्तेव यतत्रभवान् पूर्वातरेक्षयाऽणोः समस्यापितक्रमः एकस्यापित दथामादाव्यातरमिथीयतेइति अचेतनगतमपिपरिणामंभेदनव्या चष्टे दाडिमादिफलेइतिपाकादयोयेपरिणामइत्यर्थः उक्तवन्तीति। अविच्छिन्नत्वेनावाधितत्वंदर्शयतासन्तानान्यवमायमेनिवर्तकयमेक वाधकशतेरच्छित्वोश्चीकरणीयएवक्रियातत्त्वप्रतिभासमत्वप्रतिष्ठाना ववहिविरोधविरोधेनतुशुक्लावबाहु लिमाटनदंकितावस्तुसिद्धत्वेऽकृ रुतइतिनिरूपितम् एकाश्रयत्वेनेति एकस्मिन्नपिप्रतिभिन्नप्रत्यवम शेकेननसिद्धः यतोभवति ततोदेशक्रमादनेकत्रेववर्तमानाद्भिद्यते ना त्रदेशक्रमःसंभावनीयइतियावत् तत्वेकाश्रयत्वेककालक्रमप्रथा।

अस्खलितप्रतीत्यापि जडानांसत्तादिक्रिया त थेच्छाभावा श्रितत्व न्यत्कृतेवेतिचवक्ष्यते प कस्यपुनरर्थस्यचैत्रादे गृ हप्रासादादृङ्नादावाभा सभेदेपि गुणपदार्थभेदा भावाद्वैतकालवभासेस्सति स्वरूपत्वेनदेशत्वालाभा मेदेशक्रमः जन्मपरिणा मादिसमाश्रयात्तु बालो यमभवत्स्यविरोभवितेति क्रियामात्रंयदाभिध ते तदा तथातथावभा ससदसत्वाभ्यांभेदेसति विमर्शैकेनाति रोहिता द्रव्यात्मनःकालमात्रे णैवपौर्वापर्यं तदाहैक स्यापिति सर्वस्यैवका र्यात्मनोवस्तुनष्यण्णां भावविकाराणांतावत्क्र मस्थितः तथाचासौ जायतेइति जन्मक्रिया वभासः तथास्तिविप रिणमतेर्विवर्धते प चीयते विनश्यतीति सत्तादिक्रियाणांप्रका शः ॥ तेषामेवचप्र त्येकं जन्मपरिणा मादीनां स्वात्मन्यपि भागावभास इत्येषका एकस्यापिक्रि याश्रितः अन्योन्यप रिहारेणविरुद्धा...... भासानां एकत्राश्रये। सहाप्रथनेपियथाभे

देनसएवकालक्रमोभवति भावविकारषंकेनानेनचसर्वक्रियाणांव्याप्तेः स्नात्वाभुक्त्वाव्रजतीत्यत्रापिस्नानादिपरिणामादिक्रियावि शेषाभासभेद एकत्रकालक्रमः स्नान गमनादेस्स्वात्मन्यपिस्वावयवाभासभेद स्तथाभवति दाडिमफलेश्यामतारक्तताद्याभा समेदः यदि णामक्रियाभास भेदएवरूपविशेष एवहिविरुद्धावयवभा समानएकार्थाश्रयः क्रियाकथ्यते विरुद्धे त्वादेवहि तस्यैकत्रप्रथा नुपपत्तापुनर्वली क्र मंप्रकाशयति सचै काश्रयत्वेनदेशक्रमाद्भि द्यते। स्नानेभोजनता यभासानां चैकत्रभावएव यावत्क्रमत्वमेति तावद्दृश्यमानत्यापे नान्तरन्योन्याभावाभासाव्यवधानात् ग्राहकावभासेनसह यस्यप्रथा।

सएव तथा स्फुटो भिनवो ऽवभासो वर्तमान उच्यते । स्फुटाभासस्य सत्त्वमेव वर्तमानता सत्त्वासत्त्वे भूतता असत्त्वमेव तु भविष्यत्ता बालो भूदिति हि बाल्यावभासो भवनपर्यायी नास्ति बहिः स्थविरो भविष्यतीति पुनः सर्वथावभासस्यासत्त्वेवा कल्पनामात्रविषय एवसः अतएव वस्तुत ... स्वसत्त्वासत्त्वे यथा विरुद्धे तथा कालक्रमोऽपि तथास ... विनाशेन निराकरिष्यते । ज्ञानावभासस्य त्वेनत्वीश्वरशा .... भासवर्तमान .... आभास सज्ञावासज्ञावक्रमोऽपि ... ॥ ॥

जिका वस्तुनश्रीष्मादेतस्यासत्त्वमपि तद्दर्शनात् तस्मात्सर्वत्रैवक्रम
रूपताकालस्य वर्तमानादिरूपतातत्कथमत्रायमित्याह स्वतोनास्तिता
उत्तरसूत्रवस्य साधनत्वायेन वर्तमानः सआभास उच्यते यस्य स्फुटादिरू
पता नाहशाश्रकः यस्य ग्राहकाभासेन शरीरादिनामायीयेन सहैव प्रथने
समसहभावइति चेत् आह अन्तरिति यदा ग्राहकाभासस्तदा तस्य ग्राह्यस्या
भासनेन यदा च सग्राह्याभासस्तदा तस्य ग्राह्यस्याभासनेन इत्येवं भूतोयो
योऽन्यसभावस्य भासः आभासस्तत्त्वमित्येवं पूर्वमस्तमनेन योऽव्ययानाभा
वलम्बमानः सह प्रथनमुच्यते अयमसौ सहभावो नामयतेऽलौकिके नसंवादय
ति स्फुटेति नन्वेवमभावव्यवधाने सति वर्तमानत्वाभावे तल्लोके कथंभा
विभूतत्वभेदस्त्याशंकायां तमुपपादयति असत्त्वमिति एवकारव्यवच्छेद्यं
दर्शयन्नत्तत्कालत्वमुपपादयति बाल्यत्वादिना भवनपर्यायीति एवं स्फु।
वितस्य बाह्यरूपस्यैव बाल्यस्याभ्युनापि संस्कारतयान्तरवविज्ञानभवनभि
त्यर्थः अवभासस्येति बाह्यतारूपस्य इदानीमेतस्य कालक्रमस्य सकललौ
कसिद्धत्वेन स्वसंवेदनसिद्धत्वेन चानपह्नवनीयस्य बाह्यार्थनये भेदद्योत
समर्थनानन्तकथं चितयुज्यते तदेवमुपसमर्थनीयमभिन्नाभासवस्तुवाद प
वशात्तात् नवाह्यवादइति दर्शयन्नीश्वरप्रत्यभिज्ञोपयोगमस्य कालप्रक
रणस्य दर्शयति अतएवेति उक्तनयेन नयायं कालव्यवहारो भावाभावान्तरप्र
वेशोनिमित्तत्वेनोक्तः तत एव हेतोरेकस्मिन्नो विरुद्धोऽनतिमित्तकस्यापि
कालाख्यस्य क्रमस्य विरोधमस्यापयतः तथेति विरुद्धः स्यादेतत् नै
कस्य कश्चित्कालक्रमः अपितुस एवभूत्वा न भवति अभूत्वा च भवति
अयमेव च परमार्थीभूतभाविवर्तमानविकल्पैर्व्यवह्रियते नैवमितिया
ह सतइति असतस्तोत्पत्तिरितिसत्त्वमिथ्या एतच्च यदसत्तदसदित्यत्र।
वक्ष्यते यदा तु न कश्चिदर्थो नाम परमार्थतस्तदा कस्य विरोधपर्यनुयोगः
यत्किलासत्त्वेन तत्स्वरूपं स्वतन्त्रे चैतित थापि कः पर्यनुयोगः एवं प्रसंगे
दाभासस्यावस्तेवस्तुनाममिथ्यायत्र कल्पनमेव निरूपणीयमिति दर्शयति यो
गिनो विति तत्राह आशंकामिमां सूचयति यदि स्फुटाभासमानत्वेन वर्त
मानता तर्हि योगिनो यदतीतानागतवस्तु साक्षात्कारि ज्ञानं तत्र तयोर्वर्त।
मानता प्रसंगइति अत्र निराकरणहेतुः अन्योन्येति एतदुक्तं भवति योगि
नोऽपि सर्वदा परिच्छमायाप्रमातृपदस्य को नामातीतादि भेदः तत एव नित्य
जनतएव संस्कारशेषतया भवन्तः तदपि त्यागे च देहाभासेन समानकालका
लभावविनासहतस्य ग्राह्यग्राहकाभासस्योक्तिस्यितापि भवन्त्येवाभासानामाभासावे
तिकर्थं वर्तमानता नहि स्फुटत्वमेवमसामस्तमिस्य क्रमम अतीतग्रहणाभा।

विनोऽप्युपलक्षणाम् ॥ नन्वुक्तनीत्यादेशाका।
लक्रमावभासेष्वेवस्यातां नत्वमातरि निराभासोऽप्यसौ तस्य क्रियमवभासा
सतेनत्कस्य चिन्नः नचासौ कदाचिन्नाभासते अनाभासमानत्वप्रवेशानिमि
त्तकौ च तावुभौ तन्मतत्प्रकाशस्वभावे कथं स्यातां कथमनुपलंभा
द्धि तदभावएवमुक्तः इयन्तेचेतो अभावं भवामि भवितास्मीति स्थैर्ये ग्राम
ऽयापि तिष्ठामीति प्रादामस्त्वकस्यात्वमिति च प्रमातरि च तदभावभावे
शुद्धात्मनोऽभ्रान्तादेहेऽगदेश्चायोगइति कृत्वा प्रतीतिपर्यालोचनयात् दे
हादेव भावेषु निरूपितौ तौ आमेषपि कथं स्यातामिति उक्तमेवहृति वि
शारितियोमह्येत्स्वप्रत्यायते सूत्रद्वयेन तत्र कालक्रमस्तावदुपपाद्य
ते प्रथमसूत्रेण सर्वज्ञाभासभेदोऽपि भवेत्कालक्रमाकारः विच्छिन्नभासः
शून्यादेमति भातस्य तोऽसकृदिति अपिशाहुः प्रमेयं समस्त्रिन्नो तिसर्वस्मि
कानेकरूपेषु भावेषु यः कालक्रमः उक्तलस्य च आकारः प्रथमानेति
मित्तभूत आभासस्य भेदो भवन्नाभवनेवचित्र्यसम्भून्यपी प्राणादेहलक्षण।
स्य प्रमात्रीकृतस्य भवतीति संभाव्यते येनासौ विच्छिन्नभातस्य हि भासनेन
स्वरूपमः नीलादिवैवक्तउत्वात संविन्स्फुरणमेवस्य स्यापि भासनम य।
दा हि न्मंविन्नदात्मतया स्फुरति तदा नास्य भासनेमसूर्च्छायामिव ततसस्य
नाभासनयोगाद् सिद्भूतादिरूपता तदपेक्षया च भावानामपि यत्तस्म
कृदिभातइत्यनया ब्रह्मविद्याचोयुक्ताऽसततमविच्छिन्नप्रकाशानेकस्य।
भावः परमार्थप्रमाता निरूपितः तस्य न कदाचिदाभासभावाभावौ ततो
नकालयोगः तत्रापि तदपेक्षयाभावेष्वपि सइति सूत्रार्थः यदविचले
भावस्य तत्त्वान्यापेक्षे नीलत्वमिव नचाविचलं मतदिति अनन्यापेक्षतया
एकाविचलत्वविरुद्धं विचलत्वमुपलम्भमानमनन्यापेक्षतां व्याप्नोति
षेधतीति विचलत्वमुपपादयति तथाहीति अतीतानागतामितामि।
ति एवं हि सर्वज्ञा ब्रह्मविष्ण्वादयो मेऽप्येवादयश्च व्यवहरन्ति एतद्युगीनाद्य
वहारो रामादेरागामितया परिस्फुरणायोगः ककिंविष्णुप्रमुखेनो च भू
ततयेति यदा तदेति तस्मादित्यर्थो विहतमितिभावकाः इत्ज्ञानपानमर्थप
दं हृनोऽप्रतिप्यसूत्रार्थो व्याख्यातो यत्र व्याख्याते ततएवेत्युक्तरूपमर्थमभि
प्रेत्यसहीति शून्यदेहादयाभासस्य कालइतिबहुव्रीहिः स्फुरतिमिति स्थैर्योक
वलेभ्यस्तत्र इत्यर्थः अविशेषेणेतिप्रमातृभागोवा अर्थभागोवा नाद्वोदिष्टउत्य
र्थः आभासाभावं देहादेर्दहनीकरोति शरीरादेरिति अवस्थाभासो यथावि
च्छिद्यते तथावस्थान्तरपि स्वरूपमितिवक्ष्यते तावन्मात्रस्थितोप्रोक्तेसो
ऽष्पमप्रलयोपममित्यत्र तथेति प्रकाशानमस्य स्वभावः वाग्रहणेनवाचो।

एवप्रमातृरात्मीयकालापेक्षया भावेषु भाति नतीषु स्वैस्वत्याह सर्वत्रेति ॥ ॥ ॥
यतः
भवदेव हि विभिन्नेवता भस्मन्नमेदमेवेवध भातुः कल्लकल्ल [illegible] भदिष्ट कालेनउषाउस्मिनी [illegible] विषमभूम [illegible] विषुद्रेहव दनेउ [illegible] उ [illegible] क्रियाविमुक्त [illegible] नीवकृशपि नकाल ॥ हेतुः ॥ ॥

कालो नाम संवेदकाश्रयः संवेद्यधर्मो ननु नीलपीतादिविदात्मनिरपेक्षमेवाविचालितस्वरूप स्तथाहि सएवार्थो वर्तमानस्य
प्रमातुः स्वसत्ताकालेवभासमान म ... कृत्वा इत्वर्तमानोऽतीतानागतप्रमातॄणां भविष्यन्नभागामिनां प .... न इत्येवं
संवेदकस्य स्वकालापेक्षये वार्थकालमवस्थापने संवेदकः स्वक्रियाभा समसत्त्वाभ्या मुक्तौनील्या ... योर्वापर्यवा नसा र्थेवशून्यप्रमाणबुद्धि देहात्मतमः प्र ... अव द्वारमतितोर्थेप्रुते भूतेष्वविनाशादि क्रिया मात्रो घेनकालविभा गंउर्या
तदाह सर्वत्रार्थेइति संवेदकश्च संसारी संवेद्यान्यदास्वतोभिमान ... स्यति तदा तेषु
... ठक्कः पठितं । ....

युक्तिद्वयस्यापाते भङ्गीभेदेऽपि फलवत्त्वत्तामाह नन्वेकत्वेक आवर्तना
र्थ इत्येकशब्दाकथं कृत्वोऽर्थप्रत्ययप्रयोग इत्याशङ्कां निवारयति एकस्या
इत्यादिना स्थितिरेवावृत्तित्वेनोपचर्यते निमित्तं चात्र द्वितीयतृतीयादौ स्थि
तौ तदेकभावविश्रान्तक्रियाविश्रान्ततया यदावृत्तिरूपत्वमस्ति तत्राह
चर्यते नाम द्वितीयादिका हि स्थितिर्निषेद्धुं यावत्तामाद्यां स्थितिं विवक्षति ।
तावत्सा प्रथमा स्थितिः द्वितीयादिस्थितिमिति --- षित्सिताभिः सहस्थ
रति प्रयोजनं चोपचारे आवृत्तिप्रतिपत्तिः एकास्थितिरावृत्तिरिति द्वित्वे
द्वितीयाद्यावृत्तिरूपत्वेनास्तीति संभाव्यते अवरूपे चेन्नेदेवमनन्त्यम् अन्य
थालोकस्थितिः प्रसिद्धा विपर्ययेनेति दर्शयति अन्यथेति उपचारेणा।
गीकृते आवृत्तिग्राहेण द्विवचनान्तेन आवृत्ती इत्यनेन द्वे स्थिती नोच्येया।
ताम् आद्या हि स्थितिरेव नावृत्तिः द्वितीया तु स्थितिरेकावृत्तिः तृतीया।
स्थितिर्द्वितीयावृत्तिरिति द्विरुक्तं इति निसंभाजनस्थितयः प्रतीयेर।
न् तदाह एकमध्यत्वादिरूपया आरब्धेन द्वाभ्यामावृत्तिभ्याम् एवं च सकृदि
त्येन तद्द्वे स्थिती उच्येयाताम् न चैवं लौकिकः शब्दार्थ इत्येवमयं ग्रन्थार्थः।
पादैः संगमितः द्वे इति द्वयोरिति चावृत्तिविषयत्वेन चेत्स्थितेनयथाव्या
यते तद्द्वयोरावृत्त्योः कारणतया पतितक्लिष्टत्वस्थितिस्थितेः सायथ्योक्तेवगमि
तिकाकुक्ता तेनेमृक्तेनन्यायेनोपचारिकत्वमस्यास्तकृत्वोऽर्थ इति लोकप्र
सिद्ध आशयः यदि नामेति श्रीसदाशिवेशादृशायाम् ५४ ॥ :
देशक्रमस्याप्येषैवावर्तितनिरूपणोच्यते देशक्रमोऽपि भावेषु भाति मात
मितात्मनः स्वात्मेव स्वात्मना पूर्णा भावा भान्त्यमितस्य तु मितात्मन।
इति इहेदं सवं तं चेदम् आहुर्यानन्तरं प्रोपपञ्चमीवृत्तौ व्याख्यातानन्तरूप
चस्यैव तत्र क्रमे षष्ठी निर्वाहे प्रक्रमविच्छेपेनसद्भावस्यासंगतेः स्वात्मापेक्ष
षष्ठीयोजनेऽक्लिष्टता स्वात्मना पूर्णा यतः प्रकाशमात्रस्वभावा अपरि
मितस्य प्रमातुर्भावा भान्ति आत्मनीति शुद्धस्वात्मापेक्षया नेश्वरस्य देश
क्रमो नापीश्वरापेक्षया भावानाम् घटादेः पदार्थस्य स्वरूपदेशः शरीर।
प्रमातृत्वादेरेव ततः परस्परदेशपरिहारेणावस्थानमिति मशरीरादिः
प्रमाता घटादिपदार्थवर्गस्ततः परस्परतश्च भिन्नदेश एव एष इति देशभेदमेव
बहुधा दर्शयति पुर इत्यादिना संस्थानैवकादिरूपेतस्य प्रथते तच्च किंरूप
म् आह दिशापूर्वापरादिरूपया देशेन वितता दिनाथः क्रमविशेषस्तस्य।
यस्याभासपत देवरूपं चतुरस्रता दे संस्थानस्य तथाच च तत्स्थदिक्समे
नदेशावेत नेन यदाभासन मिश्रमेव चाधःऊर्ध्वम् एवमन्यत् मतहिदिगे
शक्रमः किंनिमित्तकः आह चित्राभासकारित्वलक्षणया कर्तृरूपयामेवि

छ्रेत्वाप्रत्यायस्य समकालमुपपादितो यो आभासस्य नीलादेः सद्भावस्तद्भा
वो नीलस्फुरितिना भाति चेतितस्याभिमानो नो यो भेदो न्यायेन मितकोऽसौ अत
एवमयास्मत् आभासप्रतिभासतद्विरूपयोग्रिद्धात्मनाऽस्वच्छला स्फातन्न्य
दवभासस्य स्वस्वरूपोपत्रपक्रमे याप्यस्थितिः तत्संवेदनसागरस्य विलसत्त्व
र्थं भास्वत्तो रूपं भावविभाजनसमयमहे निःसेदितं संप्लवे इति तत्काप्र
काशे निवृत्तिर्वाकालस्यैयोजना सकृद्विभातोयमात्मा पूर्णस्यास्य तत्का
प्यप्रकाशनसंभव इति श्रीसारस्वतमेतद्ग्रहस्तु एकदेशार्थोप्यास्तन्दृष्टप्रायो हे
तुत्वेनोक्तेकचित्तएवमभवत्यागमोऽयं न संसमनीषिके तिच प्रथितं भवतीत्यो
शयेनात्मकरणास्य चमीविधाय हेतुतयावृत्तमात्मकृतेति यथानवेतिवि
भाषायामर्थग्रहणाभिनिवाकोपकदेशान्यच्चमीविग्रहेऽपि नञः पर्युदासवृ
त्तित्वं समर्थयिष्यते इति चाशयेना प्रकाशस्यासंभवादिति योजना चैत
ना यद्यपि कादिभिरूहे न इतिवचनात्त्वापितेनेदासंभवतास्वमस्वहचा
रिविजातीयाव्यवधानेलक्षणे चिद्धनमात्मपूर्णविश्वमितिहि हृदयमक।
ने त्वा दितिभावतयावभासमनेस्वातंत्र्यादित्यर्थः पोषयति सहते इदंभायति
एवंगमस्वथः क्रियाप्रसंगात्कालक्रमो वक्तव्यायां तदूरद्दोन्तवनेन देशक्रम
इतमग्रिवैचित्र्यं तत्र एवं त्रयमर्थमृक्तस्य समस्तकालक्रमः दृष्टान्तस्य पूर्ववक्त
व्यत्वात् इहह्यपसंहारश्लोके प्रकृतः कालक्रमः प्रागुक्तः ॥ ५५ ॥ : ॥
नन्वेवं भगवतिनास्य वक्रियमाणायाम् क्रियास्वरूपव्यापककालक्रमयोगा
भावादित्याशंकाशमयन्नभयमपीदं क्रमरूपं क्रियाशक्तेरेव विजृम्भित
मिति च दर्शयन्नस्य कालप्रकाशस्यास्वप्रतिभिन्नापयोगमपि दर्शयति सू
त्रेण किंचिति किंतु निर्माणशक्तिः साप्येवं विदुष ईशितुः तथा विज्ञातृ।
विज्ञेयभेदो यदवभास्यते इति नेतावदेश कालक्रमतत्त्वम् अपितु प्रदेशत्र
प्रतिवक्तव्यमस्ति तदुच्यते तथेति देशकालक्रमवान्तरएवभिन्नः प्रमातृ
प्रमेयवर्गोऽवभास्यते एतद्यदवभासनं तद्भगवत एव निर्माणसामर्थ्यं क्रिया
शक्तिरूपं तच्चैवमिति तं भेदं विदुषस्तज्ज्ञानशक्तिमयस्यानन्तर एव तथेच्छा
शक्तियुक्तस्यैतदनुरायः एतदुक्तं भवति इहेच्छैव भगवतः क्रिया यदुपसंह
रिष्यते एवमिच्छैवेहतत्ता क्रियेति चेन्नस्यापि पञ्चमीतियेवेच्छास्येवापि
अवभासादिरूपस्वमहस्त्वप्यनपायिनी स्वात्मतोः क्रमापि क्रमरूपभावाभास
रूषिताभाति तेष्वेवपरमेश्वरस्यापि ज्ञातुरेषपक्रमः उल्लसनमिति यावान्त्म
नीच्छारेषोऽत्राभिप्रायवस्थाभिः पूर्वैरित्यादिपरमार्थाः भासस्वयमक्रमा
पि प्रमातृप्रमेयभेदोपरागात्मक्रमाभाति सकृदेतमेव उमिवाक्रमेतिव्यप्र
वहुहितत्वमस्तिक्रमोणादयमानव्ययमाननदिति हस्वरूपेणाचोपवक्त

हतिः
एवं मूर्तिवैचित्र्यप्रकाश
मानस्यापि परमेश्वरस्य
सैषा सृष्टिशक्तिः पञ्चा
त्यक्ते घटस्वभावा भावाः
स्तेऽन्योन्यं च विभागे
नावभीयन्ते न च तत
थावभासपेन स्वरूप
स्थितिनिरोधीयते ॥

सक्रमम् ततः सर्वत्रैवेयं क्रिया स्वयम् अक्रमैवोपरागात्क्रमं प्रतिपद्यते
इति तात्पर्यम् शुद्धमेव अक्रमरूपं व्यापकं येन व्यापकानुपलम्भाद्भगवति सा
निषिध्येतेति सूत्रार्थः इदमेव संवेदनस्य संवेदनत्वं यद्देवमस्त्राभासनत्वात्
अमिति यथोक्तं परिच्छिन्नप्रकाशत्वमित्यादि अनेनाशयेनावतारय
ति तदेवेति अत्रोक्तं तदधिकमुच्यत इति किं विति व्याख्यातम् एवं विड
म्बइति व्याचष्टे स्थितैवेत्यनेन ज्ञानशक्तिरूपा हि श्रीमदाशिवादिदशा
तत्रविति पूर्णतायाम् अन्यथा हि ताममात्रेणापूर्णतासम्भवेदिति भावः
निर्भरतया चमत्कृतिमतो या परमेश्वरता एषा शक्तिरिति वाक्यमध्ये ।
ध्येहृति विडयोजना महत्त्वं व्याचष्टे यत्रेति अपि शब्देनान्यकोटिशः
सृष्टिसंहाराः तत्संहारः सृष्टेः प्राविष्ट इति इति विरोधोयमित्या सेहावेपिही
ति बीजात्मनेति संस्कारशेषतो चितेन नन्वेवं कः संहारार्थः आहकेवल ।
मिति आभासानां योजनायोजनयोरयं व्यवहारभेद इति यावत् असार
ति महतामः सृष्टि शक्तेः यो ब्रह्मादिरूपतया विशेषोजातं रूपं प्रजापत्या
दिस्थावरान्तानां गुणमयानां प्रमेयाणां च चटम्बरादीनां गुणमया
नां तथा तस्यापि स्वरूपम् अनेकचेतनसृष्टितायाम पिइयं सृष्टिशक्ति
रियं स्थितिशक्तिरियं संहारशक्तिरिति समुच्चीयमानः समायशब्दा
तः तत्रहीति मायापदे ईश्वरएव ब्रह्मादिरूपेण स्थितः अनेन महासृष्टि
कर्तृत्वेपि परमेश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहारकारित्वेन पूर्णमेव सर्वकर्तृत्व ।
मुपपादितम् सर्वदा ब्रह्मरूपेण विष्णुरूपेण रुद्ररूपेणेश्वररूपेण चनव
तया तत्रवर्तमानतया बीजावशेषतागमनेन चावान्तरैवे विश्रमान्तास्ट ।
ष्टिस्थितिसंहारशब्दवाच्या अपिशब्दाभ्यां रूपेण महासृष्टिपाद्यवाच्या ।
सृष्टिर्नाम यो च्यते साऽक्रमस्यज्ञातृज्ञेयविभागस्य यदवभासनेन तदौन्मिके
व तदेवमहास्यष्टान्तर्मे तेस्सृष्टादिविधेयं सृष्टिरूपं व्याचष्टे तादृशं चेति वि
भागेनावभासितानाम् अन्यया भक्तया मामितस्सृष्टिर्व्याख्यातामाभस्तुत
नक्तानेतमाशयेन एवं वेत्यादिना तिब्रह्मादिरूपत्वाचितनस्त्वमादिरूपेण ।
तत्वेवं देवताचितयस्यसदासन्निहिततत्वेरुद्रमहत्त्वकोदिनः संहारः उभय ।
विपक्षइतिनस्सृष्टिस्थितीरूपेणपातानाम् अत्रोच्यते तत्रचेति देवतात्रयम ।
ध्ये एतदुक्तं भवति आभासपरमार्थवस्तुवादेयस्य प्रमातृर्येणपया म
मेवमेमीभासन्ते इति व्यवहारः तत्रपेनतया कचित्वाभासोशभगवदिच्छा
तथाम्भेलनमिस्त्वकम् तत्रमात्रायेवमगवद्रूपप्रमात्रपेत्तया परनिरोधस्य
मवास्थितसम्रमस्मिका रूपायोगिप्रमात्रपेत्तयाप्रलयाकलविज्ञाना
कलप्रमात्रपेत्तयाणाद्रवमापन्नजीवदपेत्तया चवीजभावपदभावानं

...नचतथावसायेनेति एतेनपूर्णतया प्रकाशमान
...निर्दिष्टाश्रप्पहृल्लावच्छादितपवभासन्ते कर्तृतोद्रेकात्तदाह श्रत्रापिमहासृष्टो
...पपि शाब्देनज्ञातृज्ञेयविभागावसायस्यप्रकाशैकचनतापाश्वविरोध आशंकितोयः सपरिहृतः
...विभागाविभागेनअथारूप सदाशिवतायां संहारोक्तिरपिस्यात्मतत्रकालविभागः ॥ ५९ ॥

भातितेहितत्राभासेमीलिताः अतन्विस्तृभट्टारकापेक्षयाजाग्रत्स्वप्न
ट्चारिसंसारिप्रमात्रपेक्षयाचतज्जननतानुवर्तमानताचभाति तेभ्यो
मोन्मिमिलितायतः नन्वनेनविभागाः एवमाये नविभागाश्रेवावभासनता
त्मकाशाविभागोविच्छिद्यतइतिप्रकाशमानत्वंनस्यादित्यावाशिव्याशां
कयाहृत्ति नेनचेत्यादिकान्तोविहृणातिमहेश्वरस्यतिति विश्वादिशिवान्त
कांतत्वपंचकमयस्यब्रह्मादिरूपतयाविभागोक्तवर्त्तस्वरूपस्यसर्वतोभेदेन
ईशायोगणाअपिस्तान्मनम्यहन्तयासाम्यानाधिकरणेपकेलालीभावगम
नपर्यन्तेनावच्छादितः तथाविपयसमायनिलदावात्त्रयतटतीतपदभा
जांचभासन्ते कर्तृतायाऽद्रेकाम्रुच्येत्वेकर्तृतायाःस्पत्रवदसमाणान् ए
तेनेत्तिनचेत्यादिनाहृत्तिग्रयेनविरोधः परिहृतः कोसौयः पूर्वकेहृत्तिग्र
ध्येसोत्रस्यापिशब्दस्यविवरणे अपिशब्देनाशंकितः संभाव्यमानत्वेनोक्तः
कस्मात्सौविरोधः ज्ञातृज्ञातृविभागस्याबान्तरोक्तस्यप्रकाशचनत्वस्यपूर्व
सूत्रार्थप्रस्तावादिह्यापातस्तेनभावत्केषिवादिविद्यान्तसपेस्यथंज्ञा
वाक्यासंस्नेमहासृष्टिशब्देनोक्तम् तत्संस्नेवापितकस्मात् आहभवत्वसे
संहारः यथाहिवीजतोपगमनेसंहारः तदपेक्षमेवोक्तं सदाशिवेति उ ।
क्तिरितिवक्तव्यकमेवसृष्टिसंहारवाचायुक्तोत्र ननुपूर्वावस्थायोसृष्टिरु
एताउत्तरावस्थायांसंहाररूपता तत्कथंवक्तव्यत्वमित्यतआहनन्विति
नह्यत्रपौर्वापर्यंकिंचित्परमार्थः एवंरूपप्रथाचावग्रहः स्थितिसृष्टवा ।
तत्स्वरूपएवचविलपतितिक्तत्वपंचकप्रपंचनशक्तिसारोभगवानितिता
त्पर्यार्थइतिशिव ॥ ५९ ॥ महामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्त
विरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यांक्रियाधिकारेक्रियाश
क्तिविमर्शः प्रथमः ॥ १ ॥ ॐ नमः शिवाय ॥ ॥ ॥
संजीवनंनवयकलाकलितविरोधसमस्तभावानाम् हृदयाविषशीर्णा
नाममृतोद्गारंशिवंवन्दे अथक्रियासम्बन्धेत्यादिनातेनतम्भावान्तिरीदृशी
त्यन्तेनश्लोकसप्तकेनाप्रतिहतमेवस्वातंत्र्यं क्रियाशक्तिरूपंभगवतो
निर्वाह्यतेपरहर्षितस्यक्रियासम्बन्धेत्यादिपदार्थस्यवाच्यवादेनपपद्यमा
नस्याद्वर्दशनेपूर्वोवोपपद्यमानतेतिविमर्शनाना एकानेकरूपेक्रियादि
विरुद्धधर्माध्यासात्परेरिहेषितमप्यवपपसमर्थतीयमित्यकस्समहावेक
व्यग्रहणाक्तस्यकल्पःश्लोकः एकस्तत्रसमर्थनोपपत्तिसूचकः निर्विक
ल्पकालभवेयोपयेपदार्थवेर्गोविकल्पावसरएवस्फुटरूपइत्यर्थस्
चकएकः द्वावेकत्वानेकत्वविषयविभागनिरूपणोप्रथमस्तत्रोद्दिष्ट
संबंधस्वीकृतक्रियाकारकभावादिस्वरूपाभिधायीषष्ठः सप्तमेर्थक्रि

सम्बन्धसामान्यादयोप्यर्थास्तदेकेश्वरसत्तोपपादितसद्भावाः सततादिशीतैकानेकरूपनिजकालावभासोपयोगनिवि
यात्राः प्रकाशितशेषैश्वर्यमहेश्वरशरीराश्च सम्यग्ज्ञातगोचराएवेत्याह ॥ क्रियासम्बन्धसामान्यद्रव्यदिकालबुद्धयः सत्
पयोगाभ्यामेकानेकाश्रयामताः ॥ ॥

ई॰
प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२१०

सक्रमम् ततः सर्वत्रैवेयं क्रिया स्वयमक्रमैवोपरागात्क्रमं प्रतिपद्यते
इति नास्याः स्वरूपमेव क्रमस्वरूपं व्यापकं येन व्यापकानुपलब्ध्या भगवति सा
निषिध्येतेति सूत्रार्थः इदमेव संवेदनस्य संवेदनत्वं यदवभासनस्वात
न्त्र्यमिति यथोक्तं परिच्छिन्नप्रकाशत्वमित्यादि अनेनाशयेनावतारय
ति तदेवेति अत्रोक्तं तदधिकमुच्यते इति किंचिद्व्याख्यातम् एवं वि
मृश्य इत्याचष्टे स्थितैवेत्यनेन ज्ञानशक्तिरूपा हि श्रीसदाशिवादिदशा
तत्रचिति पूर्णतायाम् अन्यथा हि तन्मात्रेणापूर्णता स्यात् भेदेदिति भावः
निर्भरतया च सत्तानिमतो या परमेश्वरता एषा शक्तिरिति वाक्यमध्ये।
ध्येहृति विडयोजना महत्त्वं व्याचष्टे यत्रेति अपि शब्दान्यकोटिगाः
सृष्टिसंहारः ननु संहारः सृष्टेः प्रविष्ट इति इति विरोधोयमित्याशङ्क्येवेषीहि
ति बीजात्मनेति संस्कारशेषतो चितेन नन्वेवं कः संहारार्थः आह केवल।
मिति आभासानां योजनायोजनयोरयं व्यवहारभेद इति यावत् अस्यार
ति महत्त्याः सृष्टिशक्तेः यो ब्रह्मादिरूपतया विशेषो ज्ञानानां प्रजापत्या
दिस्थावरान्तानां गुणमयानां प्रमेयाणां च घटमानवादीनां गुणमया
नां तथा तस्याः स्वरूपस्यानामेकत्वेन सृष्टिनाम अपि इयं सृष्टिशक्ति
रियं स्थितिशक्तिरियं संहारशक्तिरिति समुच्चीयमानः समासपाशक्याहृ
तः तत्र हीति मायापदे ईश्वररूपवत् ब्रह्मादिरूपेणास्थितः अनेन महासृष्टि
कर्तृत्वेपि परमेश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहारकारित्वेन पूर्णमेव सर्वकर्तृत्व।
मुपपादितम् सर्वदा ब्रह्मरूपेण विष्णुरूपेण रुद्ररूपेणेश्वररूपेण च नव
तयाः नवर्तमानतया बीजावशेषतया मनेन चावान्तरैवेविश्रमात्रास्ट।
ष्टिस्थितिसंहारशब्दवाच्या अपिशब्दासु सुरूपेण महासृष्टिशब्दवाच्या।
सृष्टिर्नाम योच्यते साउक्तस्यज्ञानाज्ञेयविभागस्य यदवभासनं तदोन्मिके
व तदेव महासृष्ट्यानन्तरं तत्सृष्ट्यादित्रयं सृष्टिरूपं व्याचष्टे तादृशं चेति वि
भागेनावभासितानाम् अनया भक्त्यामासितः सृष्टिर्व्याख्यातामावस्तुन
रुक्तेनाशयेन एवं त्रेष्वेषोपि ब्रह्मादिरूपत्वा चितेन सृष्ट्यादिरूपेण।
तन्वेवं देवताचितयस्य सदा सन्निहितत्वे रुद्रमहृावकोदितः संहारः उभय।
विपत्त इति न सृष्टिस्थितीरूपेण्यानाम् अत्रोच्यते तत्र चेति देवतात्रयम्।
ध्ये एतदुक्तं भवति आभासपरमार्थवस्तुवादेयस्य प्रमातुर्येषयथा म
मेव संमीभासन्ते इति व्यवहारः तस्यैतेन तथा कश्चिदाभासोपि भगवदिच्छ
तयो मेलनमिश्रकम् ततस्तात्द्यत्वं भगवद्रूपप्रमात्रपेक्षयापरं निरोधम्।
मवास्थितस्वभमस्मिकारूपा योगिप्रमात्रपेक्षया प्रलयाकलविज्ञाना।
कलप्रमात्रपेक्षयागाद्गुस्वभमापन्नजीवदपेक्षयावबीजभावएवभावानां

...दन्तानिर्दिष्टाअप्यहृलावच्छादितपवभासन्ते कर्तितोद्रेकानदाह नचनथावसायेनेति एतेनपूर्णतया प्रकाशमान
...न स्वात्वेनज्ञानाज्ञेयविभागावसायस्यप्रकाशैकचनतायाश्चविरोध आशंकितोयः सपरिहृतः अत्रापिमहासृष्टौ
...णभावानामहं विभागाविभागेनप्रथात्रय सदाशिवतायां संहारोक्तिरपिस्यामतुतत्रकालविभागः ॥ ९ ॥

भातितेहि तत्राभासे मीलिताः ब्रह्मविष्णुमहेश्वरकापेक्षया जाग्रत्स्वप
ट चारिसंसारिप्रमात्रपेक्षया च नन्तनताः नवर्तमानताचभाति तेऽत्रा
मोन्मिलिता यतः नन्वनेन विभागः वसायेन विभागस्येवावभासनस्वा
त्मकास्याविभागो विच्छिद्यत इति प्रकाशमानत्वेन स्याद्गावाभावमित्याशं
क्याहृ मितेन चेत्यादि कान्तो विह्णणोतिमहेश्वरस्यातिति विस्पादिशिवान्त
कान्तत्वपंचकमयस्य ब्रह्मादिरूपतया विभागोऽकुर्वत्तस्वरूपस्यसतोभेदनि
र्देशायोगात् अपि स्वात्मन्यहन्तया सामानाधिकरण्येकलालीभावयाम
तपर्यन्तेनावच्छादिताः तथाविधसमापनिलचलाचित्तपत्तटीतपदभा
जां च भासन्ते कर्तृतायाउद्रेकानुन्मेषेवकर्तृतायाः तत्त्ववत्समापत्तिः प
तेन तेन चेत्यादिनाहृतिग्रहणेन विरोधः परिहृतः कोसावयं पूर्वकृतिग्र
एषोत्रस्यापिशब्दस्यविवरणे अपिशब्देनाशंकितः संभाव्यमानत्वेनोक्तः
कस्मात्सो विरोधः ज्ञात्रादिविभागस्यावभासे प्रकाशैकघनत्वस्य पूर्व
सूत्रार्थप्रस्तावादिहाप्यावृत्तस्यानन्तभगवत्वत्सिवादिविद्यान्तमपेक्षयज्ञा
वावभासनेन महासृष्टिशब्देनोक्तम् तत्संस्थापितकस्मात् आहभवत्वसौ
संहारः यथाहि बीजतोपगमनेसंहारः तदप्येमेवोक्तं सदाशिवेति उ।
क्तिरिति वस्त्वेकमेव सृष्टिसंहारवाचोयुक्तोऽत्र तत्पूर्वावस्थायां सृष्टिरू
पताउत्तरावस्थायां संहाररूपता तत्कथंवस्तुत्वनियतत्वमाह तन्विति
तत्रत्रपौर्वापर्ये किंचित्परमार्थः एवंरूपप्रथाचानुग्रहः स्थितिसृष्टवा।
त्तद्रूपएवचविलयः तिक्रमापंचकप्रपंचनशक्तिसारोभगवानितितता
त्पर्यार्थइतिशिव ॥ ९ ॥ महामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्त
विरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे क्रियाश
क्तिविमर्शः प्रथमः ॥ १ ॥ ॐ नमः शिवाय ॥ ॥

संजीवनत्वर्यकलाकलितविरोधं समस्तभावानाम् हृष्यास्थिमश्रीणां
नाममस्तोद्गारं शिवं वन्दे अथ क्रियासम्बन्धपादित्वात्तेनतत्स्थात्तिरोदृशी
त्यत्तेन सोक्रमस्यकेनाप्रतिहतमेवस्यातेऽक्रियाशक्तिरूपं भगवतो
निर्वाह्यते परहृषितस्य क्रियासम्बन्धादिपदार्थस्यवास्तवादेव प्रयोग्या
नस्यात्रदर्शने पूर्वोवापपद्यमानतेति विस्पष्टाना एकानेकरूपे क्रियादि
विरुद्धधर्माध्यासात्पूर्वेहृषितमप्यवप्यसमर्थितीयमित्येकस्तमस्तवेक
वग्रहणाकस्तुत्रकल्पः श्लोकः एकस्तत्रसमर्थनोपपत्तिसूचकः निर्विक
ल्पकानुभवैवेद्योध्ययेपदार्थवर्गो विकल्पावसरएवस्फुटरूपइत्यर्थस्सू
चकएकः द्वावेकत्वानेकत्वविषयविभागनिरूपणो प्रथमसूत्रोदिष्ट
संबंधसीकृतक्रियाकारकभावादिस्वरूपाभिधायीषष्टः सम्मर्यमिति

वृत्तिः ॥
क्रियावदन्येपि
सम्बन्धादयः
काले कविषया
अपि सत्याभा
साः सर्वदोष
योगिनामेषा
मर्थवत्त्वेनाभि
विहरणीयत्वा
त्॥ ॥

सम्बन्धसामान्यादयोप्यर्थाः स्वदेकेश्वरसत्तोपपादितसद्भावाः सततावियोगैकानेकरूपनिजकालावभासोपयोगनिवि
यात्राः प्रकाशितायेश्वैस्वर्यमहेश्वरशरीराश्च सम्यग्ज्ञातगोचराएवेत्याह ॥ क्रियासम्बन्धसामान्यद्रव्यदिकालबुद्धयः सत्याः स्थैर्य
पयोगाभ्यामेकानेकाश्रयामताः ॥ ॥

ई.
श्व. प्र.
८.
२११

योऽपयोगमेषां विन्तयतीति प्रकरणार्थः। प्रतिसूत्रमर्थस्तु विचार्यते निर्भा
णाभावान्निर्मीयमाणावभासमेनेव निर्माणेनान्यादिसकम् साचहि वेदा
देनीलसुखादेस्तन्निष्ठस्य क्रियासामान्यादेव विशिष्येति असन्तं सन्तं येषु ति
सत्यमिति विभागेन कथं व्यवहारः सत्यम् संवृतिसत्येन किं वित् सामान्या
देस्मान्यत्वात् असन्तं तं भवति हि चेद्गदि तथाहि यमत्रोपपत्तिर्विशिष्टयेषा
ह क्रियासम्बन्धेनाऽनिता संविन्नवादन्यत्रयाक्रियावृद्धिः क्रियासपका
नेकरूपसाधाकि विच्छेदे ने क्रियातत्त्व विषयत्वेनाश्रयमलक्षः सत्यप
व्ययतः स्थिरः बाधकेनावन्नकल्पमानविमर्शः संवादवोऽस्य अभिसंहि
तायां च ग्रामप्राप्तिलक्षणायां क्रियायामनुपयोगी भावो ऽसार्थक्रियोऽ
वन्ध्येव भेदस्वीकारे तिकर्तव्यतया करोतीति संवादवोऽस्त्वन्त्रयतन्तस्य व्या
भिचरणीये स्वरूपमेव सामूर्तिः यदा वा सत्त्वेनावलं रूपमपि स्वरूपीभ
वतिस्म तिलग्रामेव साक्रिया तथाहि जनदेशकालाकारभिन्नचैत्रशरीरे
नेदवेदमित्येकतामनयजदेव निर्भासते नेदवक्रियाचैत्रो गच्छतीति नेत
याभूता यामसो विमर्शोऽनुवर्तमानोऽनुकल्पते कदाचित् तथा ग्रामप्राप्ति
चैत्रग्रामप्राप्तिरूपविद्धितेवार्थक्रिया हि चेद्वृसंवेदनेऽस्य न कल्पते प्रवावविशि
तो विमर्शः आह्लादोऽहे गेहेत्नेऽपि चैकचैत्राजातीयतयापि कतिमिणप
सारणाप्रसक्तत्वात् क्रियायाप्यप्रावेकल्पादसत्त्वो विषयस्य एवं सत्त्वे यादृश।
कालानेऽष्टत्वरसूत्रानसारेणायोज्यमिति सूत्रार्थः क्रियाशानं वव्याख्या
तयावाऽस्यापि क्रियाव्याख्यातेव भवतीत्याशयेनेदृतं क्रियाशब्दः सोऽत्र
दृष्टान्तस्याऽयं हृत निर्देशः। अपेवं व्याख्यातः सर्वदोपयोगिनामिति स्थैर्य।
सुकरम् अर्थवत्त्वेनेत्यर्थक्रियोपयोगः सूत्रार्थवतास्मात्करणेन प्राचिन।
प्रकरणान्तरं योजयति तदेवमित्यादिना क्रियाशब्दाद्दृष्टान्तत्वेनापायेनेति सू
चयति यथा तथा ग्राह्यग्राहाम् असन्दर्शनवचनं तदुपपद्यते सम्प्राह तदेकस्य
वेत्यादिना चेतनदस्समर्थोदासिनं प्रकृतमित्याशयेन तास्विशीनपदेनस्थैर्यम्
पकेत्यादिना स्वरूपम् निर्वाहितेत्यादिनार्थक्रियावत्त्वलक्षणमनुपयोगं
माचेष्टप्रकाशितेत्यादिना ईश्वरप्रत्यभिज्ञोपयोगमनस्य सूचयति ३।
के हि संबन्धे मावपाननेति आभासमानेनैव भावानां रूपेण तत्त्वं क्रिया।
कारित्वं सा चेषाम् अस्तीति सूदये रहीत्यार्थक्रियाकारित्वं पश्चिमेनेऽहेत्या
दिनाऽक्रमं वदपने चेतनेनस्वरूपमासन्नभेगाननार्थक्रियाकारित्वमस्त
स्यतादात्म्याद्व्यभिचारिधर्मतया व्यभिचारिधर्मतयाचस्वरूपं वालक्षणं
वालक्षणांसमीपवृत्तित्वेनोपलक्षणं वेति विचारयति तत्रस्वरूपत्वमोप
चारिकत्वमिति ब्रूते अपचारादिति तथाहि ग्रामादिमनेवद्दृक्षतत्रेऽस्य

स्वाभासमानमेव तथापि
मृश्यमाणमर्थानामपरमार्थ
स्वरूपतैव च सत्त्वमर्थक्रि
याकारित्वं पुनर्हेयोपादेय
तापादनेन सत्त्वमर्थस्य
सप्रयोजनं करोतीत्युप
चारात्सत्त्वमुच्यते लक्ष्यते
चार्थक्रियाकारित्वेनाव्य
भिचारित्वेन तद्यथा क
ल्पनादिरहेण प्रत्यक्षम
भिमतं साक्षात्कारित्वात्स्व
रूपात् तत्त्वऽर्थक्रियाका
रणं कदाचित्सहकार्यस
न्निधानान्न भवेदपि तत
स्तदानीं कथं सत्त्वाध्य
व्यभिचारित्वेपि काको
पयादेवदत्तगृहोपलक्ष
णं तत्रवक्रकोटराद्य
भिचारं प्रदर्शयंस्तदुप
लक्षणं भवति, तथार्थ
क्रियापि तत्सामर्थ्यल
क्षणं रूपान्तरमव्यभि
चारं प्रदर्शयन्तीति।
तत्रापि तत्सामर्थ्याना
मनुपातिरेकेणकिं
चिदुपलभ्यते यत्स
त्त्वात्मकेशादिवेवि
अपानयति तत्रार्थ
क्रियावेशाप्रवो
पलक्षणं य
टिमत्स्यात्॥

ई.
२११

कथाहूतिमात्रं पर्यायरूपत्वान्नतथासत्त्वमर्थक्रियां करोतीति लोकेप।
र्यायत्वेनाविदितत्वान्न चलक्षणत्वमिति दर्शयति लक्ष्यते चेति हेतुमतिलि
ङ्गलक्षणनायाहेतुर्व्यभिचरणीयतान्योन्यमन्यथाव्याप्तिव्याप्तीप्सा
तामिति दर्शितम्। यद्यपि हि साक्षात्कारिज्ञाने कल्पनाशून्यं वेदनं चेति
नेदं पर्याययद्रूपं भिन्नव्याहृतिनिष्ठत्वात् तथापि परस्परमव्यभिचाराद्रू
पलक्षणभावानयोः अनेयोरिति विषयानाम् अनेनेदमाह यत्स्वपव्ययत्वा
त्साक्षात्कारं भवद्रूपं ज्ञेयस्यानस्ये वतत्सापदोषेनविकल्पः स्वतएव प्रसक्तं
तत्त्वर्थयतिप्रकृतेन नाऽयं न्यायो व्याप्तेरिष्टाह न क्वचिल्लक्षणं भवेनाभिम
तम् ततश्चेति अर्थक्रियाकारित्वस्याभवनात् चोदितोऽयं दर्शयति।
लक्षणाभावे लक्ष्यं भवतीति हि विरुद्धम् क्रियावत्त्वमपि न द्रव्यस्य
लक्षणमनत्याहृतिमात्रेण लक्षणत्वेऽद्वैतव्याभिमतमेवोपपद्य।
लक्षणं स्यात् नचान्यतो व्यावर्तकत्वमात्रमेव लक्षणस्य स्वरूपम्
अपितुलक्ष्यते येन तद्रूपमर्वस्वं निश्चीयते नतदव्याभिमतः संभव
ति तस्मात्क्रियावत्त्वमुपलक्षणं स्यात्तन्नोरूपलक्षितं सतस्य लक्ष
णमिति अर्थोपलक्षणतां शङ्कते अर्थेति एतत् दूषयति तत्रापीति
अस्मिन्नाक्षेपे उक्तं तदपि न लभ्यते किंचिदित्यर्थः तत इति स्वरू
पव्यतिरेकेणतस्यानुपलम्भात् अर्थक्रियाविशिष्टतायामेवत
त्सामर्थ्यस्योपलक्षणं संवेदनं स्यादिति संभाव्यते यदिपरामिम
तं विशेषयन्निदमाह जलं स्नानपानादिकालेपि न जलत्वादपि के
तद्रूपेणलक्ष्यते प्रमाता केवलं तत्कार्यावलोकेन सतिकरणे।
मिदं समर्थमिदमिति विकल्पयन् व्यवहरति अथपरो व्याप्तिमपक्षा
रयेल्लक्षणतां प्रत्युज्जीवयति नन्विति अन्ततइति अन्यस्य ज्ञानतत्त्व
भावइत्यर्थः तदुपलक्षितमिति तल्लक्षितमित्यर्थः एतदप्यतिव्या
प्त्यापादनेन दूषयति तत्रापीति ज्ञेयत्वमिति ज्ञेयत्वं वलेन केवलं।
कल्पनीयमिति यावत् ततश्चेति ज्ञेयत्वलोपनं ज्ञानजननं द्विचं
द्रकेशमक्षिकादावसद्भिमतेप्यस्तीत्यतिव्यापकम् नन्वनन्ज्ञेय
त्वमात्रवलेन ज्ञाने प्रतिजनकत्वमर्थस्य अपितु समर्थ्ये पूर्वभावि
तिभवति ज्ञानमिति यावद्वयोःसति न भवतीति च योव्यतिरेकस्तदा
त्मकं तद्द्वारेणाव्यवहरणीयम् तदेतदपि न दृश्यते ज्ञेयत्वेत्यादिना
तज्ज्ञानादिति कार्याभिमतात् अनेनान्वयाभावोदर्शितः नन्वप।
र्वतस्योपत्यकामाश्रितो धूमादग्निमनुमाय यदापि तत्काधिरूढ

नन्वर्थक्रियामपि ज्ञानज
ननरूपां न व्यभिचरन्त्येवार्थ
रूपमस्ततः सर्वविदोऽपि त
ज्ज्ञानं सार्वकालिकमवश्यं
भवीति तदुपलक्षितं सत्त्वं
स्यात् तत्रापि ज्ञानजननं
ज्ञेयत्वमुच्यते तच्च द्विचन्द्रे
प्यस्तीति कथं तल्लक्षणं ज्ञे
यतातिरिक्तं तु ज्ञानकारण
त्वमन्वयव्यतिरेकात्मकं क
थमपि तं तु शक्यम् ज्ञाना
न्तरार्थस्यासिद्धेः नहि का
र्यसहचरितादिलिंगं सर्व
स्य सर्वदा सम्भवति कार्य
व्यतिरेकेणापि। यदिकस्य
चित्ज्ञानकारित्वेनानु
मानं स्यात्तत्त्वाभासमा

नस्यैवचार्थक्रियाकारितया सत्ताविचाराधितं प्रस्तुता तल्पकालस्यापिचकारणत्वे द्विचन्द्राद्यपिकारणं कल्प्यते पृथक्प्राङ्नी
लमभूदेव येनस्वात्मनिभाहं ज्ञानं जनितं द्विचंद्रस्तु नैवाभूत्तत्कथं तस्य कारणत्वं नचलक्षणभंगोयेन पूर्वनीलक्षणस्य
कारणत्वप्याभासमानलक्षणस्य कारणत्वं न सिद्ध्यतीत्युच्येत॥

नुपश्यति तदानस्मादर्शनात्पूर्वं सिद्धो वह्निरस्तीति सिद्धोऽन्वयः एतन्न साधु।
त्रिकमिति दर्शयति नहीति सहीति सहचार्यकस्मान्मग्न्यर्थीनैकापि स्यादु
त्पर्शाद्वनीलरूपस्य नन्वनीलज्ञानेकादाचित्कं तत्रचक्षुरादिषु सत्स्वपिन
सदाभवति ततोऽन्यनिमित्तकेनानेनभवितव्यम् एवंयस्य तद्भावेकार्यस्यव्य
तिरेकः प्रसज्यमानोभावस्ततःप्रसंगविपर्ययद्वारेणाऽपूर्वंसिद्धोऽर्थोहेतुरस्ती
ति सिद्धं ज्ञानजनकत्वं सत्वमिति एतदाशंक्य दूषयति कार्येत्यादिना नर्भिन्न
क्रमः यदिविति यदिपुनरेवमुच्यते कार्यव्यतिरेकेणापि भवन्नमान
मिति तदाभवदपिनस्वार्थ्यउपप्लाति यतस्तादृगनुमानेकस्यचिदेवभास
नसमानकालाज्ज्ञानसमानान्नीलादन्यस्यैवकालेस्यैरणमात्रस्यस्यात् त
स्यैवेतिआभासमानास्यभासनसमकालस्यनीलादेस्तत्त्वंकिंस्यादितिच
प्रस्तुतोविचारः तदेवहिविचारणीयेनपुनर्वितरत्नस्यैंगप्रायम् ततएवा
भासमानस्यभासनादनर्थान्तरत्वेसिद्धेहृत तत्कृत्यमानीविज्ञानवादीयदा
हवास्येप्यर्थेततोभेदोभाससमानार्थतहिदोरित्यादितत्रचतज्ज्ञानकारित
याकारणस्यकस्यचिदर्थक्रियाकारित्वंसत्त्वमितिसिद्धाति नन्वाभास
मानस्यतज्ज्ञानसमकालस्यनीलस्य नन्वसुभासवत्समकालस्यापि।
कारणत्वम् अत्रैतदेवनावद्दृष्टंयन्नतुल्यकालयोः कः कार्यकारणभा
व इति एतद्व्यक्रमम् प्रेमयान्तरपरिघटनायेति दृष्टाणान्तरमत्राह नन्वे
तिभासमानतेवहितदानीकारणताव्यवहारेनिमित्तं तच्चाविशिष्टंहि चे
द्वेपीतिभावः अयमतोरेवान्वयव्यतिरेकयोयन्निर्भासमानेप्रतिभासन
तुल्यकालेनदेवज्ञानकारणंतेनीलेस्तः तद्विज्ञानात्पूर्वमसदेवनतद्धि
चेद्वे एतदाह तथेति नन्वयोर्भासमानात्पूर्वकालभावेनीललक्षणोयद
न्वयव्यतिरेकान्वर्तिभासनलक्षणं ज्ञानंसएवभासमानःक्षणोनभव
तितत्तस्मसएवप्राच्योदोषोभवेन्नस्यैवचार्थक्रियेत्यादिः एतत्परिहरति न
चेति नदर्शनेनावदयंदोषोनावतरतीति नचेति नदर्शनेनावदयंदोषो।
नावतरतीतिनिष्प्रत्यूहमनुस्यताम् त्वयार्थक्रियाकारित्वंसत्त्वमितिदृष्टिः ते
नभवत्पक्षेकारणंज्ञानस्यपन्नदेवनिर्भासतरत्यविरुद्धमेव एवंहिभवतःसं
वेदस्यधर्मःपरिमितत्वलक्षणःकालोवेदस्यवेदनमेव नचतत्रकालस्य।
पोःस्वरूपमेवचलक्षणइतिचपरिभाषानिमेषादिक्रियान्तरेणातस्यक।
ल्पवेदइतिकालक्षणिकतेति ननुभवतेदानीमसत्त्वकारणादविद्वेणव।
परिदर्शनपरिष्टंयाकाम्केहृतेनिजात्वेदृष्टिरपूरितेनवपूरितचेत्याह ता
एवंभेदेपीतिसत्तानाभिप्रायेणतदेवपूर्वीनरूपमित्यभिमानात्तस्मस

नुभंगोप्याभासमानस्योत्तरोत्तरस्वसन्तानगतक्षणकारणत्वात्सत्त्वंसा·· ज्ञानकारणत्वेनात्रोच्यते नीलंपूर्वमभूत्तद्विचंद्रइति
कृतोनिश्चयः। नीलज्ञानेकारणमन्यन्नास्तीति नीलमेवपूर्वभावि तथाकल्प्यते द्विचंद्रज्ञानेतुतिमिरस्यैवसामर्थ्यात्कार्यप्रा
प्याविततत्त्वाल्पमितिविस्येतदपि कुतोवसीयते द्विचंद्रज्ञानेतिमिरंकारणं नीलज्ञानं पुनर्नान्यन्नीलादित्यसिद्धेः तथा
भासमानेस्वसन्तानोनुवन्धनीयः इत्येतदपि कुतोज्ञायते अथाप्यर्थक्रियायोग्यतात्वंविशिष्टंरूपमेवसत्ता तत्केवल
मत्यदाऽरवथारमर्थाक्रियाकरणोचितकालाविवेचनीयमतः केशादिदृश्यमानंसन्निरर्थक्रियायोग्यत्वाख्यरूपावि

विशेषात्मसत्तावत्यस्ता तत्कारणकारणभ्यांनिश्चीयते काश्चितुनरभ्यासाद्विशात्मनिरूप्याद्विवदर्थक्रियाकर
णानमेदंतथैवदृश्यमानात्मवतद्रूपंसत्वेननिश्चिन्वन्ति अत्राप्यर्थक्रियाकरणाकरणकालयोरभ्यासानभ्या
सयोश्च मणिरूप्यादीनामिवकेशादीनांनाभासवैचित्र्यंलभ्यते अस्तुवानत् एवमपिपारिभाषिकी सासत्ता
स्यान्नवास्तवी तथाहि यत्तत्केशाद्यवभासमानमप्यर्थक्रियांनकरोति तदासदिति कोस्यभाषितस्यार्थः किंसत्तानिषेधो

र्थोयमर्थोयद्यपितथापिकिमियतायतेनयतःपूर्वक्षणउत्तरक्षणंसोप्य
नन्तरमित्यादिप्रबंधेनार्थक्रियाकारित्वंसिध्यत्येवसत्त्वमिति एवंपरेणसमर्थि
तंस्वपक्षंदूषयति अत्रेतिनन्वयव्यतिरेकानुगृहीतेनिर्भासमानेज्ञानकारणे
नीलमित्युच्यमानेद्विचंद्रोपिकस्मान्नैवंविधइतिनिश्चितम् नह्यनिर्भासने।
प्राच्यस्यनीललक्षणस्यद्विचंद्रलक्षणस्यवाविशेषःकश्चित् अत्रपरमाशंकते।
नीलज्ञानमिति अन्यदितितिमिरादिनास्तीतिवेदवाक्यादेस्तथानिश्चयइति
मन्यते तथेतिपूर्वभाविसन्निर्भासमानमपुनरेवम् नान्यदितिवामनाप्रेवा
धादि नन्वयदि द्विचंद्रोपिपूर्वक्षणस्याज्ञानक्षणरूपतद्धर्ममपिस्यान्नचैवम
स्तिनिष्पन्नेतिमिरेतदेवतद्दर्शनात् अत्राह तथेति ज्वालावन्निरन्वयविनाशस्या
पिसंभाव्यमानत्वात् घटादेरपितथाभावात्कपालादिस्थानीयस्यचकार्यस्या
त्रस्ययादृशतादृशस्यधूलिपवनपुञ्जशायस्यमिलितेकपिंडीकृतनचेद्वस्यैववाद्वि
चंद्रोपादानकतयासकल्पत्वात् पश्चाण्वन्तरोत्तरस्वसन्तानगतक्षणकारण
त्वादिति तदप्यनेनैवप्रत्याह तथेतिज्वालायामन्यःक्षणोनकश्चित्तज्जाती।
येप्रसक्तेक्षणमिति इयतार्थक्रियाकारणोसत्त्वमितियत्प्रत्यावर्तितंतद्दूषितमेव
अधुनाधिकदूषणाभिप्रायायाप्यपीत्यादिनातन्नभावतेयति यदुक्तम् अप्यभिचा
र्येवेपियथाकाकरत्वादिरूपमेवतिसत्स्वरूपतेवसत्त्वमितियुक्तम् तच्चैवमनुस्र
तंभवतीत्येवकारः ननस्वरूपविशेषएवचेतनत्वेऽर्थक्रियास्यकिमर्थमुपल
क्षणीकृतारुच्यते तत्केवलमितिविवेचनीयमितिस···· र्थंचतिश्चीयतेरे
तिसत्वासत्वविभागेनकेचिदिति आबाल्यादभ्यस्तव्यवहाराःप्रतिभानादियुक्ता
स्यएतत्परिवक्ति अत्रापीति मणीतिवैयर्थ्येणमणेर्हिगोचरेस्यानप्रमाणवर्ण
प्रभास्पर्शशाद्वविशेषयोगाज्जानाज्जानात्यव्यवस्थायुक्ता अतश्चैवम् येनसोपादि।
श्यते परस्मिकेशास्यतद्रूपस्वरूपलक्षणस्वभावस्यनैवचित्र्यमुपलभ्यते क्षुत्यन्नेर।
पितिमिरपरीतनेत्रतायाक्षुत्पन्नोपिकेशोकेशान्तरजातीयमेवपश्यति तिमिरा
न्नमेवमित्यपिसंवेदयमानोननपश्यतितापित्वकारणान्तरप्रभावितोसत्स्यात्
नतुनकेशःज्ञानेतत्रथेतिचेत नीलेपिनइर्वेचमेतत् नत्वसतावत्केशोन्यएव
क्षुत्पन्नस्यप्रतिभासते येनस्वरूपपरतापाशायेनाह अस्त्वेतितदितिस्वरूपवैचित्र्यं
पारिभाषिकीतिस्वरूपेहिसतिवैचित्र्यंस्वरूपमेवचसतेतियुक्तम् तदेकतरवैचि
त्र्यएवसत्त्वेनान्यत्रेतिसमयमात्रमेवेदम् एतदेवद्द्योतयति तथाहीति नत्रप्रयोगश्च
न्यप्रतिषेधान्नक्रकेतत्वाप्रतीयते अस्त्येपश्यपादतियथा अत्रहिदृश्यमानविषय
हगभावएवतात्पर्यंशंकितपराकरणादिशानतस्सदृशतावा अब्राह्मणोनष्टुत।
मितियथा अत्रहिक्षत्रियप्रतिपत्तिः लाक्षणिकविरोधसम्भवेसतिवस्त्वभ
भावप्रतिपादयिषयाप्रसज्यप्रतिषेधयुक्तवस्त्वन्तरप्रतिपत्तिर्युक्तेतिनये।

ऽथसत्त्वदृशमर्थान्तरं।
तत्रप्रसज्यप्रतिषेधस्य
त्वच्छूत्राव्याविरहा
नाकिञ्चित्प्रकाशेन स
दृश्यार्थान्तरत्वे सदेव।
स्यात्केवलमर्थान्तरं
नचार्थान्तरत्वे कस्यैवार्थ
र्थक्रियान्तरप्रसंगोयाप्य
र्थक्रियाकारित्वस्यसत्व
लक्षणत्वासिद्धेः अर्था
क्रियापिनिजासर्वस्यै
वास्तिकेशद्विचंद्रादेर
प्युद्वेगादिकारणात्।
अथार्थक्रियाकारिके
शस्यात्राप्रकाशनाद
सावसत्यकेशःसत्य
केशप्रसज्यप्रतिषेधो
भवती।न्यसत्त्वप्रपते
वमपि घटोपिघट
स्यैवं इत्यसत्स्यात्।
नचैवंसत्स्येतराभिमत
केशयो भेदोयदिना
नामतस्या नतुसत्ता
सत्ते भेदोपिचार्थक्रि
याकारित्वाभ्यां नतु
केशरूपतयेतिवा
च्यते ॥ ॥

यदपिद्वतादि साक्षात्कारविकल्पयोः सृष्टासृष्टताभेदमवभासते तदपि तदसत्यक्रमत्वमर्थगोचरीकृत्य त्रासत्यविवेकमेवैतत
प्युक्तंवस्तेव तदेवमवस्थापितेसत्तास्वरूपेप्रकाशमानत्वात्क्रियासम्बन्धादीनां सत्वेप्युपयोगित्वेनप्रमाणपरिच्छेद्यत्वाय
त्तार्थक्रियाकारि
तदेवहता पादानार्थिनः प्रतिभवति सांप्रियेधाम स्लितदाह कि यावदन्यपीति सर्वदोपयोगि नाभितिच य प्रपियाभास मानसाक्षिवेद्या इति श्रीस्यादि करणलक्षणा र्थक्रिया वृद्धे नवैति सत्व
तोपयोगितायप्पसत्स्यादेव तथापिप्रमाणव्यवसितार्थक्रियाकारित्वाकारित्वाभ्यां सत्यासत्यत्वे विभक्ते नवाह्यता साध्या
क्विचंद्रेर्थक्रियाव्यवसितानासत्तीसत्सत्तोक्ता आभासमानत्वादर्थानां तद्भाभासानां चैकानेकविषयत्वेनसम्बन्धादयोपितेथी

नतदन्यद्रूपतामात्रं वायथा सर्वत्रानुमानादौ देशस्यकल्पनायांनीलानीला। क्ता आभासमा
ग्रनग्निवाक्यणादौ विधापि चासत्तानोपपद्यतइतिदर्शयति किंसतेत्यादिना
अग्रेत्यादितृतीयप्रकारनिराकरणाम् यदिवामेति अभ्युपगममप्रवायमिति।
दर्शयति ननदृष्टपत्वेनत्वम् विकल्पनीयेत्तकावातीतत्राह यदपीति तद
क्तमद्भूपादेः तत्राभेदोऽभ्रमइति अवयुरितिच एतदुक्तंभवति नतावदिहृतिः
स्वरूपतायुक्ताकेशाएडुकपीतशंखेचेचलपादपालातचक्रादिसंवेदनानां
स्वच्छीकल्पत्वेनाभेदप्रसंगात भेदेनस्वरूपताचेदियमेवतर्हिअसामथिकीस
रूपेनतिस्थितमेतत् प्रकाशमानत्वेवसत्वेति एतन्मेयमप्युपसंहरन्नाहतेऽयपा
जयति - - - - मित्याक्षिना नत्वियताते मिरिककचप्रभृतिनाविकल्परूपेच
टाभासादिनातस्यैवसत्ता क्रियासंबंधादेःप्रतिपादिताभवति नचैनदस्तेगीक्
तेपरेण नचैयतापरीक्षणीयताप्युक्ता अर्थक्रियार्थिनोहिवस्तुपरीक्षणेलो
किकाप्ततउपदेशो यताऽपरीक्षकाऽप्याशंकानिक्रमतीति उपयोगित्वेनेति
स्यादेवेति ननक्वद्विचंद्रादौरप्युपदेशातास्यादितिचोद्यशेषः एकस्मिन्नद्वेया
दृष्टीदृष्टा तेनार्थक्रियाननहिगुणमेवहि चंद्राननस्वाप्युवशाप्तिमसमाना।
जातीयाहि चंद्रेणभवति अपश्केशस्थानीयस्तेते मिरिककेषाः आभासान्त
रभावाभावतस्त्रेवम् नकेशाभासेननचतथा नतकेशादिनाख्यातत्वेनरूप
एणव्याप्यते इतिभ्रान्तत्वमसत्यता चेतितेनाभासस्यैवसत आभासान्तरप्रमि
श्रितादभिलाषिज्ञानकेशाभासादन्योयःकेशाभासस्तत्रासत्यसंज्ञातदाह उक्तेति
सत्याभासइतिवृत्तौकर्मधारयपदत्तेणानावच्छिद्येणेति आभाससारत्वादिति न
त्संबंधादयएकानेकस्वभावाननतहिविषयाऽसत्यम् यन्तुवाच्यमेकानेकरूप
संबंधादितद्भ्याभासानांविषयस्तनो विषयिणोपमेविषयेषूपचर्येत्यमडक्त
म् उपचारप्रयोजनमाह आभाससारत्वामिति एवमप्युपचारेसतियत्परि।
निष्ठितेज्ञातेतदर्शयति संबंधेत्यादिना अग्रेइतिस्वात्मनिष्ठाविविक्ताभा - - - -
इत्यादिसूत्रेषुसत्यपदस्यव्यवस्थेयंदर्शयति आभासमानत्वादेवेति ननुसत्य
त्वेविषयस्यैवनेकत्वेनत्वाभासानांविषयिणांतत्कथंकर्मधारयःननुसत्याभास
भासाइतिषष्ठीसमासोयुक्तः एकत्वेवाको संबंधादीनामप्युपदारविभागेनयुगप
दाभासेभ्योभेदाभेदयोगात् एतत्परिहरति आभाससत्यमेवेतिनायमुपचारः उ
पचारएवमायापदापत्तयाऽस्यमुपचारोयघोच्यते भगवदपिष्ठितत्वाद्भेगा
वानेवसर्वमितितेनात्राभासादाभाससमानस्यभेदःकश्चित तदाह तद्रूपत्वा।
दिति एवमायापदेपिपरमार्थपदमनुक्तताकर्मधारयेणव्याख्यातम् अथवडु
व्रीहिपक्षाश्रयेणमायापदमेवा अथवान्याचष्टे अथवेति अमीषांविति।
सम्बंधादीनाम् सोपीति उपयोगःअतएवेति असत्यमापितेरेवन्यायेयोर्थी

भो
योपयोगाणीवा दसत्यतामेषांत्तसो
प्यस्तीति सत्यत्वेनैव अतएवार्थक्रि
योप योगात् श्चैवापरि हरणीय वेनसत्ता
विशेषरूपतया ॥ ॥

क्ता आभासमा नामेवप्रतिपाद यितं सम्बन्ध। सामान्यादीनां स्वतएकत्वादने कात्मयाभेदेन च नानार्थत्वादे कानेकरूपत्वम् क्रियायास्त्वने कात्मत्वेप्याश्र यादेकत्वं ततः क्रियादयोने काभासमये काभासरूत्य र्थः तथाचा ग्रेवक्ष्यते आ भासमानत्वा देवच तथारू पतयारूपत या निरस्ता सत्तानां कदा चिदेवासम्बं न्धादीनां की यादित्याये नवक्ष्यमाणे नासत्यताश ङ्कास्या त्वनि रासार्थंसत्या भासादरत्युक्त म् आभास सत्यतयेवैषां सत्यतामन्य ते तद्रूपत्वा त् ॥ ॥

अथवाऽऽभा सत्राभासमा नेवाइदिः सत्स तोर्थक्रियाका रिवस्तुविषये येषांते तथोक्ता स्ततःसोऽत्रबुद्धि सत्यत्वं विद्यते केशादीनाम ज्ञावेपिवाह्यके शाश्चाप्यार्थक्रि

संवृतिसत्यायैः तवौद्धैरुक्ताः संवृतिसत्योहि द्विचन्द्रादिरज्जुसर्पादिविलक्षणएव तथाच प्रत्यक्षाभासनिवेशभेदनो
पादिनंकृतम् आहदिङ्मूढगेमेति भ्रान्तिसंवृतिसज्ज्ञानमनुमानानुमानिकम् सर्वाभिलषिकेचेति प्रत्यक्षाभासंनेमि
रमिति न
सुनराचला वाचार्यधर्मकी र्तिः तत्रसंवृति वुद्धिर्यथास्तु धर्मलार्थीव छायावसीयते इति तथाप्युन स्वपवपररूपस्य रूपेण यथासंवृ यतेतियितिएव विलक्षो तथा भूतापित
यावच्छादितोवसीयतइति भ्रान्तिर्विषयएवस्याकुलाक्तिकेउच्चाभातरजतोवक्ष्याद्दितो ष्णाक्तिदेशावष्टम्भेनहिरजता
भासो नत्वन्तरतया अथापिरजतादिवाधाज्ज्ञान्तता सामान्यसम्बन्धादीनांतु यद्यप्यनुमानेनवाधास्ति तथाप्य

क्रियोपयोगस्ततएवहेतोरितितेवद्यपिकरत्पेनतत्सिपंचमेपायोज्ञे अन्यथैव
कारद्वयमसंगतमेवस्यात् एतइतिसंबंधादयः एतदेवचघटयति संवृत्तीत्यादि।
नाकेनवचमात्तेपेक्रियकात्मानमाश्रमस्यशक्ताः आहतथाचेतियदिहि
भ्रमरूपतोवलक्षणएवसंवृतिमतोभिमतेस्यात्तद्भ्रान्तिग्राहकात्मानमपक्षिभ्रमा
तैमिरोपलक्षितमाक्षेद्विपिकात्मानमप्रदृश्यद्विदेशायुक्तःस्यात् भ्रान्तेवस्प्रपंचात
ष्यानिर्देशःऊनमित्रिद्विशापलेशतइतिचिरन्तनप्रामाणिकव्याभव्यानेरूपस्य
याचष्टे तस्तुनरितिअनेनस्वव्याख्यानादिशायोनितःएतन्मसहते एवंवल्ल
ति स्वलपाहूउपहासंद्योतयति अनेनेदमाह भ्रान्त्यन्तराद्विशोषलेशोऽव्याख्या
नेनलभ्यते येनदृष्टगाभिधानाहेताभवेदिति ननुविकल्पेनरजतेनदृष्टपं
कथमाच्छाद्यते सामान्यादिनापिनहिकथम् दृष्टावष्टम्भेनाध्यवसायादि
तिचेत् समानमिहापिपतदितिचेत् समानमिहापिपतदितिनिरूपयतिश्च
क्तिदेशेति नननतदेशावष्टम्भनमात्रमवच्छादनेकिंतुवाधकयोगापिसदान
तश्रमवत्वेयेनतद्विविकोर्थोनिजेनवपुषानकदाचिदवसीयतइत्येवंभूतमव।
च्छादनंनचसामान्यादिनैवविकल्पनीयेनदृष्टपतेनरजताद्विनेपेतनलेशानभ्वे।
तेःपृथगुपपादनम् एतदथापीत्यादिनानुभाषहृषयति नदेततदिति इहकाव।
णासविधाशाकित्तिमिरमिवकचकूर्चेकहरतासादृश्यपाणिधानानीवचर।
जतेनिवर्तनमइतिननावतविशापलेशःकश्चिन्मतवस्पतिमन्तव्यम् ननपरे
णाक्तभ्रमत्वसपतिमन्तव्यम् नतपरेणाक्तंभ्रमत्वसपतिमन्तव्यम् नतपरे
णाक्तभ्रमव्यवहारोनास्तीतिवाधज्ञानेपीत्यत्रोक्तेदः तस्पतिज्ञातवाधस्य।
हिशाहृनहेतत्वमस्य द्योतयतायतायमर्थउक्तः ज्ञातवाधत्वेनयतःप्रवृत्तिर्ने
भवतिहिचंद्रादिभ्रान्तितस्ततोप्रवृत्तस्यविसंवादनेविप्रलंभात्मिकाविडम्बना
नक्षेभवति अत्रप्रवृत्ततत्वादेवनथापिननत्स्वरूपरूपग्राहीपतिभ्रान्तमेवद्विचंद्र
संवेदनंभवत्वतेयुक्तम् यत्तुभ्रान्तित्वेचावसाय स्येत्यत्रोक्तं तदेवलज्जालिकस्य
सम्यक्तदर्शनेसमस्तत्वेनेवज्ञायमानेभ्रान्तिरूपदेशमितितत्सदर्शनाभिप्रा
येणेति नपूर्वापरविरोधः तावदस्यादिति अन्यभ्रमेभ्योनिर्विशेषत्वात् अ
न्यथेतिसविशेषत्वेयतोभ्रान्तिमात्ररूपतेवतदितिततोहेतोः ननुसंवृतित्वहि
देवमाच्छादिकाभवति यदितुह्युत्थापितएवनकदाचिदपियोदृष्टःसआरोप
ते सामान्यादिरिन्यारोपितत्वेपणेनविषयेणासंवृतस्यदृष्टयगुणादानम् एतद्रूष
यतिनापीति चेद्रस्पहिवस्यदृष्टत्वेवेतिचेत् अनेकग्राह्यसाधारणस्याप्येकस्य
दृष्टत्वेवेतित्वेत्याविपिः एवमियताभ्रान्तित्वस्यनकश्चिदपिकोविशेषइत्युपपा
द्यभ्रान्तिविशेषतामपिनसंमता ग्रन्थकृतएववृहेनेनानिर्दिशतइतिवृत्ते समारो।
पेत्यादिनायुगपदपिकव्याख्यातायांहहःसाचतत्स्वरूपयोरेवसामान्यंचस

नाद्यविद्यावशात्तथा पिविपर्यासस्यानि। हत्याज्ञानवाधस्या पि तथाभासनिवृ त्तौ भ्रमव्यवहारोनि वर्तते द्विचंद्रादि भ्रान्तेरिववाधज्ञा नेपि तस्प्रवृत्ति हेतुताभावेनवि संवादकत्वायो गात्तस्वतइन्द्रजा लकल्पत्वेपिभ्रा न्तिव्यपदेशास्य ता दवस्थ्यात् अस्य यां तस्याअपिसं वृतिसंज्ञानताप्र संगः तत्कथंसंवृ तिमतःप्रथगुपा दानम् नापिदृष्ट सज्जलायारोपणं भ्रान्तिरदृष्टासत्क्रि यायारोपणंत्वसं वृतिरिति एवम पिहिद्विचंद्रस्पदृ ष्टस्यचंद्रदेशेस मारोपात्संवृततत्ता स्यात् समारोप तादवस्थ्येचभ्रा न्तिविशेषःसंवृत त्वेनास्यान्नच सामान्यविशेष योः इत्युनिर्दे शोभ्रान्तिसंवृति संज्ञानामिति यु ज्यते नहिगोशा वलेयावितिभव ति ॥ ॥

६ प्र॰ ८ २१३

गोवलीवर्दौ ... नत्वेवं ... सामान्यार्थक्रियाप्यनुपपन्नेति ...
एवं सामान्यायर्थक्रियाप्यनुपपन्नैवास्यौ नह्यनुपपन्नं चोपयुज्यते च कापीति ...
विषम उपन्यासः इन्द्रियादीनामविगलितभेदानामेवैकत्रोपयोगिनामिहभुनरवयव्यादिरेकोवभासते तथैव ततोर्थक्रियाप्येका ।

कालविशेषानामन्वयावर्तमाने विशेषानन्तरमपि विवक्षितं विशेषं कीडीक्
त्य गम्प्रतिलब्धशाह्निवेशमेव करोतीति आत्मन्येनेति लोकप्रतीत्या स्पष्ट
यादान्तवलीवर्दादिष्वेवं व्यार्य लोकिकाः पुंगवा बाहुः गोशब्देन वस्त्रीगवी
रेव तथैव प्रतीतिः गोमदिदं न गवमिश्रकोहिदपि दीर्घ एवमिरेव निर्भाति सो
वृत्तत्वमिति संवृत्तस्थूलत्वामेनावमात्रमिति परेणानिक्षेणापि यदेवा
कर्तव्यम् तत्स्थूलत्वं लक्ष्यपदेन सह निर्दिष्टाति यत्नयेमादिना आसिंस्थूलत्वा
वभासेनोपयोगाभ्यामप्यासितेनपपन्नावस्मार्कं जयः अनुपपन्नत्वमानुनरण
कीर्तीत्वप्रयोगपरस्परत्पनेनार्थायेनपरापेक्षेतावदावदाह नन्विति अवयविना
सम्प्रसिद्धेन नन्वप्ययोगन्तेमः सर्वेयादिः पदार्थराशिरित्यवयविनमेव प्रसिद्धं
परस्कृत्यायं विचारः तथैवेति एकस्थूलरूपतयातथैव वचनेत्पत्र हेतुः स्थूलस्य
प्यादिना ननु परमाणवो बहवस्तेकथमेकां नियमेनार्थक्रियां कुर्युः उच्यते नू
पादयोभिन्नायथैकं ज्ञानं जनयन्ति नियता तथा परमाणवो पीति अन्नयपव
चभिन्नासदेकमप्युपकनयेनैकाकारोवृद्धिं जनयन्ति भिन्ना एव च दृशाणप ।
कोदानसेयत्रिफलाः पाकव्यपदेशाः ननु कस्मादेषैवव्यवस्था सर्वत्रेत्याश ।
क्याहेतुमाह नहीति इंद्रियादयो भिन्नत्वेनैव संविदिताव्यवसिताश्रबीज
भूमिजलातपवदितितएवैकं ज्ञानमंकुरवद्विहृदीरत्रितियुक्तं नाम इहत्वे
कमवभातमव्यवसितं च सकार्यकारीइति कथमन्यस्य प्रकल्पनम् नीलेष्व
वभातान्यवसितेष्वर्थक्रियाकारिणीत्वमर्थक्रियाकारीतिद्विनिर्वत्यनेक
त्वेन न विहानुपपन्नमानमानीत्यन्यकल्पनमित्याशंक्यनामेव दूषयति पद्ये
वचेति अवभातेन्द्रेवाज्ञ्नात्मसीत्याहपरः नन्विति अत्रोपपत्तिमाह स्थूलाभा
सो हीति युक्त इति वेतत्पं हि देशभेदः सच स्वरूपभेदमन्वायतते इति सर्वत
संकुचितो मूर्तितः कालतश्चयः सएव विरुद्धधर्माध्यासवेध्यः परमार्थः प
रमाणुः तत्राश्च ननु प्रतिभासतएव स्थूलतासत्यमानुनिरन्तरबहुतरपर
माणुप्रतिभासनान्तरीयकस्वभावे वहित्वमिव घटपटावभासमात्रनान्तरीय
कस्वभावे वहित्वमिव घटपटावभासमात्रनान्तरीयकम् ननु यदि विक
ल्पएव स्थूलकान्तः किम् आह निर्विकल्पस्वेति एतद्दूषयति तदिति विक
ल्पतानिर्बंधमसमत्यन्त्वमाचख्यानेनततद्वापकविरुद्धं निर्विकल्पकत्व
ल्पव्याविकल्पत्वव्याप्तस्यामत्यतत्त्वस्प हृष्टादेवनिषेधः कर्तव्य इति द्विचेद्यपीत
र्णांशवादीनां सत्यत्वप्रसंगः निर्विकल्पकताचनप्रामाण्यस्य व्यापिकेति दर्श
यति अनुमानेनेति स्यादेतत् वस्तुमूलः कोपिविकल्पः कोप्यविद्यामूलः ।
वस्तुमूलेप्यप्रमप्रमन्तेनिर्विकल्पकमेवप्रतपति तन्मूलमेवतत्रप्रामा
ण्यं द्वितीये त्वप्रामाण्यमेव अवयव्यादिविकल्पस्त्वविद्यामूलः एतदाश

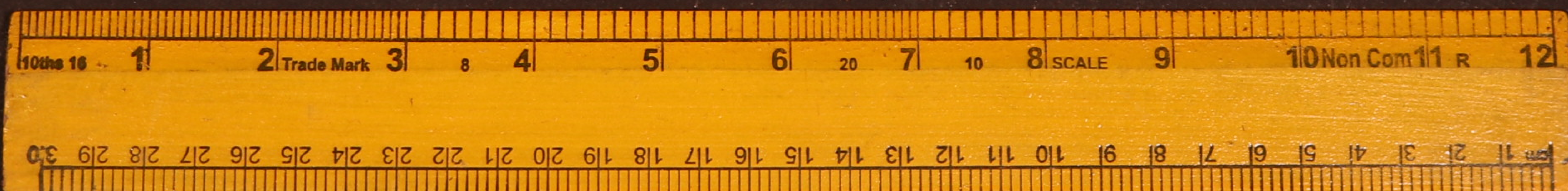
तदयुक्तं निर्विकल्पावभासस्यापि द्विचंद्रादावप्रमाणत्वा दनुमानविकल्पाभासस्यापि च प्रमा
... यदि च वि कल्पावभासे वयव्यादावपि यासमुत्थः स्या त्स्फुटादिना दात्काराणे होनस्या दृष्टानुभ ववासना पितत्वे पयुज्यते ततोनु
भवानुसार्येव विकल्पाभासोस्तु ॥ ॥ ॥ ॥

नत्वेवं ... ततः किमविद्या ... तदर्थप्राप्तिरन्यत्र तत्र विसंवादः इत्येवमवाह्यार्थग्राहितया विकल्पस्य न तदर्थः काप्युपयुज्य
ते यस्योपयुज्यते न हि विकल्पग्राह्यः केवलमर्थात्परम्परोत्पत्ते स्तदध्यवसायेन च तदनुरूपणा । तदर्थप्रतिकारी विकल्पस्तद्विषयीकृतस्य सामान्यादय आदेः ...

कमानोदूषयति यदिचेति तत इति अनुभववासनाचेत्तद्विकल्पोन्यापि कोन
ह्यविद्यावासनाकल्पने किं निदानम् तत्रापि शाह्यानुपादेयएव एतदेवच
टयति अनन्वेति यदिह्यनुभवस्यज्येत तर्ह्यालोच्यमानस्तत्र तेचावभा
सतेमनुभवस्यानन्वभावम् ततदनुभूयमानानि विकल्पस्थूलात्मकविकल्पक
निष्टविकल्पसर्वव्यापविरुह्यते परः सत्यमनुभववासनायाउपयोगस्तथापि
द्याद्वासनाया अवकाशइत्याह नन्विति अननुसरणं स्फुटयति अनुभवाहीति
विरुद्धधर्मयुक्तादिग्भेदादिभेदभाजो बहवः परमाणवो घटाद्याकारेणास्थू
लस्थूलत्वाणास्वभावाः अनेकधर्मो हि स्थूलतापकधर्मस्तएव माणुत्वमित्यव
बोधमाह वास्यार्थवादी प्रतिभासतेन यस्मिंस्तत्याघटानंतराद्दन्यदेशकालादिरू
पमयोगि घटाद्याकारोयः स्थूलः स्वलक्षणात्मानत्वसामान्याकारः सप्रति
भासतेयस्मिंस्तत्ताहृगनुभवः एतद्विपरीतस्तु विकल्प इति भूते विकल्पाभास
स्त्विति एकत्वमिति न तदनुभवः अनुगतत्वमिति न स्वलक्षणाम् नन्वेवं सदेव
विकल्पाविद्यावासनामप्युपजीवति ततश्चावासप्रमाणमिमनुमानविक
ल्पस्य कथं प्रामाण्यमित्याशंक्य परिहरति केवलमिति अतद्व्याहिणापि इतिव
स्तुरूपग्रहणापि अतत्कारिणः तदर्थक्रियाकरणसमर्थं यथावर्तनमपो
हनं व्यवच्छेदात्मकं सर्वविद्रूपविपिविलक्षणं नियम स्वभावं तदेवपरं कर्तं ।
व्यं यस्य तस्य भावः तेन हेतुनायस्य वस्तुविकल्पनावसीयते ततो हेतोर्वाह्ये
र्थ्ये ऊर्चितेनाविकल्पस्यतामेवघटयति वाह्येपिहीति तत्रेचेति विकल्पस्यति
यत्रेति अनुमाने प्रत्यक्षानन्तरभाविनिश्चाध्यवसाये अन्यत्रेति स्वतन्त्रविकल्प
तदर्थ इति विकल्पः तदर्थ इति योर्थः परस्परायातं विकल्पमजीजनत्तम् ।
सिद्धेर्थे ननु विकल्पस्यासत्यत्वमसत्यस्यापि चनोपयोगः कापीति सर्वापि ते ।
संवृतस्य तर्हि किं लक्षणमित्याशंक्याह तदिति विकल्पविषयीकृतस्य प्रतीतिः
सार्वत्रिकी सदा तनोगच्छ यतो न निवर्तते केषांचज्जनतादित्वन्मार्वत्रिकतया सदा
तनत्वेन वाधविरहरति ततश्चान्तिति विशेषणद्वयं संवृतम् ह्न्तस्वध्यात्मिशाहृप्स
समञ्जसोनकेषांचज्जनतादावेव प्रसिद्धे इति तिरस्मात्समयानादेव लब्धः न च य
दस्माभिरुक्तं लक्षणं क चिदुपयुज्यते पीतित किमितित्यज्यते आह उपयोगस्य
पीति अन्यथेति अनेकतयावस्तुस्यापतयाचप्रस्वापीति प्रदीपः तस्मिंस्ते मिरिक
स्य तथेति अन्यथारूपेण अभीष्टमिति विवक्तप्रकाशानादिअपरिहार्येति मिर
विद्यादेरनिहत्तोयतथेति विचित्रं मिथ्यादर्शनानड्यात्यमात्रप्रमेयस्य प्रदीप
स्य परमाणुसंचयस्यवा तस्मादेवार्थक्रियानन्वस्तु नो विकल्पात न हि विकल्पे
किंचिदाभासते अभिमानमात्रम् परं तत्र तन्नाभासः क्वचिदिति अत्र सर्वपदेनेतदे
तिसमवितमत्नेरयन्नइक्त प्रायोक्ताः प्रायः प्रपंचोयस्मादिति वोत्सवाकार्यपः

उपयोगोपि ... कल्पः प्रतीतस्य सामान्यादेरपि तु परमाण्वात्मने वेत्युक्तम् तथा नैमिरिकेण ना यादृश्यमानो पिदीपादिरूपदीयते अर्थक्रिया याचांवापार्यते

च सच्चापितस्य तथा दृश्यमानोपि करोत्येवाभीष्टं ततो परिहार्य तथा
मिथ्याद र्शनोपायमा त्रादेवासावर्थ प्राप्तिर्न तु विक ल्पेनार्थक्रिया हेतुर्विषयी क्रियते ततो
भासाभावादिति तदुक्तं प्रायम् ॥ तथाहि ॥ ॥

तन्यवसायोपिचावाह्यंवाह्यमारोपयेद् ग्राह्यंवा वाह्यत्वेनाभिनिवेशितं । यदिप्रतिभासमानमपरिहारेणाभिमानात्साध्य
वसायोनामासंविद्रूपमवक्तानमाकारविशेषोन्माय्यः स्यात् यदिहि घटाद्यवसायेनाप्रकाशितमेववाह्यं प्रहृतिः स्यात् मटोपिकयंनमवेत ॥

६. स॰प्र॰ टी॰ २२५

रामर्षः अथवायतोयंपूर्वपदप्रवेभूत तत्सामान्यादिरूपिकेवकव्यम अनुभव।
स्यानन्तमरणेयत्कथंचिद्रुक्तं तद्दृष्टमपिप्रत्यनुभवानन्तमरणेनावदाह विकल्पे
पीति अतन्तस्मरणेतुकथं किंतावत्तमेवाभाते धर्मभेदात् अनुभवापरिदृष्टीत
यस्तुविलक्षणमवस्तन्तरोलेखाहाधर्मभेदान्नान्यत्वमित्याह स्फुटेतिविचा।
रितइतिविशेषोर्थावभासस्येत्यत्रापि विमर्शे विचारपिष्टीतेचेति हरालिक
तयेत्यत्रद्वितीयमपिपक्षं निराकरोति सामान्यत्वादिनायदेवह्यनुभूतं तदेव
भातिविकल्पेचेदइतिहिविकल्पेदृष्टस्वभावएवभात्यनधिकः दृष्टाद्भ्रो
दाकारोलोहितः गोः पवित्रमित्यपिसास्नादिमद्रूपमेवदृष्टेनदृष्टाति
रिक्तं किंचिदवयविशब्दवाच्यं सामान्यशब्दवाच्यंवालौकिकं भाति ननु।
यदेवतद्दृष्टं भातितदेवसामान्येतादात्म्यात्तत्समवायाद्वातद्रूपेणप्रहृतेः
सिद्धान्तदृष्ट्यावाविशेषणो चिकीर्षितामासामान्यविवहद्दृष्टमेवनीलाद्यि
तदेवसामान्यम् आदिग्रहणात्क्रियावयवादि एवंतर्हिवाह्यमेवतत्तथा
रूपमितिनिर्विकल्पकेनापिकिंनगृह्यतेसन्निहितविषयबलोत्पन्नेहिस्फु
ष्टत्वे तत्स्वयडक्तंनमेवधावयविक्रियासामान्यादीनामित्याहकिं सोर्थकल्प
समर्थनायविकल्पभासस्यैकतानुगतत्वादिना स्फुरति नानुभवाभासइ
तितत्स्वयमेवव्यक्तंभवेत् एतोवाह्यरूपएवसामान्यमनुपगम्यमाने निर्वि
कल्पकग्राह्यतास्यप्रसजति अतएवहेतोर्विकल्परूपस्यसामान्यस्यवाके
ह्येनुगमाभावमवोचत् ज्ञानाद्व्यतिरिक्तंइति आत्मख्यातौज्ञानात्मभूतम्
असतख्यातावस्तुभूतत्वेनज्ञानात् ज्ञात्वा ननुनविकल्पेतनीलघटादिवस्तुस्व
रूपतयेवतत्स्यसमानादिरूपत्वेनिर्विकल्पकस्यापिसामान्यादिविषयता।
स्याश्रयात् किंवनर्थएवतेनस्वरूपेणैववस्तुनिपुनरभिमानमात्रादारोपल।
तएवास्यवृत्तिशाली विकल्पात्ततएवास्यक्वचित्सामान्यमिति यस्त्वेवंवेति
रूपितंकेवलमनुभवविषयीकृतस्यात्यादिग्रन्थेनतद्दर्शयति अध्यवसायो
पिचेति आरोपएवतोयतोविवक्षितकर्मकेप्रधानकर्मवाह्यमजास्थानीयम् अ
प्रधानकर्मपुनरवासंभावाद्याधिकरणतांग्रामस्थानीयम् अभिनि
विशतेतिअभिमन्यते एतत्स्ववाचोयुक्तिवैचित्र्यमात्रेणतदभिन्नार्थम् नचासे।
विरूपः संविद्रूपस्यव्यापारोयुक्तः व्यापारोहिनामतत्स्यैवफलावच्छिन्नेस्व
रूपमुच्यते अतएवसंवेदनस्यखादिवदभिमानोधर्मइत्यप्यस्तनस्वखादि
वदेवार्थस्यकिंचित्करतापतिप्रसंगात् अथोच्यतेदृष्टविकल्पयोर्वि
वेकाप्रकाशएवाभिमानइत्युच्यते तत्राप्याह यदिहीतिअवभासमानएवेति
सप्तमीप्रथमावस्त्रेषणारोपस्यारोपस्याच्चप्रकाशमानतानिरूपयित
मप्रागितिस्वांतित्वेचावसायस्येत्यत्रसतिअभिमानपाठेनयडक्तंतत्रमहाविस

...भासमानएवाविकल्पग्राह्येवाह्यघटाद्यारोपोयथाशुक्तौरजताध्यवसायः तदसमानं तत्ररजतस्यावभासनादिहत्वविकल्पावभासाति
...व्यतिरिक्तवाह्यावृत्तोलीत्येतत्राक्तमार्थितमेव तत्सर्वथारोपोवाभिमानोवाबाह्यस्याप्रकाशनेनयुक्तः केवलंविकल्पाभासेवा
[illegible]

पंडितोहमितियथाशब्दप्रयोगात्तथाघटइतिविकल्पेभवेत् एतद्रूपसंहरन्न
सर्वपक्षेकथितम् उपयोगोपिनविकल्पप्रतीतस्य अपितुप्रमाणस्य नामेवेति
तद्दर्शयति एवंचेत्यादिना नहिपरीतमाचक्षाणः नह्यनाभासमानोनार्थक्रि
याकाचित् आभासनेचनाविसंवादेनचप्रमाणविमर्शोघटादिप्रतीतौकस्यचि
त्वभ्रमसंकल्पेपिवाविभागोल्पनरप्रसंगेप्यतोनाल्पीयस्तत्रावस्थानमित्यनया
त्वनीत्याभवन्नप्यसौनघटविषयः कदाचित् अपितुतत्राशोन्मादायाहरस्यवरि
तवस्त्वन्तरविषयः नचान्योनार्थक्रियाध्यवसायेनान्यस्यसाकार्यतिप्रसक्तम
तिप्रसंगात् तदेतत्सर्वंबहुनिष्टप्रयोजयतियुक्तमवक्तमितितदर्थप्रयोगः नाम
त्यविषयादृष्टादिवद्रूपः अवापितार्थक्रियाकारिरूपविषयत्वादित्यस्यावि।
षयत्वविरुद्धेनसमविषयत्वेनव्याप्तस्यहेतोरुपलब्धिः नचघटार्थक्रिया
रूपप्रमाणबोधक्रियाकारीतिकदाचिदपितथानध्यवसितत्वात् अस्यायम
र्थक्रियेत्यत्रव्यवहारैकार्यांतथाध्यवसायः तद्धितद्रूपस्यानध्यवसायइतिकार
णविरुद्धोपलब्धिः तेनहेतोः सिद्धिर्वापितेत्यादेः अन्यथापरमार्थतस्तामर्थक्रि
याकारित्वेहेतुरसिद्धोभवेत् ॥ ५० ॥ ननुतथापिनहेतोः सिद्धि
रवापितत्वविशेषणस्यासंभवात् एकानेकात्मकात्मिद्ध्यादयः इतिवदताभव
तायदेवैकंतदेवानेकंतच्चकथमितिस्वयमेववाधकमुक्तमित्याशंक्यप्रतिवेस
मतेनेकमिति तत्रैकमात्मानंततस्तदेवेन्द्रियवेद्यताम् सम्प्राप्यानेकतांयातिदे
शकालस्वभावतइति ॥ तत्रक्रियादेर्वाध्येएकत्वानेकत्वेउक्तेतद्विनिश्चनोक्तेअ।
पितुप्रधानप्रमेयतायेहसमर्थनीयेइतिपरामर्शपतिनिर्धारणम् तयोरेकत्वानेक
त्वयोर्मध्येएकत्वमेवंसमर्थ्यतेऽनेकत्वंचेवमिति नीलादीनांभावानांपारमार्थिक
यदान्तरत्वंसंविन्मात्रलक्षणंतत्र तत्रनकलनाकाचिद्भेदयुक्तत्वादेकतायामपि
तत्राभावात् यत्तुआन्तरअन्तरमाभासान्तराः नामिश्रसत्त्वरंगमानत्वेवानन्तःकर
णग्राह्यत्वेयंतत्वमेकं तदेकंतदेवपुनस्तत्क्तंकताकवाह्येन्द्रियवेद्यतांप्राप्यबाह्यनेत्रे
ति अथवातदेति क्रमशः क्रमशइतिचदेशादिभेदादनेकतांयाति नचविरोधः श्रुती
तेरवंडनात्कारणाताकारणात्योर्विवादबहुमात्रपरमार्थतयाविषयभेद
स्यापिसत्वचवत्वात् तस्मादेकत्वानेकत्वयोर्नविरोधः कश्चिदिन्नरसलतीतिक्रियाया
म् एवंसम्बंधादेवाच्यमितिसूत्रार्थः अन्तरभिन्नेतत्वेसंविन्मात्रतयामायाप्रमा।
तः पुनरन्तःकरणाभासाद्वाह्यकरणाभासाच्चबहिर्भेदाद्वस्तुफलतएकानेकम्
अनेकत्वेहतत्वहिरित्यादिस्तुतिवृत्तिसंगतिः एवंसतीतिवियमानेक्रियादौतत्स
तेचमस्त्वेइतिसाधारणयुक्तिः एवमितियथाश्लोकपादेनोक्तम् परतइतियथा
पादत्रयेणाविशिष्टनप्रथमेकलताऽभिन्नत्वेव्याचष्टे सर्वेषामित्यादिना यदियत्रच्छ
द्वो तदेवयोजना यदेवान्तरत्वमथसैवैकतावभासः यदातदाबाह्यपादेनस्पष्टम् ।

अविभक्तस्यैवतकालेनकतोपपत्ति ॥ २ ॥

टीका

तस्यचनीलादेरभिन्नस्याप्यन्तःकरणवेद्यतया सर्वप्रमातृसाधारणत्वेनात्ममात्रव्यवस्थाना यदान्तरत्वं तदेकत्वेनाभासे
बहिस्त्वनेकत्वेन तदाहान्तर्बहिराभासभेदादेकानेकमिति तदेवचान्तरमेकंरूपं यदापर्यायेण तेनतेनदेशाभासेन न
[illegible]

कलवेदिनोपितावतिविषयांशे परमेश्वरेणसहैकतामापाद्य परमेश्वररूपतयैवाभेदेनप्रकाशनं विमर्शनंचक्रि
यते प्रकाशनमेवविमर्शनात्मकंतच्चनरत्नमहात्मेभेदोस्तीति। आकातिपादितप्रायम् अतएवतावन्तंकालमट

अनन्तानीति एकचैतन्यतमाभासानामिति विडीकरणेनार्थः रसमयरा।
दिःशोष्ठा अवान्तरभेदेनानन्ताः बीजेजठराग्निसंबेधजनकस्यादिस्पर्शाः प्रभाववि
शेषश्च जठरानलसम्बंधकृतंतत्समानान्वयन्मधुरादिसविपाकः गुणाअन्येषु
रूपरसेहादयः ॥ ५८ ॥ ननुविषयभेदादेकमनेकंचेतियदुक्तम् तत्के
नग्रहीतव्यम् चाक्षुषाभासमेवेनतावच्चैत्रोदेशभेदभिन्नएवनिर्भासतेदमिश्री।
करणसामर्थ्यमविचारकत्वादितिश्याद्; विकल्पेनतत्समानसनवस्तुनेवरू
पयते तदत्रोच्यतेसूत्रेण तद्द्यालम्बनाएतामनोनुव्यवसायिसमकरोति
मातृव्यापारमयीःकर्मादिकल्पनाः इत्यपयविकल्पोपिसन्निति वाचरशति
वा समासमाचचटमात्राववभासादेसामान्यादेराभासोवितत्यग्रहणेचयोगिनःक
मीवभासःकालावभासरइतुचेतापितथापितदानतासामान्यादिनिजेजीविते
नप्रतिलभते तथाहिसमानोपरंजकताक्रमंवेपिभेदोइकसंतत्समानसगणभे
देकग्रहोवयवराशीकरणमवधाबपिसङ्गावावभासरइतिसामान्यसम्बंध।
क्रियाद्रव्यादिगासानांजीवितम् तच्चविकल्पेनस्फुटमभिव्यज्यते विकल्पने
चमनसोऽनुव्यवसायम् यदवसेरेमायाप्रमातृरभिव्यक्तिस्तेनमनःकार्टे अनु
व्यवसायम् साक्षात्कारविमर्शस्यपश्चाद्भाविनंविमर्शविदधत्क्रियासम्ब
धादिविषयाःकल्पनाः विकल्पत्तानानिसतत्रप्रमातृव्यापारप्रायान्यंत।
करोतितदुक्तंएवम् इयमेकानेकलक्षणामालम्बनेयासंताहरणी; तेनवि
कल्पयितुंवेकानेकात्मकरूपद्वयस्पर्शः ननुबाह्यवस्तुविकल्पःप्रमातुःकि
लार्थव्यापारःप्रमातारचरवीनुभवान्तःस्वसंवेदनरूपोविकल्पनेपिएवमन्तानो
ज्ञःति नसतन्मायीयतामकोमनोनुव्यवसायएवावसरः तत्रैवचव्यावहारि
केत्रियासंबंधादिनिशिवतादशायाम् नापिसदाशिवादिभूमौनिर्विकल्प
ककालेचशिवसदाशिवादिभूमौनिर्विकल्पककालेचशिवसदाशिवादि
रूपसमुदायइतिसूचयतातात्पर्यम् एतदवतारयतिबाह्यस्यादिना एकीभवेत
एवेतत्त्वेन तावत्योभूमौप्रसूतभेदोविगलतीति नमायाप्रमातृतावसरइत्या
चैतद्दशाविषयोचानवदशायामात्रेवाभ्याम् स्वस्मिन्निजनिजेप्रमातरिप्रमा
सतेयत्तनोलक्षणमन्तःकरणमस्यापारणाप्रमितिकावितयातदेवसाधने।
यस्मादव्यवसायव्यापारस्यतत्रप्रवृत्तः लोकयात्रामितिलोकव्यवहारम् य
त्क्रियासंबंधादिकमेवनिर्विकल्पएवुज्यतेइतिमन्यते मनस्यैकस्मात्
इतिचेत्आह यद्यपीति तावतीनसुखादो ततएवात्रनदर्शनाद्धिरित्य।
व्यवहारयोगेप्येवंदशा नसक्रियायांभसम्हताकादिदशावत् अंशाभेदेरि
ति एकाभिधानविषयमिति विनिहिवक्ष्यते अनन्यथाव्याचष्टेपश्चादिति
मनएवपरिकल्पनाःकरोतीतिसंबन्धः तस्यस्वरूपविशेषणंकरण।

।टीका। बहिर्नीलादीनांप्रकाशमानानामव्यवहार्यप्रमातृभेदसम्बन्धानां प्रमातृश्रमयी
यस्यानामिव्यक्ततत्त्वावस्थाविशेषेणनीलत्वार्थग्राहिणा निर्विशेषणनीलतादिमा
...
ह मध्यस्थतयेति ॥ ॥ ॥

यीयश्रमातृभिव्यक्तं मौनसत्वादेव प्रमातृव्यापाररूपतोक्ता चक्षुरादिबुद्ध्योप्यभिलापिमनोनुव्यवसिता: सत्यप्रमातृ
वनिर्विकल्पाभासेनसह तत्रैवचक्षुरादिविषयएव मनसानुव्यवसायंकर्यात्तत्वसौ संस्कारजाविकल्पप्रतीति
क्षुरादिज्ञानेषुच यद्यपिदेशकालाद्यवभासान्तरासंभिन्नाअपि स्वलक्षणलक्षणापन्नाः सलादयोर्थपदार्थरूपा।

मितिनाम् आवन्तद्धयंतद्हेतुतागर्भकल्पनाकरणोकयोर्मध्यस्थमनो
रूपताउक्तमितिशंकित्वाग्राह्यग्राहकयोरितिदर्शयति बहिरित्यादिनाननु
त्वन्तेनवाक्येनप्रमातारसहभेदसंबंधोव्यतिरेकविश्रान्तीव्यवहार्यमाणको
येषाम् तस्येतिप्रमातुःअत्रहेतुमाह प्रमातुरिति प्रमातृतात्प्रमानतंवचवि
कल्प्यविषयेयदव्यवस्यतिविचित्राभियोजनाभिस्तदेवोच्यते क्रियासामा।
त्यादि व्यवहरतीतिहृत्तियोजनांकरोति मानसीत्वमित्यादिनाहेतुरितिवा।
कत्रयशेषः ननुकोन्यःप्रमातानाम यस्यव्यापारतयाक्रियादिविकल्पाउ
क्ताःअनुभवविकल्पात्मकेसंवेदनसंततिमात्रेमवस्थानतत्त्वमित्याशंक्याह
प्रमातेवहीतिमन्यप्रमातामहेश्वरूपएवेत्यर्थः प्रागितिविच्छेदान्तःकृतेत्पत:
अस्तीतिसंस्कारजेनतिसंस्कारोहिप्रमातैकतात्पर्यवसायीउक्तम् ननुबोद्धायथा
नुभवसंस्कारजन्यतामत्यन्ते तथात्रनभवतीतिमन्तव्यम् चक्षुरादिष्वेत्यादे।
निषुत्वादिमन्तस्यतात्पर्यं व्याख्यातेस्हव्याख्यानारम्भएव अत्रच सामान्यग्र
हणेनसंबंधसंबंधाद्युपलक्षयति सामान्यरूपाअपीति अस्फुटप्रायाइतियावत्
सामान्यमच्यतेइतिनसामान्यमितिव्यवह्रियते अत्रहेतुतेषामित्यादिकंवस
माणसाविकाशीकर्तृसामान्यस्वरूपाविष्करणायाह विशिष्टानामनुगामीत्यन्त
म् ननुआवस्येमपकाष्ठाभासःकिमुच्यताम् नतावत्सामान्यमितित्वमेवावा।
दीः नचविशेषत्वेनार्थलोकोव्यवहरति सत्यमव्यवहरति अव्यवहरणेतुनिदा
नमर्थक्रियार्थीहिलोकोनचाभासमात्रमर्थकारीति एतद्दर्शयति तदर्थक्रियाइ
त्यादिनाचउक्तः:शोकायोतकः योगिप्रायस्यमूर्त्यपिइत्यायेनविरलत्वमुक्त
म् ननुभावएवाभिलषणीयेतिसहस्वरूपमस्थातीति ननुरटहेविकिंचिद
क्तिन्वेतिचिन्तायांसदाभासमात्रेणायर्थक्रियाहस्तेगयविहवलक्षणाक्रि
यते एववस्येतेचेतत नथैवसंघटेत्यतत्कथमनुक्तमाभासान्तरमिश्रतायामे।
वार्थक्रियेति अत्रोत्तरमाह देशेत्यादिना इहेदानीमत्रितिरयतेवसदाभासस्व।
लक्षणीभूतइतिरूपानीलायाभासैवहिवेगेःस्वलक्षणतायामप्रयोजके:
किंतत्रकृतम् देशकालाभ्यासाभ्यांविनाभासमसहस्वे:संभेदपिस्वालक्ष
णंपर्यवस्यति यतःनीलंवस्त्ववितंतकार्यासमस्कृतन्नित्यादौसामान्यरूप
तायाएवस्फुरणात् इदंतदितितुदेशकालाभाससंभेदःसामान्यरू
पताम्पहस्तयति ततःसएवान्तरंगःस्वालक्षण्यापादकोएतदेवोपपादय
ति तयोरेवेति देशकालयोःपूर्वापरादिरूपत्वेनदेशोहस्तत्वारस्वत्वादिलक्षणाप
रत्वापरत्वेवचित्रमुल्लासयति काललत्वनवद्गणतादिलक्षणं नन्वपरस्पर
माभासानांकल्पमलनेकोऽन्यतियमोयत्सदाभासतााभ्यामाभासाभ्यामिति
तःस्वलक्षणसामर्थ्यक्रियाकारीतिवोच्यते नतुज्ञातुदेशाभासःकालाभासो

६.
अ. प्र.
२.
२२७

वाभासान्तरसंमिश्रितइति अत्रोच्यते नियमेवेति यःकिल प्रथमानिर्देशंपद
घकपरामर्शपदवीमवतीर्णं तदेव वस्तु प्रधानं द्रव्यमर्थक्रियाकारीतियुक्त
मू देशकालयोस्तु तथात्वे दिश्यते नेनकल्पते नेनेतिच यदन्यपरतंत्रं रूपस
र्वस्वं तदेव विघटितमिति स तत्राभासरूपत्वेन तयोर्देशकालाभासान्तरवसं।
भेदेनैव स्वलक्षणीभाव इत्येषएवोन्मीलतिपक्षः नो चोपसर्जनीभूतोपिकिंचि
त्करइति चेत् आह व्यापिनित्येति आभासंप्रति ततः क्रियातत्रप्रसिसीर्षस।
कोचयतः संकुचितस्त्रोपयुज्यते संकुचितस्वभावस्य प्रमातुः एवंमेलनेनाम
यन्नदेवस्वलक्षणम् ननुयस्यसदाभासस्य तन्मीलने स्वलक्षणस्य सदाभा
सत्वस्य स्वलक्षणस्य भेदकतामापन्नः भेदःशरीरतादात्म्येन वर्तमानयुक्त
यन्नेयइत्यानन्त्यहेतुः भेदस्य संकुचितस्वलक्षणात्मनः ततस्तेनापियुक्तस
ङ्कुचितमिति विनष्टसामान्यस्यात् ततस्त्रकथमुच्यते नित्यव्यापिरूपस्या।
मान्यमिति एतत्समाधत्ते विशेषणत्वेइति विशेष्यात्मतांगोहि प्रधानतत्त्वे
वचविशेषणकृतउपकारेयुक्तोन्नरूपसर्जनेन विशेषणभागो ततो नीलःप।
टोमृदुरितिमार्दवं विशेषणं नीलतांश विशेषणायथा किंचित्करं तथा।
सामान्यात्मनि आभासवर्गे विशेषणभूते देशकालविशेषणं न संकोचेवि
यते तत्रेति विशेषणत्वे नमेति सामान्यस्य किमतोजातमित्याह नद
चेतियदुक्तमेतत्तन्नोहेतो विपर्यः व्यापनेइति एकलोलीभावेन भासनात्
भासनस्यात्र प्रधानभूते यद्धिमर्शो व्यजीवितम् तद्विशेषरूपं विकल्पोयदादि
शति तद्भावलक्षमितिदर्शयति तथापीति प्रायेणेतिवाक्यार्थविकल्पप्रथम
पुनेहृद्घटइतियदायदाघरोवास्थितद्घटाभासलक्षनदाइत्यमुद्दतीतिमातिस्वि
कदेशकालतत्त्वसीकारायोगात्सामान्यलि[illegible]एव प्रतएवाहस्यादिति तत्रहित
कालसंनिहितत्वनष्टश्रोत्रप्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरसचिवामतोवाक्याद्विवक्षित
विशेषप्रतिपत्तिः कामंसंभाव्यते ततवाक्यार्थविकल्पो नियततत्स्वलक्षणस्वी
कारात्मः ततएवचसमेना ...... प्रायतनित्रीहीन्स्रोक्षतिघोउपिनेरटहृगा
नीत्यादेोल्लउपिन विषिष्टवर्तमानाभासमस्वगमयितमलमितिशङ्कात्मनीय।
मानोर्थोउल्लिनिर्देशादिसाहायकमन्तरेणदेशकालानवच्छिन्नएवप्रतीय
ते इत्ययत्तसिद्धोयमर्थः एतत्त्रप्रमाणलक्षणोभविष्यति इयतान्वयवसायव्या
पारएवसामान्यक्रियादितत्त्वंप्रसञ्जीवयति यत्सकृतंतन्निरूपितमित्युपसंहर
ति एवंचेति अस्मिन्निति यत्रस्वलक्षणस्यसामान्यरूपताचिन्तनयोस्पा नादृषा
न तदेतिमानसावसायकाले सामान्यमित्यत्रैवच्छेदः अत्रहेतुः देशादीत्यादिसं
बंधोपि तद्धृतिक्रियापितदेतिसम्बंधः अन्यान्यतरेतुहेतुरूपम् उक्तमिनिमनो
न्वयवसायीतिकल्पनेनेतिचवक्ष्यतेइति आलम्बन्ते विकल्पनाइतिभवेति, १०५०

विशेषणत्वेपिसा। मानस्य, विशेषात्म तायां। देशकाल योगो नविशेषणता भागे। ततस्तत्र तस्याभेदएव। तदाह। तेर्था। यद्यपिवाह्ये न्द्रियज्ञानेन। देश कालानुप्रविष्टाभा सा अपिव्याप्यन्ते। तथाहि अत्यवभास भेदं विकल्पशब्द प्रवृत्तेः देशकाला भासपरिहारेणैव प्रायेणाभिलप्यन्ते। घटइति॥ तत्रहिस त्तारूपतासन्निवेशप याभास~~परिहारेणैव~~ निरुरुत्वाभेदोप्य भिलप्यते। देशका लाभासान्तर्भावस्तु । नतथास्ति। याव द्घटो न नायमिति ॥ पुनः शब्दान्तरेण नाभिलप्यते। एताव तिचक्रियापदाप्रयो गेपि। सत्ताभासाव्य भिचारा। द्रवतीत्य

व्याहतप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयवाक्यार्थोपरज्ञाना। स्यात् एवंचास्मिन्नन्योन्यविशेषणविशेष्याभावभासावसाये। ५९ ॥;
मानसे। सामान्यसम्बन्धक्रियादिविकल्पनात्मैकानेकावभासनिष्ठानिसम्पद्यन्ते। तदाह। तत्सामान्यंदेशादिभिन्न
स्वलक्षणात्मकं च टाकारोपाधि तया सम्बन्धी प्यनेका भासता मितया। क्रियाप्र नेकक्र मिकाप्र निष्ठत्वेने ति युक्तं मुक्तं।
वक्ष्यतेच ५९ ॥ ॥ ॥

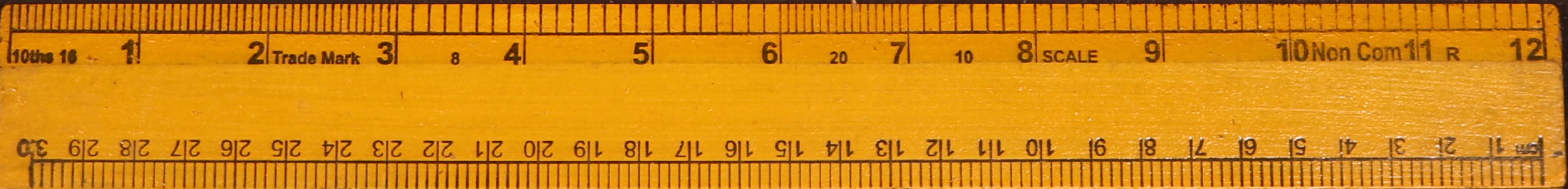
एवमियतास्तेहृतोविकल्पवृद्धौस्फुरतः सामान्यादेः संवृत्तिसत्वेनामसत्त्वविष
यएवावतिष्ठते नहिचंद्रादिवदसत्यतेमुपपादितम् तत्रायवतरणक्रमःसंवि
दःसर्वमिदंस्यात आमर्शनलक्षणायाः क्रियाशक्तेर्विजृम्भितम् यत्तत्संबंधसा
मान्यादि तत्रापिसंबंधरूपत्वेनानेककरूपतालक्षणस्यवचता विकंरूपम् तत्र।
तत्स्वाभाविकरणरूपलवयोगेनाभानान्तरम् अनेकव्यक्तिग्रामस्यापेक्षान्यसंबंधः
तत्रगावइति व्यपदेशान्तरसहितमुक्तेन तत्सामान्यवाचोयुक्तिः अनेकलक्षणप्रवा
हाश्रयबलादेकीभवति स्पंदतेइतिव्यपदेशवलात्क्रियाव्यवहारः तन्नर्तनामे
कायटोयमितिद्रव्यव्यवहारः वाल्यादयवस्थानामेकाश्रयस्यात्मव्यवहारः एवम
न्यत्रव्यपदेशान्तरग्रंथिवंधतापत्तिविशेषासंबंधमात्रेव सातिपदिकार्था
तयदतिरिक्तंभातितत्संबंधएवसर्वम् ततएवभेदाभेदात्मसहसर्वोध्यमापि
तालोकयोरेतत्त्वसंबंधसिद्धे भिन्नसामान्यादिवादिभिरपिसमवायस्यसंबं
धस्यानुगृह्यातिसंबंधइतिनीत्यासंबंधस्यानुगृहीतस्यांगीकरणात् सम्ब
न्धश्चैकानेकतामयः प्रमातृस्वातंत्र्यात्मकक्रियाशक्तिमहिमा ततःसंबंधा
एवप्रमात्रैकाश्रितो सूलम् संबंधस्वाभावनततेस्यकेः ततस्तमेवविचारयितुमा
त्रम् स्वात्मनिष्ठाइति राजपुरुषस्वविविक्तत्वेनयतोवहिर्भासते ततःस्वात्मत्रे
वसमाप्तो तथाविधावेवयदेकस्मिन्प्रमातरिएकतांभजतः तस्मिंनेकप्रमात्रेवस्वरूपवि
गलनेसंबंधायोगात् किंतुपरस्परस्वरूपश्लेषसमकालोत्मजन्मजभेदाभेदकोटि
ह्वयदोलायंत्ररूपमत्वयलक्षणेनचापितप्रमात्रेवसह अपिबराज्ञःपुरुषः
यदिवातस्पराजेतिकेवलेतच्छावगामनेसंवित्परापर्षाम्यायमात्रेवेनाभीष्टि
यते कनकपिषतमेलनेग्रिविवस्वरूपमलम्पनेव तादृशेनानेनेकोनद्युज्य
मानोनोभावो संबंधइहराज्ञःपुरुषइत्यादिकायाः पदंविषयःसर्वत्रहिएव
वसंबंधोपपद्यपिकथितनयेनतत्थापिसम्बंधमक्तीनामानन्यमभिधातेवज्ञ
वनमितिसूत्राथः तत्वमायीयेपदे भेदस्यकरसत्तामायापदेभेदएकरसः
भेदाभेदजीवितस्तुसंबंधःकादशामपिप्रमातामित्याशंक्यमायादशामेवस्तुहद
शमद्वपेणावर्तमानमितिदर्शयति कर्त्रकर्मत्यादिना वृद्धिवित्पत्तेन अन्तः
करणप्रवृत्तेरवसेयमायाप्रमातृत्वेह्लसितेलोकव्यवहाराः प्रवर्तन्ते तत्पूर्वम्
तदाहिसंसारिप्रमाताः नभिव्यक्तः ननुतत्रापिसमस्तवाह्येन्द्रियकरणे तत्रप
रिपुरिवक्त्वोकपुरुषसंसर्गाख्येयसंपर्केपिप्रमातृसंसर्गोप्रमेयसंसर्गोचनोज्झ
तेव वहिरपहत्याभेदोस्त्येवतिभेदाभेदात्मसंबंधमयोव्यवहारः कस्मादनभि
व्यक्तोभिधीयतेइतिचायमन्तरायपरिहरतितावतोति साहिपशोरपिसदाशिवे
श्वरदशाइतिप्रतिपादितमवतस्यांचाभेदएवविश्रमः भेदांशस्याच्छादनात्
तत्मायाप्रमातर्यभिव्यक्तेभेदएवैकरसइतिपुनरपिकंश्यकांभेदाभेद-

क्रियासमर्थनप्र संगागतसम्बन्धा दिनिर्णये नसर्व प्रस्तुतंप्रमात्रैक मपिनिवृत्तीत्या ह॥ स्वात्मनिष्ठा विविक्ताभाभावा एकप्रमातरि अ न्योन्यान्वयरूपे कयुज्जसम्बन्ध धीपदम्॥ ॥ वृत्तिर्यथा॥ राज्ञः पुरुषइत्यादि सम्बन्धधियोन्त स्समन्वयादेकं। वहिस्संबन्धभेदं चालम्पते॥ टीका। कर्तृकर्मोभयसं सर्गित्वा। करण स्य वहिष्करणप्र वृत्तौ मूलप्रमा त्रैकासंस्पर्शोपि तावतिप्रमिति व्यापारे। संसा रप्रमात्रनभिव्य क्तेर्नव्यवहार्यते,

न्तःकरणप्रवृत्त्यवसरे। मायीयप्रमातृसमुल्लासा। लोकयात्रास्वपि सुखप्रमातृमयत्वाव्यभिचारात्सर्वस्य तदेक संस्पर्शोपि। तन्न। इत्येकधीवमानस्या। राज्ञः पुरुषः। पशोः पाद इत्यादि समन्वयप्रतीत्या राजपुरुषयोः। प्रमातृव्यापार
गासिन त्वैकमपि तथास्पष्टं विषयीकृतं तथैव तत्का लमेवच तथोस्वा तनुरूपोपक ल्पिकार कभावग र्भसम्ब मपिविलि तमिस नेकरूप सम्ब
न्धिमयेकसंबन्धपदार्थालम्बनबुद्धिः तदाह राज्ञः पुरुषइत्यादीति। अन्तः प्रमातरियोनयोस्समन्वयस्तदैकं। तदुक्तं सूत्रे। एकप्रमातरि। अन्योन्यान्वयरूप्यैकधुजइति॥ ॥ [illegible]

मयाव्यवहारः एतदपि परिहरति स्वखेति प्रकाशमयत्वे हि न भावाः कदाचि
द्विचलति प्रकाशश्च तदा देहादिसंकोचाभासभागपि स्वरूपादप्रच्युत एव यद
जडप्रमातृसिद्धिः तदात्मनैव तस्याः कथं प्राणेन यंत्रणेति ततो मायीयो स्थितेपि
भेदप्रकाशमहिम्ना नाना भेदो विच्यवते एकैकेति एक एवासौ मायाप्रमाता व्या
पारो येन संबंधरूपं तज्ज्ञावहयेऽसज्यते च प्रकाश्यते च विभिन्नमिति पूर्वस्माच्च।
संबंधावस्थाया विलक्षणमित्यर्थः अत एव विकल्पव्यापारेण प्रमातृसम्ब
न्धिनोल्लासितत्वाद् अन्तःकरणप्रमातृसम्बन्धिनोल्लासितत्वाद् अन्तःकरणगम्य
त्वेनासाधारणत्वात् प्रमातृभेदेन भावस्य संबंधवैचित्र्ये संबंधावस्था च भवंती
नश्यति क्वचनाभासांशो हि परमेशः कदाचिदाश्रयति प्रमातृनन्यांश्च
वियोजयति इत्युक्तं बहुशः ननु भेदाभेदमयत्वमेव सम्बन्धलक्षणमिति।
गुणमिति गुणमिति गुणप्रधानतादिना सम्बन्धिनो वैचित्र्यं कृतः कृतश्च मा
मानापिकरणादिभेदेन षष्ठी दंडकपठितभेदसंभारेण च संबंधवैचित्र्यमि
त्याशंकां परा करोति तच्चेति नावलंबकरस्त त्येवाभासानां संयोजनमिति हि
क्रमम् ननु मानसे विकल्पे ऽवाच्ये वाच्यरूपेण स्फुरत्येवेति शंकां परिहर्तुं स्वदश
नेस्मारयति मनसापीति अत एवेति यदुक्तं बहिरन्तश्चेति ततो हेतोर्विदम
वृति इत्यन्तेत्यर्थः परिहृतविरुद्धधर्मेतियदुक्तं तत्स्पष्टयति वाह्यान्तरत्ययेति न त्वे
वभिन्नविषयतया कामे विरोधः परिहृतः वहिर्भिन्नमन्तरभिन्नमिति इयता त्वे
कस्यैतद्रूपमिति नसिद्धम् वालाचरत्वेनाभासयोर्भेदात् एतदपि प्रतिसमाय
तेविमर्शबलादेवेति ॥ १० ॥ अथ संबंधानुग्रहादेकानेकत्वम
यत्वेपि यथावेलक्षण्यं जात्यायवभासानां तथा भेदान्तरमभिधातुमुक्तं मते।
जातीति जात्यवभासानां आभासपरमार्थानां जातीनां या ग्राहिका विमर्श
काश्च कल्पना विकल्पबुद्धयः तानेकेवलमन्तरेवैकत्वं बहिश्चानेकत्वमेव विष
ययन्ति यावद्धपि एकगोत्वानुगमादेकत्वमेकप्रातिपदिकप्रयोगप्रयोजनम्
बहुवचनप्रयोगोपयोगिनेचात्र्ययमनवक्ति परिग्रहावष्टंभाविनव्यक्ति।
यत्तेभेदमालम्बन्ते प्रकाशयन्ति विमृशन्ति च इमा गावइति वहिश्च ख्वतयेवा
भेदस्य विशेषणतया भेदस्य च विशेष्यत्वेनोपरंजनीयतया प्रतीतेः एवं द्रव्या
वभासानां कल्पना वहिरेकत्वं नाम वयभेदं चालम्बन्ते घट इति तिःसंपिव
न्यनतैकस्यैवेतस्येन चानेकावयवस्य प्रतिपन्नियतः आभासस्सारतया च।
चित्रसंवेदनवन्न विरोधः कश्चिदकारकादिभेदोपीति सूत्रार्थः एतमवतार
यति संबंधेति ननु चाद्विषमानमाभासान्तरापणा भासिषत देशकाला
भासांतविहायुनेति कथं व्ययगच्छतः इत्यमित्याहयदेति सामान्यनदेश
कालान्वयथानेन च यदा प्रकाशः एषोरपि च न निशम्य छीमदानन्तार्थ

यमप्रबोधायवमेरेव तदा वस्तुमात्रावभासः स्वरूपभेदं हि मुक्त्वानन्तत्र
परोभेदः प्रतिभाति स्वरूपं कआभासमात्रमेवमत्रइति गोमात्रावभासः चाद्य
घेइति समस्यापाठेव्यवहारेइति मन्तव्यम् प्रथमापाठस्तुस्पष्टः सइति
यः सामान्यस्य लक्षणत्वेनोक्तः समानानां भावः तदापीति नैकाभासे
नाप्यनेकाभासइत्यर्थः संपद्यतइति कारणादर्शनेपीति मन्यते तथा
चहेतुः आयुतेत्यादि तथा हि तत्र भवान् आत्मान्तरस्यैनात्मा तदात्मेवा
वभासनेइति अत एवेति यदुक्तमेकानेकरूपतेत्यपीचालक्षणेनावभातीति
विस्तरेण ततो हेतोरित्यर्थः स्यादिति युक्त्या संभाव्यते तावन्न निरितवस्त्व
वभासितत्वाच्चाद्धपस्य सामान्यावयवादेः आश्रयधारणतया स्पष्टस्पतदा
पि सन्निधानात् यदाहकणावनमुनिः रूपिद्रव्यसमवायश्चात्मदुषाणिसा
मान्यानीति अनभिव्यक्तेरितिभेदात्मकरूपलक्षणप्राधान्येनैव प्रतीतिवि
श्रमणादित्यर्थः चेन्नइति यद्यपि घटादिकमण्यवयविसंमतमेव तथा च।
वक्ष्यति शिलस्यान्यतः शिलादित्यादि तथाप्ययमहमेतावद्भक्षामिति ष्टा
भिवेस्यैकतापरामर्शस्यैनकस्य गिचज्जीवघारीरेव्यभिचारोस्तीति दर्शापित्वमेव
मेकत्वम् घटो हि गच्छरण्यग्रामसेनादिवत्समुदायस्वभावोपि एकार्थक्रिया
कारीत्वादिति भेवदपि संभावना वालायवस्यैतिनात्रावस्थानामेकानुसंधाने
विवक्षितम् तस्यावयवविदुह्याय प्रयोजकत्वात् अपित्वनावानरूमयमयस्पर्व
रूपादेनावत्राभिन्नवेतस्येति सपिवंधइतीयत्परत्तत्पर्यम् अत एवभेदितेरेव।
यविरूपेराविष्टएकत्वइत्यक्रमम् एवं प्रमेयस्यरूपसौदर्यमेवमत्तेयकल्पनवुद्धे
तदवभासइत्यक्रमम् अधुनाह प्रमातृस्वरूपपर्यालोचनातोप्येवमेवयुज्यतेइ।
तिदर्शयति पदान्तरेणपरिगृह्णान् अथवेतिप्रमाताचेतिमायाचितः संबंध।
मुखप्रविष्टिचसर्वेषां जात्याद्याभासानां रूपमितिव्यापकमुखेनापिव्याप्यस्य
टतीयप्रकारं दर्शयतिसमस्त्वयहारेणामेवंधादीनां चेतितत्वसंगादपीति ए
कप्रत्यहूकत्वेनेकरसत्वात्स्वबंधवदेवात्रयुक्ता कल्पनाविषयत्वम् संबंधस्य
चव्यापकत्वाद्याप्यस्यतदेवरूपं प्रसज्यतेऽप्यपि मन्तव्यम् नन्वेकवचनेनहि।
सामान्यमेकमेवावमृष्टेनस्वलक्षणभेदइति नत्रनस्यात्समानानांभावइत्य
वेद्रूपस्य सामान्यस्य प्रतीतिः अत्रोच्यते यत्रापीति स्वलक्षणांशस्पर्शोहिका
मेगतिरानयेत्यादेः ननु नवहूनिस्वलक्षणानिस्फुरन्ति प्रतिपत्तुः प्रतीतेः ए
तदाह यद्यपीति अत्रसमाधिः तथापीति कायापीति सामान्यमात्रमेवस्फु
रितिकिंतर्हिपरिस्फुरतिआह एवामिति यांगाव्यक्तीनामेकत्वमाव्यक्तियाह
दयपरिवर्तमानाहक्ष्याचानंतमंगाचोस्थिताच अन्याद्दशीवायथायथासे
वपरिस्फुरन्त्यत्र प्रयोक्तरन्यस्य च नसास्फुरंतीमेवेतिनियमेनप्रोक्ता प्रका

प्रबाधुद्धिः स्यात्। तदातथाभूतमसमन्नाद्दष्टपूर्वमेवार्थमवित्तातामिमतार्थं क्रियाविशेषोपयोगी। सर्वावयवमेवैनमेकतयेव

ति। किन्नामयेयोयमर्थस्स्यादिति। तथैवचैकतयैवोत्तरकालमपिस्मरति। नत्वेवमेवैकदेशमात्रकमस्यकदाचिदिति

प्यतदेकदेशास्यातमत्रूपपरिसमाप्यवयिराश्ति। येनसम्बध्यागीयतया। अथैतस्मर्यते वा। यापिवापाण्यादीनां। इत्यन्तां।

शतेः पितृतन्त्रमुखीकारदृष्टा सायथीति सापीति सैवेत्यभावरूपाचेत्यम्।
नारूपेणानियतमिवतदस्तमाने भवति अनियतत्वादेवस्थलत्वेणाभ्यो विल
क्षणमपिनानिखलत्वेणानि अभेदनस्वीकर्तव्याणाम् अनियतत्वेयुक्तान्तरम
णा अनस्त्रेति यस्मिन्नामपदमनुगन्तमिदं तम ···· वानदापकतममिति
वापाठः अथैकास्प्राचामिति ···· तमजय तदाडनणादिपाठादङ्गुदेश
एकतममदिति प्रतिपत्तेतिप्रयोक्ताप्रतिपत्तादात्रविवक्षिताः प्रतीतानुष्ठा
रुताप्रयोक्तरिप्रतीतप्रतिपादकता प्रतिपत्तरिप्रतीतानेत्स्ता एतडकेभव
ति प्रयोक्तुणाकुमच्छायोपक्रमेणविरुध्यस्यदापावृप्रयोगः कृतमलदाश्र
क्तच्छायमपिश्रस्कृत्यप्रतिपत्तणांप्रतिवृत्तः कपिलवर्णमपियत्यानयति
तडभावपिकृतिमानिनोभवतएव तदयुः नियमोवस्याकथमित्यमपप
द्यते अनियमाप्रापोघस्थलत्वणाप्रतिपत्तिरयत्नसिद्धा यत्रेतिरथ्य प्रतिभा
से अन्तरमेवेतिराजपुरुषादिसंबंधन्यायेनसंयोगेनेति असमवायिकारणा
यानिभासमानेनसंयोगाभ्यांसंयोगैर्वन्यथ्यः कार्यद्रव्यमिति यस्पनकेवलं
मानरमेकत्वम् द्वितीयमपितवाह्यम् एतदेवस्फुटयतियस्येति एतेहेल
वाएपतरथ्यादेदर्शयति रथ्यादिकृहीति संयोगोपन्नरितिएवंहितत्रप्रति
एतिरेहासहस्रिष्टमिदंसंयोजितमिदंसचदिनमिदंचभ्रमणमहत्काष्टलाष्ट
मृदादीति नतुघटएवप्रतिभासः कपालानीमानियोजितानिभांतीतिनतु
घटचेत्रादिप्रकाशेपिकपालपाणादिकमेवप्रतिभाति अतश्चेवम् यतदि
दंदमित्रवस्तुग्रहणकृत्येवैतत्प्रतिभासते अत्राह चेत्रेत्यादिना सामिरवयव।
प्रकाशेपद्रुतोपिवेकचननिः सर्वेपिवेयावयवविप्रकाशोभवत्येवावयवप्र
काशात्वेपेणाभवतीतिब्रूमः नचतनएवावयवाएकार्थक्रियाकरणापार्थिभे
दाङ्ख्याद्विदेकतयानिभान्त किमन्येनानेकेनावयविनाकल्पितेनेत्याशंक्ये
कप्रतिभासोज्ञानपह्नवतीयइतिदर्शयति यदिचेति अन्यनेति अनेनदृष्टम
जातीयतयानत्रापिकाभासइतिवचनावकाशोनुदस्पति एकदेशमात्रकामि
तिदाहिणान्यो हिनकरमस्यश्रीवामात्रेसमवतिसहइन्येकदेशः प्रथेतेनिप्रभ।
हेप्रत्यतेतिवेतत्पावभासोः यःपरेणावयवमात्रमत्रप्रकाशः इन्यत्रेहेवकृते
लेनप्रत्ययावयविनोपिप्रकाशत्रादित्सः वितते हिभासमानमेकमवभास
माते येत्रतवइषुघटेषुवेतत्यप्रतीतिस्तत्रमन्यमएवएकत्वाद्वेपेणायतो वितता
भाति तदयंविरुद्धोहेतुरितिवाह्यवादेपीतिशुद्धेकाणादर्शनेएवंकिंपुनरस्म।
दर्शनेइतियावत् अत्रवाह्यवादश्राहस्माकर्णपिसंपन्नमहत्त्वाद्यवन्यस्वेपाद्विनेनशं
क्यते अणेत्यादिनास्यादिनोत्पन्नेन अप्रसमभवमित्यादिनानचपरिसमाप्त्यवपि
रस्तीतिसमाधीयतेनदापिवेति एतदत्यन्ताद्दष्टपूर्वमित्यस्यसमाधानम् ताव

नत्वेकावभासो। अनेकस्यैकत्वानप्रतिभासिनोप्रतिभातान्तरालत्वात् निः सम्बन्धिवत्पतया। स्थूलत्वतयाचो
वभासः। प्रतिभासस्यान्यथानुपपत्तेः। प्रतिभासधर्मएवेति। नावयविप्रकाशतामुत्थापयति ॥ ॥ ॥

त्यमाणुपुंजात्माकरभोक्तिदादिणात्यस्यविसायत्वभावंतवम्वालक
स्यवात्रासस्वभावेङः खेजनयेतदर्थक्रियापापिवलादेवैकत्वमोपाधिक
मस्त्रपत्तमपसंसृतिसर्वेषीति तन्ननिविडतास्थूलत्वेचयज्ञातितत्यमा
णुभुनात्तितावत् तदेतत्कुत्रत्यभातु अत्राह अनेकस्येति अंगुलिपंचके
हिपुगपद्ग्रहमाणमेकप्रतिभासविलक्षणस्थलरूपतयाभाति अ
न्तरालस्यवासत्वादेवाप्रतिभानेनीलरूपमध्येशुक्लादेरिवसतएववा
रसादेविनादिन्द्रियवेद्यत्वात् तदन्तरालस्याप्रतिभानादेवेदमेकचन
मितिप्रतिभासोहरादेकचनेवतमितिवत् अनेकस्ययुगपद्ग्रहणेन्त
रालस्यचाग्रहणेएवमेवप्रतिभासउपपद्यते केचित्पात्स्थूलमेकचनमि
तिवत्वन्यथा ततः प्रतिभासस्तत्रिवाहस्यायंयमीभातिप्रतिभासस्यैक।
साकारसंवदनत्वादेज्ञानाकारलक्षणस्यैषधर्मोनवाह्यस्येति तथाभा
सोयमवयविप्रकाशइतिनयुक्तंगादितम् एवंप्रत्यक्षेप्रमाणेयत्परेणा
दर्शितमवयविसिद्धौ सर्वग्रहणमवयव्यसिद्धेरितिसहेतानतत्रिवाहकृतम् अ
एयथारणाकर्मणाएपपत्तेश्चेति यदनुमानमुक्तम् तदपिनिराकरोति।
हेत्तमूल्यथासिद्धौ कुतः परमाणुसंचयेत्यादिनास्वभावैवचित्र्यादिति
घटादीनां परमाणवलेषाद्वेहेतवलेनतत्तत्ताने रूपान्तेधितयो
त्पादात् घटादीनांचयेभोक्तारस्तत्कर्मापितत्राप्रतिप्रत्ययः वाधाह
समक्षत्वेन एतस्माच्चविवादिनापिसंयोगानामसमवायिकारणानामप
रिहाणायप्रतनसंयोगादिसंभाव्यमानोदयविभागारंभककर्मानपा
देतिदानमवश्यापतमिति एवंप्रसाधकेप्रमाणेपराकृत्येवाधकमवय
विनिदर्शयति एकस्मादि एषस्वरूपागतोवाधकः धारणाकर्षणपूर्वप्र।
क्रमधर्मस्तेवनापितमारु छाणकादीतियथैवतन्वगतानिरूपाणिपरा
गतंचरूपमितिप्रेणाटस्यमाणारूपवत्त ············
चस्तकार्यपानंअपिकंविदश्रुतिततन्तुबलावसानानान्यटेपिकाधिकत्व।
लापानमनेभवेदिति अत्रपूर्वपत्तेप्रतिविधानमच्यते नचसंवेपणाताव
वमेतदयुक्तीकरोतिस्यादित्यादिनार्थात्परत्नेनएषदोषइतिसाधकभाव
वाधकमञ्जावरूपः अथेतदेवस्फुटयति एवंचेति अस्मिन्नंशेपिस्यादित्य
घः परेणाचपरमाणुनोसमरूपएवंस्थभातीतियडक्तं तत्र समहत्प्रतिभा
सेप्रतिद्वंद्यप्रहभक्तावभासतत्मन्तरालाग्रहणेस्यापितसंयोगनाम
महत्कृतदेवव्यापकत्वादेकरसभेदोङ्कियमानेव्यापकेतदर्शयति राशी
ति तदनुपलब्धिप्रकृतेघटयति योयंचेत्राववभासइत्यादिना नन्वयद्य

कतिलावभासवैलक्षण्येनानेकावभासोऽन्नम । इत्येवमेकत्वानेकत्वविभजते योयंचित्राववभासोवितताकृत्रा । सोनेतत्पायेन
विभागा नवभासो। स्तत्रते कार्यद्य स्थिततरा तीमवभा ति। तथापि। तत्रैवपुनः पुनः इष्य नेकदेशा वभास
अभिचारिवैतत्याववभासमयत्वाच्चैत्रप्रतिभासस्यैकानेकरूपतमुच्यते ॥ ॥

कथमेकत्वेनोक्तमेकानेकात्मावयवीति च तदाह विभागानवभासान्
नेत्यादि अत्रोत्तरम् तथापीति तदिति पाण्यादीनां स्थूलस्यानेकत्वावभा।
सस्याव्यभिचरति यो वै तत्र्यावभासः स्थूलरूपो यतस्तेनावभासस्तस्मादेकावेक
त्वम् तत एवाकम्बेनैतत्समवभासमानेन स्वैरवभासवपकत्वे भाति वितनोऽय
मेकः पट इति वितनेवनमित्यादौ नाधारभूतपरमाणुगोलकगतादेकत्वा।
देवमवभासः एतदेव स्फुटयति चैत्रहीति तस्यैवेति अवयविनस्तस्य।
एकावयविभासनया एव भान्तसैवयवत्वेन भाता भवन्ति इतरथा तत्र
तन्त्रापवा यो गोलकनिकरकल्पाः कस्यावयविनया भासेरन् एतत्स्तौति।
एति अतएव विमलैमादिना आन्तरमिति न तु बहिः एवं प्रमुक्तमेव प्र।
माणमवयविसिद्धौ परिशिष्टाप्यानुमाने भरम कृत्वैव स्वरूपगतेवाधके।
निरस्यति अतएवेति तथैवेति न तु विदकमरकेवा किंचित् चित्रमेवत
तदवयविनो रूपम् अपरमपि परास्यतितत्स्येति स्वसमायामेकल्पगतस्व
घटपटादिदृष्टान्तकादिप्रक्रमममनाटत्येवोत्पद्यत इति वक्ष्यते निरूपादाना।
मिच्छामात्रेणादानं वाभावस्थितिं निरूपयतनियतिवशात्तथाक्रमावभा।
सेऽपि परमाणोरेव वस्तुत्वमवयविनिपातकारि भवत्तनिरूपनन्तुगुरुत्वम
वयविधुत्पद्यते यदि वा मदपि गुरुत्वं तथानेत्पन्नेयेन पातापि कं ऊ
र्यात् विचित्रा हि भावस्वभावाः चनावस्थास्यैलवणजलसंयोगिकरे।
तिमदपि परमाणितया योपलम्भात् मृत्तिकाम्रदस्तमलिक्कलमपि चहे।
दृष्टाणापाजेनतुलामपि केनमयतीति अतएवेति यतोऽवयवानामतो
ऽवयवत्वम् उक्तमिति यदुपक्रान्तमेकानेकात्मा यत्नतिमदिह स्वेनैतिनेप्र
गोवसंधिः विवृतमिति हृतो ॥ १०२॥ ः । क्रियाकारकसम्बन्धेऽपि भे
दाभेदौ विमृश्यतेऽप्रेरेणा तत्संगतेन चादिगादि स्वरूपम् क्रियाविमर्शिनीति।
अनन्तरभावलक्षणानिमित्तता त्वविषयार्थः हृतिग्रन्थ ... एवम् का
रकमिति द्रव्यशक्तिस्वतदियं योजना शक्त्याधाराणां द्रव्याणां यः सम
न्वयः समसंश्लेषकजन्मस्थानीयक्रियापरामर्शनिमित्तकः यथा प्रमाण
प्रमेययोः प्रमानिमित्तकः प्रमा च प्रमातृविश्रान्तत्वेनेति कर्तरि विश्रुपयद।
भेदगमने भिन्नानामपि कारकाणामेष एव समन्वयः एवं काष्ठस्थाल्यादीनां
सकृद्वेवाच्यम् एवं कारकशक्तीनामपि समन्वयः कर्तृविश्रान्तिपर्य
न्त एव क्रियामनुविना तदुल्लासात् क्रियायाश्च कर्तरि विश्रमणाम्
एवं क्रियायाः स्वलक्षणापेक्षया दिकारकापेक्षया न च योऽभेदो यस्त्रे
ककर्तृविश्रान्त्या फले कोन चाभेदः स एव स्वमतस्तसम्बन्धजीवितमत्र।

अस्मादिदं परमपरमिति च यथादिक्कालबुद्धिः साध्यवपिमवपिमत्वे भिन्नमे।
व सन्तम् अन्तरभेदसूर्विकैर्भेदावमर्शनेन मध्यमभेदपर्यन्ततया मेलयन्तीसम्ब
धरूपतयप्रथनेव तत्रापि च चेतनस्य यापरामर्शक्रियासैव विजृम्भतम् इति कि
यास्त्रके भगवता अयं सर्वे स्फुरद इति तात्पर्यमिति सूत्रार्थः ग्रहणकसूत्रे।
क्रियासम्बन्धेऽपीत्यादि तत्र क्रियाया एव तावद्भेदाभेदौ कारकसम्बन्धेनोपपा
दयन्भेदं तावदाह कारकाणामित्यादिना तद्रूपापरागावेशेन च क्रियाभाते
ति भेदरूपत्वमस्याः तदाह कारकवातिके विभक्तापचे स्वरूपकामकामे।
देनतद्भेदेरिति क्रियाबुद्धेः अपाभेदमप्याह पचतीति चेति च कारेणाभेदना।
महाभेदं समस्त्रिनोति पचतीत्यत्र परामर्शी क्रियाबुद्धेरभिन्नविषयता यत
एतद्रूपः पाकस्तत्तेऽसमयोयः कर्ता तदेकाविष्टतया सा क्रिया तया बुद्धा
विषयीक्रियते तस्य च कर्तुरेकरूपत्वं परमार्थः एतदुक्तं भवति काष्ठैः स्था
ल्यामोदनं चैत्रः पचतीति वाक्यगम्यार्थः सा तन्नतः क्रिया तत एवाख्यातशा
ब्दो वाक्यमित्युच्यते अभवता तत्र च काष्ठगतं ज्वलनादि स्थालीगतं सन्तापना
दि तण्डुलगतं विचटनादि च यत्तत्पाकरूपमित्येवं भेदनामर्शो स्फुरत्यपि पि
चेत्रचेतनत्वात्तत्रविश्रान्त्याभेदपर्यवस्यति एतत्क्रमेयमनुपसंहरति।
क्रियामतिरपीति न केवलं स्वयपर्थीरनेकविषयोऽपि ननु ... मेवाके
मेतत्क्रमत्वे च लौकिकाः क्रियायाः इति मन्यम् इदं त्वस्याभेदस्य निरूप
णम् तदाह न केवलमिति कत्रेकाचेति न केवलेक्यादिति यावत् एवं क्रिया
मेकानेकरूपामुपपाद्य वृत्तिग्रन्थस्यमनिरितिपल्लस्य तद्व्याख्यातस्सभाकार्ये
स्य च प्रकृत्तमर्थे तात्पर्यं व्याख्याच ष्टत इति वृत्तिग्रन्थस्यकार्ये चकारकतावुद्धि
रपि यास्त्वाभिन्नानामपि कारकद्रव्याणां भवतीत्येकविषयायामन्यकावधया।
एकारकतायां बुद्धिरिति एतदुक्तम् क्रियाकारकताभावप्रतिपत्तिः शेषम
म्बन्धप्रतिपत्तेश्चैकानेकविषयतायां व्याख्यातावेलक्षणमाह राजइति प्रतिपत्त
विरथः ननु शेषमन्योऽपि क्रियाकारकत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह अत्रापीति नत
तस्य स्वकारामप्रपतेति भावः दिग्देशकालाविमृश्यमाना आन्तरमेकत्वमाश्र
यन्ते यतः प्राग्व्याख्यानया सैव न्यप्रतीत्या विषयी क्रियन्ते हि द्वितीय संबन्धप
त्याः पूर्वापरत्वेनत्वावतिष्ठन्ते एतदेवाहाहरणेन दर्शयति एषामविद्यादिनाम
ध्यमहरनिकटावमर्शं यं क्रमेणाकालोपीत्यादि कालोदाहरणम् अधुनेतिपूर्व
कालपरामर्शः अयमितिनिभावनातावस्यनक्रियायेकशीलस्यवर्तमानस्यम
इत्युत्तीतानागतयोः उभयत्रापि च विमृश्यमानत्वे इति हेतुर्न माक्जनेसंवयतीयम्
एवं यतो देशोकालश्च विमृश्यते ततः सर्वत्रैते दिगादयो विमृश्यमानपूर्वापर

रूपत्वेनवबतिष्ठन्ते ततो बहिर्भिन्नविषया आन्तरमभेदमाश्रयन्त इति संगतिः
अत्र क्रमपीति हृदयेन तत्त्वेऽभेदाभेदमयत्वं सर्वत्र तुल्यमिति सांख्यादीनां कोऽभे
दः स्याद्यांकीयमाधितेनेकत्र मतेय एव सर्वत्र आभासानां प्रमाणत्वं विभ्रमगमन
पित प्रमातः स्वात्मन्यादनेकल्पनवैचित्र्येणेति दर्शयति सांख्यानीति सं
ख्यायमानपदार्थाः संख्यापरव्यवच्छेदेनेयदा प्रतीयते न च व्याहतिमात्ररू
पतयानीलानीलवत् अपितु परस्परापेक्षतया न च तैये व केवलया इतरेतर
योगप्रतीतिवत् अपितु परस्परापेक्षतया न च तैये व केवलया इतरेतरयोगप्र
तीतिवत् अपितु परस्परव्यवच्छेदकत्वेनेति एतदुक्तं भवति इह भावाभासे
यदा भासान्तरस्य काश्मनं कर्तव्यं भवति तदाभासान्तरेण निराक्रियमाण
नावच्छिद्यमानो भावएकत्वउच्यते ततएवैकवचनात्स्वहृत्सैका रमात्रापि
चरितार्थीकर्तृशक्याऽदेकशब्देनाभिधाने विशेषः प्रतीयते एकः शिवः स्वात्म
मस्माकमिति एवमर्थान्तराव्यवच्छेदेनेदमर्थान्तरमिहकार्यइति हि त्वमस्त्यात
तएवहाववपुरुषावितिप्रयोगः तत्र हिनान्यः प्रवेशं लभत इति प्रतिपत्तिः
द्वावपूपौ तन्नाविति अन्याप्रवेशः कथंचिदपि न तत्परिवर्जनेन तेन विनानाम
स्पतत्क्रियेप्ययोगइत्येवमाभासान्तेलयति प्रमाता एवं त्रयइत्यादौ परा....
तेपरस्परावच्छेदेनतद्रूपयाभावत्वं भावमन्तव्यः तत्र चास्त्यर्थानां यथक
घविषादाद्यर्थक्रियासहत्वमेभेदः ततएव सत्स्पृगिति प्राधान्येन चोक्तं त्रयस्या
ख्यानं तदवस्थमात्रस्थितिसद्रूपस्याभासान्तरेणापेक्ष्यमाणेनानपेक्ष्यमाण
नवाच्छेदः तत उच्यते न विनासंख्ययाकश्चित्सत्त्वस्तोऽर्थ उच्यते इति न च त्वम
निपद्धिकार्थस्य संख्याभासउपसर्जनभावं प्रतिपद्यते विभक्त्यर्थस्य हि संख्याभावो
यं यत्स्यात्तिपदिकार्थेगुणीभावः ततएकादिशब्दैः परस्परावच्छेदाभासः प्राधा
न्येनावस्थाप्यते तेन च वस्तुरूपमेव संख्या तद्धि भेदात्मकम् संख्यान्तभेदातानना
त्मिकाइत्युच्यते परिमाणमपीति अणुमहद्ध्रस्वदीर्घं चेति यत्परिमाणं कणभ
दानेप्रसिद्धम् तत्र ह्रस्वदीर्घं चेति यत्परिमाणं अदत्वाबदायामस्त्वप्रमाणांस्या
दिति प्रमाणं स्यादिति प्रमाणलक्षणापन्नम् प्रमाणं च नाम परिच्छित्रवस्तु
न्तरापेक्षमिति च तत्र विशेष्यगुणत्वया प्रसिद्धो योऽहस्ताभासस्तेन यः समीकर
णाभासो न वहिः संयोगमात्रेण तत्र अतएवाह परिमाणमपि आन्तरैकभागे
वपरिमेयस्यैव सत्स्यापि तत्माणेन हस्तेन समन्वयगमनादिति दिष्टापाद
नेहृस्वदीर्घं विभागोस्यापना दिग्धिम अणुमहदिति तत्र यदुच्यते तत्राणवे
यद्यभागत्वमात्रेण तन्त्र प्रकर्षादीनामभागात्स्यात् अथ द्रव्यस्याभावत्व
मणत्वेन तदाकाशस्यापिस्यात् तस्मादिति महत्त्वनयाप्रसिद्धेनमेषप।

कपित्थादिपिटकपेटकेऽमोलकीयमल.... मेवयत्परितः परिच्छेदयोगत्वं
तदेवाणुत्वमन्यन्महत्वमितितदेतत्परिमाणं तु सर्वत्र तस्यापेक्षेनेत्यगृहीतम् तदाह
अस्य ऊर्ध्वस्तिपरिमेयस्यतिलादेपेक्ष्यमाणेन काष्ठस्य महत्त्वकप्रियेण।
सर्वत्र समीकरणाभासलक्षणं यत्परिमाणं न तत्संयोगमात्रेण तदण्वन्तरे
कभागेवेति यत्स्यातेनेनानाम्यार्धमानमितितिलादितत्ताकाणादेशेरूपत्वमे
वपतनकर्मकार्युक्तम् नतन्नयातमवति गुरुत्वमात्रेमानव्यवहारा भावा
त् अपितु प्रसिद्धं यत्प्रतिवर्तकादिगुरुत्वेतत्समीकरणमेवान्यानपृच्छमि
तिवैयाकरणाः तथाच मानतानामजितये समानाप्रकृष्टेति पवितइतिऊर्ध्वत
यावामनोज्ञमतद्रूपतयेति विशेषः एतदेवचयुक्तमित्याहमाषकोवक्रिके
तिपरिमेयस्यकानकादेरपेक्षमाणेन प्रतिवर्तकेन गुरुत्वसमीकरणाभास
लक्षणमितिपरिमाणमन्तरेकभागव्यवहारेक्रयविक्रयादौ प्रकर्षाप
कर्षापकर्षाभ्यामेवपरिमाणमुपयुज्यत इति संख्यानेनहैहै निदर्शनेलिखि
तेपृथक्त्वमपिभेदग्रहणाविकमन्तः संख्यामानाभेदमध्येभेदाभासरूपम् त
देवसंख्यावच्छिन्नमेकपृथक्त्वादिपरार्धपृथक्त्वान्तम् संयोगापश्लिष्टरूप।
योः श्लिष्टताभासः विभागोपिश्लेषाभासएवकोनितय आभासायेता विवि
क्तताभासते सएवपरत्वापरत्वे दिक्कालव्याख्यानेनव्याख्यायते अन्य
दपियदवाक्षिदृष्टीनमन्याप्रदेहभाति तयथाऽन्तरेतत्स्याणोर्हेहपदार्थधर्मः स
न्नत्रयआदिशब्दावशेषश्च तत्सर्वसमवायस्य विस्फारमात्रमिति दर्शयति एवं
स्यादिनाविकल्पविशेषाभ्यां चयप्रसक्तिर्यद[illegible].... नवादिनिपातनपद
र्थरूपंयदपिसमन्वयरूपमेवकेवलंपाशवस्टेष्टरूपं तत्सर्वं संख्यायाभावाभा
वानियमादित्याशयेनकाणादैर्वितवतयोगादिष्टएकादार्थत्वेनतत्राणात।
म् स्वावादिवदस्याघारणतायामपियुक्तमेवगणनमितिनवाचार्यैर्मन्यते न।
तएवपमपदार्थवादिभिर्वैयाकरणैश्चवमादिनतत्राणितमिति एतद्दर्शयति
किमपिकेनेत्यादिना अतएवेति यतोभिन्नानामपियदभेदाबभासनेनेति
ष्टाएवव्यवहाराः ततोहेतोरक्तेउतिकाणादृष्टिसमवायइष्टः सहयुतसिद्धाना
भवत्स्यानयुतसिद्धानामिहप्रत्ययायपतास्वरूपानेकरूपतयाभेदेनावभासनत्वी
लाङ्करोति नतत्समवायलक्षणाःसंबंधेभवत्वभेदविश्रान्तत्वेयुतसिद्धसंबंधे
तत्संयोगतत्रास्ति अत्राध्याह्रदेशेति संयोगोहिद्व्युरूपयोः समवायेनवर्त
मानः संयोगेनाभिन्नोतावाभासरूपत्वमस्ति तत्त्वेवेतेः काणादेरेवयद्दिष्टं
तदेवयुक्तमितिकिमस्वत्वादर्शनानन्तरपक्षपातेन उच्यते तेषांयुतमितिस्वाद
योहिपदार्थाग्रहिभेदेनैवत्वआभासनात्तदाइदमिदंद्व्यतामिमस्वंधादितिसम
वायस्यैकात्मसर्वपदार्थमेकरस्तावत् इत्येनोपलब्धिस्तसमवायोभिधो

ई. प्र. वि. टी. २३२

षकस्यापि शब्दमात्रम् तथाहि उत्पलत्वमात्रेणहि कमलकवद्वा उत्पल
नीलवद्वा स्फटिकरक्ततावद्वा प्रथमपक्षे नैकत्वं द्वितीये दाडिमोत्पलत्वस्याभे
दः काकवदेकरूपेणोत्पलत्वाग्रहणात् क्रमाद्युगपद्वोत्पलत्वमाणे हि स्वद्रे
तद्वविशेषणत्वे विशेषणविशेष्यभावोप्यदृष्टरूपः धर्मस्वरूपेवासमवायेनैव
विद्यते तस्यापि भेदः तृतीये दृष्टपभागः समवायः सर्वद्रूपापराचिद्वी
कृतः यद्यद्रव्यस्य रूपाणि यान्ति सर्वसावीत्वस्य भावलता संकीर्णमवभासयेत् स
मवायेषु भिन्नेष्वपि गृह्यमाणेषु तत्रापि समवायत्वसामान्यं तत्रापि समवायश्च सा
यानवस्था प्रमाणसिद्धभेदो ह्यभवान् भेदेन समवायश्चाभासयति चेत्स्वतन्
भावितया भावितया भासमानसमवायितेषु क्षाकिमन्यत्समाणमस्ति यतः
सिद्धभेदाद्रव्यगुणादयो भवेयुः अनुमानेन तदस्तीति चेन्न तर्ह्येवाधितप्रत्यक्षबा
धितत्वादनुमानमेव अथ्याभेदेन भासमानेभ्यान्ते तर्हि सम्बन्धो व्यापकः समवायः
ततश्च नित्यमेन प्रतीतिवैचित्र्यं ऊनः यचोभयो तादात्म्येनैव भासन्ते समवाया
दिति तत्रापीवार्थः सादृश्यमनैत्यात्वायासादृश्यं च कल्पितमकल्पितं वा क
ल्पनायां विकल्पमात्रसारत्वमस्य तावायमथमेव विधिविस्फुल्लविकल्पचिन्तया
अकल्पितं कस्यकेन साधर्म्यम् घटनघटयोर्घटत्वेनहि साम्याद्घटत्वेप्ययोषि
अस्मायमर्थाभावात् अथायमर्थपदनयोः समवाय एवं करोतीति नहि स्वरू
पनोपकल्पितानिर्वाच्याकारस्त्वयमविद्यासमवायवाचोयुक्ता व्यवहर्तामभ
वेत् अथसमवायस्यैवं विधत्वात्तेजोतर्हि पदमेव परस्परमेवतस्य कृच्छ्रकिंवानेनना
त्मा भिहितेन तस्मादर्शनमवधारणीकार्यमित्यलमवान्तरेणावक्रतेदत्तदाह
भेदाभेदादिविरोधापत्तिरहृद्येति ॥ १०२॥ इहसतासम्बन्धः स
त्वमित्यवधात्यनवस्थायाव्यर्थतोपहतम् अर्थक्रियेति तत्कव्यापिकरणमन्त।
कारणान्तरनमदातनम् ज्ञानजनते तथा त्वमदातनमित्यपि नयमास्म प्र
ऊरुवबीजस्यस्वजातेन्तिनव्याभिमतेऽन्वयव्यतिरेकग्रहणाभावेनकार।
णत्वानिश्चयात् अर्थक्रियाकारणायागपते मतामसत्ययोऽवधारम् अ
र्थक्रियात्वेचानवस्थासमवेम्पचासाप्रकाशमात्रस्वरूपमसदृशातेतिप्रकाश
मानत्वेवानन्त्यात्मविमर्शमात्रम् साचसम्बन्धादीनामनेकेवतिस्थ
तेपिपदिद्ग्रहाकाश्चिदाचरतीति लोकस्तावदर्थक्रियामभिलषति साक
मस्ति सम्बन्धादीनामिति तस्य रूढ्यमाभासयति स्वरूपेणमेवेति यदि स
म्प्रेप्सितस्तेद्दाभेदमयेन सम्बन्धेन विनान काचिदवसरार्थक्रिया
पत्रापि समन्तं सवेद्यते तत्राप्यवश्यमन्तःस्फुरन्नेवास्ति तथा हि सर्वमार्थ्याय।
मानपवमस्यथयेत यदि तज्जानीयात् एवं च जानीयाद्यदि तदेवतत्स्यात् त।
थापि चानवधिनीयेभवेनस्यतिष्ठादात् अतरदमापतितमननितत्वचनीयम

मात्रस्तदर्थिनोर्थक्रियासंवाद। स्ततोनतद्धयोभ्रान्ताः॥ टीका॥ पकदायेनस्वावसायनेनतिजार्थक्रिया कृता, सोवभासविशेषात्मा। यद्यपितदानी
मेवतिरोहितत्वेनावसीयते। तदापिचस्वावं। तदेवचतत्साधनमध्यते। प्रयुतनेच। तथानचतावद्याव। त्वनरत्याभासविशेषोरूपस्वावं। तत्साधनंच। ल

ध्यापवित्रि ख्यातिःपुनरपि तस्यत्वतादि मघात्रांस्त विवृतिःस ना नवतो वदृतस मूपतय स्वस्वस्वद्यं किंतद्वेद क्रमेसं। धटेतरव अर्थार्थिता यांचग्राह्य ग्राहकभेदा वभासः। कालाभा सैवा सी सामर्थ्य

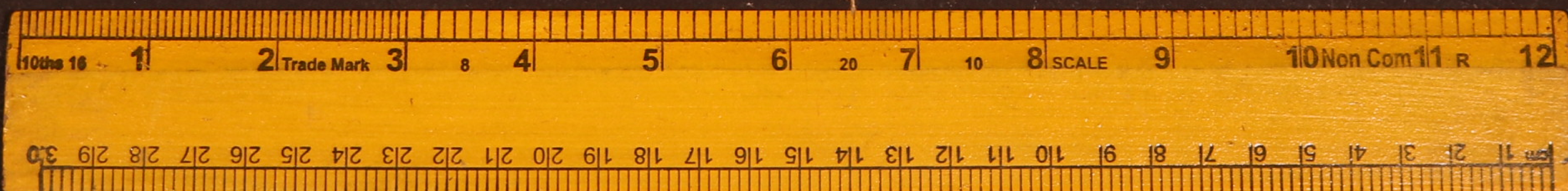
तोभिमुद्रेऽपिधावतोर्थितामवे। देतावन्मात्रमेव। व्यवहारतिमितं मायीयं यदिनाभासत्वंस्यात्। प्रतिभासमानेन। रूपंयथा विमर्शमसतिबाधकेस
त्समेव। ग्राह्यग्राहकभेदाद्यप्यभेदाख्यातिमयत्वेन। भासमानंप्रतिबिम्बन्यायेनच। प्रमातृदर्पणेनविरुध्यते। मायापदएव चार्थक्रियाक्रियाभ्यां। स
त्यासत्यव्यवस्था। विद्यादशायांच। स्ववतत्साधनशक्तिभेदोपिनास्तीति। उक्तोज्ञात्यादिस्यात्। तस्मादर्थस्तात्क्रियार्थैवनासिध्यति। यावत्समुद्बोधार्थ

नीयस्वस्वस्यैकानेकत्वंनासिद्धम्। यावच्छतत्कारणकारकाणांतेनसहसम्बन्धएकानेकरूपोनसिद्धः। क्रियाचकारकाणां। मेकाने
करूपतयानासिद्धा। तदाहैकानेकरूपैरिति। अर्थक्रियासतत्त्वसम्पादनयेवेतदेकानेकतायोगः। सपवग्रहणकृतस्तदुपयोग उक्तः।

स्थिति तस्य रूपसंवादस्य अौसविख्याति। स्वापित्रंस वादोत्रास्ति पूर्वबुद्ध्याभा सालङ्गुल्य नो तद्बुद्धौ भासोत्पादो ईद्भः सैवादौ तोमी। इच तत्त्वैकैकत्वे तद्रूप

रव तत्साधनाभास। स्तयाप्राप्तिः। स्तदाह। पवमाभासानुगण्येति। तदेवग्रहणकस्तत्त्वस्थैर्यमुक्तम्॥ अथवा। स्थैर्यबाधकाभावमात्र।
मर्थक्रियासंवाद
रूपयोभः। पव
मासांज्ञात्यादि
बुद्धीनांप्रामाण्य
मेव। तदाह।
नभ्रान्ताइति॥ १०

यत्तुदतद्रूपयोभेदाभेदमयत्वा सम्बन्धसामान्यादिरूपेति एतच्च यद्यप्यत्वं किमि
दानीसत्यमच्यते तेनयोऽभ्रान्तिव्यवहारं करोति स एवपरं भ्रान्तस्तत्तु ह्यणकस्तूत्रि
तोऽस्थिरत्वोपयोगोयुक्तावेवात्रेतिस्वार्थः एवमवतारयति प्रतिभासमानामेवेति
प्रकाशमानेनैवसत्तेतियावत् बहिष्करणावाह्येन्द्रियं तदपि चेत्येकमभिलषता
स्मर्यमाणाकारतयाह अपरं तु यदित्यनेनसंगतम् मायीयमिति भेदएवात्रप
रमसत्यइतियावत् सवेति अस्यांख्याख्यायांभावस्यार्थक्रियांप्रत्येकानेकरूप
तास्वीकरणमितिकर्तव्यतान्तरे एवंभ्रान्तत्वप्रयोगउक्तः स्थैर्यंतत्संवादः उक्त।
व्याख्यानेनस्थैर्यबाधकाभावः उपयोगस्तुसंवादइतिभेदइतिशिवम्॥ १०३॥
इति महामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञा
विवृतिविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे भेदाभेदविमर्शो द्वितीयः॥ २॥ ॥ श्रीः॥ १
शिवम्। शिवाय॥ ओंकमतत्त्वस्वरूपात्मव्यतिविकल्पाक्लिष्टचिदानन्दम् अस्म।
तास्पमस्यजगतः प्रमाणाम्भृतेशिवं वन्दे॥ क्रियाशक्तिविजृम्भेयमित्यभियात
स्वबोधे सम्बन्धसामान्यादीनां तत्त्वस्वरूपपादितम् अधुनात्तत्सम्बन्धतत्त्वमेवोपपा
द्यते वितत्य तत्र परमार्थतोहि द्विविधएव सम्बन्धोऽज्ञाप्यज्ञापकभावो योजनाजनकनिष्ठः
कार्यकारणभावश्च योजनकनिष्ठः तत्र पूर्वो मातृमेयात्मकत्रिष्ठितमुक्तम् वक्ष्यमा
णंच सिध्यति प्रमाणाधीना हि वस्तुसिद्धय इति प्रसिद्धम् ततः अतउक्तवत्प्रमाणव।
स्तुसमर्थोनोपयोगितया सम्बन्धरूपतया चावश्यं निर्णीतव्यमानमेयव्यवहारंवनि
रूपयितुं विमर्शान्तरं संप्रदर्शयामिः हृद्ये द्वैदिमेतादृगित्यादिभिरीशादिभिरीशा
दिव्यवहारः प्रवर्त्यते अस्मिन् श्लोकद्वयेन चात्र प्रमाणतत्फलस्वरूपं निरूप्यते ततः प्र
मेयतत्त्वनिरूपणाय प्रत्याभासं प्रमाणव्यापारो नतु नियमेन स्वलक्षणमकवस्त्व
कविशुद्धस्य तस्यानन्तार्थ्येणाविमर्शवलादाभासव्यवस्थितिदृष्टाकेनतत्संगतोमि
थ्यात्वात्तत्त्वमेकेन प्रमेयत्वं च प्रकृतमेवेश्वरवादेचदतेऽप्येकेन मानमेयफल।
विभागः सत्येवोक्तरूपेप्रमातर्युपपद्यते ततएवतस्यप्रमेयत्वम् यतभगवत्यपि
प्रमाणमुपयुज्यते जसेनव्यवहारमात्रसाधनेनत्वप्रमाणमितित्रयेणेतिप्रकार।
णार्थः प्रतिसूत्रं त्वर्थोनिरूप्यते यदुक्तम् क्रियादिद्वयोर्नभ्रान्ताइति तन्निर्णीते
प्रमाणतत्फलस्वरूपंप्रसिद्धमेवानूद्यते इदमित्यादिना श्लोकद्वयेन वस्त्ववाच्यंनी
लादिकमान्तरं च स्वावादियद्देशाद्यस्यसामर्थ्याद्व्यवतिष्ठते विभक्तानियंतामम
र्यादांनातिवर्तते इदमितिस्वरूपेण एतादृगितितिनित्यत्वादिविशेषणभूतधर्मान्तर
योगेन तत्स्माणमि तावत्प्रसिद्धलोकेनत्वकिंस्यादितिविवेचकोयावद्धिमस्थाति ता
वदिदमापतति इदं वस्तुस्ववशादेवतथावतिष्ठते तदाहिममनीलंप्रकाशतेचेत्स्यमेव
तिनस्याव तदिदमस्यवशेनव्यवतिष्ठते तदाहिममअन्यच्च यदिजउक्तदिदमत्येना
न्यस्यमार्गदर्शनम् तस्मादन्योसौ संविद्रूपःसोपिनिर्विशेषोनीलपीतादिकथंकारं

इदानीमेतन्मयानुरूपोपपन्नप्रमाणस्वरूपफल। लक्षणमाह॥ इदमेतादृगित्येवं। यद्वशाद्व्यवतिष्ठते। वस्तुप्रमाणंतत्सोपि। स्वा
भासोभिनवोदयः॥ सोन्तस्तथाविमर्शात्मा॥ देशकालाद्यभेदिनि। एकाभिधानविषये। मितिर्वस्तुन्यबाधिता॥ यदायत्ताहि। व

स्तुनःस्वरूपे त्वानित्यतादि विशेषणोवा। व्यवस्थाप्य मानता। सापि मातःस्वतेनापू र्ववस्तुवभास प्रव। स्थितःप्र माणम्॥ स एवचाभा सायमिति। नित्यइतिवा तथैवपृथक्कृया।

भिन्नवत्वेनचप्रमातर्युपारूढो। विमर्शरूपतामापन्नो विमर्शभेदानुसार्यैकैकशब्दवाच्यो। पृथक्पृथगेवतिरस्कृतदेशादिभेदे। त
स्मिन्नाभातएवसामान्यरूपेवस्तुनि। स्वकार्थक्रियाप्राप्तिः प्रमाणान्तरेणाबाधितस्थैर्याप्रतिपत्तिः प्रमातृव्यापारः। इतिवृत्तिः॥ ॥

विभागेनावस्थापयेत्तदसौ नीलो व्यवहितो नीलो न तु देवो नीलप्रकाश इति स आभा
सो नीलस्य व्यवस्थापकः नीलप्रकाशस्वभावतया हि नाः परं व्यवस्थापकत्व
कांचित् नीलस्य व्यतिरिक्तस्य चेत्प्रकाशकत्वं भवेत् स तर्हि पीतादेरपि न किंभ
वेत् संविन्नत्वादस्याः विशेषात्सर्वस्य ततो व्यतिरिक्तस्य नीलस्य स आभासः प्रका
शः इत्यंशश्चास्य व्यतिरिक्तता यदि महाप्रकाशाद्व्यतिरेके पारमार्थिके स्थितेऽपि व्य
तिरेक आभासते तत एवेदं जातम् शून्यात्पुरुणापि संकोचप्रत्ययः प्रकाशस्याप्यमेव केचे
व्यवच्छिन्नात्प्रमातृप्रमाणप्रमेयोल्लासो यथोक्तं सिद्धपादैः उदेति कः समालो
कः प्रमाणार्थप्रमात्रज इति तेन देहाद्युपाधिसंकोचवतोऽनन्तकालान्तर्गतस्वसंवे
दनलक्षणान्मायाप्रमातुर्व्यतिरिक्तीकृतः स आभासो बाह्यप्रमेयोन्मुखो।
यावद्वर्तते तावत्प्रमेयगतदेशकालोपरक्ततया लक्षणलक्षणात्यान्यरूपतयानव
नवोदयः संस्तस्मिन्नेव स्वशब्दवाच्य एकस्मिन्नेवानन्तकालव्यापिनि मायाप्र
मातरि समवेऽपि चेतनाभासमानो मम नीलाद्यवभासो यस्यैव पीतस्यैव पी।
ताद्यवभासः इत्यादिना रूपेणायः स एव प्रमाणमिति यतः स आभासः प्रमाति
व्याप्तेः सव्यापारः कारकं प्रमितिचेत् आह स एव बोधात्माभासो मितिः प्रमा
णस्य प्रमाणमिति संबन्धः न च पर्यायतया यतो बाह्योन्मुखत्वेन प्रकाशरूपत
या तत्प्रमाणम् अन्तर्मुखत्वात्मना विमर्शरूपेण केवलं विषयोपरागसंकोचि
तेन शाहनात्मना फलम् एकनिष्ठे हि प्रत्यवभिजयिन विवेकिनाह तत्फलेः।
तिनिरूप्यते तथा नीलप्रकाशस्तु हि विमर्शरूपे तत एवोक्तम् तद्ध्यानं तद्भाव।
स्यानादिति व्यापारात्मकमेव हि करणस्य प्रथमसाध्यत्वात्फलम् व्यापारस्य
व्याप्रियमाणकर्तृव्यापार्यमाणाद्धाकरणादनन्यात्मकत्वेन युक्तमिति व्याव
न प्रमाणफलयोर्भेद एव न्यायः फलफलेन तत्प्रयोजनापरपर्यायेण प्रवृत्ति।
प्राप्त्यादिना व्यतिरिक्तेन भाव्यता नाम अतो विमर्श एव फले तद्धालेन बोधः प्रमा
णम् विमर्शश्च सर्वदेशकालविशेषाभासानालिङ्गितमानान्तरूपाभासविश्रा।
न्तेजीवितत्वेनापेक्ष्यते अयमित्यपि हि यद्वर्तमानप्रस्फुरतान्यमात्रमाह किंबहु
ना चेत्रायमिहाद्युना तिष्ठतीत्यपि यावच्छब्दगोचरत्वाद्वेद्यत्वसरणिः शोर्ह
गतप्रत्ययात्मकवर्णस्वालक्षण्यबलात्विशेषनिष्ठेनाभासमात्रेप्रमाण
स्य व्यापारः स्वालक्षण्याभासेऽपि मिश्राणामाभासस्वभावे भेदे एव प्रमाणव्यापि
ते तन्न विमिश्राणां भागे हि नन्तरेषु परतयाहित्वादप्रमाणम् ततः प्रमाणावि
षयताभाजः पृथगेवाभासवर्गस्य वस्तुत्वम् स च विमर्शो हि द्विचन्द्रबोधादन्यत्राप्य
नुल्लेनमत्समेतसहितः एवमप्युक्तल्लितपव अन्तर्मुखत्वेन हि वस्तुपासपवासोना
त्यःस्वसंविदेव वाचमाक्षिणीति देवदत्तमजतमिति प्रतीतेः द्विचन्द्रमपि परस्यावि।
स्मयादपि पत्तरोपहासावस्थाकृपादिपात्रीक्रियमाणमेव द्विचन्द्रविमर्शोऽप्यस्य

इह मल्लिनेस्यस्ताप्रसिद्धो प्रमाणं नोपयुज्यते। तज्ञव्यवहारस्थापनशक्तित्वकम्। ततो मुख्यतां कथा। प्रमाणज्ञानार्थित्वाभावेऽपि। कीदृशं तत्प्रमाणं तत्फलं
वास्या। यदीयं। नोपयुज्यत इति। तज्जिज्ञासायां तल्लक्षणनिर्देशः। अत एव शास्त्रप्रारम्भमप्येव तल्लक्षणं कृतं। अनुत्पादिसिद्धत्वानिर्दिष्टान्दी
स्वं प्रति। प्रमा
णपयोगात्तदानिरस्तः।
अनादरादेव च प्रमाण
विशेषलक्षणं नदर्शितम्
अनुषङ्गिकत्वात्
विपदार्थव्यवस्था
पनेनोपयो
गाय च प्रमा
णस्य स्वलक्ष
णस्य।
यन्नेऽपि चेति। न सर्वथा तल्लक्षणप्रणयनापेक्षा कर्तव्यता। तस्मादादिसिद्धे प्रमातृसंलग्नोऽर्थप्रतिभासोऽर्थे प्रमाणत्वेनोपदिश्यते।
प्रतिभासो यद्यपि बोधस्वभाव एव। तथापि तदेव मायाशक्तिवशात्। मायीयस्य प्रमातुर्विच्छेदेन प्रतिभासमानो विषयवस्तुतया स्थिरभा
वेन व्यवह्रियते तथाभूतमिन्नवस्तुगतान्येव च तेन प्रमात्रा नित्यता व्यापिता कारणतादीनि विशेषणानि व्यवह्रियन्ते। तदुभयथापि य

तदेव वर्तमानतत्प्रकाशावलोपनतत्सत्यत्वमनुल्लसितमेवाभिमन्यते इति तत
उक्तं सोऽन्त इति एवं सूत्रार्थमवतारयति इदानीमित्यादिना अत एवेति यत ए
वमुक्तमादिसिद्धस्य रूपेऽनिव्यवहितमुपजीवनीयम् तर्ह्यादौ माभूत्तन्निर्देशः
एतत्स्याने तु किमर्थं आह अनुषङ्गिकेति क्रियाशक्तिविस्फारणप्रसङ्गा
त्सकादन्तरङ्गादागता एकप्रमातृतत्त्वविश्रान्तिलक्षणानुषङ्गप्रयोजनका
श्चेयेनानाद्यः तेषां व्यवस्थापने आदिसिद्धेति येनानावस्थादिना पततीति व्य
वह्रियते इति नप्रमेयवदित्यनेन प्रथमत्त्वात्तत एव प्रमेयत्वमसाधुत्वं तत्स्वर्थः न।
न्वनित्यत्वादिवस्तुनो विशेषणानां सर्वप्रत्यक्षेणाभ्यासनेकात्मकतिपदार्थं तन्त
त्कथमुक्तं विषयाणां चेति अत्राह नित्यतादीति नन्वविशेषणाद्व्यतिरिक्तं किमन्य
त्स्वरूपमित्याशङ्क्य वस्तुमात्रेणेति समसंगोकान्तवादिनापि हि धर्माधार रूपं स्व
रूपमभ्युपेतमेव यदेकनिष्ठतया तद्धर्मसहस्रसामानाधिकरण्यप्रतिपत्तिः
अयं घट इति कोरोक्तो महात्म्य इति नन्वविसंवादित्वं प्रमाणस्य लक्षणं
किमिह त्यक्तमेव तत् नयुक्तं लौकिकत्वादिति दर्शयति वस्तितिवस्तुव्यवति
ष्ठत इतिस्पेन नन्वेवोक्तं प्रमात्रधीनमिति प्रमात्रधीनतातस्य प्रकटीकर्तव्य
तोऽग्नि योग्यो यावत् प्रमात्रधीनता स्फुटयति विमर्शो दये हीति विस्पष्टत इ
ति णिजर्थो दर्शितः व्यवतिष्ठत इति णिजर्थोऽपि प्रकृत्यर्थ एव प्रधानमिति सो
ऽमपि मवस्थानमनुस्तम् अस्येवेति प्रमेयतामायाशक्त्यानीतस्येत्यर्थः
व्याकुलीकरणादिति वहिर्मुखत्वादेरणान्तर्मुखतया अवभातया अत्ववे
पलक्षणात् अत्रचेतिसम्बन्धिपित्वेनसिद्धो अर्थःक्षो नेवत्वमवभासः स्वप्रकाशत
येऽस्य प्रकाशते नन्वेवापि तमेतत्स्वसंवेदनमिति किन्त्वसंभाव्यतेनैवमित्याह
द्विचन्द्रादीति भ्रान्तबोधेऽपि स्वसंवेदनमभ्रान्तं सर्वत्रेति घटयति अत्रहीति
वाऽस्मिप्रतीतिचन्द्रालोकबोधः संभूयजनितेऽपि बोधे बोधरूपता बोधादेवं।
द्रियात्तु विषयाकारतेति ततो यथाक्रमं मकारस्य हि प्रभवो दोषः क्रमस्यस।
न्निवेशपरं हृद्धयेत्र स्वदेशमपि तथा चन्द्ररूपव्यञ्जकविषयांशमेव नबोधा
भ्रान्तीकृतं वाचा बाह्यरूपं प्रतिभान्तं स्वसंवेदनं सर्वदेवभ्रान्तमिति
वाक्यसम्बन्धः मध्यग्रन्थस्तु बाह्यं प्रतिभान्तं तत्समर्थनायानन्यत्रात्त्वविकृते
ततो बाह्यं प्रतिभान्तमिति कृतः विषयाकारस्तावद्यथावस्थित इन्द्रियात् आह तत्त्वेवति
प्रमा हि विषयोपरागयोगिनी तथा भवति विषयस्य इन्द्रियेण सन्निकृष्टेव
इन्द्रियवृत्तिनिपतितता वा तथाक्रयादि तीन्द्रियविकारे सत्यप्येवमेन्द्रियिको विभ्र
मः न तु ग्राह्यगतश्चाह दर्शनादौ नेन्द्रियविकारः अर्थश्चेष्यते तस्यापि विभ्रमस्यादि
यिकत्वमकथमाह नेन्द्रियोऽविकारोत्रेति दर्शयति तावन्मात्रेति इन्द्रियवि
कारएव केवलो तद्विभ्रमस्य हेतुः अविकृते हीन्द्रिये भवत्कथमैन्द्रियको

विमर्शोऽपायेहि प्रमातृतालाभात् तदानीमेकान्तेनाध्यवसितावभासयोजनया। यथासावर्थो विमृश्यते। प्रमात्रा तथावतिष्ठते। ताव
भासमात्रेण। स्वभावभासस्य वस्तुस्वरूपादिव्यवस्थायाहेतुरस्येवावभासस्य। या प्रमात्रात्मता। बोधस्वभावत्वं। तदाह। स प्रमातुः स्व
त्वेनेति। बोधप
वहिः सर्वकाला
नुगामी। प्रमाता।
तस्य च स प्रतिभा
सायद्यपि मायी
यापि आकुली
करणात्तस्य
स्वेनाभेदेन
नतिद्धाल
यापि स्वान्यत्वेनासिद्ध एव। ममैवमवभासत इति विमर्शात्। अत्र च स्वसंवेदनप्रमाणं द्विचन्द्रादिप्रतिभासः इवाग्रहिचा
न्द्रत्वं भ्रान्तं। बाह्यं प्रति चन्द्रयोर्विकारा न च विकृतं चन्द्रः प्रमाणजनकं॥ तोमेव्यन्

नोऽवतिष्ठते वस्तु। न
तत्स्वरूपेणैव केवले
न। तत्प्रमाणं॥ व
स्तुनः स्वरूपे विशे
षणे च यत् व्यवस्थापकं।
तत्प्रमाणमित्यर्थः।
तदाह। यदायत्ताही
ति। नित्यताव्यापका
रैर्यादि प्रत्यक्षेणावभा
सते। तद्धि नमानेवभा
सता। सिद्धिहि सर्वप्रमा
णसाधारणं लक्षणं। न
च स्वरूपविशेषणे युगप
देव प्रमेयत्वेनेह विवक्षि
ते। वस्तुनश्च स्वरूपेण
व्यवस्थापनं शेषाविषा
णलक्षणतया वस्तु
मात्रेण। विशेषणेन तु
व्यवस्था। स्वभावविष
ययोगेन। इदमेताह
गिति वस्तुव्यवस्थाप
नमेव संवादकत्वं सू
त्रे निर्दिष्टं वृत्तौ तु। त
देव वस्तुव्यवस्थापनं
प्रमात्रधीनं व्यवस्था
प्यमानतेति प्रतिपा
दितम्॥

...ल्पाभिसंधिः सात्माद्युपादानरूपा... स्वसंवेदनेन... नीलाभासस्य सिद्धिः... एतदेव चिन्तासमये नो... ममावभाते। तात्पर्यतः प्रतिपद्य... तदृति। अत एव वा... आकारत्वं नीलादौ... तां सिध्यत्येव वाप्या
त्स्वात्मसम्बन्धितया... नीलाभासस्य सिद्धिः
बोधसम्बन्धित्वानुपपत्तेरिति प्रतिपत्तव्यम्। यतश्चैवं समावभासते। ततएतन्नीलमितिभेदेन बहिर्विवेतनया बहिष्करणप्रत्यक्षप्रमितमेतद
च्यते ॥ सैषा

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२२५

विभ्रमः स्यात् तदेव घटयति नो यानादिभिरिति अश्रुभ्रमणनौयानवात
प्रकोपादिभिरिन्द्रियपक्ष्मभ्रमणाद्युपघातकं बहिःसमुपायनम् इति च लक्षणम् एव त
त्र विकारः नन्वस्वसंवेदनेन बोधवदिहस्वतन्त्रमपि तन्महाबोधपर्यन्तमपभ्रमा
मात्रलग्नं तत्स्वबोधमात्रता स्वसंवेदनेन सिद्धेत्यत्र हि चेदिदं बोधता दृष्टेनापि
प्रकृतो नीलमाभातीत्येवं रूपेणेति एतत्परिहरति अव्यभिचरितेत्यादि अ।
भिन्नात्मनोऽपृथक्त्वान्मभिमप्रसाधः पितृमातृशिवपदमध्यासीनो यत्र।
भासविशेषो हि चेद् नीलादिस्तु हि विषयो यस्तथाभावस्स्वेदनरूपता
प्रकाशात्मेत्यव्यभिचरितमस्त्यात्मनत्वापि च यस्तत्तथा एतदुक्तं भ
वति भिन्नाभिमतेऽपि यत्राभिमते यन्नीलं हि चेदिदमित्येतदेव स्वरूपमभिप्रेतकनी
यम् यद्बोधे पदेषु पीतवन्निर्भासते तेनाप्यसिद्धो वा सिद्धमिति हि चेदिदं नील
याभासरूपेऽस्वसंवेदनमस्त्यात्ममेव हि चेदिदं प्रतिभासः स्वेति दृष्टान्ततत्त्वे
दृष्टान्तान्तरेऽस्मत्स्वयेनाह यथा चेति यथा सा यथा भाऽपि च नीलाभासं विके।
ल्पकाले स्वसंवेदनादेव प्रतिपद्यते यथाममेवमभासत इत्यपि यत्र
कृतं तत्स्वसंवेदनादेव प्रतिपद्यत इति योजना अत्र चार्थे स्वसंवेदनेन य
त्प्रमाणमुक्तं तत्साकारबोधनादिनाप्यवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति दर्शय
ति अत एवेति यथा स्वसंवेदनेन काको यस्याकारस्तत्ताऽतो बोधस्य सम्बं
धित्वं इति बोधस्य नियमेन कर्मता व्यवस्थया विषय इति च यदुच्यते तत्स्व
संवेदनादेव सिध्यतीति नान्यतः प्रमाणात् तथापि सम्बन्धित्वेन सिद्ध एव
ति यदुक्तं तत्सिद्धा प्रकृतमपि प्रमेयान्तरं सिध्यतीत्यपि करणसिद्धा।
न्तानामप्येतेनैव ग्रन्थेन दर्शयति अत एवेति बोधसम्बन्धित्वेन सिद्धत्वाद्धा
धमात्रपरमार्थत्वेन नीलादीनामिति यत्प्रकृतं प्रमेयं तदपि सिद्धमेव भवति
सम्बन्धस्याभेदविश्रमप्राणत्वेन तादात्म्यपर्यवसानात् एवमिति हि यन्नी
लात्मकं रूपं तदवभासत इति सामान्याधिकरण्येनावभासमनुडितेऽस्य चाव
भावो बोधस्य सम्बन्धी मनो यतादात्म्यापन्नः तत्किमन्यद्वशिष्यते य
द्धेयातिरिक्तं नीलस्य रूपं स्यादिति नन्वेवं स्वसंवेदनसिद्धो नीला।
भासविकल्पो वा द्वैतीलेकस्मात्प्रमाणमित्यत आह एतस्येति चेः
श्योऽकांशोऽवतरति आन्तरे विकल्पे नीलमवभासत एतावन्मात्रमवसि
त्तं बहिर्गतवाकारत्वेवाधावभास एव एतन्नीलमित्येवंरूपः इत्यन्ति
यत एवं समाभाति ततएतन्नीलमिति तत्स्ववहिष्करणशक्त्या प्रमि
तेर्गृहीतम् एतदिति नीलादिवाक्यमुच्यते नत्वविकल्पस्वसंवेदनप्र।
मितं तद्ध्युपमुच्यते एवं स्वाभासमन्यथाख्याय अभिनवोदयत्वप्रसि
द्ध्यावस्थमपश्यतो मोहमपहन्तुमाह स चेति पुनः पुनरिति कालभे

...वभासः पुनः पुनरुत्पद्यमानो। न बोधस्य विच्छेदभेदत्वादपूर्ववस्तुव्यवस्थापको। यदा न भवति। यथास्मृतिज्ञानाव
...ल्पदानप्र माणं। तदाह। पूर्ववत्स्थिति। अव भासयवेत्य व्यवस्थानं॥ स्थितरत्नियपदं। प्रमाणप्रमेय घो वीसत्वामेद प्रतिपादनाय नैतनाम्यै श्रिन
...मिस्यर्थः॥ ॥ ॥

...एवचावभासमा ... यीये प्रमातरि... तिव्यापारवतिस्था ... नुरूप्येण। स्वरूपेण ... विप्रेषणयोगेन ... विच्छिन्नतयावस ... सुपारोहो। तद्यमे ... त्वमितिविमर्शो ... त्ततां प्राप्तः
सत्त्वमात्रव्यापार। स्तदाह। स एव चावभास इति। अत्र प्रमितिप्रमातृव्यापार इति हेतुस्सम्बन्धः स एवेत्यत्राप्यवधारणं प्रमाणफलयोर
भेदाय चक्षुरादिव्यापारात्माया प्रमातृ। स्वात्मन्यपीश्वरताविभक्त्या निर्विकल्पचटाद्याभासः प्रमाणं परतो यं च घट इति विमर्श फल
मिति। यद्यपि। तथापिवि...... कानवभासादभेदः। अथवायं घट इत्यत्रैवाभासोऽस्ति तत्प्रमाणम्। विमर्शश्च फलमित्यभेदः। प

देन सर्वदेवाभिनवत्वाद्यतन्तबोदयो न कश्चिदाभासः किन्तु वेद्योपरागादन्यत्वा।
नन्यत्वं तत्रैव यस्यापि प्रत्यवमर्शबलादिति तात्पर्यम् वाल वा भेद इति अव
भास एवावस्थित इति हि विषयेदेशाभासव्यतिरिक्तं नान्यत् स्थितं तद्भूतं सन्न्यस्ते किमपरत्वं
तिवदन्यस्मेददुक्तमितियावत् एवं प्रमातृत्वेऽर्थे वृत्तिव्यापारस्य फलस्य ग्राच
ष्टे स एव चेति अनेन निवृत्तिवाक्ये अत्रापीति न केवले एवं भिन्नार्थः सिद्धबोधदृष्ट।
शदर्शनाध्यवसाययोः कालभेदात् कथमेकतामिति न प्रमाणफलयोरभेदस्त
दृष्टेऽवबद्धदर्शनेऽपि कथमसत्वाविमाशेऽक्षते चक्षुरादीत्यादिना यद्यपीत्यन्तेन
तथापीत्यादिनोत्तरमाह बोधदृष्टा अपि विकल्पा हि प्रत्यक्षायत्ता इति
दर्शनाध्यवसाययोरेकत्वव्यवहारः एवं परदृष्टाशयेनोपपाद्य स्थितद
र्शनाशयेनोपपादयति अथ वेति अत्रैव कथन प्रकाशविमर्शात्मनि रूप
उक्तं हि स मतात्मकारदत्तं भीति तदेव घटयति एकैव हीति एकस्य प्रतीतौ
चिन्मात्ररूपतया ...... वता परमार्थप्रमातृरूपावेयक्षायोपरक्तोसंविद्
याचेश्वरता प्रमाणात्मिकावक्ष्यत इत्यागमापिकारे नन्वेवंता प्रमातृ
दशायामीश्वरतात्मप्रमाणदशा फलदशाल्पकाश्चाह तदेव चेति अयमिति स्वसं
वेद्यः सव्यापारविमर्शव्यापारमेव प्रमातृतायाऽलंस्वविद्यातत्वा लाभवि
मर्शाभावस्वरूपमात्रेविशेषणं वाहृये वा यस्तदेव प्रमाणस्य फलसंसा
रस्मेऽमोऽन्तस्वमतत्मायास्पृष्टत्वात्मलिनमिताशयशेषः नन्वयत्तमोऽवि
शेषणोऽपि पक्षान्तावृत्तिस्तत एवं हृद्यन्तरेणाभवितव्यम् इदमिदिनित्य।
मिति वतितत्तस्येऽनिर्देशोऽकथनयः अथमित्याह आभास एवेति स एव चाभा
स इति हि वृत्तिग्रन्थे च आभासप्रमाणत्वेनोक्तः तमेवाति तिकटमपेक्षपति
देशाः प्रकृतप्रमाणप्रमेययोरभेदतात्विकमाचष्ट इत्यर्थः नन्वेवं प्रतीतिः
नन्वेवं प्रतीतिः प्रमातृप्रमाणमयीति कथम् ए॰ वं प्रमाताता तेनापि तद्व्यापा
रे मानकरणं तद्विषयश्च प्रमेयमिति हि युक्तम् नैवमित्याह स तीति नन्वेवं
चेत्कथमयं लोकव्यवहारः पूर्वं प्रमातेत्यादि उच्यते अन्यदा त्विति यद्याख्या।
तमस्याभिमा यास्पृष्टमेतत्सर्वमिति तदेवं भक्तान्निरूपयन्नेवनेकाभिधानेन्ता
दिवृत्तिव्याचष्टे सां व्यवहारिकस्यदेतिसम्भूय संहृत्य संकोचेन च व्यवहारः त।
त्र आगतस्ततत्सयो जनस्तत्त्रमवस्य यो प्रमाता तस्य प्रागितित दातत्प्रतिभोजति
प्रकरणे अभिलापेन साधारणो य एवाभिलापविषयः स एवार्थोऽयमन्यतत्त्व
वक्तव्या तथा अभिलापसाधारणाच्चाभिलापेन सहतस्यः प्रथते सोऽभिलापसं
वलित इति यावत् यद्यप्यभिलापसाधारणार्थवत्त्वम् एकसामान्यविषयतायोर
न्तस्तथापि एवं प्रतिपादनमात्रतात्पर्येणास्मन्नद्विन्याननयोरभिधानेनयथा ।

कैवरहिप्रतीतिरत्न
वहिरूपतया प्रमा
तृप्रमेयप्रकाशम
यी, समुदेति, तत्र
चाधिवतेश्वरतास
द्भावोऽपि वसते।त
त्रार्थाभासभाग
श्चिदविभागादीश
रेतेति सा प्रमाण
तादृशा॥ ॥ ॥

तदेव च प्रमाणस्य फलमुच्यते। योऽयं तावति प्रमेये। मयेदं ज्ञातमिदानीमेव वेत्ता हमिति वा। तथा सव्यापार प्रमातृत्वोल्लास। स्तदेव
दर्शित मयमिति। निसेतिवेति आह। स एव व्यतिरेक उद्ध्वावास्थिति। तदपेक्ष्याव स्तुप्रस्तावेऽपि पुंलिङ्गता निर्देशः सति क्रियायोगे।
सहेवस्त्वैः कार... कारकतोपल... स्यते। तेन यथावी... धानः प्रमातृलाभ। ... तदेवाभासो ... लाभा ... वितयकलना ... बोध्यापन ... कर्तृत्वोद्भव ... ति
... ॥ इति ॥

प्राहुः स्पष्टतरकत्वमनित्यत्वंचोक्तमितितेनाविमर्शविशेषमन्तरेणापि यत्प्रत्येकैकः
प्राहुः तदाभ्यश्नितयावृत्तिः साधारणात अतएवेति यत्एकसामान्यप्रमाणव्यापार
एकैकमेवच सामान्यंवस्तुप्रमाणव्यवसायादर्थक्रियायोगात्मत्वात्ह भिन्नभिन्नस्थाने
तिकस्थितत्वमप्रमाणविषयोवस्त्विति प्रधानंद्रव्यंभवतीति विधेयवस्तुपेक्षस्थित्यानिर्दे
श्यः एवमनन्तरत्र विशेषणामपेक्ष्यतदेवकृतोस्यविशेष्यत्वम् उच्यते तदन्तरिति तद्विवि
डीकरणव्याप्तैरेवैतैः पृथुबुध्नोदराकारस्याप्येवार्थक्रियानिर्वाह्यते यद्यपिचतेषांनि।
जनितज्ञानानांस्तिसमानचनार्थ्यते भिन्नभिन्नसंधानादेवनथापिचित्रपटेनाताननिताना
त्मनायेवावरणरूपाकर्तव्या तस्यामेवशोभाभिमाना यत्रप्रविशेषश्चित्रतायायकेन।
हिरहसिकान्तसमेतारमणीविचित्रपटपरिधानेशोभामाधात्वेनरपतिराज्यस्थानमण्डप
वारचयति चिरस्तिमणीनिचितमपिकनककलशमित्याशयेनाह प्रायेणेति अतए
वेति पृथगतर्क्यमानत्वेन अत्रेनित्तविशेषप्रधानम् तद्रव्यवाचीयप्राहृव्यक्रम्।
किंचिदहत्वभवतीति आत्मावस्तुस्वभावस्यशरीरमिति चतंत्रग्रतितेष्वसहृदद्रव्ये
त्यत्रविकल्पस्यैवेति अनेनविमर्शभेदानन्तमास्तित्वमेवद्र्व्यतिकदाचिदिति सन्निहि।
तानामपिमध्येएकेवार्थ्यतेतावतानतत्वतीनामसंस्तिधानमितिभावः सर्वथेति प।
कस्मित्सामान्येतत्सम्हेवाभवतविमर्शइदंत्वहेयमायापदइतिव्यवहारपदेनाह अत
एवेति यतोर्थक्रियाप्रापकत्वमस्यातत: नत्वर्थक्रियाप्रापकत्वेचास्तवाधत्वेचको
विरोधंइत्याशंक्यविरोधंदर्शयति अर्थक्रियेति अर्थक्रियाकारिवास्तमाधारणम
तत्रभवतीतिवाधस्वरूपम् एतद्विपरीतेचप्रमाणप्रतिलब्धस्यार्थक्रियात्मवस्तुस।
परणस्यातिकृक्तोविरोधः नन्वर्थक्रियात्मस्वरूपस्यवाधकंकिंकरोतिउच्यते ऐंद्रियिक
मानसविम्बमभेदेनोद्भूहरणहृदयमनक्रम् नोहणाद्वीतिकृतिर्येवउत्पन्नमपिवानरोन्म
त्वेनेनएवकारार्थस्वयमेवस्फुटीकरोत्यवृत्तिभंगकरोनस्युन्मूलनेप्रायशोविमर्श
स्यवाधकेनत्वत्यन्तिविरोधएवेतिस्पष्टयितुम् नन्वित्यादिना अतएवेतियत्सपन्नेप्रतिभा
सनेनतत्किंवाधकप्रसंगेरपिशापशोनेरपिवानसंपन्नेभवतीतियद्वस्तुनोहेतोः अवाधितत्व
मितिप्रमाणतायाम् वाधनीयत्वमित्यप्रमाणतायाम् अनेनविरोधवाधप्रमाणत्व।
योर्निर्वाहितः मायापदेचावष्टमेतदुपयुज्यतइतिदर्शयति प्रमाणंहीतिज्ञानमेवप्र
माणमुपयुज्यतइति प्रमाणतयोपयुज्यतएवमर्थमित्यत्रव्यवहारेण प्रयोजनंदर्शितम्।
तन्निष्यापितइतिव्यतिरेकोपक्रमेणतेनविसंवादभोहनि: प्रमाणस्यगतइतिसंवा
दकमेवप्रमाणमिति ननुकिंसंवादनेनप्रवर्तकतामोत्रेणैवतथ्यास्त्वेनत्याह प्रवृत्ति
रिति अपिशाद्वादन्तस्यापिविपरीतवेदिनोपार्थितातातरतम्यात् मत्तोपिहिप्रवर्ततेस
विषेपिचात्रेत्यातम्हृढ: अन्यथादृष्टप्रत्यवायेपिपरस्वहरणादौकश्चप्रवर्ततेतानर्थे।
निश्चयवानपिएवमित्यतामायापदेवास्यदर्शितेस्वप्रामाण्यंयदुपपादितंतद्विज्ञान
वादीविघटयति सिद्धान्तिमतमप्यप्रवानप्रविश्य एवंतर्हीत्यादिनाप्रतिपन्नत्वमित्य
त्वेनतयाकृतः प्रकारादेतदंगीकर्तव्यमित्यर्थः सिद्धान्तीवाह्यवौपरविरोधमाशंक्यम

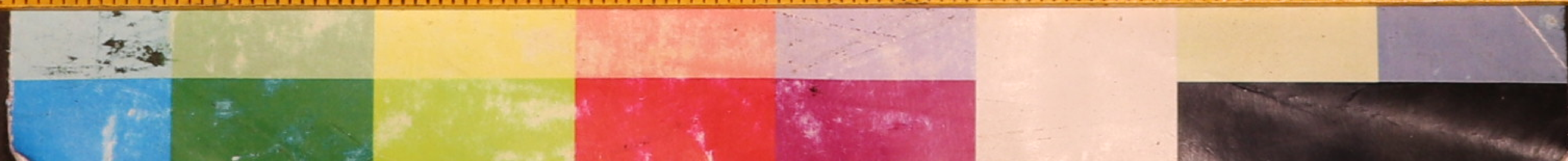
नेपरिहृतेस्वदर्शनेमेवविमर्शान्तेनग्रम्येनशिष्योवाविमर्शनेमेवविमर्शान्य
नेनग्रम्येनशिष्योवाविमर्शनेमेवविमर्शान्तेनग्रम्येनशिष्योवाविमर्शयत्येवंवुवाणः
निश्चीयतेतिअर्थक्रियासमर्थतयापिभासनेनैवनिश्चीयतइतिसंभाव्यतेतत्पर्थः नि
यतिशाक्तिरितिपंचमीतयाहेतुत्वम् तायार्थक्रियासमर्थइतिपूर्वेणसम्बन्धः उक्तं
हिचिन्मयत्वमत्र अर्थक्रियापिवास्तवेसभिन्नाभासभेदतइतिवदन्तेतच अर्थक्रि
यापिसहजानार्थानामितिभवतीतियत्संभाव्यतेतथाचेति एवंसतीत्यर्थः केषादे
र्दर्शनामात्राद्विशेषोनावधार्यः अयमित्यादौसन्तस्यविशेषस्याकारःकाममियत्तापि
यङ्कोनतदपिविघटयति अर्थक्रियाज्ञानावसरेपीति एतदवभासइतिकेषार्थक्रियो
वभासेयोलोकाकर्षणादिःकान्तायाःकूटकर्षापणादपिहिमूल्यप्राप्तिर्भव।
तिविपिवशातःअनर्थकारिणोपीति अर्थक्रियाकारित्वेनयेनाभिमतःतस्यापि
तत्तोपीति स्वलार्थक्रियातोपिनार्थक्रियासमर्थोवधार्यते अयमेवतत्पार्यंत
नतथेतिनचेयुक्तंवक्तुंप्रमाणव्यवसितार्थक्रियाकारित्वेनसत्यत्वमितिप्रमात्रभिम
तत्वस्यवडुधाविघटनदर्शनात् सएवहित्ररूपकविशेषःकदाचित्रणशनेप्रापयेत्
कदाचित्पणपंचाशतमितिभूयाननियमः अतएवतदर्थक्रियाकारित्वंयथानियतं
तत्कारणजन्यत्वमपितथाश्रवणोलोहयन्त्रगल्वर्केत्यनपाषाणप्रभवेषुवह्निषुकतमे
वह्निमाचक्ष्महिअतस्तजन्यत्वेभावाभासस्यस्वभावइत्ययुक्तम् नहियावान्यावृत्तिव
र्गएकदाभावाभासस्यदृष्टस्तावद्भिःतेनतेनसदाभवितव्यम् तदेप्रावन्तकालताया
भासानामप्यन्यतानुवृत्तेरयुक्तायाअपिप्रसंगात् अथयावतान्यावृत्तिवर्गेणसामा
न्यसम्हेतनवातज्ञानवशेरमवश्यंव्याप्यते तावत्तस्यवपुरज्ञापिनेयतोविघ्नःप्रतीति
पर्यालोचनयाचभावस्याभासमानत्वएतावदीनरूपानवस्थापयदेयतइतितदस्याभिमते
पिकेषोकेषानयाप्रतिभासमानेकर्यंनसत्यतेति एवमर्थक्रियासमर्थरूपावधारणा।
स्याशक्यत्वमुपपादयत्यर्थत्वमुपपादयति उत्तरकालमिति अनिश्चितप्रामाण्यादेवहि
प्रवृत्तेः पश्चात्तुव्यापारमपिअर्थक्रियायांप्रमाणपरीक्षणमितिनतत्रप्रामाण्यनिश्चये
सोपयोगिनीति प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणमितिवात्स्यायनीयमप्ययुक्तमेव एवंअ
त्यत्तमपक्षतीकाप्यमनुमानमपितयाकरोति नहितिप्रत्यक्षस्यप्रामाण्यमनिश्चि
तेचेत्तर्हिएतदयमेवसपक्षमज्ञावविपक्षव्यावृत्तिप्रायेस्वरूपंप्रत्यक्षेणोवमूलेनिश्चेत
व्यम् यस्यलिंगस्यतदपिनसिद्धमप्रमाणगृहीततत्वस्यलिंगत्वादितिलिंगितोर्थंद
गितियदनुमानेनतदर्थिनकिंचिद्धितिनप्रमाणव्यवस्थाकाचितप्रामाण्यावधारणा
स्याशक्यतामुपगम्यपनिष्फलत्वमर्कंततावद्यविरहयति अथवात्ताहिपूर्वपक्षवादिने
वाभ्युपगमंदर्शयतापिशिथिलीकृतेत्याशयेनदृहेत्यादिनाविभागमुत्पन्नयेप्रामाण्यमव
धारणीयम् साचयत्नहानत्वेयत्नोपादानत्वेचावश्यमुपयुज्यते तदाहकदाचिदितिवि
तापीतिग्रामान्तरवेषम्प्रस्थानगच्छन्तदर्शनमूलेद्वितेनतेोयतनमुतदाराःकेनचित्री
ताइतिकथंनिश्चिनुयात् तथाचेतितेनप्रकारेणयोभ्यासस्तेनाहेतो।

प्र. प्र. टी. २२९

वित्यर्थः युक्तं चैतदित्याह तथाहीति सन्निवेशान्तरे त्विति ह्रदेशाविशेषोऽद्रियास्
ह्यलोकादेः सति अर्थाभावेऽपि विषयज्ञानस्वरूपमेवं भवतीति संबंधः तेन ह्रीति संवादेन
तत्स्वरूपं दर्शयति यत्रेदिति लोकप्रसिद्धमेव न तत्र कैश्चित्परिभाषितं किंचिन्मात्रे
व क्रियत इति प्रमातुः स्वातंत्र्यम् यदुक्तम् नद्दृश्यत्यव्यभिचार्यर्थान्तरे स्यादिनाव
वतिष्ठत इति परोक्षेऽर्थज्ञानमिति सिद्धान्तः एतदुक्तं भवति प्रत्यक्षमर्थसामर्थ्यादन्
मानमर्थान्तरसामर्थ्यादागमः प्रमातृसामर्थ्यात्तथा वितता वितत प्रमातृन्तरसाम
र्थ्यादिति विशेषः तिरश्चामपीति तेहि दंडमुद्यतं दृष्ट्वा प्रहारमनुमिमीते उपदेशाद्य।
ह्यन्ति स्वजाति प्रति हिंसादियन्ते अस्मत्परिमीलिते एव पानरत्नाप्रभवत्युपदे।
शाद्विति दृष्टान्ते न घटयति अस्मदित्यादिना तदर्जनोपाय उपदिश्यत इति संबंधः प
रस्यलोकायतस्य समत्वेऽपि तेषां कोऽमारोपमाणोक्तः न वशामाण्यविषयोऽनुवधा
न जनितो मोहः किमिति यत्र निवर्तनीय आह अदृष्टेचेति दृष्टं पितावत्प्रामाण्यको
जनः प्रवृत्तो विफलतया विलम्बनात स्वस्पति अदृष्टेपुनर्महान्सवायोऽयं स्वेवेद
नीयनरकान्मानन्तेच क्रमतारं नमेन स्वर्गापवर्गलक्षणमानन्दरूपमवश्यं परिहरनोपा
दानविषयः प्रेक्षावताम् अन्यथेति दृष्टविषय इति मन्तव्यम् तथाहि रात्रिलसर्पमा
लात्वेन निश्चित्योपादानो मरणोनरकपातानुबंधिना प्रयुज्यत इति प्रत्यक्षविवेकव्यम
नुमानेचतत्रानुसरणीयमेवं विधेमहति कान्तारे कुतः कृत्स्नविध्रुक्तेमोत्स्मितस्ववक्तं भ
वत्विति एवमियता प्रत्यक्षानुमानयोर्दृष्टविषयतया मातृशायान्वेषणीयम् सम्या।
दौ विश्वादौ दृष्टविषयतायामागमस्यमप्यनुग्रहीतमस्ति सामर्थ्यमिति दर्शयता परस्परा
नुग्रहतेव प्रमाणानामुक्तम् तथाहि प्रत्यक्षदृष्टमप्यर्थं क्रियाहेतोर्हिर्ज्ञानमाग
मलक्षणोऽप्रसिद्धिमपेक्षत एव इयं स्त्रीगौर्यस्याः क्षीरं पथ्यं पवित्रंच इयमागदमीय
स्याः पयोग्निसादनमपवित्रं चेति तत एव प्रमाणसमूहादेव प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते सात
देशादिकेति सवेकान्तसवस्त्वतेश्चणरामपर्यासंयोजितविधोजितमाभासस्वसंवेदनरू
पपरमेश्वरस्वातंत्र्यावादएवयुज्यत इत्येतदग्र्यमभविष्यति इह लोकं तावत् नतक्षेति
यदवधपानुसरणीयमुक्तम् अदेचास्माभिरादिवाक्य एव व्याख्यातम् किंतु नियुक्तं
वेमाख्यातमयुनासंक्षेपतोवाख्यातुपदति प्रसिद्ध इति प्रतीतेनिरूढिर्हठेनाशकृतरू
पत्वे विमर्शने यदानुरंचितस्वभावस्यानरहूरूपं प्रत्यक्षादेरपिजीवितकल्पं तेनेय।
हि स्वरूपे न तथैव भवतीति तत्र विवादो यथा गरुड एवाहं कोऽभिपन्नोऽविषमनति
कोऽस्मि इति तथा चाहुः आत्मानं याहृशं योऽत्र भावयेन्ताहृशो ह्यसाविति आत्मानं।
याहृशं वेद देवा एनं तथाविदुरिति च तत स एव विमर्श आगम इत्युच्यते मुख्य
तया तत्प्रयोगितया तूपचारात् तज्जनकोऽपि शाहशाब्दः परादेवचारोतस्य प्रामा
ण्ये प्रत्यक्षप्रमिते हितत्फलमकिंचिकरमितिमुखैर्वाग्निरित्यादिकं केवलमप्र।
माणम् एतद्धि प्रमाणमध्ये निषेध्यत्वेनवाप्यागान्तरेणावादेशकालभेदस्पृष्ट
त्वादिति रूपेणानवा प्रमाणतां भजतां नामग्रजनादीवप्रत्यक्षताम् यत्रयदेति।

सिवाच प्रत्यया यस्यार्थस्येति अनेनचैतत्परिहृतं यदाहुरेके वक्तव्यं कोऽसाविति
हृद्यास्मि रिति कस्य तथा कस्य क आगम इति परस्पर विरुद्धोपदेशिनो ह्यागमाः
नचयएकस्यागमः सोऽन्यस्यानागम इति युक्तं प्रमाणस्य पक्षपातित्वादिति तथा
ह्यपक्षपातित्वं कीदृक्प्रमाणस्य किंतु खलु भोः प्रत्यक्षानुमानेचक्षुरीये मे तस्यनील
वह्न्यादिकमवभासयतो येनापक्षपातिनी स्यातम् चेत्प्रतिवादः सिद्धांदशः प्रा
प्तेऽति पिलाभो भवितेति संकिंमेत्रस्यागमः अपतथाजातीये प्रत्यक्षानुमाने मे त्र
स्यापिकदाचिद्भवत इत्यपक्षपातितास्मात स्यागमस्याप्यविशिष्टा अवश्यं हि सौगत
चार्वाकादेरपि कचनप्रत्यपि तपुरुषवचसि प्रतीति निरूढिर्भवेदेव तथा हि ह्रदविम।
र्शरूपो हृदयमागमः आसमन्तादर्थं गमयतीति तत्रयथैवा प्रमाणभूतं हिंच दूरसंवद
नस्य योगमुपगाक्षेपलोके ह्रियादिक प्रमाणेन चयनासस्यक्रत्यक्षस्य पक्षपाति
ता प्रसज्यते का चित्तथा ज्योतिष्टोमादिवाक्यं मूढादीनामनपिकाराणा स्वर्गविमर्श
रूप आगमाभासेऽपयोगं व्रजन्न प्रमाणभूतोऽपि श्रद्धादरवति द्विजे दृढविमर्शात्मक
स्यागमस्य रूपशाहृनोपयोगेशमाणपमासादयन्नपक्षपातादिवाच्यतार्हः सर्वएव
ह्यागमो नियतापिकारिदेशकालदशासहकारिप्रभृतीनामस्त्येवविपिनिषेधादिवि
मर्शमयः तत्रस्वकाश्चिन्मनुष्यः कंचिदेवदेव सिद्धान्तायत्यन्तमकरणीयो चितविमर्श
स्वात्मयोजनेन नविमृश्यान्भगवताऽस्पृष्टोऽन्यस्तत्यं विमर्शमिति विकल्पजन्तोरित्यसंदे
तत् दृढनिरूढिरेवचननद्दपिकारिलक्षणं मन्यमिति दर्शितम् अपेवयक्षेनमे
वंवेदेति विद्वान्यजेतेति तदर्थमेवचोक्तम् अहामयोयं पुरुष इत्यादि एतच्चाग्रेस्फु
टीभविष्यतीति युक्तिमानित्यादिव्याचष्टे तस्याश्चेति प्रतीतिनिरूढेर्यो यद्युत्पन्नमान
म् ईश्वरसद्भावेहि सन्निवेशकार्यादिलिंगजमनुमानमस्त्येव तत्र भुवनादीनां विषय
योनारूपमनुमानमित्यागम एवतत्र शरणम् एवंशास्त्रनिवद्धायामुभयंव्याख्याय
लोकपरस्परापतिष्ठितायां व्याचष्टे लोकेपीति कस्मीवेत्थितिमध्यएवंकालदेशादे
रिथीवराणवरहृकरणीयं भूयसा विद्यते शास्त्राश्रितायां शास्त्रेणगृहीतव्यामिका
युक्तिरनुमितिस्तयानुगमः संवादः मानमिति तेनेव वस्तुनो निश्चयोपहतेयुक्तेरद।
हीतग्राहित्वात् ननविपर्ययोनकस्मादित्याशंक्याह एतइति प्रत्यक्षेणाहितावदि।
द्विपजेनस्वसंवेदनेन योगाभ्यासजेनचनीलमवबह्मलोकादिरर्थः साक्षादेवाव
भासते तत्रशेषायामावायुज्यत इतिनयुज्यते वक्तुं यत्र हि परोक्षत्वे ततएवचसंशयास्प
दत्वेतत्र योतिस्थयो विषय भावोऽर्थस्य युज्यत इतिव्यपदिश्यते तत्र हृदोदृष्टे परेणाकि
मत्राग्निर्नवेति पृष्टे अग्निः अस्त्येति प्रत्यक्षेकमपमिति पुनः दृष्टधूमादिस्तुक्ते प्रष्
म आह युज्यत इतिहेतुर्नोपपद्यते इति यावत् तथाचतत्रभवानाह प्रसिद्धत्वादकारणम्।
युजिर्योगे उदाहृतत्वमि अतोयुज्यते यथासामग्र्याथः सायुक्तिरनुमानमेवोच्यते यत्र
केचिद्भिद्युः पश्यतियाभावानितियुक्तिर्युक्तिरेवेन मन्दत्वेप्रज्ञायाः स्वतमानपरिकर

कार्यादि। दुर्लक्षकार्यादिभावं।
योगिनिर्मितत्वेनापि द्वरवधारं।
सयोक्तं

इत्यियुक्तिस्वरूपमुक्तम् तदग्रे परीक्ष्यते योगिनिर्माणात्मत्वे प्रतिबंधचि
न्तायाम् ननु युक्तिरनुमानं यदित्यापि कथमियमनुभवाश्रा तत्रेति अनुमा
नम् कार्यादीति कार्यस्वभावद्वयरूपं कार्यकारणांसे योगिसमवापि विरोधिचे
तिलेङ्गिकमिति वा पञ्चकरूपम् इदमस्य कार्यमस्य स्वभावोस्य कारणमस्य सं
योगस्य समवायस्य विरोधीति नियमेनेत्येवं भूतोयः कार्यादिभावः सदुर्लक्षस्त
त्त्ववधारयितुमशक्योयस्य तथाभूतं लिंगम् ततश्च सुविवेचितमित्यादियदुक्त
तदपाकर्त्तुं स्थानमेवशेषयितोरवधारणासंपायव्यापि विघ्नमवत् एवं सदपि।
नियतविषयं कार्यादिकमनवधारणीयमुक्तं तदपि नसदिति दर्शयति योगी
तियोगिनिर्मितेवाइदंस्यादितरहालौकिकमित्यपि नावधारयितुं शक्यम् श्रा
गितिश्रुत्यर्थक्रियापि वाश्यत्वेसामिन्नेतत्र ननु धूमस्य पादुरनोः क्वचित्वादिवदग्नि
जन्यमपि रूपं तदनग्निजो धूम एवन भवति यदि स्यादिहाप्यनग्निजन्यमेवास्यापते
दित्यग्नेनस्यादसाविनाशोकाहकार्यकारणाभावश्चेति अस्वाभाविकरति यदि
हिकश्चिदग्निनामभेवद्धूमोवानदानयोर्यो नियमः पौर्वापर्यलक्षणास्वभावो
भवेत् यावतानावेवनकोपि चितेविहितं मं मुक्तासेविदेवहितथाप्रथनेस्वमसेक
त्पयोगिनिर्माणादाविक्कोवलेसेविहितं मावसादेवयत्रनियति शाक्या अन
न्तर्यानियमोवभास्यते तत्रजाग्रश्चवहमः कारणतानिश्चयश्च तत्रकृतोयंनिश्चयः
अग्न्यनन्तरेणोवधूमेनभवितव्यम् तत्कालिकस्यदर्शनस्यासर्वज्ञव्यापारात् भयादः
र्शनेप्यनाश्वरस्यात् मयोदर्शनेचसामग्रीमध्ये स्वानन्तरनियतस्यप्रवेशितत्वा
त्स्यैतावदेशाविशेषांशमात्रमनपितिष्टत्वदृष्टविनभवति धूमस्यापिस्यात् पर
दर्शनोपजीवनेनतथानिश्चयश्रायामोगीकृतोभवेत् नत्वेवधूमस्यकिंरूपम् श्रा
द्व एकमस्यवमर्शोनिधूमस्यहिधूमाभासेनैवप्रत्यवमर्शोदार्ढ्यमापन्नाद्रूपज्ञाश्च।
नन्वरतानाविकंठादिविकारदर्शनात् एवंहिमतिवहूरपिकिंरूपंयदित्यनायत
न्तरताधूमादिष्टवंभाविनाचेत्यनेनक्रमेणानवस्थान्यान्याश्रयंच एवंकंठादिवि
कारेपिधूमापेतयान्योन्याश्रयत्वस्यकार्यापेतयाचाविभाविनि चितिनकदाचिद्वू
मोद्दृष्टोभवेत् ततश्चसर्वेन्यावपरिस्पष्टभेवस्थावतनदर्शनात् नचयावन्मावाद्दृष्टे
यएकदादृष्टम्भावस्य: सर्वदाभावितुमर्हन्ति देशकालान्तरायोगात्संगादेकस्वलक्ष
णावशेषतापतेः कतिपयव्यावृत्तियोजनेचपरिभाषितेभावस्यरूपंस्यात् कति
पयत्वेचावधिदृष्ट्यः परामर्शाएवविधिनियमहेतुरितिचेत्तदिदमस्मदुक्तमेव।
एततिधूमश्चमवमर्शनीयोधूमइति नवेतत्कार्यएतत्कारणमिति एतद्देशाप
तत्कालएतद्रूपइतिहियथानभावांशप्रविष्टमेतदाभासान्तरवत्तथाकार्यका
रणाभासोपिकेवलेनित्यताभासभेदवान्मिथ्रणायास्वलक्षणाप्यापनेक्रियतो
नाम ननुतदकारणत्वेतदाकार्यत्वेवाधूमाभासोनधूमाभासः अत्रोदाहरण

शालूकंच। शालूकाद्गोमयश्चजायते। द्यवान्तरविशेषयोगः कारणकार्ययोरत्रसम्भवति। तर्हिसकथंबीजकर्मात्कर्मकर्मान्तरस्य। कर्मणिरूपे
दृष्टेपिकातुसन्तयोः कदल्यात्रपफलादौनेष्टः तदस्तु। तथाप्यसौदुर्लक्षइतिअवस्थयानानुमानं। मुख्यतया। दृष्टादृ॰ तामुपगन्तु
समर्थो। तदागमय
वाधितत्रभवे
त्योविशेष
निश्चयहेत
इविसंवादीति
प्रसंख्यानव
तां सपवनु
(त्वंप्रमाणं।
प्रत्यक्षंच
विमर्शा
मयंसामा
न
मवभातं त्रैलोक्ये त्रैकाल्येच। तथाहृष्टस्वभावनियतमवस्थापयन्नुक्तंप्रमाणं॥ यथा

माह यथेतिलोकस्यहिप्रतिपत्तिरहोमणिमंत्राःदेः प्रभावोयदग्निरप्य
यमविकलोनदहतीति एवंयथाकार्येननियमोभावस्यतथाकारणे
पीतिदर्शयति शालूकंचेति उत्पलकन्दम् शालूकपरामर्शानिदृष्टेनस्य
तज्जातीयमेवतत् तत्कथपरामर्शानिदृष्टेनस्वतज्जातीयमेवततइतिनये
वीजात्यत्कंदेकन्दाद्द्व्यत्कन्देकदलीजन्मवापिनातद्भिन्नमेवकन्दद्वय
मितितत्कन्दद्वयोऽङ्गवकदल्यावपिभियेयाताम् तज्ञदाचकदलीफ
लादीनामपिभेदःस्यात् ततश्चयदुच्यते अनन्तरेवाकारणंकार्यम
नुमापयति तत्तुल्यरूपाणांतत्स्ययथाप्रवद्वयोःकदल्योःकन्दोद्भवः
यत्रतुसाक्षाद्धेत्वभेदस्तत्ररूपभेदोपियद्यात्तयोरेववीजकंदोद्भवयोरिति
तद्धिवदितिस्यात् आद्येनहेत्वभेदेनसर्वत्रैवकार्यसाद्दृष्टेत्वभेदस्यसमम।
नत्वाद्यथाचमरुदेशनिवासीगोमयमेववह्नेःकारणत्वेननियमत्वद्वि
स्तद्धूमस्याप्यग्निम् सोपिहिकल्पयेद्यद्यगोमयोग्निःस्यादयमपिस्या।
न्नचास्ति तस्मादन्योप्यग्निर्गोमयएवभवति अथेत्यनमात्रमेवतेनकार
णतयाकल्प्यम् धूमस्याप्यनन्तरंकिंचिद्धस्तुमात्रमितिकोविशेषः न।
नतयोरपिकदल्योरुक्तभेदः एतदप्यनुवदतिहष्टणायतदाक्त्विति असदा
पादितमंगीकृत्यापिनफलसिद्धिरितिदर्शयति तथापीति असावित
भेदः तथाहिकिमिदंरागाद्दृदितापावकककामनायावचनमनुकरणातइ
तियथासत्त्रपिकारभेदात्कार्यभेदोदुर्ज्ञानस्तथासर्वज्ञेतिमिद्विवेचितमेपा
घाभावादशक्यानुष्टानोपदेशोयम् यद्भवन्तएवशक्येतज्ज्ञातुमेतिष।
घोयदीति किंचसाममसर्वज्ञकारणम् तस्योचमहकारिवर्गोपिविचित्रो
भवत्कार्यभेदंयदिविपते तस्मात्कारणमवनजवान्निचयोद्यानयमाना
अन्यएवतेवह्नयइति किंकार्यस्यदानींहमनेतितविघ्नः तस्मादुर्लभम
नुमानमितिधीवरस्यमोहिपापस्यौत्पाप्यापायीतिकारणात्कार्या
नुमानमेतयोरपतत्त्वमानेवानत्रचप्रतिबंधकरात्मवानियतिविज्ञभा
देनभवेदपिपातकहेत्वेतितित्रानुमानमनाहत्यपरामर्शपरिहारे॰ नामागम
एवागच्छतिस्वच्छप्रसिद्धिरूपः तदाह तदितिप्रसंख्यात्मवतामनिसावधा
नानांविवेकिनोविडम्बनभीरूपाणांचआगमेद्दिनामायंप्राहूनसंक्रान्ति
शरीरः यथाहभगवान्ननन्तःपरत्रस्वबोधसंक्रान्तयेपाद्दृत्रेनोपदिश्यतइ
ति तत्रस्वबोधः प्रत्यक्षेणस्वमेवदनात्मनापरामृश्राद्वियेन्द्रियाध्यक्षणप्र
यइतिप्रत्यक्षस्यचेतनामर्पप्रतिदोबल्यस्यानदोगमस्थापितदापतेदिसा
णेकोशमयतिप्रत्यक्षेचेति एतत्सविशेषणंकर्त्तेसामान्यत्वस्याप्य।

यथोक्तंप्राक्। का
र्यकारणभावस्थार्थी
म॰ नौस्वाभाविकईश्वर
नियतिशक्तिमात्रकृ
तत्वा नियतिशक्ति
श्चाकिमग्नेरेवधूम
कारणत्वंनिवेशी
तवती। किंवान्यस्या
पिकदाचित्तत्कारण
त्वं। तन्नियतमेव।
भवेदिति। कुतस्त्यो
ऽत्रनिर्णयः। एकप्रत्य
वमर्शविषयभूतमपि
चकारणं। कार्यवा।
न्योन्यानियतंदृश्य
ते॥ यथा सपवाग्रा
कारस्तथापरामृश्य
एव कदाचित्तम्भि
नो। तदाहेति। शं॰

मानकम भ्रान्तादरस्वाणां यथेविप्रमत्तादेवेति प्रत्यक्षताणि हि रहाभासः।
श्रामिश्रेणाविषयत्वेन निश्चितस्य न त्वेवं निश्चये कथं न हि लहः संशयेर
तिकथमवादि संशयादपीति अत्राह केवलमिति आभासान्तरेसिद्धमा
णाभिमतेन संशयइतियावत् उक्तइति नहि मधुमात्रेकादिनमात्रेत्र क्त।
मात्रेवागुरुत्ववत्तारोमधुनिलोहलाद्यायांच तदभावादिति मिलितपव
पायाभासवर्गेतद्व्यवहारः ततएवेति प्रत्यक्षात् नाक्षीति अबाधितविम
र्शेन हि प्रतिभासेन वस्त्वापितेसाक्षात्कथमन्यथाभवेत् नन्वेवं रज
तेवास्याहा नवेति रजतमेवेदमिति निरजतमिदमिति कथं सकृदेव
रजतेन त्वग्राहिणा प्रत्यक्षेणा वचादितेरजतेन संशयनिश्चयविपर्ययवि
भागः निश्चयस्य तयैव देशकम्मतयायुक्तं भवितुम् सत्यमेवरजताभासो
शेसंशयविपर्ययौ तदेशकालाभासान्तरमिश्रणापुरःसरौ योर्थक्रियाभा
सत्वमहिम्नाभवतइति चैषं नानुपपन्नम् तदाह सर्वत्र चेति पूर्ववदि नियं
घाद्धवमुक्तं सर्वादिषु चेष्टाद्यादि हेतु वैन्यत्र प्रकवाणा घाप्रत्ववाद्यत्वाघा
भासान्तरसंभेदादि चित्ततेन यागत्यनुसरणीयम् यद्वापूर्वमत्रैव विह
न्नियं घं यदुक्तमनन्तरमेव केवले देशकालभेदापेक्षयेति तदति दिश्य
ते पूर्ववदिति ननु सामान्यमात्रेणावहिमर्षोदयइत्युक्तं तत्किमनेन देशा
दिविशिष्टं पुनः स्वलक्षणमित्यादिना आह निश्चितेति यद्यपि प्रत्यक्षेण
कसामान्यविषयएव आमाणप्रमासादितेन घापि मिश्रणाभासांशेआमा
एयमखण्डितमेवेति सामान्यमवदेशकालगतं सिद्ध्यति स्वलक्षणांत्वस
र्वदेशकालमिति विभागोयं सिद्धः कृतः सर्वदेशकालगामित्वेपितथैव
पिदेशादिविशिष्टं पुनरितिवाक्यद्वयेन विषयइतिसामान्यादावित्ति
चैवेयधिकरण्येन अनेकसामान्यमेलनेन तितत एव सिद्ध्यतीत्यनेय।
डुक्तं तदेवव्यवहारे स्वभावहेतुसमर्थनायहेतुनैवोपजीवति अतएवेति
अत्रेति शिंशिपात्वेतस्येति वृक्षत्वस्य सचेति यदेतन्नियतमहिम्नाचेका।
त्वेपि शिंशिपात्वमन्तर्भाविन वृक्षत्वम् एषां सोतन्मात्रानुबन्धे पः शिं
शपात्वमात्रतत्नाकृष्यत्वम् यदाह तन्मात्रभावान्वयिनिः स्वभावोहेतुरा
त्मनीतिस्यादिति ननु संभाव्यमेनकृत्वेन वादनयोराभासयोः नवक्तृत्व
सम्बन्धं भवन्ती शिंशपानिः स्वभावात्कथंभवेत् अत्राह अयमिति शि
निमित्तानामह्य नैवेति प्रत्यक्षागमवदिति यावत् लोकसंव्यवहारेत्र।
कापीडात्यायेनोपयुज्यते तन एव परमेश्वरापगम अशिहि महलेने देशा।
दशास्थ्युहष्टविशेषान्तरेपियाप्रमि हि स्वापिना नियनिस्वहृपान्वे वर्तिनीन

त्मूलतामेवानुमानानां करणकल्पनुमानानामिव निर्विवादं
प्रामाण्यम् नतत्स्वयंकल्पनेष्यापिता नोसहितौ यान्यतत्त्ववादी
नोश्राजन्मतोनतत्पूर्वजन्मकोटिसहस्त्रावधेर्वापद्यव्यवहारस्य परिषी
लनेन तत्फलेन वापरकीयपरिपाकप्रतिभोपजीवनेनार्थक्रियाला
भेन वा प्रतिभापरिपाके जातेप्रमाणस्य सावित्रिकत्वतन्त्रथात्वनिश्च
येव्यापारो खण्डितः तदाह अभ्यासादिति अतएवेति यतोभ्यासादेव
भवति ततोयदुक्तम् पश्चात्संवादेनकिंकृत्यमिति तन्निरस्तं भवत्य
भ्यासांशेतस्योपयोगादिति तात्पर्यम् तदेतिसाक्षात्कारसमयेपत
स्माद्धस्तसिद्धिर्जाता समसाक्षात्कारः स्वसमयेप्रमाणमिति योनिश्च
यः सतदातद्धस्तसिद्धिनिश्चयः अन्यथेति अनभ्यासेनार्थक्रियारूपनि
श्चयाभाव तथाहि तदसंवादान्तरमपेक्षते नेसंवादोपि चेतितस्यार्थक्रि
याहेः कार्यस्य हृचारि प्रसक्तेः याप्राप्तिस्ससंवादइति संवादइति संबंधः
एतत्सर्वं वाच्यार्थसिद्धि समतमर्पितदर्शनेन कथं चिदुपपद्यते अभ्यासा
देसंस्कारस्सारवत्वात्तस्य च प्रमात्रेकतापास्तुपपन्नेति हि दर्शितम् हक
स्वाभासेचेत्याद्युद्देशेष तत्र स्वदर्शनेनूपपन्नमित्याशयेनपुनरिहचित
त्यदर्शितमस्तव्यम् नियतिशक्तिस्तमहाभासमावतयातत्रप्रवेशनी
येत्यधिकमियत् तथा चेति यदेतदुक्तं प्रमेयं तेन हेतुप्रकारेणान्यथः
तावदितिसंव्यवहारेदृष्टविषयइतिमन्यते कइवेति एकप्रमातृरूपसं
कुचितप्रकाशावेशिनीलाद्यवभासविमर्शनरूपात्स्वयत्ताममला
विगीतविमर्शनरूपःपरिच्छेदस्वरूपासंकुचितप्रकाशविश्रान्तभावत
त्वावभासविमर्शनस्वभावआगमोबलवानितियावत् एतमागमम्।
विगीतप्रसिद्धिलक्षणं विभजति तथाहीति वेदपाठवैष्णवादीनां हि।
पार्थो विमृश्यमानः परम्परानुष्ठानेनप्रसिद्धः सोनेनैवोक्तो नैवोत्पादि
तुष्माकाल्लादारभ्यैव प्रवृत्तइति तावच्छेदभागीत्यनवच्छिन्नप्रकाशपर्मे
विमर्शात्मापरमेश्वरएवेत्यनादित्वमेव तत्रोक्तदादिभिर्भोगेवमतेराप्तेरि
नौरदप्रभृति मिश्रप्रसिद्धान्दृष्टानमनाद्येव तन्निबध्यतेयतः शब्दैन्सम
सव्यासोपकल्पितवाक्ययोजनाभिः नचास्यायत्नमात्मपरमेश्वरीतमि
तिदर्शयति सर्वैवेति उपपादितमिति तत्रस्तात्मतः सिद्धमित्यादेउप
पादयिष्यते इति इयं तथा चटपटाद्याभासेत्यादिस्थानेषु यदिसर्वा
मानसीवाङ्मयीवाप्रवृत्तिः पारमेश्वरी तर्हि सकला ... दावपि

तथाह्यनियतवक्तृकानवसितानियतकर्तृकाशानिदे। प्रथमतथा। प्रवृत्ताया शब्दप्रकृतिः सातयारूपतामापन्ना।

यस्याः पुनरन्तरविपर्ययप्रतीति नष्टस्थैर्येणोक्षिपति। सा मानसीतावास्क्रियाशतशोपि निरुध्यमाना निश्चलैव प्रतिभासेत्ता प्रमाणमेव। यथा
विश्वस्तावासतयो भावितात्मनः करणस्य संसारिणो हि प्रमातुः प्राणादेर्न परमेश्वररूपतापरिहारः सर्वात्मना प्रमातैवाहि तदानीं
तस्यात् तस्य वस्तुतन्त्रात्मता स्वतन्त्रस्यैव च प्रमितिकर्तृ त्वात् केवलंप्रा णादेः परमे श्वररूपता तिमज्जनेन संबन्धात्म स्वरूपोन्म ज्जनात्म मात्मताकं च्छनोत
तस्य तस्यस्वयं निवार्यमाणापि मनसि स्वरसतो विच्छेदेव प्रतीतिरुपजायमाना पारमेश्वर्यां शाखेवोपजायते। तत्त्वप
मुख्यभावा। ततः सार्वज्ञ्यं नातिक्रामति॥ वोधे॥

सा प्रवृत्तिः कथं विसंवादिनी आह तस्यास्त्विति बाह्यार्थपर्यन्तीभावेन सता।
चोपलक्षिते योस्याः प्रवृत्तेरायायाधैश्वर्याः सम्बन्धेपि निपाशावक्राश्मनस्वाप्या
रहूपवैलक्षण्यभेदः प्रातिस्विको विशेषः संभवन्नपि दुर्लक्षत्वात्प्रवृत्तिरुपपन्ना
लोकस्य प्रवृत्तौ च विसंवादोप्युपपन्नः पाशाववाश्मनस्थापारभावापत्तौ तत्र च
बाह्यार्थपर्यन्तीभावाभावाभ्यां रूपवैलक्षण्ये तस्य च दुर्लक्षत्वे तत्रस्थ प्रवृत्ताव
पि विसंवादे परमेश्वरेच्छयेति हेतुत्वेन योज्यम् निरुध्यमानापीति निरोद्धुमि
ष्टापीत्यर्थः निश्चलैवेति निरोधे क्रियाचाल्यमाना प्रविचालाप्रतिभासेत्येति
प्रतिभानलक्षणोयं प्राह भावनाख्य आगम एवेति यावत् भावितमिति अस्यैवि
संवात्स्यि विसंवात्स्यिति इत्यागमस्य प्रत्यक्षाद्युपदेशविशेषः प्राहुतद्रूपेरणाप्रावी
हृतं व्याप्तमन्तःकरणसंकल्पाभिमाननिश्चयवृत्तित्रयमयं यस्य मन्त्रा अपि हि श
द्वं संविद्रूपपरमेश्वरसम्बन्धिप्राणनमसिद्धेकरूपविशिष्टविमर्शस्वभावाय।
स्यैव प्रमातृविमर्शमात्मानाभिव्याप्तावन्ति तस्यैव तथा रूपनौबलादेवोल्लासयन्त
स्त्यथाविधविशिष्टफलदाः तत एवोक्तं सप्तहारायकचिनेनेति ननु पश्च प्रमातर्यो
भिमानात्माप्राहुन विशेषः सा कथं पारमेश्वरी वागित्याशंक्य परमेश्वररूपतामर्व
त्रैवानिरूहां केवलं तदिच्छयैव तस्याः क्वाप्येषा विचित्रेशोन्मज्जननिमज्जने भव
तः इति दर्शयति संसारिणाहीति तदानीमिति परमेश्वरतापरिहारकाले लोष्टा
दिवदस्वातन्त्र्यात् प्रमात्तेति प्राणादेः प्रमातृता कथ्यते अवक्रियते पर्रेनाता निकी
तिर्यावत् पारमेश्वर्यस्याशेषप्रकाशाविमर्शमयस्य योगात् ततः एतदुक्तं भवति
यथैव विश्वप्रकाशात्मा परमेश्वरस्तथा विश्वविमर्शात्मा तत्र वाह्यत्वग्राह्यता
र्थक्रियातन्त्रत्वकारि वर्गस्य यथा प्रकाशस्तथैव विमर्शः ततईश्वरेच्छयैव यो यत्र
विमर्षणीयो एकीकृतः समस्तक्रियत्नकुरूपिनोज्झितं शक्नोति तत एव तद्दंशे रुद्र
भक्तस्त्वित्यादिना भावांशकप्राधान्यमात्मसुदर्शितं सेति प्रतीतिस्तादृशीमा
र्वस्वं प्रेरितं न अवस्तु नितथा भावनिश्चकतामिति यावत् नन्वीश्वरेच्छयैव यद्यस्य।
निरूढं प्राहुते सप एव तस्याभास इति कदानीं प्रामाणिकानां शोणकर्षः आर्केवराकः
प्रामाणिकः ईश्वर एव हि तथा भाति विकल्पयति विमर्शयति च नन्वेवं तत्स्पीमे
वस्थीयतां किं शास्त्रप्रणयनोपदेशश्रवणानुष्ठानैः सत्यमवस्थीयते यदि स
तथावष्टम्भीत परमेश्वरः तत्स्वधाकंदशोहाहनमपीश्वरेच्छैव तथा च श्रीशिवदृ
ष्टिस्तत एव शास्त्रकर्तृत्वे इत्यादि यावत् तदनुष्ठानतत्परत्वपि इयतामाननर्थवीवृत्तिं।
विचार्यं ब्राह्मणयीं विचारयति वा गापीति तथा चेति यतः प्रत्यक्षासती प्रमाणं
ततः परस्येष्वप्रतिरोहाभावलक्षणो नवाधतेना विमर्शीकृतानैव प्रमाणम् न।

वागप्यत्रानकर्तृकानियतवर्त्मकाच। प्रातिवस्तुस्युनियतेषु परिमितेषु च प्रतीतिमुत्पादयन्ती। स्वरूपा। पारमेश्वर्यांशेनैव।
नियतेषु वस्तुस्वक्रुह्रदेषु स्फुरति ननुऽनन्तश्चित्स्वप्रमातृत्वनिरोधाभिलापादपि निरुध्यते। तत्तस्या प्रसिद्धिरागमसंज्ञा
प्रमाणमेव। तथा च वेद वोद्धाद्विपुपा त्तत्त्वविद्धा प्रसिद्धिः। स्वरूपता ममस्वा प्रमाना प्रमाणं। न तु न स्तीर्था न्तीर्था न्तिवा
ध्यमानत्वात् युक्त्यंशास्तु स्वरूपेषु पिंडर्बल्लः परकीयबलवद्युक्त्यन्तरैर्वाधितः॥ अस्ति

न निरूढत्वात्प्रमाणमपि तत्प्रमाणोपपन्नत्वात् नैवमित्याह युक्त्यंशास्त्विति नताव
त्सर्वत्रन्यायो निर्वहति यत्रापि निर्वहति तत्रापि दृष्टीकृदृष्टाकार्यादिरूपस्य दृष्टत्वात् दुर्व
लः स्यादेहे बलवानपि वाधनतो व्यापितन्यायान्तरदृष्टिरेवेलतरी भवति तथापि चा
यापि यावद्दासंसारं प्रवहतोतत्कषद्धृ तद्दे दसहस्रोप्यायमानानां न्यायानां न पर्यवसाने
किंचिदपि लभ्यते यदाह यत्नेनानुमितोप्यर्थ इति मर्शः फलोचितानर्थानावामाप्रति
पद्यते विपनीते च सर्वत्रशाक्यानेवकामागमइतिच परकीयेति क्रमयोगपद्ये क्रम।
कार्यकारित्वं व्यापकत्वेतिपद्यते न किं वस्तुपदाण्यसंभाव्यनतावच्छिन्देदेप
स्यव्यापके वस्तुतो भवितमर्हतः अन्यतरस्याप्येकं कथं व्यापकत्वम् क्रमस्य नसहृ।
हाकरणं तस्मात् समन्व्येव वस्तु तत्र नितदपेक्षया द्वितीयापि राशिर्नकश्चिदिति न
दतद्रूपपरिच्छेदव्यवच्छेदप्रयोगात्तीयराशेभावनिश्चयो नास्तीति गम्यतत्वत्रयापि
नकश्चित् संभावनात्रविकल्पमात्रेण तया सम्यक्प्यपिते व्याप्यव्यापकभावो वस्त्वावि
घातीनि तत्राणि कोपि न तावत्क्रमेणाकरोति अनन्तवृत्तिधर्मकत्वात् नाक्रमेणापके
नवघ्रपाकार्यकारणे तत्र दायोगात् अनेकेनापि करणे योगपद्यायोगात् सहकारि
संपाताणायकरणे तस्यैव व्यापकत्वे तस्मान्न क्रमाक्रमयानित्यादिकोनेव्याप्यकोपि
दुर्बलीभवतित्यायः एषापि पिशाचोक्तिरत्याकाशकपरिहारतेति सर्वथातकोऽप्रति
ष्ट एव तथैव हि परमेश्वरेणास्पष्टः तत एवेहशाक्तिसंवर्धनक्रमेणाना संकृ।
चितविमर्शशक्तिसमाकर्षणेन तथैव भोगापवर्गोपयोगिनापयुज्यमानः
परमेश्वरेणास्पष्टस्तर्कसंसारः क्वाप्यसंहारवद्परएव विचित्रायमीसंसाराः अ
प्रतिष्ठितत्वेपि तत्तर्कस्य तत्समर्थानस्य विडन्ता काचित् आभासमानवस्तुवादेहिप
रमेश्वरेच्छयाः यमाभासनियमः सा चैव चित्रेणाभासानुपपत्तौ तस्यैयोज
नवियोजनवैचित्र्येणाच प्रमातृत्वविचित्रीकुर्वाणाः पर्यन्तयोजयेतावदेवतया।
यमवतिष्ठते तदयमलव्धगाधएव तर्कः शोभते अत्रतत्स्ववृद्धिगर्वेणप्रतिष्ठा
पयेत्वरहमाक्लनमप्यकल्पिततिः शोधश्रृंगालकमप्यप्रवकस्यानवकाओ
वाडिम्बविडम्बको वेत्यात्ताम् सर्वथाऽनुमानेनाऽध्यवसितमामपित्वागमएव
स च योयस्य हृद्येनिरूढिमुणगतः स एवं यस्य च तद्वीन तत्तस्य किम् तत्कर्म
तद्वहानोपादानविरह इति चेत् इहापि आगमविशेषस्य पायभोगापवर्गोपा
दानानरकपातादिपरिहारविरुद्धएवेति यदाहमीमांसका आपि भट्टनाय
कः महान्तिपातकन्याऽर्थदाणावशानः सुराः पावनानि नमस्तस्मै सच्छन्दायत
रणे अत्र विद्याविधानवाद्यागाभ्यामेव इति निरूढतया आगमप्रमाणम् त
दाह प्रसिद्धंत्विति यद्यदा यथा यत्रैत्य नेन क्रमेणासर्वोऽगमानां प्रामाण्यम् स्त
च्छायागमोहिता भवति प्रमाणभवनेऽष्यनार्यसंपर्केस्वेभाव्यमानत्वानिरागा।
माभासः तथाशुनकेषेवमहाजे वा महेशं वेत्यादिकं तत्त्वेभमथ्यात्मदिक्षा

प्रसिद्धं न तु वाध्यते। तथा चैत त्रक्ष व
ह्नान्टहरिः॥ धर्मस्य च्चायय छिन्नाः
पन्थानो येऽवस्थिताः
तं तं लोकप्रसि
इत्याद्ये
प्रश्ने एवा व्यते इति॥ वेद

ई॰
प्र॰ १॰ ५
ति॰ ज्ञा॰
टी॰
२३०

वृष्यान्तहोत्सप्रेक्षणोत्पन्निरुद्धेपि चिरजीविनामप्यषिप्राणानामेवं बुद्धिर्जायते ऽद्ये
तद्युक्तमिति अथ च न विधीयते न तु पूर्वमयुक्तकारिणोवयमिति यत्र तत्रागम
संवलनया प्रमातुः पूर्वमेवाहमयुक्तकार्यभवमिति प्रत्ययो जायते न त॰॰ गम
त्वमेव तत्रापि भगवन्नियत्यापारमेश्वराणामे एवंविधबुद्ध्युत्पादे विलयव्यवहा
रो न तु प्रत्यवायफलोऽन्यत्रत्वः तथात्वोदयेपारमेश्वरागमस्य माध्यमेऽनुग्रह।
व्यवहारोऽनन्ताभ्युदयलाभात् तत्रापि च तदागमत्यागप्रत्यवायपरिहारो।
लिंगोद्धारादिदीक्षायापरमेश्वरेणैव निरूपितः न तु शैवागमाद्यःसमाम्नातः।
वैसम्वादो तथा दर्शितमिति निवृत्तन्तत्वान्तःस्मा विना आगमाः पुरुषप्रज्ञातस्ते वा।
स्थापितपक्षपातयुक्ताःस्वबलेनोत्कर्षाद्युत्पादयन्तःसंभाव्यमानबाधाऽत्यम
तिजल्पितेन न त्वेवं यद्यनियतकार्ये केवाबाधा परमेश्वरीत हि सिद्धान्तश्रुत्यादेर
प्रामाण्यं स्यात् अदृष्टविग्रहाच्छिन्नाच्छिवात्परमकारणात् नादरूपं विनिष्क्रा
न्तं शास्त्रं परमं दुर्लभमिति अमूर्तो ह्यगतायत्त निर्घोषो नो जायते महान् इना
संवित्स्यातेह के हृदयं शास्त्रमिष्यते न तत्क्रमेणानादित्वात् परमेश्वरे प्रकाश
विमर्शस्वभावकालानवलासात् बुद्धादिप्रणीतत्वात्तन्नवोद्धागमादीनां भवेत्।
अत्र समाधिः बोद्धेति न हि बुद्धो नाम नियतः कश्चित् अपि तु भावनाबलप्रतिल।
ब्धक्षणिकादिहाद्रुविमर्शः तस्य क्षणिकादिभावनोपदेशी गुरुः पूर्वबुद्धस्तस्या
पुण्यमित्रक्रमेण नियतवक्तृकत्वात्पारमेश्वरविमर्शमयं तेषां वस्तुतः एवं च त्वं
विज्ञातितत्त्वभावनाभावितः कपिलो मन्तव्यः अत एव सर्वागमा अनादय एव।
तथा च पारमेश्वरे ऽपि शास्त्रे श्रुतहृन्नान्ताः श्रूयन्त एव बुद्धितत्त्वस्थितो बोद्धा अ
हं के पाञ्चरात्रिका इति यत्किंचिद्धाऽनन्यं लोके बोद्धमाहं तत्त्वादिकमेवमेलेषा।
ग्वाहेवलोकले सांख्यमेव वचन्नाह येन सन्देह इति इत्येवंवादिनां तेषां वादिनां तत्पा
तत्रयम विष्वष्टप्यपि कंचेति एतस्य कृष्णविज्ञानेकपिलाय महात्मने मया प्रोक्तमि
त्यादि च तेन के ते ऽहं किं वक्ष्याती किमस्त्रेन तु तत्कृतं प्रामाण्यं तत्कृतत्वमेव हि
प्रसिद्धि मन्तव्येणाकिं प्रमाणान्नकमिति प्रसिद्धिर्वेकाप्रमाणम् परमेश्वरेच्छावशा
स्तत्रागतकपिलादयोपि तत्प्रसिद्ध्यनुप्रविष्टाः कृतानुग्रहाः कृतात्मेवान्यास्ता
नुगृहीतम् लोकप्रसिद्धिरिति यो यत्र व्यवहारो व्यवहर्ता स तत्र लोकः देश इति
तत्र व्यवहारस्थितो न एतत्संवादयति काममिति केनचिदागमतिस्त्रयेनयद्य।
पि निर्मितं मत्यलोकाचारेणाचविरुद्धं तथा विषमपि च वर्णाश्चेष्टिते यत्तदपि
प्रतिपद्यन्ते काम बहवोपि एकवाक्यतयाङ्गीकुर्वन्ति न तु तत्र तेषां विचिकित्सा।
भवतीत्यर्थः तत्र हि इति तथाविधविरुद्धव्यवहारनिमित्तस्तावाग्नित्यर्थः यदिपा
रमेश्वरो वा काममपि तत्र हि वेदः कथम् अत्र ईश्वराज्ञा हि इति आसमन्तात् अप्रतिहत
तया च फलसिद्धेर्वा प्रियमाणमा वितये हृदयं व्यङ्क्त्वा न विमर्शरूपमाज्ञा

बोद्धसांख्यादिषुचास्तान कर्तृकत्वमेव साक्षाद् दर्शिता। तैः ते अप्रसिद्धैर्वा सिं क्षेत्र स्यात्तत्कर्तृकत्वप्रसि द्धेरस्तातकर्तृत्वात् एकै वचना धतीमे सिद्धिः तेनोक्तमेतदनुष्ठानामि ति॥ अत्ति

अनिबद्धाद्दि लोकप्रसिद्धिस्त्विति ग्राह्यविरुद्धापि विशिष्टदेशेतत्राबाध्यमाणा। प्रमाणम्। तथा च तत्रभवद्भर्तृहरिः॥ काममागम
निःश्रयेण निर्मितमपि लोकाचारवि रुद्धं च वर्णाश्र मपि प्रयत्नैः ति। तत्र हि तत्र तिदेशकालेपि सतिरोधुमि शापिकस्य विदति
रोधा। परमेश्वर्यांशरचिता सत्येव वाक्। ईश्वराज्ञा हि वादेष्वक्तः॥ यस्य॥

यस्यैवात्मिका ज्ञेय। महाग्गम्भीरसुन्दरीति। महद्वागायणेन॥ यदा पुनरुभयप्येषां प्रसिद्धिविपर्ययप्रतिष्ठोपरुद्धा भवति।
तदा परमेश्वरेच्छयैव विपर्ययो। प्रतिनियतवक्तृकत्वादिना। प्रसिद्धिभावमुपयातेः सर्वागमप्रामाण्यलक्षणं। पारमे
श्वर्यांशोत्स नतारूप। स स्पृर्वीता तथा चमातापित्व भ्यामपिक स्पष्टिचेक सिनास्ति कृते किंचिदेवम तिष्ठाप्रास।
परमेश्वरांशनिर्मितमेव सत्यावाक्त्वतां प्राप्नोति। येन तदुपचारवत्त्वपि लिप्यक्षरेष्वाप्यायितेषु सन्तापितेषु वा। तस्य
तथाभावो भवति॥ ॥

नमस्त्रासतस्यजः सान्द्रोऽशुक्ततः परतः परम् यस्यैवदात्मिका ज्ञेयमहागम्भी।
रसुन्दरीति यथैषेति इत्यारीनांशुक्लसारंवीर्यं वाक्ययं पूर्वव्याख्यानमिच्छादि।
शक्तित्रयमयं ततोऽप्यपरं परशक्तात्मकमानन्दधाम ततः परं समस्तशक्तिप्रति
ष्ठारूपं परमशक्तिविश्रान्तिधाम तत्रमः अत्र इति गाम्भीर्यस्य सौन्दर्यस्य चा।
तिशायं द्योतयत्वथ्यात्मापि भूतापि देवादिविषयार्थं सहस्रगर्भत्वमाचक्षाणः
सर्वभामा विसंवादितां वेदागमस्याह यथा ऽङ्कं सर्वज्ञानमयो हि सइति उभ।
यीति निबद्धा अनिबद्धा च विपर्ययाविरुद्धा प्रसिद्धिः प्रामाण्यलक्षणमश्नुते
इति संभाव्यते इति सम्बन्धः तथा च शुक्रात्सम्भवति मद्यस्य पेतत्वमापि हि जैबिता
दिश्रूयते इति सापि प्रसिद्धिरेव सापि चाऽनादिः अनादिकालभाविन्या हि स।
र्वा प्रसिद्धयः तत्र तत्काचित्कदाचिद्विमज्जति काचिन्निमज्जतीति उन्मज्जनति
मज्जने एवोदाहरणमस्पष्टयति तथा चेति तदुपचारवत्त्वितिनामादराणि
अत्र मनोगोचरीकार्याण्यपि लिपीयत उपचर्यन्ते चिरतरबहुजन्माभ्यस्त
व्यवहारपरिचयहठनिहितेन परमेश्वराज्ञानुवर्तितया श्रीमत्सर्ववीरभट्टारि
कायत्तनतया तथैवमत्तमस्मानाधिकरणापन्नहाविमर्शवशाद्विषवत्
क्रियन्ते हाऽस्यवविमर्शस्य सत्यत्वम् ततस्तेषामाप्यायकसन्तापकादिरूपवत्प्र
ग्रथवर्णोपचरितस्य लिप्यक्षरस्य गुहावैवाप्यायकसन्तापद्रोहसे कस्वेद
रोगापनयनादिरूपत्वावाप्यायनादिकं भवेत्यापसिध्यापिधायि वर्णोपचरि
तेरवायोगेन वाप्यायितेषु वा सन्तापितेषु उल्लिप्याक्षरनादात्म्यविमृष्टेव।
रूपप्रत्यवमर्शाभेदप्राप्तप्रकाशस्वभावो मे पुरुष आप्यायितः सन्तापितो
वा भवतीति तत्रेश्वरेच्छयास्य भावो यथैव प्रकाशते प्रतिबिम्बात्मनाऽस्पष्टो विशि
ष्टरूपादि प्रकाशमयस्तथा विशिष्टरूपोपरागाविचित्रं विमर्शयति इति कथमे
वं प्रायाणामर्थानां संस्पर्शितत्वं शब्दानाम् तदेव द्रढयितुं निदर्शनान्तरमाह तत्रा
मन्त्रो वेदेति चेति षडूहादोपनाय्यादिविद्यावेजन्मन त्वत्रादपिमदपिमुखेनामादरा
द्वाराया तम् न तत्रैम्यः वक्रहृदादि विवक्षोपस्वरोदयेस्तथा तथा गण्यते तत्र्याते
वसंवादि दृष्टपवैष्णवादिशाकार्यकारणवत्वन्तस्याशाह्यस्यातदर्घात्मकत्वप्रदर्शने।
लोकप्रतिभासस्वतेनाथाह तथैति पयोर्मोना पिच प्रायस्य यदपीच्छातत्वबा
धूता तथापीश्वरेच्छावात्स्यव्यात्वेनाविजृम्भिते वास्तवतात्पर्यत्वात् उदाहरणा
स्फुटीकृतमागमलक्षणं सर्वत्रसंचारयति एवमिति अत्रेति व्यावहारे तेनेति
ईश्वरेण अन्यथेति निरुध्यमसेविनाप्रतस्त्रच्चरोयमित्यवक्षेतिसत्रेविवेचितमस्ति।
वक्ष्यति विशिष्टवाक्यरचनाभिः अनिबद्धस्तु यत्र तथा नास्ति महाजनो यत्र कर्त
व्य यः प्रसिद्धयातो वर्णः स एव मन्तव्यः यथा वेदानुष्ठाने स्मार्तः वैसवानुष्ठाने
भागवताद्यः यथाहवराहमिहिरः विप्रो भोगावतमाचार्यास्तस्य वित्तः शोभोऽस्मि

तन्नामनस्त्रेचत्र। शुभाशु भग्रहमर्याययोगवति। तस्यानुरूपफलविशे षयोगः पुनर्देशान्तर गतस्येच्छाकृतस्या न्यथावेप्सातस्या मालत्सस्परोहे। पूर्व नामसंस्कारवायने। तदाप्यायनाद्यनुवि धानं भवे। ननुप्राग्व त्। तथाकायाकारद र्शितमात्रात्कस्यचित्त श्चित्तातिशयः प्रमा तानुमानादिष्वप्यवे ति। नत्वरूपस्य। ततः परमेश्वरेच्छावशादे व। तत्कायानुषंगेन

वस्तुसत्तातदभिधेया व्यभिचारेणापश्यमतीषामात्रनिर्मितं। इत्यसदर्थस्यात्। तस्मान्निष्क्रोरपितघातस्य प्रतिष्ठाना। दिक्षातोपिच कस्या
चिदप्रतिपादना सेवमन्यदपि वाङ्मयमनिरोध्यप्रसरतया। प्रतितिष्ठत्यापरमेश्वरमेव वा। व्यभिचारितामिधेयसद्भावे। प्रतिपत्तृप्रती
तिमात्रप्र माणरूपत्ता मुपनयति। त यार्हिदिष्वन्तसृष्टे विकल्पक्रियानि र्मितया। मनो राज्यादिरू पायाविशिष्य ते। वाह्या र्थक्रियाका रितयाव
हिष्करणगोचरतया। सर्वप्रमातृसाधारणतया च पारमेश्वरीसृष्टिः। स्ततश्च तेन सृष्टमभिधानवाह्यपर्यन्तीभवदभिधेयमपि स्वात्माध्या
साद्वाह्यपर्यन्तमेवकरोति। न हि तदन्यथाभिधेयं संभवति। तेनात्र विवादितार्थक्रियाकारित्वादिधर्मयुक्तं वाह्यार्थस्वरूपतामासिद्धपरा
ह्व्यवहारस्य पारमेश्वरवाङ्मयीपारात्मकत्वात्। तेन प्रतिबोद्धो लोकवादो महाजनानुष्ठानरूपो निबद्धो निबद्धो वा। प्रसिद्धिः संज्ञोर्थाव्यभिचारित्वनियमा
ष्वं प्रमाणेन वागमाभिधानं॥ तैः

ई. प्र. ना. टी. २३१

स्मद्दिजा मातृणामथ मातृमंडलविदो विश्रामतत्त्वप्रवहणपराः शाक्ताः स्तम
हितायवृद्धिवप्रपोन ग्रामस्थे वार्हता ये ये देवमुपासते ते स्वविपिनानेक
स्वकार्याक्रियेति तेनेहितत्वविमर्शनादात्मप्रतिपत्तिसंवेदनात्तत्वफ
लमयत्नतउल्लासयितुं समर्थाः केचिन्नागमोऽमहेशानाविभागल
क्षणापरमनिर्वाणफलो भवत्वः नन्वसामान्यनिकृष्टस्वस्वीकारिच
टाभासवदनन्ताभासस्वीकारेण वर्तमानो ऽपरशासनाभिहितभोगा
पवर्गफलदानसमर्थोऽपि भवति नत्वपरऊर्ध्वफलदानसमर्थोऽपि
भवति नत्वपरऊर्ध्वफलदानसमर्थः तत्रउच्यते शाक्तैस्सवैवौद्धार्हदागमा
र्थ्यव्यवस्थिताः उत्तरोत्तरसामर्थ्याः पूर्वपूर्वविघातिनः तस्माच्छैवागमे वि
ष्टत्वात्तद्ग्रहणेच्छया वेस्सवाद्यागमजेभ्यस्त्वेदागमयेन्मतम् नत्वेवम्
वदीत्वादिसंस्कृतः स्यात्कदाचन शैवागमपिकारो ऽस्ति विनाउदीक्षयापुनः
तेन यथेति प्रसिद्धिरूपेणावादनतेनेतिप्रतिपत्ता तत्रेति देशा तदेति काले
एवकारेणाप्रामाण्यानन्तरलोकाचारविरोधेऽपि न विचिकित्सितव्यमित्याह वि
गानेइति नहिलहविमर्शोदये अनिबद्धापीति महाजनानुष्ठानशोषितयेव।
स्थिता नन्वदृष्टविषयप्रसिद्ध्यापर्यन्तफलोदययाभवितव्यम् नन्वसाव।
र्थासंस्थानीतिकृतः प्रमाणादवसेयमित्याशंक्याह निर्विचिकित्सेति
यथाहिदृष्टत्वेषणवादिमत्वरूपप्रत्यक्षेणैवसंस्कृत तेन मध्यवाधकवध
ष्टंमतसादृश्यता त्रैकाल्ये त्रैलोक्येच निश्चितम् एवं निर्विचिकित्सप्रसिद्ध
वीर्यादर्थपर्यन्तत्वेनामनन्तत्त्वादोविषम् तत्रहादोचेति प्रत्यक्षेणैवप्रामा
ण्यमिति स्वयः नन्वमध्यवाधकेनोदेष्यतीतिकथम् अत्राप्याह अदृष्टविष
यएवेति दीक्षातोमाहाइति नास्ति दीक्षास्समोमोक्षस्यागमान्निरूढवाध
कसंभावनानास्ति मध्येत्वादिनेवाधकेविलययोगादप्रमाणतैव अनप
वेतियतः प्रसिद्धिरूपएवागममतोहेतोः तदाह अन्येवेवमजानन्तःश्रु
त्वान्येभ्यउपासते तेपिचातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः इति इदं प्रामाण्यमि
त्यादिस्मानिवदनेभर्तृहरिणागमप्रामाण्यदार्ढ्ययोपन्यस्तमिति तन्त्वाव
नेहलिखितम् तथाप्रत्यक्षवादादार्थ्येमेवशास्त्रेणाहैनविशिष्टवाकारच।
नाशोमेतिदर्शयति नवेति एवंप्रतिभारूपेणानिबद्धानिबद्धप्रसिद्धियात्स
नाचविविधमागमप्रदर्श्य रूपान्तरमप्यस्यदर्शयति अन्यापीति यतास्तु।
तिस्तृषप्रसिद्धिप्रमाणान्तरमूलत्वेनात्यन्तायात्वेषणम् आप्तवाक्यतदन्त्व
षणीयमेव आप्तिर्वक्तव्येवस्तुत्वापि गतिस्तत्वश्रवकत्वावस्त्वपिगतिः साविय
तेयस्यसउक्तः अतएव तदालोकवचनरूपेणावातियत्नाकांक्षकतोरेचापेक्ष्यापि
वर्तमानोपशंकनीयएव मूलम् ततत्पमाणसंभवे विचिकित्साभावात् त

अत्रयुग्मस्यप्रयोजनमल्पमुक्तं नत्वागमप्रयोजन
मस्याप्तोपदेशरूपः संभवति सोपिप्रमाणमेवा

दाह आप्तश्चेति निर्विचिकित्सेतिव्यक्तप्रतीतेर्विशेषणम् समस्तेवानुष्ठानस्य
तेनापीति आप्तेसमनेन प्रत्येयति नत्वनासौस्यन्नभवयानपहूवनीयतामार
यउपदेशस्य यस्यासमस्यसंवेधि ज्ञाने प्रमाण्यमन्तरमूलतयान्यत्रेनाभिशंकते नैव
संशयविपर्ययाज्ञानरूपतयाभिमन्येतस्यपदेशणतथाभूतामवाक्यापदिष्टवस्तु
संवेदनादनुष्ठानपरोपदेशपर्यन्तान्निवर्तयितुं नकेनचित्यकारेणान्यो भवति
शक्तः यतोसावुपदेशस्तत्रागमसम्बन्धिनिज्ञाने प्रत्यक्षत्वाश्रयेणास्थितः।
यदाप्तेनोक्तमयासाक्षाद्देतज्ज्ञानमितितत्रागमानुपदेश्याभिमन्यते मयैवेतत्सा
क्षात्कृतमिति नचबालोपिसाक्षात्कृतायुक्तिशतैरपिशक्यनिवर्तनः यथाहुः
परेपि निरूपद्रवभूतार्थस्वभावस्यविपर्ययैः नवाधायत्नवत्त्वेपि बुद्धेस्तत्पक्षपात
तइति बुद्धिपक्षपातेनशिष्टमतयानुल्लंघनीयविमर्शात्वमेवप्रामाण्यमस्यनि
बन्धनेव्यापकमिति तत्सद्भावाद्यत्रयत्रतत्रप्रामाण्यमेव ततएवक्रियासंबंधा
दिषियः सत्याइत्यावेदितप्राक् आगमः प्रमाणमवाधितविमर्शात्वयेतिस्वभावः
नन्वाप्तत्वमस्यकथंनिश्चितमितिचेत् आह चेष्टाविशेषैरिति तत्रापिलिङ्गकार्य
स्यहिविवेचनाकिंनस्यात् प्रतिचरणमितिशाखामवादः तथाहि पाणिनिव
रुचिप्रभृतेर्व्याकरणआगमताप्रसिद्धा तात्पादादेः प्रकृतयामवादेनतल्लोका।
मवादपरिग्रहः तदाह चरणाम्नवादइति अन्येचाम्नवादः पूर्वोक्तभागमभेदं
यथायोगंव्याख्यानादिद्वारेणानुगृह्णाति ततएवसर्वआगमआम्नायपदप्राप्त्या
हृतंभगवत्पतञ्जलिप्रभृतिभिः संगृहीतः आगमस्यस्वरूपमभिधायप्रत्यक्ष
स्यागमस्यचानुमानाद्बलवत्त्वंयत्प्रदर्शितम् तदेवसंवादयितुमुपसंहरति तदे।
वमिति सर्वमेवेतिव्याप्त्यानापिस्वसंवेदनस्यप्रामाण्याननपायात् उक्तक्रमेणेति
आभ्यासादिना आर्षमिति प्रतिभारूपवेदादिप्रसिद्धिरूपमदोदितलोकप्रसिद्ध्या
त्मकम्हर्षिणामस्मदादृष्टिमितितन्नामेनोऽस्यापिस्मन्नुमानस्यवाधकमेवप्रत्यक्षाग
मयोर्हि यत्प्रकाशैकचविमर्शपञ्चत यथाक्रमं प्रकाशविमर्शस्वभावेनात्प्रत्यक्षाग
मंप्रत्यक्षंहिप्रकाशद्वारेणविमर्शात्मत्वेनाविपर्ययः अनुमानेतुअन्तरीयकत्व।
स्यान्तरप्रकाशविमर्शापेक्षानुमेयप्रकाशविमर्शयोगाइतिसापेक्षतन्नाद्वेयप्र
मितिःप्रमेयात् तत्रापिचनान्तरीयकताज्ञानेउल्लेखमित्युक्तम् नचवाच्यमाग
मपिशब्दविमर्शानुपूर्वकमर्थविमर्शनमिति तत्रापिसापेक्षतादिभेवेदिति न
हिशाब्दविमर्शनादपरमार्थविमर्शनेकिंचित् शब्दस्यस्वपरविमर्शात्मकत्वा
त् तदेतदयमित्यत्रोपपादितम् ततश्चसर्वेदागमस्यप्रामाण्यमस्खलितमत्रकाय
मस्यविप्रतिपद्यति तस्मादपेक्षत्वेभवतोक्तम् अक्षुण्णमेवेत्याह प्रसि
द्धिरितितत्रावलम्बनाणेनतज्ञापितस्यातेच्छामादिशाखाश्याः किमत्रप्रसिद्ध्या अत्र
प्याह चतुष्पादेति सोपीतिलक्षणान्तरंतः ननिनिहारप्रपुराणादि

मोलभेते ॥ चैत्यवन्दनात्स्वर्गो भवतीत्यादौ । छागचैत्यादीनाम
प्रसिद्धोवज्ञानव्यस्यतुष्यातविशेषविशेष्यार्थक्रियाकारित्वादिलक्षणे

ई.
प्र.
वि.
२३२

वस्त्वागमात्मतेः इति चेत् तत्रापि प्रसिद्धिद्वारेणोत्वं न विघटत इत्याह प्रसिद्धिरपि चेति
तथा चाह लोके येयं पूर्वेष इति प्रागपीति प्रथमसूत्र एव न केवलं दृष्टानुमिता
र्थयवाभः यावदामान्तरानुपजीव्यपि इत्याहोपदेशोऽपीति आगमे हि गुरुवक्त्रा
न्नुःपठ्यन्ते एवं वेतत् न तु शास्त्रिते यथेयमशास्त्रज्ञाः परस्परया च तदर्थ
वेदिनस्तेषां तत्र प्रामाण्यं भवति वा न वा भवतीत्याह उपदेशपारम्पर्येऽपीति
आगमग्रन्थावबोधेन विनापि उपदेशपरम्परायां केवलायामपि आगमस्य
वत्र प्रवेशः आगमागमता प्रसज्यते प्रसिद्धिरूपता च पर्यवस्यति येनागमता।
याम प्रवर्तितो मौलिका च पारमेश्वरानादि प्रसिद्धिरूपतया तादृशा आ
पि गुरवोऽन्यस्योपदेष्टारो भवंति यत एवं समस्तेष्वागमग्रन्थेषु पठ्यते सर्वथान्त
रवाभाते ज्ञानेकगामिगतमित्यादि समस्तागमग्रन्थपाठादिति पाठेन तमम्य
पठन्ति याश्च तेच न हि समस्तमागमग्रन्थं केचित्पठन्ति अपि तु गुरुपरम्परा
यैवोपदेशेन व्यवहरन्तीति यद्वा यद्यपि केचित्पठन्ति तथापि न समस्ताः
पठन्ति तेऽपि च गुरवो भवन्ति यदि वान्यमवतारणा आगमरूपता का चित्त्व
मोऽत्रोपकारिणी यागमयादिव यस्य तत्रोपदेशपारम्पर्यमेव केवलम् या।
तु स्वपरोपकारिणी गुरुत्वेन तिस्मृभाम न स्यादागमग्रन्थस्य ग्रन्थावबोधयः पा
ठः तत एव अन्यथा उत्तरागमेनेवाने प्रसज्यते नापि प्रसिद्धिः पर्यवस
ति तत एव तत्रात्रागमत्वमुच्यते चतुष्पाद्भिर्हिता भिन्नेत गुरुत्वेयाजयेसनरीति
सर्वलक्षणहीनोऽपि ज्ञानवानुत्तमो गुरुरिति यतश्च मालादः प्रोक्तः स्वभ्यस्त।
ज्ञानवानुत्तरो गुरुरिति एवमेतल्लोकप्रसिद्धसमस्तव्यवहारो पत्युमेकेदशागरूता
भिप्रायेणापूर्वं व्याख्यातम् अनेन प्रक्रियाक्रमायातशास्त्रोक्तसमस्त
रूताभिप्रायेणास्मयथापीदमस्मत्कृतमिति निरूपितम् सम्प्रगते आगमः प्र
सिद्धिस्वलक्षणत इति प्रधानम् यतः समस्तेष्वागमग्रन्थेषु गुरवः पठ्यन्ते
एवं परस्परा व्याख्यातमिदमिति मया व्याख्यातं गुरोरागमसंवादादित्यादि चेति।
एतत्प्रमाणेषु रूकेतन किं नित्यस्नातान्येति विवेचयति तत्रेति यत्प्रमा
णत्वेनोक्तं केवलमभिन्नमवेद्यते तत्र चेदृश एवं क्रमम् प्रत्यक्षस्यैव चेति आभा
सांशः प्रमाणोऽविमर्शांशः फलमिति तत्त्वनुमानेऽप्येतद्वक्तव्यं नात्मके आग
मस्य शब्दरूपत्वात् उक्तत्वात्कथमित्येवं व्यवस्थापयितुं शक्य अस्मन्नये तत्स्या
प्यज्ञात्मत्वमुपपादयति आगमोऽपीति तत्र हेतुरेव प्रसिद्धिरूपेति व
हानिवृत्ते आगमोपदेशेन आगमं संवेदयति स्वरूपनात्मकं ज्ञानं तत्करणं पर
स्य संवेदनरूपं प्रमाणं स्यात् प्रतिपत्तारं तत्तदीत्तितथा हृदोरूपा
यदृश्यं तत्स्य प्रतिपत्रेकविश्रान्तस्पर्शमात्रं इत्यस्य कथमागमस्यार्थितामेव
त उभयथापि न दोष इति दर्शयति आगमस्यापीति च उक्तांशे काव्यातकः।

प्रसिद्धिपर्यवसायिता च
गुरूणां समस्तागमग्रन्थ
पाठादेतस्य प्रतिभासनं।
विमर्शोपदृष्टिं हितं प्रतिभा
स्यानां। कालावच्छेदा
त्वर्दीकरूपा। क्रमिक
माभाति। यावदतिस्वल्प
कालोपाध्यपेक्षयाभि
प्रमाणं ज्ञात्वा केभवतीत्य
त्मवादिभिः सह ज्ञानस्य
णिकतायां। व्यवहारेण
विवादः। एवं मोहनिवर्त
नार्थं प्रामाण्ये लोकप्र
सिद्धे एव दुर्विकल्पाति
वारणेन शास्त्रेण लक्ष
णीयेल्लक्षणमेतावदेव
प्रमाणस्योपपन्नमुपद

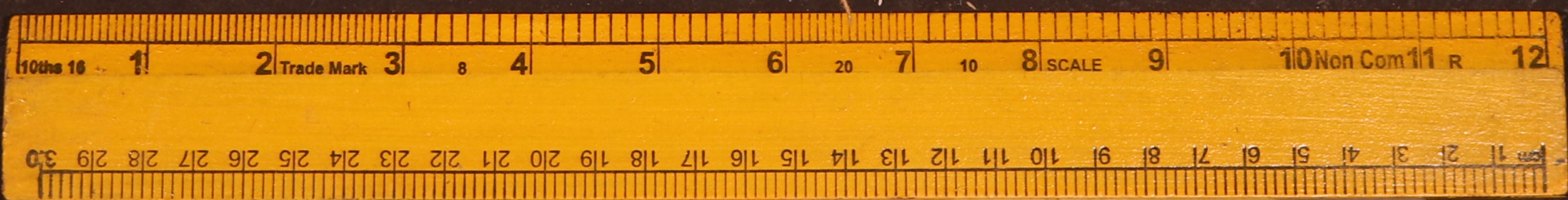
र्शितं। प्रत्यक्षानुमानागमेष्वेवोक्तरूपेष्वनुगतमिति। तेषामेव प्रमाणता। प्रत्यक्षस्येवचानुमानागमयोरपि प्रमाणफलव्यवस्था। आ
गमो हि द्विविधापि शब्दरूपात्मत्वात् विमर्शरूपो ज्ञानात्मैव लोकस्यास्यापि च यच्छब्दं प्रतीतिरूपं। तत्त्वमुक्तमेव प्रतिपत्तिसंक्रान्ते। वाप्र
माणं प्रतिपाद्य प्रतिपादकयोः सदातीनमसे तापत्तेः अतए व प्रतिपाद कोटीविंतः स क्रमोऽपि स हृः प्रमातृ व्यापाररूप विमर्शात्मे तथाभूता
त्मतां प्रतिपत्रेषु त्वत्संकेतस्य प्रतिपाद्यस्यार्थप्रतीति पर्यवसायी भवति। तत्त्वश्रोत्रज्ञानगोचरतामात्रे तस्य कश्चिदुपयोगः प्रमातृ
ताभूमिरेव वाचकभूमिर्न च तत्र क्रमस्पर्शः ॥ ९५ ॥ ॥

गुणप्रधानतास्त्वेवमुक्तः अत एवेति यत्तदानीं तयोर्भेदाप्रतिभातो
हेतोः प्रतिपादयितव्यो मे क्रमः शाब्दो क्रमविमर्शात्मकप्रतीतिम्।
लइति तथैव प्रतिपाद्ये संक्रामत्यतीतिपर्यवसायीततो नान्यत्वात्स्यापत्त
पयोग इति आगमत्वेनेति शेषः श्रोत्रज्ञानगम्यत्वेऽस्य सोऽरूपादिवद्विषय
मात्रेन प्रमाणरूपः ननु वाचकः सत्यागमः स च पूर्वं वक्तरि ततः श्रोत
रीति भिन्नकालयोः कथं तादात्म्यम् नैव मिथ्या प्रमातृतेति अन्तःसं
वेदनस्य सोऽवाचकत्वे साचकालास्पृष्टा देहाद्युपचारात्तु कालभेदव्यव।
हार इति सर्वमनवद्यम् यदियता नित्यसंवेदनरूपयज्ञावतित्तत्त्वप्रमा
णमित्युपपादितम् तर्हि भगवति विद्यातत्त्वात्प्रमेयपृथक्काशः
कश्चिदहमित्येव विश्रान्तेः सर्वज्ञानामपि कालस्पर्शोऽतत्प्रमातृतास्य को।
वादश्चाप्रमेयनिष्ठमपि ज्ञानं कालस्पृष्टमेव व्याप्रियन्तेत्यपहृतमवतमा
नतोद्रेकेणावतेषां ज्ञानेऽव्यवह्रियते सदा संविदन्तीति ॥ ९५ ॥

ननु एकाभिधानविषयमिति नियुक्ते ततः स्वलक्षणं चेत्तथा तर्हि प्रत्याभासप्र
माणमिति कथं युज्येत आभासमिश्रीकारे हि स्वलक्षणमिति शंकाशांत्यै
सूत्रम् यथाहकथ्वीति चट इत्यापपभे यद्यप्येक एवार्थ इति लोकस्याभ्यासादविवे
कितया प्रसिद्धिस्तथापि सोऽविवेकेन दृष्टा द्विर्भज्यमानतां नतमहते विवेकश्च त्रि
धा हानतस्तुणार्थित्वादसाररागपूर्वप्रसिद्धुपजीवनेन वेति तत्रैकतममर्थस्यैक
एवम् आह आभानां पृथग्भासमानानां प्रकाशप्रमातृतो विमर्शः कदाचित्।
स्वाभासे विश्रान्तोऽपि तत्र सामान्यव्यवहारः जातिविकृतिप्राधान्यतया अत्रेदमित्यमि
तिव्यामिश्रणाप्राणोऽत्वसंधानमात्रेणन्येन साधिते एकस्मिन्नपि स्वलक्षणा
त्मन्यपर्येकचिन्त्वान्यग्रवाऽर्थक्रियार्थित्वे वा हेतुव्यवहारे वा नातिक्रम्याभासाभि
धेने इति सूत्रार्थः हन्तावेवेनाप्यर्थ एवाख्यातपकत्वेन तत्र नानेनयुक्तमित्याचक्ष
णेन अत एवावतारणिकायाम विचारितत्वमेकत्वनियमं प्रतितिमित्तं मन्तव्यम्
अग्रेश्तिपदीपप्रकाशानामित्यत्र यस्मादेवं वक्ष्यते तस्मात्कथं तत्स्वलक्षणं
सन्निवेशस्यद्धिमात्रविषयः कथं च तत्स्मरणमयतामात्ररूपम् तत्राभासानन्तरागम्य
माभासानन्तस्याभ्येनेकरूपं भावितमर्हति चटस्यापि पदैनैकता प्रसंगादिति
योदोषः प्रापतेस्म नात्र हेतुः पूर्वतरेति तात्कालिकोऽत्तरस्य प्रकरणे तावदा
भासवैचित्र्यमुपपादितम् ततः संयोजनवियोजनस्याते च भगावत इति येन।
तियेन विमर्शसामर्थ्येनमेवंभूता भवति पृथ्वादिताया सन्निवेशमात्रे मृण्मय
यन्त्र राजततायामनपेक्षिणी व्यवह्रिता कीदृशी भवति आह अन्यैराभासैर्मृण्मय
यो लोहितउन्नत इत्यादिभिर्विशिष्टैरेकरूपे विशेष्यरूपत्वादेव केवलसन्निवेश
सामान्याभासादिलक्षणाभासेऽपि भवन्ती पूर्वप्रतिपन्नात्सामान्यात्सति।

यत अनेकदेशकालादि
सामान्याभासे सामानोऽपि
कराप मेवस्वले चालक्षे ते।
ततोऽल्लोकेऽपकरूपाभास
तयैवाविच्छाविति प्रसिद्धेश्च
टादौ तदेकदेशभूतपृथ्व
कृथकत्र तविषया नेकदेश
दिसामान्याभाससम्भव
समर्थनं कर्तुमाह ॥ य
थारुचियथार्थित्वं यथा
भ्यस्ति स्मियते आ भासाप्य
र्यपकास्मिन्ननुसन्धान
साधिते ॥ ॥ रुचिः॥
पकस्मिन्नवं चैकप्रत्यव
र्शनाम र्थोपपाद्ति नैवस्ति
ति। स्वेच्छावशा। दार्थी
त्वानरोपा। द्वा। नैपुण
वशा द्वा वभासभेदः त
याहि ॥ अनेकसन्निवेश
सामान्यत्व रूपायां भासंसैव
यद्रूपमेकं चटाभासवि
शेषस्वलक्षणं। यद्रूप
ते। इत्यग्रे वक्ष्यते। तत्क
थं पृथुबुध्नोदराकारस
न्निवेशमा त्रबुद्धिवि षयः क
थं वा कादिन्यविशेषाभा
समयमृण्मयतारूपं त
त्स्या। दत्याहृशपवक्ष्ये
। पृथुबुध्नोदराकाराभासः
कालिन्य विशेषदेशकाला
द्याभासे विशेषीकृतोऽभिमतोऽर्थः।
अन्याह शस्यचतत्याले प

टाभासोऽपि किं तथा तस्यादित्ययं न दोषः पूर्वतसेपपादितक्रमेणाभासवैचित्र्येऽप्येकप्रत्यवमर्शवशादेकतानपायात् ॥ तदाहैकस्मिन्ने
वैकप्रत्यवमर्शेति॥ एकत्वेन प्रत्यवमर्शो एकप्रत्यवमर्श तपवसूत्रे। नुसन्धान शब्दः कृतो। नुसन्धानं ह्येकीकार उच्यते। प्रत्यवम
र्शस्य च तथा सामर्थ्यमाभा सातिरेकेण पपादितं ॥ ॥ चेन पृथुबुध्ना दराकारता स न्निवेशविशे साभासतास्मा त्रैव बहुता। मृण्मयताद्याभा सविशिष्ट काठिन्ये
तस्यादृशाभासेऽपि पृथुबुध्नादिप्रत्यवमर्शविषयीकृतता। पूर्वप्रतिपन्नसामान्याकारतद्रूपाविभिन्नेव भवति। मृण्मयताप्यत्रैः कत्र। स्वलक्षणात्म
तिमृण्मयतापरामर्शावसेया पूर्वैकरूपेव ॥ ॥ पंचमः ॥

वेषामात्रकाराद्यपादभिन्ना एवंस्तामयता एतदन्यजातिदिशाति एवमिति मह।
ज्ञादि यदेकेकमनामिश्रमनेकंबहुसंख्याकंसामान्यं तद्विषयत्वेन येनिश्चिता:
परामर्शास्तेपुनरेकस्मिन्स्वलक्षणे प्रवर्तमानास्तं सामान्यात्मानं विशेषीभूतम
पिपूर्वसामान्यप्रतिपत्तिव्यवहारकालेप्रतिपन्नेन विविक्तेनानामिश्रेणबहु।
संख्याकेनतदेकपरामर्शविशेषयेणसामान्येनैकतांनयन्ति तदेवचेति एक
त्वापादनम् इयतेकस्मिन्नित्यादोस्तु ज्ञेयोवस्तुनिरत्यनाहन्निर्व्याख्याता पोष
स्तु ज्ञोशाहन्निर्व्याचष्टेपुनरिति क्षिपाद्नास्यार्थस्यपूर्वमस्तु ज्ञोर्थप्रत्याभासप्रमाण।
आपादयत्यस्मिन्नहेतत्वमाह स्वेच्छावहिष्करणेष्वपियतेन्ततःकरणेवेतिदर्श
यति भागशाइति प्रयत्नइतिच अथैतियदिवेतियावत् सन्निवेशोपिस्वेच्छा।
तोवेचित्र्यान्तरंदर्शयति चित्रेति एपुवप्रादितावेचित्र्यसंनिवेशनामात्रेवा
तत्सामान्यंभाति अत्रदृष्टान्तमाह तथाहीति भिन्निविवस्वलक्षणारेखावि
भागइवसामान्यविभागः एवंयथाह्यविभवेत्येकत्रापिभवत्याभासइत्यत्र।
र्थमिति चित्ररेखादृष्टान्तेनस्फुटीकृतेयथार्थितमितिविभजतेति अत्रप।
मात्रतायेति एतदीयावयवविभागानादरेणेतियावत् यथाभ्युपगतीतिव्याचष्टेअ
विशेषणेवेति इदमपिघटत्वादिमत्स्वलक्षणमिदमपितत्एवघटत्वादिमत्त
एतेअर्थाइतिप्रतिपत्तिः तत्रापिहव्यवहारेनेपुणेनविभागोन्नामः एवो
यंखदिरोयेकदरोयमितिस्फुटीकरणार्थंन्यापितात्मुत्पत्तयउदाहरण।
भेदेननिदर्शिताः एकत्रापितुघटस्वलक्षणेत्रयमपिशाकयोजनमेव ॥९ ॥
प्रसिद्धेनजनजनडगतेनकुच्चाद्युत्पादितेनभेदेनसामान्याभासान्तनाप्रथम।
श्लोकोक्तेताःप्रसिद्धमाभासभेदंघटगतेश्लोकान्तरेणस्फुटीकरोतीति स्तत्रहृदयस
तात्पर्यम् वृत्तिकरोहृदयहृदयेभिन्नविषयेव्याचक्षाणोजडत्वपंदृष्टान्तहृदयमजडत्वए
मेकंव्याचष्टे घटएवहवांवयवेषुवावहितेनेत्रस्पदीर्घः प्रतिभासते तदाहभा
गान्तरेति भागान्तराणांयोदेशोन्तानेववादेशान्तरपरिहारेण तत्रचलक्षणः म
नस्त्वप्रणिधानेनतन्वअइतिद्विगुणेनवर्णीयाऽजन्तः यथारुचीति पूर्वसूत्रोक्तम
दाहृतेदन्तोदाहरणाहृतेदीर्घेहृतेऽतीयता अथार्थितमप्युदाहरतिऊर्ध्वपुरु
षेतिव्युत्पत्तोस्यदाहरणंधूमचान्दनेनेति तत्रचनन्दनोनिदर्शनान्तरंदर्शितमि।
त्याह व्युत्पत्ताविति नकेवलमत्रोदाहरणंयावदुदाहरणेपिप्रसिद्धेनिदर्शनान्त
रमुक्तमित्यपिशाहः नन्वप्रत्यक्षज्ञानमात्रविचार्यते तत्किंनिदर्शनेसंभवति इ
त्याशंक्यसंभवत्येवेतिमन्दहरवचनेनदर्शयति परेषामसमाव्येयमभ्यासादेव
जायते मणिरूप्यादिषिति अनेनाप्तोक्तत्वमानसानिकत्वेचनेतिदर्शयताऽ।
भ्यासिकप्रत्यक्षत्वमुक्तम् ततएवव्युत्पन्नावेतदितिस्फुटंनिदर्शितम् अत्रचेतिउ
दाहरणत्रयेपि नतुस्वलक्षणान्तरत्वमित्यत्रहेतुर्देशेत्यादिः तत्स्पष्टातीतिव्याचष्टे

अत्रेतिएकस्वलक्षणत्वमितिदीर्घवृत्तादिहृदयपरामर्शावस्था सप्रभवज्जातिःचा।
न्दनत्वमितिव्यक्तिः एकत्वमिति एकस्वलक्षणताएवंदृष्टान्तश्लोकंव्याख्याय दा
र्ष्टान्तिकवाक्यंव्याचष्टे एवमिति दार्ष्टान्तिकत्वंसमर्थयते अनुपलक्ष्येति उपलक्ष्य।
यितुमशक्यस्तत्तएवाप्रसिद्धआभासानांभेदोयस्यस्वलक्षणे तत्रपरमभेदेषुआभा
सभेदेषुअवभासवेदस्यप्रकाशानभेदस्यसंभवोदृष्टान्तान्तसारेणानुसर्तुमिष्टःकु
यम् आह अवयित्वादीति रूच्यादिभेदत्रयाश्रयेणोत्पर्थः एवमित्यघटएवधत्तादी
चेतायवभासेनप्रसिद्धभेदेनदृष्टान्तउक्तः अप्रसिद्धभेदेनतुसत्वघटत्वादिनादार्ष्टा
न्तिकः नन्वतात्राभासस्यैवलक्षणेपेशाहः केवलमत्यःसन्निति एतत्समर्थतेनहीति
एवंहिपर्यायमात्रंतेनभवेत् सन्नघटयति नचैवमित्यभिप्रायः नन्वसन्नित्याभासेन
घटेपिविश्रान्तेनयतः पटशाकटादिकमाभासान्तरमाक्षिप्यते ततोघटाभासो।
ज्झियते नन्वसदाभासोनामकश्चिदन्यइत्येतदपिनिषेधयति नापीति तदेवहीति
यत्तयेवोपगतम् अस्तडक्तदृष्टिवितयुज्यतेइत्याह यद्यहीति यत्राभ्युपगमाव
सरेतेषामितिघटाद्याभासानामर्थेचघटादेःकस्यचिदेकतमस्यानियतस्यार्थस
मन्निस्यापियिअवभासः संभाव्यते यतःसत्स्वलक्षणेनसाध्यासार्थक्रियाप्रसक्त
तानन्वघटेनवाघटेनवान यथाहृयोःपशश्वकेविवादेसदन्नकिंचिदस्ति किं
चिदस्तीतिवचनासंभाव्यात्रार्थक्रियेति दर्शयतिसत्रेतिसदित्याभासस्यदेशा
घवच्छेदेनविशेषीभूतस्यतदभावेनवासामान्यरूपस्यपरस्परंविलक्षणान्यतश्च
पटाद्याभासादस्येवेतिशेषः नन्वसदित्याभासान्तर्वर्तीसत्यरामर्शःसकथमर्थ।
क्रियेप्रयुक्तः अर्थक्रियाहिकार्यंनतुस्वभावः अत्राह परामर्शइत्यादिहृदक्रं परि
हारनिमित्तभूतायावृत्तिश्चित्रस्यसाध्यार्थक्रियासदाभासेपिनहत्याशंक्यमानहृ
तोप्रतिहन्ति महासामान्यमिति एकपदप्रयोगेहिसामान्यविशेषतापिगम्यते
ननुचवृत्तोवदसमाणेषुघटकोच तायाभासेषुअन्यात्मतापरिहारावदपते तत्रैव
घटेचघटइत्याभासोयःपटादिषुनास्तिकांचनइत्याभासोयोमहामयादिषुनास्तीति
तदृत्स्तताभासोपिकस्मान्नोक्तः अत्रोच्यतेवहिष्करोति असदित्यवभासोपिक।
हिघटाद्याभासेभ्योनिष्कृष्टःकेवलमत्तोतन्नवसापिमदितिसकनीस्यान्तःकरोति
भास्यतेनन्ववहिष्करोनस्फुटोमावास्वादयितुशक्यइतितेषांसद्व्यतिरिक्तानाम
त्येषामभावाभासानांपरिहारोनोक्तः हृत्तेसन्निन्याभासायाघटादिविविक्तेषुभावे
षुनास्तीतिनेवोक्तम् वृत्ताविति यावत् तदिति पटादिप्रतियोगित्वेवृत्तावुक्तंसामा
न्याहृइतिहृतिगतः तत्रेतिस्टहिकारेषुर्यहापोहाभ्यामिति अनुगमानतगमसंवे
दनाभ्यामित्यर्थः नहियदेवानुगमहृद्धिग्राह्यंतदेवव्यावृत्तिसंवेदनस्यविषयइति
एकक्षआभासभेदात्रस्यादेवेतिभेदप्रसिद्धिरितिसंबन्धःस्वात्मतइतिस्वसंवेदनेनसिद्धेन
एकृक्तीयतामाह एवमाभासभेदाभिन्नार्थकारिणाइतिव्याहृत्यतेपदंधनेरितिविह

विशिष्टार्थनियमनप्रमातुःसंकेतव्यापारः।तदाह।

णोति तथाशब्देऽपीति सोऽयमादिपदस्य लेशतो व्याख्यातव्याहतिसूत्रइत्यादिकानो।
वाकरोति अवस्थान्यादिना लक्षणोकरूपत्वेनापि यः संमतस्तत्रापीत्यसामान्यरूपत्वे
नैवेत्रशब्दप्रवृत्तिरितिदर्शयति स्वलक्षणोकेत्यादिना एकसन्तानतामात्रेणा अन्य।
भिन्नाभविष्यति अलमत्र सामान्येनयथासौगतोमन्यते एतन्निषेधेति अन्यथेतिसा
मान्यरूपत्वानंगीकरणेऽर्थोहह्येनेतियत्रसदृशापरापरोदयप्रबंधप्रत्ययोविच्छिन्न
इतियावत् नन्वेवंसर्वत्रसामान्यरूपतानप्रवेशोस्तीतिसूक्ष्मंस्वलक्षणोकदाभा
तीत्याशंकामपास्यति सामान्यत्वेनादिना अनभिव्यक्तेरिति उदितस्यास्फुटता
याम् अन्यदिति तत्सर्वथामायाप्रमातरिसर्वमिदमहमितिश्रीसदाशिवभूमिका
स्वलक्षणरूपता ततएवाह सहजेदत्वेति अनेनसमयावप्रयोगादनुमानप्रयो
गमाह अन्यदेति अवस्थाशाखान्याभावे वितताविवक्षितेति अवयवीदेशावित
तोभाति अवस्थाना पुनरवस्थाभेदात्संघोनेकताविवक्षायामहोबत्वयंचि
रजीवीदृष्टव्यवहारसत्तत्त्वइत्याभासनीयएकःकालविततः अवयव्याभासव
दिति एकस्मिन्नेवलक्षणेपिरःपाण्यादिमनेकमवयवमवभासयन्नेव।
येथेकचवरूपग्राहिणि अवयविबुद्धिस्तथाजन्मप्रभृतिवाल्यकानन्ता।
वस्थाभासनमगीकुर्वती एकचनरूपग्राहिणी अवस्थात्वबुद्धिः नन्वेवंय
थैवकालविततेप्रत्यवस्थंभेदेनेवव्यक्तिनयमरहीनेमन्येवैकान्तसूर्यैःसामा
न्यरूपता अवस्थाचरूपव्यक्तान्नयायिनीकल्पिता तथादेशविततेपिकस्मादे
कत्वेणापिमानकल्प्येतिति भ्रमंमिनतिनवितितत्रह्यवयवेनावयवान्तंस
पानतिरेपेद्येवप्रत्येकंचेत्रबुद्धिर्नोदेतिशिरएवचैत्रइत्यप्रतीतेःवाल्यादेकते
माववस्थाभाजिपुनरवस्थान्तरत्संपानवंध्यतायामप्युदेति चैत्रबुद्धिःशिरो
बुद्धिस्तुभवन्तीपाण्यादिकमवंधिनायामप्युदेतियवान्तरमवयमनंतथापय
ति ततोभवत्यपिशिरसिताद्दृशीचैत्रबुद्धिर्नतुसर्वथानभवतीतिमुख्यग्रहणम्।
तदेवमाभासादेकैकतेवार्थक्रिया तत्रवाभासान्तरस्यान्वयात्ताल्लीयकतया
वस्त्रर्थितायामिवपात्रस्यततएवानियतस्यान्वयणामितिप्रतिभासविमर्शापि
क्रियाभिराभासएववास्तवइतिप्रसिद्धतत्रप्रसिद्धाप्रसिद्धाशयेनेकाव्यर्थविवि
त्रतयाविभक्तःस्वत्रेदीर्घवृत्तेति पूर्वमतिमहृदेति ॥ ॥९८॥
नन्वेवमेकोर्थोघटत्वलोहितत्वाद्यात्मानवस्तुभवेत् भवतीत्याहस्वत्रेण आ
भासानांमिश्रत्वेकश्चिदाभासः प्रधानंसोन्येषांसमानमधिकरणम् तेनस
हयत्तेषांसम्बन्धस्तत्सामानाधिकरण्यम् तदुपलक्षितोयःप्रतिभासः
स्वानुरूपेणएवइहेदानींघटोस्तीतिवाक्यार्थविमर्शकल्पेन विमर्शेनानुप्राणि
तस्तेनोनिमित्ताद्भेदेनएकस्वलक्षणतामाभासःस्वभेदमनुज्झन्तस्तेषा
मन्यार्थक्रियासमुदायरूपा आभासविमर्शभेदपुनरन्यानियता एकैकमा।

ननभावा पुनःशाब्दोविशेषयोत्तकःभेदायवित्याग्राच्चस्वालक्षणपिपदाभास
मात्ररूपत्वंतदेवसमानव्यपूर्वकंपरमार्थतःसामान्यम् स्फुटञ्चेदाभासमा
त्रावमर्शात्मयोग्यतामात्रेणसामान्यरूपतेतिसूत्रार्थःअनेकस्यैकताइतिद्वौ
संवन्धरूपत्यावितम् नन्वनेकासमर्थक्रियोऽर्थवत्कथमेकम् आह प्रमाणे
नेति एकोऽऽर्थदेकमित्यपिहितपिन्मापीणीनामित्येषाकार्यमपित्।
प्रमाणेन तत्राभासप्रत्यवमर्शात्मकम् नचप्रत्यवमर्शोत्र्भूतनमित्याह बल
ग्रहणेन हृतिताप्ययैव्याचष्टप्रत्याभासमिति अत्रेति एकस्मिन्नित्यादौहृतिग्रन्थ
तत्रतथाप्रश्ने चेदस्तलीतत्रवस्तुत्वेऽतइतिमोहामपोहतिप्रथात्मकत्वाच्चव।
स्तितत्रस्येति ननुयदितापवार्थक्रियास्तेभ्य आभासभ्यस्तहिभिन्ना एवतेसन्तु
किमेषामपविष्टथ्येदमेकत्वमारोप्यतेहृथ्येवेत्याह एकप्रयेति वक्ष्यतेइति
दृष्टगदीपसद्धत्रे ततोपीति आभासनविमर्शनभ्याताबेदकत्वंसिद्धमेकार्थक्रि
याकारित्वमपिपरलालितमयत्नोहस्तंददाञ्चकोदोषइत्यपिनिहन्त इतिनिर्भ
ज्यव्याख्यातःपुनःशब्देनेतिभेदएवाभेदात्माविशेषयोतितोभूयस्तावा
नेकत्वानेकत्वामाभ्यासाभासमयोगएवेन नतुद्धिनीयवाखाचीपुनःशाब्दो
भेदेरस्मादाविवतदाह नविति नन्वपृथक्त्वावस्थानकथमधिकरणव्यवहारस्याशंका
ह अधिकरणेचेति तथात्वमितिसमवायःएतद्विवक्षितेत्यादिसमासपदम् एकापि
करणत्वंसमानाधिकरणत्वमिति यद्यपिशब्दप्रयोगेनविवक्षितःतथाप्यर्थभेदएव
वस्तुतःनीलोत्पलशब्दयोःसामानाधिकरण्येचैत्रमैत्रयोःसमानमधिकरणमिति
प्रतीत्योः इत्यनेनैवलक्षणात् ननुविकल्पास्थापितमेतत्सामानाधिकरण्यादि
नतुवस्तुतत्त्वस्यनकिंचिदाह बुद्धीतियद्यपिसमवायायेवसम्बन्धरूपंतथासंवंधप
वचानेकस्यैकता तथापिसमवायःपृथक्कार्यःसामानाधिकरण्यापि अन्यद
रूपंवस्तुनरेवायमात्मकंपृथगेवेतियेषांदृष्टिस्तदाशयेनसम्बन्धसमवायाह
कत्वमभिधानंपृथक्त्वमेकत्वमपिचानेकस्यवास्तवमिति तथाहितत्रभवान्समे
वायस्यभेदाभेदप्रदर्शिनीयम् अनुगदह्यातिसंवंधइतिपूर्वमप्यागमइतिपा
क्रीनामपिमाशक्तिर्गुणानामपसोगुणाइत्यादिच एतदर्थइतिस्वलक्षणवाची
नवाभासमात्रवाचीतियावत् एकत्वविरुद्धमतेतिसंबंधः तथाभिमानेहेतुसमर्थ
नायाशक्त्वम् हेतोयातापर्वताल्ढम्यथाऽपाकाणावलम्बमानत्वेनैवमहएततति
नतुतदस्यप्रतन्तकामपिरक्षांविधत्ते तथायथाप्यावलम्बनंक्रियमाणमपिनक्षोवि
प्रकृतएवविशष्टयेप्रभवति तदेवमत्र्यते ऊपाकाणावलम्बनेचतेषांसमवायादेव्यति
रिक्तपदार्थएतागंगोदकएवविनताबद्धस्वयंहनिस्वभावतेत्यादि अत्रहिएतेनोचभावो
तदन्यत्रैनिहवणाशल्यमशक्यमहरणामेवइहतद्दर्शनेनविरोधःकश्चिदितिनिरूप
यति बुद्धीति बुद्धिप्रतिभासित्वसतोलक्षणम् तत्राप्यर्थक्रियाकारणोपापिम

इ.
श्च प्र.
त्ता टी.
२४५

सत्तस्य विशेषः वस्तुसत्त्वमित्येतदपि कं नाम तदेतावद्धि वेषंप्रकृते यदेकस्यानेकस्यानेकत्वेन हत्तमन्त्यान्भवति अत्राप्युच्यते एवं वस्तुवस्तुतो विन्यादिप्रतिभासस्यैकं दर्शयति भावेहीति आत्ममनोर्थं हृप्यतेइति तथा न च सर्वतो यद्रूपितं तन्न कथं चनद्रूपितमिति भवति एकप्रयोगे एकतया प्रयोगस्यर्थः ॥ ९५ ॥ :

ननु नात्रैकाकाचिदर्थक्रिया यत्क्रियायै स्वलक्षणमेकमङ्गीक्रियते अर्थक्रिया किलवह्न्यादिरूपम्आभासैम्पद्यते तावदस्तु प्रस्तुताभासाभिन्ना मिश्रीभवन्ति इत्युच्यमानेन नियमनिदानेन वक्तव्यम् येन जलाग्न्याभासयोश्चैटपटाद्याभासानां च न मिश्रीभावइति वदन्तं प्रत्यायपितुमाहुरम् पृथगदीपेति पृथग्भवन्तिः प्रदीपप्रभाः सूक्ष्मतमा अवलोकनशक्त्याधानेनाकार्थः एकं भवनं संमूर्छिताः सन्त्यः तत्र च वह्न्यार्थक्रियायाः प्राकट्यमपि भवति सागरपतिता नि सृता नानाविधन्नानतरंगासंभावना वितत यान्नृतसंरम्भारंभीगी भरणलोकोऽर्पक्रियाणां समुदायः तद्वद् घटः कोचनेनालोहितामहितानिमपतः प्रियलिङ्गाल्पतो चितइति तीव्रप्रीतिरूपामेकामेवार्थक्रियां विधत्तेइति कथं तत्कार्यैकस्वलक्षणं भवेदर्थक्रियाकारितयाहि लोकिकं वस्तुसत्त्वाभिमतं क्रमम् यत्र क्रमम् नियमनिदानमित्यादित्तशोच्यते एषामेव विरोधस्तेषामेव मिश्रता नतु रूपाभासप्रवनाभासादीनां विरोधोपि च नियतिशाक्तिमहिम्नेवेति पृथक्प्रदीपप्रकाशास्तेषामेव। यदेकं वस्तुमहत् तन्मेलनात्मकेसागरे च महत्त्वाशयेस्तानसामवायिपदेकं वस्तुमहान्नलावयवविरूपितेनैकेन कार्यो यथैकार्थीरिति एकावृद्धिलडपल्लित श्रेकविमर्शक्रिया तथैवाविरुद्धायेऽवभासाश्चटलोहितोन्नतादयस्तेषां सर्वेपिना एकेनस्वलक्षणात्मनामेलनेनकार्यो एकार्थीर्व्याख्यातरूपाइति स्वार्थः एकैवास्य भावएकत्वमिस्यकारान्ततोपपन्ना अन्येनवपसुजलान्वार्थेन्दर्शनमिस्यत्र्यमसुजलादपीतिस्मरतिव्याख्यानेनहृत्रिगतेनेतीदस्त्रक्रमम् भक्तीतिसंबंधः किंनदाह सूत्रइत्यादि नन्वहृतोचकोरस्त्रिमिर्भावमेकेनवा अत्राहच कारेणेति एकेनाविभागेनोत्पादिकाक्रियासमस्त्रिता चकारेणाकृष्टेतिहितीयनत्तदृव्यसमस्त्रयहमाशयशेषः तदहत्वेनैवतिचिन्तागजमवत्तपिभवेद।

ननुचेहदृष्टान्तइत्यर्थः ननुनीलपीतमितिदृष्टेविशेषणत्वस्यापीतालवद्वेतवास्तिपीतंरूपयतममिति तदपिमजंतांशयतिकेनचिडकंप्रत्याहनीलमेवममपीतमितिपतत्समर्थयतेगाश्चापादीति मृगतृष्णाभ्रोप्यतेहयतायप्रेमागमाथ्यपीदिति गाश्चाभोप्यमाणः यत्रारोप्यतेसत्याभिततेऽपचारिकमेवमादिसामानाधिकरण्यमिस्रक्मेभवति आदिग्रहणान्निषेध्यादितथापीतंनीलमितिनेति उपचारेदृष्टान्तमाह सिंहइत्यादिना नन्वेकविचित्रचमत्कारात्मकार्यक्रियाभावेपिनानकत्वदिदृष्टेनमाह अनुत्पन्नेति दृतिवाक्यव्याच

इष्टेशोल्त्वाद्याभासाइत्यादिना प्रथमप्रसिद्धत्वोपतावाक्यभेदेनदृतिव्याख्यायेकवाकतयाप्यन्याव्याबलस्बेनतत्राचष्टे अर्थेति नत्वन्नम्लागतदर्शितिनिस्समानार्थिवाहाकस्यानिमसमासन्नात्वनम् समासस्थेतिमन्यते दिष्टम्प्रयुञ्जतेएवं तथाहिश्रद्धापादमतिः तेषामोहः पापीयान्नाम्नः ढस्पतरान्यत्वेनिरिश्चवोचत् अर्थेयंश्राथ्यः अन्यदस्पतरान्तस्यानेविति यद्यप्यनेकाभासयोगऽक्रमस्त्यापिनपूर्णतास्वलक्षणस्येतिनस्यापीत्यपिशब्दः ततस्त्वन्यदपिदेशकालाभासरूपंतत्रयोन्यमितिहितीयोपिशब्दः तयोजननेविनात्वपूर्णतान्नयोजनेनवस्त्वायोजनेपिपूर्णतास्वलक्षणस्येत्याह देशकालभेदादेवेति नन्वतेन प्रकारेणायएकाभासः समस्तानाहितिसामान्याभासाएवदस्तुसन्तइति कश्चिन्ननिषेधति।

तथाचेति चः शंकायानकः तथेतितेनप्रकारेण तथाशोऽस्पनेनेतिदार्ष्टान्तिकत्वा तथाशब्देनसूचितासकोप्यर्थक्रियाविशेषास्तीतिसंबंधः ततस्रेतिअर्थ। क्रियाविशेषसंभवात् अत्यदेनिहयोविरुद्धयोर्योगपद्यमकत्वतया प्रतिपन्नमेकविषयत्वेनायोगपत्वात् तथापीतितसमकस्थतयाप्रतिपन्नित्वपितद्गुणप्रधानभावेनेनिताम्त्यर्थम् अन्यथावेति समुदायसमुदायित्वादिनानात्वदर्शनान्तवस्तसमर्थनेनास्माकममभिनिवेशइतियावत् अन्यथेतियदि तदापितथाप्रतिभासेनभवन्तदावत्ताविमर्शाद्भेदेनमहतेयः प्रकाशः सनस्यात् अत्रदृष्टान्त :य

थेति अननभूयमोनानेकोवस्तायेनप्रमाणायस्यापिनायन्यतमोद्धकाल्पदृष्ट्वेवमधुरएववाभातिनतस्यप्रमातुः पानकरसः प्रतिपन्नोभवति नन्वप्रत्यक्षेपियदिएकमनेकंचभाति तर्हितद्यालम्बनापतामनोन्नव्यवसायीतिकथमक्तमित्याशंकानिकृन्ततिकेवलमिति येनहिप्रमात्रामरिचगुडादिनास्वादितंकदाचित्पानकमेववास्वाद्यतेइतितस्यसमभिनोरसोविकल्पेनव्यवहार्यतांनेतंशक्यः प्रत्यक्षावभासोप्यपरस्पतन्नशक्यतन्त्तउच्यते पूर्वसंस्कारापेक्षतयाहिकल्पनस्फुटीक्रियते भेदाभेदाविति नकेवलंतावद्विमर्शमहत्वंयत्प्रकाशस्यानेदेवानेकप्रतिभाससम्भवेहेतुर्यावत्कार्यकारणगतस्यवलक्षणाभावोपिनिदर्शयति कार्यकारणाभावोपीति अन्यस्येतिमरदंडादिकात् नत्वनेकएवाभासोस्तुविमर्शभेदात्कार्यभेदात्कारणभेदाच्च एकाभासतातऊनेःआह एकाभासश्चेतितत्तदनेकाभासएवेष्टोपीतिच नकेवलमनन्तवविमर्शवलात्कार्यवलादप्येकाभासइत्याह अर्थक्रियाभेदइति तेषामितिविवेकिनामत्तदेतिएकाभाससायद्रूपेवसत्येपक्रिया नन्वस्त्वादिभासनइत्यादित्यायेनानेकस्मादप्येकाभासाभविष्यतीत्याह नचेति नन्वज्वरादिपामनंपंचमूलादेःकथमच्यते द्रव्यानेरेति तत्त्वहिएष्पृग्रसवीर्यादिनादोषांप्रशमनेयमप्रसिद्धं

द्रव्यस्य तदेव द्रव्यान्तरसंपर्केणापहीयते दीपान्तरोदीपकत्वं परित्यजतीत्यायः
तन्नमरिचादीनां गुडादिद्रव्यान्तरसंपर्केऽपि समानमेवेति दृष्टान्तरूपमिव ता
म्बूलीदलेष्वोकमितवदिनाम् वेतदिह समममिति दर्शयति तदाविर्भावे
वति प्रतिचकुपालस्यपानस्तथापृथक्केनपरिज्ञानेमरिचादिनेतन्मितमिति
प्रत्ययादिति भावः कारणमप्येकं सामग्र्याभासरूपमस्ति प्रसिद्धमिति तु नद
र्शितम् ननु न मरिचादिषु शेलप्याभासादिषु सामानाधिकरण्यमस्ति ए
पामस्तानपायविद्रव्यस्वभावत्वेनैषां प्रसिद्धेः सत्यम् सामानाधिकरण्यं तत्ना
ऽयं दृष्टान्तः कर्तर्हि आह एकतापन्नेरूपप्रत्ताविति ननु न दृष्टान्तमात्राद्वस्तुसि
द्धिः उच्यते पृथगनेकाभासत्वे विमिश्रतायां चैकाभासत्वे यतः सा यत्नेप्रका
शाविमर्शकारणकार्यभेदाभासलक्षणमस्तितेन हेतुना न दृष्टान्तेन तर्हि किम्
आह मरिचादीनामित्यादि अनेकाविलक्षणरूपस्पर्शरसादिगुणः यस्य
द्रव्यस्य तद्रूपाणां पृथग्गतिति पृथग्देशानां मरिचादीनां द्रव्यान्तरे गुडद्रव्या
दिषु पृथग्देशेषु न येवेति विलक्षणगुणेषु भिन्नजातीयेषु न प्रवेशव्याप्ति
अतायां सत्यामापन्नेऽपनतपेक्षाव भासस्तावदुपलभ्यते न च काकतालो
येन अपितु सकृत् एवं यदुपलभ्यते व्यवहारे सति तस्मिन् रसादीनां व्यव
हारे कदाचिदपि पृथगानतुभूतस्तते भावानां काविगति रेकावभास इति
परस्परासंभावनां निराकर्तुं दृष्टान्तोयम् सत्यपि हेतौ नान्तरीयदेव घटयति न
हीति मरिचगुडदध्यां न यमस्य मिभावेन गुडपदद्व्यमरिचमेव गुड इति वा न
ख्यानो पाख्यापानकम् मेगायन्नेनापि तत्सादीनां सा गोरे गुणोति लौहि
त्यस्य स्फुटद्रव्यस्यच पुटनादेर्भेदेन नगतस्य धर्मपदार्थमध्ये रहीतस्य चेद्व।
स्य धर्मधर्मिभावो वास्तवएवेति ॥ ११० ॥ अथैकाएवैकेस
न्नमवतारयति एकेकेति चाण्णर्थे शंक्यमानत्वमर्थस्याह यद्यपि प्रत्यक्ष
स्य प्रत्याभासप्रामाण्यमुपगते तथापि विशिष्टे वक्ष्याभाससमोऽप्रत्यक्षे।
णागृहीतेपीत्यनकार्यताभासोऽपमकारणतामासस्तत्यादिवस्त्वन्तरोपक्षे
यपाभासवर्गः उक्तताभासस्तत्पनपेक्षः इत्येतावान् हि कृत्रिमः सर्वदेशकाल
गतो नियतिशान्त्याकृतो यस्तुतस्य तस्य शब्दरूपस्यायमर्थं इति न न कृष्णाभिधे
यताभासः कतिपयदेशकालनियतः सकेताभिव्यक्तपदीनियाक
तत्रात्मा स्वभावः आदिग्रहणाद्धदिकन्ययोगिनां रसगंधाभाववित्ति
दृशा जलविरोधित्वमिति सत्रात्मा एकस्मादेव नियतिविरुदनावलोकितः
प्रत्यक्षात्मनः सिद्धइति सत्रार्थं संक्षेपणव्याख्यातः सर्वेत्यादिना सर्वे
शब्देन यथावित नियतिनियमितदेशकालकाल्पमुच्यते स्वरूहिनी

यस्तीयपादेसमसज्ञावेव हृन्नोहि समासमपवस्तुकीकृतः अर्थंपुकपाट।
हृतान्ते विश्रान्तिरितितत्काव्येयंसमयो न शक्रान्ते अपेक्षान्तपेक्ष्यापाकृषेय।
त्वादि विभागप्रदर्शनाय विभागेन भावप्रपञ्चः ननु प्रत्याभासस्य व्यवहारोऽप्र
माणस्यप्रवृत्तिनीनामुपयेत देशकालाभासयोः सर्वत्रान्तनाव्यभिचाराभावा
दित्याशंकामनुवदन्परिहरति प्राचयेणायमूपीति ननु किमर्थं प्रकारान्तरे
णावस्तुस्वभावजिज्ञासेते आह तदिति तस्मिन्नेव व्यवहारोपयोगिनीमाप्रति
त्याभासेजिज्ञासाभावेन तत्कार्यसंपत्ति सिद्धये तत्कारणाभासंभवंणाद्रू
हाणाद्याभ्याममभ्यस्तेविभागेसतिसंभवति नेतरथा कदाचिदितिजिज्ञासाव्यम
इतियावत् हृन्नोदेशाकालाभासावेवप्राज्ञत्वेनकस्माद्भक्ता वित्याशंक्याह
देशेति तावेव स्वाकारस्य आक्रियमाणस्याथस्य भेदमन्यज्ञात्मदाचाः नन्वपा
मितोप्रतिष्ठापयतस्तदभावेत्याभासान्तरमिश्रणविशेषरूपतो विश्राणाय
त्यपिनस्वालक्षण्य विशेषरूपमोत्तिपति तन्निदर्शयति तथाहीतिघाव।
लेयादिरिति सहद्रव्यत्वप्राणित्वपशुत्वगोत्वाभासाः नन्वयमव्यभिचरन्नपी
तिभावः तेनमहाविषयत्वाल्पविषयत्वाभ्याम पेक्षिकाभ्यां सामान्यविशेषरू
पत्वमनियतम् स्वालक्षण्यंतु नियतम् एवं स्वालक्षण्यमस्यदेशकालाभ्याम्।
व्यतिरेकमाभासान्तरेऽनदभावेप्रदर्शयतसोऽवतानभ्यो अन्वयेऽतदभावेद
र्शयति देशकालाभासाभ्यादिना एतदेव घटयति देशेति तदितिदेशाका।
लाभासेत्यादिना एतदेवघटयति देशेति तदितिदेशकालत्यागे इयतिच।
नियतिरेवानुशासिकेति घटयितुम् कस्तुर्वमेवस्मारयति देशकालभेदो
पीत्यादिना अत्रेचेदंतात्पर्यम् इहत्यागोपउक्तः सकयोर्देशकालयोर्विति
चिंतायां स्वरूपीभूतयोर्मध्येयावभासक्रियावभासनेनामन्तव्यः सहिभेदस्वरू
पनान्तरीयकएवततः सदाभासोप्यसदनाभासान्तरूतिभेदरूपएव ततस्तद्
ऽयक्तिमाभासान्तरेणासंभेद इतिसामान्यतेव इयतिचाऽसामान्यविशेषता
सर्वत्र प्रकाशपेक्षया यत्रतु पर्यन्तवर्तिनिमन्तिक्रियाभासः अत्यसंभेदासंभ
वस्तविशेषएव तदेतदाह आभासभावाभावो चेति स्वलक्षणस्वरूपमाभा।
सान्तरादौ स्यायाभासाद्वादृत्येषां रूपायाभासानां तेनपाभूतायवस्थाः
तिस्वरूपीभूतदेशकालत्यागएवभवेत् व्यक्तिरिक्तदेशकालयोगस्तुनाज्ञः
सोपिविशेषरूपतयाशक्तात्यागो नसामान्यरूपतयाशक्तात्यागो नसामान्यरू
पतया नष्टोतद्भवति भास्वररूपाभासो नकेनचिद्देशेनकालेनवाविशिष्ट इति
अनेनाशयेनाहेतिच यद्भावतकं तद्देशकालसामान्ययोगेपितत्स्वरूपाभास
स्यासामान्यरूपत्वम् नहीयतेइति प्रतिपादयितुमिति तत्रदेशादिसामान्याभा
सः कस्मादहेयः इतएत्याह स्वरूपेति स्वरूपभेदावभासेनादिमतास्त एवासाव

कालभेदोपिपरस्परं। तत्रदाभासभावाभावाभ्या। साभासभावा भावौचान्योन्यभिन्नाना। स्वलक्षणएवभासानामा
रमेश्वरेणपरमात्मनासृष्टेवित्युक्तसित्वेतेतिचोक्तम् ॥ देशकालविशेषानवच्छेदेपिदेशकालसामान्यावभासयोगे

ई॰ प्र॰ वि॰ वि॰ २३७

नः तदेवाभिमतं दर्शयति तदीति वस्तुरूपाविति एषमर्थक्रियाकारीभूतत्वादि रागदिभोग्यादिश्च भवत्येव देशकालात्मा अत्राह यद्यपीति उपचर्येतेतिव वहियेत यदिवा भोगाद्दृश्यो व्यतेइत्यर्थः भेदावभासेनैवेति स्वरूपभेदपर्यवसा येनेतियावत् तं भेदावभासं दर्शयति भिन्नेनचेति एकः घोद्यर्थ एतदुपसंह रति तदिति तस्मात् स्वात्माभासस्वरूपादिलक्षणात्मा विशिष्टदेशकालयोगा भावेन भेदस्तदावश्यं कचिद्देशकालः इति वा सर्वत्रेति वा तत्सामान्यावभासः। भिन्नेन तद्योगादंडेनैव पुंसोऽभवत्स्वरूपमेव भिन्नं तथा भवति एतदुक्तं भव ति स्वरूपमेव संकोचितदेशकालो तत्रापि तन्मध्ये संकोचान्तरात्सामान्यता यावत्संकोचान्तरं स्मृतिभेदान्तरमः सहमानं विशेषएव न सामान्यम् स्मृति भेदगर्भतामहेत्वमहासामान्ये सत्ता एतत्स्फुटयति तथाहीति देशाहरादिभे दानपि संदधानः स्फुटतयाऽनेनैवोपकारीति स्मर्यमाणानमस्यदिवसादि वसादिवत्र निदर्शितम् कालस्तत्रिधाभवन्वर्तमानो तस्य स्फुटतया अन्यस्त स्फुटत्वेन भवत्युपकारीत्याह अथवेति स्मर्यमाणेनातएवास्फुटाभासेन सहितः क्रियाविशेषो यस्यावभासेत स्मृतः प्रागिति कालचिन्तायाम् अ त्रचस्मर्यमाणेनोत्प्रेक्ष्यमाणस्योपलक्षितः चकारेणचानागतः संगृहीतः यदिवाः तथातेवभासत प्राचुर्येण निश्चितेन संभवतीति नामोदर्शितः न नु सूर्यसंचारादेरपिवर्तमानेऽवगतिरस्ति सा कथम् इत्यमितिदर्शयति स्वात्मन्येवेति देहावस्थानां प्राणागमागमानां चवैचित्र्यं कालभेदः सूर्या देरितियथापि तथापिपर्यन्ते प्राणादीनप्यपरित्यज्यदेहावपि चित्तरूपाया प्रमातृत्वाभिमानेन प्रमेयतयावा यदा विश्राम्यति तदाव्युत्थाननिरोधयोः। स्मयोरभिभवप्रादुर्भावावितिशान्तोदितौ तत्प्रत्यया वितिचनयेनाव षयं स्फुटास्फुटरूपत्वं संभवत्येव ॥ ननु चित्तव्यापारस्यैकेनरूपेणास्फुटत्व मस्फुटत्वं च चित्तत्वमवसायरूपम् अवसायश्च विमर्शः सच प्रकाशस्यात्मा प्रकाशश्च देशकालकलितः अत्राह विषयावभासएवेति विषयोपरागः। संकुचितत्वादेव हि तत्त्वितमुच्यते अन्यथा चिदेव नतच्चित्तं किंचित् विषय श्चवेद्यरूपः ध्येयाद्याकारोवा चित्तप्रलयादवस्थितस्वरूपएवेति तदात्म। नास्फुटास्फुटत्वयोगोयुक्तएव तदेव मिथ्यतारूपायामासातांसामान्यदेश कालयोगाधिकहि विशेषायामात्समान्यरूपतैव तस्मामेवच प्रमाणव्यापारस्य पर्यादितम् ननु यत्रैकव्यक्तिरूपत्वं चैत्रमेत्रइत्यादौ तत्र सामान्ययोगः किंनि घः प्रमाणव्यापारइतिचोदयितम् विसंवादशीलत्वंनाद्दर्शयति एकावयवी स्यादिनाः वस्यान्तरूपेहितत्रैकेसामान्यमित्युपपादितम् एकमेकेकेसामा न्यविरूपमस्तु पाय प्रकृतेहत्सार्थात्र योजयति तथाभूतेचेति भिन्निक।

ल्ये तत्स्वभावायस्यैवैचित्र्यात्मानः नन्वपरूपग्राहिप्रमाणेचाद्यृषितयोदेव कथमेकस्यग्राहिणोऽस्यैवहि स्पर्शने नचाद्यम् अत्राह एकत्वेचेति नास्माभिक्रम् येनैव भास्वररूपस्यतेप्रमाणेन तेनैवास्पष्टमिति अपितुवमुच्यते येनैव प्रथमप्रथमस्यगृहीतेन प्रमाणेन भास्वरत्वेन निवेशविशेषरूपमेतस्यायव्यभिचारि तयागृहीतम् तेनैवत्रैलोक्ये त्रैकाल्ये च भास्वररूपस्य निवेशविशेषस्यनदो। स्याव्यभिचारित्वं निश्चितमिति ननु प्रमाणान्तरोपयोगः एवमेतस्य विशेषा पितथारूपाव्यभिचारितयोयेनैव प्रमाणेन प्रथमं निश्चायितः तेनैव सार्वत्रिकः तथैवव्यवस्थापितइति तन्नुकतमत्प्रमाणं स्यायदेवमव्यभिचारनिश्चयाया भिधिच्यते इत्यहरेणववितनिष्पते अत्रेतिहेतो नवस्वभावएवमस्तुकार्यकार। णादियोगस्वपरापेक्षकेकथम् कथंचनस्यादित्याह कार्यत्वादीति प्रमाणेन न। विषयीकृतं तदिति तावद्यावचनम् प्रतीत्यपद्भुववापेतः विषयीकृतेचतत्व भावम् तस्यैव तज्जातमप्यपेक्ष्यमपिव्यवहियमाणम् अत्रेवोपपत्तिमुच्यते तज्ज्ञ इवाच्यत्वेध्ययमेवसायइत्याह अतएवेति एकवारगृहीतं प्रमाणेषु दिस्मार्वत्रिक तयाभावनिश्चये मन्दीभवत्तदायमग्निरिति महानसगृहीतसंकेतः धूमधानेक यव्यवहारदग्निरयंज्वलतीति यत्रचसंकेतिकेष्ययमन्दस्तत्राग्न्यप्रियमतत्का र्यत्वतत्कारणादौकानासाऽनवस्थामितित्येवं वक्रमतएवेतिमध्यनिरूपितम् नन्वेकरसमेवोक्तमग्निशब्दवाच्यतापीत्यादि आदिग्रहणादिति गतानार्थीकारा तादप्यादिशब्दात्यकत्तस्वत्वादेर्ग्रहणम् स्वभावशब्देनेतिहृतिगतेन अधुना तदितनोति यदुक्तं कतमत्प्रमाणं तस्यादिति तत्रपूर्वपक्षेतावत्करोति अत्रैचे ति चःप्रमेयस्य स्वभावे अत्रस्वेत्रयदेवैविधं वक्तव्यान्तरमप्ययोगि एतत्कथंव्य वस्थापनीयमित्याह तिहरेण संबंधः कास्यव्यवस्थापनेउद्घाटितमिति चेत् आह प कस्मादिति संदिग्धसाकमर्थानन्तरमतत्वानलिनिधानादि पुरस्सरेति यत्स। न्तदुक्तमिति एवमेकैकस्य परस्परस्वभावता गृहस्याकुंटइत्यादि एकत्वमुपपादयस मृत्स्याप्युपपादयति अनेकेनापिचेति शिवस्य संवेदनेनेव गृहस्थापगणस्य गज्जादिनप्रमाणमहान्तरभाविविकल्परूपसंकलनाज्ञानमन्योन्य स्वभावतोव्यवस्थापयिष्यति नेति सूत्रे संकलनेति दंडप्रकृष्टप्रतिसंधानवदेत दपिभविष्यतीत्युत्तरं तदसिद्धं यदसिद्धेन साध्यतइत्यपालम्भेनमिनति दं डेति अवभासइत्यवभासेन नन्वनेकाभासेयहिज्ञाने तद्विषयमेलनेऽकर्व देवैकं प्रमाणं भवेत् उक्तमत्र गजतुरंगरथ्यादेर्मेलनेनेकत्वहेष्टान्तावृत्तदोषा न्तरमप्याह अन्यथेति एतस्यविधिषयस्वरूपमपेक्षमाणमेवयदिप्रमा। णस्यात्तदाहि चेदमपेक्ष्यैवनभोग्राहिप्रमाणेन भासिप्रमाणंस्यात्तदाहि चन्द्रमपेक्ष्यैवनभोग्राहिप्रमाणं नभसि प्रमाणं भवेत्तहि चेदंस्तीय।

प्रमाणमेवस्यात् गगनमपिह्यवाहिवेद्ये प्रमाणमितिगमनमपवस्त्वनरस्या
लोकादिरूपस्यवासंभवतदपेक्षयाहिवेद्येपिस्यात्प्रमाणम् अथहिवेद्यस्याप
यस्याधारःषुष्पगावगामविषयीति नहिसमयेषपिप्रमेयष्पृथगेवायप्रामा
ण्यं नान्योन्यापदृयेति नन्वेकैकताहप्रामाण्यमेकैकेनस्वलक्षणारूप
मुच्यते नत्वानेकव्यावृत्तिकल्पनीयधर्मतापायमितिनेनेवरूपसंनिवेश
धूमगामितात्मकंवह्निस्वलक्षणांगृहीतम् भवन्मतेप्येकंस्वलक्षणमने
कसामान्यमेलनरूपमित्येकस्वलक्षणानाग्रहणवलादनेकस्यतस्यामा
न्यापेक्षाःपिसिद्धेदेव एतन्निराकृतते अनेकावभासितेपिचेति ज्ञानस्य
परामर्शात एवप्रामाण्यादितिसंवेपः अत्रहेतुमाह वौद्धमतेलक्षणिकत्वादे
भातेप्यनिश्चिते प्यक्तस्यमामूत्प्रामाण्यमिति अपरामृष्टतोपिहिप्रामा
ण्यक्षणिकत्वेपि वाव्यतिरेकितयागृहीतेस्यादेवप्रत्यक्षस्यप्रमाणम् न
चेतदिष्टपरस्य नन्वपरामृष्टस्यएवप्रामाण्यंचेदियताकिम् आह एवादे
प्यानोचेति यावन्तोर्थसमारोपास्तन्निषेधेपिनिश्चयात्तावन्तएवेति नेय।
प्रतिवाप्रतिभेदेनवर्तमानः परामर्शः प्रमाणमथ्येकैकस्यावाव्यावृत्तेःसामान्य
रूपायोरूपमेववर्तमानेपर्यवसायाति ननुतेनप्रमाणेनममस्ततावद्वह्यावृत्ति
रूपसामान्याभासानामेकस्वलक्षणाविश्रान्तावभासानामभेदोगृहीतः
सत्यमगृहीतः किंतु तेनगृहीतमप्यवधीर्यपृथगेवप्रामाण्यमुक्तम् अवधीरणा
हेतुः यतोसावव्भासोग्रहणात्मा विमर्शवेषोनेवोपयुज्यतेप्रवर्तकत्वादि
नाप्रामाण्यंभजते प्रमेयरूपसंहरति ततश्चेति पृथक्पृथगव्यावृत्तो प्रामा
ण्यादिमर्थः स्वविषयेपकव्यावृत्तिमात्रम् विशेषणाविशेष्यत्वेयत्नात्स्वेन।
इत्संयोधूमजातीयःसोग्निकार्यइत्येवंभूतेज्ञातमप्रकाशम् ततश्चपूर्वोक्तोन्य
तत्स्वत्रदर्शितानानन्तरस्वत्रदर्शायिप्रमाणाच प्रवृत्तिनेभवेत् विशिष्टार्थितया
विशिष्टस्यप्रमाणेनक्वचिदप्रदर्शितत्वात् नचार्थितावलात्प्रवृत्तिरिति केसम
त्वम् अर्थितापिसमर्थसपायादोभवयत्रक्वचिदर्थितात्वेनप्रवृत्तेसभावात् नच
क्वचिदपिकदाचिद्विशिष्टंदृष्टमनेनकिंचित्यर्थमपायायेवास्यतनभवेदितिप्रेक्षा
कश्चेत्प्रवर्तते क्वचिदप्रवृत्तेरेवप्रेक्षकतातेदानीम् तदाह प्रेक्षेति किंच अर्थि
तावादृतस्येनप्रवृत्तिमात्रम् फलोकाभवति नप्रामाणिकःसोपिचवर्तमानो
दृष्टइतितत्प्रवृत्तिनेभवेदेवोक्तक्रमेणतदप्याह प्रेक्षेत्यादियेषामितिमाग
तकणादादीनाम् अपरिहार्यइति सर्वथानास्तिपरिहारः तथाहियइत्याते
नेरग्निधूमकारणोतोधूमस्त्वाग्निकार्यतानायजन्नकारणकोभवेदोस्यादिकंच।
मजान्निः स्वभावएवस्यादितितत्सिद्धेमकारणकत्वाद्याभासेनमहधूमाभा।
सादेस्तादात्म्येनभापतेनाम तदेवतद्रूपयाभासेषुप्रमाणेषुनसिध्यति।

प्रामाण्यात् पराम
र्शानांचैकैकसामा
न्यविषयत्वात्स्वल
क्षणावभासाभेद
मवधीर्यपरामर्शा
भेदवलादेवावभा
सोपयोगादवभा
ता। एवंसामान्य
मात्रएवपुनःपृ
थक्पृथक्प्रामा
ण्यपर्यवसानम् त
नश्चस्वविषयमा
त्रनिष्ठत्वेनप्रमा
णानामन्योन्यवि
शेषणविशेष्यत्वा
परिज्ञाना। देकप्र
माणकृताविशेष
णविशिष्टार्थविष
यार्थक्रिया। प्रेक्षा
पूर्वकारिमतिप
न्नाणांप्रवृत्तिवस्त्र
माणापिनोपप
द्यतइति कथमेत
द्व्यवस्थापनीय॥
अत्रोच्यते। येषामे
ताः परस्परविष
यांस्पर्शिन्यो। या
धुवाल्लाकाकल्पाः
संविदस्तेषामेवदोषोयपरिहार्योस्माभिः पुनरपस्ता
स्तुतिपरीक्षा त्री। एवासोन्यानुप्र वेशादसत्वेनोपप न्नासिः
प्रकृतिभावाः समर्थितापवताः॥ ॥प्रत्येवे॥

प्रत्यवमर्शास्वभावत्वंचतासामुपपादितम्॥ ततश्चाग्नीरूपसंविदादिनामनोर्ध्वगामितायांप्रमाणं। मूर्ध्वगामितासंविदापिनच
रूपे। तथापितदाभिन्नप्रकृतिर्यासावनन्त्यं। तद्रूपोर्ध्वगामितादिस्वभावैकविषयासा। तदेकप्रमातृप्रमाणमेकत्रगामिषु
तुत्तानास्वभा वसामान्येष्वत्र सन्न्यायिकास्त तात्रूपेव न प्रमाणमपि कमपिचस्ता रूपसन्निवेशा दिस्वभाव सामान्या विभागत त्वाण
मेकाग्निशाद्यभिधेयंस्वलक्षणतामापन्नमपि। सामान्यरूपतयैवापराग्निशब्दवाच्याभेदेनप्रमिमीतइतिसापिसामान्य
विषयैव॥ एवम्

तथाहिग्राह्यकंकियतीतिपरामर्शवलात्परामर्शाश्चपृथगेवेतिदर्शितम् एक
ग्रहणागृहीतवस्तुविषयायावन्तःपरामर्शास्तदध्यवसिततावद्याव्यावृत्तिमयएकोर्था
त्मेतिचेदेतदेवज्ञानमेकग्रहणेनकियद्गृहीतमिति एतावन्तश्चपरामर्शाएत
द्ग्रहणस्यसर्वकालइत्यपिज्ञानतत्रस्वलक्षणेहिदृष्टाभासेवेति ततश्चैकेनेतत्तृतीये
नज्ञेयंग्रहणान्तरेणमयपरामर्शास्तस्याध्यवसायइतिस्वसंवेदनतयाप्युभेअपिज्ञा
नेस्वात्मानेजानीतांनामताधिकंतुज्ञानमर्हतः अतएवेदमप्युक्तंतत्रमनस्ये
भवन्नमएवनस्यात् अग्न्यन्तरस्वभावोहिसः अतथात्वेपुनरेकत्वारमपितस्यान
स्यायदिस्येकवारमपेतत्सिद्धेस्तस्यावैकालिकतायावगतो गलेग्रहिर्लग्नइतिन
प्राकाम् किंचिदोषयस्तुपयोक्तुमाकृष्टंवादोषजातम् ततएवतन्मात्रनिमित्तत्वे
तन्मात्रस्वभावंतन्मात्रमापणान्वतन्मात्रानुवंधित्वंतन्मात्रलक्षणत्वंभूमवन्मादेवं।
क्रिमस्मिन्नेत्यादिवाचोयुक्तिमहस्तमपिवेदादेरिवरदितेवलवद्भिश्चिते ग्रहे।
किंचित्करमित्यस्मदर्शनमेवेष्वरान्वग्रहाज्जितान्नेनतेजोत्रप्रारणिकर्तव्यं तदाह।
स्माभिःपुनरितिउपपन्नेयुक्तमभिन्नप्रकृतित्वं पारमार्थिकमेकस्वसंवेदना।
त्मकत्वेयासांतादृश्यःसमर्पितासंविदः नचयुक्तोलौकिकत्वमात्रेणाप्यनन्तिर्वह
ति ततश्चाभासमेलनेनियतोकर्तृमैश्वर्यामपपद्यमितिव्यापयति एवमवमर्शेतिसं
तिसंवित्प्रमाणमितिस्वसंवेदनलक्षणम् नन्वेकंगृहीत्वाप्यतयासंविदास्वालक्ष।
एपनगृहीतेभेदएवतात्विकीकृतइतिसामान्यात्मानस्य ``साएवपरमार्थइत्याभा
सवस्तवदस्तुइति नतुतानीतिदर्शयति एकमपिचेति अपराग्निशब्देनिवाच्यभागस्त
ववाचकभागस्याभेदात्मासामान्यरूपतयैवप्रधानमित्यर्थः सापिसंवित्सामान्यवि
षयैवएतदेकमपिसामान्यरूपतयाप्रमिमीतइतिसङ्गतिः एवमेवचेति स्वसंवेद
नरूपतयादर्शनसंबंधोधरायांवह्निरितिकालेनग्रीष्मेदावाग्निरितिद्रव्यान्तरेणप
वनोस्यादीपकोजलविरोधीति आदिग्रहणाहर्षज्वलनादिक्रियाद्यात्मनाधर्मवर्ग
णसंवन्धःअग्न्यमेवचेति इदंचास्मत्कृतेविवृपितम् नन्वयत्नेनागतेरत्यन्तानन्वगामिस्व
लक्षणमुच्यते तत्रकावार्ताआह यस्त्विति तत्रमायाशक्तिवशादत्यन्तानन्वगा
मितामिमानःएवम् अनन्वगामितेवतत्परमार्थः तथाहि यदातावदर्थभावात्मा
यीयपरामर्थपदवीमेति तदायमिदानीं विशिष्टोचलोमयाचेत्रेणमहमीयतइतिवा
क्यार्थपरामर्शोप्येवंजातीयतयैवपुनःपुनरुदयोचितस्ततःसामान्यरूपतेवता।
न्निकीमायीयतानन्दयप्यहमितमितिसुहापीदनायासंकेतानपेक्षिणएवमात्रप
र्यवसिताभाप्यहन्तायामभिन्नायांलीयते मायीयतायाअनभिव्यक्तेविंतिके।
स्यावस्थः यत्रभेदस्ताल्लिकताप्रतीमन्वसारेणावलम्बतेतत्रकातदभिमानमात्रे
मायीत्थापितम् सर्वत्रहिइदमित्यस्यविच्छिन्नविमर्शस्येतिनयेतप्रमातृतायां
यामेवविश्रान्तस्वरूपंसर्वप्रमातृताचाभिन्ना एतदाहयस्त्वितिस्यादिनाउपपा

एवमेवचविशिष्टदेशकालद्रव्यान्तरादिसम्बन्धितात्प्रतीतिस्तत्सम्बन्धितामात्रएवाभिनवेविषयेसामान्यरूपएवप्रमाणं।
देशादौतस्माल्लरूपैवेत्यमेवचेयंसम्वन्धप्रतीतिरुपपद्यतेतात्पर्या। यत्पुनर्वक्तृतस्वभावसामान्येकेतास्तन्तविशेषरूपता
मापन्नं। स कलसजाती यविजातीय व्यावृत्तंतत्परा मृष्टंचेतत्प्र तिभातम्। परामर्श स्वभावभा वस्येस्य पादितं। पुरु स्तात्स्ह रूपैस्तत्ता
परामृष्टस्याप्यहन्ताच्छादना। तदाभिन्नप्रमेयावशाद्धिमायीयप्रमातृनभिव्यक्तेरपरामृष्टकल्पत्वात् मायीयपरामर्शरूपत्वे
वासामान्यरूपत्वेव। परामर्शोहितथाविधेत्यन्तविशेषरूपेप्यर्थेभवं। स्तथाविधार्थप्रमातृताविश्रान्तिरूपोभवति। प्रमातृ
श्चोपपा दितावि मे हत्त्वम्॥ ॥ २६९

स्य प्र-
ज्ञा टी-
२३५

नाविभेदत्वमित्यनेनबहुव्रीहेरयंभावप्रत्ययः ननुसत्यंप्रमानान्तरभेदउपपादि
तः किन्तुमायीयप्रमातरिनीलस्वलक्षणप्रतीतिर्विश्राम्यति सचनीलावच्छि।
न्नइतिकथंतस्याभेदइत्याशंकांनिराकरोति तथाविधोऽपीतिनीलस्वलक्षण
प्रमात्त्वाद्युक्तवाक्यार्थपरामर्शरूपादेशकालसाधारणएवतथाविधोऽपी
तिस्वलक्षणात्मापिनात्रिकइतिमायीयाभिमानमात्रकृतस्तद्भेदः इत्यात्मा
नन्नरूपाख्यानमात्रसारइतियावत् तदाह सत्यामत्यंतयोऽभागोप्रतिभावेष्व
वस्थितो सत्यंयत्तत्समाजातिरसत्याकृतयः स्थिताइति एतदुपसंहरति तेनेति
स्वलक्षणमपियत्नेनयथोपपादितंतथादर्शयतिसामान्यपदेन अत्रैवचेतिस्व
लक्षणतायाम् भेदमात्रादितिस्वलक्षणाव्यक्तिरेकादित्यर्थः प्रसिद्धंहिस्व।
मात्मोपरंजकत्वेलक्षणंतदेव एवंस्वदर्शनेतत्त्वमुपपाद्यपरःस्वदर्शनमेवंयदि
स्युत्पादयेत् ननुमाभूदस्यवस्तुस्वभावलेनप्रतिव्याहृतिप्रमाणएवनिरोपएवा।
स्तु स्वलक्षणेभास्वरोऽध्यासिद्रूपेप्रमाणमितिनत्वकोऽप्यदोषः अयमित्याह
तदेकत्रैवेति तदितितस्मादभ्युपगमाद्धेतोः क्षणिकत्वांशेनप्रमाणस्थैर्यी
शेत्वप्रमाणमितिद्विविषयभेदेसतिशोभते नत्वेकवस्तुविषयतायाम् तदुक्तं
...वेति यानिसर्वेवायन्तरोपमर्देनपरमार्थानिविरुद्धधर्माणिपादनानि ननुमा
भूदेषाप्रमाणाप्रमाणादिविभागप्रक्रियाकिंश्येनेनवादान्तरगमनेनप्रकृते
हितावत्सिद्धम् वह्निरेकस्वभावोनतुव्याहृतात्माप्रमाणात्सिध्यतीतिप्रकृत
मेवतत्सिद्धमितिदर्शयति तेषुतिसोगतेभास्वरत्वसन्निवेशाद्यर्थगामित्वादौव
केन्द्रियग्राह्यत्वेषकमोभिन्नेन्द्रियग्राह्यस्यत्वेकेनज्ञानेनग्रहणासम्भवकथंभा।
स्वउष्णोग्निरित्येकस्वभावतासवस्थापतेततस्तभास्वरः शीतमपनुदतीत्यवि
दितेभास्वरेदृष्टापिशीतमपनोदार्थीकथमुपसर्पेदिति तथापिअवहारलो
पः यदिनामेतिविशेषणविशेष्यतात्मकसम्बन्धप्रतीतेनास्तिव्यापारोऽत्यक्षस्य
किंच एकवचनात्मवसायोदयोनास्तीति कएवचनेनागृहीतरूपेतदेवाबहुशा
यमित्यत्राध्यवसायोदर्शयति मनोविज्ञानइतिविकल्परूपेत्वद्विकामेकस्मि
न्नेवक्षणेनेकंरूपाद्विकमनुव्याहृतिमात्रेणसामान्यरूपमनियतंविषयीकृ
र्यात्त्वनयोत्पयोजनामविकल्पेकनाकृतपूर्वीकर्तयोग्यभवति एकचेति ए
कत्वेनसंमतेयेनस्यादेवमाकारप्रतिपन्नियतएवंस्मृतेविज्ञानस्यस्वरूप
मितिसंगतिः सप्तमीनिमित्तार्थे अत्रपराभिप्रायेणशंकते अथेतिरूपाश्रय
इतिरूपस्याश्रयोपिकरणंसमवायिद्रव्यं तत्ररूपमेवावाश्रयोऽतिनिकटतिरे
पसन्निकर्षइतिसाधारणोक्तिः अतएवोपसंहरिष्यति नत्वेकदेशानामसन्नि।
कृष्टतासन्निकृष्टता वेतिहस्तसन्निकर्षस्पर्शग्रहणेरूपंचतत्रैवोपलभ्यतेइति
एषाचसाम्प्रतीयासंवित्तिहान्तिमतेपारमार्थिकीस्थितालोकस्यपरत्वेन

ज्ञातान्यः ज्ञातस्यःइत्यर्थः तत्तुल्येष्विन्यर्थः वाहिताग्न्यादित्वेनपूर्वनिपातः॥ ज्ञातान्योपमेषु। सर्वेन्द्रियज्ञाने
वितयाच। मनोविज्ञाने। सकृदनेकानियतरूपादिविषयीकरणदक्षमप्यन्योन्ययोजनया योग्यत्व स्यादेवरूपस्य।

त्रोपपद्यतइतिविकल्पयतिपरमाक्षिपन् नन्विति अत्रापीति अस्मिन्वक्तव्ये
स्थितेपिनवक्तव्यमेतदितियावत् हस्तेहिरूपस्पर्शात्मावस्तुतस्तत्रविकल्प्येते यो
हस्तस्पर्शाग्रानन्तरेनेमल्यादिविषयस्पर्शग्रहसमर्थइतीन्द्रियतयोक्तः तेनैरन्तर्येण
तितावद्युक्तम् एतेनाश्रयेनविकल्पद्वयेप्याद्यविकल्पंघटयति स्पर्शएवही
न्द्रियम् अश्रमेयताविनस्ययतोनियतेदेशेनियतेनकर्कशमृदुत्वमारशीतादिना
एवावधार्यमिति एवंयद्युक्तंतथापियावद्रूपितिविचारणीयमितिदर्शयति
तत्रयदीति एवंपक्षमसम्भवेनवशतिद्विपत्तिकेनेतिरूपस्पर्शोभयग्राहिणारू
पस्पर्शानैरन्तर्यगृह्येत नचतद्विज्ञानमस्ति ननुरूपमुपलभ्येवस्पर्शमुपल
भेतविपर्ययोवासक्रमत्वपियइतिद्विधावुगपद्रूपस्पर्शोपलम्भद्वयंभव
त्वेवंतावत् प्रकृतेतुनप्रसिद्ध्यतीतिदर्शयति केवलमितिपौर्वापर्यान्नियता
त्कार्यकारणतायोगपद्यादेककार्यतासिध्येत् नचायंनियमःकार्यका
रणयोरेककार्ययोर्वानियमेनेकदेशत्वेसन्निकर्षोवेतिधर्माधर्मादीनांभस्मधूमा
दीनांचरुपर्वापरसमानदेशानामतोविश्वस्यापिवाकार्यकारणसमानसामग्री।
करूपस्यापिसन्निकृष्टताप्रदर्शनात् एतदपिचासंदिग्धानपवादोपपद्यते प्रत्यक्षा
नुपलम्भाभ्यामिष्टकृत्वाव्याप्यप्रमाणेनाभ्युपगममात्रमेतदितिसूचयति यदि
नामेत्यनेनत अथहस्तस्यस्पर्शःस्पर्शनेन्द्रियस्पर्शग्राहकमपितुतद्विज्ञानाश्र।
यद्रूपप्रमाणाद्यक्तगादयइत्यभिधात्मिकतोत्याहस्तस्यरूपंतत्स्पर्शग्राहिरूप
चवाद्यप्रत्यक्षेणोपलभ्यते हस्तस्यचाग्रेअग्रिरूपसन्निकर्षपरिगृहीत
हस्तरूपसन्निकृष्टस्य तेनेवहस्तरूपेणस्पर्शनेन्द्रियसंज्ञाभानास्पर्शाग्निस्पर्श
उपलभ्यतइति एतदपिहसयति तस्यरोक्तमितिहस्तरूपंहियदिन्द्रियीकृ।
तंतत्रोपलभ्यतइतितस्याग्निसन्निकृष्टताउज्ञाना अभ्युपगम्याप्याहार्यापीति
हस्तरूपंहिचाक्षुषज्ञानेनगम्यमग्निरूपंच अग्निस्पर्शस्तुस्पर्शनेन्द्रियतां
भिषिक्तहस्तस्यरूपजेनज्ञानानारोगितिद्विग्राहकंनत्वात्समर्थितंकिंचित
एवंरूपस्पर्शयोः सन्निकर्षमेकाश्रयतांवाग्रहीतुंनकिंचित्सवेदकृपालमि
त्युपपाद्यजितकापीनयाहस्तस्यनैरन्तर्यमग्निस्पर्शस्यपेतदपिडरूपपादितमि
तिदर्शयन्हस्तनैरन्तर्यगोवेतिसाधुमात्रेमेवनतुवस्तुक्तमितिदर्शयति अथापी
नियुक्तमपिप्रत्यक्षपगच्छताउष्ट्रत्वजतापिभवताउरूपपादिमितियावत् अने
नेतिकरणस्याध्यक्षतामाह नचेति तेनरूपसंकरणतास्पर्शप्रतीत्युपक्रमपदेनापा
गांभूतेतेनेति हस्तस्पर्शनेन्द्रियभूमिकामाश्रयतास्पर्शान्तरमित्यग्निस्पर्शः नहीं
ति अन्तरताहितस्यात्माभेदेनवर्तमानताइत्यात्मन्यविदितेकथंविदिताभवेत् ततश्च
ति ततोपीत्यर्थे तदयमर्थः प्रत्यक्षमिन्द्रियंस्वपरप्रकाशमितितावदयन्तमेलो
किकम् ततोऽपित्वंगीकृतादग्निस्पर्शोहस्तस्पर्शेननिरन्तरइतिसिद्ध्येत्रहस्तहे

स्पष्टत्वे। नियतस्पर्शस्वरूपानवधारणा। दान्तरहस्तस्पर्शस्येन्द्रियत्वमननमेयबुद्धेयुः। ततस्तेनस्वात्मनैरन्तर्ये
भ्यते इति। एतेस्यान्तरस्पर्शा। यद्यपिप्रत्यक्षत्वया पिस्पर्शनेन्द्रियतास्परोक्षेति। कथंतेनाप्रतीत्यात्मनामात्म

येणानिरस्त इति अथेति लोकप्रतीतिमात्रावलम्बनेनेदमुच्यते एकस्येति हस्तस्य
स्पर्शेन संनिकृष्टं रूपमित्यग्रे पिततया तज्जातीयत्वात् किंचैकस्येति हस्तसम्बन्धिनः
स्पर्शस्य यत्संनिकृष्टं हस्तरूपं तदग्रस्यापि स्पर्शस्याग्रसम्बन्धिनः स्पर्शजातीय।
त्वात् ततश्चेदं जातमित्याह येनेति एवं व्यवस्थापनेन अत्रमूलमेव निरूलनाति
तत्रापीति तज्ज्ञानयोरिति हस्तसंबंधिरूपस्पर्शज्ञाने हि स्थाल्मनिष्टैव एवं रूपस्य
लक्षणं स्पर्शस्य स्वलक्षणं च देशक्रमेणानेरन्तर्यमानन्तरत्वादिना व्यवस्थापितं मत्र
कंपरमतेऽनुरूपपायकालक्रमेणाप्यवधारणमशक्यमित्याह यथाचेति का।
लक्रमे च भिन्नाद्वज्ञानविषयत्वेनोपजीवनीयम् तथैवेति स्वरूपनियतिस्थिति
कत्वेन एकत्वेति क्रमे हि ययो विचार्यते तौ कथमेकत्र ज्ञाने भासेयाताम् तत्रापीति
विकल्पेनेति वास्तवइतिभावः नन्वेकविकल्पप्रतिभासत्वे वास्तवक्रमस्याशक्याह
तहीति एवं प्रसंगतो मध्ये कालक्रमं परमते निराकृत्य देशक्रममेव प्रस्तुतं विचार
यति देवदत्तेति यद्दिहिक ... याज्ञावयोः सातिशयिक स्वरूपदर्शनमेव देशकाल
दिभेदग्रहणमिति तदनेन विहतमाह क्रियेत तथात्वेनेति वास्तवेनानेरन्तर्येण
सत्यवेति यत्राह तः अथवा सत्यवेयाहमयवीत तत्पइति शंकया द्वितीयत्वानेव निश्च
यो देशविशेषणमहापेक्षया अग्रहणाद्घटमात्रग्रहणस्यैवोचितत्वात् द्वितीयेति
द्वितीयस्य यत्किल दर्शनेन तत्र स्पतन्त्रापेक्ष्य तदन्तरालदर्शनेनैतेन ज्ञानेन तत्प्रथम
वहिस्त्वेव विषये एकस्यापि ज्ञानस्यग्रामाणमिसेक्रम् अनेन नगययन्नुहणापि
रमतेनकथं चिन्समर्थ्यायमर्थ इति दर्शितम् ननु न तद्वद्वयनिरन्तरताप्रत्यक्षा
नोतिहस्वव्यवहितत्वान्नतज्ज्ञाणाम अत्राह नैरन्तर्येति विकल्पोपीष्यमाण इति संवे
यः सर्वदैवेति मनोराज्यादावपि तत्राभासवस्तुवादोयेस्यादित्याशयः एतदु।
पसंहरति तस्मादिति व्यवस्थितमिति वस्तुस्थित्यादेशकालक्रमवदपीत्यर्थः प
वंक्रमचिन्तायोः क्रमाभेदादन्यशत्वत्रयउक्तोन्यथाऽनेनोपलक्षितो येऽवभासमदसत्ते।
तास्यांमाथोयः सनसिपेतयोरेवानिश्चयात् परमते यस्मादेवंतयोः निश्चयस्त
स्मात्परस्पतेव सिद्धादिति हिशाहेनाह तस्मादिति प्रकृतमुपवेद्यघटमासामावोपल
ब्धितेनाहपोमन्तोपदमपेद्यानिरन्तरः पूर्व इति लोकदृष्टिपदार्थवादिदृष्टिवात्रिम
विशेषणाद्वयम् कारणादर्शमेहि परत्वापरत्वेदिक्तेयोरकार्ये अग्रेप्यवं मन्तव्यम
मूततामूर्वेनाचेत्यादौ क्रमः पौर्वापर्यम् व्यवधानेनान्तरत्वम् आदिपदाद्रूपत्वादि
कम् इयदेशघटादीनां प्रमातृपारीरारिकमनपेक्षैव वस्तुगतमन्योन्याभासाभावक्र
मोत्पत्तेकप्रमातृस्वतन्त्रप्रकाशविमर्शमहिम्नाध्यापितमपेक्ष्यभवतीत्युक्तम्
पौर्वापर्यादिति एवमिदं पश्चादिदं दक्षिणातरदमुत्तरदमित्यादि अपिश
ब्दादन्योन्याभासमसहत्वकृततमप्यतज्जानाति घटसदक्षिणतः एतस्यापि व्य
वहारात् एवं देशक्रमेकप्रमातृतन्त्राधीनत्वमुपपाद्य कालक्रमोप्युपपा।

यते कालइत्यादिना एवं स्वतन्त्रद्वयमाणां विचार्य परमेहरूपणामपि तं क्रमं विचारयति
रूपरसादीनां चेति आदिपदादेकसामग्र्यधीनानेकार्थसमवायित्वविरोधित्वादि एवं
जस्तुगततेन विचार्येचेष्यतेविचारयति ज्ञानानामपीति रूपरसादीनां च क्रमेवोऽप्य
रेवाभासात्मनोऽपिच विचार्याइति दर्शयति ततश्च प्रागपरस्परं च समन्योन्याभिन्नानामित्यत्र
त्रप्रकारेणनिरूपितम् तथाप्येक प्रवृद्धकावस्थितं प्रमेयं कर्तुमन्तःस्मारयति कदा
चिदिति युगपज्ज्ञानसम्भोगमपदेन स्यादन्यसज्ज्ञायानन्तरं प्रथयाशंकेति ज्ञा
नमसत्तेति पूर्वेणाससम्बन्धः तदिति तस्मादसत्ज्ञानात् सर्वदेवेति सज्ज्ञानस
न्तोपगमेपि संवेदेवेति सत्यपि सज्ज्ञानस्पैवयत्स्वरूपेणाभावस्तएव तस्यैभावव्य
वस्थायाश्रम्भवनिश्चयस्यहेतुः तदन्वयव्यतिरेकानुवर्तनात् स च नीलरूपेणानुप्र
यतेऽस्वात्म अत्रपरकीयमाशंकते अथेति तस्येति रसज्ञानस्य एतद्रूपयतित
दिति तस्मात्वइत्यादेर्वचनादेतोरेनाहस्ते रूपज्ञानस्यसामर्थ्यादसज्ज्ञानाभावे
निश्चाययति तस्यैवांके हषणामविचदितमेव प्रदेशइतिनासीतिसंबंधः स्वरूप।
मात्रनिष्ठितोहि सदाभावः ननुप्रदेशाज्ञानेयथायदेतसहितं चसंमिश्रं च भवति
तथ्यहापि भविष्यतीति एतन्नरास्यति नतथैवेति अत्रहेतुः स्वप्रकाशमात्रेसादि
ति तत्रासंमिश्रत्वएव सज्ज्ञानाभावनिश्चयायुज्यते त्पायः एतन्निगमयति तस्मा।
दिति ननुकेनेन्द्रियेण रूपरसोनत्संवेदनेकामेलयेदसौ आह प्रामाणिक।
ति नास्येन्द्रियाधीनं कर्तृत्वमसर्वस्वात्तन्त्र्यशक्त्यैवतन्निर्वाहात् मायाप्रमात्
तापरिग्रहेतु नियतिवशाद्विरम्भमाणाप्रस्तुवत्त्वादिति इन्द्रियोपयोगः कथमा
वेनादर्शयति परन्तु तदिन्द्रियज्ञानानां प्राणकविमर्शशक्तिविस्फारत्वरूपेण
विकल्पशब्दवाच्येन प्रमातृव्यापाररूपेणाभावान्यव्यवस्थापयति तदेतदाह संह
ति एकः प्रमाता आत्मनीतिस्वरूपेव्यतिविक्तरवेति ज्ञानशब्दवाच्येपरमेरूपेक
यंत्वल्पकालतानयोरूपरसयोनव्यवस्थापयेदन्यथाच भिन्नकालताकथंतव्यव
स्थापयेदिति संबंधः भिन्नकालतायो हेतुः अन्यथावभासत्वादिति ननुपरदृश
नेविकल्पएवैकंरूपंरयिष्यति रूपरसवत्सत्संसकंचास्यनडः समर्थमनुभावयनाह।
विकल्पः एवंतदेव तद्धि प्रकृतमपाकरोतीत्याह रूपानुभवश्चेति आत्मकालमनु
भवकालमप्रपस्तत्वेति तदनुभवसमानकालत्वेनाध्यवसेत्त ननु संवेदने वि
कल्पनेऽश्वानुभवापेक्षाकाचिन्न कथमस्कोनिर्जीवितमेषा नास्तीति अत्रा
ह स्वसंविदंशेऽविसद्यमितिसंवेदनरूपतायावेद्यधर्मः कालोनानिषति अन्य
षत्वपि वान्यरूपरसयोः किंचिन्नकस्मात् बहिर्मवत्वाभावाश्चेति स्वसंवेदनं द
परसविकल्पसंवेदनविकल्पस्य यन्नदेवकारिष्यतीति चेन्न अत्र स्वसंवेदनपारि
पाक्त्यापिततुल्पात्तुल्यकालादिव्यवस्थापकतायुक्ता नहि तत्रापि स्वसं।
वेदनेकालिते रूपरसद्वयविषयमेकमनुभवान्तरमस्ति भिन्ने द्वियेवयवा।

संवेदनात्कथमसद्भाव। रसाद्धि विकल्पेपि रूपज्ञानस्य। नहि रूपज्ञानस्यतद्धि विकल्पत्वं। तदासत्ताव्यवस्था हेतुरपि। ...
स्या। सएव तस्यस्वरूपाभाव। रसाद्धि विकल्परूपज्ञानवेदनाऽज्ञायते। यथाज्ञातमशक्यत्वा। देताराशिरूपज्ञानसामर्थ्यं। ...

नयोः ननु च सविकल्पकत्वादनुभवायते सत्यम् यत्रास्य विकल्पतास्वसंवेदनात्म
कत्वं रूपातिरिक्तं रूपरसोश तत्रानुभवायताम् अनुभवायेवमप्रकृतोपपोपि।
नीतेरेवाह यत्र पुनरिति अनेनेति विकल्पेनानयो रूपरसयोर्न कालप्रतीति
संगतिः सा ह्यन्योन्यापेक्षाणां भवति न च वनास्ति अयोजितयोरेव तयोस्तेन।
विकल्पेनावभासनात् स्वानुभवेनैवेति सा परस्परं दृष्टानः स्वेनस्वेनानुभवेन ध
यातावयोजितावेव गृह्येताम् न त्वेवं तदनुसारिणा विकल्पेनाध्यवसायव।
लादवभास्येते न तु तथा आमादयदिति ननु निमित्तं बंधः ननु विकल्पायेन
विकल्पान्तरेण विकल्प्यते तेनैवैकविषये रूपरसौ पूर्वं विकल्पितौ यौ तावे
ककालाविति नेत्याह विकल्पस्येति रूपरसविषयमैन्द्रियिकं मौलमवात्
भवमनुसरति सोप्यपरो विकल्पः ननु विकल्पोनेन विकल्प्यते नानुभव
लं कस्मादनुसरति इतश्चाह नचेति विकल्पस्य विकल्पनव्यापारं विकल्प
यति विकल्पेन स्वसंवेदनासमम् एतच्चाशक्यम् [illegible] तिवदतापरेणोप
गत विकल्पव्यापारस्य परमोपारतितदनुभवस्य मूलत्वम् तस्यावधूपसपेक्षम्
तत्र [illegible] ललाटवर्तजनेतयत्समहस्रेष्विव न हि विकल्पन सह स्वेषापि
कृतः तदाह अनुभवेनावभासितस्यार्थस्य रूपादेर्या वृत्तिर्योह्यमानो निरूपितो
[illegible] कालभेदस्य त्वेतस्यामवधये वसाने विश्रान्तोस्यापि विकल्पपरस्परा
[illegible] नुभवादति विकोर्थावभासनव्यापारो नास्ति अनुभवस्त्वनेवैकाथीति
पुनः पुनः स्मरयति नचेति ननु [illegible] तितोपि विकल्पः कथमेवं कुर्यात्।
सत्यं कुर्यात् असमन्मतेस्य सोपाणिना [illegible] मेव प्रतिपन्नः यदस्मिन्नवभारती प्रभ
परिचयाद्भ [illegible] पराक्रमं परिजनतजनो [illegible] स्फुरितेकाचित्
रजनिशा [illegible] यतेमभिवधि [illegible] यन्नहरभिसरकाः एषुएते किं भवति
मुहूर्तकाइति तदाह [illegible] इदानीतेवभवत्यहतपातितेह [illegible] विभवस्य
[illegible] अयमिति विकल्पः कलाविभागेनेति देशोप्यवोपलक्षितः काला।
विभागेनेति देशोप्यवोपलक्षितः [illegible] देशकालास्य [illegible] प्रमान्त
भूमिकावतीर्णाः [illegible] कालेदेशे चावभासयंस्तेन सहभावस्य तद्देशातीतका
लतानिर्भासयन्नेवतस्य भावस्य भावान्तरेण सहतामवभासयतीति न किं चिडः स्य
मूकालावभासेद्यदयति तथाहीति देशभेदेन देशभेदोपीति एकद्रव्यान्तरभि
ति द्रव्यद्वहेः सत्येव समर्थितत्वात् अपि शब्दः सौगतसंमतमनिकर्षस्य वयनरहि
हृषितं स्वदृशिसमर्थयितुमाह यः पुनरिति सन्निकर्षो हितेनत्वन्यमनस्यामा
वस्तस्य चेत्यसंवेदनं यदि तस्यान्तरस्य व्यवधायकस्योपलम्भलक्षणप्राप्तस्येम
वेत्वंचलतीति तात्पर्यम् न त्वेवं पृथगनुभवतयोर्दृह्ययोर्यदि देशक्रमेनासंपेत्य
नेत हि तोक्रमस्तन्यावेव किं निर्भासते स्वत्पमेवमेवदेशक्रमोपेक्षया योहिक

मोवभासते तेन क्रमकालन्तोन देशतः एतद्दर्शयति इत्याणीति ननु दृष्याणानुभवेक
लक्रमोपि कथं भासते तस्यापि परस्परापेक्षत्वाश्रयणात्तमेव नन्न किं सहानुभवे
कालक्रमः कश्चित् तर्हि कथमयमुपपादयितव्यः इत्ययमिति दर्शयति विकल्पे
ति विकल्पकाले येन सह भासते तेन चैकरसतया अपि तु स्फुटत्वेनेकमपरं वास्फुट
त्वेन तयोः दृश्यगानुभवबलादेव तथाभूते मन्त्याभासभेदकालक्रमएवभाति
नदेशक्रमः कश्मीरकन्यकुब्जादेरनुमहाननुभवाभावे देशक्रमोनुमीयते ननु प्र
त्यक्षः एतेन तदपि प्रदर्शितं परमार्थेकृतं यदुक्तं निरन्तरयोर्घटयोरिति तत्र
हि कालक्रमेनानुभवक्रियापेक्षत्वाद्विरूपितास्थितिस्यापेक्षत्वया पश्चात्तनत्वादनुभवा
पेक्षा विकल्पो देशक्रममनुमापयति यदि स पूर्वोचितो प्रसारितः अन्यथापु
स्त्राज्ञाविमहानुभवबलेनैव प्रत्यक्षतया विकल्प्यते तयोर्देशक्रमः अथ यदुक्तं
नत्त्वद्वयमिति तत्राह ततत्रयोश्चेति विप्रकृष्टत्वेन यावभिमतो पूर्वं पदे
निरूपितो आरामादिना वा तथासंमतो नाद्यन्त्ररूपावर्षीतयोस्सहदृश्यनेसन्निक
र्षीनेरन्तर्येयदवभासते तत्त्वेवेति समय रूपमेवयदि हि पलम्भलक्षणप्राप्तमनन्त
रंभवेत्तदुपलभ्येत नत्वेवमित्यमदेवानन्तरम् सदपि तु पिशाचादिकल्पेन सान्तरता।
अवक्रारेहेतः अनएवागमेप्येवमुच्यते अनयोरयसमागमः एकदेशगतमिव्यादि
एवं स्वदर्शनमुपपादयति द्वे बामोह स्यानमिदम् [illegible] नामितिमन्वानः स्वदर्शनप्र
दर्शनयोर्महदन्तरं भवदपीति भिन्नावास्यान्यत्वाय यि [illegible] लारोहणात्यो न पुनर्येते
वतयोरन्तरं कर्तुकामः पुनरपि परदर्शनानामुपपत्तिं दर्शयति अनुभवादिनादिना
यदिपरमितितेन तथाभूतेन भावेव हो दृश्यमानोसंनिकृष्टत्वविप्रकृष्टत्ववर्तमान
कालत्वं चेत्ीयते वान्तरोपिति मन्यते ननु त्रापि परस्परापेक्षानिर्वहतीत्याशयः
कालविशेषस्य वर्तमानतामात्रमेतिमन्तव्यम् ननु प्राक्तस्याव्यवहितत्वापि
च प्रतियतः प्राकदेशकालविशेषावभासादेशभेदकालभेदइन्द्रियभेदवासतीति
संबंधः नन्विन्द्रियभेदइत्येवावक्तव्यतेत्याह एकेन्द्रियेति अत्रहेतुः अवीगित्यादि।
ननु विकल्पयन्नपिकार्येणरोन्यदपि पश्यतीतिन्यायेन घटं चानुभवे पटं चास्फु
टविकल्पयेदयमेवतयोः कालभेदः नैवमित्याशेका पूर्वकमाह यद्यपि चे।
ति येनेति स्यातेन स्वकालो विकल्पनस्य वर्तमानता स्फुरत्वेन स्वदर्शनेन
नायं दोषः अभिमतस्यादन्त्ववभातिसर्वतादिना सर्वेषामनुभवज्ञानानां यदान्त
रसंवेदनस्वरूपत्वमेकं तदेव स्यात्तेऽथादनुभवमयीं तां वहिर्मुखतोपरामृष्यात्स्व
रूपस्यानुभवस्य चैकीभावान्तस्यैकत्वमनुभवकृतं तत्र स्वैकत्वमभिमन्तत इति
वस्वसंवेदनात्पया एतदेवद्रढयति सहीति विकल्पः अन्यथेति अनुभवरूपानपेक्ष
यायोगी हि तत्प्राच्यानुभवान्तरसापेक्षप्रतिपत्तिकः नन्विति भिन्नत्वेन संवेदनभ्यः
प्राच्येभ्यो अभिमतो यो विकल्पः नन्विति भिन्नत्वेन संवेदनेभ्यः प्राच्येभ्योभिमतो।

क। स्यपवतेनहून्तयोनापिको। नचविकल्पस्तुस्वयं स्वातंत्र्येणविषयोन्मुखत्ता। येनासौस्वकालापेक्षया। अत
स्य प्रतीयादित्युक्रमेव। सर्वज्ञानस्वसंवेदनरूपत्वेपुनर्विकल्प एकोल्लेखोपि। सर्वज्ञानविषयोन्मुखत्वेन ॥

ई.
प्र. प्र.
ज्ञा. टी.
२५२

यो विकल्पः सकथं विषयोन्नस्वाभवेद्विषयवेदीच यदेवंभूतं वस्तु तं वस्त्वेव अ
न एव हेतुर्भूतादस्य दर्शनस्य परामृशन्माद्विशेषः तदस्तु दर्शयति यस्येवेति संवेद
नलक्षणस्यान्तरप्रमातुः अनेकेति अनुभवभूमिकापरिग्रहे स एवेति विकल्पभू
मिकावगाहने नत्विति सौगतादिवादिन्याशयः कणादहष्टिपिंडः समर्थमेत
त् ज्ञानात्मकस्वरूपत्वाभावे सत्येकामंविस्फुरणाश्रयमात्रयोगस्यापि किंचित्करत्वादि
सक्रमेव प्राक् स्वदर्शनेक्रमेणापूरयति स एव चेति तथा चेति किं चेत्यर्थः अनेका
त्मकमिति रूपस्पर्शादिमयम् बहुतरप्रमेयान्तरान्दोलितेन स्वार्थे स्थिरीकृत
त्वेनोन्मीलयति एवमिति न त्वन्य एवेति यावत् अर्थस्वभाव इति एकैकाभा
सरूप इत्यर्थः एतन्नावदित्यनेन सूचितं प्रमेयान्तरमप्युपन्यस्यन्नाह यदपी
ति विस्विति अनेकाभासात्मकमेकमिति यावत् सैवेति दाहकादिरूपेकाग्नि
प्रतीतिः उभयत्रापीति आभासभेदेषु तदेकाभासे च तत्र इति प्रमातुः अतएति
यत एवं वस्तुतः प्रमातैव प्रमाणं तत एव सिद्धान्तो जायते इत्यर्थः संकोचतः
स प्रमाता चात्र सप्रमाणरूपतां प्रतिपद्यत इति संगतिः स्वात्मापेक्षयेति प्र
मातृप्रकाशतादात्म्यवृत्तेराभासस्यैकापेक्षया एवमेवेति तत्स्वचनामक्रियमा
णोऽयुक्तिरिति समुच्चितम् प्रमाणपरिशिष्टं नाभासभेदयोजनात्मकत्वाद्वेत्य
युक्तिवत् अतएवानेकप्रमातृगताभासभेदयोजने यथा यथा स्फुटीभवति
तथा तथा प्रात्नंत्वं प्रकृष्यते परत्याच विप्रकृष्यते एतदपि च भावत्स्वात्मप्रमेया
रुच्छाशाकेर्व विजृम्भितमिति सैव सर्वत्र प्रवणं तदुक्तं प्रबुद्धिर्जानमसंमोहरू
पादिरज्ञापीति अनन्तरूपरमार्थाभासमिश्रीकरणाभासपरादिति अनेका।
त्मकेकसाक्षात्कारात्मकेप्रत्यक्षम् तं केवलं साक्षादनुभवयोजनात्मिके
वयुक्तिः यावत्स्थितिहेतोरणापन्नानुभवयोजनात्मिके स्थितिहेतोरणापन्नानुभवया
जतो कामे निदर्शयता विततस्वभाववस्तुव्यवस्थापनमिव विततकालव।
स्तुव्यवस्थापनमिव विततकालवस्तुव्यवस्थापनमपीत्थं युज्यत इति दर्शयते
प्रारदित्यादिना प्रमातैव तत्काल एकप्रत्यक्षरूपतां प्रतिपाद्य एवंभूताविं
ताकारपरिपाटी प्रतीयत इति सम्बन्धः परस्परत्वे तन्त्रेसंभवतीत्याह नहीं
ति नदिति निरन्तरपरिपाट्याभासात्मकैवस्तुसत् नन्वपरेणाचेदं तदुर
रीकृतं कस्तु हि स्वपक्षे पक्षपातः आह तद्वेतदिति परेणापरान्तं यतत्का।
त्मिकस्यानुभवभाक्तु हि कल्पे स्मृत्तान्तःस्थापनाख्यातिरिक्तेन एक संवेदनात्म
नायुक्तिवाचोयुक्त्युक्तेन तिद्रूपयितं शक्यम् नान्यथा एतदिति यदेवं तदे
काभासे साक्षात्काररूपेण तस्य व्यवस्थापनात्मकम् एवं विततकाल
वस्तुव्यवस्थापनेन महूर्तादेर्महाकल्पपर्यन्तस्याभासस्य वस्तुतां व्यवस्था
प्य विततदेशवस्तुव्यवस्थापनया कोशयोजनादेः समस्तकालवलस्य।

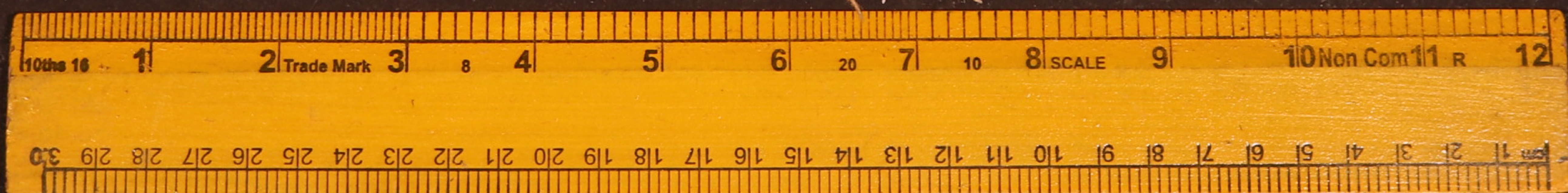
वनप्रभृतिसदाशिवान्तस्य वनवर्गगतस्याप्यभेदात्मन आभासस्य सत्ताम
वस्थापयति सन्निकर्षेत्यादिना अर्थान्तराणामल्पत्वमहत्त्वे चाभासमानत्वे वि
विद्येते ययोरर्थयोः सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभिमतयोराभासमानयोस्तावा
भासेते यस्मिन् ज्ञाने तेन यथासंख्यं सन्निकर्षेतरौ व्यवस्थापयितं शक्या
यस्त्वमन्यते वस्तुनी एव तेहे सन्निकर्षेत्याभ्यावेति तस्यान्तरालवर्तिवस्तुव।
स्त्वन्तरेष्वप्यग्रहणमाणं घंतन्न्हृश्यमानवस्तुद्वयमात्रनिष्ठितेनापि व्यवस्था
पनयोग्यतावसम्भाविष्यतीत् नचैवंतदाह नत्वन्तरालेति सर्वत्र च हवमादिग्रहणोन्त
रालग्रहणप्रयोजकं मन्तव्यमित्युपपादयति यत्किंचिनिशीथसमयइति य
अन्तरालवर्तिनां नदीपर्वतादीनां ग्रहणसम्भाव्यमित्याशयः सन्निकर्षमादिग्र
हणाद्विप्रकर्षेतत्रापि च तारतम्यं व्यवस्थापयतः प्रमातुर्येत्यहमेवैवैचित्र्य
मित्यपीत्थं गन्तव्यं न गन्तव्यमित्यादितत्रान्तरालस्य नात्र ग्रहणमपितद्ग्रहणमेव
तदर्शयति यतश्चेति द्वयमिति दिग्द्वयाद्वस्थितम् तस्येतिप्राहृप्रवाहद्वयं नत्र
नदेशद्वयवर्तिनया प्रवाह्र देशोमदृश्यते यथा कणादामन्यन्ते उभयत्रिदेशावस्था
रूपसाक्षात्कारात्मना परिणामित्वेति ततभयत्र ग्रहणम् नाप्यन्तरालग्रहणम् प
तद्रूषयति अनुभवप्रमाणायत् श्रोत्रदेशएव चेत्यादिना तदेवेति उत्पत्तिकाले
न तत्स्वकालभेदेन प्रतिपत्तिर्नेभवेत् साचास्तीत्याह नचैवमिति उभयत्रिदेश
स्यह्रस्वेउत्पत्तिकालमतिक्रम्य चिरेणप्रतिपत्तिर्दृष्टा श्रोतिहस्त्वेचिरन्तरेण अ
तउभयदेशमध्यवर्तिप्रवाहस्यभावो भासो शब्दो वश्यमवगम्यत इत्युपगम्यम् यो
प्याह उत्पत्तिदेशे शब्दस्य श्रोत्रेग्रहणग्रहणमपितश्रोत्राकाशावकाशाश्रिया।
न्यत्र विशेषणलिंगेनानुमानत इति तेनाप्यानुमानिकम् तावदन्तरालग्रह
णमुपगतमेव तेन दिग्विशेषादिरहया … गतत्वप्राहृदशत्वाम् प्राहृस्यहिवि।
शेषःकामेहस्तादिनाप्रयत्नेनात्रदिगाविशेषणम् समस्यापिग्रहणकालएवतद
परिज्ञानात् चान्नभेरीदंडादिसंयोगप्रभृतिकारणावलोकनेपिनावश्यंका
रणानीतिन्यायेनप्रकाशमानानामभावनेसंप्रापायातिहेतोः नचादिविशेषणानश्र
द्वेनजनितस्यान्यशब्दस्य विशेषणभवितव्यम् जाणिकदशीवदन्तिणान्तरप्रा
कास्त्रिमदिगादीनामपरोक्षाणांग्रहेणेत्रपातिव्यमित्यलमवान्तरेणासर्वथाना
वडत्पत्तिदेशोपिगृह्यतेशब्दः तत्स्वन्यएवमन्दतमः अतएवम् यदत्तिहरादपिगी
तमाकर्णायन्निवेतिनारतारंगायन्तीतितनीवालापितानाप्याकृष्यते यथातदाह
शुमाणोअन्तरालपतितरजःप्रभृतिभावान्तरावरणावशादस्फुटइतिप्रतीयते
तथासतीप्रमादेनारभ्यते तीव्रापिमध्यवर्तिरजःस्थानीयसंभाव्यमानवायवी
यादिप्राह्वाकरणावशादस्फुटःप्रतीयतेत्यएवतदस्फुटः अनुभवसाक्षिकंचेदंय
त्रिःशाह्वपांजन्यो यत एव हरादुनिराकर्णमानः स्पष्टवर्णत्वेनावभाति तत

स.

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२५२

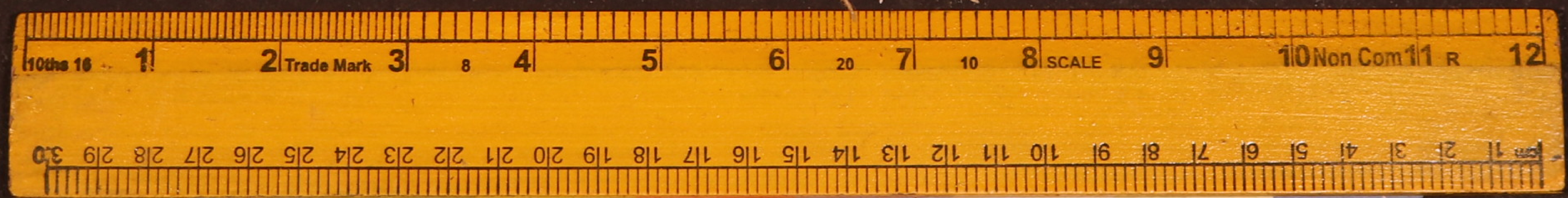
एवम्प्रहृत्तजननं प्रत्यवमर्शिदिवसयामन्यस्यप्रहर्षापन्नादमाततयेति तदेतदुपसं
हरति तस्मादिति इत्थं पूर्वतइति अप्रमाणोपपन्नावलीकत्वमित्यर्थः ननु किमर्थं शाब्दान्तरा
रम्भणमिष्यते तदपि च देशान्तरेयेमप्रवाहरूपमित्युक्तम् तावन्तं कालं स एव शा
ब्दोवस्थानुरस्तु अयमप्रमाणो वा तेनैव वा रभताम् आरम्भे वा कोस्य विरामावसरः
सर्वतश्चारम्भे च चतुर्दिक्कमपि शाब्दश्रवणप्रसङ्गस्तत्राशङ्काः शमयति अग्रस्थित
एव चेति तेन चतुर्दिक्कं श्रवणम् अप्रतिहतत्वेनि वायवादिप्रतीघातादेव विरम
तीति यावत् येनेति शाब्दान्तरजननेन तद्धि स्थिताः प्रमातारो यावति काले शब्दं स्प्र
ष्टुमिति तावन्तमेव कालं स्थितिर्देशस्थाः अपि प्रमातारः स्पृष्टवन्तः यदि स्थिरो सौ
भवेत् तेनैव वा शाब्दान्तरमारभेत उभयथापि ह्यमीतत्रस्थस्य तत्रस्थप्रमातृश्रोत्र
गम्यतां नातिवर्तते नैवम् काष्ठपरस्परसंयोगाद्धि शब्दः सतत्रस्थस्यैव स्पृश्य
ते ह्रस्ववर्तिभिस्तु पुनः परैः शीघ्रगमनकालपर्वतेनान्तरालवर्तिशाब्दपूर्वकेण
व शाब्दस्यापि ह्रस्वनादिग्रहणमिति स्थितम् यदुक्तम् शाब्दस्पर्शास्पदितत्वमस्य
वाह्यातिरिक्तस्य शाब्दस्य प्रतीतिरुक्तामन्तव्या ॥ ॥ १११ ॥ः
एवं प्रत्याभासे विश्रान्तेन प्रमाणेन भावस्वभावव्यवस्थापनं क्रियते परस्परस्व
भावनियमोप्याभासानां तदाभासनियतमिन्न प्रमाणान्तराणां कान्तर्मुखविहितो।
स्वितोमयमाजम् स्वसंवेदनेन प्रत्याभासं गृहीतग्राहित्वेपि मिश्रणांशे प्रमाणा
भावभाजा प्रमीयते इत्येवं मानस्याप्रवृत्तिः प्रमाणोपयोगः उक्तः कार्यप्रवृत्तीनय
प्रमाणाव्यापारः उपयोगीत्यादर्शयितुं सूत्रानन्तरम् साङ्गतिः अतः पूर्वं ततो विशेष
कः अर्थक्रियाकारिणामपि विशेषाणां प्रकाशपरामर्शमयचिन्मात्ररूपविश्रा
न्त्या यद्यपि विशेषरूपता विशीर्यतेएव तथापि मायापराम्राष्टा क्रियत इवेति ।
विशेषमात्रयार्थक्रियया योग्यानतस्पयानभिन्नस्वलक्षणानां कालमात्रापयोगि
नी नन्वभावस्वभावव्यवस्थापनं च कालान्तरे प्रत्युज्यमाना वाङ्मनःकायप्रवृ
त्तिः सा देशकाले स्वरूपेस्वरूपान्तराणां संधानादेव यान्यप्यन्यान्तराणि बहूनि
प्रत्यक्षाणि तेषां भिन्ने भेदेसति संभाव्यते नान्यथा प्रमाणसमूहादेव च नत्वेकैक
तः प्रमाणादिति यावत् यच्चिद्देशादिकानियान्यप्यन्तराणि प्रत्यक्षीकृतानि।
न्याभासान्तराणि तेभिन्नेस्वलक्षणे सतितन्निनप्रवृत्तिरितिसंगतिः अत्रापि प्र
मेयवत् स्वरूपेन प्रमाणसमूहएव निमित्तमनेनोक्तो भवति यदि वा परमार्थे
कस्वरूपाभिप्रायेणावयोजनादेशादिकेष्वप्येषु तन्त्र आभासयोजनया विशे
षरूपतायामपि मन्यातेषामेवाध्यक्षतान्तनाममन्तरीति प्रमात्रभावभिन्ने
यत्स्वलक्षणं तत्र प्रवृत्तिरिति न केवलं प्रत्यक्षकृतायां प्रवृत्तावयं क्रमः अनुमा
नतोपि या प्रवृत्तिस्तात्कालिकी सापि प्रमाणसमूहादेव तथाप्येवं तथा हि ।
प्रत्यक्षमग्निश्चास्त्यनुमानेपि तापनोदग्राद्यनुमितानुमाने चौराद्युपद्रवाविरह

ग्राह्यमवचनमित्यतः प्रमाणसमूहादेकान्तर्मुखस्वसंवेदननिष्ठता प्रवृत्तिरि।
तिस्फुटार्थः तमवतारयति यत्रेति पुनरिति तद्व्याख्यातः मात्रशब्देनपरिशोध्य तच
सर्वथा वस्तुस्वभावव्यवस्थापनेन निषिद्धमित्याह सम्बन्धेपि परिकार्या या प्रवृत्तिः
स्यात्तत्रैकेनैव प्रयोजकेन प्रमाणेन गृहीतइति प्रमाणसमूहात्प्रवृत्तिरिति का।
संगीयेत न तत्सम्बन्धे प्रवृत्तिः अत्रहेतुरन्तरिति प्रवर्तते वहिः संवेद्यभ्रान्तेकार्य।
योत्रंभावापकप्रमातरि अन्योन्यान्वयरूपे कायुज्यइति स्वलक्षणमेवकस्माद्धि
चित्रमर्थक्रियां करोति आह सामान्यस्येति भास्वरतया हि प्रकाशेत परं न दहे
त्पचेद्वा यदा तु भास्वरता ओष्ण्याभासेन मिलति तदा दाहपाकादि तदाह य
दाघुनरिति तेषां स्वभावानामाभासानान्तर्यदेकं तद्धि शब्दं यत्प्रमाणं योजनाग्र
हि तेन सहभावी नेकात्मता भाजः अपि तत्सर्वेष्वेव गालितभेदान्याभासान्तराण्यपि
तुकटकतलमिलितविचित्रसन्निवेशात्याय कानेकरूपघटकल्पनाप्रवृत्तिकृ
वेते अप्यनुमानतइत्येषां व्याख्यानमनुमानं हि तान्तसंबन्धे परोक्षतावदाह अनुमाने
चेति शाब्दवाच्येत्वे प्रत्याभासमितिकथितमसकृत् ननु देशयोरव्यवच्छेदाय
इत्युक्तमत्रापीति तद्यदि नदर्पणेते को नु मानस्य दोषो न कश्चिदप्रमाणत्वेनमतं वेदिति
निरूपयति धूमदर्शनादिनाकार्यस्वभावयोरुत्तरावाह्यत्वयम् नापीति प्रत्यक्षेणापि तिशे
षः नियतइति देशेनतत्र एव प्रवृत्तियोग्यतत्स्थलादिति तद्देशप्रतिपत्त्याव्यभि
चारित्वमबलात् तद्धि नियाप्रतीतिरेवं स्यात्तदनुमानमित्यर्थः एतदेव परिशोधय
ति नहीति सर्वेषां संभाव्यमानानां प्रत्यक्षाणां संवेदिनो व्यापारस्यभावस्यतेनवि
षयस्तेनानुमानेन व्यानशक्यो हि स न त्वेवं प्रत्यक्षस्येवाक्यापारः सेवमित्याह प्र
त्यक्षेणि धूमग्राहिणा प्रत्यक्षेणाज्ञाद्दीप्यते ग्राभासोव्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षसामान्यादि
तितयोर्व्याप्तिव्यापारः सत्यपितस्मिन्स्वतो निजरूपमहिम्ना यदि सोग्न्याभासः स्फु
रन्न पृथगनुमाने प्रमाणाविनिर्वत्तिनोदग्गोऽविघटेत नन्वेवं तेनानुमानेन प्रमाणान्तरम् नन
नहि समर्हे न किंचित्सत्यम् कथं न कृतमित्याह न चेति आदिपदाद्याभिलिंगादि
यत्रेतिस्वयमेवनिश्चयस्वभावमनन्यापेक्षमानुमानमितियदीयते यत्रैचेतदहं के
कश्चिद्रूपस्येत नतु धूमादिग्राहकं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरं तदनुमानस्यैव तावन्
त्परिकरइति तत्रापि यावत्प्रमाणसमूहादेव प्रवृत्तिः किमंग प्रत्यक्षेति तथा हि संबं
न्धमात्रेणानुमाने प्रमाणमव्यागृह्णीति न चैतत्र प्रवृत्तिरपि स्वस्वान्ति नितत्रापिदे
शविशेषादिनियतस्यैवमाभासानेवविश्रान्तानि प्रत्यक्षाणि कथं न प्रवृत्तौ संभवी
भवेयुः परिकररूपमपि च न तदेवं भवितुमर्हतीति तेस्यैवतत्परिकरत्वायोगात् भिन्नेव
जडमजडं वा जडं चेत्यमेवमिस्वयम्पतद्धि प्रमाणान्तरापेक्षा अजडमप्यसंकुचितं
चेत्तस्यानियतपरिकरतायुक्ता संकुचितं चेत्तस्यानियतपरिकरतायुक्ता संकुचितं
चेत्प्रमाणानन्तररूपमितिविधिनाव्यापारापगमे यपारमार्थिकत्या तेन प्रमाणास्

स्हमप्येवमर्वं तच्छक्तिः प्रवृत्तौ प्रयोजिकेति स्थितमेव अनेकेत्यादिनाप्यहो
नामेवमपायमंदबुद्धीन्प्रति संपन्ने एकतामात्र इति आन्तरसम्बद्धरूपेणैवमेक
प्रवृत्तिकारित्वादेकमेव। तार्किञ्चित्प्रमाणमस्ति नेत्याह नत्वेषामिति विष्ठ
यभेदेन कालभेदमात्रिपतावर्षपक्वतृपभेदोप्यानेतव्यः नहिधर्मग्राहकं प्र।
सक्तंलिंगजवद्विज्ञानमात्ररूपस्यानुमानस्याशरीरत्वमवितमर्हेदिति समहृदेव
प्रवृत्तिरितियुक्तम्॥ ॥ ११२॥; एवं विमर्शबलादेवभेदाभेदव्यवस्था सेविद्रूपस्य
हि भगवतस्तदेवस्वातंत्र्यमैश्वर्यम् हरानिकादौ चार्थाभेदोयः पदेरुच्यते सा विम
र्शबलादेवोपपद्यते नत्वाभासमात्रबलादिति श्लोकद्वयेनाह हरानिकतयेत्यादि
ना प्रतिभासमात्रेणाव्यवस्थांजर्वन्हराहरादौ सकला सकला हृत्तानाहृत्तस्पष्टास्पष्ट
रूपकाकसंसक्तपराङ्मुखादेर्भिन्नप्रतिभासरासस्य कथमेकतां भजेत नत्वे वि
मर्शोपि प्रत्याभासजीवितकल्पोभिन्नएवसत्यम् अपरस्तत्रयोविमर्शोयएवम
याहराद सकलोहः स एव निकटेसकलोहरूपोते इत्येकलेनप्रमाणरूपागार्था।
समनन्तोव्यनेप्रथनेयस्यपूर्वाभासापेक्षयाम्युपवस्यतदेकविमर्शितादात्म्यावस्थिता
वभासस्यतस्यबलस्यभिन्नावभासस्थायानाम पिभावानामनिवारितमेकत्वमि।
तिसंगतिः भिन्नावभासेन प्रकाशेनछायानन्तप्रकाशनस्यस्वरूपपरमार्थोविम
र्शोयोभिन्नो येषांतेतत्थातेषांत सर्वदेति सत्यवास्मरेपीत्यर्थः तदेवेति आयाभा
सरूपम् तस्यचेति विमर्शात्मनः फलस्यज्ञानपवेति यतः प्रमाणाबाधयातत्सता
सत्यभावव्यवस्था अपितुविमर्शावाधयेवततो हेतोः तदितिसंगतताः त्वथाहमि।
ति नतत्रदग्रहणमिति हिशब्दप्रयोगशरणामेषांनप्रमाणहत्तोपनतम् नचातिव्या
प्तकमेतदिति हृते शुक्तिकायामिति विमर्शास्तत्रोन्तत्यपवेतियावत उन्मूलने
वयानेत्याभासेन स्ववर्तिनापरवर्तिनापिवा तावतिप्रमातृकावलोपनेतेनयोजता
संवोध्यते नेत्याभासस्ययोजनीयान्तरोन्मूलनरूपत्वात् तथाभासएवचोन्मूलने
ततएव स्वादाद्वान्तरेनाःबाधोऽसमहृडक्रम् अन्याहप्रभासादपीति पूर्वेषामपूर्ण
यत्ताभासमिश्रिताद्वलोकितसाराजतत्वावभासमिश्रितादपुलभ्यते तावदा
काशादेराव्यापकजलधारणादिकार्थक्रिया तस्यतिसामान्याभासस्याहरान्ति
कतयाइतिव्याख्यातं तस्ससंगादन्यथापि वेति व्याख्यानमेवमित्यादिना अधु
मापदेशस्यादिव्याचष्टे प्रमादपीति प्रमातृतोरीतितिवनेचरैः सर्वंतमन्त्रस्यादि
भिः यानिमिर्भावनाप्रभावोद्भूतपरोक्षसंवेदनैः एतन्निगमयति तदिति तस्माद
वाद्यान्तवेत्यतिव्याकृतेतथेति पूर्वोक्तनीत्येति सत्तेसमीकएवालोनयशेका।
या दोघैर्वंजकस्येतिविद्ध्याति सूर्येत्यादिनाद्वकोत्पलेनीलमितिदीपनेदृष्टे यत्र
देवमर्त्यालोकनेश्चक्रमिस्यवभाति यथेति येनन्यायप्रकारेणान्यत्रापिततेप्रमाण
हृतप्रकाशेणोदयुज्यते इति हृतिमयनास्त्रेणागमयति परोक्षस्येत्यादिनान्यथा

शब्दार्थइत्यन्तेननक्षात्वानइतिवृत्तौ नचसंदेपमात्रमेतत् अपितुप्रौढिरपित्या
यश्रुत्यादिकेनिदर्शयति अवभासमात्रेत्यादिना अधिकउक्तइतिसूत्रे अनेनहरा
न्तिकतयेत्यस्यवाद्यान्तवतयेत्यस्यचपौनरुक्त्यशंकापास्ता। अतएवेति य।
तोवाद्यान्तवतेस्फुटास्फुटसंतत्स्वरूपतातुक्तम् येनसर्वधर्मसंग्रहस्ततोहेतोः
नतिवृत्तइतिकृता तदपीतिव्यञ्जकभेदाभेदेपिप्रामर्शक्यादेकमित्येवं सहन
स्यतत्वेतत्रवाक्यार्थस्यएवामर्शानुगुणकनिर्देशः नापिमात्रमन्यान्यपरामृष्टस्य
र्थो विहृतः अतएवहृतोरीतिसमन्वयः तन्तुस्वित्यादिकाहृत्तिविवृणोतमिति
रित्यादिनापूर्वोक्तंवस्त्वनुवदन् आभासस्येतिप्रकाशस्यस्फटिकास्यसंविदि
यद्रूपमितिवेमत्यम् तन्नीलादिनात्ततोनीलादितच्छायमुच्यते तथैवप्रका
शस्यसंविदिसंवेदनेयद्रूपंतत्तेननापहन्यते इतियोजना संविद्रूपतामहमि
तिपाठे आवहमितिपाठेत्वयमर्थः यथानीलादिस्फटिकस्यछायाकेवलात
संविद्रूपतोस्फटिकस्यावहति तथाआभासस्यप्रकाशस्यविमर्शएवत्वस्यता।
भावत्वनीतिमएवप्रधानम्॥ ॥ ५॥; नन्वस्तुहराहरादौसएवार्थोऽर्थक्रि
येकत्वात् वाद्यान्तरस्तेतत्त्वेतिकथमेकात्मत्वम् अत्राहस्तत्रोणामम अर्थक्रियापीति
सातावत्स्वरूपेणनभवतीत्युक्तम् अस्वरूपस्ततोऽपि चनमहजोऽनन्यापेक्षा इच्छे
क्षानियत्स्यैवरात्मत्वम् तेनतस्याः अकारणत्वात्सर्वामिस्यवस्तुत्वेवस्त्वन्तरत्वेवाभ
वितमर्हतीतिसूत्रार्थः उल्लेखवापवद्घटादयः तेषांवाद्यस्त्वल्लक्षणस्यापि अर्थक्रि
यातयाविरहेपीतिवृत्त्यर्थः अन्यथात्वमितिअभावरूपतोघटस्यप्रदेशात्कर्यात
स्वभावोऽसत् भियमानस्तत्स्वभावःवस्त्वन्तरतो तेषांवाद्यघटपटादिपत्तयाजर्यादिति
सम्बंधः परस्मादितियदसत्तदसदिति प्रकरणेऽस्यआभासभेदइत्याभासविशे
षेमासामान्यरूपेविशेषात्मनिवा अवभासान्तरमितिसामान्यरूपम्॥ ११८॥
विमर्शैक्यादेकार्थेयदुक्तंवस्तुनोतद्ग्रान्तिरूपस्यान्तर्भागाकारित्वादतिप्रसंगावहमा
शंक्यरूपत्वम रजततयायद्यपिशुक्तिरजतस्येकोविमर्शपेन तथापिशुक्तौयद्र
जतमितिभातमनोविज्ञानेनेतस्यास्थितिसत्यरजतेकानतिरूपा वायतावत्
तत्रसर्वस्याधारणेनविक्रयादियोग्यतानभवति तस्यविमर्शस्योन्मूल्यमानत्वा
त उपाधिदेशोऽरजतमितिदेशरूपतयापरंजकस्वभावायोशुक्तावसंवादात्म
लनस्यप्रतिपत्तस्यतविमर्शस्यैयात्रिदंरूपंरजतमितिसमस्यरवदनेभासनपरामर्श
नात्मकंसंवेदनेनतद्विपत्तोसंवादः यथाचमानसेभ्रमेनत्वेद्रियिकस्मृतेपिभ्रमे।
हिचेदनास्थितिः यतश्चइन्तराक्रान्तोयानुभोदेशाविरहस्तत्रान्यथाम्हतेविमर्श
न्तरेउन्मूलकमदेतिनास्तिभ्रमोदेशाहितोयश्चन्द्रइतिसत्रार्थः रजतइतिसत्यर
जतेशुक्तौचतिरजतत्वेनाऽध्यवसितायाम् हिचेद्रूपिशुद्धिमिष्यतिवृत्तियो।

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२४५

जना सूत्रार्थमवतारयति तथेति भेदेनयः प्रतिभासस्तदनादेरेव। सन्नार्थेन्नतीया।
तदितिविमर्शैकात्मकोयमिति नायंसत्यासत्यविषयविभागकारीत्यर्थः अनया
भेदप्रथासमनन्तरप्रमेयशेषमस्तुतमपिसत्प्रधानप्राकरणिकाप्रमाणप्रमेयभावो
पयोगिप्रमाणत्वद्वाराशेषम्। तत्वेनयोजितम्। उपपादयितुमितिमसत्यासत्यत्वेवि
षयविभागेनाःवस्थापयितुंरजतसामान्यमितितदेशकालादित्यागेनरजत
भासमात्रम् नत्वेतेरजतनिमित्तंचेतत्स्वलक्षणाभासरूपंतथापिकथंभ्रमः
आहनचेति तथेति देशरजतनिमित्ततया आख्यानमेवचभ्रान्तिरितिवितति
ष्ठते अस्येयमात्रचेत्यादिपूर्वमेवतिरोहितत्वमस्य तत्संवादाभावात्कथंभ्रा
न्ततेत्याशंक्याह प्रमाणेहिअति अप्रमाणेहिप्रमाणलक्षणाविपर्ययेणभव।
ति भ्रान्तितत्वेनिरूपयितुंचायमीदृशंप्रकरोति तत्वचेति अख्यापीत्यादिना
अस्यैवमित्यन्ततंअसंतख्यातिमस्यसख्यातिमसाधारणाख्यातिमनर्थ
क्रियाकारित्वख्यातिंविपरीतख्यातिंचक्रमेणपर्यवसाय्यकेवलमसाविभ्या।
दिना तामप्यसंख्यातौविश्रमय्य अख्यातिपरमार्थतोनिर्वाहयिष्यति एता
वन्मात्रेत्यादिना विरुद्धमिति प्रकाशमानत्वमेवसत्त्वमितिकथितम् ज्वाले
त्यादि अत्रवक्तव्यशेषंयदस्तिज्वालादिवत्तथाभूतमन्यादि तत्सत्वादिवि
षयवस्तुमात्रान्यायसामान्यवृत्त्यर्थक्रमम् तदपीति यदेवंभूतेनियतेरूपभवे
तादर्शितम् तत्कथंकेनप्रकारेणप्रमाणस्यैवविषयनियमनिदानस्याभावात्
तमेवाह येहीति तत्रेति एवंस्थिते एवमिति अप्तापर्यायकत्वभावेनदिति दे
जतादिवीजकंदाङ्कुरकन्दाद्याकदलीप्रकजातीयेवस्पर्शोपयोगात् स्वस्ति
नीचहरीतकीनीलोत्पलकंदेचकन्दजेगोमयजेचैकजातीयमेव अनेनेति
विमर्शैकमेवसमग्रप्रतपतीतियावत् अनयाभूतमेवेति अभिमतार्थक्रिया
रूपं प्रमाणत्वंरामायापरांचअनयेतिविपरीतख्यातिंतादर्शयितुंयत्रप्रके
तदेवस्पष्टयति विशिष्टेत्यादिनादृष्टान्तमेवचटयति तद्धीतिकारणत्वादि अत्र
दृष्टान्तघटनेपिवैधर्म्यदृष्टान्तमाह यथेति पुनरिति अनभ्यासकालापदया
भूयस्त्वर्थः शुद्धत्वेनेतिज्ञात्यादिना तत्वपरिकारणत्वादिनापिकंनीलादि
भ्रान्तिहिपर्यायमात्रतास्यादित्याशंक्याह केवलमिति उच्यतामेवेति अपि।
द्विकाव्यपदेशानवस्तुसत्तामन्यथाकरोति यथानेदमस्माकंसर्वांसदिति
पतद्धिप्रथमानस्यप्रमात्रन्तरविषयत्वस्यविरुद्धत्वप्रयततइतिश्रणप्रथ्याभावा
दस्याख्यातिरूपेयमख्यातिरेवभ्रान्तिः यद्यपिसर्वेवमसारकथ्यास्याभ्रान्तिस्त
थापिसर्वमेवयोगंउत्स्फाटइतिन्यायेनमायापदेपिभ्रान्तिव्यवहारायसम् तावा
त्यपिसस्त्रित्नोपयोगिस्फुरणाप्रख्याविरहात् तत्वस्यापनहिरूढः किंकदाचित्स

घते सत्यमित्याह स्वात्मनीति निश्चितरूपमिवलक्षणाउपचरितोनेत्रदोषोयं नाय
मितिकस्मादिः इदम्पुनर्विशिष्टमनेनपदेवविधेयंवत्ति आरोपितकीविशिष्टधर्मरूप
पदंविवितिरेकाभावंविचार्यतादात्म्याभावमपिविचारयति घटःपटोनेति न।
न्वकस्मादपरामृष्टस्यानेनः तेन्नज्ञोत्रनिर्मीतो नत्वीश्वरएवसोपिवादोत्रज्ञः
प्रत्यभिज्ञानपरामर्शभावनाभावितत्वातेअशत्याशंक्यते प्रमात्रन्तरासाधारण
त्वेनेति परतइतिसामानाधिकरण्यपूर्वंसामानाधिकरण्यात्मासमारोपःपरत
स्त्रसूत्र्यात्माख्यावर्तनरूपानत्यर्थस्तत्तत्वार्थः यस्यैवचेतिघटस्यप्रकाशितिपदे
नसह तस्यैवघटस्यपटेस्वरूपताख्योधर्मइतिप्रमवमर्शबलात् अतएवहिपदार्थ
वादिनइतरेतराभावंभवविशेषणमन्यते एवमख्यातिरूपत्वेभ्रान्तेःस्थिते
सेख्यातिविपरीतख्यातिनामधेयाधानमपिप्रतिभासप्रत्यवमर्शबलायातम् न
थापरमार्थवस्तुवादेननमस्येमित्याह तदेवमित्यादि अख्यातेरेवतत्त्वमितित्वेभ्रम
व्यवहारस्यनिदर्शयति वस्तुतस्त्विति आत्मख्यातिरूपत्वंतन्मितिमूलमत्रैतिदर्शय
ति आत्मख्यातिर्वेति नकिंचिदधिकामतिकेवलेहिचेदृग्ज्ञानादोस्फटतरख्यातिर्न
स्फटेतिव्यापकमख्यातिरूपमेवववक्तव्यम यत्रस्फुटितिनाख्यातिरप्यन्तर्भवेदिति
भावः महत्म्यमेणअसंसारलक्षणाख्यातिरेवतत्त्वमितिप्रथयति मायाव
शादिति भेदप्रतीतिरितिविधरूपा अत्रहेतुः भेदस्येति प्रकाशमानस्यानाय
त्तप्रकाशकपरमार्थत्वात् यत्नेश्वरविवेकः इदंनीलमितीहापिनामरू
पप्रख्यात्मके नहेय अनयोर्हेयात्वहेमावाप्रष्टेवमेति नकेवलमत्रममस्त्वमे
सारिप्रमातृस्माधारणोमहाभ्रान्तावख्यातिःपरमार्थः यावत्सतिप्रमातृ
नियतायामपिप्रमातृविकल्परूपायांमहाभ्रान्तौमेवतत्त्वमितिदर्शयति
मायेति मायाप्रमातृव्यापारोयोविकल्पोममेदंस्तवमाधनमित्यादिस्व
रूपंयस्याभ्रान्तेस्संस्मारवंसमतायाः सापिसर्वेवसमस्तेषुप्रमातृषुप्रत्येकंभेद
नवर्तमानाग्रहयाख्यातिरूपेतिपूर्वेणसम्बन्धः नत्वपूर्वंस्यार्थस्ययाख्याति
र्विविधरूपःप्रकाशात्मरूपाःप्रकाशनेभ्रान्तिः नन्वेकेनमहतत्राहयस्या
ख्यातिः आह निरवभासेति अपूर्वावभासनस्वरूपःसदाप्रकाशनवपुर्घटाद्य
वभासविशेषनिष्क्रमणावपिमनस्क शुद्धोदेहाद्युपाधिसंकोचस्वरूपस्फिर
पः परमार्थप्रमाता तेनोत्यतिरेकस्वरूपोयः सइतिमायाप्रमाताततद्व्यापाररूप
तैवप्रकृतःस्वभावोयस्याविकल्परूपायाभ्रान्तेः तेनसंसारिप्रमातःपरमा
र्थप्रमात्रपेक्षयायदहयेनप्रकाशते ततोविकल्पव्यापारःपाशवहस्तिस्व
भावत्वेनस्वमरुषच्यते अन्यथातुपरमार्थतैवतन्त्रेतितात्पर्यम् विकल्पोहि
स्वर्यप्रवेशोकृत्जनमार्गः यत्नमेव जलतरङ्गेज्वालाजटिलवह्वावह्निनि
वहःस्वधापामस्त्रः पूर्णादिभरदनदंभोलिदलना विकल्पोदस्वर्यप्रसरस

रणेः संस्कृतिदवः किंचिच्चित्रं चित्रं हतविधिविचातात्मसरतीति वक्ष्यते इति प्र
गमाधिकारे संग्रहे च एवं प्रमेयात्मकहाभ्रान्तिहेतुत्वान्तो विमतयः प्रकृतमेव रज
तादिस्वमसद्विषयविचारयति अभावेति प्रमात्रन्तरसाधारणात्वाभावस्य
यद्यप्यसम्भवे तत्र हि स्वेवाऽसत्तावैपरीत्यव्यपदेशो युक्तो अन्वयव्यतिरेकाभ्या
मिति दर्शयता येनात्मष्येति व्यतिरेक उक्तस्तं समर्थयितुमुदाहरणं हेतुग
र्भं तयादर्शयति केशादेरिति तैमिरिकमाने यो भ्रान्त्यते तं प्रति केशादेरस
त्वेनापि विपरीतत्वेन व्यपदेशाभावे तन्निहि प्रमात्रन्तरं प्रति न विषयो यस्मिन्निति निश्चि
तम् तत्केशादि हीति यस्मादेवं तस्मायुक्तो व्यतिरेकः उदाहरणान्तरं दृष्टान्ते
माह ऐन्द्रजालिकमिति इन्द्रजालेन मायोपायापि मन्त्रलाघवशाम्बरादि तावे
इति यत्तं प्रति ययालीकरूपाणां मणिप्रभृतीनामाभासः परमार्थोऽवतं
ये व मतानाम तत्रापि विपर्ययः कश्चित् तेनासत्त्वविपर्ययव्यवहारस्यव्या
पिका अव्यतिरेकेवेति तद्व्यापकाभावेन तस्याभाव इति निर्णयः अतएवेति
प्रमात्रन्तरविषयत्वाभावस्याव्यतिरेकयतोऽभावात्तिनातततोऽभावात्तिनिवृत्त
स्याव्यतिरेकभावः केवलेति रजतप्रत्ययः शून्यताव्यापर्यमेव हि विशिष्टायाः
शुक्तिकाया यत्प्रथनमेतदेव पूर्वमेव प्रमात्रन्तराणामविषयो यस्मिन्नस्य
रूपस्य प्रथनम् द्विचन्द्रस्येवेति विषयत्वाभावप्रथेति सम्बन्धः उक्तमिति पृ
र्वं व्याख्यातस्य वृत्तिवाक्यपुनरावर्तनात्कृतप्रत्ययः ननु संगपतितत्वाच्छ
तप्रदेशाति वृत्तिवाक्यमयुक्तमित्येवाक्तम् ननु किमत्र शुक्तिकापादेशात्वस्त।
शून्यत्वाविशिष्टत्वप्रथनेन रजतस्येवाभावप्रथा कस्मान्नोच्यते तत्रापि शंका विघट
नेहेतुमाह न शून्यत्वेनाह ननु एवेति शुक्त्यादेस्तु शून्यत्वेन प्रथनात् न तु र
जतस्याभावरूपतया प्रथनात् तदेव हि स्वात्मेऽधिष्ठापयते रजताभासमात्र
स्यान्यदेशादिविशिष्टरजताभासमात्रतादात्म्यप्रतिपत्त्यस्याऽभावायेभात् एत
देव दर्शयति रजतादेः पुनरिति ११६ ॥ः इयताऽभासानामेव वस्तुत्वेऽर्थो
यता गमसिद्धान्त्येव तन्नातिवस्तु ति इति दर्शितम् तथा हि काठिन्याभासः पृ
थिवी लौहित्याभासो रूपनियतरूपाभावावभासः सन्निवेशाद्यहेतिदेशात्मा अ
धुनेति कालाभासो रजोगुणामेलनाभासो यावज्जिवद्रूपता प्रकाशमानताभा
स इति घटे एव यथा भेदाभेददृष्टिस्तथा पारमेश्वरे प्रकाश इति व्यवहारोऽप्ययमभ
वदनुगृहीतानां परमार्थप्रवेशप्रसक्तानामुपायः नत्वविरोधी तथा च परमेश्वर
यन्नेवं भेदाभेदात्मकसमस्तप्रमेयसिद्धिः स्वरूपेणोच्यते उणोः शङ्कादिभिरिति।
अन्तर्बहिर्व्याहृतात्मना चकासत्स्वभावेषु पुनरुन्मज्जननिरोधकस्य परमार्थः।
बाधकस्यकापि भागोऽसंभवाद्धभेऽपि अन्तर्बहिर्व्याहृती संवेदनस्वात्म्ये आभिमोस
मानेनोपालम्भमर्हतः किं च अभेदपरमार्थक्रियासंवादि यथा सत्येव प्रमातरि

प्रतिसंधानात् इष्टक्रमम् तथा भेदोऽपि तद्द्वावपि प्रतिसंधानत्वे मेभावत्वस्य तिष्ठ
त्तस्ततएव प्रमाणाल्लक्षणप्रमात्प्रधानत्वस्य चकेस्वरूपहणमिति प्रमाणलक्षणा
स्येवायमिथ्यापरीक्षाक्रमइतिस्वत्रार्थः नेकवल [illegible] स्यागिना एतत्त्रावस्तिहं
किमत्रोच्यते इदंत्वहन्तमध्यगीकर्तव्यमिति तात्पर्यं भुवाणां हितीयपादं दृष्टान्त
त्वेनव्याचष्टे प्रसिद्धत्वाद्दस्याहस्य चोद्देतो एकानेकविषयतायां प्रमात्रैकाह्नपका।
त्वेन केवलं यावद्रूदकेकरूपत्वेपि इति स्पष्टत्वव्याख्यानेऽगणानामध्येकानेकवि
षयतेति संवेदनीयस्यात् न च तथा युक्तम् भेदकैकरूपत्वे हि तथा तेषां न स्यादि
ति पूर्वे वर्गसमनिकाः अयुक्तानन्तजातिवपि भेदकैकरूपत्वे हि तथा तेषां न स्यादिति
पूर्वेवर्गसमनिकाभवत्वे स्याशंक्याह तथापीति गोगोरितिगोत्वस्य वपुः स्वरू
पाहृतएवेति गोत्वास्वतयार्थ्यानिजः कश्चिद्धर्मः पवित्रतालक्ष्मीसंपत्त्याविर्भाव।
कत्वादिराश्रितोऽस्ति स्वमेयत्वादि सब्रह्मचारी तद्व्यतिरेकार्थं समवायी वा तेन कृता
भेदः तदा च तिमिश्रमानतायो ननु शुक्लगुणहस्तहिमस्य थादिषु तस्य वर्तते नेव।
मित्याह शुक्लत्वेनापि चेति समानमिति गुणानां जात्यादीनां च नियतमेव भेदकत्व
मभेदकत्वं च क्रमेणेति यावत् घटादिरेव च विशेषणाभावेनावस्थितेयोऽस्मिन्सर्व
ज्ञादीनां प्रमाणवादिश्रावाहृत्प्रमेयसिद्धिरिति किमन्यैरन्यैर्विशेषैरिति आह
तिषाहृवाच्यत यजातित्वमाषांकिते निराकृत्य संस्थानस्य गुणत्वमेव विधीयते
अन्यैरपि तदंगीकृतमिति दर्शयति परमाण्विति परमाणुपरिमाणं हि पारिमाण्ड।
ल्यमिति तेनोपदिष्टम् न च वर्तुलत्वात्मकस्य स्थानस्य आदिग्रहणं ह्रस्वपरि
माणं दीर्घरूपम् अणुक परिमाणादीनां तु विशिष्टेन अवयवसंयोगप्रचिवाना
अत्र च तत्र आदि रूपत्व मति स्फुटमेवेति संस्थानगुणमेव ननु च चक्षुरादिगोचर
योगुणाइत्येवोक्तम् स च भेदकैकस्वभावइत्यपि दर्शितम् इदानीमप्यर्थादिदि
वस्यापकोऽयं घटइत्यवयवी घटो घटइति जातिः चेत्रस्तेत्र अयमेव स्यात्तेन एवमा।
दिवाच्यं चाभेदस्मारेचकत्वं स्यात् अत्राह एतावदेवेति रूपादिष्वद्वम् तन्नैव
नविशिष्टरूपादयएव हि सहत्वमतया त्वभितनया चैकाकितया मिश्रते यच वर्तमा
नात्समात्रमसद्भूतरूपतत्त्वात्मनः तेषामेवत्वाभासान्तरव्यामिश्रणाकृतमेतद्धि
गादीति मायाभूमौ भेदकरूपमेवेन्द्रियज्ञानेन मायाप्रमात्रचितेन विकल्पात्म
नाग्राह्यप्रथानेन तत्त्वतुख न अभेदकरूपोन्मेषः नन्वेवमविकल्परूपायां भविकावातो
आह प्रथमेति न तद्धिति साहि श्रीसदाशिवावस्थानव्यवहारपदम् एतत् इति आहतना
नलीभीभवतो चितं सांकेतिकत्ना वभासानन्तरं मायाप्रमातर्यसिव्यक्तो ननु यदि
शुक्लरूपेणजातिपर्यन्तता मप्रामुवताभेद एवाहित एतेसादात् न हि गोत्वस्याप्य
वसच्यताम् न शाबलेतस्येवेवक्तमित्याह नन्वेवमिति तस्य हि जीवितमनुवर्तमा
नेनेव ननुगोत्वस्य देहरूपं यत्तारूप यवयवसन्निवेशः एवं तर्हि तत्सामान्यं भवेत्
अपितु गुणएव स च भेदक एव अभेदकतानु जातिपर्यन्ततयेति यदुक्तं तदभेदम
वतिष्ठते तदाह अवशिष्टमाणामपीति ननु योऽनुभूयते न भेदाभेदो न

दुर्बलेनच प्रमात्रैक्यं कल्पनीयम् तथाहि भेदावपिमभेदयोगं प्रमातैकः स्वावि
भ्रान्ततया प्रथयतीति अताह भेदाभेदावपीति नकेवलमवपि मृतभेदस्याभेद
स्यच विषयमात्रियत्वमात्रोपयुज्यते नत्र यावत्स्वरूपमर्पितयोरुपपादयन्नि।
तिदर्शयति प्रमातैवेति ननु देशकालभेदादेवस्वालक्षण्येनाम भेदः तत्रकिंप्र
मात्राकर्तव्यम् अत्रोच्यते अवभासभेदइति तन्नहि विना देशकालभेदएवत
तः अवभासभेदस्यप्रमात्रायत्तइति कमविचारेच चिंतचवमेतत् ततइदमायात
म् यदुक्तं प्रमात्रैवदेशकालभेदमपि रचयतीति नन्वेवमवभासभेदएवभे
दकइति शाबल्यादयो भेदकाइति व्याहन्यते नेत्याह सचेति अवभासनभेदोऽप्यवभा
समानावभास्यमानरूपषड्वेयेषु शाबल्यादिष्ववभाति ततएव पश्चार्थ्यतत्त्वमेव
वेद्यमित्यागमः ननु वशाबल्यादेर्भेदकत्वेनगुणात्वे जातिर्नामकान्यास्यात् नान्या।
अपितु तएव शाबल्याद्याभासादेशकालाभासाभ्यामलिंगितास्तानेजातिः तत्रावा
भासमात्रत्वाद्युक्तिसर्वगतत्वाद्वाटोऽपि नायातिनचतत्रासीदित्यादिदूषणानाम
वकाशोनास्ति नत्रत्यादिवक्तृतःकस्यचिदभावात् सर्वसर्वगतत्वादपिसर्व
त्रभ्रमनिषेधारोपादिभूमिषु भावात्त्वावभासादंगीक्रियमाणे नियतिशक्तेः
प्रमातृदेशकालदशावैचित्र्यनियमोचितनतियामकत्वात् सर्वः सर्वात्मकि
याकारीस्यादित्यादिदूषणाणामेकार्थे तदाह तत्सेवचेति नन्वेवयतो व्याहृति
येत्रचान्वहृतिस्तदर्पोड्रियाणां निषेध्यताम् किंतत्रप्रमात्रैक्यमकल्पमित्याशं।
क्याह आक्षेपार्थ्यास्तीति नहिसर्वोपाकिरुग्रामस्तत्रावभाति यावताभिन्नेत
यावत्स्यन्नहृतं च तथावभासने हि क आक्षेपार्थः सचेहास्तीति दर्शयति स्फु
टेति अत्र एवेति यतः स्फुटमवभासनं नतस्यातोऽणा भवतिचभासनंततइत्यर्थः
अपिशब्द इति वृत्तौ विरोधच्छायामिति स्यात्तेनाङ्गहृचनायेत्यायायः नचएव
मार्थ्येतो विरोध इति च्छायापदम् अतिशयो किंचेति क्रियासम्बन्धेत्यादिना
क्रमेणप्रमातास्थितीत्यमर्थोनेवस्याधोपितत्सिद्धएव किमत्र ... ने
त्यतिशयोक्तिरत्र आमोहस्थानेपिजनस्यआमोहस्थानतामाह इस्याधोय
मर्थस्ततोत्रकथम् लोढव्यमितिमन्दात्वाहत्वविहृता ... शिष्याद्याम
नमतिशयोक्तिफलम् तदाह अवश्यपर्यन्तघनेति अत्र नेवाश्रयेन
वृत्तौभेदव्यवस्थ्यावापसंहृता विहृतौचतत्प्रधानत्वेनेवाश्रयेनवृत्तौभेदव्यवस्थ्यै
वापसंहृता विहृतौचतत्प्रधानत्वेनेवावतारणीकृतम् ११७ ॥ः ॥
नन्वेवं भेदाभेदरूपसमस्तप्रमेयनिःष्ठाक विश्रमस्थाने प्रमातेति तत्रैवप्र
माणमप्युपसनीयम् नप्रमेये यदाह प्रधानेहियत्नः फलवानिति तदे
तदाशंक्य प्रास्तप्रारंभो नः मेवादिसिद्धत्वेज्ञाते प्रमाणस्वरूपेस्फुटमधुना
वर्तते एवंभूतेहिप्रमाणे तत्कथंपरमार्थप्रमातरिकमेतत् इति तद्दर्शयति
श्लोकद्वयेन विश्ववैचित्र्येत्यादिना संकुचितप्रमातृलग्नः प्रमेयान्तर्वा
नवनवआभासः प्रमाणमित्युक्तम् तत्प्रकाशनमात्रस्वभावेऽपिसि

हेकथम् तथाहि तस्मिन्सतियत्तस्यदेहादिसंकोचावभासितरूपं तल्लग्नं
प्रमेयस्यसिद्धिः स्यादयत्प्रमाणम् प्रमातृस्थंकिलग्रासिद्धिः विश्वलक्षणोऽपिहिवै
चित्र्यं तत्रप्रमातरिचित्रमिवममभित्तितलेविश्रान्तंसत्प्रकाशते भित्तिप्रकाश
मन्तरेणासिंहहरितालादिप्रकाशाचित्रप्रकाशासंभवात् एकत्रहितस्मिन्
तादिरहितेभित्तितलेरेखोपकल्पितनिम्नोन्नतादिविभागजुषिनिम्नमध्याद्यु
न्नितत्वोन्नतत्वचकल्पिष्यमितिचित्रावभासः एवंप्रकाशाभिन्नावेवसततप्रका
मानतायांतल्लग्नत्वेनभेदाभेदात्मकविश्ववैचित्र्यप्रतिभासइति सातावदेनापि
स्वप्रकाशास्पदानन्नरूपेति किंतत्रप्रमाणेनाभिनवाभासात्मनानचवाच्यंएवम्।
स्यप्रकाशोनभवति सतिप्रमाणेभवतीति तर्हिसएवनभवतीतिस्यात् प्रकाशएव
वस्तुस्वरूपम् नचसएवभवतीतिनयुक्तम् परमार्थसत्त्वादैश्वर्याच्च तथाहि
सएवतत्त्वतोभवतिनान्यत् अन्यत्तुतत्त्वात्तद्रूपंभवति तदस्यभवनस्वभाव।
स्याऽभवनेनकथंसंस्पर्शोऽविरोधात्स्यादिततत् ऐश्वर्यमस्याप्रकाशितं प्रमा।
णेनप्रकाश्यते तदपिनयदिस्सोप्रमातानभासतेकएवमस्यच्छेत भातिचेत्प्र
मातृतयासेवतत्रैश्वर्यमिति सर्वदाभातएवतोदीयोविग्रहोविविधग्रहणरूप
साधारणोस्वरूपम् अभावानुप्रवेशेनचव्याप्तः कालव्यवहारोऽभावः स्फुटव्या
पकावच्छेपलम्भानात्रास्तीतिशवराणाम् तत्रैवंभूतेकिंप्रमाणम् उक्तः प्रयो।
जनात्प्रमाणम् निरूपमयोगमेवतदितियावत् नचवाच्यंप्रयत्नादिव्यतिरि
क्तेविद्मविद्धतीति सर्वस्यहिप्रमाणस्यनवाभासत्वेनरूपंप्रमितिकारित्वेन स
र्वोस्यप्रमितयस्तत्रप्रमातरिविश्राम्यन्ति ततस्तस्मिन्प्रमितिः कृतार्थत्रविश्रा
म्यज्जडेजडेवेत्यादिसिद्धस्त्रोक्तमेवानुसंधेयमिति। तदुक्तम् यत्प्रमेयेव यत्प्रमे
यीकृतोऽस्मीत्रिसर्वोपाधानिलज्जतेकथंप्रमीयीकरणासहस्तांतत्रन्महेश्वरइतिसं
क्षेपणस्तत्रार्थः तत्प्रमाणविशेषणमभिधायवक्तव्यंकिंप्रमाणमिति तत्रेत
कस्मान्नहुन्नेललितास्याच्छेकाशमतत्परस्तरंस्तत्रमवतारयति एवमित्यादि
ना तथेति प्रमाणतया अवेतिसंख्यायाम् प्रमातृविशेषमिति मातृत्वर्थ।
क्रियार्थिनः भेदाभेदवतार्थेनेति यथारुचीति तात्कालिकीप्रवृत्तिःस्यादर्थिनः
त्यादिनामायाप्रमाणत्वंप्रतिपाद्येत्यर्थः सामान्यरूपमाभासात्मकमेववस्त्विति
तत्त्वमितिउपपादितमेकाभिधानविषयस्मादिनापरिशिष्टेनभेदाभेदमयत्वम्
ननुनिष्प्रपंचोनिराभासइत्यागमस्तत्कथमात्मप्रवृत्तौनिजावभासिनइति अत्राह
प्रकाशमात्रमिति आगमत्वकारेणाघदर्थवाचिनाप्रमेयताधर्मआभासशब्देनो
क्तइतियावत् शेषेति अन्यथात्वनियमात्ततोयेवस्यात् अर्थावभासोहियमेत
नोच्यतेतिनतुस्वरूपावभासइत्याशयः तदर्शयति निजावभासिनःस्वाभास

इति अनन्तरमिति अप्रवर्तितसूत्रे प्रागिति आदिसिद्धसूत्रे प्रागिति वा याथार्थ्यवा
स्नादिरूपाणावसरे अत्रेति वैचित्र्ये उपपत्तिः कारणम् तदिच्छानस्त्वेनैतद्रूपेणत्व
नावुक्ता ननु मायाशक्तिवशादिति समनन्तरग्रन्थः कथमाह इच्छाविशेषेति
एकस्याकारोल्लपपद्यमानोपि यथा अतिदुर्घटकारित्वाभेदउपपद्यते साइच्छा मा।
याशक्तिः अस्वच्छेति यथा हि भित्तिरेववर्त्तुलत्वेन निर्भासमानात्मनो नामतत्त्व
रेखावशात् तथा प्रकाश एव स्वच्छत्वाभावादितया प्रकाशमानो घटः साल्वनपिका
पि प्रकाशतो मायाशक्तिवशादधिकेवावभाति परमार्थसतीति विद्यादिते अस्थे
कएव घटइत्यादिना येषामिति नीलादीनां जडाभिमतानाम् यथोक्तमेवमात्म।
न्यसत्कल्पइत्यादिकालान्तरेवेति आगमभाषयास्वमतेसंवादयति स्मृतिवैचि
अमन्योन्याभाववशामिति तत्त्वादिरूपेणान्यापकम् अन्योन्याभावश्चापोहस्वरूपोत
संभवति भगवतीइच्छाक्रमम् सहिप्रत्यवमर्शइत्यादिना प्रकरणेनेतिदर्शयति
प्रथमाघेइत्यादिना अन्योन्याभावप्राणितं तन्तिवेविच्छेदेशाभेदस्यान्यापयती
ति यदत्रग्रन्थप्रथमाद्योगोन्यादौगम्यमानत्वेनास्थितं तत्परकीयमतनिराक
रणोहितत्वेनोपजीवति अतएवेति ज्ञानानिस्वप्रकाशैकरूपाणि ज्ञानान्तर
वेद्यत्वे चेषांविरुद्धं तानि च बहूनीति येमन्यन्ते बाह्यमर्थमवधिं नेचपरमा।
णुरूपंचेच्छन्ति तेषां मतेनीलादिरूपाण्येवज्ञानानि स्वपरसंतानभिन्नया
युगपदवस्थितानि परस्परस्वरूपपरिहारेणानि स्वरूपलक्षणो वेदेशानभिन्नानि।
ततश्चमूर्तिमन्ति ततः किमितिचेत् आह इतीति इत्यनेनमूर्तिमत्त्वाद्धेतोः वा
ह्यपरमाणूनां यथाहि योगादसत्त्वमेवापततीति तथा तेषामपि वितते ग्राह्येयदि
नैकत्वं स्थितंतेज्ञानमपि कथमेकंस्यात् दिग्भागभेदविरोधस्यनद्वस्थत्वा
त् ततोऽनेकज्ञानसंचयएव विततज्ञानसंचानेकः बहूनि च ज्ञानानि प्रत्ये
केस्वसंवेदनविश्रान्तानीति विततप्रतिभासाऽयोगः देशभेदात्क्रियावि
रोधमापादयेदितिचेत् कालभेदोपिकान्यायोविरोधावहो भवेदिति ज्ञा
नबाह्यत्वेकृतः नचेति बाह्यार्थाभावात् नन्वस्त्वसौ बाह्यः नहि व्यवधायक
नेयवाऽवधृतव्यवधेयमध्यपतितः तेन व्यवधानत्वेन सम्यकमागच्छेदिति
तत्सम्यकोश्लेषोतेति अथवा ज्ञानानामित्यादिना प्रसंगएवेत्यन्तेन ग्रन्थे
न दूषिते ज्ञानवदूरत्वे गम्यमानत्वाद्यापततीति संविन्मात्रैकमिति तत्रका
लदिग्रूपेणानवत्वापूर्वोक्तहेतुत्वेनोपजीवितमतएवेति स्वरूपदेशकालभेदा
भावादेकमेव वितत्यसंवतिष्ठत इति यावत् प्रकृतंप्रमेयमनुपसंहरतितदेव
मिति प्रतिपद्यते इति कर्मणि तमिति विमतप्रमातारम् प्रमातेवाति अत्र।
ज्झितकर्तृभावएवेत्यर्थः अन्यथाहि मतप्रतिपन्नोभवेत्प्रतिपादयितिवा

तदुक्तं ज्ञानासिकतोसिकतो सिसदेवसिद्धः कर्मापि सत्कर्तृतयैवभासीति क
र्मतान्तर्हि कथमितिचेत् एवोक्तंस्मारयति पूर्वमेवेत्यादिना प्रमाणादिनेति
रूपिणादिरूपेण सत्येति उक्तं यतो यद्यथार्थस्थितिरित्यादि एतत्सर्वं प्रमि
तिभाक्त्वमुपसंहरति तत इति चिद्रूपस्य प्रमातृविमर्शावलिमरस्येवनीला
दौजडरूपेमूलत्वादौचप्रमात्रीकारादाजडीकृते जडाजडरूपइतिविविधेपि
प्रमेयेप्रमीयमाणेयाप्रमातृद्धितिमार्गेणमनुस्वस्पतविदूपसप्रमातृरव्या।
भिचारः सर्वथाप्रकाशमानत्वात् ॥ ११ ॥ यदिनसर्वात्मना भगव
तिप्रमाणस्योपपत्त्युपयोगो कितत्रिशास्त्रेणेति प्रकाशात्मत्वसूत्रम् अप्रव
र्तितपूर्वोत्रेति अत्रैव सूत्रे विवृत्यर्थः स्पष्टीकृतः कितन्माहवशादित्यत्रेयाज
नामात्रेत्क्रियते कृतीभवतीतिघटसाक्षात्प्राप्यते ज्ञप्तेइतियावत् सर्व
ज्ञानात्मनीति एकस्मिन्नेवेतिभाव यथेति येन प्रमापनप्रकारेण स इति
संसाविजनात्मा तथेति इत्थंरूपतया प्रकाशमानः सान्तादिमज्ज्ञानेवोध
नोयोगो विविधव्यवहारो वामनतासहभावीअपवमाकारायोमोहस्तेन दार्ष्टा
न्तिके समकवएवाह अन्यत्रैवेति ज्ञानादिनिवेधनत्वेनज्ञातोपिमोह
न्तप्रवर्तितः तथाह्यग्रे विश्वापिष्टात्रप्राहे नाहमस्तिपाहनचेत्माह भेद।
वादिभिरर्पितस्य भगवतो विश्वशरीरतयोगीकृतम् तत्रकेवलंजडं नसं।
विदः पृथक् संविदपिनसंविदन्तरादित्यभेदवादएव माथितयैव पुराणागमा।
दीनाव्यवस्थानम् ततस्तत्प्रमाणसिद्धे भगवति विश्वाभेदादात्माभेदेपिमि
ह इतिभेदस्यास्य मोह एव सारम् मोहस्य मिथ्याज्ञानस्याकारत्वात्निर्देशाकरो
ति अन्येति हवस्ववनविशेषवृत्तित्वात्समुदाय इ इत्यत्वादिनाऽपूर्वेणाऽत्र्यला
त्वः प्रकाशमानेनाऽर्थानासहभवनशीलो सोपिस्वर्यव्यवहारः स्वात्मनितथा
भूताऽपूर्वरूपाविरहितानिविरुद्धइतियोव्यामोहस्तेनोऽतमोतदृदयःकथंतथा
व्यवहरेत प्रवर्त्यतेइतिलोकेन अस्माभिश्चोपदिशाद्भिस्तस्मषोचरणोत्प्र
वर्तयेलोकःप्रयुज्यतेइतिसूत्रेपि श्लेषच्छायया कारितद्वयं व्याख्येयम् वस्त
ति ज्ञातेपिप्रमातायामपिचार्थक्रियायोव्यवहारसाधनसमयोगकरैवतस्यप
विशिष्टकार्यतनसंपादनाय कथम् आह यत्नदिति बहुतरं यत्कार्यं विशिष्टप्रावृ
षुयेयपरामर्शोगोचरतापरः सरीभावेनज्ञाते तद्यस्मात्तथाभूतोपायाल
व्रागशावृव्यवहारप्रवृत्तिमन्तेशानाऽमायतेइतिसंभाव्यतइति अतो हेतोः नन्व
प्राहेतनाभिहितोऽनभिहितोवातानेवार्थः नन्वेवं प्रमितस्यतावानेवार्थः ततः
किं सिद्धापितता किम् किंशावृवहस्तुर्थयत इतिचेत् तथापि किंप्रमाणप्रवृत्त्य
र्थनया सा प्रमातृरूपयोगिनीतिचेत् सत्यम् समाधिः एतद्दर्शयति प्रमातृहीति
प्रमाणस्यैव विमर्शजीवितं फलम् यत्तदवशाद्व्यवहारणपोषणत इति भावः।

ई.
श्व. प्र.
ज्ञा. टी.
२४९

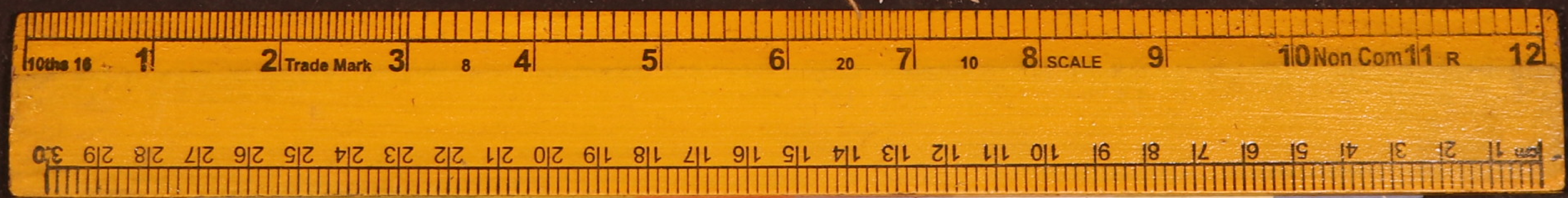
प्रावलेपत्वविशेषाभासो यथा गवाभासः पिण्डेन तच्छून्यवहारे प्रवर्तिते
पि तस्य वाक्यस्पन्दनापादितस्यापत्तृरूपे संभेदनात् भासान्तरे भासते शाबलाभा
सभागः स्पन्दनायाः संपाते इति रूक्तो व्यदायमित्येवमेव च नन्वेवं शाबले
प्रवर्तितेऽप्यनाधिक्येन तस्यार्थक्रियाकारित्वरूपे चेत् तर्हि केवलस्यैव तै
नैव भवः उच्यते केवलमिति इष्टान्तेऽभिधायप्रकृते योजयति एवमिति
अस्मावितिव्यवहारस्थापनात् ततः प्रमातानिरूढ इति अहमिति विश्राम्यन्
आस्ते इति यो सौ तदारम्भकस्तमेव स्वात्मानमभिमन्यते दार्ढ्येन तस्य ।
पिमायासंस्कारजे देहाद्यहन्ताभिमाने इत्यर्थः ननु व्यवहारस्थापनस्यैव ।
प्यात्मनो महेश्वरतायामनाश्वासवन्तो जन्तवः सततमुपलभ्यन्ते सत्यमित्या
ह कदाचिदित्यादिनामेति गाढरूपमोहनेन तन्मयः परं पारमेश्वरे किमपि कृ
त्यं निर्वाहनीयमिति सोऽस्मि भवन्नपि संभाव्य एव प्रयत्नेति चतुर्विधस्य कृत्यस्य
तत्प्राणितत्वात् तत्प्रसादादेवेति यदेव परमेश्वरात्माप्रमत्तो देहाद्यभिमा
नकालुष्यत्यागेन स एव मोहमहार्णवाद्यन्तरीत्तुं समर्थः तदिति परमेश्वरो के
शास्त्रे योपपादिता भावनेति संस्कारादीक्षादिक्रियाध्यानादियोगा योगा ज्ञा
नेनत्याप्तसमस्ततः सामर्थ्यात् ता तामिति हेयरूपो देहप्राणाद्यपेक्ष्यकमन्या
दिप्रमात्मर्यी भोगाधारभोगपादिलक्षणं भुवनभावादिमयीमवेद्यरिह
रेस्यजनत्वं ध्यानयोग ज्ञानादिषु परमेश्वरगुरुप्रसादद्वारेण च दीक्षादौ सम्प्र
रमेश्वरानुगृहीतः प्रकाशतीत्येव यति पश्चाद्यमात्मनि निरूढिपूर्वेण संबंधः इय
तिदीक्षादीनां सर्वेषां सामर्थ्यमक्रमम् यदेवं जन्मानि संबंधः इयत्तिदीपमेव
रत्नात्मभरति योगज्ञानयोः प्राधान्यपि ज्ञानदीक्षापूर्वकत्वात् यदागमः न ।
चापिकाविनादीक्षां विना योगेत्तिशां केरवियाज्ञानविभेदेन माचत्वंधाभिधाय
तेइति यदात्मध्यानयोगाननतम्यस्यल्लेवज्ञानदीक्षासमभाष्वत्तस्तदात्यकिमित्य
ह भावनेति केचिद्धियोगिनः विभूतिभागमितिसर्वज्ञात्वसर्वकर्तृत्वयोर्वेश
मधिकज्ञानकरणसामर्थ्यमणिमादिविभूत्युपद्रुकलत्ताणा ततन्द्रुवनविश
षविषयमिति तदेनतप्रत्यस्त्रत एवाधिकसद्भावेऽपि न प्रकृतस्य हानिरिति
प्रदर्श्य युक्त्यायेतदेवोपपादयतीत्या नहीति आत्माभावइति परमात्मनेति
चोभयत्रापि परस्परं संनिधानयोर्न विरोध इत्युक्तम् ननु मामहंत्वाणादेरा।
त्मभावसंनिधानेन परमात्मनः संनिधाने विरोधः स्वसंवेदनात्मकस्वप्र
काशत्वविरोधस्तु भवेत् मेवमसंनिहितत्वात् परमात्मा तदसौ स्वप्रकाशकः।
स्वभावः तदाहनचेति न तु परमात्मा चेत्स्वप्रकाशः तर्हि प्राणादेरात्मभावः
कथम् तत्कथेति परमात्मनोयास्वत्वे आपत्त्यात्तत्वभावादेव तस्येति प्राणा
देस्तथैवात्मतया प्रकाशनेयतः एतदेवद्रढयति अपरेषामपीति प्राणादेर्वेद

कतास्य क्रमक्तिवेद्यतायामपीत्येकत्वग्रहणम भावानामितिवस्तूनाम् एत ।
त्स्पष्टयति अवस्तूनामप्येवमिति दर्शयन् अभावस्यापीति ननु संवित्तेर्माभूद
दीश्वरत्वमपूर्वं साध्यम् प्राणादेस्त्वात्मता निषिध्यापूर्वेव साध्योक्तमोपिनाह
वेइत्याह प्राणादीनामित्यादि तथाचेति प्रमेयतया प्रमेयं हि स्मर्यते न भव।
विच्छेदत ... एवलात् प्रमातृरूपं तत्यदविच्छिन्नप्रकाशात्मारं तत्र स्मरणा
नोपपद्यते ततएवाक्रमम् ननु वेदस्मर्यमाणात्वेन तत्व प्रतिपद्यते इति यद्दृष्टादि
तिनिषेधव्यवहारसिद्धिसामर्थ्यात् प्राणितिपरमन्यात्मसत्यप्रचटीकायामप्य
दितमेतत् चिद्रूपस्याविति भवते वह्युपपादितमिदं वितत्य मित्रेयावभा
सोहिस्यादित्यत्र परमितिरिदं भावमनुजानेति निरूढिगतेति यावत् एवं
मिति केवलं जायते स यानेचयोः स्वमात्रयोविस्तुपदेशोस्माभयन्ति एतत्र
निर्विकल्पादये मायाप्रमातृरभिव्यक्तो संसारफल इति धर्माधर्मनिर्वपनजात्या
युभोगाहात्मादानप्रबन्धरूपसंसरणकारीत्यर्थः यच्चात्रैतत्तत्रोयुक्तमुक्तं तच्चविक
ल्पस्वरूपप्रकाशनेनैव निवर्त्यत इत्याशयः अत एवेति यतश्च तन्मया एवार्थाः
ततोऽयं इति अस्मदर्शनेन तन्त्रिति मन्त्व्य इति संबंधः सोऽयमात्मा स्वयमेव मन्त्रव्यो मोह
इति संमतः ननु यदि संविन्मयाएवार्थास्तर्हि प्राणादिरात्मैव नत्वनात्मा तत्कथ
मनात्मकं प्राणादावनात्मनीति इत्याशंकामपोहति सत्यमिति अनात्मन्यात्माभि
मानस्तदा भवति यदा घटादिभ्योऽहन्ताविरहितेभ्यो व्यावृत्तघटादितुल्यीकृत एवे
दन्तास्पदे प्राणादेहादौ भवति तदाचेति नियतप्राणादावेवात्मभावे हन्तास
वेद्यस्य समारोपणादन्याविनेतदपेक्षयेति अहन्ताभ्यन्तरासमालम्बनलब्धप्र
मातृता सो भारूपमपि अत्र जिज्ञासु तदन्तामलकलंकप्राणादिकमपेक्ष्येत्यर्थः
एतदेवाह सोऽपीति नन्वितिचेरेश्वरस्यवेन प्रकारेण संवेद्यो अहन्तास्पदं य
स्तेनपकिंचिदविजृम्भन्ते तदा प्राणादिनाहन्तास्पदमिति योजना एतदेवोप
पादयति यतइति अस्माविति प्राणादिः अहन्ते तिरोधाय दशायाम् एवं प्रसंगेन
मायाप्रमातृः स्वरूपं निरूप्य नहि प्रयये निषेधव्यवहारइति यत्सत्तेन प्रमेयत
देवावभाति तत्रैवचेति देहप्राणादौ क्रमेणेति भावनाभ्यासेन पूर्वं हीति
भावनाक्रमस्याभावे अनिवृत्तौ हेतुर्घटादीनांप्रतिग्राहकत्वादि
वि उभयत्र हि कारणमस्ति निवृत्तौ चेतत्र प्रवृत्तिकारणमदृष्टसंस्का
रहूत्वनिबद्धं च वर्तमाने चेति निवृत्तिकारणं सदप्युदासीनतत्तमानत्वविगमे
तत्संस्कारपरिक्षये च फलिष्यति तदाह केवलमिति शरीरपरतादिति प्राण
घशानुवाच्याहदर्शमिति प्रयाणान्त इति परानिरूपिते तावत इति यस्मात्वदेहे
हम्भावोविगलितः सदेहसम्पोपनत धर्माधर्मनिबद्धदेहान्तरारम्भाभावाद्धि

ई॰ प्र॰ ज्ञा॰ टी॰ २५०

गतेदेहे प्रसृतिलयादिभावेवतिष्ठतइतिवृद्धत्वादधनउतीर्णाः यथोक्तंक।
र्मतश्चशरीरिणइत्यादि एवंप्राणायुक्तस्त्वामपिअमायापिकारेवदृश्यते अयेवेतिशरी
रेणपतितेअपिशिवहृत्तत्वोकावशेषत्वेनप्राणशरीरादावहन्ताभिनिवेशस्यस्थिति
रणस्तीतिवाचैषसर्वथानिवृत्तोपिशरीरपातापश्येवायेतिवाचोक्तोरयोगात् न
त्वतदाप्ययोगिनः कस्माहन्तादार्ढ्यम् आह तदाचेति प्राणादावितिवेद्यीकृतेघटा
दिष्वपिवेतिसमायानसंस्कारवदार्ढ्यंवृत्तस्थितोपिशरीरादिनग्राहकत्ववदार्ढ्यनाधि
शेतइतियावत् तथेतिप्रथमभावबलोदितेनपरिमितत्वेनपतत्वसिद्धेनशरीरादि
नासमीकरोति यथेति ननुशरीरादेर्ग्राहकत्वामेवेपिप्राणादेपेतयास्फुटत्वेवग्रा
ह्यत्वेतत्कथमक्रम योगपत्त्वमिति एतन्निषेधयति नतितिवदृष्यतइति आगापि।
कारेइयत्ताचेदस्तक्रम ग्राह्यग्राहकभेदप्रसरायाअनिवृत्तत्वमायापदंस्मेष
णमियमनवस्थाप्रसक्तेनायांतेनप्रमेयतोगमितिनप्रमेयासिद्धिदृष्टेण।
मिति ननुयदिमन्त्रेमन्त्र्यान्तत्वंग्राहकमिष्यते तत्रापिमन्त्र्यान्तत्वंकामननवस्था
मन्त्रेपत्वचितत्वंग्राहकमिष्यताम् ततश्चप्रकामितिकानवस्था एतदाशंक्याह नचे
ति अशक्यत्वेहेतुः तस्यग्राहकत्वाभावादिति तत्रापिपूर्वहेतुः तत्रापिपूर्वइत्येवंनेय
तस्येति चित्तस्यनिराभासमितिमूर्ध्निशिवत्वेविश्वाभासमितीत्थंपर्यन्तोपिशिवत्व
मितिभावप्रत्ययेनावस्थारूपत्वमत्रवदनापरिशीलितधर्मिएवस्यातयेवमपदेशपतोऽ
णीत्वेनाह यथोक्तंप्राक् पूर्णोत्तसर्वमस्मीत्यादि अथायंदेहादावहन्तानिपेधाभ्यासः
किंसर्वथैवात्रोपयुज्यते ओमितिचेत् नहिस्तृतेमोपिवक्तव्यएवेति अत्राहतच्चेतिशि
वत्वमीश्वरत्वंचप्रत्यभिज्ञायसिद्धान्तिशिवरूपाभवन्ति प्रत्यभिज्ञानस्यैवहृद्यरूपस्य
र्क्तेभक्तिशालिनः हठग्रहग्रहीतानतोहतीयतस्त्याभिमानाइत्यर्थः तत्रहेतुःउ
क्तेत्यादिनोक्तः तत्रापिसंप्रदायेत्यादिनादेहस्यसत्वादिस्मनस्यप्रमातृतयासंविज्ञा
ति गौरएवाहंस्थावीति हिप्रमातृप्रतिपत्तिः ततोदेहावस्थायामितिनोक्तम् एतदु
क्तंभवतिकिंचनकर्मणांभूमिकासमारोहादभ्यासकर्मणांस्वरूपमपियावत्समापी
कृतंस्फुटत्वेनवेद्यतयापदीकृत्यपरमार्थप्रमात्रर्थमिमानरहिताणुरितिप्रह।
तःपश्याः देहप्राणाद्युर्यष्टकवदास्थापवलेनत्यागमनभ्यस्तत्तोणानिषिद्धत
दात्मभावापवेलूंचनक्रमसनाडियमाणाः पूर्वोक्तव्याघाताददोमहानर्थइति।
कादेोचवद्धपदाः प्रसन्नत्वेयान्तरतानुपपत्तिप्रागेनपौरविस्मृत्यात्मानःसंपद्य
ते इतितानितिदेहादावहन्तानिषेधाभ्यासेनकिंचित्कृत्यम् तथा विपर्ययप्रदायणा
न्नत्वाविरहितानामेवमुखप्रयोगाअभ्यस्तदेहाद्यात्मतात्यागापपर्यन्तेतत्तेनपन
वस्थाभयादिदमेवालम्बनीयमिति इदानींप्रकृतमिदमाहनत्वयोर्विरोधमुपसंह
रति तदेवमिति ननुयथावागमनइयोगोव्यवहारोप्रयत्नसिद्धः एवमुपलक्ष्यतया

त्मव्यवहारेसतीश्वरव्यवहारः कुतोसिद्धः यदितत्रापिसिद्धत्वतर्हिनवस्थातोपरिहर
ति दृष्टान्तत्वेनेति पुनःशाल्डोविशेषदार्ष्टान्तिकायोजयति तद्यत्रात्मेश्वरोभवतीति
तिव्यवहारःपूर्वैनप्रवर्तितः एतदेवकारेणाह आत्मैवहिविशिष्टईश्वरइतितद्धादिनः
तदाह पुर्यष्टकेत्यादि पुर्यष्टकशरीरप्रभृतिपन्मायीयतद्रूपसन्यअयध्यसम्भ तत्वात्म
काशाव्यतिरेकात्ज्ञानादिशक्तियोगात्मात्मैवेश्वरइतिव्यवहारोसिद्धः ह्यात्मनिचेत्र
मैत्रादिभेदिनितात्माभ्यामेवनिबंधनाभ्यांसाध्यतेतत्वप्रध्यसमावः प्रकाशाव्यतिरेकः
साचाहमितिव्यवहरणीयः आत्मायमितितत् अनेनप्रकाशाद्यतिरिक्तमिवव्यव
ह्रियते ज्ञानादिशक्तिमत्वंचजानामिकरोमीत्येवंरूपमहमित्येवव्यवहारस्यनिब
न्धनम् नन्वीश्वरइत्यस्यएतत्त्वयमाशंक्य यद्यपीत्यादिनापरिहरति तथापी
त्यादिनाप्राग्युक्तमेवसामयम् इहेति नकेवलंपूर्वमितिभावः नन्विहमुत्रव्यव।
हारः प्रवर्त्यतइतिवचनेनव्यवहारसाधनेकरणरूपंतद्द्वारेणाचक्रियात्मकमस्य
शास्त्रस्याभिधेयमित्युक्तम् पूर्वत्रप्रत्यभिज्ञोपदर्शयतइतिप्रत्यभिज्ञातेकथंसंग
मपितव्यमित्याशंक्य एकसंवेदवस्तुतत्वमिप्रपपादयति प्रत्यभिज्ञेत्यादिना
अत्रकरणस्यक्रियायामुपयोगात्क्रियायाएवाभिधेयत्वंशास्त्रस्यप्रतिनिरूपित
म् क्रियाचकरणस्वरूपविवेचनद्वारेणवाच्येतिप्रत्यभिज्ञानेप्रमाणमस्यशास्त्र
स्याभिधेयंलक्षणीयत्वेनेतितात्पतिपादनेप्रयोजनम् प्रमाणस्वरूपप्रतिपत्तिः
तस्याःफलेनव्यापारणात्तस्यफलेप्रत्यभिज्ञोदयः ततःपर्यन्तफलमपर्यन्तयोजयत्फ
लान्तरंपश्याणिनेदानन्तरक्रियवमेश्वररूपतोन्मेषइतितात्पर्यम् ननुप्रमेयस्त्वम
र्थवदितिन्यायात्प्रसिद्धत्वात्मनिकिंप्रमाणव्यापारेणेत्याशंक्याह प्रासंगांहीति
लोकेति अर्थक्रियार्थमुपयोगिनिप्रमाणेवेतिएतदुक्तंपूर्वप्रमाणेष्वेमार्थनिवर्तनमिति
असिद्धइवेतिनव्यवहार्योभवतीतिएवैणासम्बंधनीयम् पुनरितिहृत्यन्तरेणात्य
र्थः ननुप्रमेयादर्थक्रियाप्रमाणाच्चप्रमेयसिद्धिरिति प्रमेयस्यप्रमाणस्यचोप
योगित्वाद्बहिर्विषयविषमविमोहव्यापोहनेहेतुव्याहारसाधनप्रमाणान्वेषणाक्रिय
ताम् प्रमातात्वकुतोपयुज्यते येनतत्रविमोहापसारणांक्रियेत तस्यानुपयो
गादेवचहरणात्सामेनेति ततएतदपिनवाच्यमपुनरावृत्तिफलंतत्रविष्यति
व्यवहारफलत्वाभावेप्यात्मज्ञातत्वोनचपुनरावर्ततइत्यादिनयेनेतितत्किंप्र।
मातरिमोहापसरणेनेत्याशंकामादिसिद्धस्यहृत्रार्थप्रत्यावर्तनदिशामयति
यद्यपीहीति सर्वत्रखलुप्रमेयोपयुज्यतेचभगवानवभासतेचोपपद्यतेतयदिन
रूप्यते तत्प्रत्युतप्रमाणप्रमेयवर्गोयेनक्कचिदस्तिनक्कचिज्ञातिनक्कचिदुपयु।
ज्यतेस्वतन्त्रतयेतितात्पर्यम् तथाहिप्रमातृप्रमेयवर्गस्यजगदन्तर्वर्तिनः प्रसु
मस्ताद्यवतादर्शयिष्यति स्वात्ममात्रनिष्टत्वाभावेन इहहिप्रमाणस्यतिष्ठावस्थाः
साक्षात्कारः वर्तमानताफलपर्यन्तताच तत्रप्राक्कोटौप्रमातैरवविजृम्भेतिदर्शी

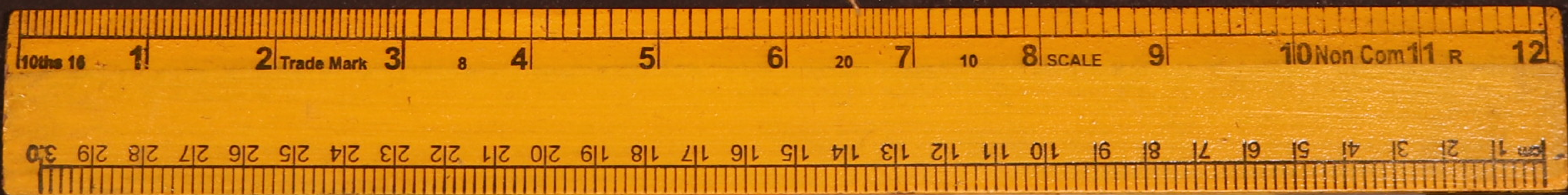
यति प्रमेयजिज्ञासायामिति सर्वत्रैव तावदयं प्रमाता दुःखसंक्लेशविद्वेषी सन्
स्वादरसादरश्च तेनैव प्रमेयजिज्ञासयैव बाध्यमानः मार्गगमनादावपि तज्जि
ज्ञासोरण्यविवेकवलोपनतः एव मध्ये संशय उपजायते यन्निर्धारणाय प्रेक्षापूर्व
कारी व्याप्रियते स्वशरीरमपि क्लिष्टमुपनयन् तस्य जिज्ञासमानो विवेकव।
लादेव संशयमुपस्थापयति किं यथैवेदं महत्तया स्पन्दमेव शरीरे तथैव स्यादुत नास्य
थेति ततश्च संशयापाकरणाय प्रमाणमेव प्रवर्तयितुमिच्छति तदनु स्मरति
यत्रापि वस्तुवृत्तादेव विवेकमनुत्तरेणापि संशय इदं ति यथोक्तनादर्शनात् स्या
ण्णनरादौ तत्रापीच्छैव गतिः मदयं प्रमाणस्य प्रवर्तने इच्छात्मकः संकल्पविशे
षः धर्मिणां तत्र महत्त्वं धर्मनियमनिर्णयेन त्रिमितं च प्रमाणमेकीकृत्य वे
त्विदमुत्पाद्यते विविधं कृत्वा चारणं संचारणं प्रमेयस्य विशेषावगमः।
निर्वचनप्रमाणान्वेषणलक्षणं च विशेषचरणं कर्तव्यं तत्सम्यग्वाचरणमि
ति विचारः परितः आलोचने सर्वतो विवेचनात्म परिवर्जनेन वालोचने प्रमाणपरि
शोधनमिति पर्यालोचने सम्भवतोऽर्थस्य संभाव्यमानतया उपपद्यमानस्य तदेवस
म्भवसमर्थाचरणमुपपादनमित्युच्यते एवमिच्छापूर्वकं प्रमाणस्य प्रवर्तने संक
ल्पप्रयत्नरूपं विचार उच्यते यत्राह इदमित्थमेतद्यत्न देवमन्तनेवमिति विस्तरप
एवमेवत्यनिष्टपराकरणेन स्थापने विचार इति पंचपदो विचार इति समग्रहः वि
चार इति किंवा वाक्यमभिप्रेतं वाक्यार्थो वा वाक्यार्थोऽपि ज्ञानाभिमतो ज्ञानात्मा
वा ज्ञानमप्येकं वा ज्ञानमाला वा पदानि च किं तस्मिन् उल्लानितदर्थरूपाणि वा ज्ञा
न्यपि ज्ञानाज्ञानभेदेन विकल्पनीयानि पादद्वयेऽपि च नवा भागाः विषया वा उत ज्ञान
वा ज्ञानमाला वा विचार इति संभाव्यते तावदेतत् तत्र च ... ज्ञानानामवसरः
संजल्पान्तरावसरे एकस्मिन् ज्ञाने संशयरूपेण निर्णयरूपे वा विचारत्वेन संमते व
क्तृणां पदानां को वक्ता वाः कल्पनापोऽत्र कश्चन नियमः ज्ञानमालायामप्येते ते
वक्तृतः पदनियमनिरासः अथैकस्य ज्ञानस्य पंचपदानि त्वेयद्गुणानि तदा पर्वतो
धूमवानिति कामं ज्ञेयमस्तु पदद्वयं ततः परं तु किमिदमेवमतनेवमित्यग्निमत्वा
नग्निमत्वं संशयो यं वा योन विषयरूपं पदद्वयमेतत् अग्नेर्भावाभावौ विषयावि।
ति चेत् अस्त्वेवम् संगतिस्तु का एकैवं ज्ञाने पर्वते धूमाग्निभावाभावाग्निनियमाः
पंचयदि विषयतां गता शिरवस्य स्यैव ज्ञाने चेट पदादयः तत्पर्वतो ग्निमानेवेति कथं
परस्परापेक्षा सिद्धिर्भवेत् अग्निनियमस्याग्न्यभावाइतिमोयमग्निभाव पर्वतेनैव
चमंपदेमतस्यात् एकदेवैकत्रैव च ज्ञाने वह्निर्भावसभावे च कथं विषययेदितिवा
च्यम् अपृष्टपृथग्भूतेज्ञाने विषयीकृतानि पंचवस्तूनि पदान्यनसन्दधानं ज्ञाने प
ञ्चपदो विचार इत्युच्यते तत्र धर्मिज्ञानं धूमज्ञानमिति ज्ञानद्वयस्य तावदस्तु विष
यद्वयम् ततः परं तु यत्संशयज्ञानं विमर्शो भवति सैकपदद्यात्मनाकमप्यमानोवि

षयः स्याणोर्वेत्यत्रैव वाक्यानप्रवेशेन पक्षान्तरदोलयोः प्रवेशितत्वाद परस्यापि विष
यद्वयमेकमनेकं वा ज्ञानमित्युभयथापि कः संशयार्थः तदयं किमेवमितिप्रश्नभे
देऽप्येकस्वभाव एव संशय इति कथं पदद्वयात्मकमस्य एवमेवेति स्थापने च निर्णा
य उच्यते तस्य धर्मिधर्मसंवेदने संशय इत्यादीनि कथं पदानि विकल्परूपाणि भवे
युः उपयोगमात्रान्नानि तस्य पदानि इति चेदनिष्टपराकरणमपि पदान्तरत्वे।
न किमिति न गणितमिति पंचपदत्वं कथं स्यात् कस्यायमत्राभिमानः पंचपदो।
विचार इति न केनचिज्ज्ञातस्माभिरेवान्यतमसमपमाशितेल्लोकस्यैनिवालात्र
पि हि प्रथमव्याकरणसूत्रमधीत्य न्यायसूत्रमधीयते यत्रोक्तं विमर्शपक्षप्र
तिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति विमर्शो हि संशयः स च सति धर्मिदर्शने
प्रतिपक्षोपालम्भ एव वानिष्टपराकरणमिति कोऽयमपूर्वप्रदर्शनाभिमानः प
र्वविधाभिमाननिर्माणमपि वा भगवत एव स्यात्तन्मिति वेद्यतेनमामस्माभिः
व्यवस्थापने विचार इति च प्रतिज्ञायाल क्षणपदप्रयोजननिरूपणावसरे य उ।
च्यते इदमित्थमित्यनभिधाने इत्थभावाविमर्शनेनगत्वाच्चनिरालम्बनो विचारो।
भवेदिति तदस्तु यत्रुच्यते किमेवमित्यादिपदद्वयानभिधाने तीव्ररूपो विचारः स्या
दिति तदतिन मामव संधानवध्यत्वे हृदयस्य अग्रेन हि वचमाविमर्श एव संशया
त्मा विचारस्य लक्षणमुक्तं भवेत् न तु स्थापनमिति पुनःस्वाभिमितं यद्यैवमेव
भवति पदेनस्यान्निष्फलोनिरवधिश्च विचारो भवेदिति तदनेनापि स्थापने विचार इ।
ति प्रक्रान्तपूर्वं सामानाधिकरण्यं विरुध्येत न हि तदेव स्वात्मनि फलमवधिर्वा भवि
तुमर्हति तदेतेन विचारं विचारयता पूर्वापरं न विचारितम् न चानुमानिकनिर्णययो
गादेव परीक्षकता विचारकता वा लोके चरमेतमीति नयेन वस्तुतन्त्र विचारस्य प्रव
द्धेऽपि संभवात् अनुमानिकविचारोऽपि ज्ञानमालात्मा यद्युच्यते तत्संभाव्यापदइ
ति वाच्यम् तावतातद्व्यावृत्तात् न च निर्णयो विचारः प्रसिद्धः विचारितमेतस्वविभि
न्नेचायापि निर्णीतमितिव्यवहारात् तथाहि महाभाष्ये कृतं व्यवस्थातिकेऽदं विचा
र्यते इति संशय समति प्रमाणान्वेषणमेव विवेकाय वतारणं प्रकल्पितं विचारत्वेन
व्यवहृतवान् आरोमपि तावद्विचारयेद्यावन्निर्णयं प्रपद्यतीति तत्रदृष्टिल
क्षणान्निर्णयान्स्वोवस्थैव विचाराधित्वे निरूपितम् महागुरूणामपि विचार
समापन्नं तन्त्रान्तरं निविचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः इत्युक्तोऽन्यत्र तत्र प्रज्ञे निर्णी
यरूपायाः प्रज्ञायाः पश्चात्स्वरूपमभिदधता निर्णीतौ वैव विचारत्वेनोक्ता किं च वि
तर्क एव संदर्भविषयतां नीतो विचार इति दर्शितः न च वितर्को निर्णय इति युक्तमुक्त
म् प्रमाणोपत्यासरूपाणि निर्णीतौ वैव विचारः इत्यलमवान्तरेण एवं प्राक्कोटौ प्र
माणस्य प्रमातृत्वे वोपयोगमुक्त्वा परकोटावपि दर्शयति एतेनापीति प्रवृत्ताविति
ति द्वियोगे हेतौ च पञ्चमी पूर्वोत्तरसम्बन्धेन मध्यकोटौ तु प्रमाणप्रतिपत्तिक्रमेण
मपि प्रमातारमेव वक्तव्य ततश्चलयतीति दर्शयति तेष्वनीतिप्रमातारं प्रतीत्यर्थः

ई॰
श्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२५२

एवं मध्यकोटौ प्रमाणं प्रतपत् तत्र पश्चात्कृतार्थं भवति तथा पूर्वापरकोटिमे
वान्यथा वनीतिनिरूप्यते तथापीति पूर्वकोटिरपरकोटिश्चात्मत्वेपि वदर्शितं।
प्राक्काक्षदर्शावलेहेनेवोत्तिष्ठतीत्यादिना प्रतिष्ठितं दृढनिश्चयरूपामर्षः प्रमात।
र्यमादयतीति सम्बन्धः व्यवहर्तेरीतियदुक्तं तदेव स्फुटयति सामान्यादीत्यादि
नाव्यवहारमध्यमार्वत्रिकत्वेन व्यवहारोऽप्रयुज्यमानोनुमानं प्रामाणिको।
ति तत्र मोहमात्रनिवर्तनफलमेव सर्वत्र विचारपद्धतिः प्रमाणं प्रवर्तयि।
तुमनविक्षन् एतदेवकोटिद्वयेन प्राधान्यप्रमाणं प्रवेशयितुरूपं संहरति म
ध्यकोटेस्तुप्राधान्यमपरकोटापर्यवसानेव्यवहार्येत्वाभावात्सोगतादि
दर्शनेष्वपि निरूपयति ततइति विचारलक्षणापूर्वकोटिमेवतत्रापि न सर्वत्र स्फु
टसंवेद्येति यस्त्वाउयातास्तत्रस्वजगदन्तर्वतिनि प्रमाणप्रमेयवर्गइत्यादिना
मध्यकोटिः स्फुचितामोहानिवर्तनमात्रफलत्वेपियत्र प्रत्यक्षप्रमाणदृष्टत्वेहू
दात्तत्स्यनस्यः स्मरीक्रियतेहेतुतयापितत्रांशिप्रायान्येमेवतत्त्वेदृष्टत्वमप्रमितमेवा
भिप्रेतमित्यपूर्वप्रमापकं तत्रस्मावहेत्वनुमानम् तत्रापि प्रमातेव प्रत्यक्षमार्वत्रि
कत्वेनव्यापारयन्नुपयोगीत्याह यायेति नन्वेवं यदि प्रमाणस्य सम्बन्धी सव्यापारः
कथं प्रमातासार्वत्रिकत्वेन व्याप्रियते अथैवं ननहि प्रमाणस्य सोमसम्बन्धी स्यात् अपि
तु प्रमातृरेवसस्यमेवमित्याह व्यापारोपीतिकरणस्येति परस्पराविरुद्ध्यमानतिप
त्तनादिकया इहेति अस्मद्दर्शनेयत्र प्रमातृत्वलग्नेनवाभासः प्रमाणं प्रत्यक्षम अ
नेनैवचाग्रेपेनवर्तमानत्वाकोटावपि प्रमाणस्य प्रमातृसाधान्यप्रवर्तनं तेनैवेति दर्शि
तम् इतितिस्रष्वपि प्रमाणावस्थासु प्रमातैवविजृम्भते इति पृथक्कोमम्?ठ प्रतिज्ञत
व्यवहारसाधनत्वमुत्पादनमेवस्मः सएवहिप्रमाता वक्तुमाधनेव प्रमाणं व्यापारयति
व्यवहारसाधनेचतत्तस्त्वदाय तमेवप्रमाणस्य विचेष्टितमिति दर्शयति तेनेति म।
स्तादिरित्यर्थः प्रमातृसमानाधिकरणं व्यपदेशं प्रकृतमस्यादादेः प्रत्यक्षानुमाना।
गमोपदेशात्लक्षणं प्रमाणं यस्मिन्स्वर्गादौ तत्र संख्यानियमेच षट्त्रिंशत्तत्त्वानीति
आदिग्रहणान्तं त्रप्रभावदीक्षादिसामर्थ्यं चपरामृष्टाकारेणनिवेदयैवादिरूपत।
याख्यविमर्शप्रसिद्धिपर्यन्तप्रसारयतीत्यर्थः क्रियतइतिनेनैवप्रमात्राशास्त्र।
काररूपेणेतिसम्बन्धः यावन्तिद्दात्मज्ञानस्माशाभिक्रत्यन्तसिद्धान्तरहस्यानि
तत्रूपाणितान्यात्मनिनेवसिद्धिमपूर्वंरूपंरचयन्ति तस्माद्व्यवहारमात्रसाधनफला
त्मेवतानीतानीति भावः अतएवेति यदेतत्तिसृष्वपिकोटिषुतस्यैवप्रतपनस्मरणम्
तत्तेहेतोर्यत्प्रमातुः प्राधान्यतस्माद्धेतोरिदमपि सिद्ध्यति यत्सर्वमक्रममेकेनेवप्रमाणेन
विशिष्टव्यवहारादौकार्यकाभ्रणतेमादि एकत्रहिप्रमातरि प्रधानेन व्यापारविमर्शाव
लात्प्रधानस्यभेदाभेदव्यवस्थापकएववासौ सार्वकालिकत्वेनविमर्शइत्येकेप्र
माणम् अन्यथात्वसमन्वितेभिन्नसंवेद्योपरागान्तरदर्शनेस्वभावसंकोचवत्ता।
त्कालभेदवतः संविदोभिन्नास्तदध्यवसाया अपि भिन्नाः क्षणिकस्वभावा इतिक

यमेकमेवप्रमाणम् नात्कालिकवस्तुप्रकाशानपर्यवसितस्वानुभावितयाम।
स्यव्यवहारहेतोर्विकल्पाध्यवसायंजनयत्सार्वत्रिकत्वेप्रमाणं भवेत् भिन्नेष्वसंवे
दनेष्वसर्वेष्वपिवा पूर्वग्रहणारूपतेतिकामग्रहीतग्राहित्वात्प्रमात्रत्वासग्रहीतइव त।
तत्र कथमिदमुक्तं ह्योध्यते धारावाहिविज्ञानमालायामाद्यमेवसंवेदनं प्रमाणमि।
त्यादि नन्विदानीं जन्मावसरएवानेनव्यवहारादिभावस्वभावग्राहित्वात्प्रमाणेन।
प्रामाण्यमास्तादित्तमित्तु नवकालेज्ञानानामप्रमाणत्वमेवस्यात् आभास।
मात्रेखल्वेवमेवप्रतिपद्यतामास्तु प्रस्थान् नचाप्रमाणत्वमेकान्ततस्तेषाम् आ
भासान्तरेषग्रहीतपूर्वेषुयोजनाभासेवानुल्लसितपूर्वस्यविमर्शलक्षणस्य
प्रमातृव्यापारस्योल्लासनात् ननुप्रमातृव्यापारोविकल्पः सोपिचज्ञानस्व
भावत्वात्क्षणिक इतिकथं प्रमातृव्यापारस्य कोचिदप्यैक्यमुचितम् एतदाशं
कितम् परिहरति तथापीति अन्तर्मुखतापाधान्येनासौवर्तमानः प्रमा।
त्रायावतिस्थाने स्वात्तु छिद्यते तावदेकएवेति नत्वन्तर्मुखस्वभावेनतेनकि
मेगीक्रियतेनेत्याशंकाह सचेति मायीयभेदसंस्कारात् विकल्पोसावाग्रीयते
शुद्धोपिविमर्शः नत्वन्तर्मुखत्वेनाहमितिप्रत्यवमात्ररूपेणविकल्पताभाजापि।
विमर्शेनेतनप्रमाणतो फलवत्ता अपितुचेष्टायमितिबहिर्मुखत्वेन नचैतेन
वाह्योर्थः स्पृष्टएवइतिकथमुक्तं विमर्शप्राधान्येनार्थव्यवस्थेति अत्रोत्तरम्
योपिचेति इन्द्रियव्यापारादिति तज्जान्निर्विकल्पकज्ञानादिति यावत् सोपि
नतिविषयः अपितुसार्वत्रिकत्वेसामान्यविषयः अन्यथात्वस्वलक्षणविष
यइतिउक्तमितिनिभोतितेचावसायस्मपादौ ननुपुरोवभासमानेसामान्यस्व।
लक्षणं वास्पष्टप्रतिभासमस्पष्टप्रतिभासेचविकल्पेतत्कथमुक्तंतद्विषयएवे
ति अत्राह नचापीति भिन्नावभासच्छायानामपिस्तुत्वावभासतः एकप्रत्यवम
र्शादेकत्वमनिवारितमित्युक्तम् तावत्तुग्रहणत्वमतेनावत्रेदंरूपपादमिति
दर्शितम् परोपिनभेदमत्रवत्तुमर्हति तदृत्याह यौगीतिबोद्धः अन्वयधारणा।
मेवदर्शयति निर्विकल्पमितिकल्पदमेततस्येति आलीयादवभासादत्य
रूपम् ततइतिपरमतेपि यतः प्रतिभासभेदोऽशाक्यावधारणः अनेनतचविम
र्शावलादेकप्रसाधनेनप्रकृतेपि प्रमेयैकरावलम्बः कृतइतिदर्शयति ततइति।
ग्राह्यविकल्पेईश्वरः प्रमातामर्वशक्तिरात्मैवेति उपदेशावमरस्यव्यवहारसाधन।
बलोपलनेशोहः प्रमेयतांनीतस्यापि परमार्थपरामर्शोहन्तात्मनिविश्रमइति
इदमिहतात्पर्यम् भगवतइच्छैवस्वात्तन्त्र्यप्रयुक्तलोकोपकृत्यादिरुक्रम
तन्नेत्राद्देनप्रतीयमानः इतत्वकिमितरद्ध्वरम् यत्प्रकाशात्मन्येवप्रका
शमानेएवप्रकाशनिषेधःप्रकाशमानएव एवंभूतेयत्स्वातन्त्र्यंतदेवग्राहको
ल्लासनंतहोरणचग्राह्योल्लासनमपि सेघामायाशक्तिविमोहनीत्युक्ता तेल

तोयः स्वात्मनिस्वतंत्रेनित्येव्यापकेचसत्यस्मदादियोगात्कालायोगाद्देशाऽयोगा।
च्चप्रकाशमानेएवसति चनतमोप्रकाशमानेताभिमानोमोहमलादिपर्यायनि
रुक्तः आभाससविशेषस्तद्वशात्स्वात्मनिपूर्णामीश्वरव्यवहारेनप्रवर्तयतिस्म०ः
सोऽन्तेनेच्छादिशक्तिप्रभावशाद्व्यापकेनदृष्टपरमार्थान्मानरूपेणाव्यवहार।
साधनेतनप्रत्यभिज्ञापनेनाशशाक्येणावबोध्यते यथाहिभीतःकश्चित्सोऽहदः
प्रसारितेतमन्यपएवंबोध्यतेकः खल्वभवान् यस्मेदङ्गुलिमीदृग्वृहिमितिच
त् प्रपश्यस्वात्मन्येतदितिपुनःपुनरभिदधता नचापूर्वमस्योत्पादितंकिंचित
तेष्वेवपश्चलोकोभासमानेएवस्वात्मनितनाहमीश्वरइत्यादिमोहादभिमन्यमा
नोविबोध्यते यत्रखल्वज्ञानादिशक्तयःसर्वेश्वरवृत्तिवद्व्रियतेतन्नावतिः।
मितकालानव्यवहारस्ययथाशुद्धाणादिप्रसिद्धः त्वय्यपिचताःसन्तीति अथ।
वायनयदाप्यतेषोराजेनतिजेराज्ये तथाचत्वयिविश्वम् यल्लग्नंयज्ञाति तेनैन
पूर्णेतिधानऊम्लइवत्नेःत्वयिचलग्नेविश्वंभातीति यस्यएवंनित्वेतिभातिस
तावतिव्यापकः तत्रैषिवक्षणिभावः शिवादिषिवधृत्वंवत्वयिचसंविद्रूपे
यतादिसदाशिवान्तेषांस्तुशक्तियायवगातेविश्वमन्तर्वर्तिभातियस्मिन्नतिपदे
देतिलीयतेच तत्रास्वर्वपरमागवद्यापिस्वमाविवांऊरः तथाचत्वयिप्रकाशरूपे
विश्वमित्येवमीश्वरत्वव्यापित्वनित्यत्वधर्माव्यवहारणीयाः अन्येयागमाः
सन्त्स्वशःशक्तिशाहृवाव्याधर्मःतत्सकदनायेदृष्टाणपरार्थानुमानरूपप्रमा।
णादित्रिग्रहस्यानपयेल्लपदार्थोऽशोऽप्राकनिवेशनेनसमयकारबाञ्जुत्पत्तिसंपादन
समर्थशास्त्रम् एवंहिसमयकारःप्रतिपादितोभवति हिताहितप्राप्तिपरिहार
योरित्यादिनाचप्रत्यक्षादिपदार्थोऽशोऽपिकापवञ्जुत्पादनप्रयोजनतयापरार्थाः।
मानरूपेणान्यथाप्रमाणपत्रतिलभमानेस्वशास्त्रमित्येवन्यायतत्त्ववेदिनःति।
नतविहशोपातातऊशाल्लदोषैः परैरपिप्रदर्शितैव एतञ्चमदीयादेवकथासत्ववति
लकाहिततमवधार्यम् एवंव्यवहारसाधनेनप्रकाशमानएवयत्रप्रकाशतःस्व
त्वभिमननेतंसमारशाहूवाच्यम् तदपसार्यते तदपसारणमेवमुक्तिः अभिम
ननाभासमात्रपरमार्थोहिबंधमोक्षोभगवदिच्छाविजृम्भितमेवहस्त्वेशोपि
व्याम्ह।ऽस्यतद्वपिमोक्षापसरणमेवकर्तव्यमितिनापूर्वंकिंचिदप्रसिद्धंप्रसा
ध्यते व्यवहारसाधनप्रमाणप्रभावसमाश्वस्तहृदयस्तुमोहसंस्कारकल्पोद्य
त्वसंधायमाशोदेहादावहन्ताभिमानेप्रवृत्तइत्यभिधीयते विदितेत्वज्ञानाऽलन।
न्मुत्रऽवपथएवत्रपितदभ्यासएवयतः यस्यासुनचिन्त्याभावनात्तत्वा०ताभिर्भेदऽ
कःशिवशास्त्रोपदिष्टविधिपूर्वकोपायेनभावनाभ्यासदार्ढ्येनतत्रैवदेहप्रा
णादौचदादावपिवासंचारितपारमेश्वरधर्मप्रबंधःसिद्धिभजनेपमेत्यभि
धीयते यस्यागमेसंप्रशमचेष्टमानसिद्धतमभेदेनचाहरूपंतिहपितम् इयता।

पिनसर्वथामोहकलासंस्कारस्यप्रत्ययः प्रत्येयेवस्यदेहाद्यहंभावनियमविग
लनात्परमेश्वरतेवईश्वरेच्छावशादेवतकस्यचित्प्रयत्नवशतेरपिप्रत्यभिज्ञानेनोम
ग्रते तस्यापिश्रोत्रपथागमनमात्रादप्यवर्षेणसंस्कारपाकक्रमेणास्वरूपलाभः य।
थोक्तमागमे निष्कल्पआत्मसंस्कारपवितैर्जीवन्मुक्तोभिधीयते तत्रैवविकल्प।
मानस्तुपिंडपाताच्छिवेव्रजेदिति मयापिव्याख्यातमेतत् संसारजीर्णतरुमूलक
लापकमसंकल्पमान्तरतयापरमार्थवत्रः स्तुविस्फुलिंगकणिकाअपिचेत्तद
न्तर्दीप्यतेविमलबोधहुताशनाशिरिति तदमुनापूर्वंकिंचित्प्रसाध्यतेस्वात्मनी
ति तदधुनानिर्व्यूढंपरमार्थतः यदुक्तंशास्त्रादौकर्तरिज्ञातरिस्वात्मन्यादिसिद्धे
इत्यादीतिशिवम् ॥ १२ ॥ इतिमहामाहेश्वर श्रीमदाचार्याभि
नवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यांक्रियापिकारेप्रमाण
तत्फलप्रमेयपरमार्थविमर्शस्तृतीयः ॥ ३ ॥ ॐ नमःशिवाय ॥
ॐ ऐक्यपरमार्थकलयात्रिशक्तिपुरघट्टितं विश्वरूपमहम् अन्तस्तत्त्वमतत्त्वो
धममरसमहाकारणंस्मरामिहरम् ॥ क्रियाशक्तिस्फारएवसम्बन्धइत्युक्तम् स।
चतापकभावाभावात्मानिर्णीतः अधुनात्रकार्यकारणतारूपोविस्तर्यते श्लोके
कविशान्या सषचानन्तशक्तिनादित्यादिकयाहेतुताकर्तृताक्रियेत्यनया तत्कर्तृ
कर्मतैवतत्त्वेकार्यकारणतायाःइतिसमतेश्लोकेनोपक्षिप्य त्रयेणान्यस्यकारणा
नानिराक्रियते घटेनचेतनस्येवसाकर्तृतानेतिप्रसाध्यते कारणविचारशास्त्रा
श्रान्नऽन्वमानेःवसंपनियतिशक्तिरुपजीवनीयेतित्रयेणादर्शपतेशाक्योन्यापिका
र्यकारणताःसत्वयमेवशरणमवलम्ब्यते ऽन्यथात्वनित्यत्वेवसिद्धि त्रयेण कापिलो
त्याप्यवमेवतित्रयेण इयताचेतनस्यकर्तृत्वमितिप्रसाध्यतस्याप्यनीश्वरतायां।
तन्निर्वहणीतिद्वयेनतिसंक्षेपः प्रतिसुद्धंतत्प्रयस्यते एवंक्रियाशक्तिमुखेनप्र।
मातृतापरमेश्वरेप्रसाधितव्यवहाराः कर्तृरूपात्तत्रएवान्ययामघटितेतिदर्शय
तिसूत्रेण एषचानन्तशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून् भावानिच्छावशादेषाक्रि
यानिर्मातृतास्यसा एषएवशृणाः प्रमाताऽमून्भावानाभासयतिअविच्छेदे
नकथम् एवतवभ्यतिरेकेणाःविकल्पाचाक्रमाचायानिरूपिताइच्छातस्याः
सामर्थ्यात् काऽस्यतेभावाइतिचेत्त आह अनन्ताविश्वेभावाहितस्यैवशक्तयः इत्यु
केस्वामिन्इत्यत्र यदिदमाभासनमिच्छाप्राणितमेतदेवभगवतःकर्तृत्वंनिमातृ
त्वेसष्ठत्वमुच्यतेइतिसूत्रार्थः तमवतारयति इदानीमित्यादिना निराकरिष्यत्नि
तिजडस्यतत्रसत्यादिनाप्रबन्धेन तिनएसोतिपरस्यनसंमतमितिभावः स्वमतेना
हनापीतितस्यानितिति अनेनक्रमयोगपद्येएवलक्षितिपरस्याभेमनकिः इयता
चतत्प्रयुक्तं यदाहुः स्रष्ट्यादौयदिनित्यमिच्छासेहेवस्थितेऽप्रलयैस्यातम् क
दाचित्कत्वेनस्याहेतवन्तंवाच्यमित्यादि एषाणीयापराराभेदाशयेनेच्छाऽनिबद्ध

ई. प्र. ज्ञा. टी. २५४

वचनपाठोप्ययमेव निराभासेति क्रमेण भगवति नकालयोगइति प्राच्य
मेवस्मारयति क्रमावभासनेत्यादिना ईश्वरोपीति कुम्भकारादिरप्येवमित्यपि
शब्दः तथाचवक्ष्यते संसारिप्रमातुरपीच्छैवेत्यादि यतइति इदन्ताभागोपरागो
पनीतेनवेद्यत्वेनस्पर्शोभवेत्कालयोगो विकल्परूपतायाम् ननु सा विकल्प
रूपा निर्माणे तदभावेपि देशक्रमणादिकार्योदयात्ववितथावनादौ तत्त्व
भावेपि तद्दृष्टितो भवेदेकः द्वितीयश्चाप्रवेष्टितइत्थं रोमण्डलादिप्रायकरणे
तेनासस्पन्दः तत्र हि प्रमातृसंवेदनं सद्भावाविशिष्टं संवलक्षणे प्रतिहत
प्रयत्नतात्मकः कृतमेवेदंमयेति निनिष्क्रमस्य प्रतिभानलक्षणेन तस्य कर्तव्य
स्य संपन्नत्वविनिवाचनादौ संपन्नइति सएवान्वयव्यतिरेकाभ्यां निर्माणरूपो
विमृष्टस्य तदेतदाह वाचनेत्यादिना ननु तथाभूतप्रतिभायोगे विकल्पोपि काये
निर्माणायव्याप्रियमाणो दृष्टः मन्थरगमनवादनादौ तत्कथं तस्या क्रम
त्वम् अत्रोच्यते योपीति एतच्चघटोयमित्यध्यवसायेनोक्तम् विकल्पस्य च
निर्माणत्वे मायीयपदे नतु प्रकृतायामीश्वरदशायामित्याह ईश्वरस्यचेति
सैवेति इच्छामात्ररूपा उपपादितमिति कुम्भकारस्येवेतन्यमीश्वरतन्नियतिमहि
म्नातु चक्रदण्डादिवर्गोपतितनपवकुलालकायकम्पणात्तावभासः स्वप्नसंकल्पा
दिवदिति प्रसङ्गान्निवेदितम् ॥ १२१ ॥ ननुबीजादङ्कुरोत्पत्तौ चेतना
नुप्रवेशोनेवास्तीति कथमेवं विश्वावभासकइति किमेतत् अत्रोत्तरं स्वरूपेण जड
स्यतु न साक्षाच्छक्तिः सत्तायदसतः सतः कर्तृकर्मत्वतस्यैव कार्यकम्पणात्तानतर
ति अङ्कुरस्य सतोवा असतोवा यत्पारिदृष्टपत्तेसत्वे तत्त्वतबीजस्य शक्तिर्नो अङ्कुरस्य
अङ्कुरोजायतेइति संगतोङ्कुरस्वभावोनो अन्यस्य बीजस्य कथं शक्तिरङ्कुरस्यानेक स्वतन्त्रता
तस्मात् क्रियाधारात्मा भासमानेकमेवकार्यं भासयिता चकर्तैवकारणम् असत
रूपस्य सतइति वार्थः पूर्वसूत्रवार्थ्यं गर्भीकारेणव्याख्यानम् असतोङ्कुरस्य सतो
वा बीजस्येति यदिवा बीजस्यैव सतो असतो वा इति हेतुपदार्थयोरवं डत्वात्सो
व्याख्यातानुदेशः प्रतिवर्तितपदार्थैर्व्याख्यातरनीतियथासम्भवं योजना ॥ १२२
जडस्य कथं नेषाशक्तिरिति चेदुच्यते यदसत्तदसयुक्तत्वान्नासत्तसत्त्वरूप
ता सतोपि न पुनः सत्तालाभेनार्थोऽप्यचोच्यते कार्यकारणता लोके सा
त्तविपरिवर्तितः उभयेन्द्रियवेद्यत्वेनस्य कस्यापि शक्तितइति सद्भावस्तद्भावका
र्यसंभाव्यते त्वात्मकमनुभयरूपम् निर्वाच्यमितितुस्ववाचैव विरुध्यते त
त्रयय सत्ता घटस्य रूपं नहिस्वरूपविरुद्धोसतो कथं कारमङ्गीकृतनाम् पा
दृपत्तेन्नैषपिरजोपरोपेरपि वा नीलमिवपीततनाम् अथास्य सत्तात्मके रूपे तद
र्थकिमस्यपर्यायो चतोदेडादिभ्यः व्यक्तिविषयत्वस्फुटादयोपि सदसत्तयानु
योज्याः नचेयतान्तस्सीमवासितमञ्चिते प्रामाणिकस्य लोके सप्रतिह
ता

प्रकृतस्यव्यवहारः सचेत्थं समर्थ्यते कुलालादयान्तर्मनोगोचरतापन्नेरपि प्रा
च्यावस्थायामन्तः स्वसंविदितादात्म्येन विचित्रतया विश्वस्य भेदाभेदस्यापरि
वर्तमानस्य स्फुरतोपदन्तः करणैकवेद्यत्वस्वादेरन्तर्बहिष्करणद्वयवेद्यत्वंवघ
टादेराभास्यते एवमेव सलोके कार्यकारणभावः तस्यकस्यापीति अस्मदाद्यचि
त्प्रभावस्येत्यर्थः यथाहि दर्पणस्वमसंकल्पकुम्भकारनिर्मीयमाणोयंघटइति
आभासेपि तत्त्वतो दर्पणादिकस्यैवमहिमा तथैवसंविदेवच घटाभासेनमहिमा कु
म्भकारनिर्मीयमाणत्वाभिमानाभासो त्थापनेष्येवसंविन्महिमा चैद्दण्डचक्र
कुलालकायादौ प्रतिभासमानेनेदंतिर्मितमिति तत्रचजडो दण्डादिर्नैवक्रियाभि
मानभाजनमिति चित्स्वभावे कर्तृत्वेव्यवतिष्ठते उभयेन्द्रियवेद्यत्वेन स्फुटमर्थक्रि
याकार्याभासरूपं लक्षितमिति सूत्रार्थः असदिति असत्त्वङ्कुरइतिनाङ्कुरस्यानेन त
स्वरूपं किंचिदुक्तम् यत्तस्य याविरुध्यते असतस्त्वसमानामकार्यत्वमित्येनेनाङ्कुर
स्यातेनाङ्कुरस्य कंचिदुक्तम् पूर्वमङ्गीकृतवतस्तहि किरुद्धधर्मोपगमउक्तः ननुयत्प्रभा
वमपीदं वैकल्पिकं वास्तवं तर्हि किम् आहवस्तुतस्त्विति अन्यथात्वस्येति असत्त्व
स्य नत्वतत्स्थितेत्त सत्तान्तर्विपर्यन्तयोज्यः सइत्याह तावदस्यादिति तच्छेतान्तचास्य व
पुषोऽतिस्फारात् ननुबीजेसत्यङ्कुरोत्सत्वङ्कुरस्य रूपस्वात्मकम् ततः पदद्वयमपास्य कथं पु
र्यन्तयोगइति परस्य मोहमपहन्ति नचेति अन्तोनत्तिनाम सम्बन्धः इति यत्परस्य मतेतत्त्वं किं
तस्य रस्यमतम् आह बीजेत्यादिप्रसंगापदान्तम् पूर्वमिति परावस्थायामुपलभ्यते बीजेसत्य
वाङ्कुरासीत्यनेन नवीजानन्तरे . . . . पतितेन किंचित् कल्पनामत्रसत्त्वास्व
भावस्योक्तत्वात् ननु कस्मादेतत्परमतेनाङ्गीक्रियते आह यतइति यद्यपिचेति परमते
तथापीति अस्मन्मते हृत्तिर्व्याचष्टे सिद्धत्यादिना हेतोसन्त्वभावतायाअपूर्वत्वे यल्लभ्य
मसत्त्वेनतत्त्वनिधानान्तेनसह विरोधः सिद्धायाः सत्तायाव्याप्त्यात ननु एवं सहेत्वपि
विरोधएववक्तव्यो ननियोजनत्वम् सत्यमभ्युपगमवादेन तु हृत्वम् माभूद्विरोधस्तथा
पि नैरर्थक्यम् इति अतएव हृत्तौ नुसारेण व्याख्यानेन सूत्रेः करोति यदेति विरुद्धेति पूर्वे
णनाभिसम्बन्धोत्र कर्तव्यइति यावत् तथापिचेति अत्रोचितेहेतुरूपसत्त्वपीत्यर्थः ननुसा
द्वितीयासत्ता पूर्वसत्तायाअविशिष्टा तत्कथमसत्कार्यतातहि तयान्यया किम् एतदा
ह पूर्वसत्तयास्त्विति हेत्विति सत्कार्यवादो हि स्वदर्शने शङ्कावकाशालावत् अतए
वेति एतच्च भावाभावभासानां वा हृतोपाधिरित्याशुद्देशेषु दर्शितमेव नियतेकरूप
तावलम्बनेनतु विरोधउपपादितः इन्द्रियद्वयवेद्यतेति स्फुटपरिपूर्णाभिमतार्थक्रिया
कार्याभासतेतियावत् १२३ अधुनाविचारेणप्रकृतमपि सिद्धमिति दर्शयति एव
मेकाक्रियासैषासक्रमान्तर्बहिः स्थितिः एकस्यैवोभयाकारमन्निर्माणरूपपादिते
ति मैषेति यात्वरूपतआश्रयतश्चचिरमपलव्यापारैः साधुनाविजयते साम्यान्येनत
थाहि सेविरूपादान्तत्यस्ततिवहिष्करणविषयत्वाण्णिपर्यन्तायांस्थितौ सक्रमत
त्वमुपचितमेकाश्रयतादात्म्यात् एकत्वमस्याः एकस्याभावाश्रयः सविरूपाभावा
न्तस्वच्छन्दत्वस्वच्छत्वाभ्यां सहतेयवोभयमन्तर्बहीरूपम् एकस्येति कर्तुः कर्मणा

स्य कर्तृस्थकर्मस्थत्वेन हि प्रसिद्धा क्रिया कर्मणोऽप्यन्तर्बहिरुभयाकारसहत्वेऽप्याम
र्शाभेदात् अन्यकर्तृक इति पूर्वमेवास्माभिरेतद्व्याख्यातम् ततो न पुनर्लिखितम् अर्थ
संवेदनस्येति ज्ञानरूपस्य स्वसंवेदनेऽपि तत्प्रमातृरूपे ननु सुखादिनि मेयेणान्तःस्वस्थे
वास्ति न च बहिरवस्था तत्कर्मिकत्वमस्य कुतः तत्रापि तत्पर्वहो रूपतास्येव विपर्यस्ता
रूपरमितिति रूपयति सुखादीनामिति आदिपदाद्वैकल्पिकघटादीनामयमेव वि
षिः प्राणिति एतच्च पूर्वसूत्रोक्तं शाब्दादीनामेव सुखादिनेन्तपपादयता एवं सूत्रान्यासे
पि हीस्यत्र शाब्दायनपेक्षतायामपि सक्रमत्वमुपपादयति सुखादिवेति अत्रैव सदृ
शीनसिद्धं दृष्टान्तमाह यथेति करिष्यत इति आगमाधिकारप्रारंभे न हि सुखस्य छ
माणतायाः यथाभासः स्वपवलाभे लाभानुपयोगात्पुनेरिति यावत् तन्नैवादिति।
आभाससभेदात् एकस्यैव कर्मणः अनेकेति आभासभेदयोगेऽपीत्यर्थः स चैवतावत्क्रि
याकर्तृस्था काचित्कर्मणापि विशेषदर्शनातिशयात्कर्मस्थोच्यते साधारणेन व्य
पदेशा भवन्तीति तद्यथा पाकः तथा च कर्मभेदात्तस्य भेदो वक्ष्यते ननु गमनस्य
कर्मणि विशेषाधानाभावात्कर्तृस्थस्य निर्माणक्रियात्कर्मणि विशेषमादधानापि
कर्मणोऽपि प्रकाशमानस्यसंविदात्मकप्रमातृसारत्वात्तल्पकस्यतये वकर्तृस्याक
मस्था चोक्ता पाकक्रियायाइति एकन्नरपतिमहानसगतायाः नन्वभिन्नस्या क्रियाः
कथमेकशाब्दाभिधेयायाः इत्याशंक्याह केवलमिति अतएवोक्तं न तु उन्नानेकशाब्दप्र।
योजयन्तीति नत्वाश्रयैकत्वेनैव किमस्याः समर्थितेन तद्रूपतयैव पमेकान्ताह क्रि
यायाहीति न तु कर्मलक्षणाश्रयैकत्वादेकत्वे क्रियायाः कर्त्रैक्यं किमिति कार्य भोरे
समभिषिच्यते योनतस्यैकस्यापीति कर्तृ स्वरूपनिरूपणाप्रसङ्गेनेदमुक्तमेकानेका
क्रियेति अत्रोच्यते कर्मणोऽपीहीति परामर्शावलाद्धि कर्मणा एवैकत्वमुक्तम् क्रियाए
वोपरभागयोगेन भिन्नाभासस्यापि परामर्शश्चकर्तुरेवान्तर्व्यवसाययोगेनभिन्नानामा
भासानामनुसंधानलक्षणाइति कर्त्रैवभगवात्प्रधानत्वेनोक्तः ॥ १२५ ॥: नन्वचे
तनेनवीजेन क्रियाशून्यतयाप्यकारणतायुक्ता: तेनाह वहिस्थस्यैव तत्कार्यं यदन्त
र्यदपेक्षया प्रमात्रपेक्षयाचोक्ताद्वयीवाह्यान्तरस्थितिरिति वाह्यताभासनमेव तिर्मा
णाम् यच्चवस्तुयमपेक्ष्यवहिष्करणीयमुच्यते तद्वस्तुतस्यैव कार्यम् प्रमातारं चापेक्ष्य
वाह्यान्तररूपतेति वीजादेर्नैवकारणता जडस्य तथाहि वचनेसमर्थोपि त्वे प्रभा
वोबलम् स्वातंत्र्यमितीदमिच्छारूपंचित्त्वं बन्ध्यैव न त्वनियतिशक्तिपूरः सरीकृतेषा
रीरकल्पेश्व चिद्रूपस्य जडवीजादावोपचारिकं तद्धर्मा तत्सामर्थ्यादित्यादिव्यवह्रियते
न तु जडस्य वशात् किंचित् कल्प्यमानापि वानैकाभवेदिति सम्बन्धः अपितु तत्र।
देशादिजातेस्यैवं रूपेव भवेदिति यावत् कल्पनामाकारेतादर्शयति वीजमित्यादि।
ना एवकारेसोत्रेव्याकर्तृपर्वपदस्यघनि एवमपीति अत्रोत्तरम् एतदितिवाह्यतायाम
प्यान्तरत्वमङ्कुरदित मितिनियमग्रहणाम् नचवीजापेक्षयाऽन्तरत्वं संभावनीयमित्या
शायेनाह चिद्रूपमपेक्ष्येति चिद्रूपाभेदसंक्रान्ततयेव तुवीजान्तर्गमनमपि मस्याभि
हेत्याशयः उत्तलात्मादेरेवेति चिरगुणिताजडकारणवादान्निवर्तितः इयता वत्परोऽ।

वच्छिन्नतामिमेवयुक्तम् उत्पलाल स्यापितु परमेश्वरसंवेदनैव विश्रान्तिरितित
त्वम् ॥ १२६ ॥ कार्यं चेन्न जडस्य ततः कारणं न जड इति सिद्धं संविदेव कारणत
म् तच्च क्रियात्मकमेवेति सत्त्वम् मानेव कारणेनैन सदाभासद्वयस्थितो कार्यस्त
स्थितएवैकत्वादेकस्य क्रियादिता इति आभासद्वयं वाह्यान्तरतया अर्थतयेति ह।
वीजभूतवाह्यरूपपरामर्शकेनेति यावत् तेनपूर्वान्तभवपवात्र प्रथमाऽऽभोगमा
त्रम् यथोक्तं प्राक् सुखादीनां वहिराभासपूर्वान्तराभास इति यदि वाऽर्पयतेति स्फु
टरूपया प्रमातृभागस्थत्वोक्तेन यथोक्तं विकल्पयोयमहल्लेखइत्यादि तदा चव
हिः श्रिकीर्षामात्रे प्रथमाभोगः एतच्च सुखादावपियोज्यम् ॥ १२७ ॥:
एतदेव द्रढयति अतएवांकुरेपीष्टानि मित्तं परमेश्वरः तदन्यस्यापि वीजादेर्हेत
तानोपपद्यतेइति सत्यपीश्वरेकारणे तत्रान्यस्यापीश्वरादतिरिक्तस्य जडस्य यारू
हेतुतातेरूपगतामानसंभवति अप्रेक्षापूर्वकारिणाइति सन्निवेशो हि नाम सजा
तीयविजातीयतापिभागोऽस्यापको घटशरावकुंडादौ मद्रूपादानासंभावी संभव।
··· विष्ठतान्तरूपश्चिद्रूपकार्यइत्येकवारमवलोकिते सर्वत्र सन्निवेशेन तथैवक्ष्मा
वमित्येकान्तएवायम् यतुच्यते तदर्शनेऽपि तत्त्वतत्त्वप्रतिपत्तिरित्यादि तत्त्व
ह स्थिपक्षपातव्यामोहव्याहतम् धूमेऽपि समानत्वादस्येत्यलमवान्तरेण एतद्धि अ
स्यकारणोऽववितानितमीश्वरसिद्धौ इहतेष परमार्थ ईश्वर एव नियतिशक्तिनि
ज्ञामनुरूपानोधीजनम् मिजलाभासपूर्वः सरीकारेणांकुरात्मानं स्वच्छे स्वप्र
काशे निर्भासयतीति। १२८ ॥: सर्वत्र चेतनेनविनानजडस्यकारणता चेतन
स्यकर्तृश्वरएवपर्यवस्यतीति सूत्रेणाह तथाहि कुम्भेति निदर्शनत्वामिघट
टनाय चेतनमन्तरेणाचेज्जडानामेवस्थिरीत्व रूपतामात्रेकार्यकारणाभावः पि
विकुलालकादावपि किं कुम्भकारेण तत्रश्रोपमर्णाप्रसङ्गयोपिचेतनेनात्र।
चिदपेक्षेत सोऽपिहि दिग्देशान्तरनियमनाय व्याप्रियते तदेव चसन्निवेशाउच्य
ते ततश्चार्यप्रयोगः यदचेतनं कार्यकृत् तच्चेतनापेक्षं मृदादीव तथा च वीजादीति
स्वभावः कादाचित्कं हि जडस्यकार्यकारित्वं नान्तिमित्तेनान्यानि मित्तमितिव्याप्ति।
सिद्धिः ततश्चकुम्भकृदेवतत्रेश्वरः यतस्तेनेम देनप्रगुणीकरणापरिवर्तनादिकं
स्टदृंडचक्रादिकसमस्कारेऽवलक्रमेण पि विकल्परूपकादिना घटजनयतीति
तियोगयष: ईश्वरएवच तथानियतिशक्तिस्वी कृततत्ताद्यारूप्याभासः कुम्भकृदा
कुबिंदोवाइति सर्वत्र सएव कर्ता अन्यथा कुम्भ कृतः इच्छोऽस्टदंडादयः कथमत
वस्तरन् तन्तवो पि वापटकरणाय किं नानुवर्तेरन् कुम्भकृतस्तुघटकर्तृत्वाभिमा
नो नियतोपर्मोधर्मादिस्थितिः सोपीश्वरस्य वस्थ्यैवस्पष्टाभिमानोऽन्यापिका।
प्रतिभ्रवश्चापमाणाभावइति सर्वत्रभगवानेवकर्तेतिसूत्रार्थः चेतनसन्निधिमन्तरे।
णाकार्योत्पादइत्याशयोनयदीश्वरः कर्तेष्यते वीजादावस्येवम् घटादौ तु कुलाला
देरपि हि मतस्सन्निधिरस्त्येव तत्कथं सर्वत्रेश्वरः कर्तेतियोमोहस्तन्निवारणतात्पर्ये

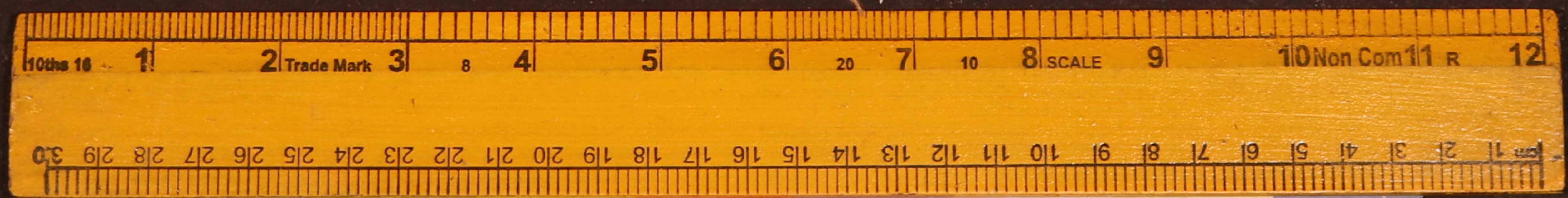
णा स्तूत्रमवतारयति बुद्धिमदिति उदाहृतामिति तथाहीतिनिदर्शनोपक्रमे।
णोक्तामित्यर्थः विहृण्मीति सकलेनवृत्तिवाक्येनैकदेशसूचितेनेतिमन्तव्य
म् बुद्धिमतिस्थितेविशेषावाच्यः इत्यनेनाशयेनवाक्यस्यभागदेशाभिप्रायंव्याच
ष्टे अनेनहीतिक्रमाकारहृपाभिधायिनापकदेशेन नन्वेवंसतिबुद्धिमतिकिमन्यदी
श्वरहृपाद्विशेषान्तरादपेक्ष्यमितिमत्वमेषंसयति बुद्धिमानपीति संस्कारइतिमन्दरा
दिकेसकृत्क्रमाकारउपयुज्यते नतुसंस्कृतात्मृदादेर्घटउत्पद्यते किमीश्वरताविशेष
णा अत्राप्याह संस्कारोपिचेति संस्कृतेपीतिसंस्कृतत्वेनेष्यमाणामृदादो सत्यपिक्र
मकारोनानुसंधानात्वचेतनधर्मत्वान्मृदादेरायातंसमर्थः नचाचेतनस्यकारणा।
त्वमन्तर्वहिराभासक्रमपसमर्पणपरमार्थकर्तृत्वसारमुचितमित्युक्तम् पुनरपी
ति अंगीकृतेपिक्रमकृतीत्यर्थः अन्वयोगित्वपूर्वाक्रमेवप्रमेयसंदर्शनात्माहेतुक
रोति संस्कारेपीति सोपिचनसंभवतीत्यपिः ततश्चेति यदिचेतः परिस्फुरणामा
त्रेणाक्रयादित्यर्थः संस्कारोपि अभ्युपगमवादेनांगीकृतः सोपितन्नोपपद्यतेइत्याह
नचेति तदिच्छयैव यदिसंस्कारस्तद्ग्रामावाकाशमेवत्विच्छयासंस्कृतस्यसंकल्पितं
विश्वमत्यायेत् ननुभवत्वयमसत्कार्यवादिनंप्रत्युपालम्भः सत्कार्यवादिमते
तुकिंचिदेवकश्चिकारणोऽस्ति नसर्वंसर्वत्रततश्चचेतनमपेक्ष्यसहकारिमात्रेवा
किंचिदेवऊतश्चिदुत्पद्यते किमीश्वरहृपतयाऽत्रकल्पम् तदपिनसहते नचेति
नहिचिद्रूपताबीजस्यकदाचिदपैत तत्तदन्तर्वर्तितांकुरस्यभवेत् वक्ष्यतेइति अत्रै
वविमर्शोपरपक्षेसदोषीकृत्यस्वपक्षमुपसंहरति तदिति तस्मादुभयस्यापिचेत
नाऽचेतनहृपस्योपयोगायः सर्वस्वेच्छयेतिसम्बन्धः १२९ ॥ चेतनस्यस्वांगे
ष्वेच्छमेवकार्यकारणमितिप्रसिद्धेनदृष्टान्तेनाह योगिनामपिमृद्बीजं विनेवेच्छाव
शेननतुघटादिजायतेतन्नस्थिरस्वार्थक्रियाकरमिति मृद्बीजंविनापिइतिसंबन्धः
व्यक्तिप्रधानतयाकारणत्वांगानिपरतोदितः अनेकवक्तव्यः उभयोपादानेलोक
प्रसिद्धेनदेकहेतुकंचेतनापेक्षोभयमपिकार्येनिदर्शयितुं ननुतत्रघटांकुरादौ
शब्दूसाम्यमाणं वस्तुतस्त्वन्यदेवतदितिपरमोक्षस्यापोहनतत्त्वेविशेषणमाह तत्र
स्थिरमित्यादि तत्तदितिविचित्रं रूपम् स्थिरंचार्थक्रियाकरंचेतियोजनावृत्तिः।
कृताकृता तांतांविविधाकारांस्थिरामर्थक्रियान्तरानुबन्धिनीसामर्थ्यक्रियाहे
तुतच्छीलानुलोमत्वयोगेनकरोतीतिसमासेपिनकश्चिद्दोषः योगीच्छापिनोपादा
नंविनाकार्यंकुर्यादितिपरमतमनुवदतिनिषेद्धुम् नचेतदितिग्रन्थस्ययतइतिनि
षेधहेतुर्वचनामुपत्तिप्यन्तव्याणातोपयोगिपरमतेमतत्वमनुवदतियस्मादि
ति स्वोपादानहृपात् सजातीयमितिज्ञानंज्ञानस्ययत्तिरोधानइति बीजमंकुरस्य।
एतच्चयथायोगंसमस्तव्यस्ततयोपादानलक्षणंपरेषांमतम् आदिग्रहणादाल
म्वनंहेतुरपिपतितिरित्यादेःपरोर्थस्यभेदस्यसंग्रहः यदाहुः स्वतोन्यकारणंहेतुरित्या
दिपरमतंसतनमनस्ययतइतियोगीतिषेधहेतुरूपदितिसंदर्शयति अंकुरस्येत्या

दिनामनागपिदेशकालाकारसहायादिविशेषव्याप्तप्रसिद्धलोकस्थितुल्लंघ
नेचेत्स्यतेकिमुपादानपरिग्रहदैन्येनयोगिनः अथनसह्यते क्रमाकारभेदएव।
योगीभवेदितितात्पर्यम् तेषामितियोगिनाम् एतच्चपूर्वोत्तरयोर्योरन्यम् संबन्धेति
एतदभ्युपगममात्रमत्र तदानीं हिपरमाणुप्रधानादिदर्शनमनुपकारमेव त
दपिचप्रसिद्धहेतुकमेवोपपाद्यते नचप्रधानस्याऽसंवेद्यपर्वत्वेनपरमाणवादे
रपिनेत्राशयगोचरत्वेनप्रसिद्धस्यसाक्षात्कारहेतुर्लोकसिद्धोस्तीति ननुसूक्ष्मद
र्शित्वमेवयोगित्वमस्तुनाधिकम् अत्राह सर्वएवेति अभीष्टकर्तृत्वपर्यन्तः
सिद्धानामितियोगिविशेषणं संप्राप्तघटमानादीनांव्यवच्छेदायक्रमोऽस्तिषत्स्वभा
वातिशयाद्धियोगिनोऽत्रभुविसमस्तनियन्तुल्लंघनेनैवाभीष्टापादनाऽप्रतिहतप्र
भावाः यतः कुतश्चिदितिकारणाकारणाद्व्यवहितादपीतियावत् अथेति तस्या
दर्शनीयांतदेवकारणाम् ननुतदाव्यवहितकारणात्तदितिभावः असतइतिसत्त्वादे
व असतोवाकार्यस्यकदाचित्कत्वनियमो यहेतुकस्यस्वयंनिः स्वभावस्यकुतः
सहकारीति दिक्कालाकाशादेः अथतत्रव्यतिरेकोनोपलभ्यते नित्यस्याव्य।
तिरेकत्वादितिन्यायेन तर्हियोगीच्छेवोपादानमस्तु योगिनिर्माणमपिचकु
विंदकृतिवन्मायाकृताभिमानमात्रमारमेव वस्तुतः तदपीश्वरनिर्माणमेवय
तः एतत्प्रमेयंप्रतियोजयतिदृष्टान्तत्वेनतदेवंयएवेति लोकप्रसिद्धमपिच्छेत
मुपादाननियमाभावेद्भूतकेशादिकंचेतितत्परामर्शियोगाच्छनवस्तुत्व
वम् परेणापिचकश्चिद्देशकानिचिद्द्रव्याणीत्याक्षिप्य विनिश्चययादिप्रदेशेषुदे
शकालसंस्कारादिभेदादेकामामलकादिजातिमव्यक्तिकामतएवभावजात
स्यरसवीर्यादिनमरीकृतमेवबहुप्रकारंवैचित्र्यम् कथंचिदितिहृादतापादने
नाऽर्थक्रियाकारितंतत्रभवेत्स्वैवत्याशयः ततोपीतिदृष्टान्तात् तत्रहिप्रसिद्धनि
जकारणानादरेणैवदृष्टान्तसिद्धमस्य १३० ॥ नन्वधुनाविधूतैर्यैमनुमानस्य
तथाह्यन्यस्यकल्पितस्याकल्पितस्यचान्यत्रनियमेभिदानेतादात्म्यतदुत्पत्ति।
लक्षणमनुसमालक्ष्यते नहिनिःस्वभावेभावःनापिभिन्नस्वभावःपर्यायेणाप
कैकस्मागेहिनिःस्वभावेनेव एवमहेतुकत्वमितिहेतुकत्वेचवाच्यम् उभय
मपिचेतनकारणनियमादेवशिंशपायावृक्षस्वभावभाजएवकारणादुत्पन्नेः
ऊतश्चविशेषस्यचधूमजननस्वभावभाजः व्याख्यातनीतिमार्गेणतुसमस्त
नीतिविप्लवः योगीच्छायाहिशिंशपापाऽवृक्षस्वभावाभवेत्कार्यहेतोस्तद्धि
रुणाक्षोधूमोप्यनग्निजोऽग्निविशेषाप्यऽधूमकृदिति कथंलौकिकमनुमानं
स्यादितिसमस्तमेवम् इत्यंत्वेतद्दृष्टतेइतिसूत्रम् योगिनिर्माणताऽभावेप्रमाणा
न्तरनिश्चितकार्यहेतुस्वभावोवातएवोत्पत्तिमूलजइति तत्कथितमप्रतिह
हयोगीच्छेति अतएवहेतोर्योगिनिर्माणताऽभावइतिविशेषणंप्रमाणान्तरेय

ई॰
न्य प्र॰
न्या टी॰
२५७

दिनिश्चितं भवति तदा कार्यहेतुः स्वभावहेतुश्च कारणो स्वभावो वानुमानं भवेद्धेतुर्भ
वति नान्यथा तत्र स्वभावहेतौ किं मतं हेतुत्वम् नहि तत्र कारणतानियमान्नियमा
भ्यां किंचित् कथं न किंचित् यावता स्वभावोपि स्वभावान्तरनियतो योजातस्त।
दात्म्यनिरेव कार्यकारणभावात्मिका मूलम् तथाप्येकसामग्र्यधीनस्यैतन्मा
येन यतो हेतोः शिंशपाप्यजनि तिजानत एव वृक्षत्वव्याप्तत्वाज्जातोसौ जानातीति ननु
विशेषणाप्याहि किं तत्र प्रमाणम् उक्तमेव परेयो किं कमानसंवादप्रत्यक्षं लो
कप्रसिद्धिरागमः प्रतिभाविशेषो ऽनन्तजन्माभ्यासमूलः सत्कालच्छटितो वा
प्यापत्तिर्वेति किमस्माकमनेन संव्यवहारोपयोगिना प्रकृतानुपयोगात् ईश्व
रः स्वप्रकाशो विश्वात्मेति हि कोस्य प्रमेयस्य वोऽवकाशोनुमानदोर्वल्य
इत्याहेति स्ववशाध्यावतारणम् उपपादितं तथा दिकमतएवेत्यस्य सहजांशस्य व्या।
ख्यानम् नैतत्प्रकृतप्रमेयमस्माकमिति प्रसंगपदम् प्रत्येतीत्यादिना स्वार्थ
परार्थभेदोऽनुमानस्य दर्शितः इह द्विविधः स्वभावहेतुः स्फुटगर्भितकार्य।
कारणभावो विपरीतो वा तत्राद्यमुदाहरति अग्निमानिति धूमवत्त्वाद्ध्यग्निम
त्त्वस्वभावएवं भवेदिति धूमोग्नेरेव सिद्धेत द्वितीयमुदाहरति शिंशपात्वा
दीति वोद्धामिति कारणादयस्य भिन्नेप्रते सामान्येकपद्यन्तोनस्वभावत्वाम।
नुमन्यते साध्यस्येति साध्यधर्मवृक्षत्वं तस्या शिंशपामात्रप्रसक्तवंपिता तत्स
द्भावे सद्भाव एवेति एवंरूपा सा कार्यकारणभावेनैवोपपाद्यते कस्मादेवमि।
ति चेत् आह नहीति कारणं हि कार्येनुबन्धि कार्यमसत्त्वि यावदवश्यंभावि सत्त्वि
यानेयुक्तम् नच यथा कार्यहेतौ धूमस्याग्निः कारणम् तथा किं शिंशपात्व
स्य वृक्षत्वे कारणम् वृक्षात्मकमेव हि शिंशपात्वम् ततश्च स्वभावहेतावन्य।
त्वमेव नास्तीति कथमुक्तमन्यत्रेति अत्राह अनन्यत्वइति यदि तदात्मकमेव तत्त
दवश्यं शिंशपात्वसिद्धौ तदपि सिद्धमेव भवेत् यत्किल यत्सिद्धौ न सिद्धं तत्तेन
तदात्मतर्हि विरुद्धधर्मसंसृष्टं न तथा स्यात् तस्मान्न सिद्धं चेत् न तदेवरूपमन्यत् अन्यस्य
तन्मात्रानुबन्धित्वमन्यत्र नयुक्तमस्तु ते कार्यकारणभ्यामिति स्थितमेतत् नन्व
न्यदन्यत्र तस्य रूपहारेणानुबन्ध उच्यते यदि कार्यकारणभावश्राव्यतेन अपित
प्रतीतिद्वारेण यतः शिंशपात्वप्रतीतौ वृक्षत्वं प्रतीयते ततः शिंशपात्वमात्रा
नुबन्धि तदुच्यते एतदेव यति नचेति शिंशपात्वे हि प्रतिपन्ने वृक्षत्वं प्रतिपित्स
रेवं पर्यनुयोज्यः किमित्यन्यस्मिन्प्रतिपन्ने ऽन्यत्प्रतीयतमस्मभः सचेदाह नन्वेव
त्त्वप्रतिपत्तिरेवरूपतत्वतियत्तेरभिवर्तीति तदप्यनास्ययवोत्तरीकृतः स्यात्
अपवस्तु स्वभाव एवायमपर्यनुयोज्यः इत्युत्तरस्यानात्मत् तदेतत्पर्यनुयोज्यम्
न तु नालिकेरद्वीपनिवासिपि कथं तथा न प्रतीयात् नहि वस्तुस्वभावाः पदार्था
तेनोत्तिष्ठतीति नन्वेतेन तन्मात्रानुबन्धित्वमस्यन विदितम् ननु कस्मान्न वि

दितम् प्रतीतिद्वारकं हि तत् प्रतीतिश्च वस्तुस्वभावतएवेत्युक्तम् कथं चास्य
स्यान्यत्र प्रतीतिहेतुत्वं प्रतिबंधमन्तरेणा वस्तुस्वभावो भवेत् भवति चेत् किमनु
मानेन एतदाह वैफल्यादित्यनेन ननु पदार्थयोरेवं तो शिंशपावृक्षयोरिमती
प्रतिपन्नो वृक्षरूपमपि तदा तन्मात्रानुबंधिप्रतीतिकत्वं वृक्षत्वस्य कालान्तरे
वामन्ता शिंशपां पश्यन्तो वृक्षत्वमपश्यन्त्या मोहाद्वृक्षत्वमत्यानवबुध्यमानः स्व
यं वा परप्रसादाद्वा प्रबुद्धो वृक्षत्वं तन्मात्रानुबंधिप्रतीतिकत्वेनानुस्मरति तदन
तरेणान्वयवहिः तद्वृक्षत्वाववोधोनुमानेनोच्यते एतदप्याशंक्य निरस्यति अपेक्षि
प्रोत्तन्तामपि शिंशपायां कथमयं वृक्षत्वं प्रतीयात् तत्स्वभावत्वादिति चेत् ।
पेक्षितस्वभावत्वादेव प्रतीयादिति व्याहतमेतदनुमानम् नहि सपक्षे दृष्टान्ते।
नुमानसंभवः अनवस्थापातात् तदेतदाह सपक्षइवेति एवं तन्मात्रानुबंधि
प्रतीतिर्वा दन्यत्र तन्मात्रानुबंधिभवतीति दूषितम् अंगीकृत्यापि प्रतीति
द्वारेण तन्मात्रानुबन्धं दूषणान्तरमाह प्रतीत्यनुबंधापीति अत्यदन्यत्रेति
यमेन प्रतीतिं करोतीति हि प्रतीत्यनुबन्ध उच्यते तत्रैष नियमः कथं प्रतिबं
धमन्तरेणानुबन्धस्यैव प्रतिबंधो प्रतीत्यनुबंधोऽभविष्यति केदोषः आह अन
मेयतामात्रेचेति तन्मात्रानुबंधी प्रतीतिद्वारेणेतिकोर्थः हेतुनानुमातव्य
इतियावत् एतच्च रूपं कार्यहेतावनुमेयस्याप्यस्तीति तद्भावमात्रानुयिनिः।
स्वभावो हेतुरात्मनेति हेतुः स्वभावोऽस्यैव भावमात्रानुयिनिः व्यापिनीति च
स्वभावहेतोरेवयो विषयद्वारेण विशेषउच्यते सनस्यात् तस्मादात्मासमुत्पत्त्या
यातत्पेवस्तुत्वा वृक्षत्वं शिंशपात्वयोरनन्यत्वमेव परमार्थः एवमेव नियतिप्र
त्यपेक्षेणानुकारेण शिंशपाभासो वृक्षत्वाभासेन सह मिलितः स्फुरति
यत्सर्वमस्तुक्तं प्राग्यदीपेत्यत्र तद्बलस्वेनेन स्वभावहेतुरुच्यते तन्मेतीयतो
ऽग्रस्य स्यात्साध्यः न नु सर्वोयमनुमानानुमेयव्यवहारो बुध्यारूढेन धर्मधर्मिन्या
येनेत्युक्तम् ततश्च यद्यपि स्वालक्षणमनंशं तथापि व्यावृत्तिभेदसमारोपा
दुत्पन्नेनान्यापोहेन शिंशपाद्व्याव्यावृत्तिर्याच वृक्षत्वात्तयोर्व्यावृत्तिमूलतया
व्यावृत्तस्य चैकात्म्यात्तादात्म्यमुच्यते काल्पनिकस्तु भेद इति कोदोषः एतच्च त
मते काल्पनिकोपीति इह व्यावृत्तीयदिवस्तु यद्यवस्तु तत्रोक्तं हि कथम् प
रस्परं व्यावृत्तेन तत्कार्यतादात्म्यं भवत्वघटपटवत् पाशशृंगावरशृंगशकटवच्च
तिभेदोपि च नानात्वलक्षणः कथमवस्तुनो व्यावृत्तोः अयगम्यगमकताया
देवतादात्म्यं वक्तव्यम् तदुत्पत्तिवत्तदवस्तुनोरेणासहतत्पत्तेर्हि घटपटयोर्वस्तु
नोरेण सहकार्यकारणाभावेप्यस्तीतिकृत्वा गम्यगमकभावोयुक्तः अतःकल्पत
यायदेकमेव विश्रमितं वस्तुतस्याभेदाभावान्नगम्यगमकता अथ यथाकल्प

नावस्तुनि न पर्यवसायिनेव्यवसायबलेन तदावस्तुनः सिद्धिः अवस्तु च न किं-
चिदिति वस्तुनो न सिद्धिः अवस्तु च न किंचिदिति वस्तुनो न सिद्धिर्न कांचनासि-
द्धिरित्युक्तं स्यात् एतत्स्ववचनेनैव प्रबोधयति वस्तुनेति इयता स्वभावहेतोः
प्रतियदस्माभिरुक्तं प्रमेयं तत्परैरप्यनन्तरमभ्युपगतमेवेति दर्शयति अत एव
वेति उक्तात्क्रमेयात् अयं हि स्वभावहेतुः परेषां संमतः तत्र गोत्वमेव साध्यं यु-
क्तं यतः स्वभावो हेतोः ननु व्यवहारः सद्भ्यः स्वभावस्तेनोत्पन्नत्वात् व्यवहारविषयता
नाम स्वभाव इति चेत् एतद्विकल्पितेन चोपपद्यते तस्माद्व्यवहारः साध्यते इति
वदतां स्वभावस्य सिद्धत्वे तत्स्वभावभिन्नो वस्त्वन्तरमेव साध्यं न तु स्वभाव एवे-
ति हृदये परिस्फुरितमेव ननु कार्यहेतावपि सर्वत्र व्याहृत्योरेव विशिष्ट-
योर्गम्यगमकभावो धूमधूमध्वजादाविव तत्कोयं स्वभावहेतोर्दूषणासंरम्भः
अत्राह व्यावृत्ती इति अनग्निव्यावृत्तिमत्त्वेन वाह्य एव वह्निः सिद्धस्य व्यवसायः
यदा हृशामाण्यं वस्तुविषयमिति स्वभावहेतोः न किं सिद्धमनुमानेनेति न वि-
शः न वस्तुतस्साधनात् व्यवसायेनैवाध्यवसायाम् न व्यावृत्तिमत्त्वस्याश्रव-
स्तुत्वात् एवं परमते दूषयित्वा स्वमतमेव परमभ्युपगमयति तदेवमिति
कल्पनाविषयापीति विकल्पस्यानन्निर्विषयत्वमेषितव्यम् ततस्त्वाभासो-
हो विकल्पितो तो भिन्नावेव एकस्वलक्षणान्तापत्तेः विकल्पितनयेन तत्।
येन तत्वचनियस्सुपजीवी कार्यकारणभाव एव मूलमित्याभासनिकरुणत्वात्म
कस्वलक्षणवादेन स्वमतेन स्वभावहेतुः समर्थितः अधुना निरंशस्वलक्षण-
वादे व्यभ्युपगमवादेनांगीकृते स्वभावहेतावव्यपि कार्यकारणभाव उपजी-
वितव्य इत्यस्य प्रमेयस्यानिदर्शनेन निरूपयति तथास्वभावत्वादिति भिन्नमप्य-
नेकं कथयन्ति एकमप्यभेदयन्तितमव्यभेदितमध्यवसायेनैकयन्ति हि वि-
कल्पानां स्वभावाः ततस्तथाविधविकल्पाध्यवसायबलेनात्मगमकभा-
वस्थितावस्यंचमविष्यति सर्वव्यवहाराणामध्यवसायमनुरुध्य प्रवृत्तत्वात् अ-
त्रापुच्यते तथापीति भिन्नः स्वति अध्यवसायबलेन शक्यभेदनेऽइतियावत्
इयतागम्यगमकभाव उक्तः निरंशमेवेति स्वभावहेतावस्तुकम् एतत्परकी-
यमनुरुध्य आभिमतेन तदुत्पत्तिमूलमयदृष्टयोजयति तथा चेति स्फोक्तिमेव
स्फुटयति हेतुविना दिनात्स्वभावहेतोरसमव्याप्तिकेत तन्मात्रानुवन्ध्येव चि।
अनात्प्ति विषमव्याप्तिके तु अतीत्याशयेनाह न तु चितिहेतोरिति जनक-
स्य हेतोर्यत्कृतकं प्रतिकारणानामेव लाणिकत्वं तत्र निवेशयति शिंशपा-
याबीजस्य विशिष्टस्य शिंशपा प्रति बीजता शिंशपाकारणता सैव वह-
त्वेन तत्र निवेशयतीति गमकं स्वभावं प्रति गम्यस्य तन्मात्रानुवन्धित्वे

सिद्धं भवतीति यत्कार्यहेत्वन्वयेनास्ति न हि धूमकारणामेवाग्निसाध्यंति
वेशयति धूमकारणान्तरसंग्रेव अग्निलक्षणाकारणवला देवकार्यत्वविशे-
धूमवत्त्वम् न तु तत एवाग्निमत्वम् तद्धीत्वना दिहेत्वन्तरवला दिति नात्र त-
न्मात्रानुबन्धः तद्यदेव तदेव तत्त्वरूपमेवं स्पवं भूतो हि तन्मात्रानुबन्धोविवक्षि-
त अन्वयाचार्यस्य न तु तस्मिन्सतिसोपीति कथं कार्यहेतोस्तादात्म्यमूलत्वं सम-
र्थितं तेनयज्ज्वहेतुः प्रतिबन्धसिद्धौ स्वभावप्रतिबन्धस्य प्रधानत्वं समर्पितं।
न तत्त्वाशयमनुयातीति दर्शितम् अतः स्फुटं तन्मात्रानुसारेणाधोन्यो धूमवतो-
ग्निमत्त्वमस्माकाग्रेणआत्मभूतः स्वभावोलक्षणमिति मयासुक्तो के दिनाः
तान्निकहेतुलक्षणसमर्थनाय प्रयोगवलावभासितसामानाधिकरण्य-
व्यवसायवशादयं स्वभावत्वाभिमानो न तु वा स्तवमत्रस्वभावत्वम् तथा हि व-
स्तुतो धूमे दृष्टेग्निः प्रतीयते न च धूमस्याग्निलक्षणम् अग्निजन्यतालक्षणमि-
ति चेदस्तु तावदेवमग्रेस्त्रियता का लक्षणता न चाग्निजन्यतानुमेया पिते
ग्निरेव अग्नितापनोदनाकार्याथितापरमार्थतानुमेयः तदर्थितापूरणं हि न
धूमस्य स्वभावादग्निजन्यादपि त्वग्नेः न च धूमवतोग्निमत्त्वं लक्षणमिति युक्तं धू-
मवानिति हि किमुच्यते धूमः एव तत्रेति हि सेयागतमतेकारणादत्वसंयोगसम-
वायादृष्टादिकमधिकम् एवमग्निमत्वमिति चेत्यम् तदानयो रूपयोः एक-
योर्भासमानो हि धूमः त्रिंशः सर्वदा न्यविकल्पमानेन स्वभावत्वं कल्पसंकरः तेनान्यस्या-
न्यं प्रति स्वभावत्वाभावात् समवायेकतयापार्यत्विकात्तथाभिमानेन न किंचित्क-
स्य चित्स्वभावो भवेत् लक्षणं च स्वभाव एवास्य योविजातीयेभ्यो व्यावृत्तिम-
स्य ज्ञापयति लक्ष्यते नेनेति कृत्वा न तु सतिउपयोगितिलक्षणव्यवहारः
तथात्वेवानिमित्तमेव लक्षणमिति परकीयं तन्मात्रनिमित्तत्वं दूषयित्वा यत्त।
न्मात्रलक्षणत्वमंगीक्रियते तेन किमपि कृतं ने स्यात्पर्यायेणाभिधाने वस्तु-
यभेदात् न च स्वभावमात्रस्यापि लक्षणता अपि तु ज्ञापकस्य ज्ञापकश्च प्रमाण।
सामग्री मध्यानिवर्षी युक्तो न प्रमेयः तत्स्वज्ञापकलक्षणं चेति उपाधिगतयमी-
तरमतानुसारेण यदुच्यते तदसदेव तथा हि प्रत्यक्षस्य ज्ञानविशेषस्य ज्ञानान्तरा-
दनुमानादेर्यद्व्यावृत्तरूपं ज्ञापकं लक्षणं निर्विकल्पाभ्रान्तरूपम् तत्र विप्रतिप-
त्तिनिराकरणायोच्यते लक्षणं विधीयते लक्ष्यमनूद्येति यदेवं स्यात् लक्षणम-
स्य प्रसिद्धं लोके तद्धि मूढानां न विदितम् विप्रतिपत्तिस्थानमिति शास्त्रेणानुस्म-
यमानत्वाद्विधेयमुच्यते यथोक्तं प्राक्प्रसिद्धानि प्रमाणानीति शास्त्रेमाहृति
वर्तनमिति च न चैवमनुमानकाले धूमवत्त्वावलोकनं एवं वह्निमत्त्वप्रसिद्धे-
येनात्रापि मोहनिवर्तनमात्रफलत्वेन लक्षणं व्याप्यं भवेत् तस्मादग्राह्यान्तरप्र-
युक्तेन च तन्निमित्तग्राह्येन किं द्रक्ष्यति किं च द्रक्ष्यति लक्षणाशङ्केनेतिन विघ्नः पर्य-

न्वयोगस्य परिहारस्य साम्यात् तथाह्येतन्मात्रमस्य निमित्तमिति कुतः यतएत
न्मात्रमस्य लक्षणं तत्र यदि कश्चिदाह एतन्मात्रस्य लक्षणमिति कुत इति त
दसौ पर्यनुयुज्यते एतल्लक्षणमभिमतराशिव्यतिरिक्ते यो हि नीयो राशि
स्तस्यतोस्य लक्षणं न भवति असंभवाव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषयोगादिति तर्हि एता
वन्मात्रमस्य निमित्तम् यतो निमित्तान्तरमस्य न भवति असंभवादियोगादि
त्युच्यमाने किं वदन्नवकाशमाप्नुयात् किं क्रियेत लक्षणत्वनिराकरणे अमी दोषाः प्रसि
द्धा इति चेत् किं निमित्तत्वनिराकरणे न प्रसिद्धा असंभवादिदोषेषु निमित्तत्वान्
पपत्ते लोकप्रसिद्धत्वात् यथा किल दृश्यते किंचित्तदोषप्रसंचनेन दोषाश्चामी
सर्वत्रासंभवादय इति किमेतद् दृष्टम् तथाहि न घटस्य पृथिवी समवायिनी
तस्यास्तन्मात्रस्य संभवादसत्त्वम् पिच संभवात्तस्यैतस्य समवायाभावादयएवप्र
संगास्साधनत्वेन दोषतयोच्यन्ते लक्षणं चाभावस्यैनेकः स्वभावएव कार्यका
रणसहचारिप्रभृतेरव्यभिचारिणो लक्षणत्वात् तत्कारणत्वादिस्वभावप्
वलक्षणमिति चेत् न तस्य लक्षणीयत्वात् किंच धूमवह्न्यानग्निमत्त्वेल
क्षणं न भवन्त्यसंभवादिप्रसंगादिति तावल्लक्षणत्वाभावस्तद्व्यवहारो वास्मा
ध्यः तत्र कश्चित्तस्यैवसाध्यता यथानुपलब्ध्यन्तरेषु तत्र न तावदत्रप्रमलक्ष
लक्षणत्वाभावस्य तथात्वे समवायोत्पत्त्या सान्योगात् तदयमानुमानि
कोभावनिश्चयो वक्तव्यः इति पुनरपि तदेवायातम् यदि लक्षणमन्यतो वाय
कस्मात्तेनानिष्टराशेरपाकरणमिति नत्वनुमानेऽनवस्था किं न खल्व
नामधेयपरिवर्त्तदोषाः प्राप्नुवन्ति असंभवादयोयुक्तिविसृष्टावपि हि किं
वाऽनवस्था तथा हि असंभवो नाग्नौ धूमस्येति संभवस्याभावः संभवश्चनाम धूम
एवोच्यते धूमस्य स्वकारणसत्ता समवायो वा तस्य चाभावो यदि संवेदनस्वभावश्चान्ते
रानुपलब्धिरूपस्तर्हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वमदः वायस्तु यः स्वसत्त्वलक्षणात्मा प्रमा
णान्तरैः स्वतन्त्रेणाचैनैव प्रत्यक्षादिना ग्राह्यः तत्र च यदि निमित्तत्वे सार्वत्रिकत्वादिचोद्य
ते तदत्रापि पिशाचचोदनम् यदि नाम कुत्राप्यनग्नौ न संभवो धूमस्य दृष्टो न गृह्यते
पि तु पिशाचस्थानीये यस्य संभवो न भविष्यतीति कुत एतत् न तु यदि तत्राप्यसं
भवः स्यात् दिष्ट्या तदभावेन धूमस्यासंभवः स्यात् अथैतदेव तावच्छिन्नम् स कश्चि
द्दृष्टपः पिशाचस्थानीयो यत्रानग्निर्धूमस्य हजनक इति कुतो गतिः अथो
च्यते तादृशादेव कुतोपि धूमः स्यात् अग्न्यपेक्षणीयोऽस्य न भवेदित्यप्रभावि
स्यात् नचैवमिति हन्त तर्हि व्यतिरेकग्राहीदमनुपलम्भलक्षणं प्रमाणमि
ति प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकादेवास्मद्दर्शनोचितानामेवस्वसंवेदनलक्षण
स्वानुजानतत्त्वविभ्रमादेव कार्यकारणभावसिद्धिः तत्रापि च सार्वत्रिकतानि
श्चयो व्यवहारोमुत्पत्तितोवाऽगमाद्वास्य प्रतिभायावाजन्मान्तराभ्यासादिता

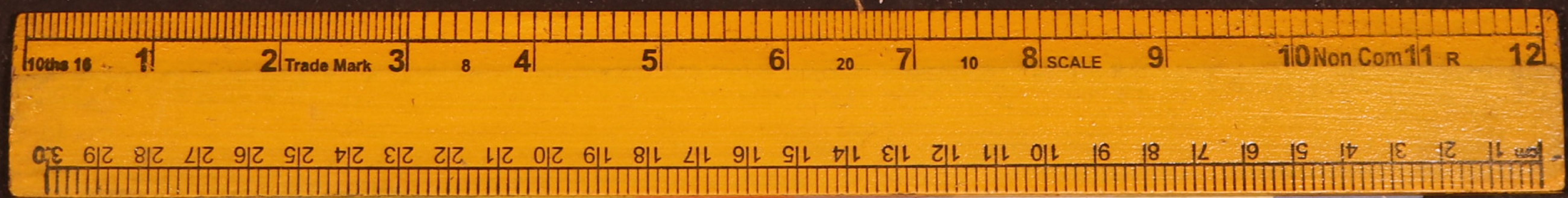
याः सम्बधाविनाभावनियतिशक्तिरेव प्रभवन्ती निरूपणीयानत्वसंभवादयः
तेपि चोद्भाव्यमानाः प्रसंगसाधनरूपाः स्वपर्यायेणाभिमतं साधयन्तोऽनुमानतां
नातिवर्तन्ते नहि साधनदूषणे कदाचिदप्रमाणात् साधुतो दूषतो च सम्यगवबोध
यन्त्यापने दूषणं च अवबोधकत्वेन च प्रमाणता यच्चोच्यते व्यक्तिद्वयदर्शनादेव का
रणाग्रणीः कार्यप्रोत्थापाराऽवधार्यते पलालप्रभवानि हि वह्निसहस्राण्येके
व व्यक्तिरिति तेनेदमपि पिशाचकं व्यक्तम् पलालकाष्ठसंभवयोरमयोर्हत वह्निसहस्र
दर्शनेपि एकैवस्वावह्निव्यक्तिरित्यनोज्ञवत्वामदृष्टा भवति च चक्षुः संकेरर्थकात्त।
प्रभवानां व्यक्तीनामदर्शनात्तत्स्थेन्धनमपि वह्नेः कथंकारं कथंकारं कारणानामिया
त् तासामपि दर्शने नियतानामन्यासामदर्शनमपि संभाव्यते यतनग्निस्वभावः श।
क्रस्मूर्धा चेदिप्यवगतिर्विजृंभितामेव एवमसंभवादीनामपि न सार्वत्रिकत्वेन निश्च
योपायो स्ति अथ समलोकप्रसिद्ध्यायोस्तुत्पन्नः सएव प्रामाणिकोऽनुमानेऽपिका
दीप्स्यते तर्हि सानियतिशक्तिरेव किंच असंभवादिभिर्लक्षणत्वमित्यव्याप्यते य
दि संभवे न व्याप्याऽन्तति व्याप्त्याव लक्षणत्वे व्याप्यते तथा चसति व्यापकानुपलंभोदेव
लक्षणानिश्चयस्त्वनुमानान्नातीयते नत्वनुमानेऽनवस्थाऽपादके ततः किमसम्भवा
दयो निरूक्तानुमानशाह्वाभिधेयभावाः प्रतिपन्नयोः अनुभवन्तः प्रमाणाभूतापव अप्र।
माणाच्च कावस्तु सिद्धिः प्रमाणांवानेकतमादिति नत्वभवान्तु तावत् यथैतन्निक्ष्यती
ति न चेदं शंकनीयं तर्हि संभवादयः एव सहृक्ताः स्थिरीभूताः तदनेन वचसा
मतं प्रथमश्रावकाः प्रत्याख्याते न चिरन्तनाः तथा हि ब्राह्मणोऽहमोरसः पुत्र इति र
ष्याद्गुरूपेणाक्तेक कश्चिदपरधनं तु क्ते किमत्र प्रमाणमितिसत्राह न तस्य पत्नी तावदहं
न चाहं तत्रकः यदि च भवानितरमन्यं मे प्रदर्शयति उन्नमेवाऽगीकुर्वे न चेत्सद्भक्ति
रेव यमामिति प्रतिवृत्तजनीयाचाऽन्तरमवदाद्वाणी याचेतिवचः सब्रह्मचारिवच
नमिदम् असम्भवादीनां च लक्षणत्वेन सह विरोधो गृहीतव्यः सचैत्यं भवति यदि
संभवादयो लक्षणत्वस्यव्यापकास्तेषां च व्यापकत्वम् असम्भवान्तरादिभिर्गृहीतव्य
मिति सेवाऽनवस्था अनवस्थेतरेतराश्रयसांकर्यप्रभृतयश्चये दोषा उच्यन्ते प्रम।
णपरिदृष्टमनन्यान्याश्रयमवस्थितमसंकीर्णं च भावस्वभावमपेक्ष्यऽतत्ताभा।
वरूपाः संतोपि बुद्ध्योल्लिख्यमाना अभूतेभूतस्याभूतस्य वा भूतमभूतस्य भूतस्य।
वागमकमिति न्यायेन हेतुत्वं प्राक्छन्नो व्याप्तिसिद्धये प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरं स्थापयतः
कथमिवमनुच्यन्ते तथा हि भवानानन्तानाथ उत तेनरा अयाणिप्रानकल्पनेदृष्ट्वा।
दृष्टान्तं प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवनायाऽवोचत् तर्हि नो नो विवदेत्ति न तु प्रत्यक्षेक
यमास्थाप्यमि साविनिकता निश्चयं कर्त्तुं हन्त प्रत्यक्षेणाऽन्नुभूत्ताः संभावनामात्रेणतत्र
भवन्तः समाश्रयन्तीति महत्याप्रामाणिकत्वम् संभावनालक्षणात्वेत्ताप्यापिता
हमीभावदर्शिता असंभवादयः उपेक्षा च विकल्परूपा सर्वश्च विकल्पा
स्मृलेप्रत्यक्षमेवापेक्षते अनुभववासनोत्थापिता हि विकल्पा इति प्रत्यक्षमेव

तत्रापिप्रत्यक्षप्रतिपन्नान्यत् ततएवतर्कतंचनिर्णयप्रथममनित्यसर्वंकंचत्रिवि
धमनुमानमितिप्रत्यक्षपूर्वकत्वमेवानुमानस्यावादीत् ननुप्रत्यक्षैकत्वंसार्वत्रि
कतायांव्याप्रियते ननुसंभावनापिकथंव्याप्रियते नहिदृष्टेनप ````
नुत्तरंप्रत्यक्षेपिनभवितिनत्त्वाभिः तदेवहि योत्किंकंप्रत्यक्षमितिकेचिद्दन्तिकिं
चसंभावनाचेदेवंभूताव्यभिचारविरहिता नहितदेवमानसंप्रत्यक्षेव्याप्तिग्रहणं।
निःप्रमाणमित्यंगीकृतंभवेत् अथासम्भवादिस्त्रीऊर्ध्वोणमात्रविचित्रीभवतिसंभा
वनेति तर्हिर्थापत्तिरेवेयंस्यात् तथाहिप्रत्यक्षानुपलम्भेद्रष्टत्वादग्नौधूमः सचा
न्यथेत्यनग्नौसंभवेसतिनोपपद्यतेइत्यनग्नावभावकल्पनमितिस्फुटमेवेतत्
अर्थापत्तिस्वताकिंकमन्तेऽनुमानमेवेतिसैवाऽनवस्यात्तन्यथान्येचप्रत्यक्षमेवा
नुमनत्वम् मूले तथापिकापिलेराचीनत्वेनप्रयोगेनविपक्षत्वायनेनिरूपितेद।
र्थतमेवपर्यन्तेशरणीक्रियते नत्वमतःकारणंदृष्टम् नचसर्वेसर्वस्माद्वा
दृष्टः नचाशक्तेनाशंकाक्रियतेइतिदृष्टमित्यसंभवादयोनिरूपणमाणाः प्रत्य
क्षएवविश्रमयितव्याः अतिव्याप्तिस्त्रमाध्यस्पनास्तीतियदुच्यते तत्सकलमतिवप
रीतमभिधीयमानेकामर्थंपुष्णाति सपक्षैकदेशवृत्तेयोगमकाहेतवइतिहिप्र
दूर्वाप्रसिद्धिः तदनेनविपर्यासितेनकिंसिध्यति लक्षणमेवमित्येनिर्दोषंभव
तीतिचेत् नतस्माधुषितत्वात् नहिवह्निलक्षणंधूमस्य येनधूमवत्तस्यवह्निम
त्वंलक्षणंभवेत् नहियथाभ्रमविकल्परूपताविरहितविज्ञानरूपताएवस
ह्लाक्षभ्रमरूपत्वम् तोमत्क्राताःऽन्तत्त्वस्यपरामातिनिदिश्यतेवा तथाधूमवत्तस्या
ग्निमत्त्वम् द्वयोर्वहिर्धूमेनलभ्यप्रतिष्ठेनवह्वेर्वानामप्पस्पर्शनापवेतोधूमवान्
कृतःअन्यथाहिवह्निरूपनान्तःकारेवह्निनापिसकारणस्वीकारेविषमत्रस्वी
कृतंस्यादिति तावतिअनाभासमाने नकिंचिज्ञातंभवेदित्यपन्यतेवस्यात् यश्चा
यते परेसावल्लक्षणाव्यामंगीकृतंकेवलव्यतिरेकिरूपाऽनुमानविषयमसाभि
स्तस्यवीनुमानविषयमितितदपिमप्पाचिन्ततेर्हिहेतोर्लक्षणमेवमंगीकृतम्
भवद्भिःपुनःसाध्यस्येतिमहान्भेदः तस्मात्प्रमाणेवसामापनदूषणेकर्तव्येतत
स्ववस्तुनिर्णयः यदाहस्तुतिः विरुद्धपक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणेनिर्णय
इति पक्षशब्देनतत्कृतंसाधनंप्रतिपक्षशब्देनचतन्निष्टंदूषणमिति नत्रकायुक्ति
र्नामाऽन्याभवेत् प्रमाणस्यप्रमापरिकरइतिवनयाभाषयाशब्दप्रयोजनत्राव्ज्ञो
ते नवस्तप्रियःपरिकरोहिकारणंवाकार्यंवासहकारिवासहकारिवेर्यंवाप्युन
परःपरिकरःकश्चित् तस्माद्युक्तिरितितावदनुमानमेवेतिसौखादयःआवे
तत्रेत्वमोहिविपक्षबाहूनितेइच्छन्ति समाधानेतैर्मेल्याप्तिकाप्रतिभेतितत्र
भवद्भिरेदूहरिप्रसक्तयः तदनुसारएवचायममन्दत्वेप्रज्ञायाइति अर्थापत्तिरि।
तिमीमांसकाःबाधकप्रमाणरूपमेवानुमानेप्रत्यक्षविकल्पपर्यन्तीभवदेको
पलम्भानुभवादितिन्यायेनस्वसंविदिपरिनिष्ठितमितिबोद्धाःप्रमाणयोजना

त्मकंप्रमाणस्यानुमानमेवयुक्तिरितिप्रत्यभिज्ञाततत्त्ववित् यत्किंचिदपिचांगीकुर्व
ताऽवश्यमेवपर्यन्तेप्रमाणत्वस्यात्तेनमेवज्ञानक्रियाशक्तियोजनात्मकंमंगीकर्त
व्यमित्यस्मद्गुरुक्रमः लोकेपिचोपाययोजनमेवसाततेऽयोग्यापितयुक्तिरितिप्र
सिद्धम् युक्त्याकृत युक्त्यासंकटादुत्तीर्णोस्मीति तत्रैवाऽवधेयंसमतिभिरित्य
ज्ञास्माभिर्निर्बंधःकृतःननुवाऽहोपुरुषिकयात्मलम् एवंतत्स्माज्ज्ञानेवैयिकत्वे यत्स्व
भावहेतुविषयस्पजीवितंतत्रापिकार्यकारणभावएवमूलमित्युपपाद्याचार्य
सैतदेवसंमतमित्यपि ```` अतएवेतेरिति मत्किमनेनोक्तेनभवदभिमतउक्तं
भवति भवतीत्याह तेनेति इतिशब्दावष्टंभेनपठितेनग्रंथेन निवेशोपिवस्तुति
तेरिदमुक्तंभवति यद्गमकस्यपन्यादिइतिशब्दपरामृष्टम् तन्नियतताकिंसिध्यति
आह एवंचेति अस्यापीति यस्यापानेकार्यकारणगर्भतानाभातिमन्दमतीना
म् तस्यापि नकेवलंधूमवन्नादग्निमत्त्वमित्यादेः तत्रापीति पूर्वमेषग्रन्थःस्व
भावहेतोर्विशेषणायोपात्तः स्वभावहेतुंकोचिदेवगमयतीत्येवंव्याख्यातम्
अधुनात्मसर्वएवस्वभावहेतुरेवंभूतोवेदितव्यइतिपरंबोधयितुम् विशेषणं
प्रयुक्तमितिव्याख्याभेदः एवंचाभिधानस्यफलंकृपयाऽस्त्रयेसोपानक्रमे।
णेवपरोधिरोहणीयोमोहमतान्धकूपायेनाऽयंविश्राम्येदितिकृत्पादनम् एत
मेवसम्प्रपञ्चंविघटयति स्वभावोहीत्यादिना सर्वत्रेतिसर्वतोव्यावर्तकस्यचग
मकइतियावत् अन्यान्त्विति यःकश्चिदेवव्यावर्तकस्यचगम्यःसिद्धमितिसर्वतोव्या।
वर्तकेनैवस्वीकृतत्वात् अपरइति उपनिमत्वादेर्गमकस्यस्वभावस्यगम्यायःस्वभा।
वास्तपथाक्षणिकत्वमनित्यत्वमतान्तरे आश्रितत्वादिस्वभावोगमकत्वाहिणा
प्रमाणेनसिद्धः उत्पाद्यमानेक्रियमाणेप्रयत्नजन्येदीपाद्यभिव्यज्यमानेचभाव
लक्षणेदृश्यमानेहिलक्षणान्तरेभविष्यत्यःयंतेवेलादिकाचिन्तानहृतेव शिंशपा
त्वेनुमानवादिमत्त्वविशेषरूपंरहितात्प्रमाणेनयावत्वादिमत्त्वमात्रंस्वीकृतंभवति
ततत्रवस्तुसाधनता तेनगमकत्वाणिप्रमाणेनक्षणिकत्वंयत्स्वीकृतेतद्गमका
उत्पत्तिमत्त्वादेरित्यनुमानेप्रकारम् यदिगमकस्योत्पत्तिमत्त्वादेर्याहृतेनिजंकाय
णेतेनैवकारणेनसउत्पत्तिमानिवक्षणिकोपिकृतइति तत्रैवंतत्साज्ञान्वेषयित्वे
क्षणिकस्यैवोक्तंभवेदतत्रस्माधनंतत्त्वतस्योत्पाधाकानत्रापितद्युत्पादयति
शिंशपात्वेति तथाभावादितिवृक्षत्वात् शिंशपानिष्टमिति शिंशपारूपनिश्री
णीम् यदिपरमिति एतत्त्वपर्यायव्यवहारसाधनेनतत्त्वव्यवहारसाधनम् व्या
वृत्त्यन्तरेति अध्यवसायःप्रत्यक्षफलं नचशिंशपांसुद्दोविलोक्यएवतल्पेऽ
यमित्यवसायःपियवसहिताम् एवमिहाध्यवसायान्यत्वाद्यावृत्यन्तरापेक्षाअ
शिंशपानभवति एतेतावताहिनवृक्षः एवंहिपवोनवृक्षःस्यात्तस्यशिंशपाभव
ति ततस्तस्याव्यावृत्तेरपाप्याव्यावृत्तिरवृत्तोनभवतीत्यवसायःऽभासमपेक्ष्यमा

णांतद्वत्तत्वं प्रत्यभासं प्रत्यक्षव्यवसायं वा विश्रान्तत्वात्प्रमाणत्वात् सर्वप्रमा
णेनास्वीकृते प्रत्यक्षानन्तरोत्थेन तथाध्यवसायपर्यन्तेन स्वीकर्तव्यम् स्वीकृत
मपि त्वयदि मोहात्रानिश्चितम् तदा वस्तुव्यवहारसाधनमनुमानम् तत्रापि च
कारणमहिमैवानुसन्धेयः क्षणिकत्वाद्यनुमानेन वस्तुसाधनमितिविधा
स्वभावहेतुराख्यातः कृतकत्वकारणमिति कर्त्रपदम् शिंशपात्वमपीति
कर्मपदम् शिंशपात्वकारणमिति चार्थान्तरलाभः तदिति पूर्वेण प्रतिक्षिप्ते
दर्थत्वेनानेयम् न्यायप्रतिप्रमाणतत्त्वम् तद्दर्शयति नहीति तेनेति हेतुना च त्रि
योजयति स्वभावापरित्यागान्नास्यान्यदेशकालवस्तुसम्बन्धो भवेत् न चान्यस्या
प्रमाणो देशादिकृतनाशोऽतो विरुद्धमवलिप्यते एतद्दूषयति देशादीनामिति ।
स्वभावान्तरोत्पादकत्वेनासम्मतानामित्यर्थः नीलरूपत्वेनेति तत्स्वभावेन करो
तीति करणत्वमपाकृतेऽभवेत्तन्नाशकारणमक्रमं भवेदिति व्यतिरेकपक्षीभा
वस्यैतदुक्तम् पक्षान्तरमाह विनश्वरेति नन्वकालान्तरस्य नाशहेतवो विनश्वरे
विश्राणायन्ते स्वभावे भावस्य आह विनश्वरेति तेषामिति नाशहेतुत्वाभिमतानां
मूकर्तुः शेषविवक्षायामियं षष्ठी उक्तन्यायेनेति अभावस्यावस्तुत्वात् स्वतन्त्र्य
निरुक्ताभिधानलक्षणेन तथाचेति अनश्वरत्वे समतीत्यर्थः दूषणेन चाऽसौ अन
श्वरो ग्रवशेषकालान्तरावस्थायित्वेनोपगम्यतां तदेव च नश्वरत्वं पूर्वस्वभावत्या
गात्मकत्वात् एतत्परिहरति तदिति यदुक्तमेतदुक्तमेवेति तदिति वा तत्स्वरूपेण
क्रमेऽहं दयाकर्षणेन स्मरणं योजयति न्यायागतत्वमेवानियतत्वोपजीवनेन वि
नानियतत्वे सकामम् यदि ह्येवं वधिरग्रामे स्थूयते कश्चनेदपाश्ववरात्रेर्निद्रायमा।
णो राजनिति निद्राछेदं भयाद्गीतादर्तेनत्वयत्नेन क्रियतेइति तदा वधिरैरपि सम्
यन्मायोऽवस्थाप्यते यतेनाऽपितत्रक्रियमाणे नास्माकं निद्राछेदः कस्यापि ह
दृइति किमन्यत्रभावस्वभावाविपरिवर्तनत्वइति तस्मात्न्यायोनामस्वभावानां प्रमा
धकं प्रमाणमुच्यते तेचेदवभासस्ताराः किं वा रूपं तत्स्वहेतवः नीलमपि पीतं तम्मह
न विकृत्तानेस्व यथाक्रमम् अनन्यभागग्राह्यस्वदर्शनेनीलादिग्रिहत्वविज्ञानेऽपि
संकल्पस्वभावो दोषावभासानां संयोजनवियोजनेवैचिप्रमहत्सामोस्टरूपत्व ।
तत्रैक अवभासः किमाभासैकनियतइति कः प्रतीयात् एवमाशायैनत्रित्यादि अ
वभासमात्रइत्यादिना नन्वासामस्वादीनामभावेनत्वाधारणोत्पन्नत्वावभासः
असाधारणत्वकेन निवार्यते तत्रात्तपवादिसङ्गावेति तत्साधारणं भवत्वि
शपात्वमेव नत्वेतेनगम्यमपरं किञ्चित् नत्वेवाध्यक्षेऽपि हृद्दानत्वरहितशिंशपा
भासस्पृष्टिः संभाव्या अनित्यत्वरहित कृतकत्वेत्यादि दिष्टावसमतमिदं कार।
णव्यापाराइत्यन्तमिति यश्चाभासो ह्लादजनको ...... दःसएवतावत्त्रविनेद
तीत्याभासः अपितत्वएवत्साङ्गेगमिव मितयनस्य विदधानः तस्यैवाभासैकरस

प्रमाणत्वेऽ हि द्वितीय आभासो नस्यष्ट एव तेप्रतिरूपमिवाभ्यात् तत्प्रमाणत्वं गत
त्रैकीभावेन भावतानेषामस्पष्टेः किंच कापिलाः कार्यमेवाचक्षाणाः सर्वाप
वदशास्वेनतयापित्वेनित्यत्वमेव कृतकस्याऽचक्षतेइति नन्वयस्यासौ भावः कृत
कत्वाभानोप्यनित्यइतिन भातः सदेशत्वेनैते भावे पशपत्वकं वैस्वभावान्यत्वेन प्र
तीयात् अयमित्याह तदेतदिति भिन्नदेशतया हि तदानीं पूर्वस्वभावत्यागादनि
त्यत्वमनेन विदितम् न तु कृतकतया नतु सर्वत्र हि स्वभावत्यागेनामहेतुनियत
शाक्यपेक्षः स्वसाध्यः ख्यमिचामसंभावना विहारादि यथा शोकयाह भिन्नदेशतायय।
पीति नेदं वक्तुं तेनापि वस्तुव्यवहारस्य साधनमपि तु शाह्वव्यवहारस्य तदर्थमा
त्रपदं शाह्वव्यवहारश्चानियमापेक्षइति किमत्रचित्रम् सांकेतिकत्वेनाऽस्य प्रसिद्धेः
एतदुपसंहरति तदेवमिति यदि गम्यगामकाभिमतयोर्वाह्यतया पर्यायमात्रदृ
एता तदा व्यवहारमात्रं साध्यम् अथ भिन्नाभासत्वेनापर्यायतया वस्तु तदा भास
एकआभासआभासान्तरपरिहारेणाप्यासीत योगीश्वरादिप्रभाववलादित्या
शंकावशेषणमयितव्येति तात्पर्यम् एतदुदाहरणेन स्फुटीकरोति सतत्वं हीति
हि यस्मादेवमस्तु स्फुटं निदर्शनमस्ति तस्माद्युक्तमेतदित्यर्थः अत एवेति क्रम
योगपद्याभासात् तदा च तदेव क्षणिकत्वं स्वभावत्यागलक्षणं क्रमायुक्तत्वाक
रणम् योगपद्यत्वकरणं कृत्वा तदा च शाह्वव्यवहार एव साध्यः अन्यथेति य।
दि क्रमयोगपद्याभासपरमार्थत्वमेवार्थक्रियाकारित्वाभासेऽपीति नोच्यते
तदा ताभ्यां सधासः इत्यतः नतु यदि जन्य एवानित्यत्वं सिध्यति तर्हि प्रकृते
किम् आह क्रमिकत्वादिप्रकारान्तरेणापि गमकेगम्यानुप्रवेशमाह क्र
मत्वादिना क्षणिकत्वविचार्यमाणेऽन्वय आगच्छन्त्याभासात् प्रवेशं
गमकाभासे स्फुटयतीति तात्पर्यम् विपक्षइति नियतस्वभावइति क्रमयोगप
द्याभासस्वभावः स्वपक्षइम्मानित्यः तदिति तस्मात् नन्वेवमर्थक्रियाकारित्वया
वेदेव क्रमयोगपद्याभासात्मकलक्षणं नाम येन तदेव च सत्वं तदस्तत्वं क्षणिक
त्वव्यवहारसाधनेनैव नियतिशक्तिरपेक्ष्यते भवेदेतदेवं यदि तदेव सत्वं।
स्यान्नत्वेवमिति दर्शयन्नर्थक्रियापि सहजानामपीनामिति पूर्वोक्तं स्मारयति ।
अर्थक्रियेत्यादिना तदपीति अर्थक्रियाकारित्वम् ईश्वरोऽयं करोतीति तत्रको नियं
मः एवं भूतमेवकरोतीति तदाह अतिमकरणादिति नित्यापेक्षयेति व्यवहार
काले नत्वेवं व्यवहारे किं तु क्षणिकत्वेव परमार्थः तेनाह विनश्वरतामिति तस्मा
वस्था किंचिन्निजेन नित्यमनित्यं वा वपुः ईश्वरकृतसर्वसं विन्मकरेविश्वमाभासय
त्क्षणिकत्वमध्याभासयेदितितः पक्षः ॥ ३१ ॥ नन्वाभासवस्तुवादे आ
भासयोरेव कार्यकारणभावइत्यतनाभातो ग्निरकिंचिद्रूपः तेनकथं धूमाभा।

ई.
प्र. प्र.
ज्ञा. टी.
२६२

सोऽत्र नियत इति शंकावकाशम् यदाभासाद्धूमाभासो धूमाभासाच्चानन्तरम्।
अग्न्याभासोऽग्न्याभासानां नियतमानन्तर्यमिति कथं नियमः एवं सम्बन्धेऽपि धूमा
द्यनन्तरमानमित्याशंकां शमयति भूयस्त्वतदित्यादिना श्लोकद्वयेन विज्ञान
वादी प्रतिसन्तानं भिन्नमाभासमिच्छन् स्वगतयोरेव धूमाग्न्याभासयोः कार्यका
रणभावमग्रहीतम् सन्तानान्तरगताभासस्य तु नानुमानादसंवेदनात् तदिदानीं
धूमाभासमेवास्य कृतः ततोऽग्न्याभासानुमानम् अस्मद्दर्शनेन तावत्सम भगव
ता प्रमातृणामैक्ये न स्थितिरितिवादनयेष्व व्याप्तिग्रहणकालेनावत् प्रमातृभे
दवती धूमाभासमेक एवाग्न्याभासश्च ततश्च प्रमातृभेदप्रयोगेन प्रत्यन्तत्व एवले
न धूमाभासोऽग्न्याभासाज्जायते इति व्यतिरेकवारेणाव्याग्रहीतम् भूयश्च पुन
रपि भूयसा वा ऽन्वयव्यतिरेकपर्यायेण नियतानन्तर्यमीक्षितमिति सर्वज्ञापर्यन्ता
नामेक एवायं वह्न्याभासो न तु सन्तानभेदेन भिन्नः आदिग्रहणाद्धीनाभासादि
तत एव धूमाभासोऽङ्कुराभासादि भवेज्जनितस्वाकोतिनान्यतः तश्च वह्न्याभासा
दितो ऽन्यमातुः परोक्षे ततोऽपि पतित्रप्रत्ययस्तु च्यते तश्च नु तत्ते न तु धूमजं धूम
तत्त्वम् नच तस्य वह्न्याभासादेर्नियतिशक्त्यपेक्षया अव्यभिचारिकार्यरूपं लि
गमिति तदनुमितोऽव्यापियते एव वह्न्याभासस्याभासान्यांशैस्तैः प्रमातृभिः सह
केन समभगवत्यास्ते ऽनुमानोच्यते इति परमार्थः एवं स्थिते तन्नादन्यापोयं धूमाभा।
सादिः स धूमाभासादेरेव प्रमातृन्तरगतादनुमात्रपेक्षया पर्यन्ते तेनापि पतति प्रत्य
यरूपाङ्कुरस्यत्र इति तस्यैव स्वकारणस्यानुमानायसकार्यलिङ्गमेवेत्तत्कारणम्
तस्यैव स्वाभासादेरिति सर्वेस्वस्यमितिसूत्रार्थः धूमाभासोऽग्न्याभासादेवजा
यमानस्तस्यैव गमकः जातं तु ऽछन्नधूमाभासादेवजायमानस्तस्यैव गमक इति पू
र्वेणासम्बन्धः इति पूर्णनियोजना विहृत्तिकाम आशङ्काविधायमंत्वेपणामसूत्रार्थं प्रतीक
यति तदेतदेवमित्यादिनासाधाशंकानस्यादिमन्तेन दर्शिता विज्ञानवादिना च प्रति
प्रमातृसन्ताने भिन्नमाभासरूपमर्थमिच्छताऽङ्गः समर्थमेतदित्याशयेनोक्तं अन्य
तोऽपीति वह्न्याभासात् विपर्ययस्येवेति धूमाभासानन्तरमग्न्याभासः पर्वतमारू
ढस्यापि विश्लिष्यत एव पर्वतपृष्ठमतोऽपीत्यादिना भूयः प्राकृत्स्पार्धव्यावसस्य व्या
प्तिग्रहणासमयदृष्टान्तेनावद्रक्ष्यति सन्निकृष्टदेशावर्तिनीत्यादिना तदेति तत्त
स्मादन्वयव्यतिरेकरूपाद्धेतोरित्यर्थः तावदिति तत्सूक्ष्मसामग्रीनैवकारणमिति
यावत् आगमसिद्धेति अनेन प्रमाणमस्य सूत्रयोजनान्विकोयुक्तिव्यापारयत्ता प्रा।
माणिकेन भवितव्यमित्याह आगमिको हि कार्यकारणभावादिति नियमो निय
तेर्वचपादिति मात्रपदं व्याचष्टे अन्यत्रेत्यादिना मायाशक्तेरेवस्थानमुपपादयति
तमिति तावन्मात्रमितिमात्रशब्दार्थं स्पष्टयति विषयावभासस्थितिसामान्यरूपा

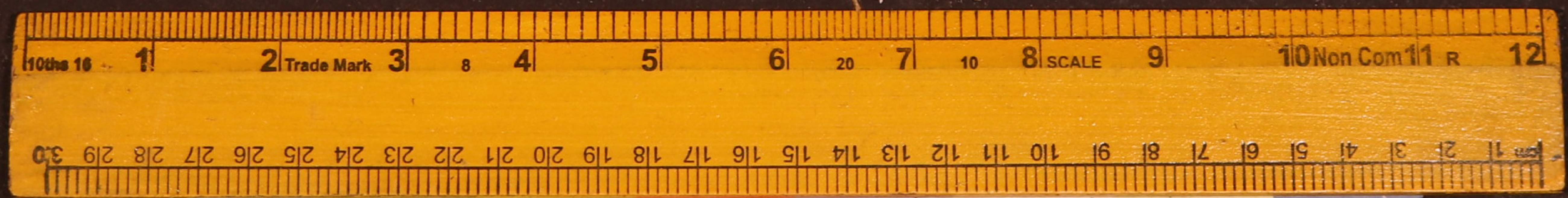
अग्न्याभास एवं तत्स्वभावाच्छाद्यावस्था न तेन च प्राकट्यस्थितिरेवेत्युक्तमसकृत् तदिति।
सोऽत्र व्याचष्टे कृमिकीटादयोऽपीति सूक्ष्मा स्वामत्वेनानयोर्भेदः आगमश्च आभासोऽपि
परोक्षो भवतीत्यादि यदनन्तरोक्तं व्यक्तमन्त्रोक्तमित्तिदर्शयति एतच्चातिबहुतरशा
न भूयः शास्त्रस्य व्याख्यानान्तरं दर्शयति अन्यथेति यदि विज्ञानवादिमतेऽत्र प्रतिप्रमातृ
नियतयोरेवाभासयोः कार्यकारणभावोऽभ्युपेयते तदाशंक्येतेति पर्वते तत्र नत्वा
ग्निरनुमीयते पर्वतवर्तिप्रमातृवर्तीयन्नो धूमाभासो यस्तेन प्रमात्रा अग्न्याभासकार्यः स
विदितः अन्यश्चानुमातृसमतप्रमातृवर्ती स च शरीराभासादेरेव जातः इति शंक्येत अत्रेति
पर्वते तत्र च साधारणोऽनेक एव धूमाभासः इत्याशयः आगमसिद्धेति प्रमाणयोजना
मुपजीव्यत्वेन स्मारयति अविगीता च प्रसिद्धिरागम एवेत्युक्तम् ततश्चाशेषव्यवहार
मूलत्वात् आगमतत्त्वेदितृत्वमेव विद्यास्थानफलवेदायुर्वेददण्डनीतिकामसूत्रप्रयोगमा
लाप्रभृति ग्रन्थज्ञानमेव हि परो विदग्धभावः एवमसाधारणाभासवादे दूषिते एतत्प्र
सञ्जीवयितुमिच्छन्नाशंकते अथेति एतत्समीकरणेन तिरस्करोति तर्हीति अत्राहेतुः
अन्तरेति पुनः परो किमाशंकते अथेति महत्स्वेतावदेव दृष्टम् यतः पार्थिवाभासादङ्कु
रान्तेन धूमाभासे पश्यति किन्तु वह्न्याभासादेव अन्यथापि च तज्जानीयत्वाद्धूमाभास
स्य तत्कारणाकत्वमेवयुक्तमिति न भिन्नाभासात्तदङ्कुर इति वह्न्याभासो न व्यभिचारी
धूमाभासे प्रतीत्याकूतं दोषः तर्हीति प्रोक्तेन्नधूमेऽस्मदमंस प्रविष्टव ततो यद्दोषादयः प्रस
पन्नीहृष्टिर्व्याप्रियते तदा धूमाभासादेवोर्ध्वगमनलक्षणप्रवृत्त्याभासस्तदत्ताद
ग्न्याभासोऽङ्कुर इति विपर्ययेणापि कार्यकारणतास्यात् न तु तदापि प्रमातृन्तराणां
वह्न्याभासादेव धूमाभासोऽङ्कुर इति प्रतिपत्तिः ततः किम् वह्न्याभासस्यैव कारणत्वे ततः
ततोऽपि चेदम् यत्परोक्षोऽपि वह्न्याभासो धूमस्य कारणमिति भवेदेवं सर्वप्रमातृसाधा
रणमेकमाभासमिच्छतां न तु सौगतानामिति दर्शयति प्रति प्रमात्रेति ततश्च तिद्व।
वहितत्वाद्धेतोः दृश्यप्राप्तेरेकेन प्रमात्रोपलभ्यत इति अतो हेतोः स पूर्वोत्पन्न एवेति
सम्बन्धः अत्रैवेति महानसाभासस्यापि साधारणरूपयोगीति दर्शयति अविहतमपी।
सौगतादिभिः कस्यचिदिति कार्यस्य तस्येति कार्यस्य ऊत इदमयि पतेर्लक्षणमिति
वेदाह तथा चेति लक्षणालक्षणकस्थितमितियावत् समीक्षा चेति व्यापारादि विषया
सन्तानान्तरश्चेतिप्रमात्रन्तरे संज्ञेयदादिग्रहणे तत्तदौत्पत्यमितियस्य माहात्म्यत्याह
हृत्ताविति यत्तत्त्वे संस्पृष्टे न तत्त्वेऽस्तीति न विहतम् उपलक्षकत्वाशयेन न तु नियमाशा
येन धूमाग्न्यारूपादानेयत एव मव्यभिचार्यस्य लिङ्गमित्यनेन सूत्रार्थमुपसंहरति त
देवं सतीत्यादिना अन्यप्रमातृगामित्यादि विहृणोति गोपालेत्यादिना लेखापदेनव।
क्लिज धूममेवलक्षणपदिशं दर्शयति ततः इति वह्न्याभासात् देवदत्तस्येति अनुमातृभूमि
कापन्नस्येत्यर्थः १३ ॥ नन्वग्न्याभासाद्धूमाभास इति चेत् हरीकृतं तद्वदेव बीजा
भासादङ्कुराभास इत्यादि युज्यत एवेति किमेतदुक्तम् तदन्यासस्यापि बीजादेर्हेतुत्वेन

वयुज्यतेइति चेतनपूर्वकत्वेति एतत्प्रतिसमाधत्तेसूत्रेण अस्मिन्सतीदमस्तीतिकार्यका
रणतापि वास्याप्यपेक्षाविहीनानांजडानांनोपपद्यतेइति जडत्वान्नोपेक्षातदभावान्न
नियमः तदभावान्नियमविशिष्टेनपौर्वापर्येकार्यकारणभावइतिव्यापकवि
रुद्धोपलब्धिर्व्यापकानुपलम्भश्चः परस्पर: परत्रनियमः सतस्वभावानाम्
ततोनुसंधानरूपापेक्षातस्यव्यापिका साचजडेषुनास्तीतिसूत्रार्थः अत्रैव
चसूत्रेपूर्वसामर्थ्यपरस्परमत्तेतिपूर्वसामर्थ्यपरस्परमत्तेतिपक्षावपिसूवि
तावेव सत्तामात्रेघटपटयोर्नियमवतीसत्तासहभू तयोरेकसामग्र्यधीनयो
र्नचकार्यकारणत्वम् ततोत्रप्रयोज्यप्रयोजकतापर्यवसितेयन्नियतापश्च
र्द्भावेसत्त्वंसाकार्यकारणता परेणाभ्युपेतेतिदर्शयति द्वयोरित्यादिनाप्र
संगइत्यनेनसन्दर्भेण प्रदेशस्येतिदेशोत्रसमानकालेभूतलम् भवति
प्राप्तेनेति अस्तीत्यनेनस्येचेतिदेशोत्रसमानकालेभूतलम् भवतिप्राप्तेनेति
अस्तीत्यनेनस्यव्याख्यानेनहून्निगतेन एवमपीति नत्रहिभवन्नतप्राङ्भाव:
तदापीति भाविकालविशिष्टस्यादनमानमितियावत् सहभावेनेति अग्निधूम
संतानोहि प्रवंधप्रवृत्तौ तत्रसमानकालोयोधूमाग्निलक्षणोतयो: सहसत्वया।
स्तिसंबंधोवधंप्रभावविशिष्टानवबीजसंकुरेजातेसतिसंबंधस्यैवाभावादव
श्यंभावलक्षणोनियमः कस्यविशेषणंभवेत् अथ तएवेति प्रकरणात्सत्ता
लभ्यतेइयत्रत्रैवसमस्याः कथंस्वीकृतमितिचेदाह तथाहीति यस्यचभावेन
ति यस्यचभावेनभावलक्षणमित्यत्रत्रतनिर्दिष्टायासप्तमी साविशेषणमे
नमाहेतिदर्शयतिसहेति आदाविति अग्न्यभावेसत्तापिप्रदेशेनतस्यधूमस्य
लक्षणोपेतोनभवतिततइत्यर्थः सहभावेनिराकृत्योत्तरकालभावितामपिनि
राकरोति उत्तरेत्यादिना तस्येत्यग्ने: नतत्तरकालमपिभवतोग्ने: किंतसिद्धतेत्या
शंक्याह स्वकालेति अस्यरूपस्यव्यापकतादर्शयति बीजेनेति अथवापूर्वसह
कारिलक्षणोवह्निर्धूमस्येति व्याख्यात: एतेनरूपादानलक्षणमितिविशेष: ए
तत्तात्पर्यतोनिगमयति तेनेति तयोरितिनिर्धारणविभक्ति: एषचनियमार्थ:
सिध्यतीतिसंबंध: तदपीति अभावस्यापकमपितथैवसमभन्यनिषेधरूपस्य
वाक्यार्थस्यासत्त्वभावत्वेनप्राधान्यंदर्शयितुंतस्यनवह्नेरभावेनाप्यग्ने
र्धूमोभवतीतियदाशंक्यतेतेनतन्नियत्येहिवाक्यार्थ: ननुसप्तमीकथंनियम्यमा
क्षिपेत् आह अन्यस्मिन्नित्यादि अघटेपिहिसतियः पटोभवतिसघटसन्निधौ
विलोक्यमानोपिपटोनेत्यपदिश्यते घटेसतिभवतीति अतएवेतियतइतिस
प्तम्यर्थोविश्रान्तस्ततोव्यतिरेकोपिगम्यतएवेत्यर्थः द्वितीयेत्यादिनाहिसूत्रे।
याचलक्षणावृत्तिर्भवतीतितस्याव्यतिरेकोदर्शितः ननुपौर्वापर्यस्यविशेषणं
नियतमितिपौर्वापर्येचभावद्वयम् तस्मिन्नियमविशिष्टेनिरूपितेव्यतिरेकः

कथंदर्शितोभवेत् सहभावात्मा भावविशेषणोनोच्यतेइतिकिमेतत् एतद्दर्श
यति नियतेत्यादिना इहहिव्यतिरेकोनामन्वयसचिव: कार्यकारणभावात्मा
यस्ततः कार्यकारणभावस्यव्यवस्थानीयएवेतिव्यतिरेकोपि अन्वयवन्नियतवस्तु
द्वयपरमार्थएव ननुतथात्वे:सत्ताद्वयात्मकत्वेभिद्यते कथंचासावनुपलंभेना
भवविशेषणावगम्य:स्यादित्याशंक्यते चप्रत्यक्षसाधनेऽन्वय: अनुपलम्भसाधन
श्चव्यतिरेकइत्येवंप्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यांतेवोभावनिष्ठान्वयव्यतिरेकात्माका
र्यकारणभाव:साध्यतेइति तदेतच्चोद्यद्वयमुदस्यति अनुपलम्भेनेति भावस्वभा
वोहिनियतइत्येवव्यवहर्तोभवतियदिविधिनिषेधाभ्यांव्यवह्रियते एवंहिस्वरू
पस्यात्मनोव्यावृत्तेर्व्यवहर्तेस्यात् तत:स्वरूपमित्यत्रविधिभागोऽन्वयरूपतोच्य
तेप्रत्यक्षसाधनताच नियतंव्यावृत्तमित्यत्रनियततांकारणस्यतावद्दर्शयति नि
यताधूमेत्यादिसामग्रीति सामग्रीग्रहणेनकारणतामन्यदपिप्रतिपन्नेनवह्नि
णाचेष्टं अत्रानुपलम्भेसाधनत्वेनाह तदेति धूमव्याप्याभिमतदेशाधूमप्रतिषेधम
योघटादिर्नास्तिभवन्नपिहिघटादिस्तद्धूममेव घटादिरपिचनवह्नेरनन्तरक्षणभा
वी अन्यदाप्यस्यभावात् एवंकारणस्यकार्येनियततांप्रदर्श्यकार्यस्यकारणेप्रदर्श।
यति धूमोपीति एतत्साधनायानुपलम्भंदर्शयति अग्नीति अग्न्यभावप्राणिहिन
प्रदेशान्मृदादेर्वाधूम: अपितुविद्यमानवह्निकादेवनप्रदेशान्मृदादिकाद्धूम: तत्र
वेण्वग्न्यभावेभावात् एवंद्वयोरपिनियमेदर्शितेसमव्याप्तिकत्वंगम्यगमकयो।
रितिदर्शयतागम्यपि गमकनियमोभवतीतिसंमतम् बोद्धस्येवेतिदर्शितंभवति
यद्यान्तिकंधूमहेतुस्वभावोहिवह्निस्तच्छक्तिभेदवानिति ततोस्माद्यत्तमेवेदमि
तिव्याप्तिस्मृत्यनवगम्यस्येतियोभिमान: सोभिमानएवेत्यलम् ननुकिमनेनग
म्यस्यनियतत्वेनोक्तेनवक्तव्यस्याहिभवदपितत्रानुमानस्यागमम् अनुमानेहि
हेतुबलात् हेतुश्चकार्यमिति तस्यैवप्रतिबद्धं रूपंवक्तव्यमनग्नेनभवतीत्येत
दाशंक्याह कार्यस्येवचेति अत्रापिएतेप्रतिक्षिप्तएवपूर्वोक्तोदोषइतिदर्शयति
निषेधमात्रेत्विति अतएवेतिविधिनिषेधरूपतयावस्तुन्येवव्यवहारइतियुक्तं।
ततोहेतो: ननुवस्तुद्वयमात्रेनकार्यकारणभाव: अपितुनियमविशिष्टेतस्य:
नियमश्चपरापेक्षामप्युत्पादयतिउच्यते नियमोपीति नियमविशेषमिति यत्र
नियतमितिव्यवह्रियतेवस्तुतत्कस्माद्धि नियमोनामेत्याह तथेति निजनिजेनरू
पेणकथंनेति इयदेवहिनियमस्यावपुर्यत्परस्परंभावात्मानोयथादृष्टास्तदन्येन
रूपेणनभवतीइति अन्येनप्रकारेणाभवनंस्फुटयति अयंहीति अतएवेति
अग्निधूमयो: कोसाविति भावद्वयंमत्कानात्रकाचिदपेक्षास्फुरतीतियावत्
एवंपूर्वास्मिन्नतिप्रेरणाभवतिवोद्धीयंमतेवितत्यात्रभाषितम् एतद्दर्शयतिस्या
देतदितिअभ्युपगम्यते अहेतुदतिप्रसंगावहेत्विति यदिवाएतदितिअवि

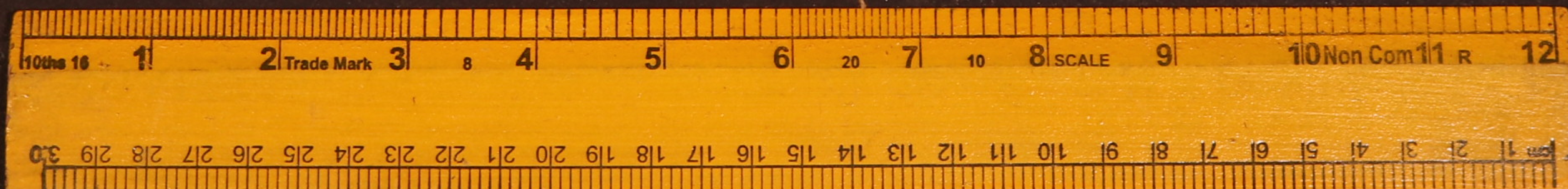
नोचितं बाधोपयुक्तिर्वेद्यरूपेण भवेदेतद्युक्तयोक्तं तत्तद्वेद्यरूपेण निर्वहतीति अति
प्रसंगापादनादि दर्शयति एवमपीति तथाभावकृतिकार्यकारणभावः एवंह
घटत्वावगतेरिति ज्योतिः शास्त्रादेरेतदवगम्यते तेन रोहिण्याः कृत्तिकाभ्यो जायते
इति ततः पूर्वदृष्टत्वेऽकृत्तिकाभ्यो वत्त्वमासामवगम्यते इत्यर्थः रोहिण्युद्र
मइति विशिष्टदेशाकारो रोहिणीलक्षण इति यावत् एतदेव स्पष्टयति उक्तमेवान्यादृ
ग्नाज्जायते एवेत्यनेन अत्रैव दृष्टान्तमाह गोपालेति विशिष्टधूमलक्षणस्य
साकारणमेवेति यावत् ननु सर्ववेदनाभिप्रायेण कृत्तिकाः प्रति रोहिणी।
नोकार्यत्वम् तेनाह नचेति एवमिति धूमन्यायेन तथाभूता अपीति उक्तरूपविशि
ष्टरूपा इति अपि रोहिण्याः कृत्तिकाभ्यः कारणभूताभ्यः कार्यरूपतया भव
न्त्योभूताः प्रादुर्भावयोगिन्य इति न लोकस्य प्रतिपत्तिरिति एतच्चेति अतिप्रसंग
वत्त्वं यदुक्तं पौर्वापर्यस्य कार्यकारणभावलक्षणत्वेन तत्सम्भववतामुपगमस्य।
सेवत नास्तीत्याह एतदिति यदि नाम एकस्पोदेवयोगाद्यनन्तरं घटपटयोर्द्वि
चतुरानपिवाराल्किं नियतताभावयोः परस्परनिरपेक्षयोः किमपि ज्ञातेयेति।
यामकं तदियातं निरपेक्षतामेव दर्शयति नहीति अग्र इति तत्र हि पूर्वस्याम।
र्थानामस्वभावः स परस्परमनाहत्य; नेति वक्ष्यते यथा च सामर्थ्यस्वभावत्वं तथास्व
रूपमपीति तथा तदपि न पूर्वस्य सम्बन्धि परस्येतिशक्तम् ननु तत्स्वभावयोरेवा
पेक्षामात्रं हि परस्परस्वभावतामानयति तदाह तथात्वेवेति सापेक्षत्वे हि
धीयमाने मासापेक्षतामत्यानामस्वभावतादात्म्यपर्यवसिता प्रयेत प्रसज्येतेत्यर्थः
ननु तादात्म्येन किमङ्गीकृतेन अपेक्षानामस्वभावविशेषः कार्यकारण
स्वस्वरूपमात्रविश्रान्ते भविष्यति एतद्दूषयति न चेति नत्वपगम्यतामेवं
को दोषः अयमित्याह एवं हीति यो हि यस्य विशेषः स तेन विशेषेण विना याप्य।
त्ते हत्तउवशिष्यात्वम् तथा च तत्त्वाभूतापेक्षात्मकविशेषस्पृष्टावपि धूमा
ग्नी भवेताम् धूम एवं वेति मत्यादिति सम्बन्धः एवं कारेण स्वरूपस्यान्यथाभाव।
माह वायुरूहणेनेदमाह अग्न्यादिसामग्रीयदुत्पन्नं तदपि प्रतिपन्नाधूमजनिके
वाङ्गीकृता लक्षणस्याविवेकादप्रतिबन्धनीयत्वात् अकिंचित्करस्य चाप्रतिबन्धक
त्वादिति न येन तथापि लौकिकप्रत्यवमर्शबलेनानन्यापि वह्न्यादिसामग्रीमे
वेति दृष्टान्तावष्टम्भकारणानिकार्यवन्तीति भवेदपि वचनावकाशो धूमस्य तत्स्वभ
एवाग्निजन्यत्वेन मसृतेनतदाह तथा चेति तदेवदर्शयति अर्थेति अर्थस्य यत्स्वरूपमा
त्रं तेषु तत्रैवनेविदं कारणमेवेदं कारणमेवेदं कार्यमेवेति व्यवस्थापनता ननु तेष
व व्यवस्थया सर्वसिद्धं विशेषणप्रक्षेचतन्मागांगं कायीकामापिपराकृतेतस्य।
शेषपरकीयमापोकते अपेक्षादिना सर्वसिद्धिव्यवहारस्त्वप्रयत्नेन ......
विशेषतागार्गाका नन्वित्यादिना पराकृता निषिध्यमानापाअन्यापेक्षाया:

स्वरूपं समस्यादर्शयति अमग्नावित्यादिना व्यवहारमात्रे त्विति सम्भ्रमी कार्य
कारणभावादिव्यपदेशलक्षणं संकेतिकम् अत्रैव दिक्तत्व्यामास निवेशादृष्टा
न्तत्रयं निरूपयति यथेत्यादिनाभावस्य एवं हि विशिष्टरूपमत्रत्वान्नतत्तदेवसं
केतिकेन शब्देनाभिधीयमानमपेक्षाध्यवसायैर्वैकल्पिकमस्त्यापयति पंच।
संख्यारूपस्य विशेषस्याभावेपि वस्तुन्येवेति एवमात्ररूपाणि घटादिरूपाणि वा।
एतद्व्याप्तिनिकेयोजयति तथैवेति अन्यस्यार्थस्य सम्बन्धरूपस्याभावात् व्यतिरेके
णापि समस्यादिसंकेतविकल्पाध्यवसितेनोपलक्षितः कार्यकारणभावः सवस्तु
हृदयस्य यत्स्वरूपं तत एव मूलमस्तारहस्थितोनिर्मूलत्वेहि तथा विकल्पोन नियमे
नोल्लसेदिति निरूपयति नेति स्वरूपानीतत्वेन एतस्पष्टयतम् दृष्टान्तदूषणोप
क्रमं दूषयति एतदिति अनियतावस्थानां घटपटादीनां येषां अनियतपौर्वापर्ये।
तेषामपि पौर्वापर्ये दिक्कालकृते निर्मूलत्वेन विकल्पोस्थापितेइतिसंभाव्यम् य।
त्तदपि नोपपद्यते इति पूर्वं दर्शितम् क्रियासम्बन्धेति प्रकरणे कार्यकारणतेति
नियतावस्थानां पौर्वापर्यरूपेत्यर्थः नियततामेव स्पष्टयति यावदिति नियतो यो न्यो
न्यमविनाभावलक्षणदेवरूपं यस्य अपेक्षायास्तच्छरीरमात्ररूपं यस्याः कार्यकारणता
याः दिगादिसत्ताभावे अनियतमपि पौर्वापर्यं नोपपद्यते दिगादिचसम्बन्धप्रा
णितेमम्बंधस्वरूपतादात्म्यपर्यवसानइति अपेक्षापितादात्म्यरूपैवधूमाग्न्यादि
न्याशयशेषः एतदेवस्पष्टयति तथाहीति तथैवचेति आत्ममात्रनिष्ठतया
न्यासंस्पृष्टः अपेक्षाणां वसिद्धः एवमितिवक्ष्यमाणेन प्रकारेणापतावितिअग्नि
धूमौ एवमिति उपादेयग्राहकरूपो अपेक्षाविरहेपि इतिव्यतिरिक्तायामसंभ
वन्त्यामपेक्षायामित्यर्थः परेणाप्येतदुपगतप्रायमित्याह तथाचेति है
तुरन्यदर्शनपक्षे आक्रुष्टकार्यरूपएवकार्यमप्याकृष्टहेतुरूपमेवेत्यर्थः अवा
गदर्शिभिस्तु तद्रूपं द्रष्टुं समर्थनापेक्षा इव ग्राह्यः प्रयुक्तः अतएव तत्कार्यहेतुव्या
प्यव्यतिरेकात्तत्स्वभावाविशिष्टमितितदनुपलम्भः स्वभावानुपलम्भ एवोक्तइत्या
दिप्रदेशोत्तरपक्षआश्रितः वस्तुतत्वं वस्तुस्वभावेनेवतस्य एतदर्थमेवायं स्व
भावप्रतिबन्धे सति अस्यादौ स्वभावपदमवादीत् भेदेनापि स्वभावप्रतिबन्ध एव
प्रतिबन्धसिद्धौ समर्पितः तदिति हेतुरूपम् परेणापुनरसमर्पणीयमेतदिति
दर्शयिष्यति तेनेत्यादिना एतत्सोपपत्तिः सर्वथेति आभासविमर्शभेदेनोप
लक्षितं यदर्शान्तरम् तस्य बहिरैक्याभावेन तः समन्वयलक्षणमैकात्म्यं तेन तर
थानापेक्षार्थः कश्चित् तद्वतीति अपेक्षणीयरूपं न भवतीत्यर्थः पूर्वादीति
अपेक्ष्यमितिवाक्यत्रयेषामपि तन्मम् बाह्यदर्शने च बहिर्भेदः प्रमातैर्यकामिमे
वेभूतभावस्वरूपानङ्गीकरणादेतदापद्यत इति निरूपयति तेनेति स्थानामिति नेच
वेवह्निर्दृष्टपत्तरम्पाधायः चेदिति अनियतेपरस्परमित्यर्थः साध्यतत्सृष्टि नियमे

नसहितोपलंभेपि परस्परमकिंचिद्रूपएवेति यावत् अग्निमात्रेणैव धूमकार।
णात्तेत्यादि यदुक्तम् तदनुवदति हष्टायितम् तस्मादिति किमयुक्तमिति अग्न्या
दिरूपत्वादधिकेन तत्र किंचिदिति शक्रगतमात्रमिदं भवेद्धूमकारणं ......
यइतिच परस्परेणेदं द्वौ विषाणौ तिन्यायेनान्योन्यरूपलग्नरूपतेवापतति साधि च।
न युक्तास्तत्स्वरूपव्यवस्थितेः सर्वार्थानामिति व्यापपाति न चेति तेष्वन्योन्यल।
ग्नतयान्नाग्निधूमयोरुपलंभो निर्विकल्पकोनुभवः ततस्तावत्तु रागातिष्ठतीमान्त्वि
दमापततीइति कथयति अभिप्रायवशादितित्दृषितो हि जललग्नतयानोपल
लग्नतयानोपलभ्यते जलेच सापेक्षात्तद्धि तस्य संविदि अभिरोमावेशतिग
तमिति तथैव धूमस्याग्नेस्तस्यापि धूमेपेक्षा भवेत् सेति अभिप्रायकृतापेक्षा
एवंपरस्वैवमुपक्रान्तमेतस्याभ्युपगम्योक्तमिति तन्निर्वाहितम् ननु किमनेना।
भ्युपगमेन हेषणामेवसौ त्रेवृत्तो कस्मान्न दर्शितम् दर्शितमेव नदिदं त्वभिप्र
संगापादनमधिकंहृषणामुक्तमिति दर्शयितिरतीत्यादि एतद्धस्तहेतो वि
वरीष्यते कथम् एवंस्य सामर्थ्यपरस्य मतेति यस्मात्सामर्थ्यपक्षोभविष्य
ति तेन सहयदेकध्यमेकप्रकारं तंबुल्पयागदेशमंते तेहेतुना तद्वेभव
ति अस्मिन्निति यत्तद्भावसामर्थ्यं चपराम्पृशति तदेवेस्यहृतोदर्शितम्
केवलं एवंस्यरूपस्यातिप्रसंगावहत्वोद्भावनया सामर्थ्यपक्षउपादितः अ
तिदेशमितिइत्यमेव चरंथेवमुपसंहरन्नतं रपक्षमवतारयति एवमित्यादिना
एतदाहेमन्तेनमहावाक्येन इमां कार्यकारणतां दोषद्वययुक्तां प्रतिपादयेत
ईहत्वाह किंतदियमपिकार्यकारणता नमुक्तउक्तहेतो वित्येतन्न च सो स्त्रा
अपितं सूत्रेणानिर्दिष्टा इत्यतोहेतो वृत्तौवर्तनीयत्वेनाश्रीयमाणा अस्मि
अपदेति प्रसंगोनास्तीत्यमनाहे तुनाशंक्यायेपक्षइति हि शाहुनसहाह कृते
केत्यादिना भिन्नव्यवस्थितधूमवाववद्धमिदं नतत्रचक्रेयु ...... दवस्थितमपि नि
त्यमेवप्रवदितयं क्रमेणाघटीयन्त्रमिवपरिवर्तमानं हश्यते परं नतत्क्रमेणोदे।
तिदर्शनस्यवनियतपौर्वापर्यभावस्य भावस्य किमायातमिति दर्शयति न वि
त्यादिना अयमपि पक्षोति प्रसंगावहस्य सामर्थ्यस्याह दर्शनात् दर्शनागम्यते।
ननु स्वपकल्पनाकत्वादित्याशयेनाह यद्यपिचेति कारणत्वेसामर्थ्यं कृ
तिकानोपयद्यपि शांकरोहिणीनोन्तु न कार्यत्वे धूमवत्तत उक्तछान्तस्वभा
वतालक्षणं शांक्यमिति चेत्तत्राप्युच्यते कार्यरूपतापीति नहि कृत्तिकोधूम
वत्समरणस्वभावो यच बीजात्क्रमेणाङ्कुरस्तत उच्यते तथारोहिण्यपीति भा
वः प्रमाणान्तरेति प्रत्यक्षेणानलान्ततेनिश्चयस्यास्यापितत्वात् कृत्तिका
भ्युदय हि तद्दर्शनमेवकमिति यो विशेष उक्तः सोक्षणहत्यतदाह तदर्श।
नमात्रमिति ननुपूर्वपूर्वदिनेष्वपि रोहिण्योदृष्टाः अप्यधूमः किंपूर्वदिनेष

नदृष्टः दृष्टोवह्न्यन्तरस्तत्समस्तितिचेद्रोहिण्योपि दृष्टान्ततत्सामर्थ्यमस्ति वह्नौ।
दौ तदस्तीतितिनिर्वंधनोविभागः कथं अहीयेत तदाह तथात्वइत्यादि न
न्वेवं तत्स्वे कोस्य सर्वस्यास्तपक्षाद्विशेषः नकाश्चिदेवेत्याह तथापीति ज्यो
तिःशास्त्रप्रामाण्योपगममात्रमत्रपक्षेभ्युपगमबीजमित्याशयः कारणा
दिमत्त्वमिति आदिपदात्कार्यत्वम् तथा पूर्वपरत्वनियमाद्यपि ननु वृत्तौ स
इतिवक्तव्ये कथंतदितिनिर्देशः आह परस्येत्यादिना अकार्यकारणभावः प
राम्ट्रश्यते अपितु तल्लक्षणत्वेन संमतो विशिष्टस्तत्सम्भवो वा कार्या इतिभा
वः तदपीति उभयमपियदविशेषेणासर्वत्रोचितं पौर्वापर्यम् नियममात्रादि
तिभावमात्रेपौर्वापर्यरूपात् स्वभावव्यापिनीतिसार्वत्रिकी तथाहि स्वतिष्ठ
तालक्षणं स्वभावमोक्षस्यसिवर्धितता परतिष्ठता ...... तद्धासतो अपेक्षाक
एवंभावत्वयादिमेका तावदपेक्षानुक्ताद्विलीयापि नतरामित्याह अभिप्रायेत्या
दि अन्यानुषंगितेति परनिष्ठाद्रूपान्न सन्यान रूपावासमभ्युपगम्यापिता प्रतीति
मात्रइति यवस्त्राविरिक्ष्यातिथवोवाखदिरो वेत्यादौ हि प्रमात्राभिमात्रस्थितेपर
स्परे छिदादावपेक्ष्यमाणत्वे विकल्पमात्रत्वेवास्फुरति नतद्वस्तुनोरूपं तत्किं।
चित् नत एवान्तः संवेदनधर्मत्वाद्याद्यार्थो वाह्यप्रातिपदिकार्थवदुपचर्यादिप
मौस्त्रेण्यानधर्मो वानयुक्तइत्यलिंगासंख्यातमस्य एवं सामर्थ्यपक्षेसमस्यर्थे वि
घटित इति गत्यन्तराभावात्परस्य यदुचितो पगममत्र नदर्थत्यादिना इत्यनेना
शंकते तस्येति पूर्वस्य नन्वपरस्य सत्ता कार्यत्वरूपं स्यात्ततोन्यस्य पूर्वस्यसामर्थ्य।
मिति कथमेतदुन्मीलति इत्यत्रमित्याह तस्येति यदा तावत्परोनास्ति तदेव कार्यउ
च्यते तदा च पूर्वएवास्तीति तत्कृतमेवसामर्थ्यं कार्यकारणभावइत्यापततीति अस
तो हि निःस्वरूपस्य स्वरूपापरिवर्तीकथं कार्यतालक्षणोतिशयो भवेत् जात
स्य तर्हि भविष्यति आह अन्यत्रस्येति सत इति यावत् अन्यमिवेवाहि विमतिपदप।
तिना सतस्तावत्कार्यत्वमनुचितमित्यपि प्राहुः तस्य सतोपि स्वरूपेतिशयः का
र्यतालक्षणः कारणसामर्थ्यादपि कोनलभ्यते तथा वह्नेः कार्योयं धूमस्तस्यात्राप्य
यमर्थः वह्नेः सामर्थ्येन यदयं धूमो भवतीति तत्र भवतीति धूमस्वरूपेन स्य कार्य
स्य च वह्नेः सामर्थ्ये तस्मात् देव पूर्णाः कार्यकारणभावः ननु धूमनिष्ठेनैवाग्निका
र्यतानाममुक्ता ...... नहीति धूममात्रतायामेकाग्निकार्यतानयुक्ता सा ह्य।
ग्निनिष्ठा भवति ततस्त्वाग्निनिष्ठतापि धूमे प्रतिपन्ने प्रतिपन्नेव स्यात् ततस्त्व प्रमा
णान्तरोपयोगः स्यात् ततस्त्वप्रमाणान्तरापेक्षा मोहस्यापक्षेपेक्षणीकत्वइत्येव
तिचेदसिद्धमासिद्धेन साध्यतइत्यायातम् नहि भावस्वरूपेप्रतिपन्ने तदनन्तरी
क्रमप्रतिपन्नमितिप्युक्तम् प्रतिपत्तौ कृतो व्यामोहः धूमरूपतायामपि ......
व्यामोहो भवेत् ननु धूमस्य वह्निकार्यतास्वरूपेन तत्स्रष्टा ज्ञाह हनिः स्वभावोयंक।

ई०
प्र० प्र०
ज्ञा टी०
२९९

यं भवेत् मैवम् सामस्त्यस्वरूपमित्येतदेव हि विवेकस्पष्टज्ञानेन च निर्वह
ति तदाह ततश्चेति नन्वयं दिव्यक्रियैव सामर्थ्यस्वभावमपि न हि कथं धूमोऽग्रत
प्रतीतेऽग्निविशेषमिति कथं वस्तुगत प्रविशन्तीति व्यवहारमात्रं तस्माद्धि विकल्प्यते
ऽग्न्यपेक्षानामासम्बन्धः एवं निष्ठता लक्षणं व्यापारस्य स्वरूपमध्यवसीयते
तदाह व्यवहारमात्रमितीदमपि दृश्यते एतदपीति अत एवं च सत्तायाश्च
त्वं वी धूमस्य तदा तत्प्रयोजकत्वेनाम वह्नेरपि यत्सामर्थ्येन तदवास्तवमेव।
स्यादिति कार्यकारणेनाम न केचन स्याताम् अथ सा वास्तवी तदा धूमस्य
सत्ताया पूर्वासाग्निसामर्थ्यादिति वचोऽघटो यं लोहितपतन्पटस्येवाल्प
मित्येतत्तत्त्वं भवेत् तदाह अन्यस्येति ॥ ॥ १३४ ॥ प्रतिज्ञामात्रं पूर्वसू
त्रेणाकृतम् हेतुविषयम् अपेक्षाविहीनत्वामिति तत्साधनायेह तु सू
त्रान्तरेणाभिधीयते न हि स्वात्मैकनिष्ठानाम् अनुसन्धानवर्जिनाम् ।
सदसत्तापदेष्वेष सम्बन्धः प्रकल्प्येतेति इति विहन्तो स्वतन्तदर्थोपजीवने
पूर्वसूत्रे कृतमेकवाक्यतादर्शनाय तत्र प्रथमपादेनामोऽन्यलग्नतात्मका
पेक्षा निवारिता द्वितीयेनाभिप्रायकृता कार्यकारणयोरुभयोरन्यतर
स्य वा सत्तायामसत्तायां चेति पक्षचतुष्टयेऽपि संभाव्यमानेऽपेक्षानुपपत्तिरिह
तु पूर्वो न युज्यते इत्यवान्तरेणोक्तम् निगमयति पूर्वप्रतिज्ञायाहेत्वपदेशा
नुवचनमेतदित्यर्थः वाग्रहणमन्तरापेक्षम् सत्तायामिति वाऽसत्त्वेनेह द्वि
तीयेवापेक्षावैकल्पिके द्वयामपि चापेक्षायां विकल्पो जीवितम् वह्न्यादेस्य।
यो हि व्याप्तिमात्रकल्पितो वैकल्पिको भेदः यदि हि वह्निरिति भा रूपस्व
लक्षणमुच्यते तदा तस्य स्वलक्षणान्तरत्वे हेतुकं भवेदपि कथं स्वरूपं भवेत्
अत एव वस्तुतः एककालं पेक्षानुसंधानजीवितत्वापायेन पूर्वसूत्रे जडानामि
त्येवोक्तम् अनेनैवाशयेनास्माभिः सूत्रं विमर्शिन्यामेकरसत्वेनैवेदं सूत्रं व्याख्या।
तम् इह तु यावच्छक्ति विचारयितुमित्थं विभागेनापेक्षाव्याख्याता उभयथापि ना
स्तीति प्रतिज्ञाय पूर्वं सापेक्षावदसंभवत्वं प्रपादयति यदीत्यादिना नास्तीत्यन्ते
न कार्यते इति बीजमेव हि तावदंकुर इति नेह गवभासः क्रमविच्छेदोऽभावेऽन्यत्त
क्रमं देशक्रमविच्छेदचित्रपटे यथा भागशः कार्यकारणताकल्पने कल्पनमे
व तथा कालक्रमविच्छेदेऽपि भवेदिति कार्यमेव न किंचिदिति कथं समस्तकार्य
सिद्धिः तथाप्येकमेव देशकालक्रमविच्छेदयन्नदेव विश्वं स्यात् भवन्निति भा
सकालातिसर्गलोऽभवदपि तत्कार्यमित्यर्थ उक्तः एवमिति कालभेदादे
वेत्यर्थः अन्यथेति कारणस्य यदि कार्यनिष्ठमेव स्वरूपं कार्यस्य च कारणा।
निष्ठम् एवं यदि भवतस्तु भवतां तयास्तदा तदेवेति धूमासंस्पृष्टेन वपुषाय
द्वह्निर्वर्तते धूमोऽपि वह्न्यसंस्पृष्टेनेति तदेतन्नियते रूपेण स्यात् नहि

स्पृष्टेन तस्य रूपमस्ति वह्नेरिवोभयस्पृष्टत्वम् न स्पृष्टेति अन्योन्यरूपतया भवने य
त्संभावितम् तन्न हि प्रकाशविषयापेक्षा नास्ति किमियता समन्वयोऽथ
न कल्प्यत इति शंकित्वाह एवं चेति सप्तमी किमनर्थिका ततः प्रातिपदिका
र्थमात्रेणैवार्थयती किं वा प्रातिपदिकार्थातिरिक्तेन वैकल्पिकेनार्थेन अ।
हो स्वित् प्रातिपदिकार्थातिरिक्तेन वस्तुभूतेन तत्र त्रिष्वपि पक्षेषु नत्र समन्त
वस्तुतः चतुर्थपक्षमाह उत स्विदिति किंचिद्रूपमिति वास्तवमकल्पित।
मित्यर्थः तत्र नेतरथा कामम् निराकरोति तत्रेति तावद्ग्रहणेन सर्वप्रसिद्धिविरोध।
त्रेतः सिद्धं एवेत्याह चतुर्थपक्षमथेति संभाव्यह षयति तदेतदित्यादिना
तद्धि शिष्टरूपं निर्दिशति विद्यमानमित्यनेन प्रथमान्तादीति पाठे आदिश
ब्दस्तिजं संग्रहाय तदेतदिति उक्तविशेषणविशिष्टं तावदिति यत्किंचित्कर्म
दिकारकशक्तिसम्बन्धतत्त्वं दरूपं तावदिति तत्सर्वमपाकृतमत्राभिर्युक्ति।
भिः नन्वसर्वं कस्मादपाकृतमाह अर्थान्तरं प्रधानेसंमतमभिलषति अन्य।
यावति न स्वात्मनि विश्राम्यति यदेतदेव रूपमन्योन्यस्वत्वस्य नन्वद्वितीया
दयो गुणविभक्त्य उच्यते तत्प्रातिपदिकार्थस्य नाभिर्गुणभावः अथ येयानत्वमो
न्यान्यस्वत्वम् उच्यते तदेव हि गुणभाव उच्यते तदाह आमादिति प्रापितपता
वन्मात्रलक्षणः स्वात्मविश्रान्त्यात्मको गुणभावो येन प्रातिपदिकार्थस्तत ।
आमादिः प्रमाणार्थो द्विकर्मकः अनेन प्रधाने तिगुणविभक्तीति च वृत्तिर्विहि
ता बीजे सत्यंकुरो बीजादंकुरो बीजेनांकुरो ऽङ्कु । वस्यबीजमित्येवं प्रायः कार्यकार
णभावो न युज्यत एवेत्युपसंहरति सप्तमीत्यादिना ॥ १३५ ॥ एवं सौगता
दिदृष्टिकार्यकारणभावो नोपपाद्यतेत्युपपाद्य स्वदर्शने तमुपपादयति
अत एवेति यतो जडानां नापेक्षा तदेवं हेतोर्भावानां विभक्तिभिः सप्तमीपं
चम्यादिभिरभिधेयो यः समन्वयः स सतीति प्रमातरि न हि भ्रान्तिर्द्वारेणाभ।
वत्क्रियाकारकभावरूप एव प्रमाणोपपन्न इति सूत्रार्थः तेसं ... यत्र
त एवेति सो ह्येवाचिख्यासुः पूर्वोक्तं सर्वं हेतुतयोपजीवति यतश्चेति वस्त्वस्थि
तीति प्रमाता धीवह्निमादेन धूमान्तप्रतीपत इति सुक्तम् भेदाभेदमयतोऽव्या
चष्टे अन्योन्येति अन्वसंधात्रेकेति हेतुद्वयेन अन्येषामिति अकार्यकारणात्मनो
स्वस्वाम्यादीनाम् व्यपदेशपर इति व्यपदेशार्हः कृषीवलस्य इति चिद्रूपः स्वेशादिसा
दावीश्वरश्चिद्रूपः कृषीवलस्यापि चस्वस्वत्वनि विशेषणम् ॥ १३६ ॥ नन्वजी
वो ऽङ्कुरादीनां स्वात्मैकनिष्ठत्वमास्तु दपेक्षा सांख्यसंमते तु परस्परात्मत्वको
दोषः स्यादाशंक्य परस्परस्वभावत्वे कार्यकारणयोरपि एकत्वमेव भेदे हि।
नैवान्योन्यस्वरूपता ॥ सूत्रे गोतत्वान्यत्वानापि तेनावश्यकृते च कार्यादिवा
दं वायते इत्याह स्पष्टमन्यत् ॥ १३७ ॥ एकमेव क्रमविच्छिन्नस्वभा

ई॰
ष॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२८०

वंकस्य तस्य स्वभाववर्गस्य मध्ये पूर्वः स्वभावः कारणमपरः कार्यमिति
सांख्यदृशिः स्थूल एव कार्यकारणभावः न सूक्ष्मः तत्रापि क्रियाकारकमा
वस्यैव प्रथनादित्याह सूत्रेण एकात्मनो विभेदश्च क्रियाकालक्रमानुगा
तथास्याः कर्तृतैवेयं तथापरिणमत्ययेति ततएवामीसुवाचा विचित्रवेष
स्यभाजस्तदेवेदं बीजमात्मातिशयायेंऽकुरावस्थापर्यन्तमीम्हतमिति प्रत्य।
भिज्ञानुमानागमाद्यन्यतमप्रमाणप्रत्यभिज्ञानबलेन यदेकात्मसंकवितरूपा
बीजं विततदृष्टावाप्रथनम् तस्यैकाश्रयस्यास्य प्रभासानामासंख्या
पितक्रमात्मककालविभागानुग्रहीतः स्वभावभेदः इयमेव तस्य परिणमन
लक्षणा क्रिया स्वपूर्वस्य स्वभावस्य परित्यागेनानन्तविभूत्संततस्य परिवर्ज
नेनाऽपहानेनाऽनेरस्वभावान्तरेनमनेप्रह्वता उोत्सुकामिति ततश्चतदेत
त्तस्य प्रधानबीजादेः सूक्ष्मरूपसंमतस्यापिहानादानादेनानुवर्तनलक्षण
परिणमनक्रियाऽवेशात् तन्मात्रं कर्तृत्वमेव भवेदिति सूत्रार्थः एतमेवता
रयति त्रिगुणात्मनश्चेति सत्त्वदुःखमोहरूपस्य समन्वयबलेन प्रत्यभिज्ञा।
यमानत्वादवस्थितस्य नित्यस्याऽभिन्नस्यावस्थाकस्यानिःशेषो नवदशापा।
दानभूतस्य वामहदितिबुद्धिः पृथिवीपर्यन्ततिमसमस्तस्य स्वत्मसृष्टि विभवप
र्यन्तेति यावत् बीजस्यैवेति लोकदृष्टांकुरपर्यन्तेति सजातीयपरिणा।
मात्यतिशयप्रसंवाच्यत्याशयः परिणमनेक्रियालक्षणाप्रवर्तितं कोजय।
तिक्रियाहीति गुणस्वभावादितिचगुणावृत्तमितिविविधवेषम्यात्मकवि
षरूपत्वसहत्वात् केवलेन हि चित्रीभवतिनीलमिव सत्त्वतमसोतु परस्पर।
विभिन्नेरजसाचं चलेन विचित्रेणाचित्रतया न्योन्याभिभवादि विचित्रभावे
न परिणामसहत्वाणितीयते ततइवितर्वेस्वरूपंतदुच्यतेनामिश्रं परिणा
मजीनिव्यतिरेकेण पुरुषार्थत्वेनेतिभोग्यरूपत्वे नष्टपं प्रधानमविवेकेन
दर्शनेभोगप्रापवर्गार्थं विवेकेन च दर्शने कैवल्यकारणतयामोक्षव्यपदेश्य
पुरुषस्य दृष्टृशक्तिकृतार्थो विदधत्पुरुषार्थमित्युच्यते तस्यापरिणामदि
तीयतापरमताव्वादः षिष्टुसदर्शनेपातनमस्योपगमस्य व्यक्तस्येतिमहत्
दादेः ॥२३८ नान्वियतोकेन प्रधानस्य कर्तृत्वमस्मपितं भवेत्तचिद्रूपस्यत
स्मनानिष्टम् परस्पराशंकास्तत्रम् नचेति एवमितपरभिन्नरूपस्याभिणाः।
प्रवहमभेदसंभेदनस्यात्तस्यात्मकं परिणमनक्रियाकर्तृत्वं यन्निरूपितम् त
त्प्रधानादेर्नयुक्तं जडत्वात् जडोहि परिनिष्ठितनिजरूपः प्रमेयत्वात्तदसावि
त्यपेक्षयाभिन्नरूपत्वव्यवस्थायीनीलस्वाऽनीलापेक्षयास्वापेक्षयावभिन्न।
एव नतस्य एवस्यभावोभिन्नश्चाभिन्नश्चविरोधात् स्वभावान्तरेणैकथमेक
त्वभेदाभेदव्यवस्थैवमस्तस्मिन्नेतिन्यायात् तस्माज्जडमनेकरूपं न भवति प्रमेय

त्वान्नीलादिवत् इति अनेकविरुद्धमेकत्वेनेतन्याम प्रमेयत्वपरिनिष्ठितरूप
तयाव्यवस्थापनीयत्वं प्रमेयत्वमिति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः चिदात्मनःपुनः
प्रमेयदशाऽनापन्नस्य दर्पणस्येव स्वच्छस्यस्वात्मन्यपचचित्रसंवेदनस्यैव प्रति।
बिम्बभूत आभासवर्गाभिन्नएकस्यापिन्यायेनघटत इतिसूत्रार्थः एतमेवता।
रयति प्राक्तनमेपर्यसंहृतनैवमित्यादिना स्वच्छः कर्तृताम्मवातेअलक्षणाम
यमेलनात्मकरसस्वत्वः एषामावद्भुपपद्यते हेतुना सापितत्परहृष्टोनयुज्यते
ह्यपिः अतएवेति यतोजडात्वान्नुमतोहेतुरूतन स्तविरुद्धमजडत्वमुपपन्नोहे
तुरित्यपत्तसिद्धम् ननुहृत्मिपर्वतादीपनिकिमितिनत्रैकतोनविरुद्धाः वि
रुद्धधर्मदिताविकानि चित्रस्वरूपेणाभवद्धुः नचैवम् दर्पणएवहितानि तदाह
नहीति स्वात्तेऽविहीनेपिस्वच्छतामात्रस्यायं महिमास्त्यपिः नचेति भवदृष्टे
तन्त्रामस्माकं एतद्वाध्यते मूलतएवचेदंनोपपद्यते इत्यभयथायडुपक्रान्तेन
चभेदेपीतिनत्क्रमेणविभजतिस्थोत्यापीत्यादिना नचभ्रान्तिरित्यादिनाचतत्वा
वन्नावभितितथाप्रथनम् तदेवस्पष्टयति एकमित्यादिना नत्वादर्पणवरू
पिंडेऽप्यनेकतयाभासताम् अत्राहनचेति अस्वच्छेहि प्रतिबिम्बानेकताविधि
अप्रतिबिम्बधारित्वरूपाहीयते प्रमाणेनोपपद्यते अस्वच्छश्चघटप्राभावा
द्यपेक्षयास्थितिंडऽस्मकः सत्त्वमोनानेकोभवति अत्रस्वच्छमेवकिंचिद्दृष्टा।
दिप्रतिबिम्बानेकयोगिमण्डल तर्हिपरिणामवादोयंनभवति परिणाम
वादेपरिणामान्तरपरोवृत्वस्तोपगमात् नचापिस्वच्छमितितत्पाठेय।
मर्थः स्वच्छमपिवस्तु प्रतिबिम्बानेकत्वेहित्वाप्रकारान्तरेणाकेमदनेकंनयु
ज्यते प्रकृते तत्प्रकारेण परिणामवादो हीयते बाधकभावादितिसर्वसंवादित्व
नविमर्शानुन्मूलनादितियावत् ननुसामान्याव्यवयवादौसर्वानुभवसंवाद
पियोकिंकोवापस्तहन्यकृतेपिस्यादित्याशंकांशमयति एकस्येत्यादिना सा
मान्यादेरपिहिसर्वस्याभावणाभासविषयस्यविमर्शस्यान्मूलनेनकिंचिदिति
विचारितचरमेव तथानभवनेवेतिसार्ववैकेनमदातनेनचेतियावत् तत्वेवंप्र
धानस्यपरिपेलवतमगुणगणरूपस्यस्वच्छस्यजडस्यापिअदर्शनस्यैवलप्र
तिबिम्बरूपभविष्यति महदादि सत्यम् दर्पणतत्तिक्तसांख्यस्यैत्याशयेन
तद्दर्शनमाह जडस्यातितिवस्तुसमाइति ननुप्रधानमात्रेकपरमार्थतयाऽ
न्योन्यमकिंचिद्रूपाः एतस्वाहनविनिपरिणामवादेऽविद्याहतामन्तानेष्यते
यथाब्रह्मदर्शनेनन्वविद्यातुच्छरूपामाकथंमत्तोऽर्येत्आह उपप्लवरूपाम
सनातच्छेवेतियावत् यदिवाऽविद्याहतसत्तायामपिवाप्तत्वामप्लवात्म।
कंतुच्छरूपयेषांनेनादर्शनेष्यन्ते सांख्यैरितिममतत्पदेपूर्वेणसंबध्यनीयम्
तस्मायदुच्यते गुणानांपरमंरूपंनदृष्टिपथमृच्छति यत्तदृष्टिपथप्राप्तंतन्मा

येवमत्तच्छकमितितन्मयातब्रह्मवादेनतुप्रधानपरिणामवादेइतिमन्तव्यम् ।
एतदेवद्रढयति अयमेवेति हीति यतएवंततोयुक्तमस्माभिर्विभक्तम् तेचैत
स्तुद्विकल्पनमात्रम् यस्मात्परिणामवादेधर्मिणोधर्मरूपतायांधर्माणांधर्मि
रूपतांगीकृतैवतथाचेति धर्मधर्मिरूपतया एवंपरिणामदृष्टान्तंप्रदर्श्यवि
वर्तदृष्टान्तेपरोपगतमाह ब्राह्मणस्येति एकस्येतितत्त्वादप्रच्युतस्यैवानेकत्वे
नैवाविर्भावमिति दृष्टान्तेलिखितम् भेदानुकारेणेति असत्यविभक्ततयाविद्या
नैवस्वीकृतम् एकस्यविभक्तरूपग्राहितास्यतत्कूटस्थपरिणामवादिरूपग्रहणोक्त
टरूपतत्त्वम् एवंवस्तु असत्यग्रहणेनपरिणामवादाइदंउक्तः असत्यविभक्त
रूपेतस्मिन्नविभक्तरूपतैवपर्यवसान रजोविवस्तकल्पनायवभासस्यास्पद
दम् नतुतानिचेदसत्यानि रूपाणिकथंब्रह्मणोन्यानीतिकाविभक्तता अ
यब्रह्मणोनन्यानितर्हिभवति विभक्तत्वमसत्यतातदुक्ततः अत्राह चिदात्म
नोब्रह्मनत्वादिति विशेषणेनानपह्नवनीयतांप्रकाशस्यदर्शयति अस्येति
ब्रह्मणःसर्वप्रवादेषुविचारितत्वात्मतत्त्वमेवाविद्यायास्तत्रविचारस्याविद्यारू
पस्यइप्रकाशस्यैवतमस्तत्त्वविद्यामस्तत्त्वेतिरूपेणकाशायोगात् इयताप
रिणामवादेनावत्रसत्यत्वमित्युपपादितम् ननुमास्तुदसौप्रधानब्रह्मवा
दत्वमविष्यति यथोच्यतेआश्मन्तेषु एतमसहते तत्रैतिजडस्यप्रमेयरूप
स्याविरुद्धधर्मयोगेनैक्यानुपपत्तिर्हिचितत्योक्ता भेदाभेदव्यवस्थैवम्।
मनेति ततोजडब्रह्मवादोनयुक्तः संविद्ब्रह्मवादस्तूपपन्नःस्वदर्शनेदर्श
यतीति चिदात्मनीति अपविच्छिन्नप्रकाशस्वातन्त्र्यमेवचिल्लक्षणम् एषा
मितिभावानाम् ननुचाविद्यारूपत्वेचिद्रूपमणिवजडब्रह्मणोपिसम।
स्तोपालम्भसंभवमेजनवक्ताशत्वमविष्यति मैवम् संविदोहिस्वातन्त्र्यादति
दुर्घटकारित्वेनामयाशक्तिस्वरूपस्यातिपरमार्थोमस्त्वतिप्रकाशस्या
मनिखण्डनारूपनयेस्थ्लेखनावेदनस्वभावामहत्वामयन्तीसैवमाया
भिधाना अविद्यासत्यत्वापकत्वादविद्येत्युच्यताम् ननुजडस्यैवमस्ति।
तत्सज्ञावेहि किंजाड्यंनाम एषामेवहजाड्यमदः अत्रैतिब्रह्माद्वयेआ
दिमावेनभगवतिशक्तिसंचयगणानमशाक्तमितिदर्शयन्नेतदाह अ
स्माद्दर्शनान्तमुपगमेब्रह्मविवर्तवादोजडविवर्तवादएव तत्रचाविद्या
पिविवर्ततत्त्वोपपादिकानमसमर्थापिनेशक्याइतिचिन्तानितेश्रीशिवदृ।
ष्टौ तदेतदुक्तम् यदीत्यादिनास्यादित्यन्तेनपरमशिवरूपत्वादिपरापर
मध्यमपरपर्यन्तंयत्संविदः सततंततद्वेदान्तवादिनोस्पष्टनपश्यन्तेदृश्यन्ते
पारमेश्वरा ------ संबलनेतस्यादित्याशयः अपयदुक्तं चिदात्मनोत्र।
त्तनिर्मलत्वात्प्रतिविम्बस्यायेनेतितत्रपराशंकांव्याचष्टे नचेति ३।

तिचनशक्यंवक्तुमितिसम्बन्धः हेतुमाह अस्तितावदितिस्वच्छस्यवस्तुनःस्व
विलक्षणरूपमादर्शयतोपिस्वच्छरूपस्यानपायिकत्वमितिशावरितेस्वच्छत्व
स्यायंप्रभावउक्तोभवति ननुप्रतिविम्बनायाःप्रतिविम्बादिरूपस्यस्वयममा
रत्वात् अमारस्यचकाप्रभवचर्चेतिमारस्वच्छप्रभावएवायंवर्णनीयः तन्न।
स्वविलक्षणरूपंयदन्यत्तत्स्वरूपमपेक्ष्यादर्शनीयम् तदाप्रतिविम्बव्यवहा
रःसमर्पकान्तराभावेनिमेयव्यवहारः अतएवप्रतिविम्बत्वेनेतिनोक्तमपि
नप्रतिविम्बन्यायेनेति तदाह नत्वितिति आदर्शसमसमर्थोपक्रमेपिचित्तस्ये
तिषष्ठ्यायदाहृतिभेदनेतदेश्वर्यशक्तिसम्बंधितोप्रकृतप्रमेयरूपान्निर्वाहयि
तुम् नन्वेवंप्रधानमपिआदर्शकल्पंभवन्महदादिप्रतिविम्बचित्रितंभविष्य
ति नेत्याह एकस्येति अत्यक्तस्वभावस्यैवस्पष्टः एष्टव्यइति अन्यथाहिनपरि
णामवादोभवेत् विवर्तएवहितदास्यात् सोपिवायुक्तःसमर्पकान्तराभावेप्रति
विम्बतायोगात् जाड्येनचनिर्माणसामर्थ्येनिर्मेयत्वायोगात् ननुस्वच्छआदर्शः
किंएवंतादिरूपोभवति उक्तत्वाप्पदोषइत्याह स्वच्छस्यत्विति ननुस्वनिष्टताक
एंयुक्ताविरुद्धधर्मयोरप्यासोपनमपरिहारात् विरुद्धत्वेनकाचिदित्याह तथाहि
ष्टत्वादेवेति नन्वेवमाभासभेदादितिहेत्त्वेचिदात्मनीतिचकिमर्थमुक्तंस्वनिष्टेपिरि
स्वच्छस्यजडस्यापिचसंभवत्येवभेदश्चमायाशंक्याह सचयथेतियेनप्रकभे ...
नथाहदृष्टत्वलक्षणोनसोविरुद्धीक्रियतेभेदस्तेनप्रकारेणफलत्वआभासनिष्ट
तायांविश्राम्यति दर्शनस्यप्रमातृव्यापारत्वेनाभासविश्रान्तत्वात् अगृहीतरूपएवं
तादिप्रतिविम्बसहस्रसंभे ‥ पिह्यादर्शस्याभाससारमेव तत्त्वेनावपुःआभासो
हृष्टएतेह्यत्रेतिह्यादर्शः नन्वेवंप्रतिविम्बग्रहणेजडस्यविरोधाश्चिदात्मनएवैकस्य
भेदेनस्थितिरित्येतद्युज्यते जडस्यत्वेवमयुक्तम भिन्नस्यभेदस्थितिर्हिविरुद्धेति
वृत्तोकिमितिप्रतिविम्बधारणंदर्शितम् किंच निर्मेयताचिदपेक्षयाभावानां
नप्रतिविम्बतेत्यत्राहप्रतिविम्बइतिदृष्टान्तांशयेनेदमुक्तमितियावत् अथवाय
हितायत्तीरूपमदृष्ट्वयम्तमपिदृष्ट्वयम्ततएवनिर्भासते तत्रत्रप्रतिविम्बमि
तिप्रतिविम्बसामान्यलक्षणंचिदपेक्षयाहिभावानांनचादर्शापिनामस्वतन्त्रः
कश्चिज्जडःसोपिहितथाभासनपरमार्थएवेतिजडस्यासंभावेवप्रतिविम्बादि।
न्यायायोजरीकार्यावर्णनीयः अथवार्थवादिनोमतेनिराकरोत्यपोकमानःन
चेति इतिशाहान्तमेतत् यदाचार्यधर्मोत्तरादिभिरुक्तम् तत्रवचनार्हम् यतएव
मित्यत्रग्रन्थेनसम्बन्धः किंतेनकम् आह यद्यपीत्यादिना अर्थस्योत्पत्तम् यद्य।
पीत्यादिनाअत्रपपत्रेरित्यन्तेनविज्ञानमात्रवादिसंमतंयद्दनुमानंयत्प्रकाश
तेतत्प्रकाशादभिन्नमितिनिदर्शनमाहते अत्रैवप्रयोगेहेतुमासस्यविरोधंदर्शयितुं
तमाह तथापीत्यादिनाप्रकाशतेहिनीलेनीलतेवचसंविद्रूपादहन्तालक्षणात्

ई
श्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२६९

काशाद्भिन्नतास्वप्रकाशरूपता च ततश्चाहं प्रकाशादभिन्नं नीलमिति नीलेन
किं विद्भवेत् नन्वेवमेतत् नीलस्य हि संविदेव परमार्थः एतत्परिहरति चिन्मा
त्रेत्यादिना यत्र भाति यस्य रूपं तत्तस्य परमार्थ इति महती यमाया ननु यथाप
र्वतस्य दर्पणे पर्वतत्वं तत्र रूपं तथा नीलस्यापि संविदिति परमतेनाशङ्कते दृष्टा।
न्तमेवापनुदति दर्पणेत्यादिना स्वदेशमानत एव हस्ती दर्पणे रूपसंनिवेशमात्रेण
संक्रान्तः स्वदेशमानतां त्वाह हस्तिनोऽन्यद्रूपमेव संनिवेशमात्रात्म हस्ती न तथाभूत
एव जात इति तस्य दर्पणरूपता सत्त्वम् ननु रूपम ... कथं मिश्रीभवेत् स प्र
तिघधर्मत्वात्तस्य अत्राह न हीति तत्र तद्दर्शनमिति हि यदि निष्कृति घटेन तदा
लोकरूपेति तदन्तर्गतघटादिसहस्रे समस्ति एकतापत्तिस्तु न हस्तिदर्पणा
रूपयोस्तथा च घटरूपयोरिवेति समानम् नन्वादर्श एव यमस्ति न्यभूत इत्यस्ति प्र
तिपत्तिरत्राह भ्रान्तिरेव हीति एवेति च यस्य दर्पणात्मता भ्रमज्ञानोपकल्पि।
ता न तत्तत्त्वम् नन्वेवं नीलस्य कथं प्रकाशमानता ज्ञानस्यैव प्रकाशधर्मत्वादि।
त्याशङ्क्याप्यपोहति ज्ञानस्यैवमिति न खलु नीलं प्रकाशते ज्ञानमेव त्वात्म।
ना प्रकाशरूपं ज्ञानप्रकाश एव नीलप्रकाश एवं नीलमित्येतन्मायातमङ्गीकार्यमे
व ऊनत्वायातमाह अर्थात् अर्थात् अर्थावभासनस्यापि हि रूपवनीलमयत्वात् ना
नलत्वाण्यस्य चार्थस्यानादिसिद्धेर्वेषम्य तत्स्वभावत्वात् नन्वात्मनात्मनो विरो
धात्कथं तदुभयप्रकाशनमेकस्य रूपं भवेत् अर्थस्याग्रस्थूलानां घटद्वयोग
रक्तारक्तादिदोषदुष्टत्वादाह अत्रेवेति अभयरूपत्वसमर्थनेन संवेदनस्यावेशा
यग्रहणेनेदमाह वस्तुतो ह्यवायो सम्भवत्वादेव परिहृतो वस्तुनः संकोचिता
त्मनो देशतः कालतश्चाग्रहरूपस्य स्वलक्षणिकस्य विरोधाभावात् ज्ञानस्य चानादि
सिद्धतयास्वभावत्वात् केवलेऽत्यानिश्चितसमशक्यः परैः शुष्कतर्ककर्कशैर
सम्यायेऽजीयन्त इति अस्येति ज्ञानस्वभावस्य प्रतिभासमानस्य च बाह्यस्याबा
धितसंवेदनमात्रिकस्यापि हि चनेनस्वेच्छं दवादिनमापयेतेति वितानेनार्थिना बा
ह्यार्थसिद्धिर्ग्रथ्यात्रसम्भनेयः एतन्नेति यदुक्तं तत्रेहेतुमाह यत इति अनेन च द
ष्टान्तसमर्थनेन स्वच्छस्य विलक्षणारूपान्तरावभासासामर्थ्येन व्याप्तिरुक्ता।
तथैवेति दर्पणान्तरावस्थानेन भवतैवेति प्रतीतिसिद्धेनापह्नवनीयमिति वा।
दतेत्ययमाशयः तत इति एवमस्थितानात् देशान्तरस्थ इतियः स त्वसंमतो।
हस्ती स एव तावदसौ न ततो देशभेदेनावभासात् तत एव सप्रतिसंक्रान्त इ।
ति निस्त्रत्वं भाषामात्रमदः नापि हस्त्यन्तरवत्तज्जातीयः दर्पणान्तरे त्वाव
भासननियमाभावप्रसंगात् तदाह तथा प्रकाशनाभावादिति यदप्युक्तम
न्य एवायमिति तदप्यपनुदति आदर्शमन्तरस्थितिमेषोक्तमोहस्ती स्वतन्त्रता
वन्न भवति दर्पणादेशायोगेनानवभासात् गृहाभ्यन्तरइव दर्पणाभ्यन्तरे

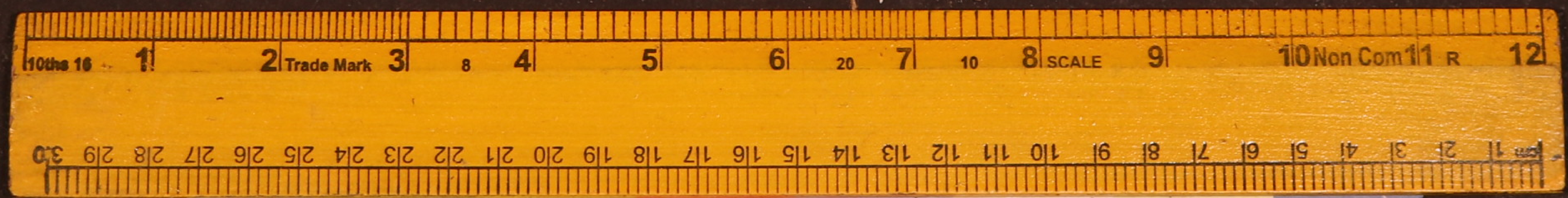
भातीति चेत् आह आदर्शरूपेणेति निविडं हि रूपमादर्शस्य तत्र कथम
स्य प्रवेशो भवेत् तस्य समात्रलोकवास्त्यन्तरव्यवस्थितया दर्पणापर्वतस्य संनिवेश
रूपमेवन भायात् आलोकरूपापसारणेनैव च घटादिरूपाणि दृश्यन्ते न
तु तद्देशमात्ररूपाणि एतच्चापिशाचटीकायां वितत्य विचारितमेव प्रतीत्य
न पह्नववादिनस्तु दमापततीत्याह तस्येति दृश्यतेति न च तत्थ्यतिभावार्थः
तमेव हेतुत्वेन निर्दिशति तदिति अन्यत्रेति आदर्शस्यमध्ये पृष्ठे पश्चाद्भागे स्वतं
त्रे देशान्तरे वा तत्त्वस्यातिप्रतीतिसिद्धेनापह्नवनीयं भ्रान्ता चेयमादर्शे लिप्तीति
रित्याशङ्क्य भ्रान्ततो निराकर्तुं तावत्परिच्छेदयति पीतमेवेति वैधर्म्ये
णदृष्टान्तोऽयमतिरोधानादिवार्थसमात्रत्तत्रागाश्शुक्लरूपमपि स्फुर
त्येवेति साधर्म्येणावकथनादर्शरूपस्यादिस्येतदपेक्षयानत्रतत्वेनसाधर्म्यस्य दृष्टा
न्तः पीतरूपस्य हि यथा शुक्लरूपपरमार्थत्वमेवघाते शुक्लरूपेणावज्ञानजन
कत्वात्तथैव पर्वतरूपस्यादर्शरूपपरमार्थत्वेवयुक्तेति पीतरूपस्य त्वसम्यतेत्य
देतत् नेत्याह तत्रैव चेति पीतिशंखादौ न तु दर्पणपर्वतादौ इतरस्य शुक्लरूपस्य प
रमार्थसतोऽप्यप्रख्यानात् आख्यातिरेव चात्र पूर्णख्यातिमयी भ्रान्तस्तत्त्वमित्युप
पादितमेव अत्र कृतेत्वनाख्यातिः कासिदिति दर्शयति अभेद्यावपीतिदर्पणपर्वत।
योः तेनेवेति द्वयप्रकाशेनेव मवस्थाप्यते दर्पणरूपपर्वतरूपानाक्रमाणा।
पि पर्वतरूपं दर्पणरूपानाक्रमणान पिपर्वतरूपं दर्पणरूपानाक्रमणेनेति
पीतशङ्खादौ तु नेवमित्याह न हीति पीतावरुद्धे शुक्लेऽशुक्लाकारानाक्रमणेन
च पीतमितिनव्यवस्थापयितुं शक्यं कामलावतोऽशुक्लस्यावेदनादिति पी
तस्य ननु दर्पणेऽल्पदेशोऽल्पपरिमाणश्च तद्विपरीतस्त्वपर्वत इति देशेनपरि।
माणेन च विरोधात्कथमन्योन्यरूपता लक्षणो विरोधः यदाह विरुद्धपरिमा
णेषु वज्रादर्शतलादिषु पर्वतादिसद्रूपाणां भावानां नास्ति संभव इति एतन्नि
राकरोति देशपरिमाणविरोध एव नास्तीति वदन् किं तमपि न्यायेन तस्य देशा
दे इति पर्वतदेशस्य पर्वतपरिमाणस्य च दर्पणादेशपरिमाणोल्लंघनेन प्रस
रणाय तेनास्ति ननु प्रसरणं चेद्भ्रान्तत्वमस्तु पीतस्येव शुक्लेऽलंघनेनाप्र।
सरतः अत्रोच्यते अतिरोधानाचेति पीतेन तु शुक्लं तिरोधीयत एव यतोऽनख्या
तिः ननु पर्वतस्यादर्शसतत्त्व तथाभूतस्य चेति अविरुद्धदेशपरिमाणस्य वस्तु
नः स्यपभ्रान्तस्यादर्शनमात्रसारत्वमवलम्ब्य सिद्धिर्यतः न च सा संभाविनीत्याह
संभविन्नेनेति इत्थं भूतस्य नीय तत्र हेतुः तथा प्रकाशसामर्थ्यादिति एतदेव
स्फुटयति विरुद्धेति आपाते यद्यपि विरोधो विकल्प्यते तथापि नासौ विरोध इ
ति तदाह तथा प्रख्यानादेव सन्निति नन्वापायमानो विरोधो विकल्पते कथम
इत्थमित्याह विरुद्धत्वेत्यादि एतदेवह्यादर्शस्य स्वच्छस्वभावत्वं स्पष्टमभिहुव

तेनिषिध्यते भावतत्त्वम् ननु भ्रममात्रमेतदुच्यते किमत्र यत्नेन वस्तु।
त्वमसमर्थनायामित्याशंक्याह नन्विति इह चोभयरूपेण प्रख्यायां स्वच्छरूपे
वैविध्यता प्रख्यायां चन काचिदख्यातिरिति भावः शेषः ननु परस्परविरोधे पर्यवसित
न तत्त्वे दर्पणाद्रूपमित्यपि न कस्मात् ततश्च नीलादि परमार्थे चित्तत्वमित्यापते।
नीलादेः परमार्थत्वम् एतत्पराणुदति पर्वतादीति पर्वतादिविरहेणापि
स्वच्छतयाभावात् नचैव चार्थक्रियाकारणात् चित्तत्त्वस्यायमेव विधिः।
त्वमसत्त्वः ननु दर्पणाकारावरोधित्वे समर्थितेपि दर्पणोऽक्रूपत्वे कथं स्यात् असं
ग्राहकत्वे न भवेदिति भ्रमेण नन्विति नचापीति नच न दर्पणाद्रूपेण चासदिति शक्यं
वक्तुमिति अत्र हेतुः दर्पणाकारस्यावरोधेन परमार्थतोवहन्नेनेनाभासमान
मपीति नन्वेवं स्नातमपि तथोच्यतामाह दर्पणस्येवेति एतदेव स्पष्टयति नस्य
ति अप्रतिहतस्यतस्मादिति आदर्शात् उपपत्त्या विचार्यमाणं प्रकाशमानम्।
पि यदि नोपपद्यते तदस्य भवत्वसत्त्वं नैतियोक्तूयाते प्रत्याययविनेमेतत्स्मपीति
एतदेवहितत्रिर्मलत्वे यत्स्वात्मानतिरिक्तस्यापि तिरिक्तस्येवावभासनम्
विच्छेदेनेतिशदत्वया एवेवेति विच्छेदावभासमपि अस्माभिरिति वयं हि प्रका
शैकसारं सर्वमर्थजातमाचक्ष्महे तत्रापि तु मायाशक्तिवशाद्यथैव नीला
दयो बाह्यीकृता नाम ...... स्तथैव दर्पण एवेतोपीति तु ब्रूमः विज्ञानवादिनो
पि न स्वसंवेदनोपयोगो निर्भासते अपि तु नीलादि वेदवेति विज्ञानमात्रतया न
स्याक्रयातास्माकीनप्रकृतदृष्टान्तताविघटनं किंचित् अधुनोक्तमर्थं से।
कलय्य सूते एवमित्यादिना प्रकृतेतन्मालिन्येवेलक्षणं प्रदर्शयति पीनेति शुक्ले
शोवावभासतनिरपेक्षत्वेनैवहेतत्वमिति दर्शयति नचेति भिन्नान्नत इति पीतश
र्व इति सम्बन्धः एतत्प्रकृते उपयोजयति नन्विति आदर्शानन्त इति आभासनेहि
मः ननु शुक्लकम्बुवत्त्वाभातीत्यत्रैवेभरः एवं दृष्टान्तं घटयित्वा दार्ष्टान्तिके यो
जयति तदिति तस्मात् परिचुटितोयं दृष्टान्तस्तस्माद्धेतोर्विश्वमिति दार्ष्टान्ति
के मायापादनम् ननु चिद्रूपाभेदेन प्रकाशनमसिद्धमहंभावबहिष्कारेण।
नीलादीनां प्रत्ययादित्याशंक्याह मायाप्रमातुरिति षष्ठी अवभासत
इत्येतदपेक्षया तदा च चित्स्वरूपादिति पारमेश्वरादिति मलत्रयम् पंचमी।
वाप्तामाताधिकरणेन तदायमर्थः संकोचभागपियः प्रमाता ह्यमितितन
स्य योऽयं चिदेशस्ततएव नीलादयो भेदेन भान्ति ननु चिदंशादिति यच्छरी
रस्फुत्पादेः प्रमातृत्वेनास्थानमयमसौ प्रथममेवमायाशक्तिर्व्यापारकृ
तोऽभ्रमस्त्यक्तोहेतोः एतदिति तद्व्यतिरेकेणाघटत्वप्रथने नीलादीनां तदपे
क्षया बाह्यभावावास्त्वं तदस्तत्त्वनांगीकृतमेतदित्यर्थः सच भ्रमोना
ट्यतत्त्वस्यापरमार्थसतोत्वक्तस्वरूपावष्टम्भनेन तदकल्पनपरमेश्वर

प्रकाशेन प्रतीतिगोचरीकृतस्य संसारस्य नायकः सूत्रधारः प्रधानभू
तः प्रवर्तयिता इति हेतेनायकोत्वायलग्नविश्वस्थितिहेतुमाश्रितेन तत एव प्रथमः
ननु जडस्य यत्स्वमात्रीकरणमयमेव कस्मात्प्रथमो विभ्रमः प्रकाशरूपा
णां हि शरीरघटादीनां यद्वेद्यीकरणं तस्य प्रथममविभ्रमतायुक्ता मेवमित्या
ह मूलभ्रम इति नह्यत्र कालप्रकृत्या प्राथम्यं तस्यापवाभावात् यत्त्वेष
र विवेकः तेन मायाभिधाशक्तिः सैव हृकनेतद्वयम् वेद्यान्तदसतः स
र्वास्का शिदिहे द्यांश्च वेदकानिति नहि मूलभ्रम तत्रापि कथम् तथाहि ग्राह्याणां ते
भ्यो ग्राहकेभ्यश्च ग्राहकाणामपि तेभ्यो ग्राह्येभ्यश्च यो भेदावभासलक्षणो वि
भ्रमो स मायीयव्यापारकृते भ्रमरूपेन्तः प्रविष्टस्तावानेवासौ विभ्रमो भ्र
यस्त्वमप्रकाशानतिशित इतियावत् सत्यमेवम् तथापि तु सर्वे विश्वमाग्रा
हकलक्षण आत्मस्वरूपेतिपतन्निनन्वेवं सत्यप्रमातेवस्येत्यायायापर्य्ये।
स्थितिरिति न्यायात् नावलपार्थेनिकोसिद्धिरत्रविश्रान्तिरिति दर्शयति।
तदिति तस्य तस्य विश्वस्याश्रयभूतो यो ग्राहकात्मा मायीयः एतदुक्तं भव
ति सति मायीये ग्राहके तदपेक्षया विश्वमान्तरमुचितोदयमिति मायीयग्राह
के तदपेक्षया विश्वमान्तरमुचितोदयमिति मायीयग्राहको लाभ एवमलभू
तः यत्स एवमूलम् अन्यस्त्वहंभावो वेद्येष्वयाणावमलरति एवंमायाप्रमा।
त्रपेक्षया न दृष्टयक्ता किं चित्तवेइयतीत्युक्तम् सत्यपि चिद्रूपापेक्षयान्तमानेवास्ती
त्याह यस्तु नरीति ननु चिन्मात्रापेक्षयाप्यस्ति नीलादीनां भेदः मेत्रस्वरादीनां
चिन्मात्रस्वभावत्वात्तेषां च भेदेन नीलादिप्रथनादित्याशंकां परिहरति भ्रमो
स्त्विति शरीरादिस्फुत्या अपि तु न चिन्मात्रस्वभावः अपि तु सजातीयेभ्यो वेद्याश्च
पृथग्भावाभिमानसंकोचात्मकमायीयमलाधिकसेवितत्वभावास्त्यमाव
तानिर्मिताः यद्वदनेनबोधानामपि कार्षबन्धकामिमलवत्तो भिन्नवेद्य
घांमायामलेवियेस्वराश्चेते इति इदन्तयैवेव्कारणाश्रीसदाशिवप्रमातृपदा
योभेदस्तु चित्तत्वस्फुटयति नन्विति सदाशिवपदे हीदन्तोन्मेषमत्यहन्ताच्छा
दनमस्ति सजातीयेभ्योपि भेदाभिमानमेषां दर्शयति स्वात्मनीति न केवलवे
द्यवर्ग इत्यपि यस्य संभाव्यं भेदेन प्रकाशैकपरमार्थत्वात्सोपि भिन्न इतीश्वरस्या
रमेतदुर्घटकारित्वमाभासेममहामायेतिवियेतिव्यवहृत मितिदर्शयितुंहिती
यापि यद्वत्स तिभेदधीरिति भावेष्वित्यादि अत एवेति यतः प्रमातृवर्गात्मेम
यवर्गाश्चसंकुचितचिद्रूपा ततः कृतका अन्यथाष्ठु चिद्रूपतायां नित्यत्वेन।
कृतकत्वायोगात् नन्वेवं ते मायीया एवेति कथं मायापदेनोपरिपरिवर्तिन उच्य
न्ते इत्याशंक्याह तावदेवेति वेद्यदेहादयस्त्वावत्तावकतत्वविरहाद्भासनलक्ष
णपूर्णमायाव्यापाराभावादमायीयास्ते उच्यन्ते सत्यपि तावति मायाव्याप

देशत्वयोः न हि मायोत्तीर्णतया यदुच्यते तच्छुद्धविद्यामयत्वम् तत्कथमाह ईश्वरस्य
त्विति अहन्ताच्छादितेदन्ताभावस्यैव विद्यामयत्वम् यदाहृति इदमाबोधप
न्नानामित्यादि ननु क्ति यावदयं संभवो भगवत्यभावो वा यस्वभावदेहाद्यभे
को चेवत्यपि प्रमातृविभेदमवभासयतीति तदिदानीं ब्रह्मादयोऽपि कीटान्ताः
शरीरादिप्रमातृभाववन्तः संतो भेदं गृह्णन्तीति किमर्थं मद्धोच्यते ते
ऽपि चिन्मात्रप्रमातृरूपाः सान्त्वित्याशंक्यामन्त्र्यपरिहरति नाथ्ककेति।
ति नास्माभिर्भेदाभिमानान्यथानुपपत्त्या देहादेः प्रमातृतोन्नीता स्वसंवे
दनादेव हि मा निर्भासते कथं देहादेः अहमित्यादेः प्रत्यात्मवेद्यस्य प्रत्ययस्य
प्रत्याख्येयत्वात् उपपत्तिरप्यत्रार्थे संभवतीत्याह बोधात्मन्येवति चका
शे हे तस्य मज्ञये बोधमात्रस्य हि प्रमातुराहरणीयो बोधोऽनवस्थित यत्रेन्द्रियादि
मामग्युपयोगः वेद्योपरागमात्रेण हि तत्स्फीलादिवापदूपता अवैद्यं च सदा
सन्निहितमिति सार्वज्ञ्यमेवास्य युक्तम् केन नाम स्वरूपेण भासते परस्मै।
श्वर इति चनये न भगवता सार्वज्ञ्यमपि निर्भासनीयमेव तन्मात्रं चैतेद्देहा
दिप्रमातानारुह्याशयः प्रमेयागतप्रमेयान्तरात्मान्तरीकृते प्रकृतेत्र्यर्थे
माभासभेदादेकचेत्यादिकं निगमनस्थाने नानुसंधत्तेन दित्यादिना ॥ ३४ ॥
नन्विदयता विज्ञानरूपं ब्रह्मैव विश्वात्मना भातीत्युच्यते किमीश्वरनयेति।
योऽमोहः तमपहेति वास्तवेऽपि चिदेकत्वेन स्यादाभासभिन्नयोः चिकीर्षा।
लक्षणैकत्वपरामर्शं विना क्रियेति चितएकत्वेऽवास्तवे भेदत्वविधिर्यत्योगीह
तेऽपि क्रियाकरणानोपपद्यते आभासनभिन्नोऽघटचेतनत्वेनयोर्यश्चिकीर्षा।
लक्षणएकः परामर्शो यदि न भवेत् क्रियापेक्षया चिकीर्षापेक्षया वास।
त्वयस्मामात्योषष्ठी पञ्चाहो चित्यात्मक भवेत्कर्तृत्वाभ्यासमस्वे यो विभजा।
नीयः आभासनभिन्नयोरिदमहमिति जडचेतनयोर्याएकः परामर्शः एव
चित्तत्वविश्रान्तिलक्षणस्ते विनेति वा तेन क्रियापि चिकीर्षापरामर्शो वाऽपि
नां षष्ठीसमासस्य नित्यमापेक्षत्वात् एतदुक्तं भवति वास्तवं स्वभावसिद्धं जे
उ स्यैवचटस्य घटत्वे चितेर्यद्येकत्वमुच्यते भेदस्त्वविद्यातिनदानि रूपकस्य
सेति नहि विद्येकरूपस्य ब्रह्मणस्तदभावो रूपमविद्यानाम नचान्यजीवा।
द्यः केचित् अविद्याधवहितेऽत्याप्याः अनिर्वाच्या मतिचेत् कस्यानिर्विभ्रमभा
तिच अनिर्वाच्येति चयत्तभाषा युक्त्यानोपपद्यत इति चेत् भासत इति कमेणाका
युक्तिः अविकल्पेऽत्रहमेव ब्रह्म भातिसविकल्पभातिस विकल्पस्त्वसेतिचेवमो
पिकस्येति पूर्ववद्वाच्यम् अविकल्पकं च सत्येनेतरदिति भासमानत्वाविशेष
कृतोविभागः बाधादिति चेत् विपरीतत्वेप ब्रह्मणस्त्वेवाबाधः प्रतीतिनिरू।
ढिलत्वभेदेय यथातथा नाऽभेद इति भेदस्यैवसत्यतायुक्ता बाधोऽपिभासमाने।

यैहत्यथीः ॥ ९ ॥ तत्वादेव सैकस्य अभेदोऽपीति सोऽपि कथमविद्या बाधोऽपि च भेदस्य।
वेति साऽप्यविद्या न हि देशप्राकृते गगनगगनक्रमस्यैव च्छेदकमस्यैस्यात् आगामा
त्सर्वमिति नाभासनादिति चेत् आगामोऽप्यविद्येति सर्वमालाजालम् यदुक्त
ति ब्रह्मापीहमविद्ययासह ततोऽनेकान्तवादोऽप्यर्यमितिसज्ञात्वयम् न।
दाहृतेत्तो अकस्मादिति निमित्तस्यालाभादिति भावः आभासभेदश्चपादिना
वेद्यतातेरूपमक्रमम् तद्विषयत्वेन क्रियात्वेनाऽमकर्तृतापायकेनघटतेइ
ति ब्रह्मगतेरूपमक्रमम् तदिति आभासभेदस्य घटनेक्रियात्वेननन्वदृष्टजड।
स्याकर्तृत्वम् अस्मन्मते स्यादितिदेवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराज इति
नेत्तदित्या ... जडस्येति अकर्तृत्वमिति संबंधः तमिति जडम् सइति प्रमा
तएत ..... तमेवसारस्वतस्यदेवतात्मेति विशेषयतः सत्रार्थमवतारयति
चित्तत्वस्येत्यादिना नेत्येनेन निर्मेयगतेनापीति तन्निर्मातृगतेरूपमभिदध
तीसोऽत्रमाभासभिन्नयोरितिस्पष्टम् यत्प्रतिपादितं तत्सत्त्वेऽपोतस्मारयति
कारुणिकतया ऐश्वर्यादिना ऐश्वर्यशक्तिं विना नि निमित्तत्वात्क्रमे निमि
त्ताभावात्कादाचित्क इति विचित्रक्रमो न स्यादिति संबंधः अन्तर्गतस्वाभा
सोल्लसनस्वभावत्वे हि योग्यपद्यमेवोचितमित्याह नित्यमेवेति ऐश्वर्यशक्ति
रस समर्थाचायमेन ... विहन्त्रामित्याह ईश्वरत्वादिति नन्वादि निविचित्रक्रम
कमिति यावत् परामर्श एव क्रियालक्षणः उक्त इति सम्बन्धः लक्षणादर्शय
ति क्रमिकोऽपीत्यादिनाक्रकत्वहेत्वन्तरमित्यादि एकत्वेकर्तृत्वापाद इति तदि
ति चोद्यं चोत्तरं च परामृशति क्रमेणाहृतिग्रंथद्वयं पठन् क्रियापि चेद्देया न।
हि निर्मेयान्तरं च क्रियान्तरं तत्रापि एवमित्यनवस्था माभूदिति किष्टकश्रिदित्या।
शयेन परामर्शनत्वमुक्तरूपमपि स्मारयति साचैषेति अन्याहृपाकादि।
क्रियास्तु संभवत् कदाचिदियं विज्ञानत्वस्यामिति भावः ननु यदि विमर्शः
प्रमातृः संविद्रूपादभिन्नोऽनस्यैवेयपदमपिपततिन तर्हि क्रमरूपत्वाभावात्कि
यात्वमस्यकृतः अत्राह प्रमातृभेदेनत्विति अवभासनेइतिमायाप्रमातृ
दृत्तान्तस्यासौ परमेश्वरप्रभावादेव भवति इति तत्रापि क्रियाशक्तिरपवृत्त
म् उक्तं चैतत्स्वक्रमत्वं चैलौकिकस्येत्यत्र एतच्चैतिसक्रमत्वम् ननु पराम
र्शएवेच्छा अभावतः क्रिया तत्सहृतोऽवितयं यदुक्तं चिकीर्षयेत्यादि तत्कथ
मुक्तम् एतत्परिहरति अस्य परामपूर्वम् परामर्शोऽपि चेतितस्यत स्येतिक
र्मणि षष्ठी मात्रग्रहणेन कर्मणोऽन्वेषमाह ततएव च ख्याहरत्वमत्रत्य।
र्थ्याकरोति अत्रहीति वृत्तिग्रन्थ आभासनात्म क्रिया तस्या आद्यएवपरामर्श
लक्षणम् सएव च हि स्फुरणात्मकाभासनापर्यन्तः तेनाआभासनायाएवा
यंरूपविभागः चिकीर्षापरामर्शपर्यन्तमिति तेनत्रयमेतदुपक्रमभासमा

नत्वपि हृदयमेव वस्तुतः त्वेकमपीति तात्पर्यम् इत्यपीति न केवलं परामृ।
श्यमानो परामृश्यमानत् यावदिच्छाप्रयत्नरूपत्वादपीत्यर्थः जडस्येत्यादिकोऽ
ग्निं चोद्यं नोपक्रमते एवं चेति एवं न हीत्यर्थः महाम्रस्येति देवतारूपत्वे।
हिरुज्झते एतत् न च देवतादहनितथादर्शनादिमिमन्यते न निच्छायामस्य चे।
तत्यमण्यस्ति सत्यम् इच्छामात्रगतं तत्तन्महारूपगतं तदाह नामरूपेति प
तच्छ्रूचटोयमित्यध्यवसायरूपत्वेनोक्तम् अनन्तरमिति वाचकवाच्यरूपश
ब्दार्थमात्रसमस्तवेद्यत्वेन प्रकाशनादिरूपेणैव सत्त्वेनेति रूपितम् अत्राभ्युपगमे
नैवोत्तरमाह आस्तामित्यादिना स्वगतेऽभवनादौ स्थिरत्वादेव रूपान्तरेणा
स्तीति ऊर्ध्वाधः संधानम् स्पन्दनादौ त्वकर्मके स्पन्दनादौ त्वकर्मके स्पन्दन
रूपत्वात् सर्वोपरत्वाविषयमकर्मकत्वमनुसंधानमस्ति दहनादौ तु सकर्मके।
न केवलं पूर्वोत्तरत्वाविषयमनुसंधानं यावद्व्यतिरिक्तकर्मकीकारलक्षण
मपीत्यनुसंधानमपि परिग्रहमध्यमेव नरं चेतनेकार्यस्यपादिति दर्शयति आ
स्तीतावदिति आस्तांनाम वस्तीति आत्माविनिश्चयपरः पदोच्यते तदापीति।
संगतिः सत्तामात्ररतिस्थिरायां चाभूत्वाभावक्रियां च सत्तायामित्यर्थः
नत्वव सत्कर्तृत्वेन भवत्येव ताव ... नेतत्तत्वः तत्कथं भूतात्तुके स्वातन्त्र्याभा
वादिति अत्राह सा ... त्यादि समनन्तमानमस्यावश्यंभावीति एतदेव वस्तु
तृत्तमुच्यते तत्वस्यापि किंचितत् ततश्च भवनमपि प्रकाशलग्नं सत्तया भवती
ति भवनस्वातंत्र्येण प्रकाशस्यावप्रेरितोऽण्ण किंकरिष्यत इति प्रकाशनेनत्य
वस्तावलोकिति यात्वा तन्नेतदेव स्वातन्त्र्यमुच्यते तच्च जडानां नास्तीतिय
क्तेवयुक्तिः स्वातन्त्र्याभावादिति प्रकाशस्य च परदशायां चमत्कारमात्रात्मा
यो विमर्शस्तदेव स्वातन्त्र्यं न विच्छारूपं परापरत्वेन तदिच्छारूपमिष्यमाणो
न्मेषात् अपरदशायां तदेवास्त्राणां मिति दर्शयति प्रकाशोपीत्यादिना चिकी
र्षेवेत्यलेन चमत्कारो हीति स्वात्मन्यनन्यापेक्षे विश्रमणम् एवं भूतानन्ता
रूपं चमत्कृत तदेव करोति संरम्भेन विमृशति नान्यत्रानुधावति चमदि
ति क्रियाविशेषणम् अखंडएव वाशब्दो निर्विघ्नास्वादनवृत्तिः चमदिति
वा आत्मरसस्पन्दान्दोलनादित परामर्शमयशब्दनाव्यक्तानुकरणम् का।
मनास्वरसादावपि भाविचितवृत्त्यन्तरोदयनियमात्मकविघ्नविरहितप
वाहादोरसनात्मा चमत्कार इत्युक्तमन्यत्र विघ्ननिर्मोणोऽपितिव्यतिरिक्ता
व्यतिरिक्तेष्यमाणतया श्रीसदाशिवादिभवनत आरभ्याहमभावाच्छादनस्य
क्रमेणासंकोचक्रमोन्मेषचेदम्भावतारतम्यस्यानन्त्याद्विविधे स्वरान्तम् तथा।
वस्थानेऽपरापररूपतां दर्शयति भेदाश्रीहेकरणाव्यवहाराभावात् कृतामि
तित्वव्यवहारभेदनिरूढावेवराढायां ब्रह्मादीनां ऊलालादीनां च तदा

हमायीयस्सर्गोऽस्तितत्थेति संकुचितरूप तायामपि शब्दादेः कविन्दोदस्य
व्यतिरिक्तत्वेपीष्यमाणस्यापारमित्या त्यावभिन्नत्वात् विशेषणत्याह एव
मिति ... मानस्थेन्परदशायां नास्ति श्वावव्यवहार इति शान्तशिवादि
भवादावभिप्रायेणोक्ता सदाशक्तिरूपाविष्टएवशिवस्तत्र एवं भूतदशा
नाश्रयमिवदृष्टिमत्तावलम्बनेनाह अथवेति सर्वत्र हि चमत्कार एव
छातावतीति सेवतीति चमत्कारिता हि भेजानतरूपता स्वात्मविश्रा
न्तिलक्षणा सर्वत्रेच्छा कचित्तत्स्वात्मविश्रान्तिभोवान्तरमनारूषितवि
शेषमपेक्ष्यास्याप्यते यत्र सेच्छा गगनसुच्यते आगरितविशेषत्यायात्तका
मइति आदिग्रहणाद भिलाषमलो यत्र भावान्तरे सामान्याकारमपि वास
नावशेषमात्रेणाके यथाह भावास्थिता निजननान्तरेमोहदानीति ओंत्व
कंचनिस्पतत्सन्निधानव्यपगतशोकान्तविहिच्छेवति एवमन्यदनुसत्व्यम्
तदभावस्थेति स्वातंत्र्याभावस्यानिमित्तम्त्कारच्छाभावरतिसंगतिः इयताहृ
त्विकमयथागमित्ता वृम्भृषायोगेन यत्स्वातंत्र्येत्तस्याभावान् अयोगेन च
यः स्वातंत्र्याभावस्तत इति नन्वेवंविहिभवानस्तीति कथम् आह कार्टेनोपचार
स्त्विति आरोपणनिमित्तम् तत्पारतंत्र्यात्मकेनानस्यतिनामत्यर्थः स्वातन्त्र्य
स्यागम्यमानस्याश्रारोपणामित्यत्रोर्थेषमिधीयमानत्वात्तेआरोपदृष्टान्तीका
ति कूलमित्यादिना आशंकायामचेतनेषितिप्रत्ययात्तेयष्टाकोनवात्वे
त्सकारणात्वादिच्छायाहि प्रवृत्तितउपलब्धिरिति तत्र प्रमातृत्वात्मआरो
पणमेव तत्त्वमवसेयमित्याशयः तत एवेच्छासंभवपक्षेवाक्यमदृष्टं म
त्वापरिहारान्तरमाख्यात उपमानाद्वासिद्धमितितत्वान्तीयमनुतिनाना
सयत न तिजात्वे नोमानमस्तीति तदात्मावा ... सर्वएवेति तिन्यप्रव
र्तेतोवर्तमानस्य दर्शयन्मायाप्रमातृपक्षेमतउक्तमित्याशयं सूचयति
सत्यप्रमातृपक्षेतयान्त्वपचरितमेवेदमित्याशयं सूचयति मायाप्रमातृपे
क्षयात्वनुपचरितमेवेदमित्याह अथवेति मायीयप्रमातृतापदेपि चस।
त्यप्रमातृरविरोधः इत्याशयेनापि शाक्रुश्रेकारपदेनाभूततप्राङ्भावंविपिसृत।
यति मम प्रमातेति मायाप्रमातृदेशे नैवेदं सामर्थ्यम् परमार्थप्रमातृ।
रितु न किंचिदत्र प्रयासमित्याह ॥ १४० ॥ इत्थमिति हेतुर्थः स्व
छः स्वेवच क्रियाशक्तिरिति यदुक्तं तत्र कश्चिद् ब्रूयात् भगवतीच्छाश्री स
दाशिवे ज्ञानशक्तिः ईश्वरे उन्मेषः क्रियाशक्तिः इत्यागमे शक्तिविभागस्त
देतत्कथं ...... तत्राह विश्वात्मस्वेनेतिच शंकाद्योतकः न केवलं लोक
प्रसिद्धा क्रियास्पन्दनरूपा यावद्दियमपीत्यपि यदा तदेति हेतुहेतुमद्भावद्यो
तकोनिपातो यद्यपि तथापीत्यत्र तदर्थे छञ्जोवाक्रियायां शक्तिरित्येवंव्या

ई॰ प्र॰ प्र ज्ञा॰ टी॰ २७३

स्यायसामानाधिकरण्यमपि स्वाभिमतं व्याचष्टे तस्यामपीति शक्तिरिति
क्रियात्मा यथोक्तम् स्वस्वलक्षणशक्तित्रितयं स्वावसरेनवर्तत इति तत्त्वेन
तिचिद्रूपकर्तृत्वेन यदाहुरिति वैयाकरणाः एवं तु वाणे क्रमाप्र कारक
पर्यायपाये पिमतिकर्तरि क्रियातत्त्वप्रदर्शनमस्ति तत्र कारकसाम
ग्र्यामपि अदर्शनमित्यत्र यत्व्यतिरेकाभ्यां कर्तृविश्रान्तिरेव क्रियेति निरू
तम् भवति नेत्रप्रयुक्तस्यादावधिकरणादिमापव्यापकभावादिप्या
प्याभासानामेव कर्तारो न त्विति कर्मणः क्रियावेशनं भवति शक्त्या विरहि
तत्त्वादिरूपचरितः सः उपचारे चेति भिन्नकर्तृगतत्वात् पितृपाकमेणाहि।
ताभिसंहितविशेषदर्शनम् यदाहेतुकायहाकांपठितेतत्रारष्टेषाहृतो ना
स्ति सम्बन्धिनीत्यस्य पदस्य वृत्त्यावधादादिना देशकाह शेषइति अध्याहारः।
त्वर्थः षष्ठीति हेतो कृतया ततस्त्वसाऽध्याहारमेतत्पठितमित्युक्तं भवति
करणादीनां चेति कारकत्वमिति सम्बन्धः नन्वकरोतीति कारकमिति कर्तृ
मुन्यायिपदेष्वप्र [illegible] स्याम् उपचारो वर्णयभावी अस्तु स्वत्वनिमित्तपर्य
यस्त्वव्यपदेशे किमुपचारेणान्यार्थकामनया स्यादिति निमित्तत्वंचेति सदसत्कार्य
वादविचारे हि निराकृतः शुष्कः कार्यकारणभावः तेषामिति करणादीनामप
तदिति निमित्तत्वम् ततश्च काष्ठैः पचतीत्यस्यां अपि दशायां सविता स्वातंत्र्या
नुप्रवेशादेव कारकत्वम् न त्वन्यथा नन्ववयवक्रियायामस्येषां स्वातंत्र्यं का
ष्ठानि ज्वलन्तीति कर्तृत्वदर्शनात् ततश्च मायादाशायानपाकलीनाविवक्षित
तदाकरणत्वेपि कारकत्वस्य काखंडनेति किमत्र चिन्तनमस्त्वेव एतदाशंका
ह काष्ठानीति जिज्वलिषोरेव ज्वालनकर्तृत्वं युक्तमित्यादिष्वेकवदत्र संधी
यमिति शिवम् ॥ ॥ इति श्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभि
नवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रतिभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यां क्रियाधिका
रे कार्यकारणभावविमर्शश्चतुर्थः ॥ आदितः विमर्शाः १२॥
समाप्तश्चायं क्रियाधिकारः ॥ ॐ नमः शिवाय ॥ ॐ एतप्रोतं
सकलं विहारस्वरसेन शिवमयीकुरुते येनत्तरपाश्चदयन्त्वयमस्मत्तनिषेवते
तमस्मितनतः एवमधिकारद्वयेनतिर्णीतिवितत्यज्ञानक्रिये अधुना तु क्रियाधि
कारे यदुक्तं विश्वं वैचित्र्यचित्रस्यात्यादौ सर्वपदार्थावभासनिर्मलत्वात्मक
मेव क्रियाशक्तेः स्वरूपमिति तत्र को सो पदार्थवर्ग इति वक्तव्यम् तत्रास्म
दादिमत्यत्वेनाशेषसाक्षात्कारि अनुमानमप्येवम् सर्वस्य लिंगव्याप्त्युप
लब्धिसम्भवाभावात् असंकुचितप्रकाशात्मकपरमेश्वरविमर्शात्मकः
पुनरागमो विश्वप्रमाणे समर्थः ततएव विवृतावेवतार्यते पदार्थतत्त्वोपपाद
नार्थमिति पारमेश्वरागममेव तत्त्वमपपादयितुं शक्तः शक्तिस्त्वतडपेह्र

हरणाय नच विश्वप्रमेयतापादनेनोपयोगि अकृतायामीश्वरप्रत्यभिज्ञा।
पनायाम् विश्वप्रमेयीकरणे हि तावत्प्रमेयपदवीमीर्णानावदन्तः करणप्रति
लब्धप्रणाभावामत्यप्रमातृताहृदयंगमीकृता भवेत् यदुक्तम् दिदृक्षयेवस
र्वार्थान्यदाव्याप्यावतिष्ठते तदा किंबहुनोक्तेन स्वयमेवावभोत्स्यते इति स
मस्तसंपदिति पदेन बहुश्रीह्यर्थात्प्रज्ञाविशेषेणानुस्फुटीकृतम् समस्तस
ह्निमूर्तिक्रियात्मनो देशकालप्रपंचस्य संविद्भूमाप्तेनतदपरिच्छिन्नस्वभावा
सो विभुनित्यरूपा सर्वशक्तिः स्वप्रकाशनेनवनिर्भासते तदपिमायावरणा
त अन्यथापि मायादिति तत्रापीश्वरागमप्रमाणता तदुक्तं प्रमाणमेकंत
द्वाक्यं तथ्यमीश्वरभाषितम् तस्योक्तिः पौरुषेः स्थूलैः प्रमाणैर्न प्रबाध्यते
तदनेन ग्रन्थेनागमाधिकार उच्यते तत्र श्लोकैकादशकेनएवमन्तर्बहिरि
त्यादिना स्थूलसूक्ष्मत्वभेदत इत्यन्तेन शिवादिधरण्यन्तानां तत्त्वानां पारमे
श्वरागमसिद्धं स्वरूपं स्वस्वरूपमात्मान्यकतः स्वरूपं दर्शयतीति तान्येव प्र
माणव्यापारविषयत्वादेकैकाभासरूपाणि वस्तूनि येषां दर्शनानां तरे सामा
न्यव्यवहारः तेरेव च नियतशास्त्रदाग्रहगृहीतसामानाधिकरण्येनापि
करणपेव विज्ञानं तत्स्वलक्षणावभासात्मकरूपं विभवविशेषमयः शरीर
भुवनादिः समस्तोप्ययं सर्गोऽत्र प्रोत इति प्रकरणतात्पर्यम् तत्राज्ञातार्थोप
जीवनेनाधिकारमेगतिं ऊर्ध्वरूपदर्शनानीतिक्रियाचोपसंहरन् शिवतत्त्वम
वस्थमेतदेव च सर्वभावानां तत्त्वमिति तेदवतावज्ञानक्रियायागादभा
सविमर्शसारं स्वरूपतो दर्शयति एवमन्तर्बहिर्वृत्तिः क्रियाकालक्रमा
नुगा मातुरेव तदन्योन्यावियुक्ते ज्ञानकर्मणी इति जडे प्रतिष्ठितः का
र्यकारणभावेनोपपद्यते पितृ चिद्रूप एव प्रकाशविमर्शैकपरमा।
र्थोपि स्वातंत्र्यादन्तर्बहिरात्मावभासमानः कालक्रममनुप्राप्य ज्ञान।
शक्तिवपुषापि स्वरूपः संस्थामन्तर्बहिरात्मतां क्रमिकावभासां क्रिया
शक्तिरूपमेवेत्यस्वीकुरुते इत्येवं यतउक्तम् तदिति तत्त्वोहेतोरस्यान्य
मवियुक्ते ज्ञानक्रिये प्रकाशविमर्शात्मिके तदेव च सर्वभावानां पा
रमार्थिकं वपुस्ततः क्रियाशक्तिद्वारस्वीकृतसकलकृत्यपंचकप्र
पंचनस्वातंत्र्यभावनानुपयोगितयोगितयोपदेशेनाभासमानमवभा
सरूपमपि शिवतत्त्वमित्युच्यते यथोक्तं स्वातन्त्र्यामुक्तमिति तथा श्री
किरणायाम् मायातीते शिवं तत्त्वं केचिदत्र विमलो ह्यविविभासेनेति प्र
श्ने अधोव्याप्तिः शिवस्येह स्वप्रकाशस्येति निरूपितम् स्वप्रकाशता।
हि स्वातंत्र्यं अधोव्याप्तिश्च सदाशिवे वेति सत्त्रार्थः विवृतिकारो ज्ञानक्रि
याचमत्कारानामिति पूर्वपदोपपत्तिसंस्थात्मनीश्वरताभिज्ञातत्त्वमेवक्त

ई०
ष प्र०
ज्ञा० टी०
२७५

अंचत्वसमस्तस्यकर्तृत्वात्किमिदानीं प्रमेयान्तरमस्ति यदर्थमधिकारान्तर
मितिपराशंकां हृदिकृत्वा प्रकरणार्थसंक्षेपेणावतारयति एवमित्या
दिना उपदर्शितत्वेन प्रकृतिसंगतिं कृत्वा तां शंकां वीजमणूपादितम्
उपक्रमते इतिवचसामस्तार्थस्यावतारितः शिवतत्त्वं हि सर्वपदार्थानां
वपुःस्तद्रिमिष्टं च सर्वभावविज्ञतिर्भासः इति तदभिधानमेवतेषामुपपाद
नोपक्रमः आगमस्य च समस्तस्यतात्पर्येण शिवतत्त्वमेवार्थः इति भगवाह
ज्ञावतारणीकृतमेवेति एवं शास्त्रप्रयत्नस्तेनावतारणिकाधाम् ननु कर्तृ
क्रियेतिसमस्त चित्तेवक्रमम् ननु प्रमातृः क्रियेति अत्राह अभावेमतेतिवहिः
सतादानेयद्यप्याभासनमेव तथापि लौकिकसर्वप्रमातृसाधारणाद्रूप
संपादककारचरणादिव्यापारविशेषपर्यन्तीभूतमवाभिश्रतम् तेषां लो
किकानां प्रसिद्धेः तामेव च संज्ञां शाब्देन दर्शयति शिवतत्त्वं लक्षणस्य परप्रमा
तृः लौकिकत्वेन व्याकर्तुमशक्यतेमाशयेन यद्यपि मायीयप्रमातृत्वे
न प्रमातृत्वं तत्त्वव्याख्यानम् तस्य च ननु तत्त्वं भवनवर्गेति भेयस्तथापि माया
प्रमातृतत्त्वे शिवतत्त्वमेव प्रकारद्वयेन सामान्यात्तदेकरूपत्वाच्चैवमेवपर्ये व
मायापिष्ठतीति तदभिप्रायेणातत्त्वादिग्रहणम् आदिपदेन च मायाप्रमात्रव
भासनीयघटशरीरादिसंग्रहः आत्मन इति हृत्तीतत्त्वभवतादयोर्थाः प्रमा
त्रव्यतिरिक्तत्वाद्यतो निर्दिष्टाः तत आत्मानमेव प्रमातृसंज्ञं कर्मभावेन।
कर्तृभावेन चावलम्बमाना क्रियाकर्मस्थत्वेन कर्तृस्थत्वेन वा विविच्यमा।
ना एकाश्रयैव भवति वस्तुत एकैव च घटावभासनस्य पटावभासनाद्धि न परमा।
र्थतो भेदः घटपटयोरेव बोधैकपरमार्थत्वेनाभेदात् मायाकृतं तद्भेदप।
राणावभासितत्त्वभवतः क्रियाणां भेदः इति वस्तुस्थितिग्रहणम् नन्ववभास
मानपदार्थविषयेयन्नं स्त्रमर्थाचरणं प्रमातृः सम्बोधितज्ञानविरहितेक।
स्मादस्याकिं चित्रमवेदित्याशंक्याह बोधात्मेति बोधैकरूपस्य प्रमातुर्यद
पि कर्मबोधरूपं तन्निर्मितव्यपदेशेतिहि प्यतेइति तस्य यन्निजेषा शक्तिरूपं धर्म
इति व्यपदेशं एतद्बोधरूपमेवयुक्तमिति यावत् विशेषः कर्मणापिकारादी।
नामसमर्थेन ध्यानादिक्रियायुक्तस्य चेतन्यज्ञानसम्पन्निविष्यते सिद्धेर्थे यद्य
प्यमागमोव्याख्यातः तथाप्ययमेवार्थः एतदर्थमूलत्वेनसतियुज्यते
अन्यज्ज्ञानेयदिक्रियामप्रयोगितदत्त क्रियानज्ज्ञाने वर्धयतीतिकः प्र।
कारः भावनामात्रेणापिहि तत्सिद्धिदर्शनात् यदाहं क्रिया नाम परंतत्त्वमपि
शरीरपर्यन्तीभावेनहाठीभूता विमर्शः सकलमिदं तु घञ्रमाविलोपना
दिपरमेश्वररूपं यं तदभेदितयावभासनामीतिप्रजनेन तदायुक्तमुच्यते अ।
चेनादिक्रियाविरहितेज्ञानेनहठीभवतीति तथा च श्रीसदागमः या।

योगेनात्मः क्रियातात्यातन्मात्रहृद्धाहियामतिः स्वचित्तवासनाशान्तोमाक्रि
ययाभिधीयतेइति तथा च वार्त्तिकेएतद्व्याख्यानम् स्वाश्रितेवासनाः कर्मम।
लमायस्तथः तासां शान्तिनिमित्तेयामतिः संवित्स्वभावाविकासादेहारामिवा
द्यास्यातत्त्वज्ञानापिशापियिनी क्रियासैवचया गोपितत्त्वानां चिद्रूपीकृते लोके
पि किलगच्छामीत्येवमत्तः स्फुरेवयामादेहसर्वदेशं चाप्याविशन्तीगतिक्रि
या तस्मात्क्रियापियानामज्ञानमेवहिमेति मदेतदर्शयति पदस्पराविरहइत्यादिना
अन्यथेति अपरस्परात्मनायोहृत्तानशिवापान्नयोरेवत्वादान्तरमभिधीयमानेप
रमार्थतोव्यतिरेकएव आभासविमर्शाभेदात् इति प्रतिपादयितुमन्यथेति
व्यतिरेक इतिचोभयमुपात्तम् यदि नाम तिचतत्त्वस्येव क्रिया रवेयावन्तीव्या
देऽवृत्तरूपचारइतियेदिमततेतदेवस्वचमित्याशयः नन्वपरमेश्वरस्यज्ञानक्रि
येभवेताम् परस्पराविरहितेबोधस्वभावोहि परमेश्वरः सततं तेन नवनवकल्पपंच
कावभासनास्वभावः पशुप्रमातृणां तु पूर्वनिर्मितविश्ववर्त्तिनीलादिबोधावसरे
नवावभासनानाभ्येव एतत्परिहरति मायेत्यादिना मलवेनेत्यवच्छेदः परस्प
राविरहोयुक्तइतिचपूर्वेणासम्बन्धः तस्याश्रितोरूपयदैश्वर्यं न हि ज्ञानक्रियात्मके
श्वर्यातिरिक्ता चिकाचित् तत्त्वविनतदैवयुक्तः पशुनामपिज्ञानक्रिययोरवस्था
न्याः विशेषः ऐश्वर्यविवेकः आत्मस्थिदमिरूपणस्थितादेकोमहेश्वरः तेनके
विदचिद्रूपात्मकप्रमातेपरमयइति तत्त्वभगवतोपिसदाकर्षणाभ्यवभासनानिवि।
हतिइतिशाभिनन्तितीलेत्यादिना एदिवायस्वं समर्थितमीश्वरस्यतदैश्वर्यस्वेत
मायाप्रमातृणामपि निर्माणंसमर्थितमित्युपकरसंतवग्रन्थेनेयः हेतो प्रमातृः क्रि
येति स्यैवधैषष्ठी तत्त्वहिःकारापेक्षयाकर्तरि तत्रापि तत्रियमेनतिषेधः शेषवि
भाषेत्यभ्युपगम्यज्ञानात् यदि न स्त्रीभावप्रत्ययएवशेषः स्यात्तथैवेति ईश्वरस्यहानेप
हृयातिर्माणमिति समर्थितमिति सम्बन्धः उक्तं हि यथाभिमतसंस्थानाभासनाद्बुद्धि
गोचरे अतएवयथाभीष्टमादि तत्त्वपशुप्रमातृपक्रमेणकिमर्थो विचारः अत्राह।
शुद्धैश्वर्येतिन तत्र परमार्थतो यद्यपि ते नातिरिच्यते तत्किमतिरिक्ततया विचारे
ण अतिरिक्तताप्यवभासमानानात्यन्तमसंभविनीतिदर्शयति केवलमिति निर्मा
णपदे इतिमायीयानां कीटान्तानामकार्यकरणावस्थेयत्कार्यपुराहृदयस्फुरति।
तत्र हृदयेभेदस्फुरणावस्थायां विदभेदस्यैवैकोभेदइतियद्यपि क्रमोऽस्ति क्रमातीता
तावक्रियाप्यस्ति तथापि ततावतैव लोकसत्त्वमिति प्रमातृत्वरमसाधारणत्वाको
ती वहिरिन्द्रियवेद्यत्वात्स्वरूपान्तरापत्तिलक्षणक्रमयुक्ततोपैदाते ततोऽस्याधिक्र
मइति अभिमतविमर्शात्मिका क्रियाप्युक्तेति तामेव मत्वा कल्पीकृत्य ज्ञानतयैव
व्यवहारोनयुक्तः उच्यते इति व्यवह्रियते इत्यर्थः नन्वेवं यदिस्पन्दादेः सांकल्पिकस्य
चघटादेरन्तोपवहिम्सेमोकरणेनिर्माणं तदा कथंक्रिया आह अन्तरीति एत

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२७४

दनन्तरमपिचेतियोऽन्यम् नकेवलंवहिरित्यपिःचउक्तोशोकाद्योतकः एव
मत्यत्र नत्वत्रहिक्रमः किमपेक्षया आह अन्तरमपिचेतिबुद्धिस्थमोहिस्वा
मिनक्षेत्रक्रमन्यायेन चिन्मात्रान्तर्वर्तिन एव बहिष्कृःतन्नत्रचिन्मात्रेक।
यंक्रमः इष्टमेवेतदित्याह चिन्मात्रेति सक्रमत्वेचलौकिकाइतिसूक्तम्
तन्नतादृशी प्राभवी क्रियास्तत्रहेतोःकथंनदर्शिता कआह नदर्शितेति।
यावदेवसूक्तम् अन्तर्वहिर्हि नितिरिति तावदेवान्तरत्व प्रतिपादनेन सर्वाभ्य।
न्तरस्याप्याद्विमेव क्रमनिर्भासस्य सामर्थ्यमेवतत्रक्रियत्वापाप्यवक्रियेशक्ति
पदम् अस्यचेतिएतां चित्स्वरूपस्याविरत्यर्थः पंचम्बरःशुद्धः सर्गः यत्रोच्यते शु
द्धेध्वनिशिवःकर्तेति मायीयस्त्वशुद्धः यत्रोक्तम् प्रोक्तोऽनन्तोसितप्रभरि
तिसर्वत्रचवस्तुतः शिवस्यैवकर्तृत्वेपितदिच्छाकृतादभिमानतोऽन्यस्यकर्तृ
त्वमुच्यते यदिद्यागुरुः अनन्तोऽन्तमवग्रहग्रहैः प्रपूरणोऽप्यधरमन्त्रतरस्ययः।
साधनस्यनिजभावनाग्रहेहिहेतत्तरश्मवतोमरीचयः इति तत्रेश्वरस्सर्गोऽप्य।
न्तरेश्वरत्वेऽपिअपेक्षया बहुमार्गोवासौ स्यपक्षद्वयापिसर्गः परमशिवस्यभाव
तःशक्तिविजृंभा ततः सापशक्तिरन्तरवभासस्मात्रस्वभावतयाज्ञानशक्तिरु
च्यते बहिर्भावरूपेण तु क्रमोपबृंहितेन विमर्शदार्ढ्येनोपलक्षिता क्रियाश
क्तिरितिव्यपदिश्यते यदागमः एवमेतदितिज्ञेयं नान्यथेति निश्चयात्म
ज्ञापयन्तीजगत्यत्रज्ञानशक्तिर्निगद्यते एवंभूतमिदंवस्तु भवत्विति यदा पुनः।
ज्ञाता तदेव तत्तद्वत्कर्तव्यत्र क्रियेच्युत इति भगवत एव परमशिवस्याक्रमत्वे।
पियुक्तो ज्ञानक्रियाशक्तियोगः तन्मायीयसर्गकालनतोन्मेषाद्यवतक
मःविद्यातत्त्वान्ततमायानुन्मेषाकालयोगाऽभावेकथमसौक्रमयोगउक्तः
अत्राह आवचेति इहहेतवन्तोमायीयःप्रमातारउपदेशपालेचकालक्रमभाजःस।
दाशिवावस्थायामपिवेदनोन्मेषस्याहन्ताच्छादनीयस्यापिसम्भवस्याप्य
न्तेः वपुंसंभाविनः अपरस्पर्शावेशात् हि तत एव अतत्त्वानपेक्षक्रमोभवत्येव
सत्त्वप्रहारइति किमवान्तरेणानेनहेतवदितिम्रमाद्विघयथागमनम् यतए
वंतस्मात्क्रिवहृष्टोयइच्यते यदान्ततस्याचिह्नमर्वभवामोदज्जमाया विविज्ञव
नानाकार्यसृष्टि प्रवर्तनेभवस्तुन्मवीताचिन्ता सेच्छायाऽप्रथमात्तदितिप
मशिवेपिमावतिजेन्मखव्यरूपायाश्रान्तेदशाके विच्छायामपेक्षयाप्रथमत्वंपूर्व
भावित्वंतदितिकालांशरूपत्वेनउपपद्यते अन्यथाक्रमाभावेकथंपूर्वापरीभा
वव्यवहारः किंरूपदेशणापेक्षयान्तर्गतमायीयप्रमात्रपेक्षयाचयुक्तोसाविति
तन्नत्रहितत्रक्रमवन्तोमायाप्रमातारः स्पष्टाऽनन्ताशिवतत्त्वम् आह प्रमात्स
मात्त्यादिति तत्रापिस्पृष्टपादिताक्रमस्थितिरत्रएवोक्तम् तदेवमिति तेवा।

नकेचितिवाल्लवंपत्तमाह अथवाइति ॥ १५२ ॥ नन्वेवंभूतेचक्रिवतत्त्वं।
नहितदतिरिक्तंकिंतत्त्वान्तरंभवेत् विशेषतःसदाशिवेश्वरोकथंतत्त्वान्तरेस्या
ताम् यदागमःलयाधिकारभोगाधिकारत्रितत्त्वोक्तिनिदर्शनात् पदार्थःपतिनामा
सोऽप्रथमःपरिकीर्तितइति अनेनहि पदैरेवेश्वरान्तोक्ता एकचित्त्वविश्रान्ता
नोचतत्त्वान्तदेशाकालायोगात्कःक्रमः एतदभ्युपगच्छन्नेवसमर्थयते कि
न्त्वान्तरदशेइकान्तसादाख्यतत्त्वसाक्षितः वहिर्भावपरत्वेतुपरतःपरमेश्वर
म् इतिसूत्रेण सत्यशिवतत्त्वमेवैकंवस्तुसत् विशेषाणामपिवाक्ति तदुच्य
ते तद्विश्वशक्तितःस्वात्मनिप्रतिविम्बकालेनैवचिदाभासयन्कालदेशाक्र
मंभासयेदेव वैचित्र्यस्यक्रियात्मकतिभेदमयत्वात् अतएवान्तर्योत्तानरूपायाद
शायाउदेकावभासनेसादाख्यम् सदाख्यायांभवत्स्पृष्टिक्रमोपदेशादौप्रथम
दर्शनीयतत्त्वम् यतःअस्तीतिसदितिमदितिप्रख्यातदासदाशिवशब्दवाच्यंच इ
दन्तोन्मेषेपिविशेषतेतिहि सदाशाहन्तोक्तम् बहिर्भावस्याक्रियाशक्तिरूपस्यप
रेणउदेकावभासनेभगवतोऽप्यत्तदैश्वर्यटकारिता परिपोषणोचितात्परमेश्वर
शब्दवाच्यमीश्वरतत्त्वम् सादाख्यस्यपश्चान्निरूपणार्हम् एतदुक्तंभवति इहत
स्यभावस्तत्त्वमितिवर्णानांविशेषरूपाणामेकीकरणनिमित्तम् सामान्यम
च्यते स्पष्टाघाणादावस्थिमांसादीनांपृथिवीसरिदादिपयःसमुद्रादीनांजल
मिति तदुक्तंश्रीमन्मतेगागमेतत्त्वंयदेतत्स्वरूपस्यात्वधर्मप्रकटात्मकम् तत्त्वं।
सत्त्वपदेव्यक्तंस्फुटमामात्वाद्यदर्शने यदाप्रतेसकाहूतंततेचात्मवशंगतम् ततम
न्येनतेनतस्मात्तत्त्वेततत्त्वसन्ततमाविति तत्रशुद्धेचेतन्यवर्गस्यमन्त्रमहेश्वराख्यस्य
यद्भावचक्रसमस्तदायन्तःकरणवेद्यभावराशिमहेशशपाश्मलप्रायमनुमी
लितमात्रचित्रकल्पेप्रथमसृष्टौसंहृभेचवंसात्मस्वमिवप्रतिविम्बतया
भाति तत्रभावचक्रेणस्वचेतन्यवर्गस्यतथाप्रथनेनामयच्छिविशेषसामा
न्यंतत्सदाशिवतत्त्वम् मंत्रेश्वरादिरूपस्यतत्त्वबहिष्करणवेद्यमहेशशोर्माविज्ञप्र
तिमेस्थितस्यऽवस्थ्यईश्वरतत्त्वम् यदागमः तस्मिन्नेवेश्वरेतत्त्वेसंस्थितःपरमेश्वरः
शिवेच्छामनुमतःसर्वजगतःप्रभविष्णवइत्यादि सदाशिवेश्वरभट्टारको
ततथाभूतत्वापिष्टायकौ यत्रउपास्यादिवत्सु विश्वादिवत् ततएतदनवका
शंब्रह्मादीनांकिंततत्त्वमध्येगणनमितिसूत्रार्थः वृत्तिर्विवृतिस्पष्टा अ
न्तरदशायाहाम्यांशिवतत्त्वमात्रमिमितीशिन्तरितिवृत्तोदर्शितम् ॥ १५३ ॥
नामान्तरेणेदमेवतत्त्वद्वयमुक्तम् ननुतत्क्रिमेतत्स्यादितिभ्रमितव्यमित्या
शंक्येणाह ईश्वरोबहिरुन्मेषोनिमेषोन्तःसदाशिवःसामानाधिकरण्यंच
हियाहमिदंधियोरिति यस्योन्मेषादुदयोजगतः तस्यैवान्मेषशब्देनवाच्यत्वस्फु
टताविधायियहिमस्यचेनन्मसामर्थ्यमीश्वर त्वेनत्रिदिष्टम् यस्यानिमेषात्

ई
स्व प्र
ज्ञा टी
२७५६

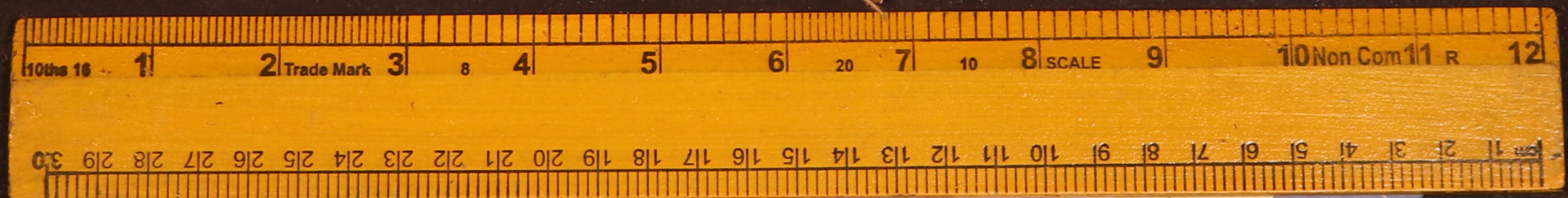
तमलपश्चयत्त्वनिमेषशाखेनान्तारूपमस्फुटमुन्मापयत्सदाशिवतत्त्वम् तदे
तद्भेयमचलस्यापि चित्तत्वस्य चलनावभासेनेन किंचिच्चलनात्मकमिति
स्फुटसंदेयमुक्तः सर्वाणि हि तत्त्वानि भगवतः शक्तिरूपाणि स्पंदएव यथो
क्तम् गुणादिस्पन्दनिःष्पंदाः सामान्यस्पंदसंश्रयात् लाभंत्यात्मलाभमिति
काचिन्नशक्तिरनन्ताः शाक्तीर्यादिविप्येववर्तमानानेदीयसी भगवतः अन्या
न्तहृत्याल्पतमादवीयस्तमाइस्थापास्तनाविचित्राआगमेषुदर्शिताः एवमुन्मे
षनिमेषात्मकेश्वरसदाशिवलक्षणद्वयरूपस्वीकृतसमस्ततत्त्वपूर्वसूत्रो
क्तशिवतत्त्वमित्यर्थः श्लोकेनोक्तम् परिपूर्णस्वरताकस्पतत्त्वस्यैवव्यापारोवि
मर्शलक्षणोऽहंइदंइत्यसमानाधिकरणत्वेनयः सासतीशुद्धविद्या।
अशुद्धविद्याऽतोऽन्यैवेत्यवान्तरस्यार्थः इदंतात्पर्यम् अहमित्यनन्योन्मुख
प्रकाशविमर्शः इदमित्यन्योन्मुखः एकः शिवभट्टारके द्वितीयोविद्येश्व
रवर्गे मायाप्रमातरिचतेग्राहकग्राहकग्राह्यलक्षणेऽष्टव्यगाधिकरणेऽसि
द्धे यदा तु मध्यकोटौ समधृततुलावद्विश्रान्तस्तदाहमिदमिति ग्राहके
ग्राह्यस्य प्रक्षेपात एवमामलग्राह्यांशोविमर्शः सदाशिवनाथे इदमहमि
तिग्राह्यस्फुटीभूतेऽहमिति प्रक्षेपात्सामानाधिकरण्यविमर्शईश्वरभट्टा
रके एतं तद्(?)ार्थमवतारयति उन्मेषेत्यादिना शास्त्रकृतामिति स्पन्दादि
शास्त्रप्रणेतृणाम् तस्य चेति येन शिवस्यैश्वर्यं सदाशिवतत्त्वोपक्रमं दर्श्यते
तेनोभयोरपि असौ व्यापारः विद्याख्यः उभावपि चतद्व्यापारमयौ परमशि
वनाथस्यैकचन्नमैश्वर्यम् ननु विश्वंनिमिषितं चेदेकरसैवाहन्ताऽ(?)क्ता सा
च शिवेतिनिमेषः कथं निमेषोपि भगवतोव्यतिरेकेणनिर्दिष्टो यस्योन्मे
षनिमेषाभ्यामित्य त्रेतिशंकांपरास्यति नन्विति विश्वंनिमिषितमितिहि
विश्वस्पंदनास्पर्शएवकिंचिद्रूपंवक्तव्यम् नचशिवपदे विश्वंकिंचित् सर्वं
यावन्नतरालीनेतिहिवक्ष्यते आगमेहि स्वभावेनैवशान्तात्माघोरः संसारए
वहि सयस्मान्निष्क्रान्तपश्चरत्योवहृदयस्तंतः इति पठितम् ततश्च विश्वस्यया
न्तविति अहन्तायांपरिवर्तमानाध्यामलतामपवनिषेधः अतएवतदा
तद्विश्वंप्रलीनमुच्यते व्यवहरणीयत्वाभावात् एतदाह सदाशिवदशाहीं
ति अशेषाणांपुरुषाणांमाया प्रलयाणांवृत्तिनामपव नतुवहिःस्फुरन्तोऽता
एवामायाचरणांतयाप्रत्येकं निजनिजयासैविदावेद्यास्ततएवचसा धारणा
भावेनाव्यवहार्यतयाध्यामलत्वेनप्रलीनशब्दवाच्यायेऽधिकरणसामाना
धिकरण्येप्रथमसदाशिवपदम् यद्यपि विकृतोऽहमेतदितितत्पदेयेवदर्शि
तम् तथाप्येतत्त्वयास्फुटत्वाभिमानात्स्वेदशायासह इत्यत्रभरईश्वरपदेतत्स्फु
टत्वाभिक्रोरेतदित्यत्र नत्वैश्वर्यस्यश्रीमत्वादीश्वरता एवंच तत्सदाईश्व

रोपलक्षितः शिवव्यवहारः कृत इतिशंकमानएतदीश्वरदशाव्यतिरेकेणसा
दृश्यत्सदाशिवपदंव्याचष्टे सर्वथेति इदन्तातावदीश्वरपदेस्फुटत्वेनोक्ता ततए
वेदंदीप्यमाना यदातुसा प्रशान्त्युपलक्षिताध्यामलत्वेनास्फुटासंपद्यते त
दोवदयोऽपिशिवतायाउन्मज्जनात् सर्वेणाकलनाप्रकारेणाशिवतेतिस
दाशिवतोच्यते साचमायापदव्यवस्थितानांभूतानांग्राहकग्राह्यरूपाणां
प्रलयः सर्वथैवमायीयरूपप्रध्वंसात् मायातत्त्वेच तदाभूतानिति धीये
ते तच्चपरमेशशक्तिरूपंसदाशिवपदे इदमित्यंशस्पर्शेनविश्राम्यतीतिनि
मेषः सदाशिवता एवमेषग्रन्थोनेयः ननुपूर्वः तन्वित्यादिग्रन्थार्थो ब्रह्माद्य
भ्याशयेन परमशिवताव्याख्यातव्या तथासतिनिमेषतः प्रलयः सदाशिव
व्यापारत्वेनेन विरोधापत्तेः ननुयदासमस्तग्राहकग्राह्यमहाप्रलयस्तदाभ
वत्वेवम् यदातुमायायामप्रलीनत्वे सति पार्थिवप्राकृतात्द्विधवर्गप्रलयः सं
स्कारानिग्राहकाणिस्थितानि यदापुनस्तत्त्वानामेवान्तःकरणेषुसंस्काररूपतया
स्थितस्वदवस्थाने विश्वस्यप्रलयोनतुहन्तान्तःप्रवेशस्तदाकथंनिमेषोन्तर्विशु
ध्यते अत्राह ग्राहकेष्वपि अन्तरितिपुनस्तत्वेषु निमेषः संस्कारशेषतेतियाव
त् ननुएवमपि सदाशिवशब्दप्रयोगस्य तेनवाचकीकृतः वाचकीकृतमित्याह।
तदानीं चेति तस्यां संवेद्यावस्थायां अपि योमायीयग्राहकान्तःकरणपरिवर्ति
न संस्काररूपो निमेषः सोपि तत्त्वतः इदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्येतिन्यायेना
हमितिपदे विश्राम्यन्नहमिदमिति सदाशिवतामेवस्पृशति यदातुसंस्कारद्
पत्वेस्यहन्तैवतन्नैतदाप्रमृत्वपवमसदाशिवताइदन्तयामायीयाहन्तयावासं
स्काररेतति हिवक्ष्यति व्याख्यातयमपिचयुक्तमित्याह अतएवेति यतः प्रलयो
द्विधाऽपुनस्तत्वावशेषतायांतत्संस्काररूपताभाजोवेद्यानामर्थानांसद्भावेस।
वेद्यतएवं तस्मात्तत्तामपितमायाशक्तौप्रलीनत्वेनसदाशिवपदान्तर्गमेनइष्यक
प्रमातृत्वाभावात् तदपेक्षयावेद्यानांप्रतिष्ठानादपेक्ष्यतयाततश्च हशस्य
भूमस्यापुमयत्रूपत्वेवदत्तेतावन्मात्रस्थितोप्रोक्तेसाधुतंप्रलयापमसिद्य
त्र एवंयस्यानिमेषात्प्रलयइतिव्याख्याय यस्योन्मेषादुदयइतिव्याचक्षाणः
सदाशिवपदादीश्वरपदस्यव्यतिरेकमाह ईश्वरदशेतिदशाशब्दोवस्थावाचकः स्था
यी मायायांस्फुटेदन्ताभाजांपदीईश्वरपदेस्पष्टाभवन्ति तत्रैवपरमार्थतइदंता
वस्यस्फुटतापत्तेः यस्योन्मेषनिमेषाभ्यामित्यत्रजगद्ग्रहणेनवेद्यवर्गएव
कस्मात्संग्रहीतः यावतासदाशिवपर्यन्तोपिप्रलयः सर्गश्चागमेषु श्रूयते
यत्सदाशिवपर्यन्तंपार्थिवाद्यंचसृज्यते तत्सर्वंप्राकृतंज्ञेयंविनाशोत्पत्तिसं
युतमितितत्राह तयोरप्युन्मेषनिमेषस्वीकृताभ्यामुदयप्रलयाभ्यामपदे
शः कर्तव्यः किंच यथाशिवस्योन्मेषनिमेषव्यापारोनतथान्तरं सदाशिवेश्व

६
स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२७५
२३३

रावुक्तौ तथा तयोरपि उन्मेषनिमेषव्यापारो कस्मान्नोक्तौ तत्वान्तरतया त
देतदाशंकाद्वयमेकेनैवान्येन निराकरोति सदाशिवेत्यादिना इदन्ताभारा
स्यैवापरस्वरूपस्य तत्रागमे प्रलयोदयौ परमार्थतउक्तौ मन्तव्यौ तदभिप्राये।
णोक्तं च तत्र मायाकाले परार्धान्ते गुणयित्वा शतेन तदीशादिने रात्रिरेव मित्या
दिक्रमेणाशक्तितत्त्वान्तेऽपि श्रीस्वच्छन्दादिग्रन्थेन गुणयित्वेश्वरे काले परार्धा
न्ते नाशेनेन तु सदाशिवे दिने रात्रिर्महाप्रलयइत्यादिना कालयोगोऽप्युपदिष्टः
नन्वीश्वरशक्तिरूपयोस्तयोः प्रलयोदयौ युक्तौ तथा तयोर्दयौ युक्तौ।
तथा तयोरपि यत्प्रलयोदयव्यापारवत्त्वं तत्परमार्थतः परमशिवस्यैव र
तिष्ठथक्तयोर्नव्यापारान्तरमुक्तम् तावतः पूर्णमिवरूपत्वात् एतदेवाह
एकमेवहीति येषिति येषु भावेषु मध्ये तदानीं चेति अवभासनाकालेनकेव
लेग्राह्याणामित्यपि: शून्यताद्रूपाणामिति अपवेद्ये प्रलये संस्काररूपत
याहंरूपमात्रावशेषवेद्यतासु येष्वहंकरूपाणां सर्ववेद्यग्राहकायत्तत्वाद्ग्राह्या
मप्यसौ प्रलयेइतिनसमभेदेनाभिहितः एवं च सदाशिवेश्वरो शिवतत्त्वान्तर्भविष्ये
ते ततः कथं तयोः सृष्टिप्रलयौ व्यापारान्तरेण व्यपदिश्यते इत्येतत्सूक्तं निर्वा
हयितुं तेन तथा समाप्यमित्यमनाश्रयेन प्रमेयान्तरं निरूपयति तदेतादृशार
म्भादिना प्रत्युपस्थापयन्नीत्यनेन विंशदिति मतेन तन्मात्रबुद्धिकर्मेन्द्रियविंश
कं मनोऽहंबुद्धिप्रकृतिपुरुषरागनियतिविद्याकलाकालाश्चेति प्रविशन्ती
तिशतइच्छेतिशक्तितत्त्वसंग्रहः सपदोनयोरन्तस्तत्त्वानां तत्त्वं पूर्वानुशासि
तत्त्वमाह ज्ञानक्रियेसदाशिवेश्वरौ तद्व्यापारोऽपि विद्यातत्त्वं तच्चैवानुप्रविष्टमा।
यातत्त्वे देहेनोपादानकारणमात्रत्वेन पृथक्केन समतत्र अपितु परमेश्वरशक्ति
तया तथाहि स्वदा रूपएवसंस्त दिच्छावशाद्बृहत्कारणतयापिनियतौ निभा।
समानः पृथक्कारणमुच्यते अतएव सर्वभावानां शिवः स्वभावः तेन विना निः
स्वभावत्वात्सर्वस्येत्याशयेनस्पन्दशास्त्रे तमपिष्टात्स्वभावं तत्स्वभावमितिक।
थितम् हन्तावपि स्वस्वभावस्यैव शिवात्मकस्येत्यादि श्रीत्रिशिरोमते हि सा
मूर्ध्नं चैव तत्त्वानां ग्रासस्तु हंमतो शिव इति सर्वं शिवशासनान्मान्यं तद्वत्।
यापीति पंचैतानितत्त्वानि ततोऽपीति तेभ्योऽपि तत्त्वेभ्यो हेतुभूतेभ्यः शिव।
तत्त्वस्य षड्त्रिंशत्तमस्य न भेदइतिसम्बन्धः अभेदादितिप्रतिबिम्बवहिर्मदोस
त्रापि आभातितावत् एकोऽतदपि नेत्याशयः आदिपदेन नियतिरागानामा
मिति कालादिशक्तीनां शिवतादशायामिति यथा घटादर्पणस्ततावभा
समन्दकाहरणक्षमस्य संस्कारापेक्षतया पृथग्भावावभासैव नहि तन्मङ्क
रस्यशक्तिरित्यवभासः परमार्थतस्तत्त्वमितिप्रतिबिम्बमेवस्तूच्यते तथा
प्रकृतेपिमन्तव्यम् एतच्चेति कालादयो ग्राहकत्वेऽउपयुज्यन्ते अपुना

नकिंचित्करोमिजानन्नमिषवक्तोऽहमितिहि कालकलाविद्यारागान्त
विद्येवार्थनियन्त्रणाणिनां ग्राहकउच्यते अन्यैरितिशैवव्याख्यातृभिः
तथाहि शिवब्रह्मनन्दग्रन्थेऽरूपादेर्निरूपितम् पंचत्रिंशत्तत्त्वे शिवनाथ
स्यैव शक्तिरुक्तेयम् तत्र चतत्त्वरूपा अन्ये वैपंचविंशकस्थूला मध्या
स्तु सूक्ष्मरूपाः शक्तय इहमाज्ञानात्तु परमित्यादिग्रासायतनात्तुरुक्तातायाः
यद्यपिकालादिशक्तयोऽपिग्राह्यसंस्पर्शोऽति तथापि सामान्यत एवन विशेष
तः बुद्धिकर्मेन्द्रियशक्तयस्तु ज्ञेयतया कार्यतया च विशेषतएव ग्राह्यसंस्पर्श
न्ति इतिशाब्दादिपदस्याशयः तावपीति स्थूलसूक्ष्मतयोमध्याः माया प्रमा
तरपि परमार्थतश्चिदेवतत्त्वम् इति शिवस्यैवमाः शक्तयः तथाहि यतः क
रणवर्गोऽयमितिनीत्यावस्तुतस्तु सएव सर्वं जानाति करोति चेत्यतदाह ग्रा।
हकात्मन्यपीति निराभासइतिवेदकैकरूपेऽतस्मयमरूपा इति अहंशब्दे
जानामिकरोमीति हि श्रावाक्क्रमतोऽतत्वम् अतएवाह विमर्शाजानीयइ
ति अहमितिविमर्शस्यविशेषरूपापत्ताः विमर्शोऽस्य भगवतएवशक्तिरित्यु।
क्तम् विमर्शएवदेवस्येतितदेतदुक्तम् गुणादिस्पन्दनिःष्यंदाः सामान्यस्पंद
संश्रयात् लब्धात्मलाभाइति येऽपि प्रतिबिम्बरूपा ग्राहकास्तेषां चिद्गगनशिव
वद्वस्तुरूपापाया चिद्गगनापि वेद्यात्मा तस्य क्लिरेवसदाशिवरूपस्य व्यापारयति
ग्राहकाअपि इति एतच्च पूर्वमेवास्माभिर्विस्तृष्टम् चितिशक्तिर्विश्वरूपाभव नचा
पिकात्सृष्टानीतिसंबंधः चेतनानिइत्यादिकारित्वादिनाइततोऽवनक्ति एतत्संश्चि
दाघट्टयन्नियोह्यीति इदन्ताभाजीति निरूढेदन्ताकोटिवभासइतिसम्बंधः एतन्म
मेयं प्रकृते उपयोजयति एवमिति ईश्वरादिवद्बहिर्यते शिवत्वाङ्गेऽनेतिसम्बंधः
आदिपदेन सदाशिवादि नन्वेतावन्ति तत्त्वानि शिवप्रलीनानीतिनास्माभिः अ
नम् ओषधतइतिदर्शयति वक्ष्यमाणेतिप्रमाणभूमौ सदाशिवपदएवस्थितिः वक्ष
मेमोऽतुप्रलयइत्याशयेन सर्गस्थिती सर्गप्रलयावितिचदर्शितम् नतु सदाशि
वतापूर्वकृतावधावस्थिकमंप्रलयेतेवास्याः अत्राह प्रपंचेति अस्फुटत्वेवहिप्र।
लीनत्वमुक्तम् सूक्ष्मेन प्रलयपदेशो हेतुमाह प्रलयस्येतिव्यक्तिः स्फुटत्वप्रपंचाशु
एपारविरहितः प्रलयशब्दोऽभूतपूर्वस्फुटदशादर्शनेयदस्फुटत्वं विनाशशब्देन
प्रसिद्धं तद्भूतइतिलोके निरूढिः एवं स्रष्टाकार्यं व्याख्याय वान्तरं विवृणोति तस्यै
वेति सदाशिवेश्वरोभयरूपस्य यः स्वरूपादभेदपरामर्शोऽलहियानामतत्त्वम् अत्रे
वमच्छत्वार्थनिरूपणाश्रयेन हेतुमाह स्वामोल्लासेत्यादिना तस्यातिवर्गस्य नन्व
यथा दृष्टभेदएव स्वकारणपरस्पराधीनजन्माक्षइत्याशंक्याह चापि सर्वोक्तेहेतुत्वे न
नस्मारयति प्रकाशादिति अत्रेति हृत्तौ अनेन घटादीनां याहृगान्तरत्वमन्तःक
रणभूमिविरूढत्वेन तादृगिहेत्याह नन्वीश्वरदशायां सएव प्रमाता शून्यपुर्यष्ट।

कादीनाम् तत्रैकरसे वेद्यतातत्स्थकोन्यो वेदकस्तत्स्थायाच्छन्नवेद्येनसाकमे।
कत्वचिन्मात्रात्मन्यधिकरणे विश्राम उचित इति चोद्याशंकायामाह वेदकस्य
वस्थाते इतितेन भिन्नावभासार्थादित्यादुद्देशोत्र ननयथा नीलरूपोत्पलज्ञाने
द्वयात्मन्यधिकरणे विश्रान्तिरस्तीये तथाहन्तेदन्तयोरपि सावाच्या नचास्ति
तीयमस्तिचिदचिद्द्वित्वमेवेति यत्नेनायाहोतसमर्थितत्वादित्याशंक्याह सचे।
तिवेदकस्य हि रूपमेव वर्णितया संकोचनप्रकारेणाध्यानानन्तरसंक्रान्तमिवान्तो
यमधिकरणमितियावत् ननुग्राह्येनेतिवृत्तौ अनेनसन्नोव्यापारोमतिः साक
ग्रमिंद्रियवर्गनिरपेक्षसंवेदनेभगावतीश्वरेभवेदितिशंकांहन्तीति ननुइतिचि
त्वरूपादीश्वरात् यथैवेति उपदेशभावनायर्थस्पष्टेनकल्पनायातेन विभा
गेनेत्यर्थः ननशक्तितत्वएवतर्हि विद्यान्तर्भवेदितिकथं पृथक्तत्वेततत् अत्रा
प्याहयेनैवेति शुद्धग्राह्येनेतिवृत्तौ इयं च परमेश्वरेणाचितावहमित्यस्यामिदं।
मितिसमत्वस्वीकारिणी मतेग''' निप्रश्नानन्तरं निरूपिता शुद्धविद्या तथा।
हि तत्र प्रश्नग्रंथे मायान्तर्वर्तिनः प्रोक्ताः पशवः पाशधर्मिणः मायातीताप।
राविद्या विशुद्धाध्वप्रदर्शिका साकथंयुज्यते एतेनोच्छि हिंसेदंहृजेतमः उत्व
ग्रन्थस्तु शिवाद्यवनिपर्यन्तोयोयमध्वातिविस्तृतः समस्तमस्ताश्रितोजेयोनाशि
वत्वाहिसंच्यते इति अथमितिहीदन्तोक्ता चितावित्यहन्ता ॥ १५४ ॥
अस्याविद्यायाः कथं शुद्धतेत्याशंकायांसूत्रम् इदंभावेत्यादि अवलोकनं वेदनं
विद्यासाचेयंवस्तुत्वनुसारिणीतिशुद्धा तथाहि वेद्यदशामंगीकृतवतामप्यत्रप।
वोचितेनेदन्तापरामर्शेनपरामर्शपानोबोध एवप्रकाशात्मासांवस्तुप्रकाश
मानन्योन्मुखोहं विमर्शमयः तत्रैव च प्ररूढत्वेनेदन्ताया अहमिदमितिम
वतीति शुद्धमिदंवेदनमितिसूत्रार्थः एतमवतारयति अशुद्धेत्यादिना शुद्धाशु
द्धयोर्विद्ययोः पदान्तरपरीक्षणादयोरन्योन्यव्यतिरेकेणस्वरूपमनुपलक्ष्यम।
वतीतिमनसिकृत्याशुद्धविद्यांतावद्दर्शयति मायेत्यादिनावस्थितइत्यन्तेनवा
क्येन अशुद्धविद्याया उपयोगं दर्शयितुं पशोः स्वरूपमाह प्रथितइत्यन्तेन।
स्वात्मैवास्यपरंप्रकाशतेनपरंकिंचिदित्यर्थः मायीयानांकालभेदसंगमि
न्नतपरमेश्वरशक्तिरूपायामायायास्ततो मायामलोपिमलेऽनादिरेवेति।
नित्यएवपशुः यच्छ्रीकिरणोक्तिः पशुर्नित्योह्यमूर्तोज्ञोनिष्क्रियोनिर्गुणोप्र
भुरिति ततएवसर्वतः संकोचादणुः सोणुर्येनप्रकारेणवेदकत्वमीयइति
सम्बन्धः मायीयत्वेवस्तामीति शुद्धविद्यातोव्यतिरेकोदर्शितः नत्वित्यादिना
तदभेदेनेतिविद्याभेदेनपरमिति ततोन्यदमायीयम् ॥ १५५ ॥
अपिष्ठाटेदेवताव्यतिरिक्तमेवतत्तन्नामकमेतत्तत्तद्द्वयमितिनिर्भंगयाप्रतिपाद
यितुंसूत्रम् अत्रापरममिति अपरत्वमशुद्धेणातन्याकांक्षिवमिदमिति परत्वेऽ

णीतमहमिति अतएवचतत्वद्वयेपितावेशोस्त्वित्ति वेद्यभावनिष्ठादशातत्त
स्वरूपा तदवभासयितृशुद्धमात्रवेद्यवस्तुस्थापनान्तद्वयनिरुक्तसंवेदनदशात्व
शुद्धविद्या तत्प्रमातृरूपमंत्रमहेश्वरादिवर्गादिष्टात्त्वश्रीसदाशिवेश्वरभट्टा
रकरूपतेति तात्पर्यतः सूत्रार्थः तत्रसितिप्राह आगमेष्टित्यादिना तत्रागतश
ब्देनदेवतारूपाव्यतिरेकःसूचितः ईश्वरावस्थायांस्फुटीकृतत्वादिदन्ताया
स्तत्ताकृतंपरत्वमपरत्वंचेत्याशयेनाह ईश्वरावस्थयेति एतद्द्वारेणचसदाशि
वदशापिनस्वीकृताभवेदित्यभिप्रायः नात्रसोरक्षइवपरिणामक्रमेणदशा
व्यवहारइतिदर्शयति आत्मीयस्वातंत्र्येति परापरत्वंशुद्धेकोदशास्यातामित्या
कांक्षांपरत्वेनावतिरूपयितुमाह तत्रेति तद्विपरीतमित्यादिनाशुद्धमपर
त्वमाह तावदिति द्वितीयविपर्यासात्तदयेपिद्वयेतेवाणुत्वमनुल्लसितंविद्यप्रा
नामिवतदुदयेतु तदेवब्रह्मादिकीटान्तानामिवस्फुटतामध्यातीत्याशयः त
त्रापीतिद्वितीयप्रकाशनेस्थितेतितदधिकमित्यर्थः पूर्णतायोगएवेतिइद
मितिपरामर्शएतयेवहिपूर्णतानिरवकाशीकृतात्मत्वाभागएवशाब्दस
दशामधिशयानस्य अहमितिपरामर्शपतायांभवितव्यम् पूर्णतयेतितयात
भवन्त्याशोध्यतमत्वम् तस्यैवप्रामेपिस्वामिपदेशक्तिचितयोगतियोगइव अनेन
ति अपरत्वमित्यन्तेनवृत्तिग्रन्थेनपुंस्त्वग्रहणेनब्रह्मादेः संग्रहोपिमायीये।
श्वयोर्घोद्देकान्सांम्यम् अपरसंसारिभिर्विकल्पबुद्धिभिर्नसंभाव्यतेतितद्यथापादा
नम् एतेनेतिपरतेत्यन्तेनवृत्तिवाक्येनस्वच्छंदशास्त्रनिरूपणमिश्रीकारणान्तीया।
माह वृत्तावितिअतोहेतोरुभयोपावशदेवादशापरापरावस्थेतिसाकल्पवादिने
ति ननुजात्याख्यायामायातेन अपितत्वशक्तिमतानमभिदधताप्राणानवस्थितमिति
सम्बन्धः विद्येश्वरदशानहिकाभवेदितिनिरूपयितुंव्यतिरेकप्रसंगात्सनरपराव
स्थांस्पृशति द्वितीयार्थेत्यादिना अन्यनेति अपरत्वंभवति ततसंसारिजनतुल्य।
मितियावत् तेनवेद्यांशसंस्पारितुल्याप्यतेइतिनिरूप्य वेदकांशस्वत्वेनाकर्षदर्श
यति एतावान्तेणाचिद्रूपाचलनाद्धेति ॥ १५६ एवमहमिदमितिसंवेदनेय।
दाच्छादकमहमितिनिरूपतस्याथायमेतव्यापारः शुद्धविद्येतिप्रतिपादितम् इदमि
तित्वयआत्माच्छादनीयोत्रभागस्तस्याथायेतितमस्तान्तरंदर्शयितुंसूत्रमभेद
धीरेवेति भून्यादिरूपमायाप्रमातृत्वस्यापि संविन्मात्रएवबोद्धरिकतेविचनमा
वेषुतन्मध्येपिभेदप्रकाशनलक्षणांयस्मात्माप्रायाशक्तिरूपमिवतत्प्रमातृ
भोगविपर्ययामावाकुद्धविद्या येनप्रकारेणानन्तभट्टारकाया विद्येश्वरवर्त
न्ते तेहि शुद्धचिन्मात्रवेद्यहमात्वाणवभिन्नभाववर्गपश्यन्ति हैतदर्शीविश्वरः
तेनपरमेश्वरस्वातंत्र्योपजीविनी विद्येश्वरशक्तिः शुद्धविद्येतितात्पर्यसूत्रस्य तदा
हविद्येश्वराणामित्यादिना अथ चेतिनिकृष्टा इदम्भावस्यप्ररूढत्वान्नकर्षःता

मेवाह विद्येतिशब्देनेतिसंगतिः अतएवेति स्फुटपशुभावाप्रादुर्भावात् कर्मणा
मिति लौकिकवैदिकात्मनाम् दीक्षाध्यानार्चनादेरेव तत्तदंशोन्मूलनात्तत्प्राप्तिः
अकृतप्रायश्चित्तस्य गृहीताधिकारोऽपि अकृताधिकारः योग्यविविलम्बेऽपि
तत्पदमेति यदागमः अधिकारं वचेत्कर्या द्विघोषः स्यात्तन्नयेइति एवमागमो
पपत्त्यापि समभ्युपेत्य इत्याह ईश्वरेत्यादिनार्थकमिति विद्यातत्त्वे स्थिताईश्वराः ।
नन्वेवमपि कस्मात्स्थितौ केषां ततत्त्वान्तरताप्रसंगइत्याशंक्याह तत्त्वान्तरे चेति
मायायामिति पार्थिवेऽहरमाप्राकृते विष्णुः मायीये परदेहदः इत्यत्र मायाशक्ति
विजृम्भितमिति सामान्येन मायायामित्युक्तम् वृत्तिं व्याचष्टे मन्त्रविद्यानामिति
ऐकंशुद्धानादि परामर्शात्मारणाद्वाशिकलाशरीरत्वेन अवान्तरभेदत्वमुक्ति ।
सिद्धोस्ति वेदनवाच्यस्यान्वयोः शक्तिमच्छक्तिरूपयोरुक्रमेणाप्राधान्यात् तथा
श्रीमतंगादौ विद्येश्वरेभ्यः पृथगेव विद्याराज्ञो ऽम्बिकाया निरूपिताः ॥१५७॥
स्वाते आत्मिका तावदित्थं भगवतः शक्तिः स्वान्तःकल्पभेदेन बहुधोपवर्ण्यते त
त्रयथा अप्रबुद्धस्फुटेदन्ताप्रकाशानेसदाशिवेश्वरतात्तान क्रियाशक्तिरूपा चिन्मा
त्रग्राहकत्वपीदन्ता प्रश्नेति क्रियाशक्तिरेष रूपैव महामायाविशेषशक्तिर्ग्रा
ह्यग्राहकविपर्यासे पशुप्रमातृषु मायाशक्तिः तथा ग्राहकग्राह्योभयविपर्या
ससंस्कारशेषत्वेऽपि योगिज्ञाने विषये यद्वस्तुपरमार्थप्रथनेन तत्र यद्भगवतः
स्वातंत्र्यंमायाशक्तिविपरीतं तद्वपुः ततत्त्वान्तरं यद्विवरीष्यते पृथक् यो जनइति
तदेव विद्यातत्त्वमिति मायाव्यतिरेकेणातद्रूपं दर्शयति सूत्रेण तस्यैश्वर्यस्वभाव
स्येति पशुभावे ग्राहकग्राह्यविपर्यासो भयात्मनि पाशयोगलक्षणे स्थितेऽपि
स्यप्रमातुः परमार्थरूपस्यैश्वर्यलक्षणास्य स्वभावस्य या प्रकाशिका भगवतः
शक्तिः सा निष्कलप्रमातृष्ववर्तमाना विद्या यद्वक्ष्यते विद्याभिज्ञापिते ऐश्वर्यइति ।
मायाशक्तेस्तु व्यापारः साहि तिरोधानस्वरूपावरणं हेतुनाच्छीत्यादिनाक ।
रोति यद्वक्ष्यति एषप्रमातामायान्धः संसारीति तेनस्वरूपप्रकाशनशक्तेर्य
तिरिक्तैवमेतिस्वार्थः तमवतारयतिमायेत्यादिना तथ्यैश्वर्यात्मनामाया
तेव्यतिरेकं व्याख्यातं यतिरोधानकारीत्यादिनोऽनेनेतद्विरूपेणेतिपश्चर्यस्वभावस्या
दिनातिरोधानमात्ररतो स्वरूपाप्रकाशनेमलमज्ञानेप्रसज्य प्रतिषेधात्मकेयं ।
त्रेदेकं तत्स्वरूपवत्ततदुपप्राप्तितपर्यदासात्मना विपरीतप्रकाररूपं हितीयम्
तदाह अन्यदिति तथा प्रसिद्धमिति शृणि मात्रात्तथा मायाशक्तिकृततत्त्वे सर्वस्या ।
पिपतदर्थमेव अध्यात्मलमल्लाख्येति श्रीरोरवस्तूत्रे आत्मग्रहणाम सृष्टिस्थिती
तिप्रलयविपरीततजागरस्वप्नेतिसुषुप्तविपरीतत्वोक्तः प्रलयसुषुप्तयोः सर्वा
सर्वसाधारणेतरच्छीत्व चिरत्वादिना भेदो मन्तव्यः एवंरीत्या दी तिकृत्यानीति ति
रोधानरूपाणि प्रतिपाद्य चतुर्थमपि विलयनामकं तिरोधानशक्तेन प्रसिद्धं

तिरोधानं मायाकार्यमाह नरकेत्यादिना ननुअस्माकमत्यादितोनरकगामनमि
तिसुष्ट्यादित्रयमेवेनत्त मेवमित्याह कर्मफलातिरिक्तमिति यत्किलपरमे
श्वरेस्मयेमंगीकृत्यवतोप्यनन्तस्थिद्धियंदुःखकालुष्यानकर्मानपेक्षयैव्वस्तुव्यापि
रमेश्वरेच्छयेव प्रकोपापरपर्यायया भवति तेनस्वबन्धुः विनियतिवदनावलो
किशुभाशुभबलवत्तत्त्वेयर्मार्थर्मनिमित्तयत्तशुभाशुभात्मसरणमन्तरेणैव ।
तेपरमेश्वरेच्छातएवकेवलायाः तत्रतत्कृतादुःखवाभिविलयस्तिरोधानं
चोच्यते तत्त्वतात्कालिकमात्रेवा कालान्तरात्वबधिर्वा एवंकामान्यकान्त्रिपुर।
रावणादीनाम् उक्तंरत्नपि वरुरुपास्त्रसमयादिद्वेषिणांनरकपातमयम्
अतएवेति यतः कृतान्तरमुक्तंततः नन्वपि चमतं किमत आह अनुग्रहस्यैति
सापिकर्मकोवरदानात्मानेदीश्वरादिश्चत्रंक्तमिकृत्स्न दीक्षाप्राप्त्यादिर्केति।
त्यपवर्गदः सर्वमित्युक्तेनुग्रहस्यापिमायाकार्यतोक्ता नतिकिंव्यापारान्त
रेणाद्रेतिशंकांशमयति वरदानादिरपीति आदिग्रहणेन सिद्धिप्रसयाधना
दिकाम्याति विवारयिषयापि चयत्परमेश्वरसमयप्रतिपादनेनतदप्यनुग्र
हरूपमेवेत्याह उत्तमपशोहेत्यातीव्रत्वं तत्रविद्याया आचक्षाणा अतीव्रविद्या
कृतानुग्रहबलेन रुद्रशक्त्या विष्टा मोक्षमेपि रुद्रवरूपमर्दनादिकं दीक्षाज्ञान
योगचर्यादिकमतिदेहपातएवापवर्गफलं प्रापोतीति दर्शयति स्यादिति
पदेनेयमेवास्य सूचितम् यद्यपि वरदानादौ माययाअविनिवृत्तिस्तदाशयेन तु च
सर्वमित्युक्तम् तथापि सम्भाव्यतएवात्र विद्याशक्तिकृतालेशेनापवेशायः यदिमा
कृमोत्त फलः अतएवगीतम् चतुर्विधाभजन्ते मामित्युक्तोउदाराः सर्वएवैतेइति
तीव्रविद्याशक्त्यनुग्रहस्वरूपदर्शिनः ज्ञानी त्वात्मैवेति अतस्तु प्रयोचितप्रथमतएव
तथानवधाननुख्यातयेश्वरः शक्तिपातइतिसविवेचितं श्रीतंत्रालोकादौ ॥१५८
विन्यस्वरूपंस्फुटयितुमायातोव्यतिरेचनेयदृक्कंतदाशयेनयन्मायायाः स्व
रूपमकंतिरोधानकरीति तेदवस्तज्ञानेरणास्पष्टीक्रियते भेदेनेकरमइति अतप्र
वावतारयणां विपर्ययद्रूपहेतुरिति तद्धतत्वेनस्फुरदनरूपणात्मधीः सुषुप्तप्रलये
वेतितेन्यभावसमापेचयद्धामकल्पमतल्पमिवभाति तदन्तस्सर्यमाणात्मनवे
द्येमदहमित्यात्मत्वेनस्वातंत्र्यशाभिनिविश्यते उच्छ्वसिमितिः स्वसिमीत्यत्र प्रा
णोवायुकल्पः क्षुभ्यन्नेपिपासामीति प्रत्ययमन्यप्रज्वलनादौ चसएवतेजस्त
न्यपेहूहितः अन्तरहंवेस्मिसुखीदुःखीमूढोहमित्याद्यवस्यास्सवक्षसलि।
लाशयसदृशी बुद्धिः कृशः स्थूलोगौरोहमित्यादौशरीरमेवपृथ्वीप्रायम् अ
त्रचाचिन्मात्रतापरमार्थेपियदृश्यताभासनमेतदाद्यं विपर्यासंमायीयं अतिर
स्कृतवेद्यभावमेववत्तनजडमपिस्यदहमिति आत्मतयाभातितदृद्वितीयम्
एवंविधानिडक्कुरविमोहनव्यापारस्यपति प्रतिघात्तद्रूपेयमितिकथयि

न्नेविजृम्भतेइति वाग्रहणेनविवेकावगमपतायामपिबुद्धिप्राणशून्य
प्रमातृभावस्यहेयत्वेनाविशेषइतिवदता दारसूत्रपनभवनादावपिगा।
ढामहन्तांसूचयतीतिसूत्रार्थः सामानाधिकरण्येचेतिपाविद्यादर्शिता
तामनुवदतिमायाशक्तितत्वोव्यतिरेचयितुम् ईश्वरस्येत्यादिनाशरीरस्य
शीर्यमाणतांदर्शयति जरेत्यादिना अग्निरूपमितितद्व्यभिचारिणमि।
तियावत् प्राणापानवर्गपंचकस्यत्रितयस्यचानुप्रवेशात्पुर्यष्टकरूपतामि
च्छेति स्मर्यमाणत्वादितिसविद्रूपंहि अविच्छिन्नस्वप्रकाशभावः कथंस्मर्य
ते तदुक्तनाभावइत्याद्युपक्रम्य यतोभियोगसंस्पर्शात्तदासीदितिनिश्च।
यइत्युक्तानन्वेवंस्मर्यमाणत्वेनतत्वंप्रतिपाद्यते इतियदाप्यवेतदा अना।
त्मैवाहन्तयाप्रतिपन्नइत्येवम् सर्वोयंहितीयोविपर्यासइतिमहावाक्यस्य
संगतिः तथैवेति आत्मतयापृथगेवचहितीयोविपर्यासोऽनात्मन्याऽऽ
त्मभावनात्मा: सोप्यादिशब्देसर्वत्रहेयत्वेनसिद्धः नतत्र्वः तेनैवचप्रथमेन
विपर्ययेणान्तःक्रोडीकृतएवायंहितीयोविपर्यासः यदुपसंहरिष्यति तदेक
एवायमिति नतु समस्तशीर्षिकया द्वाविमौविपर्ययाविति निर्णायन्मलत्व
मस्योपपादयति अदर्शनेचेत्यादिना नत्वदर्शनेयोयंपुर्यष्टकादिप्रकाश।
मानतयानाम संभाव्यतोघटादिवदेवतस्यतत्किमहंप्रतीत्यापिकयायेनो
क्तम् प्रतीताविति आह तस्येवेति केवलमितिइयदधिकमवश्यमंगीकार्यम्
अयंप्रतीत्यभावेहिसएवस्फुटा जीवसहितइत्यात्मतयायोनदृश्यते प्रकाशते।
चासौ नीलमिदमितिहि नमह्यमित्यतमस्य पदमदः तद्वदप्यसहंभावेनाधि
केनात्रभवितव्यम् येनकेवलेत्यत्वाविशुद्धाततइदन्तानभवति नत्वस्तितत्रा
हंभावएवेश्वर आच्छादकत्वात् किमपरेणाहंत्वमुत्तेनतेनेति चोद्यंपरिहरति पु
र्यष्टकादयोपीति तेनाहंभावेनान्नन्ता सर्वथैवतिरोधीयतइतिपुनरपिनी
लमिदमितिनप्ररोहेत् ननु त्वाहंपरोहंभावोत्रनिषेद्धव्यः यस्तत्रजन्तो
निर्मलतयातिरस्कृतेनशक्यत्वा शोध: प्रथमइत्यत्र: प्रधानभूतस्य
यन्नेश्वरविवेकः वेद्यीकरणमर्थानामलोमायाख्यउच्यते मलमितिम
लत्वेनैवचतत्रनिदानापेक्षया मायाख्यतयाप्रसिद्धिरागमेष्वभगवतोप्य
पिना द्वितीयस्यतुमलस्यविषयप्रयोजनापेक्षया आणवरति तत्रास्यप्रथम
स्यस्फुटं विषयमाह आणवोप्यत्रनास्तिनत यथेत्यादिना सर्वविन्नादेवाणवा
भावः वाचकइतिपरामर्शसारो ननुकेवलश्रवणविषयरूपः शाब्दविशेषोमा
यीयवर्णप्राणतकृत्समायीयः यथोक्तमनैस्तैरालिंगिताः सन्तइत्यादि
स आत्माहंभावभाजनंयेषांते तेनशब्दशरीरत्वात्संकुचिता वेद्यवर्णाइत्यो।
नतस्थशाब्दस्यचात्यन्तंप्रकाशंप्रति निविडावरणरूपत्वाभावान्नसर्वत्रैता

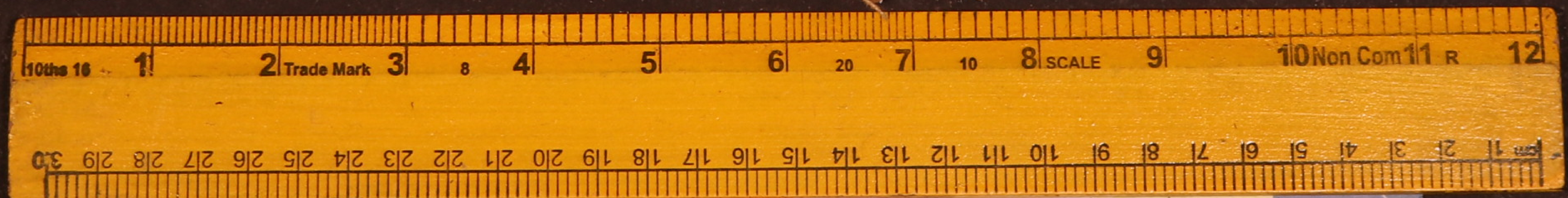
हानिः एतस्यविशेषग्रहणेनप्रमात्रित्यादिविशेषणोपादानंचास्त्रूचितम् एत
देवसमर्थयितुमनरोत्रस्य: अत्रचघटोयमित्यध्यवसेयेनतत्रविमृतिप्रमेयम
तस्तुत्वम् अत्रोत्यभिमंत्रेशणैवर्गैसामान्यान्मनातावत्माधारणेनरूपे
णात्रह्मांगवक्त्रेष्विवसकलमंत्राशब्दरूपतयान्वयन्तःसामान्यविशेषणात्वास्य
दित्यायेनभिन्नाः स्वंयत्नवाचकशब्दशरीरापवन्तदाह अभेयचेतिमन्त्रमंत्रेशा
त्रमंत्रेश्वराअपिवाचकशब्दशरीरमंत्रेश्वररूपमंत्रविशेषाधिष्ठातारो मंत्रे
श्वरत्वेयेवात्रसंगृहीताः यद्वक्ष्यति वोधानामपिकर्तृत्वेशमित्युपक्रम्यविधे
श्वराश्चतइतितदपेक्षयेतिवाचकशब्दविशेषात्मकशरीरोपाधिसम्बन्धप्र
तिलब्धसंकोचवशात्तेस्यार्थः परस्परव्यतिरेकेणसकलत्वाणनाप्रमेयस्यभवति
इत्याशयेनमायाप्रमातृत्वियाप्रमातृष्वसामान्यविचारेण व्यतिरेचयति माया
प्रमातरइत्यादिना मंत्रेशाहीत्यादिनाच इदन्तैवहिशरीरबुद्धिप्राणादिषुप्रथा
नमन्तावेश्यतेशब्दतनुरूपवत्स्वेवदनगमितइति संविदं संकोचयन्ती निविड
तमसाहृणवतेतन्न्वेवंशब्दतनुशरीरोमंत्रात्माहृदयाकाशेविमर्शरूपतयाविप
रिवर्तमानेनप्रवानाहतशब्दरूपवाच्याभिन्नात्पादितोमंत्रः दौरात्म्यंदर्शयतिस्पर्श
देरिति एतदल्पमक्रांतयेनत् चितेयकिरितिवाग्रहणम् अनएवपुनरादिपदम्। अ
व्यन्तरवतिनइतिखटखटाकुलाकुलादिरूपस्यमेयेकरूपस्यत्याद्यः तत्रापि
यस्तत्परामर्शकस्तदव्यक्तप्रमेयभूतसकलसाणात्मकशब्दानुकरणत्वेनवेद्या
कारणीनतः सत्राकाशीयोवाचकएवप्रमातृविश्रान्तिसतत्वः अनेनाकाशीयप
दस्यव्यवच्छेदंदर्शितम् शिवतापीति इदन्तानन्मीलनेप्रमाणमसौतदितिन
स्यभगवतोयाकर्तृताहमितिस्वातन्त्र्यात्मासायुज्योपचर्यतेसमारोपेणतस्यशा।
दौसौकोयतोवेद्यकरूपसनत्सन्नामासम्याविभागमिमिस्योतेशिवतेश्वरतेश।
पितच्छरीरप्रस्तुतिगतस्पर्शशब्दरूपवस्तांधादिनिष्ठमेवदेशकालसंकोचम
जतइत्युद्दिरितिप्रकाशभागेनपश्यन्तीतिविमर्शांशेनततएवप्रमेयतावा।
च्यताचशाक्तरूपागता तयोश्चेतिनिर्धारणपदेनपूर्वकसेवार्थस्पदंस्फटीक
रणमितिदर्शितम् ननुइतियतः प्रमातृप्रमाणदेशकालावच्छेदवतीततस्त
योरायतावेद्यसंविन्निस्तथैवाभातिमुख्यमितिप्रमाणपदेयतःकरणतया
अवस्थाने ननुकर्मताप्रमेयतातत्रावास्थितातदामुख्यसंपूर्णावेद्यवेदकता
लक्षणमायाप्रमातृत्वेनास्ति वेद्योपधानसंकोचात्तुतदपूर्णमस्त्येव मंत्रात्म
नेति शुद्धविमर्शरूपेणेत्यर्थः अप्राप्तिसंकोचः तस्येतिककारादिविभा
गात्मकम् प्रतिविम्बकल्पमितिप्रतिविम्बकल्पतयेवसर्वस्यनिर्भासन
मित्याकृतम् अत्रशरीरघटाद्यपिहिवस्तुतः प्रतिविम्बप्रायमेव तत्रस्फुटरू
पत्वभावेनवेद्यत्वेनैवभासते नन्वेवं वाचकपरामर्शनिष्ठःककारादिविभागः

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा टी॰
२८१

एतदाह ननु विजातीयमिति पृथक्कारस्वरूपत्वेन संवेद्यमिति यावत् न
दिति वर्णविभागरूपं कार्यं अज्ञत्वमिति कर्म दृष्टान्तो वैयधिकरण्ये प्रतिबिम्बकल्प
त्वेन भासमानत्वादिति हेतुमुक्त्वा हेत्वन्तरमप्याह स्वप्राधान्याभावाच्चेति श
रीरादिमायाप्रमातॄणां परमात्मापेक्षयानन्यत्वेन भाति समस्तानां तदङ्गभीह
स्वभावत्वात् ककारादिवर्णग्रामस्य विद्याप्रमातृणां उपायानवत्मा यात्र
मातृगतनीलादिभेदवन्निजरूपस्योपकरणतया भासते संवेदनमेवात्मतामि।
मानो ह्येषाम् उपाधानतामेव दर्शयति केवलमिति ननु कर्मतत्त्वशरीराणि
इति तावदुच्यते तेषां तु विद्यामयानां निर्माणे किं कारणम् आह परमेश्वेच्छे
ति कर्मीयनपेक्षमेव प्राह साचेति इच्छा एवं विषयहारेणाप्यहं मायाख्यमल
स्वरूपमक्रमपसंहरति तदयमिति परमिति केवलम् एतदेव स्फुटयति नवि
ति अग्रेइति बोधानामपि कार्यं त्वज्ञ षामिस्पत्र एकवचनान्तमिति हृस्रोदेहादि
रिन्यतदपेस्याचकारेणास्फुटत्वेनवाक्यभेदो ज्ञानीत इत्याशयेनैवमुक्तम्।
नन्वेतिमायाविमोहिनीनामकलायाः कलानां स्थितमिति हि श्रीरुद्रयामल
सारवाक्यम् तदृशादेवेति विवर्तपरिणामकार्यकारणतावादा हि वितत्य
निराकृता इति भगवच्छक्तिरूपैव माया विपर्यासान्तराणोऽपि प्रमोत्तकविपा
र्यासक्रमेण स्वात्मनिभावात्मानः करोतीति ॥ १४४ नन्वतात्मस्वस्यादि
राम्यतया यावदस्मिनिविष्टते नावच्छिन्नरूपतया भितिविष्टाभवति साचानाहते
ति पुनरपिविष्णुहेस्वर्ययोगा एवास्यपुक्तत्वाशंकां तत्र पंचकसंवलितप्रस्त
प्रदर्शनेनापोहति यत्तु प्रमातेति स्यादेषदोषः यदि प्रमातृतायांमस्यादि
मेयतो जस्यात् नन्वेवं तयाहि सतितिक्ष्णतिरिक्तं मेयकण्ठमाता भवेत् पारिमित्य
रात्रप्रमेयत्वमात्रव्यतिरेके च प्राणाः तदेवचकालादिपंचककंचकानि चित
त्वमिति सूक्ष्मर्थः तेमेनिणावतारयेति इदानीमितिस्यादिति अपितात्मव
लस्पर्शादिति नीत्या सेति अहमिदमिति पेषपरसंवित अन्नेति शारीरेवस्तीति इ
तिकलोद्दलितमेतत्त्रेप्स्वरूपेन रूपतेति आत्मरूपता हि सत्यपि संसारित्वे नि
वर्तते एवशरीरेरस्वस्माराविवमन्यपदेनाशंसांप्रामाणिकत्वमाह एकिनालव
स्यापरिहारायेनविपितास्थिति स्पादितेस्पादितान्नतथेति तदधीनत्वादेवाजमक
र्टेचेत्पाउलक्षणंयोजितमत्र नन्वस्त्रीवालादीनांपुर्यष्टकादिनभवेत आत्माध
रमेवमुक्ता ततश्चापरलोकितत्सेषुः अत्राह शरीरात्ममानितामपीति एतच्चप्र
सिद्धाकृतमेव अयमेवश्चानामस्मात्माभिनिवेशावतरणक्रमस्तत्राद्यादशाविषनिष
ध्यायसरणेनस्पर्शविशेषमपियदायमस्मासवशाउक्त्कति येनस्पजस्ति तस्या।
जेति तदानेस्यपि विशेषस्यास्तमयाहि सुखमेव चित्तस्वं भाति केवलं तत्संस्काराके
दोडेति कुस्यानादिसंभवः संकोचित मितप्रमेयकार्यं पदम् अन्तर्भूतत्वादिकमि

पदम् सेति आत्मरूपतायत्पदेनक्रियापरामर्शोपिक्रियायाःकारको
त्कलितशरीरत्वाकरणस्य प्रकृतस्य परामर्शोऽउचितएव नन्वासनापेक्ष
मेतल्लिंगम् पुनःसंस्कारापेक्षयाप्युनिर्देशान्तरप्रसंगात् अप्ययेति नेदन्तया
वेद्यम् अपितुमायीयातावदाध्यहीना इयासारहन्तेवमुक्तोपपथः तथाहिव्यापृत्य
तातावत्संस्कारवत्तमात्मानमन्वानोव्याख्यातेउपच्छेति नन्वतान्संस्कार
यत्वेदयमानः सुखादेस्खलमित्यादोचमोहमितितावत्संस्कारस्पर्शएवा
हमितिपरामर्शोरूपंकोपादुदयाद्युक्ताः सकृतसंकोचसंस्कारवतीया
चित्तन्मयतयाप्रलीनमपमारितमाहृदिरूपविशेषमेकमिति पुर्यष्टका
त्तरादेभिन्नम् द्वितीयविपर्यासस्यापर्यविपर्यासान्तरीयकंस्वरूपविषय
द्वारेणोपसंहरति तदेवमेतदिति प्रथमविपर्यासभिन्नरूपान्तरमिदमि
त्युक्तपदेनासमस्तपदेनाह एवंमातासमेयःसमित्यन्तंव्याख्यायकालादि
केत्यादिव्याख्यातमाहमते अन्यदपीति इयमप्याशंकानेनेवपरिहृता य
उतकलननियमनादिकार्यमशेषप्रमेयनिष्ठंदृश्यते तदमीकालाद्याः प्र
मातृधर्मत्वेनैव किमुच्यन्ते इति पारतंत्र्यतत्त्वात्संबध्यस्तिसमर्थतात्स्वधर्म
समर्थतात्तु प्रमत्वमित्यनयाभंग्याभेदनोपादानेनत्रविशेषणतातिरेकण
तकालादीनां स्वरूपमस्ति विशेषणाच प्रतीत्याउपचमेवतथाभवति तथद
उदीतिविशेषणानामपितावभासनक्रियांसिद्धेतितथाभवति अपितुपुरुषा
दिकमेवविशेष्यसंयोगादिद्वारेणतत्तेषांवस्तुवच्छेदकतयाऽवंप्रमातृ
भागावच्छेदउपयुज्यते इदंअयमितीयतैवकलस्यपूर्णत्वात् कालः पुनःस्फु
टास्फुटरूपतयाभासक्रियामेवभावाभाववतीतिभामयत्पापरमेश्वरशः
सः सचाभासनक्रियायेवभावाभाववतीदंताभागपतितत्वादहमिस्यवभा
सलीनत्वाच्च प्रमातर्येवप्रथमंस्फुरति तद्वारेणतत्रचदादोयोऽहमयमिदानीं।
स्फुटरूपावर्तेपरिस्फुटोऽस्मत्वास्खलनरूप्रभविष्याम्यस्वर्गं यद्धूतोपयोगेन
तत्सहभाविनोमीघटादयः स्फुटरूपावर्तमानाइत्येवंवर्तमानात्मकयु
वकलावपि परिग्रहेणाभूतभविष्यताः प्रमातृगतयोरेवमताः प्रमेयवि।
श्रांतिरिति प्रवहद्रूपःकालःसर्वमेवकंचकत्वेनपुक्तउपासमेषतया।
निर्दिष्टः नियत्यादेरपि एवतयः एवेति वर्तवतेतिकिंचिदिति हृड् इति आक्षेप्ति
हि विमर्शानियतिरागकलाकालविद्यामानसंविदेवनवेद्य तदयंवर्णन।
स्वतंत्रः नापिसामान्येनप्रमेयधर्मइतितात्पर्येण तदुक्तंश्रीकालपादायाम्
यावत्यबाह्येसंविन्निरुदितासुस्फुटाभवेत् ताभ्यां दोणावर्तमानः कल्पावान्य
हयावपिविति एतत्तथाचेमादिनास्फुटयति सर्वमिहाभासरूपमिस्त्र
गः तत्किंरूपतावभासपदेनेत्याशंक्याह संवेहीतिवहिर्वस्त्विति सकल

रा॰

साधारणतयैव वाच्यत्वे सा च न विशेषणतायां नीलस्यापि कं चित्प्रति विशे
ष्यत्वात् उत्पलस्य च विशेषणत्वात् यत्र ध्यममनि: विशेषणविशेष्ययो।
रुभयविशेषणत्वादित्यादि देवदत्ते प्रतीति अप्रतीतत्वेर्थ क्रियासम्बन्धेवा
भयत्रयोज्यम् तत्र प्रतीते सावच्छिददर्थ क्रियान्तरेंनकरिष्यतीत्याह न
चेति नीलेहि पृष्टगेवमहावड:स्वादिकं जनयन्न विशेषणमुच्यते एतन्निद
र्शनेन स्फुटयति नहीति दंडिप्रतीते उपयोगप्यानि तनीषित पुरुषावच्छेदनादे
त्यर्थ: तथाहीति एवंच सतीत्यर्थ: प्रमातृत्मनोप्रमातृत्मना वितिवी।
स्याव्ययीभावेन साधारणतारूपवाच्यत्वाभावउक्तप्रकतामयइति संबंध
रूप: प्रथतेइति अतएव ह्रवती यत यावस्त्वेवतात्कालिकइति तथैवतदा
त्स्थ: अन्यदाहितस्यैव प्रमातुस्तावत्यथास्फुरत्येव एवंविशेषहृत्नान्तेप्र।
हृत उपयोजयति ततश्चेति यतएवंभूतो विशेषणमात्रस्यापि हृत्नान्तत
तो हेतो: कालादीनामाभासने क्रियाम्भेवनप्रहृतानां कथं प्रमातृप्रतीति
र्वहिर्भाव: श्लोके तेत्यर्थ: आदिपदान्नियत्यादीनाम् अतएवागमेश्वरागेसारे
जितान्सासौ कालेन कलित: प्रिये नियत्यायमितो भूय: पुंभावेनोपवृंहि
त: कलोहलित: चैतन्यो विद्यादर्शितगोचर इत्युक्तम् नियतावमर्शनी
यानियमादय: सञ्जातइत्यायवमर्शपाराणादय: संवेदनगता: संवेद्या।
त्स्पृशतीति अथ्थ्वक्तिदानामिति प्रमातृधर्माक्रिरूपाणाम् विशेष्यस्य
याविशेषणक्रियावच्छेदनलक्षणात्मस्यायाप्रतीतिलक्षणस्य उपयोगिनोत्ता
वहिर्भूतानां सिद्धिरेव न संभाव्यतेदउआदिवाच्यविशेषणावस्तुत: प्रमातृधर्म
त्वमेवैषामुचितमिति भाव: कालस्येति सर्वसामान्यमपि विशिष्यतइति या
वत् मात्रपदेन सर्वप्रमातृसाधारण्यं निराकृतम् अतएवाह आभासोपीति
हरत एवतावदवच्छेदनक्रियाहरेचार्थक्रियान्तरम आभासनमपि देउवन्न।
कालस्य पृथक्त्वं साधारण्येन बहिरस्ति उन्दुहृतमल्लिकाउत्पजकमलम।
लतीमेतानेहि क्रमिकंपश्येत् ननु तत्कथमीतेहिभूतं देउमिक्कालेक्रम।
रूपम् एतदेव श्रीपूर्वागमे स्वरूपलक्षणादायाञ्जदात्मभावपदभेदात्त
रोक्तादर्शितम् शक्तिमत्कशक्तिभेदेनयरातत्वेस्वरूपसहितमित्यादौ न
नुभवत एवं कालस्य प्रमातृलग्नत्वं परमेश्वरस्य तत्कथं तच्छक्तियारित्या
शंक्याह विचित्रेति विचित्राना भासनान्ताभासोपबृंहितानाभासान्कंदा
दिमयान्यत: परमेश्वर: करोति तत: परमेश्वरस्य शक्ति: प्रमातृधर्मका
लमुत्पादयति तत: प्रमातृधर्म: काल: प्रमाता हि कलित: सन्कलयि।
कालेन कलितस्त्वक्त: परमेश्वरस्य तु कालशक्ति क्रियाशक्ति: प्रागि
तद्रूपेति प्रागिति क्रमाभेदाश्रय इत्यत्र प्रकरणोपपदप्रवात्मकंचुकवर्या।

हृत्नान्तइति दर्शयितु नियतिंव्याकर्तु: याहनिसर्गो विहृणोति कार्यकारणभाव
श्चेति कार्यलक्षणांशाहेन तद्भावउच्यते सच कर्तृत्वपर्यवसानइति तस्य कर्तृत्वस्य
कालशक्त्याभावदमुष्माप्यादनस्ययोनियम: यतोनियम्यमानतापूर्वकनियन्तृत्व
लक्षणात्तस्मात्मा नियति: प्रमातृधर्म: तच्छक्तिस्तु क्रियाशक्तिशेषरूपाभवा।
वतएव चिद्रुचिता कर्तृता चित्कर्तृता ततेति नियतिविषयत्वे कार्यकारणांशाहे
नतदाभास: ततश्चायमर्थ: वस्तुतो भगवानेव तथा निर्भासतइति स्थितेन वीज
स्याङ्कुरंप्रति घटं वापादनतापि मृद इति तल्पसमामध्येद्वयोस्तथापि सर्वप्रमातृ
साधारण्येनवमाभाति बीजमुपादानमङ्कुरस्य न मृत् मातृचटस्य न बीजमिति
एवंभूतोय आभासविषये नियम्यमानता लक्षणो धर्मस्सवस्तुत: प्रमातर्येव न
प्रमेये तत्रत `````` मात्राभासनदारेणोति प्रमातृधर्मो नियति: सर्वज्ञेनोक्ता यदुक्तंनि
यत्यायमितो भूय इति साधारणमेव दर्शयति तथैति अनेनैव कर्मतत्फलनियम।
व्याख्याने सिद्धे पृथक्तदभिधानं संसारहृत्नान्ततत्प्राधान्यात् तदाह एवश्चेति हृत्नोकर्म
शाहेन च क्रिया तदा फले तत्हात आत्मवर्ती संस्कार: अथ्थमएव कर्मशाहेन तदा फले
स्वर्गादौ तिभ्रमयत्याहृति विहृतारागव्याचष्टे कर्तरीति मत्सरादेरिति अभिधमोदो
चदर्शितानभिनहृतिगणोरागमलएव अतएव वीतराग इति द्वेषाद्वेषमत्सरादिवि
रामोपसमप्रतीयत एव ननु वैराग्यपर्श्वेवरस्थितबुद्धिधर्मत्वेनापि वद्यते तत्किम
न्येनरागेणाकारणादानाहतनात्मन्नदृश्तो नियुक्तमिस्त्वाह द्वयोरात्मगुणत्वमित्या
शंक्याभपन्नदति बुद्धिगुणाश्चेनित हात्मरतयेनिरागाउत्पन्नेन कंचुकत्वेनेति यावत्
तथाहि वुभुक्षापिपासासीसंभवुदालतनाउलूमासायमलदेवेराग्यंपतत्रचभवति
हृद्यात्वादेरभिष्वंगोमवेत्यवंभूयादेतन्ममेति प्रतिपत्ति: तत्वेभागतत्वेप्रधानभूतत
स्यतत्ववहिर्व्यन्ताप्रसरणायतस्मपतेयहृद्यातवादीनांमिषज्यमविद्यातितदवे
राग्यम् धर्मादयोऽप्यभिष्वंगवासनाया एव पल्लवाइति समस्तोयं रागवर्ग: नेत
विशेषालासान्यनोबुद्धिधर्मत्वेन गणिता: ततएतत्सर्वमेव मायामलएव।
स्थितम् तथाच दीक्षासमये तदन्तर्वर्तिन एव सर्वस्य शोध्यत्वं श्रीस्वच्छन्दादि।
शासनेषु निरूपितम् मूलच्छेदस्य पुन: प्ररोहाभावात् रा।नियत्यादीतत्प्ल
वितमुकलितप्रायं वुद्धौ पुन: फलितं च फलिते च तदेतत्सर्वमाह बुद्धिगुणश्चे
त्यादिना विषयविशेषइत्यन्तेन रागव्याख्याय कर्तृत्वेउत्तात्मनाविशेषितस्य
चैतन्यस्याभिन्नकार्यत्वेयविषयस्याभिव्यञ्जनाय द्वयोर्व्यापार इति समस्तमवकला
विद्ये निरूपयति शून्यादेश्चेति चोधर्मिणोधर्मान्तरं समुच्चिनोति चैतन्यमतिरु।
हेसततनानाहृततत्र किमिभिव्यञ्जनेतेनत्याशंक्यासत्यमेवं परमार्थचैतन्यमभिन्नवि
षयकल्पितचैतन्यचचेशतविर्षवततइत्याशयेनाह चैतन्येचेति इहतिपुलस्त्त
द्विवक्षाभावे हेतुमाह चिन्मे यत्वादित्यादिनाकर्मकस्यामिति पारतन्त्र्य।

णप्रकाशमानताम् चिदित्यादिग्राहकाच्छिन्नमितियावत् अर्थान्तराद्ग्राह्या
न्तराद्विलक्षणं तत एवाविभक्तमपि ग्राहकग्राह्याभ्यां विभागमापादितम् तथा
भावेपि स्वयमितित्वेन तद्रूपेणासंवित्स्वात्मयतो प्रकाशमानत्वेन तज्जडमपि नी
लादि जडमुच्यते अतः पदार्थान्तराणां विविक्ततया भेदेन यत्संवेदनं वेविन्न
तत्रासमर्थत्वात् तत्र चेह वरिदं तेत्यादिनोक्तः अभेदप्रकाशनेनतु अनन्तमितमे
व भावशरीरं घटादावपीति ननु तत्तो लौकिकोयं जडाजडविभाग इति याव
त् तदाहतन्विति नन्वनेन प्रकारेणाहंता नाजडमुच्यते संबंधः परस्पराभिन्नस्य
मतो यत्संवेदनं कर्तृत्वं लोकयात्राव्यापकं तस्याकरणात् न केवलं शून्यादा
वेवं च घटादावप्येवं इत्याह अत एवेत्यादि पराधीनतया प्रमेयदर्शमियहि चा
ते तत्स्वकृतमनवभात्यविद्याकलाभ्यामिति सर्वशब्दोयोपपत्तो प्रमाणान्वे चिन्म
णाह अर्थशब्दोभेदम् नन्वनेन विद्याकलेतत्त्वकर्तृत्वव्यक्तचेत् वास्तवेन रूपेण
भेदात्मनाव्यक्तम् अत्राह मायीयत्वादिति ननु भेदेन तत्सर्वं विषयत्वाम् उच्यते
नियतीति एतानि हि किं च कान्निमोदकरसवदन्योन्यानुग्रहलक्षणमेलनेनतु नी
तितन एवं वस्थितत्वमुक्तम् आगमेष्वत एवामीषां विचित्राणां पौर्वापर्यक्रमेणा
भिधानमविरुद्धम् तथाहि मालिनीसारे हृदयेयः स्थितोग्रस्थिरपञ्जर्ध्वं नियाम
कः स्वपकस्थेक्तम् कदलीगर्भदलवन्मोदकादिसमादिवत् कदम्बगोलकवद्वि
ज्ञात्कमात्कं चकसंभव इति एतेनेवाशयेनाह नचात्रेति इयत्तावन्न्यश्चतत्तेवाग
मानुगृहीतं च अनुत्तरे विदक्रेऽवत्तक्रो नियमवान्यः माहमिति एवं सायेतत्त्वा
मेसंवेदनानुस्मरणानिमित्तमवधानेधी ध्येनेनान्यतत्त्वमादियते यदित्यादेरा
त्र भेवेन्नदेतहितानयेदिति किं तदाह अयमेवक्रमोन्यथा वेतिउल्लासस्यावि
त्रमत्वात् तत्त्वान्तराणामिति अधिकानांवाग्रहणाप्रयोगोवेति अन्नाहे
हेतः निष्प्रयोजनत्वादिति ऊर्ध्वतदपोदरइत्याह एतावतीति आदन्तव्यतायोह
न्त्माह एतावच्चेति मध्यवर्तिनस्तत्प्रयोजनशून्यतां दर्शयति अन्यथेति ।
अनुपयोगीति हेतोरसंबंधः कथमनुपयोगीति आह इदानीमित्यादि एवा
मित्यन्तम् संविदितमितिसद्भावो नैनलक्ष्यते नतत्रायमर्थः इदानीमिय
दस्ति अन्यदाप्याधिकमपि स्यात् अत एव पश्चात्तरमाह अवधानाभावादि ।
त्यादिना इदानीं षट्विषयादिसन्निहितमपि असंवेद्यं स्यादिति पौकात्स्यंव त
द्वलोकेनेपि सप्तमादिविषयसंभावना निवृत्तिः तदाह अचिन्त्येत्यादि एते
न षट्त्रिंशादिभेदेन मध्यम प्रमेयगणनेवालवकागणनप्रायमशक्यमिति
रूपयोगं चेति दर्शयति पार्थिवादीनां पार्थिवादिरूपविलक्षणामपि सं
भवात् एतदेव संवादयति तदुक्तमिति प्रकृतं यदस्माकमभिधेयं तत्त्वा नि
चोपपद्यते चोपयुज्यते च नच मध्यमप्रमेयासंवेदनेनतस्य सर्वपदवर्तिनः

कावित्संवेदनेत्याह इयत्त्वित्यादि तथा ह्येवमिति स्वात्मात्तात्मकर्ता स्वत
न्त्रैश्यनेन विना न किंचित्प्रकाशते अन्यथा कल्प्यमाने दोषेति एतत्त्विप्राया
येनाह नपीयमिति यद्येवं तदुपयोगितत्र्यदीक्षादिविधौ सर्वमेतत्स्यादि
त्युपितमेव १५- प्रमेयव्यतिरेकिणीत्युक्तं तत्प्रमेयगुणगलकेनाह अयो
विंशतिरित्यादिना संक्षेपेणास्पृष्टमेतत् प्रपंचस्तु विवृतावेवास्ति इति ए
ष्टुं.विमृष्टम् प्रमेयं च अप्रमापयितृत्वात्पृथक् पायेनापक्रमते न त्वित्यादिना
भवदितीत्यन्तेन अतएवेति यः सामान्यलक्षणसंग्राहकनैवाचिन्त्य तत्र इ।
त्यर्थः एतदेव व्यतिरेकेणाह अवास्तवे चेति नत्विति असंवेदनीयत्वादेषाम्
एतत्प्रकर्मेन्द्रियविषयेपि संचरणीयम् करणत्वमप्यनुचितमेषामिति दर्श
यति तथेति कालकलादयो हि प्रमातृत्ताप्रयत्नतः प्रतिप्रमातृभिन्नस्वभा
वाः क्वचिन्नत्वमलप्रेक्षादौ इच्छया तावत्यकीभवन्त एकविषयतया
वाप्यन्तःकरणस्य त्रियाकार्यव्रत्याद्विस्थितया करणांशानाभिनत्वांक्विम
न्येनकरणेनेति प्रमेयं चोदयित्वा वचनं चोद्यमाह तथेत्यादिना अत्रेति
प्रधानस्य वपरामर्शायुक्तः न च तस्यादितो निरावरणयोगादिति भावः
उक्तमिति इदमपि वचनं चोद्यमेवेत्याशयः इति चोद्यसमाप्तिसूचकः
पुनर्पीति विभाग विभागाय मितियावत् भुवनादय इति आदिप
दादेहभेदादयः तथात्वेन चेति करणत्वेन चेति करणव्ययोगित्वेन बुद्धि
परिणामादीति बुद्धेर्गन्धादिरूपपरिणामोपयोगित्वेनेति बुद्धीन्द्रियाणि
वायस्यापि तन्मात्रांतः देहघटादिपरिणामायकर्मेन्द्रियाणि एतस्यापि पदेनाह
नहीति एतच्चादि सिद्धस्वोक्तमेवस्मारितम् इहकारणानीति असंविदित।
स्यापि बीजादेरंकुरादौ कारणत्वेवयतः अनुमीयत इति तेन वास्तवे प्राधान्य
मपाकृत्यस्पष्टमप्याश्रित्य परामर्शकृत्यर्थः तावतेति नवा स्वं वचनं न भावाप्य
नइतियावत् एतस्य प्रोढावादित्वेनोक्तम् एवं वस्तुतत्त्वेनैकशक्यमेव यत्कार्य
कारणात्मकं वस्तुत्रय्या विश्रान्तिधायस्तस्य मूलकारणत्वं तत्त्वं वेश प्रमेयमिति
साक्षात्पदस्पष्टव्यक्ते ये दर्शयन्प्रमातृरि प्रमेयतां निराकरोति विकल्पज्ञाने
हीत्यादिना नन्वेवमेव प्रधानस्याप्यसाक्षात्कार्यता स्तु विकल्पमात्रमेवेति द्यता
त् अत स्वेवम् यत्कापिलेरिदमपि असंवेद्यपर्वतयेवमपेन मितियामन्यत
तं प्रत्याह प्रधानमितिपुनः प्राक् प्रमातरस्य विशेषणयोतयन्साक्षाद्वेद्यतां स
हयति अस्मदाद्यपेक्षयापि प्रमेयताम प्याह अन्तर्मानेत्यादिना एतदुक्तं भ
वति आत्मविकल्पज्ञानं इदमिति प्रकाशमानेमतूलपरामर्शोहन्तात्मन्येवप्रमा
तैकपरमार्थे विश्राम्यति एतस्योक्तं नाहन्तादिपरामर्शभेदादिपत्र प्रधानेव
विकल्पनिर्भासमानमपि साक्षाद्वेद्यांशे कर्षमेवेदन्ते करतनया भातीति प

रामर्शो क्या तदेवतत् एतदणुक्तं हरानिकतयेत्यत्र नत्वेवं स्वकण्ठेनैकस्मादस्य
प्रमेयतानोक्ता अत्राह केवलमिति अथैकप्रहारेण सर्वं परिहरति सर्वमेवेति
अतएवेति यतोलोकयात्रोपयोग्य एव प्रधानभूतम् ततश्चार्थः अन्यथाहि स्तु।
ज्ञानुसारेण करणं करणवर्गश्चादौ निर्देष्टव्यो भवेदित्युक्तम् वर्णिप्रधान्येना
पीतिचोद्यवीजं यत्परस्यैतदेव वस्तुतः समाधानमिति दर्शयति वहुवचनेनेति
नहि वर्णिभ्योपरो वर्णः कश्चिदिति यावत् अथैवेति बहुवचनेन लोकप्रसिद्धो
भावग्रामः समस्तोगृहीतः वर्गशब्देन स्तेनस्यैवेति यावत् सूक्ष्मस्य स्थूलतः
प्रतिपत्तिहत्यत्तिक्रमविपरीतेन्यायेनस्त्रहृत्याः क्रमविपर्ययेण निर्देशः म
हत्तत्वमिति विज्ञवोग्युक्त्या प्रकृतेर्महांस्ततोहंकारोनिः सतासत्तानिः सदसतः
सत्तामात्रे महदभिधत्यते ततोमहान्नीसे विदः सिनेत्यादिकापिलोक्तिसा
रणोनतवुद्धेर्मनस्त्वच्चक्षुरादिवकरणस्कन्धनेव अपितु कारणस्कंधतापि
अस्तीति समर्थयते कार्यत्वस्य शब्दाकाशादिरूपएव विषयोयत्रेकारणत्वं
नास्तितेषामिति करणादर्शाकभाजां परिणतः स्थूलाकाशादिर्यमनाय।
हितानामिति यावत् तथेति कार्यतयाप्रकारान्तरेणापि सेवमांख्योक्तौ
समर्थयते कार्यत्वं चेति भोक्तृभोग्यतनकरण विचारेहिकरोति भोगक्रिया
विश्रान्तः तथेतिकार्यत्वेनहृतिरानैक मनुष्यादिनिरूपणेनसमर्थय
ते कार्यं चेति आविर्भवदिति व्यज्यमानतयासत्कार्यवादमाह सत्त्वमिति।
तपरमाणरूपम् अपितु विभागरहितं परिपेलवात्मकं कार्यवर्णापेक्षं।
याव्यापकरूपम् स्थूलत्वाप्येतद्विपरीतामन्तव्या मात्रपदेनाचष्टे विशेषर
हितेति एतत्कारणरूपं परं सामान्यं स्वरूपेनेव घटादेः साक्ष्यलक्षणत्वप
रंसामान्यं घटानामिवघटत्वमिति पुरस्तादिति योगिनिर्माणतादिद्वेष
सचेतिक्रमः नियतिशक्तिमेवप्रमाणेनादर्शयति आगमतोपीति अनुमा
नमत्रदुर्वलमित्याह नत्वसक्तदिति नत्वागमान्तरमन्यथाक्रमप्रतिपादकम
प्यत्रनास्तीतिकुतोनिश्चयः तत्रायमेवक्रमोनियतेरितिपादकमप्यत्रना।
स्तीतिकुतोनिश्चयः तत्रायमेवक्रमोनियतेरितिडरवगममेव अत्वेवेत्र।
क्ततेतुनकाचिन्म्लानतेत्याह नचासिद्धेपीति संवेदनस्यानपह्नवनीयस्य
यत्संवेद्यात्मत्वं यश्चतत्संवेद्याभाससंयोजनवियोजनवहिरन्तर्भावापाद
नादिस्वातंत्र्येणेश्वरत्वं तत्सर्वस्वप्रकाशमेतन्मत ॐ शत्रुपदेशतयाप्रमेय
मिहप्रकृतम् तस्यनहानिः काचिदसिद्धेपिसत्त्वसंख्याक्रमनियमादौ३।
तिसंगतिः एतदुक्तं भवति संविदः सर्वशक्तितामेवपश्यन्नकृतार्थः स
वैतमप्यवतिकितयत्स्यादिति गंगागतसैकतकणगणनेक्वोपयो।
गिपरयोगिनः यदाहकीटसंख्यापरिज्ञानेनतस्यन ... पयुज्यतेऽस्य

दि तदेवमित्यादिना सन्निवेशं व्याप्तायसंग्रहाय अन्योन्यसंग्राहकं चेति भूतानां
रविषयम् एतद्द्वयनिरूपणीयवेति एकैकगुणमहाभूतदर्शनेहिगुणान्तरोपल
म्भोभूतान्तरसम्पर्कतत्रेतिसन्निवेशातरेतिभूतत्वमता स्थूला एकैकगुणहृ
हतापदेतन्त्र परस्परसंपर्कस्तन्मात्राणाम् आकाशान्तसन्निवेशएवस्योत्पा
त्तिः संपर्काभावात चेष्टाव्यूहनक्रियावायोः आदिपदव्याप्तिसंग्रहरूत
योपितेजोधारणाबूनयोगृहीताः यद्धेति आकाशसंग्रहायएतत्तानाम्।
एतदेवस्फुटयति सन्निवेशाविशेषरतिनाउव्यान्योन्यसंपर्क इत्येवकारः शाद्वपरि
णामस्याभयपावकाशदातृत्वसंभाव्यते वाचकशब्दस्यनादात्मनोविचित्रस
दयस्तद्विसमाशब्दनमूलानेकवर्णग्रामवीजभूतस्ययत्तोनेकवाच्याध्यासव
तः सर्वावकाशदानमतइत्येकः प्रकारः वाचकोवास्तु अवाचकोवारवटारवटा
दिः विशब्दः सर्वावकाशमहः स्पर्शसहचारितारहितोमूर्तेनाभावादप्रतिघा
तकोयतइत्यपरः प्रकारः तन्निरूपयति नादात्मेत्यादि यद्धेत्यादि च अपीतिप।
थिव्यादीनांतावदवकाशदातृत्वेनसंभाव्यते कथंचिदिष्यमानापितेनघांसाव
भावः अपितत्सहचारिणआकाशस्यैवेत्यर्थः ततान्तराणितइतिपृथिव्यादि
गुणस्पर्शसहचारिणः प्रतिघातकृततत्र आकाशप्रवेशायस्मनस्पर्शसहचारी
सशब्दइति तस्यैवाकाशस्यैवावकाशदातृता त्रिनतशब्दगुणानामपिभूतानां
राणामितिनार्थः सोल्पभागइतियोसौ सन्निवेशात्मनाशुषिरस्वभावस्तरा
काशमेव नततन्मात्रम् यत्तसन्निवेशात्मकं ह्योमभयं रूपं तच्छाब्दगुणइत्यभिप्रा
यः अतएवेति यतः शब्दसन्निवेशरूपतातत्राव्यभिचारिणीततोहेतोर्वायोराका
शमेवैकोदेशः स्वरूपात्मत्वेनाव्यभिचारात् एतदेवलोकप्रसिद्धाप्रमाणयति
तथाचाहुरिति सर्वएवहि लौकिकालौकिकस्ववाचोरव्यभिचारमिच्छंतिर
माणयेनतिल्यमेवाविक्ततेमहदम्बरयोरिवेति यथाकाशस्थितानित्यंवायुरि
त्यादिचनियतमिहनपठितम् पश्चान्तरमाह अथेवेति अतएवेति यतःशब्दभा
गआकाशपदपतितः मनान्तरेणाप्यनत्संवादयति तथाचेति यदिह्याकाशेमे
वगुणान्तरस्पर्शापिव्याहायुविस्त्यशरित्यशादिहृन्यवेन्तदाशब्दस्पर्शाभ्यांस्पर्शादेव
वायोर्जन्म एवमन्येषाम् ततः पूर्वस्यमहाभूतस्योत्तरंप्रतिकथंकारणत्वंस्यादि
त्यादित्याशयः ननुकिमर्थपिवंशाख्यादयइत्याशङ्क्य उच्यते अस्यक्रमस्यतिपृथि
वीधारणायांपृथिवीमपिजलविलीनांभावयन्योगीजलमेवपश्यत्तत्सिद्धीः प्रति
पद्यतेयावदाकाशेकलीनानिसूक्ष्मैकताभाञ्जिपूर्वमहाभूतानिभावयत्राका।
शेकलीनानिसूक्ष्मैकताभाञ्जिपूर्वमहाभूतानिभावयन्नाप्तसिद्धीः दीक्षाकाले
नचविश्लिष्टं पूर्वतत्त्वं पराप्रतत्त्वयोजनीयमितियोजनासुतिनरूपितम्
येषामप्यवस्मायोक्तिनवियांप्रमशक्तितः सर्वोपायमिदंतेषांविधानमहि

ई. स्व. प्र. ज्ञा. टी. २०५

तंगुरोरितित्यागमेदीक्षायोजनेसर्वानुग्राहित्वमुक्तम् तत्रकारणेकार्यस्यप्रविल
योयोजनेचयुक्तइति ...... समवायंबहुतयागमान्भ्रष्टहीनःपञ्चइतियावत्तएता
मेवपञ्चकपञ्चलीभूतानन्तरेषुदर्शयति एवमेवेति एकगुणानेवभूतानामिन्द्रिये
तत्संवादयति अतएवेतिविषयवतीप्रवृत्तिरुत्पन्नास्थितिनिबंधनीति सूत्रभा
ष्यकारःपृथिव्यादिकेन्द्रेष्वेकैकगंधादिगुणसंवेदनमेवन्यरूपयत् श्रीमते
मशास्त्रेपिच्छभिनान्स्पर्शतन्मात्राद्वाहिगुणोवायुस्तोमरूदित्यादिग्रन्थेनस्वभाव
तएकैकगुणत्वेपूर्वभूतान्तरवदुहृतयोगात्ग्राहिगुणत्वादिनिरूपितम् तान्ये
वेतिहृतिंव्याचष्टे तान्येवचेत्यादिनाननुवस्त्वन्तरमित्यन्तेन अप्रत्यक्षत्वादि
तिसोह्यप्रतेषांमहाभूतद्वारेणोपलक्षणमन्यथामायातत्त्वमेवैकंस्याव
तत्त्वमेवैकमितिवक्तव्यम् ननुवैचघटादयोपितन्मरूपतयाग्रणनाम् तेप्या
हसत्यहेति परत्वंप्रकृत्यन्तेमूलत्वतानतन्मात्रानेवमूहृतत्प्रारान्तेपूर्वपूर्वसंच
येनगुणापिकासानन्तरमेववर्णितत्वात् ततःपरोविभवोदेहघटादिःनात्र
मूहृतादपिकमस्तितेषामितिनिर्धारणे नन्वेषांरूपादिगुणचानामित्यालो
चनेन्द्रियतोचितानन्तबुद्धीन्द्रियतेतिचोद्यपरिहरन्बुद्धिवोपयोगितयेत्य
तदेवस्फुटयति इन्द्रियाणामध्यवसायात्मतयायतोविषयबोधोनिष्पद्यते
ततोबुद्धीन्द्रियता ननुतानिस्वालक्षण्येनाहंकारिकत्वसामान्येनप्रत्ययात्मनः
शक्तिरूपत्वेनचेतिसचात्मनापरोक्षाणितत्कथमध्यवसायात्मतेषाम् स
मममीभिःप्रकारैरेवमेवकिंतुस्वविषयाकारैःपरिणतानिस्वान्तिबुद्ध्यामत्र
प्रविष्टानितदाकारतांबुद्धावर्पयन्ति तेनविषयाकारतापरिणामेनाध्यव
सायमयानिभवन्ति ननुस्वालक्षण्यादिनारूपेणयेषांप्रवर्चेषांलोकयो
ज्ञापयोगी नतुतत् ननुचालोचनमेवेयतिमूलमितितेनकस्मात्तव्यपदेशः
अत्राह आलोचनमात्रेणेतिबुद्ध्यध्यवसायपर्यन्ततामागच्छतातेनबुद्धेःसमा
यमर्थइतिनप्रमातृविश्रान्तिलक्षणोत्तुसत्यासाभवतीत्यतत्त्वरूपदर्शनयोर
विसंमतमित्याह अध्यवसायोहीति अन्यत्रापीतिच परैरपिचयुक्तमेतदुप
गतमितिवदन्स्वदर्शनस्यसर्वसंमततयाद्रढिमानमाह इन्द्रियवृत्तेरित्यादि
नामायापदएवचालोचनेद्वारंद्वारेणपन्नोऽकरणानीत्यादिकाप्रक्रियानेत
विद्यापदेइतिदर्शयति यतस्त्वेति अनुगम्यतइति अस्माभिरपिनतोगी।
क्रियतेइति यावत् सोऽन्यादिकमइतिघ्राणेन्द्रियस्यलयावत्परमसूक्ष्म
श्रवणमिति एवंपरमसूक्ष्मंवागिन्द्रियम् विषयाणांशब्दादीनांयथायोग
स्वरूपनिर्वर्तयेति घटादिकरणावसरेत्यागोग्रहणद्वयमितिवह्निःपा।
गुणानिपादस्य अन्तर्वागिन्द्रियस्यातत्त्वद्वेभविश्रान्तिरूपस्यस्येति अस्मा
धारणक्रियाणिसकलशरीरव्यापीनिकेवलेनियतापिष्ठानस्पष्टस्य

इतिकार्तिकर्मेन्द्रियाणि तेनकरणापाणिरपिदोर्भ्यामादत्तइत्यादिसिद्धम्
एषामितिनिर्वाहणेकश्चिदित्याहः अपरेत्वितिप्रतिपन्नाइतिसम्बन्धः न
स्माद्विविधकरणोहृष्यहारपाणिपादपाद्वायूपस्थादिइतियदुच्यतेतन्मावेदकरसमेव
अन्तःकरणस्यापितद्व्यपस्पर्शहारविहारिभावेनियतःक्रमः यथैवकाल।
कलादीनांप्रमातृभावोपगमने यतोऽत्रागादेःप्रत्त्राभिषंगस्तत्तोवेद
नंततःकरणम् यतोवावेदनकरणेततोत्रागादेःप्रमातृदेशकालादिभे
दतःक्रमस्यविचित्रत्वात् ननुसर्वाणिकरणानिमायाकृतभेदानुसारेणैवहिवि।
त्तिगुणक्रमम् मायाप्रमातृपयोगादन्तरंगत्वेनवान्तरितीदंचोद्यमाशंक्यअन्त
र्बहिष्करणानांविभागंघटयितुंबुद्धिकर्मेन्द्रियाणांक्रममपिस्वरूपंप्रत्यावर्त
यति एषचेतिसर्वप्रसिद्धेष्विन्द्रियार्थःप्रमात्रन्तरत्वादिसमासपदम् मनसिग्राह।
केत्याघहंकारेतन्निष्ठत्वादित्बुद्धेःसर्वेत्यादि द्वितीयेप्यन्तःकरणानांयोहेतुत्वेन
योऽन्यम् अन्यइतिविंध्यवासिप्रभृतयः तेह्यहंकारबुद्ध्योःकारणत्वंपतामेवाहुः
नकरणत्वंपताम् स्वदर्शनस्यएवतत्ताम् आह इहतद्धितेनोक्तम् अन्तःकरणभिन्न
हृतिवर्णाद्योजनतायत्तस्येव अन्यथाह्येकमेवतत्त्वमित्युक्तम् अतएवोक्तमागमे
मनोगर्वस्तथाबुद्धिरेवमेतत्सदात्मतः भू तयेभूतनाथेन निर्मितंकरणत्रयमिति ज्ञा
नक्रियेति ज्ञानशक्तिरेवमायाप्रमातरिभिन्नत्वेनविषयत्वेनसत्त्वम् एवंक्रियाश
क्तिर्भिन्नकार्यविषयत्वेनरजःमायेवभिन्नवस्तुविमोहमयीतमइतिवक्ष्यतेस्वा
गरूपेषुभावेषुपशुज्ञानमितिहृदे अतस्तासांयोभेदोलासोविभिन्नज्ञेयकार्यवि
षयाविषयःसापराप्रकृतिर्मूलकारणम् प्रधानत्वेप्रथमतोपीयतेविश्वंह।
ष्टोयत्रचप्रलीनंसमस्तलये नन्वित्यादिनाविभागरूपतांव्याचष्टेसर्वतत्त्वानामाविभ्।
तानत्रवपराप्रकृतिर्यासाप्रधानतत्त्वमितिसम्बन्धः अविभागात्मतांस्पष्टयति स
कलभेदानभिव्यक्तिरविभागरूपतेति ननुसात्वत्वेप्रसज्यप्रतिषेधमात्रमित्या
ह मूलकारणरूपवस्त्विति तेनतद्वस्तुस्वभावम् अतेतदविभागात्मकत्वम् ए
कत्वंव्याचष्टे एकत्वेचास्यास्सर्वत्र अतएवसकलभेदानांह्यविभागःसा ततश्चक
थमस्तावन्यान्यरूपाभवेत् एकयेवसमस्तभेदग्रासीकारात् नत्वप्रधानेसमाय।
विभागरूपंसत्त्वादीनांचभावताशक्तित्वेनसहि ध्याते भेदस्थितेःशक्तिमतइति।
हृज्ञार्थनिर्णीयेयतेजलिप्रभृतयस्त्वद्वेश क्तित्वेनव्यपदेशंकुर्वन्ति नकस्मान्मत
भेदइतीदृशिचोद्येप्रतिसमाधत्ते सत्त्वरजस्तमोरूपत्वेनेतिभेदस्थित्यभिप्रायेण
स्माभिःशक्तितानिषिद्धानतुवास्तवेनतुत्वेन यद्वक्ष्यतेपरञ्ज्ञानंक्रियाचयामा
यात्तीयेइत्यादितन्मात्रत्वेमायाशक्तिव्यपदेशोयुक्तएवपातंजलादेष्टग्रस्थो
तथाक्तमोरेकान्तेनवेतिहिसद्धम् प्रधानशक्तिःपुरुषस्येत्यादिचभाष्यम् एक
त्वप्रकारान्तरमाह परमेश्वरेत्यादिनामूलदृष्टप्रक्रवादानांग्रहणंतपवेहइह।

हि धीवेर्मायातत्त्वसृणादानकारणं निर्दिष्टं तदेव परप्रकृतिरूपेणोक्तम् मायातत्त्वप
मेश्वरशक्तिरुक्ता तदेव पार्थिवाण्डानामिव प्राकृताण्डानां यदसंख्यात्वमुक्तम् एतदह
यमसंख्यातमिति तत्र गुणतत्त्वे चित्रभेदो जीवितम् मायातत्त्वे शक्तिरूपे ति त्वेकमेवेति
ततत्त्रांडविभागश्चामेदुदर्शितः तदुक्तम् एतद्द्वयमसंख्यातमेकमेकं पृथग्द्वयमि
ति अत्र च प्रतिपुंस्तत्त्वेन भेदो नास्तीत्यभिदधता तदद्वयं भवति तन्तत्त्वानां सो नास्तीति सूचितम्
तत्त्वत्रके प्रमाणमित्याह एषचेति एष तत्त्वक्रमोनुमानेनापि प्रत्यक्षपूर्वकेणान्वय
व्यतिरेकतात्मनिरेकिणा वा साधयितुं शक्यते तत्त्वनुमानेन प्रतिबंधोऽवधारयितु
मशक्यम् किं तु परमेश्वरनियतिशक्तिसृजीवितात्स्वधारणाद्वासौ सा तर्हि तादृशी
कुतो ज्ञाता उच्यते परमेश्वरशास्त्रप्रामाण्येनोपपादितः संपादितो नियतिशक्ति
व्यापारं प्रतिविषयभावोयस्य तत्तत्क्रमस्य स तथाभूतः एतदुक्तं भवति परमेश्वरस्य
तावदागमस्याखंडितप्रामाण्यमुपपादितं पूर्वम् स च नियतिमेवं भूतां दर्शयति
यदुत स्थूलमवयविरूपं सूक्ष्मपूर्वकं क्रियाकारणाद्दूर्ध्वं काशविभागपूर्वको विभाग
इति तत्र प्रतिबंधात्क्षिद्वादस्वंडने पारमेश्वरागमद्वारेणाप्याभासितस्य तत्त्वेन वस्तुत्वे
नथारणादीनादिफलानामाभासत एव सिद्धः तन्नृत्यतो तर्हि परमेश्वरागमोक्तो।
विस्तरस्त्याशंक्याह इहेति अस्माभिस्तागमग्रन्थतिष्टेवार्तिकभाष्यवृत्तिग्रन्थेष्ठतेत्रा
लोकादौ प्रपंचो यत्नेन दर्शितः इयत्विह तात्पर्यम् परायाभासा एव मिश्रीभूय चादिस्व
लक्षणीभूताः कर्मेन्द्रियैर्जनिताश्चोपसर्पिताश्च बुद्धीन्द्रियैरालोचिता अन्तःकरणेन सं
कल्पनाभिमनननिश्चयनपर्यन्ततां नीता अशुद्धविद्यया विवेचिताः कलादिभिः प्रमाता
रमुपदधद्भिरनुरंजिता मायाप्रमातरि विश्रान्तिद्वारेणाभिन्ना अपि संतो यद्यपृथस्थि
तिरितिन्यायेन सत्यप्रमातर्येव भेदविगलनतारतम्येन विगलितस्वकभेदाः प्रका
शविमर्शपरमार्थतयेव विश्राम्यन्तीति शिवम् ॥ ॥ इति महामाहेश्वरश्रीमदा
चार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यामागमाधिकारे त
त्त्वविमर्शः प्रथमः ॥ आदितः विमर्शाः १२॥ ॐ ओघमापिव्यापिष्ठ्या
प्राज्ञयथानतेनिश्चलकरम वदेहममक तमर्निष्प्राणिकशक्तिपरमार्थम् एवं प्रमे
यतत्त्वानां विराशो निर्णीतिः तदनंतरं प्रमातृतत्त्वे निर्णीतमपीह स्वात्मनीश्वरता।
प्रत्यभिज्ञापनप्रकृतप्रमेयसारे शास्त्रे प्राधान्येन वितन्यनिर्णयार्हमिति तदर्थे विमर्शा
न्तरे तत्रैव तत्मात्रेत्यादिना ध्यानो विश्वात्मकः परइत्यन्तेन श्लोकविंशकेनारभ्यते
तत्र श्लोकेन तस्मादित्रयस्वरूपं तत्त्वे हेयतहेयोपादेयप्रमातृरूपविभागः ततस्तदुपयो
गितया मलस्वरूपं तत्कृतेच प्रमातृवैचित्र्यमप्रभिः इयता हेयरूपे प्रमातृरूक्ते तदुपादे
यरूपाभिधानाय समावेशस्वरूपं द्वाभ्याम् ततः प्रसंगात्प्रमातृस्वरूपयानोसृमादीनांस्व
रूपंपंचभिः तासामेव हेयोपादेयता विभागस्त्रिभिरिति प्रकरणतात्पर्यम् अथप्रमे
कस्यज्ञार्थो निरूप्यते तत्रैत्तन्मात्रेति तत्रैत्यपेवं भूतस्मिन्नागमसिद्धे संवेदनशुद्धरूपत्वं
हितेमातृमेयात्मनितत्त्ववर्गे निर्णीयमाने प्रकृते यदेतत्कालादिकंचकपरिवे

ष्टितं तदेव यस्यांशुद्धस्यापसेरूतप्रमेयतयाप्रमेयान्तर्मस्त्वं भवति द्वयायांतस्याम पिद्वा
तातदभिसंपादनद्वारेणस्वोपासकवर्गस्यतद्दशादानेन तदवस्थाध्यानसमापन्नस्य।
स्वाभिमुख्यसंपादनेन च भगवान्परमशिव एवेश्वरस्तां भजमानः सकृत्त्वेनाधिष्ठा तत
एवासौ मायापदेपि प्राणाप्यानात्मकधर्माधर्मसूर्येन्दुदिननिशाद्दतकसृतकादि
विभागविरहितत तद्विभागविबंधनभूतमध्यमज्योतीरूपप्रमातृभाभाधिकस्वरूप
संस्पर्शाडन्मीलितनृतीयनेत्रः भिन्नस्य तत्प्रमेयस्य प्रसरे संपादनेपि द्वाता ब्रह्मा प्रस
तेत्तत स्मिंस्तत्त्वमात्रप्रवहणाल्लक्षणेप्रसरेऽधिष्ठाता विभुः अतएवैतोऽप्रमेयमेवदमिति
प्रकाशात्मना प्रयातीकुर्वाणो अहमिति प्रमातृतामात्मस्वरूपेणानुकुर्वाणो नतृतीयत
यनयोगिनो देवतैव दैवतम् अधिष्ठातृरूपं दैवतमपि दैवतमितिसूत्रार्थः तमवतार
यति विश्वेश्वरस्येत्यादिना विश्वेश्वरस्यब्रह्मादिरूपेरधिष्ठुद्धैनैवस्वरूपेणानिकषम
न्मीलनाति आह बुद्धिगुणत्वेन तत्त्वशुद्धसंविन्मात्ररूपतयातएवापारत्वेन स्थितं यदै
श्वर्यकर्तृत्वलक्षणं स्वातन्त्र्यं क्रियाशक्तिपर्यन्तं ज्ञानं तन्नेषोरूपम् तर्हि हित्वंकृतस्या
हसत्त्वेति यएवं गिभूतोगुणास्तद्विषयमेवतदैश्वर्यं ज्ञानरूपमिति भेदः स्फुटेपुर्यष्ट।
कात्मतात्पर्थस्य सूक्ष्मदेह एवैवेति सूत्रिंद्याचलणमात्रपदंसोद्धाकरोति यद्यपीत्यादि।
नामृत्यो आकारेण कालविशेषाश्चशरीरैर्विनियतेनपाविमितिपभाजायावच्छेदस्तद्द
हितः सामान्यकालयोगस्तत्स्याप्यस्येवयदिवामृत्तिहानयः कालभेदोनियतःका
लः पुर्यष्टकस्यदेहतास्येवमहाभूतेः समन्वयादिति तदपीहतवचनीयमिति
मोहव्यपोहनायशंको ज्ञावनार्थंदेहग्रहणम् उपादानार्हताभिधानायात्यन्तसूक्ष्मग्र
हणम् तस्थूलदेहस्यापुपचरितेपंस्त्वमस्तीत्याह तनुसूक्ष्मंतमोगुणात्मकमिति प्र
धानतत्त्वमेवतत्त्वकिमनेनभाषान्तरेण आत्राह सत्त्वादीति प्रधानेनाभिवतिनत्तदेव
तदितियावत् तथाप्रतीतेरिति अहमिति प्रमातृताध्यारोपेण एतदेव परिघटयति ।
आशंकाम पनयत्यपाचेत्यादिना एवमितिपुक्रमस्यैकं यहस्तततस्याहेतोः यद्यपि
तत्सत्त्वेहस्माहस्यशरीरयोस्तषाविपितमातापितृजनतस्याख्यपुंस्त्वतनेतिसत्त्वयः त
दभेदेनैवेतिपुर्यष्टकाभेदेनपूर्वपूर्वरूपावेशेन तसुतरोत्तरस्यतथाभावइत्युक्तम् तन्वरू
पादिमयत्वंपुर्यष्टकेप्यस्त्वेवेत्याशंक्याह प्रमेयानवभासात्स्पष्टेतिनहितन्नरूपादि
प्रतिभासते तत्संकोचोपहिते हि संवेदनमेव तत्प्रमातृभावेनतिभाति नतत्प्रमेयमू
र्तारूपादिशरीरे तत्तदेव प्रमातृ क्रियमाणं गौरोहमिति प्रतीतेः तत्पुर्यष्टकसूक्ष्मयोर
पि सर्वज्ञान्यत्यवभासमानतया प्रमेयत्वमस्त्येवेति पुनरपि कथं तयोः प्रमातृमात्रेत
त्याशंकापद्धान्तरेणोपक्रमते अथवेति तयोरस्तु प्रमेयता नाभ्यां त्वन्यत्प्रमीयते घटा
दिवाह्यशरीरयोस्संपर्के भोगसंपादकत्वायोगात् अतएवेति यतोन्यत्प्रमीयते ताभ्यां
ततः परमेश्वरस्येति सएव हि स्वातंत्र्यात्तथाभानीत्यभिहितमसकृत् अभयरूपेति संवेद्या
त्याच आणवसंज्ञोयोज्ञानान्मामायाकृत एवमलविशेषः यहदृश्यते मायाशक्त्यैवतत्र

ई॰
ष॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२८७

यमिति तस्यापि स्फुटतासंवेदनभागोऽर्वन्तुहीतो सोऽनुग्राम्यदेचयति भिन्नाभासयोगमे
हरतिभगवान्रुद्रः अपिशब्दात्तामेव स्पष्टयति तस्येत्यादिना अत्रचेति सर्वसंहारात्मने
प्रमातृमात्रस्यैवेति भगवान्रुद्रः तत्तस्य समस्तवेद्यतत्त्वस्यैक्ये दृष्ट्वा तदेव परमपदमिति।
कारवल्ल्यमात्रयेदृशा सुषुप्तातिरिक्तास्यादित्यत आह तत्रचेति तीर्णोपि वेद्यानावे
वेदकतत्त्वस्य सर्वोत्तीर्णस्सर्वमयसर्वेश्वरतादिधर्मभाजनस्याद्यापि वेद्यएवशून्यादौ
समुपहितत्वसंविन्मेकोच योगात्परमार्थप्रकाशोनास्तीति तत्प्रकाशमायायास्तु।
र्यदपायाय्युक्तमेव वेलक्षण्यम् तत्र भावनापूर्यष्टकभावे शून्यस्यभावयितृभावा
त्तदुक्तं शून्येनभावे कोसौभेदभावनाप्रधानो भावयितान्यो भवेत्तस्मिन्विकल्पापेक्षया
त्वत्र भावस्य भेदोस्ति अत्रोच्यते शून्येचेति समकालमेव यदाशिखरस्य संवेदनदि
शोभयमपि वाग्रहणाच्छरीरघटाद्यपि वाच्यतिरिक्तं भावयति तदा तत्पदामुप्रविष्ट
भावनीयशून्यान्तरापेक्षयाप्यसशून्यं तरमिस्मकं तदेव प्रमातृतामेति नचानवस्था
संवित्तत्त्वावेशेनैव यथायथं धीस्थितिरपि तत्त्वबलस्पर्शादिति चनीत्या प्रमातृतो
त्कर्षात् तदाह समर्पितामिति एवंसूत्रार्थमाख्याय शेषं व्याचष्टे जाग्रदित्यादिनार्थेह
ज्ञेयएवमर्थः प्रसरणात् सआभासपदेन चूर्णोविवृत इति संगतिः सामस्त्येन देवताहृदय
व्याख्यायविभागेन स्फुटयति जाग्रच्चेत्यादिना हृदयाज्ञगतत्वादेवकमलात्मनः प
लायतीतिव्याचष्टे नकेवलं तत्रैव प्रथमतत्वोन्मेषभावावभासोस्तीत्येतावत् अपितु स
त्यवस्थामपिस्वप्नावस्थामपि अतिपद्यते इत्येवंभूतमन्तर्वर्तनं ऊर्ध्वाणः पालकश्च्य
ते भगवान्विष्णुर्मध्यमावैखर्यात्मकावर्तनोल्लासपदे परमेश्वरात्मन इति पश्यप्रमातृ
पर्यन्तप्रमातृवर्गैकएवभूमौवर्तमानः हृदयेहि प्रथममपश्यन्ती। प्रसरात्मनि सप्रमा
रूपत्वेनप्राथमकल्पिकी सृष्टिः यथोच्छ्वासभर्पिरेतोयाताजाग्रतोर्यानीति स्थि।
ता रुद्रावस्थातसमस्तवादोपसंहाररूपानाहतपरवाक्तत्वानुप्रवेशप्रारम्भात्वि
तालुनिश्रवीप्यसंहारात्मकस्यमलत्वप्रायिकएवदेशोपि निरूपितेन हर्षपदगामिना
देव लभ्यत इतितालुनिरुत्तिनोक्तं विवृतिकृता ततएवब्रह्मन्हृदयाविष्णुकंठो रुद्रता
लरीश्वरभ्रूमध्यः सदाशिवोर्ध्वब्रह्मरंध्रोनाश्रितात्मकशक्तिसोपानोपरिपदः कारण
षट्कविग्रहः परमेश्वरइति हृदयादिस्वरूपाभिधानेन सूचिता आगमिकोर्थः प्रविभ
ज्यात्मनात्मानं स्रष्टाभावान्पृथग्विधान् सर्वेश्वरः सर्वमयः स्वप्नेभोक्ताप्रवर्तत इत्याश
येनाशंकते यद्यपीति यदेतियतः तदेतिततः यदिवायदा संस्काररूपतः स्वप्नस्तदास्थि
तिरूपतास्वातंत्र्येणात्रस्वप्नेजाग्रद्रूपतेवस्या तथास्वप्नेप्यभीष्टार्थोत्प्रापणस्यानतिक्र
मादितिनीत्या इति यदा तदाभ्यामक्रमम् अभिनवतावदर्थावभासनेस्यपतिक्रमका
रादिभिर्दृष्टकुम्भादीनामवभासनेस्फुरत्येवतत्तस्मात्प्रसिद्धतस्यैवदर्शनमित्येवं।
भूतविशेषानपेक्षाजागर्यायास्स्थिरूपता नन्वेवंस्वप्नेप्याप्तिरितिपक्षान्तरेणापवि
हरति यदिवेति अभेदवृद्धेः सर्वेवयमेकेविश्वरूत्यस्याः भेदवुद्धेर्वाप्यर्थ स्पष्टवेलक्षण्य

प्रतीतेरास्पदम् सर्वप्रमातृत्वैकेनाभावभावभातः तथारूपतेतिस्थितिरूपता जाग्रदवस्थाया।
इति सर्वेषां सम्बंधः बुद्धिगुणएवेति एवकारेणाशुद्धैश्वर्यास्पर्शोपितयोर्नास्ति रुद्रमहद्वायक
स्यान्तस्तुशुद्धमैश्वर्यं ज्ञानं चास्त्येव बुद्धिगुणाभ्यामैश्वर्यज्ञानाभ्यांयोगइति दर्शयति तदे
तत्स्फुटेनागमिकेनाभिज्ञानेन दर्शयति अतएवेति प्रपंचविगलनेयदीशानमैश्व
र्यंततः किलबुद्धिगुणास्यैश्वर्यस्यप्रत्यस्तमयस्ततएव तत्प्रकरणानन्तरमुत्पत्तस्य मम भावस्त
स्मिन्सति तदातस्मिन्महाव्योम्नि इतिचैषामध्यमेमहाव्योमन्येकचेतनासमापत्त्य
भावेपि अवप्रवेपि अन्तःप्रवेशमात्रमस्तीतिहृतीयेननेत्रेणोद्दानमहातेजः प्रबोधा
द्धे दहनात्मनायोगः ॥ १५३ ॥ अस्यैवमातृतामात्रस्याविभागं निरूपयन्का
लादितत्त्वान्तरयोगोवर्णपगाम्यइतिसूत्रेणनिरूपयति एषप्रमातेति मायया।
विमोहितोऽतएवकर्माणि वंधकत्वेनाभिमन्यमानः एषइति कालकालादिवेष्टि
तः शून्यपुर्यष्टकसंकुचितसंविन्स्वभावः संसरणशीलः विद्ययातुस्वरूपप्रकाशन
शान्तप्रत्यभिज्ञाप्रापितमैश्वर्यं विशुद्धत्वात्ततोयस्याः तएवचिद्रूपचेतनानि विज्ञ।
अचिद्रूपात्तप्रवेशशंकाभावा सप्तजन्मबंधविरहात्मत्वपि देहमुक्ताः पतितत्वेसि
शिवएवकोमुक्तः भूतपूर्वगत्यातुमुक्तःशिवइति व्यवहार आगमेष्वितिसूत्रार्थः ते
सोसीत्याह इदानीमिति ननुइति अन्यथाहिमे चिद्रूपत्वेनतस्यप्रस्तुतशक्तिर्माया न
तु तदधीनोसौ येनतस्यास्वरूपच्युतेतिभावः वदत इति देवादीनांचेत्युपक्रम्य।
तत्रापि कार्ममेवैकमिति सूत्रेस्मएवचेति यस्यैवबंधस्तस्यैवमुक्तत्वसूचितमि।
तियावत् आदिग्रहणाज्ज्ञानचर्याभक्त्यादयः यथोक्तं श्रीसर्ववीरमते कदाचिन्न
क्रियायोगेनकर्मणादीक्षयापिवा संसारिणोनुगृह्णातिइति श्रीमतंगेपि मोक्षो
वाच्यतत्त्वयात् तत्वात्मतत्वप्रसूतहेयमागमेषूक्तम् तेन्वात्मोपासकाःप्रेवेन
गच्छन्तिपरंपदमिति शक्तिशिवात्मतायाउपादेयत्वेनोक्तत्वादितिशेषः किन्त्वाह
आत्मन इति षष्ठीसमासोयं वृत्ताविप्यर्थः ऐश्वर्यशब्दइतिशेषः ननुचिद्घनत्वे कथ
मनेन विहृतं भवतीत्याशंक्याह चिन्मात्रेत्यादिसदेतिवंधापेक्षाचमुक्ततेत्याकूत।
तशेषः ॥ १५४ ॥ अस्यैवप्रमातुरागमिकं संज्ञाभेदं निर्वचनतो निरूपय।
ति स्वांगरूपेष्विति योसौमुक्तउक्तः सभावान्स्वांगवत्प्रमिमीते इति तेषांस्वामी
परमार्थरूपार्पणाद्धापालयिता तदयमीश्वररूपता समाविष्टइतीश्वरवदेवपति
रुक्तः प्रागेवयदातुमायाशक्त्याकृतभेदांस्तान्मिमीते ततएव क्लेशैरविद्यादिभिः
कर्मभिःशुभाशुभैरादिपदाद्वासनाभिः कर्मविपाकरूपैश्चभोगैरुक्तंकंचकप्रप
चितैः कलुषीपहृतिनिकरस्वातंत्र्यस्तदातेरेवपाशैः पाशितत्वात्पशुरुक्तः तद
तिशिवतायांपाल्यमपेक्षणीयं यत्पतित्वेतन्नास्तिव्यतिरिक्तमित्यर्थः तन्नमाया।
तोभेदेष्विति सोत्रेनस्पष्टं वृत्तावन्यदेवतत्कंपेक्ष्यावस्थायामिति सोत्रमेवेत्युक्तमि
तिदर्शयति तदाचेत्यादिना ऐस्वात्वावस्थायेवेव्यपनेतन अथकिमतयाभणितिविज्ञ

त्रयेतिचेत् आह प्राधानिकेति प्रेत्यावस्थायैवेतिकाकाक्षिवत् तेनतयैवोक्तयान्यडपरा
म्यम् प्रधानादागतेतत्त्वच भवेविश्वमित्येवंतावत्पारमेश्वरदर्शनेपरमेश्वरशक्तेरेवतथा
भावोपगमाडपगतेयान्यपिदर्शनान्तराणि कापिलवैष्णवादीनितेरनवद्याद्दष्टमपि
बलादभ्युपगन्तव्यमस्माडुक्तेरागकलाविद्यानियतिकालाख्यपिकाम् ईश्वरादीश्वरे
तियदुक्तंतत्तदेवस्पष्टयति अविद्येत्यादिनातत्त्वेश्वरोहत्वीश्वरविपरीतः प्रमांस्तुतथा
ऊतः आह सएवचपुमानिति ननुचक्लेशाकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टःपुमान् तत्रक्ले
शामध्ये अविद्यामोहनीत्वेनवेदनतिषिधद्रूपतयात्मानंविश्वमात्मत्वेनानीदायन्ती
मायासितयाचानात्मानमात्मत्वेनदायन्तीकामंसीकृता रागादित्रयेणचमगाः नि
यत्यादयस्तुकथंसंगृहीताः आह नियत्येति नियतिर्यतः कर्मणोमलभूमिःका
र्यकारणभावोहितत: तन्मूलेचकर्मवासनाविपाकत्रयम् ततस्तयापियुक्तःरागो
णाचोपलक्षितेविद्याकले यदेवहिरागास्पदंतदेवकलाविषयोविषयःविपर्ययो
वाततस्ताभ्यांयुक्तः कर्मचक्रियारूपंक्रियाचक्रमलक्षणकालानुप्राणितेतिक
र्मणांगीकृतेनकालोप्यंगीकृतइतितेनापियुक्तइति तेषांवस्तुनानाष्टमस्यसिद्ध
द्येतद्दर्शयति अवचनमिति अस्माभिस्तुपरमेश्वरदर्शनानुगृहीतैः स्पष्टमेवसर्वं
निरूपितंप्रमातर्हितुद्वाष्टद्दस्वरूपंवितत्यवक्तव्यमथार्थविद्यासंस्पेवार्थस्यमध्य
वेतविस्तारणाईत्वात् ॥ १५५ ॥: पशुस्वरूपंवितत्यनिरूपयितुंसूत्रान्तर
मितिसंगतिंटीकाकारः स्वयमेवकरोति यथोदितेयारमेश्वरेति अनेनसम्ब
गेनरूपविदस्तुतएतेषांनसमयकत्वंकितितिच्छिन्नात्स्वप्रक्रियायांतावदारोप
णोपमार्थनइदमेवस्फ़ुक्किंकारणमंगीकृतंचेतत्सज्झिवित्याशयः ततएवागमः ।
तेष्वात्मोपासकाः शैवेनगच्छन्तिपरंपदमितिसमस्मीटतीयाध्यांव्याख्यातः विभ।
क्तमितिलक्षणातोविषयतस्रप्रकटयिष्यतेऽनेनप्रकारेणमलत्रयं तत्रप्रथमस्त।
आणवमाह स्वेण स्वातंत्र्येति स्वतंत्रबोधइत्येतत्तम् तत्रभागान्तरहान्यास्वरूपा
पहारान्मलमणुतंमेकोचमादधानमाणवंद्विधा ननुहीमलेव्याख्येयेनिर्मलस्व
रूपाभिधानेकिमेततएतदित्याह शुद्धस्वभावस्येति मलेहान्येनविजातीयेनयोगःक
ज्जलोशःस्वधायाः तदेशोपिकज्जलस्येति एकजातीयमेकचनेनरूपंयन्निर्मलेवि
शुद्धंतस्यैववाच्यमित्यर्थः सामान्येनेति अनवभानदृशोत्वस्वतन्त्रत्वादिधर्मद्वयमस्या
पीत्यर्थः द्वितीयग्रहणेनतच्छक्तिरूपतेवमायाप्रधानादेरित्याह एवामितियथाक्रम
म् मंत्रेषाद्दपतयायेभाविनोविज्ञानाकलास्तएवमुद्दिताः मंत्रेषाणस्तंतवापवदर्श
नादिति आगमादिप्रमाणकादितिभावः नन्वविज्ञानाकलादेरत्नात्मकचमस्कार
लक्षणाकर्तृताद्रूपस्वातंत्र्यवियोगिनोपिबोधमात्रेतावद्रूपमितिपशुलक्षणेयदज्ञत्व
मुक्तम् एवमनित्येत्याद्यंशम् गौणाइतितत्रास्तीतिकथमणुत्वमाणवमलप्रयुक्तंचतद
वश्यंभावीत्याशंक्याह स्वातंत्र्येत्यादि ज्ञात्वेहितत्रव्यतिरिक्तवेदकात्मकंनिषिद्धंय।

कलाविद्यारूपतत्त्वान्तरप्रसादात्सकलांशोदितमुच्यते तस्यविज्ञानाकलस्यैवैवा।
स्तिस्वात्मन्यपिवेदकत्वेऽहंरूपभूततयानोपपद्यते अहंरूपभावेनभवदपिअहमितिचम
त्कारात्मनोविमर्शस्यतिरोधानमदस्ततोनविशिष्यते तदेतदाह स्वात्मनीति बोधकत्वमि
न्त्रेवोध्यमपेक्षास्वात्मनिमिन्नंवबोध्यमस्यनोपपद्यते नसम्भवतीतिनात्रतेवनत्त्रशान्त
मिति संगतिः तदेवतितिउक्तम् वस्तुयदाणवंप्रयोजकंसूत्रेचाणवमाचोयुक्तंगीतमुक्त।
तेनहृत्तेमात्रपदेनस्फुटीकृतम् ननुव्यतिरिक्तवेद्यवेदकताकामेमात्रपदेननिराकृ
ता अव्यतिरिक्तवस्ताकेननिराकृताईश्वरस्यैवेतिशंकितमाह मात्रग्रहणेनेतिचकारे
णापेक्षः मात्रग्रहणेनहिविश्वात्मनानथैवच प्रथमानिरुद्धता भिन्नवेद्यवेदकत्वे निर
सितंशाक्यम् नस्यहिसार्वभाविनीनिर्विकल्पदशा यस्यामीश्वरोभावइत्युक्तंप्राक्
अथस्वातंत्र्यस्याप्यबोधतेत्यंशोविहीनोतिबोधनिराकृतंस्यत्विति स्थितेवेति अत्रान्तवे
तयथास्वाथमित्यण लक्षणांस्फुटमेवास्ति शून्यादेर्हिवेद्यत्वेनस्फुरति उपाधिभावा
त्तेविदंशोपिवेद्यच्छायाच्छुरितएव द्विविधफलमिति विज्ञानाकलादयोदेवादयश्च
फलमस्येतिक्रमेणवक्ष्यते मूलमलताचाप्यज्ञत्वेग्राहकस्यप्राधान्यात्तज्ञावस्यचेत्।
दधीनत्वात् सृष्टियोगेनमायाद्यस्यमूलत्वमुक्तमित्यविरोधः ननुबोधमात्रस्याना
तेऽपमात्रस्यचयन्निर्मोक्षणमुक्तम् तेनानित्यत्वमापतितमितिपशुलक्षणेयन्नित्यत्वं
मूर्धाभिषिक्तमुक्तंतदयुक्तंस्यात् नेतिदर्शयति बोधमात्रेचेत्यादिनानित्यएवात्माविम
लेनस्वतंत्रबोधस्येतिस्वातंत्र्यांशेनबोधस्यस्य तन्तुसंवेदनांशेनच्येयतस्यास्तेविरूपत्वेदना
त्मनोपहस्तनात् नकश्चिदिति अनाशेपितस्वातंत्र्योपिघटादौचिद्रूपतासन्निहितात्मका
शेकस्मात्वात्साकथमाशेपितस्वातंत्र्योणाभविष्यति तदाह विशेषणेति नन्वेवंघटादीप
यदिचिद्रूपताकश्चित्प्रत्येषन्नहि किमभ्यामकएवासौ जो मित्याह जडस्यापि सूक्ष्मप
वेतिउचितएवेत्यर्थः शाक्ताशुद्धविद्यारूपयाइयंसमस्यागिति जडरूपतानपत्क्रिय
याचिद्रूपताप्राधान्येनावेशः आसमन्तात्स्वरूपप्रवेशइत्यर्थः यदाह टाणत्वाणा।
दिति उक्तमनेनचिद्रूपतायान्यत्कारः अहम्मैति किमेकस्यामित्यत्रतस्यएवतोषःत
त्वतामनिजडआत्मत्वेनाभिमननेविपर्ययाख्यातिरूपमविद्येतिसांख्ययोगादी
नांमतमनित्याशुचिदुःखानात्मसुनित्यादिवचनात् तस्यासमुक्तंयुक्तएवासावि
त्याशंक्याह अतएवेति यतएवमुक्तंततः सांख्यीयमयुक्तमेववोद्धव्यमित्यर्थः प्रकृति
पुरुषाविवेकोहिप्रकृतावेवपुरुषाभिमानःसंमतः तन्त्वभावमात्रेमोक्षावस्थाया
मपितज्ज्ञावनेसंसरणप्रसंगात् एतदेवन्यायेनघटयति नहीति अनात्मनियदिनसं
निहितः स्यादात्मातत्रतदभिमननंमिथ्याज्ञानंभवेत् नतगटहेसन्निहितमाकाश
मध्यवस्यन्तोभ्रान्तोभवति नत्वसांख्यैर्नैदमुक्तमित्याह अथेति एतद्विषयस्यात्मना
त्मलक्षणस्यप्रकाशनेतत्त्वनतैर्बंधत्वेनोक्तमपितन्नामैवात्मतयाभातिइतिएतदपि
दृषयतिकेयमितिप्रकाशप्रतिभासनेयदि तदाहिंतथैवतदस्तितिनापरमस्यतत्त्व

मितिकाभ्रान्तता अथतथाप्रकाशनाभावेपि तथाध्यवसायइतिभ्रान्तता एतदपिहृदय।
त्वाद्विषन्नविति आमइति उचितः पुरुषसंबंधीतिपुरुषविषयतयोचितः तत्रेतिसंवेदने
किंस्पृश्यतीति आत्मनीत्यादिना अयुक्तइत्यनेनयुक्तइति तदितिचानिपातोत्रयत्नेवक्त।
व्योपदेशपर्यंतकः अहमित्यवसायः सांख्यदृष्टिप्रसूतानात्मन्येवबुद्ध्यहंकारमयेसम
चितः नत्वकलनिचिन्मात्रस्वभावे एवंत्वेतदितिपरमेश्वरेणहिसांख्यानां तावदेवोपदिष्टम
पूर्णमहं इदंतुपूर्णज्ञानमितिभावः स्वकरत्वकृत्रिमः ततएवोचितः तत्रेतिवाक्यार्थरूपम्
नेतितिसांख्यैः यत्ताम्रमयप्रसंगेनेदमायातंतदेवोपसंहारेणनिर्वाहयति अस्माकंत्विति
एवमित्यहंप्रत्यवमर्शो यइत्यादिप्रदेशेषु यतोहमितिविमर्शमयत्वमात्मनउपपादित
म् तदेवकर्तृत्वमुक्तम् विमर्शएवास्येत्यादिप्रदेशेषुततः कर्तृत्वव्यतिरिक्तेकार्येनोप
पद्यते तादृशस्यकार्यकारणभावस्यावितथत्वरूपितत्वात् एवंचकार्यरूपंजगत्पुरुषमय
मेव यदुक्तिः पुरुषएवेदंसर्वमितिजगतीतिसमयइतिचवदन्नेकएवदेहादौघटादि
वैलक्षण्येनतथाभिमानोविप्लवएवेति दर्शयति ततएवहितत्रतत्रोक्तेद्विगुणो
यंविप्लवइति तत्रेतिजगति अमुनेतिनियतत्वसमुदयः परस्पराद्वैपरीत्येनाधुक्तोभि
निवेशोयमितिद्योतयति मूलबंधइति सतितस्मिन्नेवानात्मनीकृतनाहमादेकदेशेपश
रीरादावनात्मन्येवानपहृत्तितज्ज्ञेयभावेहमित्यात्माभिमानरूपोमलपाशाज्ञानेवेष्टयोयद।
भिप्रायेणद्विगुणविप्लवोव्यापकत्वंमायाशक्तेरिति ॥ १५८ ॥ः मलत्रयलक्षण
ययत्कृतंतदवतारयति इदानीमित्यादिनाएतदाणवेत्यादिपदेनोत्रेवव्याचष्टेमंत्रेश्वर
णामप्याणवंमलंवदन्ते बोधानामपीतिसूत्रेटीकायांतेनतत्रेवसतिमलान्तरयोगः
हिप्रकाशेस्याणवेमलेहेत्रस्वरूपसंकोचेभिन्नस्यैयत्स्यथतंततन्मायययाख्यायस्यतन्मा
यीयंमलंस्मृतंमायात्रेणोतिमायाप्रकृतत्वेनमलत्रयस्यापिप्रस्त्रेवश्लोकत्वयंपादेनोक्त
म् तत्राबोधरूपस्यकर्तृदेहादेर्भिन्नवेद्यप्रथायांसत्यामहंत्वरूपिजडेषुकर्मस्थनिमित्ता
वग्रहात्मा विपर्ययः जन्मनन्तनियतावध्यादिमस्याशुभो भोगस्यचसहखङ्गः खादेः कार
णभूतंकार्ममलम् मायानामशक्तिः परमेश्वरस्यसाअशुद्धविद्याशक्तिमणाद्यैनक्रि
ततोणअनन्तबहिर्विलिख्यापापिष्टायभिन्नंवेद्यंजानाति तदायमणुर्मायीयाख्येनमले।
नमलिनइत्युच्यते अन्योपीति नकेवलंपूर्वोविपर्ययः यश्चाणवमलात्माउक्तः यावद
यमपीत्यर्थः तत्रेतिपारमेश्वराणामेषुकथंसूचितमित्याहत्रयमपीति असेणत्याख्याय।
हणास्ययुक्तश्चात्रविशेषतोमाययाव्यपदेशइतिदर्शयति हेतेत्यादि तत्रेतिमायाख्ये
ततएवोत्पत्तिक्रमेणमूलम्मूलत्वमस्यैवहंविदात्मकत्वापेक्षत्वादाणवमलस्यअत
एववेद्यीकरणमर्थोनोमलोमायाख्यउच्यते मूलमन्यस्यहमभावोवेद्येषु प्याणवोम
लइत्यत्रगुरुभिर्मूलमितिकाकाक्षिवदपेक्षमितिव्याख्यातम् एतदेवस्पष्टयति हेत
दर्शनेचेति मलत्रणतामितिसंसारितोतीर्णानांचमहेशादीनामित्यर्थः एवंसंभ
वेदित्यन्तेनमुख्यतयामायाख्यमेवव्याख्यातम् तद्रूपविस्पष्टीकरणप्रसंगात्तुमल।

त्रयमन्यन्निरूपितम् अधुनाप्तुकार्मविहृणोति कर्मपराधीनत्वमिति तत्रकर्मम
लतायाआस्पदम् यतोविपर्यासस्यामान्येनतस्यामरूपत्वम् विपर्यासस्यामान्येतदिति
ऊनआह स्वातंत्र्येति प्रमातुःस्वातंत्र्यरूपाक्रियाशक्तिरेवकर्मसैवतद्यत्नएनंप्रवर्त्त
नीकरोतिनियतिशक्त्या येनविचित्रफलभाक्त्वयमतिचूरपिजायते ततोविपर्या
सेतत्यर्थः प्रागितिकार्यकारणभावविमर्शावसरेइतिदर्शितंसूत्रे विज्ञानेनवोपमा
नत्रूपत्वेनअकलाः कलोपलक्षितानाशुद्धविद्यारागादियोगाभावाद्योगाश्चन्यइत्यर्थः
तेयेपादंव्याचष्ट तदेतदित्यादिनासमासपदेन १५७ ॥ः ॥ः अथैषांमलानांविवि
क्तविषयप्रदर्शनेनरूपंस्फुटयितुंस्वातंत्र्यहानिर्बोधस्यतन्त्वषांशास्यविषयमाह स्व
हवोधात्मकत्वेपीति येषांनोदमकर्तृतानितिविज्ञानात्मनोभिन्नाभत्रीकर्तृताभ्यपया
त ये सेविज्ञानाकलरूपमायीयोपि अहमितिस्वात्मविश्रान्तिलक्षणस्वातंत्र्यपरमार्थोनं
दचमत्कारतिरोधानयोगात्तेत्रमाः कर्तारस्तेभवन्तीपरमेश्वरेणप्रतिहतणदिष्टस्वा
तंत्र्येणतथाभूताणस्वात्मनः सकाशाद्विप्राद्विवदेहमेत्वमितिमिलायनमेत्रमहे
श्वरादीनांभेदेनभांति परमेश्वरोऽद्वैदेहेतुः कर्तृतायत्वादिनिपरमेश्वरस्यचोतनमस्वा
तंत्र्यमयत्वादित्याकृतंशोधः अशुद्धाशुभ्रस्यकस्यविद्यागममेवतावदनयाशुद्धत्वमश्व
द्विचनतानिहृत्यवत्तरणरूपमितिव्याचष्टेकोधेत्यादिना अनेनेतिवेद्यानन्दपरत्वेपाहृन
केवल्यंकेवलता उपाख्ययोगइत्येषएवपरमार्थोपवर्गः सांख्यादीनामितिकेवल्य
पदेनपिशुनयतिसोत्रीपंचमीहेतौव्याचष्टेतदेतदित्यादिना तन्वीश्वरनिर्माणा।
किमितितत्रोपपद्यते आह ईश्वरनिर्मितिमितिस्वातंत्र्येत्यादिबहुव्रीहिः अतएवेति
यतोऽहंदमप्येतत्स्वरूपस्वभावविद्योजनासमस्याप्य ततः स्वातंत्र्यमयत्वमेव
नत्वकथंचिदप्यस्वतंत्रता ऊनचिदप्यप्रतीतादिच्छायाः नन्वात्मनेनेवभगवा
नस्वातंत्र्येणापिभातीति एवंविधंचेदस्योत्तमेस्वातंत्र्यंतहिं भगवत्स्वरूपात्तेभिन्नाइ
तिकथम् एतत्परिहरति नेनेवचेतिभगवताभिन्नत्वाहेतत्समासवर्तितेनि एतदेवस्फुट
यति नहीति सहिस्वतंत्रत्वेनभातीत्यस्याचोपुक्तोयत्तथाभानेस्वतंत्ररूपंतदेवोक्तं
तेमेवास्वतंत्रंतत्तोभिन्नमेवाभातीत्यापातम् नन्वेवमस्वतंत्रंततोभिन्नमेवाभातीत्यायात
म् नन्वेवमस्वतंत्रोभगवान्स्वातंत्र्येजश्यादेवनेत्याह सचापीति स्वात्मन्याहानिरेवं
स्यात् यदिपरमेवंकुर्यात् नचैवम् तदाहस्वयमिति नन्वस्तुतत्त्वेविज्ञानाक।
लादयः परमेश्वरादभिन्नाएवततः कस्यतत्स्वातंत्र्यमच्युतोम् किंभगवतएवउ
ततेषामपीत्याशंक्याह सांख्यपुरुषादयस्त्विति योहितथाविधभेदुनंप्रतिहन्यते सस्व
तंत्रः एतच्चभगवतएवास्ति नत्वेवमसर्वपूर्णत्वेनस्वामितइत्युक्तनयेनतुभूषालक्ष
णत्वेनस्वामिनइत्युक्तनयेनतुभूषालक्षणायेच्छयायोगात् तथोत्पन्नत्वभागेयवर्त
न्तेघटादिवत् तदोतदाहभूतादीति आदिपदाद्भवनतमभावादिग्रहणम् ततइति
सांख्यपुरुषाद्यः नन्वनतावदनेनपरमेश्वरप्रमातृत्वापेक्षयाभेदेनभान्तिघटादिवदे

ई.
श्व. र.प्र.
ज्ञा-टी.
२९०

व नचास्मान्प्रतितेप्रकाशन्ते तत्किमपेक्षयातेभिन्नंतान्प्रत्याशंक्याह मेयेऽभ्युपगमेवा
यपेक्षयेति तेहिनान्यतोऽन्योन्यतोग्राहकवर्गाच्चभेदेनप्रथन्ति यद्यप्यस्मदादिप्र
मातृणांअपितेआगमप्रामाण्यकतयाभेदेनस्फुरंति तथापिसाक्षात्कारमूल
त्वेसाति आगमावभातस्यबहिः सर्वसाधारणाभासनिष्ठता अन्यथातस्यतेत्र वि
कल्पाभासवदसाधारणतैवनवाह्यत्वमित्याशयेनमंत्रेश्वराद्यपेक्षयेत्युक्तम् त
देवाह तदागमसिद्धइति एवंसतिआगमसिद्धास्तेभवन्ति नान्यथेतियावत्
१५८ ॥ः ॥ नन्वक्ताद्धेतोरस्तुविज्ञानाकलानांपरमेश्वराद्भेदोऽन्योन्यतस्तुकथम्
बोधात्मत्वेनस्वरूपभेदस्याभावात् देशकालभेदस्यचबोधस्वभावेप्रत्यभेदकत्वा।
त् तत्कथंभेदइतिबहुत्वेनेषांनिर्देशइतिचोद्यंपरिहर्तुंसूत्रम् बोधादीति बोधस्व
रूपतानित्यत्वविभुत्वमित्यादिलक्षणंयद्यप्येषांनभिन्नंतथापीश्वरेच्छायत्तस्था
भिद्यतेनित्यव्यापकबोधमात्ररूपोऽप्यहंभेदेनतिर्भासेइति ततस्तेषांयुक्तएवान्यान्य
भेदोग्राह्येभ्योग्राहकान्तरेभ्यश्च तेचशास्त्रे विज्ञानमात्रेकारेतामूर्तसाधीयभेदा
वभासमूर्त्यंचैषांस्वभावइत्येवंविज्ञानाकलाइत्युक्ताः नचवाच्यंपदीश्वरेच्छाबोधमा
त्रात्यपिभेदवन्तिकरोति नहिबोधस्यैवप्रमातृत्वम् भिन्नेचयदादिवर्गेसर्वदानिरूप्य
ताम् किंशून्यादिदेहानालंबलप्रमातृत्वारकल्पनेनेतियतउक्तमसकृदवभासमा
नमनपह्नवनीयमिति अवभातिचकशोऽहंदत्तपितोऽहंसुखितोऽहंसर्वोनीरोगोऽहमिति
देहप्राणादेःप्रमातृभावइतितत्रार्थमवतारयति अचिन्त्येत्यादिना भेदस्तत्कथंबो
धादिरूपता साचेत्कथंभेदइति भेदपरस्परंबोधादिलक्षणैक्यंचपर्यन्तयोगेनवका
र्यः आदिपदेनसोत्रेणनित्यत्वव्यापित्वादेःसंग्रहइतिव्याख्यासंबन्धरूपयोगि
तिनिरूपयति बोधात्मनामित्यादि नन्विति तथानिर्माणेहिकथंनित्यतादिर्भवेत्
अन्योन्याभेदावभासमात्रमेवनिर्माणंतत्वपिकंतद्रूपंपरिनीलाद्याभासान्तरइवयेन।
नीलादेरिवानित्यताभवेत् प्रकृतउपयोजयतिबोधस्येति चकारेणप्रथंयस्तत्त्वक्षि
त्वत्रयत्नसिद्धतामस्यार्थस्याप्येश्वर्यंहिसंविदःपूर्णरूपमितितदनाभासोऽस्तुहि
वतदाह नतुस्थइतिसामर्थ्यदर्शयति तेश्चेति चोद्यहेतोनिषिद्धइति अहंकारत्वतिनिवेन
तदभ्युपगमात् अस्येति प्रकृतस्यउक्तमितितेःसांख्यैरितिसंबंधः नत्वस्तत्रहे।
तिगतेरूपंविशेषणानामप्यस्ति इतिविशेषःउक्तः आह तेषामिति किंचित्तेन्त्रा
णामितिपरापररूपंस्यात्तेश्वरानुगृहीतापरस्यातेऽप्युक्तानामितियावत् अनाग
तावेक्षणेनरश्वापरपर्यालोचनेनतेत्रयुक्तितोविशेषलाभइतितात्पर्यम् ननुतज्ज्ञानी
यत्वेनत्वेप्रायपदेनोपदेनोपमानतांकथमस्येत्याशंक्याह लोकेप्रसिद्धेरितिमा
यीयलोकोनरेपारमेश्वरंशासनेयतोऽपूर्वंलोकस्यतत्रहिसम्यगागमितेसंवेदनेय
तोऽपूर्वंलोकस्यतत्रहिसम्यगागमितेसंवेदनेपरापरसिद्धिलाभः अस्मदागपिमा
णस्यैवेचिन्नंनतुकथंचिदपिपश्वात्मकता ततस्तस्मिन्नुपिणारपिषितोमायी

यप्रसिद्धेनत्वनुपादनीयइतिप्रसिद्धत्वाद्दृष्टान्तीकरणंतज्ज्ञानीयस्यापि यथाऽयं।
गोर्मदीयदान्तप्रायएवेतिशास्त्रमिहपारमेश्वरमेव इदानींतज्ज्ञानीयतांनिवा
रयन्साक्षादूपमेवस्फुटयति सांख्येश्चेति अमीत्विति विज्ञानकेवलत्वेमायीया
धोत्तरणमात्रादेवपरयोजनिकाशून्यदीक्षाविशेषाद्धीनाद्युक्तकान्तवन्धक
वलप्रकृष्टस्वरूपभावनाबलात्तदन्ताधारणाध्यानसमाधिबलाच्चबलमपतन्त्र
ति तल्लाभस्तुभोगविशेषएवततएवोक्तम् योयत्राभिलषन्भोगान्सतत्रैवनि
योजितः सिद्धिभाङ्मन्त्रसामर्थ्यादित्यादि ततःसांख्यैःप्रकृष्टैर्यत्नाद्दृष्टंप
तदात्यन्तिकंतज्ज्ञानीयतापर्यन्तंनभवतीतिप्रायिकंसाद्दृष्टंप्रयुक्तम् १५९
एवंस्थितेऽत्राहानिर्बोधस्येत्यस्मभागविज्ञानाकलेषुक्तस्यातत्रस्याप्यबोधनेत्यस्य
विषयमाह शून्याद्यबोधरूपेति तद्वेणपतदवतारयतिस्थितिरूर्वंनेवमित्यादिना
प्रकइतिप्रकरणाधिवासनामितियावत् बोधात्मत्वादितिबोधस्ययतोयमहंविमर्श।
आत्मासारभूतःततः तत्रारोपितेस्वभावेनोप्यारोपेजातएव एतदेवचयुक्तमित्य
भ्युपगच्छन्नाह व्यतिरिक्तेति व्यतिरिक्तोबोधाद्वौद्योयावदहंविमर्शस्यविषयस्ता
वत्स्वयमप्रकाशमानःकथमहमितिविमृश्यते स्वप्रकाशाविमर्शोऽस्यपर्यम् ततः
स्वप्रकाशतयाऽध्यारोपितयाभवितव्यमेव एतत्परिहरति तथापीति स्वप्रकाशता
काऽसमारोपितावस्तुत्वेव नामेऽप्रतिष्ठेव नामेऽप्रतिष्ठेव तथापितत्परहत्तितत्स
भावेववर्तनेस्तात् एवप्रकाशत्वस्यैदमितिवेद्यतारूपस्यतावदस्थानात् तौतदाह बोध
नातिरस्कारेणेतिबोधतायतत्तिरस्कृता ततएवेहत्वावुक्तंसोऽन्नमबोधपदेव्याख्या
तम् अहन्तात्वस्पृष्टत्वात्तेरूपारोपमाणास्फुटेवव्यतिरिक्तत्वस्यविच्छिन्नतानाल
तारणस्पर्शेऽन्येकरोतीत्येवंरूपस्यपारतन्त्र्यस्यचपरानुग्रहाद्वंकरोमीत्येवंलक्षणा।
स्यस्वातन्त्र्यविरुद्धस्यात्तवभासात् तज्ज्ञानावनरसंपन्नयेहियत्नतएवेश्वेतोवभा।
सउत्थापमानोपिनोतिष्ठतिततोह भित्त्येशीयास्वप्रकाशतास्थाविरुद्धपरप्रका।
शतात्मकवेद्यतापरहत्तितत्स्वरूपाइत्यबोधेनोक्ता यातविच्छिन्नतास्तंत्रताचतेद्वे।
बोधेसातद्विरुद्धविच्छिन्नत्वपरतंत्रतावभासनेनान्यकर्तृतेतिकारितोक्ताशून्या
देःप्रलयाकलार्थव्याख्यानबलादेवतेषामित्यादिसूत्रार्थोव्याख्यानाहेरत्याशये
नाह प्रलयेत्यादिसर्गोत्थापकःसंस्कारःसर्गसंस्कारः वक्ष्यमाणन्यायेनेतिसंव।
ह्यमपवेद्यचेत्यत्रव्यवस्थितविकल्पश्चायम् तथाहिकेचनशून्यायेषांसंकुचितसं
विन्मयाअपवेद्यसुषुप्तपदभाजःअन्येबुद्ध्यादिभागावरूढचिन्मयाःस्वप्नादिशे
षसामान्यवेद्ययोगात्सवेद्यसुषुप्तपदस्थाः स्थूलकार्यकारणवियोगात्मकेत
प्रलयाकलत्वलक्षणमेषामेकमेवेति ॥ १६० ॥ः एवंस्थितेऽत्रस्याप्यबोधयतेस्यत
दृशाविषयाभिधानप्रसंगात्कार्ममलस्यापिविषयोदर्शितःमायामलस्यापिप्रा
तिकःअधुनाणवकार्मयोर्भावेपिमायामलस्यकेवलात्तिविषयइतिनिरूप्य

तेन सूत्रेण बोधानामपीति ये चिन्मात्रमेवात्मतयाहमिति चमत्कारवन्तेषामपि
ततएवाप्रतिहतज्ञानक्रियात्वतएवाणवमलवियोगिनः कर्मसंस्कारविकला
श्च संसारोत्तीर्णत्वात्तेभ्यो व्यतिरिक्तं वेद्यं कार्यं च पश्यन्तो हेतदर्शनात्गीर्णीकृतेश्वरत्वा
त्मा मायावामलयुक्ता विद्यामन्त्रेश्वरादय इति सूत्रार्थः तमवतारयति स्वातंत्र्ये
त्यादिना कर्तृतायामेदो वै चिद्रूपमात्मकर्तृत्वाहंलक्षणम् प्रकारान्तरमिति शि।
लयाकलमतत्वेन विकल्पनमुक्तः प्रकारः ततोऽन्यमत्समाह तत्पथः प्रलयाक
लात्मकलाद्वतीयत्वादीत्यनेनोक्ता कर्तृत्वादिना विज्ञानाकलाङ्गेदुक्तः बोधा
योगेन विषयस्पर्शीः कर्तृतयाचेश्वरता इति विद्येश्वरत्वेपि शपत्रहृत्रिवाकोदर्शित
म् तेनेति मायाव्यमलेन यतो वेद्यादस्पृष्टमहं तद्रूपता सदाशिवेश्वरो चितातिरो
हिताष्टमभावेनेवावभासिता ततः सूत्रार्थः पूर्णतात्र परावत्तापि पूर्ववदिति हृत्रिं।
व्याचेष्टे ईश्वरास्वेति चकाराद्गुरावतोपि अनन्त इति विहृणोति पूर्णेत्यादिना प्रतीके
नाऽपिशाहृस्य भिन्नक्रमतोदर्शीयत्र संस्मात्वमेषां तावदागन्तवन्तत्वात्मायाबलायाते
भेवदर्शीयन्तेव्याप्नयति ॥ १६१ ॥ अथ मलत्रयस्य योगापर्येन विषयं वक्तुं
सूत्रे देवादीनां चेति संक्षेपेण सूत्रार्थः स्पष्टः वितनस्तदीकायामेवोक्तः संसारका
रणमिति सामग्रीरूपतया त्रीण्यपि मलानि संसारहेतवः अन्वयव्यतिरेकवशेन
तमृत्युत्वमात्मस्यायमर्थः विचित्रकार्यकरणा इति देहेन्द्रियरूपशक्तिवैचित्र्यादेव
चतुर्दशविधो भूतसर्गः चतुर्दशेतिस्पष्टयति तेचेति त्रिविधमिति योजयति एषा।
मिति चतुर्दशानामपि सर्वत्वं व्याचष्टे विद्येश्वरेत्यादिना कार्ममलस्याभावे सत्यप
देत्रा संसरणसोपानपदवंधः अतएव कार्ममलस्य निराकरणमेवसांख्ययोगपुरा
णभारतप्रकृत्यलादो यत्नेनापदिश्यते व्यतिरेकेति कार्ममलस्याभ्यां व्यतिरिक्तस्त
दनाश्रिश्रानतरष्टः नापि स्वकार्यं तेभ्योभिचर्यप्रयोजकीकृत्य करोतीति तत्कार्यस्या।
पिदर्शनात् अथवेति सएवार्थो भंग्यन्तरेणोक्तः मलत्वतोक्तो किं मले आहकार्म।
ति तेनैवैकेन संसारारम्भेन प्रयोजकेन प्रयुक्तेन मलेन भवतः संसारोत्तीर्णानापि
विज्ञानाकलमन्त्रेश्वरादिलक्षणेन प्रयुक्तत्वेन तयोरस्ति इतिनिदीक्षादिनेति पूर्वकृत
कर्मवल्याः शोषणमपरापिरोहणा विरोहणा विरोधिकर्मप्रशमनमपवर्गं भवति
नदीक्षासमये किंचिदिति हि श्रीललितायाम् श्रीमद्गुरुभिरप्युक्तम् कृतमपि
फलायतस्मादीक्षोपदृष्टिरोमवीजमिव बलवद्विशेषणात्स्वव्यतिकरजाते वि।
हायैकम् इति तथा अव्याहतस्य भगवन्नित्यादिवशीकरणादिवायथामंत्राः कुर्वते
नचतत्ररागद्वेषविदानरूपतायः प्रसारणे तेन विनापिरोगविरुद्धस्येव भेषजत्वा
त्तथाप्यराज्ञानाद्यवाञ्छन्दतापि मंत्रेणावंधप्राक्त्विवपसार्यते ततो दोषाः स्वबीज
सन्तानादीक्षितेषु निवारितास्तत्प्रबाधकम् एवं त्रिभिस्त्रिभिरेकद्विकभेदैरेके
नचत्रिकभेदेन सप्तप्रमातारविकल्पः तेषामपि विकल्पसप्तप्रयोगाणीतादि।

नाअसंख्यभेद इति सूत्रितम् ॥ १६२ ॥ मलत्रययोगापयुक्तसितभवितात्मक
सकलावस्थाया एवोद्भवतिरोभावभेदेन वैधं प्रकटयितुम् सूत्रेतेनानावदाह सूत्रे
ण कालोद्दलितमेतच्चेति देवादीनां यथाकर्तृतां प्राधान्येन मलापहस्तितबोध
पतयापाज्ञातेष्वात्मकं चितस्तत्वे कलाशक्त्या भगवानुद्दलितमलेन नयकृतमपि सम
ज्ञतवलं कृतं शून्यादेर्देहान्तस्यासमग्रवेधितदप्रधानत्वेन स्थितयस्मान्नितम् इदन्ता
पतितदेहादि प्रमेयनिमग्नत्वेन प्रमेयं चसंकुचितं च योगी गोरोयः स्वावीयः पिपासि
तोयः सर्वाकारशून्यः सोहमिति हीदन्तेवयमहन्ता विशेषणीभावेन भावितोस्फु
रति इयं सा जाग्रदादित्रयमयी संसारदशेति सूत्रार्थः अस्यावताराणमाह संसारिणा
एवेति सकलस्य आत्मानात्मनोः अहमिदं भागयोरुपक्रमतेइति अनात्मसाधा।
त्यं तावदाहेति यावत् प्रसंख्यानवतस्तिसमाहितमनसः जडेस्पतिलौकिकस्य
यदिवेति विशेषिकात्मकलम् तेहि गुणभूतान्यमेव पान्ताणादीन्समवेताक्रिय
व्यापकस्वभावस्यात्मनः इच्छन्ति निर्मेयस्यापि भिन्नत्वे प्रकरणादशाहृस्यहमपि
मन्तव्यम् शिष्टमत्रस्पष्टम् ॥ १६३ ॥ एवमङ्गवमक्रान्त्यमभूतनामाह सूत्रे।
णमत्रव्यात्वमिति यदापुनः कर्तृतायामसंख्यात्वं तत्रान्तरीयकएव च शून्यादेर्मयतोष
स्यगुणीभावस्तत्र चाविहृयेगुणीभूतेस्वातंत्र्यस्याप्यवोयतेतियोमलव्यापारोभूतस्य
पहस्तनाद्यो यस्यापि चिदात्मनस्त्रिरूपतायां प्रधानस्वभावस्यप्रख्यात्वं तदेतद्ज्ञान।
रूपमलप्रतिहन्द्रित यसमावेशलक्षणां सत्यसस्वरूपेमस्यगासमनात् प्रवेशल
क्षणं ज्ञानेयलाभेन ज्ञानी यदभ्यासेन चदेहप्राणादावनन्तसंविद्भावात्मकविभव
समासादनायोगी भवति एतदुक्तं भवति यदहंभावः स्वातन्त्र्यादिशैवव्यापित्वनित्य
त्वादिपरामर्शबलक्षणत्वादेः प्रमेयीकृतत्वनित्यत्वादिपरामर्शबलाक्षणत्वादेः प्रमे।
यीकृताडम्बरोवाक्त तदानवर्तितता तदापि च शून्यादिसंस्कारोपस्लीनव्यति
रेकात्वर्यतीनसमतेवयदा तु परामृष्टनित्यत्वव्यापित्वादिधर्मकेश्वर्यघनात्मनाहं
भावसिद्धवक्षेत नशून्यादिदेहप्राणवन्तं विप्लतेयेन प्रमेयत्वात स्वअवतारवतदातुर्य
दशा यदापि विहासो प्राणदेहादिधातः संविद्भक्तनाभिनिविष्टात्यन्तेकनक।
धातुरिवजीर्णः क्रियते येन स्फुटतरस्फुरत्त्वाभातिकेवलेनतत्संस्कारस्तदापितुर्य।
तीतदशासम्भवति सर्वेष्वपि दशासमावेशः यत्लाभायात्मउपदिश्यते यद्गीतम्
मय्यावेश्य मनोयेऽत्रपक्षम्याख्यावेशयितुं चिन्त्यमिति तस्यैव च पल्लवभूताः परमे
श्वरस्तुतिप्रणाममध्यानपूजादयः तेषां हि प्रह्वीभावः स्वात्मगुणीकरणं परमेश्व
रतूपप्रधानत्वापादनेनत्वम् अभ्यासेप्यसमर्थस्त्वत्कर्मपरमो भवइत्यादि देहपा
तेनेकत्वेनेव शिवतेति तदासमावेशादिव्यवहारोनकश्चिदिति सूत्रस्यापिंडार्थः त।
मवतारयति तस्येवेति सूत्रद्वयोः सामस्यं करोति पूर्वसूत्रेणत्यादिना पूर्वसूत्रेतावत्कर्तृ
त्वमुक्तं तदेवदेहान्तस्तत्केवलं तस्य पूर्वं गणितो का अस्त्तु प्रतिपत्तिभूतः प्रधानता।

ई.
प्र. प्र.
ज्ञा. टी.
२६२

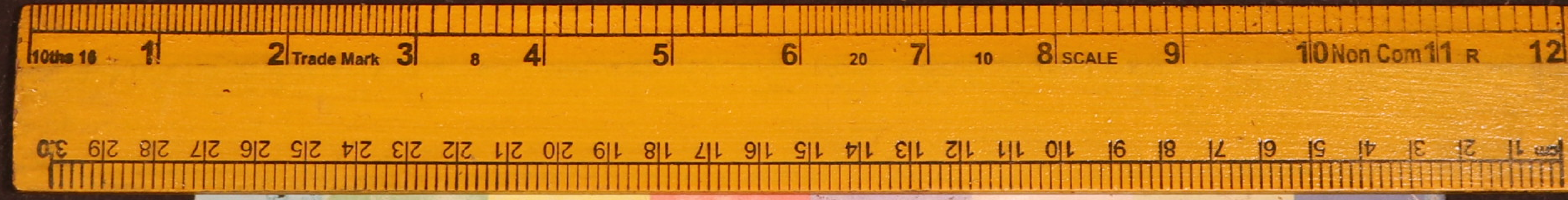
तत्रास्तीति षष्ठसूत्रे यदुक्तम् तद्वृत्तौ प्रथमानिर्देशेन निर्दिष्टस्यापि शून्यादेः
पश्चाद्गुणतापदर्शनेन विवृतम् न तत्साक्षात् न हि कर्तृत्वस्य प्राधान्यमिति वृत्ति
रस्ति ननु शून्यादेः पश्चाद्गुणीकरणे चेत्पाकस्थालानादिपंकस्येति नीत्या किं पूर्वं
प्रथमानिर्देशेन प्राधान्यं ख्याप्यते आह विचार्यमाणेनेति तावदिह प्रकृते वि
चारणीयमिति प्रधानेन मुख्यतागुणेनेति तत्रेह विचारस्य शरीरमित्यर्थः ननु ।
स्पष्टमेव कर्तृत्वस्य प्राधान्यं वृत्तौ किं न दर्शितं किमनया भंग्या आह कर्तृत्वेति
कर्तृतायामख्याते शून्यादेरवश्यं गुणता तस्य तु मुख्यत्वेन स्वातन्त्र्यतया वृत्त्या प्रति
पादिते बलात्तत्र तिरस्कार्यो लभ्यते एषा हि वृत्तिरवश्यं सूत्रार्थमनुसरन्ती कर्तव्ये
ति योजनामेवं सूत्रोत्थापयः प्रतीयते किमनेन प्रतीयते तन्नेति चेत् उच्यते इतरथे
ति यद्येष न्यायोऽनुप्रतीयते तदा पूर्वसूत्रे कलोच्छलितमित्यत्र शून्यादेर्गुणत्वप्र
तिसम्बन्धित्वनिर्देशेन प्रधानत्वं यद्दर्शितं तन्न वृत्तौ न प्रकटीकृतं भवेत् अनेन तु ।
न्यायेन दर्शितेन प्रकटीकृतमेव भवति एवं सूत्रे वृत्तौ कर्तृत्वस्योपसर्जनत्वं ताव
कण्ठेनोक्तम् तन्नान्तरीयकत्वेन च शून्यादेः प्राधान्यावगमः इति न्यायात् प्रधानत्वं
यच्छून्यादेर्वक्तव्यं पूर्वसूत्रे तदर्थापन्नम् गुणत्वं तु यदेव वक्तव्यं पूर्वसूत्रे तदर्थापन्नम्
गुणत्वं तु यदुक्तं तदिह सूत्रे स्वकण्ठोक्तमिति तुशब्दो विशेषद्योतकः इहेति विनि ।
र्गुणत्वं सूत्रोक्तं सत्प्रथमानिर्देशेन वृत्तौ विवृतम् अथ किमर्थं प्रथमया विवृतम्
आह प्रधानत्वेति स्वतन्त्रबोधरूपता तावत्सदैव प्रधानम् तास्थितास्मात्शून्या
देः प्रधानतावभासेन पूर्वसूत्रे दर्शितेन न्यक्कृता ततः स चेत्प्रधानत्वमनु भवति सा हि
स्वजतीति प्रथमानिर्देशमाह स एव शून्यादिरात्मनः प्राधान्याप्राधान्ये स्वीकुर्वाणः
वं करोतीति हि तस्य प्राधान्यं संसारस्योपरक्तत्वेऽपि तत्त्वेव दर्शितं भवतीति प्रागुक्त
नयमेव स्मारयति यदाहीति स्वतन्त्रः इति स्वतन्त्रबोधो नाम बोद्धारूपोऽहमिति योगी ।
यते स कइति चिन्तायां यदा देहादिना तद्रूपं पूर्यते योगोऽभः सोऽहं यः स्थितः सोऽहमि
त्यादि तदा देहादिरेव प्रधानी भवति संविन्तु रूपं न्यक्कृतं जानामिति वेद्यमेव प्रधानी
भवति नैव दकरूपम् यदा तु देहादेः किं तन्नमिति चिन्तोपक्रमं प्रकाशात्मनमेव स्ववि
रूपमिति तदा बोधस्वरूपीकृतं तदिदमात्मविदमेव शून्यादिदेहान्तमवभातीति अभ्या
सात्तत्स्यं संविदमोक्षं किं विशेषाः समयाविशन्तो विभ्रन्ती कस्यापयन्ति अनभ्या
से पि तत्त्वानुगुणावेशप्रापवानेदेहेऽवकाशं तिष्ठत्याभिरूपप्रापतया विभावनक्रमेण ।
जीवन्मुक्ततालम्भे यथोक्तं प्रागभेऽपि सिद्धान्तिनास्य पत्र विवादत्यादि सेषापर
मार्थवपेहीत्येतदुक्तम् इयं निर्वाणदीक्षा चेति गुरुभिः भगवतापि यदुक्तं वेति
तत्वेन तस्य निर्वाणगामिनी दीक्षा भगवत्सन्दिग्धा तिलाज्याहुतिवर्जिता इ
त्यलं तावदनेन तदाह शून्यादौ बोधोऽध्यारोप्यत इति न च क्षमलक्ष्यवद्धीतीणामय
मध्यारोप इति दर्शयति तेन कर्तृत्वेन तावदयमवगादेकीभूतः शून्यादिर्यदस्थि

तं तन्नैव कर्तृताहारेण देशकालधर्माकारानवच्छिन्नबोधस्वभावत्वमती
ति तल्लक्षणीयाभिमुख्येन निवेश्यते अभिनिवेश्यते अभिनिवेशपूर्वकं प्राप्य
त इति हि कर्मकं वा तथाभिनिवेशमाने विमृष्टात्मकत्वं यन्नबोधस्य तत्तत्स्वद
पिस्वीकरोति तदाणवविति आत्मसंस्कारनिवृत्तेरावेशवेशाकभावोयुक्तः
ति यावत् विशेषदर्शने षितिशाकाहेतप्राधान्येषु विशेषः पाक्तिकलक्षणाआ
त्मनो दर्पणनेमात्तात्काकीनीयते येषु ज्ञानोल्लासः इति अज्ञानविगमादहयवाय
प्रसरणाद्वुल्लासः इति ज्ञानमिति विवृतम् तदर्थेति एतद्दशासमापत्तिपर्यन्तरूपा
पि तु यातीनतातते बोधकाव्यतिरेकेण तु शून्यादेरवस्थापनं बोधस्य तु यातीत
ताततैव बोधकाष्ठहान्मता निष्कलतास्फुरद्दैतन्यमिति सामान्यदर्शनेषु सर्वात्म
णीकृतरूपवेदकषुदर्शिनेति सूचयति ननु सूत्रे पूर्वत्रेहेच कर्तृत्वाप्यापवर्गणा ।
प्रधानभावो वक्तुमारब्धो तदापि किं तद्बोधस्य चेति सूत्रांशः कथम् कर्तृमय
तामापन्नस्येति चेद् तु माढुचितायां बोधमयतामिति किमेतदित्याशंक्याक्तमे ।
वमेयमेतन्मात्रामानेमोपेयागुनः परामर्शपरहेतुकरोति यदुक्तमधुनैव अत ।
एव हेतोः सूत्रे इदमुक्तं तदेव चेत्यं विवृतमिति तात्पर्यम् ।। २५४ ।। तन्वेवमपत्तु सर्वं
दशान्तदन्तीना वात्स्व पशोस्तस्यस्वमजाग्रहेदशा आगमेषु याबोधावरोहणक्रम
तारतम्येन दर्शिताः तासां रूपं वाच्यमिति हृदि गृहीत्वा तद्यावरोहानन्तरभावितः
सुषुप्तस्यस्फोकस्य त्वयाणान्तर्निरूपयन्नेकेन प्रथमसुषुप्तस्य तावत्पीठबन्धं करोति
शून्य इति पीठबन्धमेव टीकाकारो दर्शयिष्यति सोऽपि सुषुप्तभयरूपमित्यादिनायत्नी
यस्मात्केयडभयात्मवद्दृपते तस्यायं वेद्यभेदपीठिकेयमिति इहसंविन्तनम् स्वरूप
माहृतदानेनेयात्मना बुद्ध्यादिनादेहान्तेन घटादिनाचाभाति एकमेवचेदंसंवत्तेज्ञ
विजृम्भिते तत्त्वत्रमोवाभेदोवावस्तुतः भातितस्मात्तेष्वाडभयमपि एवं स्थिते
चित्तस्यथः स्वरूपावरणाभ्याः सप्तवास्य भागान्तरान्तदयप्रधमानादरयोरेतत्प्र
लयसमाधानतिद्रासक्कोदिषिव तदसंकीर्णाभासः परिस्फुरन्विश्राम्यति तत्रै
वचाहन्तारूपं कर्तृतायाः पदेपरामर्शसंस्फुरत्स्वभावादीषद्रूपाणपसीयान्तसं
स्कारात्मनालोकप्रसिद्धरूपाभावादरूपेणावाचेयेन निषेधात्मनायुक्तं यदा भ
वति तदास्मादशा तेनैव परामर्शशेषा अकिंचनोहमिति प्रतिपत्तिर्वदात्रिम
सामान्यासंस्कारशेषीभूतं ज्ञेयरूपाश्शून्यमुच्यते ततएवागमः अशून्यः शून्यइ
त्युक्तः शून्यस्त्वभाव उच्यते अभावः स तु विज्ञेयो यत्र भावाः क्षयं गता इति इयमेव
संस्कारशेषतामाभावान्तरेभावान्तराणां सर्वत्राभाव उच्यते ननु सर्वात्मनासतो वि
नाशः इत्युक्तमसत्कात् सूत्रार्थमवतारयति प्राक्तनेन संगतिं कुर्वन्नेवमित्यादिना प्र
त्ययोतिरूढीयेत निर्वाहयिष्यतीति भावः कार्याणां भूतन्मात्राणां करणानां च
त्रयोदशानामभावेन सर्वाभावउक्तः बुद्ध्यादभावात्मनीतिज्ञेयमुत्पत्तेतिचय

ई॰
श्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
१९३

उक्तम् तन्निर्वाहयति एवमाशंकामनुवदन् यद्यपीत्यादिना ननु तस्मादपि
मशिवादिसंवित्तत्त्वस्य न वेद्यतामापाद्यते तस्यामाशंकायामप्याशंकान्तरम्
नन्वित्यादिना तदात्मतयेत्यन्तेन निराकृतम् तत्र च हेतुः संस्काररूपतये
ति अभेदेनेति सतोऽपि भेदस्यानवभासनेनेति यावत् एतदेव हि संस्कारत्वेन
त्स्फुटीकृतम् एवं प्रमातृबलादित्येवमाशंकामनूद्य परिहरति तथापी
तिवाय एव संकुचितः शून्यमिति बोधरूपत्वात् कालिवेद्यता नन्वबोधस्य।
बाभासस्यापि पान्तरयोगे वेद्यतानन्तरं वेद्यं किंचिदस्ति देहाभासान्तवेनचे
ति एतत्परिहरति शंकितेत्यादि शून्यरूपत्यागा लोकप्रसिद्ध्या यद्वेद्यते नाप्य।
पिकेनम्भवितव्यम् तत्रैतावता नास्ति तस्य प्रसक्तनिषेधः प्रतीयते इति भावः त
वतेवेति हृन्निगातमेवकारेणाख्याते सामर्थ्यं दर्शयति सांख्यपुरुषगणाचेति वि।
शेषत्वात् केवलमिति निरावरणादिति विमर्शरूपता ... नांगीकृतस्यामा
विकी न च सा विज्ञानकेवलावस्थायामस्ति मायीयायाः इति कलाविद्या
कृताया आश्रयाभावादिति संस्काररूपता हि वेद्यभावाभ्यासो वेव नत्वसंवि
दि न तु सर्वात्मना तादात्म्यगमनात् द्वयराशेः अत एव संस्कारभावात् पुनरदः
स्य द्वैरेषा नास्तीति लौकिकी सुजाग्रदाद्यवस्थासु समादशा बीजम् तानभवती
ति बीजत्वेनोपलादिनेयतत्सौषुप्तरूपमवेद्यं तद्रूपत्वमत्र न भवति शून्यत्वम
वस्थावस्थाकृतम् एतदेवागमान्तरेण संवादयति अत एवेति यतो बोधमा
त्रमेव संकुचितं शून्यमस्मिन् शून्यरूपतानस्फुटवेद्यरूपा ततः ज्ञानज्ञेयस्वरू
पिण्या शक्त्या परमया युतः पदद्वये विश्राम्यतीति जाग्रत्स्वप्नपदयोर्वेद्यस्फु
वः स्फुटत्वकः सुषुप्ततुर्ययोः पुनस्तदभावात् स्विन्नश्चयत्वम् तद्योगादयमिह।
विश्रान्तः शिवतत्त्वे ईश्वरान्ते शुद्धसंविल्लक्षणो यदा हि इदमितिस्फुरितं तत्रैवेदन्तो
बोल्लसन्ती संविदो भावानां चान्योन्यभेदरूपं निषेधं तावदापिपति तत्र निषेध
स्य गुणतायां संविदः प्राधान्येन प्रमातृतायां मेत्रमलेषु विज्ञानाकलता चवि
मर्शयोगाया भावात् निषेध्यप्राधान्ये शून्यप्रमातृता भावप्राधान्ये तायां सक
लतेति नन्वस्योप्यस्ति सांख्यपुरुषादस्य विशेषः इत्याशंकां परिहरति सोऽयमर
त्यादिना ॥ १६५ ॥ शून्यप्रमातुरेवं वक्तव्यविशेषमाचक्षाणो द्वितीय
स्य सुप्तस्य स्पष्टमिकां करोति साक्षादाम्नान्तरीति सूत्रेण एष शून्यः प्रमातास्तु
न्ताद्रूपबोधाकर्तृतया भिषिक्तो विद्याकलाशक्तिप्रपंचरूपस्य बुद्धिकर्मेन्द्रिय
वर्गस्य बाह्यविषयालोचनविषयनिर्माणलक्षणेन वायुरूपेण प्रत्येकमसा
धारणरूपया विलक्षणसो आन्तरी वृत्तिर्यया बाह्य एकः प्राणापाननादि
क्रियापंचकप्रपंचितः पंचात्मकतामभ्येतितो वृत्तिजीवनलक्षणा तस्या बुद्ध
गस्य जडस्य यतः करणवर्गो यमितिन्याये नतु वायवोपावरणाङ्कस्यापयेजीवः।

त्युच्यते सा तया भूतया या वृत्तिस्तस्य शून्यस्य तथोत्थापिका सा जीवनक्रिया इंद्रियश।
क्तीनामेव वायोः आन्तरी साधारणरूपा प्राणनादिक्रियोत्थापिका वृत्तिः सा परमार्थतः
कर्तुरेव वृत्तिर्न जडस्येति मितिमेव जीवनम् यदा तु प्राणपवाहन्ता तदा एवम् तदा तु प्राण
एव जीवः तत्रैवाहन्तावेशात् उभयोरपि चार्ययोरन्यतरसंचारी पुर्यष्टकपदे वाच्यः।
यतोऽत्र प्राणादिपंचकमिंद्रियवर्गो हि निश्चयात्मिका च तृतीयास्वीकृतान्तःकरणान्त
राधीयते सूत्रार्थमवतारयति अन्येत्यादिना स्वेति शून्यकर्तृरूपसंलग्नानां करणस्व
भाववादेव तत्संरम्भणमिति सूत्रे कार्यकारणयोरभेदोपचाराज्जीवनरूपा या वृत्तिसंपाद
कत्वाद्वृत्तेर्वाच्या वृत्तिविधुक्ता उपचारस्य च प्रयोजनमक्षाणामाहंकारिकत्वमेव पर
मार्थं इति ज्ञानम् आन्तर इति अहमिति संरम्भात्मकः एतेन दर्शं स्वसूत्राक्तं नयउत्पन्न
वृत्त्यशून्ये या हन्ता सा प्राणादिहृत्त्वन्तरा या वृत्तिकारणभूता सती जीवनम् यतो हि वृत्ति
रूपस्य जीवस्य यत्कारणं जीवनालक्षणमिति सूत्रार्थः सूचितः एवमुपचारेणाख्या
यकरस्य परमार्थतः कर्तृसमावेशेन करणानामन्ति क्रिये यव क्रियावत्संरम्भस्वेत्याश
येन सूत्रं तयेवसूत्रे योजयन्वृत्तिमन्यथा व्याचष्टे अथवेति पूर्वव्याख्याने सूत्रावेव विग्रहः
सर्वेन्द्रियशक्तिसाधारणी जीवनारव्येयत्प्राणनादिक्रियापंचकं प्राणादिविभागकार
णभूतेन तस्य व्यापारपंचकस्य प्रेरणात्मिका न तरमिति संरम्भलक्षणा वृत्तिर्यस्य शून्यस्य
सतथोक्तः इदानीं त्वेवं विग्रहः सर्वेन्द्रियशक्तीनां साधारणी जीवनशब्दवाच्यप्राणादि
वायुसंरम्भलक्षणमन्तर्वृत्तिशब्दवाच्यं तयस्येति तद्धितसंस्थितस्येव कर्तृत्वात्
तासां करणत्वादित्यभिप्रायः तदाह तत्समावेशत्वादिति कर्तृरूपसमावेशादित्यर्थः
इति शब्दो हेतौ यत एवं तासामपि क्रिया तस्य संरम्भिपिनी अतो हेतोरत्र पदे स जीवः
षष्ठ्यन्तपदार्थीकृतः अन्यथान्यक्रियान्यस्य संबन्धिनी कथं स्यादित्याशयशेषः प
तद्व्यतिरिक्तानामिति अक्षिप्तप्राणादिपंचकवृत्तितादात्म्यापन्नानामित्यर्थः तेने
न्द्रियाणां सर्वेषां यः प्राणादिपंचकोत्थापकत्वद्वारेण नागादिविकारान्तरकारणत्व
तो विकृतोऽविकृतानन्तरप्राणचक्रद्वारेण च कोमकूपपर्यन्तनाडीचक्रान्तःक्रमयदेह
मयायत्तवाहक आन्तरः साधारणः शक्तिवर्गः पंचकः सप्रेर्यप्राणादिवर्गो प्रेरकेच
न्द्रियवर्गमपि विष्टाङ्गीचमन्याहन्तामादिप्रवर्तमानः पुर्यष्टकरूपस्फुटः अस्मिन्नपीति
प्राणाहन्तापदे सर्वेषामभिमतपुर्यष्टकावस्थानम् केचित्वाभासाः शून्याहन्तापदेऽपि
तदाहुः यदाहुः लीनं शून्यसमाधावप्याहुर्लिंगशरीरं इति तथा चेति यत एवं तत ए
वं योजनासा शून्येऽहन्ता प्राणादिप्रेरकत्ववृत्तिरूपा पुर्यष्टकात्मिका इति अथवेत्या
दिना द्वैविवृणोति यद्वेति प्राणशब्दः सोऽत्र सामान्यवाचीति यावत् तदन्यादिना न
स्वत्रापकरणार्थता सूत्रद्वयस्य दर्शयति तदा च प्राणादिपंचकमहंकारपदमहंकारेण
प्रेर्यमाणेनेतनसमग्रणाना हम् अपि तत्तेनाधिष्ठितमिति यावत् कीदृशमित्याह आदि
भेदादिकरणात्मना वर्गत्रयेण सहितं पंचकं संवेदनोपधानत्वेनाधिष्ठेयं प्राणादि

ई०
ख प्र०
ज्ञा टी०
२९४

रूपमहमित्येवं प्रमातृभावेनापिहितं पुर्यष्टकमितियावत् पूर्वं तु सूक्ष्मतमत्वालिंगस्य त
न्मात्राणामाच्छेपेणादर्शितः सूक्ष्मत्वादेव च पूर्वं शरीरे कारस्तदानीं च मनोपि समकस्य
तया तत्प्रमाणितम् अपि त्वहंकाराच्छिदितमिति स्थूलतामेव प्राक्किमत्यदेनदर्शयति ए
वं तु प्राक्कीनामेवेति सूक्ष्मतमत्वमेव दर्शितम् पेलवशरीरस्य हितदासूत्रणामात्रम् उप
विपरिश्रवणं तु स्थूलतमं शरीरमिति तदेवमध्यमम् प्राधान्येनाययतिस्थानेषु संचरमा
णं संसारीत्युच्यते तत एव प्राणायामैस्तस्यैव शिथिलतोत्थापनीयादीक्षादिकर्मणा च
पुर्यष्टकोपशान्तो कारणेश्वरे पूर्वमर्पणा तन्मात्रोदयरूपेणामनोहंबुद्धिवर्तिनेतिवचसा य
न्तस्तन्मात्रपंचकमन्तःकरणं चेति केचन पुर्यष्टकमाहुः स्पर्शतन्मात्रेण प्राणादिस्वी
कारात्तत एवात्र पक्षे वैचित्र्यमेवस्तु नोन वैचित्र्यमिति ॥ १६६ ॥ यस्य पीठवं यत्त्व।
न सूत्रदयंतन्तोऽपि मलदत्तपितसूत्रम् तावन्मात्रस्थितोऽइति शून्यमात्र एव शुद्धे स्येय
दा स्थितिरहन्ताविश्रान्तिः यदा च प्राणेन तदा मायया मलावतारणावभासित्वात्स।
मीकृते चैतस्य कलाविद्याभ्यामपि न प्रबोधितमिति स्फुटत्वमस्य भावः प्रबु।
ध्यतिमिन्नात्मा तावदवभासः कर्म च क्रियारूपेणावहिमर्शात्मकं सोऽपमम विहृति
कृतत्रयस्तज्ञानसारेण प्रकरणलक्ष्यं पदशाहूमत्वात्सूक्ष्ममस्पन्दमिति कृत्यन्तिमभिमन्य
ते पूर्वं मपवेयमत एवमायायां ममलरहितेहितीयं तत्तद्विपरीतम् प्रलयस्याथ्येवेट
पत्ताम्सवी तत्र परे देहस्य प्रध्वंसात्तदयो चिरतरकालतां च इहततस्यानाचरणामवि
रताच तदपि च श्रमेणाचेन्निद्राभिघातधातुदोषादिना चेत मूर्छा मदगरोप
योगादिना च मदोन्मादादि स्यात् तेजाम्यापितास्यपत्तवलाच्छत् समाधिरित्यादयो
वान्तरभेदाः सोऽयमस्य सर्वविषयत्वात्सुषुप्तं सवेद्यमक्रमिति संज्ञार्थः तदानीमि
तिहृतेपीठवेयेह्याकृदयेन निगमयतीत्यनेन प्राक्तनेन निगमयिष्यतीति स्मा
रयन्नस्तत्रत्रयस्योऽपि मलद्वात्पर्यं तया एकमहावाक्यतामाह रूपवतः स्फुटस्य
वेद्यस्याभावाद्विद्याकलेभिन्नेवेद्यनिमेषं च प्रथयन्त्यावपि स्वरूपमाहाणत एवम
वितत्त्वस्यात्मावरणांशेन मायाख्यमलत्वेतयोरित्याशयेनाह विद्याकलात्मके ति
प्राणसोऽप्यन्ते संवेदनमपीति सम्बन्धः वेद्याभावाद्वेद्यसङ्गावादिति पंचमी भ्या
हेत्वेपि हेतुहेतुमद्भावं सूचयति पुर्यष्टकाप्यवेति अनेनागमः सूचितः तत्र दे।
यत त्वादिन्द्रियाद्यवधादिनामायतः स्मेनततसंस्वोन्यापनादिवैचित्र्यबलात्
तत्तदेशप्रधानेयं प्राणोऽनिद्रातिचेतनइति स्यागमः प्राणादावितिहत्तोऽस्थितावि
तिपूर्ववंकयहेयपिकरणेन तदपेक्षाणीयम् ते निर्वितिरूपादिभिः येन जाग्रतः स्वमाद्य
न भेदो भवेदित्याशयः कालयोग इति चिरादिरूपता हि तत्रसार्थस्तत एव १६७॥
तत्र स्फुटवेद्यविनिर्मुक्तस्याप्तस्य भावस्यास्फुटवेद्ययोगाविशेषेपि न स्वप्नजाग्र
द्रूपयोः को भेदः इत्याशंक्य स्वप्नावस्थां तावल्लक्षयति मनोमात्रपथेपीति अत्र ग्र
हणं सर्ववाह्येन्द्रियोपलक्षणम् तदयमर्थः गोलकपंचांगुलादीनि अपिधानानि

निक्षिप्तानि तावन्निद्रायमाणस्योपलभ्यन्ते अथ च दृष्टाकान्तोऽपणामिदृष्टे।
नाकारयामीति स्पष्टावभासानां कालिके स्वरसृष्टिप्रधाना प्रतिपन्नितरसिस्व मेतत्र
च मनोमात्रमेव व्याप्नोते शर्वं सृष्टतया जानेतुतदेवता वास्यव्यापेच्छा परमेश्वरसृष्टिमि
न्द्रियविषयान्तांशेन माया वा पस्य धीयावभासान्तरसमिन्नो विमर्शस्थ यान्नतन्मे जी
शम्पदेवायनाद्विभ्रमरूपतेति पिंडार्थः सूत्रार्थमवतारयति विभ्रबीजेति प्रलये
सुषुप्ते च यथायोगं निःशेषप्रकृतत्वात्तत्त्वाभिप्रायेणाविश्वशाहुः मनोमात्रमध्यत्रपु
र्यष्टकोपशान्तावप्यवस्थितेन्द्रियविषयभाग बीजनात्र विश्वबोधकम् तच्छन्नाविषयमि
ति प्राधान्याद्रेवमक्रमम् मोहतात्मजाग्रत्यप्यस्ति एवं यदिति सम्बन्धः चक्षुरादीन्या
दिनामात्रपदे विभ्रममर्थाच्यावष्टे ईश्वरस्येति अतिष्ठीरपितया दर्शनादितिभावः
यदाह अन्यथा तुस्वातन्त्र्यात्सृष्टिरित्यादि अवधोत्तितत्स्मितिवस्तवपेक्षया मनो
रूपतो प्राणायायपरमेश्वरस्य शक्तिः क्रियात्मातये निरूप्यार्थः सिद्धाजनादिनेति
स्पष्टमित्यपेक्षम् अन्यथापीति इत्थमात्मकरात्मनरणभविष्यतीत्यर्थः तदिति
प्रकारान्तरम् नचेह तथेति नचैतेहशपते जाग्रत्स्वप्नरूपताप्यवसितेरपितेरामेराप्ति
वागमवस्थाकरणात् कालान्तरेत्यादि हृन्निव्याचष्टे यदिचेति उक्तमिति भवतेव।
उक्तम यत्समपदेदीपानवस्थामिवायतरइति पूर्वपक्षस्याशयः एवमेषेति असमन्म
तेइत्याकृतम् मानसीति प्रतिभासनेन विभ्रमः अपितु विकल्पितेवभासान्तरइति
भावः एवं मितिमिश्रमाभ्रमरूपता विचारे बहुधा तथापीति न चैतत्तथा प्रतियन्तीति
सम्पूर्णाव्यातिरूपत्वेनारख्यातिरवभ्रमस्य तत्वमितिस्मारयति तेनापीति न केवलं यथा
पूर्वमेतदसंख्यातिहृष्टव्याख्या ततस्थाप्युज्यते यावत्तन्मूलतामस्य उपगताख्यातिरू
शाप्युपपद्यते एवार्थः तेनेति आगत्य असंवेदनादर्शनाच्छ्रन्तिसंगतिः अत्राप्यस्ति भो
क्तृता जागरेश्वरत्वमपि चाति स्थितत्वम इव तथापि प्राधान्यकृता निरूपणा व्यव
स्थितिं दर्शयति जागरेत्यादिना ईश्वरस्यापीति एषापि भोक्तृत्वे यतनाद्भगवत एव
स्त्वेनोयस्याच्छ स्थितिविनिश्चायात तत्र तिजागरे अत्रैवावान्तरवाक्यच्छेदः अत्रेति
जागरे उक्तमिति आगमादो तदन्तर्गतत्वादिति सदृष्यते वहिस्मातावतीत्यर्थः अत
एव अविभज्यानात्मनात्मानमित्यत्र स्वच्छाभावान्यथा ग्रविधानितित्सर्गशक्तिमूलका
रणत्वेनोक्तापश्चादुक्तम् तन्नान्तरीयकं भोक्तृत्वं सर्वेश्वरः सर्वमयः स्वप्नेभोक्ता
प्रवर्तक इति ॥ १६८ ॥ एवं मातृसृष्टिः स्वप्नपदे विषयस्तद्विषयाप्रमातृतामस्वप्ना
वस्थेत्यभिप्राय तद्विपरीतस्फुटवेद्यविषयो प्रबुद्धेत्यभिप्राय तद्विपरीतस्फुट।
वेद्यविषयो प्रमातृतो जाग्रदवस्थात्वेन लक्षयति सर्वाक्षगोचरत्वेनेति सृष्टिर्जाग
रइति तत्सृष्टिविषयः प्रमाता व्यामोहहेतुर्भूत निराशत्वयोगित्वेन जागर्तीति
यतउच्यते ततस्तावत्प्रमातृत्वे जाग्रदवस्थातियोज्यम् प्रमातृत्वस्याहि प्रमेयभेदकृ
तः पंचावस्था आगमेष्ट्रक्ताः पूर्ववदिति हृत्यास्वप्नस्वरूपत्वमतिदिष्टमिति विवृ।

६
स्प प्र
ज्ञा टी
२६

णोति जाग्रेपीति अतएवागमेषु अवस्थानामप्यन्योन्यानुप्रवेशो बहुशः प्रपञ्चितः
॥ २६९ ॥ ऊर्ध्वमुपादेयमिति वक्तुं तिस्रो हेयत्वेनाह हेयेति कर्तृतात्मत्वप्रधानी
कृते प्राणादेर्देहादेर्वा यः प्रमाताभिमतो हेतुनातस्यस्वात्मभागस्यापचयवलोदितस
वडः स्वविषयग्रहानादानादिपरिश्रमानोरेषु यीमपि दशासु स्वरूपे हेयत्वेनाभिमत
त इति सूत्रार्थः तमवतारयति एतासामपि चतसृणामिति यावत् प्रत्येतीति साधार
णेऽनुपादेयतां गम्यमानामपि निर्दिशति यद्वदतीति सामर्थ्यादपरिशिष्टतिस्र
णावेति अन्योन्येतदपेक्षावाचाह ननु यदानात्मनात्मन्यभेवतदेव चोद्गीकृत
हि कालस्य गुणतायन्तो स्वत्वे कर्तृतायणेत्याशंक्याह विशुद्धं यदिति तत्रच्छेदे
नापनासमयारिणां तद्विषयएवेति सूचयति आरोपमात्रस्यापीति कीदृशम्।
पिदायकमध्ये राजवदस्येतिभावः नावद्येतिमात्रया अतएव महद्भिर्नारायणः।
त्रैलोक्यप्रभवः यावानानन्दः कश्चिदीक्षते सविदुर्यस्येति प्रतिपन्नि विवेकेव सर्वत्र
लौकिकशास्त्रीयकर्तव्यविषये अन्तर्भावानन्दस्य हानत्वेऽपि दर्शितः अन्यथा नेया
पिकोत्रवाध्यापिककर्तव्यरूपतायामेवमाने स्यादिति नयाश्रम्यं भवेत्संसाधनाश्रयाम
नमात्र इह इति अनेन तद्धानेनादिसो त्रेयाचष्टे आदिपदेन सर्वथानिरानेनवक्षमा
इतिस्मानंदइतिसूत्रे तत्र यादीनां दिग्रहणान्नदतीतनामपि स्वीकारोनिऊकस्मिन्सूत्र
वृत्त्योः समावेशो हि देहप्राणादेः प्रधानस्याभावात्तन्महिमोपनतत्वात्परिश्रमादिङः
त्वान्तद्ध्ये आच्छादयत्सु भवन्तास्मितिन्यायेन तत्प्रशमजेन्दोर्मिविश्रान्तिरूपे समनागहता
त्मकतेरपेक्ष्यतास्थानेष्वानन्दकाणपुंसत्वमपि चेतिपरमानन्दमयत्वे च अग्रे चेति साधा
रणोऽन्योन्यचेषः सर्ग इति प्रकरणं ॥ १७० ॥ ननु प्राणादेः प्रधानत्वे हेय
तायां निदाने साक्षत्रयएवोक्ता ननु हर्ष इति तत्र तन्नास्तीतिस्यात् तत्र समाविष्ट
स्यदेहपातएव मुख्यानेचस्यादित्याशयेन प्राणादिविभागं कर्तव्यमन्त्रदर्शनतः
प्रथमं तावत्त्रयीवृत्तानां व्याख्यानमाह ॥ प्राणापानमय इति प्राण इति प्राणना
व्यापारात्मावान्तरवायुसंचारेनान्तिहितानिर्जीवनमिमन्त्रकात्मा सामान्यरूपविस्पन्दरूपादे।
हादेर्जडस्याजाड्यमेवापादयन्तो अहमितिस्वान्तेनारोपात्मकेन विकल्परूपपरामर्श
मयी सेव प्राणादिविशेषस्पन्दात्मना पंचधा भवति तत्र किं विस्पन्दनीकश्चित्प्रत
नीकस्मेणाप्रस्थास्नतिः श्वासात्मना प्राणापानरूपा भवति साचोभयथापि जाग्रति।
स्फुटैव देहादिविषयेपि देहस्वत्वादावाभ्यन्तर एवंवेद्यविश्रमणात् सममपि स्वमेसास्व
व पेरणस्वपतः प्राणप्रवेशनिर्गमयोरुपलंभाज्जाग्रद्वत्समपि वेद्यसंपर्णानोपलब्धेः तेन
प्राणापानविशेषहृदयप्रधाना प्राणना जाग्रत्स्वप्नयोः सुषुप्तस्त्वप्नतुरयत्वमातृः पदे
तत्रहि विषयेपि प्राणापानसद्भावेपि निरिन्द्रियस्यान्तर्देशविश्रान्तिरेवमन्त्रसुषुप्तम
पमिति तत्र प्राणापानयोर्यः कं चिकालेभेदाविश्रान्तिस्तदात्मा सकलरसादिवर्ग
स्योर्ध्वाधरतिर्यक्त्व समानीकरणव्यापारः एतएव हृदयकमलविकासयन्नित्याशित।

पीतज्वरकारी दिनरात्रिरूपप्राणापानसाम्यविच्छेदात्मकत्वाद्विषुवत्तुल्यस
मानोनाम विशेषः तत्रयी सा प्राणनक्रिया इति पश्चवर्गः प्रलयाकलान्तः
तच्छेदात्माय यः समानस्तस्मिन्विशेषरूपे आसमन्तात् प्राधान्येन मुख्यानेप्र
ख्यापस्यैव च तदानीं संज्ञायस्य प्राणस्य समनादत्युक्तोष्मइतिसम्बन्धः वि।
षुवत्साम्यमिहेति इति तदर्हमितिवति उपमानवत्तैरवचावगयत्साम्याविके
नेवमेलोकाः प्रदिशोदिशाश्रयावनीनेन नहते .... निवत इति दर्शाना
दिति केचित् यदाह पराशरः व्याप्नियायो हिकालोष्णनयोगाद्विषुवद्दिनमि
ति साम्येव वस्तुजनकं विषुवत्सन्नतेस्फरतमिति तत्र श्रीकालपादायाम् सूत्रे
शातरिमत्व हमत्वेऽरेवमितिनिकथितम् विशेषं दिनरात्रिनतहनापिकवलत्वात्
विषमतात्मकमविरतं स्रवति प्रेरयति इति वा विषुवत्संख्यापि मध्यमध्येसमा
नेनव्यवपामेयन्तसुषुमस्येष्टमेवप्रधानतया प्राणापानरूपतां समनीमप्यस्यदी
ऊर्ध्वदिवसुषुप्तरूपमिति सूत्रार्थः तमवतारयति इदानीमित्यादिना विभजन्नि
ति अविच्छिन्नव्यापारतां दर्शयद्वितीयश्लोकव्यापारमपि स्पृशति सचेति य
त्रपूर्वे प्राणेहन्तीति जीवनरूपतोक्ता आत्मभूत इति प्राणात्मतिष्ठो कर्मपारयोय
मितियावत् तत्त्विति प्रत्येकमित्यस्याव्यवच्छेदसङ्ग्रहम् तत्सहभाविनीति अन्य।
थाहि जीवनं विच्छिद्यते अनयोरिति प्राणोवभासनेन देहादिरिति ऊर्ध्वं तत्त्वविव
षये प्रकाशयन्तस्ये इति तत्कालादिनम् अपानोविमर्शनेनात्मविश्रान्त्याने
न्दादायी देहादि प्रमातृभावमाप्याययतीति चंद्र तत्कालोति शीतिप्रमात्रपेक्षा
प्रधानतयैवे विभज्यते प्रमेयापेक्षया वैपरीत्येनापि अतएवाह अर्धाणीनोसर्गे
ष्यसौ प्राणस्य प्रवृत्तिः प्रमातुः प्रलयएवेति बहिष्प्रशमस्यात्ते विषयाद्द्वादशान्त
स्य अन्तस्त्वहमितिहृत्सदने च प्रमातुः पुनर्भावात्मनयासृष्टिरेवेति संबन्धः ए।
तावतैवेति भावात्मकत्वभागापेक्षामात्रेणात्पर्यः तदाह नत्विति जाग्रत्येव्याख्या
यस्वप्ने सहृत्यव्यप्रतिपाद्यत्वात्मत्वमेकमपि जाग्रदृष्टोबव्यामध्योपायमित्याशयेन।
पश्चाद्व्याचष्टे भेदेनेति अथ तच्छेदात्मेति व्याख्यास्यं जाग्रदादावपि नत्वात्सिमान
इति वदन्नस्त्वेव च सर्वेष्वेभैवेपि प्रधानतार्हतोविभागइत्याचष्टे वहिरिति नःपूर्वतो
विशेषद्योतकः हृद्योरित्येतदेव स्फुटीकृतं वहिरन्तरीति विषयो द्वादशान्तपतितो प्र
मातरि च हृदयभूमिगतौ यो विश्रान्तिरूपोदाणोनयोर्वदसमाणोति तदानीमेव वि
हृतो प्रलयत्वमिति ग्राह्यग्राहकयोरपीति सर्वप्रलयोसा विनर्पा तदानीं तच्छे
दात्मेत्यादि विवृणोति यदात्विति न्यूनाधिकतया नान्तरीयकस्तां विनानभवति
यः सोवश्यंपयत्रभवति प्रवृत्तिनिवृत्तिक्रमेतस्याभावादित्यनेन विषुवद्रूपतासा
सूत्रयति छेदः साम्यनव्याख्यायेनेत्यन्त्रोपपत्तिघटयति प्राणोति जागरस्वप्नयोः

ई॰
प्र॰ प्र॰
ता॰ टी॰
२९६

त्राणमात्ररूपेऽन्तराले अन्यदेति मूर्छागाढनिद्रादिषु चिरकालं तयोरनुल्ल।
सनम् उभयोर्विच्छेदमेव साम्यमिति बीजतागमनेनैव षष्ठात्मकोल्लासनिवृ।
त्तिरितियावत् अन्वर्थेति समं कृत्वा आनिजव्यापारविषयमनितिप्राणितीति
ति हि समानः प्राणेनचनस्तत्त्वनृत्याप्रशान्तोभागस्वलनवास्थितमेव षड्विं।
शदंगुलमाप्लवरइत्यादिदिशा नदीरुप्रसवणात्मना या प्राणापानरूपता सा वि।
च्छिन्नेत्युच्यते सूत्त्माभोसेव छेदः साम्यमिति दन्तवमिवप्रश्यन्नत्यथा विवृ
णोति अथवेति ननस्तेनस्तनादिनक्रान्तमेव तत्सर्वनाम्नाकप्यमानस्पृणते
अत्राह रात्रिर्दिवेत्यादि प्राणापानौ रात्रिन्दिवात्मानौ सूत्रेतावन्निर्दिष्टौ तौ च प्र
वृत्तिनिवृत्तिरूपौ न च समतलाधृतौ भवतोपि तु अवपं तत्रन्यूनाधिकभाव
न विचित्रेण भवितव्यम् ततः सोव्यभिचारी धर्मस्तदन्तर्गतः सर्वनाम्नानि।
र्दिष्ट इति भावः विषुवत्स्थितिविरोधे विच्छेद इति हि युक्ता पर्यायता अतएव प
चमीनिर्देशान्नैच्छेदात्समानाख्य इति पाठं केचिदाहुः अत्र हि तिमपि साम्यत्वणीमा
हुः सचेति न तु पूर्वव्याख्याने साम्य इति संज्ञायां निमित्तत्वेनोक्तम् साम्येहेतु
र्निरोधादिति अधुनावितदेव संज्ञायां हेतुकृतम् साम्यइतितु कथं नेयम्
इत्यमित्याह तत्रचेति बीजभूमौ यत्साम्यं प्राणापानयोर्लोकप्रसिद्धं त्वा य
रात्रिन्दिवयोरविनतहेतुत्वलराततत्रावपिलोकप्रसिद्धिमेवापेक्षतत्रनिरोधे
निमित्तभावेन सप्तमीयोजितेनाश्रितम् युक्तं चैतत् यतः पूर्वं निर्दिष्टं तत् नि
मित्तीतनिरोधः पञ्चमीनिर्दिष्टः निमित्तकृता च संज्ञा गार्गो स्मि गार्ग्यो स्मि गो
त्रेणेतिवत् तदा चेति प्राणापानसाम्यकृते न्यूनाधिकता निरोधे कालापिका
रागमप्रसिद्धा विषुवत्संज्ञा लौकिकत्वरूपतल्पत्वेन तदेव दर्शयति तदापीति
लौकिके मेषतुलाविषुवद्द्वयप्रसिद्धौ न्यूनाधिकभावः प्रसरविघात नन्तसक।
लेमेवदिनेरात्रिर्वाविषुवदितिलोके प्रसिद्धम् तत्क्षणमात्रं समुपम् प्रसिद्धिवि
ये तत्क्षणानुगृहीतत्वेन तत्प्रवाहरूपतित्वादुपचार इति दर्शयति तदानीन्तु
तेषां दिनकेवलं विषुवत्येवमन्यत्रापि दृष्टमेवमित्याह संक्रान्तौ चेति राशिर्येन्दा
रूपनागरचरणांसूर्यस्यतद्धा धत्तरूपमप्रकाशस्य वेद्याद्वैयान्तरगमने इवैकचिन्ता
प्रसक्तस्य तिउभयोर्भावयोर्जीवनं ज्ञातामप्यमिति भावेसकेतेन कदाचिदिति
प्रागन्यायेन स्वात्मविश्रान्तिरूपपरस्प्रत्ययइच्यते अयं सप्तमोर्धमीय।
योगिनात्मदर्शनमिति तत्क्षणमात्रंरूपादर्शाहर्वावाराज्ञितिन्यायेनोभय।
तो हानिशाहृदिकः प्रणाः कालइतिकेचनप्रतिपन्नाः परेत्सप्तमः षष्ठिवे
टिकइतितद्धिषुवस्यापीतितात्पर्यम् ननु पूर्ववेद्यस्यभेगाद्यभावात्तदतत्स्सोरणा
प्रसरणाद्यभावादरतसमानरूपता संवेदनसाकथमित्याशंक्याह स।

षुम्नेत्यादि अत्र प्रतिज्ञाते हेतुमाह चन्द्रवादीत्यादिना एतदुक्तं भवति ग्राहकादिविच्छिन्नं यद
वभाति तत्रावश्यं प्राणस्य प्रसरणेन भवितव्यम् तत्तु वेद्यमात्रे सूर्यादिषु ग्राहकादवि।
च्छिन्नमिव भवति ग्राहकस्याहि अपि त्वात्मवलस्पर्शादितिन्यायेन स्वयंप्रकाशेने
वकस्तत्र प्रसरणाव्कशाशङ्कवनत्वस्वप्ने चन्द्रवादिव्यापारोनास्त्येव अत्राह स्व
प्नेपीति यद्यपि मनसा केवलेन तदर्थदर्शनेन तथाहि तन्मनोवलेनैव चन्द्रवादि
कृतत्वेनापि स्थापितम् एवं हि मनसो स्थापितम् चन्द्रवापि परापि मिसत्यपि
मनोव्यापारस्तत्रिसाम्यान्तिरितित्वभ्यदेतन ग्राहकोपीत्यादि सिद्धान्तवादी स्व
यमेव यास्त्वेवपत्तवास्विनाह देयस्थितेन कथ्यतिवस्तुदृष्टा नेतन्मम वाध्यक
मित्याशयेन तामेव दर्शयति यदिचेत्यादिना मायीयग्राहकेपीतिवेद्यग्राहकी
भूतेनैवभासमानेन चैवमिति नन्तत्र प्राणवृत्तिः संवेद्यते तस्यास्तु यत तदतीतदशा
यां सर्वथैव विगलनात् यह चे यत्रापरमते शरीरादौ निरोधात्स्वभावतः साक्ष
त्वनिष्ठात्तुर्यात्मेति ननु तस्यां मायीयं ग्राहकमस्ति इत्याशंक्याह अन्यथेति मा
यीयग्राहकाभावे परसंवित्तित्वयायुक् एकतानतया सहवर्तनेयत्नस्स्वभावः साघु।
ज्यम् प्राणस्यत्यादेरपिग्राहकीभावाभावात् ग्राह्यभावेकरसेदेववायुशून्यादिभिः
सायुज्यं प्रकाशमानत्वाद्वपरमार्थचिह्नेणोतितुनर्थेहिदं विविधमत्यानेश

रीरवेद्यापर्यन्तं तत्स्यात्तदशापन्नस्य योगिनो यदि मायीयो न स्यात्तदा ग्राहकः
अस्ति चेतत् ततः सोप्यस्ति न च तत्र प्राणवृत्तेः संभव इत्यतिव्याप्तिरिक्त समतेषेते।
स्यात्तत्रासो न वेद्यमात्रे सूर्यादिचनव्यतिरिक्तमिति तदाह सूर्यादिचेति न वा
ह्यमात्रेणेवम् अपि तु ग्राहकतादात्म्यादिति दर्शयति तथाहीति ननु तदापि सू
र्यादिसमर्थमाणोयथानुभवमेव ग्राहक निर्दिष्टस्तव्यम् न च ग्राहके प्राणाप
नयापेक्षेत्याशंक्याह आत्मा रहीति एतदुक्तं भवति स्वसंवेदनभागस्तावन्नित्योने
त्वमितः नवैवस्मर्यमाणत्वमितिन्यायेनस्मरणारूढः विकल्पितस्तु तथा स्यात् विक
ल्पनपूर्वकतामेव स्मरणस्याभिधातुमुपनेव वदति विकल्प्यमानेस्मर्यमाणेति
विकल्पने चात्मापि बुद्धिमपि पतितः पृथगस्तु एव वेद्यस्तादृशमेव च सूर्यादीति
पृथगस्य स्मरणं विकल्पनपूर्वकतायद्यान्नभवमेवेतिदात्मनो ग्रसीभावनायां भव
त्येव प्राणप्रसरोपयोगः ग्राहकान्तरापातेके वितायां नेष्क्रमइत्याह ततइति प्राणा
मयोपारोहायद्यपि वेद्याव स्तुतत्सापि ग्राहकाभावमभिकारहठेनतथा तथात्वे
नवस्थाभिवेद्यग्राहकान्तरस्यापि ग्राहकान्तरापेक्षणादित्यादि अतएवेति यत
नग्राहकापेक्षाग्राहकतायोततः शरीरमपीति स्फुटोयस्य वेद्यभावस्थापि आत्म
रस्यापि रूपमिति नेत्रनिमीलनादावपि स्थूलोहमित्यादि प्रत्ययात् अयमिति ग्राह
कान्तरापेक्षम् संदग्रन्थमभग्नपठन् ततः करणावर्गीयमित्यादि समग्रकरणार्थ

ई. प्र. ज्ञा. टी. २५७

स्मारयति नन्वेवं चेद्देहस्य चेतनरूपावेशस्तर्हि पूर्णैः स्वातंत्र्यलाभः कस्मान्न भ
वतीत्याशंक्याह शरीरगतरूपादीनामिति इदंतायाः इति पंचमी हेतौ अहमित्ये
करसेनान्वेषेतव्यदेहता छादिता भवति भावनासामर्थ्यादीश्वरसदाशिवसंविदी
व तुर्यदशायां रसविद्धताम्रकनकन्यायेन यदा वा सर्वथैव प्रक्षेपिता विद्धा विलापिता वा
भवति तुर्यातीतदशायां शाक्तसंविदीव तन्निजरूपसम्यग्विद्धकनकरूपतापन्न
जराणापादितनन्संस्कारवशापीतलतावशेषविद्धतरसन्यायेन तदापूर्णस्वातंत्र्य।
लाभ एव देहस्यैवमन्यापि निःशेषविभूतिलाभात् सदाशिवादिशरीरवत् एवं प्रसंगा
दुक्त्वा प्रकृतमेव सुखादिप्रमेयस्य स्वसंवेदनकाले प्रसरानपेक्षत्वमनवबंधातिमन
सापि चेति एवं स्थूलप्रसरणस्वभावः संवेदनपूर्वकः प्राणप्रसरः सर्वेषामपि नास्ती
त्युक्तम् अबुद्धिपूर्वकस्तु ईश्वरेच्छाकृतो भस्त्राध्मानतुल्यः सोऽपि वेद्योऽप्यस्ति यदि तु शास्त्री
गारज्वलनन्यायेनान्तरपि सूक्ष्मस्पंदो विचार्यते तदास्त्येव प्राणापानयोगः स्थूलः
सैव स समानेनेति द्वितीयस्येतदेव तदेवं व्यक्तान्तेण दर्शयति अथवेति १७१॥:।
एवं सर्वप्रमातृविषये चस्याने ये प्राणादित्रयस्योत्प्राधान्यमुक्तम् तद्रूढतावशेनैव
हि सत्यपि प्रतिक्षणमनेकवेद्यदेहत्वे भावभूतशारीरविभागो भवत् श्रीकल्लटादिभिः श्री
शिवसूत्रे प्राणमत्र निमित्तं दार्ढ्यमित्युक्तः अधुना लोकोत्तरप्रमातृविषये दशाद्वये
उदानव्यानसमानतां दर्शयति सुषुम्णा मध्योर्ध्वगामीति प्राण एव हृदयभूमिमध्य
स्थाने विश्रांतः समानतां प्रतिपद्य यदा पार्श्वप्रवाहविच्छेदात्मनैव ऊर्ध्वसुषिरमार्गे।
ण प्रवहति तदा ऊर्ध्वमासमन्तादनितीत्युदानः स च भेददहनत्वाग्निकल्पः तत एव स
तुर्यभूमौ स एव च तदानीं प्रमातेति विज्ञानाकलरूपान्मायोर्ध्ववर्तिन आरभ्य
सदाशिवप्रमात्रन्ततत्त्वस्यैवेति स एव विज्ञानाकलस्य मन्त्रमहेश्वरेशसदा
शिवात्मेति क्रमेणारयः स एव तु समस्ते देहवर्तितत्त्वभुवनादियदाव्याप्य आसमन्ता
दनिति तदा परमशिवस्वभावस्तुर्यातीतरूपतया परः पूर्णो व्यानः इतीयता योगि
ज्ञानिप्रमातृविषयं रूपद्वयमुपादेयमुक्तम् ज्ञानिनोऽपि तत्संवेदनलक्षणाः तदावे
शात्मैव योगिनस्तु बहिर्देहान्ततया विभूतये भगवतश्च सकलाएवप्रसरणविश्र
मणयोगात्प्राणापानरूपं द्वयम् प्रलयाकलविज्ञानाकलाः समानः मंत्रादय उ।
दानः शिवरूपता व्यानः इत्यपि दर्शितमिति सूत्रार्थः तमवतारयति उदानेत्यादिना
निदर्शनमुदाहरणं विज्ञानाकलादिविषयः तुर्यादिलक्षणमूर्ध्वभाक्कादीति विभागः
समानदशापूर्वकाइयं दशेति पार्श्वद्वयेत्यादिना लभतइत्यनेन दर्शयन्पूर्वपूर्वउत्तरो
त्तररूपमापद्यतइति सूचयति यद्यपीति ततश्चेतोप्रवाहोनष्टावेवेति कथं प्राणापानौ
मध्ये ऊर्ध्वेनकतापन्नौ प्रवहत इति हृतो भणितम् न हि गतिरेव स्थितिर्भवतीति भव।
ति प्राणापानयोश्चकथं व्यतिरेकेण तिर्यक्प्रवाहरूपोक्त इत्याकूतम् एतत्प्रतिसमाधत्ते नेत

थापीति पंचस्वरूपतया इति एक एव वायुर्धर्मी पंचरूपताप्रतिपद्यते इति निर्दिष्ट
मिह ततश्च प्राणापानशब्देन वायुरेवोक्त इत्युपपन्नातत्स्यैवोदानता तदाह चिरकाल्ले
ति तया प्रवाहो धर्मो युक्त इति व्यतिरेकनिर्देशो निर्दोषः तदाह धर्मधर्मिभावोपीति उ
क्तमिति समानरूपता तावती सेति यावत् इदं हेतद्दृष्टिः यथा तुरीये चन्द्राग्निस्वभा
वे हेतुद्वयात्मत्यासोपीति सम्बन्धः यदि तत्संसमया ब्रह्मादिकीटान्ते अनन्तके पहूलोकान्त
येवेदकचक्रवालम् तं हेतद्दृष्टेप्यवस्वग्रामित्यतदीयचन्द्रयुगलेऽमनक्ति इत्य।
विमर्शणाहं मननशक्तिविश्रान्तर्थी हें तदर्थं पंजिकास्तु: तद्भक्तिसन्धर्पितस्वहमार्ग
निरर्गलीभावितभूरिभावः समंसमग्रोद्गतवेदनाख्यबिन्दुस्थानेत्रान्तरप्राभमान
म् भवन्नमन्तःकृतविश्वरूपमहेतद्दृष्टिं शिवसंश्रितोऽस्मि यत्तत्परं धामयदन्यथा
न विद्धमनायायीत्यादि एतदेव संवादयति उक्तं चेति सदसती स्पष्टे संस्काररूपेप्र।
णापानदिनरात्रिजन्मसंस्मरणाद्वेषादिरूपपरस्पराव्यभिचारिणी यदाहंहद्रूपतां संघ
दृयोगेन मध्ये प्रविशतस्तदा प्राणार्कोपानचंद्रयोर्भोक्तृभोग्यभावेनान्योन्यसंघर्ष
लकमेलनात्करणासूक्तऊर्ध्ववाही योऽकृतात्मानः सर्वस्यार्पितस्पंदतापदपतितस्य
भोग्यग्रामस्य ग्रसिता यदाग्नः शुचिर्नामाग्निरुक्तः संघर्षात्मा मरूपयोः मध्यना
डीमध्यसंस्थविश्वस्थरूपचित्रयेति एतदुदानस्य परमेश्वरप्रधानेरूपैर्ब्राह्मणाब्रह्मणि।
व्यापानसमयेवदृष्टमात्रविश्रान्तिभाजो विदुः तदारोहेतदुदानभूमिकायाः सोपान।
कल्पत्वात् अतएवमायामलदाहसामर्थ्यान्यनादेहेत्प्रधानतयाविशेषवेल्लवायारः
मेषविष्णुविरिंचाद्देवपिवीवेश्वरतोदयेभिन्नप्रमेयप्रसरस्यपूर्वरूपपराक्रियया
टतीयतनयनस्य दर्शितमेवोन्मीलनमित्यलम् अस्यां दशायां विज्ञानाकलाव्यवस्थि
ता इति सम्बन्धः ते च पूर्वमेवोक्ताः नन्वियं निर्मला दशा तत्स्यैते कथमित्याशंक्याह
यतोऽत्र दशायां शुद्धिरस्ति मलद्वयस्य मूलत एवाभावात् आणवमलस्याप्यनात्म।
निषु यष्टकादौ जडे आत्मभावाभिमानरूपस्यैवंभूतस्याभिवृत्तेः बोधएवात्मत्वाभिमा
नात्मनस्तु बुद्धिरूपो विपर्ययो विज्ञानाकलानां चेतनरूपमित्यतो हेतोरस्यां दशायां ते
व स्थिताः नन्वेवमागमे तेषां बंधुशास्त्रवः स्वभावस्यायोगः यदुक्तम् अकलौ द्वौ
परिज्ञेयौ सम्यक्त्वमसद्भवयोरिति त्रयोदशात्मके भेदे स्वरूपमकलावुभौ प्रतिप्र।
लयाकलभेदेपि स्वविज्ञानाकलावुभावितितद्धि कथ्यते नेत्याह तेषां चेति इह तु से
सारोद्धृतितीर्णतः सैवोपादेया प्रथमावस्था पामभगवत्स्वरूपापेक्षया हेयतमा अप्रथम
स्यप्रथमे प्रवभूषतद्वापतितसेनापतितत्वपरिज्ञाणप्रकारमसदृशीदशेति ततस्तुर्य।
त्वेनगणनामित्याशयः मंत्रेश्वरा अपि चेति मंत्रेशाद्यास्वयायते अस्यामेवेति तुर्या
याम् यद्यपि चेति ततश्च पूर्णरूपलाभात् तुर्यातीततैव युक्तेति यावत् मंत्रशा[illegible]स्त्वेव
ईशाना हृत्येवंव्याचष्टे यदिवेति अनुन्मीलितविमर्शा इत्येतन्मंत्रदृष्टानामभिप्रा
येणापुनरनूदितम् तत्रैवेति तुर्यदशायाम् तदपीश्वरो पितुर्यैवस्थानम् यस्मात्त

यीवस्यैवेतिसम्बन्धः नन्वबहवस्तेउक्ताः आहृतदानज्ञानानीति ईश्वरस्याभावविति
श्चैतैकत्वेनिर्विवादमितिभावः कर्मधारयेजातिव्यक्त्योरेकताभिप्रायेणासमर्थयते त
स्याश्चेत्यादिना नन्वत्रव्याख्यानेमंत्रेश्वराः केनसंगृहीताः मंत्रपदेनतज्जातीयत्वादीश
पदेनसमानवाच्यताकृतेनतेत्रन्यायेनेतिदर्शयति अथवेतिसर्वेद्यापवेद्यादिरूपता
यामलतानवेयथाप्रकृष्यमाणोविविधभूमिकोऽज्ञावनेकरोति तथापिकर्तृतापि
क्रमेणाकृष्यमाणोऽन्यर्थः ईश्वरशक्त्यावेशादिति अहमिति प्रमातृशक्त्यावेशात्समा
दृविशेषरूपता समलानिर्मलाकर्तृतातिशापवतीचतस्येवयुक्तेतियावत् ध्यानेपी।
तिध्यानेविश्वात्मकः परइत्यत्रविहृतमितिवृत्तेरेवंमितिसूत्रवृत्तिभ्याम् ध्यानइतिध्या
चष्टेतदर्यातीतपदेविति प्रवहणाव्यापारासंस्पर्शनहेतुः देशकालभेदापत्तेगमनेप्र
वहणादेशकालावपिचापित्राहनैकमात्रसारजातेननत्वकर्पांचिदिन्नाविति विश्वा।
त्मकइत्यनेनपादेनक्वचिदीश्वरत्वक्तरूहतमिवपवेतिदर्शयति यद्यपिचेतिप्रथम।
व्याख्यानेमंत्रेशपदमेकमितिचेतस्मिन्निपायाह अथवेति प्रथमेति अयंहिपूर्णोता
याः सारेमः विज्ञानाकलइवनिर्मलइवनिर्मलेनायाः मलयाकलेमायाख्यमलभा
वेपिननिर्मलताकार्ममलताकार्ममलयोगेनतद्भावस्यानात्यन्तिकत्वात् अस्येती
श्वरस्यैवेदंरूपतापरित्यागेनेतिक्रमेणासंवेदनेवेद्याकारतामवभासप्राधान्येनस्वीकु
र्वाणातदाकारस्त्वदावस्थाविन्दुर्येनदुभूमीप्रतिपद्यतइदंमतमोहरूपतयानिरोधिन्वास्व
भासभागेनन्यक्कृतेविमर्शभागस्वीकारेणाहन्तभागविश्रान्त्याप्राणापायावलम्बिकु
मसोऽवस्यान्नादनादान्तरूपतामारोहति ततोपिप्रबाहात्मकत्वाच्छूरूपतामस्येसंकोचता
गतारतम्येनशक्तिव्यापिनीसमनस्योन्मनरुक्ताभावंप्रतिपद्यते परतः शुद्धस्वभावोन्मी
लनेशुद्धात्मतयापरमशिवतामित्याऽन्तमेततत् तदेवाह प्राणशक्तिविन्द्वादिपरमेश्वरा
धिष्ठितापरमेश्वरोऽन्मेषमात्ररूपाचेत्यर्थः कल्पशद्धेनेतिवृत्तिगतेनकल्पशद्धः।
स्वभाववाची तथाहिपरमेश्वरनिःश्वसितरूपः समस्तोऽयंप्रमेयप्रमातृवर्गः त।
त्रोक्तंभू तत्तत्राभिधानातायोधिष्ठेयः सउच्यतेपिंडस्थइतितेप्राहुः पदस्थमपरंवि
दुः मंत्रास्तत्पतयः सेशारूपस्थमितिकीर्त्यते रूपातीतः पराशक्तिः सर्वव्यापारप्य
नामया निष्प्रपंचोनिराभासः शुद्धः स्वात्मन्यवस्थितः सर्वातीतः शिवोज्ञेयोयंवि
दित्वाविमुच्यतेइति एवंपरमेश्वराभिप्रायेणव्याख्याय अस्मदायभिप्रायेणव्याच
ष्टे योगिनामिति तदेवदर्शयतिप्राणादिग्राहकापेक्षयायुक्तिराभासंयोजन
प्रकारसहस्राभासपरामर्शनत्वप्रतिपादितायाः असावितिआगमार्थसारः
बहुवितत्येति वितत्यविपुलेनविहितइत्यर्थइतिशिवम् ॥ः महामाहेश्व
रश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्या
मागमाधिकारेप्रमातृतत्त्वविमर्शोद्वितीयः ॥ ॥ आदितः विमर्शाः
१९ ॥ः समाप्तश्चायमागमार्थसंग्रहाधिकारः ॥ ॥ः

वन्दे वमस्त तरसमयंवेद्यंयोन्तत्तरेनिजेधाम्नि पूर्णीभावयति तमाममस्तेशंतेन।
मस्यामि ॥ एवंस्वप्रकाशमात्मतत्त्वंज्ञानक्रियात्मकशक्तिप्रतिष्ठातात्महेश्वर
रूपंवितत्य युक्त्यागमोपबृंहितमधिकारत्रयेणोक्तंतदेवसंक्षेपेणास्मयक्तज्ञान।
त्वज्ञानित्वयोगित्वसिद्धयेभावनायुपयोगितयाशिष्यधियिनिवेशयितुंतत्त्वार्थ
संग्रहंश्लोकैः पंचदशभिर्दर्शयति स्वात्मैवसर्वजन्तूनामित्यादिभिर्जानातिचकरो
तिचेत्यन्तैः तत्रश्लोकेनपारमार्थिकंस्वरूपमुक्तम् ततः प्रमातृप्रमेयतत्त्वदर्शन।
द्विशानवभिर्वपन्तत्त्वंपंचभिः प्रत्यभिज्ञात्मकमोक्षतत्त्वमितिविमर्शस्यतात्पर्य
म् ॥ अथग्रन्थार्थोनिरूप्यते ॥ तत्रसूत्रमवतारयति ॥ इदानीमित्यादिना वित
ताभिधानानन्तरम् तेनानुन्मीलितवैतत्यापवोपोद्घातेनानुगृहीताः उन्मीलि
तवैतत्यापवोपोद्घातेनानुगृहीताः उन्मीलितवैतत्यास्तुपुनः संक्षिप्ततत्त्वार्था
भिलाषिणोऽत्यन्तवैतत्यान्तवैतत्यभीरवोपिमध्यमवैतत्याभिलाषिणस्तानेतत्प्रयो
नरूक्तमितिदर्शयति यत्कोक्तिः इष्टंतुविद्विषोलोकेसमासव्यासधारणमिति।
जन्तुपदेमर्मदर्शयति इहेत्यादिना तेनेयदविशेषेणापदिश्यते पुरुषएवेदंसर्व।
मित्यादि ततोस्योपदेशस्यमाहाविशेषउक्तः अतएवश्रीपरमेष्ठिपादैः ॥ श्रीशिव
दृष्टौ सर्वभावाः शिवः सर्वभावानामात्माशिवइतिनशिवदृष्टिरुक्ता अपितुतेष
स्वयमस्फुरतांधर्मस्वयपवस्फुरतात्मासशिवइति एतच्चादावेवाभिहितम् अ।
पिहितेषुस्वयमस्फुरतांधर्मस्पृहेविति स्वात्मैवसन्नीश्वरः ननुराजवत्तस्यभवतु
मानः सन्नीश्वरः ईश्वरः कीदृक्तन्नीश्वरइतिप्रश्नएवमुक्तः ईश्वरः केनराजवत्
केनज्ञानेनयन्नजन्तूनामेवंधीयेनतेषामीश्वरइति प्रश्नेत्वास्वात्मैवासौतेषांभ
वति ननुतेकेचिदन्येइति तदाह यदिवेति पूर्वोक्तइतिविश्वशरीरः कइतिज
न्तूनांकेनसंबंधेनासौसंबद्धइतियावत् तत्त्वज्ञानेहिज्ञेयतिष्ठेज्ञेयंचविश्वमि
तितद्रूपेतत्त्वोपदेशावकाशइत्याशयेनाह कस्यावस्थास्वरूपमिति तदन।
न्तरंहीतितदर्थरूपत्वादवष्टंभहिसंविन्नत्वमव्यवहितमेव विश्वभेदस्वीक।
रोति तदर्यातीतत्ववष्टंभमपेतदर्थदशाअयहिश्वभेदस्वीकुर्यादितित।
यास्याविश्वरूपतात्मव्यवहितः नन्वेवंतदर्यातीतोविश्वरूपतान्तःसर्वथै
वतदवर्णः नवर्णोसौनयातत्वव्यवहितावर्णइत्याह तस्याअपीति अथ
वेति अस्यांव्याख्यायांतदर्यातीतमपितदीयंप्रथमभूमिंतदर्थोन्यभूमिका
स्पर्शतास्पृष्टस्पृष्टमेव यदाह आदिभूमिकायामिति प्रथमोपादेय।
तो ततः प्रभृतिचलविगलनारम्भात् अखंडितग्राहकमादिकेहृत्तिगा
तेमहापदंव्याचष्टे यत्तदिति अनेनग्राहकपदंव्याख्यातम् अखंडितपदं
व्याचष्टे येत्रेत्यादिनाखंडितइत्यन्तेन तथेत्यादिनाग्राह्यपदंव्याचष्टे।

ई. प्र.
ज्ञा. टी.
१५९

तत्रेत्यादिना तद्विशेषणमुखेनेति तयोरित्यादिना मेलनापदम् तयोरिति
ग्राहकग्राह्ययोः परस्परेति अखण्डितपदेन ग्राहकस्य ग्राहकान्तराद्ग्राह्यस्य ग्रा।
ह्यान्तराच्च विच्छेद इति दर्शितम्‌ अन्तर्नाद्यपरस्परतेनापीति उपबृंहितपदं विवृ
णोति निराकाङ्क्ष इत्यन्तेन सर्वमर्थं संक्षिपति अलं कृतेति ॥ १७३ ॥
नन्वेवं कस्य को बन्धः कश्च मोचनायायं यत्न इत्याशंक्याह सूत्रम्‌ तत्र स्वस्वे
दंभाग इति एवं स्वात्मनि महेश्वरे स्थिते तत्रैव स्वात्मदर्पणे तेनैव स्वातन्त्र्यस्व
रूपः संकोचग्रहः स इदंभागः तन्मध्ये यद् बुद्धिप्राणदेहादिरूपमिदन्तया वेद्यं त
त्र तस्य वेद्यस्य ग्राहकत्वसमुचितेयतोऽस्य दन्ताभिभवात्समर्थेन ग्राहकस्वभा
वत्वे तेनाहं पूर्णेन कृतकेनाहंभावेन परामर्शो भाति स तथाभूतोऽहं स्वीत्या।
दिग्राहकः स्पृष्टः स च बद्धस्तस्य मोचनइति सूत्रार्थः अवतारणमाह इदानीमि।
त्यादिना तदभेद इति तस्यात्मन एकोपितस्यान्नात्मनो ग्राहकग्राह्यराशेरव्य।
तिरेकेऽपि उपपत्तौ हेतुमीयापाशक्तेः सामर्थ्यादिति प्रक्रमत इति श्लोकनवकस्य
यत्नार्थ्यमित्याशयः तत्रेति वैयधिकरण्येन विद्यमानाधिकरण्येन विवृ
णोति तस्मिन्नेवेति वैयधिकरण्ये चोभयथात्मत्वं व्याख्यानावसरे योजितमेव यद
तत इति तन्मध्यगतमेव तत्पर्थः तत्रैवेति ईश्वरेण प्रथितमिति तिरोविप्रकटीकृ।
तमित्यर्थः इदन्तयापीति स्फुटेन वेद्यत्वेनेति यावत्‌ उक्तमेवेति संसरणकस्य
भवतीत्यस्य प्रमातृचिन्तायाम्‌ तत्रार्थेति परमार्थोपदेशप्रक्रम इत्यर्थ इति
वक्तृपूर्वं निर्देशात्‌ छिन्नस्वरूपस्येति सम्बन्धः तत्रैवेति चित्स्वरूपे यत्स्यंदशासूत्रम्‌ त।
स्य तत्त्वेन परीक्षितत्वमिति तेनोपोद्धातेन तथाहि जडभूतानामिति जडोपक्रमे।
यदभिधानं तदतिमूढान्यतिरिक्तं तत्प्रबुद्धान्यतीति विशेषोत्र दर्शितः तत्केवले
स्वात्मेव सर्वजन्तूनामित्यनेन पूर्वमस्य निर्देशः यावत्स्वज्ञान्तरेणेत देवान्तस्त
मित्याह तथाहीति स्वग्रहणेन पूर्णचित्स्वरूपमेव परमेश्वरात्मकं निर्दिष्टम्‌ उक्ता
वेति एवमन्योन्यभिन्नानामित्यादिना अनेनहीति पूर्वोक्तेन सूत्रद्वयेन तदपिवे
तिज्ञानेकर्तनेति पूर्वेण सम्बन्धः तिरोधत्तेचेति आत्मानमाहरणेने निजायवस्था
त्विति यावत्‌ कर्तृस्यभावकत्वापगमभावः आत्मनेपदेन निजादेवनमइत्यनेन
तिरोधत्त इति व्याख्यातम्‌ ॥ १७४ ॥ नन्वेवमप्यस्तु तथापि नेश्वराद्व्य
तिरिक्तो नियमबन्धो भवेत्‌ बुद्ध्यादेश्चाहम्भावो निजमेव वपुः प्रकाशपराम
र्शपरमार्थत्वात्तस्योपि नास्य बन्धमापादयति यदवतरणा विवृतिः वेद्यैकदेशे
पीत्यादिः अनेनाहंभावाभिषिक्तस्यापि बुद्ध्यादेर्बन्धरूपत्वेन समर्थितमेवभ
वेदित्युक्तम्‌ तस्मादत्य उपपादनीय इत्याह स्वस्वरूपापरिज्ञानमय इति सत्य
म्‌ तकस्य चित्कथनं बन्धो नाम वस्तुतश्चित्स्वभावः स तत्वप एकः शिव इति।

किं तु तस्यैवान्तरत्वात् आयदा संकुचितां संविदवभाति तदा स्वस्य पूर्णा।
स्य रूपस्य यदपरिज्ञानं सर्वस्यैव पूर्णानंदोल्लकोऽनेन रूप्याभासस्तत्स्वभावस्त।
न्निबन्धनस्तेनैवद्वैतग्रोताख्यातिपरमार्थः प्राणाश्रयदेहादिसंकोचं वैचित्र्य च
चित्रस्तत्र एवानेकः प्रमातृमितमितो लोके संसारव्यादिशस्त्रेच स च भोक्ता बद्धः भो
गश्च नाम तत्र तस्मिन्ननेकत्वं प्रविसयोः स्पष्टोककल्पितो क्रियानंदो क्रियाज्ञानश
क्तीविमर्शप्रकाशमय्यो तेपव क्रमभोगस्वखंडः स्वेच मध्येतु विश्रमात्मकं तम्मा
मयामयमिति स एव भोगः आशंकापरिहारपरत्वेन सूत्रमवतारयति वेद्यैक
देशेपीत्यादिना अपीत्यन्तेनाशंकासूचिता शेषेण तत्परिहारः पुंस्त्वमित्यस्य
सौत्रस्य प्रमातृतिपदार्थमानविरोधव्याख्यानम् अखण्डत्वमिति विवद्धत्वमिति यावत्
अन्योन्यभेद इत्यनेकपदं सौत्रं स्पष्टमत तस्य भोगा इति च रसेस्तत्रार्थम् एतदितिबु।
द्ध्यादिरूपमपरिज्ञाने च तत्रेति परिमितत्वादन्योन्यरूपम् तेन यस्य प्रसिद्धेतेन
तस्य प्रसिद्धं व्याख्येयं लक्षणस्य सर्वत्रैवं रूपत्वादित्याशयः आणवमिति आण
वोत्थापनात् एतदिति परस्वरूपापरिज्ञानम् अतएवेति परिमितत्वमपरिज्ञा
नमेव ततस्तत्प्रतिपत्तेरपि द्वितीयप्रतिपत्त एवेति यदेति मन्तुव्यहेतुः स्वहेय
नेन विषयानां संभोगीत्यादिरूप्यः तामन्तरेण तकाहंभावान्संधानादनेकत्वेन
वल्कमिर्वाशहनयोतित्ता अनेनेति रूपस्तिग्रस्येन खण्डशोऽतिदीर्घगोनाम्।
शरीरगताभिन्नजीवत्वे खण्डीकरणे खण्डखण्डानां पृथग्जीवत्वप्रनरेकाभावाप।
त्तावकजीवनेतिधनतागत्वमपरापरप्रवाहेन च परिमितत्वं दर्शितम् अनेकत्वाप।
रिज्ञानेत स्वरूपाहेनैवोक्ता तिरोधत्त इति आख्यातिं दर्शयति अत्रैवोपपत्तिं स्मारयति
विपर्यासेहीति एवं यदुक्तं तदेव संदिग्धपुनराह यावदीति असंख्यातिमण।
स्याख्यातिं घटयति केवलमिति तेषामिति प्रमात्रन्तराणां तैरिति प्रमात्रन्तरैः
तत्त्वेति प्रमात्रन्तराणां तथाप्रतीतेरभावइतिवाक्यार्थरूपम् ननु व्यवहारेण किं
प्रयोजनम्‌ येनोक्तं व्यवजिहीर्षा व्यपज्ञातव्यमिति अत्राह व्यवहारपथइ
ति इहापीति स्वरूपविचारे स चेति आश्रयः पूर्णेनाहंभावेनाप्रत्यभिज्ञातमिति
सचासः अन्यथेति विश्वपूर्णाहंभावप्रत्यभिज्ञाने आद्यमर्धश्लोकं व्याकृत्य।
द्वितीयं व्याकुरुते ये चेत्यादिना निर्मिता विति प्रमात्रिवेर्त्यकशेषाः प्रतिपादयि
ष्यते इति सन्ज्ञानंदः क्रियापदस्तेत्यत्र निर्मितमिति एतच्च सूत्रेऽहंकारेतिकरोति
नोक्तम्‌ तेनत्यसंभागो व्याचष्टे ग्राहकाकारगतशब्देन तस्यैव व्यवच्छेदं दर्शयति प
रकीय इत्यादियोगिन इति यस्य तच्छेदनेपि संसारि वर्ते ग्राहकाणाकारगत स्वावेदः
स्वोल्लस्यो गतापि भोगः संसाव्य इत्येवं परयोगिपदेन त्वयोगिनामपि परस्वत्वा
दिसंविदेवभोग इत्येवं परयोगिपदेन त्वयोगिनामपि परस्वत्वादिसंविदेवभो
ग इत्येवंपरम्‌ बुद्धेश्चेति ग्राहकत्वेनाभिमन्यमानायामिति भावः बुद्धितावद्भि

ज्ञावभासाग्राहकीकृतापिपरिमितानन्निष्टेअप्यानन्दक्रियेअवर्षणतयाभूते
एवभिन्नावभासविषयत्वेनवाभिन्नावभासेतदेति ततःपरिमितत्वादित्यर्थः
॥ १२५ ॥ स्वष्टावित्यस्यसंग्राह्यव्यवच्छेद्यविभागदर्शनायसूत्रम् स्वांगरू
पेष्वभावेषुपत्युरिति स्वरूपाव्यतिरेकिणिविश्वे भगवतः प्रकाशविमर्शो
ज्ञानक्रियाशक्ती क्रियाशक्तेरेवविजृम्भात्मिकासदाशिवेशपदेआच्छाद
नीयेदन्तोन्मेषदायिनीमायाशक्तिः ताएतानेसर्गिकोभगवतोदृष्टाःस्व
रूपापरिज्ञानेतुभावेषुज्ञानेक्रियाशुद्धमेवभिन्नत्वेप्रकाशविमर्शोऽनन्तर
हीतमितिपक्षेपेत्तयाप्रकाशः प्रकाशप्रकाशात्वमप्रकाशइतिप्रकाश
क्रियानियमनात्मनिसत्त्वादीनि तन्मयत्वमितिसत्त्वादिमयत्वम् मा।
याशक्त्याचेति अनेनेदमाह भगवति विशुद्धचिदात्मनि क्रियाशक्तिरेवस्वा
तंत्र्यात्मिका विमर्शमयीततमायात्वेनत्रकिंचित् निर्मातव्यमेदापेक्षयाव
तदितिपशुरूपतानलोकेवमाया ततएवज्ञानक्रियामायानांसत्त्वेसमक।
रूपतयानोपादानमिति अचिरादितिसत्त्वानन्दसूत्रे अतएवप्रक्रमतस्तत्वतार
णिकायांसत्त्वक्रमिहेवननत्मयत्वंस्फुटीकरोति ॥ १२६ ॥ नन्वीश्वरस्यैव।
ज्ञानादयः पशोरपिसत्त्वादयआगमेषुशक्तयः एवंकिंनोक्ताइत्याशंकायांसू
त्रम् भेदस्थितेरितिभेदव्यवहारोयेविचार्यते तत्रचसंकुचितचिन्मात्रस्वभावः
पुरुषाणांस्यनेसर्गिकभावविषयेप्रकाशादिरूपंसर्वदातत्संगात् ततोन्य
संबंधकृततत् ततस्तुतस्माच्छक्तिमत्त्वेनप्राकृमानात्पशोर्भेदेनास्थितानिय
तःसत्त्वादीनि ततोनशक्तिव्यपदेश्यानियतःसत्त्वादीनि ततोनशक्तिव्य
पदेश्यानि पुरुषस्वभेदरूपात्स्वस्मान्नानियतोभेदेनसम्यतेततन्नत्सदभि।
मानमभिन्नापरमभोक्तुरपिशक्तिमतोभिन्नानीतिवस्तुतोस्यपरात्माः
शक्तिरूपाअपिनतथा नन्वपुरुषशक्तिमितिभेदनास्थितानीष्यन्तेउच्यते
इहकरणकार्यात्मके यदिचसत्त्वादयःपुरुषाऽव्यतिरेकेणस्युः नहिपुरु
षएवकारणमयोनसोपरिणामेन तदादादस्यहर्षितत्वादितिस्यात्तेष्वे
णपुरुषोविश्वमयरति तथाचेश्वरएवायेनपुरुषःकश्चित् तस्मादप्र
भिन्नात्मनयेपुरुषस्वरूपेचिन्त्यमानेसत्त्वादयः पृथिव्यन्तपरिणामम।
याश्चततोभिन्नाएवेति पृथगेवतेषामागमेषुगणनायुक्तेतिसूत्रार्थः
तमवतारयति ज्ञानक्रियेत्यादिना नतथेतिशक्तित्वेन अत्रहेतुः भेदे
नयदवभासनेनपेक्षत्वयातदभिमानकृतयाचभोक्तास्सर्वस्मात्तन्न।
एवैतेषांभेदेइतिनीत्यापरमेश्वरापेक्षयापितेनसहशक्तित्वविरुद्धश
क्तिहिंतवस्त्वन्तरमितिभणितमसकृत भोक्ताऽरमितिपरमेपश्च
भोक्तरितिपरमात्मशोस्यपशोःउक्तोपयोगइत्याशंक्याह ततोपि

चेतिमायाशक्तेर्हीतुर्भावेनाभिमतायास्तुउपपन्नयइतिपृथक्त्वस्योपपन्नेयेयो
मायययोपकल्पितःस्वप्रमाता तेसत्त्वादिकंपरात्मसहभावाविषयंमन्यते इतिसं
बंधः नन्वपशोरसत्त्वस्यभेदः परमभोक्तृत्वकथम् आत्मभोक्तृत्वेनकियत्तापि
ति ततश्चैवमस्याभिमानोयोभोक्ताततःसत्त्वादिरूपसत्त्वादिभिन्नमेवेति
अथायमभिमानोनाद्रियेत तर्हिनकेचनसत्त्वादयःसत्त्वादयोचेदादिवा अपि
तुज्ञानाद्यपिशक्त्यएव तदाह शक्तिस्थितितेनसत्त्वादिरूपत्वेवोऽङ्गवन्तीशक्ति।
त्वन्यकक्रिययोऽङ्गवतीत्याशयः तथाभावस्यज्ञातृत्वकर्तृत्वरूपस्यप्रसंगाःश
क्तेरेवअन्तर्गमीयते इत्यन्यथानुपपन्नत्वादनुवादस्यअन्वर्थइतिगुणाःशेष
उपकरणमित्यर्थः तेषामितिमनइतिशेषः आगमेइतिश्रीमतंगशास्त्रे ॥ १२७ ॥
ज्ञानशक्त्यादीनांपश्वंशेअपिसत्त्वादिगुणरूपत्वमुपपाद्यते सत्त्वानंदइति पशुर्वि।
श्वप्रभोःसत्त्वात्मकत्वमवनेकर्तृत्वेनवस्तुद्धविमर्शरूपाक्रियाशक्तिरत्यापेक्षावे।
त्कल्पाच्चविश्रान्तिरूपत्वेनानन्दशक्तिरितितदियंचिद्रूपत्वेवयतीयशोस्तुसत्त्वा
नेदत्वदभावोऽहयात्माच तत्रायोयःसत्त्वानंदभागः सेतिसत्त्वात्मत्वप्रकाशस्य
स्वात्मकमितियावत् यस्तदभावःप्रकाशानंदयोरभावःसतमस्याभावः तम
आवरणरूपम् द्वयस्यात्मात्वामिश्रस्वभावः चिद्रूपतेगगनतनीलानीलत्यायेनेक।
परामर्शवलात्वर्तमानोःनएवाक्लिष्टपरस्परमिश्रसत्त्वतममीप्रकृतेरूपंयस्यतत्प्र।
काशाप्रकाशरूपंइःस्वात्मकेरजः एकत्वनतेहिप्रकाशाप्रकाशयोःस्वभवमोहम
ज्ञना अत्रस्यतत्वापितस्यप्रकाशःकल्याणस्याप्रकाशस्तेत्यतस्तुख्यम् इयमवचपोवी
पर्येणचंचलरूपाक्रिया अनुभयरूपत्वनास्ति यथानीलेवस्तुपियिनीलानीलेत।
उभयानुसंधानपियिस्फुरेत् चतुर्थनकल्पितायांनाकल्पितायांपियिमात्रमर्हे।
ति अनीलनीलेएवहितदाभवेतामितित्रयएवहितदाभवेतामितित्रयएवगुणाइति
अपिप्रायार्थं सत्त्वेमावर्तते एतेस्त्रयोर्थमवतारयति सत्त्वादीनामित्यादिनापरमार्थइ
त्यादिना स्थितमेवेत्यन्तेन संविद्रूपत्वेवयतीतिभास्करनेत्यादियइक्तम् तदेवस्मार
यति प्रतियोगिनेति अभावेन तमपिहिसाव्याप्नोति तस्यापिप्रकाशविमर्शजीवि
तत्वादितिसूक्तमभावप्रतियोगिनीति एषोक्तस्वात्माभावप्रतियोगिनीति अ
त्रहेतुः पारिमित्यंतत्रापिग्राह्यतापादनम् उपरंजनादितिनिर्वचनेनव्याचष्टे अन्या
न्येत्यादिना ननुचतुर्थोपिगुणोनुभयरूपःकस्मान्नोक्तइत्याह अनुभयरूपत्वेवि
ति नकथंचित्प्रतीतिर्यस्यतदप्रतीतिरूपम् एवंहितत्किंचित्स्यात् यदिनीलमनी
लेचमनुक्ताउभयंनामभवेत् तदाणुभयमकल्पितंतदभावस्यानुभयेकल्पना।
बुद्ध्याविषयीक्रियते नचोभयंतेनमुक्तासंभवविचिद्रूपतेगेरूपंनीलमितिचपरार
श्यमनीलेचेत्येवमुभयंनत्वतत्त्यागेनोभयताद्यतीयाकाचिन्नदाह तृतीयेत्यादि ए
तदेवपरिचष्टयति नथाहीति अनीलेचेत्यादिनाऽवभासमसारत्वेनाभावस्यवस्त्वं

ई॰ श्वर प्र ज्ञा॰ टी॰ २०१

प्रतिपादयति एवं चेत्तिवस्तुत्वे विरोधं दर्शयति यदि तेउभयेनामनीलादनी
लाच्च राशेरन्तरेण न किंचिदित्येवं दृश्यते तथा चेति नन्वेवं तृतीयो राशिः कथम्
अन्त्येऽपि बलादित्याह तथापीति यत्पुनरिति नहीति यथास्माभिस्तृतीयो राशि
रुपगतस्तथैवोक्तम् द्वयात्मेति द्वयं चेति तस्यात्माचेति द्वयस्यैवात्मेति उभयथापीति
नीलतया च एकप्रतीतावितिअन्यस्मिन्निरूपणायाम् एवं तृतीयरूपणायास्तद्वा।
तिरिक्तं च तत्त्वेन किंचिदस्तीत्येतदुपसंहरति यत्पुनरिति तदिति नीलम् अन
दिति अनीलम् वस्तुप्रतीतावितिनकिंचिदिति शाब्दगतेमात्रमेवेतियावत् इती
यस्तत्वप्रतीतिरूपत्वेनासत्त्वं निदर्शयति क्रियात्विति अत्रैवोपपत्तिमाह नहीति
तदेति क्रियाप्रतिभासेन त्वक्रियाचेदुःखं भगवति साऽङ्गीकृतेति सउःखेस्या
त् नेत्याह पूर्वमिति सत्वरूपाय विज्ञानमयः इत्यत्र सामान्येन निर्दिष्टस्य पशोः
सत्त्वमित्यादौ तदभावोपि समाप्तशोविन्मादौ च यद्विशेषणत्वपाते पश्चपदं तन्निमि
त्तकोयमर्थो लभ्यते क्रियायायद्दुःखं विरूपत्वमयं मायीयः प्रकाश इति तत
श्चेदं जातमित्याह मायापरपाश इति अत इति चिन्मय्याः क्रियायाः एतदेवान्यो
न्यं वैलक्षण्यं स्फुटं पदे मायीये च स्फुरयति न हि विपरीतरूपेति नन्विति च तेनोक्त
मा विपरीता सकलमाया उत्तमा एवमलपवसंस्कारानपि कोप्यधिकरवसंविदित।
त्यादेव पशुत्वेन चिन्त्यदेतज्ज्ञानाभासात्मनो विपरीतस्य कालनिदानस्याभावात् अ
त्रहेतुः तदेति ननु यदि ततश्चिन्मय्याः क्रियायाः न ज्ञानं भिद्यते तर्हि विरूपाये
तयाकथं ज्ञानक्रियेरभेदेनोक्ते स्वाङ्गरूपेषु पशुवित्यत्र एतत्परिहरति रोद्धीत्यादि
पार्थिवमण्डविचित्रसृष्टिप्रधानेन ब्रह्मणापि षृष्टेः प्राकृतं तत्स्फुटसंस्कारशेषतया।
स्थिति प्रधानेन विष्णुना मायाण्डे तु नीलसंस्काररूपतोन्मेषकलेति प्रत्ययप्रथा
नं संहारपदमिति रुद्रेणानन्तस्य भगवतो या क्रियाशक्तिः संहरणरूपाऽवभासनप्र
धानायाज्ञानशक्तेरन्यासा तेनैवं प्रमातृप्रमेययोर्णां परस्परव्यवच्छेदात्मकशून्य
ता प्रधाना मायाशक्तिरित्युच्यते साच निषेधरूपारूढाधिष्ठिताशक्तिरपरदशा।
समाहृत्ताणरूपा सदाशिवेश्वरदशायामप्यस्ति तत्राहमित्यमनाग्रूपेणाऽऽच्छाद
नीयइदंभावोपरस्वभावः सततया रूढस्य स्वात्मन्याशङ्क्यासमुत्थापनीयः संहरणरूप
तया च शक्तिश्चिद्रूपता चिता तस्यां दशायां परभोगोपिनना चिता सदाशिवेश्वर
ता च परमपदात् भिद्यते देशकालादिभेदाभावादिति तावानेव शिवनाथः तता
एवरुद्रेश्वरसदाशिवस्वमयः परमेश्वरपदमयश्च इति तदपवर्तिनां विष्णुब्रह्मादीनां
देवत्वं पशुत्वं च यथाक्रमम् भिन्नप्रमेयप्रसरे ब्रह्मा विष्णुस्तत्रेश्वराविवेकः साच
दशा रुद्रस्यापि देवता निषेधरूपापेक्षणेपदोहं सर्वमित्यपि इत्यादि ततश्च रुद्रपद
तावद्भयं प्रकाशाप्रकाशलक्षणां मेलयन्ती ज्ञानशक्तिभेदेन व्यवस्थाप्यत इति
संभाव्यमेतत् तस्यां हि सत्यामिदन्ता निर्देश्यता भवति अपररूपात्तदभिन्नाच।

अहमिति इदन्तापरामर्शोऽप्यस्तीति संविदतएव परापररूपा क्रियाशक्तिप्रधानाऽऽमेष्वीश्वरा
वस्थोक्ता साच भगवति न भिद्यते तावद्रूपत्वात्संविद इति पूर्वपक्षे ज्ञानक्रियाभेदेन।
यन्निरूपितं तत्रायुक्तमिति ॥ १३८ ॥ एवं प्रमातृतत्त्वं पशुपतिभेदेन निरूपित
म् भोगश्च स्वात्मापृथग्योगो निरूपितः इदानीं प्रमेयस्य भोग्यात्मनस्तत्त्वं वाच्य
म् एक एव चायं भोक्तृभोग्ययोगस्तत्त्वार्थविमर्शापकचनतयैव कर्तव्यो विमर्शो विच्छे।
दोमाभूदिति प्रकरणमेकमेवेदं व्याख्यातम् तत्र प्रमेयतावत्प्रमेयस्य तत्त्वं व्यवस्थितिनि
रूपयति येषां सामान्यिकेदन्ताऽऽद्यादिना इहाभासाएव तावदर्थाः तेषांचपरामर्शैकोन
कदाचिन्मिश्रीक्रियन्ते यत्र स्वलक्षणता मिश्रताभवन एव तु कदाचि इत्यमिश्राए
वावस्थप्यन्ते यत्र सामान्यलक्षणता उभयात्मनोऽपि असामान्यिकेनाहन्तकेनान्तरत्वा
दिति निर्देश्यत्वप्रख्याणां दंभावेन सहजभेदावमर्शनरूपेणा प्रभोरपीश्वरस्यापि न केवलं
सद्योजातबालादेर्गोचरीकार्याः तेन सामान्यविशेषप्रकारेणाचित्रीकृत्वा युगपदे
काहन्ताविश्रान्त्यावभासनशीलाः ईश्वरदशायां हि भावोल्लासनान्तरीयकतया
संवित्संकोचरूपं निषेध्यानन्तरकं तन्मयत्वमात्ररूपं शून्यं रुद्रापिष्ठात्मकं वित्यका
शेनैव प्रकाशमानम् अहन्तानिषेधरूपाप्रसामान्यिकीमिदन्तामुल्लासयति एतच्चा
नन्तरमेव निर्णीतम् एवं पत्यो प्रमेयदृश्यान्तः परमपतो तु भगवति प्रमेयकथैव ना।
स्तीत्याशयः सूक्ष्मपूर्वापरसंगमयत्न्यकरणावतारोऽसृत्र मवतारयति एवमित्यादि
ना यद्यपीति बालदारकादेः न केवलमिति इयतान्तरेऽपि शाब्दः प्रभोरित्येतदनन्तर
तेनव्याख्येयत्वमिति दर्शितम् ननु सामान्यिकेदन्तापरामर्शएव हि बालेऽपि न प्रतीतम् नन
सामान्यिकेदन्तापरामर्श एव बालेपिन प्रतीतम् तत्कथं तद्रूपतो दृष्टेष्टान्तीकृतम् प्रती
तमिति दर्शयति तस्येत्यादिना अनुमानादित्यन्तेन एतदेवघटयति यदिहीति सन्निति
बालः तस्येति बालस्य प्रागिति साक्षात्कारात् पूर्वं एवं दृष्टान्ते हेतोरपि शाब्दनहृच्चितत्त्वरूपो।
स्फुटीकृत्य परिच्छद्यदार्ष्टान्तिके योजयति तेनेचेति अनेकेत्यादि पदेन स्वलक्षणात्मनः
एषणिमित्यादिना च सामान्यलक्षणरूपा निर्दिष्टाः ननु प्रत्याभासं पूर्वं प्रमितिर्वा।
पारश्चर्चितः ततश्च सर्वदेव पृथगाभासाभान्ति न तु मिश्रतयेत्याशङ्क्यैकाभासोपि
कश्चिदन्तर्नीतस्त्वान्तरीयकाभासवर्गो न नास्ति वाक्यपरामर्शसमन्वित इति इह द
येऽरहीत्याह तत्रचघटइत्यादि तथेति घटइत्येकावभासस्य च नानेकाभासता मात्रा
देवस्वलक्षणमित्याह देशकालादीति आदिग्रहणेन प्रमात्रन्तरग्राह्यत्वादिदेशा
दिदेशादिकावभासान्तरासंभेदेनतु सामान्यरूपेणैव नतु स्वलक्षणतेति दर्शयति अने।
कावभासेत्यादिना पुर इति देशावभासः अवस्थितत्वमिति वर्तमानकालाभासः एवंस्व
लक्षणावभासं मिश्रं विचार्य सामान्याभासं विचारयति पुरोवस्थितावभातमिति अ।
पिशब्दात्त्वातन्त्र्येण विकल्प्यमानता यद्यपीश्वरापेक्षया नास्ति तथापि साक्षात्कारि
पीश्वरस्योपपन्नः सामान्याभासस्तथा साक्षात्कारिणामीश्वरे भासनादित्येव न कि अत
एवेश्वरस्यापीति अपिशब्देन पठिष्यति ननु पश्यन्दीपस्येत्यविरुद्धाभासानां मेलनं

मुपपादितम् विरोधाविरोधौ च नियतिशक्त्यपेक्षया प्रमातृस्थिति न तु भगवति
कोऽपि विरोधाविरोधनियमस्तत्र नियमाभावे विषाणित्वाभासस्वरूपं पृथुबुध्नोदरा
काराभासेनापि किं न मिश्रता तत्राह सङ्कुचिता एते कथं भगवति स्वलक्षणाभा
सास्तथाशंकां दर्शयन्नपोहति नचेति तेनोक्तेन प्रकारेणाभासानां घटे हि चित्रवत्तेमि
श्रीकरणात्मकं तद्यद्यपि भगवति न नियते ततएव घटापेक्षया घटोऽपि विषाणमि
ड्डकोऽपि घटाभासः साक्षात्काररूपएवावभाति तथापि स्रष्टा येन गृहीत
बीज न तु तदपेक्षया नियतिशक्तिमहिम्ना विषाणित्वसाम्यादिमत्त्वनियमोऽपि।
न तु प्रथते तेनापि प्रथा तत्राक्त न तु समङ्कुचितप्रथा तत्र नास्तीति ननु ते भावाः किंस्व
वसृष्टा एव केचन स्थिताः नेत्याह तेचेति तेनेति तेनेति यावत् अस्मदादिदृष्टपु
र्वास्तैनैव भगवता निर्मीयन्ते प्रजापतिमातापितृक्रमकारणादेस्तु निर्मातृताभिमा।
नोयः सोऽपि तस्यैव सृष्टिविस्तुकमसहकृत् ॥ १७५ ॥ः एवं सदाशिवेशतायां।
प्रमेयवृत्तान्तो निरूपितः परमशिवस्यापि यदेव प्रमेययोगित्वेन पृथक्किंचि
दित्यतः परं पशुप्रतिप्रमेयवृत्तान्तः श्लोकत्रयेणोच्यते तत्र प्रथमेन पीठबंधक
रोति तेत भिन्नावभासार्थाइति तः ईश्वरप्रमेयाद्विशेषद्योतकः ईश्वरस्य हि शुद्ध
विमर्शविषयाः सर्वे घीन तु विकल्प्याः पश्चार्धेविवेति तेविषाणसामान्यरूपत्वेनप
स्थितधर्मतया भिन्नावभासाः तथा प्रतिप्राणिप्रत्यवमर्शं च स्ववासनानुसारेण स्वय
मवस्थापिताभिः प्रियोऽयं शत्रुरयमित्येवं मायाभिर्विभिन्नाभिः संज्ञाभिर्भिन्ना।
वभासाः प्रकल्प्याः विकल्पनीयाः ततएव सर्वात्मकविरोधोन्मेषेऽपि मायावि।
ज्ञम्भितप्रधानापोहनसारतया हानादानादिविषयीकार्यत्वेनार्था भवन्ति नी
लमिदं गौरोऽहं सुख्यहमिति सर्वथैवावभासस्य विश्रान्तिधामत्वात् कस्यक आह
प्रत्यगात्मनः प्रतिपुरुषमव्यामिश्रस्वसंवेदनावगमरूपत्वेनाऽसंकीर्णदेहादिसंकुचि
ताहंप्रकाशात्मनः कृशोऽहमित्यादितत्तद्विभिन्नसंज्ञाभिरुपलक्षितस्य सर्वतानुसे
वणा संकल्पतेऽन्यत्र च विकल्पविषयत्वेन एतद्विकल्पप्रधान एव च सदापशुवि
तिस्वार्थः तेमेदित्याह एवमिति न केवलं पश्वन्तो भावावभासः यावदीश्वरस्यापि
सत्त्वेवमिति अविकल्प्यतयेति विशेषः यदीश्वरशब्देन परमशिवः तस्यापि भावा
भासएवमितीश्वरताहेवेणाएवकारेणातोरऽर्थोव्याख्यातः उपक्रमतइति हतीये
तु श्लोके निर्वाहयिष्यतीत्यर्थः तथा हि पूर्वव्याख्यातेपूर्वपूर्वप्रमातृतत्त्वाविर्योगे
चोत्तरोत्तरप्रमातृभूमिदर्शयितेऽपूर्वोक्तमनुवदति एवमित्यादिना अवस्था
पितायत्नेन सामान्यात्मनइति स्वलक्षणारूपाः अपि शब्दगोचरीकार्यत्वेन सामा
न्यात्मकएवेति प्रागेवोक्तमसकृत् ते विविक्तसंज्ञाप्रपंचेन व्यवहारपथमुपनीयन्त
इति संबंधः स्वयमप्यनेकसंज्ञास्पदेरित्यनेन तत्तदित्यादिसोऽहमयविषयत्वे।
नयोजयति अनन्तरमिति तस्यासाधारणीत्यत्र इयत्ताविभिः श्लोकैर्वोक्ता का वा
कृतया अस्तु त्ववस्तु निर्देशमित्याह तत्र हि भिन्नेत्यादिना सोऽहं वृत्तावष्टमय।

थायोजितमिति दर्शयति प्रमातृत्वाणामपीति एतदेवोपपादयति मायीये
त्यादिना प्रमेयभेदे हि स्मितिमायाप्रमातृस्थितिः तस्यां च मतेः प्रमेयभेदइति
पुगलकस्तु सृष्टिरेव भगवतः संसाररूपनम् एतदेव व्यतिरेकमुखेनाह पर
मार्थेऽपितद्भयमिति वेद्यवेदकात्मकमभिन्नमेव उक्तं चैतत्तन्मयाद्दृशमेतेरष्ट
इति सूत्रे ननु एवं परमार्थप्रमातरि चेत् सर्वमभिन्नं तर्हि प्राणाद्यपेक्षयातावच्छ
रीरमस्तु वेद्यम् प्राणादितु किमपेक्षया वेद्यमुच्यते अत्राह शून्यप्रमात्रपेक्षया
पीति ननु शून्यमपि वेद्यमेव तत् किमपेक्षयेति वाच्यम् उच्यते शून्यस्यापीति
वेदकइति विकल्पकइति यावत् अर्वागदृष्टं हि तत् शून्यं साक्षात्कारभूमिमिति
स्फुटभावेन अपितु समस्तग्राह्यादिवेद्यविनिर्मुक्तं नेति नेतिन्यासवादिदृ
ष्ट्यायदुपकल्पितं तद्धि कल्पविज्ञानेषु शून्यागमादिप्रभवेच कास्ति अथात्र
शून्यप्रमातरि साक्षात्कारात्मकं संवेदनं किं न संभवत्येव संभवति चेत्याह
योगिस्थितिप्राणवृत्त्यादिसाक्षात्कारानन्तरं भावनाप्रभवेन ज्ञानेन येन शून्य
मपि विषयीकर्तुमवसीयते तस्य शून्यान्तरे तद्वेद्य शून्यापेक्षया वितत बहुप्रमा
तृभावाभवन्ति तथाहि देहाभावरूपशून्ये देहातीतमहमिति बोधः शून्यप्रमा।
तृभावेन विषयीक्रियते महाविदेहधारणासमापत्तौ पुनस्तदहंबोधशून्यप्रा
णाभावरूपं हादप्राप्ताल्पोपलक्षितेन शून्येन तदपि परतरेणोत्यवतात्तम्य
भेदेन मायापदे तस्यैव सजन्यमानशून्यान्तापर्यन्तस्यालाभात् न चेयम्।
नवस्थाकांचन क्षतिविपन्नापदि हि कल्पितो ग्राहकोऽग्राहकान्तरेण
गृहीतउद्भिन्नोऽवेद्यतामेव वेद्यकतायां प्रयोजकीवाणः ननु वेद्यं
नातिद्रुतगमापन्न तदानवस्थातेभवेद्यस्यैव ज्ञान्तिर्नभवेद्यावत्तग्राहकस्य संवि
त्समावेशिता हम्भावस्यस्यातेतस्यैव ग्राहकतायां प्रयोजक इति शुद्ध संविदेव प
रमार्थतः सर्वत्र ग्राहिका यद्यप्यर्थास्थितिरित्तिन्यायात् वेद्यत्वतन्त्रमायीयात्त्र
ग्राहकान्तरानवस्थैवनहृषणम् वस्तुनः स्वउन्नायोगात् तत्प्रमातृतावसरे च सं
विदादाविष्टमपि तच्छून्यं भिन्नवोधरूपवेद्येश्वरादिसर्वज्ञप्रमात्रन्तरापेक्षयाभि
न्नं वेद्यं चेति तदाहनचेति अनवस्थानदोषावहा चेति यावत् ननु च मा भूदन
वस्थानदोषः ईश्वरपदे तथ्यतच्छून्यं यदपेक्षया आच्छादनीयस्यैव भावस्योल्लास
स्तेन तन्नसंवेद्यं शून्यान्तरेणोति चेत् तदपिकेनेत्यनवस्था अवेद्यत्वे च तच्छून्येनेदन्ता
याप्रकाशनेऽप्रकाशरूपत्वादसत्त्वात् तदसद्भावेच करदन्तनिषेध इति दोषः
भवेदेव दोषः यदि शून्यान्तरेवेद्यमेवा त्र ग्राहकं स्यात् न च तथा नापि पूर्णचिद्रू
पं तदपेक्षयेदन्तोल्लासात्मकभेदप्रथनायोगात् अपितु तत्र पूर्णचिद्रूपपर्यन्तस
ङ्कुचिते विश्वतः पलायमानमिव विश्वाभावरूपं संवेदनं स्वप्रकाशमकाल्क
लितं पूर्णचिद्रूपात्परमार्थेनाभिन्नमपि भिन्नमिव प्रथते चिद्रूपता स्यात्तेऽन्या

६।
ई॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
३॰२

देवपरापरस्वरूपोल्लासकाभिलाषदेपेक्षयेदन्तोल्लासोयुक्त एवनानवस्थाका
विदिति एवमर्थविनत्याह यतस्त्यादिना चिन्मात्रेति विश्वहरणी चिद्रूपापेक्ष
येत्यर्थः अहद्यानुपपत्तिरिति उपपादितेचाशुद्ध चिदपेक्षयासर्वस्याव्याप्तिरे
कादृह्यमित्याशयः नसंविदपेक्षया नाप्यन्योन्यापेक्षयाभावानांभेदोयुज्यते
नचनास्त्यसौ तात्मा हेतोविदमपरामर्श किंतदित्याह तस्यत्यादिना ईश्वरःपरापरा
वस्थात्मातस्यायाशुद्ध चिद्रूपतासपरावस्थात्माभागः तत्रापीति तस्यामेवावि
श्रान्तः पुनरिति ततःपरदशाभागाद्विशेषमस्याह अभावरूपत्वादेवेति वि
श्वरूपतासप्रकाशापरामर्शपूर्णास्फुरति विश्वाभावस्तु विश्वरूपतप्रकाशने
नविमर्शनमित्येवंनतत्स्थः स्वयंतस्योप्यवश्यंप्रकाशनविमर्शावपि एतत
एवेत्याह तदभावविमर्शे चेति प्रकाशत्वेन विमृश्यत्वेच स्फुरति यतः नन्वे।
वंजडएवाभ्युपतदपिनेतितु तेनापीति शब्दादीनां याद्दृशाभावपृथग्वेदका
किंचिदिदमिति तेनरूपेणास्फुरणात् नत्वभावोनिषेध्यमात्मानिषेध्य।
स्यावहिरप्याप्तोति यमत्वेननस्फुरति शब्दाभावः स्पर्शाभावइत्येवंसत्यम् यत्र
प्रतियोगी स्फुरतितत्रैवम् इहतुनतथेत्याह नहीति अवभासःस्यात् इति स
एवच विश्वावभासइदन्तयाचिन्त्यमिति समारब्धइत्यभिप्रायः कथंतर्हिसावभा
वविमर्शः आह किंतुनिर्विशेषणएवेति नतुमादृशस्याप्यत्रैकिंस्वरूपम् त
त्रचकथंनानवस्था अत्राह वेद्यमित्यादिचोद्यतइत्यन्तम् अत्रेश्वरपदेनत्वर्थी
यः प्रत्ययः नतत्रग्राहकान्तरमप्युज्यत इतिसमन्वयः वेद्येनाप्यत्येवयद्वेद्यमा
त्रेतेनाप्यविशिष्टवेद्यविशिष्टत्वादेव यन्निषेध्यमात्रेतिष्ठत्वेनतासैतोः सेत्र।
जडरूपाणांचिन्मात्रानां मायाप्रमातृणामपिसन्निधेयात्मानन्तर्थः विश्वमिति
मात्मेयरूपम् सर्वमायीयेनेति निषिद्धं भवतीत्यर्थः तस्यतन्त्रर्थ्यस्यरूपात्मत्वं स
म्पश्चिनोति सचकालस्यप्रथयास्फुटेनरूपेणाव्यहितः तत्रहेतुः अयमितिसा।
त्वात्क्रियमाणतयासइतिचसर्वेमाणतयातत एवमिलितत्वान्तसंधीयमानत
यायतोनाभासपदवीमेति ततआभासेइदमागोनिष्ठितायःकालःसतस्यन
विशेषकः अतएवसतनत्वर्थः ईश्वरस्यापिशिवनाथस्यद्वितीयमिवरूपम् वदा
तेहिमाचरुइदंदशा शिवतत्त्वस्यापरावस्थेति द्वितीयत्वमेवस्फुटयतिस्वात्म
संकोचइतिभेदवादिनामिवसंवित्तत्त्वंसमस्तात् ईश्वराशेः संकुचितमिवनिस्पसं
कोचादेवशून्यशब्दवाच्यं विश्वानवभासंसंहारतमःप्रधानेनमायायाःपदेहइ।
नायेनापिष्टितम् इवशब्दार्थमेवस्फुटयति एतामेवेति वस्तुतःएतामेवसंवि
त्स्वरूपेतत्त्वतेतपरेतथासंकोचेनत्यर्थः ईश्वरस्यवापरापरदशात्मनोद्वितीय
मपरदशात्मकंस्वरूपमनन्त्यर्थः परत्वरूपनिमग्नतेवचास्यतिइकशब्दः तामेवस्फु
टयति सापिचेति विश्वमीश्वरसंविदियद्यपि अहन्तायामन्तर्भेद तेनथापिसाह

नाविश्वतः संकुचितापितत्रस्फुरति प्रकाशाविमर्शसारा भवतिकथम् चिद्रू
पेनैवपरदशानिमग्नत्वेनेत्यर्थः ननुयावदहन्तानसंकुचितानतावदिदन्तोल्ला
सः यावच्चनासौतावत्कथमहन्तासंकुचेदित्यन्योन्याश्रयम् संवेद्यदर्पणोवाप
यमत्रस्यात् नचतदितिदर्शयति एकैवचेति एतदुक्तंभवति संविदःस्वातन्त्र्या
दन्तरादतिइर्घटमिदमपिममैवभाति अहमिदमिति तत्राहमितिएतामेव
संविद्रूपम् इदमित्यन्तरादिसंतत्संकुचितम् यदहमितिरूपम् तत्राहंभागस्यपू
र्णसंविद्रूपाहंभावाव्यतिरेकेणावप्रथा संकोचभागस्तुयस्मादिदन्तोल्लासस्
वतत्रैवाहमित्यत्ररूपप्रतिबिम्बकल्पतयास्फुरन्नपिनस्फुटोनेदम्भावेनापित
निर्मलतमेआदर्शे द्वितीयमलिनादर्शवदपरेदन्तावग्राहकत्वेनत्यंकरम्।
मीदृशोसंविदःस्वातन्त्र्यम् नकेवलंसप्रवृद्धमायायामीश्वरस्यबीदरूपेयाव।
त्पतितिद्वादु संकोचायांमायादशायामेषववर्तनीतिनिरूपयति मायादशाया।
मित्यादिनानीरूपत्वादिति ह्युपयुक्तस्यतकिंचिद्रूपंसंविदःसंवेद्यात्वनिर्भातो
स्यर्थः नाविति हृदयाभावपदाभावोमायापदत्वमेवमेवस्पृष्टयति संकोचस्त्विति
एतदेवस्पृष्टयति अहंविमर्शेनेति एविहारेवियोगः महाप्यात्वावदितिमहाशून्य
रूपाचितएवेतिमहासंहाररूपायोरीदशायांचेश्वरसंवेदएवपरमार्थतोविश्र
न्तेतिवाग्रहणान्यह अन्यथाहृद्यगेवेनामपरैरप्यन्तोपक्रमेणानिर्दिशेत तन्नम्।
हासंहारेपिपुर्यष्टकरूपत्वेनभाविसंहारैवचिद्रूपत्वेनापावस्तिष्ठन्त्येव तत्रक।
येचितोविश्वाभावरूपताइत्याशंक्याह पुर्यष्टकसंहारोपीति अपवेद्यप्रलयस
मेयपुर्यष्टकस्यापिवीजभावोपगमेनशून्यरूपतायामितिसेवशून्यरूपता त
द्बीजत्वेचिद्रूपप्रमातृभेदात्मिका तत्रौ इमहाशून्येसंस्काररूपतयातावदास्ते
यावत्सृष्टिस्मरणम् ततःपुनर्वीजप्ररोहात्पुर्यष्टकसृष्ट्वापूर्वोन्तर्गतकर्मवासना
नुसारेणापरीरकरणादितिचिद्भावः अपवेतिसंस्मारस्यविज्ञानाकलस्पष्टाया
पुर्यष्टकंचबुद्धिशरीरयोरप्युपलक्षणम् यदाह यत्रेति तदन्यथापुर्यष्टकेयो
भावस्तन्निष्ठाकाचिदस्थितिः शुद्धपुर्यष्टकमात्रप्रधानरूपामहाप्रलयावस्थासौका
स्मायानिष्ठादन्यत्रप्रलयेप्रधानादिविश्रमणरूपवान्तरप्रलये एतस्यस्वरूपम्।
स्याप्युपलक्षणमेवेयम् अपवेद्यत्वमहाप्रलयेनोपलक्षितम् एवंवेद्यकस्यशुद्ध
स्यकल्पितस्यचवेद्येनवियोगएकएव वेद्यस्यापिवानेनेति परस्परंवियोगःसा।
म्यविघात्वविश्रान्तत्वमेवेतिपद्यायोगभेदायतेइतिइदानींवेद्यस्यवेद्यान्तरेणावियो
गत्वयोर्वापरस्परमितिदर्शयति अन्येति वेद्यगतत्वाविशेषात्परस्पराभावं एक
एकमेवविशेववाग्रहणानाह सर्वेवेति ईश्वरपदादारभ्यवेद्यमात्रपर्यन्तामभावम्।
स्थायामिदमेवतत्तेचयदत्यस्यानतज्ञाप्रथनम् अन्यात्मत्वेपिचयतथातत्स्वरूपत्वे।
संहारशून्याभावादिशब्दाभिधेयेयंरुद्धापिष्टितेशुद्धसंवेदनस्याशुद्धमिदंभावाख्यं।

६.
ई. प्र.
ज्ञा. टी.
३.४

समाहृत्ययदायादिच्छारूपादेवस्वातन्त्र्याद्वीजमन्तर्भूतमुन्मिषति तदाह इच्छेत्यादि ।
एतदेवागमेन संवादयति सचेति साम्यमस्मयोर्दशयोर्योजयति तेनेत्यादिना सा
म्यमपि येन विशेषेणाभेदः परत्वापरत्वयोगश्च तमाह केवलमिति सबीजाश्र
यीतिबीजमपि विलीनं परमेश्वरस्वातन्त्र्यशक्तिशेषतामेतीति बीजावशेषा
विश्वभावारूढाहन्तेमोयोग्यतादिशाह्वामिधेयाइतिसंबन्धः योग्यतारूपतया
ऽप्रशान्ताशिवरूढदशयोः साम्यमाह तदानीमिति रूढमपि बीजपातेयोगेन
नेयमायीयाभिन्ना अर्थात्तेशिवात्मापि वेद्यतयावस्थिताइतिव्यञ्जयन्नेवयदे
रूपम् तत्रयोग्यताबीजरूपतामापितत्रविलीनातत्वम् भेदरूपत्वेयोग्यप
ग्यतास्याविलीनाभेदाभेदरूपत्वेनपरापरतयातयात्वयाईश्वरसंविदिप्रथा।
स्फुटातस्याअवशेषएवबीजभावोयद्गगवतः स्वातन्त्र्यमिति विशिष्टेवयेया।
ग्यता नत्वकारणाकार्ययोग्यतयाचितेतच्छिवेश्वरयोः कार्यकारणतेत्याशङ्का
मवददन्परिहरति यद्यपिचेति अर्वाग्दर्शनानां नयोगमोनतथापायोत्विकी
दृशामव्यासीनाः क्रमेणायनोदुःखन्ते स्वीकुर्वन्ते च ततस्तदीयाभासापेक्षयापो
र्वापर्यस्पष्टस्यापिभवेत्तस्यचपारमार्थिकरूपत्वलग्नतयाख्यातन्त्वमन्तःकमिव
क्रमन्यायेनस्पष्टतान्यपारमार्थ्येपितथाभावव्यवस्थानतस्तः स्वतोपिविका
र्यकारणभावोस्त्र यथाक्रमम् यत्तदाशिवपर्यन्तपार्थिवाद्यंचसृष्टे ते तत्त्व
वेप्राकृतेज्ञेये विनाशोत्पत्तिसंयुतमिति सकलप्रलयाकलविज्ञानकेव
लिमेत्रतदीशमहेश्वानामपिहीदमभावीयेनपारमित्यलक्षणोनान्तवेधान
देणतयेवकृतकत्वमुच्यते तदत्तदाशिवेश्वरयोरपितत्पवोक्तेप्राकृतमिति
तदेतदाह इदंभागेत्यादिना एतदुपमेहोसामस्पष्टयति तदेवमिति इदन्तावमर्श।
एवयदितत्रस्फुटः स्यात् तदाविश्वमेवतत्त्वंतत्रविश्वबीजमित्युचितएदम् वी
जसंस्कारयोग्यताशक्तिरूपंचासुदृशीनाम् नित्यान्तमेयमपि मवेत्तपदेचस्फु
टप्रकाशनोचितमेवेत्यहन्तायामेवविश्राम्यति नचामेतच्छुद्धेवाहन्ताविश्वबीज
तायाः परिस्फुरणादनभिव्यक्ततद्रूपचक्रवर्तिपंडितकविशिल्पप्रभृतिगतस्व
स्वकरणीयविशेषस्फुरणावदनएवशक्तिवाचोयुक्त्याव्यवहारः अतएवाह
यज्ञान्यग्राहकापेक्षमिति नन्वेवमेषाप्यन्यरूपाबीजमिति नित्यमेवेश्वरसंविद
न्तलग्ना ततः शून्यस्यकथं पृथक्प्रमातृता प्रमेयतावा अत्राह नचेति शून्यस्यक
देश्यहन्ताच्छादनमीश्वरसंविदभेदेविहायमायाशक्तेर्वशाद्धिन्नमालम्बनात् त
थैवेति तेनेवस्तुहेतनरूपणापरसंविदत्ववेपवंमध्येनेत्यर्थः तत्रशून्येसविन्मात्रत्व।
एंचसंकोचाधिकंचेत्युभयंदर्शयति तत्त्वेतिशून्येपततदेति सत्पन्नकोसमाधाना।
दे तत्ववोधएवतथ्यास्फारिध्यति किंवाधातिरिक्तशून्यताधिकेन एतन्नेत्याह
नहीतिसवयमिति स्पष्टिस्पष्टित्वेसंकोचाधिकोवायमस्मरणेतत्हेयोप्रागतमेव।

तदुक्तम् नन्वेवंसर्वप्रमाणत्वेततन्मेप्रतिपद्यतइति साचेति तत्रस्यपूर्णादि
मेयप्राणप्रमातृविश्रमः तथासतीति प्राणादिप्रमातृत्वस्थानेऽवस्था
नामितिशून्यप्रमातर्यैवावस्थितत्वादितिहेतुत्वताभ्येनव्याख्येयेनविरु
न्तइति तन्निवृत्तौ प्रलयाकलवद्देहाद्यप्रमाणतत्तदेहाद्युत्थानाद्ययोगात्
तथाभावइतिरागद्वेषद्वन्द्वस्थादेरभावः परिमितमेवतिशालिबीजेहिप्र
लालतेदुलकाणमात्रपूर्णाम् न्यग्रोधबीजादेरन्तः कृतानन्तशाखापल्ल।
वेस्कंधादेमहावीजान्यपरिमितमेव एवंसंसारिणांक्रमविकासो यावत्सर्व
ज्ञेषुविकासतारतम्येन परमोविकासो रूढस्मिविश्वव्याप्ते तदाह सर्वभावेति
तदितिचिन्तनम् अवशादेनवास्त्वेवानकोपिसंकोचस्तदाभासमात्रेसंकेति।
दर्शयति तथापीतिसंकोचेपि एवंशून्यस्यान्तर्गतत्वस्वस्मन्तताधिकाकृते
संकोचविकासतारतम्यमिन्द्रक्तानदासर्वावरणमलोपेतस्यज्ञानस्यानन्त्या
ज्ञेयमल्पमिति अतएवाह ग्राज्ञेयसंस्कारविच्छेदत्वारतम्येनसंविद्ज्ञाविका
साहिकासतारतम्यंग्राह्यग्राहकभावोव्यापकमितिदर्शयति योगिनोचेति
नचानवस्थितिस्सारयति तस्यापीति शून्यान्तरेवयच्छून्यादस्यविशेषेतनाह
एवंसमावेशोपदेशान्यानांप्रतियोगिसंवलितमेव निषेधसर्वकुर्वाणमाना।
नामतुद्धानामनन्तान्स्वयमानशून्ययोगोयोगिनामित्युक्तम् यतसमावेशावि
शारदास्तत्रविदस्तेदेहादिमेवयद्यपिवोपरूपाविष्टमभिमन्यन्ते तथापितदेह
प्राणादिमेदोलासतोपयोगिनांशून्यानावशमतत्रभावेनततत्रशून्यान्तरे
णकिंचिद्विद्येतदर्शयतिपारमार्थिकपक्षान्तरपरिग्रहणायदिवेतिविशेषः।
भावादिनिचटनेयाशून्यतानेतिभाति याचघटपटाभ्यांतत्रप्रतियोगिभेदस्र
स्कानतस्वरूपतोमेदोविवेकवतामवभातीतिनशून्यान्तरंकिंचिदस्ति नन्वेवं।
संसारिणांयोगभ्रविशून्यसंवेदनेकेन नहितेषामैश्वरीसंविदस्तिकएवमाह ।
अस्त्येवमा तदाहसर्वाचेषाइतिप्रतिपादितमितिपूर्वः पूर्वउत्तरस्तुत्तरेव्यभिचर
ति तत्त्वजरः पूर्वमितिसुक्तम् तत्रेतितत्संप्रमातृपरम्परायांमध्येरोदइतिसो
पिमायीयत्वेनहेयः तथापिनहेयः इत्याहसत्विति एकेशून्यप्रमातृस्वरूपेप्र
दर्शपहूतिंव्याचष्टे अत्रेति देवत्रशब्देनशरीरंवदता तच्छून्यानांनास्तिविकल्पन
शक्तिरित्युक्तम् अपोह्यमानेति संविदपेक्षया विकल्पनशक्तिस्साभेदहष्टा
तत्स्वरूपतामापन्ना मनोन्तःकरणम् तत्त्वप्रतियोग्यपोहनसहितार्थावमर्श
तथापरम् तत्रैवचदूराऽन्तासंसारिता ततएवएष्माद्यपोहप्रकारांशस्मस्वैव।
त्वशक्तिस्पर्शइतिवोपावोधात्माप्रमातापरमार्थप्रमातर्येन्नउचित्तिमशीत्म।
नि विश्राम्यति ततएवापोहनात्नेप्रसरतीति प्रकरणपंचकस्यप्रतिलोमा
वलोमभावनायांतात्पर्यम् तदपोहनेपरः प्रधानम् एतदेवस्फुटयति मनोहि

ई॰
प्र॰ ज्ञा॰
टी॰
३.५

ति सा चेति विकल्पनशक्तिः शङ्कराशिसमन्त्यस्येति स्वरूपावरणोचास्येति च
नयेन शङ्कनशक्त्यैव प्रतिपादितं प्रत्यवमर्शविविज्ञतया लोकशास्त्रव्यवहार
स्तु बहुर्विकल्पनव्यापारं ग्राह्यग्राहकविषयं विचित्रमस्याप्ययनेपामलत्रित
यमनुप्राणयन्ति यत्निरूपितम् पीठेश्वर्यो महाघोरा मोहयन्ति मुहुर्मुहुरिति
विषयेषु वमेलीनानिति चतान एवानुग्रहविमर्शावेशाधानो विकल्पनमपि य
न्येषां मुक्तिदायिन्यः यदादिष्टम् ज्ञानचक्रस्य शिवधाम फलप्रदाः पराः प्र
कथिता मन्त्रैरन्वघोराः शिवपाशकाः यद् इति एकैव मातृकामाया स्थिता ह्यष्टक
भेदिनीति स्वमार्गस्था ज्ञाता सिद्ध्युपपादिके ति तदाह संज्ञा विकल्पेति सेषा
संस॰॰॰ बहिरन्तश्च वर्तते इति प्रतिप्रमातृ विचित्रतया शङ्कनशक्तिमयी शाह
भावनातत्कृते विकल्पे वैचित्र्येऽस्य यत्वेवेति मलपरामर्शभूमिमस्पृशति
तन्मर्शोहि विकल्पेपि न बन्धरूपता एतच्च वक्ष्यते संसारोपि श्रान्तः संसरण
स्पृहयतामाह बन्धरूप इति स्वरूपजीवितत्वस्याह मलत्रयेत्यादि मायीयत्वे
त्रयस्याणुकम् मायाशक्त्येव तत्त्रयमिति इयतां शाङ्करमयं इति हृत्निर्व्याख्या।
ता एतच्च परमुपदेशात्तत्त्वमित्याह अत्रैवेति प्रवधानेन विकल्पस्य प्रश।
मनेवा विकल्पतानेनेति भाविनीत्या शुद्धपरामर्शीशेषीकरणो वा सर्वो ममाये
विभवइति स्थितं कार्यम् १८॥ ननु एवं विकल्पमानपदार्थाबन्धकरस्य
कम् तस्यायुक्तम् विकल्पत्वे यावान्यथा वाप्रविकल्पत्वेपि तावानेव हि सा
र्थः तत्को विशेषः प्रमेयस्य पति पशुप्रमातृतायाम् अयमित्याह तस्यासाधार
णीत्यादिना श्लोकयुगलेन तस्येति पशुकर्तृका स्पष्टिरीशस्पष्टिरुपाति नीते
नतद्रूपजीविनीसती असाधारणी प्रतिप्रमातृ प्रतिकालं च प्रमात्रन्तरदशानां
रायत्तवर्तनविहीना तथाहि इदं रूप्यमितियेन यदा स्पष्टं तत्तस्यैव तदेव नतु
पशोः स्वस्पष्टत्वे चेदीश्वर एव तत्प्रभाविति तत्स्पष्टेः किंनसाधारणता स्यात् यदि
स्वशक्तिः साम्य विदितास्यात् किं ततस्या ज्ञाता एव वशस्यैव सतो विकल्पन
शक्तिरुदेति केन साम्यप्रवाध्यते इति चेत् ईशत्वेनैव तदपरिज्ञानपरिज्ञानमा
त्रतो हि बन्धमुक्तता तथाहि ईश्वरस्य विश्वपरामर्शी विग्रहत्वेन शब्दराशि।
शरीरस्य या मायाख्या शक्तिर्निजस्वभावविभ्रमणात्मकपारमेश्वर्याधिरोध
प्रयोजना तत्र ह्रासादिदेवता चक्राधिष्ठितवर्गाष्टकमयी तत एव ककारा।
दिवर्णगतव्याससमासवैचित्र्यशतसहस्रगर्भ तया ह्यष्टकभेदसहस्त्वैवविभ्र
विचित्रा तत एव प्राणाभ्यानारिमेंखारोहणं च चलानां तमप्येकत्वेन हिमनासा
दयन्तीमित्रमिदं शत्रुरयमित्येवमादिकं विकल्पनेयया क्रियते तदात्मन ईश्वर
स्वभावस्यैव पशोरसाधारणीस्पष्टिः दशारदनोदन्तीत्यपि स्पष्टयाभासमानीश्वर।
स्पष्टत्वेनोपजीवतीति स्वचार्थः तेन तात्पर्येणाह एषचेत्यादिना यत इति ।

ऐश्वर्याएव शक्तेः कल्पित इति यावत् यच्चाचेति तथापरिज्ञानमात्रेणेति भा
वः तिरुपादानानेवसृजतीति महावाक्येन सर्वः सूत्रार्थः संक्षेपेणव्याख्या
तः तत्रहित्यादिना संस्कृतत्वप्रनन्तेन समासपदेन स्पष्टस्परूपजीविनीति व्याख्या
नम् ननु नियतदेशकालाएव स्वांतेऽत्र विकल्पप्राभासनेत्र्या सत्का सृष्टिरूपता सा
मान्यरूपानिस्सृतम् एतस्य विहरति सामान्यरूपत्वेनेति स्मरति विषयो विक।
ल्प्यमानोपि नमोन्यापि तदेशकालयोगी किं तु तिरूढदेशकालयोग्योपि वा।
ति स्वलक्षणात्मा तेन स्वस्पष्टदेशकालाभासमलेनापदार्थः सामान्य विक।
ल्पशक्तेनतत्र तिरूढावेषोकोचन देशकालाभासाविलापनतात्पर्यम् सामा
न्यरूपानितिवृत्तिग्रन्थस्य पुनरप्युपलभ्यते केवलमित्यत्रैवच्छेदः तत्र।
द्वितीयरूपलम्भः पुनरुपलम्भ इति भ्रमेभिनत्ति पूर्वानुभवइत्यादिनास्फु।
टीत्वेन न पूर्वीकएवोपलम्भः पुनरुन्मीलनामात्रमस्तीति यावत् केवल
मिति यदुक्तं तदेव स्पष्टयति नन्वित्यादिना ननु स्वस्मृतेषु मात्रएव स्मरति
नत्कथमन्नक्रमसम्भविस्मृत्यादिति अत्राह स्मृतापि कमावेनेति यथा दिदृक्ष
माणोपि पश्यति नाथैपि तदिच्छाप्रभवति तथात्रापीति भावः ननु पूर्वम।
सौस्फुटोयुनातन तेष्विति कथमन्तापि कृता अत्राप्याह अस्फुटत्वमिति
तात्कालिकेंद्रियव्यापारविषयीकार्यतायां स्फुटत्वव्यवहारो लोकस्य स।
चात्रनास्तीति यावत् नन्वेवं पशोरन्तर्भवणोचरेनात्यैव सर्गशक्तिः ननास्ति
समितिस्वमानिर्मितेर्विलक्षणेत्याह अनुभूयमान इति रागादिविषयत्वे
हृद्याभासादिरूपे देवइन्निर्मितिरेवेति संबन्धः अत्र हेतुः स्वच्छेत्यादि प्रतिप्र
मातृ इति असाधारणमुक्तम् यः पुनर्वर्णावभासनेनमच्छे देवेऽत्र ज्ञानस्पृष्टिरेव अथ
तथात्वस्य शोकावीजमाह पूर्वेत्यादिना हृद्यतादिनवहीरूपं किंचिदन्तमन्तमिहहं
कूपजलाभास॰॰॰ न्याभासायनत्वम् तमेवेति क्रोधापञ्चरभिषिच्यते स्पष्टतयेति
शोकावीजम् नन्वेतदेवास्तु स्पष्टित्वतस्य साक्रतः आह तन्तूपेत्यादि मोत्तरश्लो।
तेन प्रथमश्लोकव्याख्यानेन पशुप्रतिस्त्यपुनरुक्ता मायाशक्त्यैवास्य मलत्रयं
संसारमन्त्रभीवयत्सैयेक्रियात्मिकाशक्तिः शिवस्य पशुवर्तिनी बन्धयित्रीस्य
स्वायमद्वस्मरति निषेधमात्रेत्यादिना तच्छब्दना भासोपक्रमो वैपरीत्याभासोनत्वर्थः
वैपरीत्यज्ञाने क्रियायां चेति अत्रेशोयं माया पशुमलत्रयेण प्रसरतीति तात्पर्यम् अ।
न्यएव मिति स्फुटयति भिन्नं परिमितं चेति ज्ञेयप्रकाश्यं कार्यं च विमृष्टं तच्च प्र
काशविमर्शरूपात् संवेदनात् ह्यपरिमितात् व्यतिरिक्तं सदभिन्नमपरिमितं च
एवन्तेन तद्विपरीताभाससमन्तम् एव अभासयन्त्याइतिज्ञेयीकृतवेद्याः कार्यकृतवेद्या
इति विमर्शनीयीकृतवेद्या इत्यर्थः क्रियाभास एव वितताम्मनिकार्ममलस्यिति
रित्याह कार्यकारणेत्यादिना ककारादीस्फुटाव्यक्तभावेनेश्वरवर्यादिकैविभ्र

ई.
प्र. प्र.
वा. टी.
२. ९६

णाच विचित्रतामीजो समस्तव्यस्तविपर्ययभेदेन विकल्पाभिव्यंजनव्यापियमाणात्तेन व्यंजनसं
ज्ञानां वर्गदेवताभिः सृष्टिस्थित्यादिवैचित्र्यनिर्भासनशक्तियोगेन ब्रह्मविष्णुरुद्र
प्रभृत्यनन्तप्रमातृवर्गतत्कार्यराशितद्भोगविभवसमधिष्ठानकार्यतादिना च।
प्रतिलब्धतत्तदागमप्रसिद्धानन्तनामधेयाभिरुच्यमानस्याप्यमानेति।
रूप्यमानयोज्यमानवियोज्यमानादिरूपाणां परमेश्वररूपानुग्राहकबीज
भूतशब्दनात्मनां लस्वरादिपरामर्शपीडनेन समस्तादेपकत्वेन च प्रकार
दिभिः स्वयं राजनयास्वरस्वरूपैरनुग्राणितानां ककारादिवर्णानां वैचित्र्यप्रो
गननातीतमुक्तासामग्र्यमनन्तत्वं दर्शितमागमेषूपलभ्यानिति चिन्नद्रन्न।
भेदमयानिति च प्रतिपुरुषमयन्तरूपसाधारणानुक्रमान्तरप्रतीतिमा।
त्रसारत्वं च नाममात्रेति प्रतिनिलीयन्तीति चं चलत्वं प्रकारान्तरेणाप्युक्तम्।
तत एवागमेषु वर्णेषु कालभेदो ह्रस्वमिति वङ्कः कालान्तरसंविदन्तःप्रत्य।
यसंज्ञानिति आगमे हि तत्त्वमूतत्त्वेऽवष्टम्भतीभावसर्गः प्रत्ययसर्ग उक्तः तत्र च
शब्दराशिभागवर्णदेवताधिष्ठानमुक्तम् स्वरूपावरणे चास्य शक्तयः सन्तो
थिताः यतः शब्दानुवेधेन न विना प्रत्ययोद्भव इति श्रीमायावैभवागमे एके
व मातृकामास्थिताष्टकभेदिनीत्यादि श्रीसर्ववीरे पितने विनाभवच्चक्रे
नाधीना पि चितेरितिकादीतिनेव वर्णेषु धिष्ठितेयेषां सा मननात्राणान्ताश्चेश्वरश
क्तेरेव विजृम्भामूताः यथोक्तम् तेषा किं च कविभवप्रभवेशकरमिति तथाति
वर्णभेदशतानन्तरागाणां निवृत्ति योगेन बहुव्रीहिणा त्वर्थः स इति तेऽत्र जः क्रमात्
दिति क्रमनिर्मितमयः स इति तथा प्रत्ययसर्गः क्रमश्च वक्रमाकारनिर्मितता
भासशरीरः परमेश्वरैकनिर्मितत्वेऽपि हि सम सकल्पादिवदिदमवभासवैचि
त्र्यमित्यवोचाम बहुरूपाः उभयमिति यतस्तु स्थिताये भेदप्रतिभासो यथा च बंधत
यतो धन्त्र इति यदवतारणिकायामुक्तम् तदनेन निर्णीतम् ईश्वरशक्तेरेव मा।
यात्वं प्रमाया स्थितः स्वरूपावरणकारिणीभिश्च वर्णदेवताभिर्विकल्परूपतो
यतो नीतस्तस्तो बंधरूपतो यन्त्रये भेदप्रतिभास इति बद्धो मातृणा नन्तरमुद्धपवत
परितत्रयजीवितेन समभिनिकात्वमुक्तम् तत्र हरादेवकूडिति हृदयमानेयद
येरज्यति विरज्यति वा तत्रास्य रागद्वेषात्मिका सृष्टिः स्वयंहृतापि पारतत्र्या
देवोत्पन्ना अविद्योरेव कामक्रोधभयत्रासाद्युदयानन्तरं तत्र स्वरूपापरिज्ञाने।
बंधकारणत्वेन वर्णोपिष्ठात्ृविमोहकशक्तिं च क्रोधाप्यातिमस्त यत्र द्वेषराज्ञा
ह्वैतेनशत्रुमयायेहृत इति मनो राज्यादौ स्वेच्छाप्रयत्नवशादव रागद्वेषादिप्रयु।
क्तो हाहतमात्मनो निर्मलनकारिणी शक्तीरत्नितमन्त निर्मिमीते तत्र स्फुटमे
वस्वातंत्र्यमस्येति तत्र स्वरूपावरणाभावात्कथं बंधत्वमेताइति स्वयं शोकापा
करोति यापि वेति वा शब्दः समस्तं ये रागद्वेषादिग्रहणोपूर्वपदस्वातंत्र्य।

स्य प्रयोजकमिति दीपकमभिमतं परस्य तदेवतु प्रतिसमाधानावकाशाका
रणमिति दर्शयति बलादित्यादिना वाकोनयतो मोहेनसौ बलादाक्रम्या ति
क्षुरिव रागादिपरीतो विकल्पप्रत्ययैः ककारादिवर्णविग्रहाभिर्मोहनी।
भिः शक्तिभिरुल्लासितैः क्रियते तथाहु तस्य तोऽसृष्टिदेवताधिष्ठितेस्ते
बलादाक्रम्य कार्यते मनोराज्योदयेऽप्यस्य पारतंत्र्यं तो मनस्यापायकमेना
रेष्यास्थापनेच्छायामपि भयदोर्मनस्यादिनिदानभूताना मनोराज्यान्तराणा
मोद्गः नयारावुदयात्ततः स्वाधीनतया प्रमुख्यवभासमानापि सा सृष्टिः पराधी।
नैवेति समबंधः एतदेव द्रढयति तेऽन्तनायापेवेति उन्मीलितस्वातंत्र्योऽस्मि
देत्त्रुजन एव न भवति अपि तु भगवानेवेति विकल्पाख्यव्यापारे इति निरूप्यास्तत्र
विकल्प क्रिययेति बहुव्रीहिर्वा शक्तिविशिनष्टीत्याह ॥ १८२ ॥ यदिपा
शवी बंधरूपा पारमेश्वरीतर्हि सृष्टिः किमित्याशंकायां स त्रम साधारणा इ
त्यादि ऐश्वरस्य सर्गस्य सष्टावभासत्वमत एवाविकल्प्यते तित्रयम् स च च चटा
दिः साधारणः सेष्टकारादसाधारणो वा हि च द्रप्रमुखादिरूपया पि पाशव
स्पष्टरूपत्वाभूतः किं च साधारणो वा अन्यथा चेत्साधारणः सोऽयं सर्गो।
यदाविकल्पहानक्रमेणाविकल्पकया विरहीनस्य घटवस्तुविषयेकाग्रतावल
म्बनेनाहमिदमित्यैश्वर्यपरामर्शपदस्य मेति तदाल्लेखवहिर्दृष्टिनिमेषो
न्मेषपरिहारह पाक्रमात् दस्याप्रतममत स्यपर्यन्तेपशोः पशुत्वेहन्तीश्वरतो च
दर्शयति यथोक्तं केवलं जायते मध्ये नत्रयोः स्वभ्यमात्रयोरिति किं च पाश
वोपिसर्गेष्वपितिपरिज्ञानयेव शक्तापरिज्ञानतदात्मस्य यदि स्पष्टावभासो
भवति तदासोपि साधारण एव भवत्रीश्वरतामस्पृशतीति आधायतनाभिचर
णादिविकल्पइव स्वप्नमं त्रस्यभावितानन्तः करणस्य सोपि चेश्वरएव सदस्मगोऽ
साशयेन विभुतो हृतो च तत्त्वाख्यान्तरमेतदाश्रितम् अस्माभिस्तु भीष्टस्य द्वित्व
मेवाभिधेयमित्येवं विभक्तम् सूत्रार्थमवतारयति एवमित्यादिना इति चेति व।
क्तुमिति समबंधः एश्वरः सर्गो यतः साधारणः तस्मात्पाशवात्सर्गात् अन्यथाभूतः।
चकाराद्यपसाधारणः सोपि हि चंद्रादिसर्गोऽस्तस्मादन्यथाभूतो तिस्पष्टावभासते।
ना विकल्पनतये सन्तेस्तु त्रे विभूणाति ऐश्वरस्येत्यादिना अन्यथात्वमेवास्यान्तनसर्गस्य प्र
मातृसाधारणादिचिन्ताक्रमोपयुज्यतेन इति चेत्प्रमातृसाहित्येन प्रमेयस्य सृष्टिर्ना
न्यथा भेदावभासभाजनेविना तदनुपपत्तेरिति दर्शयति सहेत्यादिना उक्तो
ति हि त्रिगततया एतावते तिहृत्रिग्रस्येन अन्न एवेति यत एक प्रमातृगतत्वमस्य।
श्वरसर्गस्य ततो यत्र साधारणोऽन्यथा चेति साधारणासाधारणापदे द्वैधमैश्व।
रः सर्गस्तस्य पि सूत्रार्थो वाच्य इत्यर्थः तद्यदि स्पष्टास्पष्टावभासतया पशुपाश
वसर्गभेदाः सन्ति हि स्वप्नप्राप्ति सर्वं तत एव हि सर्वज्ञाप्रमयी स्थितेव सृष्टिः त
दाह स्वप्नेपीति तत्रेति स्वप्नेपि हि सं कल्पनादिष्वेवद्यतन एव स्पष्टा समादीति

ई॰
स्व प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
३॰ ७

आदिग्रहणात्संपत्तृरूपशब्दविशेषा अपि केचिदसाधारणा एव अत एवात्र षंडं।
यंच यज्ञदत्तवेदितिसकलप्रमातृसाधारणापि नाप्यस्य मुनिना दर्शितम् साचाह
मिदमित्येतावदिति वृत्त्येकदेशः पठितः तदवभासस्येति मायीयस्य देवदत्त
स्यैवावभासः स यतः प्रतियोगिना पोह्यमानेन सहितस्ततः प्रागुक्तमत्रवि
कल्पलक्षणं सयुक्तो ह्ययद्देषपि विनिश्चयइति संभवति इयं च भेदोदयसहितास्य
ष्टावभासिता सर्वप्राणिसाधारणेपनपशोर इतिच्छेद एव सतो भवति नच रागादि।
वदभ्यासापेक्षिणी तिन्नरूपणापि विष्टितोच्यते एवमितिभेदाद्वयादित्यनेनेश्वरस्य
सर्गस्य पाशावास्सर्गो हेलक्षणं प्रदर्शितम् यत एवं तदिति तस्मादीश्वरसृष्टिर्नवंध
हेतुः अपितु तत्सृष्टेयापाशावी मायिनं ज्ञानापि विष्टिता भेदोदयमात्रसारा मायीया
वमलमात्रोल्लासरूपा पिच कार्ममलाप्यायिका प्रत्ययसृष्टिरेव परामृश्यतः स्व
विश्रान्त्यानंदच्छन्नतातो यमेवोपायोयः प्रत्यवमृष्टेरुद्भवः यतस्तेनायं देवदत्तताम
स्वातंत्र्ये प्रतिपद्यते स च प्रत्ययोद्भवः परमेश्वरसृष्टपुत्रादिविषय एव वाससगोहेशा।
द्यात्मोदेतिइति यदुक्तम् तेन स्वतंत्रत्तामेति स चतन्मात्रगोचरइति एवं ज्ञाकार्यं ख्या
ख्यातम् अथ विकल्पहानेनेत्यादि यत्तदुक्तं तदूर्त्तितद्यान्तरेत्यादिकं व्याख्यातमुपक्र
मते तस्याश्चेति प्रत्ययसृष्टेर्यावदेवतानवाप्तितत्त्वेहेतुः विकल्पेत्यादिः कस्मात
स्याभ्यासइति चेत् आह वंधेत्यादि इहैवेति सत्यपि देहाहंभावापरित्यागे यदाह भट्ट
दिवाकरवत्सः जाते देहप्रत्ययहीपभंगे श्रीमेकथ्यं तिमलेवाप्यसि यथा अत्मावमेवेदि
यग्रासमस्तविश्वात्मानं नित्यमेकोवभासीति अनेन सर्वेद्रियसाक्षात्कारकल्पनया
मेवदेहाद्युचितप्रत्ययसर्गप्रत्यस्तयेघटाद्याभासमात्रे सर्वप्रमातृसंकुचितनित्यसंवे
दनावेशोपत्वमवाप्यता सारमस्तु तत्वेनोक्तम् यद्यपीति सहभावे चान्तरान्तरेति
युक्तमितिभावः तथापीति नात्रविकल्पस्य/ष्टेरन्तरासमभवऽक्तः किं तन्निर्ह्रासम्।
स्यमध्ये च विकल्पस्य निर्ह्रासोदृष्टः संहृत्य सर्वतश्चित्तमिति विकल्पयन्नप्येकार्थ्य
यतोन्यदपि पश्यतीत्यादि दशायां तमेव च विकल्पनिर्ह्रासं यदि परिशीलयति तदान
वरतनिर्विकल्पकसंवेदनरत्नमालाभूषितहृदयः परमेश्वरपदमाविशतीति ए
वं महत्त्वज्ञीव्याख्यायनात्रदुर्लभतया वसादः कर्तव्यइतिदर्शयन्कारुणिक आचा
र्यः संसारिणामप्येषाम् ज्ञाननगोचरः केवलं तामेवोपदेशावधानाभ्यासतः श्रीगिक
मेणारोहयेदित्युक्तस्याहृयत् सर्वोक्तं प्रमेयमेकीकरोति संसारिणामित्यादिना इहचत
त्रार्थसंग्रहप्रकरणे पूर्वोक्तानि प्रमेयरत्नानि यद्वान्तरायात प्रमेयान्तरेभ्यः प्रो
च्छ्रित्य दर्पणन्तः सारत्वेन हृदयगंजे निवेशनया परमेश्वरतासिद्धये तद्रूपणामेवनत्र
एतत्कृपांक याहषणामितिस्थमम् तत्रभा गानिर्विकल्पकममन्नेनेवनिर्णीतंमवेदि
त्याशयेन सर्वे निर्विकल्पसंवेदनमीश्वरस्येति दर्शयितुमाह सामान्येति सामान्यक
रणानुपेये विद्याकलाशक्तीनतया विजृम्भात्स्पष्टत्वेन संबंधीनियान्यन्नवहिष्करणाति
तेषु येषाश्चावभासन चिंतननिर्माणादय आकारविशेषास्तैरभिव्यक्तो यथायोगं

ज्ञानक्रियाशक्तिलेशेन पूर्णत्वेन येषामिति शब्दयोजनामात्रेण तत्प्रमेयस्य वितत्य।
निर्णीतत्वाद्बुद्ध्यायमित्यध्यवसायइत्येतत्स्वरूपं त्वत्टीकावसाने आदिसिद्धस्येत्यत्र च एवं
निर्विकल्पे वृत्तान्तमुक्तानेकदर्शिनएक विकल्पेनाप्ययमेव वृत्तान्तइत्याह अनेके
त्यादि एतदेवप्रमेयहृदयं घटयितुं प्रथमं तावत्प्रमेयं घटयति यतइत्यादिना एवंत्येते
न प्रकृतएतद्योजयति ततइत्यादिना घटादिगतापीत्यन्तेन अत्र चाहमिदमिति प्र।
तीतिरिति पूर्वेण संबंधः फलमस्य प्रमेयस्याह ज्ञावतीति ननु एवं संसारिता कथमि
त्याशंक्य मलत्रयमेव निरूपयन् तद्ध्यानशीलनमेव मलनिवारणकारणमित्य।
त्रमादिपतीत्यादिना केवलमित्यादिना भजतइत्यन्तेन कथ्यन्तइति इयता न किं
चित्संवेदनस्य दितेसहजस्याहृतत्वात्कृतकस्येति जितत्वात् उक्तमिति आदिसिद्धस्य
त्रे तदिति प्रकाशात्मकाशात्मकं सत्तानन्दस्वरूपं यदुक्तमुक्तम् तदेति मायीयमात्
मेयात्मेयाभिव्यक्तो एतद्ध्यानशीलनं च मोक्षहेतुरित्याह ततइति तन्मलद्वय।
व्यपगम एव मायोर्ध्वलाभइति इति संसाराभावात् कैवल्यरूपा मुक्तिर्ज्ञेति यदित्था
णवमलविदलनमनवलिप्ततयाऽपूर्याच्छिवतावेशमपिलभतइत्याह तत्रापीति भ
क्तजनइति यो भगवाच्छक्तिपातान्त्यासमुत्तदाढ्यमवासनातिरस्कारकसंसा
विकवासनानन्तिरस्करणाच्चस्यविमवानभवति तेनेतदहंलभमेवेतिभावः इयस्य
वेस्वप्रकाशमेवेत्याह सर्वं चेत्यादि तमिति सहजमिदन्तावमर्शम् ननु यदीयमिति
विमर्शस्तन्निर्विकल्पताकृतः अत्राह नचेति इहचाहन्ताच्छादनात्प्रतियोगव्याभास
इत्याशयः आन्तरेति यतस्तन्नमसेपि देहाभिमानः सर्व एवेति दर्पणप्रतिविम्ब
वच्छरीरस्पर्शादिबाह्यघटादिवत्तदाभातीत्यर्थः एतदिति अनन्तरस्पर्शादिप्रसृष्टि
घटाद्यन्तं यत्प्रकाशनं तद्ग्राह्यग्राहकयोर्भेदेन विनानोपपद्यत इति पद्येकाते तत्र अ
त्रहेतुं स्मारयति यतइत्यादिना नन्वेवं किं शास्त्रोपदेशादिप्रयासेन अत्राह एवंचेति
स्वप्रकाशेपि विकल्पमोहेनतिरोहिते ननु प्रकाशादभेदेन नीलादिरूपताकृतः आह
चित्तत्त्वस्यापि चेति स्वतइति संवेदनसंनिधौ नीलादिभासतेइति हि दर्शनेनान्तविप्रल।
म्भाभावे भ्रान्त्येव प्रवादइति मायीयलोकशास्त्रकल्पितः ननु यन्नीलादिभासते यद्धा
वधानातिशयवता योगिनाधिकमपि भास्यते तावदाभासनरूपत्वं संवित्तत्त्वस्यास्तु सं
वेदनसिद्धम् विश्वावभासनरूपत्वं तत्परमेश्वररूपत्वं कृतः अपि कापिकसंवेदन
दर्शनात् तथाभावेपि योगपतास्येति चेत् सा तर्हि कृतः प्रमाणात् स्वप्रकाशत्वेन प्रत्य
क्षादेवेति दर्शयति विश्वाभेदावभासरूपपारमेश्वर्येपि यायोगपतान केवलं स्वरूपमा
त्रेयावत्तापि स्वतः सिद्धैव कथम् आह उक्तनीत्या यच्चित्स्वभावस्य पर्यालोचनमनव
रतं प्रयत्नेन परीक्ष्यम् तत्त्वमितिनयेन परिशीलनं तेन संस्कृतो थिवासित आशयो वि
कल्पो यस्येति ननु योगपताकार्यतः कल्प्यान प्रत्यक्षसिद्धेति आशंक्य बोधस्य तद्विष
येस्वभावहेतुवदतः सा प्रत्यक्षसिद्धैव सर्वैः स्वभावहेतुव्यवहारमात्रसाधनफलइति
निर्णीतत्वादिति दृष्टान्तोपक्रमेण निरूपयति अग्नीन्धनादीति कालपरिवासापेक्षात

पेक्षाविशेषणाःकार्योदयाद्भयोपादानं आदिग्रहणाद्वैकल्यम् ननुकारणताना
मशक्तिरूपोधर्मः इतिपरोक्षैवसानेत्याह कार्येत्यादिनादर्शनमित्यन्तेनतदत्रपूर्णकार
णत्वप्रत्यक्षतयानिरूप्येसंभावनीयकारणत्वेदृष्टान्तीकरोति यथेति यदिह्यग्नेर्धू
मंप्रतिनसंभवयते कारणतांधूमार्थीतस्मिन्दृष्टेपिलोष्ठ्वनसहकारिणःसंवि
ष्टयात् एतदार्ष्टान्तिकेयोजयति तथेति यथाहिपूर्णाप्रत्यक्षीकृता तदधिक।
संभरणाप्रत्यक्षत्वायदर्शनान्नधूमपूर्णकारणतापीतियावत् ननुनाग्नेःस्वरूपमा
त्रदर्शनेकारणतादर्शनम् अपित्वग्नेःपश्चान्नियमेनधूमस्यैवंदर्शनीयम् तत्का
रणत्वदर्शनम् एतदप्यस्तुतथाप्यग्नेरेवतत्त्रथादर्शनम् अपित्वग्नेःपश्चान्नियमेनधू
मस्यैवंदर्शनीयम् तत्कारणत्वदर्शनम् एतदप्यस्तुतथाप्यग्नेरेवतत्तथा दृष्टेने।
जातंयेनकालान्तरेधूममपश्यतोधूमार्थिनोवह्निसंभरणम् एतदाह कार्यत्वादि
इत्यपियदुच्यते तद्युज्यते यततोनोक्तेनतत्त्रोल्लेखितंभवति यदस्मात्किंका
रणताविषयेप्रत्यक्षसिद्धत्वंकथमेतत्त्रोल्लेखितम् आह तथेति अग्न्यनन्तरंधूमस्या
नेश्यैवंसंस्कृतस्यपुरुषस्याग्निमात्रनिश्चलत्यावभासःकारणतावभासोस्ति य।
थाधूमपश्चाद्भावावलोकनेमाहित्यमत्रनिश्चयापेक्षानियतपौर्वापर्यतेवप्रत्य।
क्षानुपलम्भगोचरीकार्यमन्तव्यम् एवंदृष्टान्तेविचार्यप्रकृतेयोजयति एवमिति
साचेयंसर्वार्थावभासनयोग्यतानामेश्वरत्वात्मभूतिभिवतापत्तिर्यन्तासन्यपिता।
तियोगिदीक्षितानांनिवृत्तमलत्वेपिमलसंस्कारस्यसद्भावादनभिव्यक्तातस्यप्रत्य
येभिव्यज्यते यतोदेहत्वेयमकः मलसंस्कारस्यवादेह्याद्यावरणरूपस्यसनएवा
भ्यासेनशिवतामाविशायतिपदानदातनष्टर्णासाशिवतेश्वरतावाभिव्यक्ताभवति
देहादिस्कारएवंहितथाविलप्येत ततएवसानपरासिद्धिः अपित्वपराऽपरापरावे।
ति इहापिसर्वमन्तकंचिद्विभूतिभागमिति एवंनिर्विकल्पकरूपमवभासनंचिद्रू
पस्यज्ञानशक्त्यात्मकंस्वसंवेदनसिद्धमैश्वर्यंसमर्थ्यक्रियाशक्त्यात्मकमपिसमर्थ
यते भेदपरामर्शोपीत्यादिनापूर्वंचयद्यपिस्वप्रकाशप्रमाणव्यवहारोयत्नेनापसा।
रितआदिसिद्धस्त्वे प्रमात्रेकवपुषेति तथापिसिद्धेवस्तुतत्त्वेस्वप्रकाशतेव यदे
तामिर्वाचोयुक्तिभिरुच्यते ज्ञानमालेवात्मप्रवेहेनशाकैस्तहस्तकाद्वतिदिशा
शयेनसर्वजनानाश्वासस्थानमत्नप्रत्यक्षादिवाचोयुक्त्याव्यवहारोप्यहइएव आदिपदे
नागमादिः एवमहस्नोपपादनेनास्यान्तिकेंचतदितिस्मरणेनशिष्यान्योन्यस्यप्रकृ
तेसूत्रार्थंनिगमयतितदेवमित्यादिना ॥ १८३ ॥ एवंविकल्पनेनतन्द्र
तनिर्विकल्पकमात्मीभावेनविश्वात्मसाक्षात्कारलक्षणःस्वप्रत्ययएवस्वप्रका।
शत्वेनमोक्षोदर्शितः विकल्पनिर्ह्रासाभावेतुयथासतथादर्शयतिसूत्रेणसर्वो
ममायंइतिनप्रत्यगात्मानामकश्चिदन्योहम् किंतुग्राह्यग्राहकप्रकाशघनःपर
मेश्वरोयःसएवाहम् सचाहमेव नान्यःकश्चित् ततोविकल्पस्यापि ममसर्वात्मे
आत्माविभवइत्येवंविमर्शोदार्ढ्येभूतेविकल्पाअप्यस्यमहाविमर्शापत्तिताअविक

ल्पीभवंति यथोक्तंश्रीपारदर्शनेषुकापिनविशंकेततिः प्रोक्तत्वमिदंस्फु
टमितिकेवलमित्यादिनावेधात्मकमपरिज्ञानेप्रदर्शयितरदर्शयति परिज्ञाने
त्विति स्वाकरणरूपोविभवःक्रीडारूपमाशिको यथान्यःसार्वभौमःप्रभावा
मोदभावितःक्रीडांकरोतिपादातधर्मास्तद्धर्मयोगतः तथाप्रभुःप्रमोदात्माइ
तिशिवदृष्ट्याशयेनदृष्टान्तान्तरेणाशमयति यथावेति प्रकृतित्वमपिप्राप्ता
न्विकारान्नकरोतिमःसएववस्तुलक्षणःस्वस्वभावोविकारान्स्वंस्वरूपंविकि
रनःखंडयन्तोविकल्पादिरूपानाकरोति स्वशक्तिविलोभात्मकान्मकदय
ति तेचविकाराःप्रकृतित्वेविश्वव्यवहारबीजत्वंप्राप्ताः यथाऽऽहृतन्यतेइति
अत्रतयामाश्चादिस्पोचर्मान्तेकुलीरस्तगराजराशिसुगमोगात्मकेसंसारविशे
षेप्राहृडिः तिप्रसिद्धेश्चस्वविभवभूतानन्तःसोभवमानाङ्किकातादात्म्यप्रतिपन्न
एवप्रसरणाप्रारम्भयाणिविश्वरसप्रचयरूपान्स्वरूपस्यभास्वरस्यविकीर्णान।
मावृत्तिंचनिर्भासयतोमहेतो विश्वोषधीफलादिसप्रकृतिभूतान्मेचसंस्नवा
नाकरोतीति भर्तृहरिपठितागमग्रन्थसंवादोदर्शितः प्रत्यापद्यन्तइति स्वरूप
मेषांविमर्शमात्ररूपंतदेवचपुनराप्तितमाययाप्रमातृस्थापितविशेषाव।
भासभंगादिति प्रत्यापत्तिरियमुच्यते महेश्वरत्वेवनिवृत्तिं विवृणोति प्रत्यभि।
ज्ञेत्यादिना ॥ १८४ ॥ नन्वेवंबद्धमुक्तयोःप्रमेयंप्रतिकोभेदइत्याशंकायामहत्र
म् मेयंसाधारणमिति श्रीमत्पादाव्ययपदात् प्रभृतिआक्षिमियोमान्तव
र्गस्तदपिष्टान्त्यदहमितिरूपेतदेवात्मतयामुक्तोभिनिविशते ततश्चयद्विश्वस्य
प्रमेयंतत्ममापियन्ममतदन्यस्यापिमेयंचेदंममैवांगभूतंमेयान्तरमपितथैव्यवे
मेयंपरस्परतोमात्वर्गाआआहृतमित्येकरसाभेदविश्रान्तितत्त्वमस्यमेवपराम
र्शापदमभ्येतियन्निरूपितंशिवदृष्टौच्यटोमदात्मनावेत्तिवेद्म्यहंचघटात्मना
सदाशिवात्मनावेद्मिसवावेत्तिमदात्मना अन्त्राकारे नयन्मेलितदाकारान्तरेति
मे अत्राकारेनमेपूजासाचसादाशिवात्मनीत्यादि वस्तुस्थत्वसर्वमेतद्विपर्ययेण
स्यैकचुनभेदविश्रान्तएवसइतिसूत्रार्थः तुल्यमिति क्रियाविशेषणंतस्यार्थः
साहित्येनाविशेषेणचेति तदिमिवैलक्षण्येनाह ग्राहकोपिभेदेकरसएव
भाति नकेवलंग्राह्यमित्येवंभेदस्यातिशयंविवृत्यग्राह्यगतेस्यैवभेदस्यप्ररू
ढिलक्षणमतिशयंपक्षान्तरपरिग्रहदिशाविवृणोति अथवेति तथापीति
आस्तांतावदभेदःपरमःपरापररूपतयापिसमानतेत्यर्थः तथात्वस्येतियथा।
योगंबद्धमुक्तभेदेनपरिज्ञानापरिज्ञानेयोज्येनतुयथाक्रमम् ॥ १८५ ॥ न
नुसदाशिवेशादमोजीवन्मुक्तिपदेपरप्रमातृगोचरेचप्रमेयरूपज्ञानःपरीक्षितः
परमशिवेतुकथमसौविकल्पश्चविचयोगिनःप्रोन्मीलितकरणस्योक्तःप्र
मेयक्रमःनिमीलितसकलकरणस्यतुकीदृगसौनकश्चिदेवतत्रासोइतिसूत्रे।
णाह सर्वथात्वन्तरेति सर्वथापदस्यव्यवच्छेद्यंविवृणोति सर्वमित्यादिना अवभा

स्यै

ई°
स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
३.९

सएवेतिप्रहृष्टिंनप्राप्तइतित्वन्यदेतदित्याकूतम् निर्भरपदंविवृण्वानः परत्व।
मज्ञात्वंदर्शयति अहंप्रतीतिरेवपूर्णतइतिशुद्धत्वंस्फुटयतिसांगाभूतेपीति
इरूपतातावद्भिन्नप्रमेयाकांक्षा देत्ययोगिनीप्रमातृतेत्यपिः चिदानन्दघन
इति सोत्रमहंप्रतीतेःपूर्णायामितीयस्याख्यातमिति प्रकटयति पूर्णेवे।
त्यादिनाउच्यतेइत्यन्तेन परमात्वेनत्पन्नेयैवव्याख्यातमस्यशक्तिरूपेज्ञानक्रियेप
शएवनतुकापिलकाणादादिशास्त्रमात्ररूपएवन्यद्यदिच्छतितत्रज्ञानातिकरोति
समावेशाभ्यासपरोनैनैवदेहेन अतत्येशेपिसतिदेहेपरमेश्वरप्रमातृत्वदर्शनेह।
ढहृदयोजीवन्मुक्तःकात्पानेपरमेश्वरएवइति पूर्वोक्तंसमस्तमर्थंसंक्षेपान्तरेण
स्तउक्तमर्थयोजनादिसमस्तविघ्नलेशाविरहितेननिर्मलिकमेवशिष्यधिपिनिवे
शयितंपरमकारुणिकत्वेनप्रवृत्तावर्तयत्नेवमितितिसोत्रेविवृणोति इहेत्यादिः
मायापदेष्वेवंभूतस्मिन्प्रकाशः अस्यचदेशकालास्पृष्टत्वम् अतोयंपूर्णः शि।
वसंज्ञउक्तेवंपरमशिवत्वंदर्शितम् सदाशिवेशरूपतामप्याह सचेत्यादिना
एवंपरमेश्वरपरशिवान्तर्वर्तितत्वच्छक्तिरूपसदाशिवेशदशादर्शपतितेनैवेयमा।
यामयीसंसारभूमिरित्याह तथेत्यादिना साचचिद्रूपतत्वेउयतीतिदर्शयति
अत्रापिचेति काचिदितिनेतिसंबंधः तेननस्वरूपेणाशक्तोकाचित्तवेउतेनस्तुक्ते
भवति अत्रहेतुः मनागपीति नीलाद्याभासत्वेभिन्नाभिन्नेशुद्धप्रकाशात्मता
चकालास्पृष्टेस्यैकस्याएवसंविदइयदृष्टरीनिदृष्टान्तेनघटेति यथावोढानामि
ति अभावानस्पोतितिमित्रानारस्यतदप्यप्रकाशतायाम् नकिंचित प्रकाशवेचिदे
वेयत्वस्यमतएवेति स्वप्रकाशत्वेनायत्नसिद्धतामाह तथाप्युपदेशोपयोगमाह
केवलमिति पूर्वपदत्तमपिसंक्षिप्यस्मारयति यन्नेत्रेतिविवदंतिइतिसंबंधः एषा।
मितिभिन्नानामवभासमानानामाश्रयम् तस्यप्रमातुः प्रतीतिर्नेविषयैवेतिसंबंधः
अत्रहेतुः अव्यतिरिक्तविषयेति अहमितितावद्विकल्परूपः प्रत्ययः अव्यतिरि।
क्तस्वात्मविषयश्चव्यतिरिक्तोहीदमितिविकल्पः तत्रस्वात्मविषयत्वेविकल्प
त्वमेतिसंगतमदः स्वात्मनोविकल्प्यत्वासंभवात् अत्रचाशंकासमयोस्तान्मेत्या
गमममत्वमन्यम् नन्वयद्येतदसंगतंकिंतर्हितत् आत्मग्रहोयमविद्येति अते
ख्यातिरूपेम्बममात्रमेतदितियावत् तादृशाएवत्वणास्थितिधर्मासंभावउत्य।
न्नेइतिकाविरोधचिन्ता यतउक्तोनामविरोधादिति एवंनिर्वर्णायतावोढेनविरु
द्धधर्मोध्यासपरमार्थस्याणमत्वावन्हातत्र्येवमपिशाकेतेवक्तव्यम् आत्मरूढसंपा
तस्यायीसंज्ञातइति तदेतदाह नचेत्यादिना नन्वयदेवभावःसन् तदेवयदिन
सन् तदाविरोधः यउक्तलक्षणान्तरएवसन् तदाकालभेदात्कोविरोधः एतदा
ह द्वितीयेक्षणेनाशेनसहनविरोधइत्यतदपियदुच्यतेतदपिन नाशाकृत।
त्वादेवक्षणाद्वितीयतायास्तस्याएवपर्यनुयुक्तत्वाद्विरोधचिन्तयानदाहसत्यमि
ति एवंकालसंकोचेक्षणिकतानिबंधनमपाकृत्यपरमार्थतानिबन्धनेदेश

संकोचमप्यपास्यति देशभेदेपीति आभासस्वभावस्यकथमनाभासत्व
एताइत्यस्माभिः पर्यनुयुक्तं तत्कथमेतदेवोत्तरीकर्तुंयुक्तमित्यापाद्येशे
षः इयताव्याप्तपरमार्थसारतोग्राहणेनभावतत्वसंकोचेनदूषितनिज
रूचिरचयन्तोजडानामज्ञाबैरित्यवरपत्तेनिदिग्धाः ततोभावानांपरमवि।
कासएवतत्वमित्युक्तंभवति जडानांवायदनितदत्र संविदन्तकालादि
संकोचः सर्वथानयुक्तइत्याह नचचित्तइति ननुनीलादिप्रतिष्ठास्थानेसं
विदुच्यते साचसाभासैव नेत्याह निरवभासेति यदुक्तंयद्यपि ऊर्ध्वस्थितिरे
तितत्वसंयोगेनतस्येतदेवस्फुटीकृतंक्रियाकारकेति अर्थभेदेनापीति एकाने।
करूपतेतिशेषेणसंबंधः तयोरपीतिदेशकालयोः ननुयथाशुक्तिरजत।
ताभासस्यविमर्शान्तहानिर्भेदोऽस्थैर्यंशुक्तिविमर्शस्यान्तर्हितिश्चनत्वेनस्थैर्यमि
त्येवंशुक्तिरेवेयंनरजततत्वमितिविसंवादैव्यवस्थाप्यते तथात्रप्रमातारिमुविष्ण
ति एतन्निषेधतिनाभासीयइति आभासस्यैवेवतद्वचितेवक्तंयेव्यतिरिक्तो
विमर्शः ननुसंविद्व्यतिरिक्तविमर्शामितितन्निहितस्याभिप्रायः सतिचबाध
केयुज्यतेएतदिहचतन्नेत्याह नचापीति प्रस्तुतपरदृष्टिवाधकमस्तीत्याह
अस्थैर्येत्यादि ननुविचारितचारुतासारमसमंजसमप्रस्तुतमिदंसर्वम् अ।
स्तितावदेतदपिबाधयितेवायस्त्रमतिस्थिरेप्रमातरीत्याह आसमंजस्येति
अत्रैवेति स्वस्वात्मकोटनीयत्वाभावेनपरैः समर्थितउत्यभिप्रायः एवंत
च्छेदितिसंबंधः तदपीति अन्यत्वे दनात् संवेदनैचैकसामान्यविषयमप्यस्य
वेतिविशेषरूपतयानेकत्वेसामान्याकारेणचैकत्वमित्येकानेकरूपताप्रतीतिः
नचराज्ञोविशेषणत्वेनाहंप्रत्यवमर्शनीयत्वेस्वरूपमेवलभमितिविशिष्टएव
पुरुषः स्यादित्याशंक्याह इदन्तापरामर्शीति इदन्तयेति निर्भाव्येतिशेषः एवं
शास्त्रार्थंव्याख्याय एतदेकवाक्यत्वेनात्मानमितिव्याचष्टे एवमेकस्मिन्नयइत्या।
दिना नत्वेकापिकरणेनैकरूपासंविदीश्वरता सैवव्यवहारकालेनतुशिव
ता एतदाशंक्यपरिहरति तथाश्चेति ततश्चेश्वरतापिपरमशिवरूपान्तर्लीने।
वस्फुरति ततएवोच्यते यत्रस्थितमिदंसर्वंकार्यमित्यादिइतिशिवम् १८७ ॥:
इतिश्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्य।
भिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यांतत्वार्थसंग्रहाधिकारेमात्मेयबन्धमोक्षतत्ववि
मर्शः तृतीयः ॥ ॥ आदितः विमर्शः १५ ॥: समाप्तश्चायं
तत्वार्थसंग्रहः ॥: प्रस्तुतमनुत्तरस्वरूपादानन्दादिक्रमेणविश्वमदःसर्वा
त्मतयस्मन्तर्बहिश्चविसृजन्तमभिवंदे ॥: ज्ञानक्रियाधिकारयुगलेनतत्वा
र्थसंग्रहसहितेनस्वतन्त्रेशः पूरितः आगमाधिकारेणतमेवार्थंसंयोद्वलयता
शास्त्रतन्त्रयम् प्रागुक्तदृष्टिरापितत्वसिद्धगुरुपरम्परोपदेशेनसम्यगागमसंवेने

ई॰
स्व॰ र॰ प्र॰
ति ज्ञा॰
टी॰
२९

या यथोक्तं प्राक् शास्त्रवतीत्यादीनामपीत्यादि तत एव परमहृदन्तरालादि
वदिव्यादिव्यादिव्यसम्बन्धमनाहृत्य स्वबुद्धिपुस्तकमात्रशरणा विडम्बिता
इत्याशयेन पुस्तकाधीतविद्याः श्रुगुरुक्रमविवर्जिताः आचरन्तो दिशन्त
श्चापशब्देन नरके चिरम् यातनाराजराजानां तेभोक्तारो विनिन्दिताः त।
स्माद्गुरुक्रमायातं दिशन्तीति परं शिवमित्युक्तम् ततो गुरुतरत्वयेद्गतीयो
गः प्रदर्शितव्यः उक्तं हि श्रीकिरणायाम् गुरुतः शास्त्रतः स्वतश्चेति त
मेवं प्रदर्शयितुं श्लोकत्रयेण प्रक्रमान्तरमाह तत्र प्रथमश्लोकेन स्वगुरुप
र्वक्रमेवं वदन्नाह श्रीकंठनाथात्स्ववृत्तिमप्यदर्शयति उपदेशस्यापूर्वत्वेना
प्रयासकारित्वेनावश्योपादेयत्वं चाद्वितीयेनाभिज्ञानप्रकटनात्मनोप
देशः सतोऽप्यसत्कल्पस्यात्प्राणकः इति तत्रादरः कर्तव्य इति दर्शितम् तृ।
तीयेन व्याख्यानश्रवणाचिन्तनाभ्यासतत्साफल्यसिद्धये स्वकपूर्वगुरुवन्द
नमवश्यं कर्तव्यमिति शिक्षयन् प्रवृत्तशिष्यानुग्रहाय स्वात्मनो गुरुत्वेयाणप
नामिधानायकीर्तनीयो गुरुवर्गः शास्त्रार्थस्य प्रसिद्धये इति नयपालयिष्ये।
पित्तवल्लौकिकवस्तुविषयप्रसिद्ध्यभिधानेन उपकारायशसिद्धोदिष्टे लोकः
प्रवर्तत इति लोकस्याप्रवृत्तस्य प्रवर्तनाहोरणाच्चानुग्रहाय च स्वात्मनो वै
शाश्वदर्शनपूर्वकनाम प्रकटीकरणापरः सरसमपि कारप्रयोजनसम्बन्धाभि।
धेयाभिधानान्तो निगमनमिति प्रकरणार्थः प्रतिश्लोकं त्वर्थो निरूपणीयः
स च स्पष्ट एव वृत्तिवृन्मोक्षनिरूपितः यत्तु किं चित् किंचिदस्पष्टमत्र तदेव विस्
पष्टते अत एवेति यतः प्रत्यभिज्ञामात्रोन्मात्सत्त एव यमनियमादिक्लेश
योगे ऽनुपयोग एवात्र अस्पष्टत्वादिति स्फुटोपायमनायासमनारम्भमहा
फलम् स्तोत्रमिच्छामि देवेशा योगं योगविदां वरेति प्राणायामादिके ये गे
योगाः स्युः कृत्रिमा यतः तेन नाकृतकस्यास्य कलामर्हन्ति षोडशीमित्यादिव
यदपि रहस्यागमेषु निरूपितम् तथा विस्पष्टत्वेन नोक्तम् गर्भीकृत्य तत्तु निरूपि
तम् न चेतदप्रसन्नेन शंकरेणोपदिश्यते कथंचिदुपलब्धेऽपि वासनानप्र।
जायते वासनामात्रलाभेऽपि योऽप्रमत्तो न जायते तमनित्येषु भोगेषु योज
यंति विनायकाः यत्त्वहं परमः शिवः सर्वज्ञकर्तृत्वात् तर्हि किमिति स
ह्येवं सत्य पदिश इत्यादि मायीये देहादावनभ्यासेन विभवेच्छामयो हि प
वेमा विघ्नः स एतच्छास्त्रार्थपरिशीलनेन निवर्तते लोके मात्तोपायत्वेन
न प्रतीताः तत्प्रभावे तल्लोकप्रसिद्धाय ज्ञानक्रियादयस्तेतेरिति व्याख्या प्र
थमं पादं व्याख्याय द्वितीयं व्याचष्टे एषचेत्यादिना अनाविष्टत्वेन विक
ल्पहीनेनेकाग्र्यादिस्वज्ञानुप्रवेश उक्तः अथ दिव्यादि सर्वो ममेत्यत्र शिवपदे
त्यादिना स्वात्मनि मायामोहसंस्कारकलुषसाधकवर्गाभिलषितो चितवि

भूत्यनामगेन सम्यक् दर्शितया कृतकृत्यत्वे ज्ञानक्रिययोः परिशेष
विशेषत्वात्यथानुग्रहतन्त्रेणा सकललोकलोचनानां प्रयत्नेनावलोकित्व।
न प्रसिद्धिपर्यवसानेन नामपूर्वीकृत्य फलनाशोऽपि वदृष्टीति तदुक्तमाभ्यां श्री।
कंठनाथाद्गुरुपर्वक्रमं सूचयति तत्र हि श्रीश्रीकंठः शासनेसमस्तत्रश्रीउ
वीमोमन्तितदावर्णाणयदिदेश सोऽपि श्रीत्र्यम्बकादित्रयेयम्बकामर्द्य लोक।
प्रसिद्धौ तैरिम्बाभिधानेगुरुसन्तानेप्रवर्तयिता रमानसंसूत्रजे त्यादि वित
स्योक्तम् श्रीकंठनाथ्य आपि गतनत्वाच्छ्रीमदनन्तनाथान्तेऽपि श्रीभगवद्भ
क्तितः इत्याद्यागमेषु निरूपितमिति संप्रोक्तगुरुपर्वक्रम उक्तः सम्मार्ग इति
प्रबोधितः पक्वचंदनादिसंस्कारवस्थिरीकृतसारभक्त्यानसारः कर्पूरम्।
अष्टादशाभ्रजात्याकारसाधनान्तवारणाभ्यान्तविकल्पनायमच्छायानतत्वज्ञा
यमबपयोगिनिरूपणावसिकायमिविचप्रतीति फलामाभ्रूदित्याशयेना
अन्तःकृतेति चित्तकर्मणः का प्रकृतेऽपयोगः आह तज्ज्ञानसेयैवेस्वर्यस्ता
तस्यापि कालोकिकवस्तुप्राप्तिमहिम्नोऽतिदायप्रत्ययतामवतीति द्वितीयम
र्धं विवृणोति इम्भ इत्यादिना अनेन हेतुरक्तीयानलेन तदितिसोऽत्रेतस्मादित्यर्थ
विवृतवान् जीवन्मुक्तोऽनसंशय इत्यादि यागमस्थानेषु नियमार्थव्याख्यानाय
तूर्णीयपवकारस्तं व्याचष्टे देहपातादित्यादिना अद्भुतनमत्वमपि चैवकारेण।
सूचितमस्योपदेशस्य देहपातादेकभविकोमोक्षः इति हि तदेवतावदद्भुतम्
इहैकभविको मोक्षः इति हि तदेवतावदद्भुतम् इहैकभविकोमोक्ष एषतावत्य
दीक्षितानाम् अनेकभविकोमोक्षः पश्चात्तच्चरामिष्यतीति हि परमकृपालुना
भगवतागमग्रन्थेन निरूपितमद्भुततम् इदं त्वद्भुततमं यत्किल जीवन्नेव मुक्त
इति ॥ ९८ ॥ तेस्तोरिति उपयाचितैरिति देवता
प्रार्थनहसीप्रेषणात्मावस्थानिवेदनाभिः तन्वा इति विरहक्लेशायाः नवन्नम
लमिति निःसंबंधः प्रत्यभिज्ञानमात्रादानन्दलाभः परिशीलनात्तु समभोगमहस्व
मामिति तत्ल्पमभयत्रवस्तुविशेष इति वस्तुन्यर्थक्रियालाभे कान्तोचति
एवं दृष्टेऽपि मोहात्सर्वमविज्ञानइति भावः यहेति निर्भातेप्यनिर्भातकल्प।
त्वितमोदात् निश्चयेन तथाभिमानप्रभयत्रापि तत्प्य मितियावत् एकत्वप्रका
शात्मेति सो यमिति प्रत्यापितत्वे ऽदन्तयोरेकीकरणोपप्रकाशनम् इहरूपीखरता
हन्तयोरित्यर्थः आश्रयो चित्येति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपयोर्यावाश्रयोतदौचि।
त्यादेव तद्दल्लानीतो विशेषो भूयसाम् अप्यकामेवस्मान्तमहद्रूपम् ॥९९॥:
ज्ञनस्येतिय: कश्चिज्जननधर्मा तस्मात्सिद्धिः तत्वत्रज्ञात्याचारादौ भवइ।
ति सर्वानुग्राहकत्वमुक्तम् एतच्च प्रारम्भ एवाभिविततम् ततोपीति यथा
समुचितेन फलेन पितृयोगात् अस्येतिकार्त्तः अनेन सर्वतः कृतकृत्यत्वंद

शितमितिशिवम् ॥: ॥: इतिमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभि
नवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञा विवृति विमर्शिन्यांगुरुपर्वक्र
मः विमर्षः चतुर्थः ॥; आदितः विमर्शाः १८ ॥:- ॥
विवृत्तिकारः संक्षिप्यसर्वमाह इत्यमित्यादिश्लोकैः अनेनास्मद।
क्तेनेश्वरताप्रकारेणयास्वसंवित्तिः स्थितातामू लाटइत्यादिनाष्ट।
वैश्युद्धवंशजन्मानोहितीयेवागीश्वरीगर्भेजन्मनिह्रुते पूर्णेद्विजत्व।
भवतीति अमात्यहर्षुत्यायःकर्काभिधानइति यदीयकर्कसंग्रहादि
शास्त्रम् जन्ममात्रेचरमेभिमानइतिदर्शयति अम्बकेति तिरोदैव्याप
दाचेनमितिशक्तित्रयपरिपूर्णाम्बकदास्यलक्ष्मीयागात्सर्वोक्तमिता
त्मताग्रुणीकरणतद्रूपतात्मज्ञानसमावेशाडदासःकृतकृत्यत्वेनसाभि
मानोस्मिभोगेत्यादिविश्वेश्वरस्यप्रत्यभिज्ञाम्नातस्यचविशेषणाम् अस्या
पादेयतामाह प्रायेणेत्यादिना खेटपालाचार्यप्रभृतयोहेतप्रधानम
प्याश्रियेस्तदन्तमारेणाप्यन्यतच्यैवाविचयेति अनिर्वाच्यरूपपार्थेस्तस्मि
वादोपिनैकान्तवादोनतिष्ठिताद्धयवादः इतिमतेनविशदोमितिसमर्थः
आत्मेश्वरोनास्तितेषांयोवस्तुतोस्ति सन्नानात्वंचास्तियहस्तुतोनास्ती
ति अवसन्नइति उपायलाभाभावात् अस्मिंस्तस्मिन् आगमेष्वहेतव्याख्या
तमपास्यव्रह्मवादे अविद्यामायाप्रक्तीकृत्यविज्ञानाद्वयमात्मेश्वराभिप्रा
येणानिरूप्यसिद्धात्येवजनोयथापूर्वमप्तक्तमितिदर्शयति अस्मिन्नेवमिति
पारमेश्वरेषुतावदागमेषुशैववैष्णववराहस्येषुवेदान्तेषुचसर्वेष्वपर्वाक्तोयम।
स्फुक्तोर्थः तदनुसारेणैवस्वगतेनोक्तम् चिन्मात्रमिदंयदुतत्तथात्वक
मिति तदत्रविवरणकारैरुभिनिवेशवशेनविप्रतारितोजनः इदमेवतत्त।
त्त्वमितितत्तात्पर्यम् अतएवप्रधानः अखिलग्रहणेनेदमाह सकलालो
कः सकलंचशास्त्रमस्माभिर्यद्यपिनावलोक्यते तथापियत्किंचिदस्त्ववा
विकल्पितेवानत्सर्वंप्रथमानमेवसद्भवति प्रथमानताचप्रथारूपाद्भगव
तःपरमशिवादनतिरेकिणीतिसएवपर्यन्तोपासनीयःपरमशिवउपा।
सितःकल्पते परमशिवायेतिशिवम् भट्टात्रिगुप्तकुलजातवराहगुप्तज।
न्माभवत्सुखलकःशिवमार्गनिष्ठःश्रीभूतिराजवदनोदितशंभुशास्त्रत।
त्त्वोत्थविश्रान्तितत्समस्तभवान्धकारः तज्जन्मदेहपदभाक्पदवाक्यमान
संस्कारसंस्कृतमतिःपरमेशशक्तेः सामर्थ्यतःशिवपदाम्बुजभक्तिभा
गी दासात्मजप्रभृतिबन्धुकथासनाथः ॥ नानागुरुप्रवरपादनिपात
जातसंवित्सरोरुहविकासनिवेशितश्रीः श्रीशास्त्रकृहृदितलक्षणगु
णपादसेवापदर्शितपशिवाद्वयदाढर्घ्य: सर्वान्यशासनकथाःकलवि।

ककेलिकल्पः परंप्रकलयन्निहशास्त्रसारे आज्ञामलंध्यफलदांगुरुता
ष्यपादनित्यार्चनस्मरणयोगकृतामवाप्य ॥ श्रीयुतास्मवाहयपदेज्जननी।
तियाक्रमभ्युद्यतःसकलसंपदुदारहेतौ टीकाविमर्शमकरोल्लघुनातन
येनस्पष्टेनस्पष्टेनचाभिनवगुप्तपदप्रतिष्ठः ॥ नादाहृतेनचदात्मेषस्तल
भः किंकृत्यमेतावतेत्येवंतर्कयताजनेनशाकलीकृत्यापयत्नरूपेसमा
गीकाचलचेद्रकीर्तिरचलासातेजगद्व्यापिनीलोकस्येवमितापयोगर
सिकस्येषापुनःखेदना संकोच्यकिंचिदिहकिंविदक्ष्यप्रसार्यप्रदिव्य
किंचिदिवकिंचिदप्यपास्य विहंजनोभवतुसंप्रतिशास्त्रकृत्त्वसम्य।
क्वचारणविधिः सहिजन्मतस्य कल्पाम्बुनिधेःप्रचंडपवनप्रक्षोभितो।
र्वीतलज्वालाजालमिवतरंगवल्लनात्तप्रपन्कुलचन्याभ्रतः स्वयानथ
वगाहनायविभवेत्रत्वीश्वराभिज्ञया निर्णीतस्यविशेषविमर्शविधये
शक्तः परःशंकरात् प्राकाश्यपन्थांस्फुरत्तुभजतामप्यमायांविकासंवे
स्वर्यंचप्रकटपदवींश्रोत्रवृत्तिःप्रयात विश्रान्ताचेदभिनवमतिर्मिहि
मर्शिन्यथान्तेनत्सफलंभजतिनितरामीश्वरप्रत्यभिज्ञा ॥ पाषाणान्म।
तिवक्तृकःस्फुरणजनभोगेषुशान्त्वेजेगमाः शृणोत्वायमनर्थमर्थसरणेको
येहृपेवोयमः संविद्धामविश्राम्भेवविशदचेत्कास्तीयमेकंलवं किं
किंवर्णनिकाभिराभिरभितःसंस्पस्त्वयेंज्ञास्यष्य ॥ परिचिन्ततदेनामी
श्वरप्रत्यभिज्ञांदहतहृदिविद्वत्संसताचक्रवालम् ज्वलदनलशिखा
लेलेलिहानाक्षरोपस्मिन्परिचयभाक्किंस्तनयेवीजपुंजः वाक्यप्रमाणप
दतत्त्वसदागमार्थाःस्वात्मोपयोगमतनःकिलयन्निशास्त्रात् भोमान्वसं
जलमयांस्त्वनसमप्रदिष्टोमत्कार्कमेकमिहयोजयितेत्तमोन्यः ॥ आत्मानम
नभिज्ञायविवेक्तुंयोन्यदिच्छति तेनभौतेनकिंवाच्यंप्रश्नेस्मिन्कोभवानि
ति ॥ यावानात्मावरणविषयेकल्पतेकोपिकल्पस्तावानात्मप्रकटनवि
धौनीतएवोपयोगम् येनस्पष्टंपरमगुरवेतीव्रकारुण्यपूर्णश्रीशैवो।
गोदयतसन्ततावेशभाजेनमोस्मै ॥: इतिनवतितमेस्मिन्वत्सरेन्त्ययुगांशे।
शतिथिशशिजलधिस्थमार्गशीर्षावसाने जग....... मीश्वरप्रत्यभि
ज्ञांव्यवृणुतनपरिपूर्णांप्रेरितःशम्भुःपादैः ॥ परमशिवनतादृक्कापियत्ता
वकीनस्फुरितविभववन्ध्यंस्यादथान्तर्बहिर्वा इतिसुदृढविमर्शावेशि...
त्वनिरचितसमयंसंस्तवेनोविधात्तम् ईश्वरप्रत्यभिज्ञात्तद्विमर्शादीश्वरेणात्तः...
त्मविमर्शोयोगिनीकियात् ॥:इतिमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविर।
चितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यांसमस्तनिगमनंषोडशोविमर्शः ॥:
समाप्ताचेयमीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिनी ॥कृतिःश्रीजिनयनचरणचिंतनल
ब्धप्रसिद्धेरभिनवगुप्तस्य ॥:-॥:शुभमस्तुसर्वजगताम् ॥:श्रि॰ ॥:

